

15

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.

Ser. 15

Sat

Title: *Bhagawata*

पुनमो न गवते वासुदेवाय ॥ जन्माद्यस्य यतो न्यादितरतश्चापेक्षितः स्वराट् ते
 ने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यंति यत्सूरयः ॥ ते जो वारि मृदं यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गे
 मृषा धाम्ना खेन सदा निरस्त कुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥ धर्मः प्रोक्तः केतवोत्र परमो नि
 र्मत्ति रणां सतां वेद्यं वा सवमत्र वस्तु शिवदंता पत्रयोन्मूलनं ॥ श्रीमद्भागवते महा
 मुनि कृते किंवा परैराश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यते त्रकृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥ २ ॥ निग
 मकल्पनरोगलितं फलं शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतं ॥ पिबन् भागवतं रसमाजयं सु
 दुरहोरसिका नु विभावुकाः ॥ ३ ॥ नैमिषे निमिषक्षेत्रे रुषयः शौनकादयः ॥ सत्रं स्वर्गाय
 लोकाय सहस्रं समासतः ॥ ४ ॥ त एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतिं हुताश्रयः सत्कृतं सतमा
 सीनं पप्रक्षुरिदमादरात् ॥ ५ ॥ रुषय ऊचुः ॥ त्वया खलु पुराणानि मेति हासानि चान

चेतयद्विनेति स्वयं जयं ॥ १४ ॥ यत्पादसंश्रयाः सतमुनयः प्रशमायनाः ॥ सद्यः पुनं त्युप
 सृष्टाः स्वधुन्यापो नु सेवया ॥ १५ ॥ को वा न गवतस्तस्य पुण्यश्लोकेऽयं कर्मणः ॥ शुद्धिका
 मोनश्च पुण्याद्यशकलिमजापहं ॥ १६ ॥ तस्य कर्मणि पुराणि परिणीतानि स्मरिभिः ॥ ब्रूहि
 नः श्रद्धा नानां जीज्यादधतः कलाः ॥ १७ ॥ अथारब्धा हि हरेर्धर्ममन्त्रवतारकथाः शुभाः
 जीजा विदधतः सैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥ १८ ॥ वयं तु न वितप्याम उन्नमश्लोकविक्रमे
 यच्छृण्वतां रसज्ञानं स्वादुपदेपदे ॥ १९ ॥ कृतवोक्तिं वीर्याणि सहस्रमेणकेशवः ॥ अ
 तिमर्त्यानि न गवान् गृहः कपटमानुषाः ॥ २० ॥ कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रे स्मिन् वैष्णवे व
 यं आसीना रीर्यमित्रेण कथायां सक्षणादरे ॥ २१ ॥ त्वन्नः संदक्षिणो धात्रा दुस्तरं निक्षिती
 षतिं कलिं सत्वहरं पुंसां कर्णधारश्वाणवि ॥ २२ ॥ ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि

घ॥ आरब्धातान्यप्यधीतानि धर्मज्ञास्त्राणि यास्युत ॥ ६ ॥ यानि वेदविदां श्रेष्ठे न गवान्वा
 दशयन् ॥ अन्ये च मुनयः सूतपरावरविदो विदुः ॥ ७ ॥ वेत्स्यन्तं सौम्यतत्सर्वं तत्सदनु
 ग्रहात् ॥ ब्रह्मसिन्धुस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमस्युत ॥ ८ ॥ तत्र तत्रांजसायुष्मन्भवता यद्विनि
 श्चिन्तं पुंसो मेकांततः श्रेयसं न्नः शंसिंतुमर्हसि ॥ ९ ॥ प्रायेणाज्यामुषः स कृत्वा वस्मि
 न्पुगे जनाः ॥ मंदाः सुमंदमतयो मंदभाग्यास्तु पटुना ॥ १० ॥ दूराणि दूरिकर्माणि श्रोतव्या
 निविभागशः ॥ ११ ॥ अतः साधो जयत्सारं स सुहृत्स्य मनीषया ब्रह्मिनः श्रद्धानां नो येना
 त्मा सुप्रसीदति ॥ १२ ॥ सूतजानासि मंदैते न गवान् सात्वतां पतिः देवकां वसुदेवस्य जा
 तो यस्य चिकीर्षया ॥ १३ ॥ तन्नः शुश्रूषमाणानां महस्यंगानुवर्ति ॥ यस्यावतारो नूतानां
 क्षेमाय च न वायच ॥ १४ ॥ आपन्नः संसृतिं घोरं यन्नाम विवशो गणन ॥ ततः सद्यो विमु

स्वां काशमधुनोपेतैर्धर्मैः कंशरणं गतः ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे
 नैमिषे यो पारव्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संप्रश्नसंहारो विप्राणां रौमर
 षणिः प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ यं प्रव्रजंतं मनुपेत
 मपेतकृत्यं वै पापनो विरहकातर आनुहावपुत्रेति ते नमयन् यातरवो भिनेदुस्तं सर्व
 दतददयं मुनिमानतोस्मि ॥ २ ॥ यः स्वातु नावमखिलकृतिसारमेकमध्यात्मदीपमतिति
 तीर्षतांतमो धं ॥ संसारिणां करुणया ह पुराणयुतं तं माससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनां ॥ ३ ॥
 नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं देवं सरस्वतीं चार्त्ततो जयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥ सु
 नयः साधुप्रेक्षो ह न वदति लोकि मंगलं ॥ यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नो येनात्मा सुप्रसीदति
 ॥ ५ ॥ सर्वैः पुंसां परो धर्मो यतो न किरधो सजे ॥ अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा संप्रसीदति

५॥ सर्वैषु सांपरो धर्मो यतो नक्तिरधोक्षजे अहैतुकप्रतिहताय यात्मा संप्रसादति ॥
वासुदेवे न गवति नक्तियोगः प्रयोजितः जनयत्याशुवैरग्यं तानं यत्तदहैतुकं ॥ ७ ॥ धर्मस्य
स्वतुष्टिः पुंसां विष्वक्सेन कथा सुयः ॥ नोत्पादयेद्यदिरतिं श्रम एव हि केवलं ॥ ८ ॥ धर्मस्य ह्य
पवर्ग्यस्य नायेधिधियोपकल्पते ॥ नार्थस्य धर्मैकांतस्य कामो जायाय हि स्मृतः ॥ ९ ॥ काम
स्य नैन्द्रियप्राप्तिर्जनो जीवेतयावता ॥ जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थेयश्चेदहं कर्मजि ॥ १० ॥
वरंति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यत्तत्तानमदयं ब्रह्मेति परमात्मेति न गवानिति श्रुत्यते ॥ ११ ॥ त
त्त्वद्वधानामुनयो ज्ञानवैरग्ययुक्तया ॥ परंपत्यात्मनि चात्मानं न क्त्वा कृतं गदीतया ॥ १२ ॥
अतः पुंनिर्विज्जश्रेष्ठावणाश्च मविनागशः ॥ स्वतुष्टितस्य संसिद्धिर्हरितोषणं ॥ १३ ॥ तस्मा
देकेन मनसा न गवान्सात्वतापतिः ॥ श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ १४ ॥

धर्मस्य

यदनुध्यासिना युक्ताः कर्मग्रंथिनिबन्धनं ॥ छिंदंति कोविदास्तस्य को न कुर्यात् कथारतिं
॥ १५ ॥ शुश्रूषोः श्रद्धानस्य वासुदेव कथारुचिः ॥ स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतर्पनि
षेवणात् ॥ १६ ॥ शृण्वतां स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्त्तनः ॥ तद्व्यंतस्योत्सु न द्राणि वि
धुनोति सुहृत्सतां ॥ १७ ॥ नष्टप्रायेष न देषु नित्यं भागवतसेवया न गवत्पुत्रमश्लोके नक्ति
र्न वति नैष्टिकः ॥ १८ ॥ तदारजसमो भावाः कामलोभादयश्च ये ॥ चेत एतैरनाविदं स्थितं
सत्त्वे प्रसादति ॥ १९ ॥ एवं प्रसन्नमनसो न गवद्भक्तियोगतः ॥ न गवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसंगस्य
जायते ॥ २० ॥ सिद्धते हृदयग्रंथि स्त्रिद्युते सर्वसंशयाः ॥ क्षायंते चास्य कर्माणि दृष्ट्वात्मनी
श्वरे ॥ २१ ॥ अतो वै कवयो नित्यं नक्तिं परमया मुदा वासुदेवे न गवतिकुर्वं त्यात्मप्रसाद
नां ॥ २२ ॥ सत्त्वं रजसम इति प्रकृते गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एकरहा स्य धनो ॥ स्य साद

मा.
४

ये हरि विरे विहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्व तनोर्नृणां सु॥ २३॥ पार्थिवा हारुणो धूमस्त
स्मारगिस्त्रयी मयः तमसस्करजसस्मात्सत्त्वं यद्रूपदर्शनां॥ २४॥ मेतिरे मुनयो याये नग
वंतमधोक्षजं॥ सत्त्वं विष्टु चक्षे मायकल्पं ते ये नु तानि ह॥ २५॥ सुसुक्ष्मो घोररूपान् रहित्वा
भूतपती नय॥ नारायणकलाः शांता भजंति त्वनमस्य व॥ २६॥ रजस्तमप्रकृतयः समशी
ला भजंति वै॥ पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियै श्रय प्रजे सवः॥ २७॥ वासुदेव परावेदा वासुदेव प
रमखा॥ वासुदेव परायोगा वासुदेव पराक्रिया॥ २८॥ वासुदेव परं ज्ञानं वासुदेव परं तपः
वासुदेव परं धर्मो वासुदेव परा गतिः॥ २९॥ स एवेदं स स ज्ञात्रे भगवानात्ममायया स
दसद्रूपया चासौ गुणमय्या गुणो विभुः॥ ३०॥ तथा विजसिते धेषु गुणेषु गुणवानि व॥ अंतः
प्रविष्टो आभाति विज्ञानेन विजं नितः॥ ३१॥ यथा स्य वह्नो वक्रिर्हरिश्चकः स्वयोनिषु॥ नाने

४

वभाति विश्वात्मा भूतेषु च यथा पुमान्॥ ३२॥ असौ गुणमयै न वि॥ भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मनिः
स्वनिर्मितेषु निविष्टो भुंक्ते भूतेषु तज्जुगात्॥ ३३॥ भावयत्येष सत्त्वेन लोकां त्वै लोकभावनः
जीजावतारादुरतो देवति यद्गुरादिषु॥ ३४॥ इति श्री भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे वि
तीयोऽध्यायः॥ २॥ सूत उवाच॥ जगद्देवो रूपां रूपं भगवान्महदादिभिः॥ संभूतं षोडशक
जमादौ लोकसिद्धयः॥ १॥ यस्यां न सिद्धयानस्य योगनिद्रां विततचन॥ नानीह दां बुजादा
मा द्रव्याविश्वसंजापतिः॥ २॥ यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः॥ तदैव भगवतो
रूपं विष्टु च सत्त्वमूर्जितं॥ ३॥ पश्यं त्यहो रूपमदत्तचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतं
सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यंबरकुंडलोज्ज्वलम्॥ ४॥ एतन्नानावताराणां नि
धानं बीजमयं यस्यां शंशेन सज्यंते देवति यद्गुरादयः॥ ५॥ स एव प्रथमं देवः कोमारं स

गमिष्यति॥ चचारदुश्चरं ब्रह्म ब्रह्म च यमिखंडितं॥ ६॥ द्वितीयं तु नवायाम्परसातजग
तांमहं॥ उद्धरिष्यन्नुपादत्तयत्तेशः सौकरं वपुः॥ ७॥ तृतीयमृषिसर्गं वैदेवर्षित्वमुपे
त्यसः॥ तंत्रं सात्वतमाचष्टनैः कर्म्यं कर्मणां यतः॥ ८॥ तुयेधर्मकलासर्गे नरनायकाव
षी॥ नृत्वात्मोपशमोपेतमकरोत्तदुश्चरं तपः॥ ९॥ पंचमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालवि
पुतं प्रोवाचासुरयेसां ख्यंत त्वग्रामविनिर्णयं॥ १०॥ षष्ठमत्रे रपत्य त्वं वृतः प्रातोः नमू
यया॥ आन्वीक्षिकी मज्जकाय प्रकादादिभ्य उचिवात्॥ ११॥ ततः सप्तम आकृत्या रुचे
यत्तो न्य जायत॥ सयामाद्यैः सुरगणै रपास्त्रा पंचुवांतरं॥ १२॥ अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाने
जति उरुक्रमः॥ दशयि नवत्सर्धाराणां सर्वाश्च मनमस्कृतं॥ १३॥ रुषिभिर्याचितो ने
जेन वमं पार्थिवं वपुः॥ दुग्धे मामौषधीर्विप्रास्ते नायं स उशन्नमः॥ १४॥ रूपं स जगद्दे

मात्स्यं चाक्षुषो दधिसंप्रवे॥ नायारोप्यमहो मय्यामपाद्वैवस्वतं मनुं॥ १५॥ सुरासुराणामुद
धिं मय्यतां मयनाचलं दधेकमवरूपेण एष्ट एकादशे विभुः॥ १६॥ धान्वंतरं द्वादशमंत्रयो
दशममेव च अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्यामोहयन्स्त्रिया॥ १७॥ चतुर्दशं नारसिंहं वि
नृहैत्येन्द्रमूर्जितं॥ दशरकरजैर्वक्षस्यै रकांकटकृद्यथा॥ १८॥ पंचदशं वामनकं कृत्वा
गर्ध्वरं वलेः॥ पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपः॥ १९॥ अवतारेषोऽशमे प
श्यन् ब्रह्मदुहो नृपान्॥ त्रिः सप्तकृत्वः कुपितो निःसत्रामकरोन्महं॥ २०॥ ततः सत्यव
त्पां पराशरात्॥ चक्रे वेदतरोः शारवादृष्टा पुंसोत्पमेधसः॥ २१॥ नरदेवत्वमापन्नः सुर
कार्यचिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परं॥ २२॥ एकोनविंशे विंशतिमेव
स्मिषु प्राप्य जन्मना रामकृष्णाविति नुवो न गवानहरन्नरं॥ २३॥ ततः कलौ संप्रवृत्ते सं

भा. प्र.
६

मोहायसुरधिषां बुद्धो नाम्नां जन सुतः का कटेषु न विष्यति ॥ २४ ॥ अथासौ युगसंध्यायां द
स्युप्रापे सुगजसु। जनिता विष्णुपशमो नाम्ना कल्किर्जगत्पति ॥ २५ ॥ अवतारास्तु संख्येया
हरेः सत्त्वनिधेर्दिजाः। यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥ कृष्यो मनवो
देवामनुपुत्रा महौजसः। कलाः सर्वे हरेरेव स प्रजापतयस्तथा ॥ २७ ॥ एते चांशकलाः
पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं। इंदारि व्याकुलं लोकं मृडयंतियुगे युगे ॥ २८ ॥ जन्मसुखं भग
वतो य एतत्प्रयतो नरः। सायं प्रातर्गणनं भक्त्या दुःखग्रामादिमुच्यते ॥ २९ ॥ एतदुपमं
गवतोत्तरूपस्याचिदात्मनः। मायागुणैर्विरचितं महदादि निरात्मनि ॥ ३० ॥ यथोन
जसि मेघौघोरेणुवपि धिबो निजे। एवं दृष्टिदृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥ अतः
परं यदव्यक्तमव्यूहगुणवृद्धितं। अदृष्टा श्रुतवस्तुत्वात्सजीवो यत्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥ यत्रे

मे सदसदूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा। अविद्ययात्मनिकते इति तद्वत्प्रदर्शनि ॥ ३३ ॥ यद्येषोपर
ता देवा माया वैशारदी मतिः। संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महायते ॥ ३४ ॥ एवं जन्मानिकर्मा
णित्यक्तुरजनस्य च वर्णयंति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्यतेः ॥ ३५ ॥ सवा इदं विश्वममो
घलीलः सृजत्यवत्यत्तिनसज्जते स्मिन्। भूतेषु चांतर्हित आत्मतंत्रः पादुगिकं जिघ्रति
षड्रुणेशः ॥ ३६ ॥ न चास्य कश्चिन्निपुणे न धातुरवैति जंतुः कुमनीष ऊतिः नामानिरूपाणि
मनोवचोभिः संतनवतो नटचर्यामिवाज्ञः ॥ ३७ ॥ स वेदधातुः पदवां परस्य दुरंतवीर्यस्य रथं
गपाणे। यो मायया संततया दुष्टा भजेत तत्पादसंरोजगंधं ॥ ३८ ॥ अथेह धन्या भगवं
त इत्यं यद्वा सुदेवे खिललोकनाथे कुर्वंति सर्वात्मकमात्मभावं न यन्न भूयः परिवर्त
उग्र ॥ ३९ ॥ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्पितं। उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवान्

षि॥४०॥ निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्य यनं महत् । तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मव
 तां वरं ॥ सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतं ॥४१॥ स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षि
 तं ॥ प्रायोपविष्टं गंगायां परितं परमर्षिभिः ॥४२॥ कृष्णैस्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः स
 ह ॥ कलौ नष्टं दृशामेष पुराणा के धुनो रितं ॥४३॥ तत्र कीर्त्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भरिते
 जेसः ॥ अहं चाध्वगमं सत्रनिविष्टस्तदनुग्रहात् ॥ सो हं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं
 यथामति ॥४४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ॥ आस
 उवाच ॥ इति ब्रुवाणं संस्तुय मुनीनां दीर्घसन्निपां वृद्धः कुलपतिः स तं वदन् वः शौ
 नको ब्रवीत् ॥१॥ शौनक उवाच ॥ ॥ स तस्मै महाभागवदनुवदतां वरं कथामागवतां
 पुण्यां पराह न गवान् शुक्रः ॥२॥ कस्मिन् युगे प्रवृत्ते यस्यानेवाकेन हेतुना कुतः संचो

दितः कृष्णः कृतवात्संहितां मुनिः ॥३॥ तस्य पुत्रो महायोगी समदृष्टिर्विकल्पकः ॥ एकां
 तमतिरुन्निद्रो गृहो मूढ इवेयते ॥४॥ दृष्ट्वा तु यां तमर्षिमात्मजमप्यनग्रं देवो क्रियापरि
 र्धुन सुतस्य चित्रं तद्दीक्ष्य पृच्छति मुनौ जगदुक्तवास्ति स्त्रीपुंनिदानतु सुतस्य विविक्तदृष्टेः
 ॥५॥ कथमाजक्षितः पौरैः संप्राप्तः कुरुजांगलान् उन्मत्तमृकजडवद्विचरद्गजसा
 क्रये ॥६॥ कथं वापां इवेयस्य राजपेर्मुनिना सह ॥ संवादः समन्त्रात्तयत्रैषा सात्वती
 श्रुतिः ॥७॥ स गेहो हनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनां ॥ अवैक्षते महानागस्तार्यं कुर्वन्ति दाश्र
 मं ॥८॥ अनिमन्युस्तु तं सुत प्राहुर्न गिवतो नमं तस्य जन्म महाश्वयंकर्माणि च गणादि
 नः ॥९॥ स सम्राट् कस्य वा हेतोः पांडुनां मानवर्द्धनः ॥ प्रायोपविष्टो गंगायामनादत्याधि
 र्गृह्णीयां ॥१०॥ नमंति यत्पादनिर्केते मात्मनः शिवा महानीय धनानि शत्रवः कथं स

वीरः श्रियमंगदुस्त्यजायुवैषतोत्सृष्टमहो महासुनिः॥११॥ शिवाय लोकस्य नवापन्नत
 पेयउत्तमश्लोकपरायणाजनाः॥ जीवंतिनात्मायमसौ पराश्रयं सुमोचनिर्विद्यकुतः
 कलेवरं॥१२॥ तत्सर्वं नः समाचक्ष्वष्टशो यदिह किंचन मन्येतां विषये वाचां स्नातमन्यत्र
 ङोदसात्॥१३॥ सूत उवाच॥॥ द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये॥ जातः पराशराद्यो
 गीवासव्यांकलयाहरेः॥१४॥ सकराचित्सरस्वत्या उपसृज्य जलं शुचिः॥ विविक्क एक
 आसीन उदितेर विमंडले॥१५॥ परावरजः सकृषिः कालेनाय कुरुं हसा॥ युगधर्मव्यति
 करं प्राप्तं तु विद्युगे युगे॥१६॥ नौतिका नां च भावानां शक्ति का संवत्सृतं॥ अश्वदधाना
 नृनिः सत्त्वान् दुर्मेधान् क्रसितायुषाः॥१७॥ दुर्गं श्रुज नान्वाक्ष्य सुनिर्दिष्टेन चक्षुषा सर्व
 वर्णाश्रमाणां यद्ध्यौहितममोघदक॥१८॥ चातुर्होत्रं कर्मशुद्धं प्रजानां वाक्ष्य वैदिकं

व्यदधाद्यत्त संतत्यैवेदमेकं चतुर्विधं॥१९॥ ऋग्यजुः सामाथ वरिष्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः
 इतिहासपुराणं च पंचमो वेद उच्यते॥२०॥ तत्र र्वेदधरः पैतृः सामगो जैमिनिः कविः॥ वैशं
 पायन एवैको निष्ठातो यजुषा सुतः॥२१॥ अथ द्वांगिर सामासीत्सुमंतु हस्ति णो मुनिः॥ इतिहा
 सपुराणां पिता मेरो महर्षिणः॥२२॥ त एत रूषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा शिष्यैः प्रशि
 ष्यैस्तुष्टिष्यैर्वेदास्तेषां विनो नवन्॥२३॥ त एव वेदादुर्मेधैर्धार्थितैर्पुरुषैर्यथा॥ एवं चकार
 नगवान् व्यासः कृपणवत्सजः॥२४॥ स्त्रीश्च दद्विजवं धूनां त्रयीन श्रुतिगोचरा कर्मश्रेयसि
 मूढानां श्रेय एवं न जेदिह॥ इति नारतमारव्यानं कृपया मुनिना कृतं॥२५॥ एवं प्रवृत्तस्य स
 दाभूतानां श्रेयसि विज्ञाः॥ सर्वात्मिकेनापि यदाना तुष्य हृदयंततः॥२६॥ नातिप्रसाद हृद
 यः सरस्वत्यास्तटे शुचौ॥ वितर्कयति विक्कस्य रं मोवाच धर्मवित्॥२७॥ धृतव्रतेन हिम

या छंदं सिगुरवो ग्रयः॥ मानितानि व्यतीके न गृहीतं चानुशासनं॥ २८॥ भारतव्यपदेशे न
 त्याम्नापार्थश्चरितः॥ इत्यते यत्र धर्मादिस्त्री शूद्रादि निरप्युत॥ २९॥ अथापि वत मे दे
 त्यो त्यात्मानैवात्मना विभुः॥ असंपन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्य सन्नमः॥ ३०॥ किंवा नागवता
 धमनि प्रायेण निरूपिताः॥ प्रियाः परमहंसानां त एव त्वच्युत प्रियाः॥ ३१॥ तस्यैवं खिल
 मात्मानं मन्यमानस्य विद्यतः॥ रुद्रस्य नारदो भ्यागादाश्रमं प्रायुदादतं॥ ३२॥ तमपि
 ज्ञाय सह सा प्रत्युत्पायागतं मुनिः॥ पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितं॥ ३३॥ ॥ इ
 ति श्रीनागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे चतुर्थे अध्याये ॥ ४॥ ॥ सूत उवाच ॥ अथ तं सु
 रवमासीन उपासीनं बृहच्च श्रवाः देवर्षिः प्राह विप्रर्षिर्वीणापाणिः स्मयन्निव॥ १॥ ना
 रद उवाच ॥ पाराशर्यमहाभाग न वतः कश्चिदात्मना परितुष्यति शरीर आत्मा मा

न स एव वा॥ २॥ जितासितं सुसंपन्नमपि ते महद्भुतं॥ कृतवान्नारतं यस्त्वे सवर्षि
 परिहृदितं॥ ३॥ जितासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्मसनातनं अथापि शोचस्यात्मानमकृ
 तार्थ इव प्रभो॥ ४॥ या स उवाच ॥ अस्यैव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते
 मे तन्मूलमयं कर्मगाधबोधं पृच्छामहे त्वात्मनवात्मनः॥ ५॥ स वै भवान्चेदं समस्तं उ
 त्सृज्य सासितो यस्य रुषः पुराणा॥ परावरेणो मनसैव विश्वं सृजत्यतिगुणैरसंग॥ ६॥ त्वंपर्य
 दन्न कुर्यादत्रिंशोकी मंतश्च शेषा युरिवात्मसाक्षी॥ परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्ना
 तस्य मनसु नमजं विचक्ष्व॥ ७॥ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ भवताऽनुदितप्राप्यं यशो भग
 वतोऽमलं येनैवा सौ न तुष्ये तमन्ये तद्दर्शनं खिलं॥ ८॥ यथा धर्मादियश्चायमुनि
 वयन्तिकीर्तिताः न तथा वासुदेवस्य महिमा त्वत्तु वर्णितः॥ ९॥ नयद्वचश्चित्रपदं
 वारिताः

हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगणीतकहिचित्रं तदायसंतीर्थमुशंतिमानसानयत्रहंस
 निरमंत्युशिकक्षया ॥ १० ॥ तदाविसर्गो जनताघविप्रवोयस्मिन्प्रतिश्लोकमवधवत्य
 पि नामान्यनंतस्य यशो किं तानियत्र शृण्वंति गायंति गणंति साधवः ॥ ११ ॥ नैकम्य
 मप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमजं निरंजनं कुतः पुनः शब्दमदमोश्वरेन
 चापि तैकमपि दृश्यकारणं ॥ १२ ॥ अथो महाभाग तवानमो घटकस्तु चित्रवाः सत्यर
 तो धतव्रतः ॥ उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तये समाधिना नुस्मरत द्विचेष्टितं ॥ १३ ॥ ततो न्य
 षा किंच न यद्विबक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामनि ॥ न कुत्रचित्कापि च दुःस्थिता
 मतिर्जनेतवा ता हतनौरि वा स्पदं ॥ १४ ॥ जुगुप्सितं धर्मकृतैर्नुशासतः स्वभाव रक्त
 स्य महान् व्यतिक्रमः ॥ यदा क्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः

॥ १५ ॥ विचक्षणोऽप्याहति वेदितुं विभोरनंतपारस्य निवृत्तितः सुखं प्रवर्तमानस्य युणे
 रनात्मनस्ततो भवान्दर्शयिचेष्टितं विभो ॥ १६ ॥ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणौ बुजं हरेर्भजनप
 क्रोयते न तो यदि ॥ यत्र क्ववा नद्रम भूदमुष्य किं को वार्य आसौः भजतां स्वधर्मतः
 ॥ १७ ॥ तस्यैव हेतोः प्रयतेत को विदो न जभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः ॥ तद्वन्नस्य ते दुःखव
 दन्यतः सुखं कालेन सर्वत्र गम्यारं हसा ॥ १८ ॥ न वै जनो जातु कथंचना ब्रजे न्मुकुंदसे
 व्यं वेदंग संसृतिं स्मरन्मुकुंदं घुपय हनं पुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहो यतः ॥ १९ ॥
 इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्यान्न निरोध संभवाः ॥ तद्विस्वयं वेद न वां सया
 पिवै प्रादेशमात्रं न वतः प्रदर्शितं ॥ २० ॥ त्वमात्मनात्मानमवेक्ष्य मोघदकपरस्य पुंसः प
 रमात्मनः कलां अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महातु नावा न्युदयोधि गण्यतां ॥ २१ ॥

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः॥ अविश्रुतोर्थः कवि
 निरुपितो यदुन्नमश्लोकगुणानुवर्णनं॥ २२॥ अहं पुरातात न वेः न वं मुनेरास्यास्त
 कस्याश्च न वेदवादिनां॥ निरुपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि निर्विविधतां
 ॥ २३॥ ते मय्यपेतास्विनचापलेन केदांतेऽधुन क्रीडनकेन वृत्तिनि॥ चक्रुः कृपां य
 द्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोऽप्यनापिणि॥ २४॥ उच्छिष्टे पातनुमोदितो वि
 जैः सकृत्समुज्जेत दयास्त किञ्चिषः॥ एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिः
 प्रजायते॥ २५॥ तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाश्रणवं मनोहराः॥ ताः श्रद्ध
 यामेवुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यंगममात्रवदुचिः॥ २६॥ तस्मिंस्तदालब्धरुचेर्महा
 मुने प्रियश्रवस्यस्वजितामतिर्मम॥ यथाहमेतत्सदसत्त्वमाययापश्येमपि ब्रह्मणि

कल्पितं परे॥ २७॥ इत्थं शरत्प्रावृषिकावृत्तहरेर्विशृण्वतो मेनुसवं यशोमजं संकीर्त्यमा
 नं मुनिमिर्महात्मनिर्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा॥ २८॥ तस्यैवं मेनुरक्तस्य प्रश्रित
 स्पहतैः नमः॥ अहं धानस्य बालस्य हंतस्यानुचरस्य च॥ २९॥ ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षा
 त् न गवतो दितं॥ अन्वोच नृगमिष्यंतः कृपया दीनवत्सलाः॥ ३०॥ येनैवाहं न गव
 तो वासुदेवस्य वेधसः॥ मायानुभावमविदं येन गच्छंति तत्पदं॥ ३१॥ एतत्संस्मृतं
 ब्रह्मं स्तापत्रयचिकित्सितं॥ यदीश्वरे न गवतिकर्म ब्रह्मणि भावितं॥ ३२॥ आश्रयो ये
 न भूतानां जायते यश्च सुव्रतः॥ तदेव त्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितं॥ ३३॥ एवं नृणां
 क्रियायोगाः सर्वसंस्मृतिहेतवः॥ त एवात्मविनाशाय कल्पंते कल्पिताः परे॥ ३४॥ यदत्र
 क्रियते कर्म न गवत्यरितोषणं॥ ज्ञानं यत्तदधानं हि भक्तियोगसमन्वितं॥ ३५॥

कुर्वाणायत्र कर्माणि न गवद्विश्रितः स कुरु ॥ गणंति युगानामानि कुरु स्यात्तु
स्मरंति च ॥ ३६ ॥ नमो न गवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि प्रद्युम्नाय निरुद्धाय नमः संक
र्षणाय च ॥ ३७ ॥ इति मन्त्रनिधानेन मंत्रमूर्तिमूर्तिकं यत्तते यत्तपुरुषं समम्पद
शनिः पुमान् ॥ ३८ ॥ मंसवनिगमं ब्रह्मन्नेत्यमदनुष्ठितं ॥ अदानेनानमैश्वर्यं स्वस्मिन्मा
वं च केशव ॥ ३९ ॥ त्वमप्यदन्नश्रुतविश्रुतं विभोः समाप्य ते येन विरांबु नुत्तितं प्र
ख्यादिदुःखैर्मुहुर्दृष्टात्मनां संकेशनिवर्णिसुशान्तिना न्यथा ॥ ४० ॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे प्रथमस्कंधे व्यासनारदसंवादे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सप्त उवाच ॥ एवं
निशम्य भगवान् देवर्षेर्जन्मकर्मच ॥ नृपः पप्रच्छ तं ब्रह्मन् व्यासः सत्यवती सुतः ॥ १ ॥
व्यास उवाच ॥ त्रिभुनिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टुमिह सव ॥ वर्त्तमानो वयस्याद्येततः कि

मकरोद्भवान् ॥ २ ॥ स्वायं तु व कया वृत्त्या वर्त्तितं ते परं वयः ॥ कथं चेदमुदस्राप्ताः काले
प्राप्ते कले वरे ॥ ३ ॥ प्राक्कल्पविषयामेतां स्मृतिं ते सुरसत्तम ॥ न तेष्वव्यवधा काल ए
ष सर्वनिगृह्णति ॥ ४ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ त्रिभुनिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टुमिह सव
वर्त्तमानो वयस्याद्येतत एतदकार्षे ॥ ५ ॥ एकात्मजामेज ननीयो विन्मूढा च किं करि म
प्यात्मजेः न न्यगतौ च केनैहानुबंधनं ॥ ६ ॥ साः स्वतंत्रानकल्पासाद्योगक्षेमममेउता
इति स्य हि वशो लोको योषादारुमयी यथा ॥ ७ ॥ अहं च तन्न ब्रह्म कुल उषिवांसदवे सया
दिग्देशकालाद्युत्पन्नो बालकः पंचहायनः ॥ ८ ॥ एकदा निगतिं गेहाद्गुहं तं निशि गंगपथि
सपेदिशत्यदा स्मृष्टः कृपणां कालचोदितः ॥ ९ ॥ तदा तदहमीशस्य भक्तानां रामनीमतः
अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठंदिशमुत्तरां ॥ १० ॥ स्फीतान् जनपदांस्तत्र पुरा मव्रजाक

रात्रि। खेटखर्वटवादीश्ववनात्पुपवनानिच॥१॥ चित्रधातुविविचित्रादिनिभनमभुज
हुमान्। नलाशयान्शिबजलान्निनीः सुरसेविता॥१२॥ चित्रस्वतैः पत्ररथैः विन्नम
द्रमरप्रिया॥ नजवेणुशरसंबकुशकीचकगकरं॥१३॥ एकएवातियातोहमद्रासंवि
पिनंमहत् घोरं प्रतिनयाकारं व्याजोत्कशिवानिरो॥१४॥ परिश्रान्तं द्रियात्माहं तद्
परीतोबुधुक्षितः॥ स्नात्वापीत्वाहं देनद्या उपसृष्टो गतश्चमः॥१५॥ तस्मिन्निर्मनुजेः र
ण्येपिप्यलोपस्य आश्रितः॥ आत्मनात्मानमात्मस्य यथा श्रुतमचिंतयं॥१६॥ ध्याय
तश्चरणो भोजं भावनिजितिचेतसा॥ औत्कंक्षाश्रुकृजाश्चस्य कृपासान्नेशनैर्हरिः
॥१७॥ प्रेमातिनरनिनिनिधुलकां गोतिनिर्वृति॥ आनंदसंप्रवेत्ती नो नापश्यमु
नयं मुने॥१८॥ रूपं न गवतो यत्तन्मनः कांतं शुचापहं॥ अपश्यन्सहसोत्तस्यैवे

६३

कृप्यादुर्मनिरव॥१९॥ दिदृक्षुस्तदहं नयः प्राणिधायमनो हृदि॥ वाक्ष्यमाणोपि नापश्य
मवित्तस्रवातुरा॥२०॥ एवं यतंतं विजने मा माहागोचरो गिरं गं नीरस्य श्यावा वा
चाशुचः प्रशमयन्निवा॥२१॥ हंतास्मिन् जन्मनि भवामाहृष्टमिहाहंति अविपक्क
षायाणां दुर्हंशो हं कुयो गिनां॥२२॥ सकृद्यदृशितं रूपमेतत्कामायते नय॥ मत्कामः न
कैः साधुः सर्वान्मुंचति हृष्टा न॥२३॥ सत्सेवयाः दार्ढ्याते जातामपि दहामतिः॥ हि
त्वावयमिमं लोकं गतामज्जनतामसि॥२४॥ मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कश्चिद्
प्रजासर्गनिरोधेपि स्मृतिश्चमदनुग्रहात्॥२५॥ एतावदुक्ते परममनस्य हृत्तं न
भोजिगमतिंगमीश्वरं अहंचतस्मै महतां महायसे शीघ्रविनामं विदधे नु कं पि
तः॥२६॥ नामान्यनं तस्य हतत्रयः पवनउत्थानि मद्राणि कृतानि च स्मरन् गायय

देस्तुष्टमनागतसहः काजंप्रतीक्षन्निमदोक्षिमत्सरा २७। एवं कृष्णमते ब्रह्मन्म
 न्कस्यामजात्मनः काजः प्रादुरन्तकाजेति द्वे तौ दामिनीयथा ॥ २८ ॥ प्रयुज्यमाने
 मपितां शुद्धां भागवतीं तनुं आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पांचमौतिकः ॥ २९ ॥
 कल्यांतरदमादायशयानेन मस्युदन्तः शिशुपिषोरनुप्राणं विविशेंतरदं विभोः
 ॥ ३० ॥ सहस्रयुगपर्यंत उत्थायेदं सिसृक्षतः मरुविमिश्राक्षयः प्राणेभ्यो हंच जति
 रे ॥ ३१ ॥ अंतर्बहिश्च लोकांस्तान्यर्थेभ्यस्करितव्रतः ॥ अनुग्रहान्महाविष्णोरविद्यातग
 तिः क्वचित् ॥ ३२ ॥ देवदत्तामिमां वाणांस्वरब्रह्मविदूषितां ॥ मूर्ध्नि त्वाहरिकयां गायमा
 नश्चराम्यहं ॥ ३३ ॥ प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ॥ आरुतश्च मे चो
 घ्रदशनं याति चैतसि ॥ ३४ ॥ एतद्वातुरचिन्तानां मात्रास्य रेडियासुहुः ॥ नवसिंधु

स्रवोदशे हरिचयति वर्णनं ॥ ३५ ॥ यामारिमियोगपथैः कामलोभहतो मुहुः ॥ मुकुंद
 सेवया पद्मनाथात्मा दानशाम्यति ॥ ३६ ॥ सर्वतदिदमाख्यातं यत्तुष्टो हंतवानघ ज
 न्यकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणं ॥ ३७ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं संनाप्य भगवान्ना
 रदेवासवी सुतं ॥ आमंत्र्य वीणां रणयन्ययौ यो हृष्टिको मुनिः ॥ ३८ ॥ अहो देवर्षिर्ध
 न्यो यं यत्कीर्तिं शार्द्रधन्वनः ॥ गायन्मायन्निदं तं आरमयत्यातुरं जगत् ॥ ३९ ॥
 इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे व्यासनारदसंवादे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ श्री
 नक उवाच ॥ ॥ निर्गतं नारदे स तं भगवान्ब्रह्मवादादगण्य ॥ श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः
 किमकरोदितुः ॥ १ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ब्रह्मनद्यां सरस्वत्या माश्रमः पश्चिमे तटे शम्पा
 प्राय इति प्रोक्त रूपाणां सत्रवर्धनः ॥ २ ॥ तस्मिन्स आश्रमे व्यासो ब्रह्मरीखंडमंडिते

आसीनोऽप्युपस्थप्यप्रणिदधौ मनः स्वयं ॥ ३ ॥ भक्तियोगेन मनसि सम्यक्प्रणिहिते
मले ॥ अपश्यत्पुरुषं पूर्वं मायां च तदपाश्रयां ॥ ४ ॥ यथा संमोहितो ज्ञाव आत्मानं त्रिगुणा
त्मकं परेऽपि मनुते नयेत कृतं चात्रिपद्यते ॥ ५ ॥ अनर्थेऽपि शमंसा साहजिकी योगमयो
सजे ॥ लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सा त्वत्तसंहितां ॥ ६ ॥ यस्यां वै श्रयमाणायो रुह्रे परम
पुरुषे ॥ भक्तिरुत्पद्यते पुंसां शोकमोहजैरपहा ॥ ७ ॥ संसंहितां भागवतीं कृत्वा नुक्रम्य चा
त्मजं शुक्रमध्यापयामास निरुत्तिरितं मुनिः ॥ ८ ॥ शौनक उवाच ॥ १ ॥ सर्वे निरुत्तिरि
तः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः कस्य वा रहता मे तं तामात्मारामः समम्य सह ॥ ९ ॥ ॥ सूत उवाच
आत्मारामाश्च मुनयो निग्रंथा अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहै लुकी भक्तिमित्यं न त्रिगुणो हरिः
॥ १० ॥ हरेऽयुगाक्षि स मतिर्न गवान् बाहय मणिः ॥ अथ गान्धर्वहृदयानं नित्यं विष्णुजनप्रियः

॥ ११ ॥ पराक्षितो यराजर्षेर्जन्मकर्मविज्ञापनं ॥ संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथो
दयं ॥ १२ ॥ यदा मध्ये कौरवसंजयानां वारेषथो वीरगतिं गतेषु वृकोदरा विद्यगदगति
मर्शनि शौरुदं देधत राष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥ मर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्मपश्यन् कृष्णसुतानां
स्वपतां शिरांसि उपाहरद्विप्रियमेव तस्य तज्जुगुप्सितं कर्म विगर्हयंति ॥ १४ ॥ माता
शिष्टानां निधनं सुतानां निशाम्य घोरं परितप्यमाना ॥ तदा रुदन्नाप्य कलाकुलाक्षी
तां सां त्वयन्नादकिरीटमासी ॥ १५ ॥ तदा शुचस्ते प्रमजामि न द्रव्यं बंधोः शिर आ
ततापिनः ॥ गां उवाच मुक्तेर्विशिखैरुपादरेत्वा क्रम्य यत्क्यास्य सिदग्धपुत्रा ॥ १६ ॥ इति
प्रियां वल्लुवि विव्रजत्यैः संसां त्वयित्वा च्युतमित्रसूतः ॥ अन्वाद्बहं शित उग्रधन्वा
कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥ १७ ॥ तमापतंतं स विलस्यद्दृष्टुं कुमारहो द्वियमनारथे

न। परादवत्प्राणपरासुखं यावत् मंरुदभयाद्यथाक॥ १८॥ यदाऽऽरणमात्मानमै
 क्षतश्रोतवाजिनं। असंब्रह्मशिरोमेन आत्मत्राणं विजात्मजः॥ १९॥ अथोपसृज्य
 सलिलं संदधे तत्समाहितः॥ अजानन्नुपसंहारं प्राणकलु उपस्थिते॥ २०॥ ततः प्रा
 दुष्कृतं तेजः प्रचंडं सर्वतोदिशं प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं निष्कृवाच॥ २१॥ अर्जुन
 उवाच॥ ॥ कृष्ण कृष्ण महाभाग नक्तानामनयं कर। त्वमेको दत्तमानानामपवर्गसि
 संसृते॥ २२॥ त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादाश्वरः प्रकृतेः परः मायं युदस्य किं उक्ता कैवल्ये
 स्थित आत्मनि॥ २३॥ स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः विधत्सेवेन वार्येण
 श्रेयो धर्मादि लक्षणं॥ २४॥ तथा यंचावतारस्ते सुबोभारजि हार्षया स्वानां चानन्यना
 वानामनुध्यानाय चासकृत्॥ २५॥ किमिदं स्थितकुतो वेति देवदेवनवेद्यं हं सर्व

तो मुखमाया तितेजः परमदारुणं॥ २६॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ वेत्येदं श्रेण पुत्रस्य
 ब्रह्ममस्त्रं प्रदर्शितं। नैवासौ वेदसंहारं प्राणबाध उपस्थिते॥ २७॥ न त्वस्यान्यतमं किं
 चिदस्त्रं प्रत्यवकर्तुं जस्य त्वतेज उन्नद्धमस्त्रतो त्वस्त्रतेजसा॥ २८॥ श्रीसूत उवा
 च॥ ॥ श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा स्पृष्ट्वाऽपसंपरिक्रम्य ब्राह्मं ब्रह्मप
 संदधे॥ २९॥ संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसा शरसंवृते॥ आवृत्य रोदसी रवं च वरं धाते क
 वक्त्रिवत्॥ ३०॥ दृष्ट्वा त्वतेजस्ततो योस्त्री ह्योक्तान्मदहन्महत् दत्तमानाः प्रजाः सर्वाः सां
 वत्त किममं सत॥ ३१॥ प्रजोपसृज्य मानस्य लोकयतिकरं चतं। मतं च वासुदेवस्य सं
 जहार जुनोदयं॥ ३२॥ तत आसाद्य तरसादारुणं गौतमीसुतं। बवं धामर्षिताम्रासः
 पशुरग्नानया यथा॥ ३३॥ शिविरयनिना संतं दाम्ना बध्वा रिपुं बलात्। प्राह जुनं प्रकुपितो

नगवानंबुजेक्षणः ॥ ३४ ॥ मैनेपायहिंसित्रातुं ब्रह्मबंधुमिमं न हि यो सावनागसः सु
 मानवधीनिशिवात्तकान् ॥ ३५ ॥ मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुसंबालं स्त्रियं जडं प्रपन्नं विर
 षं नीतं न रिपुं हंति धर्मवित् ॥ ३६ ॥ स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्मात्पृणः खलः त
 दधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ॥ ३७ ॥ प्रतिश्रुतं च भवता पांचाल्यैः शृण्वतो
 मम ॥ आह ॥ रिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानि निपुत्रहा ॥ ३८ ॥ तदसौ वधतां पापं आतताप्या
 त्मबंधुहा भक्तुश्च विप्रियं वा रक्तवान् कुलपांसन ॥ ३९ ॥ एवं परीक्षता धर्मपाथः क
 स्मेन चोदितः ॥ नैष्ठिकं तुं गुरुमुतं यद्यप्यात्महनं महान् ॥ ४० ॥ अथोपेत्य स्वशिविरंगो
 विंद प्रियसारथिः ॥ न्यवेदयन्तं प्रियायै शोचंत्या आत्मजान् हतान् ॥ ४१ ॥ तथा हतं पशु
 वत्पारावद्धमवाप्नुवं कर्मजुः सुसितेना निरक्ष्य कृष्णापकृतं गुरेः सुतं वामस्य नावा

रूपयाननाम च ॥ ४२ ॥ उवाच चासहंत्यस्य बंधनानयनं सती ॥ मुच्यतां मुच्यतामेष
 ब्राह्मणो नितरां गुरु ॥ ४३ ॥ सरहस्यो धनुर्वेदः स विसर्गेऽपि संयमः ॥ अस्त्रग्रामश्च भवता
 शिषितो यदुत्तुग्रहात् ॥ ४४ ॥ स एष नगवान्द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ॥ तस्यात्मनोर्ध
 पत्न्या स्तेनान्वगादीरसः कृपी ॥ ४५ ॥ तद्धर्मजि महाभाग भवन्निर्गैरिव कुलं वृत्तिनं ना
 र्हति प्राहुं पूज्यं वंद्यं ममीक्ष्णः ॥ ४६ ॥ मारोदी दस्य जननी गौतमी पतिदेवता ॥ यथा हं
 मतवत्सान्तरि दिम्यश्च मुखी मुहुः ॥ ४७ ॥ यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यै रक्तात्मभिः
 तत्कुलं प्रदहत्याशुसानुबंधं चार्पितं ॥ ४८ ॥ स त उवाच ॥ ॥ धर्मस्यायं सकलं निर्व
 लीकं समं महत् राजा धर्मसुतो राज्ञ्याः प्रत्यनंदश्चोदिताः ॥ ४९ ॥ न कुलः सहदेवश्च
 युयुधानो धनं जयः ॥ नगवान्देवकीपुत्रो ये चान्ये याश्च योषितः ॥ ५० ॥ तत्राहामर्षितो

नीमस्तस्य श्रेया च धः स्मृतः ॥ नमस्तु नमि नश्चार्थे यो ह न सुसांति श्रुतव्या ॥ ५१ ॥ निशम्य भी
मगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः ॥ आलोक्य वदनं स स्फुरिदमाह सन्निव ॥ ५२ ॥ श्रीमगवा
नुवाच ॥ ब्रह्मबंधुर्न हंतव्य आततायी वधाईण ॥ मयैवो नयमास्मानं परिपात्य नृणा
मनं ॥ ५३ ॥ कुरुप्रतिश्रुते सत्यं यत्नत्सां त्वयता प्रियं ॥ प्रियं च नीमसे न स्पृशं चाल्या मत्य
मेव च ॥ ५४ ॥ सूत उवाच ॥ अर्जुनः सहसा ज्ञाय हरेर्हार्दमिथा सिना ॥ मणिं जहार मू
र्ध्नि द्धिजस्य सह मूर्ध्नि ॥ ५५ ॥ विमुच्य रशना बद्धं बालहत्या हतप्रभं ॥ तेजसा मणिना
हीनं शिविरात्रिरया पयत ॥ ५६ ॥ वपनं द्रविणा दानं स्थाना न्नियपिणं तथा ॥ एष हि ब्र
ह्मबंधुनां वधो नान्योस्ति दैहिक ॥ ५७ ॥ पुत्रशोका तु राः सर्वे पांडवाः सह कृष्णया ॥ स्वा
नां मृतानां यत्कृत्यं च क्रुर्निर्हरिणादिकं ॥ ५८ ॥ इति श्रीभागवते महापुरुषोत्तम

स्कंधे द्रौणिनिग्रहो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ अथ ते संपरेतानां स्वाना
मुदकमिच्छतां दातुं सकृद्गंगायां पुरः स्फुट्य ययुः स्त्रियः ॥ १ ॥ ते निनीयोदकं सर्वे विज
प्य च नृशंभु न ॥ आपुता हरिपादा ब्रजः पूतसरिजले ॥ २ ॥ तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं
सहानुजं ॥ गंधारी पुत्रशोकात्तं दृष्ट्वां कृष्णां च माधवः ॥ ३ ॥ सांत्वयामास मुनिमिह तं वं
धूं चार्पितान् ॥ मृतेषु कालस्य गतिं दर्शयन् प्रतिक्रियां ॥ ४ ॥ साधयित्वा जातशत्रोः स्वरा
जं किं तवैह तं घातयित्वा स तोरतः कचस्य शशितामुषः ॥ ५ ॥ याजयित्वा श्वमेधैस्तत्रि
भिरुन्नमकल्पकैः तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥ ६ ॥ आमं च पांडुपुत्रांश्च श
नेषु द्रवसंयुतः ॥ द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ॥ ७ ॥ गंतुं कृतमतिब्रह्मन्
धारकां रथमास्थितः ॥ उपजेनेमिधा वंतां सुन्नरं नयविकलां ॥ ८ ॥ पाहि पाहि महायो

गिरदेवदेवजगत्पते। नायं त्वदभयं पश्येयत्र मत्सुः परस्परं॥९॥ अनिद्वतिमामीशशर
समायसोविभो। कामंदहतुमानाद्यमा मेगर्भो निपात्यतां॥१०॥ सत उवाच॥ उपधार्य
वचस्तस्याभगवान्नक्तवत्सजग। अपांडवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत॥११॥ तर्ह्येवायमु
निश्रेष्ठपांडवाः पंचसायकाद। आत्मनोभिमुखान् दृष्ट्वा नाजक्ष्यात्प्राण्युपाददुः॥१२॥ व्यस
नं वीक्ष्य तन्नेषामनन्यविषयात्मनां। सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां यथादिशुः॥१३॥ अं
तस्थः सर्वज्ञतानामात्मा योगेश्वरो हरिः। स्वमायया दृणो जने वै रक्षाः कुरुते तवे॥१४॥
यद्यप्यस्त्रं ब्रह्म शिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियं वैश्रवं तेज आसाद्य समशाम्य नृदह॥१५॥ मा
मं स्यात्ते तदाश्चर्यं सर्वं श्रयमयेत्युते। यद्दं मायया देव्या स जत्यवतिहंत्यजः॥१६॥ ब्र
ह्मते जो विनिर्मुक्तैः शक्तैः सह कृष्णया। प्रयाणाभिमुखं कृत्वा मिदमाहरया सता॥१७॥

कुंत्युवाच॥ नमस्ते पुरुषं त्वाद्यमाश्वरं प्रकृतेः॥ परं। अजक्ष्यं सर्वज्ञतानामंतर्वहिरवस्थि
तं॥१८॥ मायाजवनिका लुन्नमता। धोसजमययां नजक्ष्यसे हृदयं नरो नात्यधरेयथा॥१९॥
तथा परमहंसाना मुनीनाममलात्मनां। भक्तियोगविधानाधिक्यं पश्ये महिस्त्रि
यः॥२०॥ कृष्णाय वासुदेवाय देवकी नंदनाय च। नंदगोपकुमारयगोविंदाय नमो नमः॥२१॥
नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने नमः पंकजनेत्राय नमः पंकजां प्रये॥२२॥ यथा
हृषीकेशवनेन देवकी कंसेन रुहातिविरंशुचार्पिता। विमोचिता हंच महात्मजा विभो त्व
येव नाथे नमुहुर्विपगणात्॥२३॥ विषात्महायेः पुरुषाददर्शिनोदसत्सभायावनवासक
र्तुतः॥ मध्ये मध्ये नेक महारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चास्मदरे निरसिताः॥२४॥ विषदः संतुनः
शश्वत्तत्र तत्र जगदुजुरो। भवतो दर्शनं यस्यादुन न विदर्शिनं॥२५॥ जन्मैश्वर्यश्रित्या

निरेधमानमहः पुमान्। नैवाहस्यमिधातुं वै त्वामकिंचन गोचरे ॥ २६ ॥ नमो किंचन विज्ञा
 यमिदं ननु गच्छये ॥ आत्मा गमाय शंताय कैवल्यपतये नमः ॥ २७ ॥ मन्ये त्वं कालमी
 शं नमनादिनिधनं विभुं समंचरं तं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः ॥ २८ ॥ न वेद कश्चिद्ग
 वंश्चिकार्षितं तवेह मानस्य नृणां विडं वनं न यस्य कश्चिद्विदितोऽस्ति कर्हि चित्तवेष्यश्च यस्मि
 न्निषमामतिर्दृष्टो ॥ २९ ॥ जन्म कर्म च विश्वात्मन जस्य कर्तुं शक्नुत नः ॥ तिर्यङ्पिषु यादस्तु
 तदस्य तं विडं वनं ॥ ३० ॥ गोप्याददे त्वयि कृता गसि दामता वद्याते दृशाः श्रक कलिजो ज
 न संभ्रमाक्षं ॥ वक्रं निनीय भवता वनया स्थितस्य सामां विमोहयति नीरपि यद्विमेति
 ॥ ३१ ॥ केचिद्दुर्दुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये यदोः प्रियस्यान्ववाये मज्जयस्येव च
 दनं ॥ ३२ ॥ अपरे वसुदेवस्य देवकां याचितो न्यगात् ॥ अजस्रमस्य शेमाय वधाय च

सुरदिपां ॥ ३३ ॥ नारावतरणाया न्ये सुवोक्ता वदोदधौ सीदं त्याभ्ररिभारेण जातो ह्यात्मनु
 वार्षित ॥ ३४ ॥ न वेस्मिन् किरपमानानामविद्याकामकर्मभिः ॥ श्रवणस्मरणाहणिक
 रिष्यन्निति केचन ॥ ३५ ॥ शृण्वंति गायंति गणं न्यनीक्ष्य शः स्मरंति नंदंति तवेहितं
 जना ॥ त एव पश्यंत्यचिरेण तावकं नव प्रवाहोपरमं पदं बुजं ॥ ३६ ॥ अप्यद्य न स्त्वं स
 कृते हित प्रभोजिहामसि सित्सुहृदो नु जीविनः येषां न चान्यद्भवतः पदं बुजात्यग
 यणं गजसुयोनितां दमां ॥ ३७ ॥ केवयं नाम रूपान्यां यदुभिः सह पांडवाः ॥ भवतोऽद
 र्शनं यद्विदुषीकाणामिवेशितुः ॥ ३८ ॥ मेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधरः ॥ त्वत्प
 दं किं ता मातिस्त्रजक्षणा विजसितैः ॥ ३९ ॥ इमे जनपदाः सुधाः सुपक्वाः पिवीरुथः
 वनादिनद्युदचंतोऽद्येधंते तव वीसितैः ॥ ४० ॥ अथ विश्वेश विश्वात्मनि श्वमूर्ते स्वके

सुमे। स्नेहपाशमिमंलिङ्घिदं पां दुषु वृष्टिषु ॥ ४१ ॥ त्वयि मेः न न्यविषयामतिर्मधुप
 तेः सकृत् ॥ रतिमुदहतादद्यागंगे वीधमुदन्वति ॥ ४२ ॥ श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ट्युपभाव
 निधुयाजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्यी गोविंदगोविजसुरगर्तिहरवतारयोगेश्वराखि
 लपुरे नगवन्नमस्ते ॥ ४३ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एष येत्यंकलपदैः परिणताखिलोदयः मे
 देजहामवैकुण्ठो मोहयन्निवेमायया ॥ ४४ ॥ तां वादमित्युपामं प्रविश्य गजसाक्यं
 स्त्रियश्च सुपुरं यास्यन् प्रेम्णा गतानिवारितः ॥ ४५ ॥ आसाद्यैश्वर्ये हाते कृष्णेनाद्भुतक
 र्मणा प्रबोधितो पीतिहासेन विबुधतनुचार्पितः ॥ ४६ ॥ आदराजधर्मसुतश्चिंतयन्तु
 हृदां बधं प्राकृतेनात्मना विप्रास्नेहमोहवशंगतः ॥ ४७ ॥ अहो मे पश्यताज्ञानं हृदि रू
 दं दुःशत्मनः पारकस्यैव देहस्य बधो मेः सौहिणीर्हता ॥ ४८ ॥ बालजिजसुहन्नित्रपित

न्नात् ॥ ४९ ॥ रुदुहः न मे स्यान्निरयान्मोक्षोऽपि वषाद्युतायुतैः ॥ ४९ ॥ नैनोराज्ञः प्रज्ञानं तु
 धर्मयुद्धे वधो विषां ॥ इति मे न तु बोधायकस्य ते शसने वचा ॥ ५० ॥ स्त्रीणां मदतबंधनां दोहो
 योसाविहोत्पितः ॥ कर्मनिर्गहमेधीयैर्नाहं कल्योव्यपोहितुं ॥ ५१ ॥ यथापंकेन यंको भः सु
 रया वासुराकृतं नृतहत्यां तथैवैकां नयत्तैर्माहर्षिर्महर्षि ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापु
 राणे प्रथमस्कंधे कुंती स्मृतियुधिष्ठिरास्तुता पौनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीसूत उवाच
 इति श्रावः प्रजादोहात्सर्वधर्मविवेकसया ॥ ततो विनशने प्रागाद्यत्र देवव्रतोः पतत् ॥
 तदा ते श्रावः सर्वे सदृशैः स्वर्णरूपितैः ॥ अन्वगच्छन् रथैर्विप्राभ्यामधौ म्यादयस्तथा
 ॥ २ ॥ न गवानपि विप्रैर्येन सधनं जयः ॥ स तैर्व्यरे च तनयः कुवेरश्च वरुणश्चैः ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वा निपतितं नृमोदिव श्रुतमि वामरं प्रणमुः पांडवानां प्रसादुगाः सहचक्रिणा

॥४॥ तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तमः । राजर्षयश्च तत्रासन् द्रुपदं भरतं पुंगवं ॥ ५ ॥
 पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान् वादरायणः । हृदश्चोभरद्वाजः सशिष्यो रेणुका सुतः ॥
 ॥६॥ वसिष्ठश्चंद्रप्रमदश्चित्तो गत्समदोः सितः । कक्षीवान् गौतमो त्रिश्चकौशिको यमु
 दश्निः ॥ ७ ॥ अन्ये च मुनयो ब्रह्मर्षयश्च तादयोः मत्ताः । शिष्यैरुपेता आजगुः क
 ऋपांगिरसादयः ॥ ८ ॥ तान् समेतान् महाभागानुपलभ्य वसुन्तमः । पूजयामास धर्म
 तो देशकालविनागवित् ॥ ९ ॥ कृष्णं च तत्प्रभावत आसीनं जगदीश्वरं । हृदि स्थं पूज
 यामास माययोपात्तविग्रहं ॥ १० ॥ पांडुपुत्रानुपासीतान् प्रश्रयं प्रेमसंगतान् । अम्याव
 दानुरागास्त्रैरंधीभूतेन च क्षुणा ॥ ११ ॥ अहो कष्टमहो न्यायं यद्ययं धर्मनंदनाः । जीवितुं
 नाहं किं विप्रधर्मास्तुताश्रयाः ॥ १२ ॥ संस्थितेति रथे पांडो दृष्ट्वा बालप्रजावधः

युष्मत्कृते बहून् क्लेशान् प्राप्तातो कवता मुहुः ॥ १३ ॥ सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यद
 प्रियं । स पाजो यदशो लोको वा योरिव धनावलिः ॥ १४ ॥ यत्र धर्मस्तु तो राजा गदापाणिर्ह
 कोदरः । कृष्णोः स्त्रीगांडिवं चापं सुहृत् कृष्णस्ततो विपत् ॥ १५ ॥ न त्वस्य कर्हि चिद्राज न पु
 मान्चेदविधिस्मितं । यद्विजिता स या युक्ता मुत्तं ते कवयोपि हि ॥ १६ ॥ तस्मादिदं देवतं त्रं
 व्यवस्य भरतर्षभ । तस्यानुविहितोऽनाया नाथ पाहि प्रजाः प्रभो ॥ १७ ॥ एष वै भगवान्
 साक्षादाद्यो नारायणः सुमान् । मोहयन् मायया लोकं गृहश्चरति वृद्धिषु ॥ १८ ॥ अस्यानु
 भावं भगवान् वेदपुत्रं तमं शिवः । देवर्षिर्नरिदः साक्षाद्भगवान् कपिलो नृप ॥ १९ ॥ यं म
 न्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमं । अकरोः स चिवं दंतं सौहृदं दयसारथि ॥ २० ॥ स
 वत्सिनः समदशोत्पद्यमानं हंकृतेः । तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यं न क्वचित्

॥२१॥ तथाप्येकांतमन्त्रेषु पश्यन् पादुके पितं यन्मे संस्पृजतः साक्षात्कृत्वा दृष्ट्वा नि
नमागतः ॥२२॥ भक्त्या वैश्यमनो यस्मिन् वाचा यन्नामकीर्तयन् । स्पृजन् कलेवरं यो
गी मुच्यते कामकर्मभिः ॥२३॥ स देवदेवो भगवान् प्रतीक्षतां कलेवरं यावद्विदेहि नो मय
हं । प्रसन्नहासारुणलोचनो ह्यसत्सुखांबुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः ॥२४॥ स तत्र उवाच
मुनिर्हिरस्तदा कर्णशयानं शरपंजरे । अष्टछद्विविधान् धर्मान्निष्पाणां चानुश्रवतां
॥२५॥ पुरुषसभा वविहितान्यथा वर्णं यथाश्रमं वैराग्यरगोपाधिन्यामाप्नातो न य
लक्षणान् ॥२६॥ दानधर्मनिर्गतधर्मनिर्मोक्षधर्मनिर्विभागज्ञः स्त्रीधर्मनिर्गत
वधर्मनिर्मासव्यासयोगतः ॥२७॥ धर्मार्थिकाममोक्षांश्च सहोपायान्यथा मुने । नाना
ख्यानेतिहासेषु वर्णयिष्ये न त्ववित् ॥२८॥ धर्मप्रवदतस्तस्मै सकालप्रत्युपस्थितः

यो योगिनश्चंद्रमृत्योर्वर्द्धितस्तत्तदगण ॥२९॥ तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्त
संगं मन आदिपुरुषे । कृष्णेन सत्यातपटे चतुर्भुजे पुरःस्थितेः मीलितदृग्यधारयत्
॥३०॥ विशुद्धयाधारणया हताशुभस्तदीसयैवाशुगतायुधश्रमः निवृत्तसर्वेन्द्रियवृ
त्तिविश्रमस्तथाव जन्मं विमर्जन् नार्हन् ॥३१॥ श्रीभीष्म उवाच ॥ इति मतिरुपक
ल्पिता वित्तज्ञानगवतिसात्वतपुंगवैर्विश्रम्भिः । स्वमुखमुपगते क्वचिद्विहर्तुं प्रकृति
मुपेयुषिय ज्ञवप्रवाह ॥३२॥ त्रिभुवनकमनंतमाजवर्णं रविकरगौरवरं वरं दधा
ने वपुरजककुजावृताननात्वं विजयसखेरतिरक्तमेऽनवद्या ॥३३॥ युधितुरगरजो
विधूम्रविषकचलुजितश्रमवार्यजंकृतास्ये । मम निशितशरैर्विभ्रियमानत्वचि
विजसत्कवचेत्तकृष्णआत्मा ॥३४॥ स पदिसखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्व

लघोरथं निवेश्य स्थितवति परमै निकायुरक्षणादतवति पार्थसखेरतिर्ममास्तु ३५
 व्यवहित एतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधादिमुखस्य दोषबुद्ध्या कुमतिमहरहात्मवि
 द्यपायश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेस्तु ३६ स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिक
 नुमवपुतो रथस्य ॥ धृतरथचरणोपयाञ्च जनुहं रिरिव हंतुमि नंगतो नरीयः ३७
 शितविशिखहतो विशीर्णदिंशः क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे प्रसन्नमभिससा
 रमदधार्थसिन्नवतु मे नगवान् गतिमुकुंद ३८ विजय रथकुटुंब आनतो त्रेधृत
 हय रश्मि नितछि ये क्षणीये ॥ नगवति रतिरस्तु मे सुमूर्षो यमिह निरीक्ष्य हतागताः
 सरूपं ३९ जर्जित गतिविज्ञास वल्लुहा सप्रणय निरीक्षणकल्पितोरुमाना ॥ क
 तमनुकृतवत्स उन्मदांधाः प्रकृतिमग्न किल यस्य गोपवध्वः ॥ ४० मुनिगणनप

वर्यसंकुलैत ॥ सदसियुधिष्ठिर राजसूय एषां अर्हणमुपपेदर्क्षणा योममदृशि गोचर ए
 ष आविरात्मा ४१ तमिममहमजं शरीरमाजं हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानां प्रति
 दृशमिव नैकधा कर्मैकं समधिगतोस्मि विधृतनेदमोहः ४२ ॥ ॥ मृत उवाच ॥ कस्म
 एवं नगवति मनोवाग्दृष्टिदत्तिनि ॥ आत्मन्यात्मानमावेक्ष्य सोतः श्वास उपारमत् ४
 ३ संप्रयमानमाज्ञायतीं ब्रह्मणि निष्कले सर्वे च नृबुक्ते तद्व्याप्त्यां सीवदिनात्यये ४४
 तत्र हृदययोने दुर्देवमानववादिताः शशंसुः साधवो राजारवात्येतुः पुष्पवृक्षयः ४५
 तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भागवियुधिष्ठिरः कारयित्वा मुरुत्तंदुःखितो भवत्
 ४६ तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कस्मंतु ह्यनामभिः ततस्ते कस्मत्तदयाः स्वाश्रमान् प्रययुः पु
 नः ४७ ततो युधिष्ठिर गत्वा सह कृष्णो गता कथं पितरं सांत्वयामास गांधारी च तपस्वि

श्री ४॥ पित्राचारुमतो राजावासुदेवानुमोदितः ॥ चकार गज्यंधर्मेण पितृपैतामहं विभुः
 ॥ ४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरराज्यप्रज्ञेनो नाम नवमोऽध्यायः
 ॥ श्रीकुरुवाच ॥ ॥ हत्वा स्वर्गिकथं स्पृध आततायिनो युधिष्ठिरं धर्मनतां वरिष्ठं ॥ सदा
 बुजैः प्रत्यवरुद्धो जनः कथं प्रवृत्तः किमकार्षी नतः ॥ १ ॥ ॥ सुत उवाच ॥ वंशंकुरे
 वंशदवाग्निर्हृतं सैरेह पितृत्वान्नवमाव नो हरिः ॥ निवेशयित्वा निजराज्यं स्वरे युधिष्ठि
 रं प्रीतमना बभूव ह ॥ २ ॥ निशम्य भाषोक्तं प्रयाच्युतो कं प्रवृत्तविज्ञानविधूतविन्नमः श
 शासगामिंद्रश्वाजिताश्रयः परिधुपांतामनुजातुवन्निति ॥ ३ ॥ कामं ववर्ष पतन्यः सर्व
 कामदुघामही ॥ सिषिचुः स्मब्रजान् गावः पयसो धस्यतीमुदाध ॥ नद्यः समुद्रा गिरयः सव
 नस्यति वीरुधः ॥ फलंत्योषधयः सर्वाः काममन्तुतस्य वै ॥ ४ ॥ नाधयो व्याधयः क्लेशा देव

भूतात्महेतवः ॥ अज्ञातशत्रावन्नवन्नजंतूनां राज्ञि कर्हि चित् ॥ ५ ॥ उषित्वा हास्तिनपुरे मामा
 न्नं कतिपयान् हरिः सुहृदं च विशोकाय ससुश्च प्रियकाम्पया ॥ ७ ॥ आमं च चाप्यनुजातः प
 रिषज्यामि वाद्यतं ॥ आरुरो हरयं कैश्चित्परिषक्तो मिवादिता ॥ ८ ॥ सुनद्राद्रौ पदाकुंती विरट
 तनया तथा ॥ गंधारी धतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ॥ ९ ॥ वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यश्च
 तादयः ॥ नमेदिरे विमुक्तं तो विरहं शाङ्गं धनं ॥ १० ॥ सत्संगं मुक्तदुःसंगो हानुं नोत्सहते बुधः
 कीर्त्तमानं यशो यस्य सकृदा कर्णं रोचनं ॥ ११ ॥ तस्मिन्मधियः पायः सहेरं कथं ॥ दर्श
 नस्य रत्नं लापशयनासननोजनैः ॥ १२ ॥ सर्वे ते निमिषैरक्षैस्तमनुदुतचेतसा ॥ वीक्षंतः
 स्नेहमं वधा विचेलुस्तत्र तत्र ह ॥ १३ ॥ न्यरुंधन्तु रुन्धवाप्यमौ कं क्वा देवकी सुते निर्यात्य गा
 रज्जाः नद्रमिति स्याद्वाधवस्त्रियः ॥ १४ ॥ मृदंगशंखभेरश्च वीणा पणवगो मुखान् धुंधुयानि

कथं राद्याने दुर्दुर्भयस्तथा ॥ १५ ॥ प्रासादमिव राक्षसाकुसुमायेदिदक्षया वरुषुः कुसुमैः क
स्त्रिमेमत्री तस्मिन्ने सणा ॥ १६ ॥ सितातपत्रं जगदाहमुक्तादासविभूषितं रत्नदंडं गुडाकेशः
प्रियः प्रियतमस्य ह ॥ १७ ॥ उद्धवः सात्यकिश्चैव मजने परमाद्भुते विकीर्यमाणः कुसुमैः
स्त्रे मधुपतिः पयि ॥ १८ ॥ अश्वयंता शिषः सत्यासत्रतत्र द्विजे रिता ॥ नानुरूपा नुरूपाश्च
निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १९ ॥ अन्योन्यमासीत्संजत्युत्तमश्लोकचेतसां कौरवेन्द्रपुरस्त्री
णां सर्वश्रुतिमनोहरा ॥ २० ॥ सर्वैकजायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्म
नि ॥ अग्रे गुणे भोजगदात्मनी श्वरे निमीलितात्मनि शिशुसशक्तिषु ॥ २१ ॥ एव न यो नि
जदीयचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतां ॥ अनामरूपात्मनिरूपनामनी विधिं तस्मा
नोऽनुससारशास्त्रकृता ॥ २२ ॥ सवाअयं यत्पदमत्र सरयोजितेन्द्रिया निजितमातरि श्वनः

गुप्तेषु २

वत्

पश्यंति नक्त्युक्तानि तामलात्मनान्वेषसत्वं परिमार्ष्टुमर्हति ॥ २३ ॥ सवाअयं सरयुर्गुणतमक
यो वेदेषु चैव वादिभिः य एक ईशो जगदात्मजी जयासृजत्यन्निनतत्र सज्जते ॥ २४ ॥ यदा
त्यधर्मेण तमोधि यो नृपाजीवंति तत्रैष हि सत्वतः किलाधने नृगं सत्यमृतं दयां यशो
नवाय रूपाणि दधुगे युगे ॥ २५ ॥ अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं
मधोर्वनं ॥ यदेष पुंसां मय नः प्रियः प्रियः स्वजन्मना चंक्रमणेन चंचति ॥ २६ ॥ अहो व
तस्वयं शसस्ति रस्करा कुशस्य जी पुण्ययशस्करा लुवः ॥ पश्यंति नित्यं यदुग्रहेषितस्मि
तावलोकं स्वपतिं स्मयत्यजा ॥ २७ ॥ नूनं व्रतस्त्रानहुतादिनेश्वरः समर्चितो त्यस्य गहीत
पाणिभिः पिवंतियाः सरयधरा मृतं मुहुर्ब्रजिस्त्रियः संमुमुहुर्दशशयाः ॥ २८ ॥ यादीयशुक्ले
नरताः स्वयं वरे प्रमथ्य चैध प्रमुखान् हि शुभिणः प्रद्युम्नसां वाप्तुतास्त्रियोपरायाश्चाह

ताम्रौमवधेसहस्रशः ॥ २९ ॥ एताः परंस्त्रीत्वमपासपेशलंनिरस्तशौचं वतसाधुकुर्व
 ते यासांगदात्पुष्करलोचनः पतिर्नजात्वपेत्साहतिमिर्हदिस्मृशः ॥ ३० ॥ एवंविधागदंता
 नांसगिरः पुरयोषितां निशक्षणोनामिनंदनसस्मितेनययोहरिः ॥ ३१ ॥ अजातशत्रुः एत
 नांगोपीथायमधुद्विषः परेभ्यः शंकितः स्नेहात्प्रायुक्तचतुरंगिणी ॥ ३२ ॥ अथरु रगता
 न्नशौरिः कौरवान्विरहातुरा न सन्निवन्त्यदितंस्त्रिगधान्प्रायात्स्वनगरीप्रिये ॥ ३३ ॥ कुरु
 जांगलपांचाजानशूरसेनानसयासुनान् ब्रह्मावर्तंकुरुक्षेत्रं मत्स्या नसारस्वतान
 य ॥ ३४ ॥ मरुधन्वमतिक्रम्यसौवीरभीरयोः परा न आनन्तान् नार्गवोपागात् श्रान्तबाहोभ
 नाग्निवुः ॥ ३५ ॥ तत्रतत्रहेतत्रत्येहरिः प्रत्युद्यताहृणाः सायंनेजेदिशंपश्चाजविशो
 गांगतस्तदा ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे द्वारकाप्रस्थानं नाम दश

मोः आय ॥ १० ॥ सुत उवाच ॥ १ ॥ आनन्तान्स उपब्रज्य स्तृक्षान् जनपदान् स्वकान् द
 धौदरवरंतेषां विषादं शमयन्निव ॥ १ ॥ सुत उवाच ॥ काशेधवलोदरेष्पुरुक्रमस्याधरं शोणिमा
 दाध्यायमानः करकंजसंपुटे पथा ब्रूषं डेकजहंस उत्सव ॥ २ ॥ तमुपश्रुत्य निनंद जगत्त
 यनयावहं प्रत्युद्ययुः प्रजाः सवन्निर्दहन्निजालसा ॥ ३ ॥ तत्रोपनीतवज्रयोरवेदश्च
 मिवाहता ॥ आत्माशमं पूर्णकामं निजजानेन नित्यदा ॥ ४ ॥ प्रीत्युत्फुल्लमुखः प्रोचु
 र्दृष्यगजदयागिरा पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवानका ॥ ५ ॥ नताः स्मतेनायसदांघ्रिषु
 कजं विरिंच्यैरिंच्यसुरेंद्रवंदितं परायणं श्रेयसमिहेछतां परं नयत्र कालः प्रभवत्यरः
 प्रभुः ॥ नवायनस्त्वं नवविश्वनावनत्वमेव माताय सुहृत्पतिः पिता ॥ त्वंसहुरुर्नः प
 रं प्रचदैवतं यस्यानुकुर्यात्कृतिनो व न विम ॥ ७ ॥ अहोसनाया नवता स्मयदयं त्रैविष्ट

पात्रामपि दूरदर्शनं प्रेमस्मितस्निग्ध निरीक्षणाननं परम रूपं तव सर्वसौभगं ८॥ य
द्विजुजासापसमारनो नवान् कुरुन्मधुनायसुहृदिदक्षया तत्रादकोटिप्रतिमः स
णो न वेद विविनाक्षोरिव नस्तवायुत ९॥ इति चोदीरितावाचः प्रजानां भक्तवत्सलः
शृण्वानो नुग्रहं दृष्ट्वा वितन्वन् प्राविशत्पुं १०॥ मधुनो जदशाहर्हिकु कुरंगंधकदम्भि
नि ॥ आत्मतुल्यवलेर्गुप्तां नागैर्भोगिवचतीमिव ११॥ सर्वतु सर्वविभवं पुण्यरक्षज
ताश्रमैः ॥ उद्यानोपवनारामैर्दत्तपद्माकरश्रियं १२॥ गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतु
कतोरणं ॥ चित्रध्वजपताकागैरंतःप्रतिहतातपां १३॥ संमार्जितमहामार्गर
थापणकचत्वरं सिक्कांगंधजलैरुत्सां फलपुष्पाक्षतांकुरैः १४॥ द्वारिद्वारिगृहाणां
चरधक्षतफले शुभिः ॥ अलंकृतं शृणु कुं नैव लिमिर्धूपदीपकैः १५॥ निशम्य प्रे

र्ण

श्मायां तं वसुदेवो महामना ॥ अक्रूरश्चोपसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः १६॥ प्रद्युम्न
श्चारुदेवश्च सांबो जांबवतीसुतः ॥ प्रहर्षवैगोच्छसितशयनासनभोजनाः १७॥ वा
रणेन्द्रपुरस्कृत्य ब्राह्मणैः समुमंगलैः शंखतर्पणनिनादेन ब्रह्मघोषेण चादताः ॥ प्रसु
ज्जसुरथैर्दृष्टा प्रणयागतसाध्वसाः १८॥ वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः
जसत्कुंडलनिर्भातकपोजवदनश्रियः १९॥ नटनर्तकगंधर्वाः सूतमागधवंदिनः
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्द्भुतानि च २०॥ भगवांस्तत्र बंधूनां पौराणामनुवर्ति
नां यथाविद्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे २१॥ प्रकाशिवदनश्लेषकरस्य शस्मितेक्ष
णैः ॥ आश्वाम्यवाश्वपाकेन्योवरैश्चाभिमनैर्विभुः २२॥ स्वयंचतुर्भुवि विप्रैः सदारैः स्य
विरैरपि आशात्रियुज्यमानो न्यैवं दिमिश्वाविशत्पुं २३॥ राजमार्गं गते कल्पे द्वारका

याः कुलस्त्रियः॥ हर्म्याणिारुहदुर्विप्रः॥ क्षणमहोत्सवाः॥ २४॥ नित्यं निरीक्षमाणानां
 मदपिदारकौकसां॥ नवितृप्यं तिदिदृशः॥ श्रियो धामांगमच्युतं॥ २५॥ श्रियो निवासो यस्यो
 रः पानपात्रं सुखं दृशं॥ बाहवो लोकपालानां सारंगाणां पदांबुजं॥ २६॥ सिता तपत्रय
 जनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिर्वर्षितः पथि॥ विशंगवासावनमालयावनौघनो यथा कर्क
 दुपचापवैद्युतैः॥ २७॥ प्रविष्टस्तु गहं पित्रोः परिधक्कः स्वमातृभिः॥ ववं देशिरसासप्त
 देवका प्रमुखा मुदा॥ २८॥ ताः पुत्रमंकमारोप्य स्रेहस्तु तपयोधराः॥ हर्षविफलितात्मा
 नः सिषित्चुर्नेत्रजैर्जलैः॥ २९॥ अथा विशात्स्वनवनं सर्वकाममनुत्तमं॥ प्रासादा यत्र
 पत्नीनां सहस्राणि च षोडशः॥ ३०॥ पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहात्तु पागतं विलोक्य संजातमनो
 महोत्सवाः॥ उन्नत्युत्तरात्सहस्रासनानाशयात्साकं व्रतैर्व्रडितलोचनानना॥ ३१॥ तमा

त्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मनादुरंतभावाः परिरेत्रिरेपतिं॥ निरुद्धमप्यास्त्रवदंबुनेत्रयोर्विल
 ज्जतीनां भृगुवयवैकृवात्॥ ३२॥ यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथा पितस्य प्रियुगं न वं
 नवं॥ परेपदेकाविरमेततत्यदाञ्च ज्ञापियच्छून्नजहातिकर्हिचित्॥ ३३॥ एवं नृपाणां सिति
 भारतन्मनामक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसां विधाय वैरं श्वसनो यथानलं मिथो वधेनोपर
 तो निरयुधः॥ ३४॥ स एष नरलोके स्मिन्नवतीर्णः स्वमायया रेमे स्त्रीरत्नकटस्थो भगवा
 न्माकृतो यथा॥ ३५॥ उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतोऽमदनोपि
 यासां संमुत्सवापमजहात्प्रमदोन्नमास्तायस्येंद्रियं विमथितुं कुहकैर्न शोकु॥ ३६॥ तम
 यं मन्यते लोकोत्संगमपिसंगिनं॥ आत्मौपम्येन मनुजं व्याप्यवानं यतोऽबुधः॥ ३७॥
 एतदीशममीशस्य प्रकृतिरप्योपितदुणैः॥ न युज्यते सदात्मस्यैयथा बुद्धिस्तदाश्रया॥ ३८॥

तं मे निरेवतामृतास्त्रैषां चानुव्रतं रदः॥ अप्रमाणविदो ननु शश्वरं मतयो यथा॥ ३९॥
इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीकृष्णधारका प्रवेशो नाम एकादशोऽध्यायः॥
॥ ११ ॥ शौनक उवाच॥ ॥ अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीघ्रेऽस्मि ते जसा॥ उन्नया ह तो ग
र्भ इति नाजावितः पुनः॥ १॥ तस्य जन्म महाबुधे कर्माणि च महात्मनः॥ निधनं च यथै
वामीत्सप्रेत्य गतवान्यथा॥ २॥ तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि मन्यसे॥ ब्रह्मिन्ः श्रद्धया
नानां यस्य ज्ञानमदात्तशुकः॥ ३॥ सूत उवाच॥ ॥ अपीपलधर्मराजः पितृवद्वं जयन्म
जा॥ निस्पृहः सर्वकामैर्मयः कृष्णपोदात्तसेवया॥ ४॥ संपदं क्रतवो लोके कर्महिषीभ्रात
रो मही॥ जंबूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवंगतं॥ ५॥ किं ते कामाः सुरस्याहमुकुंदम
नसो विजाः॥ अधिजकुसुमं दं रातः शुधितस्य यथेतरं॥ ६॥ मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा नय

नंदन॥ ददशिरुषं कंचिदहस्यमानोऽस्मृते जसा॥ ७॥ अंगुष्ठमात्रममलं स्फुरत्सुरटमौजिनं
अपीच्यदर्शनं श्यामं तरिवा सममच्युतं॥ ८॥ श्रीमहीर्घचतुर्बहुतं प्रकांचनकुंडलं स
तजा शंगरापाणिमात्मनः॥ सर्वतो दिशं॥ परिभ्रमंतमुक्तामाम्नामयंतं गहं मुहुः॥ ९॥
अस्मृते जः स्वगदयानीहारमिव गोपतिः॥ विधुमंतं सन्निकषेपि यैश्चितक इत्यसौ॥ १०॥
विधुयतदमेयात्मानगवान्धर्मगुप्रविभुः॥ मिषतो दशमास्यस्य तत्रैवांतर्द्विहरि॥ ११॥
ततः सर्वगुणोदके सा नुकलप्रहोदये॥ जतेवंशधरः पांडुरोर्ध्वः पांडुरिवौजसा॥ १२॥
तस्य प्रातमनाराजाविप्रेधैर्मिकृपादिभिः॥ जातकं कारपा मासवाचयित्वा च मंगलं
॥ १३॥ हिरण्यं गंगामहं ग्रामान् रहस्यश्चान्नपतिर्वरा॥ प्रादात्सुन्नं च विप्रेभ्यः प्रजाती
र्थे सतीर्थवत्॥ १४॥ तमृचुर्ब्राह्मिणा सुशराजानं प्रश्रयात्तं॥ एष ह्यस्मिन् प्रजातं

तौ ^{कु}रूणां पौरवर्षना ॥ १५ ॥ देवेना प्रतिघातेन शुक्ले संस्थापुपे युधि। गतो वोचुय हा र्था
 यविष्णुना प्रन विष्णुना ॥ १६ ॥ तस्मात्त्राग्ना विष्णु रातरति नो के वृ ह ऊ वा ॥ न विष्पतिन
 संदेहो महाभागवतो महा न ॥ १७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अयेष वंश्या न राजर्षि सुण्य
 श्लोका न महात्मनः ॥ अनुवर्त्तित सिंघरा सा साधुवादेन सन्नमा ॥ १८ ॥ ब्राह्मणा क चुः ॥
 पार्थ प्रजाविता साक्षादि स्वाकुरि व मानवः ॥ ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च रामो दा शरधि र्यथा ॥ १९ ॥
 एष दाता शरण्यश्च यथा द्यौ रानरः शिवि ॥ यशोवितनिता स्वानां दौष्टंतिरिव यज्वतां ॥ २० ॥
 धन्विना मयणी रेवतुल्यश्चाजुनयोर्धयो ॥ हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥ २१ ॥ म
 गेंद्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ॥ तिति सुर्वसुधे वासौ सहिष्णुः पितरा विव ॥ २२ ॥
 पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः ॥ आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः

॥ २३ ॥ सर्वसंशुणमा हात्म्य एष कृष्णमनुव्रता ॥ रंति देव इवो दा रो ययातिरिव धार्मिकः
 ॥ २४ ॥ धृत्वा बलिसमः कृष्णे प्रक्लाद इव सद्रहः ॥ आहर्त्तेषोश्च मेधानां वृक्षानां पयुषा सकः
 ॥ २५ ॥ राजर्षिणां जनयिता शास्ता चोत्पय गामिनां ॥ निग्रहा ताकले रे व भुवो धर्मस्य का
 रणात् ॥ २६ ॥ तत्सका दात्मनो मृत्युं विज पुत्रोपसर्जितात् ॥ प्रपत्स्य ते उपश्रुत्य मुक्त
 संगः पदं हरे ॥ २७ ॥ जिज्ञासितात्म याथात्म्यो मुने व्यसि सुता दसौ ॥ हित्वेदं नृप गंगायां
 यास्यत्य द्वाः कुतो नयं ॥ २८ ॥ इति राज उपादिश्य विप्रा जातक कोविदाः ॥ लब्ध्वा पचितयः स
 र्वे प्रतिजग्मुः स्वका नृग दान ॥ २९ ॥ स एष लोके विस्मृतः परा सि दितियत्सु ॥ गर्भं हि
 दृमदुधाय नृपरी क्षेतन रेधि ह ॥ ३० ॥ मरा ज पुत्रो व वृधे आशुशु क इवो दुप ॥ आश्र
 यमाणः पितृभिः काशभि रिव सौ न्वहं ॥ ३१ ॥ यस्य माणोश्च मेधेन ज्ञाति द्रोहं जि हासया

राजाः लब्धधनो रथाव न्यत्र करदं उयो ॥ ३२ ॥ तदपि प्रेतमात्रस्य भ्रातरोऽपि न चोदिताः
 धनं प्रदीणमाजकुरुहो चारिणि भरिशा ॥ ३३ ॥ तेन संभृतं संभारैर्धनं मोयुधिष्ठिर ॥ वा
 जिमेधैस्त्रिभिर्भूतो यज्ञैः समयजद्वरि ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कं
 धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सत उवाच ॥ विदुरस्तीर्थयात्रायां
 मैत्रेयादात्मनो गतिं ज्ञात्वा गच्छास्ति न पुरंतयाः वासविविस्मितः ॥ १ ॥ यावतः कृतवा
 न्प्रश्नान् रक्षता कौषारवाग्रतः ॥ ज्ञातैकं न क्रिगे विंदे तेन्यश्चोपरशमहा ॥ २ ॥ तं बंधुमाग
 तं दृष्ट्वा धर्मपुत्रं सहाजुजः ॥ धनराशौ युयुत्सुश्च सतः शरद्वतः पृथा ॥ ३ ॥ गंधार्शद्वौ
 पदी ब्रह्मरसुनदा चोत्तरा कृपा ॥ अन्याश्च नामयः पांशो ज्ञातियः समुताः स्त्रियः प्र
 त्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्राणं तच्च इवागतं ॥ ४ ॥ अभिसंगम्य विधिवत्परिषद्गान्निवादनैः

सावा

मुमुचुः प्रेमवाष्पौ पंवि रहौ कंभकातरा ॥ ५ ॥ राजा तमर्ह्यां चक्रे कृतासनपरिग्रहं
 तं सुकवंतमासीनं विश्रान्तं सुखमासने ॥ प्रश्नयावनतो राजा प्राह तेषां च शृण्वतां
 ॥ ६ ॥ मोयुधिष्ठिर उवाच ॥ अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्ष्ण्डाया समेधितान् विपक्ष
 णादिषाम्यादेर्मोचिता यत्समाहृताः ॥ ७ ॥ कथा वृत्त्या वृत्तितं वश्चरिः सिति मंडलं
 तीयानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह नृत्तजे ॥ ८ ॥ नवविधा भागवता स्तार्थिताः स्वयं वि
 नो तीयः कुवंति तीयानि स्वां तस्येन गराभृता ॥ ९ ॥ अपि नः सुहृदस्ता तबंधवाः क
 र्मदेवताः दृष्टाः श्रुता वायदवः सपुत्रं सुखमासते ॥ १० ॥ इत्युक्तो धर्मराजे न सर्वं
 तत्समवर्णयितुं यथा नृत्तं क्रमशो विनाम्यदुकुलक्षयं ॥ ११ ॥ न च प्रियं दुर्विषदं
 नृणां स्वयमुपस्थितं नावेदयत्स करुणो दुःखिता नृदृष्टुमक्षमः ॥ १२ ॥ कंचित्का

जमपावात्सीसक्तो देववत्सुखं। आतुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृतसर्वेषां प्राप्तिमावहत्॥१३॥ अ
विन्नदयमादंयथावदघकारिषु। यावदधारम्भदत्वं शापाद्वर्षशतेयमः॥१४॥ युधिष्ठि
रोलब्धराज्योदृष्टा पौत्रकुलंधरं। आत्मिलोकपालानैर्मुमुदे परमाश्रिया॥१५॥ एवं
हेषु सक्तानां प्रमत्तानां तद्दीहया। अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः॥१६॥ वि
दुरस्तदग्निप्रेत्यधतराष्ट्रमनाघत। राजन्निगम्यतां शीघ्रं पश्येदं नयमागतं॥१७॥ प्र
तिक्रियानयस्येह कुतश्चित् कर्हि चित् प्रभो। स एव भगवान् कालः सर्वेषां नः समा
गतः॥१८॥ येन चैवानिपन्नो यं प्राणैः प्रियतमैरपि। जनः सद्यो विपुन्येत किमुता न्ये
धनादिभिः॥१९॥ पितृभ्रातृसुहृद्युत्राहतास्ते विगतं वयः। आत्मानं च जरया ग्रस्तः
परगेहमुपासमे॥२०॥ अहो महो यसी जेतो ज३ विताशययानवान् श्रीमेनावर्जितं

पिंडमादन्ने गृहपालवत्॥२१॥ अग्निर्निर्मलश्चेदन्नश्च गरोरागश्च इषिताः हतं क्षेत्रं धनं
येषां तद्दत्तैरसुप्तिः कियत्॥२२॥ तस्यापितवदेहो यं कृपणस्य जिजीविषोः। परैरस्य निष्ठ
तो ज्ञाणैर्जरया वाससी इव॥२३॥ गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबंधनः। अविज्ञा
तगतिर्जत्यात्मवैधीर उदाहृतः॥२४॥ यः स्वकात्परतो वेदनात निवेदि आत्मवान्
हृदिकृत्वा हरिं गेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमः॥२५॥ अथोदाचो दिशंयातु स्वैरज्ञातगति
र्भवान्॥ इतो वाक् प्रायशः कालः पुंसो गुणविकर्षणः॥२६॥ एवं राजा विदुरेणानुजे
न प्रज्ञाचक्षुर्वेधितो त्याजमीदः। छित्वा स्वेष्टुस्नेहपाशा नृदृष्टिं शोनिश्चक्राम भ्रातृ
संदर्शिता ध्वा॥२७॥ पतिं प्रयातं सुवजस्य पुत्रीपतिव्रताचानुजगाम सा ध्वा हिमाजयं
न्यस्तदं उग्रहर्षं मनसि नामिव सत्संप्रहारः॥२८॥ अजातशत्रुः कृतमैत्रो दुताग्रिवि

प्राप्तत्वातिजगोन्मिरुक्तेः॥ ग्रहंप्रविष्टेगुरुवंदनायनचापशपत्पिनरौसौवर्जोच
 २९॥ तत्रसंजयमासीनंप्रहोदिप्रमानसः॥ गावर्जाणेकनस्तातृदोहानश्चनेत्र
 यो॥ ३०॥ अंबाचहतपुत्रान्नपितृव्यःकगतःसुहृत्॥ अपिमयुकृतप्रसेहतबंधुः स
 नार्यया॥ आशंसमानःशमलंमंगायांदुःखितोःपतत्॥ ३१॥ पितर्युपरतेपांडौसर्वा
 न्नःसुहृदःशिशून्॥ अरक्षतांयसनतपितृव्यौकगतावित॥ ३२॥ सतउवाच॥ ह
 पयास्त्रेहवैकृष्यात्सूतोविरहकर्षितः॥ आत्मेश्वरमचक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः
 ॥ ३३॥ विमृज्याश्रुणिपाणिभ्यांविष्टम्यात्माना॥ अजानशत्रुं प्रसूचेप्रभोःपारावतु
 स्मरन्॥ ३४॥ संजयउवाच॥ नाहंवैदेव्यवसितंपित्रोर्वःकुलनंदन॥ गोधारावाम
 हावाहोमुषितोस्मिमहात्मभिः॥ ३५॥ अथाजगामभगवान्नारदःसहस्रं बुरुः॥ प्र

नमात्त

त्युत्थायामिवाद्याहसातुजोभ्यर्चयन्निव॥ ३६॥ युधिष्ठिरउवाच॥ १॥ नाहंवैदगतिं
 पित्रोर्भगवन्कगतावितः॥ अंबावाहतपुत्रान्नकिगताचतपस्विनी॥ कर्णधार
 इवापारेभगवान्पारदर्शकः॥ ३७॥ अथावभाषेभगवान्नारदोमुनिसत्तमः॥ मा
 कंचनशुचोराजन्यदीश्वरवशंजगत्॥ ३८॥ लोकाःसपात्रायस्येमेवहंतिवलि
 मीशितुः॥ ससंयुनक्तिनृतानिसएववियुनक्तिच॥ ३९॥ यथागावोनसिप्रोतास्तंसां
 वधाश्वदामभिः॥ वाकतंत्यांनामभिर्वधावहंतिवलिमीशितुः॥ ४०॥ यथाक्रीडोप
 स्कराणंसंयोगविगमाविह॥ इच्छयाक्रीडितुःस्यातांतथैवेतेछुयानरणां॥ ४१॥ यन्म
 न्यसेध्रवंलोकमध्रुवंवानचोभयं सर्वधानदिशोच्यास्तेस्त्रेहादयत्रमोहजात॥ ४२॥
 तस्माज्जरांगवैकृष्यमजानकृतमात्मनः॥ कथंत्वनायाःरूपणावर्त्तेरचनमाश्रि

ता॥४३॥ कालकर्मगुणाधीनो देहो यं पांचभौतिकः॥ कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो
पथापरा॥४४॥ अहस्ता निसहस्तानामपदानि चतुष्पदां॥ फलरहितत्रयमहतां जीवो जी
वस्य जीवनं॥४५॥ तरिहं भगवान् रजत्रेक आत्मात्मनां स्वदेकः॥ अंतरो नंतरो भ्राति
पश्यतं माययो रुधा॥४६॥ सोयमद्य महारज भगवान् नृत्तभावना॥ कालरूपो वताणो
स्यामभवाय सुरविषां॥४७॥ निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते॥ तावद्युपमवे
सध्वं न वेद्यावदिहेश्वरः॥४८॥ धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रा गांधाय चिस्वभार्यया॥ दक्षिणेन
हिमवत रूपाणामाश्रमं गतः॥४९॥ श्रोतोभिः सप्तप्रिया वै स्वर्धुनी सप्तधा यथात्
सप्तानां प्रीतये नाम्ना सप्त श्रोतः प्रचक्षते॥५०॥ आत्मानुसवनं तस्मिन् दुत्वाचाग्री
न्यथाविधि अन्वस उपरांतात्मा स आसे विगतेषु॥५१॥ जितासनो जितश्वासः प्र

त्याह तषडिंद्रियः हरिभावनायाध्वस्तरजः सत्वतमो मत्तः॥५२॥ वित्तानात्मनिसंयो
ज्यसे त्रजे प्रविजाप्यतां॥ ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटांवरमिवांबरे॥५३॥ ध्वस्तमाया
गुणोदको निरुद्धकरणाशयः॥ निवर्त्तिताखिलाहार आसे स्याणुरिवाचलः॥ त
स्यांतराग्रीमैवान्नः संन्यस्ताखिलकर्मणा॥५४॥ सवा अद्यतनाद्वा जन्मरतः पंचमे
दनि कजेवरं हास्यति स्वं तच्च न स्मीन विष्यति॥५५॥ दह्यमाने निनिदे हे पत्युः पत्नी
महोरजे॥ वहिः स्मितापतिं साध्वी तमग्निमनुवेश्यति॥५६॥ विदुरस्तदा श्रयं निश
म्य कुरुनंदना दयशोकयुतस्तस्मात् गंगातीर्थनिषेवकः॥५७॥ इत्युक्त्वा यारुह
त्सुर्गनारदः सह तुंबुरुः युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदिकृत्वा जहाश्रुचः॥५८॥ इति
श्रीनागवने महापुरुषोपमयमस्कंधे धृतराष्ट्रस्वरूपप्राप्तिमित्रयोदशोऽध्यायः

भा.प्र.
३६

॥१३॥ सत उवाच ॥ संप्रस्थिते दारकायां निष्प्रोबंधु रिदक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोक
स्य कृष्णस्य च विचेष्टितं ॥ १ ॥ व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदनाया न्नतोर्तुनः ददर्श घो
ररूपाणि निमिन्नानि कुरु दह ॥ २ ॥ काजस्य च गतिं गैर्द्रां विपर्यस्तनुधर्मिणः पापी
यसीं नृणां वान्तं क्रोधजो भानतात्मनां ॥ ३ ॥ जित्प्रायं यवदतं शास्त्रमिश्रं च सौहृदं
ज्ञातदंपतीनां च कल्कनं ॥ ४ ॥ निमिन्नान्यत्परिष्टानि काले त्वनुगते नृणां ॥ लोभाद्यध
र्मप्रकृतिं दृष्ट्वा वाचा नु जं नृपः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ संप्रेषितो दारकायां निष्प्रोबंधु
रिदक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितं ॥ ६ ॥ गताः सप्ताधुना मासा भीम
सेनतवानुजः नायातिकस्य बोहेतोर्नाहं वेदेदमंजसा ॥ ७ ॥ अपि देवर्षिणादिष्टः स
काजो यमुपस्थितः यदात्मनो गमाक्रीडं न गवानुत्सि मक्षति ॥ ८ ॥ यस्मान्नः संपदोरा

५ पितृमातृकुलं

३६

जं हाराः प्राणाः कुलं प्रजाः ॥ आसन्नपत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ॥ ९ ॥ पश्योसा
तान्नरव्याघ्रदिव्यान् नोमान् सदैहिकान् ॥ दारुणान् शंसतो दूरप्रयं नो बुद्धिमोहनं
॥ १० ॥ ऊर्वसिवाहवो मत्स्यं स्फुरंत्यं गघुनः पुनः ॥ वेपथुश्चापि दहये आराहास्यंति विप्रि
यं ॥ ११ ॥ शिवैषोद्यंतमारित्यमग्निं रौत्यं न जानना ॥ मामंगसारमेयो यमग्निं रौति त्वमी
रुचत् ॥ १२ ॥ शस्त्राः कुर्वन्ति मांसं दक्षिणं पशवो परे ॥ बाहांश्च पुरुषव्याघ्रजक्षयेरुह
तो मम ॥ १३ ॥ मृत्युदूतः कपोतो यमुत्कः कंपयन्मनः प्रत्युत्कश्च कुक्कानैरनिदोश्
न्यमिच्छतः ॥ १४ ॥ धूम्रादिशः परिधयः कंपते नृः सहादिभिः निर्घातिश्च महानासीत्
साकंच स्तनयितुभिः ॥ १५ ॥ वायुर्वातिश्च रस्य शौरिजसा विसृजंस्तमः ॥ असृग्वर्षंति
जजदावीनत्समिव सर्वतः ॥ १६ ॥ सूर्यहतप्रभं पश्य ग्रहमहं मिथो दिवि ॥ स संकुलैर्नृति

भा.प्र.
३७

गणैर्ज्वलिते रवरेदसी ॥ १७ ॥ नद्यो नदाश्च सुभिताः सरांसि च मनोसि च । न ज्वलत्यग्नि
राज्ये न कालो यं किं विधास्यति ॥ १८ ॥ नपि वंति स न वत्सान दुस्तंति च मातरः ॥ रुदं त्यक्त्वा मु
खा गावो न दृष्यं तेषां ब्रजे ॥ १९ ॥ दैवतानि रुदंती वसिष्ठंति प्रचलंति च ॥ इमे जनपदा ग्रा
माः पुरोद्याना कराश्रमाः ॥ अष्टश्रियो निरानंदाः किमघंदरो यंति न ॥ २० ॥ मन्यन्ते मही
त्या तैर्न न गवतः पदैः ॥ अनन्यपुरुषाश्चाग्नि हर्ना न हतसौ नगाः ॥ २१ ॥ इति चिं
तय नस्तस्मिन् दृष्टारिष्टे न चेतसा ॥ रातः प्रत्यागमन् ह्यन्यदुपुयाः कपिध्वजः ॥ २२ ॥ तं
पादयोर्निषतितमयथा पूर्वमातुरं ॥ अधो वदनमविंदू न मुंचंते नयनाब्जयोः ॥ २३ ॥ वि
लोको दिगदयो विष्णुयमदुर्जं न प ॥ एतस्मिन् सुहृन्मधे संस्मरन् नारदे रितं ॥ २४ ॥
मुधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कश्चिद्वानर्त्तयंति स्वजनाः सुखमासते मधुनो जदशा हर्दि सा

३७

त्वतांधक वृक्षमयः ॥ २५ ॥ शूरो मातामहः कश्चित् स्वस्यास्ते वायमारिषः ॥ मातुलः सातुजः
कश्चिकुशल्यानकदुंदुभिः ॥ २६ ॥ सप्तस्वसारस्तत्पन्नो मातुलान्यः सहात्मजाः आसते
सस्रुषाः क्षेमं देवकी प्रमुखाः स्वयं ॥ २७ ॥ कश्चिद्राजा दुको जावत्यस्युत्रोस्य चातुजः
दहकः ससुतो कूरो जयंत गदसारणाः ॥ २८ ॥ आसते कुशजं कश्चिद्ये च शत्रुजिरायः
कश्चिरास्ते सुखं गमो न गवान्मात्वतां पृथी ॥ २९ ॥ प्रद्युम्नः सर्ववृष्तीनां सुखमास्ते महार
थः ॥ गन्ताररयो निरुद्धो वर्धते न गवानुत ॥ ३० ॥ सुखेण श्वारुदेष्टुश्च सावोजां बवती सु
तः ॥ अन्ये च काश्चिद्वराः सपुत्रा रूषभादयः ॥ ३१ ॥ तथैवानुचराः शौरेः श्रुतदेवो ह
वादयः ॥ सुनंदं नंदं शार्पण्या ये चाप्येसात्वतर्षभाः ॥ ३२ ॥ अपि स्वस्यासते सर्वे रामकृष्ण
भुजाश्रयाः अपि स्मरंति कुशजमस्माकं बद्धसौहृदाः ॥ ३३ ॥ न गवानपि गोविंदो ब्रह्म

भा.प्र.
३८

पयो नक्तवत्सलः॥ कश्चित्सुरे सुधर्माणि सुखमाप्ते सुहृदुत॥ ३४॥ मंगलाय च लोका नां
सेमाय च नवाय च॥ आस्ते यदु कुलाभावाद्योः नंत सखः पुमान्॥ ३५॥ यद्वा दुदं उगु
प्रायां स्वपुयं धिदवो द्विता॥ क्रीं उंति परमानंदं महापौरुषिका इव॥ ३६॥ यत्पादशुभ्र
वणसुर्यकर्मणा सत्पादयोद्य हसहस्रयोषितः॥ निजित्य संख्ये त्रिदशां सदा शिषो हरं
तिवज्रायुधवह्न मोचिताः॥ ३७॥ यद्वा दुदं उगुदयादुजीविनो यदुप्रवीरस्य कुतो न
याधुहु॥ अधिकमं तं प्रिभिराहतां वजात्समां सुधर्मां सुरसत्तमोचितां॥ ३८॥ कश्चित्तेना
मयं तात नृते जाविनासि मे॥ अलव्यमानोः वजातः किंवा तात चिरोषितः॥ ३९॥ क
श्चिन्ना मिहतो नावैः शब्दादि निरमंगलैः॥ नदत्तमुक्तमर्थिभ्य आशया मत्यतिश्रुतं॥ ४०॥
कश्चित्त्वं ब्राह्मणं वा जंगं वृद्धं रोगिणं स्त्रियं॥ शरणी पसृतं सत्वं नात्पासीः शरणप्रदः

१३८

४१॥ कश्चित्त्वं नागमोगम्पां गम्पां वा सत्कृतां स्त्रियं पराजितो वाप्यनवान्नो न मै नसि
मैः पयि॥ ४२॥ अपि स्त्रित्ययं कश्चास्त्वं संभोज्या नृवृद्धवाजकान्॥ जुगुप्सितं कर्म
किंचित्कृतवान्नयदक्षमं॥ ४३॥ कश्चित्त्रेह तमे नापहृदये नात्मबंधुना शून्यो मिह हि
तो नित्यं मन्यसे तेन यथानरुक्॥ ४४॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधि
ष्ठिरवितर्कौ नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥ सूत उवाच॥ ॥ एवं कृष्णसखः कृष्णो न्नात्रा
रजाविकल्पितः॥ नानाशांकास्यं रूपं कृष्णविश्लेषकरिति॥ १॥ शोकेन शुष्यदहनह
त्सरोजो हतप्रभः॥ विभुं तमेवानुध्याय नाराक्रोत्यतिनाषितुं॥ २॥ क्लृप्तेण संस्तम्य शु
चः पाणिना सज्जने त्रयोः॥ परोक्षेण समुन्नतप्रणयौ कंठ्यकातरः॥ ३॥ सख्यं मैत्रं सोहदं
च सारण्यादिषु संस्मरन्॥ नृपमग्रजमित्याह वाप्यगमदयागिरा॥ ४॥ अर्जुन उवा

च॥ वंचितो हं महाराज हरिणा बंधु रूपिणा। येन मे पततं ते जो देव विस्मापनं महत्
५। यस्य क्षणवियोगेन लोकोत्थप्रियदर्शनि॥ उक्तेन रहितो तेषामृतकः प्रोच्यते यथा
॥ ६॥ यत्संश्रयात् दुपदगे हमुपागतानां रातां स्वयं वरमुखे स्मरदुर्महानां ते जो हतं ख
लुमया मिह तश्च मे तस्यः स जीकृतेन धनुषाधिगता चकृत् ॥ ७॥ यत्संनिधावहमुखं उ
वमग्रये रमिंद्रं च सामरगणं तरसा विजित्य। लब्धा स भामय कृताहुत शिल्पमायादि
गमो हरन् पतयो बलिमध्वरेते ॥ ८॥ यत्ने जसान् पशिरेंद्रि महन्मखाय आयेतुज
सवग जायुत सत्ववीर्यः तेनाहताः प्रथमेनाथ मखाय भूपाये न्मोचितास्तदनयन्
बलिमध्वरेते ॥ ९॥ पत्न्यास्तवाधि मख क्लृप्त महाभिषेकश्चाधिष्ठचारुकवरं कितवैः स
भायां। स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिताः सुखायस्तस्मिन् यो कृतहते शविमुक्तकेशः

॥ १०॥ यो नोत्तु गोपवन मेत्यदुरंत कृच्छ्रादुर्वसि सोरिविहिता द्युताग्र सुग्य। त्वाकान्
शिष्टमुपयुज्यतस्त्रिलोकां तस्मामंस्तमलिले विनिमय संघः ॥ ११॥ यत्ने जसाय न
गवान् युधिष्ठिरपाणि विस्मापितः सगिरिजोः स्त्रमदा त्रिजंमे अन्येपि चाहममुने
वकलेवरेण प्राप्तो महेंद्रमवने महदासनाध्वं ॥ १२॥ तत्रैव मे विहरतो जुजदंडयुग्मं गा
रावलक्षणमरातिवधाय देवाः सेंद्राः श्रिता यदनु नावितमाजमाहते नाहमद्यमु
षितः पुरुषेण भूम्ना ॥ १३॥ यद्वांधवः कुरुवत्ताधि मनंतपारमेकोरथेन ततरेहम
तार्यसित्वं प्रत्याह तं बहुधनं च मया परेषां ते जस्य हं मणिमयं च हतं शिरोभ्यः ॥ १४॥ यो
नोष्मकण्ठि रुरुशत्य च मूषदन्तराज न्यवय रथमंडलमंडितासु अये च शेममविनोरथ
सूयपानामायुर्मनां सिचदशासहओज आर्तः ॥ १५॥ यदोः शुभाप्रणिहितं गुरुभाष्मकण्ठ

द्वौणित्रिगत्तशालसैधववाक्त्रिकाद्यैः अस्त्राण्यमोघमहिमानिनिरूपितानिनोपस्पृष्टुर्न
हरिदासमिवासुराणि ॥ १६ ॥ सौत्येवतः कुमतिनात्पदश्चिरोमेयत्यादपयमनयाय नजं
तिनयाः मांभ्रांतवाहमरयोरधिनाभुविष्टं नप्राहरनयदनुनावनिरस्तचित्ताः ॥ १७ ॥ नर्मा
ण्युदाररुचिरस्मितशोभितानि हेपार्थहेज्जुनसखेकुरुनंदनेति संजल्पितानिनरदेवददि
स्त्राणिस्मत्तुलुंतिहृदयंमममाधवस्य ॥ १८ ॥ सप्यासनादनविकल्पनभोजनारिषेकादय
स्यरुतवानिति विप्रलब्धः ॥ सख्युः सखेवपितृवत्तनयस्य सर्वसिंहेमहान्महितया
कुमतेरधमे ॥ १९ ॥ सोहंनपेंद्ररहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदाहृदयेन शून्यः
अध्वसुरुक्रमपरिश्रमंगरक्षन् गोपैरसन्निरवलेव विनिर्जितोस्मि ॥ २० ॥ तदैधनुस्त
इषवः सरयो हयास्तसोहंरथानपतयो यत आनमंति सर्वे क्षणे न तदभ्रदसदी शरि

कंनस्मन्नुतंकुहकशदमिवोसमूय्या ॥ २१ ॥ राजंस्त्वया नृपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे
विप्रशापविमृष्टानां निघ्नतां मुष्टिनिर्मिथः ॥ २२ ॥ वारुणी मदिरं पीत्वा महेन्मथितचेतसां
अजानतामिवान्योन्यंचतुःपंचावशेषिताः ॥ २३ ॥ प्रायेणैतद्गवतश्चिरस्य विचेष्टितं मि
थो निघ्नंति नूतानि भावयंति च यन्मिथः ॥ २४ ॥ जलौकसां जले यद्वन्महांतोऽदंत्यणीयसः
दुर्वजान्दुर्वलिनो राजन्महांतो मिथः ॥ २५ ॥ एवं वलिष्टैर्दुर्निर्महद्भिरितशन्विभुः
यद्वन्मुनिरन्योन्यं नृभारान्संजहारह ॥ २६ ॥ देशकालार्थयुक्तानि हृत्तापोपशमानि च
च हंति स्मरन्तश्चित्रंगोविदाभिहितानि मे ॥ २७ ॥ एवं चिंतयतो जिह्मोः कृष्णपादसरोरुहं
सौहार्दनातिगादेन शंतासीद्विमलामतिः ॥ २८ ॥ वासुदेवांश्च नुध्यानपरिरं हितरं हसा न
क्षानिर्मथिताशेषकषायधिषणोर्जुनः ॥ २९ ॥ गीतं न गवता जानं यत्तत्संग्राममूर्धनि

कालकर्मतिमोरुद्धं पुनरध्यगमद्विभुः॥३०॥ विशोको ब्रह्मसंपत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः॥ ला
नप्रकृतिनैरुपपादजिगत्वादसंभवः॥३१॥ निशम्य भगवन्मार्गसंस्थां पदकुलस्य च स्वः प्र
यायमतिचक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः॥३२॥ एषा पुरुषकृत्य धनं जयोदितं नाशं यदूनां भग
वदुतिचतां॥ एकांतभक्त्या भगवत्पद्मोक्षजे निवेशितात्मोपरगमसंसृते॥३३॥ यथा हरद्व
वोभारं तांतुं विजहाव जः कंटकं कंटकेनेव दधं चापाशितुः समं॥३४॥ यथा मत्स्यादि
रूपाणि धत्ते जत्वा यथा नदाः॥ भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरं॥३५॥ यदा मुकुंदो भग
वानिमां महीं जहौ स्वतन्वा अवणीयसत्कथं॥ तदा हरे वा प्रतिबुद्धचेतसामधर्महेतुः कलि
रन्ववर्त्तते॥३६॥ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः पुरे च राष्ट्रे च गृहे तदात्मनि॥ विनाम्य लो
भान्न तजि त्सहिं सनाद्यधर्मचक्रं गमनाय पयधधात्वा॥३७॥ स्वराट् पौत्रं विनयिनमात्म

नः सुसमं युगैः॥ तोयनाद्याः पतिं भूमे रम्यं च कृत्वा कथये॥३८॥ मयुरायां तथा वज्रं हरसे
नपतिततः॥ प्राजापत्यां निरूप्येष्टि मयी नपि बहो म्वरः॥३९॥ विमज्ज्य तत्र तत्सर्वं दुकूलव
लयारिकं॥ निर्ममो निरहंकारः संछिन्नाशेषबंधनः॥४०॥ वाचं जुहाव मनसितत्प्राणैत
रे च तं॥ मृत्यावपानं सोत्सर्गं तिपंचत्वेत्यजो हवी त्॥४१॥ त्रित्वे दुत्वाय पंचत्वं तच्चैकत्वे
पंचत्वं तच्चैकत्वे॥ जुहो न्युनिः सर्वमात्मन्य जुहवी ह्यप्यात्मानमव्यये॥४२॥ चारवासा
निराहारे बद्धवा उमुक्तमूर्धजः॥ दक्षिणात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशु च वत्॥४३॥ अनवे
क्षमाणो निरगादृष्ट्येव न बधिरो यथा॥ उदीची प्रविवेशाशंगतं एवं मिहात्मभिः॥ हृदि ब्रह्म
परं ध्यायन्नावर्त्तत यतो गता॥४४॥ सर्वे तमनुनिर्जगुर्नातिरः कृतनिश्चयाः॥ कलिना धर्म
मित्रेण दृष्टा स्मृताः प्रजा नुवि॥४५॥ ते साधु कृतसर्वा धितात्वा त्पंतिकमात्मनाः॥ मनसाधार

यामासुवैकुण्ठचरणं बुजै ॥ ४६ ॥ तद्यानोदिक्रया नक्ता विशुद्धधिषणाः परेतस्मिन्नाशयण
 पदे एकांतमृतयोगति ॥ ४७ ॥ अवापुर्दुरवापांते असन्निविषयात्मभिः विधृतकल्मषास्था
 नं विरजेनात्मनैव हि ॥ ४८ ॥ विदुरोपि परित्यज्य प्रजासेदेहमात्मवात् कल्मावेनेन तस्मिन् नः
 पितृभिः स्वस्य संययौ ॥ ४९ ॥ द्रौपदी पदाचतदाज्ञायपत्नी नाम नपे सतां वासुदेवे भगवति त्वेका
 नमति शयते ॥ ५० ॥ यः श्रद्धयैतन्न गवस्त्रियाणां पांशोः सुतानासि तिसंप्रयाणं शृणोस्य
 तं स्वस्य युनं पवित्रं लब्ध्वा हरे नृत्तिमुपैति सिद्धिं ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
 प्रथमस्कंधे स्वर्गो ह्येतां नाम पंचशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ ततः पराक्षित द्वि
 जवर्षी शिष्यामहं महाभागवतः शशासह यथा हि संत्यामभिजातकोविदाः समारिशा
 न्विप्रमहमुणस्तथा ॥ १ ॥ स उत्तरस्य तनया मुपये मद्रशवतां जन्मे जयादींश्चतुरस्तस्या

मुत्यादयस्तु ता न ॥ २ ॥ आजहारश्च मेधांस्त्री नृगंगायां हरिदक्षिणा नृशरद्वतं गुरुं कृत्वा
 देवाय त्रासि गोचरा ॥ ३ ॥ निजया हौ जसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् नृपलिंगधरं शूद्रं
 घ्नंतं गोमिथुनं पदा ॥ ४ ॥ शौनक उवाच ॥ कस्य हेतोर्निजया ह कलिं दिग्विजये नृपः नृदेव
 चिक्रधक शूद्रः कोसौ गंगयः पदाहनदा ॥ ५ ॥ तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथा श्रयं
 अथ वा स्य पदां नो जमकरं दनिहांसतां ॥ ६ ॥ किमन्यै रसदा जापै रयुषो यदसद्ययः ई
 क्षुद्रायुषानृणां मंगमत्पनिभूतमिच्छतां ॥ ७ ॥ इहोपरुतो भगवान्मृत्युः शामिव कर्मणि
 ॥ ८ ॥ न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्तइहांतकः एतदर्थं हिन गवानाहृतः परमर्षिभिः
 अहो नृलोके पीयेत हरिजाजामतं वचा ॥ ९ ॥ मंस्यमंदप्रज्ञस्य वयो मूढायुषश्च वे
 निद्रया क्रियते न कंदिवा च व्यर्थं कर्मणि ॥ १० ॥ सूत उवाच ॥ ॥ यदा पराक्षित कुरु तौ

जांगलेवसक्तलिंप्रविष्टनिजचक्रवर्तिते॥ निशम्यवान्नमिनतिप्रियांततः शरसनं सं
 युगशौंरिरादहे॥ १०॥ स्वलंकृतं न्यामत्तुरंगयोजितं रथं मर्गेंद्रध्वजमाश्रितः पुरातरुतोर
 घाश्चक्षिपपत्तियुक्तयास्वसेनयादिष्विजयायनिर्गतः॥ ११॥ नद्राश्वं केतुमालं च नारतं चो
 न्नरान्कुरुत्॥ किंपुरुषाहमिसर्वाणिवितित्यजगद्देवलिं॥ १२॥ तत्र तत्रोपशृण्वानः स्व
 पूर्वेषां महात्मनां प्रगीयमानं च यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकं॥ १३॥ आत्मानं च परित्रा
 तमश्च त्याग्यते जसा॥ स्नेहं च वृद्धिपाथानां तेषां न किंच के रावे॥ १४॥ तेभ्यः परम
 संतुष्टः प्रीत्युज्ज्वलितलोचनः॥ महाधनानिवासोऽसि देहो हारा न्महामना॥ १५॥ सारथ्य
 पारषदसेवनसख्यदौत्यवारासना तु गमनस्तवनप्रणामं स्निग्धेषु पांडुरजगत्प्रण
 तिं च विष्णोर्न किंच करोति न पतिश्चरणारविंदे॥ १६॥ तस्यैवं वर्त्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तिम

न्वहं॥ नातिदूरे किलाश्रयं यदासीन्नन्निबोधमे॥ १७॥ धर्मः पदैकेन चरन् विज्ञाया मुपलभ्य
 गां॥ एतुतिस्मोऽश्रुवदनां विवत्सामिव मातरं॥ १८॥ कश्चिद्देनामयमात्मनस्ते विज्ञायासि
 म्नायतेषन्मुखेन॥ आज्ञये नवतीमंतराधिंदूरे बंधुं शोचसिकंचनांब॥ १९॥ पादैर्नूनं
 शोचसि मैकपारमात्मानं वा वृषलैर्नोक्ष्यमाणं॥ अथो मुरादीन् हतयत्तमागन् प्रजा
 उतस्विन्मघवत्यवर्षति॥ २०॥ अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उर्विवाजान् शोचस्यथो पुरुषादैरिवा
 न्निद्रि॥ वाचं देवां ब्रह्मकुले कुकर्मण्य ब्रह्मण्ये राजकुले कुनाश्यान्॥ २१॥ किं सत्रबंधुर्
 कलिनोपसृष्टान् रण्णाणि वा ते रवरोपितानि॥ इतस्ततो वाशनपानवासस्नानव्यवायोन्मु
 खजीवजोकं॥ २२॥ यद्वा बते न रिन्नरावतारकृतावतारस्य हरेर्धरित्रि॥ अंतर्हितस्य स्मर
 ती विमृष्टा कर्माणि निर्वाणविजंबितानि॥ २३॥ इदं ममाचक्षत वाधि मूलं वसुंधरे येन वि

कर्त्तितासि। कालेन वा ते बलिनां बलीयसासुरा रक्षितं किं ह तमद्यसौ भगं २४ धरण्युवाच
 भवान् हि वेदतत्सर्वं धन्मां धमन्नुष्टुसि चतुर्भिर्वर्त्तसे येन पादैर्लोकिसुखावहैः २५॥
 सत्यं शौचं दया शान्तिस्त्यागः संतोष आर्जुन वं शमो ह मस्तपः साम्येति तिस्रो परतिः श्रुतं
 २६। ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौचं तेनो बलं स्मृतिः। स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिर्धैर्यं मार्दवं मेव
 च २७। प्रागज्यं प्रश्रयः शीलं सह उजो बलं भगः। गांभीर्यं स्पैयं मास्तिकं कार्त्तिकं मानो न
 हंकृतिः २८। एते चान्ये च भगवन्नित्यायत्र महागुणाः। प्राय्यामह त्वमिच्छां विन विन्यंति
 स्म कर्हि चित् २९। तेनाहं गुणपात्रेण श्रानिवासेन सांप्रतं। शोचामि रहितं लोकं पाप
 नाकलिनेक्षितं ३०। आत्मानं चातु शोचामि नवं तं चामरेत्तमं। देवान् पितॄन् ऋषीन् नृणां
 धनं सर्वान् विवर्णांस्तियाः श्रमान् ३१। ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपांगमो ह्यकामास्तपः स

समचरन् भगवत्प्रपन्नाः। साश्रीः स्ववासमरविंदवनं विहाय यत्प्रादसौ भगमलं भज
 ते हुरक्ता ३२। तस्याहम ब्रह्मकुलिशं कुशकेतु केतैः। श्रीमत्पदैर्भगवतः समलंकृतांगी त्री
 नत्यरेच उपजन्म ततो विन्दति लोकान् समां व्यसृजदुस्मयतीत दंतो ३३। यो वै ममातिष्ठ
 रमासुरवंशगतमसौ हिणी शतमपानुददात्मनेत्रः। त्वंदुःस्य मूनपदमात्मनि पौरुषे
 ण संपादयन् मरुदुष्टुरम्यमविन्नदंगं ३४। कावासहेतु विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलो
 करुचिरस्मितवज्जुजलैः। स्पैर्यं सभानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदंघ्रि
 विटंकिताया ३५। तयोरेवं कथयतोः एषिवी धर्मयोस्तदा। परिसिन्नामराजर्षिः प्रा
 तः प्राचीं सरस्वती ३६। इति श्री नागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे एश्वी धर्मसंवादे
 नाम षोडशोऽध्यायः १६॥ सत उवाच ॥ तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाय बत दं

उहसंचवषलंददशेनपलाउने॥१॥ वषंमृणालधवलंमेहंतमिवविम्यतं॥ वेपमानं
पदैकेनसीदंतंशूद्रताडितं॥२॥ गंचधर्मदुष्टादीनांभूतंशूद्रपराहतां॥ विवत्सांसाश्रुव
दनांक्षामांयवसमिष्ठतां॥३॥ प्रपुच्छत्यमारूढकान्तस्वरपरिष्ठदं॥ मेघगंभीरयावाचास
मारोपितकामुकि॥४॥ कस्त्वंमहुरणेलोकेबलाघंस्यबलाबली॥ नरदेवोसिवेषेणनटव
कर्मणाःविज॥५॥ कस्त्वंकृष्णगतेदूरंमहगांडीवधन्नाशोचोस्यशोचान्नरहसिप्र
हरन्वधमहसि॥६॥ त्वंवाग्मणालधवलः॥ पादैर्नूनः॥ पराचरन्वषरूपेणकिंकशिदेवोनः
परिवेदयन्॥७॥ नजातुपौरवेंद्राणांदोहंउपरिरंभिते॥ नूनत्वेनुपतंत्यस्मिन्विनातेप्रा
णिनांशुचरत्॥८॥ मासौरमेयातुशुचांयत्तुतेवषलाप्रयं॥ मारोदीरंभद्रंतेखलानांम
पिशस्तारि॥९॥ यस्यराष्ट्रेप्रजाःसर्वस्त्रियंतेसाध्यसाधुभिः॥ तस्यमन्नस्यनश्रयंतिका

निरियुर्नगोगति॥१०॥ एषरातांपरोधर्मोत्थानांमार्तिनिग्रह॥ अतएनंवधिव्यापिन्न
तदुहमसन्नमं॥११॥ कोऽव्यक्तवपाहंस्त्रीसौरमेयचतुःपदः॥ मान्वंस्वादशाष्ट्रेरातांक
स्मातुवन्निनां॥१२॥ आख्यादिवृषभद्रंवःसाधनामकृतागसां॥ आत्मवैरूप्यकन्नरिंपा
यानांकीर्तिदूषणं॥ जनेःनागस्यधंयुंजन्सर्वतोस्यचमप्रयं॥१३॥ अनागःस्विहन्नतेषु
यआगस्तुन्निरंकुश॥ आहन्तास्मिन्नुजंसासादमन्त्यस्यापिसंगदं॥१४॥ राजोद्विपरमोध
र्मःस्वधर्मस्यानुपालनं॥ शासतो न्यान्ययाशास्त्रमनापद्यत्यथानिहो॥१५॥ धर्मउवाच
एतद्वःपांडवेयानांयुक्तमान्नियंवचः॥ येषांशुणगणैःकृष्णोदोत्पादोन्नगवानकृताः
॥१६॥ नवयंक्लेशावाजानियतःस्युःपुरुषर्षभिः॥ पुरुषंतंविजानीमोवाक्यनेदविमोहिताः
॥१७॥ केचिद्विकल्पवसनाआदुरात्मानमात्मनः॥ दैवमन्येपरेकमस्मिन्नावमपरेप्रभुं॥१८॥

अप्रतकारिनिर्देशादितिकेषपिनिश्चयः॥अत्रानुरूपंराजर्षेविमृशस्वमनीषया॥२९॥
एवंधर्मप्रवृत्तिससम्प्राद्विजसन्नम।समाहितेनमनसाविवेदःपर्यचष्टतं॥२९॥धर्मं
ब्रवीषिधर्मतधर्मोसिदृषरूपधक यदधर्मकृतःस्यानंसूचकस्यापितद्वेत्॥२९॥अथ
वादेवमायायानूनंगतिरगोचरे।चेतसोवचसश्चापिभूतानामितिनिश्चयः॥२९॥तपःशौ
चंदयासत्यमितिपादाःप्रकारिताः॥अधर्मोऽसौत्रयोभयाःस्मयसंगमदैस्तव॥२९॥इदं
नाधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्त्तयेद्यतः।तंतिद्यस्त्यधर्मोयमनृतेनैधितःकलि॥२९॥इ
यंचनृगवतान्यासितोरुभरासता॥श्रीमद्विस्तृत्यदन्यासैःसर्वतःकृतकौतुकार्थ
शोचत्यश्रुकृतासाध्वीदुर्गवोक्तिताधुनाअब्रह्मण्यानृपव्याजाःशूराभोक्ष्यंतिमा
मिति॥२९॥इतिधर्ममहोच्चैवसांत्वयित्वामहारथ॥निशातमाददेखद्वंकलयेःधर्महे

तवे॥२९॥तंजिघांसुमन्निप्रेत्यविहायनृपजांछनं।तत्पादमूलंशिरसासमगाद्रयविक
लः॥२९॥पतितंपादयोर्वश्यकृपयादीनवत्सलः॥शरण्योनावधीश्लोकआहचेदंहसन्नि
व॥२९॥॥राजोवाच॥॥नतेगुडाकेशधशोधराणांबद्धांजलेवैमिथमस्तिकिंचित् नवर्त्ति
तव्यंभवताकयंचनक्षेत्रेमदीयेत्वमधर्मबन्धुः॥३०॥त्वांवर्त्तमानंनरदेवदेहेषुप्रर
त्तोयमधर्मपूगः॥जो नो नतं चौर्यमनार्यमंहो ज्येश्चमायाकलहश्चदंभः॥३१॥नव
र्त्तितव्यंनरधर्मबंधोधर्मणसत्येनचवर्त्तितव्ये।ब्रह्मावर्त्तेयत्रयजंतियज्ञैर्यज्ञैश्चरंय
ज्ञवितानविज्ञाः॥३२॥यस्मिन्नहरिर्नृगवानीज्यमानइज्यामूर्तिर्भिजतांशंतनोति कामा
नमोघान्स्मिरजंगमानामंतर्बहिवयुरिवैषआत्मा॥३३॥सूतउवाच॥॥परीक्षितैव
मादिष्टःसकलिजतिवेषयुः।तमुद्यतासिमाहेदंदंउपाणिमिवोद्यतं॥३४॥यत्रकचनव

न्यामिसावभौमनवाजया॥ लक्षयेतत्रतत्रापित्वा मात्रेष्टुशरासनं॥ ३५॥ तन्मेधमभितां
 श्रेष्ठस्यानंनिर्देष्टुमर्हसि॥ यत्रैव नियतोवत्स्ये आत्तिष्टंसेनुशासनं॥ ३६॥ सूत उवाच॥ अ
 यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलयेदहौ॥ द्यूतं पानं स्त्रियः स्रनायत्रा धर्मश्चतुर्विधः॥ ३७॥
 पुनश्च याचमानायजातरूपमदात्प्रभु॥ ततो नृते मदेकामं रजो वै रंचपंचमं॥ ३८॥
 अमृनिपंचस्थानानित्य धर्मप्रभवः कलिः॥ औत्तरेयेण दत्तानिन्य वसन्नन्निदेशक
 तः॥ ३९॥ अथैतानि न सेवेत बुद्धः पुरुषः क्वचित्॥ विशेषतो धर्मशास्त्री राजा लो
 कपतिर्गुरुः॥ ४०॥ वृषस्य नष्टं स्त्रीन्यादांस्तपः शौचं दयामिति॥ प्रतिसंदध आश्वस्य
 मही च समवर्धयत्॥ ४१॥ स एष एतर्ह्यधास्ते आसनं पार्थिवोचितं॥ पितामहे नोपन्य
 स्तं गत्तारण्यं विविक्षता॥ ४२॥ आस्ते धुना सरजर्षिः कौरवेंद्र श्रियो ह्यसन्॥ गजाक्षये

महानागश्चक्रवर्त्तः रहवश्च वा॥ ४३॥ इत्थं नृता नुभावो यममि मनुसुतो नृपः॥ यस्य पाज
 यतः क्षीणं स्रयं सत्राय दीक्षिता॥ ४४॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रमस्कंधे कलिनिप्र
 होनामसप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥ श्रीसूत उवाच॥ यो वै द्रौण्यसूत्रविशुशेन मातुरुदरे मृतः॥
 अनुग्रहाद्गवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः॥ १॥ ब्रह्मकोपो हि ताद्यस्ततः सकात्प्राणविप्रवा
 तः॥ न संसृमो हो रुभया न गवत्पिताशयः॥ २॥ उत्सृज्य सर्वतः संगं विताताजित संस्थितिः
 वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगायां स्वकलेवरं॥ ३॥ नोत्तमश्लोकवात्तानां जुषतां तत्कथामृतं
 स्यात्संभ्रमो न कालेपि स्मरतां तत्पदां बुजं॥ ४॥ तावत्कलिनप्रभवेत्प्रविशे पीह सर्वतः
 यावदीषां महानुष्मा निमन्य व एक राट्॥ ५॥ यस्मिन्नहं नियत्येव न गवानुत्समर्त्त
 गां तदैवेहानुवृत्तो सावधर्मप्रभवः कलिः॥ ६॥ नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारंग इव सारथु

क कुरुता न्याशुसिद्धंतिनेतराणि कृतानि यत् ॥ ७ ॥ किंतुवालेषु शूरेण कलिनाधीरभीरुणा
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वत्तते ॥ ८ ॥ उपवर्णितमेतद्दः पुण्यं पराक्षितं मया वासु
देव कथोपेतमाख्या नयदृष्टत ॥ ९ ॥ याया कथा भगवतः कथनीयोरु कर्मणः पुण्यक
मश्रियाः पुंभिः संसेव्यास्ता बुद्धिनि ॥ १० ॥ रूपम ऊचुः ॥ सत्तजीवसमाः सौम्यशश्वती
विशदं यशः ॥ यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मन्यानि ममृतं दिन ॥ ११ ॥ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वस्ये धूम
ध्मात्मनां भवान् ॥ अपायपतिगोविंदपादपद्मासवे मधु ॥ १२ ॥ तुज्यामलवेनापिनस्व
र्गना पुनर्नवं ॥ भगवत्संगिसंगम्य मन्यानां किमु तानिष ॥ १३ ॥ ~~तेन भवत्येको नाम~~
तप्येद्रसविकथायां महत्तमैकांतपरायणस्य ॥ नांतं गुणानामगुणस्य जगुये गिम्भ
राये भवपाप्रसुर्या ॥ १४ ॥ तन्नो भवान् वै भगवत्प्रधानो महत्तमैकांतपरायणस्य ह

रेरुदागचरितं विशुद्धं शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वत् ॥ १५ ॥ सर्वै महाभागवतः पराक्षिद्ये
नापवर्गस्य मदन्नबुद्धिः तानेन वैयासकिशक्तिनेन मे ते खगैर्दधजपादमूलं ॥ १६ ॥
तन्नः परंपुण्यमसं हृतार्थमाख्या नमत्यद्भुतयोगनिष्ठं ॥ आख्यात्यनंता चरितोपप
न्नपाराक्षितं भागवतामिश्रं ॥ १७ ॥ आसूत उवाच ॥ ॥ अहो वयं जन्मभृतो यदा स्मृद्वा
नुवृत्त्यापि विजो मजाता ॥ दौःकुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्रं महत्तमानामभिधानयो
ग ॥ १८ ॥ कुतः पुनर्गतातो नाम तस्य महत्तमैकांतपरायणस्य यो नंतराक्तिर्भगवा
ननंतो महद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः ॥ १९ ॥ एतावतालं ननु सूचिते न गुणैरसाम्या नतिरा
यनस्य ॥ हित्वेतरान् प्रार्थयतो विनृतिर्यस्यांघ्रिरेणुं नृषतेः ननाप्सोः ॥ २० ॥ अथापि यत्पाद
नखावसहं ॥ जगद्विरंचोपहृता हृणां नमः ॥ सेरां पुनात्यन्यतमो मुकुंदाको नाम लोके

भगवत्यर्थी ॥ २१ ॥ यत्रादुरक्ताः सहसैवधीरा यपोत्यदेहादिषु संगमूढं व्रजं तितत्यारम
हंस्यमंत्यं यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः ॥ २२ ॥ अहं हि एषोऽयमिणो न वदति राच स आत्मा
वगमोत्रयावान् नमः पतं त्यात्मसमं पतत्रिणस्तया समं विपश्चितः ॥ २३ ॥ एकदा ध
नुरुद्यम्य विचरन् मृगयां वने ॥ मृगाननुगतः श्रान्तः क्षुधितस्तपितो नृशः ॥ २४ ॥ ज
लाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमं ददर्श मुनिमासी नं शान्तं मीलितलोचनं
॥ २५ ॥ प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राणमनो बुद्धिमुपारतं ॥ स्यान्नत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रि
यं ॥ २६ ॥ विप्रकीर्णजिटाद्यन्तरे रवेणाग्निनेन च ॥ विशुष्यन्नालुरुदकं तथा भूतमया
चतः ॥ २७ ॥ अजब्धतण्डुलम्यादिरसं प्राप्ता र्धसूतः ॥ अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमान
श्रुकोपहः ॥ २८ ॥ अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्रद्वामर्दितात्मनः ॥ ब्राह्मणं प्रत्य नृद्वत्यन्म

त्सरोमस्युरेव च ॥ २९ ॥ स तु ब्रह्मरूपेण सगता सुसुरगं रुषा ॥ विनिर्गच्छन् धनुः कोट्यानि
धाय पुरमागमत् ॥ ३० ॥ एष किं निभृता शेषकरणो मीलिते क्षणः ॥ मृषा समाधिरहोस्ति
किं नु स्यात्सत्रबंधुमि ॥ ३१ ॥ तस्य पुत्रो तितेजस्वी विरहे न बालको न कैः ॥ राजा यं प्रा
पितं तातं श्रुत्वा तत्र दमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ अहो अधर्मः पाजानां पीत्रां बलिभुजा मिवा ॥ स्वामि
न्यं यं यदासानां चारणानां शुनामिवा ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणैः सत्रबंधुर्हि क्षारपालो निरूपितः ॥ सक
यं न हृदे द्वाः स्यः सभारं नोक्तुमर्हति ॥ ३४ ॥ कृष्णे गते भगवति शास्त्रस्युत्पद्यगामिनां ॥ त
द्वित्रमेतन्नद्याहं शास्त्रिपश्यतमेव ज्ञः ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा रोषताम्रा शो वयस्या नृषि बालकान्
कोपिकाप उपस्यन्त्य वाग्वज्रं विससक्तहः ॥ ३६ ॥ इति लंघितमयदितक्षकः सप्तमेहमि
दं स्य निस्सकुलांगारं चोदि नो मेतत्तदुहं ॥ ३७ ॥ ततो न्येत्याश्रमं बालो गले सर्पकलेवरं

पितरं वीक्ष्य दुःखान्ते मुक्तकंठो रुरोद ह ॥ ३५ ॥ स वा अंगिर सो ब्रह्म न श्रुत्वा सुत विजापनं उ
 त्प्राप्य ज्ञानकैर्नेत्रे दृष्ट्वा सांसे मृतो रगं ॥ ३६ ॥ विसृज्य पुत्रं पप्रुवत्सक स्मादि रोदिषि ॥ केन
 वा ते प्रतिकृतमित्युक्तः स न्यवेदयत् ॥ ३७ ॥ निशम्य शसमत दहं निरेंद्रं स ब्राह्मणो नात्म
 जमभ्यनंदत् अहो वतां होम ह दत्त ते कृतं स्वर्ग्यय सिद्धो ह उरु ह मोधत ॥ ३८ ॥ न वै नृनि
 र्देवं पराख्यं समातुमर्हस्य विप कबुधे ॥ यत्ने जसा दुर्विष देण युसा विंदंति न द्राण्य
 कुतो नयाः प्रजा ॥ ३९ ॥ अत्र स्थमाणे नर देवनामि रयांग पाणा वय मंगलोक ॥ न द्यहि
 चौर प्रचुरो विनं स्यत्य रस्थमाणोऽविवरूय वत्सणात् ॥ ४० ॥ तदद्य नः पापमुपैत्य न च
 यं यन्न ह नाथ स्य व सो विजुं पकात् ॥ परस्परं घंति शपंति वं जते प शंस्त्रियो यन्पुरुद
 स्य बोजना ॥ ४१ ॥ तदर्थ धर्मश्च विजीयते नृणां वर्णाश्रमाचार्युतस्त्रयी मया ॥ ततो र्ध

कामाग्निनिवेशितात्मनां शुनां कपीनामिव वर्णसंकरा ॥ ४२ ॥ धर्मपाजो नरपतिः स तु स
 म्राट् वृहदश्रवा ॥ साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयात् ॥ सुत्रं श्रमयुतो हीनो नै
 वा स्मच्छापमर्हति ॥ ४३ ॥ अपापेषु स नत्येषु बालेनाप कबुधिना पापं कृतं तद्गवान्
 सर्वस्मा संतुमर्हति ॥ ४४ ॥ तिरस्कृता विप्र लब्धाः शसाः क्षिप्ता हता पिवा नास्य तत्प्रतिकु
 र्वंति तद्गन्ताः प्रनवोपि हि ॥ ४५ ॥ इति पुत्रकृता ये न सो नु त सो महासुनिः ॥ स्वयं विप्रकृतो
 रज्ञानैवाघंत दचिंतयत् ॥ ४६ ॥ प्रायशः साधवो लोके परैर्दं द्वेषु योजिताः ॥ न व्ययंति न
 दृष्यंति यत आत्मा गुणाश्रया ॥ ४७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे विप्रशपोप
 जंनने नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ स्तुत उवाच ॥ ॥ महापति स्वयं तत्कर्म गतं विचिंतयन्ना
 त्मकृतं सुदुर्मना ॥ अहो मयामावमनार्यवत्कृतं निरागसि ब्रह्मणि रते जसि ॥ १ ॥ अवं

ततो मे कृतदेवहेतनात्तदुरत्ययं व्यसनं नातिदोषति तदस्तु कामं त्वयिः कृताय मे यथा
 न कुयं पुनरेवमधा ॥ २ ॥ अद्यैव राज्ञं बलमधकोशं प्रकोपितं ब्रह्मकुलानलो मे रहत्व न द्र
 स्य पुनर्न मे नृत्यापीयसी धीर्दिजदेव गोभ्यः ॥ ३ ॥ सचिंतयन्नित्यमथाश्रणोद्यथा मुनेः सु
 तोको निरुतिस्तक्षकार्यः ॥ ससाधु मेनेन चिरेण तक्षकानलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणं
 ॥ ४ ॥ अथो विहाये मम मुंचलोकं विमशितौ हेयतया पुरस्तात् ॥ कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्य
 मान उपाविशत्त्राय मम न्यनद्यां ॥ ५ ॥ यावैलसच्छीतुलसी विमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वन्यधि
 कांबुनेत्री ॥ पुनातिलोका तु भयत्र सेशान्कस्तानसेवेतमरिष्यमाणः ॥ ६ ॥ इति व्यवच्छिद्य
 सपांडवेयः प्रायोपवेशं प्रतिविष्णुपद्यां ॥ रथो मुकुंदांघ्रिमनन्यनावो मुनिव्रतो मुक्तस
 मस्तसंगः ॥ ७ ॥ तत्रोपजग्मुर्बुधैर्न पुनानामहातुभावा मुनयः सशिष्याः ॥ प्रायेण तीर्था

त्रिगमापदे शैः स्वयं हि तीर्थानि पुनंति संता ॥ ८ ॥ अत्रिर्वसिष्ठश्च वनः शरदानरिष्टनेमि
 र्भगुरंगिरश्च ॥ परशुरोगाधिसुतो यराम उत षड्रः प्रमदे धवाहौ ॥ ९ ॥ मेधातिथिदेव
 ल आर्षिषेणो भारवाजो गोतमः पिप्पलादः ॥ मैत्रेय ऊर्वः कवयः कुंभयोनिर्द्विपायनो
 नगवान् नारदश्च ॥ १० ॥ अन्ये च देवर्षिर्ब्रह्मर्षिवयसिर्जर्षिवयः अरुणादयश्च ॥ नानाषेय
 प्रवरान् समेतान न्यर्च्य राजा शिरसा ववन्दे ॥ ११ ॥ सुखोपविष्टे घयतेषु भूयः कृतप्रणामः
 स्वचिकीर्षितं यत् ॥ विज्ञापयामास विविक्तचेता उपस्थितो ग्रेभिर्गृहीतपाणिः ॥ १२ ॥ राजो
 वाच ॥ ॥ अहो वयं धन्यतमानपाणां महन्नमानुग्रहणीयशालाः ॥ रातां कुलं ब्राह्मणपाद
 शौचादरादिसृष्टं व ॥ न गत्य कर्म ॥ १३ ॥ तस्यैव मेऽघस्य परावरे शोभा सक्तचिन्तस्य गदे
 घमाक्षं निवेदिमलोदितशापरूपो यत्र प्रसक्तो नयमाशुधत्ते ॥ १४ ॥ तं मोपयातं प्रतियं

तुविप्रागंगाचदेवीधृतचिन्नमीशो विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षकोवाटशतलंगायतवि
 ह्मुगाया ॥ १५ ॥ पुनश्च नृपाद्गवत्यनन्तेरतिः प्रसंगश्च तदाश्रमेषु महत्सुयोयासुपयामि
 सुहिंमैश्वस्तसर्वत्रनमो विजेभ्यः ॥ १६ ॥ इति स्मरणाध्वसाययुक्तः प्राचीनमलेषुकुशे
 सुधीर ॥ उदङ्मुखो दक्षिणकूलआस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभार ॥ १७ ॥ एवं च त
 स्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टैरिविदेवसंघाः प्रशस्यन्ममौ व्यकिरन्ममनैर्मुद्रामुद्रुं
 दुभयश्चनेदु ॥ १८ ॥ महर्षयो वै समुपागता ये प्रशस्यमाध्वित्यनुमोदमाना ॥ उचुः प्रजा
 नुग्रहशीलसाराय दुन्नमश्चोक्तगुणानिरूपं ॥ १९ ॥ नवाइदं राजर्षिविषयचित्रं नवत्सु
 कृष्णं समनुव्रतेषु ॥ ये ध्यासन् राजकिरीटजुष्टं सद्योज दुर्भगवन्पार्श्वकामा ॥ २० ॥ सर्वे व
 यं तावदिहामहेयकलेवरं यावदसौ विहाय ॥ लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं

मागवतप्रधान ॥ २१ ॥ आश्रित्य तद्विगणवचः परीक्षितममधुसुखुरुचावलीकं अ
 भाषतै नानभिबन्धयुक्तं शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णो ॥ २२ ॥ समागताः सर्वतएव स
 वे विहाय धामन्निधिरास्त्रिष्टुष्टे नेहायवामुन्नचकश्चनर्थकृते परानुग्रहमात्मशीले
 ॥ २३ ॥ ततश्च वः पृथमिमं विष्टे विश्रम्य विप्रा इति कृत्यतायां ॥ सर्वात्मना प्रियमाणे
 श्वकृत्यं शुद्धं च तत्रामृतामियुक्ता ॥ २४ ॥ तत्रानवद्गवान् नृप्यासपुत्रो यदुच्यते
 मरमानोऽनपेक्षः ॥ अजक्ष्यलिंगो निजलाभतुष्टो हृतश्च बालैरवधूतवेषः ॥ २५ ॥ ते
 व्यष्टवर्षसुकुमारपादकरो रुवाक् संकपोत्तगात्रं चार्वायता सोन्नसतुल्यकणसिन्धु
 तनंकंबुसुजातकंबं ॥ २६ ॥ निगूढजत्रुं पृथुलंगवक्षसं आवर्त्तना प्रिवलिवल्लरं च दि
 गंबरं वक्रविकीर्णकेशं प्रलेखवाहुं स्वमरोत्तमाम् ॥ २७ ॥ श्यामं सदा पीच्यवयों गल

भ्यास्त्रीणां मनो तं रुचिरस्मितेन॥ प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तत्र सयाता अ
 पिगर्ववर्चसं॥ २८॥ सविष्णुरतो तिथय आगता यतस्मै सपयं शिरसा जहार ततो नि
 वृत्ताद्यवधाः स्त्रियोर्भकामहासने सोपविवेश रजित॥ २९॥ स संवृतस्तत्र महान्म
 हायसां ब्रह्मविशजविंसिंघैः॥ व्यरोचता लं न गवान्यथेन्दुग्रहैर्क्षितारानिकरैः परातः
 ॥ ३०॥ प्रशांतमासीनमकुंतमेधसंमुनिं नृपो भागवतोऽप्युपेत्य॥ प्रणम्य मूर्ध्नि वहि
 तः कृतांजलिर्नत्वा गिरा स नृतयान् वरुण॥ ३१॥ अहो अद्य वयं ब्रह्म न सत्सव्याः स
 त्रबंधवः॥ कृपया तिथिरूपेण नव द्विस्तीर्थकाः कृता॥ ३२॥ येषां संस्मरणात्पुंसां स
 द्यः शुद्धतिवैरहाः॥ किंपुनर्दर्शनिस्पर्शपादशौचासनादिभिः॥ ३३॥ सान्निध्यान्ने महा
 योगिन्या त कानि महंत्यपि॥ सद्यो नश्यंति वैपुंसां विष्णोरिव सुरेतरा॥ ३४॥ अपि मे स

गवान्प्रीतः कृष्णः पांडु सुतप्रियः पैतृघ्नेयप्रीत्यर्थं तजोत्रस्यान्नबंधवः॥ ३५॥ अन्यथा ते
 व्यक्तगतेर्दर्शनेनः कथं नृणां॥ नितरां प्रियमाणानां संसिद्धिस्त्ववनीयसा॥ ३६॥ अतः एछा
 मिसंसिद्धियोगिनां परमं गुरुं॥ पुरुषस्येह यत्कार्यं प्रियमाणस्य सर्वथा॥ ३७॥ यद्धोतव्यम
 योजाष्यं यत्कर्त्तव्यं नृभिः प्रभो॥ स्मर्त्तव्यं न जननीयं वा ब्रह्मिह यद्वा विपर्ययं॥ ३८॥ नूनं न ग
 वतो ब्रह्म नृगृहेषु गृहमेधिनां॥ न लक्ष्यते त्यवस्थानमपि गोहोहनं क्वचित्॥ ३९॥ स त
 उवाच॥ एवमाभाषितः पृष्टः सरताश्च क्षणया गिरा॥ प्रत्यभाषत धर्मज्ञो न गवान्
 वादरायणि॥ ४०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां प्रथमस्कंधे
 शुकागमनं नाम एकोनविंशोऽध्यायः॥ १९॥ ॥ श्रीरक्ता॥ ॥ श्रीकल्याणमस्तुः॥ ॥

म.प्र.
५४

५४

आदि.
१
गुरु

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥ श्री शुक उवाच ॥ वरीयानेष ते प्रभुः कृतो लोकहितं नृप ॥ आत्मविसं
मतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥ १ ॥ श्रोतव्यादी निराजं नृणां संतिसहस्रशः अपश्यतामात्मन
त्वं गृहमेधिनां ॥ २ ॥ निद्रया क्रियते न क्लम्य वा येन च वा वयः ॥ दिवा चार्थे हियाराज नृकुटुंबभरणे
न वा ॥ ३ ॥ देहापत्य कलत्रादिघातमस्यैष सत्स्वपि तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ ॥
तस्मात्प्रभारतसवन्मिभगवान्हरिरीश्वरः ॥ श्रोतव्यः कार्त्तिकव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेत्तु तानयं ॥ ५ ॥
एतावान् संख्ययोगायां स्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मजामः परः पुंसां मते नारायणस्मृतिः ॥ ६ ॥
प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिष्वेधतः ॥ नैर्गुण्यस्यारमंते स्म गुणानु कथने हरेः ॥ ७ ॥ इदं भाग
वतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं ॥ अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्धैर्या यनादहं ॥ ८ ॥ परिनिष्ठितोऽपि
नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकजीजया ॥ गृहीतचेताराजर्षेऽचार्या नयदधीतवान् ॥ ९ ॥ तदहं ते नि

श्रुत्वा मिमहा पौरुषिको भवान् ॥ यन्न श्रद्धतामाश्रुत्या मुकुंदे मतिः सती ॥ १० ॥ एतन्निर्विघ्न
मानानामिच्छतामकुतो नयं योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामादुकार्त्तनं ॥ ११ ॥ किंप्रमत्तस्य बहु
प्रिः परोक्षैर्हयैर्नैरिह ॥ वरं मुहूर्त्तविदितं घटे तश्चेयमेयतः ॥ १२ ॥ खड्गं गोनामराजर्षित्वे
यन्नामिहायुषः ॥ मुहूर्त्तस्मिन् सर्वमुत्सृज्य गतवान् भयं हरिं ॥ १३ ॥ तवाप्येतर्हि कौरव्यसमाहं जी
वता वधि ॥ उपकल्पयत त्सर्वं तावद्यत्सां परायिकं ॥ १४ ॥ अंतकाले तु पुरुष आगते गतसा
ध्वसः ॥ छिंद्या रसंगरास्त्रेण स्पृहां देहे दुये च न ॥ १५ ॥ गृहात् प्रव्रजितो धीरः पुराय तीर्थजला
युतः ॥ शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने ॥ १६ ॥ अम्यसे तमनसा शुद्धं त्रिवृत्
ब्रह्माक्षरं परं मनो यच्छेत्तितश्चासौ ब्रह्म बीजमविस्मरन् ॥ १७ ॥ नियच्छेद्विषयेभ्यो क्षान्म
नसा बुद्धिसारथिः ॥ मनः कर्मभिराक्षिप्तं शुनार्थधारयेद्भिया ॥ १८ ॥ तत्रैकावयवं ध्यायेद्

सुष्ठिनेनचेतसा मनोनिर्विषयं पुंक्ताततः किंचननस्यरेत् ॥ १७ ॥ पदंतत्परमविघ्नोर्मनोय
त्रप्रसीदति रजस्तमो भ्यामाक्षिप्तं विमूरं मनश्चात्मनः यच्छेत्तधारणयाधीरोहंति यातकृतं
मजं ॥ २० ॥ यतः संधार्यमाणानां योगिनो भक्तिजक्षणा ॥ आशुसंपद्यते योगश्चाश्रयं प्रदमी
क्षत ॥ २१ ॥ राजोवाच ॥ ॥ यया संधार्यते ब्रह्म न धारणाय त्रसंमता ॥ यादृशी बाहरे दृष्टु पुरु
षस्य मनो मजं ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ जिता मनो जितश्वासो जितसंगो जितेन्द्रियः स्थले भगव
नोरूपे मनः संधारयेत्तदधिया ॥ २३ ॥ विरोधस्तस्य देहो यस्य वायुस्य वायुसां यत्रेदं दृश्य
ते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥ २४ ॥ आं उको त्रिशरीरे स्मिन् स सावराणसंयुते ॥ वैराजपुरु
षो यो सो भगवान् धारणाश्रयः ॥ २५ ॥ पातालमेतस्य हि पादमूलं पवंति पाद्भिर्प्रपदेरसांत
लं ॥ महातलं विश्वसृजो य पुंक्तौ तलातलं वै पुरुषस्य जंघे ॥ २६ ॥ देवानुनीसुतलं विश्वम

नेरु रूढयं वितलं चातलं च ॥ महातलं तत्र जघनं महापतेन भस्मलं नाभिसरो गणंति ॥ २७ ॥
उरु ॥ स्थलं ज्योतिरनीकमस्य श्रीवामहर्वदनं वै जनोस्य ॥ तपोररां विदुरादिपुरुः सत्यं
तु शीर्षाणि सहस्रशो ध्रुवाः ॥ २८ ॥ इंद्रादयो बाहवश्चादुरुस्त्राः कर्णौ दिशः श्रोत्रमनुष्यशङ्खः
नासत्पदस्रोपरमस्य नासे घ्राणे स्य गंधो मुखमग्निरिह ॥ २९ ॥ द्यौरक्षि ॥ एव च सुरभूतप
तंगः पक्ष्माणि विघ्नो रहना उभे च तद्वत्तु विजंभः परमेष्ठिधिष्णमापो स्य तात्परस एव
जिह्वा ॥ ३० ॥ उदं स्य नंतस्य शिरो गणंति दंष्ट्रा यमः स्नेहकलादिजानि ॥ हासो जनोन्मादक
शच मायादुरंतसर्गैर्यदपांगमोक्षः ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमो धर्मः स्तनो धर्मपियो
स्य एव ॥ कस्तस्य मेदं दृषणो च मित्रौ कुक्षिः समुद्रा गिरयो स्थिसंघाः ॥ ३२ ॥ नद्यो स्य नाड्यो
यत न्द्रु रूपाणि महारूपा विश्वतनोर्नयेंद्रा ॥ अनंतवार्यः श्वसितं मातरि श्वा गतिर्वयः कर्म

भा. दौ.
३

गुणप्रवाहः॥३३॥ ईशस्य केशान् विदुरं बुवाहान् वासस्तु संधेः कुरुवर्यभूम्नः॥ अथ क
माहुर्हृदयं मनश्च सचंद्रमाः सर्वविकारकोशः॥३४॥ विज्ञानशक्तिं महिमा मनंति सर्वात्मि
नोतः करं गिरि त्रिं॥ अश्वाश्च तयुष्मद्गजानखानि सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ३५ व
यांसितत्त्वा करं विचित्रं मनुर्मनीषामनुजो निवासः॥ गंधर्वविद्याधरचारणा मरः स्व
रस्मती रसुगनी कवयः॥३६॥ ब्रह्माननः सत्रभुजो महात्मा विदुः कुरु रंघ्रि श्रित रुद्र प्रव
र्त्तः नानाभिधाना ज्यगणोपपन्नो ब्रह्मात्मकः कर्मविज्ञानयोगः॥३७॥ इयानसा विश्वर
विग्रहस्य यः संनिवेशः कथितो मया ते॥ संधार्य ते स्मिन् वपुषि स्थविरे मनः स्तु ध्या
नयतोस्ति किंचित्॥३८॥ स सर्वधी वृत्त्यनुभूत सर्वज्ञात्मा यथा स्वप्न जनेक्षितैकः॥ तं सत्य
मानं रनिधिं भजेत नान्यत्र स ज्ञेयत आत्मपातः॥३९॥॥ इति श्री भागवते महापुराणे द्वि

३

व

तायस्कंधे विराट् स्वरूपवर्त्मनि नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥ श्रीशुक उवाच॥॥ एवं पुराधारण
यात्मयोनिर्नृणां स्मृतिप्रत्यं रुध्यतु शास्त्रं॥ तथा ससर्जं देममो घट्टिष्याप्ययात् प्राकम्बवसा
यबुद्धिः॥१॥ शास्त्रं हि ब्रह्मण एव पंथायन्नामभिधायित्वा रपाथैः परिभ्रमंस्तत्र न विंद
तेयन्मायामये वासनयाश्रयान्॥२॥ अतः कविर्नाम सुखावर्धः स्यादप्रमत्तोऽवसायबु
द्धिः॥ सिद्धेन्यपार्थेन यतेत तत्र परिभ्रमंतत्र समीक्षमाणः॥३॥ सत्यांक्षितौ किं कशिपोः प्र
यासैव हिोस्वसिद्धे लुपवर्हणैः किं सत्यं जलौ किं पुरुषान्न पात्रादिगवत्कलादौ सति किं
दुकलैः॥४॥ चाराणि किं पथिन संति दिशंति मिश्रं नैवांघ्रिपाः परं नृतः सरितोऽप्यशुष्यन् रू
धागुहाः किमजितो वतिनोपसन्नान् कस्माद्भजंति कवयो धनदुर्महां धान्॥५॥ एवं स्वप्ने स्व
तएव सिद्ध आत्मा प्रियो यो भिगवाननंतः तं निर्हतो नियतार्थे भिजेत संसारहेतुपरमश्रय

भा. वि.
४

त्र। ६। कसांस्त्वनारदत्परातुचिंतामतेपश्चनसतीनामकुर्यात्। पश्यन्नजनं पतितं वैतरणां
स्वकर्मजान्परितापाद्भुषाणं॥ केचित्स्वदेहांतर्हस्यावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसं
तं। चतुर्भुजं कंजरयांगं शंखगदाधरं धारणया स्मरंति॥ ८॥ प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं
कंदं वकिंजल्कपिशंगवासं॥ असन्महाहारदिरणमयांगदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलं
॥ ९॥ उन्निद्रहस्यं कजकलिकाजये योगेश्वरं स्यापितपादपद्मवम्। श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभर
त्नकंधरं मम्लानजक्ष्णावनमालयाचितं॥ १०॥ विनूषितं मेखलयां गुलीयकैर्महाधनैर्द
पुरकंकणादिभिः॥ सिग्धमलाकुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशजं॥ ११॥ अ
दा नजीलाहसिते क्षणे ह्रस्वतन्मंगसंस्वितनयत्प्रहं॥ ईक्षेत चिंतामयमेनमीश्व
रं यावन्मनो धारणया वतिष्ठते॥ १२॥ एकैकशो गानिधिया तु भावयेत्पदालादियावत्तह

४

सितंगदानृतः॥ जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत्परंपरं शुभतिथीयथा॥ १३॥ यावन्नजा
येत्तपरावरे स्मिन्विश्वेश्वरिद्रष्टुरिन्नक्रियोगः॥ तावत्स्य वीर्यः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने
प्रयत्नः स्मरेत्॥ १४॥ स्थिरं सुखं चासन्मास्थितो यतिर्यदा जिहासुरिममंगलोकं काले च देशे च म
नो न सक्तयेत्प्राणं नियच्छेत्तमनसा जिता सु॥ १५॥ मनः स्वबुद्ध्या मलयानियम्य क्षेत्रत एतां
निनयेत्तमात्मनि॥ आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो लब्धो पशंति विरमेत्तत्कृत्यात्॥ १६॥ न यत्र
कालो निमिषोपरः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां यरि शिरे॥ न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वैविका
रो न नमो न प्रधानं॥ १७॥ परं पदं वैष्णवमामनंतितत्तयन्नेति नेता त्यत दुस्सि स्रष्टवः वि
स्तवः॥ विसृज्य दोषात्पमनस्य सौ हृदा हृदोपगत्या हृदं पदे पदे॥ १८॥ इत्थं मुनिस्तूपर
मेतद्यवस्थितो विज्ञानदयवीर्यसुरंधिताशयः॥ संपाप्तिना पीयूषं उदंतो निजं स्थाने

स्व

भा. वि.
५

बुधरसूत्रमये जितक्रमः ॥ १९ ॥ नाभ्यां स्थितं हृद्यधि रोप्य तस्मादुदानगत्योरसितं नयेन्मुनिः
ततोऽनुसंधाय धियामनस्वी स्वतां तु मूलं शनकैर्नयेत् ॥ २० ॥ तस्मात्स्तुवोरंतरमुन्नयेत्तमि
रुधसमास्य नोनपेक्षः ॥ स्थित्वा मुहूर्त्ताधिमिकुं वदृष्टिं निर्निर्दिष्टमर्धं विस्मृजेत्परंगतः
२१ यदि प्रयास्यन्नरुपपारमेष्टुं वैहायसानासुतयत्तविहारं अथाधिपत्यं गुणमन्निवाये
सहैव गच्छेत्तमनसं द्वियैश्च ॥ २२ ॥ योगेश्वराणां गतिमाहुरंतर्बहिस्त्रिलोकाः पवनानंतरात्म
नां न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपो योगसमाधिना जाम् ॥ २३ ॥ वैश्वानरं याति विहाय
सागतः सुषुम्णया ब्रह्मपद्मेन शोचिषा ॥ विधूतकल्को यद्दहरेरुदस्तात् प्रयाति चक्रं नृपशै
शुमारं ॥ २४ ॥ तद्विश्वनाभित्वनिवर्त्य विष्णोरणीयसाविरजेनात्मनैकः ॥ नमस्कृतं ब्रह्म वि
हसुपैति कल्पायुषो यत्तद्विबुधैरमंते ॥ २५ ॥ अथोच्चनंतस्य मुखानलेन हं हत्यमानं सनि

५

ख्या

राक्षसविश्वं त्रियातिसिद्धेश्वरजुष्टिप्रयत्नैर्दुपारमेष्टुं ॥ २६ ॥ नयत्रशोको न जगत्
मृत्युर्नान्निर्निचोद्वेगकृते कुतश्चित् यच्चिन्नतोदः रूपयामिदं विहंतुं तदुःखप्रभवात्तुदर्श
नात् ॥ २७ ॥ ततो विशेषं प्रतिपद्यन्निर्भयस्तेनात्मना पो न लभन्ति रत्नं ॥ ज्योतिर्मयो वायु
मुपेत्य काले वाद्यात्मनारवं बृहदात्मलिंगं ॥ २८ ॥ घ्राणेन गंधं रसनेन वैरं सं रूपं तु दृष्ट्या
श्रुतं त्वचैव ॥ श्रोत्रेण चोपेत्य न भोग्यत्वं घ्राणेन चाकूतिमुपैति योगी ॥ २९ ॥ स भू
तसूक्ष्मेन्द्रियसंनिर्कर्ममनोमयं देवमयं विकार्यं ॥ संसाद्य गेत्यासहतेन याति विज्ञानत
त्वे पुण संनिरोधं ॥ ३० ॥ तेनात्मना त्मानमुपैति शांतमानंदमानंदमयो वसाने ॥ एतां गतिं
नागवतां गतो यः स वै पुनर्नेह विषक्तर्तंग ॥ ३१ ॥ एते सती तेन पवेदगीते त्वया मिष्टेव
सनातने च ॥ ये वै पुनर्ब्रह्मण आहृष्ट आराधितो भगवान्वासुदेव ॥ ३२ ॥ मत्सुतो न्यः

भा. वि.
६

आ

शिवः पंथाविशतः संसृताविह ॥ वासुदेवेन गवति नक्ति योगो यतो भवेत् ॥ ३३ ॥ भगवान्
ब्रह्मकाशेन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ॥ तदध्वस्य नृकटस्योरतिगन्मनयतो भवेत् ॥ ३४ ॥
भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः सात्मना हरिः ॥ हृत्पेबुध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणे रनुभाषकैः
॥ ३५ ॥ तस्मात्सर्वस्मिन् नाराज नृहरिः सर्वत्र सर्वदा श्रोतव्यः कार्त्तिकेन यश्च स्मरति सो भगवा
नृणां ॥ ३६ ॥ पिवन्ति ये भगवत्स्मिन् सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु संभृतं पुनन्ति ते विष
यविदूषिता शयं व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहांतिकां ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्री भगवते महापुराणे छि
त्तायोः ध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवमेतन्निगदितं पृष्ट्वा नृप उवाच ॥ नृणां य
त्प्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणां ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिं ॥ इन्द्रमि
न्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् ॥ २ ॥ देवीमायां तु श्रीकामसेनस्का मो विभावसु ॥ व

सुकामो वसुदेव इन्द्रा नृवीर्यकामेऽथ वीर्यवान् ॥ ३ ॥ अन्नाद्यकामस्तु दितिं स्वर्गकामो दि
तेः सुतान् विश्वान् देवान् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विश्वां ॥ ४ ॥ आयुःकामोऽग्नि
नौ देवौ पुष्टिकाम इन्द्रां यजेत् ॥ प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥ ५ ॥ रूपाग्नि
कामो गंधर्वा नृस्त्रीकामोऽमर उर्वरां ॥ आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनं ॥ ६ ॥
यत्तं यजेद्यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसं ॥ विद्याकामस्तु गिरिं शंदां पत्यां सुरां सती
॥ ७ ॥ धर्मयुक्तं नमश्चोक्तं तं तु तन्वत् पितृन् यजेत् ॥ रक्षाकामः पुण्यजनां तु जस्कामो
मरुज्जगद् ॥ ८ ॥ राज्यकामो मरुद्देवान् निरृतिं तन्मित्रं चरन् यजेत् ॥ कामकामो हरेत्
मोममकामः पुरुषं परं ॥ ९ ॥ अकामः सर्वकामो वामोऽक्षकामस्तदा रक्ष ॥ १० ॥ न
क्रियोऽप्येव यजेत पुरुषं परं ॥ ११ ॥ एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसो द ॥ १२ ॥ व

भा. वि. ६ श्रीभावंथादिभागवतसंमतः ॥ ११ ॥ ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तं गुणोर्मिचक्रमा
 त्रगुणेषु संगः कैवल्यसंमतपथस्त्वयमक्तिर्योगः को निवृत्तो हरिकथ
 तः ॥ १२ ॥ शौनक उवाच ॥ इत्यादि व्याहृतं राजानि शम्पनरतर्षभ ॥ किमन
 न्नयो वै यासकिमपि कविः ॥ १३ ॥ एतच्छुश्रूषतां विद्वन्सूतेनार्हसि नापि त्वं कविरि
 योदकाः सतां सुः सदसि ध्रुवं ॥ १४ ॥ सर्वे भागवतो राजा पांडवे यो महारथः बाजः कीर
 नकैः कीडरु रुद्राः शंखश्चाददे ॥ १५ ॥ वैयासकिश्च न गवान् वासुदेव पराशरः उरुगा
 यः पुणोद्धारः सतां सुः हि समागमे ॥ १६ ॥ आधुर्हरति वै चंसा सुद्युत्तमयन्नसौ तस्य ते
 यत्क्षणी नीतुं नमश्चोकवान् नृप ॥ १७ ॥ तरवः किं न जीवंति भस्त्राः किं न श्वसंत्युत न
 खादंति न मे हंति किं ग्रामपशवो परे ॥ १८ ॥ श्वविट् वराहो ह्यखरैः संसृतः पुरुषः प

शुः नयत्कर्णकथोपेतो जातु नाम गदायुतः ॥ १९ ॥ विलेवतोरुक्रमवि क्रमान्नये न श्च
 एव तः कर्णपुटे नरस्य ॥ तिक्ता सती दार्दुरिके वस्तनचोपगायत्पुरुगायगाथाः ॥ २० ॥ भा
 रम्परं पदकिरीटं तुष्टमप्युन्नमां गे न न मे न्मुकुंदं ॥ आबौ करै नो कुरुते सपयं हि रे
 र्जसत्कांचनकंकणो वा ॥ २१ ॥ बर्हापिते ते नयने न रणां लिंगानि विष्णोर्न निरीक्षतो
 ये पादौ नृणां तौ ह्युमजन्मना जौ क्षेत्राणि नातु ब्रजतो हरे यौ ॥ २२ ॥ जीवन्मवावो भागवतां
 प्रिरेणुं न जातु मन्त्रो म्रितमेतयस्तु ॥ श्रीविष्णुप्रदामनुजस्तु जस्याः श्वसन्मवावो यस्तु
 न वेद गंधं ॥ २३ ॥ तदस्मसारं हृदयं बने दं यत्तु माणौ हरि न मिधेयैः न विक्रियेताथ
 यदा विकारे नेत्रे जलंगात्र रुहेषु हर्षः ॥ २४ ॥ अथाभिधेत्यंगमनो नु कलं प्रमायसे मा
 गवतप्रधानः यदा हवैयासकिरत्नविद्यां विशारदो नृपतिं साधुष्ट ॥ २५ ॥ शंतश्री

नागवते महापुण्ये द्वितीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ वैयास उवाच ॥ इति तत्त्वस्त
तन्निश्चयमात्मनः ॥ उपधार्य मतिं कृष्णेर्भूतरेयः सती मधात् ॥ १ ॥ आत्मजाया
प्रविण्वंधुषु ॥ राज्ये चाविकले नित्यं निगृह्य मम तां जहौ ॥ २ ॥ पप्रच्छ चे ममेवार्थं ॥ इत्युच्य
सन्नमा ॥ कृष्णानुभावश्रवणेन हृद्धानो महात्मना ॥ ३ ॥ संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रिवर्गिकं
च यत् ॥ वासुदेवेन गवति आत्मना वंद्यं गतं ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ समीचीनं वचो यत्
सर्वतस्तत्त्ववानघा ॥ तमो विशीर्यते मत्स्यं हरेः कथयतः कथां ॥ ५ ॥ नृप एव विविशामि न
गवानात्ममायया ॥ ययेदं सृजते विश्वं दुर्विनाय मधीश्वरैः ॥ ६ ॥ यथा गोपायति विदुष्य
था संयच्छतेषु न ॥ यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् ॥ आत्मानं क्रीडयन्
करोति च ॥ ७ ॥ नूनं न गवतो ब्रह्मन् हरेरक्षुतकर्मणा दुर्विनायमिवाभाति कविनि

क्रीडन् करोति वि०

आपि चेष्टितं ॥ यथा गुणोऽसुप्रकृतेर्युगपक्रमशोऽपि वा ॥ विनर्त्ति नृरिशः कः कुर्वन्
मणिजन्मभिः ॥ ८ ॥ विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु न गवान् यथा ॥ शब्दे ब्रह्मणि निष्ठातः
परस्मिन् न गवान् खलु ॥ ९ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युपासं त्रितोरात्ता गुणानु कथने हरेः
हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नमः परस्मै पुरुषाय नृ
यसे सदुद्रवस्थाननिरोधजीजया ॥ गृहीतशक्ति त्रितया यदेहिनामंत न विना नृप जस्य
वर्त्मने ॥ १२ ॥ नमो नमः सद्गतिन छिदेः सताम संनवाया खिलसत्त्वमूर्त्तये ॥ पुंसां पुनः
पारमहंस्यश्चाश्रमेऽवस्थितानामनुमग्य दाशुषे ॥ १३ ॥ नमो नमस्ते स्त्वपनाय सात्व
तां विदूरकाशयमुद्रुः कुयोगीनां ॥ निरस्तसाम्यातिशयेन राधसास्वधामनि ब्रह्मणि रं
स्यते नमः ॥ १४ ॥ यत्कीर्त्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यच्चंदनं यच्च वरणं यद्दर्शनं ॥ लोकस्य सर्वो

विधुनोतिकल्पं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १५ ॥ विचक्षणाय चरणोपसादनात्मंगं सु
 दस्यो नयनो नरात्मनः ॥ विदंति हि ब्रह्मगतिं गतकृमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १६ ॥ तप
 स्विनोदानपराय शस्विनो मनस्विनो मंत्रविदः सुमंगलाः ॥ क्षेमं न विदंति विनायकं ॥
 तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १७ ॥ किरातरूपां धपुलिंदपुष्कसाश्रान्तीरकं कायवनाः
 खसादयः येन्ये च पापाय दुपाश्रयाश्रयाः शुभं तितस्मै प्रजविष्मवे नमः ॥ १८ ॥ सरयश्चा
 त्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयः ॥ गतव्यं लीकैरजशंकरादिनिर्वितकलिङ्गो
 नगवान् प्रसीदतां ॥ १९ ॥ श्रियः पतिर्यत्तपतिः प्रजापतिर्यियां पतिर्लोकपतिः धरापतिः
 पतिर्गतिश्चांधकृष्णिमात्वतां प्रसीदतां मे नगवान् सतां पतिः ॥ २० ॥ गदं धनुधान
 समाधिधौ तया धिया तु परंति हितत्वमात्मनः ॥ वदंति वै तत्कवयो यथा रुचंसे

आत्मायामिततेजसे

मुकुंदो नगवान् प्रसीदतां ॥ २१ ॥ प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वता तस्य सतां स्मृतिं
 हृदि ॥ स्वलक्षणा प्रादुरनृत्किं जास्यतः समे कृषीणामघनः प्रसीदतां ॥ २२ ॥ भूतैर्मह
 द्रियरिमाः पुरोविभुर्निमयि शोते यदमृषुषूषा ॥ मुंक्ते गुणान् योऽरापोऽरात्मकः सा
 लं कृषीष्टं नगवान् वचांसि मे ॥ २३ ॥ नमस्तस्मै नगवते वासुदेवाय वेधसे ॥ पशुर्न निम
 यं सोम्याय न्मुखं बुरुहासवं ॥ २४ ॥ शतदेवात्मनः राजन् नारदाय विष्टुते ॥ वेदगताम्य
 धात्रसाक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे चतु
 र्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ नारद उवाच ॥ देवदेवनमस्ते सुभद्रतभावनपूर्वज ॥ तद्विजानीहियज्ञा
 नमात्मतत्त्वनिदर्शिनः ॥ १ ॥ यद्दृश्यं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ॥ यत्संस्पृश्यत्परं यत्तत्र
 च वदतत्त्वतः ॥ २ ॥ सर्वं त्येतन्नवान् वेदन्त नम्यन् वत्सलुः कराम्बुजकवदि श्ववि

भा.दि
१०

ज्ञानावसितंतव॥३॥यदिज्ञानोयदाधारेयत्परस्त्वंयदात्मक॥एकःसृजतिभूतानिभू-
तैरेवात्ममायया॥४॥आत्मनभावयसेतानिपरात्मावयनस्वयं॥आत्मशक्तिमवष्ट-
भ्य ऊर्णानिभिरिवाक्तम॥५॥नाहंवेदपरंत्यस्मिन्नापरंनसमंविभो॥नामरूपगुणैर्भावि-
महमत्र किंचिदन्यत॥६॥मनवानचरत्तद्वोरंयत्तपःसुसमाहितः॥तेनखेदयमेनस्त्वं
परशंकां प्रयच्छसि॥७॥एतन्मेष्टुतःसर्वं सर्वजसकलेश्वर॥विज्ञानीहियथेवेदमहंबु-
धेदुःशासितः॥८॥ब्रह्मोवाच॥सम्यक्कारुणिकस्येदंवत्सतेविचिकित्सितंयदहंनो-
दितःसौम्यमगवदीर्घदर्शनैः॥९॥नानृतं बततच्चापियथा मां प्रब्रवीषिमे अविज्ञायपरं
मत्त एतावत्तत्त्वंयतोहिमे॥१०॥येनस्वरोचिषाविभंरोचंतंरोचयाम्यहं॥यथाकोशिर्यथा
सोमोयथास्रग्निहतारकाः॥११॥तस्मै नमो नगवते वासुदेवाय धीमहि यन्माययादुर्जय

ल

नारायणोक्तम्
यामांब्रुवंतिजगत्सुसं॥१२॥विजक्तमानयायस्यस्यातुमीक्षापथेऽमुया॥विमोहिताविक-
त्यंतेममाहमितिदुर्धियः॥१३॥द्रव्यं कर्मचकालश्चस्वभावो जीव एव च॥वासुदेवात्परं
ब्रह्मैव न चान्यथोक्तितत्त्वतः॥१४॥नारायणपरवेदादेवाः॥नारायणपरलोकानारा-
यणपरमखाः॥१५॥नारायणपरोयोगो नारायणपरंतपः॥नारायणपरं ज्ञानं नारा-
यणपरगतिः॥१६॥तस्यापि दृष्टं शस्यकूटस्य स्यात्खिलात्मनः॥सृज्यं सृजामि सृष्टे-
हं॥१७॥मीक्षयैवाभिनोदितैः॥१८॥सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः स्थि-
तिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभो॥१९॥कार्यकारणकर्तृत्वेद्रव्यज्ञानक्रियाश्र-
याः॥बध्नांति नित्यदा मुक्तं मायि नं पुरुषं गुणान्॥२०॥स एष नगवांस्त्रिंशेस्त्रिभिरेभि-
रधोक्षजः॥सकलसितगतिर्ब्रह्मरसर्वेषां मम चेश्वरः॥२१॥कालं कर्मस्वभावंचमा

ये शोभायया स्वयात्मात्मन्यदृष्टया प्राप्तं विवर्तयु रूपादरे ॥ २१ ॥ काजादुगुणव्यतिक
रः परिणामः स्वभावतः ॥ कर्मणो जन्ममहतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥ महत्सु विकु
वर्णिना ज्ञः सत्वोपहृदितात् ॥ २२ ॥ तमः प्रधानसुभनवत्तद्व्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ सो
हंकार इति प्रोक्तो विकुर्वन्समन्त्रिधा ॥ २३ ॥ वैकारिकसैजसश्चतामसश्चेति यत्र नि
हा ॥ इत्यशक्तिः क्रियाशक्तिरिति शक्तिरिति प्रोक्तो ॥ २४ ॥ तामसादपि नृतादेर्विकुर्वा
णादभून्नमः ॥ तस्य मात्रा गुणः शब्दो निर्गं यत्तद्वदृश्ययोः ॥ २५ ॥ नमसोयविकुर्वाणा
दभूत्तस्य शक्तिर्लोनिजः ॥ परान्वयाच्छब्दं वांश्च प्राण उजः सहो बलं ॥ २६ ॥ वायोरपि वि
कुर्वणितात्काजकर्मस्वभावतः ॥ उदपद्यतते जो वै रूपवत्तस्य शिशुवत् ॥ २७ ॥ ते
जसस्तु विकुर्वणितासीदं नोरसात्मकं ॥ रूपवत्तस्य शक्तिश्चान्नोद्योपवत्तपरान्व

या ॥ २८ ॥ विशेषस्तु विकुर्वणितादं नमो गंधवानभूत् ॥ परान्वयात्तस्य शक्तिश्च रूपगुणवि
तः ॥ २९ ॥ वैकारिकान्मनो जसे देवा वैकारिकादश ॥ दिग्वाता कर्कप्रचेतो शिवक्रोद्धोपेन्द्र
मित्रका ॥ ३० ॥ ते तमास्तु विकुर्वणितादिन्द्रियाणि दशा भवन्ति ॥ ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्ति
बुद्धिः प्राणस्तु ते जसौ ॥ श्रोत्रं त्वग्रघ्राणहृत्पित्तं वाग्दोषेन्द्राणि पायवः ॥ ३१ ॥ यदेते सं
गताभावाभूतं त्रियमनो गुणः ॥ यदायतननिर्मलेन शो कुर्वन्त्यवित्तमः ॥ ३२ ॥ तदा संह
त्यचान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ॥ सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससत्तुर्हृदि ॥ ३३ ॥ वर्षश्च
सहस्रांते तदं उमुदकेशयं ॥ काजकर्मस्वभावस्यो जीवो जीवमजीवयत् ॥ ३४ ॥ स ए
व पुरुषस्तस्मादं निजिघ्रिनिर्गतः ॥ सहस्रो वै घ्रिवाक्षः सहस्रानन शीर्षवान् ॥ ३५ ॥
यस्य हावयवै लोका नृकल्पयन्ति मनीषिणः ॥ कदादिभिरधः सप्तसप्तोर्ध्वं जघनादि

भा. वि.
१२

मि॥३६॥ पुरुषस्य मुखं ब्रह्म सत्रमेतस्य बाहवः ऊर्वो वैशो भगवतः पद्भ्यां श्रोत्रो भजाय
त॥३७॥ अक्षौकिः कल्पितः पद्भ्यां भुवलोकिः स्यनाभितः हृदा सलोकि उरसामहलोको महा
त्मनः॥३८॥ श्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकस्तनूयात् मूर्धनिः सप्तलोकस्तु ब्रह्मलोकः
सनातनः॥३९॥ तदकयां वातजं ह्रस्वमुक्तं वितजं विभोः॥ जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जंघाभ्यां
तुतलातलं॥४०॥ महातलं तु पुष्काभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलं पातालं पादतलं॥ तिलोक
मयः पुमान्॥४१॥ अक्षौकिः कल्पितः पद्भ्यां भुवलोकिः स्यनाभितः॥ अक्षौकिः कल्पितो मूर्धा
इति वा लोककल्पना॥४२॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे श्रीब्रह्मनारद
संवादे पंचमोऽध्यायः॥ ५॥ श्रीब्रह्मोवाच॥ ॥ वाचां वक्त्रे मुखं वक्त्रं चंद्रं सप्तधा तवः॥ हव्य
कव्या मृता नानां जिह्वा सर्वरसस्य च॥१॥ सर्वसिन्धो च वायोश्च तन्नासे परमायने॥ अग्नि

नीरोषधीनां च ^आरणो मोद प्रमोदयोः॥२॥ रूपाणां तेजसां च शुर्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी॥ कर्णौ
दिशो च तीर्थानां श्रीत्रमाकाशश्चक्षुः॥ तन्मात्रं वस्तु साराणामौ भगस्य च भोजनं॥३॥ त्वग
स्य स्य श्च वायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि रोमाण्युन्निज्जजातीनां यैव यितस्तु संभृतः॥४॥ केश
श्च शृणु रवान्यस्य शिजालोहान्नविद्युतां बाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणां
॥५॥ विक्रमो नृत्वं वस्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च॥ सर्वकामवरस्यापि हरे श्वरणा च्चास्य दं
॥६॥ अयां दीर्घस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः॥ पुंसः शिश्रु उपस्य सुप्रजात्या नदनिर्ह
तिः॥७॥ पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद हिंसायानिर्हृतिर्मृत्योर्निरयस्य उदः
स्मृतः॥८॥ परा नृते रधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः॥ नाओ नदनदीनां तु गोत्राणामस्थि
संहतिः॥९॥ अयं क्रूरसिंधुवां नृतानां निधनस्य च॥ उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः॥

पदे॥१०॥धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमारगणं न वस्य च॥विज्ञानस्य च सत्त्वस्य परस्यात्मापरा
परं॥११॥अहं नवान्न न वश्वैव त इमे मुनयो यजा॥सुरासुरनरनागाः खगामगसरीसृ
पाः॥१२॥गंधर्वाप्सरसो यक्षारसो भूतगणोरगाः॥पशवः पितरः सिद्धाः विद्याधाम्ना
णाद्रुमाः॥१३॥अन्ये च विविधा जीवा जलस्य लूननौकसः ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडि
तस्तनयित्तवाः॥१४॥सर्वे पुरुष एवेदं भूतं भयं न वञ्चयत्॥तेनेदमावृतं वितस्तिमधि
तिष्ठति॥१५॥सृष्टिं प्रतपन् प्राणो बहिः प्रतपत्य सौ एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यं
तर्बहिः पुमान्॥१६॥सो न यस्या मृतस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात्॥महिमैष ततो ब्रह्म
न पुरुषस्य दुरत्ययः॥१७॥पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः॥अमृतं क्षेमम
नयं त्रिमूर्धो धायि मूर्धसु॥१८॥पादास्त्रयो बहिः श्चासन्न प्रजानां यश्चाश्रयाः॥अंत

विश्वं

१३

स्त्रिलोकास्त्वपरो गृहमेधो बृहद्भूतः॥१९॥सती विचक्रमे विषडुः सा चानान्न शने उभे
यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तनयाश्रयः॥२०॥तस्मादहं विराट् जते नृतेन्द्रियगुणात्म
का॥तत्तद्रव्यमत्यगादिश्वंगोभिः सूर्यश्चातपन्॥२१॥यदा स्य नाभ्यान्न निनादहमास
न्महात्मनः॥नाविदं यज्ञसंभारं पुरुषावयवाद्भूते॥२२॥तेषु यज्ञस्य पशवः सवन
स्य तयः कुशाः॥इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः॥२३॥वस्तून् योषधयः सेहार
सलोहमदोजलं॥क्रवो यज्ञं विसामानि चातुर्होत्रं च सत्तमः॥२४॥नामधेयानि मंत्राश्च
दक्षिणाश्च व्रतानि च देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तत्र मेव च॥२५॥गतयो मतयश्चै
व प्रायश्चित्तं समर्पणं॥पुरुषावयवैरेतं संभारः संभूता मया॥२६॥इति संभूत संभारः
पुरुषावयवैरहं॥तमेव पुरुषं यज्ञं ते नैवायजमीश्वरं॥२७॥तत्तस्ते ज्ञातरश्मे प्र

२४

१ स्वर्णेन पात्रा स्वर्णतलेन पात्रं च त्र्येण पात्रं सप्ततलेन पात्रं च

जाः ॥ ४१ ॥ गंधर्वविद्याधरचारणे गाययेय शरभोरगनागनायाः ॥ ये वा कृपीणामृषभाः पितॄणां
हैयेन्द्रसिद्धेश्वरानवेन्द्राः ॥ ४२ ॥ अन्ये च ये प्रेतपिशाचनरकृष्णोदयादो मृगयक्ष्यधीशाः ॥ ४३ ॥
यत्किंच लोके भगवन्महस्वरोजः सहस्रबलवत्क्षमावत् ॥ श्रीकीर्तिरूपात्मवद्व्रुतर्णितं
त्वं परं रूपवदस्वरूपं ॥ ४४ ॥ प्राधान्यतो या नृष्यश्चानमंति जीवावतारान् पुरुषस्य नमः ॥ आ
पीयतां कर्माणि पापशेषाननुक्रमिष्ये तस्मान्मुपेशान् ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीनागवने महापु
रणे द्वितीयस्कंधे पुरुषसूक्तकथनं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ यत्रोद्यतः सितिको
द्वरणाय विभक्तकौशितुं सकलजन्मजन्मपीमनंतः ॥ अंतर्महामुनि उपगतमादिदैत्यं
तं दंष्ट्रादिमिव वज्रधरोदहार ॥ १ ॥ जातो रुचे रजनयत्सुयमान् सुयतश्चाकृतिमनु रस
गनयदसिंहायां ॥ लोकत्रयश्च महतीमहरत्सदा त्तिस्त्रायं भुवेन मनुना हरिरित्यनु

क्तः ॥ २ ॥ जज्ञे च कर्दमगृहे द्विजदेव रूपं स्त्रीभिः समं न वमिरात्मगतिं स्वमात्रे ॥ ऊचे यथात्मना
मज्जं गुणसंगपंकमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ॥ ३ ॥ अत्रैरपत्यमभिकांक्षत आ
हवुष्टोदतो मया ह मिति पन्नगवान् सद नः ॥ यस्यादपंकजपरागपवित्रदेहायोगिमापु
रुमयी यदुहैदयाद्या ॥ ४ ॥ तसंतपो विविधलोकसिद्धक्षयामेन्द्रादौ सनात्स्वतपसः स
चतुःसनो नृत् ॥ प्राक्कल्पसंज्ञवविनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यक् जगादमुनयो यदचक्ष
तात्मनः ॥ ५ ॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ठमन्त्रानागयणे नर इति स्वतपः प्रभावः ॥ दृष्ट्वा
त्मनो भगवतो नियमावलोपं देवस्तनंगदतनाघदितुं न शोक्नु ॥ ६ ॥ कामंदहंति कृत्तिनो
ननु रोषदृष्ट्या रोषं दहंतमुत ते न दहंत्यसत्यम् ॥ सोयं यदंतरमो कथं तु पुनरस्य मनः
अपेत् ॥ ७ ॥ विद्वः सपन्मुदितपत्रिभिरंतिरातो बालोपि सत्पुपगतस्तपसेवना

नि॥ तस्मात्^अ रात्रिं वगतिं गणते प्रसन्नो दिवाः सुवन्ति मुनयो यदुपर्यधि स्तात्॥ ८॥ यदेन
 मुत्स्य गतं विजवाक्पवत्रविषुष्टपोरुषभगं निरये पतंतं॥ त्रात्वारि नो जगति पुत्रपदं च
 लेने दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन॥ ९॥ नात्रे रमा वृषभ आस सुदे विस्रुः यो वै च वा
 रसमदकजडयोगचर्यं यत्र पारमहंस्यमृषभः पदमानमंति स्वस्थः प्रशान्तकरणः॥
 परिमुक्तसंगः॥ १०॥ सत्रे ममासनगवात्र हयश्रीर्षापो साक्षात्स यत्त पुरुष स यनीयवर्ण
 छंदो मयो मन्त्रो यो विज देवतात्मा वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नसः॥ ११॥ मत्सोऽयु
 गंत समये प्रभुतो पलब्धः क्षोणी मयो निखिल जीवनि कायकेतुः॥ विस्रंसिता वरुनये
 सलिले मुखान्मे आरायतत्र विजहार हवेदमार्गनि॥ १२॥ क्षीरो दधा वमरदानययपा
 नामुन्मत्ता ममृतलब्धय आदि देवः॥ एष्टेन कछपवपुः विदधार गोत्रं निशक्षणे

त्रिपरिवर्त्तकषायकंडूः॥ १३॥ त्रैविष्टपो रुभयहा^{रि} नसिंहरूपं कृत्वा नमदभ्रकुरि^{रि} हं दु
 कलजवक्त्रं दैत्येन्द्रमाश्रुगदयामि पतंतं तमागद्गौ निपात्य विदहार नखैः स्फुरंतं॥ १४॥ अंतः
 सरस्युरुबलेन पदे गृहीतो ग्राहेण स्थपतिरंबुजहस्त आर्त्तः॥ आदेदमदि पुरुषाखिल
 लोकनाथ तीर्थश्रवः श्रवणमंगलनामधेयः॥ १५॥ श्रुत्वा हरिस्तु^{रि} रणार्थिनमप्रमेयश्र
 कायुधः पतंगराज भुजाधिरुदः॥ चक्रेण नक्रवदनं विनिपाद्य तस्मात् हस्ते प्रगृह्य भगवा
 न्कृपयोक्तहारः॥ १६॥ ज्यायान् सुगैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां लोकाश्च विचक्रमन्मान
 यदथा धियतः॥ स्मां वामनेन जगदे त्रिपद छलेन यांश्चामते पथि चरन् प्रभुभिर्नवात्यः
 ॥ १७॥ नाथो विलेखय मुरुक्रमपादशौचमापः शिखा धतवतो विबुधाधिपत्यं यो वै प्रति
 श्रुतमतेन चिकीर्षद न्यदात्मानमंग शिरसा हरये भिमेने॥ १८॥ तुभ्यं च नारद भ्राता

ना० दि०
९५

वे० भि०

नधिगम्यवीर्यः॥२५॥ गच्छीतयद्यदुपबंधममुष्यमाताशुचं सुतस्य न तु तन्नदमुष्यजाति
यत्तज्जन्मतोस्य वदनेनुवन्नानि गोपीसंवीक्ष्य शंकितमनाः प्रतिबोधितासीत्॥३०॥ नंदं च मो
क्ष्यति न यात वरुणस्य पाशान् गोपान् विलेषु विहितान् मय मूनुना च॥ अत्रा एतं निशि
शयानमति श्रमेण लोके विकृतमुपनेष्यति गोकुलं स्म॥३१॥ गोपैर्मस्वे प्रतिहते ब्रजविप्रवा
यदेति वर्षति पशून् रूपयारिरक्षुः॥ धनो छिलो धर्मिव स हरिना निसप्तवषो मिह धमन
द्यैककरे स जीवं॥३२॥ क्रीडन् वने निशि निशाकर रश्मिगोप्यं गमोन्मुखः कलपरायत
मूर्छितेन॥ उद्दीपितस्मरुजां ब्रज नृधैर्देवां हनुर्हरिष्यति गिरो धनदानुः॥३३॥ येन
प्रजं बखरददुरिके अपरिष्टमस्त्रेन कंसयवजाः कुजपौं दूकाः॥ अमे च शास्त्रकपिवत्
जहंत वक्रसप्तो क्षत्रं वरविहरथ रुक्मिमुखाः॥३४॥ ये वामधे समिति शालिन आनवा

९५

पाः कां वो जमत्स्य कुरुकैकय संजयाद्याः॥ यास्यं त्यदृनिमजं बलमीमपार्यव्याजा कयेन
हरिणानि जयंत दीयं॥३५॥ कालेन मीलितधियामवमृष्यन् नृणां स्तोका युषां स्वनिगमो ब
तदूरपारः॥ अविदितस्वनुयुगं सहितस्य वत्यां वेदद्रुमं विटपशो विनतिष्यति स्म
३६ देवद्विषा निगमवर्त्मनि निष्ठितानां पूर्तिर्मयेन विहितानि रदृश्य मूर्तिः॥ लोकांश्च
तां मतिविमोहमतिप्रजो न वेपं विधाय बहु प्राप्य तत्रौपधम्यं॥३७॥ यत्कालिये घपिस
तां नदरेः कथाः स्युः पाखंडितो द्विजजना वृषजान् देवाः॥ साहास्यधावपडिति स्म गिरो न
यत्र शास्त्रान विष्यति कले नृगवान् युगांते॥३८॥ मर्गे तपो ह मृषयो न वयेन वये प्रजे
शाः स्थाने च धर्ममखमन्वमरावनी शाः॥ अंते त्व धर्महर मनुवशा सुराद्या माया विरू
तयश्माः पुरुशक्तिमानः॥३९॥ विष्मोर्नुवीर्यगणनां कतमो हती हयः पार्थिवान्

पिकविर्विममेरजांसि। चस्कं नयः स्वरहमासवजतात्रिष्टयस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरु
कंपयाने॥४०॥ नांतं विहाम्यहममीमुनेयोयजासेमायावलस्यपुरुषस्यकुतोपरेये
गायनगुणान्दशानाननश्चादिदेवोशेषो धुनापि समवस्यति नास्यपारं॥४१॥ येषां स
एव भगवान्दययेदनेतः सवत्सिनाश्रितपदो यदि निर्मलीकं ते दुस्तरा मतिरंति
च देवमायां नैषां ममाहमिति धीः शृगालभक्ष्ये॥४२॥ वेदाहमंगपरमस्य हियोगमायां
भूयं भवश्च भगवानय दैत्यवर्षः॥ पत्नी मनोः सचमनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनवर्हि
रिदुरंग॥ तं ध्रुवश्च॥४३॥ ईश्वरकुरैः लसुचुकुं रविदेहगाधिरघ्वं वरीषसगरगयनादु
षाद्याः॥ मां धात्रजकं शतधन्वतुरंति देवदेव त्रतो वजिरमूर्त्तरियो हि जीपः॥४४॥ सो नर्यु
तं कश्चिदेव जपिष्यतादासारस्वतो हवपराशरभूरिषेण ये न्ये विभीषणदनुमदुषं

प्रदत्तपार्थर्षिषेण विदुरश्रुतदेववर्षः॥४५॥ ते वै विदं त्यतिरंति च देवमायां स्त्रीश्च न ह
राशवराश्च पिपापजीवाः॥ यद्यद्भुतं कर्म परायणशीलं हि सास्तिर्यग्रजनाः॥ पिकिमु
शुभधारणाय॥४६॥ शम्भुत्प्रां तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मत
त्वं शब्देन यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थमायापरेत्यत्रिमुखे च विलज्जमाना॥४७॥ तस्यै
पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्दिदुरजस्रमुखं विशोकं॥ सम्पन्नियम्य यतयो य
मकर्त्तहेति जस्युः स्वरादिव नित्रमिन्द्रः॥४८॥ स श्रेयसा मपि विदुर्भगवान् यतोस्य नाव
स्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः देहे स्वातु विगमे तु विशीर्ष्यमाणो व्योमेव तत्र पुरुषो
न विशीर्ष्यते जः॥४९॥ सोर्यते मिहितस्तात भगवान् विश्वभावतः समासेन हरे नान्य
दन्यस्मात्सदसच्चयत॥५०॥ इदं भागवतं नायमेव भगवतोदितं संग्रहोपविभूतीनां

त्वमेतद्विपुलीकुरु ५१ यथाहरोनगवतिनृणां भक्तिर्जीविष्यति ॥ सर्वात्मिन्यखिलाधारेश्च
संकल्पवर्त्मय ५२ ॥ मायां वर्त्मयतो मुख्य ईश्वरस्यानुमोदतः ॥ शृण्वतः श्रद्धयानित्यं माय
यात्मानमुत्पत्ति ५३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे अवतारकथने सप्तमोऽध्या
यः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मणो रितो ब्रह्म नृगुण रमाने गुणस्य च ॥ तस्मै यस्मै यथा प्राह ना
रदो देवदर्शन ॥ १ ॥ एतदेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविहां वर ॥ हरे रघुतवीर्यस्य कथा लोके सुमं
गलाः ॥ २ ॥ कथयस्व महाभाग यथाहमस्मिन्नात्मनि ॥ रुद्धे निवेशपनिः संगं मनस्यस्येक
लेवरं ॥ ३ ॥ शृण्वतः श्रद्धयानित्यं गणतश्च स्वचेष्टितं ॥ कालेन नातिदीर्घेण न गवान् वि
शते हृदि ॥ ४ ॥ प्रविष्टः कर्त्तरि ध्रेण स्वानां भावसरोरुहं ॥ धुनोति शमलं रुद्धं सलिलस्य
यथा शरत् ॥ ५ ॥ धौतात्मा पुरुषः ॥ रुद्धपादमूलं न मुंचति ॥ मुक्तः सर्वपरिकेशः पांथः

स्वशरणं यथा ॥ ६ ॥ यदधातुमतो ब्रह्म न देहारं भस्य धातुभिः ॥ यदुत्थाहेतुना वा भज
तो जानते यथा ॥ ७ ॥ आसीद्यदुदरात् पञ्चलोकसंस्थानलक्षणं ॥ ८ ॥ यावानयं वै पुरुष
इयन्नावयवैः पृथक् ॥ तावानसाविति प्रोक्तः संस्थावयववानिव ॥ ९ ॥ अजः सृजति
भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहात् ॥ दृष्टो येन तद्रूपं नाभिपश्य समुद्रवः ॥ १० ॥ स चापि पत्र
पुरुषो विश्वस्थित्युद्रवाप्ययः ॥ मुक्तात्ममायां मायेशः शोते सर्वगुह्याय ॥ ११ ॥ पुरुषावय
वैजेकाः स पाजाः पूर्वकल्पिताः ॥ लोकैरमुष्यावयवाः स पाजै रिति श्रुश्रुमः ॥ १२ ॥ यावा
न कल्पो विकल्पो वा यथा कालो नुमीयते ॥ भूतनयमवच्छेदं युमनि च यत्नतः ॥ १३ ॥
कालस्यानुगतियति तुल्यते एवावृत्त्यपि ॥ यावत्पुनः कर्मगतयो यादृशीः ॥ विजसन्नमः
॥ १४ ॥ यस्मिन् कर्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभी

सतां ॥ १४ ॥ नृपातालककुब्जो मग्रहनक्षत्रभूतां सरित्समुद्रदीपानां संभवश्च तदौकसां
 १५ ॥ प्रमाणमंडकोशस्य बाह्याभ्यंतरं नेदतः ॥ महतां चानुचरितं वर्णाश्रमविनिश्चयः
 १६ ॥ अथ वतारानुचरितं वर्णाश्रममहरेः ॥ युगानियुगमानं च धर्मोपनिषदुपेयुगे ॥ १७
 नृणां साधारणो धर्मः सविशेषश्चादृशः ॥ श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मः कृच्छ्रेषु जीवतां ॥ १८
 तत्त्वानां परिसंख्यानं लक्षणं हेतुलक्षणं ॥ पुरुषाणां धनविधिः योगस्याध्यात्मिकस्य
 च ॥ १९ ॥ योगेश्वरैश्चर्यगतिर्लिङ्गमंगस्तु योगिनां ॥ वेदोपवेदधर्माणामिति दासपुत्राणां
 योः ॥ २० ॥ संप्रवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः ॥ इष्टापूर्तस्य काम्यानां त्रिवर्गस्य च
 यो विधिः ॥ २१ ॥ यश्चातुशायिनां सर्गः पाखंडस्य च संभवः ॥ आत्मनो बंधमोक्षौ च व्यव
 स्थानं स्वरूपतः ॥ २२ ॥ यथात्मतंत्रो भगवान् विक्लीडत्यात्ममायया ॥ विसृज्य वा यथा माया

मुरासे साक्षिविदुः ॥ २३ ॥ सर्वमेतच्च भगवन् एळतो मेडु पूर्वशः ॥ तत्त्वतो हं स्युदाहर्तुं प्र
 पन्नाय महासुनेः ॥ २४ ॥ अत्र प्रमाणं भगवान् परमेश्वरमात्मनः ॥ परे चेहादुतिष्ठंति पूर्वेषां
 पूर्वजैः कृतं ॥ २५ ॥ नमोऽसवः परयंति ब्रह्मन्ननशनादमा ॥ पिवतोऽसुतपीरूपमन्यत्र कुपि
 तादृक् जिजातः ॥ २६ ॥ सत उवाच ॥ ॥ स उपामंत्रितो रक्षा कथायामिति सत्यते ॥ ब्रह्मणो
 न शं प्रीतो विष्णु रतेन संसहि ॥ २७ ॥ ग्राहना गवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं ॥ ब्रह्मणे भगव
 त्प्रोक्तं ब्रह्म कथ्य उपागते ॥ २८ ॥ यद्यत्र परिसिद्धं भ ॥ पांडुनाम दुष्टं च ॥ आनुपूर्व्ये
 रगतं सर्वभारया दुमुपचक्रमे ॥ २९ ॥ ॥ इति श्री भारवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे राज
 प्रश्नो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ आत्ममायामते राजन् परस्यानुभवात्म
 नः ॥ न घटेनार्थसंबंधः स्वप्नदृष्टिर्वांजसा ॥ १ ॥ चंद्ररूपं वा भाति मायया बहु रूपया

रममाणोगुणेषु ममाहमिति मन्यते ॥ २ ॥ यद्वा स महिम्नि पश्यिष्येत् कालमाययोः रमे
तगतसंमोहस्य कोदास्ते तदोभयं ॥ ३ ॥ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवान् तं ब्रह्मणे दर्श
यन् रूपमयं नीकव्रताहतः ॥ ४ ॥ स आदिदेवो जगतां परे गुरुः स्वधिष्णमास्यायसि सस
ये सतः तां नाध्यगच्छत दशमंत्रसंगतां प्रपंचनिर्माणविधिर्यथा न वेत् ॥ ५ ॥ स चिंतयन्
द्य क्षरमेकदं नस्युपाश्रयो दधिगिरितं वचोविभुः स्य शेषु यत्तयोऽशमेकविंशतिः किं
च नानां न पयत धनं विदुः ॥ ६ ॥ निशम्य तच्च कदिदृशयादिशो विजो कान्तान्यप्यत्र
मानः ॥ स्वधिष्णमास्यायविमर्शयन्त दितं तपस्युपाविष्ट्वा दधेमनः ॥ ७ ॥ दिवं सदस्माद्
ममोघदर्शनो जितानि ज्ञात्मा विजितो भयं क्रियः ॥ अतप्य तस्या खिललोकतापनेन तपस्त
पीयांस्तपतां समाहितः ॥ ८ ॥ तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः संदर्शयिमास परं न

यत्परं ॥ अपेत संक्लेशविमोहसाध्वसं सदृष्टवन्निर्विबुधैरभिष्टतं ॥ ९ ॥ प्रवर्तते यत्र रज
समस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥ न्यत्र माया किमुतां परे हरे रदुव्रताय न सुरा
सुरार्चिताः ॥ १० ॥ अपा मावदाताः शतपत्रजोचनाः पिशांगवस्त्राः सुरुचः सुपेशासः सर्वे च
तुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥ प्रवालवैद्यमृणाजवर्चसः
परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनः ॥ ११ ॥ आतिष्ठुमिहः परितो विरजते लसद्दिमाना व
लिभिर्महात्मनां ॥ वियोत्मानां प्रमदोत्तमाद्युतिः सविद्युदन्नावलिभिर्यथानभः ॥ १२ ॥
श्रीर्षत्ररूपिणपुरुषाय पादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः ॥ प्रेम्णा श्रिताया कुसुमाकरा
दुर्गैर्विगीयमाना प्रियकर्मगायताः ॥ १३ ॥ ददर्शति तत्र खिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं पतपति
जगत्पतिं ॥ सुनन्दनं दप्रवजार्हणदिभिः स्वपार्श्वे मुखेः परिसेविषुं विभुं ॥ १४ ॥ भूतप्र

सादाभिमुखं दृग्गम्यं प्रसन्नहास्यारुणलोचनाननं। किशदिनं कुंडलिनं चतुर्भुजं पातांबरं
वक्षसि जक्षितं श्रिया ॥१५॥ अर्धहृणयासनमास्थितं परं दृतं चतुःषोडशपंचशक्तिभिः। यु
क्तं नगैः स्वेरितरत्रचाक्रवैः सख्यधामैरममाणामिश्रं ॥१६॥ नदृशनाक्रोदपरिप्लुतांत
रोरुष्यत्ततुः प्रेमभराश्रुलोचनः ॥ ननामपादं बुजमस्य विश्वसूक्तयत्पारमहंस्येन य
थाधिगम्यते ॥१७॥ तं प्रीयमानं समुपस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशासनादहं मत्तमाष
ईधत्स्मितशोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रातमनाः करे स्पृशन् ॥१८॥ श्रीनगवानुवाच ॥ त
या हंतो पितः स भ्यक् वेदगर्भसि संक्षया ॥ चिरं भूतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनां ॥१९॥ व
रं वरय भद्रं ते वरे शं माप्ति वांछितं ॥ ब्रह्मन् श्रेयः परिश्रामः पुंसो मदृशनिवधिः ॥२०॥ मनी
षितानुभावो यं मम लोकावलोकनं ॥ यदुपश्रुत्य रहसि च कथं परमं तपः ॥२१॥ प्रत्या

दिष्टं मया तत्र त्वयि कर्म विमोहिते ॥ तपो मे हृदयं साक्षात्मा हंतपसो न घ ॥२२॥ स जा
मितपसैवेदं यमा मितपसा पुनः ॥ विभर्मितपसा विश्वं वीर्यं मे दुस्तरं तपः ॥२३॥ श्रीब्रह्मो
वाच ॥ ॥ नगवन्सर्वभूतानामध्यक्षो वस्थितोऽहं ॥ वेदस्य प्रतिरुद्धेन प्रसातेन चिकी
र्षितं ॥२४॥ तथापि नाथमानस्य नाथनाथयनाथितं ॥ परावरेयधारूपे जा नीयांते त्वरू
पिणः ॥२५॥ यथात्ममायायोगेन नानाशक्त्युपदं हितं ॥ विभुं पदं विमृजन् गृह्णन् विभ्र
हात्मानमात्मना ॥२६॥ क्रीडस्य मोघसंकल्पकर्मणाभिर्यथोर्णुते ॥ तथातद्विषयांधेहि
मयि माधव ॥२७॥ नगवच्छिक्षितमहं करवाक्षितं द्रितः ॥ नेह मानः प्रजासर्गविधेयं
यदबुद्धहात् ॥२८॥ यावत्सखासखुरिवेशते रुतः प्रजाविसर्गे विभजाभिभोजनं ॥
अविक्रवस्ते परिकर्मणि स्थितो मामे समुन्नद्धमहोजमानिनः ॥२९॥ श्रीनगवानुवा

च ॥ ३० ॥ ज्ञानं परममुत्तमं येन विज्ञानं समन्वितं ॥ सरहस्यं तदंगं च गूढं गूढं गूढं ॥ ३० ॥
यावानहं यथा भावो यत्तु रूपं गुणकर्मकः ॥ तथैव तत्त्वविज्ञानं मत्तु ते मदनुग्रहात् ॥
॥ ३१ ॥ अहमेवासममेवाग्रे नान्यदत्र सरसत्परं ॥ पश्चादहं यदेतच्च यो वशिष्ठे तसोऽस्य
हं ॥ ३२ ॥ कतेर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ॥ तद्विद्यां तन्मोमायां यथा भावो सो
यथा तमः ॥ ३३ ॥ यथा महंति नूतानि नूतनेषु च वचेषु ॥ प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु
न तेषु हं ॥ ३४ ॥ एतावदेव जित्तास्यं तत्त्वजित्ता सुनात्मनः ॥ अत्र यमतिरेकाः मां यत्तन्मत्तं त्रिस
वदा ॥ ३५ ॥ एतन्मत्तं समातिष्ठ परमेण समाधिना ॥ भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति क
दिचित् ॥ ३६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ संप्रदिशे वमज नोज नानां परमेष्ठिनं ॥ पश्य तत्तस्य त
द्रूपमात्मनो न्यरुणत् हरिः ॥ ३७ ॥ अंतर्हितं त्रिदिव्यार्थं यदहं विहितं जलिः सर्वं न

तमयो विश्वं ससर्जेंदं सर्वं वत् ॥ ३८ ॥ प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदा नियमान् यमान् ॥ भद्रं
प्रजानामन्विच्छनातिष्ठन् स्वार्थकाम्यया ॥ ३९ ॥ तं नारदः प्रियतमो रित्याह नाम भुवतः
शुश्रूषमाणः ॥ शीलेन प्रश्रयेन दमेन च ॥ ४० ॥ मायां विविदिषन् विधोः माये रास्य म
हामुनिः ॥ महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोषयत् ॥ ४१ ॥ तुष्टं निशम्य पितरं लोका
नां प्रपितामहं ॥ देवर्षिः परिप्रच्छ भवान् यन्मातु एच्छति ॥ ४२ ॥ तस्मादिदं भागवतं
पुराणं दशजक्षणं प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः ॥ पुत्राय नूतनरुत् ॥ ४३ ॥ नारदः प्राह मु
नये सरस्वत्यास्तदेतत् ॥ आयते ब्रह्म परमं आसायामित तेजसे ॥ ४४ ॥ यदुताहं त्वया
पृष्टो वैराजात् पुरुषादिहं ॥ यथासीत् तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कुरु राः ॥ ४५ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे श्रीभगवत् ब्रह्मा संवादे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भा. वि.
२५

श्रीशुक उवाच ॥ अत्रसर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमृतयः ॥ मन्तरेणानुकथानिरोधो
मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥ दशमस्यविश्वधर्म्येनवानामिहलक्षणं वर्णयन्ति महात्मानः ॥ श्रुतेनार्थे
नचांजसा ॥ २ ॥ भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्मसर्गरुदाहृतः ॥ ब्रह्मणो गुणवेषम्यादविसर्गः
पौरुषः स्मृतः ॥ ३ ॥ स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ॥ मन्तरेणानुसिद्धमकृत
यः कर्मवासना ॥ ४ ॥ अवतारादुचरितं हरेरस्यानुवर्तिनाम् पुंसामीशकथा ॥ प्रो
क्तानानारमानोपहृदिता ॥ ५ ॥ निरोधोस्यानुशयनमात्मनः सहशक्तिभिः ॥ मुक्तिर्हि
त्वायारूपं सरूपेण व्यवस्थितिः ॥ ६ ॥ आनासश्च निरोधश्च यतश्चाध्वसीते ॥
सञ्चाश्रयः परंब्रह्मपरमात्मेति शब्दते ॥ ७ ॥ यो ध्यात्तिको यं पुरुषः सोसावेवाधिदैवि
कः यस्तत्रोभयविच्छेदः संस्मृतो त्याधिभौतिकः ॥ ८ ॥ एकमेकतरावावेयदानोपज
पुरुषो ति-

न्य

२५

श्रयः

नामहे ॥ त्रितयंतत्रयो वेदस आत्मास्वाश्रया ॥ ९ ॥ पुरुषोऽं विनिर्जिह्वयदाहौ सविनि
र्गतः आत्मनो यनमविच्छन्नपोस्वासीत् शुविः शुचीः ॥ १० ॥ तास्ववात्सीत्सरसश्च
सहस्रपरिवत्सरत् ॥ तेन नारायणो नामयदापः पुरुषो जवाः ॥ ११ ॥ प्रव्यंकर्मचका
जश्च स्वभावो जीव एव च ॥ यदनुग्रहतः संतिन संति यदुपेक्षया ॥ १२ ॥ एको नानात्व
मविच्छन्नयोगतत्प्रातसमुत्थितः ॥ वीर्यं हिरण्यं देवो मायया व्यसृजत् त्रिधा
१३ ॥ अधिदैवमथा ध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः ॥ अथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधा निदत्त
तच्च शृणु ॥ १४ ॥ अंतःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टितः ॥ भुजः सहो बलोज्जते
ततः प्राणो महानसुः ॥ १५ ॥ अनुप्राणंति पं प्राणः प्राणं तं सर्वजंतुषु ॥ अपानं तम
पानंति नरदेवमिवावुगाः ॥ १६ ॥ प्राणेन क्षिपता भुजं तं राजायते स्मभोः पिपास

भा. वि.
२६

तो जलतश्च प्राप्नुवंति निरमियतः ॥ १७ ॥ मुखतस्तानुनिर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ततो ना
नारसो जले जिह्वा योधि गम्यते ॥ १८ ॥ विवक्षो मुखतो भ्रमो वक्रिर्वाग्व्याहृतं तयोः ज
ले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥ १९ ॥ नासिके निरमियेतां दोधूयति न भस्ति
तत्र वायुर्गंधवहो घ्राणे नसि जिघक्षतः ॥ २० ॥ यदात्मनि निरा लोकमात्मानं च दिदृक्ष
तः निर्भिन्नेत्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥ २१ ॥ बोध्यमानस्य रूपि निरात्मनस्त
जिघक्षतः कलौ च निरमियेतां दिशः श्रोत्रगुणग्रहः ॥ २२ ॥ वस्तुतो मृदुकातिन्यज्यु
गुर्वेष्टि शीततां जिघक्षतस्त्वकनिर्भिन्ना तस्यां रोममहीरुहाः तत्र चोतर्बहिर्वाति
स्त्वचा जब्धगुणवृत्तः ॥ २३ ॥ हस्तोरुरुहस्तस्य नाना कर्मचिकीर्षया तयोस्तु बलवा
नि द्रश्नादानसुभया श्रयं ॥ २४ ॥ गतिं निगीषन् पादोरुरुहाते भिकामिकां पद्भ्यां य

२६

जः स्वयं ह्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः ॥ २५ ॥ निरमियतश्चि श्रो वै प्रजानंदामृतापिनः
उपस्य आसीत् कामानां प्रियं तदुभया श्रयं ॥ २६ ॥ उत्सिस् शोधति मलं निरमियत वै
गुदं ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्गं भया श्रयः ॥ २७ ॥ आसिस्फोः पुरः पुयनिभिदा
रमपानतः तत्रापानस्ततो मृत्युः श्यक्कमुभया श्रयं ॥ २८ ॥ आदिस्फोरन्नपानाना
मासदकुक्ष्यं त्रनाडयः नद्यः समुद्राश्च तयोस्तु हिष्ठुहिस्तदा श्रये ॥ २९ ॥ निदिध्यासो
रात्ममायां हृदये निरमियत ततो मनस्ततश्चंद्रः संकल्पः काम एव च ॥ ३० ॥ त्वक्
चर्ममांसरुधिरमेदो मज्जास्थिधातवः भ्रम्यते जोमयाः सप्त प्राणी व्योमां बुवा
युभिः ॥ ३१ ॥ गुणात्मकानां त्रियाणि भूतादि प्रभवानुगुणः मनः सर्वविकारात्मा बु
द्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥ ३२ ॥ एतत्तत्र भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया मत्यादिभिश्चा

क्षोः

भा. वि.
२७

वरणैरष्टभिर्वहिरवृतम् ॥ ३३ ॥ अतः परं स्मृतममम्यक्तं निर्विशेषणं ॥ अनारिमध्यमि
धनं नित्यं वाङ्मनसा परम् ॥ ३४ ॥ अस्मिन्नीमगवद्भूमे मया ते अनुवर्तिते ॥ उभेऽपि न
गृह्णंति मायां सृष्टे विपश्चितः ॥ ३५ ॥ सवाच्यवाचकतया भगवान् ब्रह्मरूपदकनाम
रूपक्रियाधत्ते सकर्मकमिर्मकः परः ॥ ३६ ॥ प्रजापतीन्मनून् देवान् ऋषीन् पितृगणान् एष
कः सिद्धचारणगंधर्वनिविद्याधामुरयुत्यकान् ॥ ३७ ॥ किन्नरोऽक्षरसो नागाः सपत्निकि
पुरुषोरगान् ॥ मातरः क्षत्रियश्चांश्च प्रेतान् तन्विनायकान् ॥ ३८ ॥ कृष्णोऽन्मादवैतालान्
नृपावुधान् नृग्रहानपि ॥ खगान् मृगान् पशून् रक्षान् गिरीन् नृपसरीसृपान् ॥ ३९ ॥
चतुर्विधाश्च द्विविधा जलस्य जनभौकसः ॥ कुशला कुशला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्रि
माः ॥ ४० ॥ सत्त्वं रजस्तम इति त्रयः सुरनृनायकाः ॥ तत्राप्येकैकशो राजन्निद्यं ते गत
ति

२७

यस्त्रिधा यदैकैकतरे न्याम्यां स्वभावं रूपदहन्यते ॥ ४१ ॥ स एवेदं जगत्तद्वर्त्तमानं भगवान्
धर्मरूपधकः ॥ बुद्ध्यातिस्थापयन् विश्वं तिर्यङ् नरसुरादिभिः ॥ ४२ ॥ ततः कालाग्रिरुद्रा
त्मा यत्तस्मिन् इदमात्मनः ॥ संनिष्ठति कालेन घनानीकमिदानीजः ॥ ४३ ॥ इत्थं भावे
न कथितो भगवान् भगवन्तमः ॥ नेत्थं भावेन हि परं प्रहृष्टमर्हति सरयः ॥ ४४ ॥ राजो वा
च ॥ अस्य कर्माणि जन्मादौ परस्मानुविधीयते ॥ कर्तृत्वं प्रतिषेधार्थं मायया रोपि
तं हितम् ॥ ४५ ॥ अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सवि कल्परुद्रादृतः ॥ विधिसाधारणो यत्र सर्गा
ः प्राकृतवैरुताः ॥ ४६ ॥ परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणवियहं ॥ मया पुरस्तादव्या
ख्यास्ये पात्रं कल्पमथोत्तरम् ॥ ४७ ॥ शौनक उवाच ॥ यदाह भगवान् सूतस्य नाम्ना भाग
वतो नमः ॥ च चारतीयानि तु वस्य क्त्वा बंधून् सुदुस्त्यजान् ॥ ४८ ॥ कुत्र कौषारवेस्त

भा. द्वि.
२८

स्य संवादे ध्यात्म संश्रितः यदा स भगवांस्तस्मै एहस्तत्त्वमुवाच ह ॥ ४८ ॥ ब्रूहि नस्तदिदं
सौम्य विदुरस्य विचेष्टितं ॥ बंधुत्याग निमित्तं च तथैवागतवान् पुनः ॥ ४९ ॥ सूत उवाच
राजा परिक्षिता एषो यदवोचत् महासुनिः ॥ तद्वोभिधास्येऽप्युत रातः प्रश्नात्तु सा
रतः ॥ ५० ॥ इति श्री भागवते महापुराणे द्वितीय स्कंधे शुकपरीक्षित संवादे दश
मोऽध्यायः ॥ १० ॥ समाप्तोऽयं द्वितीय स्कंधः समाख्यः ॥ २ ॥ शुभं न वतुः ॥ ॥

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीशुक उवाच॥ एवमेतत्पुराणैर्मैत्रेयो भगवात्किल॥ सत्रा
 वनं प्रविष्टेन तस्मात्कावगदमधिमत॥ १॥ यद्वाभयं मंत्ररुद्धो भगवानखिलेष्वरः पौरवेद
 गहं हित्वा प्रविवेशात्मसाकृतम्॥ २॥ राजोवाच॥ कुत्र क्षन्नु भगवता मैत्रेयेणास संग
 मः॥ कदा वा सह संवादः एतद्वर्णय नः प्रभो॥ ३॥ न त्वन्याये हि यस्तस्य विदुरस्या मत्नात्म
 नः॥ तस्मिन् चरीयसि प्रश्नः साधुवा दौ प हं हित॥ ४॥ स त उवाच॥ स एव मृषिव यो यं एष्टो
 रज्ञा परीक्षिता॥ प्रत्याह तं सुबहु वित्प्रीतात्मा श्रयतामिति॥ ५॥ श्रीशुक उवाच॥ य
 दा तु राजा स्वसुतानसाधुत्सुष्ट्यत्र धर्मेण विनष्टदृष्टिः॥ आतुर्यविषस्य सुतान् विवंधन्
 वेश्पजाश्च भवने ददाह॥ ६॥ यदा स भायां कुरु देव देव्याः केशान्निमशंसु त कर्मगतं
 न वारयामास नृप सुपायाः स्वस्त्रैर्हरित्याः कुचकुं कुमानि॥ ७॥ द्युते त्वधर्मेण जितस्य सा

धोः सत्यावलंबस्य वनागतस्य॥ न याचतो दात्समये नृदायं तमो जुषाणो परजात
 शत्रो॥ ८॥ यदा च पार्थः प्रहितः स भायां जगदुरुया निजदक्षम्॥ न तानि पुंसाममृता
 यनानि राजो रुमेनेक्षतपुण्य जेश॥ ९॥ यदोपहृतो भवनं प्रविष्टो मंत्राय एष्टः किल प्र
 वृजेन॥ यथा हतमंत्रदृशां वरीया न यन्मंत्रिणो वैदुरिकं वदंति॥ १०॥ अजातशत्रोः प्र
 तियच्छदायं तिति क्षतो दुर्विषदंतवाग॥ सदा तु जोयत्र दृको दरा हिंस्र स नृषाय त्वमलं
 विनेषि॥ ११॥ पायंसि देवो भगवान्मुकुंदो गृहीतवान्ससिति देवदेव॥ आस्ते स्वपूर्यं य
 दुदेव देवो विनिर्जितारोष न देवदेव॥ १२॥ स एष दोषः पुरुष द्विडास्ते गृहान्प्रविशेय म
 पत्यमत्या॥ पुष्टासि कृष्टा हि मुखो गतश्रीस्त्यजाश्च शैवं कुलकौशलय॥ १३॥ इत्सु
 चिवांस्तत्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण॥ असक्तः समहणीयशीलः क्षत्ता

मा. त.
२

सकणानुजसौवलेन ॥ १४ ॥ कएनमत्रोपजुहावजित्यंदास्यांसुतंयक्षनिनैवपुष्ट ॥ तस्मिन्
तीपपरकृत्यआसेतिवस्यितामाशुपुरातश्चसान् ॥ १५ ॥ मइत्यमत्युत्तणकणवाणैर्ना
तुःपुरेममसुताडितोपि ॥ स्वयंधनुर्धारिनिधायमायांगतमयोयादुरुमानयानः ॥ १६ ॥
सनिर्गतिःकौरवपुरायजद्योगजाकयान्तीर्थपदःपदानि ॥ अन्वाक्रमत्युत्तचिकार्षयो
व्यंस्विधिशितोयानिसहस्रमूर्त्तिः ॥ १७ ॥ पुरेषुपुण्योपवनादिकुंजेषुपंकतोपेषुमरिस्त्र
रस्तु ॥ अनंतलिङ्गैःसमलंकृतैश्चचारतीर्थयितनेष्वनन्यः ॥ १८ ॥ गांपर्यटमेध्यविवि
क्तवृत्तिःसदाशुतोयःशयनोवधूतः ॥ अलक्षितःसैरवधूतवेषोब्रतानिचेरेहरितो
षणानि ॥ १९ ॥ इत्यंब्रजन्भारतमेववर्षकालेनयावत्गतवान्भ्रासं ॥ तावच्छशासक्षि
तिमेकचक्रामेकानपत्रामजितेनपार्थः ॥ २० ॥ तत्रायशुश्रावसुहृदिनष्टिवनंयथावेणु

ओर

जवक्लिसंश्रयं ॥ संस्पृष्ट्यादग्धमथानुशोचन्सरस्वतीप्रत्यगियायतहं ॥ २१ ॥ तस्यांत्रि
तस्योशनसोमनोश्चपृथगैरसितस्यवायो ॥ तीर्थंमुदासस्यगवांगुहस्ययक्षुधदेव
स्यसआसिषेवे ॥ २२ ॥ अन्यानिचेद्विजदेवदेवैः ॥ कृतानिनानापतनानिविष्टोऽप्रत्यंग
मुख्यांकितमंदिराणिघटशनात्कृष्णमनुस्मरंति ॥ २३ ॥ ततस्वतिव्रज्यसुराष्ट्रमधंसौवी
रमत्स्यान्कुरुजांगलांश्च ॥ कालेनतावद्यमुनामुपेत्यतत्रोधवंभागवतंददर्श ॥ २४ ॥
सवासुदेवानुचरंप्रशंसंतवृहस्पतेः ॥ प्राक्तनयंप्रतीतं ॥ आलिङ्ग्यगाहंप्रणयेनतद्रंसा
नामष्टुष्टगवत्प्रजानां ॥ २५ ॥ कश्चित्पुराणोदुरुषोस्वनाभ्यपाप्यानुवृत्तेहकीर्त्तावती
र्णो ॥ आसातउर्वाःकुरालंविधायकृतक्षणोकुरालंशूरगेहे ॥ २६ ॥ कश्चिकुरूणांपरमः
सुहृन्नोभामःसआसेसुखमंगशौरिः ॥ योवैस्वस्त्यंणापितवृहदातिवरावराभ्याव

भा. त.
३

रतर्षणीन ॥ २७ ॥ कश्चिद्वरुणाधिपतिर्यदनां प्रकम्प आस्ते सुखमंगवीरः यं रुक्मिणी केश
वतो निलेने आराध्य विप्रान् स्मरमारि सर्गे ॥ २८ ॥ कश्चित्सुखं सात्वतवृद्धि नो जह्य शार्ङ्गका
णामधिपः स आस्ते ॥ यमस्य पिचुतपत्रनेत्रो नृपासनां परिहृत्य दृगत् ॥ २९ ॥ क
श्चिधरेः सौम्य सुतः सदृश आस्ते प्रणीरपि नां साधुसां वः ॥ अमृतयं जांबवती व्रतात्पादे
वं गुह्यं विकयाधतो ग्रे ॥ ३० ॥ क्षेमं सकश्चित्पुयुधान आस्ते यः फाल्गुना ह्यध नृद
स्यः जैनैः जसाधो क्षजसेव ये वगतिं तदीयां यतिभिर्दुर्गपां ॥ ३१ ॥ कश्चित्बुधः स्वस्य नमीव
आस्ते श्वफल्कपुत्रो नृगवत्प्रपन्नः ॥ यः कृष्णपादां कितमागपां शुद्धचेष्टतप्रे प्रविनि
न्नधेयी ॥ ३२ ॥ कश्चिच्छिवं देवकनो जपु आ विष्णु प्रजायाश्च देवमातुः ॥ यावै स्वगर्भेण
दधार देवं त्रयी यथा यत्त वितानमर्थी ॥ ३३ ॥ अपि सिंहास्ते नृगवान् सुखं वो यः सात्वतां का

मदुहोः निरुधः ॥ यमा मनंति स्म दशवयो निमनो मयं सत्वतुरीयतत्वं ॥ ३४ ॥ अपि सि
रन्ये च निजात्मदेव मनस्य वृत्त्या समदुव्रताये ॥ तदीक सत्यात्मजचारु देहगदादयः स्व
स्तिचरंति सौम्य ॥ ३५ ॥ अपि स्वदोष्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुं दुर्यधि
नो तप्यत यत्स नायां साम्राज्य लक्ष्म्या विजयादुवृत्त्या ॥ ३६ ॥ किं वा कृताये धर्मस्य मवश
ना मोहि वहर्घनिमं व्यमुचत् ॥ यस्यां प्रियातरण भर्त्सने हे मागंगि दद्याच्चरतो विचित्रं
॥ ३७ ॥ कश्चिद्यशोधाय यथपानां गंडी वधन्वो परतारिरास्ते ॥ अजसितो यच्छरकूटगूढो
मायाकिरा तो गिरिशस्तु तोष ॥ ३८ ॥ यमावु तस्मिन्ननयो दृष्टायाः पार्थैव तौ पक्ष्मत्रिर
क्षिणीव ॥ रेमात उहाय मृधे स्वरि क्यं परानुपणा विववज्जिवत्क्रात् ॥ ३९ ॥ अहो दृष्टापि
धियतेः नकार्येण जर्षिवर्येण विनापितेन यस्ते कवीरो धिरयो विजिग्ये धनुर्दितायः

निर्यापि तोयेन सुहृत्सु पुयः अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ॥ ४१ ॥ सोहं हरेर्मन्यविडं वनेन ह
 शो नृणां चालयतो विधातुः ॥ नान्योपलक्ष्यः पदवीप्रसादाच्चरामि पश्यन् गतविस्मयोऽत्र
 ॥ ४२ ॥ नूनं नृपाणां त्रिमहोत्सवानां महोत्सुः शुद्धश्चालयतां च मन्त्रिः ॥ वधात्प्रपन्नान्तिनिहा
 र्षये शोभुपैस्तदाघं न गवाक्षु रूपां ॥ ४३ ॥ अजस्य जन्मोत्सथनाशनाय कर्मणि कर्तु
 ग्रहणाय पुंसां ॥ न त्वन्यथा को हतिरेह योगं परे गुणानामुत कर्म तं च ॥ ४४ ॥ तस्य प्रपन्ना
 खिललोकयानामवस्थितानामनुशासने स्वे ॥ अर्थापि जातस्य यदुद्यजस्य वा तं सिखे
 कीर्त्तयतीर्य कीर्त्तये ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोऽध्यायः समाप्तः ॥
 यमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति भागवतः प्रष्टुः क्षत्रावातां प्रियां श्रयां ॥ प्रतिव
 ल्कुन चोत्सेह औत्कंक्षात्स्मारिते श्वरः ॥ १ ॥ यः पंचहायनो मात्राघातशयमावितः ॥ त

त्रैलुङ्गचयन्यस्य सपयं बालनीजया ॥ २ ॥ सकयं सेवया तस्य कालेन जसंगतः ॥ एषे वा
 तं प्रति ब्रूयात्तुः पादावनुस्मरन् ॥ ३ ॥ समुद्रुत्तमं नृत्तं ह्रीं कर्माधिक्रमां प्रिसुधयान्
 शं ॥ तीव्रेण न क्रियोगेन ॥ निमग्नः साधुनिवृत्तिः ॥ ४ ॥ पुत्रको द्विन्न सर्वगो मुंचन्मीलदृशा
 शुचः ॥ पूणार्थो जितस्तेन स्नेहप्रसरसंस्तुतः ॥ ५ ॥ शानकैर्भगवद्भोक्तृलोकं पुनरा
 गतः ॥ विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रत्याहो धव उत्समयन् ॥ ६ ॥ उधव उवाच ॥ कृष्णकृमणिनि
 श्लोचे गार्गेष जगरेण ह किं नूनः कुशलं ब्रूयां गतश्रीशुभदेष्टुं ॥ ७ ॥ दुर्भगो बत लोको
 येयदवो नितरमपि ॥ ये संवसंतो न विदुर्हरिं मन्ना इवो दुपं ॥ ८ ॥ इति तज्जाः पुरुषोदाह
 कारमाश्रमावताः ॥ सावता मय न सर्वे भूतावासममसतः ॥ ९ ॥ देवस्य मायया स्मृता
 ये चान्यदसदाश्रिताः ॥ आत्मते धीनतः काकैरगत्मसु सात्मनो हरे ॥ १० ॥ प्रदर्शयति प्लव

भा० त०

५

सू४

पसामविन्नसदृशानृणां आदायांतरधाद्यस्तुस्वविबंलोचनं ॥ ११ ॥ यन्मन्त्रलीलौपयिकं
 स्वयोगमायाबलंदशयितागदातं विस्मापतंसस्यचसौमगर्धः परंपदं नृषण नृषणोगं
 ॥ १२ ॥ यधर्मसूनोर्वतराजसूयेनिरो ह्यदक्लस्ययनं त्रिलोकः कात्स्येनवाद्येहगतं वि
 धातुरवकिंतौ कौशलमित्यमन्यत ॥ १३ ॥ यस्यानुगगुप्तहासरासलीलावलोकप्रति
 लब्धमानाः ॥ व्रजस्त्रियोदग्निस्तुप्रवृत्तधियोवतस्युः किलकृत्यशेषाः ॥ १४ ॥ स्वशांतस्तु
 पेक्षितरैः स्वरूपैरम्यमानेषु दुकंपितात्मा ॥ परावरेशोमहदंशयुक्तोत्यजोपिजातो न
 गवान्यथायिः ॥ १५ ॥ मांवेदयत्येतदजस्यजन्मविडंबनं यद्यमुदेवगेहे व्रजेचवासोरि
 नयादिवस्वयं पुराद्यवात्सीत्यदं नंतवीर्यः ॥ १६ ॥ दुनोतिचेतः स्मरतोममैतद्यदाहपा
 दावन्निबं द्यपित्रोः ॥ तातांबकंसादुरुशंकितानां प्रसीदतं नोः कृतनिष्कृतीनां ॥ १७ ॥

५

कोवाअमुष्याग्निसरोजरेणुं विस्मन्तुमीशानपुमान्विजिघ्रन् ॥ योविस्फुरद्भूविटपेनभूमे
 भरिंकतांतेनतिरश्चकार ॥ १८ ॥ दृशन्नवद्भिर्नदुराजसूयेचैद्यस्यकृष्णं द्विषतोपिमिधिः
 यांयोगिनः संस्पृहयंतिसम्पकोगेनकस्तद्विरहंसहेतुः ॥ १९ ॥ तथैवचान्येनरलोकवीराय
 आहवेकृष्णमुखारविंदं ॥ नेत्रैः पिबंतोनयनाभिगमं पायस्त्रिभूताः पदमाधुरस्य ॥ २० ॥
 स्वयंत्वमाप्स्यातिशयस्त्रधीशः स्वराज्यलक्ष्म्यासमस्तकामः ॥ बलिंहरद्भिः सुरलोक
 पात्रैः किरीटकोट्येडितपादपीठः ॥ २१ ॥ तन्नस्यकैकर्ममलं नृतान्नोविग्लापयत्यंगय
 दुप्रसेनं ॥ निश्चिन्निषसंपरमेष्ठिदिह्येन्यबोधयद्देवनिधारयेति ॥ २२ ॥ अहोवकीयंस्तन
 काजकटंजिघांसं पाययदयसाध्वी ॥ लेनेगतिंधाच्युचितांतनोन्यंकवादयातुं शरणं व्र
 जेम ॥ २३ ॥ मन्येसुराद्भागवतांस्त्रधीशे संरंभमार्गमिनिविश्चिन्ताद् ॥ येसंयुगेऽ

या२

च सतता स्पर्धुत्रमंसे सुना भायुधपायतं तं ॥ २४ ॥ वसुदेवस्य देवकां जातो नो जेंद्रबंधने
 चिकीर्षुर्न गवानस्याः शमजेनाभिधाचित ॥ २५ ॥ ततो नंदव्रजमितः पित्रा कंसादिवि
 म्यता ॥ एकादशसमासत्रगराक्षिः सवलो वसन् ॥ २६ ॥ परितो वत्सपैर्वत्सान् चारयन्
 वदरक्षिभुः ॥ यमुनोपवने कजविजसंकुजितां प्रिये ॥ २७ ॥ कौमारीं दशयिं श्रेष्ठं प्रेक्षणीयां
 ब्रजलोकसां ॥ रुद्रनिवहसन्मुग्धबालसिंहावलोकन ॥ २८ ॥ स एव गोधनं जक्ष्म्या निकेतं सि
 तगोवृषं ॥ चारयन्नुगां नृगोपां नरणक्षेपु ररीरमन् ॥ २९ ॥ प्रयुक्ता नृभोजराजेन मायिनः
 कामरूपिणः ॥ लीलया मृदुदन्तांस्तान् बालः क्रीडनकानिव ॥ ३० ॥ विपन्नान् विषया नेन नि
 रत्यनुजगाधिपं ॥ उत्थाप्या पाययन् दावस्तनोयं प्रकृतिस्थितं ॥ ३१ ॥ अयाजयजो सवेन
 गोपराजं विजोन्नमैः ॥ विनस्य चोरु नारस्य चिकीर्षन्सद्यं विभुः ॥ ३२ ॥ वर्षतीं द्वे व्रजः

कोपात् प्रयमानोति विफलः ॥ गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो मद्रातुगह्लता ॥ ३३ ॥ शरद्वशि
 करैर्मृष्टमानयन् रजनीमुखं ॥ गायन् कलपदं रे मे स्त्रीणां मंडलमंडन ॥ ३४ ॥ इति श्री
 भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरे धवसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ उधव उवाच
 ततः समागत्य पुरं स्वपित्रोः चिकीर्षया शंबलदेवसंयुतः ॥ निपात्य तु गाद्विपु यूपनाथं ह
 तं यकषत् व्यसुमो जसोम्यं ॥ १ ॥ सांरीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्मा धीत्यसविस्तरं ॥ तस्मै प्रादादरं
 पुत्रं मृतं पंचजनोदरात् ॥ २ ॥ समाहूता नीष्पककं न्यया ये श्रियः सवर्णे निबुद्धयैषां
 गोधवद्विभ्यामिषतां स्वभागं जपेदं मृद्धिरेधत्सुपणः ॥ ३ ॥ ककुप्तिनो विधुनसो रमित्वा स्व
 येवरेनाग्निजितीमुवाह तज्जग्रमानानपि गृध्रतोः तान् नृपैः सतः शस्त्रहतः स्वशस्त्रैः
 ॥ ४ ॥ प्रियं प्रभुग्रास्यिदं प्रियाया विधित्पुरा र्द्धतद्युतं यदप्ये ॥ वज्यादवन्तं सगणोरुषांधः क्री

रामगोहनमयंवधनां ॥ ५ ॥ सुतेमधेखंवधुषायसंतंदृष्टासुनामोन्मयितंधरित्रा आमंत्रि
 तस्तन्नयायशेषंदत्वातदंतःपुरमाविवेश ॥ ६ ॥ तत्राहतास्तानरदेवकंन्याः कुजेनदृष्ट्वा
 हरिमान्निबिंधुं ॥ ७ ॥ उयायमद्योजगद्गुःप्रहर्षव्रीडावुरगगप्रहितावजोके ॥ ८ ॥ आमांसुदुर्ल
 एकस्मिन्नानागारेषुयोषितां ॥ सविधंजग्रहेपाणीनवुरूपः स्वमायया ॥ ९ ॥ तास्वपत्यान्य
 जनयदात्मतुल्यानिसर्वशः ॥ एकैकस्यांदशदशप्रकृतेर्विबुधेषु ॥ १० ॥ कालमागधशा
 त्वादीननीकैरुंधतःपुरं ॥ अजीयनत्सयंदिव्यंस्वपुंसांतेजआदिशत ॥ ११ ॥ शंवरेद्विवि
 दंवाणंमुरंवल्लजमेवच ॥ अयांश्चदंतवक्रादीनअवधीत्कांश्चघातयत् ॥ १२ ॥ अयते
 भ्रातृपुत्राणांपक्षयोः पतितानृपात् ॥ चचालन्कुरुक्षेत्रंयेषामापततांवले ॥ १३ ॥ स
 कर्णदुःशमनसौवजानांकुमंत्रपाकेनहतश्रियायुषं ॥ सुयोधनंसावुचरंशयानंनयो

रुमुयंनिननंदपरम ॥ १४ ॥ कियान्नुवोयंक्षपितोरुन्नारेयत्तद्रोणभाष्माज्जुनकणमिले
 अष्टदशाक्षौहिणिकोमदंशैरगस्तेवजंदुर्विषहंयदनां ॥ १५ ॥ मियोयदैषांनविताविवादीम
 ध्यामराताम्रविलोचनानां ॥ नेषांवधोपायश्यानतौःन्योमय्युद्यतंतर्द्धितेस्वयंस्म ॥ १६ ॥
 एवंसंचित्यनगवान्स्वराज्येस्थायधर्मजं नंदयामासमुहदःसाधनोवत्सदृश्यत् ॥ १७ ॥
 उत्तरयाधतःपुरेर्वंशःसाध्वनिमस्युना सर्वैर्दोषस्त्रसंछिन्नःपुनर्भगवताधृतः ॥ १८ ॥
 अयाजयधर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः ॥ सोपिह्मामनुजेरक्षत्ररेमेकस्ममनुव्रतः ॥ १९ ॥
 नगवानपिविश्वात्मा लोकवेदपथानुगः ॥ कामान्सिषेवेवावत्यामसक्तःसारथ्यमास्थि
 तः ॥ २० ॥ स्निग्धस्मितावजोकेनवाचापीरुषकल्पया ॥ चरित्रेणानवधेनश्रीनिकेतेन
 चात्मना ॥ २१ ॥ इमंलोकममुंचैवरमयन्सुतगंयदृत् ॥ रेमेक्षणदयादत्तक्षणस्त्रीक्षण

भा. त.
८

सौहृदः ॥ २१ ॥ तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान्तरं गृहमेधेषु योगेषु विरगः समजायत
 ॥ २२ ॥ देवाधीनैषुकामेषु देवाधीनः स्वयंपुमान् कोविस्त्रिभुवनयोगेन योगेश्वरमनुव्रतः ॥ २३ ॥
 पुथांकिदाचित्क्रीडन्निर्यदुभोजकुमारकैः ॥ कोपितामुनयः शेषु भगवन्मतकोविरा ॥ २४ ॥
 ततः कतिपयैर्मसैर्वृत्तिभोजांधकादयः ॥ ययुः प्रभासं संदृष्टारयैर्देवविमोहिताः ॥ २५ ॥ त
 तस्मात्वापितृदेवान् रुषींश्चैव तदंभसा ॥ तर्पयित्वाथ विप्रैर्म्योगाबोबहुगुणादहः ॥ २६ ॥
 हिरण्यं रजतं शय्यां वासां स्पृजितं कंबलान् ॥ हयान् रथानि नान्कन्याधरं वृत्तिकरमपि
 ॥ २७ ॥ अन्नं चोत्तरं संतेमोदत्वा भगवदर्थं ॥ गोविप्रायसिवः श्वराः प्रणेषुर्भुवि स्रधन्निः
 ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोद्भवसंवादे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 उधव उवाच ॥ अथ तेन हनुतातामुक्त्वा पीत्वा च वारुणी ॥ तथा विस्रंसिततानादुरुक्तैर्म

र्ममिष्यशुः ॥ १ ॥ तेषां मेरेयरोषेण विषमा कृतचेतसां निम्नोचतिरवावासी देवनामि
 वमर्हन् ॥ २ ॥ भगवान् स्वात्मप्रायागतिं तामवलोक्य ॥ सरस्वतामुपसृज्य वृक्षमूलं उ
 पाविशत् ॥ ३ ॥ अहंचोक्तो भगवता प्रपन्नान्निहरेण हा वदं त्वं प्रयाही तिस्रकुसंसेतिहा
 बुणा ॥ ४ ॥ अथापितदप्रिप्रेतं जानन्नहमरिंदम ॥ एष्टो न्वगमं भक्तुः पादविश्लेषणाक्षमः
 ॥ ५ ॥ अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन्नदयितं पतिं ॥ श्रीमिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनं
 ॥ ६ ॥ त्रयामावदातं विरजं प्रशांतारुणलोचनं ॥ दोर्भिश्वतुर्भिर्विदितं पीतकौशांबरेण च ॥
 वामकुरावधिप्रित्यदक्षिणां प्रिसरोरुहं ॥ अपाश्रितान्काश्वत्थमकुरुशंत्यक्तपिष्यतं ॥
 तस्मिन्महाभागवतो वै पायनमुहत्सखा ॥ लोकाननुचरन्निध आससादयदुत्तमा ॥ ९ ॥
 तस्यादुरक्तस्य मुनेर्मुकुंदः प्रमोदमावानतकंधरस्य ॥ आश्रयतो मामनुरागहाससमी

क्षयाविश्रमयन्नुवाच ॥ १० ॥ श्री भगवानुवाच ॥ वेदाहमंतर्मनसास्मितं ते दहामि यन्न तदु
 रवापमये ॥ मंत्रेषु गविश्वसृजां वसूनां मत्सिद्धिकामे न वसो त्वये ॥ ११ ॥ स एष साधो च
 रमो नवानामासादितस्ते मदनुग्रहो यतः ॥ यन्मानो कान्तरह उत्सृजंतं दिष्ट्वा ददृश्वानवि
 श्वादानुवृत्त्या ॥ १२ ॥ पुरा मया प्रोक्तं मजाय नान्ये पात्रे निषण्णाय ममादिसर्गे ॥ ज्ञानं परं म
 न्महिमा वभासं यत्सूरयो नागवतं वदंति ॥ १३ ॥ इत्यादत्तोक्तः परमस्य पुंसः प्रतिक्षणादु
 ग्रहभाजनो हं ॥ स्नेहोत्प्रेरेमास वृजिता सरसं मुंचन् शुचः प्रांजलिं ब्रूयात् ॥ १४ ॥ को न्ची
 शते पादसरोजभाजां सुदुर्लभैर्येषु चतुर्ष्वपि हा ॥ तेषां पिनाहं प्रवृणोमि नूनमनवस्य
 हां नो जनिषेव णोत्सुकः ॥ १५ ॥ कर्मणि पनाहस्य नवो भवस्य ते दुर्गाश्रयो यारि नयात्पत्ना
 यनां काजात्मनो यत्प्रमदायुताश्रयः स्वात्मत्रतेः विद्यति धाविहामि ह ॥ १६ ॥ मंत्रेषु मां

वा उपरुह्य यन्मम कुंठितारवं उ सदात्मबोधः ॥ वृद्धेः प्रभो मुग्ध इवा प्रमत्तः ॥ तन्नो मनो मो
 हयती वेदेव ॥ १७ ॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान्समग्रं ॥ अपि स मं नो
 ग्रहणाय न न विदं जसा यद्वृजि नंतरे म ॥ १८ ॥ इत्या वेदित हा दयि मत्सं स भगवान् परः ॥ आ
 रिदेशारविं दा स आत्मनः परमां स्थितिं ॥ १९ ॥ स एव माराधित पादतीर्थ दिधीत तत्वात्मवि
 बोधमार्गः ॥ प्रणम्य पादौ परिवृत्त्य देवमिहागतो हं विरहातुरात्मा ॥ २० ॥ सो हंत दृशना क्ला
 दवियोगान्निष्ठुतः प्रभोः गमिष्ये दयितं तस्य बहयः श्रममं उलं ॥ २१ ॥ यत्र नारायणो देवो
 नरश्च भगवान् ॥ मृदुतीव्रं तपो दीधंति पाते लोकभावनौ ॥ २२ ॥ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ इ
 त्युधवा दुपाकर्ण्य मुहुरादुः सह वधं ॥ ज्ञानेनाश्रमयत् सत्ता शोकमुत्पतितं बुधः ॥ २३ ॥
 स तं महाभागवतं व्रजंतं को रवर्ष न ॥ विभं भादस्य धत्ते दं मुखं कृष्णपरिग्रहे ॥ २४ ॥

भा.त.
१०

ओ
यथे

विदुर उवाच ॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहः प्रकाशं यदा ह योगेश्वर रश्मिरस्ते ॥ वक्तुं न वा नो हति म
द्विविधो र्भूत्याः स्वभूत्या च कृतश्चरंति ॥ २५ ॥ उधव उवाच ॥ ननु ते तत्त्वसंग्रह्यरूपि को
षारवोति मे ॥ सा सा ह गवता दिशो मन्त्रलोकं निहामता ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति सह
विदुरेण विश्वमूर्तेः गुणकथया सुधया प्रावितोरुतापः ॥ सणमिव धुलिनेयमसु सुस्ता
समुषितकैपगविनिशान्ततोगात् ॥ २७ ॥ श्रीराजोवाच ॥ निधनमुपगतेषु हृदि नो जेष
धिरयपयपेषु मुखः सलुकयमवसिष्ट उधवो यधिरपित न्यज आकृतिं अधीश
॥ २८ ॥ शुक उवाच ॥ ब्रह्मशापापदेरो न कालेनामोघवांछितः ॥ संहत्य स्वकुलं नृत्यं स
न देहमचिंतयत् ॥ २९ ॥ अस्माद्भोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयं ॥ अहं सुधव एवाधासं
प्रत्यात्मवतां वरः ॥ ३० ॥ नो धवो एव पि मन्मनो यदुषौ नार्दितः प्रभुः ॥ अतो मम सुनं

१०

लोकं ग्राहयन्निहतिष्ठत् ॥ ३१ ॥ एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टः शब्दयोनिना ॥ ब्रह्मश्रिममासा
द्य हरिमीजे समाधिना ॥ ३२ ॥ विदुरेण सुधवा कृत्वा कृष्णस्य परमात्मनः ॥ कीदृशो पात देह
स्य कर्माणि श्लाघितानि च ॥ ३३ ॥ देहान्यासेनैवैवं धीराणां धैर्यं विधत्ते ॥ अन्येषां दुष्करतरं प
शूनां विक्रवात्मनां ॥ ३४ ॥ आत्मानं च कुरु श्रेष्ठ कृष्णेना मनसे क्षितं ॥ ध्यायन्न गते भागव
ते रुरोदये मविकलः ॥ ३५ ॥ कालिंदाः कतिभिः सिद्धो ह्यहो मिर्भरतर्षभ ॥ प्रापद्यत स्वस
रितं यत्र मित्रा सुतो मुनिः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरो धवसं
वादे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ दारिद्र्यं न दारुणं कुरुष्वः कुरुष्वः प्रेयसासी नम
गाधबोधं ॥ सन्नोपसृत्या च्युतभावशुभः प्रच्छसौ शात्यगुणाभिरसः ॥ १ ॥ विदुर उवाच
सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं चान्यदुपायमं वा विदोते न यस्तत एव दुःखं

भा. त.
११

यदत्र युक्तं भगवान् वदेत् ॥ २ ॥ जनस्य कृपादिपुत्रस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य
अनुग्रहायेह चरंति न न भूतानि भव्यानि जनादनस्य ॥ ३ ॥ तत्साधु वर्यादिशिवत्वं शिंनः सं
राधितो भगवान् येन पुंसो हृदि स्थितो यच्छति न किं प्रतेजानं सतत्ताधिगमं पुराणं ॥ ४ ॥
करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भगवान् अधीश ॥ यथा समजाग्रि इदं निशदसं
स्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ॥ ५ ॥ यथा पुनः स्वैव इदं निवेश्य शेते गुहायां सनिवृत्तवृत्तिः ॥ यो
गेश्वराधीश्वर एक एतद्बुधप्रविशे बहुधा यथासीत् ॥ ६ ॥ क्रीडन् विधत्ते हि जगो मुराणां
स्ये मायकर्मणि वतारभेदैः ॥ मनो न तप्यत्यपि शरणं तां नः सुश्लोकमौलेश्वरितामृतानि
॥ ७ ॥ यैस्तत्त्वभेदैरधि लोकनाथो लोकान्सह लोकपात्रात् ॥ अचीकृपयन्न हि सर्वसत्त्व
निकायभेदोपि कृतः प्रतीतः ॥ ८ ॥ येन प्रजानां मुत आत्मकमूर्तिपात्रिदानं च प्रिदां व्यध

स्त

११

२ नलोका २

श्रुतानि २

न नारायणो विश्वसृगात्मयो निरेतश्च नो वर्णय विप्रवर्ण्य ॥ ९ ॥ परवरेषां भगवन् व्रता
निमेषासमुखादभिर्क्ष्यं अतः प्रमः सुखसुखावदानां तेषां मते कृष्णकथा मतो धातु
॥ १० ॥ कस्तुप्रयात्तार्थपरो मिधानात् स त्रेषु वः सूरिभिर्गप्रमानात् ॥ यः कर्णनाउं पुरुष
स्य यातो न वप्रदां गेहरतिष्ठि नन्ति ॥ ११ ॥ पुनिर्विवक्षुर्भगवदुणां नो सखापि ते तारतमा
ह कर्म ॥ यस्मिन् नृणां ग्राम्यसुखा नुवादे मर्दितिर्गहीता नुहरेः कथायां ॥ १२ ॥ सा अह
धानस्य विवर्धमाना विरक्तिमस्य त्रकरोति पुंसः ॥ हरेः पदा नुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्त
दुःखात्पयमाशु धत्ते ॥ १३ ॥ तान् नृणां चानविदो नृणां चैह रे ॥ कथायां विमुखा नयेन सि
पोति देवो निमिषसु ये यो मायुर्वथा वादगतिमृतानां ॥ १४ ॥ तदस्य कोषा रवैर्भूमि
तुहरेः ॥ कथामेव कथासु सारं ॥ उद्यत्य पुष्पेभ्य इवा नृवं धो शिवाय नः कीर्तयतीथ

श

शोच्य

कीर्त्तिः ॥ १५ ॥ सविश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः चकारकमण्य
तिष्ठरुषाणियानाश्वरः कीर्त्तयितानिमित्तं ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स एवैवमगवान्तरः स
न्नाकौषारविमुनिः पुंसां निःश्रेयसार्थयितमाहवहुमानयनः ॥ १७ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥
साधुष्टं त्वया साधो लोकांस्माध्वदुर्गता ॥ कीर्त्तिं वितन्वता लोके आत्मनो धोस्तजा
त्मनः ॥ १८ ॥ नैतद्विन्नं त्वयि सत्तवदिरायणवीर्यजे गृहीतो नन्यभावेन यत्तत्त्वया हरि
रीश्वरः ॥ १९ ॥ मांडव्यः शापाद्गवान्प्रजासंयमनो यमः ॥ भ्रातुः क्षेत्रेभुजिव्यायां जतः स
त्यवती सुता तः ॥ २० ॥ भवान्भगवतो नित्यं संमतः सानुगम्य च ॥ यस्य सानो यदेशाय मा
दिराद्गवान्ब्रजतः ॥ २१ ॥ अथ ते भगवन्नीलायोगमापोपहंति तः ॥ विश्वस्थित्युद्भवां
तार्थाविर्णयाम्यनुष्टुप् ॥ २२ ॥ भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विदुः ॥ आत्मेच्छा

नुगतो वात्माना नाम त्युपलक्षणः ॥ २३ ॥ स वा एष तदा दृष्टाना पश्यदृश्यमेक राट् ॥ मेने
ऽसंतमिवात्मानं सुप्रशक्तिरसुमहकः ॥ २४ ॥ सा वा एतस्य संहृष्टः शक्तिः सहस्रदात्मिका
मायानाममहाभागयवेदं निर्ममे विदुः ॥ २५ ॥ कालहन्ता नुमाया पांगुणमप्यामधोस्त
जः ॥ पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधन्न वीर्यवान् ॥ २६ ॥ ततो भवान्महत्तत्त्वमव्यक्ताका
लनोदिता तः ॥ विज्ञानात्मा त्मदेहस्यं विश्वं व्यंजं समो दुहः ॥ २७ ॥ सोऽयं शशुषा काजात्मा
भगवद्दृष्टिगोचरः ॥ आत्मानं व्यकरो हात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया ॥ २८ ॥ महत्तत्त्वादि कु
र्वणा दहंतं त्वं व्यजायत कार्यकारणकत्वात्मा भूतेन्द्रियमनोमयः ॥ २९ ॥ वैकारिकस्तै
जसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ अहं तत्त्वादि कुर्वणात्मनो वैकारिकादभूत् ॥ वैकारिका
श्च ये देवा अर्थाभिर्व्यंजनं यतः ॥ ३० ॥ तैजसानां द्रियाण्येव ज्ञानकर्मप्रिया निच ॥ तामसो

भा. त.
१३

भूतसूक्ष्मादिर्यतः खंलिंगमात्मनः ॥ ३१ ॥ कालमायां शयोगेन भगवद्वाहितं न भ ॥ न भ सो
नुसृतं स्पृशं वि कुर्वन्निर्ममे निजं ॥ ३२ ॥ अनिलोपि वि कुर्वणो न भ सो रु व ज्ञान्वितः ॥ स स र्क
रूपतन्मात्रं ज्योतिर्नेकस्य लोचनं ॥ ३३ ॥ अनिलेनान्वितं ज्योतिर्वि कुर्वन्मिरवाहितं ॥ आ
धत्तां नोर समयं कालमायां शयोगतः ॥ ३४ ॥ ज्योतिषां नो नु सं स्पृशं वि कुर्वन्मिरवाहितं ॥ म
हो गंधगुणमाधा कालमायां शयोगतः ॥ ३५ ॥ भूतानां न भ आदीनां यद्यप्यपरावरं ॥ तेषां
परा नु सं स र्गति यथा संख्यं गुणा विदुः ॥ ३६ ॥ एते देवाः कलाविष्मोः कालमायां शलिंगि
न ॥ नानात्वात्स्वक्रिया नीशाः प्रोचुः प्रांजलयो विभुः ॥ ३७ ॥ देवा उचुः ॥ न मा प्र ते देव
पदारविंदं प्रपन्नतापोपशमातपत्रं यन्मूलके तारूपयोजसोरु सं सारदुःखं वहिरु
त्सिपंति ॥ ३८ ॥ धातयस्मिन् भवद्देशजीवास्तापत्रयेणाभिहता न शर्म ॥ आत्महन्त्रं

१३

ते भगवंस्तवांघ्रिछायां सविद्यामत आश्रयेमा ॥ ३९ ॥ मार्गं तियन्ने मुखपद्मनाडैश्चंदः सु प
रैर्ऋषयो विविक्ते ॥ यस्यायमर्षो ह सरिद्धरायाः परंपदं तीर्थपदः प्रपन्ना ॥ ४० ॥ यद्धुधया क
तव त्याच भक्त्या सं मज्जमाने हृदयेऽवधाय ॥ ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीराव्रजे मत नैर्घ्रिस
रो जपी वं ॥ ४१ ॥ विश्वस्य जन्म स्थिति संयमार्थे कृतावतारस्य परं वुजंते ॥ व्रजे म स वै श
रणं यदीशस्मृतं प्रयुज्य भयं सुपुंसां ॥ ४२ ॥ यत्सानुबंधे सति देहगेहे म माह मि त्पू ददु रा
ग्रहाणां ॥ पुंसां सुदूरे वसतोऽपि पुयां निजे मत त्रे भगवत्परां ॥ ४३ ॥ तान् वै असद्वर्त्ति निर
क्षिप्रिये पराहतां त म न सः परेश ॥ अथो न पश्यं सुरुगाय नूनं ये ते पद न्या स विजा
स ज क्ष्माः ॥ ४४ ॥ पानेन ते देव कपा सुधायाः प्रवृद्ध भक्त्या विशदा शयाये ॥ वैराग्य सारं प्र
तिजन्म बोधं यथां जसा नीयुरकुं वधि ॥ ४५ ॥ तथा परे चात्म समाधियोगवलेन जित्वा

प्रकृतिबलिं॥ तामेवधीराः पुरुषं विंशति तेषां श्रमः स्यान्ननुसेवयाते॥ ४६॥ तत्रैवयं लो
कसि स्रक्षयाद्यत्तया नुस्रक्षस्त्रिभिरात्मभिः॥ सर्वैर्वियुक्ताः स्वविहारतंत्रं न शक्नुमस्त
त्प्रतिहर्तव्येते॥ ४७॥ यावद्वलितेः जहरामकाले यथावयं चान्नमदामयत्र॥ यथोभये
षां न इमे हलोका बलिहरंतो न्नमदंत्यनृहा॥ ४८॥ त्वेन्नः सुराणामसि सान्वयानां कदस्य आयः
पुरुषः पुराणः॥ त्वेदेव शक्तां गुणकर्मयो नौरेतस्त्वजायां कविमादधेः ज॥ ४९॥ ततो व
यंसत्प्रसुखायदर्थे वद्विमात्मन करवामकिंते॥ त्वेन्नः स्वचक्षुः परदेहि शक्ता देवकि
यार्थे पदनुग्रहाणां॥ ५०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे पंचमोऽध्यायः॥ ५
ऋषिरुवाच॥ ॥ इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्यसः॥ प्रसुप्तलोकतंत्राणां निश
म्यगतिमाश्वरः॥ १॥ कालसंज्ञां तदा देवीं विभ्रुडक्तिमुरुक्रमः॥ त्रयोविंशतितत्त्वानां ग

णं युगपदविशतः॥ २॥ सोऽबु प्रविशे न गवान् चेशरूपेण तं गणं॥ त्रिन्त्रं संयोजयामास
मुसं कर्मप्रबोधयन्॥ ३॥ प्रबुधकर्मद्वैवेन त्रयोविंशतिको गणः॥ प्रेरितो जनयत्स्वानिर्मा
त्रामिरधि पुरुषं॥ ४॥ परेण विशतासु स्मिन् मात्रया विश्वसृगाणः॥ चुक्षो नान्योन्यमासा
द्ययस्मिन् लोकाश्चराचराः॥ ५॥ हिरण्यः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सगन्॥ आंडकोऽत्र
उवासासु सर्वसत्त्वोपहृदि तः॥ ६॥ सर्वैर्विश्वसृजां गमोऽद्वैतकर्मन्मिश्रक्रियान्॥ विव
भाजात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा॥ ७॥ एषत्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः॥ आ
द्यो वतारो यत्रासौ नृत्यामो विभाव्यते॥ ८॥ साध्यात्मसाधिदैवश्च साध्यभूत इति त्रिधा॥
विशदप्राणो दशविध एकधा हृदये न च॥ ९॥ स्मरन् विश्वसृजामाशो विज्ञापितमधो सजः
विशजमतपत्त्वेन तेजसैषां विवर्तये॥ १०॥ अथ तस्यापि तस्य कतिवायतनानि ह नि

रमिद्यंत देवानां तानि मे गदतः शृणु ॥ ११ ॥ तस्याग्निरास्यं निर्विन्नं लोकपाजो विशत्यदं
वाचास्वांशेन वक्तव्यं यथासौ प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ निर्विन्नं तालुवरुणो लोकपाजो विशत्यदं
निष्कयांशेन चरसंयथासौ प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥ निर्विन्ने अश्विनौ नासे विष्णोरा विशतां प
दं ॥ घ्राणेनांशेन गंधस्य प्रतिपन्निर्यतो भवेत् ॥ १४ ॥ निर्विन्ने असिणी त्वष्टा लोकपा
जो विशादिनो ॥ चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपन्निर्यतो भवेत् ॥ १५ ॥ निर्विन्नान्यस्य च मा
णि लोकपाजो निजो विशात् ॥ घ्राणेनांशेन संस्यं येनासौ प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥ कणाविस्य वि
निर्विन्नौ धिष्मं स्ववि विष्णुर्दिशि ॥ श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥ १७ ॥ त्वच
मस्य विनिर्विन्नां विविष्णुर्धिमौषधी ॥ अंशेन रोमनिः कंदुर्यैरसौ प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥
मेदुं तस्य विनिर्विन्नं स्वधिष्मं कउपा विशात् ॥ रेतसांशेन येनासौ चानंदं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥

गुदं तस्य विनिर्विन्नं मित्रो लोके श आ विशात् ॥ पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते
॥ २० ॥ हस्तावस्य विनिर्विन्ना विंदः स्वर्पतिरा विशात् ॥ वात्र्यांशेन पुरुषो ययावृत्तिं प्रप
द्यते ॥ २१ ॥ पादावस्य विनिर्विन्नो लोके शो विष्णुरा विशात् ॥ गत्यास्वांशेन पुरुषो ययावृ
त्तिं प्रपद्यते ॥ २२ ॥ बुद्धिं चास्य विनिर्विन्ना वागीशो धिष्ममा विशात् ॥ बोधेनांशेन बोधव्यं
प्रतिपन्निर्यतो भवेत् ॥ २३ ॥ हृदयं चास्य निर्विन्नं चंद्रमा धिष्ममा विशात् ॥ मनसांशेन येना
सौ विक्रियां प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥ आत्मानं चास्य निर्विन्नं मभिमानो विशत्यदं ॥ कर्मणांशे
न येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥ सत्वं चास्य विनिर्विन्नं महान् धिष्मं पा विशात्
चिन्तेनांशेन येनासौ वित्तानं प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥ शास्त्रे स्पियो धरा पश्चाद्वना ने रुषे पद्य
तपुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयंते सुरादयः ॥ २७ ॥ आत्यंतिकेन सत्वेन दिवं देवाः प्रपे

हरे॥ धरं रजः स्वभावेन पणयो ये च तानंनु॥ २८॥ तान् त्रयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिताः
 उभयोरंतरं व्योमये रुद्रापावरीं गणाः॥ २९॥ सुखतो वत्तति ब्रह्म पुरुषस्य कुरुदह यस्तन्मु
 खत्वा वृणानि मुखो न ह्याद्यणो गुरुः॥ ३०॥ बाहुभ्यो वत्तति सत्रं सत्रियस्तदनुव्रतः॥ योजा
 तस्त्रायते वृणानि पौरुषः कंटकक्षतात्॥ ३१॥ विशो वत्तति तस्यो वे लोकवृत्तिकरा विभोः वै
 त्र्यस्तदुज्ज्वो वात्तनिर्णायः समवत्तयित॥ ३२॥ पद्भ्यां भगवतो जने शुश्रूषा धर्मसिद्धये तस्यां
 जातः पुरा शूरो य ह स्मात्तुष्यते हरिः॥ ३३॥ एते वणाः स्वधर्मेण यजंति स्वगुरुं हरिं॥ अध्या
 त्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सहृदन्निभिः॥ ३४॥ एतत् सन्न भगवतो दैवकर्मत्तिरूपिणः॥ कः श्र
 द्ध्यादुपाकलुं योगमायाबलौ दयं॥ ३५॥ अथापि कीर्तयाम्यंगैर्यथाश्रुतं कान्तिहरेः॥ सां
 सकलुं गिरमन्यामिधासती॥ ३६॥ एकांतज्ञानं वचसोऽनुपुंसं मुञ्चोक्तमौलेयुणि वादमा

यथामति२

हुः श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथा सुधाया मुपसंप्रयोगं॥ ३७॥ आत्मनोऽवसितो वत्सम
 दिमाकविनादिना संवत्सरसहस्रांते धिया योगविषकया॥ ३८॥ अतो भगवतो मायामा
 यिनामपि मोहिना यत्स्वयं चात्मवत्मात्मानवेद किमु तापरे॥ ३९॥ यतो प्राप्य निवर्तते वाच
 श्च मनसा सह॥ अहंवान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः॥ ४०॥ इति श्री भगवते महापुराणे
 तृतीयस्कंधे सृष्टिवर्णने षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ श्रीशुक उवाच॥ एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं दैपायनमु
 तो बुधः॥ प्रीणयन्निवभारत्या विदुरः प्रत्यभाषत॥ विदुर उवाच॥ ब्रह्मन्कथं भगवत
 श्चिन्मात्रस्याविकारिणः॥ लीलाया चापि युज्येरन्न निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः॥ २॥ क्रीडाया मुद्य
 मो नस्य कामश्चि क्रीडिषान्यतः॥ स्वतस्तस्य च कथं निवृत्तस्य सदा न्यतः॥ ३॥ अत्राक्षात्
 भगवान्विश्वगुणमप्यात्ममायया॥ नया संस्थापयत्येतं शयः प्रत्यपि धास्यति॥ ४॥ हे शतः

कालतोयोसाववस्यातः सुतो न्यतः॥ अविलुसावबोधात्मा समुज्येता जया कथं॥ ५॥ भगवा
नेकरवैषम्यं सर्वसिद्धेश्वरस्थितः॥ अमुष्य दुर्भगित्वं वाक्केशो वाकर्मभिः कुतः॥ ६॥ एतस्मिन्ने
मनोविद्वद्भिरविद्यते ज्ञानसंकटे॥ तन्नः पराबुद्धविभोकरप्रलंभानसंमहत्॥ ७॥ श्रीशुक उवा
च॥ स इत्यं चोदितः क्षन्नातत्त्वजिज्ञासुना मुनिः प्रत्याह भगवच्चिन्तः स्मयन्निवगतस्मयः
॥ ८॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ईश्वरस्य विमुक्तस्य काष्ण
र्यमुत बंधनं॥ ९॥ यदर्थेन विनामुष्यं स आत्मविपर्ययः॥ प्रतिष्ठित उपद्रुः स्वशिरश्छे
दनादिकः॥ १०॥ यथा जले चंद्रमसः कं पादि सत्कृतो गुणः॥ दृश्यते सन्नपि दृष्टात्मनो ना
त्मनो मात्मनो गुणः॥ ११॥ स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानु कं पया॥ भगवन्नक्रियोगेन ति
रोधने शनैरिह॥ १२॥ यदेन्द्रियोपरमो यद्रात्मनि परे हरौ॥ विजायंते तदा क्लेशाः संसुप्त

स्येव कृत्स्नशः॥ १३॥ अशेषसंक्लेशां विधने गुणानुवादश्रवणं पुराणं॥ कुतः पुनस्तच्च
रणारविंदपरगमैवारतिरात्मजब्ध्या॥ १४॥ विदुर उवाच॥ ॥ संछिन्नः संशयो मत्तव स्म
क्तासि नाविभो॥ उभयत्रापि भगवन्मनो मे संप्रधावति॥ १५॥ साध्वेतद्वाहृतं विद्वद्वात्म
मायायनं हरे॥ आभात्यपार्थनिर्मलं विश्वमलं नयद्वहिः॥ १६॥ यश्च मूढतमो लोके यश्च बु
धैः परंगतः॥ तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यंतरितो जनः॥ १७॥ अथात्रावं विनिश्चित्य प्र
तीतस्यापि नात्मनः॥ तांचापि युष्मच्चरणसेवया हं पराणुदे॥ १८॥ सत्सेवया भगवतः कू
टस्थस्य मधुविषः॥ रतिरासो न वेत्तीव पादयो र्यसि नाहिनः॥ १९॥ दुरापात्यत्यतपसः से
वा वै कुंठवत्सुग॥ यत्रोपगायते नित्यं देवदेवो जनाहिनः॥ २०॥ सृष्ट्या ये महाराजानि सवि
काराण्यनुक्रमात्॥ तेभ्यो विराजमुद्यत्यतमनु प्राविशद्विभुः॥ २१॥ यमादुराद्यं पुरुषं स

हस्मां भ्रूवाहुकं यत्र विश्वस्मे लोकाः सविकाशं समासते ॥ २२ ॥ यस्मिन् शविधः प्राणः
 सेंद्रियायेन्द्रियस्त्रिरुत्तरं त्वरितो यतो वणास्ति द्विर्नतीर्वहस्वेन ॥ २३ ॥ यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च न
 पुत्रिः सह गोत्रजैः प्रजाविचित्राकृतय आसन् यानि रिदंतं ॥ २४ ॥ प्रजापतीनां सपतिश्चि
 क्कपेका न प्रजापती न ॥ संगंश्चैवानुसंगंश्च मनु न मन्तं न रधिपान ॥ २५ ॥ एतेषां मपि वं
 शांश्च वंशानुचरितानि च ॥ उपयधश्च ये लोका न मे पित्रात्मजासते ॥ २६ ॥ एषां संस्थां प्र
 माणं च न लोकेऽस्य च वर्णय ॥ तिय किं मानुषदेवानां सरीरपपतत्रिणां ॥ २७ ॥ वदनः स
 र्गसिंघदंगान् स्वेदं द्विजो द्विदां गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयं ॥ मजनः श्री
 निवासस्य व्याचक्षो हारविक्रमं ॥ २८ ॥ वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशालस्वभावतः क
 षीणां जन्मकर्मदिवेदस्य च विकर्षणं ॥ २९ ॥ यत्तस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रज्ञो

नैकस्य च सांख्यस्य तंत्रं वा न गवत्स्मृतं ॥ ३० ॥ पाषंडपथवैषम्यं प्रति लोमनिवेशनं
 जीवस्य गतयो याश्च यावता पुणिकर्मजा ॥ ३१ ॥ धर्मार्थिकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोध
 तः वान्ति पादंडनाते श्वश्रुतस्य च विधिं दृश्यक ॥ ३२ ॥ आधस्य च विधिं ब्रह्मरूपिहणां सर्गमि
 वच ॥ ग्रहनक्षत्रताराणां काजावयवसंस्थितिं ॥ ३३ ॥ दानस्य तपसो वापि यत्रैश्वर्यतयोः
 फलं प्रवासस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ॥ ३४ ॥ येन वा न गवान्नुष्ये त्रधर्मयो निजना
 दनिः संप्रसीदति वा येषामेतदाख्यादिमे नय ॥ ३५ ॥ अनुवृत्तानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजो
 त्तम ॥ अनादृष्टमपि ब्रह्मपुर्बो दीनवत्सजा ॥ ३६ ॥ तत्त्वानां न गवंसेषां कतिधा प्रतिसं
 क्रमः ॥ तत्रैवं क उपासी र न क ठस्त्रिहनु शे रते ॥ ३७ ॥ पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं चापर
 स्य च ॥ ज्ञानं च नैगमं यत्तु रुशिष्यप्रयोजनं ॥ ३८ ॥ निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यन

भा० त०
१९

यस्मिन्निःस्वतोत्तानंकुतः पुंसां भक्तिवैराग्यमेव च ॥ ३९ ॥ एतन्मेरुतः प्रश्नान्दरेः कर्म
विविक्तया ब्रह्मिमेः तस्य मित्रत्वात् जयान एव सुख ॥ ४० ॥ सर्वदेवाश्च यत्ताश्च तपो राना
नि चानघ ॥ जीवा न य प्रदानस्य न कुर्वन् रक्तजामपि ॥ ४१ ॥ श्रीशुक्रोवाच ॥ स इत्यमाष्ट
ष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधान ॥ प्रवृद्धहर्षेति गवत्कथायां संचोदितस्तं प्रह
सन्निवाह ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीमै
त्रेय उवाच ॥ सत्सेवनीयो वत परुवं शोय ह्यो कपालो भगवत्प्रधान ॥ वनविधेहाजि
तकिर्त्तिमात्रां परे परे नूतनयस्य नीक्ष्य ॥ १ ॥ सोहं नृणां सुहृत्सुखाय दुःखं महत्तानां वि
रमाय तस्य ॥ प्रवर्त्तयेन्नागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्गवान्द्विभ्यः ॥ २ ॥ आसीनमुद्यं नि
गवंतमाद्यं संकर्षणं देवमकुं वसत्वं ॥ विविक्तवस्तुत्वमतः परस्म्यकुमारमुख्यामुनयो

१५

नृपुत्र ॥ ३ ॥ स्वमेव धिष्यं बहुमानयंतं यं वासुदेवाभिधमामनंति ॥ प्रत्यकुधता सांबुज
कोशमीषदुन्मीलयंतं विबुधोदयाय ॥ ४ ॥ स्वर्धुन्मुदाद्वैः स्वजरा कलापैरुपस्मरंतश्चरणे प
धानं ॥ पद्मं यदचं त्यहिरजकन्याः सप्रेमना नाबलिमिर्वरिषा ॥ ५ ॥ मुहुर्गणं तो वचसा नुरा
गसवत्तस्य देनास्य कृतानितजाः किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योति तो ह्यमफणा सहस्रं
॥ ६ ॥ प्रोक्तं किलैतद्भगवन्ममेन निवृत्तधर्माभिरतायतेन ॥ सनत्कुमाराय सचाह एष्टः सो
ख्यायनायां गधतव्रताय ॥ ७ ॥ सांख्यायनः पारमहंसं मुख्यो विचक्षमाणो भगवद्विभ्रताः
जगाद सोऽस्मद्गुरुवे निताय पराशराय बृहस्पतेश्च ॥ ८ ॥ प्रोवाच मह्यं सदया लुरुको मुनिः
पुनस्तेन पुराणमाद्यं ॥ सोहंतवैतक्यया मि वत्सप्रधानवे नित्यमनुव्रताय ॥ ९ ॥ उदापु
तं विश्वमिदं तदासीत् यन्निद्रयामाजित दृक्कन्यमीलयत् ॥ अहं दत्तल्ये धि शयान एकः

कृतस्य सात्मरतावनीह ॥ १० ॥ मोतः शरीरे पितृभूतस्यः काजात्मिकांशक्रिमुदीरयानः
उवासतस्मिन्मलितेपदेसेयथानलोदारुणिरुद्धवीर्यः ॥ ११ ॥ चतुर्गुणानां च सहस्रमशुभ
पन्थयोरीरितया स्वशक्त्या काजात्म्यासादितकर्मतेजो लोकात्रिपातान् रदृशे स्वदेहे ॥
॥ १२ ॥ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतो योरितसातनीयान् ॥ युगेन काजालुगतेन विधिः
सूक्ष्मस्तदाभिद्यतनाभिदेशात् ॥ १३ ॥ मय्यप्रकोशः सहस्रोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधिते
न स्वरोचिषा तत्सलितं विशालं विद्योतयन्नृकं ईवात्मयोनिः ॥ १४ ॥ तल्लोकपद्मं स उ
एव विष्णुः प्रावीविश तत्सर्वगुणावभासं ॥ तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयं भुवं यं स्रवदं
तिसो नृत् ॥ १५ ॥ तस्यां स चांभो रुद्रकणिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः ॥ परिक्रम
न्योन्निविष्टनेत्रं त्वारिते नैतुरिशं मुखानि ॥ १६ ॥ तस्माद्युगांतश्च स नावधूषजलो

मिचक्रात्सलित्वादिह ॥ अपाश्रितः कंजमुलोकतत्वं नात्मानमध्याविवहादिदेवः
॥ १७ ॥ कण्ठयोसावहमज्जष्ट्रेतत्कुतो बलमनन्यदसु ॥ अस्तित्वाधस्तादिह किंचनेतद
धिष्ठितं यत्र सतानुभायं ॥ १८ ॥ स इत्यसुधी स्यतदज्ञनाजनाश्रितं तज्जिमाविवेश ॥ नावा
गातस्तत्वरनाजनाजनाभिं विचिन्वन्तदविदताजः ॥ १९ ॥ तमस्य पारे विदुः शत्रुसर्गं वि
चिन्वतो भूत्सुमहांस्त्रिणेमिः योरेह नाजां नयमीरयाणः परिसिणोत्थायुरजस्यहेति ॥ २० ॥
ततो निवृत्तोः प्रतिलब्धकामः स्वधिष्यमासाद्य पुनः स देवः ॥ शनैर्जितश्चासनिवृत्तचि
त्तो न्यपीदहारुद्रसमाधियोगः ॥ २१ ॥ कालेन सोऽजः पुरुषायुषा प्रियव्रतयोगेन विरूढ
बोधः ॥ स्वयंतदंतर्हृदयेव भातमपश्यतापश्यत यन्नपूर्वं ॥ २२ ॥ मणालगोरायतशेषो
गपयंकिएकं पुरुषं शयानं ॥ फणातपत्रायुतमधरित्तद्युभिर्हतिध्वांतयुगांततोये ॥ २३ ॥

प्रेसांक्षिपंतं हरितोपजादेः संध्यान्ननीवेरुसुक्कमर्द्धीरत्नोदधारेणधिसौमनस्यवन
 स्रजोवेणुमुजोम्रिपिपांघ्रे॥२४॥ आयामतो विसरतः स्वमानदेहेनलोकत्रयसंयहेण
 विचित्रदिव्याभरणंशुकानांकृतभियाः पाश्रितवेषरेहं॥२५॥ पुंसांस्वकामायविविक्तमा
 गैरिभ्यर्चितंकामदुषांघ्रिपयंप्रदर्शयंतंरूपयानखेंदुमयखनित्रांगुलिचारुपत्रं॥२६॥
 मुखेनलोकान्तिहरस्मितेनपरिस्फुरकुंडलमंडितेन॥ शोणायितेनाधरबिंबनासाप्रत्य
 हंयंतंमुनसेनमुन्ना॥२७॥ कदंबकिंजल्कपिशंगवाससास्वजंकृतंमेखजयानितंवेहा
 रेणचानंतधनेनवत्सश्रीवत्सवत्सः स्यजवत्त्रमेन॥२८॥ परार्थकेसरमणिप्रवेकपर्य
 स्तरोहंडिसहस्रशखं॥ अव्यक्तमूलंभुवनांघ्रिपेंद्रमहोदयोमैरधिवितवत्कं॥२९॥ चरा
 चरैकोभगवन्महीध्रधमहोदयंभुंसलिलोपगतं॥ किरटसाहस्रहिरण्यमृंगमाविर्भ

वत्कौसुमरत्नगर्भं॥३०॥ निवीतमाश्रायमधुव्रतभ्रियास्वकार्त्तिमय्यावनमाजयाहरिं स
 र्वेंदुवाद्यगमंत्रिधामभिः परिक्रमत्साधनिकैर्दुर्गसदं॥३१॥ तत्तेवितन्नामिसरःसरोज
 मात्मानमंभःप्रसन्नंविपञ्च॥ ददर्शदेवोजगतोविधातानातः परंलोकविसर्गदृष्टिः॥३२॥
 सकर्मवाजेरजसोपरक्तःप्रजाःसिम्भसन्नियदेवदृष्ट्वा॥ अस्तौविसर्गमिमुखस्तमीडम
 व्यक्तवत्सन्न्यप्रिवेशितात्मा॥३३॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेःश्लोकाध्याय
 ८॥ ॥ श्रीब्रह्मोवाच॥ ॥ तातोसिमेद्यसुचिरन्ननुदेहनाजानतायतेभगवतोरित्यवद्यं
 नान्यत्त्वदस्तिभगवन्ननुदेहनाजानतायतेभगवतोरित्यवद्यं॥ नान्यत्त्वदस्तिभगव
 न्नपितन्नशुभंमायायुण्यतिकराद्यदुरुर्विनासि॥१॥ रूपंयदेतद्वबोधरसोदयेनशश्वन्निवृ
 त्ततमसःसदनुग्रहाय॥ आदौग्रहीतमवतारशतैकवीजंयन्नामिपत्रभवनादहमाविरा

सं॥ २॥ नातः परंपरमयद्रवतः स्वरूपमानंदमात्रमविकल्पमविधवर्चः॥ पश्यामिविष्वसज
मेकमविश्वमात्मनर्तेंद्रियात्मकमरस्तुष्टिपाश्रितोस्मि॥ ३॥ तदा रदं नुवनमंगलमंगलाय
धानेस्मनोदर्शितंतउपासकानां तस्मै नमो भगवते नुविधेमनुभ्यं यो नादतो नरकभाशि
रसत्प्रसंगैः॥ ४॥ ये तु त्वदीयचरणो वृजकोशगंधं जिघ्रंतिकर्णविवरेः श्रुतिवातनीतं न
न्नागहीतचरणः परयाचतेषां नापैषिनाथरदयां वुरुहात्स्वपुसां॥ ५॥ तावद्रयंद्रविण
गे हसुहृन्निमित्तं शोकः सृहापरिभ्रवो विपुलश्च लोभः॥ तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्त्ति
मूलं यावन्नर्तैर्घिमभयं प्रवृणातलोकः॥ ६॥ देवेन ते हतधियो भवतः प्रसंगात्सर्वश्रु
भो पशमनादिमुखेन्द्रियाये कुर्वंतिकाममुखजे शलवायहीना लोभाभिर्भूतमन
सोऽकुशलानिशश्वत्॥ ७॥ शुचद्विधा तु भिरिमा सुदुर्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरि

तरेतरंच कामाग्निनायुतरुषाच सुदुर्भरेण संपश्यतो मनउरुक्रमसीदते मे॥ ८॥ यावत्स्य
त्कमिदमात्मनर्द्रियार्थमायावलंभगवतो जनर्शिपश्येत् तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक
मेतव्यथापि दुः॥ ९॥ खनिवहं वदती क्रियाया॥ १०॥ अन्नाह तार्त्तकरणा निशिनिः शयानाना
नामनोरथधियाक्षणभयनिद्राः देवा हतार्थरचनाः ऋषयोऽपि देवपुष्पसंगविमुखा
इह संसरंति॥ ११॥ त्वं भावयोगपरिभाषितहृत्सरो जे आस्तेऽश्रुतेऽक्षितपथो ननु नायुं
सां यद्यधियात उरुगायविभावयंतितत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय॥ १२॥ नातिप्रसीदति
येथोपवितोपचारैरश्रुधितः सुरगणे हृदिवदकामैः॥ यत्सर्वं भूतदयया सदजम्पये
को नानाजनेष्वहितः सुहृदंत रत्ना॥ १३॥ पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वगद्यैर्दानेन चोप
तपसा ब्रतचर्या च॥ आश्रयनं भगवतस्तव सक्रियार्थो धर्मोऽपि तः कर्हिचित्क्रियतेन

यत्र ॥ १३ ॥ शश्वत्सरूपमहसैव निरस्तनेदमो हाय बोधधिषणा मनमः परस्मै विप्रोऽव
स्थितिजयेषु निमित्तजीजारासायनेन मरुदं चरुमे श्वराय ॥ १४ ॥ यस्यावतारगुणकर्मवि
उंबनानि नामानियेः सुविगमे विवशा गणंति ॥ तेनेकजन्मशमजं सहसैव हित्वा संयांत्य पा
वृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥ १५ ॥ योवा अहं च गिरिशश्वविभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आ
त्ममूर्जं ॥ भित्वा त्रिपादवृध एक उरु प्ररोह सस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय ॥ १६ ॥ लोको
विकर्म निरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुरिते भवदर्वने स्वे ॥ यस्तावदस्य वज्रवा
निहजीविता शंसयच्छित्तस्य निमिषाय नमोस्तु तस्मै ॥ १७ ॥ यस्मादिन्द्रोऽप्यहमपि द्विपरार्थ
धिष्ममध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् ॥ तेपेतपो बहुसवोः वरुत्समानस्तस्मै नमो
भगवतेः धिमखाय तुभ्यं ॥ १८ ॥ तिर्यञ्जितुष्य विबुधादिषु जीवयोनिघात्मे छयाः त्मरुतसे

तुपरीशयाया रेमे निरस्तरतिरप्यवरुद्धदेहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥ १९ ॥ यो वि
द्यया तु यदहोपि दशाध्वं चानिद्रा मुवाहज वरी कृतलोकयात्र ॥ अंतर्जले हि कश्चिपुस्य श
नु कलां भूमोर्मिभालिनिजनस्य सुखं विवृण्वत् ॥ २० ॥ यन्नामिप्यत्र भवनादहमासमी यजो
कत्र योपकरणो यदनुग्रहेण ॥ तस्मै नमस्त उदरस्य न वाययोगनिद्रावसानविकसन्न
लिने सणाया ॥ २१ ॥ सोयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा सत्वेन यन्मरुयते भगवान्भगेन तेनै
व मेदशमनुसृशता त्रययाहं सस्यामि हृद्विदिदं प्रणतप्रियोसौ ॥ २२ ॥ एष प्रपन्नवरहोरमया
त्प्रशक्ताय च करिष्यति गृहीतगुणावतार ॥ तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोपि चेतीषुं जातक
र्मशमजं च यथा विजयां ॥ २३ ॥ नात्राहदादिहसतोऽभसियस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमा
समनंतशक्तेरूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मेमाशरिषाष्टनिगमस्य गिरां विसर्गः

॥२४॥ सौसावदभमैकरुणो भगवान्विरुद्धमेमस्मितेन नयनांबुरुहं विजंभन उवाच विष्णु
विजयाय च नो विषादं मा ध्यागिरप नयता तुरुषः पुराणः ॥२५॥ मैत्रेय उवाच ॥ स्वसंभ
वं निशम्यैवं तयो विद्या समाधिभिः पावनमनोवचः सुखाविरगमसखिन्नवत् ॥२६॥ अथाभि
प्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः ॥ विषण्णचेतसं तेन कल्पवतिकरं भसा ॥२७॥ लोकसंस्थान
वित्तान आत्मनः परिखिद्यत ॥ तमादागाधया वाचा कश्मलं रामयन्निव ॥२८॥ श्री भगवानु
वाच ॥ मावेदगर्भजासंज्ञं सर्ग उद्यममावह ॥ तन्मया पादितं त्यजेयन्मां प्रार्थयते भवान्
॥२९॥ भयात्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयां ॥ ताभ्यामंतर्हृदि ब्रह्मरजोकांस्त्वस्य पावता
न् ॥३०॥ तत आत्मनि जोके च भक्तियुक्तः समाहितः ॥ दृशसि मां ततं ब्रह्मन्मयि लोकांस्त्वमात्म
नः ॥३१॥ यदा तु सर्वभूतेषु हारुषमिमिव स्थितं ॥ प्रतिचक्षीत मां लोको ज्ञात्वा तत्त्वं विदकश्मजं

॥३२॥ यदा रहितमात्मानं न तेंद्रियगुणाश्रयैः स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन्स्वाराज्यमनुभूति ॥३३॥
नानाकर्मवित्तानेन प्रजावक्त्राः सिद्धसत ॥ नात्मावसीदत्यस्मिंसेव पर्याप्तमदनुग्रहः ॥३४॥
ऋषिमाद्यं नवधातिपापीयांस्त्वं रजोगुण ॥ यन्मनोमयि निर्वर्धं प्रजाः संसृजतोपिते ॥३५॥ ज्ञा
तो हं भवता त्वद्यदुर्विज्ञेयो हि देहिनां ॥ यन्मां तं मन्यसे युक्तं न तेंद्रियगुणात्मभिः ॥३६॥ तुभ्यं
मद्विचिकित्सायामात्मा मे दृढश्रितोऽवहिः ॥ नाजेन सलिले मलं पुष्करस्य विचिचत ॥३७॥
यच्च कथां गमत्सोत्रं मत्कथास्युरयां कितं ॥ यदा तपसिते निशस एष महनुग्रहः ॥३८॥ श्री
तो हं मस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेषु यदा ॥ यदा सौषा पुण्यमयं निरुणं मानुवर्षयन् ॥३९॥ यदा ते
न पुमान्नि त्यं सुखास्तोत्रेण मां भजेत् ॥ तस्याशुसंप्रसादे यंसर्वकामवरे श्वरः ॥४०॥ हर्तेन त
पसायते हर्तैर्योगसमाधिना ॥ राक्षसैः श्रेयसं दुःखं संप्राप्तिस्तत्त्वविभक्तं ॥४१॥ अहमात्मा

त्मनां धातः प्रेषः सन् प्रेषसात्मपि। अतोमपि रतिकुयद्देहादिर्यत्कृते प्रियः॥४२॥ सर्वविदमये
नेदमात्मनात्मात्मयोनिना। प्रजाः सृजयथा पूर्वं याश्चमप्यनुशेरते॥४३॥ मैत्रेय उवाच
तस्मादेवं जगत्सृष्टे प्रधानपुरुषेश्वरः॥ अत्येदं स्वेन रूपेण कंजनामस्ति रोदधे॥४४॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे पाशोद्वेविदुरमैत्रेयसंवादे नवमोऽध्यायः॥९॥ विदुर
उवाच॥ अंतर्हिते भगवति ब्रह्मालोकपितामहः॥ प्रजाः ससर्ज कति धादैहिका मानिसा
विभुः॥१॥ एवं मे भगवन् रक्षास्त्वय्यर्थं विदुर्विन्नम तान् च दत्त्वा तु पूर्वैर्गच्छिधिनः सर्वमंश
याच॥२॥ स त उवाच॥ एवं संचोदितस्तेन सन्नाकौषारविमुनिः प्रीतः प्रत्याहताम्भान् द
रिष्या नथ भागवि॥३॥ मैत्रेय उवाच॥ विरंज्यो पितृणा च क्रेदियं वर्षशतं तपः॥ आत्मन्या
त्मानमावेश्य यदा ह भगवानज॥४॥ तद्विलोका ब्रह्मसंभूतो वायुना यदधिष्ठितः॥ पञ्चमं भ

अतस्त्वन कृतवीर्येण कं पितं॥५॥ तपसा त्थे धमानेन विद्यया चात्मसंस्पृया विरुधा विज्ञानव
लोन्यपादायुंसहं नसा॥६॥ तद्विलोक्य विपदापि पुष्करं यदधिष्ठितं॥ अनेन लोकान् प्राग्लोना
नूकल्पितास्मात्पचिंतयत्॥७॥ पश्य कोशं तदा विरय भगवत्कर्मचोदितः॥ एकं व्याभां क्षादु
रुधा त्रिधाना व्यंक्षित सधा॥८॥ एतावान्नीव लोकस्य संस्थानेदः समाहितः॥ धर्मस्यैतानि पि
नस्य विपाकः परमेषु सौ॥९॥ श्रीविदुर उवाच॥ यदा त्यक्त्वा दुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः का
लाखं जलशयं ब्रह्म न यथा वर्णयनः प्रभो॥१०॥ मैत्रेय उवाच॥ गुणव्यतिकरकारो निर्वि
शेषो प्रतिष्ठितः॥ पुरुषस्तदुपादानमात्मानं जीलयाम सजत्॥११॥ विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं सं
स्थितं विष्णुमायया॥ ईश्वरेण परिलिखितं कालेनायत्नमूर्तिना॥१२॥ यथेदानीं तथा ये च प
श्चादप्येतदीदृशं॥ विश्वमेतदसंक्षिप्तं मायया दृश्यतेऽन्यथा॥ स गे निवविधस्तस्य प्राकृ

भा० २०
२६

तो वैकृतसुयः ॥ १३ ॥ कालद्वयगुणैरस्य त्रिविधः प्रति संक्रमः आयसुमदतः सगो गुणवै
षम्यमात्मनः ॥ १४ ॥ द्वितीयस्तु ह मोयत्र द्वयत्तानक्रियात्मकः ॥ नतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रोद
यशक्तिमान् ॥ १५ ॥ चतुर्थेन्द्रियः सगोप्यस्तु तानक्रियात्मकः ॥ वैकारिको देवसर्गः पंचमो
यन्मयं मनः ॥ १६ ॥ षष्ठस्तु तमसः सगोप्यस्तु बुद्धिकृतः प्रभो ॥ षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतान
पि मे ऋणु ॥ १७ ॥ रजोभाजो भगवतो जाले ये हरि मे धसः ॥ सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्य
षोचयः ॥ १८ ॥ वनस्य तौषधिलतास्तृकसारवोरुधोदमाः ॥ उत्क्रान्तसप्तमः प्राया अंतस्य
शविरो विणः ॥ १९ ॥ तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टविंशद्विधो मिथः ॥ अविलोभरितमसो घ्रा
णतादद्यवेदिनः ॥ २० ॥ गौरजो मृदिषः कृष्णः शृङ्गरे गवयोरुरुः ॥ विशफाः पशवश्चेमे
अविरुद्धश्च सप्तमः ॥ २१ ॥ रवरोऽथैश्वर्यगौरः शरभश्च मरीतथा ॥ एते चैकशफाश्चतः

२६

ऋणु पंचनखान्यश्च नः ॥ २२ ॥ आश्रगाजो वक्रको व्याघ्रो माजरिः शशशस्त्रकौ ॥ सिंहः कपिर्गजः
कूर्मो गोधा च मुकुरादयः ॥ २३ ॥ कंकटध्रुवरश्मे नमास नक्षत्रकवर्हिणः ॥ हंससारसचक्राक
काकोत्तरकादयोऽप्युग्रा ॥ २४ ॥ अर्वाकस्तोतस्तु नवमः ॥ सन्नरेकविधो नृणां ॥ रजोधिकाः कर्मप
रादुःखे च सुखमानिनः ॥ २५ ॥ वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सप्तमः ॥ वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः
कौमारस्तृत्यात्मकः ॥ २६ ॥ देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरो मुखाः ॥ गंधर्वाश्चिरसः सि
न्धवश्चरश्चांसि चारणाः ॥ २७ ॥ भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधाः किन्नरादयः ॥ दशैते विदुरा
ख्याताः सर्गस्ते विश्वसृगृकृताः ॥ अतः परंप्रवक्ष्यामि वंश्यामन्वतराणि च ॥ २८ ॥ एवैत
स्तुतः स्रष्टा कल्पादिद्यात्म नृहरिः ॥ सृजत्यमोघसंकल्प आत्मौवात्मानमात्मना ॥ २९ ॥
गुणव्यत्यय एतस्मिन्मायावित्वादधीशितुः ॥ नृवपि यमिच्छन्ति नद्यां त्राम्यन्नमेयथा ॥

॥३०॥ देवासुरादयः सन्तः कल्पेस्मिन्ने प्रकीर्तिता ॥ त एव नामरूपायामासन्मन्त्रं तं
 रे ॥३१॥ इति तृतीयस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥१०॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ चरमः सदिशेषाणाम
 नेको संयुतः सदा परमाणुः सविज्ञेयो नृणां मैत्रेय नमो यतः ॥ सत एव परमस्य स्वरूपा
 वस्थितस्य यत्र कैवल्यं परममहानविशेषो निरंतरः ॥ २॥ एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्मे
 स्योऽप्येव सत्तमः संस्थाननुक्ता न गवानव्यक्तो व्यक्तमुविभुः ॥ ३॥ सकालः परमाणुर्वै
 यो नुं के परमाणुतां सतो विशेषभुग्यस्तु सकालः परमो महान् ॥ ४॥ अणुर्द्वौ परमाणु
 स्यान्नसरेणुस्त्रयः स्मृतः ॥ जालाकर्त्रेण्यवगतः स्वमेवानुपतन्नगतः ॥ ५॥ त्रसरेणुत्रिकं
 नुं केयः कालः सत्रुहि स्मृतः ॥ शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तुल्यं ॥ स्मृतः ॥ द्वीनिमि
 षस्त्रिजवो जेय आत्मा तसैस्त्रिभिः क्षणः ॥ क्षणान्यंच विदुः काशां लघुता दशपंचच ॥

लघुनिवै समाम्नाता दशपंचचनाडिका ॥ ते दे मुरुर्त्तं प्रहरः षड्नायः सप्तवानृणां ॥ ८॥ द्वा
 दशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः ॥ स्वर्णमाषैः कृतछिद्रं यावत्प्रस्य जलमुतं ॥ ९॥ यामा
 श्रत्वारश्चत्वारो मत्स्यानि महनी उभे ॥ पक्षः पंचदशाहानि शुक्लकृष्णश्च मानदः ॥ १०॥ तयोः
 समुच्चयो मासः पितृणां तदहर्निशं ॥ द्यौतावतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ॥ ११॥ अयने चा
 हनी प्रादुर्वत्सरे द्वादशः स्मृतः ॥ संवत्सरश्चतुर्दशं नृणां परमायुर्निरूपितं ॥ १२॥ ग्रहक्षतारच
 क्रम्यः परमाण्वादिना जगत् ॥ संवत्सरश्चतुर्दशं नृणां परमायुर्निरूपितं ॥ १३॥ संवत्सरः परि
 वत्सरश्चतुर्दशं नृणां परमायुर्निरूपितं ॥ अतुवत्सरे वत्सरश्च विदुरैर्वै प्रनाम्यते ॥ १४॥ यः सत्यशक्तिमुरु
 धो ह्युस्य न स्वशक्त्या पुंसो न मायदिविधावति नृतनेदा ॥ कालारब्धया गुणमयं क्रतुमि
 र्बितन्वत्तस्मै बलिं हरत वत्सरपंचकाया ॥ १५॥ ॥ विदुर उवाच ॥ पितृदेवमनुष्याणा

प्रायुः परमिदं स्मृतं। परेषां गतिमाचक्ष्येस्युः कल्याणं हि विदः॥ १६॥ भगवान्नेदकाजस्यग
तिं भगवतो न घ विश्वं विचक्षते धीरा यो गगद्वेन चक्षुषा॥ १७॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ कृतं त्रे
तादापरं च कलिश्चेति चतुर्गुणं॥ दिव्ये द्वादशानि वर्षेः सावधानं निरूपितं॥ १८॥ चत्वारि
त्राणि वै चैकं कृतादिषु यथाक्रमं॥ संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि त्रितानि च॥ १९॥ सं
ध्यां शयोरंतरेण यः कालः शतसंख्ययोः॥ तमेवाहुर्गुणं तज्ज्ञायत्र धर्मो विधीयते॥ २०॥
धर्मश्चतुष्पादमनुजान्कते समनुवर्तते॥ स एवान्ये धर्मेण व्येतिपादेन वर्धते॥ २१॥
त्रिलोक्यायुगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनं॥ तावत्येव निशा तात यन्निमीलति विश्वम् क
॥ २२॥ निशा वसान आरब्धो लोकके ल्यो नुवर्तते॥ यावद्दिनं भगवतो मम न ननु जं श्रुतु
ईशा॥ २३॥ स्वं स्वं कालं मनुजं क्लेशाधिकं लोकसमिति॥ मन्वंतरेषु मनवस्तदंशं रूपयः

सुरा॥ भवंति चैवैयुगपत्सुरेशाश्चाहुये चतान्॥ २४॥ एष देवं दिनः स गे ब्राह्मस्त्रैलोक्य
वर्तनः॥ तिर्यकं नृपितृ देवानां संभवो यत्र कर्मभिः॥ २५॥ मन्वंतरेषु भगवान् विनत्सत्वं
स्वमूर्तिभिः॥ मन्वदि निरिदं विश्वमवत्पुदित पौरुषा॥ २६॥ तमो मात्रा मुपाह्वय प्रति संरु
द्ध विक्रमः॥ कालेनानुगता शेष आस्ते ह स्मिन् दिनात्पथे॥ २७॥ तमेवानुपि धीयंते लोका
नृगदयस्त्रयः॥ निशा यामनुवृत्तायां निरुक्त शशिना स्करे॥ २८॥ त्रैलोक्यां दह्यमानायां रा
क्षा संकर्षणाग्निना॥ यांस्तृष्णामहर्क्षी काज्जनं भगवाद्योर्दिताः॥ २९॥ तावन्निनुवनं स
द्यः कल्याणैर्धित सिंधवः॥ ज्ञावयंस्तु कटारोप च उवाते रितोर्मयः॥ ३०॥ अंतः सतस्मि
न सलिल आसेनं तासनो हरिः॥ योगनिद्रा निमीलाक्षः॥ स स्तूयमानो जनानां जयैः॥ ३१॥ एवं
विधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः॥ अपक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयः शतं॥ ३२॥ य

दधमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते पूर्वः परार्धोऽपि कान्तोऽपरोऽप्यवर्तते ॥ ३३ ॥ पूर्वस्याहो परार्ध
 स्य ब्राह्मणो नाम महानृत् ॥ कल्यो यत्रा भवद्ब्रह्माशब्द ब्रह्मेति यं विदुः ॥ ३४ ॥ तस्यैव चांते क
 ल्यो नृत्तयं पादमभिचक्ष्यते यदरे नाभि सरस आसीत् ॥ त्रोकमरो रुहं ॥ ३५ ॥ अयं तु कथितः
 कल्यो द्वितीयस्यापि भारत ॥ वाराह इति विख्यातो यत्रासीत् कुरुकरे हरिः ॥ ३६ ॥ काजो यं द्विपरा
 क्षिप्तो निमेष उपचर्यते ॥ अद्या कृतस्यानंतस्य अनादे जगदात्मनः ॥ ३७ ॥ काजो यं परमा
 एवादि द्विपराधांति ईश्वरः ॥ नैवे शितुं प्रभुर्नृत्त ईश्वरो धाम मानिनां ॥ ३८ ॥ विकारैः सहितो
 युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः ॥ ओं उकोशो बहिरयं पंचाशकोरिविस्तृतः ॥ ३९ ॥ दशोन्नराधिकै
 र्यप्रविष्टः परमाणुवत् लक्ष्यं तं तर्गताश्चान्ये कोटिशोऽहं उवाच ॥ ४० ॥ तदा दुरसरं ब्रह्म
 सर्वकारणकारणं विमोक्षमिपरं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते महा

पुराणे तृतीयस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इति ते वर्णितः शतः का
 लाख्यः परमात्मनः ॥ महिमा वेदगर्भे धियं यथा साक्षात्त्रिवोधमे ॥ १ ॥ स सज्जगन्निधतामि
 त्रमयतामि त्रमादि कृतं ॥ महामोहं च मोहं च तमश्चाजान हृत्तयः ॥ २ ॥ दृष्ट्वा पापीयसीं सृ
 ष्ठिं नात्मानं बह्वकमन्यता ॥ भगवद्धानं तेन मनसा सा न्यात्ततोऽसृजत् ॥ ३ ॥ स न कंच स
 नं दंच स नातनमयात्मनः ॥ स न कुमारे च मुनीनिः क्रियानृद्धरेतसाः ॥ ४ ॥ तान् ब्रह्मार्पे स्व
 नः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः ॥ तन्नैष्ठिक्योऽधर्माणो वा सुदेव परायणाः ॥ ५ ॥ सोऽवधातः सु
 तैरेवं प्रत्याख्याता बुभुक्षुः स नै ॥ क्रोधं दुर्विषहं जातं नियंतुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥ धिया निगृह्यमा
 णोऽपि नुबोर्मायात्प्रजापते सद्यो जायत तन्मनुकुमारो नीललोहितः ॥ ७ ॥ स वै रुरोद देवा
 नां पूर्वजो भगवान्भव ॥ नामानि कुरु मेधातः स्थानानि च त गुरु रो ॥ ८ ॥ इति तस्य वचः पा

यो भगवान्मरिपालयन् ॥ अभ्यधाद्दयावाचामारोहीमिते ॥ १० ॥ पररोहीः सुरश्रेष्ठसो देग इ
 व बालकः ॥ ततस्त्वामभिधास्यंति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः ॥ ११ ॥ हृदिं द्रियाण्यसुयोमिवायुरग्नौ
 र्जलं मही ॥ सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैव स्यान्नान्यत्रे कृतानिते ॥ १२ ॥ मन्युर्मनुर्महेशानो महाश्रुवः
 तु ध्वजः ॥ उपरेताभवः कालो वामदेवो धृतव्रतः ॥ १३ ॥ धीरुतिरुशनो माचनियुत्सपिरिती
 विकाः ॥ इरावती सुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः ॥ १४ ॥ गृहाणैतानि नामानि स्यान्नानि च
 सपोषणः ॥ रग्निः सजप्रजावक्त्रा प्रजानामसि यत्प्रति ॥ १५ ॥ इत्यादिष्टस्वरुणा भगवा
 न्नीललोहितः ॥ सत्वा कृतिस्वभावेन सप्तज्जतिमसमाः प्रजाः ॥ १६ ॥ रुद्राणां रुद्रस्यैषां
 समंतां प्रसतां जगत् ॥ निशाम्या संख्यं शोभयान् प्रजापति रशंकता ॥ १७ ॥ अजं प्रजानिः
 सृष्टमिदं दृशीभिः सुरेभ्यः ॥ मया सह दहेतामिदिदं शश्वशुभिरुत्तमैः ॥ १८ ॥ तप आति

एभद्रं ते सर्वभूतसुखावहं ॥ तपसैव यथा पूर्वं सृष्टा विष्णुमिदं भवान् ॥ १९ ॥ तपसैव परं ज्योति
 र्भगवंतमधोक्षजं ॥ सर्वभूतगुहावासमं जसा विंदते पुमान् ॥ २० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एव
 मात्मनुवादिष्टः परिक्रम्य गिरं पतिं वाटमित्यनुमामं च विवेश तपसेवनं ॥ २१ ॥ अथानि
 ध्यायतः सर्गदिशपुत्राः प्रजसिरे ॥ भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसंतानहेतवः ॥ २२ ॥ मरुचिर
 अंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः ॥ क्रतुः नृगुर्वसिष्ठो हृषिकेशश्च दशमस्तत्र नारदः ॥ २३ ॥
 त्संगान्नारदो जज्ञे दक्षो गुणत्वं यं भुवः ॥ प्राणाद्यसिष्टं संजातो नृगुस्त्वचिकरात्क्रतुः ॥ २४ ॥
 पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः ॥ कणयो रूषिः ॥ अंगिरमुखतोऽक्ष्णो त्रिमशिविर्मनसो न
 वः ॥ २५ ॥ धर्मस्तनादक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयं ॥ अधर्मः पृथतो यस्मात्प्रात्पुलोक
 नयंकरः ॥ २६ ॥ हृदिकामो भुवः क्रोधो लोभश्चाधरदछदात् ॥ आत्मा द्वाकसिंधवी मेदुनि

रुतिः पायपाश्रयः ॥ २६ ॥ छायायाः कर्मो जज्ञे देवहत्याः पतिः प्रभुः ॥ मनसो देहतश्चेदं जज्ञे
 विश्वरुतो जगत् ॥ २७ ॥ वाचे दुहितरं तन्वी स्वयं नृहरंती मनः ॥ अकामां च कमे सत्रः सका
 मइति नः श्रुतं ॥ २८ ॥ तमधर्मकृतमतिं विजोक्वापि तरं सुताः ॥ मरिचिसुर्यामुनयो वि
 संभास्यत्यबोधयन् ॥ २९ ॥ नैव तत्सर्वैः कृतं त्वत्वेन करिष्यंति चापरे ॥ यत्वं दुहितरं गच्छे
 रतिगत्यां गजं प्रभुः ॥ ३० ॥ ते जीयसामपि त्येतन्न सुश्लोकं जगद्गुरो ॥ यद्वत्तमनुतिष्ठन्नेतो
 कः क्षेमाय कल्पते ॥ ३१ ॥ तस्मै नमो नगवते यद्दं स्वेन तेजसा ॥ आत्मस्यैवं जया मास
 सधर्मपातुमर्हसि ॥ ३२ ॥ सत्यं गणतः पुत्रान् पुरोदृष्ट्वा प्रजापतीन् ॥ प्रजापतिपतिस्त
 न्वंतत्याजब्रूडितस्तदा ॥ ३३ ॥ तां दिशो जगद्गुरो निहारं यदि दुस्तमो ॥ कदाचिध्यायतः
 स एवेति आसंश्चतुर्मुखात् ॥ कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान् समवेतान्यथा पुरा ॥ ३४ ॥ चातुर्हो

त्रं कर्म तं त्रसुपवेदनयैः सह ॥ धर्मस्य पाराश्रवत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ॥ ३५ ॥ विदुर उ
 वाच ॥ ॥ स वै विश्वसृष्टामी शोवेराहो सुखतोऽसृजत् यद्यद्येनासृजदेव स त्मे दुहितपोध
 नः ॥ ३६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ रुग्णजुः सामंश्च वारिष्यान् वेदान् इव शिष्यं त्रिभुवि ॥ तस्मि
 न्पास्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ॥ ३७ ॥ अयुर्वेदं धनुर्वेदं गंधर्वं वेदमात्मनः
 स्थापत्य चासृजदेवं क्रमात्सुवर्दि त्रिभुवि ॥ ३८ ॥ इति हासपुराणानि धर्मं च मंवेदमी
 श्वरः ॥ सर्वं न्यएव वत्केन्यः समजे सर्वदर्शनः ॥ ३९ ॥ षोडशभुज्योऽष्टविक्रान् पुराण्य
 त्रिष्टुतावय ॥ आसौ यस्मिन्ति रात्रौ च वा जपेयं सगोसवं ॥ ४० ॥ विद्यादानं तपः सत्यं ध
 र्मस्यैति पदानि च ॥ आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ॥ ४१ ॥ प्राजापत्यं च सा
 वित्रं ब्राह्म्यं चायत्त ह नथा वात्तसिंचयन् शालानशिलोच्छ्रुतिवैश्वदेव ॥ ४२ ॥ वैश्वानसावा

जिह्वित्योदुंबराः फेनपावने। न्यासेकुटाचरः पूर्वं वक्रोदोदं सनिः क्रियौ ॥ ४३ ॥ आन्वाहि
कीत्रयावाक्ताहं दुनातिस्तैस्तथैव च। एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य हत्स्वतः ॥ ४४ ॥
तस्योष्मिगासीहोमभ्योगायत्री च त्वचो विभो। त्रिष्टुप् प्रमांसात्सुतोः त्रिष्टुप् प्रजगत्स्य
प्रजापतेः ॥ ४५ ॥ मक्तायां प्रकिरुत्यन्नाहृती प्राणतोः नवत्। स्य रसि स्या नवजीवः
स्वरोदेह उदाहृतः ॥ ४६ ॥ उष्माणमिंद्रियाण्यादुरंतस्यावजमात्मनः। स्वराः सप्त विहा
रेण भवंति स्म प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ शब्द ब्रह्मात्मनः स्नातव्यं काव्यं कात्मनः परं ब्रह्माव
नातिविततो नैराशक्त्युपहृतिः। ततो परा सुपादाय ससर्गाय मनोदधे ॥ ४८ ॥ ऋषीणां
भूरिसर्गाणामपि सर्गमविस्तृतं। ज्ञात्वास्तद्धये नृपश्चितया मामकौरव ॥ ४९ ॥ अ
हो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा। नदीधंते प्रजान्न नंदैव वै मत्र विधातका ॥ ५० ॥

एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा। कस्य रूपमनूदेधाय कायमभिचक्षते ॥ ५१ ॥
ताभ्यां रूपविभागाभ्यामिधुनं समपद्यता। यस्तु तत्र पुमान् सोऽनन्मनुः स्वायं भुवः स्वरा
ह ॥ ५२ ॥ यास्त्री सा शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मना। तदामिधुनधर्मेण प्रजास्येधां वभू
विरे ॥ ५३ ॥ स चापिशतेरूपायां पंचापत्या नजी जनतः। प्रियवृत्तो नानपादौ तिस्रः क
न्याश्च भारता ॥ ५४ ॥ आकृतिर्देवकृतिश्च प्रसूतिरितिसत्तमः। आकृतिरुचये प्रादात्क
र्हमायतु मध्यमां दक्षायादात्मसूतिं च यत आहूतं जगत् ॥ ५५ ॥ इति श्री नागवते म
हापुराणे तृतीयस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ शुक उवाच ॥ निशम्य वाचं वदतो मुनेः पु
ण्यवती नृपः नृपः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेव कथादृतः ॥ १ ॥ श्रीविदुर उवाच ॥ सर्वे स्वायं
भुवः सम्राट् प्रियपुत्र स्वयं भुवः प्रतिजग्य प्रियां पत्नीं किंच कारततो मुने ॥ २ ॥ चरितं

यस्य राजर्षेरादिराजस्य सन्नमः॥ ब्रह्मिमे श्रद्धा नायविश्वकसेनाश्रयो ह्यसौ॥ ३॥ अतस्त
पुंसां सुचिरं श्रमस्य नन्वं जसाम् रिप्तिरिति तोषी॥ तन्न रुणानुश्रवणं मुकुंदपादारविंदं
दृष्टुं येषां॥ ४॥ शुक उवाच॥ ॥ इति ब्रुवाणं विदुरं विनातं सहस्रशीर्षश्चरणोपधानं प्र
हृष्टं रोमाभगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचक्ष॥ ५॥ ॥ मैत्रेय उवाच॥ ॥ यदास्वना
यथासाकं जातः स्वायं भुवो मनुः प्रांजलिः प्रणतश्चेदं वै दृग्भ्रमभाषत॥ ६॥ मनु रुवा
च॥ ॥ त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृत् त्विदः पिता अथापिनः प्रजानां तेषु श्रूया केन वा
न वेत्॥ ७॥ तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मसिद्ध्यात्मशक्तिषु॥ यत्कृत्वेह यशोविधकं अमु
त्र च न वेत्ति॥ ८॥ ब्रह्मोवाच॥ ॥ प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्तावां सितीश्वर॥ यन्निर्यज्ञी
केन हृदा शाधि मे मात्मना र्षितं॥ ९॥ एतावत्यात्मजैव शरकार्यस्य पचितिर्गुरो॥ शा

क्ता प्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः॥ १०॥ सत्वमस्यामपत्या नि सदृशान्यात्मनो रुणैः॥ उ
त्पाद्यन्नासधर्मेण गां यत्तैर्पुरुषं यता॥ ११॥ परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारसयानृप॥ नगवा
से प्रजा मनुर्हृषीकेशो नुतुष्यति॥ १२॥ येषां न तु शोभनवान्यतलिंगो जनाह्वितः॥ तेषां श्र
मो ह्यपार्थाय यदात्माना दृतः स्वयं॥ १३॥ मनु रुवाच॥ ॥ आदेशो हं भगवतो वने यामी वस
दन॥ स्यान्नं विदुर्जानी हि प्रजानां मम च प्रभो॥ १४॥ यदोकः सर्वसत्त्वानां मही मग्राम
हां प्रसि॥ अस्या उध्वरणो यत्नो देवदेव्या विधीयतां॥ १५॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ परमेशी तपां
मध्ये तथा सन्नाम वेक्ष्य गां कथमेनां समुन्नेष्ये इति ह ध्यौ धिया चिरं॥ १६॥ सृजतो मे सिति
र्वीप्तिः ज्ञायमानारसांगता॥ अथात्र किमनुश्रेय मनुष्ये यमस्माभिः स गद्यो जितैः॥ १७॥ य
स्याहं हया रासं स ईशो विदधातु मे कर्त्तव्यं करुणा सिंधुस्तार्थकीर्त्तिरिधो भजः॥ १८॥ ५

त्यभिधायतोनामाविंशत्सहस्रानघा॥ वागह तोको निरगा देगुष्टपरिमाणक॥ १९॥ त
स्याभिषद्यतः स्वस्यः क्षणेन किल नारत॥ गजमात्रं प्रवृद्धे तदुद्रुतमन्महन्॥ २०॥ मरी
चिप्रमुखैर्विधैः कुमारैर्मनुना सह॥ दृष्टुं तत्सौकरं रूपं तर्क्या मासचित्रधा॥ २१॥ कि
मेतत्तत्करं व्याजे सत्त्वं दिव्यमवस्थितं॥ अहो वताश्चर्यमिदं नामाया मे विनिसृतं॥ २२॥
दृष्टुं गुष्टशिरोमात्रः क्षणा जं उरिता सम॥ अपि स्विन्न गवा नेषय तो मे खेदयन्मनः॥ २३॥
इति श्री मांसनस्तस्य ब्रह्मणः सहस्रलुभिः॥ भगवान्यत्तत्पुरुषो जगज्जिह्वि सन्निभः॥ २४॥
ब्रह्माणं हर्षया मास हरिस्तोश्च विजोन्नमान॥ स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनयता विभुः॥
२५॥ निशम्य ते घर्घरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयश्रूकरस्य॥ जनस्तपः सत्यनिवासिन
स्ते त्रिभिः पवित्रैः सुनियोगणन्म॥ २६॥ तेषां सतां वेदविता नमस्त्रिब्रह्मावधार्यात्मिषु

पानुवादे विनद्यन्त्यो विबुधो दयाय गजेन्द्रलोज्ज्वलमा विवेश॥ २७॥ उल्लिख्य बालः ख
चरः कठोरः सदा विधुन्वन्स्वरगे मसत्त्वकं खुराहतान्नः सितदंष्ट्रं शिरो विवर्जितं
गवान्महीध्रः॥ २८॥ घ्राणेन पृथ्वीः पदवी विजिघ्रन् क्रोश पदेशः खयमध्वरंगः॥ कराज
दंष्ट्रोऽप्यकराजदग्मा मुदीक्ष्य विप्रान् गणतो विशक्तं॥ २९॥ सवज्रकूटो गनिपातवेगवि
शीर्णकुक्षिः सनयन्नुदन्तान् उत्सृष्टा घोरमिभुजै रिवान्नश्चुक्रोशय जेश्वरपाहि मे
ति॥ ३०॥ खुरैः खुरगैर्हरयंस्तदाप उत्पारपारं त्रिपरूरसायां॥ ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरे
यां जीवधानी स्वयमभ्यधत्॥ ३१॥ स्वदेहयो हृत्य महां निमग्नो स उत्थितः संरुरुचे रसाया
तत्रापि हैत्यंगदया पतंतं मुना न संदीपिततीव्रमन्यु॥ ३२॥ जघान रुंधानमसत्त्वविक्र
मं सलीलये नं मगरादिवं मसि॥ तद्दृक्कपंकौ कितगं उल्लुङ्गयथा गजेन्द्रो जगती विजि

भा.त.
३५

दत्त ॥ ३३ ॥ तमात्रना जं सितरंत कोत्तास्मापुस्तिपंतंगजलीनपांग प्रतायवधां जलयो
तुवाकैर्विरंविमुखा उपतस्युरां ॥ ३४ ॥ रुषय ऊचुः ॥ जितं जितं ते जितयत्तमावनत्रयां
तनुं सांपरिधुचनेनमः ॥ यदोमगनेधुनिलिन्दुरधरास्तस्मै नमः कारणं ह्यकरयते ॥ ३५ ॥
रूपंतवैतन्ननुदुः कृतात्मनां दुर्दर्शिनं देवयदध्वरात्मकं ॥ छंदोसि यस्य त्वचिवर्हिरोमः स्वा
ज्यं दक्षितं प्रिष्ठुचातुर्देत्रं ॥ ३६ ॥ सुकृतं उ आसीत्सुवर्शनासयोरिरोदरे च मसाः कर्णरं
ध्रे ॥ प्रासित्रमास्येयसनेग्रहास्तुतेयचवर्णते भगवन्नप्रिदोत्रं ॥ ३७ ॥ दीप्तादुजन्मोपसरः
शिरोधरं त्वं प्रापणी योदयनाय हं ॥ जिह्वापवर्गस्तव शर्षकं कृतोः सभावसथं चित
योमवोदिते ॥ ३८ ॥ सोमसुरेतः सवनान्यवस्थिति संस्थाविने हास्तव देवधातवः ॥ सत्राणि
सर्वाणि शरीरि संधयस्त्वं सर्वयत्त क्रतुरिष्टि वं धनः ॥ ३९ ॥ नमो नमस्ते खिलमंत्रदेवता

३५

द्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने ॥ वैराग्यभक्तात्मजयादु भावितज्ञानाय विद्याय रवे नमो न
मः ॥ ४० ॥ दंष्ट्राय कोट्या भगवंस्त्वया धना विराजते नृधर नृः स नृधरा यथा वनाग्निः सरतो
दत्ता धत्ता मतंग जेंद्रस्य संप्रिनी ॥ ४१ ॥ त्रयी मयं रूपमिदं च शौकरं नृमंडलेनाथ दत्ताथ ते
न ॥ चकास्ति शृंगोदघनेन नृयसा कुलाचलेंद्रस्य यथैव विभ्रमः ॥ ४२ ॥ संस्थापयैनां जग
तां सतस्युषां लोकाय पत्नी मसिमातरं पिता विधेम चास्यै नमसा सह त्वया यस्यां सते
जो प्रिष्ठिवारणा वधा ॥ ४३ ॥ कः अहधीतात्मनस्तव प्रभोरसांगताया बुव उदिव हर्णं
न विस्मयो सौ त्वयि विश्वविस्मये यो मायये रं ससृजेति विस्मयः ॥ ४४ ॥ विधुचता वेदमयं नि
जं वपुर्जनस्तपः सत्यनिवासिनो वषं ॥ सराशिवो हतशिवां बुविंदुभिर्विस्मिन्माना नृशमी
विता ॥ ४५ ॥ सवैवत नृहमतिस्तवैष ते यः ॥ कर्मणां पारमपारकर्मणः ॥ यद्योगमाया

३५

शिव

गुणयोगमोहितं विश्वं समस्तं भगवन्विधेहि शं ४६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्युपस्थायमानसै
र्मुनिभिर्ब्रह्मवारिभिः ॥ सजिजेस्वरुरक्रांते उपाधन्तावितावनि ॥ ४७ ॥ स इत्यं भगवानुक्ते वि
षक्ते न प्रजापति ॥ रसायाजी जयोत्रीतामधुन्यस्य यौ हरि ॥ ४८ ॥ य एव मेतां हरि मेध
सो हरेः कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः ॥ श्रृण्वीत् न क्त्वा श्रवयेत् न चो शनो जना दनो म्याशु ह
दि प्रसादति ॥ ४९ ॥ तस्मिन् सन्ने सकला शिषां प्रभो किं दुर्जने ताभिरलं लवात्मनिः ॥ अन
न्यदस्मान् जतां गुहाशयः शयं विधत्ते स्वगतिं परः परं ॥ ५० ॥ को नाम लोके पुरुषो र्यसार
वित्पुण्यकथानां भगवत्कथासुधां ॥ आपीय कणांजलिभिर्न वापहामहो विरज्ये न विना न
रेतरं ॥ ५१ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे तृतीय स्कंधे विदुरमैत्रेय संवादे पृथ्वी मधु
हरणे शुकररूपायुवर्णने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य कौषारवि

जेति

३६

जोपवर्णितां हरेः कथां कारणस्करात्मनः ॥ पुनः स पप्रच्छ तमुद्यतांजलिर्न चाति तप्तो ॥
विदुरे धृतव्रतः ॥ १ ॥ विदुर उवाच ॥ तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणाय तमर्त्तिना ॥ आरिदैर्यो
हिरण्यसो हत इत्यनुश्रुमु ॥ २ ॥ तस्य चोद्धरतः क्षोणी स्वदंष्ट्राग्रेण जीजया ॥ दैत्यराजस्य
च ब्रह्मरुक् स्माद्वेतोरभ्रमधः ॥ ३ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ साधुवीरत्वया पृष्टमवतारकथां ह
रेः यत्वं प्रच्छसि मन्त्रानां मत्पुत्राशविनाशनी ॥ ययोनानपदः पुत्रो मुनिनागीतयाः भक्तः
मन्त्रोः कृतैव मूर्च्छां धिमारुगे ह हरेः पदं ॥ ५ ॥ अथात्रापीति हासो यं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ॥ ब्र
ह्मणा देवदेवेन देवानामनुष्ठतां ॥ ६ ॥ दितिर्दक्षायणी सत्रमारी चंकरपंपति ॥ अप
त्याकामाचकमे संध्यायां दृष्टया हिता ॥ ७ ॥ इष्टाग्निं किंपयसा पुरुषं यजुषां पति ॥ निशो
चत्यर्क आसीनमग्न्यागारे समाहितं ॥ ८ ॥ दितिरुवाच ॥ एष मां त्वत्कृते विद्वन्काम आ

त्रशरासनः॥ दुनोतिदीनां विक्रम्यं नामिवमनंगजः॥ ९॥ तत्रवानरदस्यमानायांसपत्नीनां
 समृद्धिभिः॥ प्रजावतीनां भद्रं तेमयायुं कामनुग्रहं॥ १०॥ भर्तृपुत्रोरुमानाभीः लोकानावि
 शतेयशः॥ पतिर्नवदिधोयासां प्रजयाननुजायते॥ ११॥ पुरापिता नो भगवानरदक्षो दुहि
 तवत्सलः॥ कं वृणीतवरं वत्सा इत्यष्टुतनः पृथक्॥ १२॥ सविदित्वात्मजानां नो भ्रातृवसे
 तानभावनः॥ त्रयोदशदरात्रासां यास्ते शीजमनुव्रताः॥ १३॥ अयमेकुरुकल्याणं कामं कं
 जविजोचनः॥ अतोऽपि सप्यं नमन्नमोघं हिमदीपसि॥ १४॥ मैत्रेय उवाच॥ इति तां वी
 रमारीचः कृपणं बहुभाषिणं॥ प्रत्याहातु नयन्वाचा प्रवृद्धानं गच्छमतां॥ १५॥ कश्यप उ
 वाच॥ एष ते हं विधास्यामि प्रियं नीरुयदिच्छसि॥ तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिस्तैर्वर्णि
 कीयतः॥ १६॥ सर्वाश्च मातुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान्॥ वसनाभिवमत्येति जलया नै

यथार्षवः॥ १७॥ यामादुगत्तमनोत्सर्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि॥ यस्यां सधुरमध्यस्य पुमांश्च
 रतिविश्वरः॥ १८॥ यामाश्रित्येंद्रियारातीन् दुर्कयानितराश्रमैः वयं जयेमहेलाभिर्हस्ते
 दुर्गपतिर्यथा॥ १९॥ नवयं प्रभवस्तां त्वामनु कर्तुं गृहेभ्यश्च॥ अथायुषा वा कात्स्ये नये चान्ये गु
 णगर्ध्रवः॥ २०॥ अथापि काममेतं ते प्रजात्यै करवाण्यजं॥ यथामां नातिवोचंति मुखं तं प्र
 तिपालय॥ २१॥ एषा घो रतमा वेला घोराणां घोरादर्शना॥ चरंतियस्यां भूतानि भूतेशानुच
 राणि ह॥ २२॥ एतस्यां साधिसंध्यायां भगवान्भूतभावनः॥ परीतो भूतपर्वद्भिर्विषेणारति
 भूतगटः॥ २३॥ श्मशानचक्रानि जधूनि धूम्रविकारविद्योतजरा कलापः॥ नस्मावयुं गम
 जरुक्मदे हो देवस्त्रिभिः पश्यति देव रसे॥ २४॥ नयस्य लोके स्वजनः परो वानात्याह तो नो
 त कश्चिद्विगत्यः॥ वयं व्रतैर्यच्चरणपविषामाशा स्महेः जावतनुक्त नो गां॥ २५॥ यस्या

भा. त.
३८

नवद्याचरितं मनीषिणो गणं त्यविद्या परं विमिस्सवः॥ निरस्तसाम्यातिशयोपियः स्वयं वि
शाचचर्यामिचरुतिः सतां॥ २६॥ हसंति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मनरतस्याविदुषः संमी
हितं॥ यैवस्त्रिमास्यानरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपजासितं॥ २७॥ ब्रह्मादयो यत्कृत
सैतुपाजायकारणं विश्वमिदं च माया॥ आत्मा कुरुतस्य पिशाचचर्या अहो विदुः श्वरि
तं विडुं वनं॥ २८॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ सैवं संविदिते न त्रिमन्मयो न्ययितेन्द्रिया॥ जगद्
वासो ब्रह्मर्षे वृषिजीवगतत्रया॥ २९॥ सविदित्वा यभार्यायास्तं निर्वेधं विकर्मणि॥ न
त्वादृशये रहसितयाथोपविवेश ह॥ ३०॥ अथोपसृश्य सलिलं प्राणाना यम्य वाग्यतः
ध्यायन् जज्ञाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनं॥ ३१॥ दितिस्तु ब्रीडिता तेन कर्मविद्येन भा
रत॥ उपसंगम्य विप्रर्षिर्मथो मुखम्यभाषत॥ ३२॥ दितिरुवाच॥ ॥ न मे गर्भमिमं ब्र
ह्मभूता नानृषभो वधीत् रुद्रः पतिर्हि क्षितानां यस्या करवमं हृसं॥ ३३॥

३८

नमोरुद्राय महते देवा यो ग्राय मादुषे॥ शिवाय न्यस्तदं राय धृतदं राय मन्यवे॥ ३४॥ स
नः प्रसीदतां नामो भगवानुर्वनुग्रहः व्याधस्याप्यनुकंप्यानां स्त्रीणां देवः सती पति॥ ३५॥
श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ स्वर्गमस्याशिषं लोकामाशासानां प्रवेपतां॥ निवृत्तसंधानियमो ना
यमाह प्रजापतिः॥ ३६॥ कश्यप उवाच॥ ॥ अप्रायत्यादात्मनस्ते रोषात् मौरुर्त्तिका
दुत मन्त्रिदेशातिचारेण देवानां चैव हेतनात्॥ ३७॥ न विष्यतस्तवा भद्रा वभद्रे जातवरा
धमो लोकान् सपाजां स्त्रीश्चंडिमुदुशक्रंदयिष्यत॥ ३८॥ प्राणिनां हन्यमाना नोदी नाना
मरुता गसां स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु॥ ३९॥ तदा विश्वेश्वरः क्रुधो भ
गवान् लोकमावनः॥ हनिष्यत्यवती र्यासौ यथा द्वा नृशतपर्वधिक॥ ४०॥ दितिरुवाच
वधं भगवता साक्षात्सुना नोदा रवाहुना आशासेषु त्रयो मसिं माक्रुधा द्राह्मणात्

भा.ट.
३९

मो. ४१॥ नब्रह्मदंडदग्धस्मनभूतमयदस्यच॥ नारकाश्चानुगहंति यांयांयोनिमसौगतः॥ ४२॥
श्रीकश्यप उवाच॥ कृतशोकाबुतापेनसद्यः प्रत्यवमर्शनात्॥ नगवत्सुरुमानाश्च न
वेमय्यपिचादरात्॥ ४३॥ पुत्रस्यैवचपुत्राणांप्रवितैकः सतांमतः॥ गायंतियद्यराः
शुद्धंनगवद्यशमासमं॥ ४४॥ योगैर्हेमेवदुर्वर्णंभावयिष्यंतिमानवा॥ निर्वैरादिभिरग्मा
नंयच्छिनमबुवन्नितुं॥ ४५॥ यत्प्रसादादिहैविश्वंप्रसादतियदात्मकं॥ ससुहृक्प्रगवान्य
स्यस्तोष्यतेऽनन्ययादृशा॥ ४६॥ सवैमहानागवतोमहात्मा महानुभावोमहतांमहिषः
प्रवृद्धमन्त्राद्यनुभाविताशयेनिवेश्यवैकुण्ठमिमंविहास्यति॥ ४७॥ अलंपटः शालध
रो गुणाकरोदृष्टः परध्वान्वितोदुःखितेषु॥ अमृतशत्रुर्नगतः शोकदन्तनिर्दोषि
कंतापमिवोदुराजः॥ ४८॥ अंतर्वहिष्मामजमब्रूनेत्रंस्वरूपेच्छानुगृहीतरूपं॥ पौत्रस्त

३९

वश्रीजलनालजामंदशस्फुरत्कुंडलमंडिताननं॥ ४९॥ मैत्रेय उवाच॥ ॥ श्रुत्वाभाग
वतंपौत्रममोदतदितिर्नशं॥ पुत्रयोश्चवधं कृष्णादिदित्वासीन्महामनाः॥ ५०॥ इतिश्री
भागवतेतृतीयस्कंधेदितिकश्यपसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ प्रा
जापत्यंभुतत्तेजः परतेजोहरंदिति॥ दधारवर्षाणिशतंशंकमानासुगर्हनात्॥ १॥
लोकेतेनहतालोकेलोकपालाहतौजसः॥ न्यवेदयन्विश्वसृजेध्वांत्यतिकरंदिशं
॥ २॥ देवा ऊचुः॥ ॥ तमएतद्विनोवेत्यसंविश्यायत्तवयंभृशं॥ नत्यमक्तंनगवतःकाले
नास्पृष्टवर्त्मनः॥ ३॥ देवदेवनगध्यानलोकनाथशिरवामणे परेषामपरेषां त्वंभूताना
मसिनाववित॥ ४॥ नमोविज्ञानवीर्यायिमाययेमंसुपेयुषे॥ गृहीतगुणभेदायनम
स्तेमक्तयो नये॥ ५॥ येत्वानन्येनभावेनभावयंत्यात्मभावने॥ आत्मनिप्रोतमुवनंपरं

सदसहात्मकं ॥ ६ ॥ तेषां सुप क योगानां तितम्भा सेन्द्रियात्मनां ॥ लब्धयुष्मात्प्रसादानां नकु
तश्चित्यगभवः ॥ ७ ॥ यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तस्येव यन्त्रिताः ॥ हरं वै निमायनात्तस्मै
मुख्याय ते नमः ॥ ८ ॥ सत्त्वं विधत्स्व शं नमनस्तमसा लुप्तकर्मणां अदम्यदय पाद दृष्ट्वा आप
न्नानर्हसीक्षितुं ॥ ९ ॥ एष देव रितेर्गर्भो जः काश्यप मर्षितं ॥ दिशस्तिमिरयन् सर्वविधं ते
गिरि वै धसि ॥ १० ॥ श्रीमैत्रय उवाच ॥ सप्रहस्य महाबाहो भगवच्छब्दगोचरः ॥ प्रत्याच
ष्टात्म नृदेवान्प्राणान् रुचिरयागिरा ॥ ११ ॥ श्रीब्रह्मा उवाच ॥ मनसा मे सुता युष्मात्सर्वजाः
सनकादयः ॥ चेत्सर्विहाय सा लोका न लोकेषु विगतस्य हा ॥ १२ ॥ त एकदा भगवतो वैकुंठ
स्या प्रजात्मनः ॥ ययुर्वैकुंठनिजयं सर्वलोक नमस्कृतं ॥ १३ ॥ वसंतियत्र पुरुषाः सर्वे वैकुं
ठमूर्त्तयः ॥ ये निमिन्ना निमिन्नेन धर्मेणा राधयन् हरिं ॥ १४ ॥ यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवा

न शब्दगोचरः ॥ सत्त्वं विष्टम्प विरजं स्वानां नो मउयन् दृषः ॥ १५ ॥ यत्र नैश्रेयसं नाम वनं का
मदुघैर्दुमैः ॥ सर्वं तु श्रिभिविन्ना जकै वज्रमिव मूर्त्तिमत् ॥ १६ ॥ वैमानिकाः सत्तलनाश्च
रितानि यत्र गायंति लोकशमलक्षपणानि मन्त्राः ॥ अंतर्जले तु विकसन्मधुमाधवीनां गं
धेन खंडितधियोः प्यनिलं क्षिपंतः ॥ १७ ॥ पारावतान्यभरतसारसचक्रवाकदातृहहं
सशुकतिन्निरवर्हिणां यः कोलाहलो विरमते विरमात्रमुच्चैर्नगाधिपे हरिकयामिव
गायमाने ॥ १८ ॥ मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकाण्डिपुन्नागवामनागवकुलांबुजपारि
जाताः ॥ गंधेर्विते तु लसिका नरणेन तस्या मस्मिन् तपः सुमनसो बहुमानयंति
॥ १९ ॥ तत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैदूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः ॥ येषां हृत्क
रितरास्मितशोभिमुख्यः कृष्णात्मनां नरज आदधुरुत्सयाद्यैः ॥ २० ॥ श्रीरूपिणी कृष्ण

यतीचरणारविंदं जीवंतु जेन हरिसमनिमुक्तरोषा। संजस्यते स्फुरिककुडुपे तहे म्नि
संमार्जती वयदनुग्रहणेः न्ययत्नः ॥ २१ ॥ वापीषु विदुमत रासुमलामता सुप्रेष्या न्विता
निजवने तुलसी निरीशं ॥ अम्यर्चिता सुजं कमुन्न समीक्ष्य वक्रमुद्धे पितं नगवतेत्यम
तांगयद्धी ॥ २२ ॥ यन्नव्रजं तस्य घनिहो रचना तु वादा त्प्रणवति येः न्यविषयाः कुकथाम
तिग्नीः यास्तु क्रता हत न गैर्न भिरा न्न सारास्तां स्तान् सिपंत्य शरणेषु तमस्मुहंत ॥ २३ ॥
ये न्यर्धिता मपि च नौ न गतिं प्रपन्ना तानं च तत्त्वविषयं सह धर्मयित्र ॥ नाराधनं नग
वतो वितरं त्यसुष्य संमोहिता विततया वत माययाते ॥ २४ ॥ यन्नव्रजं तस्य निमिषाम्
ष भानु वृत्तादरे यमात्युपरिनः स्पृहणी यशीला ॥ भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानु
रागवै क्लम्य बाष्प कजया पुजकी कृतांगा ॥ २५ ॥ तदिष्युर्बधिकृतं भुवनैक वंद्यं रि

यं विचित्रविबुधाय विमानशोचिः ॥ आपुः परं मुदमष्ट वृत्तिपेत्य योगमाया बलेन मुन
यः सदयो विकुंठं ॥ २६ ॥ तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसा वयस
समायां ॥ देवा वचसत गहीत गहौ परार्ध केष्टर कुंडलकिरीट विटंक वेषौ ॥ २७ ॥ मन्त्रवि
रेफवनमालिकयानि वीतौ विन्यस्तया सितचतुष्टय बाहु मध्ये ॥ वक्रं नुवा कुटिलया सु
रनिर्गमाभ्यां रक्ते सणेन च मनाग्र न संदधानौ ॥ २८ ॥ हायेतियो निर्विविश्रुर्मिषतो रदृष्टाष्ट
वयिषा पुरटवज्रकपाटिकायाः ॥ सर्वत्र तेः विषमया मुनयः सदृष्टाये संचरं त्यविहता
विगता मिशंका ॥ २९ ॥ तान्वा क्ष्यवातरशनांश्चतुरः कुमारान् वृधान् दशार्धवयसो विदि
तात्मतत्वात् ॥ वेत्रेण चासवजयतामत दर्हणां सौते जोविहस्य नगवत्प्रतिकूलशाली
॥ ३० ॥ ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः स्वहन्निमात्यपि हरेः प्रतिहारपाभ्यां ॥ ऊचुः

सुहृन्मरिहसितमंगरुषत्कामातुजेनसहसातउपपुताभा॥३१॥ सुनयऊचु॥ को
वामिहैत्यन्नगवत्परिचययोश्चैस्तद्धर्मिणांनिवसतांविषमस्वभावः॥ तस्मिन्मन्त्रांतपु
रुषेगतविग्रहेवांकोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः॥३२॥ नत्यंतरंन्नगवतीहसमस्त
कुक्षावात्मानमात्मानिनोननसीवधीरा॥ परंपतियत्रयुवयोःसुरजिगिनोःकिंयुत्या
दितंत्युदरमेदिप्रयंतोःस्य॥३३॥ तद्वाअमुष्यपरमस्यविकुर्वन्नर्तुःकन्तुप्रहृष्टमि
हधामहिमंरुध्यां॥ लोकानिनोव्रजतमंतरभावदृष्टापापीयसस्वयइमेरिपवोस्यपत्र
॥३४॥ तेषामितारितमुन्नाववधार्यघोरंतं ब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्रपूगैः॥ सद्योहरेरतु
चरुउरुविभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकानरेण॥३५॥ नृपादघोनिन्नगवद्विरका
रिहंतेयोनौहरेतसुरहेजनमप्यशेषं॥ मावोतुत्तपकजयान्नगवत्स्मृतिघ्नोमोहोभवे

दिहतुनौव्रजतोरधोधः॥३६॥ एवंतदैवन्नगवानरविंदनामःस्वानांविबुधसदतिक्रममा
यहियः॥ तस्मिन्नययौपरमहंसमहासुनीनामन्वेषणीयचरणौचलयन्नसहस्राः॥३७॥
तंत्वागतंप्रतिहतौपथिकंस्वपुंसिस्तेऽक्षताक्षविषयंस्वसमाधिभाग्यं॥ हंसश्रियोर्म
जनयोःशिववायुलोलतश्चुन्नातपत्रशशिकेशरत्नीकरांबुं॥३८॥ कृत्स्नप्रसारसुमुखं
सहणीयधामस्नेहावलोककलयाहिदिसंस्पृशंतं॥ त्रयामेष्टयावुरसिशोभितयाश्रियास्व
श्रुतामणिंसुन्नगयंतमिवात्मधिह्यं॥३९॥ पीतांशुकेशपुनितंविनिविस्फुरंत्याकांच्या
लिभिर्विरुतयावनमाजयाच वज्रप्रकोष्ठवलयंविनतासुतांसेविन्यस्तहस्तमितरेण
धुनानमज्जं॥४०॥ विद्युत्क्षिपन्नमकरकुंडलमंडनाहंगंडस्यलौन्नसमुखंमणिमत्किशरं
होहंडिखंडविवरेहरतायराद्यहारेणकंधरगतेनचकौस्तुभेन॥४१॥ अत्रोपमरमिति

ना. त.
४३

चोत्स्मितमिंदिरया स्नानांधियाविरचितं बहुसौख्यं ॥ मत्स्यं न वस्य न वतां च न जंतमं
गं ने मुनिरिश्य न वित्तं दृशो मुदा कै ॥ ४२ ॥ तस्या रविंदनयनस्य पदारविंद किं तत्कमिभ
तुलसीमकरंदवायुः ॥ अंतर्गतः स्वविवरेण च कारतेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चिन्नत
नो ॥ ४३ ॥ ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुदीक्ष्य सुंदरतराधरकुंदहासं ॥ लब्धाग्निः
षः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निरधुः ॥ ४४ ॥ पुंसां गतिं मृगयतामि
ह योगमार्गे ध्यानास्यदं बहुमतं नयनाभिरामं ॥ यौ संत्रवपुर्दृश्या न मनन्यसिद्धैरुत्पत्ति
कैः समरणस्युतमष्टनोगैः ॥ ४५ ॥ ॥ कुमारकचु ॥ ॥ यौ तर्हि तोहदिगतोऽपि दुरात्मनो
त्वं सौ दैव नोनयनमूलमनंतराद्य ॥ यत्तैव कर्षविवरेण पुहां गतो नः पित्रा नुवर्णितिर
ह न बहुद्वेन ॥ ४६ ॥ तं त्वां विदाम न गवन्परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन संप्रति रतिरचयेत्

४३

मेषां यत्तेनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुग्रं यो हृदि विदुर्मुनयो विरगाः ॥ ४७ ॥ नात्यंति
कं विगणयंत्यपि ते प्रसादं किं त्वन्यदपि तत्र यं न क्व उन्नयेत्ते ॥ यिं गत्व दंघ्रिशरणा न वतः
कथायाः कान्तन्यतीर्थयशसः कुशलारसताः ॥ ४८ ॥ कामं न वः स्वरुजिन्ने निरयेषु न स्ता
ञ्चेनोऽतिवद्यदि नु ते पदयो रमेत ॥ वाचश्च न स्तुलसी वद्यदिते ग्निशोभाः पूर्ये त ते गुण
गणैर्यदिकर्णरंध्रः ॥ ४९ ॥ प्रादुश्य कर्षयदिदं पुरु रूत रूपं ते ने शनिर्वृतिमवापुर लं
दशो नः ॥ तस्माद्दं न गवते न मद्दिधेम यो नात्मनां दुरुदयो न गवान्प्रतीतः ॥ ५० ॥
॥ इति श्री नागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ श्री ब्रह्मोवाच ॥ ॥ इति त
द्वृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मिणां ॥ प्रतिनंद्य जगादेदं वैकुंठं निजयो विभुः ॥ १ ॥ श्री न
गवानुवाच ॥ एतौ द्वौ पाषाणौ मत्स्यं न यो विजय एव च ॥ कदर्थी कृत्यमायद्यो वक्

क्रांतामतिक्रमं ॥ २ ॥ यस्वेतयोर्धनोदंरोनवद्रिमामिनुवतैः स एवानुमतोः स्यान्निर्मुनि
यो देवहजनात् ॥ ३ ॥ तदः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्मदेवं परं हि मे न दीत्यात्मकृतं मन्येयतस
पुंनिरसकृता ॥ ४ ॥ यत्रामानिचरहंति लोको न त्येकता गति सोमाधुवादस्तत्कारिहं
तित्वचमिवामयः ॥ ५ ॥ यस्यामतामलयराः श्रवणावगाहः सद्यः पुनानिजगदाश्रयपचा
दिकुंठ ॥ सोहं न वञ्च उपलब्ध सुतीर्थकीर्तिश्चिंदां स्वबाहुमपिवः प्रतिकूलवृत्तिं
॥ ६ ॥ यस्मेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः सताखिलमलं प्रतिलब्ध शीलं न शीर्विरक्तम
पिमां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थमितरे नियमानवहंति ॥ ७ ॥ नाहं तथापि यजमानदवि
विताने श्योते रघतप्तुतमद नूतुतु सुखेन ॥ यद्वा सणस्य सुखतश्चरतो नुद्या संतुष्टस्य म
यवहितैर्निजकर्मपाके ॥ ८ ॥ येषां विनम्य ह मखं उदिकुंठयोगमाया विभ्रतिरमलां

प्रिरजः कि राटैः विप्रांस्तुको न विषहेत यदर्हणां नः सद्यः पुनाति सहचंद्रजनाम लोकान्
॥ ९ ॥ ये मे तनुर्दिजवरानुदुहती मदीयास्तान्यलब्धशरणानि च मे दबुद्धा रक्ष्यंत्यघस
तदुशो ह्यहिमन्यवस्तान् ग्रध्रा रुषाममकुपंत्य धिदं उनेतु ॥ १० ॥ ये ब्राह्मणान् मयि धियाक्षि
पतो ज्वपंतस्तुष्य हूरः स्मितसुधो सितपद्मवक्त्राः बाणानुरागकलयात्मजवरुणं तः संवे
धयंत्यहमिवाहमुपाहतसैः ॥ ११ ॥ तन्मे स्वमर्तुरवसायमलक्षमाणौ युष्मद्यतिक्रमग
तिं प्रतिपद्य सद्यः ॥ न यो ममांति कमितां तदनुग्रहो मे यत्कल्यतामन्विरतो मृतयोर्विवा
सः ॥ १२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अयतस्यो शतौ देवी मपि कुल्यां सरस्वतीं नास्वाद्यमन्युरश
नां तेषामात्माप्यतप्यत ॥ १३ ॥ सतीत्यादाय शृण्वंतो लब्धौ पुर्वर्षगक्रणं विगात्यागाध
गंभीरं न विदुस्तच्चिकार्षितं ॥ १४ ॥ ते योगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयं प्रोचुः प्रोजेज

भा० त०
४५

यो विप्राः प्रहृष्टाः सुमित्तवचः ॥ १५ ॥ रुषय ऊचुः ॥ नवयं न गवन् विप्रस्तव देवचिकारि
तं ॥ कृतो मे नुग्रहश्चेति यदधस्तः प्रभाषसे ॥ १६ ॥ ब्रह्मण्यस्य परं देवं ब्राह्मणाः किजते प्रभोः ॥
विप्राणां देवदेवानां न गवानां त्मदैवतं ॥ १७ ॥ त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुनिस्तव ॥ ध
र्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो नवान्यतः ॥ १८ ॥ तरंति ह्यंजसा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहा
त् ॥ योगिनः सन्नवा किंस्विदनुग्रहो तयत्परैः ॥ १९ ॥ यं वै विभ्रति रूपयात्यनुवेत्तमन्यैरर्था
धिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणु ॥ धन्यर्पितांघ्रिदुलसी नवदामधाम्नो लोकं मधुव्रतपते
रिव कामयाना ॥ २० ॥ यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्त्तमानां नात्याद्रियत्परमभागवतप्रसं
गः ॥ सत्वं हि नातु पथपुण्यरजः पुनीतः श्रीवत्सलश्च किमगात गङ्गा ज नस्त्वं ॥ २१ ॥ धर्मस्य
ते न गवतस्त्रिपुगत्रिभिः सैः पद्मिश्चरचरमिदं विजदेव तार्थं नूनं न तं तदभिधातिरज

४५

समश्च सत्वेन मौवरदया तनुवानिरस्य ॥ २२ ॥ नत्वं हि जोत्तमकुलं यदि हात्मगोपंगोप्रावृष
स्वर्हणे न स सूनतेन ॥ तर्ह्येवं न स्यति शिवस्तव देवपंचाजोको ग्रहीष्यदृष नस्य हितत्प्रमा
णं ॥ २३ ॥ तत्तेन माष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधितो ॥ क्षेमं जनाय निजशक्ति निरुधतारे ॥ नैतावता
अधिपतेर्वतविश्व ननु स्तेजः स तं त्ववनतस्य सते विनोदः ॥ २४ ॥ यं वाऽनयो रमिमधीश
नवान्विधत्ते वृत्तिनुवातदनु मन्महिनिर्मलाकं ॥ अस्मा सुवाय उचितो धियतां सहरोपे
ऽनागसौ वयमयुष्मदिकिञ्चिदेषा ॥ २५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ सुरेतरगतिप्रति
पद्यसद्यः संरंभसंनृतसमाधनुवृद्धयोगौ ॥ नृपः सकाशमुपयास्य त आशुयोवः शपो
मयैव निमित्तस्तदवैतविप्राः ॥ २६ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभाज
नं ॥ वैकुण्ठं तं धिष्ठानं विकुण्ठं च स्वयंप्रभुं ॥ २७ ॥ भगवंतं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च प्र

तिजगत्प्रसुरिताः शंसन्तो वैष्णवांश्चिन्त्यं ॥ २८ ॥ भगवाननुगवाहया तं मानैश्मस्तु शं ब्रह्मतेजः
समर्थोऽपि हेतुं नेछेम तेनु मे ॥ २९ ॥ एतत्पुरैव निरिष्टं मया क्रुद्धया नया पुराय दारिता दारिद्र्यं
शंतीमप्युपारते ॥ ३० ॥ मयि संरंभयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेतुनं प्रत्येष्यते निकाशं मे का जेना
ज्योत्सना पुनः ॥ ३१ ॥ दाः स्याद्वारि श्य भगवान्निमान्श्रेणि नूषणं ॥ सर्वातिशयया जक्ष्म्या
नुष्टं संधिस्थमा विशत ॥ ३२ ॥ तौ तु गवणि नूषणौ दुस्तराद्वरिजोक्तः ॥ हतश्रियो ब्रह्मशा
पादभूतां विगतस्मयौ ॥ ३३ ॥ तदा वैकुंठं धिषणा नयो निपतमानयोः ॥ हाहाकारे महाना
साधिमाना ग्रेषु उन्नताः ॥ ३४ ॥ तावैव तद्युना प्राप्तौ पार्षदप्रवरे हरेः ॥ रितेज उरमि वि
ष्टं कारपपंते ज उच्चणं ॥ ३५ ॥ तयो रसुरयो रयते जसाय मयो हिवः ॥ आसितं ते ज एतर्हि
भगवांस्तद्विधित्सति ॥ ३६ ॥ विश्वस्य यः स्थितिज्यो न्नवहेतुगद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्ययो

गमाय॥ हेमं विधास्यतिसनो मगवांस्त्राधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन क्रियानिहाय॥ ३७॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे पौंडरीकायाम्॥ १६॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ निशम्य
त्पुत्रवागीतं कारणं शंकयोजिताः ततः सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवा यदि लोकसमः॥ १॥ इति स्तुभ
तु रदेशादपत्यपरिशंकिना पूले विषं शते साध्या पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ॥ २॥ उत्पाता बहव
स्तत्र निपेतुर्जयिमानयो॥ दिवि नुब्यं तारिक्षे च लोकस्योद्धतया बहवः॥ ३॥ सहा च तानु
वश्ये दुर्दिशः सर्वाः प्रजन्तुः॥ सोऽन्काश्चाश्रयः पः पेतुः केतवश्चावश्चातिहेतवः॥ ४॥
ववौ वायुः सुदुःस्य शः फेल्कागनीरयन्मुहुः॥ उन्नतश्च न गपती रवात्पानी कोरजो ध
जः॥ ५॥ उच्चसन्नदिदं नो ह्यघटयान ह्यं भागणो॥ योऽग्निप्रविष्टतस्मां व्याहृषते प
दं॥ ६॥ चुक्रोश विमना वार्द्धिरुर्ध्विः सुनितो हरः सोऽह्यानाम्न सरितस्तुमुः

शुक्रपंकजा ॥ ७ ॥ मुहुःपरिधयोभवत्सरादोःशशिसूर्ययो ॥ निघातिरयनिफाराविवरे
न्यःप्रजतिरेता ॥ अंत्यमिषुमुखतोवमंत्योवक्रिमुत्तणं ॥ अगालोत्तकटकारैः प्रणेरुर
शिवंशिवा ॥ ८ ॥ संगीतवद्रोदनवदुन्नमयशिशोधरां ॥ अमुंचनविविधावाचोयामसि
हास्ततस्ततः ॥ ९ ॥ खराश्वकर्कशैः सन्नःखुरैर्घंतो धरातलं ॥ खाकारिभ्रमसामन्ताः प
र्यधावनवरूपरा ॥ १० ॥ रुदंतोरासन्नसानीडारुपतश्चनखगा ॥ घोषेरण्येचपत्रावः
शक्रन्मन्त्रमकुर्वत ॥ ११ ॥ गवोन्नमन्नमग्नेहास्तोयदाः प्रयवर्षिणा ॥ अरुदन्देवलि
गानिदुमापेतुर्विनानितं ॥ १२ ॥ ग्रहापुण्यतमानन्येभ्रगणोश्चापिहापिता ॥ अतिचे
रुर्वक्रगत्यायुधुश्चपरस्परं ॥ १३ ॥ दृष्टान्याश्चमहोत्यातान्नतत्त्वविदः प्रजा ॥ ब्रह्म
पुत्रान्तेनीतामेतिरेविश्वसंज्ञवं ॥ १४ ॥ तावादिदेवोमहसायन्यमानात्मयोरु

यौ ॥ वरुधातेः शमसारेणकायेनाद्रिपती ॥ १५ ॥ दिविस्मृशोहेमकिशरकोटिमिर्निरु
द्रकाष्ठैस्फुरदंगदानुजौ ॥ गांकंपयंतौचरणैः पदेपदेकस्यासुकां चार्कमतीत्यतस्य
नु ॥ १६ ॥ प्रजापतिनामितपोरकाषधः प्राकस्वदेहायमयोरजायत ॥ तंवैहिरण्यकशि
पुर्विदुः प्रजायंतंहिरण्याक्षमस्तमायत ॥ १७ ॥ चक्रेहिरण्यकशिपुर्देमिं ब्रह्मवरेण
च ॥ वशोमपाज्जाह्नाकांस्त्रीनकुतोमन्सुरुद्धतः ॥ १८ ॥ हिरण्याक्षोनुजस्तस्यप्रियः प्रीति
कृदन्वहं गदापाणिर्दिवंयातोयुधुम्भुर्गयन्नरणां ॥ १९ ॥ तंवीक्ष्यदुःसहजवंरणात्कांच
चनरपुं ॥ वैजयंत्याजानुष्टमंमन्यस्तमहागदं ॥ २० ॥ मनोवीर्यवरोत्तिकमर्षण्यम
कुतोभयं ॥ नीतानिलिप्तिरेदेवास्ताक्षत्रिस्ताश्वाहयः ॥ २१ ॥ सवैतिरोहितान्दृष्ट्वा मह
मास्तेनदैत्यराट् ॥ सेंद्रान्देवगणान्क्लीबानपश्यच्चैनदत्तमरां ॥ २२ ॥ ततोतिवृत्तः

मा० त.
४८

महा
कीडिष्यन् गंगारंभी मनिस्वनं विजेगहं सत्वो वाधिं मत्त इव दिपा ॥ २४ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे
वरुणस्य सैनिकाया रोगणाः सन्नधियः समाध्वमा ॥ अहन्यमाना अपित्वस्य वर्चसा प्र
धर्वितादरतरं प्रदुहुवु ॥ २५ ॥ सवर्षषणानुदधौ महावलञ्चलन्महोर्मिन्श्च सनेरिता
न्मुहुः ॥ मौर्धनिजघ्रे गदया विभावरी मासे दिवांस्तान् पुरं प्रचेतसः ॥ २६ ॥ तत्रोपलब्धा
सुरलोकपालकंया रोगणानामृष जं प्रचेतसं स्मयन् प्रलब्धं प्रणिपत्य नीचवज्रगा
दमेदेत्यधिगतसंयुगं ॥ २७ ॥ त्वं लोकपालो धिपतिर्वृहद्धवावी यपि होतुर्मदवीरमायि
नां विजित्य लोके खिलदैत्यदानवान् यद्राजसूयेन पुरं यजत्प्रभो ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवा
च ॥ स एव सुस्मिन्मदेन विदिषाददं प्रलब्धो न गवानपां पतिः ॥ रोषं समुत्पन्नं शम
यन् स्त्रिया धिया अवाचदं गोपशमंगता वयं ॥ २९ ॥ पश्यामि नान्यं पुरुषात्पुरुषतना

४८

महा

द्यः संयुगे त्वारणमार्गको विदं ॥ आराधयिष्यत्यसुरर्षभै हितं मनसि नोयं गणतेन वा
दृश ॥ ३० ॥ तं वीरमारुहमिषय विस्मयः शयिष्यसे वीरशये श्वनिर्वृतः ॥ यस्त्वदिधाना
मसतां प्रशान्तये रूपाणि धत्ते स हनुग्रहेष्ठया ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे त
त्तीयस्कंधे हिरण्यकेशिनिजये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ तदेव
माकर्ण्य जलेश नाधितं मनास्तद्विगणय्य दुर्मदः ॥ हरेर्विदित्वा गतिमंगनारदाद्रसा
तजं निर्विदिशे त्वरां चित ॥ १ ॥ ददर्श तत्राभिजितं धराधरं प्रोत्तमयमाना वनिमयदंष्ट्र
या ॥ सुह्रंतमक्ष्णा स्वरुचोः रुणाश्रिया जहास चाहो वनगोचरो मग ॥ २ ॥ आहैनमे
त्यजमहां विमुंचनोरसौ कसां विश्वसृजे यमपिता ॥ न त्वस्तियास्यस्य न याममेक्षि
तः सुराधमासादि तं कुरुते ॥ ३ ॥ त्वन्नः सपत्नैरभवाय किं न तोयो मायया हंत्य

भा. त.
४९

स. ५

सुगन्धरोक्षजित्वांयोगमायावलम्ब्य पौरुषं संस्थाप्य मूढप्रमत्तैः सुहृद्भुक् ॥ ४ ॥ त्वयि सं
स्थिते गदया शीर्णशीर्षेण स्मद्भुजं न्युतया ये चतुर्भ्यः ॥ बलिं हरं तृषयो ये च देवाः स्वयं सर्वे न
भविष्यन्त्यमृताः ॥ ५ ॥ स तु द्यमानो रिदुरुक्तितो मरैर्दंष्ट्राग्रगणमुपलक्ष्य नीतां तोरं मय
न निरगादं बुमध्राह्राहतः सकरेणुयथैव ॥ ६ ॥ तन्निःसरं तं सलिजादनुदुतो हिरण्य
केशो हिरदं यथा ऊषः करजदंष्ट्रो शनिनिस्वनो ब्रवीजतक्रियां किं त्वसतां विगर्हितं ॥ ७ ॥
स गामुदस्तात्सलिलस्य गोचरे विन्यस्य तस्या मदधात्वसत्वं ॥ अमिष्टतो विश्वमजा प्रसू
नैराष्ट्र्यमायो विबुधैः पश्यतोऽरे ॥ ८ ॥ पुरा नुषक्तं तपती योपकल्पं महागदं कांचन
चित्रदंशं ॥ समर्प्य भाक्ष्यं प्रदुदंतं दुरुक्तैः प्रचंडमन्युः प्रहसंस्तं वनापे ॥ ९ ॥ ॥ श्री न
गवानुवाच ॥ ॥ सत्यं वयं नो वनगोचरमगापुष्पविधानमगयेनामसिंहान् ॥ नम

४९

त्युपाशैः प्रतिमुक्तस्य वीराविकर्त्यं नंतवगहंत्य मद्र ॥ १० ॥ एते वयं न्यासहरसौ कसां
गतक्रियोगदयाद्रावितास्ते ॥ तिष्ठामहेयापिकथं चिदाजौ स्पेयं कया मोबलिनो न्याद्यवैरं ॥ ११
तं यद्रथानां किं ब्रूय पाधिपो घटस्वनो स्वस्तय आश्व नृहः ॥ संस्थाप्य चास्मान्ममजाश्र
स्वकानां यः स्वां प्रतितां नातिपिपत्सि मय ॥ १२ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ सो धिस्त्रिस्तो न गवता
प्रजब्धश्च रुषाभ्रशं ॥ आजहारोत्तपं क्रोधं क्रोड्यमानोऽहिराडिव ॥ १३ ॥ विसृज नृधर्षितः
श्चासंमन्युप्रचलितेन्द्रियः ॥ आसाद्य तरसादैत्योगदयाभ्यहनद्धरिं ॥ १४ ॥ नगवांस्तु ग
दावेगं विसृष्टं रिपुणोरसि ॥ अवं च यन्ति रश्चानो योगारूढ इवांतकं ॥ १५ ॥ पुनर्गदं स्वामा
दायन्नामयंत मनी ॥ ह्याशः ॥ अम्यधावद्धरिं क्रुद्धः संरंभादृष्टदृष्टं ॥ १६ ॥ नतश्च गदया
रातिरक्षणस्यां नुविप्रभुः ॥ आजग्रे स तु तां सौम्यगदया कोचिरोहनत् ॥ १७ ॥ एवं गदाभ्यां

भा. त.
५०

उवरम्भो हयशोहरिरेव च जिगीषया सुसंख्यावमो न्यममि जघ्रतु ॥ १८ ॥ नयोः स्पृधोस्ति
गगदाहतांगयोः क्षतास्त्रवघ्राणविरुधमन्वोः विचित्रमार्गश्चरतो जिगीषया अभादिना
यामिव शुष्मिणोर्मधः ॥ १९ ॥ दैत्यस्य यत्तावयवस्य मायया गृहीतवाराहतनोर्महात्मनः कौ
रव्यमस्यां विषतोर्विमर्दनं दिदृशुः रागादृषिं विनिवृत्तः स्वराट् ॥ २० ॥ आसन्नशौंडीरमपेतसा
ध्वसंकृतप्रतीकारमहार्यविक्रमं विलस्य दैत्यं नगवान्सहस्रणीर्जगादनागयणमादि
शूकरं ॥ २१ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ एष ते देवदेवानामग्निमूलमुपेयुषां विप्राणां देतानामप्य
नागसां ॥ २२ ॥ आगच्छ द्रव्यरुदः रुदस्मदाध्वरो सुरा ॥ अन्वेषन्नप्रतिरयो लोकानटतिकंठ
कः ॥ २३ ॥ मैत्रेयाया विनंदसंनिरेकुरामसत्तमं ॥ आक्रीडवान्वदेव यथाशी विषमुत्पितं
॥ २४ ॥ नयावदेषवर्धेति स्वांवेजो प्राप्य दारुणः ॥ स्वां देवमाया मास्यायतावज्जलस्य मच्यु

सोमोपेयुषां

५०

तः ॥ २५ ॥ एषा घोरतमा संध्या लोकं वदूरी प्रभो ॥ उपसर्पति सर्वात्मिन् सुराणां जयमाव
हः ॥ २६ ॥ अधुनैषो मिजिन्नामयोगोमौहूर्तिकोत्पगात् ॥ शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तरदु
स्तरं ॥ २७ ॥ दिष्टात्वां विहितं मत्सु मयमासादितः स्वयं ॥ विक्रम्येनं मधे दत्त्वा लोकानाधेहि
शर्मणि ॥ २८ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे हिरण्याक्षवधेः शतशोऽध्यायः
॥ २९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अवधार्य विरिंचस्य निर्मलाकामृतं वचः ॥ प्रहस्य प्रेमगर्भेण तद
पांगेन सो ग्रहीत् ॥ १ ॥ ततः स पत्नं पुरुषं तश्चरंतमकुतो जयं ॥ जघानोत्पत्य गदया हना
वसुरमसजः ॥ २ ॥ साहता तेन गदया विहता नगवत्करात् ॥ विघ्निता पतद्रेजे तद्दु
तमिवानवत् ॥ ३ ॥ स तदा लब्धतापीपिनवबाधे निरायुधं ॥ मानयन्समधेधमं विधक्से
नं प्रकोपयन् ॥ ४ ॥ गदायामपविद्यां हाहाकारे विनिगते ॥ मानयामासनधर्ममुनामं

चास्मरद्विभुः ॥ ५ ॥ तं व्यग्रचक्रं दिति पुत्रा धमेन स्वपाषाणमुख्येन विषज्जमानं चित्रावा
चोतद्विहं रेवराणां तत्र स्मासनस्वस्तिते मुंजहीति ॥ ६ ॥ सतं निशाम्यान्नर्यांगमग्रतोम
वस्थितं पद्मपलाशलोचनं ॥ विलोक्य चामर्षपरिपुतेन्द्रियोरुपास्वदंतच्छदमादशकुस
नः ॥ ७ ॥ करज्जदंष्ट्रश्च सुम्यामाचक्ष्णोदहन्निव ॥ अभिद्रुत्य स्वगदयाहतोसीत्याहनद्वरिं
॥ ८ ॥ पदाभ्येनतां साधो न गवान् यत्नश्रकरः ॥ लीजयामिषतः शत्रोः प्राहरद्वानरंदमं
॥ ९ ॥ आहवायुधमादत्स घटस्वत्वेति गीषसि ॥ इत्युक्तः सतयाभयसा उयनंदतमं
१० ॥ तां स आपततां वीक्ष्य न गवान् समवस्थितः ॥ जग्राह लीजया प्राप्तांगरुत्मानिवप
नगं ॥ ११ ॥ स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः ॥ नैष्ठुजदं दीपमानं हरिणा विगतप्रभः
॥ १२ ॥ जग्राह त्रिशिरंश्च जंज्वलज्ज्वलनजो लुपं ॥ यत्ता यधतरूपाय विप्रायानि चरन्त्य

व्यनु

५१

दिस्त

या ॥ १३ ॥ तदंजसा दैत्यमहानरापितं चकास दंतं ख उदार्णदा धिति ॥ चक्रेण चिच्छेद निशा
तनेमिना हरियथा तार्क्षपितत्र मुस्मितं ॥ १४ ॥ दृक्को स्वशूने बहुधारिणा हरे प्रत्येत्य विस्ती
र्णमुरो विवृतिमत् प्रवृधकोपः सकठोर सुष्टिना नदन् प्रहत्यांतरधीयतासुरः ॥ १५ ॥ ते
नेत्यमाहतः क्षत्तर्न गवानादिश्रकरः ॥ नाकं पतमनां कापि स्रजाहत इव द्विपः ॥ १६ ॥ अ
थोरुधासृजन् मायां योगमायेश्वरे हरे ॥ यां विलोक्य प्रजास्रस्ता मे निरेस्योपसंयमं ॥ १७ ॥
प्रववुवयिवश्चं दास्तमः पांसवमैरयन् ॥ दिग्मो निपेतुग्राविणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥ १८ ॥
द्यौर्नष्टमगणा न्नौघैः सविद्युत्स्तनयितुभिः ॥ वर्षद्भिः प्रयकेशासृग्विमत्रास्थानि चासक
तः ॥ १९ ॥ गिरयः प्रत्यदृश्यं तनाना युधमुचो नयः ॥ दिग्वाससो यातुधान्यः श्रुतियो मुक्तमृ
धजा ॥ २० ॥ बहुनिर्यक्षरक्षो निपत्य श्वरयकुंजरैः ॥ आततायिभिरुत्तराहिंस्त्रावाचो

तिवैशसा ॥२१॥ प्रादुक्तानां मायानां मासुरीणां विनाशनं ॥ सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रापुंक्तद
वितं त्रिपात् ॥२२॥ तदादितेः समभवत्सहसाददिवेषयुः ॥ स्मरंत्यामर्चुरादेरांस्तनाचास
कप्रसुप्तवै ॥२३॥ विनष्टासु स्वमायासु नृपश्चात्र ज्यके शवं ॥ स्योपग्रहमानो मुंदरदशेव
स्थितं वहि ॥२४॥ तं सुष्टिभिर्विनिघ्नं तं वज्रसारैरधोक्षज ॥ करेण कर्णमूलेः हनयथा
त्वाष्ट्रं मरुत्युति ॥२५॥ स आहतो विश्वजितास्य वज्रयापरिभ्रमकात्र उदस्तजोचन ॥ वि
शाण्विकं घ्निरिरोरुहोपतत्तययानगेंद्रो लुजितो नमस्तता ॥२६॥ क्षितौ शयानंतम
कुंठवर्चसं कर्णजदंष्ट्रं परिदृष्टदृष्टं अजादयो वीक्ष्य शशं सुरगताः अहो इमां को नु
लभे तसंस्थितिं ॥२७॥ ये योगिनो योगसमाधिना रदो ध्यायंति लिंगादसतो मुमुक्षया
तस्यैवैतस्य र्षभः पदाहतो मुखं प्रपश्यंस्तनुं सुखं समर्जह ॥२८॥ एतौ तौ पार्षदा वस्यशा
ते

पाद्यानावसरति ॥ पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्येते हजन्मभिः ॥२९॥ देवा ऊचुः ॥ नमोन
मस्तेः खिलयस्तंतवे स्थितौ गृहीतामजसत्त्वमूर्त्ये दिष्टाहतोयं जगतामरुंदुदस्त
त्यादभक्तावयमाशनिर्वृता ॥३०॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं हिरण्याक्षमसत्यविक्रमं स
सादयित्वा हरिणदिशं करः ॥ जगाम लोकं स्वमखंडितोत्सवं समीडितः पुष्करविश्र
दिभिः ॥३१॥ मया यथा नृकमवादिते हरेः कृतावतारस्य सुमित्रचेष्टितं यथा हिरण्या
क्ष उदारविक्रमो महामध्ये क्रीडनवन्निराकृतः ॥३२॥ ॥ सूत उवाच ॥ इति कौषारवार्ण्याता
माश्रित्य न गवत्कथां ॥ सत्तानंदं परं लेभे महाभागवतो विना ॥३३॥ अन्येषां पुण्यश्लोका
नामुहामयशसां सतां ॥ उपश्रुत्य न वेनोदः श्रवत्सां कस्य किं पुनः ॥३४॥ योगजैर्दं ऊ
षयस्तंध्यायंतं चरणं वुजं क्रोशंतीनां करेण नाकं लुतो मोचयदुतं ॥३५॥ तं सुरवारध

मनुभिरनन्यशरणैर्नमि॥ कृतज्ञः को न सेवेत दुर्गराधममाधुमि॥ ३६॥ यो वै हिरण्य
 क्षवधं महद्भुतं विक्रीडितं कारणश्रकगत्मन॥ शृणोति गायत्यनुमोदितं जसा विमुच्यते
 ब्रह्मवधादपि विजा॥ ३७॥ एतन्महापुरुषमजं पवित्रं धर्मं यशस्यं परमायुगशिषां
 प्राणेंद्रियाणां युधि शौचं विधनं नारायणो ते गतिरंगश्रवतां॥ ३८॥ इति श्री भागवते
 महापुराणे तृतीया स्कंधे हिरण्यक्षवधः एकोनविंशोऽध्यायः॥ श्रीशौनका उवाच॥ म
 ही प्रतिष्ठा मध्यम्यसौ ते स्वायं भुवो मनु॥ का न्यन्वति एतद्द्वाराणि मागया वरजम्भनां
 १॥ क्षत्रा महाभागवतः कृष्णस्यैकांतिकः सुहृत्॥ यस्तस्या जाग्रजं कृष्णं सापत्यमधवा
 निति॥ २॥ द्वैपायना दनवरो महित्वे तस्य देहजः॥ सर्वात्मना श्रितः॥ कृष्णं तस्य रांश्चाप्य
 नुव्रतः॥ ३॥ किमन्वष्टुं नैत्रेयं विरजस्तीर्य सेवया उपगम्य कुरु वत्त आसीनं तत्त्व

विन्नमं॥ ४॥ तयोः संवदतोः सूतप्रवृत्तात्समजाः कथाः आपो गंगा रवाय ग्रीहरेः पाशं बु
 जाश्रया॥ ५॥ तानः कीर्त्तयन् दंते कीर्त्तन्यो रारकर्मणः रसतः को नु तप्येत हरिजीतामृतं
 पिवन्॥ ६॥ एवमुग्रश्रवाः एष्टु कृषिभिर्नैमिषाय नैमिषाय च॥ भगवत्पार्थिता ध्यात्वा स्ता
 ना हृष्यतामिति॥ ७॥ सूत उवाच॥ हरेर्धृति क्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुधरणं
 रसातलात्॥ जीजां हिरण्यक्षमवत्तमाह तं संजातहर्षे मुनिमाह भारता॥ ८॥ श्रीविदुर
 उवाच॥ प्रजापतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन्॥ किमारभत मे ब्रह्म नृप्रभृत्य व्यक्तमा
 र्गवित्॥ ९॥ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायं भुवो मनुः ते वै ब्रह्मण आदेशात् कथमेतद्भा
 वयन्॥ १०॥ सविती या किमसृजत्स्व तं त्राउत कर्मसु॥ जहोस्वित्संहताः सर्वे इदं स्य
 समकल्पयन्॥ ११॥ मैत्रेय उवाच॥ देवे न दुर्वितर्केण परेण तिमिषेण च जात

भा.त.
५४

शोभाद्गवतो महानासीदुणत्रयात् ॥१२॥ रजः प्रधाना न्महतस्त्रिंशो दैवचोरितात् जा
तः समजन्ता हि विविदाही निपैचरा ॥१३॥ तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्था निनौतिकं सं
हस्य दैवयोगेन हेममंडमवा सजन् ॥१४॥ सोऽपि शाब्दिसलिले ओं उको गोनिरात्मकः ॥
साग्रं वै वर्षसा हस्रमन्ववात्सी त्रमीश्वरः ॥१५॥ तस्य नामैरभृत्य ग्रं सहस्राको रुदीधिति स
र्वजावनिका यौको यत्र स्वयमभूत् स्वराट् ॥१६॥ सोऽनुविशे न गवता यः शोते सलिलाश
ये ॥ लोकसंस्थां यथा पूर्वं निर्ममे संस्थया स्त्रिया ॥१७॥ समज्जि यथा विद्यां पंचपर्वणि म
ग्रतः ॥ तामिस्त्रमंधतामिस्त्रंतमोमोहो महातमः ॥१८॥ विसमज्जति नः कायं नाम्यनं
हं ह्यमोमयं जगदुर्यक्षरक्षां सिरात्रिं सुतदसमुद्रवां ॥१९॥ भुज्झा मुपसृष्टा स्तेतं जग्धु
मभिदुदुबु ॥ मारुतैर्नयक्षध्वमित्स्त्रुः भुज्जर्हिता ॥२०॥ देवस्तानाह संविग्रो मामो

५४

जसतरक्षत ॥ अहोमेयक्षरक्षां सिप्रजायुषं वभूविषा ॥२१॥ देवताः प्रभयाही व्यन्रदेवः
प्रमुखतोः सजन् ॥ ते हारिषु हे वयं तो विसृष्टांतां प्रभामह ॥२२॥ देवोऽदेवान् रजधनतः स
जतिस्मा तिलो लुपान् ॥ त एनं लो लुपतया मैथुनाया मिपेदिरे ॥२३॥ ततो हसन सभगवान्
असुरैर्निरपत्रपैः ॥ अन्वीयमानः तरसा क्रुद्धो मातः परापतत् ॥२४॥ स उपत्रज्यवर
हं प्रपन्नार्तिहरं हरिं ॥ अनुग्रहाय नक्ता नाम नुरूपात्मदर्शिनं ॥२५॥ पाहि मां परमात्मं से
प्रिषणेनाः सजन् प्रजाः ॥ ता इमा यन्निहं पापा उपाक्रामंति मां प्रभो ॥२६॥ त्वमेकः किल लो
का नां किंशनां केशनाशनः त्वमेकः क्लेशदस्तेषामना सन्नपदांतव ॥२७॥ सो वधार्या
स्य कार्पण्यं विविक्ताः आत्मदर्शिनः ॥ विमुंचात्मतनुं घोरा मित्युक्तो विमुमोच ह ॥२८॥
तां कणचरणां नो जां मदविफललोचनां कां चिकलापविलसत्तदुक्लल्लभनैधसं

॥२९॥ अन्योन्यस्तेष्वयोरुत्तुंगनिरंतरपयोधरं सुनासांसुदितांस्त्रिगुहासलीलावलोकितो
॥३०॥ गृहंतीव्रीडयात्मानं नीलाजकवरूपिनी उपलभ्यासुराधर्मसर्वे संसुमुहुः स्त्रियं
॥३१॥ अहोरूपमहो धैर्यमहो अस्यानवं वयः मध्ये कामयमानानामकामेव विसर्पति
॥३२॥ वितर्कयंतो बहुधा तौ संध्यां प्रमदाकृतिं अनिसंभाव्य विसंभाव्य प्रउत्कुमे
धसः ॥३३॥ कासिकस्यासिरं भोरुको वार्षस्तेत्रनामिनि रूपद्विणपण्ये नदुर्गान्त्रो
विबाधसे ॥३४॥ यावाकाचिन्नमबले दिष्ट्या संदर्शनं तव उत्सुनोषी क्षमाणानां कंदु
कक्रीडयामनः ॥३५॥ नैकत्रते जयति शाजिनिपादपमंघ्र्यामुहुः करतलेन पतत्य
तंगं मध्यं विषीदति वृहत्सनभारभीते श्रान्ते वदधिरमलासुशिखासमूहः ॥३६॥ इति सा
यंतनां संध्यामसुराः प्रमदायतौ प्रलोनयंतौ जगदुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियं ॥३७॥ प्रहस्य

भावगंभीरं जिघ्रंत्यात्मानमात्मनाकांत्याससर्जन्मगवान्गंधर्वाक्षरसंगणान् ॥३८॥
विससर्जतुं तां वैज्योक्तां कांतिमती प्रियां तएव चादुःप्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः
॥३९॥ सृष्टान्नतपि शाचांश्च भगवानात्मतंदिणा दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीज
यत्ररुचौ ॥४०॥ जगदुस्तद्विस्मृतं तं जं नणाख्यां तनुं प्रभो निद्रामिंदियविक्षेपो यथान्न
तेषु दृश्यते ॥४१॥ येनोच्छिष्टान् धर्षयंतितनुन्मादं प्रचक्षते ॥४२॥ उक्तं तं मन्यमान आ
त्मानं भगवान्जः साध्यान्गणान्यितंगणान्यरेक्षेणासृजत्प्रभुः ॥४३॥ तेत्वात्मसर्गं
नत्कायं पितरः प्रतिपेदिरे साधेयश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ॥४४॥ सिद्धान् वि
द्याधरं श्वैवतिरोधानेन सोऽसृजत् तेभ्यो ददन्नमात्मानमंतर्धानाख्यमद्भुतं ॥४५॥ स
किं न राक्षिं पुरुषान् प्रत्यात्मेनाः सृजत्प्रभुः मानयन्नात्मनात्मानमात्मना संविजो

भा.ल.
५६

कथन ॥ ४५ ॥ ते तु तज्जगद्गुरुः रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना मिथुनाभ्युपगम्य तस्मै वोषसि क
र्मणि ॥ ४६ ॥ देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिंतया सर्गे तु पचिते क्रोधादुत्ससज्जित
द्वयः ॥ ४७ ॥ येऽहो यंता मुतः केशा अहयसंगजतिरे सपप्रिसर्पतः कृशनागा भोगोरु
कंधराः ॥ ४८ ॥ स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मनः तदा मन्त्रसमज्जिते मन
सालोकमावनात् ॥ ४९ ॥ ते मः सोत्यसजत्स्वीयं पुरं पुरुष आत्मवान् तान् दृष्ट्वा ये पुरा
सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिं ॥ ५० ॥ अहो एतज्जगत्सृष्टः सुकृतं तव ते कृतं प्रतिष्ठिताः क्रि
यायस्मिन् साकमन्नमदा महे ॥ ५१ ॥ तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना कृषी
र्नैर्ऋषिकेशः ससज्जामिमताः प्रजाः ॥ ५२ ॥ ते मश्चैकैकशः सस्य देहस्यां शमदादजः
यत्तत्समाधियोगवितपो विद्याविरक्तिमत् ॥ ५३ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे तृती

संखि

५६

यस्कंधे विंशतिमोऽध्यायः ॥ विदुर उवाच ॥ स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः परमसंस्मृतः
कथ्यतां भगवन् यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः ॥ १ ॥ प्रियव्रतो नानपादौ स्वायंभुवस्य वै य
था धर्मं तु उपतुः ससदीपवतीं महं ॥ २ ॥ तस्यैव दुहिता ब्रह्मरुदेवरुतीति विष्मता प
त्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ॥ ३ ॥ तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगक्षणे
ससज्जकतिधा वीर्यं तन्मेषु श्रुषवेव द ॥ ४ ॥ रुचिर्यो भगवान् ब्रह्मरुदक्षो वा ब्रह्मणः
मुतः यथा ससज्जितानि तन्व्याभायं चिमानवा ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच प्रजाः सृजेति
भगवान् कर्दमो ब्रह्मणो दित ॥ सरस्वत्यां तपस्ते पे स हस्त्राणां समादश ॥ ६ ॥ ततः स
माधियुक्तेन क्रियायुक्तेन कर्दमः ॥ संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाश्रुषं ॥ ७ ॥ ताव
त्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे ॥ दर्शयामास तं सत्तः शब्दं ब्रह्मरुदध्वजः ॥ ८ ॥

स्तोत्र

जा.त.
५७

सतं विरजमर्कं त्रिसितपत्रोत्पलस्रजं ॥ सिग्धनीलाजकव्रातवक्त्राब्जं विरजो वरं ॥ ९ ॥
किशोरिनं कुंडलिनं शंखचक्रगदाधरं ॥ श्वेतोत्पलक्राउनकं मनःस्य शस्मितेक्षणं
॥ १० ॥ विन्यस्तचरणं भोजनं सदेहो गरुत्मतः ॥ दृष्ट्वा खेव स्थितं वक्षः श्रियं कौस्तुभकं
धरं ॥ ११ ॥ जातहर्षोऽपि तन्मूर्च्छासितौजस्य मनोरथः ॥ गन्निस्त्वम्पराणां त्रातिस्व जावात्मा
कृतांजलिः ॥ १२ ॥ रुषिरुवाच ॥ ॥ जुष्टं वताः द्यारिविलसत्वरणशोः सांक्षिभ्यमक्ष्णोऽसवद
श्चिन्तान्नः ॥ यद्दर्शनं जन्ममिराद्यसद्भिराशासते योगिनो रूढयोगाः ॥ १३ ॥ ये मायया ते ह
तमेधमस्त्वत्याहारविदं भवसिंधुपोतं ॥ उपासते कामजवायतेषां रासीराकामान्नि
रयेपि येसुः ॥ १४ ॥ तथा सचाहं परिवोढुं कामः समानराजोऽहमेधधेतुं ॥ उपेयिवान्मृ
जमशेषमृजं दुःशयः कामदुष्टां प्रियस्य ॥ १५ ॥ प्रजापते सेवचसाधीशतं त्याज्योक्तः

५७

किं जायं कामहतो नु बद्धः ॥ अहं च लोका नु गतो वहामिव लिंच शुक्लानि मिषाय तुभ्यं
॥ १६ ॥ लोकांश्च लोका नु गतां नु पश्यंश्च हित्वा श्रितास्ते चरणात् पत्रं ॥ परस्परं त्वदुणवा
दसीधुपास्य निर्यापितदेहधर्माः ॥ १७ ॥ न तेऽजरा सन्मिराद्युरेषां त्रयोदशारं त्रिशतं
षष्टिपर्वं ॥ षण्णेभ्य नंतलुहियत्रिनामिकरात्मो तो जगदा छिद्यधावत् ॥ १८ ॥ एकः स्व
यं स न जगत्तः सिसृक्षया दितो ययात्मनः धियोगमायया ॥ स जस्य दः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे
यथोर्णना विर्गवन्स्वराक्षिभिः ॥ १९ ॥ नैतद्वताधीशाय दंतवे सितं यन्मायया नस्त
बुधे न तस्मै ॥ अनुग्रहायास्तु पियर्हि मायया लसन्नुलस्यातनुवा विलसितः ॥ २० ॥
तं त्वानुन्दतो परतर्कं क्रियार्थं स्वमायया वर्तितलोकतंत्रं ॥ न माम्प्रीक्ष्य न मनीय
यादसरे जमत्यायसि कामवर्षं ॥ २१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यवलीकं प्रणुतो ब्रह्मनाभ

भा. त.
५८

समावभाषेवचसामतेन सुपर्णपक्षोपरिरोचमानः प्रेमस्मितो दीक्षणाविभ्रमः
॥२२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ विदित्वा तव चैतं मे पुरैव समयोजितम् ॥ यदर्थमात्मनियमे
स्त्वयैवाहं समर्चितः ॥२३॥ न वै जातु मयैव स्यात्प्रजाध्वसमदर्हणं ॥ न वदिये घतित
रं मयि संग्रहितात्मनां ॥२४॥ प्रजापति सुतः सम्राट् मनुर्विख्यातमंगलः ॥ ब्रह्माव
र्त्तयो धिवसन् शास्ति स साणवांमहं ॥२५॥ स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्याशतरूपया
आयास्यति रिदं शुक्लां परश्वो धर्मकोविदः ॥२६॥ आत्मजामसितापां गीवयः शीज
गुणान्वितां मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो ॥२७॥ समाहितं ते हृदयं यत्रेमा
न्यरिवत्सरान् सात्वा ब्रह्मरूपवधूः काममाशुभजिष्यति ॥२८॥ यात आत्मन
तं वीर्यं न वधाप्रसविष्यति ॥ वीर्यं त्विदं यत्कृष्य आधास्यं त्यंजसात्मनः ॥२९॥ त्वं

५८

च सम्यगनुहाय निर्देशं मे उवाच ॥ मयि तीर्थकृता शेषक्रिया र्थे मां प्रत्यसे ॥२९॥ कृत्वा
हृदयं च जीवेषु रत्वा चानयमात्मवान् ॥ मय्यात्मानं सहजगद्गृह्य स्यात्प्रनिचापि मां ॥३०॥
सह्यहं स्वांशकलया त्वदीयेण महासुने ॥ तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहितां ॥३१॥
श्रीमैत्रेय उवाच ॥ एवं तमनुभाषाय भगवान् प्रत्यगक्षजः ॥ जगाम बिंदुसरसः स
रस्वत्या परिश्रितात् ॥३२॥ निरीक्षतस्तस्य यथावशेषसिद्धेश्वरानिष्टतसिद्धमार्गः ॥ आ
कर्षयन् पत्ररयेन्द्रपक्षैरुच्चारितं सोममुदीर्य माम् ॥३३॥ अयं संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमे
भगवानुपि ॥ आसे स्म बिंदुसरसितं कालं प्रतिपालयन् ॥३४॥ मनुः स्यंदनमास्यायशात
कौनपरिष्ठितः ॥ आशेष्य स्वादुहितं स मायः पर्यटन्महं ॥३५॥ तस्मिन्नुधन्वन् हनिनगवा
न्यत्समादिशत् ॥ उपायादाश्रमपदं मुनेः शांतव्रतस्य तत् ॥३६॥ यस्मिन् न गवतो नेत्राश्च

भा.त.
५९

पतन्नश्रुविदवा। रूपयासंपरीतीतस्यप्रपन्नेर्पितयानरां॥३७॥ तद्वैविंदुसरोनामसर
स्वत्यापरिप्लुतं॥ पुण्यंशिवाभूतजलंमहर्षिगणसेवितं॥३८॥ पुण्यदुमलताजालैः क
जत्पुण्यमर्गद्विजैः॥ सर्वर्तुफलपुष्पात्संवनरातिश्रियाचितं॥३९॥ मन्त्रद्विजगणे
घुष्टंमन्त्रभ्रमरविभ्रमं॥ मन्त्रवर्दिनरागेपंचाक्षयन्मन्त्रकोकिलं॥४०॥ कदंबचंपका
शककरंजबकुलासनैः॥ कुंदमंदारकुटजैश्चतपोतैरलंकृतं॥४१॥ कारंडवैः पुवै
हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः॥ सारसैश्चक्रवाकैश्चकोरैर्वल्गुकुजितं॥४२॥ तथैवहरि
णैः क्रोडैः श्वाविजवयकुंजरैः॥ गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्मकुलैर्नामिभिर्वृतं॥४३॥ प्रवि
श्यतन्नीर्यवरमादिराजः सहानुगः॥ ददशुनिमासीनंतस्मिन्नुदुतदुताशनं॥४४॥ वि
द्योतमानंबपुषातपस्युग्रयुजाचिरं॥ नातिक्षामंभगवतः स्निग्धापांगावलोकनात्॥

५९

तद्याहतामृतकलापीयूषस्त्रवणेनच॥४५॥ प्राशुं पयपलाशाक्षंजरिलंचारवाससं
उपसंसृत्यमलिनंयथार्हणमसंस्कृतं॥४६॥ अथोदजमुपायांतंनदेवंप्रणतंपुरः॥ सपर्यया
प्रत्यगृहीत्यतिनंद्यानुसूयया॥४७॥ गृहीतार्हणमासीनंसंयतंप्रीणयन्मुनिः॥ स्मरन्ग
वरादेशमित्याहस्यस्यायागिरा॥४८॥ नूनंचक्रमणंदेवसतांसंरक्षणायते॥ वधायचा
सतांयत्तंदरेःशक्तिर्हिपालिनी॥४९॥ योर्कैर्द्वित्रीइवायनायमधर्मप्रवेतसां॥ रूपाणि
स्यानआधत्सेतस्मैशुक्लायतेनमः॥५०॥ नयदारायमास्यायजैत्रंमणिगणार्पितं॥ विस्फ
र्जच्चंडकोदंडोरथेनत्रासयन्नयान्॥५१॥ स्वसैन्यचरणसुखंवेपयन्मंडलंभुवः॥ विकर्ष
नृवृहतींसेनांपर्यटस्यशुमानिव॥५२॥ तद्वैवसेतवः सर्वेवर्णाश्रमनिबंधनाः॥ भग
वद्विताराजन्निघोरचतदस्युनिः॥५३॥ अधर्मश्चसमेधेतलोत्तुपैर्द्यैकुशैर्नृभिः॥ शया

भा. त.
६०

नेत्वपिलोकोयंदस्युग्रस्तोविनंश्यति॥५४॥अथानिष्टेत्वांवारयदपंतमिहागतः तदा
यंनिर्वृत्ताकेनप्रतिपद्यामहेतदा॥५५॥इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेकापिलेयेएकविं
शोऽध्यायः॥२१॥मैत्रेयउवाच॥एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयोमुनिःसत्रीडश्वतं
सम्राट्उपारतमुवाचह१मत्तुरुवाच॥ब्रह्मासृजत्स्वमुखतोयुष्मानात्मपराशया
छंदोमयांस्तपोविद्यायोविंगयुक्तानलंपरा॥२॥तत्राणायासजज्ञास्मान्नरोःसहस्रात्स
हस्रपात्तद्व्यंतस्यहिब्रह्मक्षत्रमंगं प्रचक्षते॥३॥अतोत्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्मक्षत्रं च
रक्षतः॥रक्षतिस्माद्ययोदेवःसयःसदसदात्मकः॥४॥तवसंदर्शनादेवछिन्नामेसर्वसं
शानादेवछिन्नामेसर्वसंशयाः॥यत्स्वयंभगवान्प्रीत्याधर्ममाहरिरक्षिषो॥५॥दिष्ट्वा
मेभगवान्दृष्टुं दुर्दृशोयोःकृतात्मनां॥दिष्ट्वापादरजःसृष्टंशीघ्रमिभवतःशिवं ह

दिष्ट्वात्वयावुशिष्टोहंकृतश्चानुयग्रहोमहान्॥अपावृतैःकर्णैर्धैर्जुष्टादिष्टोशतानिर्गि॥७॥
समवान्दुहितस्त्रेहपरिक्लिष्टात्मनोमम श्रोतुमर्हसिहीनस्यश्चावितंरूपयामुने॥८॥प्रि
यव्रतेत्तानपदोःस्वसेयंदुहितामम॥अन्विष्ठतिपतियुक्तंवयःशीलगुणादिभिः॥९॥य
दातुमवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान्॥अश्रुणोन्नारदादेशात्वप्यासीकृतनिश्चया॥१०॥
तत्प्रतीच्छदिनाग्नेमांश्रद्धयोपहतामया॥सर्वात्मनानुरूपान्तेगहमेधेषुकर्मसु॥११॥
उद्यतस्यहिकामस्यप्रतिवादेनशस्यते॥अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः॥१२॥
यउद्यतमनादत्यकीनाशमभियाचते॥शीयतेतद्यशःस्फीतमानश्चावतयाहतः॥१३॥अ
हंत्वाश्रुणवंविधन्विवाहार्पसमुद्यतं॥अतस्त्वमुपकुवणिःप्रज्ञांप्रतिगृहाणमे॥१४॥क
षिरुवाच॥वाटमुद्धेदुकामोहमप्रज्ञाचतवात्मजा॥आवयोरनुरूपोसावाद्योवैवा

भा० तः
६१

हिकोविधिः॥१५॥ कामः सन्नयान्नरदेवतेस्याः पुत्राः समाम्नायविधोप्रतीतः कएवतेतन
यांनादियेतस्यैवकांत्यासिपतीमिवश्रियं॥१६॥ यांहर्म्यघृष्टेकणदंघ्रिशोभांविक्काउतं
कंदुकविह्वलाक्षं॥ विश्वावसुर्मपतत्स्वादिमानात्तविलोकसंमोहविमूढचेता॥१७॥
तांप्रार्थयंतोललनाललाममसेवितश्रीचरणैरदृष्टं॥ वत्सामनोरुच्यपदः स्वसारंकोनानुम
त्येतबुधोन्नियातां॥१८॥ अतोन्नतिष्येसमयेनसाध्वीयावत्तेजोविनयादात्मनोमे अतोध
मन्निपारमहंस्यसुरव्यान्शुक्लप्रोक्तान्बहुमन्येविहिंस्रान्॥१९॥ यतोन्नवद्विष्टमिदंविचि
त्रं संस्थास्यतेयत्रचवावतिष्ठते प्रजापतीनांपतिरेषमत्संपरंप्रमाणं नगवाननंतः
॥२०॥ मैत्रेयउवाच॥ ॥ सउग्रधन्त्रियदेवावभाषेआसीच्चतुर्ह्मीमरविंदनानं॥ धियो
पगह्रस्मितशोभतेनमुखेनचेतोलुलुभेदेवहृत्प्रा॥२१॥ सोनुतात्वायवसितंमहि

६१

ष्यादुहितुः सुतां॥ तस्मैगुणगणात्पायददौतुत्यांप्रहर्षितः॥२२॥ शतरूपामहाराज्ञीपारिव
हन्निहाधनान्॥ दंपत्योः पर्यहात्प्रीत्यानृषावासःपरिष्ठितान्॥२३॥ प्रत्तांदुहितरंसम्राट्सद
सायगतव्ययः॥ उपरत्यचवाहुम्यामौत्कंमोन्नयिताशयः॥२४॥ अशक्नुवंस्तद्विरहंमु
चन्वाप्यकलांसुहु॥ आसिंचदेववत्सेतिनेत्रोदैःदुहितुःशिरवां॥२५॥ आमंत्र्यतंमुनि
वरमनुजातःसहानुगः॥ प्रतस्थेरथमारुह्यसन्नार्यःस्वपुरंनृपः॥२६॥ उन्नयोःरूपिकु
त्यायाःसरस्वत्याःसुरोधसोः॥ ऋषीणामुपशान्तानांपश्यन्नाश्रमसंपदः॥२७॥ तमायां
तमनिप्रेत्यब्रह्मावर्त्तन्निजापतिं गीतिसंस्तुतिवारिचैःप्रत्युदीयुःप्रहर्षिताः॥२८॥
बर्हिषतीनामपुणसर्वसंपत्समन्विता॥ न्यपतन्यत्रगेमाणियत्तस्यांगंविधुचतः॥२९॥
कुशाःकाशास्तएवासनश्चाश्वद्वरितवर्चसः॥ ऋषयोयैःपराभाष्ययत्तघ्नान्यतमीजि

भा.त.
६२

रे ३० कुशकाशमयं बर्हिगस्तीर्य न गवान् मनु॥ अयजद्यत्तपुरुषं लब्ध्वा स्थानं यतो भुवं
३१ बर्हिष्प्रतो नाम विभुर्गो निविश्य समावसत् तस्यां प्रविशेन्न वनं तापत्रयविनाशनं
स नार्यः स प्रजः कामान्बुभुजे न्याविरोधत॥ ३२ संगी यमानसत्कीर्त्तिः स स्त्रीभिः सु
रगायकैः प्रसृषेष्टु बद्धेन हृदा शृण्वन् हरेः कथा॥ ३३ निष्प्रातं योगमाया सुसुनि
स्वायं भुवं महुं यदा न्न शपितुं नो गान्नो कुर्न गवत्यरं॥ ३४ अयातया मास्तस्या स न्या
माः स्वांतरयापना॥ शृण्वतो ध्यायतो विद्मोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः॥ ३५ स एव स्वांतरं
नित्ये युगानामेक स सति॥ वासुदेव प्रसंगेन परिहृत गतित्रयः॥ ३६ शरीरमानसादि
व्यावैयासे ये च मानुषा॥ भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधं ते हरि संश्रयं॥ ३७ यः पृष्टो मुनिभिः
प्राह धर्मान्ना नाविधा न्शु नान्॥ नृणां वृणांश्च माणां च सर्वं नूतन हितः सदा॥ ३८ एतन्ने

६२

आदि राजस्य मनोश्चरितमद्भुतं वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु॥ ३९ इति
श्रीभागवते महापुराणे तृतीय स्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥ मैत्रेय उवाच॥ पितॄणां
प्रस्थिते साध्वीपतिमिगितकोविदा नित्यं पर्यचरन् प्रीत्या भवानी वनं प्रभुं॥ १ वि
सृजेनात्मशौचेन गौरवेण दमेन च॥ शुश्रूषया सौहृदेन वाचा मधुरया च नो॥ २ विसृ
ज्य कामं दंभं च वेषं लोभमघं मदं॥ अप्रमत्तो घातानि त्यंते जायां समतोषयत्॥ ३ सर्वै
देवर्षिर्व्यस्तां मानवीं समनुव्रतां॥ दैवान् शयसः पत्न्युराश्रयानां महाशिषः॥ ४ काले
न नृयसाक्षामां कर्त्तितां व्रतचर्या प्रेमगुरुदयावाचा पीडितः कृपया ब्रवीत्॥ ५ तुष्टो
हमद्यत्तवमानविमानदायाः शुश्रूषया परमया परया च नृणां यो देहिनामयमतीव
सुहृत्स्वदेहो नावेक्षितः समुचितः स पितुं मदर्षे॥ ६ ये मे स्वधर्मनिरतस्तपः समाधिवि

द्यात्मयोगविजिताभगवत्प्रसादा ॥ तानेव ते मद्भुसे वनयावरुद्धान् दृष्ट्वा प्रपन्नपवि
 तराम्यभयानशोकात् ॥ १० ॥ अन्येषु न भगवतोऽनुव उदितं न विसंति तार्य रच ना किमु
 रुक्रमस्य ॥ सिद्धासि मुंश्च विनवान्निजधर्मदोहा न्दिव्यान् न रैर्दुरधिगन्तु पविक्रियाभिः ॥ ११ ॥
 एवं ब्रूवाण मवताखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिगमात् ॥ संप्रश्रय प्र
 णयविकृतयागिरेषत्तूडावजोकविजसद्वसिताननाह ॥ १२ ॥ रे वरूति रुवाच ॥ ॥
 गच्छ तद्विजृम्भैत रमो घ योगमायाधिपे त्वपि विमोत देवैर्मि न्त ॥ यस्मै मयापि
 समयः सकृदंगसंगो भूया नरीयसि गुणा ॥ प्रसवः संती नः ॥ १३ ॥ तत्रेति कृत्य सुपरिश्रययो
 पदेशं येनैष मेकर्त्तितोऽतिरिं स यात्मा ॥ सिद्धे त ते कृतमनो न वधार्थिताया ही न सदाश
 भवनं सदृशं विचक्ष्व ॥ १४ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ प्रियायाः प्रियमन्विच्छ क ह मो योगमास्थि

ता ॥ विमानं कामगं सत्तत्त्वे वा विरची करत् ॥ १५ ॥ सर्वकामदुषं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितं
 सर्वधूपचयोदकं मणिसंनैरुपस्कृतं ॥ १६ ॥ दिव्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहं ॥ पट्टि
 काभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतं ॥ १७ ॥ स्रग्मिर्विचित्रमास्यामि मंजुसिंजत्प्रउंमि
 मि ॥ दुकूलशोभकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितं ॥ १८ ॥ उपर्युपरिविन्मस्तनिजयेषु पृथ
 कपृथक्क्षिप्तैः कशिपुभिः कांतं पर्यंकव्यजनासनैः ॥ १९ ॥ तत्र ते त्रविनिक्षिप्ताना
 शिल्पोपशोभितं ॥ महामरकतस्य ल्याजुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ २० ॥ दाः सुविद्रुमदेहल्याभा
 तं वन्न कपाटमन्त ॥ शिखरे धिंदना नेषु हेमकुं नैरधिष्ठितं ॥ २१ ॥ चक्षुष्यमयगगायैव
 जनिनिष्ठुनिर्मितैः ॥ जुष्टं विचित्रवैतानैः सहारैर्हमतोरणैः ॥ २२ ॥ हंसपारावतव्रातैस्त
 त्रतत्रनिकृजितं ॥ कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुत्याधिरुत्य च ॥ २३ ॥ विहारस्थानविश्रा

मसंवेशप्रांगणजिरैः॥ यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः॥ २१॥ इदं कुरु हंतस्य शयं
 तीनातिप्रातेनचेतसा॥ सर्वत्र ताशयाभितः प्रोवाच कर्हमः स्वयं॥ २२॥ निमज्ज्यास्मिन्
 हरेन्नीरुविमानमिदमारुह॥ इदं शुक्लकृतं तीर्थमशिषांयापकं नृणां॥ २३॥ सातत्रुत्तु
 समारायवचः कुवलयेषणा॥ सरजं विभ्रती वासोवेणी नृतांश्चमर्दजान्॥ २४॥ अं
 गंचमजपंकेन संछन्नं शवजस्तनं॥ आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजजाशयं॥ २५॥
 स्रोतः सरसिवेशमस्याः शतानिदशकन्यकाः सर्वाः किशोरवयसोददशोत्यजगंधा
 याः॥ २६॥ तां दृष्ट्वा सहसोददशोत्यजगंधयः॥ २६॥ तां दृष्ट्वा सहसोत्याय प्रोचुः प्रांजज
 यः स्त्रियः वयं कर्मकरास्तुभ्यं शाधिनः करवामकिं॥ २७॥ स्नानेन तां महार्हं स्नाप
 यित्वा मनस्विनीं दुकलेनिर्मले नृत्ते ददुरस्यै च मानराः॥ २८॥ नृषणा निपराद्यानि

वरीयांसिद्युमंति च॥ अन्नं सर्वं गुणोपेतं पानं चैवामृतासवं॥ २९॥ अथादर्शस्वमात्मा
 नं स्रग्विणं विरजं वरं॥ विरजं कृतस्वस्य पनं कन्याभिर्बहुमानितं॥ ३०॥ स्नानं कृतशिल्पं
 स्नानं सर्वभरणभूषितं॥ निष्कयावं वज्रयिनं कजत्कांचननूपुरं॥ ३१॥ श्रोणोरधस्त
 याकांच्याकांचन्यावदुरत्नया॥ हारेण च महार्हं रुचकेन विभूषितं॥ ३२॥ सुदता सुभ्रु
 वाश्चक्षुःस्थिग्रापांगेन चक्षुषा॥ पद्मकोशस्य धानी लैरजकैश्च जसन्मुखं॥ ३३॥ तदा
 सस्माररुषभमृषाणां दयितं पतितं च चास्ते सहस्रानि यत्रास्ते सप्रजापतिः॥ ३४॥ भर्तुः
 पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रावृतं तदा॥ निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रतिपद्यत॥ ३५॥ स
 तां कृतमजस्नानां विभ्राजंती मपूर्ववत्॥ आत्मनो विभ्रतां रूपं संवातरुचिरस्तनी॥ ३६॥
 विद्याधरी सहस्रेण सेवमानां सुवाससं॥ जातभावी विमानं तदा रोहयदमित्रहन्॥ ३७॥

भा. त.
६५

तस्मिन्नुत्तमदिमा प्रिययानुरक्तो विद्याधरा निरुपचाणविष्टविमाने॥ बभ्राज^उ हत्क
चकुसुमणवानपीत्यस्ताराभिरवतस्वोदुपतिर्नः॥ ३८॥ तेनाष्टलोकपविहारकु
लाचलेंद्रशेणी घनंगसरवमारुतसौ नगासुसिद्धेनुतोद्युधुनापातशिवस्वनासुरे मेचिरं
धनदवह्नननावरुषी॥ ३९॥ वैश्रंभकेसुरसनेनंदनेपुष्यभद्रको॥ मानसेचैत्ररथ्येच
सरेमेरुमयारतः॥ ४०॥ आजिह्मुना विमानेन कामगेन महीयसा॥ वैमानिकानत्यशेत
चरद्भोकाद्रयथानितः॥ ४१॥ किंदुरापादनंतेषां पुंसां पुष्टमचेतसां॥ यैराश्रितस्तार्थ
पदश्चरणो व्यसनात्पयः॥ ४२॥ प्रेक्षयित्वा सुवोगोलं पत्न्या वा नृसंस्पया॥ वक्ताश्च यं
महायोगी स्वाश्रमापन्यवर्तते॥ ४३॥ विनश्यन्नवधात्मानं मानवी सुरतोत्सुकं रामानि
रमयदरेमेवर्षद्गन्तुं त्वित्ते॥ ४४॥ तस्मिन्निमान उल्लसं शय्यां रतिकरं श्रिता

६५

नचाबुध्यततं कालं पत्याः पीप्सेन संगता॥ ४५॥ एवं योगानुभावेन दंपत्योरममाणयोः
शतं व्यतीयुः शरदः कामलाजसयोर्मनाक॥ ४६॥ तस्यामाधनरेतस्तां नावयन्नात्मवि
दोधा विधाय रूपं सर्वसंकल्पविदिभुः॥ ४७॥ अतः सा सुषवे सद्यो देवहूतिः स्त्रि
यः प्रजाः सवस्ति आरुसवं ग्यो लोहितोत्पल गंधयः॥ ४८॥ पतिं सा प्रवृत्तिं पतंतदा
सस्योशतासता॥ स्मयमाना विह्वलेन हृदये न विदूयता॥ ४९॥ त्रिंशं तथो मुखीभ
मिपदानरवमणिश्रिया उवाच ललितां वाचं निरुध्याशुकलां शनैः॥ ५०॥ देवहूतिरुवा
च॥ सर्वं तद्गवन्मत्स्यमुपोवाहप्रतिश्रुतं अथापि मे प्रपन्नाया अनयं दौ तु महसि
॥ ५१॥ ब्रह्मदुहितमिह भुवि मृग्याः पतयः समाः कश्चित्स्यान्ने विशोकामत्वमिप्रवृ
त्तिरेव न॥ ५२॥ अतो वतालं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो इन्द्रियार्थप्रसंगेन परित्यक्त

लेना

परमना ॥ ५३ ॥ इन्द्रियार्थेषु मज्जन्त्या प्रसंगस्तपि मेकतः ॥ अजानं त्यापरं भावं तथाप्यस्वभ
याय मे ॥ ५४ ॥ संयोगः संसृते हेतु रसत्सु विहितो धिया स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वा
मकल्पते ॥ ५५ ॥ निदयत्कर्मधुमयिन विरागाय कल्पते ॥ न्त्यार्थपरसेवायै जावत्तत्र पि
मतो हि सः ॥ ५६ ॥ साहे न गतो नूनं वेचिता मा यया ददं ॥ यत्वा विमुक्तिं लक्ष्म्या वंश्या
नमुमुक्षेयबंधनात् ॥ ५७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे त्रयोविंशतिमोः
ध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ निर्वेदवारिनी मेवं मनो दुहितरं मुनिः ॥ दयालुशालिनी
माह शुक्लाभि व्याहृतं स्मरन् ॥ १ ॥ कृषिरुवाच ॥ माखिदो गजपुत्रास्य मात्मानं प्रत्यनि
रितं ॥ न गवांसे स रोग भ्रम दूरात्सं प्रपत्स्यते ॥ २ ॥ धतव्रता सिद्धं ते दमेन नियमेन च
तपो द्रविणदानैश्च अथ याचे श्वरं न ज ॥ ३ ॥ सत्वया रो धितः शुक्लो वितत्वन्मा मकं य

॥ ४ ॥ छिन्ना ते ह दय ग्रंथि मौदर्यो ब्रह्म भावनः ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ देवहूत्यपि संदेशं गौरवे
ण प्रजायते ॥ सम्पक्कश्चाय पुरुषं कुरुस्य मनजुरु ॥ ५ ॥ तस्यां बहु तिये काले न गवान्म
धु सरनः ॥ काहं मं वीर्यमापन्नो जसे प्रिरिव दारुणि ॥ ६ ॥ अवाहयं सदा यो मिवादित्राणि
घना घनाः ॥ गायंति तं स्मरं धवनि त्पं त्य स र सो मु रा ॥ ७ ॥ पेतुः सुमनसो दिव्याः खिचरै र
पवर्जिताः ॥ प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अं भां सिच मनां सिच ॥ ८ ॥ तत्कहं माश्रम पदं सर
स्वत्या परिश्रुतं ॥ स्वयं भूः साक मृषि निमरी च्यादि निरभ्ययात् ॥ ९ ॥ न गवंतं परं ब्रह्म
सत्वेनां शो न शत्रु हन् तच्च संख्या न विज्ञस्यै जातं विद्वानजः स्वरात् ॥ १० ॥ सत्ता जयन् वि
शुद्धेन चेतसा तच्चि कर्षितं प्रहृष्यमाणै रसुभिः कर्हं च तमभ्यधात् ॥ ११ ॥ ॥ ब्रह्मो वा
च ॥ ॥ त्वयामे पचिति स्तात कल्पिता निर्व्यली कता ॥ यन्मे संजग हे वाक् न वान्मान

भा. त.
६७

रमानयन ॥ १२ ॥ एतावत्येवमुश्रुषा कार्यापितरिपुत्रकैः ॥ वारमित्यनुमन्येतगौरवे
णगुरोर्वच ॥ १३ ॥ इमादुहितरः सम्यतववत्ससुमध्यमाः ॥ सगमितं प्रभावैः स्वैर्दृष्ट
यिष्यत्यनेकधा ॥ १४ ॥ अतस्त्वमपि मुखे यथाशीलं यथारुचि ॥ आत्मजापरिदेत्यद्यविस्त
णी हियशोनुवि ॥ १५ ॥ वेदाहमाद्यं पुरुषममैव तीर्णं सिमायया ॥ नूतानां मे वधिं देहं वि
न्नाणं कपिलं मुने ॥ १६ ॥ ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणा मुद्धरन् जरा ॥ हिरण्यकेशः प
द्माक्षः पद्मसुदापदांबुज ॥ १७ ॥ एष मानविते गते न प्रविष्टः कैटभाईनः ॥ अविद्या संश
यग्रं धिं छित्वा गां विचरिष्यति ॥ १८ ॥ अयं सिद्धगणाधीशः सांख्याचार्यैः सुसंमतः ॥ लो
के कपिल इत्याख्यां गताते कीर्तिवर्धनः ॥ १९ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ तावाश्चास्य जगत्त्र
णकुमारैः सह नारदाः ॥ हं सो हं से नयानेन त्रिधामपरमं ययौ ॥ २० ॥ गते शतधत्तौ क्ष

६७

तः कर्हमस्तेन चोदितः ॥ यथोदितं स्वदुहितः प्रादाद्विश्वसज्जानत ॥ २१ ॥ मरीचयेक
लां प्रादादनसूयामथात्रये अधामंगिरसे यच्छुलस्यायहविभुवि ॥ २२ ॥ पुलहायग
तियुक्तां क्रतवे चक्रियां सती ॥ ख्यातिं च भगवे यच्छसिष्टायाय संधती ॥ २३ ॥ अथवर्णे
हरात्तु शांतिं यथायतो वितन्यते ॥ विप्रर्षभान् कृतोद्वाहान् सदा राक्षसमलालयत् ॥ २४ ॥
ततस्ते रूषयः क्षत्तकृतदारानि मंत्रयत् ॥ प्रातिष्ठन् दिमापन्नास्वस्वमाश्रममं उज ॥ २५ ॥
सचावतीर्णं त्रियुगमासाय विबुधर्षभ ॥ विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥ २६ ॥
कर्हम उवाच ॥ अहो पापच्यमानानां निरये स्वे रमंगलैः ॥ कालेन नृयसानूनं प्रसी
दंती ह देवताः ॥ २७ ॥ बहुजन्मविषकेन सम्यग्योगसमाधिना ॥ द्रष्टुं यतं ते यतयाः श्रूया
गारेषु यत्पदं ॥ २८ ॥ स एव भगवानद्य हे लनं न गणय्यतत् ॥ यद्देखुजातो ग्राम्याणां यः

सानां पक्षपोषणः ॥ २९ ॥ स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमिवतीर्णोऽसि मे गृहे ॥ चिकीर्षुर्न गवान् ज्ञानं
भक्तानां मानवर्धनः ॥ ३० ॥ तान्येव ते भिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव ॥ यानि यानि च रोचंते ते स्व
जनानामरूपिणः ॥ ३१ ॥ तं हरिं भिस्तत्त्वबुद्ध्या द्यामहाभिवाराहं पादपीतं ॥ ऐश्वर्यवै
रग्ययशोवबोधवीर्यश्रियां प्रेक्ष्य मम हं प्रपद्ये ॥ ३२ ॥ परं प्रधानं पुरुषं मह्यं तं काजं कविं त्रिव
तं लोकपालं आत्मानुभूत्यानुगतः प्रपद्ये च स्तुतं दशकिं कपिलं प्रपद्ये ॥ ३३ ॥ आस्मानि
पृच्छेद्यपतिं प्रजानां त्वया वतीर्णं उता प्रकामः परिव्रजत्यद्वीमास्थितो हं चरिष्ये
त्वां हरिपुंजं नृविशोकः ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं स
त्यलौकिकं ॥ अथाजनिमया तुभ्यं मद्वोचमृतं मुने ॥ ३५ ॥ एतन्मे जन्मलोकेऽस्मिन् मु
मुक्षुणां दुर्गतायात् ॥ प्रसंख्यानाय तत्त्वानां संमतायात्मदर्शने ॥ ३६ ॥ ओष आत्मपथो

व्यक्तो नष्टः कालेन नृयसा ॥ तं प्रवर्त्तयितुं देहमिमं विद्धि मया नृतं ॥ ३७ ॥ गच्छ कामं मया
पृष्टं मयि संन्यस्त कर्मणा ॥ जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय प्राप्नुय ॥ ३८ ॥ ममात्मानं स्व
यं ज्योतिः सर्वभूतगुहाशयं ॥ आत्मन्येवात्मना वा क्षरं विशोको न यममुच्यते ॥ ३९ ॥ मा
त्र आध्यात्मिकं विद्यां शमनं सर्वकर्मणां वितरिष्ये मया चासौ नयं चातिरिष्यति ॥ ४० ॥
श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः ॥ दक्षिणाकृत्य तं प्रीतो
वनमेव जगाम ह ॥ ४१ ॥ व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः ॥ निःसंगोऽप्यचरत्
क्षोणीमनश्चिरनिकेतनः ॥ ४२ ॥ मनो ब्रह्मणि युजानो यत्तत्सदसतः परं ॥ गुणावभासे वि
मुक्त एकभक्ता नुभाविते ॥ ४३ ॥ निरहंकृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः समहकस्वहक प्रत्यक्ष
शान्तधीर्धरः प्रशान्तो मिरिवोदधिः ॥ ४४ ॥ वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे सर्वगत्यनि परेण

नक्तिभावेनलब्धात्मासुक्तबंधन॥ ४५॥ आत्मानं सर्वभूतेषु भगवंतमवस्थितं॥ भ
यत्सर्वभूतानि भगवत्पिचात्मनि॥ ४६॥ इच्छादेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा॥ भ
गवन्नक्रियुक्तेन प्राप्ता भगवती गतिः॥ ४७॥ इति श्रीभगवते महाभुगणे तृतीयस्कंधे
कपिलोख्याने चतुर्विंशोऽध्यायः॥ शौनक उवाच॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवा
नात्ममायया॥ जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रजस्ये नृणां॥ १॥ न तस्य वृषणिः पुंसां वरि
णाः सर्वयोगिनां विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भरितृप्यंति मे सवः॥ २॥ यद्यदि धत्ते भगवान्
स्वच्छंदात्मात्ममायया॥ तानि मे श्रद्धा नस्य कीर्त्तन्या न्यनुकीर्त्तय॥ ३॥ स त उवाच वै पाप
नसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा प्राहेदं विदुरं प्रात आन्वाक्षिक्वा प्रचोदितः॥ ४॥ श्रीमैत्रे
य उवाच॥ पितरि प्रस्थिते राण्यं मातुः प्रियं चिकीर्षया तस्मिन् विदुसरे वासी त भगवा

न कपिलः किल॥ ५॥ तमासीनमकर्माणं तत्त्वमाश्रित्य दर्शनं॥ स सुतं देवहूत्या हधातुः संस्मर
ता वचः॥ ६॥ निर्विलीनितरं भ्रमन्नसर्दिद्वियतर्षणात्॥ येन संभाव्यमानेन प्रपन्ना धंतमः
प्रभो॥ ७॥ तस्य त्वंतमसोऽधस्य दुःपारस्या घपारगं॥ स च क्षुज्जन्मना मंते लब्धं मे त्वदु
ग्रहात्॥ ८॥ य आद्यो भगवान् पुंसामीश्वरो वै भवान् किल॥ लोकस्य तमसां धस्य च क्षुः स
र्प इवोरितः॥ ९॥ अयमे देव संमोहमपाकृष्टं त्वमर्हसि॥ यो वग्रहो हं ममेतीत्येतस्मिन् योजि
तस्त्वया॥ १०॥ तं त्वागता हं शरणं शरणं स नृत्य संसारतरोः कुवारं जिज्ञासया हं प्रकृतेः
परुषस्य न मासि स हर्म विहं विरहं॥ ११॥ मैत्रेय उवाच॥ इति सुमातुर्निरवद्यमीक्षितं
निशम्य पुंसामपवर्गविर्द्धनं धियामिनं द्या त्मवतां सतां गतिर्विना षड्विस्मितशोभिता
ननः॥ १२॥ श्रीभगवानुवाच॥ योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निश्रेयसाय मे॥ अत्यंतो

परतिवर्त्तुः स्वस्य च सुखस्य च ॥ १३ ॥ तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरा न धे ॥ कृपाणां श्रोतु
 कामानां योगं सर्वं गतेषु पुण्यं ॥ १४ ॥ चितः स्वस्वस्य बंधाय युक्तये चात्मनो मतं ॥ पुण्येषु सकृद्वं
 धाय रतं वा पुंसि युक्तये ॥ १५ ॥ अहं ममाभिमानोत्प्रेः कामलोभादिभिर्मलैः ॥ वीतं यदा मनः
 शुद्धमदुःखमसुखं समं ॥ १६ ॥ तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं ॥ निरंतरं स्वयं ज्योति
 रणिमानमखंडितं ॥ १७ ॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तिमुक्तेन चेतसा ॥ परिषरयत्युदासीनं
 प्रकृतिं च हतौ जसं ॥ १८ ॥ न युज्यमानः साया न क्षान गवत्परिजातमृति ॥ सदृशोऽस्ति शिव
 पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥ १९ ॥ प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ॥ स एव साधुषु
 कृतो मोक्षद्वारमया सुवृतं ॥ २० ॥ तिति क्षवः कारुणिका ॥ सुहृदः सर्वदेहिनां ॥ अजा
 तरात्रवः शौताः सीधवः साधुरूपिणाः ॥ २१ ॥ मय्यन्येन भावे न न भक्तिं कुर्वन्ति ये

इहो मत्कृतेत्यक्तकर्मणि स्यक्तस्वजनबंधवा ॥ २२ ॥ मदाश्रयाः कथामृष्टाः शृण्वंतिकथयं
 ति च तपंति विविधास्तापाः नैतान्मज्जतचेतसा ॥ २३ ॥ त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविव
 र्जिताः ॥ संगस्तेष्वयते प्राप्यः संगदोषहराहिते ॥ २४ ॥ सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवं
 तित्कल्पा रसायनाः कथा ॥ तज्जोषणादाश्च पवर्गवित्मनि शुद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमि
 ष्यति ॥ २५ ॥ भक्त्या पुमान्ज्ञातविरागैर्द्रियात्तदृष्टश्रुतान्मदचनानुचिंतया चित्तस्य
 यत्नो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते रुजुप्रियोगि मार्गे ॥ २६ ॥ असेवया यं प्रकृतेर्गुणानां सा
 नेन वैराग्यवित्तं नितेन योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहा वसंधे ॥ २७ ॥
 देवहूतिरुवाच ॥ काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा यया पदं ते निर्वृणु
 मं जमान्वाश्रवे अहं ॥ २८ ॥ यो योगो भगवद्वाणो निर्वृणात्मं स्वयोरितः ॥ कीदृशः कति

वांगानियतसत्त्वावबोधनं ॥ २९ ॥ तदेतन्मेविजानाहियथाहं मंदधीर्हरे ॥ सुखं बुधेयुदु
 बोधिं योषा न वदुः प्रहातर ॥ ३० ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ विदित्वा र्थं कपिलो मातुरित्यं जातस्त्र
 होयत्र तत्त्वाभिजातः ॥ तत्त्वाभ्यां यत्प्रवदंति सांख्यं प्रोवाच वै नक्तिवितानयोगं ॥ ३१ ॥
 श्रीनगवानुवाच ॥ देवानां गुणलिंगानामातुश्च विकर्मणां ॥ सत्त्वं वैकर्मनसो वृ
 त्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ ३२ ॥ अतिमिन्ना भागवती नक्तिः सिद्धे र्गणयसी ॥ जरयत्याश्रुया
 को रं निगीर्णमिन लोयया ॥ ३३ ॥ नैकात्मतां मे स्पृहयंति केचिन्मत्या दसे वा प्रिरता म
 दाहाः येन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य समाजयंते मम पौरुषाणि ॥ ३४ ॥ पश्यंति मे ते रुचि
 राण्यं वसंतः प्रसन्नवक्त्रा रुणलोचनानि ॥ रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृह
 णीयां वदंति ॥ ३५ ॥ तैर्दर्शनीया वयवैरुदारविनासहा सो सितवामसूक्तैः ॥ दत्तात्मनो ह

तप्राणांश्च नक्तिरनिष्ठतो मे गतिमरां वी प्रयुंक्ते ॥ ३६ ॥ अथो विनृतिं मम माया विनस्ता मे
 स्वर्यमंशंगमनुप्रवृत्तिं श्रियं भागवतो स्पृहयंति नद्रं परस्य मे तेः शुवते तु लोके ॥ ३७ ॥
 न कर्हि चिन्मत्यराः शांतरूपेनं स्थंति नोः निमिषो लेहि हेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुत
 श्च सत्त्वायुरुः सुहृदो दैवमिष्टं ॥ ३८ ॥ इमं लोकं तथैवा सुमात्मानसु मया यिनं ॥ आत्मानम
 नुये चेदये रायः पशवो ग्रहाः ॥ ३९ ॥ विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतो मुखं ॥ भजंत्य
 नन्यया न क्ता तान्मृत्योरपि पारये ॥ ४० ॥ नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषे श्वरात् ॥ आ
 त्मानः सर्वभूतानां भयंती ब्रं निवर्तते ॥ ४१ ॥ मद्भया द्वाति वा तो मं सूर्यस्तपसि मद्भयात्
 वर्षतींद्रो हृत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ॥ ४२ ॥ ज्ञानवैराग्ययुक्ते न भक्तियोगे न योगि
 नः ॥ से मायया दमू लं मे प्रविशं त्यकुतो भयं ॥ ४३ ॥ एतावानेव लोके स्मिन् दुःसांनिः श्रेयः

सोदयः तीव्रेण भक्तियोगेन मनोमय्यर्पितं स्थिरं ॥ ४४ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे तृती-
यस्कंधे कापिले येन क्रियोगः पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ अथ ते संप्रव-
क्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् यदिदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥ १ ॥ ज्ञानं निःश्रे-
यसा यथि पुरुषस्यात्मदर्शनि ॥ यदा दुर्वर्त्येत तत्ते हृदयं यथि मेदनं ॥ २ ॥ अनादि रात्मा
पुरुषो निगुणः प्रकृतेः परः ॥ प्रत्यक् धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वेन समन्वितं ॥ ३ ॥ स एष प्र-
कृतिं सृष्ट्वा देवीं गुणमयं विभुः ॥ यदृच्छयै वोपगता मम्यपद्युत लीजया ॥ ४ ॥ गुणैर्विचि-
त्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ॥ विलोक्य मुमुहे सद्यः स ह हस्तान् गृह्णा ॥ ५ ॥ एवं प-
रमि ध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः सुमान् ॥ कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ६ ॥ तदस्य
संस्मृतिबंधः पारतंत्र्यं च यत्कृतं ॥ भवत्येकं तुरीयास्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥ ७ ॥ कार्यं

करणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ॥ मोक्तृत्वे सुखदुःखानौ पुरुषं प्रकृतेः परं ॥ ८ ॥ देवहू-
तिरुवाच ॥ प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोन्नम ॥ ब्रह्मकारणयो रस्य सदसच्च परा-
त्मकं ॥ ९ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ यत्तन्निगुणमयं कं निसं सदसदात्मकं ॥ प्रधानं प्रकृतिं
प्रादुरविशेषं विशेषवत् ॥ १० ॥ पंचमिः पंचमिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशमिस्तथा ॥ एतच्चतुर्विंशति-
कं गणं प्राधानिकं विदुः ॥ ११ ॥ महाभूतानि पंचैव भूरापो मिर्मरुन्नमः ॥ तन्मात्राणि च तावन्ति
गंधादीनि मतानि मे ॥ १२ ॥ दशो द्रियाणि श्रोत्रं त्वक्चक्षुरसननासिकाः ॥ वाक्कर्णौ चरणौ
मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते ॥ १३ ॥ मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंत रात्मकं ॥ चतुर्धालि स्यते भेदो
हृन्मालक्षणरूपया ॥ १४ ॥ एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः स गुणस्य ह ॥ सन्निवेशो मया प्रोक्तो
यः कालः पंचविंशकः ॥ १५ ॥ प्रभावं पौरुषं प्रादुः कालमेके यतो मयं ॥ अहंकारविभूतस्य क-

ना.त.
७३

तुः प्रकृतिमीयुषः ॥ १६ ॥ प्रकृतेऽर्णसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि-
लक्ष्युपलक्षितः ॥ १७ ॥ अंतःपुरुषरूपेण काजरूपेण यो वहिः ॥ समन्तेष्वेव सत्त्वानां भगवा-
नात्ममायया ॥ १८ ॥ दैवात्सुमित्तधर्मिण्यां स्वस्यां यो नैपरः पुमान् ॥ आधत्तवीर्यं सा स तम-
हत्तत्वं हिरण्यायं ॥ १९ ॥ विश्वमात्मगतं यं जन्मकुरस्यो जगदंकुरः स्वतेजसापिबन्नात्रमात्म-
प्रसापनं तमः ॥ २० ॥ यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदं ॥ यद्वाहुवसि देवाख्यं चित्तं तन्मह-
दात्मकं ॥ २१ ॥ स्वच्छत्वमविकारित्वं शांतत्वमिति चेत्तसः ॥ वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृ-
तिः परा ॥ २२ ॥ महत्तत्वाधिकुर्वाणात् भगवद्दीपसंज्ञात् ॥ क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः
समपद्यत ॥ २३ ॥ वैकारिकसौजसश्च तामसश्च यतो भवः ॥ मनसश्चैन्द्रियाणां च भूतानां
महतामपि ॥ २४ ॥ सहस्रशिरसं सा साद्यमनंतं प्रचक्षते संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतं त्रिदिव-

७३

वकार्यत्वं

मनोमयं ॥ २५ ॥ कर्तृत्वं कारणत्वं चेति लक्षणं शांतघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृतेः
॥ २६ ॥ वैकारिकादिकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत ॥ यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसं-
भवः ॥ २७ ॥ यद्विदुर्त्यनिरुद्धाख्यां कृषीकाणामधीश्वरं ॥ शारदेहीवरश्यामं संराधं योगिभि-
रानैः ॥ २८ ॥ तैजसान्नुविकुर्वाणा बुद्धितत्त्वमनस्तसि ॥ द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनु-
ग्रहः ॥ २९ ॥ संरायो धविप्रयसो निश्चयः स्मृतिरेव च ॥ स्वापश्च ते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः प-
थकः ॥ ३० ॥ तैजसानां द्रियाण्येव क्रियाज्ञानं विभागशः ॥ प्राणस्य हि क्रियाशक्तिबुद्धेर्विज्ञान-
शक्तिता ॥ ३१ ॥ तामसाश्च विकुर्वाणाः भगवद्दीपनोदितात् ॥ शब्दमात्रमनश्च तस्मान्नमः श्रो-
त्रं च शब्दगं ॥ ३२ ॥ अर्थाश्च यत्वं शब्दस्य द्रष्टृर्लिंगत्वमेव च ॥ तन्मात्रत्वं च नमसो लक्षणं कव-
यो विदुः ॥ ३३ ॥ भूतानां छिद्रात् तत्वं बहिरंतरमेव च प्राणैर्द्रियात्मधि सत्त्वं नमसो वृत्ति लक्ष-

भा.त.
७४

णं ॥ ३४ ॥ नमसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्याविकुर्वन्तः ॥ स्पर्शो भवन्नतो वायुर्लोकस्य रश्मिश्च
 संग्रहः ॥ ३५ ॥ मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च ॥ एतत्तस्य रश्मितन्मात्रत्वं नमस्ततः
 ॥ ३६ ॥ चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥ सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्मानिज
 क्षणं ॥ ३७ ॥ वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्दूषणं देवे रितान्नतः ॥ समुत्पितं ततस्ते जश्च क्षुरूपोप
 लंभनं ॥ ३८ ॥ द्रव्याकृतित्वं गुणताव्यक्तिमं स्यात्त्वमेव च ॥ तेजस्त्वं तेजसः साधिरूपमात्र
 स्पृहन्तयः ॥ ३९ ॥ द्योतनं पाचनं पानमदनं हिममर्दनं ॥ तेजसो हन्तयस्त्वेताः शोषणं क्षु
 त्तेव च ॥ ४० ॥ रूपमात्रादिकुर्वाणान्तेजसो देववोरितान् ॥ रसमात्रमभून्नस्मादं भोजि
 फारसग्रहः ॥ ४१ ॥ कषायो मधुरस्तिक्तकटुश्च ॥ तैत्तिरीयानां विकारेण रस ए
 को विप्रियते ॥ ४२ ॥ क्लेदनं पिंडनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनं ॥ तापायनो दोहपस्तमन

७४

सो हन्तयस्त्विमाः ॥ ४३ ॥ रसमात्रादिकुर्वाणादंभसो देववोरितान् ॥ गंधमात्रमभून्नस्मा
 त्स्थवीघ्राणस्तु गंधगः ॥ ४४ ॥ करं नष्टि सौरभ्यं शोतो द्यादिभिः रंथकः ॥ द्रव्यावयववैषमा
 त्गंध एको विप्रियते ॥ ४५ ॥ भावनं ब्रह्मणस्यानंधारणं सविशेषणं ॥ सर्वसत्त्वगुणोद्भेद
 एषिवीरुत्तिजक्षणं ॥ ४६ ॥ नमो गुणविशेषार्थेयस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते ॥ वायुगुणविशेषा
 र्थेयस्य तत्स्पर्शनं विदुः ॥ ४७ ॥ तेजोगुणविशेषार्थेयस्य तच्चक्षुरुच्यते ॥ अंनोगुणविशे
 षार्थेयस्य तद्रसनं विदुः ॥ ४८ ॥ धर्मगुणविशेषार्थेयस्य सघ्राण उच्यते ॥ परस्परद्वयते ध
 मेत्यपरस्मिन्समन्वयात् ॥ अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ॥ ४९ ॥ एतान्यसं
 हृत्य यदा महदादीनि सप्त वै ॥ कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपा विशतः ॥ ५० ॥ ततस्ते
 नात्र विद्धे मीयुक्तेभ्योऽमचेतनं उत्पितं पुरुषो यस्मादुत्तिष्ठत्सो विशतः ॥ ५१ ॥ एतदं

भा. त.
७५

उंविशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः॥ तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनाहृतैर्वदिः॥ ५२॥ यत्र लो
कविता नोयं रूपं न गवतो हरेः॥ हिरण्ययादंडकोशादुत्पायसलिलेनायात्॥ ५३॥ त
माविश्य महादेवो बहुधा निर्विन्नेदं निर्विद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततो नवत्त
वाण्या वक्रिरथो नासै प्राणो तो घ्राण एतयोः॥ ५४॥ घ्राणाद्यायुरभिघेता मक्षिणी चक्षुरे
तयोः॥ तस्मात्स्यस्त्वभिघेतां कणोश्चोत्रं तूतो दिशः॥ ५५॥ निर्विन्नेदं विराजस्त्वकरो म
श्मश्चादयस्ततः॥ ततश्चौषधयश्चासनश्शिष्टं निर्विन्निदेततः॥ ५६॥ रेतस्तस्मादाप आ
सदं निर्विन्निद्यत वैशुदं सुहादपानोपानाच्च मृत्युलोकं नयंकरः॥ ५७॥ हस्तौ च निरभि
घेतां वलंताभ्यां ततः स्वरः॥ पादौ च निरभिघेतां गतिस्त्याभ्यां ततो हरिः॥ ५८॥ नाभ्यो
स्य निरभिद्यंत ताभ्यो लोहितमाभृतं॥ नयस्ततः समभवत् उदरं निरभिद्यत॥ सुप्ति

७५

नैवा

पासेततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत्॥ ५९॥ अथास्य हृदयं निन्नं हृदयान्मन उत्थि
तं॥ मनसश्चंद्रमाजातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः॥ ६०॥ अहंकारस्ततो रुद्रश्चिन्नं चैत्यस्त
तो नवत्त॥ एतेत्यभ्युत्पिता देवाः स्योत्पापनेराकन्॥ ६१॥ पुनराविविधुः खानितमुत्थाप
यितुं क्रमात्॥ वक्रिवाचासुखं मेजे नोदति घृत्तदा विराट्॥ ६२॥ घ्राणेन नासिके वायुर्नोद
ति घृत्तदा विराट्॥ अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदति घृत्तदा विराट्॥ ६३॥ श्रोत्रेण कणौ च
दिशो नोदति घृत्ततो विराट्॥ त्वचरो मत्रिणेष्वधो नोदति घृत्ततो विराट्॥ ६४॥ रेतसो शि
श्ममापस्तु नोदति घृत्ततो विराट्॥ शुद्धं मृत्युरपानेन नोदति घृत्तदा विराट्॥ ६५॥ हस्ता
विंदो बलेनैव नोदति घृत्तदा विराट्॥ विष्णुगत्यैव चरणो नोदति घृत्तदा विराट्॥ ६६॥ नाडी
नद्यो लोहितेन नोदति घृत्तदा विराट्॥ सुत्राद्वा सुदरं सिंधुर्नोदति घृत्तदा विराट्॥

॥६७॥ हृदयं मनसा चंद्रो नोदति वृत्ततो विराट् बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदति वृत्तरा विराट्
रुद्रो मिमत्सा हृदयं नोदति वृत्तरा विराट् ॥६८॥ चित्तेन हृदयं चैत्य क्षेत्रज्ञः प्राविशद्य
रा विराट् तदैव पुरुषः स लितादुदति वृत्ता ॥६९॥ यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणो द्रिय मनो
धियः ॥ प्रभवन्ति विचोयेन नो स्यात्पापयितुमोजसा ॥७०॥ तमस्मिन्मृत्युगत्यानं धिया
योग प्रवृत्तया भक्ता विरक्ता ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिंतयेत् ॥७१॥ ॥ इति श्री भाग
वते महापुराणे तृतीय स्कंधे तत्त्वसाम्प्रदाये षड्विंशतिमोऽध्यायः ॥२६॥ श्री गवा
नुवाच ॥ प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः ॥ अविकारादकृत् त्वान्निर्गु
णात्वाज्जातार्कवत् ॥१॥ स एष यद्भिः प्रकृतेर्गुणैश्च भिषि विप्रजते ॥ अहं क्रिया विमूढात्मा
कृत् तस्मिन्मृत्युमिमन्यते ॥२॥ तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृते ॥ प्रासंगिकैः क

र्महोषैः सदसस्मिन् यो निष्ठुः ॥३॥ अथेह्य विद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ आयतो विप्र
यानस्य स्वप्ने नर्था गमो यथा ॥४॥ अतएव शनैश्चिन्तं प्रसक्तमसतां पथि ॥ भक्तियोगेन
तीव्रेण विरक्ता च न पेक्षते ॥५॥ यमादिभिर्योगैरप्यथैरभ्यसं न श्रद्धया चितः ॥ मयि
भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ॥६॥ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ॥ ब्रह्म
चर्येण मोनेन स्वधर्मेण महीयसा ॥७॥ सदुच्छयोऽप्युत्थेन संतुष्टो मितनुज्जुनिः ॥ विवि
क्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवात् ॥८॥ सा नुबन्धे च देहे स्मिन्नकुर्वन्नसदा य
हं ॥ ज्ञानेन दृष्टतत्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥९॥ निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरभूतान्मदशनिः ॥
उपलभ्यात्मानात्मानं च क्षुपेवा कर्मात्महृक् ॥१०॥ मुक्तलिंगं सदा भासमसति प्रतिपद्य
ते सती बंधुमसच्चक्षुः सवानुस्मृतमहयं ॥११॥ यथा जलस्य आभासः स्थलस्येनाव

दृश्यते॥ स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्येन दिवि स्थितः॥ १२॥ एवं त्रिदृहं कारेभूतेन्द्रिय
मनो प्रयेः॥ स्वाभासेर्जसितोऽनेन सदा भासेन सत्यदकः॥ १३॥ भूतस्यैन्द्रियमनो बुद्ध्या
दिष्विह निद्रया॥ जीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहं क्रियः॥ १४॥ मन्यमानस्तदात्मान
मनस्येन हवन्मृषानवेह करणे दृष्टान् एव विन्नश्चातुरः॥ १५॥ एवं प्रत्यक्षमृषासावा
त्मानं प्रतिपद्यते॥ साहंकारस्य द्रव्यस्य यो बस्थानमनुग्रहः॥ १६॥ श्रीदेव रुतिरुवा
च॥ पुरुषं प्रकृतिं ब्रह्म न विमुंचति कर्हि चित्॥ अन्यो न्यायाश्च यत्वाच्च नित्यत्वादन
योः प्रभो॥ १७॥ यथा गंधस्य भूमे शून्ये नावो व्यतिरेकतः॥ अपारस्य च यथा बुद्धेः परस्य
च॥ १८॥ अकर्तुः कर्मविंधो यं पुरुषस्य यदा श्रयः॥ गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं ते घतः
कथं॥ १९॥ क्वचित्तत्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुत्थणं॥ अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्य

२५४

तथा

७७

वतिष्ठते २०॥ श्रीनगवानुवाच॥॥ अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामजात्मना तीव्रया म
पि भक्ता चक्रत संभृतया चिरं॥ २१॥ ज्ञानेन दृष्टतत्वेन वैराग्येन बलीयसा॥ तपोयुक्तेन
योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना॥ २२॥ प्रकृतिः पुरुषस्येह दृष्टमाना त्वहर्निशि॥ तिरो न वि
त्राशने कैरग्रेयो निरिवारणि॥ २३॥ सुक्तमोगापरित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः॥ नेश्वर
स्यामुनंधने स्वे महिम्नि स्थितस्य च॥ २४॥ यथा त्वप्रतिबुद्धस्य प्रसापो बद्धनयनित् स ए
व प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते॥ २५॥ एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मपि मानसं॥ युंजतो ना
पकुरुत आत्माशमस्य कर्हि चित्॥ २६॥ यदेवमध्यात्मरतः कालेन बहु जन्मना सर्वत्र
जातवैराग्य आब्रह्म भवनामुनिः॥ २७॥ मज्जक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा॥ निः
श्रेयसं स्वयं स्थानं कैवल्यारमं महाश्रयं॥ २८॥ प्राप्नोतीहं जसाधीरः स्वदृष्टा विन्नसंश

यः यत्नवान्निवर्त्तेतयोगालिंगविनिर्गमि॥२०॥ यदानयोगोपचितासुचेतोमायासुसि
 दस्यविषज्जतेव॥ अनन्यहेतुघथमेगति॥ स्यादात्यंतिकीयत्रनमस्युदासः॥ ३०॥ ॥ इ
 ति श्रीभगवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कपिलोपाख्याने सप्तविंशतिमोऽध्यायः॥ श्री
 भगवानुवाच॥ योगस्य लक्षणं वक्ष्ये स वीजस्य नृपात्मजे॥ मनोयेनैव विधिना प्रसन्नं
 पातिसत्यं॥ १॥ स्वधर्मचरणं शक्त्वा विधर्मं च निवर्त्तनं॥ देवास्त्रय्येन संतोष आत्मवि
 चरणाच्चनं॥ २॥ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा॥ मितमेधादनं शश्वत्सु विवि
 क्तसंवनं॥ ३॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं वाचदम्यपरिग्रहः॥ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्या
 यस्तुष्टुवाचनं॥ ४॥ मोक्षं सदासनजयः स्वैर्यं प्राणजयः॥ शनैः प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां
 विषयान्नमसादृष्टिः॥ ५॥ स्वधिष्ठ्यानामेकदेशे मनसाधारणं॥ वैकुण्ठलीलाभिधानं

प्राण~

मसे

७८

थि

समाधानं तथात्मनः॥ ६॥ एतैरन्यैश्च पश्चिभिर्मनोदुष्टमसत्यं बुद्ध्यापुंजीतशनकै
 र्जितप्राणोत्पत्तितः॥ ७॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनं तस्मिन् स्वस्तिं समा
 सीन रूजुकायः समभ्यसेत्॥ ८॥ प्राणस्य साधयेन्मार्गं हरकुंभकरेचकैः॥ प्रतिकूले
 न वाचि तं यथा स्थिरमचंचलं॥ ९॥ मनोचिरात्स्याद्विरजं तत्प्राप्तस्य योगिनः॥ वायु
 प्रियां यथा लोहं धातं त्यजति वै मजं॥ १०॥ प्राणायामैर्हृद्देशे पादधारणाभिश्च किल्बिषा
 न्प्रत्याहारेण संसर्गं नृपानेनानीश्वरं नृपुणान्॥ ११॥ यदा मनः संविरजं योगेन
 सुसमाहितं॥ काष्ठं भगवतो ध्यायेत्स नासायाव लोकनं॥ १२॥ प्रसन्नं वदनां भोजं पय
 गर्भारुणेशणं॥ निजोत्पन्नं दत्तं श्यामं शंखचक्रगदाधरं॥ १३॥ लसत्कजकिंजक
 पीतकौशेयवाससं॥ श्रीवत्सवत्संभ्राजकौस्तुभासुक्कंधरं॥ १४॥ मत्तद्विरेककल

क

यापरीतं वनमालया परार्धहारवलयकिरीटीगदहपुरां ॥ १५ ॥ कांचीगुणोत्तमसुखोणित
हयांभोजविश्रं दर्शनीयतमं शांतं मनोनयनवर्धनं ॥ १६ ॥ अपीच दर्शनं शाश्वत्स
र्वलोकनमस्कृतं संतं वयसिकैशोरेभृत्यातुग्रहकातरं ॥ १७ ॥ कार्त्तन्यतीर्थधरासंपु
र्यश्लोकयशस्करं ॥ ध्यायेदेवं समग्रां गंधावनचुवतेमना ॥ १८ ॥ स्थिते ब्रजंतमासी
नं शयानं वा उदाशयं ॥ प्रेक्षणीये हितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा ॥ १९ ॥ तस्मिन्नप्यपदं
चित्तं सर्वावयवसंस्थितं ॥ विजस्यैकत्र संपुंज्यादंगे भगवतो मुनिः ॥ २० ॥ संचितयेद्भ
गवतश्चरणारविंदं वज्रांकुशध्वजसरोरुहलांडनाट्यं उल्लुंगरक्तविलसन्नखच
क्रवाजस्योक्तामिश्रहतमहत्तद्दयांधकारं ॥ २१ ॥ यद्यौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन
तीर्थेन मूर्ध्नि धिक्कृतेन शिवः शिवोऽनृत् ॥ ध्यातुर्मनःशमजशैलनिमृष्टवज्रं ध्याये

चि

शिरं भगवतश्चरणारविंदं ॥ २२ ॥ जातु द्वयं जलजलोचनयाजनन्यालक्ष्म्याखिलस्य सु
रवंदितया विधातुः ॥ उद्योनिधाय करपद्मवरोचिषायत्संजालितं हृदि विभोरभवस्य
कुर्यात् ॥ २३ ॥ ऊरुसुपर्णजुजयो रधि शोभमाना बोजो निधी अतसिकाकुसुमावभासो
व्यालं विपीतवरवाससि वत्तमानकांची कलापपरिरं मिनितं वविंवं ॥ २४ ॥ नामाहं
नुवनकोशगुहोदरस्य यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मं ॥ व्यहं हरिन्मणिदृष्टन
यो रमुष्य ध्यायेत्तद्वयं विशदहारमयूखगौरं ॥ २५ ॥ वक्षोधिवासमृषभस्य महाविहतेः पुं
सां मनोनयननिर्वृतिमादधानं ॥ कंठं च कौस्तुभमणेरधि नृषणार्थं कुर्यान्मनस्य खिल
लोकनमस्कृतस्य ॥ २६ ॥ बाहू च मंदरगिरेः परिवर्त्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयानि धिलो
कपालान् ॥ संचितयेद्दशशतारमसत्यतेजःशंखं च तत्करसरोरुहराजहंसं ॥ २७ ॥ को

भा. त.
८०

मोदकी भगवतो दयितां स्मरेत्तदिग्धामरातिप्ररोगितकर्हमेन मालां मधुव्रतवस्त्रमणि
रोषघुशं चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कंठे ॥ २९ ॥ भत्यानुकंपितधियेर्दार्ढ्यं तन्मूर्तेः संवित
ये भगवतो वदनारविंदं ॥ यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवलिने न विद्योतितामलकपोलमुदा
रनासं ॥ २९ ॥ यच्छीनिकेतमलिभिः परिसेवमानं भृत्या स्वयाकुटिलकुंतलचंद्रजुष्टं श्री
नक्षयाश्रयमधिसिपदज्ञनेत्रं ध्यायेन्न नो मय मतंदित उद्धसद्भु ॥ ३० ॥ तस्यावलोकमधि
कं कृपयातिघोरतापत्रयोपशमनाय निरुद्धमक्ष्णोः ॥ स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसा
दं ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया युहायां ॥ ३१ ॥ हासं हरे रवनतारिखिललोकतीव्रशोकाश्रुमा
गरविशेषणमत्सुहारं ॥ संमोहनापरचितं निजमाययाः स्यन्ममंडलं मुनिकृते मक
रध्वजस्य ॥ ३२ ॥ ध्यानाय नं प्रहसितं बहुलाधरो हृन्नासारुणा पिततनुविजकुंदपंक्तिः

ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विप्रोर्भक्ता र्द्रयापितमनानष्टययगिदक्षेत्र ॥ ३३ ॥ एवं हरे न
गवतिप्रतिजब्धमावोभक्ता देवतदहदयउत्सुकः प्रमोदात् ॥ ओत्कं मवाप्यकलया मुहु
रर्हमानस्तच्चापि चित्रवडिशंशनकैर्विबुक्ते ॥ ३४ ॥ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निवर्णि
मच्छति मनः सहसा यथा र्विः ॥ आत्मानमत्र पुरुषो व्यवधानमेकमन्वीक्ष्यते प्रतिनिवृत्त
गुणप्रवाहः ॥ ३५ ॥ सोप्येतया चरमयामनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्नवसितः सुखदुःखवासे
हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोयत्स्वात्मविधत्त उपजब्ध परात्मकाष्ट ॥ ३६ ॥ देहं च तं न चर
मः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतो भगवत्स्वरूपं ॥ देवा दुपेत मय देववशादपेतं वसो
यथा परिकृतं मदिगमदां धा ॥ ३७ ॥ देहोपि देववशागः खलुकर्मया वस्तारं न कप्रतिसमीक्षत
एव सा मुः ॥ तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्रं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तु ॥ ३८ ॥ यथा

पुत्राच्चविनाश एवकर्मन्मः प्रतीयते यथात्मतत्वेनाभिमतदेहादेः पुरुषस्तथा ३९ यथोक्तुका
दिस्फुलिङ्गादधूमाद्यापि स्वसंभवान् अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निः एषगुल्मकान् ४० न
तेन्द्रियांतः करणात्प्रधाना जीवसंसितान् आत्मानथा एषगृहा नगवान्ब्रह्मसंसितः ४१
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ इक्षेतानन्यभावेन भूतेष्वितरात्मनां ४२ स्वयो
निष्ठुयथा ज्योतिरेकं नानाप्रतीयते योनिनां गुणवैषम्या न्यात्मा प्रकृतौ स्थितः ४३ तस्मादि
मांस्वां प्रकृतिं देवांसदसरात्मिकां दुर्विभाव्यां परमात्म्यस्वरूपेणावतिष्ठते ४४ ॥ इति श्री भाग
वते महापुराणे तृतायस्कंधे कापिलेये साधनानुष्ठानं अष्टाविंशतिप्रोधायाः ॥ देवहूतिरु
वाच ॥ ॥ लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वरूपं लक्ष्यते मीमांसेन तत्पारमार्थिकं
१ यथा सांख्येऽप्युक्तं यत्तन्मूलं तत्प्रचक्षते भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रह्मविस्तरतः प्रभो २ विरा

गोयेन पुरुषो न गवन्सर्वतो भवेत् ॥ आचक्ष्व जीव लोकस्य विविधाममसंसृताः ३ कालस्ये
श्वरूपस्य परेषां च परस्य ते स्वरूपं वत कुर्वन्ति यदेतोः कुशलं जनाः ४ लोकस्य मिथ्याभि
मतेरच ध्रुवश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्य नाश्रये ॥ आतस्य कर्मसु विद्वयाधिया त्वमा विरसाः कि
ल योगभास्करः ५ मैत्रेय उवाच ॥ इति मातुर्वचश्च लक्षणं प्रतिनंद्य महापुनिः ॥ आवभाषे कुरु मे
हृषीतस्तां करुणादिति ॥ ६ श्री भगवानुवाच ॥ भक्तियोगो बहुविधो मार्गो भूमिनिभाव्यते
स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विनिश्चयते ७ अभिसंधाय यद्विंशं न मात्सर्पमेव च संरंभा
मिन्नहं भावं मयि कुर्यात्सितामसः ८ विषयानभि संधाय यशश्चैव मेव च ॥ अचिदावच्यै
द्योमांश्चैव ग्रावः सराजसः ९ कर्मनिहं रिमुद्दिश्य परस्मिन्ना तदप्यणं ॥ यजेद्यद्यमिति वा
एव ग्रावः स सात्विकः १० मधुगन्धुतिमात्रेण मयि सर्वं पुंसां राये मनोगतिरविच्छिन्नाय

षागंगां न सौ बुधौ ॥ ११ ॥ लक्षणं न किं योगस्य निरुणस्य तुराहतं ॥ अहं तु कव्यवहिताया
 न किः पुरुषो न मे ॥ १२ ॥ सा लोका सा हिंसा मीप्य सा रूपैकत्वमस्युत ॥ दीपमानं न गृहं ति वि
 नामसे वनं जना ॥ १३ ॥ स एव न किं योगस्य आत्पंतिक उदाहृतं ॥ येनातिव्रज्य त्रिगुणं
 मन्नावायोपपद्यते ॥ १४ ॥ निषेवितानि मित्रेन स्वधर्मेण महीयसा ॥ क्रियायोगेन शस्तेन नाति
 हिंसेण नित्यं ॥ १५ ॥ मधिष्मदं नित्यं शृणुतास्तुत्यभि वंदनैः ॥ नृतेषु मन्नावनया सत्वेना
 संगमेन च ॥ १६ ॥ महतां बहुमानेन दानानां मनुकं यया ॥ मेया चैवात्म तुल्येषु यमेन मि
 थमेव नियमेन च ॥ १७ ॥ आध्यात्मिका तु श्रवणात् नाम संकीर्तनाच्च मे ॥ आजर्तवेनार्यसंगेन
 निरहं क्रियया तथा ॥ १८ ॥ स धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुध आशया ॥ पुरुषस्यां न माभ्येति श्रुत
 मात्र गुणं हि मां ॥ १९ ॥ यथा वातरथो घ्राणमाहं के गंध आशयात् ॥ एवं योगतरं चेत आत्मान

मविकारियत् ॥ २० ॥ अहं सर्वेषु नृतेषु नृतात्मा वस्थितः सतीदा ॥ तमविताय मां मर्त्यः कु
 रुते ॥ च विदं वनं ॥ २१ ॥ यो मां सर्वेषु नृतेषु संतमात्मानमीश्वरं ॥ हित्वा त्रिजते मौल्यं त्रिस्मन्ये
 व नृते होति स ॥ २२ ॥ विषतः परकाये मां मानिनो मित्रदर्शिनः ॥ नृतेषु बध्वैरस्य न मनः शान्ति
 मृच्छति ॥ २३ ॥ अहं सुखावचैर्द्वयैः क्रिययौ त्यन्नया न धे नैव तुल्यैः ॥ क्षितौ च यिं नृतया मावप्रा
 निनः ॥ २४ ॥ अक्षिदा वच्येना वदीश्वरं मां स्वकर्म कृत् ॥ यावन्न वेदस्वहृदि सर्वं नृतेषु वस्थि
 तं ॥ २५ ॥ आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यंतरोदरं ॥ तस्य मित्रदृशो मृत्युर्विदधे न यमुत्त्वणं
 ॥ २६ ॥ अथ मां सर्वं नृतेषु नृतात्मानं कृतालयं ॥ अहं यै हानमानान्यां मेया मित्रेन च धु
 षा ॥ २७ ॥ जीवा श्रेयास्तु जीवानां ततः प्राण नृतः श्रुते ततः सचिन्ता प्रवाणस्ततश्चैदिय
 दृत्तयः ॥ २८ ॥ तत्रापि स्य श्रुतिविद्विभ्यः प्रवरा रसवेदिनः ॥ तेभ्यो गंधविदश्चेष्टास्ततः शब्द

विशेषाः ॥ २९ ॥ रूपमेदविदसत्रततश्चोभयतोदतः तेषां बहुपदाशेषश्चतुःपादस्ततो वि
पात् ॥ ३० ॥ ततो वर्णश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उन्नमः ब्राह्मणेऽपि वेदतोऽर्थसोमधिकस्त
तः ॥ ३१ ॥ अर्थज्ञात्संशयहेत्ताततश्चेयान्सकर्मकृत् मुक्तसंगस्ततो नृयानदोग्धाध
र्ममात्मनः ॥ ३२ ॥ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि
संन्यस्तकर्मणः ॥ ३३ ॥ नयत्रयामिपरं नृतमकर्तुः समदर्शनात् मनसैतानि नृतानि
प्रणमेद्बहुमानयन् ॥ ३४ ॥ ईश्वरे जीवकलया प्रविष्टो न गवानिति ॥ भक्तियोगश्च योगश्च
मयामातर्ह्युद्धारितः ॥ ३५ ॥ तयोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ॥ एतद्गवतो रूपं ब्रह्मणः
परमात्मनः ॥ ३६ ॥ परं प्रधानं सुपुरुषं देवकर्मविचेष्टितं ॥ रूपमेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभि
धीयते ॥ ३७ ॥ नृतानां महदादीनां यतो निन्नदृशो भयं योतः प्रविश्य नृतानि नृतैरस्य

खिलाश्रयः सविष्ण्वारयोऽधियतोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः ॥ ३८ ॥ नचास्य कश्चिद्विहितो न वे
द्यो न च बांधवः ॥ आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमंतकृत् ॥ ३९ ॥ यद्गया द्वातिवातो यंसर्ष
स्तपति यद्गयात् ॥ यद्गया द्धर्षते देवो न गणो जाति यद्गयात् ॥ ४० ॥ यद्वनस्पतयो जाता लताश्चो
षधिभिः सह ॥ सैस्ते काले निगृह्णन्ति पुण्याणि च फलानि च ॥ ४१ ॥ स्रवंति सरितो जाता नोत्सर्प्यु
दधिर्यतः ॥ अग्निरिधे स गिरिभिर्नर्मज्जाति यद्गयात् ॥ ४२ ॥ अदो ददाति श्वसतां पदं यन्नि
यमाददः ॥ लोकं सदेहं तनुते मदान्सप्त निरावृतं ॥ ४३ ॥ गुणानि मानि नो देवाः सर्गादि
वस्य यद्गयात् ॥ वर्तते नु युगं तेषां वरा एतच्चराचरं ॥ ४४ ॥ सो नंतोऽतकरः कालो नादिना
दिकुदव्ययः ॥ जनं जनेन जनयन् मारयन् नृत्सुनांतकं ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे तृतीयस्कंधे कपिलाख्याने एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ कपिल उवाच ॥ तस्यैतस्य

जनोन्ननं नायं वेदो रुविक्रमं काच्यमानोपि बलिनोवायोरिव घनावलि ॥ १ ॥ यं यमर्थमु
पादने दुःखेन सुखहेतवे तंतंधुनोति न गवाक्षुमाक्षोचति यत्कृते ॥ २ ॥ यदक्षवस्य
रेहस्यमानुबंधस्य दुर्मतिः ध्रुवाणि मन्यते मोहात् गृहक्षेत्रवस्रनिच ॥ ३ ॥ जंतुर्वैभव
तस्मिन् यो यो निमनुव्रजेत् तस्यां तस्यां सलज्जते निर्वृतिं न विरज्यते ॥ ४ ॥ नरकस्थोऽ
पि देहं वै न पुमांस्यक्तुमिच्छति नारको निर्वृत्तौ सत्यां देवमायाविमोहितः ॥ ५ ॥ आत्मा जाया सु
तागारयश्च द्विषा बंधुषु निरुद्धस्तददय आत्मानं बहु मन्यते ॥ ६ ॥ संदह्यमानमवंगि
षामुद्धहनाधिना करे त्यविरतं महोदुरितानि दुःशयः ॥ ७ ॥ आक्षिप्ता त्रैलोक्यः स्त्रीणा
मसतीनां च मायया रहो रचितया लाघैः शिशूनां कलनाधिनां ॥ ८ ॥ गृहेषु कटधर्मेषु
दुःखतंत्रे घतंद्रितः कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥ ९ ॥ अर्थेण यादितैर्गु

आहिंसयेत्तत्तश्च तान् पुष्पाति येषां पोषेण शेष नृग्यात्यधः स्वयं ॥ १० ॥ वान्छायां लुप्य
माना यामारध्यायां पुनः पुनः लोनाभिर्न तोनिः सत्वः परार्थे कुरुते स्पृहो ॥ ११ ॥ कुटुंबभरण
कल्योमेदभाग्यो वयोद्यमः श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायन् श्वसिति मूढधीः ॥ १२ ॥ एवं स्वभर
णकल्यंत कलत्रादयस्तदा नाद्रियं ते यथा पूर्वं कीनागा इव गोजरं ॥ १३ ॥ तत्राप्यजातनि
र्वैरो म्रियमाणः स्वयं न तैः जरयोपान्नवै रूप्यो मरणान्निमुखो गृही ॥ १४ ॥ आस्तेव मस्यो
पन्यस्तं गृहपालश्चादरन् आमया व्यप्रदीप्ताग्नि रज्याहारो त्यचेष्टितः ॥ १५ ॥ वायुनोक्त्र
मतो नारः कफसंरुद्धनाडिकः कासश्चासकृतायासः कंठे घुरघुरयते ॥ १६ ॥ शयानः परि
शोचद्भिर्भिः परिवीतः स्वबंधुभिः वाच्यमानोपि न ब्रूते कालपाशवशांगतः ॥ १७ ॥ एवं कु
टुंबभरणो व्यापृतात्मा जितेंद्रियः म्रियते रुदतांस्तानामुरुवेदनयास्तधीः ॥ १८ ॥ यम

भा. त.
८५

दूतौ तदा प्राप्तामौ सारमसैक्षणो॥ सदृष्टात्रस्तददयः शकन्मूत्रं विमुञ्चति॥ १९॥ यात
नो देह आवृत्य पाशैर्बद्धा गले बजात्॥ नयतो दीर्घमिध्वानं दंष्ट्रं रजं नटा यथा॥ २०॥ तयोर्नि
ज्जितहृदयस्तज्जनेति वेपथुः॥ पथिश्च निर्मथ्यमाण आत्तो धंसमनुस्मरन्॥ २१॥ सुत्रट्प
रीतोः कंदवानलानिलैः संतप्यमानः पथितसवालुके॥ रुद्धेण एषे कशया वताडित
श्च जत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके॥ २२॥ तत्र तत्र पतन् श्रान्तो मूर्छितः पुनरुत्थितः॥ यथा
पापी यसा नीतस्तरसायमसादनं॥ २३॥ योजनानां सहस्राणि न प्रतिनवचाध्वनः
त्रिभिर्मुहुर्नैर्द्विभ्यां वानीतः प्राप्नोति यातनाः॥ २४॥ आदीपनं स्वगात्राणां वेदपितृन्मु
कादिभिः॥ आत्मसादनं कापि सकृत्परितोषि वा॥ २५॥ जीवतश्चात्राभ्युद्यतः श्वर
धैर्यमसादने॥ सर्पदृष्टि कर्दंश द्यौर्दश शिश्वात्मवैशसं॥ २६॥ कंतने चावयवशो गता

८५

दिभ्योऽभिहापनं॥ यातनं गिरिशृंगेभ्यो रोधनं चांबुगर्तयोः॥ २७॥ यास्तामिस्त्रांधतामि
स्त्ररैरवाद्याश्च यातनाः॥ भुंक्ते नरो वानारी वामिथः संगे न निमित्ताः॥ २८॥ अत्रैव नर
कस्वर्ग इति मातः प्रचक्षते॥ यायातना वै नारकास्ता इहास्युपनक्षिताः॥ २९॥ एवं कु
रुं वं विन्नाण उदरं नर एव च॥ विमज्जे होमयं प्रेत्य भुंक्ते तत्फलमीदृशं॥ ३०॥ एकः प्रप
द्यते ध्यातं हित्वेदं संकलेवरं॥ कुशलेतरपाथे यो भूतद्रोहेण यद्भतं॥ ३१॥ दैवेनासादितं
तस्य शमलं निरये शुमान्॥ भुंक्ते कुटुंबो यस्य तद्विन्न इवातुरा॥ ३२॥ केवलेन तद्ध
मेण कुटुंबभरणोत्सुकः॥ याति जीवं धतामिस्त्रं चरमंतमसः पदं॥ ३३॥ अधस्तान्नरजो
कस्य यावती याति नादयः॥ क्रमशः समनुब्रज्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः॥ ३४॥ ॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिले योगाख्याने कर्मविपाकः त्रिंशत्तमोऽध्यायः

भा. त.
८६

श्री भगवानुवाच ॥ कर्मणा देवनेत्रेण जंतुर्देहोपपन्नये स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः
कणाश्रयः ॥ १ ॥ कजलं लेकस्य त्रेण पंचरत्रेण बुद्धिं दशाहेन तु कर्कधुः पेत्रं पुं वाततः
परं ॥ २ ॥ मासेन तु शिरो धाम्नां वा कं घ्रायं गवि ग्रहः नखलो मास्थि च माणि लिङ्ग छिद्रोऽङ्ग
वस्त्रिभिः ॥ ३ ॥ चतुर्भिर्धाति वः सप्तपंचभिः सुत्र उद्भवः षड्भिर्जगद्युणवीतः कुक्षौ भ्रा
म्यति दक्षिणे ॥ ४ ॥ मातुर्जगन्नात्र पानाद्यैरेधधातु रसं मते शेते विष्णु त्रयो गन्तैः स जंतुर्जं
तुर्मे संभव ॥ ५ ॥ हृमिभिः सप्तसर्वांगः सौकुमार्यात्मि ति स्रष्टुं मूर्च्छा माप्रोत्पुरु केशस्त
त्रर्के धुधितैर्मुहुः ॥ ६ ॥ कटुतीक्ष्णो ह्यलवणरूक्षाम्लादिभि रल्वणैः मातुर्भुक्तैरुप
स्पृष्टः सर्वांगो स्थित वेदनः ॥ ७ ॥ उत्वेन संवृतस्तस्मिन्नं त्रैश्ववहिरवृतः आसे कृत्वा शि
रः कुक्षौ भ्रुव एष्ट शिरो धरः ॥ ८ ॥ अकल्पः सांगचेष्टायां शकुंत इव पंजरे तत्र लब्ध

स्मृतिर्देवात् कर्मजन्म शतोद्भवम् ॥ स्मरन् दर्शयन् भुक्त्वा संशर्म किं नाम विंदते ॥ ९ ॥ आर
म्य सप्तमा भ्रासा त्रय्य बोधोपिवेपितः नैकत्रासे स्मृतिवातैर्विष्टा भरिवसोदरः ॥ १० ॥ ना
थमान रुषिभक्तः सप्तवर्धिः कृतांजलिः सुवीततं विक्रवया वाचा येनोदरे पितः ॥ ११ ॥
जीव उवाच ॥ तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छया तन्नानातनोर्भुवि चलच्चरणारविंदं
सोदं ब्रजामिश्रणं त्यक्तुतो मयं मे येनेदं शी गतिरदृश्य सतो बुरूपा ॥ १२ ॥ यस्तत्र बध्न
व कर्म निरावृतात्मा भूतं द्रियाः शमयामीमवजं व्यमायां ॥ आसे विशुद्धमविकारम
खंडबोधमातप्यमानहृदये वसितं न मामि ॥ १३ ॥ यः पंचभूतरचितेरहितः शरीरेष्ठ
नो यथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मको हं तेना विकुंठमहिमानमपि तमेनं वेदे परंप्रकृ
तिरूपयोः पुमांसं ॥ १४ ॥ यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधने स्मिन् संसारिके पार्थिव

थि

रंस्तदभिप्रमेण नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृत्ता तलोकं युक्ता कयामहदनुग्रहमंतरेण ॥ १५ ॥
 तानंयदेतददधातुतमः स देवस्यैकातिकं स्थिरवरेषु वृत्तितांशं तं जीवकर्मपिदवी
 मनुवर्त्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं न जेम ॥ १६ ॥ देह्यन्यदेहविवरे जवराग्निना
 सृष्टिण्मत्रकूपयति तो मशतसदेह ॥ इच्छन्ति तो विवसितुं गणाय न स्वमासात्रिवस्य
 ते कृपणधीर्भगवत्कदातु ॥ १७ ॥ ये नैह शो गतिमसौ दशमास्य ईशिसग्राहितः पुरु
 दये न भवाद्दशेन स्वेनैव तुष्यतु कृतेन सदा न नाथः को नाम तत्प्रतिदिनं जतिम
 स्य कुर्यात् ॥ १८ ॥ पश्यत्ययं धिषणायाननुसप्तवधिः शरीरकेदमशरीरपरः स्वदेहे
 यत्सृष्ट्या सतमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्दृष्टि चैत्यमिव प्रतीतं ॥ १९ ॥ सोहं वस
 न्नपिवितो बहु दुःखवासंग भान्निनिर्जिर्गमिषे बहिरंधकूपे ॥ यत्रोपयातमुपस

पतिदेवमायामिष्यामतिर्यरेतुसंस्मृतिचक्रमेतत् ॥ २० ॥ तस्मादहं विगतविक्रवउद्धरि
 ष्य आत्मानमाश्रुतमसः सुहृदात्मनैव ॥ न्योपधाव्यसनमेतदनेकरं ध्रुमामेन विष्यरुप
 सादितविष्णुपादः ॥ २१ ॥ कपिज उवाच ॥ ॥ एवं कृतमतिर्गन्नेदिशमास्यः सुवन्नृषिः स
 यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यैस्मृतिमारुतः ॥ २२ ॥ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वा वाक्शिर आ
 तुरः ॥ विनिःकामति कृच्छेण निरुद्धा सोहतस्मृतिः ॥ २३ ॥ पतितो नु विविण्मत्रे विशन्
 रिव चेष्टते ॥ गेरूपतिगते ज्ञाने विपैराता गतिंगतः ॥ २४ ॥ परच्छंदं न विदुषा पुष्पमाणो
 जनेन सः ॥ अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः ॥ २५ ॥ ज्ञापितो शुचिपयं के
 जंतुः स्वेदजहृषिते नेशः कंडयने गानामासनोत्थानचेष्टने ॥ २६ ॥ तुहंत्यामत्वचंदं
 शमशकामकुणादयः ॥ रुदंती विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा ॥ इत्येवं शौशवं नु

क्कादुःखं पौगंडमेव च ॥ २५ ॥ अलब्धाभासितो जानादिदमन्युः शुचार्पितः सहदेहेन मा
नेन वद्धमानेन मन्युना करोति विग्रहं कामी कामिघंताय चात्मनः ॥ २६ ॥ नृतैः पंचनिग
रब्धे देहे देहबुधो सकृत् ॥ अहं ममेत्यसम्राहः करोति कुमतिर्मतिं ॥ २७ ॥ तदर्थं कुरु
ते कर्म यद्वहो याति संसृतिं यो नु याति तदत्तं केशमविद्या कर्मबंधनः ॥ ३० ॥ यद्यसन्निः
पयि पुनः शिशो ररुतोद्यमे ॥ आस्पितोरमते जंतुस्तमो विज्ञाति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥ सत्यं
शौचं दयामौनं बुद्धिर्काः श्रीर्यशः क्षमा ॥ शमो दमो न गश्चेति यत्संगाद्याति संक्षयः ॥ ३२ ॥
तेषु शांतेषु मूढेषु खंडितात्मस्वसाधुषु संगं न कुर्याद्विद्ये पुनोषित् क्रीडा मृगेषु च ॥ ३३ ॥
न तथा स्य भवेन्मोहो बंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगि संगतः ॥
॥ ३४ ॥ प्रजापतिः स्वादुदितरं दृष्ट्वा तद्वपुर्ध्वितः ॥ रोहिद्रतां सो न धावदक्षरूपी हतत्रयः

॥ ३५ ॥ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु को न खंडितधीः पुमान् ॥ कृषिं नाशयणमते योषिन्मप्येह माय
या ॥ ३६ ॥ बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमप्याजयिनो दिशां या करोति पदाक्रांता न नृविजं ने
ण केवलं ॥ ३७ ॥ संगं न कुर्यात्प्रमदा मुजातु योगस्य पारंपरमारुरुक्षुः ॥ मत्सेवया प्रतिजब्धा
त्मजा मो वदंति यां निरयद्वारमस्य ॥ ३८ ॥ योपयाति शनैर्माया योषि देव विनिर्मिता ॥ तामक्षे
तात्मनो मत्सुं रणैः कपमिवावृतं ॥ ३९ ॥ यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामषभायतां स्त्री
त्वं स्त्रीसंगतः प्राप्सो विज्ञापत्य गृहप्रदं ॥ ४० ॥ तामात्मनो विजानीयात् पत्युपत्य गृहात्म
कं ॥ दिवोपसादितं मत्सुं मृगयोगाय न यथा ॥ ४१ ॥ देहेन जीवन्मतेन लोका लोका मनुव्रज
न् ॥ पुं जान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ॥ ४२ ॥ जीवोऽस्यानुगतो देहो न तेंद्रियमनो
मयः ॥ तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु संभवः ॥ ४३ ॥ इत्योपलब्धोऽस्थानस्य इत्येसा

ज्ञात-
८९

योग्यतायदा॥ तत्तु च त्वमहं माता दुत्यति प्रवृत्तिनि॥ ४४॥ यथा स्थो द्रव्यावयवदर्शनीयो
ग्यतायदा॥ तदैव चक्षुषोऽदृष्टत्वा योग्यतानयो॥ ४५॥ तस्मान्न कार्यः संन्यासो न का
र्षण्यं न संनमः॥ बुद्धा जीवगतिं धीरैर्मुक्तसंगश्चरेदिह॥ ४६॥ सम्पददर्शनीया बुद्ध्या
योगवैराग्यमुक्त्या॥ मायाविरचिते लोके चरेत्तस्य कलेवरं॥ ४७॥ ॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे तृतीयस्कंधे कपिले पोषारय्याने जीवगतिरेकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥
श्रीकपिल उवाच॥ ॥ अथ योगहमेधीयान् धर्मानि वाव स नृगहे॥ काममर्थचधर्मा
श्च होषि नृपि पुर्नितान्॥ १॥ स चापि भगवद्वद्विना काममूढः पराङ्मुखः यजते क
तुभिर्देवान् पिबेच्च श्रद्धया त्वित॥ २॥ तच्छ्रद्धया क्रांतमतिः पितृदेवव्रतः पुमान्
गत्वा चाद्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति॥ ३॥ यदा चाहं दृश्यायां शेते नंतासनो

निरता २

हरिः तदा लोका लयं यांति त एते गृह मेधिनाः ॥ ४ ॥ ये स्वधर्मनिद्रुत्यंति धाराः कामार्थहेत
वे ॥ निःसंगान्यस्तकर्मणिः प्रशंताः शुद्धचेतसाः ॥ ५ ॥ निवृत्तिधर्मनिर्ममानिरहंकृताः
स्वधर्मरिमेन सत्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥ ६ ॥ सूर्यद्वारेण ते यांति पुरुषं विश्वतोमुखं ॥ पर
वरे शं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतजावनं ॥ ७ ॥ दिपराक्षविमानेयः प्रलयो ब्रह्मणस्तुते ॥ ना
वदध्यासते लोकं परस्य परचिंतकाः ॥ ८ ॥ स्मृताः न ज्ञानि ज्ञविद्यन्मनसं द्विषाथ न
तादिभिः परिवृतं प्रति संजिह्वसुः ॥ अस्माकृतं विशति यद्दिगुणत्रयात्मा कालं परात्म
मनुभूय परः स्वयं नृः ॥ ९ ॥ एवं परे त्यभगवंतमनुप्रविशये योगिनो जितमरुन्मनसो
विरागाः ॥ ते नैव साकममृतं पुरुषेषु राणं ब्रह्म प्रधानमुपयो त्यगताभिमानः ॥ १० ॥
अथ तं सर्वभूतानां हृदयग्रेषु कृतालयं श्रुतानुभावं शरणं ब्रजभावेन भाषिनि ॥ ११ ॥

भा.त.
९१

आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः स हर्षिनि ॥ योगेश्वरैः कुमारद्यैः सिद्धैः योगिप्रवर्तकैः ॥
१२ ॥ नेददृष्टानिमानेन निःसंगेनापि कर्मणा कर्त्तृत्वात्सगुणं ब्रह्मपुरुषवर्षि ॥ १३ ॥ स
संस्त्य पुनः काले कालेनेश्वरमर्त्तिना ॥ जाते गुणव्यतिकरे यथा पूर्वं प्रजायते ॥ १४ ॥ ऐश्व
रं पारमेष्ठ्यं च तेपि धर्मविनिर्मितं ॥ निषेव्य पुनरायांति गुणव्यतिकरे सति ॥ १५ ॥ ये त्वि
हा सक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः ॥ कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृन्तयन् ॥
१६ ॥ रजसा कुंठमनसः कामात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ पितृभ्यस्तत्पुत्रं नृदिनं गृहेष्वभिरताश
याः ॥ १७ ॥ त्रैवर्गिकास्तेषु रुषा विमुखा हरिमेधसाः ॥ कथायां कथनीयोरु विक्रमास्यम
धु द्विषाः ॥ १८ ॥ नृनंदैवेन विहता ये चाच्युत कथासुधाः ॥ हित्वा शृण्वन्त्यसंज्ञायाः पुरीषमि
व विदुर्जः ॥ १९ ॥ दक्षिणेन पथार्यमाः पितृलोकं व्रजन्ति ते ॥ प्रजामनु प्रजायन्ते श्मशा

पुरुषं

९०

नांतक्रियाकृतः ॥ २० ॥ ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं प्रति ॥ पतन्ति विवशा देवैः स
द्योविभ्रंशितोदयाः ॥ २१ ॥ तस्माच्च सर्वभावेन भजतस्वपरमेष्ठिनं ॥ तद्गुणाश्रयया नक्ता
भजनापपदां बुजं ॥ २२ ॥ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ॥ जनयत्याशु वैरा
ग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनं ॥ २३ ॥ यदास्य चित्तमर्थेषु समेधिन्द्रियवृत्तिभिः ॥ न विगृह्णाति वै
षम्यं प्रियमप्रियमस्युत ॥ २४ ॥ स तदैवात्मनात्मानं निःसंगं समदर्शनं ॥ हेयोपादेयर
हितमारुतं पदमीक्षते ॥ २५ ॥ ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः ॥ पुमान् न दृष्ट्वादिनि
एयग्रावैर्न गवानेकश्यते ॥ २६ ॥ एतावानेव योगेन समयेणेह योगिनः ॥ युज्यन्ते नि
मतोत्यर्थेपि दसंगस्तु कृन्तयन् ॥ २७ ॥ ज्ञानमेकं पराचीनेरिन्द्रियैर्ब्रह्मनिर्गुणं ॥ अवनात्प
रूपेण भ्रांत्वा शब्दादिधर्मिणा ॥ २८ ॥ यथा महानहं रूपस्त्रितयं च विधः स्वराः ॥ एका

दशविधस्तस्य वसुरंजगद्यतः ॥ २९ ॥ एतद्वैश्रवणाया नक्ता योगाभ्यां सेनानित्यशः समा
हितात्मानिः संजो विरक्तापरिपश्यति ॥ ३० ॥ इत्येतत्कथितं गुर्वितानंतद्वत्परिनिं येना
नुबुध्यते तत्प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ३१ ॥ ज्ञानयोगश्च मन्त्रिणो नैरुण्यो नक्तिलक्षणाः
द्वयोरप्येक एवाथेभिगवच्छब्दलक्षणा ॥ ३२ ॥ यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारे रथो विदुः पुणाश्रयः
एको नानेयते तद्वज्रगवाञ्छुस्रवर्त्मनिः ॥ ३३ ॥ क्रियया क्रतुमिदं नैस्तपः स्वाध्याय
मश्रुतैः ॥ आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणा ॥ ३४ ॥ योगेन विविधांगेन नक्तियो
गे न चैव हि धर्मेणोभयचिह्ननयः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ॥ ३५ ॥ आत्मतत्त्वावबोधेन वै
शग्येणोदते न च ॥ इयते न गवानेभिः सगुणो निर्गुणः सदृक् ॥ ३६ ॥ प्राबोचं नक्तियोगस्य
स्वरूपं ते चतुर्विधं ॥ कालस्य चाव्यक्तगतेर्येति धाविति जंतुषु ॥ ३७ ॥ जावस्य संसृता

वर्धकारविद्या कर्मनिर्मिता ॥ यासंगप्रविशन्नात्मानवेदगतिमात्मनः ॥ ३८ ॥ नैतत्तव जा
योपदिशेन्नाविनीताय कर्हिचित् ॥ न स व्यापनमिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ॥ ३९ ॥ न लो
नुपायोपदिशेन्न गृह्यरूढचेतसे ॥ ना नक्ताय च मे जातु न मद्रक्तद्विषामपि ॥ ४० ॥ अह
धानाय नक्ताय विनीतायानुसूयवे ॥ न तेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाप्रिताय च ॥ ४१ ॥ बहिर्जा
तविरगाय शान्तचित्राय दीयते निर्मत्सरयशुचये यस्याहं प्रेयसां प्रिय ॥ ४२ ॥ यद्दंष्ट्र
णुयादं वश्रवया पुरुषः सकृत् ॥ यो वा मिधत्ते मच्चिन्तः सत्येति पदवाचमे ॥ ४३ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं नि
शम्य कपिलस्य वचो जनित्रा सा कर्हमस्य दयिता किल देवहूतिः ॥ विस्मत्तमो ह पट
ला तमप्रिप्रणम्य तु शवतत्त्वविषयां कितसिद्धिर्म्मि ॥ १ ॥ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ अथा

भा. त.
९२

संथाय

प्यजोतः सन्निवेशयानं नृतेन्द्रियात्मात्ममयं वपुस्ते। गुणप्रवाहं सरशेषवा जेदधौ
स्वयं यज्जगत्तज्जात ॥ २ ॥ स एव विश्वस्य भवान् विधत्ते गुणप्रवाहेण विनक्तवीर्यं
सर्गाद्यनीहो विनयाभिसंधिरात्मेश्वरो तर्कसहस्रशक्तिः ॥ ३ ॥ सत्वं नृतो मेजवरेण ना
यकथं नु यस्योदर एतदासीत् ॥ विश्वं युगांते बहूपत्र एकः शीते स्म माया शिशुरंघ्रि
पाणाः ॥ ४ ॥ त्वंदेह तंत्रः प्रज्ञामायया मना निदेशाभाजां च विभो विभूतये यथावता
रास्तव श्चकरादयं मय्यात्मपथो पलब्धये ॥ ५ ॥ यन्नाम धेय श्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्र
क्रणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् श्वारेपि सद्यः सवनायकस्य ते कुतः पुनस्ते भग
वन्नुदर्शनात् ॥ ६ ॥ अहो बत श्वपुत्रो तो गरीयान् यजिष्ठा ये वत्तते नाम तुभ्यं ॥ ते पु
स्तपस्ते जुहुवुः सस्रुगया ब्रिह्मा नृचुर्नाम गणंति मे ते ॥ ७ ॥ तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमां

९२

संप्रत्य कस्रोतस्यात्मनिसंविभायं स्वतेजसा ध्वस्तं ^{गु} गुणप्रवाहं वंदे विष्णुं कपिलं वेदगर्भं
॥ ८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ इति तो भगवानेवं कपिलाख्याः परः पुमांश्च वाचा विक्रवयेत्या
हमातरं मातवत्सलः ॥ ९ ॥ कपिल उवाच ॥ ॥ मार्गेणा नेन मातस्ते सुसेये नो रितेन
मे ॥ आस्थितेन परं काशमचिरादवरोत्स्यसि ॥ १० ॥ अहं स्वैतन्मत्तं मत्तं जुष्टं यद्ब्रह्म वा
दिभिः ॥ येन मामभवं यायामृत्युमिच्छंत्यत दिदः ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ इति प्रदर्शय भग
वान्सतीतामात्मनो गतिं ॥ समात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलो नुमतो ययौ ॥ १२ ॥ साचापित
नयो क्तेन योगादेशेन योगयुक्तस्मिन्नाश्रम आपादै सरस्वत्याः समाहिता ॥ १३ ॥ अ
नास्था वगाहकपिशा नृजटिला नृकुटिला लका नृ ॥ आत्मानं चोयत पसा विभ्रता
चीरिणं कृशं ॥ १४ ॥ प्रजापतेः कर्दमस्य तपो योगविजं प्रितं ॥ स्वगाहं स्थिमनो यम्यं प्राप्यं

वैमानिकैरपि ॥ १५ ॥ पयः फेननिजाः शय्यास्तारुक्मपरिष्ठिताः ॥ आसनानि च हैमानि सु-
स्य शस्तिरण्यानि च ॥ १६ ॥ स्वच्छस्फटिककुल्लेषु महा मरकतेषु च ॥ रत्नप्रदीपा आभा-
तिजलनारत्नसंयुताः ॥ १७ ॥ गृहोद्यानकुसुमितैरम्यं वक्त्रमरदुमैः ॥ कूजविहंग-
मिषु नंगयन्मनमधुवतं ॥ १८ ॥ यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचराजयः ॥ वाय्यासु-
त्यजगंधिन्यां कर्हमै नोपजालितं ॥ १९ ॥ हित्वा तदा सिततममप्यारवं उलयोषितां ॥ किं-
चिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा ॥ २० ॥ वनं प्रव्रजितेषु त्यावपत्य विरहातुरा ॥ स्नातत-
त्वाप्यभ्रन्नष्टे वत्से गौरिव वत्सजा ॥ २१ ॥ तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिं बभ्रवा-
चिरतो वत्सनिः सृष्टा तादृशो गृहे ॥ २२ ॥ ध्यायंती भगवत्द्रूपं यदा ह ध्यानगोचरं ॥ सुतः
प्रसन्नवदनं समस्तव्यसंचिंतया ॥ २३ ॥ भक्तिप्रवाहयोगे न वै शक्येण बलीयसा युक्ता

बुधनजातेन स्नानेन ब्रह्महेतुना ॥ २४ ॥ विशुद्धेन तदात्मानमात्मनाविश्रुतो मुखं स्वाभु-
त्यातिरोन्नततया गुणविशेषणं ॥ २५ ॥ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये ॥ निवृत्त-
जीवापन्नित्वा तक्षीणकेशासनिर्वृतिः ॥ २६ ॥ नित्यारूढसमाधित्वा तदा च न गुणमा-
नससास्मारतदात्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः ॥ २७ ॥ तद्देहः परतः पोषोऽप्यकशः स्वाध्या-
सं न वाच ॥ बभ्रौ मन्त्रैरवच्छन्नः सधूमद्रवपावकः ॥ २८ ॥ स्वांगंतपो योगमयं मुक्तकेशं
गतां वरं ॥ देवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः ॥ २९ ॥ एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचि-
त्तैरतः परं ॥ आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवंतमवाप ह ॥ ३० ॥ तदी रासात्पुण्यं तमं श्रेष्ठं त्रै-
लोकविश्रुतं ॥ नाम्ना सिद्धं परं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषा ॥ ३१ ॥ तस्यास्तद्योगविधुतमात्म्यं म-
न्यमभूत्परितः ॥ स्त्रोतसां प्रवरासौ म्यसिद्धिदा सिद्धसेविता ॥ ३२ ॥ कपिलोपि महा

योगी भगवान्पितुराश्रमात्। मातरं समनुताप्य प्रायुदा चोदिशं ययौ ॥ ३३ ॥ सिद्धचारण
 गंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः। स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणानिकेतनः ॥ ३४ ॥ आस्ते योगस
 मास्थाय सारमाचारैरिन्द्रिहृतः। त्रयाणामपि लोकानामुपशंत्यै समाहितः ॥ ३५ ॥ एतन्नि
 गदितं तात यत्प्रहंतवानघः। कपिलस्य च संवादो देवहूत्यां वनः ॥ ३६ ॥ यद्दमनु
 ष्ठो नो तियो निधत्ते कपिलमुनेर्मृतमात्मयोगयुतः। भगवति कृतधीः सुपर्णकेता
 वुपलभते भगवत्पदारविंदं ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे का
 पिलेये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ स्माप्तोऽयं तृतीयस्कंधः ॥ ॥ श्रीरक्तशुभ्रं नवः ॥

श्रवण

भा.च.

१

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ मनोस्तु शतरूपायांतिस्त्रः कन्याश्च जज्ञि
रे ॥ आकृतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुता ॥ आकृतिं रुचये प्राह रपि भ्रातृमयी
नृप पुत्रिका धर्ममाश्रित्य शतरूपा नुमोदित ॥ २ ॥ प्रजापतिः स भगवान् रुचिस्तस्या
मजी जनत ॥ मिथुनं ब्रह्मवर्चस्वी परमेष्ठि समाधिना ॥ ३ ॥ यस्तयोः पुरुषः साक्षात् वि
ष्णु रतिस्वरूप धर ॥ यास्वी सा दक्षिणा भूते रंश भूतान पायिनी ॥ ४ ॥ आनिन्ये स्वग्रहं
पुत्रो पुत्रं वितत रोचिषं ॥ स्वायं भुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणं ॥ ५ ॥ तां कामया
नां भगवानुवाह यजुषां पति ॥ तुषायां तोषमापन्नो जनयन् द्वादशात्मजान् ॥ ६ ॥ तो
षः प्रतोषः संतोषो नृपः शान्तिरिदमिति ॥ इध्मः कविर्विभुः स्वर्गः सुदेवो रोचिषो वि
षट् ॥ ७ ॥ तुषितानां मते देवा आसन् स्वायं भुवांतरे ॥ मरुचिमिश्राकृषयो यतः सुर

॥

गणेश्वर ॥ ८ ॥ प्रियव्रतो नानपाहौ मनुषु त्रौ महौ न सौ तस्युत्र पौत्र न प्रृणं मनु
नंदनं तरे ॥ ९ ॥ देवहूतिमदात्तात कर्हमायात्मजां मनुः तत्संबंधि श्रुत प्रायं न
वता गहतो मम ॥ १० ॥ दत्ताय ब्रह्म पुत्राय प्रसूतिर्भगवान् मनुः प्राय उत्तरं कृतः
सर्गस्त्रिलोकां विततो महात्मा ॥ ११ ॥ या कर्हमसुता प्रोक्तान व ब्रह्मर्षिपत्नवः ॥ तासां
प्रसूति प्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ १२ ॥ पत्नी मरुचिस्तु कला मुपुवे कर्हमात्मजा
कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरारुरितं जगत् ॥ १३ ॥ पूर्णिमास्तविरजं विश्वं च परं
तप ॥ देवकल्याहरेः पादशौचाद्या नृत्तमरित दिव ॥ १४ ॥ अत्रेः पत्न्यनुसमात्री नृज
ते सुयशसः सुता ॥ दत्तं दुर्वासं सोमं मातृश ब्रह्मसंभवात् ॥ १५ ॥ विदुर उवाच ॥
अत्रेर्गर्हसुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यंत हेतवः किंचित् चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे

॥

भा.च.

२

६७

पुरो॥१६॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ब्रह्मण्यो रितः स एव त्रिविधो विराट्वरः सह पत्मा य
या हं कुजादितः पृथिवीतः॥१७॥ तस्मिन् प्रसन्नस्तव कपलाशाशोककानने॥ वार्तिः
स्ववद्विरुद्धे निर्विध्यायाः समंततः॥१८॥ प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः॥ आ
तिष्ठते कपादेन निर्विघ्नो निश्चिंत्य भोजनः॥१९॥ शरणं तं प्रपद्ये हं मया वज्रगदीश्वर॥ प्र
जामात्मसमां मयं प्रयच्छति चिंतयन्॥२०॥ तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधमा
यिना॥ निर्गते न मुने॥ रूढिः समीक्ष्य प्रभवस्त्वय॥२१॥ अमरो मुनि गंधर्वसिद्धवि
द्याधरो रगैः॥ वितायमान यशसस्तदाश्रमपदे ययुः॥२२॥ तत्प्रादुर्भवि संयोगवि
द्योतिता मना मुनिः॥ उत्तिष्ठेत् कपादेन ददरो विबुधर्षभा॥२३॥ प्रणम्य दंडवत् न
मा बुधतस्यैर्हं गीजति॥ दृष्टं हं सुपर्णस्यारसैः सैः चिकैश्च चिकित्ता॥२४॥ कृपा

रक्षिणी

वज्रो केन हस्तवदनोपरि जंभिता॥ तदग्रे विद्याप्रतिहते निमात्यसिद्धिमुनि॥२५॥
चेतस्तत्प्रवणं युंजन् सत्तावीरसंहतां जलिः शृणुयात् कृपावाचा सर्वलोकगरी
यसा॥२६॥ अत्रिरुवाच॥ विमोक्षवस्थितिजयेषु विमज्जमानैः प्राणायामैरनुयुगं वि
रहा तदेहा॥ ते ब्रह्मविष्णुगिरिशः प्रणतोऽस्म्यहं वसुधैः कएव भजतां मरुहो परुतः
॥२७॥ एको मये ह भगवान् विबुधप्रधानैश्चिन्तीरुत प्रजननाय कथं नुस्यं अत्रा
गतास्तनुभूतामवशोपि दृष्ट्वा तत्प्रसादतमहानिहविस्मयो मे॥२८॥ श्रीशुक उवाच
इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः प्रत्यादुः शृणुयाच्चाप्रहस्य तमपि विप्र
मो॥२९॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रा बुधुः॥ यथा रूतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा॥ सत्सं
कल्पस्य ते ब्रह्मरूपधै ध्यायति ते वर्ययं॥ ३०॥ अथास्मदंश भूतास्ते आत्मजा

नाच. लोकविश्रुताः॥ भविताते गमनं ते विस्रस्यंति च ते यशः॥ ३१॥ एवं कामवरं दत्वा प्रतिजग्मुः
 सुरेश्वराः॥ सभाजितास्तयोः सम्यकरूपं त्योर्मिषतोस्ततः॥ ३२॥ सोमो नृत्त ब्रह्मणो नो नद
 न्नेविष्णुश्च योगवित्॥ दुर्वासाः शंकरस्यांशो निबोधांगिरसः प्रजाः॥ ३३॥ अद्वात्वं गिरसः
 पत्नी च तस्योः सूनकं न्यकाः॥ सिनीवाजीकुदुराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा॥ ३४॥ तत्पुत्रा
 वपरा वास्तारव्यातौ स्वारे विषंतरे॥ उत्तस्यो नगेवानसा सा त्र ब्रह्मिष्ठवृहस्पतिः॥ ३५॥
 पुत्रस्यो जनयत् पत्न्या मगस्यं च हविः॥ नुवि॥ सोम्य जन्मनि दक्षाग्निर्विश्रवाश्च महान
 पाः॥ ३६॥ रावणं कुंभकणं च कन्यां सूर्यगार्वी तथा॥ विनीषण चतुर्थं च कैकस्यो ज
 नयत् सुतान्॥ ३७॥ पुष्योत्कटायाश्चापत्यं खरः कुंभीनसी तथा॥ त्रिशिरा दुषणश्चैव
 विद्युक्ति कश्च राक्षसः॥ ३८॥ कन्या वै शालिका चैव वाकायाः प्रसवः स्मृतः॥ इत्येते

क्रूरकर्मणिः पौलस्त्या राक्षसादराः॥ ३९॥ तस्य यक्षपतिः देवः कुबेरस्त्विद्विडासुतः रा
 वणः कुंभकर्षश्च तथा न्यस्यां विनीषणः॥ ४०॥ पुत्रहस्यगतिः नायत्री नमृतसती सु
 तान्॥ कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते॥ ४१॥ क्रतोरपि क्रिया भायविति खित्या
 नम्यत॥ रुषीरुषष्टि सहस्राणि ज्वजतो ब्रह्मते जसा॥ ४२॥ कुजायां जतिरे पुत्रा वसिष्ठ
 स्य परंतपः॥ चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मार्षयो मलाः॥ ४३॥ चित्रकेतुः सुरो विश्वविर
 जो मित्र एव च॥ उच्चणो वसुन्मवाद्यो युमान् राक्रादयो परे॥ ४४॥ चित्रिस्त्वर्धर्वणः पत्नी
 लेने पुत्रं धृतव्रतं॥ रथं च मश्वशिरसं नगोर्वंशं निबोधमे॥ ४५॥ नृगुरव्यात्यां महाना
 गपत्न्यां पुत्रानजी जनत॥ धातारं च विधातारं श्रियं च नगवत्परां॥ ४६॥ आयतिं निय
 तिं चैव सुते मेरुस्ततो नवत्॥ ताभ्यां तयोरनवतां मकंडः प्राण एव च॥ माकंडो यो मकंड

स्य प्राणात् वेदशिरोमुनिः ॥ ४७ ॥ कविश्च मार्गवो यस्य भगवानुशानासुरः ॥ सर्वे ते मुनयः
 सत्रं लोकादसर्गैरिनादयन् ॥ ४८ ॥ एष कर्हमदौ हि त्रसंतानः कथितस्तव ॥ अरुवतः अह
 धानस्य सद्यः पापहरः परः ॥ ४९ ॥ प्रसूतिमानवो दक्ष उपये मेत्यजात्यजः ॥ तस्यां सम
 र्जदुर्हितः षोडशमजलोचना ॥ ५० ॥ त्रयोदशाक्षी धर्माय तथैकामग्रये विभुः पित
 र्मरकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवछिदे ॥ ५१ ॥ अधामैत्री दया शान्तिस्तुष्टिपुष्टिः क्रियोन्नति
 : बुद्धिः मेधा तितिक्षा क्रीर्त्तिर्धर्मस्य पत्न्या ॥ ५२ ॥ अद्यात्तु नमैत्री सुनकारमग्रये
 दयाः शान्तिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरस्य यतः ॥ ५३ ॥ योगं क्रियोन्नतिर्धर्मार्थबुद्धिरस्य
 यतः मेधा स्मृतिरिति सा तु क्षेमं क्रीः प्रश्रये सुतः ॥ ५४ ॥ मूर्त्तिः सर्वगुणोत्पत्तिः नरनारा
 यणा वृषी ॥ ययोजन्यन्यदेविश्वमस्यैव दत्तु निर्वृतं ॥ ५५ ॥ मयी सिककुनोवाताः प्रसेदुःस

रितो द्रवः दिग्वादि त्रहर्षाणि पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥ ५६ ॥ मुनयैर्तुष्टुस्तुष्टुशतगंधर्व
 किं नराः ॥ न त्यंति स्मस्त्रियो देव्याः आसीत् परममर्गतं ॥ देवाः ब्रह्मादयः सर्वे उपतस्युरनि
 रृते ॥ ५७ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ यो मायया विरचितं निजयात्मनीहंसे रूपमेदमिव तत्प्र
 तिचक्षणाय ॥ एतेन धर्मसदने रूषि मूर्त्तिना द्युप्रादुश्चकार सुखाय नमः परस्मै ॥ ५८
 सोयं स्थिति व्यतिकरे पशुमायसृष्टान्सत्वेन मेः सुरगणाननुमेयतत्त्वः ॥ दत्त्वा ददन्न
 करुणेन विजोकनेन यत् श्रीनिकेतममलं क्षिपतारविहं ॥ ५९ ॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥
 एवं सुरगणैस्तात भगवांस्तावन्निष्ठुतौ ॥ उवाच लोकैर्यजतु रचितौ गंधमादनं ॥ ६० ॥
 तावितौ वै भगवतो हरे रंशा विहागतौ ॥ भारवया यच सुवः रुद्रौ यदुक्रुद्रहौ ॥ ६१ ॥
 स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरत्पता स्त्रीनजीजनत् पावकं पवमानं च शुचिं च दुतभोज

भा.च.
५

नं॥६२॥तेभ्योऽग्रयःसममवश्चत्वारिंशच्चपंचच तएवैकोनपंचाशत्साकंपितरपिता
महै॥६३॥वैतानिकेकर्मण्यन्नामनिःब्रह्मवादिभिः॥आग्नेय्यइष्टयोयजेनिरूप्यतेग्र
यस्तुते॥६४॥अग्निष्वात्तावहिषदःसौम्याःपितरश्चाज्यपाः॥साग्रयो नययसेषांपत्नी
राक्षायणीस्वधा॥६५॥तेभ्योऽधारकंन्येक्षेयुवतीधारिणीस्वधा॥उभेतेब्रह्मवादिभ्योऽज्ञानविज्ञा
नपारगे॥६६॥भवस्यपत्नीतुसतीभवंदेवमनुव्रता॥आत्मनःसदृशंपुत्रेनलेभेऽगु
णशीलत॥६७॥पितर्युप्रतिरूपेस्वेमवायानागसेरुषा॥अप्रोदेवात्मनात्मानमज
हाद्योगसंयुता॥६८॥॥इतिश्रीनागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेविदुरमैत्रेयसंवा
देनामप्रथमोऽध्यायः॥१॥विदुरउवाच॥॥भवेशीलवतांश्रेष्ठेऽक्षौद्रहितवत्सलः
विद्वेषमकरेत्कस्मादनादृत्यात्मजांसती॥॥कस्तंचराचरगुसंनिवैरंशंतवि

ग्रहं॥आत्मागमंकथंक्षेत्रजगतोरैवतंमहत्॥२॥एतदाख्यादिमेब्रह्मन्नामातुमसु
रस्यच॥विद्वेषस्तुयतःप्राणांसत्यजेदुस्य जान्नसती॥३॥श्रीमैत्रेयउवाच॥॥पुराविश्व
सतांसत्रेसमेताःपरमर्षयः॥तथामरगणाःसर्वेसातुगामुनयोऽग्रयः॥४॥तत्रप्रवि
ष्टमृषयोदृष्टाकर्मिवरोचिषा॥आजमानंवितिमिरंकुर्वंसेतन्महत्सरः॥५॥उदतिष्ठ
तमदम्यास्तेसत्तिथिमेत्यःसहाग्रयः॥कृतेविरिच्यंशर्वंचतजासाक्षितचेतसः॥६॥
सदसस्यतिमिर्दक्षो नगवान्साधुसकृतः॥अजंलोकगुरुंतत्त्वानिषसादतराज
या॥७॥प्रा३.निषण्णंमृदं दृष्टानामप्यन्नदनादतः॥उवाचवाचं चक्षुर्मामिनिवीक्ष्य
हसन्निव॥८॥दक्षउवाच॥अयतांब्रह्मर्षयोमेसहदेवाःसहाग्रयाः॥साधूनांब्र
वतोवृत्तेनाज्ञानान्नचमत्सरतः॥९॥अयंतुलोकपालानांयशोघो निरपत्रयः॥स

जा.च.
६

क.न.

प्रिराचरितः पंथा येन सत्त्वेन दूषितः ॥ १० ॥ एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहितुः प्रहीतः पा
णिं विप्राग्रिमुखतः सा विद्या इव साधुवत् ॥ ११ ॥ गृहीत्वा मृगशावाश्च पाणिं मर्कटलो
चनः ॥ प्रत्युत्थानानि वा दारैर्वा चाप्यरुत नोचितं ॥ १२ ॥ सुप्तक्रियायाश्च चयेमानि
ने जिन्नसेतवे ॥ अनिष्ठन्नप्यदावातांश्च द्रायै वोशतां गिरां ॥ १३ ॥ प्रेतावासेषु घोरे
षु प्रेतैर्नृतिगणैर्वृतः ॥ अटसु न्मन्नवन्नप्रोत्पुसैके शोहस न रुदनः ॥ १४ ॥ चित्तान
स्मरुतस्मानः प्रेतस्त्रैः स्थिरघणः ॥ शिवापदे शोय्य शिवो मत्तो न्मन्नजनप्रियः प
तिः प्रमथन्नतानां तमोमात्रात्मकात्मनां ॥ १५ ॥ चित्तैर्दुस्मादनायायनश्चोचायदु
र्हरे ॥ दत्तावतमया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना ॥ १६ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ विनिर्घेवं
सगिरिशमप्रतीपमवस्थितं ॥ दक्षोष्णपशुपस्पृशं ॥ कुक्षौ शतं प्रचक्रमे ॥ १७ ॥

था

दृष्टाः

तस्मात्

६

रक्ष उवाच ॥ अयं तु देव यजनमिन्द्रोपेन्द्रादिभिर्न वि ॥ सहजागं न जन्मतां देवैर्देव
गणाधमः ॥ १८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ निषिध्यमानं ससदस्यसुरैर्दक्षो गिरित्राय
विमृज्य शपं ॥ तस्मात् विनिःकम्पविरुद्धमसुन्युर्जगाम कौरव्य निजं निकेतनं ॥ १९ ॥
विज्ञाय शपं चिरिस्मिन् गिरिशानुगाग्रणीर्नंदी ॥ श्वरे रोषकषाय दूषितः ॥ दक्षाय श
पं विससक्तं दारुणं ये चान्वमोदं स दवाच्यतां द्विजाः ॥ २० ॥ नंदी श्वर उवाच ॥ य एव
न्मर्त्यसु हि त्वं न गवत्य प्रतिबुद्धिः ॥ मत्स्यं च पृथग् दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो न वेत् ॥
॥ २१ ॥ गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुरवेष्ठया कर्मतित्रं वितनुते वेदविपन्नधीः
॥ २२ ॥ बुध्या परानि धायि न्याविस्मृत्यात्मगतिः पशुः स्त्रीकामः सीसु नितरां दक्षो वस्त
सुखो विराट् ॥ २३ ॥ विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ जटः ॥ संसरंति ह्ये चानुम

दुष्टसहः

वा

भा.च.
७

तुशवविमानिनं॥२४॥ गिरः श्रुतापापुष्पिण्यामधुगंधेन नूरिणा मन्ताचोन्मषितात्मानः
संमुखं तु हरद्विषा॥२५॥ सर्वमिहैवादिजान्ते त्रैतविद्यानपोव्रता विनरेहेंदियारा
मौयाचकाविचरंतिह॥२६॥ तस्यैवं वदतः शपंश्रुत्वादिजकुलायदै॥ नृगुः प्रत्यस
जडापे ब्रह्मदंडं दुरत्ययो॥२७॥ नृगुरुवाच॥ ॥ भवव्रतधराये च सखे तान् समनुव्र
ता॥ पास्वदितस्तेन वंतु सडास्त्रपरिपंथिनः॥२८॥ नष्टशौचामृदधि योजनान् स्मास्थि
धारिणः॥ विशंतु शिवदीक्षायां यत्र देवं सुरासवं॥२९॥ ब्रह्मच ब्रह्मणं श्रैवयद्ययं परि
निंद्य सितुं विधारणं पुंसामतः पारवं उमाश्रिता॥३०॥ एष एव हि लोकानां शिवः पंथास
नातन॥ यं पूर्वे चानुसंतस्यु र्यत् प्रमाणं जनार्दन॥३१॥ तं ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वत्स
नातनं॥ विगर्हयात पारवं उदैवं वो मयै नृतराट्॥३२॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ तस्यैवं व

दतः शपंश्रुगोः स भगवान् नवः निश्चक्राम ततः किंचिदिमना इव सावुग॥३३॥ तेपि विश्व
जः सत्रे सहस्रपरिवत्सरात् संविधाय महेष्वासयत्रे त्यक्त्वा भो हरिः॥३४॥ आमुखाव
नये यत्र गंगायमुनयौ चिता॥ विरेजेनात्मना सर्वस्वं धामयुस्ततः॥३५॥ इति श्री
भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षनंशश्चरसंवादे द्वितीयोऽध्यायः॥२॥ श्रीमैत्रेय उवा
च॥ ॥ सराविद्धिषतोरेवं कालो वै ध्रियमालयो॥ जामातुः श्वसुरस्यापि सुमहानतिचक्र
मे॥१॥ यदा निषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना॥ प्रजापतीनां सर्वेषां माधियत्ये स्मयो
न वै त॥२॥ इष्टा सवा जपे येन ब्रह्मिष्ठान निरूय च॥ बृहस्पति सवं नाम समारे नेकतन
मं॥३॥ तस्मिन् ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः॥ आसन्नरुतस्वस्य यनास्तत्तत्पत्न्य
सन्नर्काः॥४॥ तदुपश्रुत्य न न सिखे चरणं प्रजल्पतां॥ सती दाक्षायणी देवापितु

भा.च.
८

पतिमहोत्सवं ॥ ५ ॥ प्रजंती सर्वतो दिग्मरूपदेववरस्त्रियः ॥ विमानयानाः सप्रेषानि क
कं गृह्णुवांसः ॥ ६ ॥ दृष्टुं स्वनिजया आसेजो जाक्षीर्षकुंडलाः ॥ पतिं नृतपतिं देवमौत्सु
कारभ्यभाषत ॥ ७ ॥ सत्तु उवाच ॥ प्रजापते स्तेष्वसुरस्यसांप्रतं निर्यापितो यत्तमहो
त्सवं किञ्च ॥ वयंच तत्रो निसराम ते यद्यर्थितामी विबुधा ब्रजंति हि ॥ ८ ॥ तस्मिन् न गि
न्यो मम न रजिः स्वकैः ध्रुवं गमिष्यंति सुररुद्दिदक्षवः ॥ अहंच तस्मिन् न वता च का
मये सहोपनीषंतं परिबर्हमर्हितुं ॥ ९ ॥ तत्र स्वसृर्मेतनु न रसं मितामा नृसृः किञ्च
धियंच मातरं ॥ द्रष्टुं रोक्तं वमना महर्षिभिरुन्नीयमानं च मृडाध्वरे ध्वजं ॥ १० ॥ त्व
प्येतदाश्चर्यमिजात्मया यया विनिर्मितं नातिगुणत्रयात्मकं ॥ अथाप्यहं योषिद तत्त्व
विब्रते रानादिदक्षे न व मे न वसिति ॥ ११ ॥ पश्य प्रयांतार नवान्मयोषिर्लंकृताः कां न
तोप्य~

सखावरूपशः ॥ यासां ब्रजतिः शितिकं वमं डितं न नो विमानैः कलहंसपांडुभिः ॥ १२ ॥
कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशाम्य देवं सुरवर्यं नैंगते ॥ अनाहुताश्चप्यभियंति
सैरुदं नर्तुं पुणैरेह कृतश्च केतनं ॥ १३ ॥ तन्मे प्रसीदेदममर्च्यं वाञ्छितं कर्तुं निवानका
रुणिको वता हति ॥ त्वयात्मनोर्धेहि मदन्नचक्षुषानिरुपितामानुगृहाण याचित ॥ १४ ॥
आमे त्रेय उवाच ॥ एवं गिरित्रः प्रियया मिभाषितः प्रत्यम्य धनप्रहसनसुहृत्प्रि
यः ॥ संस्मारितो मर्मनिर्दुःखवाणिष् नृयानाहको विम्वसृजां समक्षतः ॥ १५ ॥ श्रीमहाशि
व उवाच ॥ त्वयोदितं शो न न मे वशी मने अनाहुताश्चप्यभियंति बंधुषु ॥ तैर्यद्यनु
त्पादितदोषदृष्टयोर्बलीयसानात्ममदेन मन्थुना ॥ १६ ॥ विद्यातपो विनवपुर्वयः कुलैः
सतांगुणैः षड्रिसत्तमैस्ततः स्मृतौ हतायां मृतमानु दुर्दृशस्तब्धानपश्यंति हि धाम

भा.च.
७

नयसां ॥१७॥ नैनादृशानां सजनयपेक्षया गृहान् प्रतीयादनवस्थितानां। येभ्या गतान्
वक्रधियाभिचक्षते आरोपितं नृमिरमर्षणारिभिः ॥१८॥ तथारिनिर्नव्यते शिखी
सुरैः शोतेर्हितांगो दृश्येन ह्येता। स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिनिर्दिवा निशंत्यति
मर्मताडितः ॥१९॥ अकंतं सुकृष्टं ते प्रजापतेः प्रियात्मजानामसि सुभुसंमताश्च
यापिमानं न पितुः प्रपश्यसे मया श्रयात्कः परितप्यते यतः ॥२०॥ पापच्यमानं हृद
यातुरेन्द्रियः समृद्धिभिः पुरुषबुद्धिसाक्षिणं ॥ अकल्प एवामधिरोमुंजसा पदं पदं
वेष्टियथा सुरहरिं ॥२१॥ प्रसुरुमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधुमिथः सुमध्यमे
प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव नरेह मानिने ॥२२॥ सत्वं विशुद्धं वसु
देवशहितं यद्दीयते तत्र पुमानपावृतः ॥ सत्वे तस्मिन् न गवान् वासुदेवोत्पद्यते

जो वामनसा विधीयते ॥२३॥ तन्ने निरीक्ष्यो न पितापि देहकृद्दृष्टो मम द्विदत्तं तु व्रता
श्रये ॥ यो विश्वसक्यस्त गतं वरो रुमनागसंदुर्वचसानिराकरोत् ॥२४॥ यदि त्रिजिष्य
स्यति हायमद्य चो न प्रमवत्या न ततो न विष्यति ॥ संभावितस्य स्वजनात् परा न वोप
हाससद्यो मरणाय कल्पते ॥२५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सती रुद्रसं
वादे तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ एता बहून्काविररामशंकरः पत्न्यंगना
शंखु नयत्रचिंतयन् सुहृद्दिदुःखः परिशंकितामवान्निःकामता निर्विशतादिधास
ता ॥ सुहृद्दिदृक्षा प्रतिघातकर्मना स्नेहाद्बुद्धं त्यश्रुकलातिविकला ॥ भवं नवान्या
प्रतिपुरुषं रुषा प्रधक्षता वै सतजातवेपथुः ॥२॥ ततो विनिश्चस्य सती विहाय तं शो
केन रोषेण च दूयता हृदा पित्रोरगात् स्त्रैरप्यविमूढधीः गृहान् प्रेम्णात्मनो यो धर्म

मा.च.
१०

रातसतांप्रियः॥३॥तामन्वगच्छन्नुतविक्रमांसतीमेकांविनेत्रातुचराःसहस्रशः॥स
 पार्षदयक्षामणिमन्महादयःसुरेवेषेन्द्रास्तरसागतयथा॥४॥तांसारिकाकंदुकदर्पणिं
 बुजश्चेतातपत्रयजनमगादिभिःगीतायनैःदुंदुभिश्चरववेणुनिर्द्विषेन्द्रमारेण्यविटे
 किताययु॥५॥सर्वेदधोषोर्जितयत्तवैशसंविप्रर्षिजुष्टंविबुधैश्चसर्वशः॥म
 हूर्वयःकांचनदर्भचर्मनिर्निर्मलभांडंयजनं समाविशत॥६॥तामागतांतत्रन
 कश्चनाद्रियत्विमानिनांयत्तत्तुल्योक्तपाकनः॥कृतेस्वसृजनेनचसादराःप्रे
 माश्रुकंठःपरिष्वजुर्मुदा॥७॥मौदर्यसंप्रश्रममर्थवार्त्तयामात्रांचमातृस्वमिश्र
 सादरं॥दत्तांसपयंविस्मासनंचमात्राचपित्राप्रतिनंदितासता॥८॥अरुद्रभागंतम
 वेश्यचाध्वरंपित्राचदेवेकतहेतनंविभो॥अनादतायजसदस्यधीश्वराचुकोपलो

१०

दि५

कानिवधस्यतीरुषा॥९॥जगहंसामर्षविपन्नयागिराशिवद्विषंधूमपयंश्रमस्मयं
 स्वतेजसाभूतगणात्समुत्थितातनिगद्यदेवीजगतोनिष्ठएवत॥१०॥सखीसुवाच
 नयस्यलोकेत्यतिशयिनःप्रियस्तथाप्रियोदेहभूतांप्रियात्मनःतस्मिन्समस्तात्म
 निमुक्तवैरकेतेनवंतंकतमःप्रतीपयेत्॥११॥दोषान्परेषांदिगुणेषुसाधवोऽ
 ह्मांतिकेचित्त्रनभवादशात्मनाःगुणाश्चफलान्बहुलाकरिष्मवोमहत्तमास्तेष्ववि
 दत्तनवानधं॥१२॥नाश्चर्यमेतद्यदसत्सर्वदामहृदिनिंदाकुणपात्मवादिषुसर्वं
 महापुरुषपादपोशुनिर्निस्ततेजस्सुतदेवशेननं॥१३॥यदद्यक्षरंनामगिरैरितं
 एंसकृत्प्रसंगादद्यमाशुहंतितत्॥पवित्रकान्तितमलंघ्यशासनंनवानहोदेष्टि
 शिवंशिवेतत्॥१४॥यत्पादपयंमनसामनोलिनिर्निषेवितंब्रह्मरसासवार्षि

अ-च
॥

जि
॥

सि॥ लोकस्य यत्र वर्षति चारिषोर्धितस्तस्मै नवानुदुत्यति विश्वबंधवे॥१५॥ किं वा शिवा
स्य मशिवं न विदुस्त्वदस्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्तयन्ति ताः त्रयशाने॥ तन्मा ज्यन्तस्मन् क
पा ज्यवमदपिशौ चैधैर्निर्दधति तदचरणवसृष्टं॥१६॥ कोणेपि धाय निरयाद्यद
कस्य रशोधमावितयसिणि निर्निरस्यमाने॥ छिंयात्प्रसह्य रुशती मसतां प्रभुश्च
क्रिक्कामसूनूपितनो विसृजेत्संधर्मः॥१७॥ अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं नधारयि
ष्ये शितिकं वज्रहिणः॥ जग्धस्य मोरुद्धिर्धैर्यसो जु उषितस्योद्गरणं प्रचक्षते॥१८॥ नवे
दवादाननुवर्तते मतिः स एव लोके रमतो महापुनेः॥ यथा गतिर्देवमनुष्ययोः एष
कस एव धर्मे न परं सिपेत्स्थितः॥१९॥ कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तं मप्यतं वेदे विविच्यो नप
लिङ्गमाश्रितं॥ विरोचितयोगपदैककत्तरि द्रयंतया ब्रह्मणिकर्म निष्ठति॥२०॥ मा

४ विशुद्धिम्

११

वः पदव्यः पितरस्मदास्पिताया यत्तशाजासु न धूमवर्त्मनि॥ तदन्नतसैरसु नृक्षिशिता
न्वयक्तलिङ्गाश्च वधूतसेविता॥२१॥ नैते न देहे नैह रे रुतागमो देहो न वेनालमलंकुज
नना श्रीममाभूतकुजनप्रसंगस्तज्जन्मधिकृपो महतां महाबलकृतः॥२२॥ गोत्रं त्व
दीयं न गवान्वृषध्वजोदाक्षायणीत्याह सुयदा सुदुर्मना॥ व्यपेतनर्मस्मिन्माशु
तद्वद्व्युत्क्रस्य एतत्कुणपंतुदंगजं॥२३॥ श्रीमंत्रे य उवा॥॥ इत्यधरेदक्षसुता चरा
त्रुदन्नसितावुदीचीनिषमादशांतवाकः॥ स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकल संवृत्तानि सीत्यदृष्ट
योगपथं समाविशत्॥२४॥ कृत्वा समानावनि लौजितासना सोदा नमुत्याप्य च नाभि
चक्रतः॥ शनैर्दृष्ट्वा प्यधियोरधि श्रितं कंठात् श्रुवोर्मधि विनिंदितानयत्॥२५॥
एवमददं महतां मदीयसां सुदुः समारोपितमं कमादरात्॥ जिहासतीं दक्षरुषाम

५२

भा. च.
१२

नस्विनां दधारणा त्रेधा निजाग्निधारणं २४॥ ततः स्वमर्तुश्चरणं बुजा सवं जगद्गुरोश्चिं
तयती नचापरे ॥ ददशदिहो हतकम्पामती सद्यः प्रजन्वा जसमाधिजाग्निना २७॥
तस्य च तं विनुविचाहुते महत्तहा हेति वारः सुमहान जायत हंत प्रिया दैवतम
स्य देवी जहाव स्रक्केन सती प्रकोपिता २८॥ अहो त्वनात्मं महदेस्य परपत प्रजा
पतेर्यस्य चराचरं प्रजा ॥ जहाव स्रक्केन यद्विमनात्मजा सती मनस्विना मानमना ह्याम
हति २९॥ सोषंदुर्मर्षिर्हृदये ब्रह्म ध्रुक् च लोके पकीर्तिमहती मवाप्स्यति ॥ यदंगजां स्वां
चुरुषधिर्हृत्तुतां न प्रत्यवेध नृतये पराधतः ३०॥ वदेत्येवं जने सत्या दृष्टा सुत्या गम
हुते ॥ दक्षंतत्या र्षिहंतु सुदतिष्ठन्तु रा मुधा ॥ ३१॥ तेषां मापत तां वेगं निशाम्य नगवान्
नृपुः यत्त घनेन यजुषा दक्षिण ग्रीवु हावह ॥ ३२॥ अधर्युणा ह्यमां देवा उत्पेतुरेज
ने

सा ॥ रुमवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ॥ ३३॥ तैरजाता युधैः सर्वे प्रमथाः सह
उत्पका ॥ हन्यमाना दिशो नेजुरुशान्तिः ब्रह्म तेजसा ॥ ३४॥ ॥ इति श्री नागवते महापु
रणे चतुर्थस्कंधे सती देहोत्सर्गे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४॥ स्रत उवाच ॥ यदा शौनका सा दे
वी देहं तत्याज चाधरे ॥ तदा देवर्षिणा ग्रां गत्वा रुद्रमवा ब्रवीत् ॥ १॥ श्री नारद उवाच
श्री शौनका जवदतो मम वाचमुयां निशाम्य त्वं खलु दक्षयसे ॥ विमानिता दक्षसुता प्रि
या च ते तस्या जदेहं किमुता सिस्वस्य ॥ २॥ श्री मैत्रेय उवाच ॥ नवो नवान्मानिधनं प्र
जापते रसकृताया अवागम्य नारदात् ॥ स्वपार्षदसैन्यं च तदधरेषु विविधा वितं क्रो
धमपारमादधे ॥ १॥ कुक्षः सदृशो वृष्टुः सधर्जति र्जता तडि वृक्षिसरो यरो चिषं उक्ता
त्यरुद्रः सहस्रोत्पितो ह सनृग नी रनारो विसमर्जतां बुवि ॥ २॥ तातो तिकायस्तनुवा

स्मृशदिवंसहस्रबाहुर्धनरुक्मिर्धक। करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निमूर्धनः कपालमा
लाविविधोद्यतायुध॥ ३॥ तंकिंकरेमीतिगद्यंतमाहवधंजलिर्नगवान्नतनायः
दक्षंसयजंजहिमन्नरानांत्वमग्रणीरुद्रमहांशकोमे॥ ४॥ आतप्तएवंकुपितेनमस्यु
नारुद्रंसदेवंपरिचक्रमेविसुं॥ मेनेतरात्मानमसंगरंहसामहीयसांतातसहः
सहिष्णुं॥ ५॥ अन्दीयमानःसहस्रपापार्थदैर्घ्यंनदन्निर्व्यनदत्सुभैरवं॥ उद्यम्यश्च
जंजगदंतकांतकंसप्राद्रवत्तद्योषणभूषणांघ्रि॥ ६॥ अथर्विजोयजमानःसदस्याःक
कुम्भुरीच्याप्रसमीक्ष्यरेणुं तमाःकिमेतत्कुतएतमैवजोन्नदितिदिज्ञाद्विजपत्न्य
श्चरधु॥ ७॥ वातानवांतिनहिसंतिदस्यवःप्राचीनवर्हिजीवतिचोयदंडः गावोनकासं
तदंडकुतोरजोकोकोधुनाकिंप्रजयायकल्पते॥ ८॥ प्रससिमिश्रास्त्रियउद्विग्रविना

ऊचुर्विपाकोवृजिनस्मैषतस्य॥ यत्पश्यतीनांदुहितृणांप्रजेशःसुतांसतीमवरधाव
नागां॥ ९॥ यस्वतकोमुसजयकलापःस्वश्चलमूर्ध्वपितरिगर्जेद्र॥ वितत्यदत्तंत्पुदि
तास्त्रदोर्ध्वजादुच्चारहासस्तनपिन्नुभिन्नदक॥ १०॥ अमर्षयित्वातमसद्यतेजसंस्युषु
तंदुर्विषदंष्ट्रकुया। करालदंष्ट्रानिरुदस्तमागणंस्यात्स्वस्तिकिंकोपयतोविधातु॥ ११॥ वंके
वसुविग्रहशोचमानेजनेनदक्षस्यमुद्रमहात्मन॥ उत्पेदुरुत्याततमाःसहस्रशोभया
वहादिविन्नमौचपर्यक॥ १२॥ तावत्सरुम्रादादुचरैर्मरिचौमहान्नानायुधैर्वामिनकैरुदा
युधैः॥ पिगैर्पिशंगैर्मकरैरदगननैःपर्याद्रवद्रिष्टुंरुद्ररुध्मते॥ १३॥ केचिद्वभंजुःप्राग्वं
शंपत्नीशालास्तथापरे सदश्चाग्रोधशलांचतदिहारंमहानसं॥ १४॥ रुद्रजुयंतपात्राणि
तथैकेनानेकशयंकुंडेषमूत्रयन्त्रकेचिद्विभिदुर्वेदिमेवलाः॥ १५॥ अबाधंतमुनीनसे

एके पत्नी रत कर्मेत अपरे जगदुर्देवान् प्रत्यासन्ना न पत्ना पितान् ॥ १६ ॥ भृगुं वधं धमणि
मानवीर भद्रः प्रजापतिं ॥ चंडीशः पूषां देवं भगं नंदी श्वरो यदा तः ॥ १७ ॥ सर्व एव त्विजो ह
ष्टा सदस्योः सदिवौकसः तैर द्यमानाः सुभ्रं ग्राव निनैकधा प्रवत् ॥ १८ ॥ जुहूतः सुव
हस्तस्य शमश्रुणि भैगवान् भवः ॥ भृगोः कुतुं चे सदसियो हं सत्तमश्रुणि दशयिन् ॥ १९ ॥
भगस्य नेत्रे भगवान् पाति तस्य रुषा भुवि ॥ ऊरुहार सदस्यो ह्नायः शपंत मत्सु च त
॥ २० ॥ प्रमश्रापा तय हं ताद कलिं गस्य यथा वत् ॥ शप्य माने गिरिमणिषो ह स न दशयि
न दत् ॥ २१ ॥ आक्रम्योरसि दसस्य शितधारेण हेतिना छिदन्न पित दुहृ चैना शक्रो त्र्यं व
कस्तदा ॥ २२ ॥ शस्त्रै रस्त्रा चितै रेव मतिभिन्नत्वं हरः विस्मयं परमाय नो दधौ पशुपतिश्चि
रं ॥ २३ ॥ दष्टा संतपनं योगं पशूनां सपतिर्भवे यं जमानः पशोः कस्य कायात्तेना ह र छिदः

॥ २४ ॥ साधुवारस्तदा स्तेषां कर्म तत्तस्य शंसतां ॥ भूतमेत पिशाचाना मन्त्रेषां तद्विपर्ययः
॥ २५ ॥ जुहावै त छिरस्तस्मि ददसि एवावमर्षितः ॥ तद्देव यजनं दग्धा प्रातिष्ठते गुह्य का
लयं ॥ २६ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दशयज्ञविधं सनोपंचमोऽध्यायः
५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अथ देवगणाः सर्वे रुद्राणां कैः पराजिताः ॥ शूलपट्टि शनिस्त्रिशगदा
परिघमुग्रैः ॥ १ ॥ संहिन्नभिन्नसर्वांगैः सहस्रैर्विकसमाकुलाः ॥ स्वायंभुवेन मकुत्या
काचैर्नैतत्तम वेदयत् ॥ २ ॥ उपलभ्यतु रैवैतद्भगवान् ज्व संभवः ॥ नारायणश्च विश्वात्मा
न कस्या ध्वरमीयतु ॥ ३ ॥ तदा कर्णविभुः प्राह ते जीयसि कृता गसि ॥ क्षेमाय तत्रा सा
भयात् न प्रायेण बुभूषतां ॥ ४ ॥ अथापि स्यंरुत किंचिदा भवं येव हिषो भाग भाजं य
रादुः प्रासादयधुं परिशुद्धचेतसा सिमप्रसादं प्रगृहीतां प्रियं ॥ ५ ॥ आरासानां जीवि

तमध्वरस्य लोकः सपातः कुपितेन यस्मिन् तमाशुदेवं प्रियया विहीनं ^{क्ष} मापयध्वं
 हृदिविद्धं दुरुक्तैः ॥ ६ ॥ नाहं नयतो न च यूयमन्येयेरेह नातो मुनयश्च तत्त्वं विदुः प्रमा
 र्णं बलवीर्ययो वयि स्यात्त तत्र स्य कउपायं विधत्सेत ॥ ७ ॥ स इत्यमादिशु सुगन जसैः
 समन्वितः पितृभिः सप्रजेतैः ययोस्वधिष्मानि लयं पुरदिषः कैलाशमद्रिप्रवरं प्रियं
 प्रभो ॥ ८ ॥ जन्मौषधितपो मंत्रयोगसिद्धेर्नरेतरे ॥ जुष्टं किन्नरगंधर्वैरसुरेभिर्वृतं स
 हा ॥ ९ ॥ नानामणिमयैः शृंगैः नानाधातुविचित्रितैः ॥ नानाद्रुमलतागुल्मैः नानां मृग
 गणान्वितैः ॥ १० ॥ नानामलप्रसवणैर्नानाकंदरसानुभिः ॥ रमणं विहरंती नारमणं सि
 द्धयोषितां ॥ ११ ॥ मयूरकेकाभिरुतं मंदं धालिविभूषितं ॥ प्रावितैरक्तकंठानां कृतितै
 श्चपतत्रिणं ॥ १२ ॥ आकुर्यंतमिवोद्यते धिजान् कामदुघैर्दुर्मैः व्रजंतमिव मातंगैर्ग

णंतमिव निर्भरे ॥ १३ ॥ मंदारैः पारिजातैश्च सरलैश्चौपशोभितं तमालैः शालतालैश्च
 कोविदारशानातुनैः ॥ १४ ॥ चूतैः कदंबनीपैश्च नागपुन्नागचंपकैः ॥ पाटलाशोकवकु
 लैः कुंदैः कुरवकैरपि ॥ १५ ॥ स्वर्णलोचनपुत्रैश्च वरवेणुकजातिभिः कुन्वकैर्महि
 कानिश्च माधवीनिश्च मंडितं ॥ १६ ॥ पनसैर्दुंदुर्गैश्च त्यक्षन्यग्रोधहिं गुभिः ॥ जुगै
 रौषधिभिः पूगैराजपूगैश्च जंबुभिः ॥ १७ ॥ खजुरिभ्रतकामाद्यैः प्रियालमधुकैर्गुदैः
 पुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः ॥ १८ ॥ कुसुदोत्पलकल्लारशतपत्रवनर्धि
 नि ॥ नलिनीषुकलंकजदरवगदं दोपशोभितं ॥ १९ ॥ मगैः शारवामगैः क्रोदैः रुक्षैश्च
 शशाशस्यकैः ॥ गवयैर्नाभिनिर्माद्यैर्निर्जुष्टं महिषादिभिः ॥ कदलीखंडसंनद्धनलिनी
 पुलिनश्रियं ॥ २० ॥ पर्यस्ति नंदया सत्याः स्नानपुण्यतरोदया ॥ विलोक्य भूतेश गिरिवि

भा. च.
१६

बुधाविस्मयं ययुः ॥ ११ ॥ ददशुस्तत्र ते रम्या मलकां नाम वै पुरा ॥ वनं सौगंधिकं चापि तत्र
तन्नामपंकजं ॥ १२ ॥ नराचालकनं दानवसरितौ वात्यते पुरा ॥ तीर्थपादपदं भोजनसा
ती वपावने ॥ १३ ॥ ययोः पुरस्त्रियः क्षत्रवरुह्य स्वधिष्मता ॥ क्रीडति पुंसः संचित्यो विगा
त्यरतिकर्तिता ॥ १४ ॥ ययोस्तत्स्नानविन्नष्टनवकुंकुमपिंजरे ॥ वितपोपिपिवत्यंभः
पाययंत्योगजागती ॥ १५ ॥ तारहेममहारत्नविमानशतसंकुला ॥ जुष्टां पुण्यजनस्त्री
निर्यथारवं सतडित्घनं ॥ १६ ॥ हित्वा यक्षेश्वरपुरं वनं सौगंधिकं च तत्र दुर्गैः कामदु
र्गैः दृष्टं चित्रमाज्यफलछिदैः ॥ १७ ॥ रक्तकंठखगानीकस्वरमंडितषट्पदं कजहंसं
कुजश्रेष्ठं स्वरदंजनलाशयं ॥ १८ ॥ वनं कुंजरसंघं हरेचंदनवासुना ॥ अधिपुण्यज
नस्त्रीणां मुहुर्नमययन्मनः ॥ १९ ॥ वैश्यकृतसोपानावाप्य उत्पलमालिनी ॥ प्राप्तं

१६

किंपुरुषैर्दृष्टं तमागतदृष्टुर्वटं ॥ ३० ॥ सयोजनशतोत्सेधः पादोर्ध्वविरपायतः प
र्यक्ताचलछायोनिनी उस्तापवर्जितः ॥ ३१ ॥ तस्मिन् महायोगमये सुसुक्षुः शरणे
सुग ॥ ददशुः शिवमासीनं त्यक्त्वा मर्षमिवांतकं ॥ ३२ ॥ सनेदनाद्यैर्महासिद्धैः शंतैः सं
शंतविग्रहं ॥ उपास्यमानं सरयाचमन्तगुत्पकरक्षसं ॥ ३३ ॥ विद्यातपोयोगपथमा
स्थितं तमधीश्वरं ॥ चरंतं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमंगलं ॥ ३४ ॥ जिगं च तापसा
नीष्टं नम्रदं सुजटाजिनं ॥ अंगेन संध्यान्तरुचाचंद्रलेखांच विभ्रतं ॥ ३५ ॥ उपवि
ष्टं नम्रं यो हृष्टो ब्रह्मसनातनं ॥ नारदाय प्रवोचंतं एतत्ते शृण्वतां सती ॥ ३६ ॥ क
त्वोरेरक्षिणे सभ्यपादपग्रंच जानुनि ॥ बाहुप्रकोष्ठे समाज्जां मासीनं तर्कमुद्रया
॥ ३७ ॥ तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्यपाश्रितं गिरिशं योगकक्षां सलोकपाला

भा. च.
१७

मुनयो मन्त्रनासाद्यं मनुं प्रां जलयः प्रणेमुः ॥ ३८ ॥ सरूपजन्मागतमात्मपोनिंसुरासुरे शौर
त्रिवंदितां प्रिः ॥ उत्थाय च कैशिरसान्निवं नमहत्तमः कस्य यथैव ते विभुः ॥ ३९ ॥ तथा
परे सिद्धगणं सदा विप्रिर्धैवै समं तादनी जं जौहितं नमस्कृतः प्राह शंकरो ख
रं कृतप्रणमं प्रहसन्निवात्मन् ॥ ४० ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ जाने त्वामीश विष्णुस्य जगतो यो
निबीजयोः ॥ शक्तेः शिवस्य च परं यत्र तत्र ब्रह्म निरंतरं ॥ ४१ ॥ त्वमेव जगवन्नेत तदशिवश
क्तोः सरूपयोः ॥ विश्वं सृजसि पास्यस्मिन् क्रीडन् नृणां पिदो यथा ॥ ४२ ॥ त्वमेव धर्माय दुष्क
मिपत्तयेदक्षेण सूत्रेण समर्कयाध्वरं ॥ त्वयैव लोके वसिताश्च हेतवे यो ब्राह्मणाः श्र
द्धते धृतव्रताः ॥ ४३ ॥ स्वकर्मणां मंगलमंगलानां कर्तुः स्वलोके तनुषे स्वपरं वा च
मंगलानां च तमिष्वसु चणं विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥ ४४ ॥ न वै सतां त्वच्चरणा

धा

१७

दैववधानम्

पितात्मनां नृतेषु सर्वेषु भिष्यतां तव ॥ नृतानि वात्मन्यवह कर्हिदृष्टतां प्रायेण रोषो नि
नवेद्यथापद्युः ॥ ४५ ॥ एयं धियः कर्मदृशो दुःशयाः परोदयेनार्पित हृद्भुजो निशं ॥ पराद
दुरुक्तैर्वितुदं त्यक्तुं हंस्तान्मावधीत् सौभुवैधो नवदिधः ॥ ४६ ॥ यस्मिन् यदा पुष्करनाभ
मायया दुरत्यया स्पृष्ट धियः एयं गदशः ॥ कुर्वन्ति तत्र त्वनुकंपया कृतानसाधवो दैववत्ता
तुरुते कृतं ॥ ४७ ॥ न वां सुपुंसः परमस्य मायया दुरत्यया स्पृष्ट मतिः समस्तदक ॥ त्वया ह
तात्मात्मवता मधीश्वरस्त्वनुग्रहं कर्तुमिहार्हसि प्रभो ॥ ४८ ॥ कुर्वेधरस्योदरणं हतस्य भो
नो त्वया समाप्तस्य मनो प्रजापति ॥ न यत्र नागंतव नागिनो हृदुः कुयन्विनो ये तमसो
निनीयते ॥ ४९ ॥ जीवता येन मानो यं प्रपद्येता सिता मगा ॥ नृगोः समश्चिरो हंतु हृत्तो
दं तांश्च पूर्ववत् ॥ ५० ॥ देवानां न यगात्राणं मत्विजां चायुधारमभिः ॥ न वतानुग्रहीता

भा. च.
१८

नामाशुमन्योस्वनातुरं ॥ ५१ ॥ एष ते रुद्रनागेस्तु यदुडिष्टो धरस्य वै यत्तस्ते रुद्रनागे न क
ल्पतामद्युत्तहत् ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षयज्ञध्वंसने रु
द्रस्तुतिः षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ इत्यनेनातुनीतेन नवतापरितुष्यता च
अधायिमहाबाहो प्रहस्य श्रयतामिति ॥ १ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ नाघं प्रजे शवा जानां व
स्यैनातुचिंतये ॥ देवमायानिभूतानां रं उस्तत्र धतो मया ॥ प्रजापते रं गृहीषेति
वत्सजमुखं शिरः ॥ मित्रस्य च क्षुषेक्षेत नागं संवर्द्धिषी भग ॥ ३ ॥ एषा तु यजमानस्य र
द्रिर्जसितुपि श्रुत्वा ॥ देवाः प्रकृतसर्वांगी ये न उच्छेष एं रं दुः ॥ ४ ॥ वाहुभ्यामश्विनोऽ
हो रं हस्ताभ्यां रुतबाहवः ॥ भवंत्यध्वर्यवश्चान्ये वस्तश्मश्रुर्न गुर्न वत् ॥ ५ ॥ श्रीमै
त्रेय उवाच ॥ तदा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीदुःखमोदितः परितुष्टात्मनि स्तातसाधु

१८

दे

साधितं यावु वत् ॥ ६ ॥ अजो मीदुं समामं च सुनासीरः सहर्षिभिः ॥ नृयस्तदेव यजनं
समीदुं वैधसो ययुः ॥ ७ ॥ विधाय कार्त्तनं च तद्यदा ह भगवान् नवः ॥ सं रधुः कस्य
कायेन सवनीयपशोः शिरः ॥ ८ ॥ संधीयमाने शिरसि रक्षोरुद्रा निवासितः सद्यः
सुप्त इवोन्नस्यो रं रं शे चाग्रतो म्रु ॥ ९ ॥ तदा वृषध्वजक्षेपकलिलात्मा प्रजापतिः शि
वाय लोका रं नवत्तरं रं रं हृदमिवामलः ॥ १० ॥ नवस्तवाय रुतधीनश्चोदनु रगतः
अकिं माघाष्यकलया संपरेतां सुतां स्मरत् ॥ ११ ॥ रुद्रात् संस्तम्य च मनः प्रेमविक्रान्ति
तः सुधीः शशं सनिर्व्यज्जीकेन नावेने रं प्रजापति ॥ १२ ॥ दक्ष उवाच ॥ नृयाननुग्रह
अहो नवता कृतो मे रं उस्त्वयामपि स्मृतो यदि विप्रतब्धः ॥ न ब्रह्म बंधुषु च वां भग
वन् नवता तु म्यं हरे च कुत एव धत्तवते ॥ १३ ॥ विद्यातपो ब्रतधरात्सुखतः स्मवि

भा.च.

१०

प्राद्व्रत्यात्मतत्त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्माकं ॥ तत्र ब्राह्मणरूपरमसर्वविपत्सु नासि
पालः पशुनिवविभो प्रगृहीतदं ॥ १४ ॥ यो सोमयो विदिततत्त्वदृशमना यो हिसो
दुरुक्तिविशिखैरगण्यतन्मां चर्वाकपतंतमहन्तमनिंदया ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा त्रिधा स न
गवान्स्वरुतेषु तुष्येत् ॥ १५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ समाप्येवं समीहां सं ब्राह्मणचानुमंत्रि
तः कर्मसंतानयामास सोपाध्यापर्विगप्रिभिः ॥ १६ ॥ वैष्णवं यज्ञसंतत्यैत्रिकपालं हि
जोत्तमः पुरोडाशं निरवपद्वीरसंसर्गशुद्धये ॥ १७ ॥ अध्वर्युणा त्रहविषाय जमानो
विशंपते ॥ १८ ॥ धिया विशुद्धया दधौ तथा प्रादुरनूतहरिः ॥ १९ ॥ तदा स्वप्रभया तेषां द्योतयं
त्यारिशो दृष्ट्वा सुहृन्तेजउपानीतसा स्पर्शसोत्रवादिना ॥ २० ॥ त्र्यामोहिरण्यरशनोर्ककि
रीटजुष्टो नीलाजकभ्रमरमंडितकुंडलास्य ॥ कंठे चक्रशरचापगदासिचर्मयैः

॥ १० ॥

१०

हिरण्ययुजैरिव कर्णिकारः ॥ २० ॥ वक्षस्य धिश्चितवधूर्वनमात्स्युदारहासावलोककल
यारमयंश्चक्षिभ्यः ॥ पार्श्वभ्रमत्तमजनचामरराजहंसश्चेतातपत्रशशिनोपरिरज्यमा
नः ॥ २१ ॥ तमुपागतमाजस्य सर्वे सुरगणदयाः ॥ प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मैव त्र्यम्भना
यकाः ॥ २२ ॥ तन्नेजसा हतरुचः सन्नजिह्वाः ससाध्वसाः मूर्ध्नि धृतां जलिषु हारुपतस्युर
धोक्षजं ॥ २३ ॥ अप्यर्वाकित्वन्नयो यस्य महित्वात्मनुवादयः ॥ यथा मतिर्गणंति स्म कृता
नुग्रहविग्रहं ॥ २४ ॥ दक्षो गृहीता हृणसार्धेनोन्नमयत्ते शरं विश्वसजां परं युक्तं ॥ सुनंदनं दध
नुमैव तं सुरगणैर्न प्रपेदे प्रयतः कृतांजलिः ॥ २५ ॥ दक्ष उवाच ॥ शुद्धं स धाम्नु परतास्वि
जबुध्यवस्यं चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिषिध्यमायां ॥ तिस्रस्तथैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्यामा
सेनवानपरिशुद्धस्वात्मतंत्रः ॥ २६ ॥ ॥ कृतिजा ऊच ॥ ॥ तत्त्वंगते वयमनेन नरु

प्रशापात्कर्मण्यवग्रहधियोभगवन्नविद्या॥धर्मोपजज्ञानमिदं त्रिरुद्धरायं ज्ञानं यदर्थ
मधिदैवमदोष्यवस्था॥२७॥सरस्या ऊचुः॥॥उत्पत्य ध्वंशिरारणहउरुक्ते शरदुर्गंतिको प्र
आलात् विष्टे विषयमगत द्वात्मगेहोरुमार॥द्वंद्वश्च मेखलमग्नये शोकदावेतसा
र्थः पादौ कस्ते शरणह कदा यो तिका मोपसृष्ट॥२८॥रुद्र उवाच॥॥तव वरद वरं प्रा
वाप्तिरिषे हा विनायेत्यपि मुनिभिरसकैरारेण हर्णये॥यदिरचित धियं माविद्य
लोकोपविद्रं जयति गणयेत्तत्तत्परा नुग्रहेण॥२९॥भृगुरुवाच॥॥यन्मायया गहन
याप हतात्म बोधा ब्रह्मादयस्तु न तस्तमसि स्वपंत॥नात्मनश्चितं तव मिदं त्यधुना
पितृत्वं सोयं प्रसीदतु नवान् प्रण तात्मबंधुः॥३०॥श्री ब्रह्मोवाच॥॥नैतत्स्वरूपं न
वतो सौ परार्थमेव ग्रहैः पुरुषो यावही क्षेत्॥ज्ञानस्य चर्यस्य गुणस्य चाश्रयो मया

मया त्वयि तिरिक्तो यतस्त्वं॥३१॥इंद्र उवाच॥॥इदमप्यस्युत विश्वमावनं वपुरा नंदक
रं मनो हं शं॥सुरविद्धि दक्षपणैरुदायुधैर्भुजदंडैरुपपन्नमष्टभिः॥३२॥विजपत्य
ऊचुः॥॥यतो यंतवयजनाय केन सृष्टो विध्वस्तः पशुपतिना द्वादशकोपात्॥तं नस्त्वं
शवशयनाभशंत मेधं यज्ञात्मन्नतिन दृशा पुनी हि नृत्यान्॥३३॥कृष्य ऊचुः॥॥अ
तन्वितं ते भगवन्नविचेष्टितं यदात्मना चरसि हि कर्मना ज्यसे॥विनृतयेयत उपसे
दुरीश्वरी नमन्यसे स्ममनुवर्तती नवान्॥३४॥सिद्धा ऊचुः॥॥अयं त्वत्कथामृषीष
षे नद्यां मनो वारणः केशदा वायिदुग्धः॥तृषा न्नो विगाहो न सस्मारदा वं न निःकामति
ब्रह्म संपन्नवन्न॥३५॥यजमानो ऊचुः॥॥स्वागतं ते प्रसीदेश तुभ्यं नमः॥श्री निवास
श्रिया कांतया त्राहि न॥त्वाम् ते धीशानां गैर्मखैः शोभते शीर्षहीनः कबंधो यथा

पुरुषः॥३६॥लोकपाला ऊचुः॥॥दृष्टः किं नो हृदि रसतय है स्वं प्रत्यग्र दृष्ट दृश्य ते येन
दृश्यं माया तेषां नवरीयाय नमः नयस्त्वं पृष्टः पंचमिः नमो नितै॥३७॥योगेश्वरा ऊचुः
प्रेयान्न ते ज्योत्सु तस्त्वयि प्रभो विश्वात्मनि क्षेत्रेयक यश्चात्मनः॥अथापि नक्तेश
मयोपधावताम नन्य वृक्षावुगहाणवत्सल॥३८॥जगदुद्भवस्थिति जयेषु देवतो
बहुविद्यमान गुणमाप्ता यया॥रचितात्मने दमतयो स्वसंस्थया विनिवर्तित नम
गुणात्मने नमः॥३९॥शृष्ट ब्रह्मो ब्रवाच॥॥नमस्तेभित्त सत्वाय धर्मादीनां च नृतये
निर्युणाय च यत्काशां न हं वेदापरेति च॥४०॥अग्निरुवाच॥यत्तेजसा हं सुसमिद्ध
तेजा हव्यं वहस्वध्वर आज्यसिक्तं ते यज्ञीयं पंचविधं च पंचमिः स्विष्टं यतु त्रिः प्रणतो
स्मियतां॥४१॥देवा ऊचुः॥पुणः कल्याणायै स्वकृत्स्नं तमुदरं कृत्वा त्वमेवाद्यं स्मिन्सति
विकृतं सा

जउर गेंद्रा धि शयने पुमान् शेषे सिद्धैर्हृदि विस्मृता ध्यात्मपदविः स एवाद्याम क्षणेयः
पथि चरसि नृत्पानवसित॥४२॥गंधर्वा ऊचुः॥अंशं शस्ते देवमरीच्या दय एते ब्रह्मं श
द्या देवगण रुद्रपुरेणा॥कीडाभां उं विश्वमिदं यस्मिन् विष्णु मं सस्मै नित्यं नाथ नमस्ते क
रवामः॥४३॥विद्याधरा ऊचुः॥स्वैतन्मायया यमिनिपद्य कलेवरे स्मिन् कृत्वा ममाह मि
ति दुर्मतिरुत्पद्यैः स्वैः क्षिप्तोऽप्यसद्विषय जालस आत्मनो हं युष्मक यामृतनिषेवक उद्यु
दस्येत्॥४४॥ब्राह्मणा ऊचुः॥॥त्वं रुतुस्त्वं हविस्त्वं दुनाशः स्वयं त्वं हि मंत्रः समिद्धं न पात्राणि
च त्वं सदस्य त्विजो देवता अग्नि होत्रं स्वधा सोम आज्यं पशु॥४५॥त्वं पुणः गंगं रसा
यां महाशूकरो दंष्ट्रया पयिनी वारणं प्रो यया॥सूयमानो न दह्नीत या योगिनि युक्तिर्हर्ष
त्रयीगात्रं कुरु॥४६॥संप्रसीदत्वमस्माकं माकां मांश्च क्षतां दशनं तैपरिभ्रष्टकर्म

राणं कीर्त्यमानेन निनामिय जेशनेयसविघ्नाः क्षयं यांति तस्मै नमः ॥ ४७ ॥ श्रीमैत्रेय उ
वाच ॥ इति रसकविर्यत्तं प्ररुद्रावमर्शितं ॥ कीर्त्यमाने हृषीकेशे संनिभे यत्तनावने
॥ ४८ ॥ भगवान्स्वेन भावेन सर्वात्मा सर्वभोगनुक् रक्षं वनाष आभाष्य प्रीयमाण इ
वानघ ॥ ४९ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ अहं ब्रह्मा च सर्वश्च जगतः कारणं परं आत्मे श्वर
उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषण ॥ ५० ॥ आत्ममायां समाविश्य सोहं गुणमयी हि जगत् ॥ स
जन्मरक्षन् हरन् विश्वमग्रे संज्ञां क्रियोचितां ॥ ५१ ॥ तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये केवले पर
मात्मनि ॥ ब्रह्मरूपो च भूतानि मे देनाशो नुपश्यति ॥ ५२ ॥ यथा पुमान्नास्तीति शिरः पा
र्यादिषु क्वचित् ॥ पारस्य बुद्धिं कुरुत एवं न ते शुभमत्यर ॥ ५३ ॥ त्रयाणां मे कभागानां यो
न पश्यति वैमिह ॥ सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शांतिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ श्रीमैत्रेय उवा

च ॥ एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिं हरिं ॥ अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतो य
जन् ॥ ५५ ॥ रुद्रं च स्वेन नागेन त्र्युपाधावत्समाहित ॥ कर्मणा नोपदेवस्य सोमपानित
गनपि ॥ ५६ ॥ उदेवस्य सहस्रिणिः कृत्वा चाव न्यंततः तस्मादप्यनुभावेन सेनैवा
वासगधमे ॥ धर्म एव मतिं दत्वा त्रिदशां से दिवं ययुः ॥ ५७ ॥ एवं दक्षायिणी हित्वा सती
पूर्वं कलेवरं ॥ जसेहि मवतः सेत्रे मे नायामिति शुश्रुम ॥ ५८ ॥ गते च दयितं नृयराचं
क्लेपति मं विका ॥ अनन्य भावैक गतिं शक्तिः सुसेव पुरुष ॥ ५९ ॥ एतत् भगवतः
शांभो कर्म दक्षा ध्वरदुह ॥ श्रुतं भगवता त्रिष्या दुहवान्मे ब्रह्मस्य ते ॥ ६० ॥ इदं पवि
त्रं परमीश चेष्टितं यशस्य मायुष्यमघौघमर्षणं योनित्यमाकर्ण्य नरोत्तुकीर्तये
त्तुधुनोत्पद्यं कौरव भक्तिभावतः ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्री भगवते महापुराणे चतुर्थ स्कं

ना.च.
२३

धेदक्षयनसमाप्तसमो ध्याय ॥ ७ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ मनकाद्यानारदश्च क्रुधुः हंसो
रुणिर्यति ॥ नैते गृहान् ब्रह्मसुताश्च वसन्तर्ध्वरेतसः ॥ १ ॥ मृषा धर्मस्य भायासीदं न माया
च शत्रुहन् ॥ असन्मिथुनं तदुनि कृतिर्जगद्द्वैप्रजः ॥ २ ॥ तयोः समन्वयो भोनिः कृति
श्च महामते ॥ ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा च यदुरुक्तिः स्वसांकलिः ॥ ३ ॥ दुरुक्तौ कलिराधत्त
नयं मत्सु च सत्तमः ॥ तयोश्च मिथुनं जज्ञौ यातनानिरयस्तथा ॥ ४ ॥ संग्रहेण मया ख्यातः
प्रतिसर्गस्तिवानघः ॥ त्रिःश्रुत्वा तत्परं पुराणं विधुनोत्समलं शुचिं ॥ ५ ॥ अथातः कीर्त्तये
वंशं पुराणकीर्त्तः कुरुद्वह ॥ स्वायं भुवस्यापि मनो हरे रंशं राजन्मनः ॥ ६ ॥ प्रियव्रतोत्तान
पादौ शतरूपापतेः सुतौ ॥ वासुदेवस्य कलयारक्षायां जगतः स्थितौ ॥ ७ ॥ जाये उत्तानपाद
स्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः ॥ सुरुचिः प्रेयसी पत्न्युर्नेतराय सुतो भवः ॥ ८ ॥ सुनीत्या राजसे

२३

वार्यं सुतं धात्रयि का सुते ॥ तिलकां जननूपाद्यै रलं कृत्य व्यसर्जयत् ॥ ९ ॥ एकरासुरुचेः पुत्र
मंकमारोप्य जालयन् ॥ उन्नमं नारुरुक्षंतं भ्रवं राजा म्यनंदतः ॥ १० ॥ भ्रवोऽपि सुरुचेः पुत्रं रत्न
हेमाद्यलं कृते ॥ दृष्ट्वा तं गेपितुः प्रेम्णा कुरुक्षेत्रा म्यनंदतः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा तं तदुत्संगे निविष्टं ज
नकस्य वै ॥ प्रोच्य सिंहामनस्य स्य नृपते बलिचापलातः ॥ १२ ॥ आरुरुक्षु मवेक्ष्या मुं सुरुचि
भ्रवं मब्रवीत् ॥ स्त्रेण स्यात्शृण्वतो राजतः सेष्यसि ^{मग्न} कृतिगर्विता ॥ १३ ॥ तदा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्या
स्तनयं भ्रवं ॥ सुरुचिः शृण्वतो राजतः सेष्यमाहातिगर्विता ॥ १४ ॥ सुरुचिरुवाच ॥ नवत्स
नृपतेर्धिष्णं भवाना रोहमर्हति ॥ निगृहीतो मया यस्त्वकुक्ष्यावपि नृपात्मजः ॥ १५ ॥ दुर्भा
ग्यस्त्वकिमारे दुर्मिठेरं कं महीपते ॥ बालबालिशबुद्धित्वादभागा जवरो भवः ॥ १६ ॥ वा
लोसिवननात्मानमन्यस्त्रागर्भसंभवः ॥ न नैव नैवान्नयस्य दुर्लभे मनोरथः ॥ १७ ॥ अस्मि

भा. च.
२४

नसिंहसनेभ्यातुंसुरुतंनत्वयारुतं। यदि स्यात्सुरुतंतकिंदुर्नगोदरसंभवः॥१७॥ अनेने
वावमानेनबुध्यस्वात्पसपुण्यतां। भूत्वा राजकुमारोपितपः कुर्यान्ममोदरं॥१८॥ सुकु
क्षिजममुंपश्यत्सुनममनुत्तमं। अधिराजाधिराजानमानेनपरिहृदितं॥२०॥ तपसा
राधपुरुषंतस्यैवानुग्रहेणमे। गतेत्वंसाधयात्मानंयदाउसिन्पासनं॥२१॥ मध्येनृपस
हंवाजस्तयेतिपरिभठितं। पतन्निरुद्धोवायंबुधैर्यात्रकिंचिन्नचोक्तवान्॥२२॥ उचि
तावुचितंकिंचित्तोचिवान्सोपिपार्थिवः। नियन्त्रितोमहिष्याश्चतस्यासौभाग्यगौरवान्
॥२३॥ विससर्जसमाजोकंशोकसंहतचेष्टितैः। शैशवेसशिशुंनत्वानृपससदनंययौ॥२४॥
सुनीतिनातिनिजयमवजोकायवाजकं। सुखमस्यैवचात्तासीत्क्रवंराजावमानिनं॥२५॥
अभिसृत्यचतंवाजंमधुपाद्यायसासरुत्। करेग्रहीत्वासावाजंसासांत्वंपरिसखजे॥२६॥

२४

अथदृष्ट्वासुनीतिंचसहंतःपुरवासिनां। शर्धेनिश्चस्यबहुशोमातुरवेरुगेदह॥२७॥ सां
त्वयित्वासुनयनावदनंपरिमार्ज्यच। दुर्कजावससंपर्कपिस्यशमिदुपाणिना॥२८॥ पप्रच्छ
तनयंमातावदरेदनकारणंविद्यमानेनरपतौशि। शोकेनापमानितः॥२९॥ अथोपस
मुपस्यत्पतांबूलंपरिगृह्यच। मात्रापुनःपुनःपृष्टोऽक्रवस्तांपर्यभाषत॥३०॥ संहृष्टज
ननित्वंमेसम्यक्शंसममायतः। नार्थात्वेसतिसामान्येकयंवाहमनुत्तम॥३१॥ कथंत्वंमं
दभाग्यासिसुकुक्षिःसुरुचिःकथंनृपासनंयोग्यरुत्तमःसुरुचैःसुतः॥३२॥ कुमारत्वेपि
सामान्येकयसासुरुचिःप्रिया। कथंत्वंमंदभाग्यासिसुकुक्षिःसुरुचिःकथं॥३३॥ कथंनृपा
सनंयोग्यमुत्तमस्यकथंनमे। इतिश्रुत्वावचस्तस्यसुनीतिनातिमठिशो॥३४॥ श्रीमैत्रेय
उवाच॥ मातुःसपत्न्याःसुदुरुक्तेविदःश्वसनरुषाहंडहतोयथाहि॥ हित्वाभिषंतं

भा. च.
२५

पितरं सत्रवाचं जगाम मातुः प्ररुदेन सकाशं ॥ ३५ ॥ तं निःश्वसंतं स्फुरिताधरोष्ठं मुनातिरुक्तं
गउहृत्य वाचं निशम्य तत्पौरसुरवाक्नितां तं सा विअये यरुदितं सपत्न्या ॥ ३६ ॥ सोत्सर्ज्य धे
र्यं विजजापशोकदा वाग्निना हावजतेव वाजा ॥ वाकं सपत्न्या सरतीसरो जश्रिया दशावा
प्यकजा मुवाच ॥ ३७ ॥ शर्धं श्वसंती वृजिनस्य पारमपश्यती वा लकमाह माता ॥ मामंगलं
तात परेद्यमंस्थाः कुं केन नो यत्परदुःखदस्तत् ॥ ३८ ॥ सत्यं मुरुच्यामिहितं नवान्नं यत्तदु
र्भगाया उदरे गृहीतं ॥ सत्येन वद श्वविजकृते मां भार्येति वां वोदुमिदस्य तिः मां ॥ ३९ ॥ आ
तिष्ठत तत्तात समाधियुक्तं विमुक्तमात्रापि यदव्यजाकं ॥ आश्रयया धो सत्रपादपद्मं य
हीतुं सेधासनमुन्नमो यथा ॥ ४० ॥ यस्यां प्रिपद्मं परिचर्य विश्वविभावनाया न्नगुणैरानि
पत्ने ॥ अजोध्मतिष्ठन् रवतु पारमेष्ठ्यं परं जितात्मसत्ता निवंधं ॥ ४१ ॥ तथा मनुर्व

२५

न गवां पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणे मुखे ॥ दद्यान्निपेदेदुरवापमन्यतो नौ मंसुखं दि
व्यमथायवर्गे ॥ ४२ ॥ तमेव वत्सा श्रयमत्यवत्सवं मुमुक्षुभिर्मग्नपदाञ्जपद्विति ॥ अनन्यभा
वे निजधर्मभा विते मनन्यवस्थाप्य न जस्य पुरुषं ॥ ४३ ॥ नान्यंततः पश्य पजाशलोचनादुःख
छिदं ते मृगया मि कंचना यो मृग्यते हस्तगृहीतपश्येया श्रिते तरे रंगविमृग्यमाणाया ॥ ४४ ॥
श्रीमेत्रेय उवाच ॥ एवं संजल्पितं मातुः कल्याणि गमं वच ॥ संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्रा
मपितुः पुरतः ॥ ४५ ॥ नारदस्तदुपाकर्ण्य तावाचा स्य चिकीर्षितं ॥ स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघ्नेन पाणिना प्रा
ह विस्मितः ॥ ४६ ॥ अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभंगमप्युतां ॥ बालोप्ययं हराधने यस्य मातुर
स हवः ॥ ४७ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ नाधुनाप्यवमानं ते सन्मानं वा पिपुत्रकं ॥ लक्षयामः कुमा
रस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥ ४८ ॥ विकल्पे विद्यमानेपि न तत्संतोषहेतवः ॥ पुंसो मोहं मते

भा० च०
२६

मिन्नार्योऽत्रोके निजकर्मभिः ॥ ४९ ॥ परितुष्येत तत्तावन्मात्रेण पुरुषः ॥ देवोपसारितं यावत्
वाक्ष्ये श्वरगतिं बुधः ॥ ५० ॥ अथ मात्रोपविष्टेन योगेनावरुह्यमानसि ॥ यत्प्रसादं स वै पुंसो दुर्ग
धो मतो मम ॥ ५१ ॥ पुनर्यः पदवीं यस्य निःसंगेनोरुजन्मभिः ॥ न विदुर्मृगयंतोऽपि तावद्योगस
माधिना ॥ ५२ ॥ अतो निवर्ततां सेषनिर्बंधस्तव निःफलं ॥ यतिष्यति त्रिवाङ्काजे श्रेयसांसमु
पस्थिते ॥ ५३ ॥ यस्य यादृदेव विहितं स तेन सुखदुःखयोः ॥ आत्मानं तोषयन् देही तमसः पार
मृच्छति ॥ ५४ ॥ गुणो धिक्कान्तु रंति से दनु क्रोशं गुणधमानः ॥ मैत्रोऽसमानदक्षिणेन तापैरभि
न्यते ॥ ५५ ॥ भव उवाच ॥ ॥ सोयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मना ॥ दर्शितः रूपया पुंसो दु
र्होऽस्मद्विधस्तु यः ॥ ५६ ॥ अथापि मे विनितस्य सात्रं घोरमुपेयुषः ॥ सुरुच्यादुर्वचोवाणेन नि
न्ने श्रयते हरि ॥ ५७ ॥ परं त्रिभुवनोऽक्रूरं जिगीर्षोः साधुवर्त्मने ब्रह्मस्मदपि ह भिर्ब्रह्मन्नयै

२६

रप्यनपि हितं ॥ ५८ ॥ नूनं भवान् भगवतो यो गजः परमेष्ठिनः ॥ विदुदन्नटते वीर्यं हि तार्थं
जगतो कवित् ॥ ५९ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ इत्सुराहतमाकल्पं भगवान् नारदसदा प्रातः प्रत्याह
तं वा जं सदा समुत्कं पया ॥ ६० ॥ श्रीनारद उवाच जनन्या मिहितः पंथासवै निःश्रेयसस्य ते
भगवान् वासुदेवसंभजस्तत्प्रवणत्माना ॥ ६१ ॥ धर्मार्थिकाममोक्षारम्भं यच्छेत् श्रेय आत्म
न ॥ एकं तेव हरेस्तत्र कारणं पारसेवनं ॥ ६२ ॥ तत्तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तदंशुचिः पुण्यं
मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥ ६३ ॥ स्नात्वा नुसवनं तस्मिन् काजिं द्याः सजिजे शिवे क
तो चित्तानि निवसन्नात्मनः कल्पिताससं न ॥ ६४ ॥ प्राणायामेन त्रिवृताप्राणैर्द्रियमनोमलं
शनैर्मुहुरस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा पुनः ॥ ६५ ॥ प्रसादाज्जिमुखं शश्वत्प्रसन्नवदनं शरणं
सुनासं मुहुर्वंचारुकपोलं सुरसुंदरं ॥ ६६ ॥ तरुणं रमणीयं गमरुणं वेशणाधरं प्रण

भा. च. २७

ताश्रयणं नृणां शरणं करुणा एवम् ॥ ६॥ श्रीवत्सांकं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनं ॥ शंखचक्र
गणपतैरभिव्यक्तचतुर्भुजं ॥ ६॥ किरारि नकुंडलिनं केयूरवलयाभितं कौस्तुभाभरणं ग्री
वंशतकौशेयवाससं ॥ ६॥ कांचीकलापपर्यस्तं जसत्कांचननूपुरं ॥ दर्शनीयतमं श्यामं म
नोनयनवर्द्धनं ॥ ७० ॥ पद्म्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समञ्जितं हृत्पद्मकलिकाधिष्णमा
कम्पात्मन्यवस्थितं ॥ ७१ ॥ स्मयमानमभिधायित्वा दुरगावलोकनं नियतेनैकनृतेन म
नसा वरदृष्टनं ॥ ७२ ॥ एवं भगवतो रूपं सुमहं प्राप्य तो मनः ॥ निवृत्त्या परयात्तं संपन्नं न
निवर्तते ॥ ७३ ॥ जप्त्वा परमोऽस्यः श्रयतां मे नृपात्मज ॥ यं स सरात्रं प्रपठन् नृपुमान् पश्य
ति खेचरात् ॥ ७४ ॥ भुवनमो भगवते वासुदेवाय ॥ मंत्रेणानेन देवस्य कुर्यात्तद्व्यमयी बुधः
स पर्याविधिर्धैर्यैः देशकालविभागवित् ॥ ७५ ॥ सलिलैः शुचिभिर्मल्यैर्वनैर्मूलफलैः

२७

दिभिः ॥ शस्तां कुरां शुक्लैश्च त्रुलस्याप्रियया प्रभुं ॥ ७६ ॥ लब्ध्वा त्वय्यमयी सर्वं क्षित्यं वारिष्ठ
चार्यैर्दत्तं ॥ आनतात्मा मुनिः शान्तो यतवाक मितवन्मनुकः ॥ ७७ ॥ सिद्धावतारचरितैरचित्य
निजमायया ॥ करिष्ये त्वत्तमश्लोकस्तथा ये हृदयंगतं ॥ ७८ ॥ परिचर्या भगवतो यावत्सः पू
र्वसेविता ॥ ताः संव्रद्धये नैव प्रयुज्यामं त्रमूर्त्तये ॥ ७९ ॥ एवं कायेन मनसा वचसा कर्म
नो वनं ॥ पारिचर्यामाणं भगवान् भक्तिमत्परिचर्याया ॥ ८० ॥ पुंसामपि नां सम्पन्नं न ज
तां नो वदन् ॥ श्रेयो दिशत्यभिमतं तद्वर्मादिषु देहिनां ॥ ८१ ॥ विरक्तश्चंद्रियरतौ भक्ति
योगेन नृयसा ॥ तं निरंतरं भावेन भजेतां विमुक्तये ॥ ८२ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ इत्युक्तं
परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्जकः ॥ ययौ मधुवनं पुराणं हरेश्चरणचरितं ॥ ८३ ॥ तपोवनं ग
ते तस्मिन् प्रविष्टो तः पुरे मुनिः ॥ अर्हणेनाहितो राजा सुखासीनमुवाच ह ॥ ८४ ॥ नारदो वा

भा० च०
२८

च॥ राजर्किं धायसे रीर्षमुखे न परिशुष्यता॥ किं वानरिष्यते कामो धर्मो वार्यो न संयु
तः॥ ८५॥ राजोवाच॥ सुतो मे बालको ब्रह्मसैरणे नाकरुणत्मना निवासितः पंचवर्षः स
हमात्रा महान् कविः॥ ८६॥ अप्यनायं वने ब्रह्ममास्वादं त्यर्जकं वृकाः॥ श्रांतं शयानं सुधि
तं परिस्नानमुखं बुजं॥ ८७॥ अहो मे वत दौ शत्पं स्त्री नितस्योपधारय यौकं प्रेमणा रुरु
क्षं तं नाम्यनंदमसत्तमा॥ ८८॥ नारद उवाच॥ मामाशुचः स्वतनयं देवगुप्तं विज्ञापते
त्प्रभावमविज्ञाय प्राप्तं केयस्य शो जगत्॥ ८९॥ सुदुष्करं कर्म कृत्वा त्रिभिः लोकै रभिप्र
भु॥ एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयं स व॥ ९०॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ इति देवर्षिणा
प्रोक्तं विश्रुत्य जगती पतिः॥ राज उष्मीमना हस्य पुत्रमेवानुचिंतयन्॥ ९१॥ तत्राभि
षिक्तः प्रयतस्तासु पोष्य विभावशं॥ समाहितः पर्यचरन् प्यादे शी न पुरुषं॥ ९२॥ त्रिरा

२८

त्रांते त्रिरात्रांते करिष्यत्यवराशनः॥ आत्मवृत्त्यानुसारेण मासं नित्ये र्वयेदृशि॥ ९३॥ द्विती
यं च तथा मासं षष्ठे षष्ठे र्जको दिने॥ तृणपर्णादिभिः शालैः कृतान्नो र्वयेद्विभुं॥ ९४॥ तृतीयं
चानयन्मासं नवमे नवमे हरिं॥ अब्रूज स उन्नमशो कमुपाधावत्समाधिना॥ ९५॥ चतुर्थ
मपि वै मासं द्वादशे द्वादशे हनि॥ वासुपुत्रश्चो जितश्चासौ धाय न देवमधारयन्॥ ९६॥ पं
चमे मास्यनु प्राप्ते जितश्चासौ नृपात्मजः॥ धाय न ब्रह्मपदै के वतस्यौ स्यात्पु रित्वा च ज
९७॥ सर्वतो मन आरुष्य हृदि नृतेन्द्रियाशयं॥ धाय न जगवतोरूपं नाज्ञा स्ती त्किं च ना
परं॥ ९८॥ आधारं महदाशनां प्रधानपुरुषेश्वरं॥ ब्रह्मधारयमाणस्य त्रयो लोकाश्च कं पि
रे॥ ९९॥ यदैकपादेन सपार्षिर्वा र्जकस्तस्यो तदं गुह्यं निपादितामहा॥ तन्नामतत्रार्धमिभे
द्विष्टिना त रावस्येतरतः पदे पदे॥ १००॥ तस्मिन्नभिधाय निविश्यात्मानो धारं निरुंध्या
सुमनस्य याधिया लोकानिरुद्धा समनस्यथा भूरां स लोकपालाः शरणं ययुर्हरिं॥ १०१॥ हे

भा.च.
२९

वाक्यं ॥ नैनं विदामो न गवन् प्राणरोधं चरचरस्याखिलसत्त्वधाम्ना विधेहितन्नो
वृजिनादिमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरणम् ॥ १०२ ॥ श्री नगवानुवाच ॥ मा नैव वा जंत
यसो दुरत्यया निवर्त्तयिष्ये प्रतियातस्व धाम ॥ यतो हि नः प्राण निरोध आसीदो नान
पारिमयि संगतात्मा ॥ १०३ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे चतुर्युक्ते धेः क्रवचरित्रे
अष्टमोऽध्यायः ॥ श्री मैत्रेय उवाच ॥ त एव मुत्सन्नया उरुक्रमेकता वनामाः प्रम
मुस्त्रिविष्टपं सहस्रशो पित्तो गरुत्मतामधोर्वनं प्रत्यदिदक्षया गत ॥ १ ॥ सर्वे धिया
योगविपाकतीव्रया हृत्य यकोशे स्फुरितं तडित्प्रभं ॥ अंतस्तिरोहितं सहस्रैर्वोषजस्य वहि
स्थितं तदेव स्पंदरशी ॥ २ ॥ तत्तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववंदतां गंविनमप्यदं उव
त् हृत्मां प्रपश्यन् प्रविशन्निवार्त्तकं च वन्निवास्ये ननु जैरिवास्त्रिष्यन् ॥ ३ ॥ स तं विव
क्षंतमतदिदं हरित्वा स्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ॥ कृतां जलिं ब्रह्म मये न कंबुनाप

२९

स्य शब्दाजं रूपया कपोले ॥ ४ ॥ सर्वे तदेव प्रतिपारितां गिरं दैवां परितात परस्य निर्लयाः
तं न किं नावोभ्यगण दसत्वरं परिश्रुतो रुश्रवसं क्रवक्षितिः ॥ ५ ॥ क्रव उवाच ॥ यो नः प्र
विश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयस्व खिलशक्तिधरः स्वधाम्ना अन्यांश्च हस्तचरण
श्रवणत्वगादीन् प्राणान्नमो न गवते पुरुषाय तुभ्यं ॥ ६ ॥ एकस्त्वमेव न गवन्निदमात्म
शक्त्वा धर्मस्त्रियोरुगुणयामहदाद्यशेषं ॥ मृष्टानुविश्य पुरुषस्तदसत्पुणेषु तानेव
हृत्पुविमो वसुवदिनासि ॥ ७ ॥ त्वहन्नया वपुर्वैर्योऽहमयं प्रविष्टं सुप्तप्रबुद्धं वनाय
नवत्प्रपन्नं ॥ तस्यापवर्ग्य शरणं तव पादमूलं विस्मयति कृतविदा कथमात्तबिंधो
॥ ८ ॥ न नं प्रविष्टमनयस्तव याचते वै ये त्वां न वाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ॥ अर्चति
कल्पकतरुं कुणपोपमो ग्यमिच्छंति यत्स्य शर्जनरकोपि हृदयां ॥ ९ ॥ यो निर्वृतिस्तु
न तौ तव पादपद्मध्यानात् न वक्तुं न कथाश्रवणेन वा स्यात् ॥ सा ब्रह्मणि सर्वमन्यरपि

महि

ना० च०
३०

ना
नाथमाभूत् किंचित् न कासि चुलितादपततां विमानात् ॥१०॥ अकिंमुहुः प्रवदतां त्वयि
मे प्रसंगो नूयादनेतमहताममलाशयानां ॥ येनां जस्योच्चरणसुखस्य सननवाधिनेष्ये
नवकुण्डकथामृतपानमन्त्रः ॥११॥ तेन स्मरं त्यतितरं प्रियमीशमन्त्रं ये चान्वरः सुतमु
रुत्तमहविन्नदायै ॥ ये त्वज्जनामनवदीयपदारविंदसौ गंधर्वा रुदयेषु कृतप्रसं
गाः ॥१२॥ तिर्यङ्मनगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषं ॥ रूपं स्प
विष्टमजते महताद्युनेकं सद्यः नतः परमवैशि नयत्रवादः ॥१३॥ कल्यांतरतदखिलं
जवरेण गृह्णन्ते तेषु मानस्वदगनेतसरवस्तदंके ॥ यन्नामि सिंधुरुहकांचनलोकप
द्मगर्भेद्युमान्नगवते प्रणतोस्मितस्मै ॥१४॥ त्वं नित्यमुक्तपरिमुक्तं आत्मा कृतस्य चा
दिषु रूपां नगवांस्तु धीराः ॥ यत्तु बुधवस्थितिमखंडितया सदृष्ट्या प्रस्थापिता वधिमु
खो व्यतिरिक्त आसौ ॥१५॥ यस्मिन् विरुद्धगतयोऽप्युनिशंपतंति विद्यादयो विविधश

परं

विबुद्ध

३०

दीनान्द्र

कथञ्चातुष्ट्यात् ॥ ते ब्रह्मविष्णुशिवमेकमनेतमाद्यमानंदमात्रमविकारमहंप्रपद्ये
॥१६॥ सत्याशिषोहि नगवांस्तव पादपद्ममाशीस्तया तु भजतः पुरुषार्थमर्त्ते अप्ये
वमार्थमगवान् परिपातिष्यन्ति विष्णुवासे वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥१७॥ श्री
मैत्रेय उवाच ॥ अथाभिष्टुत एवं वै सत्संकल्पेन धीमता ॥ भक्त्या तु रक्तो भगवान् प्र
तिनंद्येदमब्रवीत् ॥१८॥ श्री भगवानुवाच ॥ वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यवाजक
तत्प्रयत्नामिदं ते दुर्गपमपि सुव्रत ॥१९॥ नान्यैरधिष्ठितं भद्रयत्ननाजिष्णुध्रुवसि
ति ॥ ग्रहनक्षत्रताराणां ज्योतीषांच क्रमाहितं ॥२०॥ मे हांगोचकवस्यास्तु परस्तात् क
ल्पवासिनां ॥ धर्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौकसः ॥ चरंति दक्षिणी रुत्यभमं
त्यो यत्सतारकाः ॥२१॥ प्रस्थिते नुवनं पित्रा दत्वा गांधर्मसंश्रयः ॥ षड्विंशवर्षसाहस्रं

स्तु

रसितामाहतेषियः ॥ २२ ॥ त्वज्जातसुत्तमेन हेमगयायांतु तन्मना ॥ अचेवतीवनं मातादा
वाग्निमाप्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥ इष्टामायजत हृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः ॥ शुक्लाचेहाशिषः सत्या
चं ते मां संस्मरिष्यसि ॥ २४ ॥ ततो गंतासि मत्स्यानं सर्वलोकनमस्कृतं ॥ उपरिष्टादुपिष्य
स्त्वयतो नावर्तते यति ॥ २५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्म
नः पदं ॥ बालस्य पश्य तो धामखमगात् गरुडध्वजः २६ सोपि संकल्प्य जं विष्णोः पाद
सेवोपसादितं ॥ प्राप्य संकल्प्य निवर्णिनातिप्रीतो भगवात्पुनः ॥ २७ ॥ विदुर उवाच
सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेः मायाविन सञ्चरणं च नार्जितं लब्धाय सिद्ध्यर्थमिवै
कजन्मना कथं स्वमात्मानमनन्य नार्थवित् ॥ २८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ मातुः सपत्न्यावा
एवाणैर्हृदिविद्वस्तुतादशरात्र वै सन्नुद्धियतन्मुक्तिं तस्मान्नापमुपेयिवात् ॥ २९ ॥

नेहं नृमुक्तिपतेर्मुक्तिं

भव उवाच ॥ ॥ समाधिना नैकजनेन यत्पदं विदुः स नंदादय ऊर्ध्वरेतसः मासैरहं व
द्विरमुष्य पादयोः उवाच मुपेत्यापगतः पश्य मति ॥ ३० ॥ अहो वत ममाना त्वं मंदभाग्यस्य
पश्य त ॥ अवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचेय दंतवात् ॥ ३१ ॥ मतिर्विद्विषिता रैवैः पतद्भिरस
हिसृग्निः यो नारद वचस्तथ्यं नाग्राहाय्यमसन्नम् ॥ ३२ ॥ रैवो मायासुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भि
न्नदृक् ॥ तप्येद्वितीयेषु मतिमात्रा ज्ञातव्यं हृद्भुजा ॥ ३३ ॥ मपितत्प्रापितं यथं चित्तेव
मगतायुषि ॥ प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुः प्रसादनं न वच्छिदमया चेदं भवं भाग्यवि
वर्जितं ॥ ३४ ॥ स्वाराज्यं यच्छतो मौद्यात्मानो मे सिद्धिर्नो वत ॥ इष्टिरात्र क्षीणपुण्येन फली
कारानि वाधता ॥ ३५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ न वै मुकुंदस्य परारविंदयो रजो जुषोस्तातम
वादशा जना ॥ वाञ्छंति तत्तदास्य मृतैः यथात्मनो यदुद्धयात्तर्धूनः समुद्धयः ॥ ३६ ॥ आ

कर्णमजमायां तं संपरेत्ययागतं। राजानमहधेनममममकुतोममा॥३७॥ अदा
यवाकंदेवर्षेहर्षवेगेनधर्षित॥ वानाहिनुरितिप्रातोहारंपादान्महाधनं॥३८॥ सदृशं
यमारुह्यकान्तसिरपरिष्कृतं ब्राह्मणेःकुलदृष्टेःपयसावात्मबंधुभिः॥३९॥ शंसुदुं
दुभिनादेनब्रह्मघोषेणवेणुभिः॥ निश्चक्रामपुरातत्तर्लनात्मजानीक्षणोत्सुकः॥४०॥
सुनातिःसुरुचिश्चास्यमहिषोरुक्कनृषिते॥ आरुह्यशिविकांसाधमुत्तमेनाभिजगम
तु॥४१॥ तं दृष्ट्वापवनाभ्यासआयांतं तरसारयात्॥ अवरुह्यरथान्महामासाद्यप्रेम
विक्रजः॥४२॥ परिरंभेगजं दोषं दिर्घो कंठमनाः श्वसन्॥ विश्वेधक्तेनांघ्रिसंस्पर्शह
ताशेषाघबंधनं॥४३॥ अथाजिघ्रन्मुहुर्द्विजानैर्नयनवारिभिः स्त्रापयामासतनयं
जातोहाममनोरथः॥४४॥ अभिवंद्यपितुः पादावाशां निश्चाभि मंत्रितः॥ ननाममात

रौशी ह्रासिकृतः सकनायणः॥४५॥ सुरुचिसंसमुत्पापपादावनतमर्कं॥ परिषजा
दत्तावेतिबाष्पगद्वरयागिरा॥४६॥ यस्यप्रसन्नोभगवान्गुणैःमैत्रादिभिर्हरिः त
स्मै नमंति नृतानिनिम्नगायद्वस्यं॥४७॥ उत्तमश्चक्रवौचोभावन्योन्यंप्रेमविक्रजौ
अंगसंगादुत्सुककावस्त्रौघंमुहुर्दुहदुह॥४८॥ सुनातिरस्यजननीप्राणोभ्योपिप्रियंसुतं
उपयुज्यजहावाधितदंगस्यशनिर्वृता॥४९॥ पयःस्तनाभ्यामुप्रावनेत्रजैःसलिलैः
शिवैः तदभिषिच्यमानाभ्यांवारवारसवोमुहुः॥५०॥ तांशंशंसुजनीराशीतांदिष्टाने
पुत्रआर्त्तिहाप्रतिजब्धश्चिरंनष्टेरक्षितामंडलंभुवः॥५१॥ अभ्यर्चितस्तया नूनंभ
गवान्प्रणतार्त्तिहायहनुभ्यासिनोवीरामत्सुंजिग्युःसुदुर्लभं॥५२॥ स्नात्यमानंजनैरे
वंध्रवंसन्नातरंनृपः आरेप्यकरणीदृष्टः स्तूयमानोविशत्पुरं॥५३॥ तत्रतत्रोपसं

सिसेजसिन्मकरतोरणैः सर्वदेः कदलीस्तनैः पूगपोतैश्चतविधैः ॥५४॥ चतपञ्चव
वासः स्रगसुक्तादामविजंविनि ॥ उपस्कृतं प्रतिहारमपांकुं नैः सदीपकैः ॥५५॥ प्राकारै
गोपुरागारैः शतकुंभपरिष्ठितैः ॥ सर्वतो लंरुतं श्रीमद्विमानशिखरद्युतिः ॥५६॥ मष्ट
ष्टचत्वररण्यादमागंचिंदनचर्चितं ॥ लाजाक्षतैः पुष्पफलैर्हृषैश्चवलिजियुतं ॥५७॥
ध्रुवायपयिदृशयतत्रतत्रपुरस्त्रिय ॥ सिद्धार्थासितदधं बद्धवोडुष्पफलानि च ॥५८॥ उ
पजङ्गुः प्रयुंता नावात्सज्यादाशिषः सती ॥ शृण्वन्नतद्वलुगीतानि प्राविशत् भवनं
पितुः ॥५९॥ महामणित्रातमये सतस्मिन्नवनोत्तमे जालितो नितरां पित्रान्यवसत्
दिवि देववत् ॥६०॥ ययः फेननिभाः शय्या रंतास्तंभपरिष्ठिताः ॥ आसनानि महाहानि
यत्र रौक्मा उपस्कराः ॥६१॥ यत्र स्फटिककक्ष्येषु महामरकतेषु च ॥ मणिप्रदीपाश्चाभा

तिजलनारत्नसंयुताः ॥६२॥ उद्यानानि चरम्याणिविचित्रैरमरद्रुमैः ॥ कजविहंग
मिथुनैर्गयिन्नमधुव्रतैः ॥६३॥ वाप्यो वैरूपसोपानाः पद्मोत्पलकुमुदती ॥ हंस
कारंडवकुलैर्जुषाश्चक्राकसारसैः ॥६४॥ उन्नानपादौ राजर्षिः प्रभावंत नयस्यते शु
त्वादृष्टुततमं प्रपेदे विस्मयं परं ॥६५॥ वीक्ष्योदुवयसंतं च प्रकृतानां च संमतं प्रदुर
क्तप्रजं राजा ध्रुवं च केतुवः पतिं ॥६६॥ आत्मानं च प्रवयसं माकज्यविशं पतेः
वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिं ॥६७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतु
र्थस्कंधे ध्रुवरज्यप्राप्तिर्नवमोऽध्यायः ॥९॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ प्रजापतेर्दुहितरं शि
शुमारस्य वै ध्रुवः उपये मे भूमिनामतत्सुतौ कल्पवत्सरौ ॥ इत्यायामपि भार्यायां वा
योः पुत्रौ महाबलः पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्वत्तमजीजनत् ॥२॥ उत्तमस्तु क्रतो

घाहो मृगयायां वलीयसा हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्मातास्य गतिंगता ॥ ३ ॥ ध्रुवोन्नातवधं
श्रुत्वा कोपामर्षश्चुचापितः ॥ जैत्रेस्पंदनमास्थाय गतः पुण्यजनाजयं ॥ ४ ॥ गत्वोदीचां रिशं
राजारुद्रानुचरसेवितां ॥ रदशहिमवत्तद्रोण्यां पुरीं सुसंकुलां ॥ ५ ॥ रधौ शंखं रहदा
हुः खं रिशश्चानुवादयन् ॥ येनोदियदृशः सत्ररूपदेवो त्रसत्तन्मशं ॥ ६ ॥ ततो निःकम्पव
लिनोरुपदेव महाजटा ॥ चसहेतमिदं नादं मुनिपेतुरुदायुधा ॥ ७ ॥ सतानापततो वीर
उग्रधन्वा महारथः ॥ एकैकं युगपत्सर्वान्वाणे स्तृप्तिमिच्छिभिः ॥ ८ ॥ ते वै लज्जितजयै
स्तैरिषुभिः सर्वैरवहि ॥ मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन्कर्मतस्य तत् ॥ ९ ॥ ते पि चासुम
मंशतः पादस्य शमिधोरगः ॥ शरैरविधयुगपत्तद्विपुलं प्रचिकीर्षव ॥ १० ॥ ततः पश्चि
निस्त्रिंशैः प्राशश्चलपरस्वधैः ॥ शकृदिभिर्बुशंदाभिश्चित्रवाजैः शरैरपि ॥ ११ ॥ अभ्यव

र्षत्प्रकुपिताः सरयंसहसार्थिः ॥ इच्छंस्तत्प्रतीकर्तुमयुतानां त्रयोदश ॥ १२ ॥ औन्नान
पादिः सतदाशस्त्रवर्षेण भरिणा ॥ तउपादृश्य तच्छंभरासारेण यथागिरि ॥ १३ ॥ हाहाकार
स्तदैवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यतां ॥ हतोयं मानवः सूर्यो मयः पुण्यजना एव ॥ १४ ॥ नद
त्तुयातुधानेषु जयकाशिषयो मधे ॥ उरतिष्ठत्यस्तस्य नीहारादिव भास्कर ॥ १५ ॥ धनु
र्विस्फूर्जयन्नुग्रं दिषतां खेदमुद्धहन् ॥ अस्त्रौघं यधमत्तवाणे धनानीकमिवानिल ॥ १६ ॥
तस्यान्नापनिमुक्तामितावर्मागिरक्षसां कायानाविविश्रुतिग्राणि गिरानशनयो
र्यथा ॥ १७ ॥ न ह्यैः संछिद्यमानानां शिरोभिश्चरुकुंडलैः ॥ उरुभिर्हमिमाजानिर्होतिर्वज्र
पवन्नुनि ॥ १८ ॥ हारकेयूरमुकुटैरुन्नीषे श्वमहाधनैः ॥ आसूतास्तारण्युवोरेजुवी
रमनोदरा ॥ १९ ॥ हतावशिष्टा इतरे रणाजीराश्च शो गणाः सत्रियवयसायकैः ॥ प्रायावि

भा.च.
३५

हृक्कावयवाविदुर्दुर्मुर्गेद्विक्रीडितसूयपाइव॥२०॥ अपश्यमानः सतदाततायिनं
महामथेकंचनमानवोत्तमः॥ पुणरिदं सुनपितां विशातद्विषां नमापिनां वेदचिकीर्षि
तं जन॥२१॥ इति क्रवंश्चित्ररथः स्वसारथिर्धत्तः परेषां प्रतियोधशं किनः शुश्रावश
हं जलधेरिवेरितं नमस्ततो दिक्षुरजो न दृश्यते॥२२॥ क्षणे नाच्छादितं ओमघनानीके
न सर्वतः॥ विस्फुरन्तडितादिक्षुत्रासयंसनपिन्नुना॥२३॥ वदधुर्धुधिरौघास्त्रकसूपा
विष्मत्रमेदसा॥ निपेतुर्गगनादस्य कवं धौ न्ययतो न घ॥२४॥ ततः सेदश्यतगिरिं निधे
तुः सगैर्वतो दिशं॥ गदापरिघनिस्त्रिंशमुशलाः साश्मवर्षिणः॥२५॥ अहयोशानिनिश्वा
सावमतोत्रिरुषासिन्निः॥ अम्यधावदगजामत्ताः सिंहव्याघ्राश्चसूयशः॥२६॥ समुद्र
कुर्मिनिर्नामः प्रावयन् सर्वतोस्तु व॥ आससादमहान्मूढैः कल्पां त इव भीषणः॥२७॥

३५

एवंविधान्यनेकानि त्रासना न्यमनस्विनां समुत्तिग्मगतय^आसुर्यामाययासुराः
॥२८॥ क्रवे प्रयुक्तामसुरैस्तां मायामतिदुस्तरं निशम्य तस्य मुनयः शमाशंसन् सदस्र
शः॥२९॥ मुनय ऊचुः॥ औत्तानपादिर्नगवांस्तव शार्द्धन्वादेवः क्षिणोत्यवनतान्निह गैवि
पक्षान्॥ यन्नामधेयमभिधाय निशम्य चाक्षालोकां जसातरतिदुस्तरमंगमसुं॥३०॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे क्रवचरित्रे दशमोऽध्यायः॥३१॥ श्रीमैत्रेय उवाच
निशम्य वदता मे व मृषी र्णंधनुषि क्रवः॥ संदधेस्त्रमुपसृज्य यन्नाशयणनिर्मितं
॥३२॥ संधीयमार्गेण तस्मिन्मायाउत्पन्ननिर्मिता॥ सिंसंविने शुर्विदुरक्लेशज्ञानोदये
यथा॥३३॥ तस्यार्षस्त्रंधनुषि प्रयुजतः सुवर्णपुंखाः कलहंसवाससाः॥ विनिःसृताः प्रावि
विशुर्धिष्वलं यथावनं नीमरवाः शिखंडिनः॥३४॥ तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखैरि

भा.च.
३६

तस्ततः पुण्यजना उपद्रुता ॥ तमस्य धावत कुपिता उदायुधाः सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः
४ सतान् दृष्टकैरभिधावतो मधे निरुक्तवारु रूशि रोधरो रगत ॥ निनाय लोकं परम
विमंडलं ब्रजं तिति निर्मियमर्धुरेतसः ॥ ५ ॥ तान् दहन्मानान् निवीक्ष्य गुह्यकार्त्तनागसा
श्चित्ररथेन नृयसा ॥ श्रौत्वा नपादिरूपया पितामहो मनुजगोपगतः सहर्षिभिः ॥ ६ ॥ म
बुरुवाच ॥ अलं वसति रोषेण तमोदारेण पापना ॥ येन पुण्यजनाने तानवधीस्तत्त्वना
गसः ॥ ७ ॥ नास्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्विगतिं ॥ यद्यप्यदपरेवानामारब्धसेकृतै
तसां ॥ ८ ॥ नन्वेकस्यापराधेन प्रसंगात् बहवो हताः ॥ आनुवर्धसितसेन त्वया गन्नात् व
त्सजः ॥ ९ ॥ नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनां ॥ यदात्मानं पराभ्यप्युवद्ववे
शसां ॥ १० ॥ सर्वभूतात्मभावेन भूतावासं हरिर्निवान् ॥ आराध्याप्यदुःखं विद्मोऽहं तप

३६

रमं पदं ॥ ११ ॥ सत्त्वं हरेरुद्धा तस्तत्सु सामपि संमतः ॥ कथं त्ववयं कृतवान् शिष्येण
नृसतां व्रतं ॥ १२ ॥ तिति क्षया करुणया मैत्र्या चाखिजं तुषु ॥ समत्वेन च सर्वे आनगवा
न्ने प्रसीदति ॥ १३ ॥ संप्रसन्ने न गवति पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥ विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्र
ह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ १४ ॥ भूतैः पंचभिर्गर्भैर्पोषितु रुरुष एव हि ॥ तयोर्व्यवाया संरति
योषितु रुरुषयोरिति ॥ १५ ॥ एवं प्रवर्त्तते सर्गः स्थितिः संयम एव च ॥ १६ ॥ गुणव्यतिकराद्वा
जन्मापया परमात्मनः ॥ १७ ॥ निमित्तमात्रं तत्रासीन्निर्गुणः पुरुषर्षभ ॥ व्यक्ताव्यक्त
मिदं विंशत्यत्र भ्रमति लोहवत् ॥ १८ ॥ सखत्विदं न गवान्काजराक्ता गुणप्रवाहेण
विनक्तवीर्यः ॥ करोत्यकर्तैर्विनिहन्ता चेष्टा विभ्रमः खलु दुःखविनाया ॥ १९ ॥ सो न
तो तकरका लो नादिरादिरुदययः ॥ जनं जनेन जनयन्मारयन्मत्सुनांतकः ॥ २० ॥

ना-च-
३७

नवैस्वपक्षोस्यविपक्षएववापरस्यमृत्योःविशतःसमंप्रजाः तंधावमानमनुधावं
त्यनीशा यथारजांस्यनिलंभृतसंधा॥२०॥ आयुषोपचयंतोस्तस्यैवापचयंविभुः उ
न्नाभ्योरहितःस्वस्योदुःस्वस्यविदधात्यसौ॥२१॥ केचिकर्मवदंत्येनंस्वभावमपरेनप
रकेकालंपरंदैवंपुंसः कामसुमुतापरे॥२२॥ अयक्तस्याप्रमेयस्यनानाशक्तुदयस्यच
नवैचिकारितंतातकोवेदाश्चास्वसंभवं॥२३॥ नचैतेषुत्रकन्नातुर्हंतारोधनदातुगाः
विसर्गादानयोस्तातुंसोदैवंहिकारणं॥२४॥ सएवविश्वंसृजतिसएवावतिहंतिच
अथापित्यनहंकारनाज्यतेयुणकर्मणि॥२५॥ एषनूतानिनूतात्मानूतेशोनूतमा
वनः स्वशक्त्यामाययायुक्तः सृजत्यन्निचपातिच॥२६॥ तमेवमत्सुममृतंतातदैवस
वत्मिनोपैदित्वात्यरायणं॥ यस्मैवलिविश्वसृजोहरंतिगावोयथावैनसिदामयंत्रि

जग-

३७

२. मेकमक्षरं आमानमान्विचविमुक्ति आत्महृदयास्मिन्निदंभेदमसत्प्रतीयते २

ताः॥२७॥ यः पंचवर्षोजननीत्वंविहायमातुः सपत्मावचसान्निजमर्मा वनंगतस्तपसा
प्रत्यगक्षमारधलेनेमृद्धिपदंत्रिलोका॥२८॥ तमेवमंगात्मनिर्मुक्तवियहेयपाश्रितेनिर्गुणः
दंनेरमसत्प्रसीयते॥२९॥ त्वंप्रत्यगात्मनितराजगवत्सुनंतश्चानंदमात्रउपप
न्नसमस्तशक्तौ॥ नकिंविधायपरमांशानकैरविद्याग्रंथिविसेष्यसिममाहमितिप्र
रुहं॥३०॥ संयद्धरोषंनदंतेप्रतीपंश्रेयसंपरंश्रुतेनभूयसाजन्मगदेवैयथामयं
॥३१॥ येनोपसृष्टान्पुरुषास्त्रोकेउद्धिजतेनृशं॥ नबुधस्तद्धरांगछेदिछन्नयमात्म
नः॥३२॥ हेजनंगिरिशान्नातुर्धनदस्यत्वयाकृतं॥ यत्तजग्निवान्पुण्यजनान्नातया
नित्यमर्षितः॥३३॥ तंप्रसादयतस्याशुसंतत्याप्रश्नयोक्तिमि॥ नयावत्तमहतांतेजःकु
लंनोपि नविष्यति॥३४॥ एवंस्वायंभुवःपौत्रमनुशास्यमनुर्ध्रवं॥ तेनानिबंदितः

भा.च.
३८

नमः ५
साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे ध्रुवसांव
नं नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुध्य वैशसादपेतम
सुं भगवान् धनैः श्वरः ॥ तत्रागतश्चाराण्यक्षकिं नरैः संस्रयमानो भवदत्तं कृतं जलि
॥ १ ॥ धनद उवाच ॥ नो नो क्षत्रियदायादपरितुष्टोऽस्मि ते न धा ॥ यस्त्वं पिता महादेशा वै
रंदुस्य जमत्यजः ॥ २ ॥ न भवान् वधीद्यक्षान् वधं भ्रातरं तवा ॥ काल एव हि नृतां प्रभुर
मयमावयो ॥ ३ ॥ नृहं त्वमित्यपायाधीरज्ञानात् पुरुषस्य हि ॥ स्वाप्नीवाप्नोत्यतदध्या
नाद्यथा बंधविपर्ययो ॥ ४ ॥ तत्तु गच्छ ध्रुव भद्रं ते भगवं तमधो क्षजं ॥ सर्वभूतात्मना
वेन सर्वभूतात्मविग्रहः ॥ ५ ॥ न जस्व न जनीयांश्चिन्म न वाय न वच्छिदं ॥ युक्तं विरहितं
शक्ता गुणमप्यात्ममायया ॥ ६ ॥ वृणीहि कामं नृपयन्मनो गतं मत्तस्वमौ नानपदेवि

३८

वरं
शैकितः वरं ^{स्य} हरेः स्वबुतनामपादयोरनंतरं त्वां वयमंगशुश्रुम ॥ ७ ॥ श्रीमैत्रेय उवा
च ॥ सरजराजेन वराय चोदितो ध्रुवो महाभागवतो महामतिः ॥ हरेः सवत्रे च नि
तां स्मृतिर्ययौ तरत्ययत्नेन दुरत्ययं तम ॥ ८ ॥ तस्य प्रीतेन मनसा तं ह त्वे उ विजस्ततः
पश्यतो तर्ह्ये सोऽपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत ॥ ९ ॥ अथायजत यज्ञेनां क्रतुभिः नूरिदक्षिणेः
प्रयक्रियादेवतानां कालकर्मफलप्रदं ॥ १० ॥ सर्वात्मन्यच्युते सर्वे तीव्रो घातक्रिमुह
हन् ॥ हृदशस्मिन्नितेषु तमेवावस्थितं विभुं ॥ ११ ॥ तमेवं शीजसं पत्नं ब्रह्मणं हीनव
त्सत्वं गोसारं धर्मसेतुनां मे निरेपितरं प्रजा ॥ १२ ॥ षट्त्रिंशत् वर्षसाहस्रं शशाससिति
मंडलं प्रोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नमोगैरभक्षये ॥ १३ ॥ एवं बहुसंवकालं महात्मा विचले
प्रिय ॥ त्रिवर्गोऽपि किं नीत्वा पुत्रायादात्तनृपासनं ॥ १४ ॥ मन्यमान इदं विष्णुं मायारचितमा

भा.च.
३९

त्मनि। अविद्यारचितं स्वप्नं गंधर्वनगरोपमं १५ आत्मास्त्रपत्यसुहोवज्रमहकोशमंतः
पुरं परि विहारं नुवश्चरम्याः॥ भ्रमं उलंजलधिमेखलमाकलय्य काजोपसृष्टमति संप्रय
यो विशाळां॥ १६॥ तस्यां विशुद्धकरणः शिववो विगात्सव धासुने जितमरुन्मनसा हता
क्षः॥ स्पृजेदधारभगवत्प्रतिरूपमेतत्तथायं स दम्यवहितो व्यसजत समाधौ १७
न किं हरे भगवति प्रवहन्नजस्रमानंदवाप्य कलया सुदुरर्घ्यमानः॥ विक्रियमान
हृदयः पुनकांचितांगो नात्मानमस्मरदसां वितिसुक्तसंगः॥ १८॥ सददर्शविमाना
स्त्वनमसो वतरत्तु ध्रुवः॥ विज्ञाजयद्दशदिशोऽङ्कापतिमिवोदितं॥ १९॥ तत्तवा सुदे
व प्रवरो चतुर्भुजोऽयमौकिशो राव रुणां बुजे क्षणौ॥ स्थिता ववष्टमगदां सुवाससौ
किरीटहासांगदचारुकुंडलौ॥ २०॥ विज्ञायतावुत्तमगाय किं करवस्युत्थितः साध

ग्ये

३९

सविस्मृतः क्रमः॥ ननामनामानि गृह्णन्मधुक्षिपः पार्श्वत्रिधानाविति संहतां जलि
॥ २१॥ तं कुरुपादाभिनिविष्टचेतसं बद्धां जलिप्रश्रयनम्रकंधरं सुनंदनं रावुपसृत्य
सस्मितं प्रसूचतुः पुष्करनाभसंमतौ॥ २२॥ सुनंदनं रावुचतुः॥ ओमो राजन् सुभद्रते
वाचं नो वहितं शृणु॥ यं पंचवर्षस्तपसा नवान् देवमतीतपदः॥ २३॥ तस्याखिजजग
दातुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः॥ पार्श्वराविहसं प्राप्नोते तु त्वां भगवत्पदं॥ २४॥ सुदुर्जयं विष्णुपदं जि
ते त्वया यत्तु सुरयो प्राप्य विचक्षते परं॥ आतिष्ठतच्चंद्रदिवा करादयो ग्रहस्ताराः परियं
ति दक्षिणं॥ २५॥ अनास्थितं ते पितरं रवेर्यंगं कर्हि चित्॥ आतिष्ठ जगतां वंद्यं तद्विष्णो
परमं पदं॥ २६॥ एतद्विमानप्रवरमुक्ती नमश्चोक्तमौलिना उपस्थापितमायुष्मन्नुधिरोदुं
त्वमर्हसि॥ २७॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥॥ निशम्य वैकुंठनि योज्यमुख्ययोर्मधुचुतां वाचसुरु

भा.च.
४०

क्रमप्रियः॥ कृतानिषेकः कृतनित्यमंगलो मुनीन् प्रणम्या शिष्यमभ्यवाहयत्॥ २८॥ परात्मा
म्यर्चधिष्ठात्रं पार्षदावभिवंदयत्॥ इषेयतदधिष्ठातुं विभ्रदूपं हिरण्यं॥ २९॥ तदा हुंदुभयो
ने दुर्महंगपरावाहयत्॥ गंधर्वमुखाः प्रजगुर्देवः कुसुमदृश्यः॥ ३०॥ स च स्वर्गो किमालोक
मुनीति जननी ध्रुवः॥ अचस्मरदगंहित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपः॥ ३१॥ इति व्यवसितं तस्य
वसायसुरोत्तमो॥ दर्शयामास तु देवां पुरोयानेन गच्छतः॥ ३२॥ तत्र तत्र प्रशंसन्निःपयिवे
मानिकैः सुरैः॥ अवकीर्यमाणे ददर्श कुसुमेः क्रमशो ग्रहात्॥ ३३॥ त्रिलोको देवयानेन सो
ति त्रज्यमुनीनपि॥ परस्ताद्यत्तु ध्रुवगतिर्विष्टोः पदमप्याभ्यगात्॥ ३४॥ यत्तन्ना जमानं स्व
रुचैव सर्वतो ज्योकास्त्रयोत्यु विभ्राजंत एते॥ यत्राव्रजन्तु पुयेन बुग्रहा व्रजंति भ्राणि
चरं निये निशं॥ ३५॥ शांताः समदृशाः शुद्धाः सर्वभूतानुरंजनाः॥ यां त्यंजसा च्युतपदमच्यु

तप्रियवांधवः॥ ३६॥ इत्युत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः॥ अभूव्याणं लोकानां चूडा
मणिरिवामलः॥ ३७॥ गंभीरवेगो निमिषं ज्योतिषां च क्रमपितं यस्मिन् भ्रमतिकौरवमे
द्यामिव गवांगणः॥ ३८॥ महिमानं विजोकास्य नारदो भगवानपि॥ अतोद्यं वितु ररशो
कात्स त्रेगायत्प्रचेतसां॥ ३९॥ विदुर उवाच न सुनीतेः पतिदेवतायास्तपः प्रभावस्य सु
तस्य तांगतिं॥ दृष्ट्वा सुपायानपि वेदवारि नो नैवाधिगंतुं प्रभवति किं नृपाः॥ ४०॥ पः पंचव
षोऽपुरुदारवाक्शरैर्भिन्नेन यातो हृदये न दूयता॥ वनं महादेशकरो जितं प्रभुं जिगा
यत नृकण्ठैः पराजितं॥ ४१॥ यः सत्रबंधुर्भुवितस्याधिरूढमनारुरुक्षेदपि वर्षागैः प
टपंचवषोऽपि दहो भिरस्यैः प्रसाद्य वैकुण्ठमवाप तत्पदं॥ ४२॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ एतन्नेमि
हितं सर्वं यदृशो हपि हत्वया ध्रुवस्यो हामयशसश्चरितं संमतं सतां॥ ४३॥ धन्यं यशस्यमा

भा.च.
४१

पुष्पपुष्पं स्वस्वयनं महत् ॥ स्वर्गं भ्रौं संमौ मनस्यं प्रशस्य मघमवर्गं ॥ ४४ ॥ श्रुत्वेतत् श्रुत्वा
यानां क्षामच्युतप्रियचेष्टितं ॥ भवेन्नक्तिर्न गवति यत्स्यात् केशसंक्षयं ॥ ४५ ॥ महत्त्वमिदं
तां तीर्थं श्रोतुः शीघ्रादयोऽपुणा ॥ यत्र ते जसदिह नाना मानो यत्र मनस्विनां ॥ ४६ ॥ प्रयतः की
र्तयेत् प्रातः समवाये द्विजर्मानां ॥ साम्यं च पुण्यं श्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत् ॥ ४७ ॥ प्र
णमास्यां सिनीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणे यवा ॥ दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेर्कदिनेऽपि वा ॥ ४८ ॥
श्रावयेद्ब्रह्मना नाना तीर्थपादपदाश्रयं ॥ नैष्ठिकं तत्रात्मनात्मानं संतुष्टं इति सिध्यति ॥ ४९ ॥
ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दत्तं सत्यमेतत् ॥ कृपाजोही न नाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते ॥ ५० ॥
इदं मया ते निहितं कुरुद्वह ध्रुवस्य विख्यातविशुद्धधर्मणः ॥ हित्वा र्भकः क्रीडनकानि
मातुर्गृहं च विष्णुं शरणं योजगम ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे

४१

वोपाख्यानं समासं द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ निशम्य कौषारविणोपवर्णितं
ध्रुवस्य वैकुण्ठपदाधिरोहणं प्ररूढमावो भगवत्पद्मोक्षजे प्रहृष्टो न संविदुरः प्रचक्रमे
॥ १ ॥ विदुरो वाच ॥ ॥ केते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सुव्रतः ॥ कस्यान्ववाये प्रख्याताः कु
त्र वासत्रमासतः ॥ २ ॥ मन्ये महाभागवतं नारदं देवदर्शिनं ॥ येन प्रोक्तक्रियायोगः परिच
याविधिर्हरिः ॥ ३ ॥ स्वधर्मशालैः पुरुषैर्न गवान् यजत पुरुषैः ॥ इत्यमानो नक्ति मता नारदे
नेदितः किञ्च ॥ ४ ॥ यास्ता देवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः ॥ मद्यं शुश्रुषुषु वेत्तु त्रका
त्मेना च हृमर्हसि ॥ ५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ ध्रुवस्य चोक्तज्ञः सुव्रतः पितरि प्रस्थिते वनं सा
र्वभौमं श्रियं नैष्ठिकं धिराज्ञासनं विदुः ॥ ६ ॥ स जन्मनो यशांतात्मानिः संगः समदर्शिनः
ददर्शितो केचित्ततमात्मानं लोकमात्मनि ॥ ७ ॥ आत्मानं ब्रह्मनि वर्णिं प्रत्यक्षमिति वि

भा.च.
४२

ग्रहं॥ अवबोधरसैकात्म्यमानंदमनुसंमतं॥ अथ वल्लिन्नयोगादिदृग्धर्ममला
शयः॥ स्वरूपमवसंधानोनात्मनोन्यंतदैक्षत॥ ९॥ जरांधवधिरोन्मत्तोमृकाकृति
रतन्मतिः॥ लक्षितः पथिवाजानांप्रशांताचिरिवानजः॥ १०॥ मत्वातंजउमुन्मत्तंकु
जवृद्धाःसमंततः॥ वत्सरंरपतिंचक्रुर्यवीर्यासंभ्रमेःसुतं॥ ११॥ सर्वथिर्वत्सरस्येश
भार्यासुतषडात्मजान्॥ पुष्याएंतिग्मकेतुंचरिषमृजंविमुंजयं॥ १२॥ पुष्यास्यप्र
भाभायदोषाचक्षेव नूवतु॥ प्रातर्मध्यदिनंसायमितित्यासन्नप्रभासुताः॥ १३॥ प्रदो
षोनिशियोसुष्टरतिदोषास्त्रयःसुताः॥ सुष्टःसुतंष्टकरिण्यांसर्वतेजसमादधे॥ १४॥ स
चक्षुःसुतमाकुत्सांपत्न्यामनुमवापह॥ मनोरसस्तमहिषीविरजान्नकलासुताः॥
॥ १५॥ पुरुकुत्संजितंधूमंसत्यसंधंरुतंवनं॥ अग्रिष्टोममतिरत्रंप्रद्युम्नंशिविभुक्तु
मुक्तु

क्षुः

४२

कं॥ १६॥ उत्सुकोजनयन्नपुत्रान्पुष्टकरिण्यांषुउन्नमान्॥ अंगंमुमनसंख्यातिंक्रतुमं
गिरसंगयं॥ १७॥ सुनीथांगस्ययापत्नीसुषुवेवैनमुत्तलं॥ यदौःशीलादसराजर्षिर्नि
र्विणोनिरगात्पुरात्॥ १८॥ यर्मगशेषुःकुपितावाग्वज्रासुनयःकिल॥ गतासौस्तस्यभू
यस्तेममंयुर्दक्षिणंकरं॥ १९॥ अराजकेनहालोकेदस्युभिर्पीडिताःप्रजाः॥ जातो नाराय
णंशोनष्टयुराद्यःक्षितीश्वराः॥ २०॥ विदुरेवाच॥ ॥ तस्यशीलनिधेःसांधोब्रह्मण्यस्यमहा
त्मनः॥ राजःकषमभूद्रदुष्टप्रजायक्षिमनाययौ॥ २१॥ किंचिंहोवेनमुद्दिश्यब्रह्मदंडमयू
युजत्॥ दंडव्रतधरेराजिसुनयोधर्मकोविदः॥ २२॥ नावधेयःप्रजापालःप्रजाभिरघवा
नपि यदसौलोकपालानांविनश्येजिःस्वतेजसा॥ २३॥ एतदारव्याहिमेब्रह्मन्सुनीयात्म
जचेष्टितं॥ अहधानायन्नकायत्वंपरवरविन्नमः॥ २४॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ अंगोश्च

मेधंरजर्षेरजहारमहाकृतं॥ नाजगुर्देवतास्तस्मिन्नाहताः ब्रह्मवारिमि॥ २५॥ तमृ
चुर्विस्मितातातयजमानमथाविज॥ हवींषि ह्यमानानिनतेरुक्कंतिदेवता॥ २६॥
रजन्नुहविष्यदुद्यानिश्चयसादितानिते॥ छंदस्ययातयामानियोजितानिधतव्र
ते॥ २७॥ नविहामेहदेवानां हेजनंयतएवहि यत्रगंकंति मागंस्वायेदेवाकर्मसा
क्षिण॥ २८॥ श्रीमैत्रयुउवाच॥ अंगोविजवचः श्रुत्वायजमानः सुदुर्मना॥ तत्प्रष्टुं
व्यसजहाचंसदस्यांसिदत्तया॥ २९॥ नागउत्पादुतादेवानगह्मंतिगहानिह॥ सदसं
स्यतयो ब्रतकिमवद्यंमयाकृतं॥ ३०॥ सदस्याऊचु॥ ॥ नरदेवे हभवतोनाघंताव
न्मनाकस्थितं॥ अस्येकंप्राक्तनमघं॥ इदं कत्वमप्रजम्॥ ३१॥ तथासाधयन्नं
तेऽज्ञात्मानं सुष्ठुप्रजंनय॥ इष्टसेपुत्रकामस्यपुत्रं दास्यति यस्तनुक॥ ३२॥ तथास्व
यदिहे

सागधेयानिगृहीष्यंतिदिवौकस॥ यद्यत्तपुरुषः साक्षादपत्यायहरिवृत्त॥ ३३॥ तांसा
न्रकामान्रहरिः देयाद्यान्रयान्रकामयतेजन॥ आराधितोयथैवेष्टतथापुंसोफलो
रय॥ ३४॥ इतिमवसिताविप्रास्तस्यराजः प्रजातये॥ पुरोरात्रंनिरवपदृशिपिविशयवि
प्रवे॥ ३५॥ तस्मात्तपुरुषउत्तस्योहेममात्म्यमत्तांवर॥ हिरण्ययेनपात्रेणसिद्धमार्चम
पायसं॥ ३६॥ सविप्रायमनोरजागृहीतांजलिनौदनं॥ अवधायमुदायुक्तः प्रादात्पत्या
मुदारधी॥ ३७॥ सातत्पुंसवनंरताप्राश्यवैपत्युरादधे॥ गर्भकाजउपाधत्तेकुमा
रं सुष्ठुवेप्रजा॥ ३८॥ सवाजएवपुरुषोमातामहमनुव्रत॥ अधर्माशोऽनंमृत्युंते
नानवदधार्मिक॥ ३९॥ आक्रोउतोवनेवाजान्रवयसानतिहारुण॥ प्रसत्यनिरनुक्रो
शः पशुमारममारयन्॥ ४०॥ सशरसनमुद्यम्यमृगयुर्वनिगोचर॥ हंत्यसाधुर्मृगा

भा.च.
४४

नराना नवे नो सावित्य गै जन ॥ ४१ ॥ तं वि च स्व स यं पु त्रं शासनैः विविधैः नृपाः यदा
नशासितुं कृत्यो नृशमासीत सुदुर्मना ॥ ४२ ॥ प्रायेणान्पर्वितो रे वोयं प्रजागृहमेधिनः
करपत्न्यैः तं दुःखं येन विदंति दुर्कैः ॥ ४३ ॥ यतः पापीयसी कान्तिरधर्मश्च महानृणां
यतो विरोधः सर्वेषां यत आधिरनंतकं ॥ ४४ ॥ कस्तं प्रजापतिं शं वै मोहबंधनमात्मनः
पंडितो बहु मन्येत यदर्थः केशराग्रहा ॥ ४५ ॥ कदप्यं वरं मन्ये स दपत्या नृशुचां पदा
त ॥ निर्विद्ये तगदान्मन्यो यत् केशानिवहाग्रहा ॥ ४६ ॥ एवं स निर्विस्ममनानृपो गृहान्नि
शा यत्तु त्यायमहोदयोदयात् ॥ अलब्धनिद्रोऽप्यलसितो नृनिर्हितागतो वेन सुवं
प्रसुप्तं ॥ ४७ ॥ विताय निर्विस्मगतं पतिं प्रजाः पुरोहितामात्मसुहृन्गणदयः विचिक्षु
रुमामिति लोककातराद्यथा निगृहं दुर्गुणं कुयोगिनः ॥ ४८ ॥ अलक्ष्यं यतः परवा

४४

क्ष

प्रजापते हतोद्यमाः प्रत्युपसृज्यते पुरा ॥ कृषीन्समेतान निबंध्य साश्रवो न्यवेदयत्
पौरवमन्तृविष्ववं ॥ ४९ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे वेनोपाख्याने त्र
योदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ नृगवाद्यस्ते मुनयो लोकानां क्षेमदर्शिनिः गो
मयसति वै नृणां पश्यंतः पशुसाम्यतां ॥ १ ॥ वीरमातरमाह्वयमुनीनां ब्रह्मवादिभिः प्र
कृत्य संमतं वेनमन्यषिंच नृपतिं नुवः ॥ २ ॥ श्रुत्वा नृपासनगतं वेनमस्य प्रशासनं
निविलुर्दस्य वः सर्वे सपत्रस्ता इवा खवः ॥ ३ ॥ स आरूढ नृपस्यो स्यात्सुखि हो हविर्नति
नि ॥ अवमेने महा नागांस्तथाः संजावितो विदुः ॥ ४ ॥ एवं महांध उक्त्वा निरंकुश इव
दिपः ॥ पर्यटनरथमास्याय कं पयन्निवरोदसी ॥ ५ ॥ नयदृश्यं नरातव्यं न होतव्यं हि
जाः क्वचित् इति न्यवारपदमं जेरा घोषेण सर्वतः ॥ ६ ॥ वै न स्या वेक्ष्य मुनयो दुर्वृत्तस्य

नृदे

भा.च.
४५

विचेष्टितं विमृश्य लोकव्यसनं रूपयोचुः समसन्निवृत्तः ॥ ७ ॥ अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य
व्यसनं महत् ॥ हारुण्युभयतो ही मोर्ध्वे वनस्करपालयो ॥ ८ ॥ अराजकमया देवकृतो राजा
तदर्हणः ततोप्यासीन्नवं तद्यकथं स्यात् स्वसिरेहिनां ॥ ९ ॥ अहेरिवपयः पोषः पोषक
स्याप्यनर्थकत्वं ॥ वेनः प्रकृत्यैव खलः सुनीयागर्भसंभवः ॥ १० ॥ निरूपितः प्रजापालः स
जिघांसति वै प्रजाः ॥ तथापि सांत्वये मासुं नास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत् ॥ ११ ॥ तदिदं द्विरस
दृष्टो वेनोस्माभिः कृतो नृपः सांत्वितो यरितो वाचं न गृहीष्येत् स्वधर्मकृत् ॥ १२ ॥ लोक
धिकारसंदग्धं दृष्ट्वा मः स्वतेजसा ॥ १३ ॥ एवमव्यवसायेन मुनयो मूढमन्यवः उ
पव्रज्या ब्रुवन् वेनं सांत्वित्वा यसां मभिः ॥ १४ ॥ मुनय ऊचुः ॥ नृपवर्यनिबोधे नद्यन्ते
विज्ञापयाम मो ॥ आयुः श्रीवलकीर्त्तनां तव तात विवर्द्धनं ॥ १५ ॥ धर्मश्चाचरितः

४५

पुंसां वाङ्मनः^{का} पापबुद्धिभिः ॥ लोका न वितरत्यंगतथानंत्य मसंगिनां ॥ १५ ॥ स ते मा वि
नशेद्धारप्रजानां क्षेम उक्षणसः ॥ यस्मिन् न विनश्येत् नृपतिरैश्वर्यादिवरो हति ॥ १६ ॥ राजन् सा
धुर्मात्येभ्यश्चो गदिभ्यः प्रजानृप ॥ रक्षन् यथा वलिंगं क्रुद्धानि ह प्रेत्य च मोदते ॥ १७ ॥ परराष्ट्रे
पुरे चैव भगवान् दयत पुरुष ॥ इज्यते सेनधर्मेण जनैर्वर्त्मप्रमादिकैः ॥ १८ ॥ तस्य राजो
महाराज भगवान् नृत्तनावनः ॥ परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने ॥ १९ ॥ तस्मिं
सुहृदि मप्राप्य जगतामीश्वरेश्वरं ॥ लोकाः सपालास्ते तस्मै हरंति बलिमादता ॥ २० ॥ तं
सर्वलोकामरयन् संप्रदं त्रयीमयं द्रव्यमयं तपोमयं ॥ यत्तैर्विचित्रैर्यजितो भवायते
राजन् स देवान् नृगणान् रुमर्हसि ॥ २१ ॥ यत्नेन युष्मादिष्वये क्षिप्रमेहि जातिनिर्विताय
मानेन युगः कलादरे ॥ सिद्धा मुतुषाः परिश्रान्ति वांछितं तद्वत्तनं नार्हसि वीरचेष्टितं

भा. च. ४६ ॥ २२ ॥ वेन उवाच ॥ ^{वा} बालिशा बतस्य यथा च धर्मधर्ममानिनः ये वृत्तिरूपतिं हित्वा जारं प
 तिमुपासते ॥ २३ ॥ अत्र जानंत्यमी मूढा नृप रूपिण मीश्वरं ॥ नादुविंदंति ते न नमिह जो
 के परत्र च ॥ २४ ॥ को यत्तु रुषो नाम यत्र वो न क्तिरीदृशः ॥ न तस्मिन् विदूराणां यथा जारे
 कुयोषितां ॥ २५ ॥ विष्णुः विरिञ्चो गिरिश इन्द्रो वायु र्यमोर विः ॥ पृथ्व्यो धनदः सोमो मेधिति
 रग्निर यो पतिः ॥ २६ ॥ एते चान्ये च विबुधाः प्र न वो वर शाययोः देहे न वंति न पतेः सर्वदेवम
 यो न प ॥ २७ ॥ तस्मान्मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सरः ॥ वलिं च मह्यं हरतम नोन्यः को
 प्रभु कष्टुमा न् ॥ २८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इत्थं विपर्ययमतिः पापी यानुत्ययं गतः ॥ अ
 नुनीयमानस्तथां ज्ञानं च केन ह मंगलं ॥ २९ ॥ इति ते स कृत्वा से न हि जा पंडित मानिता भ
 ग्रायां भग्यां ज्ञा यांतस्मै विदुर चुक्रुशुः ॥ ३० ॥ हन्यतां हन्यता मेघपापः प्रकृतिरा रुणः

४६

दसावा १५

जीवन्मरणं कुरुते भस्मसात् क्रवं ॥ ३१ ॥ नायमर्हस्य सह चो नरदेव वरासनं
 यो धियत्तपतिं विष्णु विनिंदंत्य न पत्र प ॥ ३२ ॥ को वेनं परिचक्षीत वेन मे क मृते शुभं प्रा
 प्त ईदृश मे श्वयं यदनुग्रह माजन ॥ ३३ ॥ इत्थं व्यवस्थिता हंतु मय योग रूढ मन्यवः ॥ निर्ज
 घ्रुर्दुर्कृतैर्वेनं हतमच्युत निंदया ॥ ३४ ॥ ऋषिभिः स्वाश्रम पदं गतेषु त्रकले वरं ॥ सुनी
 या पात्रया मास विद्या योगेन शोचती ॥ ३५ ॥ एकदा मुनय सेतु सरस्वत सलिलापुताः ॥
 दुत्वाग्रिंसतकथा श्रुत्वा विषा सरित्तये ॥ ३६ ॥ वीक्ष्योत्थिता न्महोत्साता नादुर्लोकं भयं क
 रन् ॥ अथ भद्रमनाथाया दस्युभ्यो न न वेत्तु वः ॥ ३७ ॥ एवं मशंत रुषयो धावतां सर्व
 तोदिशं पांशुः समुत्थितो नृ रिश्रो रणा मभिजुं पतां ॥ ३८ ॥ तदुपद्रवमाप्ता यजो क
 स्य वसु जुं पतां भर्तुश्च युगते तस्मिन् न्योन्यं च जिघांसतां ॥ ३९ ॥ चौरप्रायं जनपदं हान

कु

ससत्त्वमराजकं। लोकान्नावारयन्शक्त्यापितदोषदर्शिनः॥४०॥ ब्राह्मणः समदृक्शो
तोदीनानां समुपेक्षकः॥ सवते ब्रह्म तस्यापि भिन्ने भांशस्य बोधया॥४१॥ नांगस्य वंशो राज
वंशेष संस्थातुमर्हसि। अमोघवीर्याहिनः पावंशो स्मिन्केशवाश्रया॥४२॥ विनिश्चित्यैव
मृषयो विपन्नस्या महापते॥ ममं धुरुहं तरसा तत्रासीत् बाहुको नरः॥४३॥ काकरुहो
तिह्रस्वांगो ह्रस्व बाहुर्महाहनु॥ ह्रस्वपान्निमना सागोर कृतास्ताम्रमूर्धजः॥४४॥ तं बुते
वनतं दानं किं करोमातिवादनं॥ निषादे त्र्यम्बुवनता तस्मिन्निषादस्ततो नवतः॥४५॥ तस्य
वंशास्तु नैषादगिरि कौननगोचराः येनाहरन् जायमानो वेन कल्मषमुत्तरां॥४६॥ श
तिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे वै न देहमंथने निषादोत्पत्तिः चतुर्दशोऽध्यायः
॥१४॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥॥ अथ तस्य पुनर्विप्रे र पुत्रस्य महापते॥ बाहुभ्यां मथ्यमा

नाभ्यां मिथुनं समप्रयत॥१॥ ते हृष्टमिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवर्दिनः॥ ऋचुः परमसंतुष्टवि
रित्वा भगवत्कलां॥२॥ मुनयः ऋचुः एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी॥ इयं च लक्ष्म्या
ः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी॥३॥ अयं तु प्रथमो राजा पुमान् प्रथमिना यशः॥ एषु नमि महा
राजो न विष्यति एषु श्रवाः॥४॥ अयं च देवी सुदती गुणभूषण भूषणः॥ अर्चिर्नाम वरा
रो हा एषु मेवावरुं धती॥५॥ एष साक्षादरेरंशो जातो लोक रिरक्षया॥ इयं च तत्पर
हि श्रीरतुजसेनपायिनी॥६॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥॥ प्रशंसंति स्म तं विप्रा गंधर्व प्रवरा
जगुः॥ सुमुचुः सुमनो धाराः सिद्धान्तं तं तिस्रः क्रियः॥७॥ शंखतूर्यमृदंगाद्याने दुर्दु
नयो दिवि तत्र सर्वे उपाजग्मुर्देवि विपित रणां गणा॥८॥ ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवः सहास्रस्य
सुरेश्वरैः॥ वै न्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः॥९॥ पादयोररविं हंचतं वै मेने हरेः

भा. च.
४८

कलां॥ यस्या प्रतिहतं चक्रमंशः सपरमेष्ठिन॥ १०॥ तस्या भिवेकश्चरथे ब्राह्मणैः ब्रह्म
वारिमि॥ आभिवेचनिकान्यस्मै आजगमुः सर्वतो जना॥ ११॥ सरित्समुद्रागिरयो नागा
गावः खगामृगा॥ द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि समाजक्रूरुपायनं॥ १२॥ सोमिषिको महारा
जः सुवासाः साध्वलंकृतः॥ पत्न्या र्विषालंकृतया विरेजे गिरिवापर॥ १३॥ तस्मै जहा
रधनरोहे मंवीरवरासनं॥ वरुणः सलिलस्त्रावमातपत्रं शशिप्रभं॥ १४॥ वायुश्च वा
लव्यजनैर्धर्मः कार्त्तिकी मयी स्रजं॥ इंद्रः किरीटमुकुटं दंडं संयमनं यमः॥ १५॥ ब्रह्मा ब्र
ह्ममयं वर्मनारतीहारमुत्तमं॥ हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्या व्याहृतं श्रियं॥ १६॥ रश्मि
चंद्रमसि रुद्रः शतचंद्रं तथा विक्रांतं॥ सोमो मृतमयानश्चानृतवृक्षरूपाश्च यं रथं॥ १७॥
अग्निराजगवंचापं सूर्यो रश्मिमयानिष्टन॥ भूः पादुके योगमयौ द्यौः पुष्पावलिमन्वहं

४८

॥ १८॥ नाघं सुगतं वारिभ्रमंतर्धनं च खेचरा॥ रुषयश्चाग्निषः सत्याः सत्यौ मुद्रः शंख
मात्मजं॥ १९॥ सिंधवः पर्वतानघोरयवीचीर्महात्मनः॥ सुतो घमागधो बंधितस्तोतुमु
पतस्यिरे॥ २०॥ प्रस्तावकानभिप्रेत्य द्युः वैर्यं प्रतापवान्॥ मेघनि क्रीडया वाचा प्रह
सन्निदमब्रवीत्॥ २१॥ द्युरुवाच॥॥ भो मृतहे मागधसौम्यबन्दिनलोके धुना स्पृष्टु
णस्पमे स्यात्॥ किमाश्रयो मेतव एष यौज्यतां सम्पद्यन्मं वि तर्था गिरेवः॥ २२॥ तस्मा
त्परोक्षे स्यदुपश्रुतान्यलंकरिष्यथस्तोत्रमपीत्यवाच॥ सउत्तमश्लोकगुणानुवा
देजुयुषितं नस्तवयंतिसम्पा॥ २३॥ महद्गुणानात्मनिकर्तुमीश॥ कस्तावकैस्तावयते
सतोपि ते स्यान्विष्यतीति विप्रजब्धो जनावहा संकुमतिर्न वेद॥ २४॥ प्रभवो ह्यात्मनस्तोत्रं
बंजुयुषं त्यपि विश्रुताः क्रीमंतः परमोदारापौरुषं वा विगर्हितं॥ २५॥ वयं त्वविदिता

मामय्यभेव

लोकेस्तौद्यापि मरीमभिः कर्मभिः कथमात्मानं गोपयिष्यामवाचवत् ॥ २६ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीमैत्रेय
उवाच ॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं गायका मुनिचोरिता ॥ तुष्टुवुस्तुष्टु मनसस्तदा गमृतसे
वया ॥ १ ॥ नाजं वयं ते महिमा तु वल्लभे यो देव वर्ये चित्ततारमायया वेनांगजा तस्य च यो
रुषाणि तानां वनस्पतीनामपि वभ्रमुर्ध्विर्मा ॥ २ ॥ अथाप्युत्तराश्रवसः पयोर्हरेः कलाव
तारस्य कथा मृताहताः यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोरिताः श्राव्यानि कर्माणि वयं वि
तन्महि ॥ ३ ॥ एवं धर्मज्ञतां श्रेष्ठो लोके धर्मवर्त्तयन् ॥ गोसाच धर्मसेतुनां शास्ता तस्य
रिपुं यिनां ॥ ४ ॥ एष वै लोकाजानां विभक्तैः कस्तनोतनुः ॥ काले काले यथा प्रागंका
ले यो रुमयोर्हितं ॥ ५ ॥ वसुकाज उपादत्ते काले चापं विभुं चति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु

प्रतपन् सूर्यवद्विभुः ॥ ६ ॥ इति सत्यक्रमं वै न्य उपयन् विवतामपि ॥ भूतानां करुणाशम्य
दानानां क्षिति रक्षिमात्र ॥ ७ ॥ देवे वर्षत्यसौ देवो नरदेव वपुर्हरिः ॥ रुद्रप्राणाः प्रजा
तेष्वरक्षिष्यत्यंजसेऽवतः ॥ ८ ॥ अथाप्यपत्यसौ लोकं वदन्तामृतमूर्तिना सानुरागावलो
के न विशदस्मितचारुणा ॥ ९ ॥ अथ क्रवर्त्तमेष निगूढकार्ये गिंजीरवेगा उपगुप्तचिन्तः
अनंतमाहात्म्यगुणे कथामाह्यं प्रचेता इव संवृतात्मा ॥ १० ॥ दुरासरोदुर्विषहश्चा
सन्नोपिविदुरवतः ॥ नैवाभिभवितुं शक्नो वे नारण्युत्पितो न ज ॥ ११ ॥ अंतर्बहिश्च भूतानां
पश्यन् कर्माणि चारणे ॥ उरसी न इवाधसो वायुरात्मैव देहिनां ॥ १२ ॥ नादं यदं उच्यते
षसुतमात्मविषामपि ॥ दं उच्यते जमपि दं यं धर्मपथे स्थितः ॥ १३ ॥ अस्या प्रसिद्ध
तं चक्रं दृष्टो रामानसा च जातः ॥ वर्त्तते भगवान्नकोपिावन्नमति गोगणैः ॥ १४ ॥ रंजयि

भा. च.
५०

प्यति यत्रो क म य मा त्म वि चे रि ते ॥ अथा मु मा हु र जा नं म नो रं ज न केः प्र जा ॥ १५ ॥
दृ द व्र तः स त्प सं धे ब्र ह्म ण्यो वृ द्ध से व कः श र ण्यः स र्व र ता नो मा नं दो ही न व त्स लः
॥ १६ ॥ मा त्म न क्तिः प र स्त्री षु य त्मा म र्ध र्वा त्म ज ॥ प्र जा सु पि तृ व त्स्त्रि ग्धः किं क रो ब्र
ह्म वा दि नां ॥ १७ ॥ दे हि ना मा त्म व त्प्र प्रे षः सु रु द्रा नं दि व ध नः सु क्त सं ग प्र सं गो यं दं उ पा
लि ष्म सा धु षु ॥ १८ ॥ अ यं तु सा क्षा द्र ग वा न् अ धी शः कू र स्य आ त्मा क ल या व ती र्णः य
स्मि न्न वि द्यार चि तं नि रय कं प रं पं ति ता न त्त्व म पि प्र नो तं ॥ १९ ॥ अ यं तु वो मं उ ल मो द्या
दे गे षै क वी रो न र दे व ना थः ॥ आ स्या य जै त्रं य मा त्त चा पः प र्य स्य तो द क्षि ण तो य
था क ॥ २० ॥ अ स्मै तु पा लाः किं त त्र त त्र व लिं ह रि ष्यं ति स लो क पा ला ॥ सं स्यं ति ए
षां स्त्रि यं दि श जं च का यु धं त द्य श उ ह रं त्य ॥ २१ ॥ अ यं म हं गां दु दु हे धि र जः प्र जा

आ

५०

दमा

पतिर्वृत्तिकरः प्र जानां ॥ सो ली ल या द्री र स्व श रा स म को द्या वि मिं द न् स मां गा म क रो
द्य धे न्द्र ॥ २२ ॥ वि स्फु र्ज य न्ना ज ग वं ध नुः स्व यं य दा च र त्स्व म वि स त्प मा नो ॥ त दा नि
लि त्पु र्दि शि दि श्य सं तो लां ग ल मु द्ध म्य य था म र्गे न्द्र ॥ २३ ॥ ए वो ष्म मे धा न् श त मा ज हा
र स र स्व ती प्रा दु र्भा वि य त्र अ हा र षी द्य स्य ह यं षु रं द रः श त क लु ष्म र मे व र्त मा ने ॥ २४ ॥
ए ष स प द्यो प व ने स मे त्य स न कु मा रं भ ग वं त मे कां ॥ आ रा ध्य न न्ना ज न ता म लं त न्मा
नं य तो ब्र ह्म प रं वि दं ति ॥ २५ ॥ त त्र त त्र गि रि स्ता स्ता इ ति वि श्रु त वि क्र म ॥ श्रो ष्य त्पा त्मा श्रि
ता ना याः पृ थु पृ थु प रा क्र मः ॥ २६ ॥ दि शो वि जि त्या प्र कृ ति रु द्ध च क्रः स्व ते ज सो त्पा रि त
लो क क ल्य ॥ सु रा मु रें द्रे र नु गी य मा न म हा नु भा वो न वि ता प ति र्भु व ॥ २७ ॥ ॥ इ ति श्री
भा ग व ते म हा पु रा णे च तु र्थ स्कं धे पृ थु वि ज ये षो ड शो ध्या य ॥ १६ ॥ ॥ श्री मे त्रे य उ वा च

गाथाः

श्रव्यः

भा.च.
५१

एवं स भगवान्वैन्यः रयापितो गुणकर्मभिः ॥ छंद्यामासतान् कामैः प्रतिपूज्यानि
वंधवः ॥ ब्राह्मणप्रसुरवान् वल्गन् नृत्यामात्यचुरोधसः ॥ योगन जानपदान् श्रेणीः
प्रकृतीः समष्टयतः ॥ २ ॥ विदुर उवाच ॥ कस्माद्धारणोरूपं धरित्री बहु रूपिणी गं
दुहो ह एषु सत्रको वत्सो रोहनं च किं ॥ ३ ॥ प्रकृत्या विषमा देवी कृता तेन समाकथं त
स्य मेधं हयं देवं कस्य हेतोरपाहरत् ॥ ४ ॥ स न कुमारी भगवति ब्रह्म न ब्रह्म विदुः
मातः ॥ जुह्याज्ञानं स विज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः ॥ ५ ॥ यश्चान्यदपि कुरु स्य न वा
न न गवत्प्रभोः ॥ श्रवसु श्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकथा श्रया ॥ ६ ॥ न क्वाय मे नुरक्ताय
तव चाधोक्षजस्य च वक्रुमर्हसि यो दुत्यै न्यरूपेण गामिमां ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवा
चोदितो विदुरेणैवं वासुदेव कथां प्रति प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाव

५२

तः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ यदाभिषिक्तः पथुरंगचिन्तैरामं त्रितो जनतायाश्च पातः
प्रजानिरन्नेक्षिति एष एत्यक्षुक्षामदेहाः पतिमम्यवोचत् ॥ ८ ॥ प्रजा ऊचुः वयं
राज न जावरेणामितसायथा मिनाकोटरस्येनैव सा ॥ त्वामाद्युक्ताः शरणं श
रण्यं यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः ॥ ९ ॥ तन्नो भवानी हेतु रातवे नं क्षुधादितानां न
रदेव देवं यावन्न नं स्याम ह ऊर्ध्वतो जावन्नापतिस्त्वं किं लोकपातः ॥ १० ॥ श्रीमै
त्रेय उवाच ॥ एषु प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवितं हृद्यं दिधौ कुरु श्रेष्ठ निमिन्नं सो
न पयतः ॥ ११ ॥ इति व्यवसितो बुध्या प्रगृहीत शरासनः संदधे विशिखं नृमेः क्रुद्धस्त्रि
पुरहायथा ॥ १२ ॥ प्रवेष्टमाना धरणिर्निशम्योदायुधं चतं गोः सत्यमाववतीतामगी
वमगयुहुता ॥ १३ ॥ तामन्वधावन्न दैन्यः कुपितो त्यरुणे क्षण ॥ शरंधनुषिसंधाय

भा.च.
५२

यत्रयत्रपलायते॥१५॥सादिशोविदिशोदेवीरोदसीचांतरंतयो॥धावंतीतत्रतद्वेन्यंद
दशनिघनायुधं॥१६॥लोकेनोर्विहंतत्राणंवेन्यान्मृत्योरिवप्रजा॥अस्तावेनानिवर्ततेह
दयेनविद्यता॥१७॥उवाचवमहानागंधर्मज्ञापुत्रवित्तलात्रादिमामपिनृतानांपाज
नेवस्थितोभव॥१८॥सत्वेजिघांससकस्माहीनामरुतकिल्लिषांअहनिष्यकथंयोषां
धर्मज्ञइतियोमतः॥१९॥प्रहरंतिनवैस्त्रीपुरुतागस्त्वपिजंतवः॥किमुतत्वदिधा
राजदकरुणाहीनवचनः॥२०॥मांधिपायाजरांनोचयत्रविश्वंप्रतिष्ठितं॥आत्मा
नंचप्रजाश्रेमाःकथमंमर्षिधास्यसि॥२१॥एषुरुवाच॥वमुधेत्वावधिष्यामिमहा
सनपराङ्मुखी॥नागंबर्हिषियावृडोनेनतुनोषिचनोवसु॥२२॥यवसंरुधैर्दुर्दिनं
नैवहौग्धौधसंपयःतस्यामेवहितुषायांदंडोनात्रनसंस्पृशति॥२३॥तंखल्वौषधि

शक्यते

गध्य २

५२

देवि

वीजानिप्राक्सृशनिस्वयंनुवा॥नमुंचस्यात्सरुद्रानिमामवज्ञायमंदधी॥२४॥अ
मृषांभुत्यरीतानामार्त्तानांपरिविह्वलितं॥शमयिष्यामिमहागैर्निन्नायास्तवमेदसा
॥२५॥पुमान्प्रयोषिदुतक्तीवआत्मसंभावनोर्ध्वम॥नृतेषुनिरनुक्रोशोनृपाणां
तदधोवध॥२६॥त्वांस्तव्यांदुर्महांनीत्वामायागांतिलशःशरैः॥आत्मयोगवलेने
माधारयिष्याम्यहंप्रजा॥२७॥एवंमन्युमयीमूर्त्तिरुतांतमिवविभ्रतं॥प्रणताप्रां
जलिःप्राहमहासंजातवेपथु॥२८॥धरण्यावाच॥नमःपरस्मैपुरुषासमायया
विन्यस्तनातातेनवेगुणात्मने॥नमःस्वरूपातुनवेननिर्धुनद्रव्यक्रियाकारकवि
न्नमोमये॥२९॥येनाहमात्मायतनंविनिर्मिताधात्रायतोयंगुणसर्गसंग्रहः॥स
एवमाहंतुमुदायुधःस्वरुपस्थितोन्यंशरणंकमाश्रये॥३०॥यएतदाहवसृज

भा.व.
५३

तच्चराचरं समाययात्मा श्रययावितर्कया ॥ नथैव सोयं किल गोमुमुद्यतः कथं नु मां
धर्मपरोतिघांसति ॥ ३१ ॥ न नं वने रास्यसमाहितं जने स्वन्मायया रुरुकयया कृतात्म
भिः ॥ न ज्ञस्य ते यस्तु करे दकारयद्योने कएकः परतश्च ईश्वरः ॥ ३२ ॥ सर्गादियो
स्यात्तु रणदिशक्तिभिर्द्रुमक्रियाकारकचेतनात्मभिः ॥ तस्मै समुन्नद्धे राकये नमः
परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥ ३३ ॥ सर्वे निवाना तस्य विनिर्मिते जगद्भूते दिवांतः करणात्म
कं विनो ॥ संस्थापयिष्यत्यजमांसातलादभ्युक्ताहारं नसिञ्चादिसकरः ॥ ३४ ॥ अपा
मुपस्थेमपि नाभ्यवस्थिताः प्रजाभवानद्या रिरक्षिषुः किल ॥ सवीरमूर्तिः समभूत
धराधरेयो मां पयस्युग्रशरोतिघांससि ॥ ३५ ॥ न नं जने रीडितमीश्वराणां मस्मद्भिर्धैर्य
दुणसर्गमायया ॥ न ज्ञायते मोक्षितवर्त्मनि स्तेभ्यो न मोवीर्यशस्करेभ्यः ॥ ३६ ॥ ५

हित

निरुद्ध

५३

ति श्री नागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुधरणि संवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीमै
त्रेय उवाच ॥ इत्थं पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिता धरं पुनरहावनिर्नीता संस्तंभ्यात्मान
मात्मना ॥ १ ॥ धरण्युवाच ॥ संनियतामिमे मनुनिबोध आवितं च मे सर्वतः सारमाद
ने मया मधुकरे बुधः ॥ २ ॥ अस्मिं ह्योके यवा मुष्णिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ दृशयोगा
प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धये ॥ ३ ॥ ताना विष्णुमः सम्यगुपायान् पूर्वदर्शितान् अ
वरः श्रद्धयोपेत उपायान् विंदते जसा ॥ ४ ॥ ताननादत्ययो विद्वानथानि रभते स्वयं
तस्यैवाभिचरंत्यर्था आरब्धाश्च पुनः पुनः ॥ ५ ॥ पुरा मया तौ घृधयो ब्रह्मण याविशं
पते नुज्यमाना मया दृष्टा असद्गिरधृतवतः ॥ ६ ॥ अपालितानां कृता च भवद्भिः लोक
पालकैः ॥ चोरी न ते यः लोके हं यत्तार्थं प्रसमोषधीः ॥ ७ ॥ न नं तावीरुधः क्षीणमपि

आ. च.
५४

हं

कालेन भूयसा ॥ तत्र हृष्टेन योगेन भवान्नादातुमर्हसि ॥ वत्सं कल्पय मे वारयेनाहं व
त्सजातव ॥ धीश्वे सारमया नृकामानुरूपं च रोहना ॥ १० ॥ रोध्वा रं च महाबाहो रता
ना भूतभावना ॥ अन्नमी सितसर्जस्वित भगवान्वांछते यदि ॥ ११ ॥ समां च कुरु मां रात
नृदेवैर्द्वययापय ॥ अथ त्वा वपि भद्रं ते उपावर्त्तेति मे विनो ॥ १२ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच
इति प्रियं हितं वाक्यं नुवन्नादाय नृपति ॥ वत्सं कृत्वा मनुपाणा वदुहत्सकलौषधीः
॥ १२ ॥ तथा परे च सर्वत्र सारमाददते बुधा ॥ ततो न्ये च यथा कामं दुहुः दधुभाविताः
॥ १३ ॥ कृषयो दुहुहे देवी मिन्द्रियेष्वयसत्रम ॥ वत्सं हृदस्य ति कृत्वा पयश्चंदो मयं शुचि
॥ १४ ॥ कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदुहुहत् हिरण्ययेन पात्रेण वीर्यमोतो बलं प
यः ॥ १५ ॥ दैत्येयादानवा वत्सं प्रकादमसुरर्वजं विधाया दुहुहत् सीरमयः पात्रे सु

५४

रसवं ॥ १६ ॥ गंधर्वाप्सरसो धुक्षन्त्या त्रेपय मये पयः ॥ वत्सं विश्वा वसुं कृत्वा गंधर्वं
मधुसौमगं ॥ १७ ॥ वत्सेन पितरो यमिण कव्यं सीरमधुक्षता ॥ आमपात्रे महाभाग
अध्या आद देवता ॥ १८ ॥ प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः संकल्प्य नामयी ॥ सिद्धिं न भ
सि विद्यां च ये च विद्याधरा दयः ॥ १९ ॥ अन्ये च मायिनो मायामंतर्धर्मा न्मनो ॥ म
यं प्रकल्प्य वत्सं ते दुहुधरिणामयी ॥ २० ॥ यस्मिन् सांस्मिता निपिशाचाः पिशिताश
ना ॥ भूतेश वत्सं दुहुः कपाले क्षतजासवं ॥ २१ ॥ तथा हयोदं दश्रकाः सर्पा नागा
श्च तसकं ॥ विधाय वत्सं दुहुद्विज पात्रे विषं पयः ॥ २२ ॥ पशवो यवसं सीरं वत्सं कृ
त्वा च गोवृषं ॥ अरण्यपात्रे चाधुक्षन् गेदेण च रं धिगा ॥ २३ ॥ क्रव्यादाः प्राणिनः कव्यं
दुहुः संकले वरं ॥ सुपर्ण वत्सा विहगाश्च रं चा चरमेव च ॥ २४ ॥ चरवन्नावनस्य

कृता

भा. च.
५५

त्यः एष कर्मसमयं पयः॥ गिर्यो हिमवत्साम्ना^{ना} धातना स्वसानुषु २५॥ सर्वे स्ववत्समुख्ये
नस्वेपात्रे एष कर्मपयः॥ सर्वकामदुष्पां एषा दुदुहुः एषु नावितां २६॥ एवं एष्यादयः एष्वी
मन्नादाः स्वन्नमात्मनः दोहवत्सादिनेनेन सीरनेरंकुरुदह २७॥ ततो महापतिः प्रातः स
र्वकामदुष्पां एषु २८॥ दुहित्वे चकारे मां प्रेम्णा दुहित्वत्सल २९॥ चर्यय न स्वधनुः कोद्या
गिरि कौद्या निराजराट ३०॥ भूमं उलमिदं वै न्यः प्रायश्चक्रे समं विभु ३१॥ अथास्मिन्नग
वान् वै न्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता ३२॥ निवासो कैल्ययाश्चक्रे तत्र तत्र यथादत्त ३३॥ इति श्री
धामवते महापुराणे षष्ठस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ३४॥ श्रीशुक उवाच ॥
एवं जिहसुर्नपदेहमाजौ मृत्युवरं विजयान्मन्यमान ३५॥ मूलं प्रगल्भाभ्यपतत् सुरेंद्र
यथा महापुरुष कैटभोऽसु ३६॥ ततोऽपुमांतायिकवोरजिह्वाविधमूलं वरसासुरेंद्र

५५

ग्रामान् पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च ३७॥ घोषान् ब्रजान् स्वशिखिगणान् करद्वे
टखर्वराजान् ३८॥ प्राग् एषोरिह नैवैषां पुरग्रामादिकल्पना ३९॥ यथासुखं वसंति स्म तत्र त
त्राकुतो न या ४०॥ इति श्रीनागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एष्वीदोदने अष्टा
दशोऽध्यायः ४१॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ४२॥ अथादीक्षितराजा तु हयमेधशतेन च
ब्रह्मावर्त्ते मनोऽक्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ४३॥ तदभिप्रेत्य नगवान् कर्मातिशयमात्म
नः ४४॥ शतक्रतुर्नममृषेष्टयो यत्तिमहोत्सवं ४५॥ यत्र यज्ञपतिः साक्षात् नगवान् द
रिरीश्वरः ४६॥ अस्मिन् नृपतसर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ४७॥ अन्वितो ब्रह्मशर्वा
भ्यां लोकपालैः सदानुगैः ४८॥ उपणीयमानो गंधर्वैर्बुधैर्निभिश्चाप्सरोगणैः ४९॥ सि
द्धविद्याधरा दैत्या दानवा गुह्यकादयः सुनंदनंदप्रमुखाः पार्षदप्रवरगदरेः

भा.च.
५६

५॥ कपिलो नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः ॥ तमन्वीयुर्भागवताये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥
६॥ दीयत्र धर्मदुघा नृमिः सर्वकामदुघासता ॥ दोर्ष्ठास्मान्नीमित्तानयान्वयजमानस्य ना
रतः ॥ ७॥ ऊहुः सर्वरसान्नयः क्षीरूदधन्नगोरसान् ॥ तरवो हरिवर्माणिः प्रासूयंत मधु
सूतः ॥ ८॥ सिंधवोरत्ननिकरैश्चिरयो नं नूतुविधिं ॥ उपायनमुपाजहुः सर्वैर्ममस्मा
त्प्रकाः ॥ ९॥ इति चाधो स जेशस्य एयो लुपर मोदयं ॥ अस्य न नगवानि क्रप्रतिधा
तमचीकरत् ॥ १०॥ चरमेणश्च मेधेन यजमानो यजुः पतिः ॥ वेन्ये यजपशुं स्य धन्नि
यो वाहति रोहितः ॥ ११॥ तमत्रिर्भगवान्ने क्षतत्वरमाणं विहाय सा ॥ आमुक्तमिव पा
खं उं योध मेधम विष्म ॥ १२॥ अत्रिणा चोदितो हं तुं एषु पुत्रो महारथः ॥ अचधावत
संकु दसिष्ठति चेति चाब्रवीत् ॥ १३॥ तं तादृशं कृतिं वीक्ष्य मेनेधर्मं शरीरिणं जरि

५६

तं न स्मना छिन्नं तस्मै बाणं न मुंचति ॥ १४॥ वधानि वृत्तं तं न यो हंत वेत्रिरचोदयत् ॥ ज
हियत्त ह नं ता तमहे इं विबुधा धर्मं ॥ १५॥ एवं वेन्य सुतः प्रोक्तो स्वरमाणं विहाय सा ॥ अ
च द्रवदमि क्रुद्धो रावणं रधुराडिव ॥ १६॥ सोऽश्वं रूपं च तद्वित्वा तस्या वं ॥ तर्हितं स्वराट्
वीरः स्वपशुमादाय पितु यज्ञमुपेयिवान् ॥ १७॥ तन्नस्य चाद्रुतं कर्म विचक्ष्य परम
र्षयः ॥ नामधेयं दधुस्तस्मै विनिताश्च इति प्रभो ॥ १८॥ उपसृज्य तमस्मा ब्रंजहारश्च
पुनर्हरिः ॥ चषालयूपं च नो हिरण्यरशानं विभुः ॥ १९॥ अत्रिः संदर्शयामास त्वरमा
णं विहाय सा ॥ कपालखट्वांगधरं वीरो नैनमबोधत् ॥ २०॥ अत्रिणा चोदितस्तस्मै संदधे
विशिखं रुषा ॥ सोऽश्वं रूपं च तद्वित्वा तस्या वं तर्हितः स्वराट् ॥ २१॥ वीरश्चाश्वमुपा
दाय पितु यज्ञमुपाब्रजत् ॥ तदवद्यं हरेः पंजरदुर्गनिदुर्बलाः ॥ २२॥ यानिरूपाणि ज

का.च.
५७

गृहे रं शो हय जिहार्षया ॥ तानि पापस्य ^{खं} रानि लिङ्गं रं डमि ^ह के च्यते ॥ २३ ॥ एवमिं देहर
त्यश्च वै न्यय स जिघांसवा ॥ तद्गृहा तविस्त्रेष्टु पारं डेष्टु मतिर्नृणां ॥ २४ ॥ धर्म रित्युपधर्मे
षु न प्ररक्त पदादिषु ॥ प्रायेण स कृते न्नो त्यापे शलेषु च वाग्मिषु ॥ २५ ॥ तदभिज्ञाय नग
वान् पृथुः पृथु परक्रमः ॥ इन्द्राय कुपितो बालमा दन्नो द्युत कार्मुकः ॥ २६ ॥ तमृत्वि
जः शक्रवधा निसंधितं चिचस्वदुः प्रेक्ष्य मसृत् पारं हसं निवारयामासु रदो महा
मतेन युज्यते नान्यवधः प्रचोदितान् ॥ २७ ॥ वयं मरुत मिहार्थनाशनं कयामहे त्व
छुवसाहतविषं ॥ बया तयामोषहवै स मग्रये प्रसृत्य राज नृजुहुवामनेहितं ॥ २८ ॥
इत्यामं चक्रतु पतिं विदुरास्य त्विजोरुषा ॥ सुकहस्ता नृजु फतो म्ये सस्यं नृम्रत्यवे
धत ॥ २९ ॥ नवधो नवतामिं शोयद्य सो नगवन्तु ॥ यं जिघांसय यजे नयस्ये शास्त

५७

नवः सुरा ॥ ३० ॥ तरिदं पश्य तमहर्धर्मव्यतिकरं द्विजम् ॥ इंद्रेणानुष्ठितं राजः कर्म
तद्विजिघांसता ॥ ३१ ॥ पृथुकीर्तेः पृथो र्यास्तस्यैको नशतं क्रतु ॥ अलं ते क्रतु मिसिष्टै
र्यत् नवान् मो सधर्मवित् ॥ ३२ ॥ नैवात्मने महेष्टं प्रायरेष माहर्तुमर्हसि ॥ उभावपि हि
न इते उन्नमश्लोकविग्रहौ ॥ ३३ ॥ मास्मिन्महाराज कथाः स्मृतितां निशामया स्मृत्तु
श्चात्मा ॥ यत्तथा यतो देवहतं तु कर्तुमनोति रुष्टं विशते तमो धं ॥ ३४ ॥ क्रतुर्वि
रमतामेष देवेषु दु रवग्रह ॥ धर्मव्यतिकरो यत्र पारं डैरिं प्रनिमित्तैः ॥ ३५ ॥ एमिरिं शो
पसंसृष्टैः पारं डै हरि मिर्जनं हीयमानं विचस्वैनं यस्ते यत्तद्विषयमुत् ॥ ३६ ॥ नवान्
परित्रातुमिहावता र्ण धर्मजनानां समया नुरूपं वेनापचा रादवपुत्यमद्यतं तं देह
तो विष्णु कलासिवैन्य ॥ ३७ ॥ सत्वं विमृश्यास्य नवं प्रजापते संकल्प्य न विश्वसृतां पिपी

भा.च.

५८

स्नानाय

५
इति। रेंद्रिचमायासुपधर्ममातरं प्रचंडं पश्यं प्रनोजहि ३८॥ श्रीमैत्रेय उवाच इत्थं
सलोकपुरुषासमादिशे विज्ञापते। तथा च कृत्वा वा सत्यं मघो नापि च संदधे ॥ ३९॥ कृता
त्वाव नय एष वेत्ति रिकर्मणि ॥ वरान्तरदुस्ते वरहो येन हृदि विहितः पिता ॥ ४०॥ विप्राः स
त्पाशिषस्तुष्टाः श्रद्धया जब्धरक्षिणा ॥ आशिषो युयुतुः क्षत्ररादिरजाय स क्रता ॥ ४१॥
त्वया दत्ता महाबाहो सर्व एव समागता ॥ पूजिता दानमाना म्यापित देवर्षिमानवाः
॥ ४२॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एष्टुयते एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९॥
श्रीमैत्रेय उवाच ॥ नगवानपि वैकुंठः साकं मघवता विभुः यत्तैर्पतिपतिस्तुष्टो यत
उक्तमभाषत ॥ १॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एष्टुते कार्षीत मंगं हयमेघशतस्य च ॥ स
मापयत आत्मानं ममुष्य संतु मर्हसि ॥ २॥ सुधियः साधवो लोके नरे देव नरो नमाः

५८

नाभिदुस्तंति नृते न्योयर्दिनात्मा कलेवरं ॥ ३॥ पुरुषा यदि मुह्यंति त्वाद शौदेव मायया
अम एव परं जानो दीर्घया वृद्धसेवया ॥ ४॥ अतः कायमिमं विधा विद्या कामकर्म
भिः ॥ आरब्ध इति त्वैवास्मिन् प्रतिबुद्धं यजते ॥ ५॥ असंसक्तः शरीरे स्मिन्नमुनो
त्यारिते गृहे ॥ अपत्ये प्रविणे वापिकः कुर्यात्तममतां बुध ॥ ६॥ एकः शुद्धः स्वयं ज्यो
तिर्निर्गुणो सौगुणश्च यः ॥ सर्वगो ह्यतः सौक्ष्मी निरात्मात्मनः परः ॥ ७॥ घृणं सं
तमात्मानं मात्मस्य वेद पुरुषः ॥ नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि देहस्थोऽपि न मुक्तः ॥ ८॥ यः स
धर्मेण मानित्यं निराशाः श्रद्धयान्वितः ॥ भजते शनकैः सत्यमनोरजनं प्रसीदति ॥ ९॥
परित्यक्तः गुणः सम्यक् दर्शनो विराहाशयः ॥ शान्तिमेव सवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते
॥ १०॥ उत्तमीनमिवाध्वं प्रज्वालन् क्रियात्मना ॥ कूटस्थमिव मात्मानं यो वेद प्रोतिशो

ननं॥११॥ निन्नस्यलिंगस्यगुणप्रवाहोद्व्यक्रियाकारकचेतनात्मनः दृष्टसुसंपत्तुवि
पत्तुसूरयो न विक्रीयंते मपि बद्धसौहृदा॥१२॥ समममानोत्तममध्यमाधमः सुखे च
दुःखे च जितेन्द्रियाशयः मयोपकृप्ताखिललोकसंयुते विधत्स्व वीराखिललोकेश्वर
॥१३॥ श्रेयः प्रजापालनमेव रातोयत्सांपराये सुकृतात्पश्चमंशं हनन्मियाहृतपुण्यः
प्रजानामरक्षिताकरहारैर्धमन्ति॥१४॥ एवं हि नाग्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोन्यत
मोविता स्यात् हस्तेन कालेन गृहोपयातान् दृष्टासि सिद्धान्तुरक्तलोकः॥१५॥ व
रं च मत्कंचनमानवैर्दृष्टं लीघते हं युगशीलयंत्रित॥ नाहं मखैर्वै सुजप्रसप्तपो
त्रियोगेन वायः समचित्तवर्ती॥१६॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥॥ स इत्यं लोकगुरुणा विद्य
क्तेनेन विश्वजित्॥ अनुशासितश्चादेशं शिरसा जगदेहरे॥१७॥ स्मृशंतं पादयोः

प्रेमणा ब्राह्मि तं स्वेन कर्मणा॥ शतक्रतुं परिष्वज्य विद्वेषं विसर्ज्य ह॥१८॥ भगवानथ
विश्वात्मा एषु नोर्षं हताहं एव॥ समुक्तिहानया नत्मा गृहीतचरणंबुज॥१९॥ प्र
स्थानानि मुखोप्येन मनुग्रहविलेखित॥ पश्यन्पश्यन्पलाशाक्षो न प्रतप्ये सुहृत्स
ता॥२०॥ स आदिरजो रचितां जलिहं रिं विजो कितुं नाशकदंशुलोचन॥ न किंच
नोवाच स बाष्पविक्रवो हृदोपगृह्यामुमधा हवस्थितः॥२१॥ अथावमृज्या शु
कला विजोकयन्नमं प्रणोचरमाह पुरुषः॥ पदा स्मृशंतं सिति मं हं उहं ते विन्य
स्तहस्ताग्रसुरंगविधिषः॥२२॥ एषु रुवाच॥॥ वराहं विजोत्वद्वरदेश्वरबुधः कथं भव
णीते गुणविक्रियात्मनां येनारकाणामपि संति देहिनां तानीशकै वल्यपते वलो धून
च॥२३॥ न कामये नायतदप्यहं कंचिन्नपत्रयुष्मच्चरणंबुजासवः॥ महत्तमां तद्दे

ना. च.
६०
शिवं

यान्मुख्युतोविधत्सुकर्मायुतमेषमेवर॥ २४॥ सउत्तमश्लोकमहन्मुख्युतोभवत्स
हंनोजसुधाकरणनिल॥ स्मृतिपुनर्विस्मृततत्त्ववर्तनांकुपोगिनोनावितरत्यलंव
रे॥ २५॥ यशःकिंशुश्रवणैर्यसंगमेयदृष्टयाचोपशृणोति ते सकृत् कथं गुणतोवि
रमेदिनापशृणु श्रायत्प्रवत्रेगुणसंग्रहेष्ठया॥ २६॥ अथा न जेत्वाखिलपुरुषोत्त
मंगुणालयंपश्यकरेणालस॥ अप्पावयोरेकपत्तिस्थोः कलिर्नस्यात्कृतं त्व
च्चरणैकतानयो॥ २७॥ जगत्कनन्याजगदीशवैशसंस्यादेवयत्कर्मणि नः समीहि
तं॥ करेषि फलमप्युरुही नवत्सलः स एव विप्रो भिरतस्य किंतया॥ २८॥ न जंत्यय
त्वामत एव साधवो मुदस्तमाया गुणविभ्रमोदयं॥ नवत्यदा नुस्मरणादते सतां निमि
त्तमन्यद न गवन्न विग्रहे॥ २९॥ मन्ये गिरिं ते जगतां विमोहिनी वरं वृणीषेति न जंत

माह्वयत्॥ वाचा नु तं त्यायदिते जनोसिनः कथं पुनः कर्मकरोति मोहित॥ ३०॥ तन्मा
यया ह्यज न ईशं वेदितो यद न्यदाशास्त कृतात्मनो बुधः यथाचरेद्वालहितं पिता स
यंतथा त्वमेवाहं सिनः समीहितुं॥ ३१॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ इत्यादि राजे न नु तं सविश्व
दकृतमाहकारं जन्ममपि नक्तिरसुखं॥ दिष्टो दृशी धीर्मयिते कृताय यामायां म
यांतरति स्मृदस्य जा॥ ३२॥ न त्वंकुरु मयादिष्टमप्रमत्तप्रजापते॥ महादेश करो लो
क सर्वत्रा प्रोतिशोभनं॥ ३३॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥ इति वै न्यस्य राजर्षिः प्रतिनंदा
य स च च॥ इजितो नु गही त्वेन गंतुं चक्रे च्युतो मतिं॥ ३४॥ देवर्षि पितृ गंधर्व सिद्ध
चारण पन्नगाः किं न राक्षस सोम न्याः खगा नृता न्यनेकशः॥ ३५॥ यत्तेश्वर धिया
राजा वाग्विन्तां जलि नक्ति तः स नानिताय युः सर्वे वैकुण्ठानुगतास्ततः॥ ३६॥ भग

आ-च
६१

मप्रसंगा
वानपि राजर्षिः सोपाध्यायः सहास्युतः ॥ हरत्रिवमहममनोमुष्य स्वधोत्प्रभुः ३७ ॥
अदृशयनमस्कृत्य नृपः संदर्शितात्मने ॥ वासुदेवाय देवानां देवाश्च सुरं ययौ ॥ ३८ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे द्रुपदोवाच ॥ २५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच
मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिः दुकूलैः सर्पतोरणैः ॥ महासुरभिभिर्धूपैः मंडितं तत्र तत्र वै ॥
॥ १ ॥ चंद्रनागुरुतोया ईरिष्या च त्वहमागवित् ॥ पुष्पाक्षतफलैस्तो कैनैर्नैरर्चिर्भिरर्चितं ॥
॥ २ ॥ सवृद्धैः कदलीस्तमैः पूगपोतैः परिष्कृतैः ॥ तरुपल्लवमाजाम्भिः सर्वतः समलंकृतं ॥
॥ ३ ॥ प्रजापदीपवैदिभिः संनृता शेषमंगलैः ॥ अमोघैश्चैकैर्न्या अमृते कुंडलमंडिताः ॥
॥ ४ ॥ शंखदुंदुभिर्घोषेण ब्रह्मघोषेण च विजां ॥ विवेश भवनं वीरसूयमानो गतस्मयः ॥
॥ ५ ॥ पूजितः पूजयामास तत्र तत्र महायशः ॥ पौरां जानपदां स्तां स्तान् प्रीतः प्रियवरप्र

६१

२॥ ६ ॥ स एव माहीन्य नवद्यचेष्टितः कर्माणि नृपांसि महान् महान् मर् ॥ कुर्वन्निशाशावा
निमंडलं यः स्फीतं निधायारुरुहे परंपरं ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तमादिराजस्य यशो वि
जं प्रितं गुणैरशेषैर्गुणवत्समाजितं ॥ क्षत्तामहाभागवतः सदस्यते कौषारविं प्राह
एतमर्चयत् ॥ ८ ॥ विदुरोवाच ॥ ॥ सोमिषिक्तः द्रुविमैर्जम्बाशेषसुगर्हणः ॥ विन्नत
सर्वैश्च वंते जोवाफोर्वाभ्यां दुहो हगां ॥ ९ ॥ को नृस्य कर्त्ति नृशृणोत्यप्रितो यदि क्रमो छि
ष्टमशेषनृपाः ॥ लोकाः सपात्रा उपजावन्ति ॥ १० ॥ मया पितमेव दकर्मश्रुत्वां ॥ ११ ॥ श्री
मैत्रेय उवाच ॥ ॥ गंगा यमुनयोर्नद्यो रंतरा सेत्रमावसद् ॥ आरब्धानेव बुधुजे नो गान्
पुण्यजिहासया ॥ सर्वत्रासुविता देशः समक्षीपैकदं उधक ॥ अन्यत्र ब्राह्मणकुजा
दन्यत्रासुतगोत्रतः ॥ १२ ॥ एकं दासीन् महामहत्तरी सा तत्र दिवौकसां समाजो ब्रह्म

भा.च.
६२

धीणां च राजर्षीणां च सत्तम ॥ १३ ॥ तस्मिन्नहं तु सर्वेषु सत्त्वितेषु यथा हत ॥ उत्थितः स
दसो मध्ये ताराणां मुदुरादिवा ॥ १४ ॥ प्रांशुपीनाय तनुजौ गौरकं जारुणेक्षणः ॥ सुनासः सुमुखः
सौम्यः पीनांसः सुविजस्मित ॥ १५ ॥ अहवशा हृदयो निर्वलिर्वचुर्यौ दरा ॥ आचर्त्तनाभि
रो जस्वी कोचनोरुत्तरं यथा ॥ १६ ॥ सस्मवक्रासितस्त्रिधर्मजः कंबुकंधरा ॥ महाध
नेरु कलाये परिधायोपवीय च ॥ १७ ॥ व्यंजिता शेषगात्रा निपमेत्यस्तनूषण ॥ रु
द्राजिनधरः श्रीमान् कुशपाणिः कृतोचित ॥ १८ ॥ शिशिरस्त्रिगुणताराक्षसमैक्षतसमं
ततः ॥ कचिवानिह मुर्वीशः सद्यः संहर्षयन्निवा ॥ वाचं चित्रपदं शृणु मृदुं गूढमविक्र
वं ॥ १९ ॥ एषु रुवाच ॥ सम्प्रा ॥ शृणु तन्न वः साधवो ये ईहागता ॥ सत्सुर्जिज्ञासुर्निधर्म
मावेद्यं स्वमनीषितं ॥ २० ॥ अहं हं उधरो राजा प्रजानामिह योजित ॥ रक्षिष्ये त्रिदसे

पुसेतु पुष्या पिता दयक ॥ २१ ॥ तस्य मेतदनुष्ठानाद्युदादुर्ब्रह्मवादिना ॥ लोकाः स्युः कामसं
होहायस्य दुष्यति दिष्टुं क ॥ २२ ॥ यउधरे ^{तुके} ^{प्रजा} रंराजोधर्मेष्टु रिक्षयन्मम ॥ प्रजानां रामलंभुं
कैन्नगवंस्त्वं जहातिस ॥ २३ ॥ तत्र प्रजाभूतुर्पिंडार्थं स्वार्थमेवानसूयव ॥ कुरुताधोक्ष
जधिपस्तर्हि मेतुग्रहः कृत ॥ २४ ॥ यूयं न हतुमोदधं पितृदेवर्षयो मजा ॥ कर्तुः शासु रनु
तातुस्तुभ्यं यत्र प्रेत्य तत्र फलं ॥ २५ ॥ अस्तियत्तपतिनामिकेषां चिदर्थं हंसत्तमा ॥ ईहापु
त्रच जक्ष्यंते ज्योत्स्नावत्यः कचित् सुव ॥ २६ ॥ मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपते
प्रियत्र तस्य राजर्षिरंगस्यास्मत्पितुः पितुः ॥ २७ ॥ ईहागता मयान्येषा मजस्य च न वस्य च
प्रक्लादस्य च मनोश्चापि कृत्यमस्ति गदा मता ॥ २८ ॥ दौहित्रादीनृते मृत्योः शोच्या न धर्मविमोहि
ता ॥ स्वर्गपवर्गविर्णं प्रायेणेकात्महेतुना ॥ २९ ॥ यस्याहमेवाभिरुचिस्तपस्विनामशो

वर्ग

भा. च.
६३

मलं
षजन्मोपचितं ~~विधि~~ यमसद्यः सिलोत्पत्त्यहमेधनीसतियथापरां गुहविनिःस
तासरित् ॥ ३० ॥ विनिर्धुता शेषमनोमलः पुमानसंगविज्ञानविशेषबीजो वीर्यवान्
परं प्रिभूलेकतकेतनः पुनर्नसंसृतिं केशवहंप्रपद्यते ॥ ३१ ॥ तमेव यूयं न जनात्म
वृत्तिभिर्मनोवचः कायशुणैः स्वकर्मभिः ॥ आमायिनः कामदुष्टां प्रिपंकजं यथाधि
कारावसितार्थसिद्धयः ॥ ३२ ॥ ~~अथ~~ कर्णो ध्वरो ध्वरो एष विध्वज्यगुणक्रियो
क्तिभिः ॥ संपद्यते यात्रायलिंगनामनिर्विशुद्धविज्ञानधनस्वरूपः ॥ ३३ ॥ प्रधानकाला
त्रायधर्मसंग्रहेशरारणप्रतिपद्यचेतनां क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते यथानलो
हारुष्टुतज्जुणात्मकः ॥ ३४ ॥ अहोममामीवितरंत्यनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञं जुगामधीश्वरं
सधर्मयोगेन यैति मामका निरंतरं शोणितले ददव्रता ॥ ३५ ॥ माजादुतेजः प्रभवे

अस्माविहाने ५

धि
अहं ~~वि~~ क्लितिसया ~~प~~साविद्यया च ॥ देहाप्यमाने जितदेवतानां कुले स यं राजकुला
रक्षिजानां ॥ ३६ ॥ ब्रह्मण्येवैः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिश्चिरात्प्रिवंदनात् ॥ अवापज
श्मो मनपापिनां यशोजगत्पवित्रं च महत्तमायणी ॥ ३७ ॥ यत्सेवया शेषगुहाशयः स्व
राट् विप्रप्रियसुष्यतिकाममो श्वरं ॥ तदेव तद्धर्मपरैर्विनाशितैः सर्वात्मना ब्रह्मकुलं नि
षेयतां ॥ ३८ ॥ पुमान्त्रनेतानतिवेजमात्मनः प्रसीदतो त्यंतं मंस्यं हरिः ॥ यन्नित्यसं
बंधनिषेवया ततः परं किमत्रास्ति सुखं हविर्बुजां ॥ ३९ ॥ अत्रात्यनंतः खलु तत्त्वकोवि
दैः अद्वाहुतं यन्मुखं ज्यनामभिः ॥ न वै तथा चेतनया बहिः कृते हताशने पारमहंस्यप
र्यु ॥ ४० ॥ यं ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं अद्वातपोमंगलमौनसं यमैः ॥ समाधिना विभ्र
तिहार्यदृष्टये यत्रेदमादशं इवावनासते ॥ ४१ ॥ तेषामहंपादसरोजरेणुमार्प्य विहेयाधि

भा.च.
६४

किरीटमायुः पंनित्यदाविन्नतश्चाशुपापं नश्यंत्ये सर्वगुणमजंति ॥ ४२ ॥ गुणयनंशील
धनंरुततं वृद्धाश्रयं संवृणुतेनुवाह ॥ प्रसीदतां ब्रह्मकुलंगवांचजनार्दनः साधुचरंश्च
मह्यं ॥ ४३ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ इति ब्रुवाणं नपतिंपितरे वदित्वा तया ॥ तुष्टुवृद्धमनसः
साधुवारेन साधवः ॥ ४४ ॥ पुत्रेण जयते लोकानितिसत्यवतीश्रुतिः ॥ ब्रह्मदंडहतः पापो
यदेनोपतरत्तमः ॥ ४५ ॥ हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निंदया तमः ॥ विविशुरत्यगाद
सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ॥ ४६ ॥ वीरवर्मपितः पृथ्वाः समाः संजीवशाश्वतीः यस्येदृश
सुते भक्तिः सर्वलोकैकभर्तृरिति ॥ ४७ ॥ अहो वयं त्वद्यपि विन्नकार्त्तित्वमेव नापे नमुकुं
दनाथ ॥ य उच्यते मश्लोकतमस्य विष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्य कथां मनक्ति ॥ ४८ ॥ नात्यद्रुतमि
दं नाथ तवाजीवा नुशासनं ॥ प्रजा नुशा गोमहतां प्रकृतिः करुणात्मनां ॥ ४९ ॥ अथ तस्य

६४

सः
महः पारस्वयोपासादितः प्रभो ॥ आभ्यतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्देवसंसितैः ॥ ५० ॥ नमो विरुद्ध
सत्वाय पुरुषाय महीयसे ॥ यो ब्रह्मक्षत्रमाविश्य विनर्त्तीदं स्वतेजसा ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरित्रे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ जनेषु प्रग
त्तांसेवं पृथुपुत्रविक्रमं तत्रोपजग्मुः सुनयश्चतारः सूर्यवर्चसि ॥ १ ॥ तांस्तु सिद्धेश्वर
राजा यो मो वत रूचिषा लोकान्पापान्कुर्वन्त्या सा नुगोचरलक्षितान् ॥ २ ॥ तदृशं नोक्तं ता
न प्राणान्प्रत्यादिशुरिवोपितः ॥ मसदस्यानुगो वै न्यद्रियेशो गुणानिव ॥ ३ ॥ गौरवाद्यंत्रितः
स न्यप्रप्रयानतकंधरं ॥ विधिवत्पूजयांचक्रे गृहीता धर्मैर्हृणा स कौर ॥ ४ ॥ तत्पादशोच
सलिलैर्मार्जिता लकबंधनं ॥ तत्र शीलवतां वृत्तमाचरन्मानयन्निव ॥ ५ ॥ हाटकमन
आसीनान्स्वधिसिधिवपावकान् ॥ अद्वासंयमसंयुक्तः प्रीतः प्राह नवाग्रजान् ॥ ६ ॥

34

कि
ति

पुरुवाच॥ अहोऽत्राचरितं किं मे मंगलं मंगलायना॥ यस्य वोदरं नित्यासीत्तु दुर्हर्षानां
 च योगिनि॥ ७॥ किंतु स दुर्लभतरमिह लोके परत्र च॥ यस्य विप्राप्रसीदंति शिवो विष्णुर्ब्रह्मा
 तु ग॥ ८॥ नैव लभ्यते लोको लोका न पर्यटतोऽपि यान्॥ यथा सर्वदृशं सर्वं चात्मानं यस्य हेत
 वः॥ ९॥ अधना अपिते धन्याः साधवो गृहमेधिनः॥ यत्र गृहाद्यर्हवयंश्चैत एव मीश्वरा
 चराः॥ १०॥ व्याजालयद्रुमावैते प्यरिक्ता विलसंपदः॥ यत्र गृहास्तीर्षपादीयपादतीर्थवि
 वर्जिताः॥ ११॥ स्वागतं बोधिजश्रेष्ठाय तत्र तानि मुमुक्षवः॥ चरंति श्रद्धया धीरा बाला ए
 व वृहंति वै॥ १२॥ वैकुण्ठः कुरालं कौर्या इन्द्रियार्थवेदिनां॥ व्यसनावापस्ये तस्मिन् परि
 तानां स्वकर्मभिः॥ १३॥ भवत्सुकुरालं प्रश्नश्चात्मारामेषु नेष्यते॥ कुराला कुरालाय त्रन
 संतिमतिरुत्तमः॥ १४॥ तदहं कृतविश्रंभः सुरुदोत्रतपसिनां॥ संपृष्टेन वएतस्मिन्

क्षेमः केनांजसा नवेत् ॥ १५ ॥ अक्रमात्मवतामात्मानगवानात्मनावनः स्वानामनुग्रहा
येमांसिद्धरूपीत्वेन ॥ १६ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ यथोक्तम् ॥ क्रमाकार्यसारं सुष्ठु स्मितं
मधुं स्मयमानं देवप्रीत्या कुमारप्रत्युवाच ह ॥ १७ ॥ श्रीसनत्कुमार उवाच ॥ ॥ एतद्देव महा
राज सर्वभूतहितात्मना ॥ भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी ॥ १८ ॥ संगमः खलु सा
धूनामुन्नये पांचसंज्ञम ॥ यत्संभाषणं संप्रश्नः सर्वेषां वितनोति शं ॥ १९ ॥ अस्यैव राज
नमेव तोमधुद्विषः पादारविंदस्य गुणानुवाहने ॥ रतिः दुरिषा विधुनोति नैऋतीकां कामं कषायं मलं च
तरात्मनः ॥ २० ॥ शास्त्रे धियानेव सुनिश्चितो नृणां क्षेमस्य सम्यग् विमृशेष्टु हेतुः ॥ असं
गच्छात्मव्यतिरिक्तप्रात्मनि दृष्टारतिः ब्रह्मणि निगुणे च या ॥ २१ ॥ सा अद्वयानगवद्
मर्चयया जिज्ञासया ध्यात्मिकयोगनिष्ठया ॥ योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवः क

भा.च.
६६

यथापुण्ययाच॥२२॥ अर्थे क्रिया रामसंगोष्टु तस्म्यतत्संगतानामपरिग्रहेण च विवि
क्तरुचापरितोषात्मा न विनादरेः। उलपीष्टपानात्॥२३॥ अहिसयापारमहंस्य
चर्यास्मृत्यासुकुटाचरिताग्रसीधुना। यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिंदयानिरीहयाद्वे
तितिसयाच॥२४॥ हरेर्मुहुस्तत्परकल्लिष्टरगुणाभिधानेन विक्तं न माणया॥ नक्त्यात्
संगसदसत्यत्वेन निस्पानिर्गुणे ब्रह्मणि वा जसारति॥२५॥ यदारतिर्ब्रह्मणि नेष्टिकापु
मानाचार्यवान्नानविगगरेहसा॥ दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं पंचात्मकं योनिमिवोत्थि
तोत्रि॥२६॥ इत्थाशयोषुक्तसमस्ततुलो नैवात्मनो वहिरंतर्विचरे। परात्मनो र्येव
धानं पुरस्तात्स्वप्ने यथा पुरुषस्तदिनाशे॥२७॥ आत्मानमिन्द्रियार्थं च परं यदुभयो
रपि॥ सत्याशयउपाधौ वैपुमान् पश्यति नान्यथा॥२८॥ निमित्ते सति सर्वत्र जलादाव

६६

पिष्टरुष॥ आत्मनश्च परस्यापि मिहां पश्यति नान्यथा॥२९॥ इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं
ध्यायतां मनः चेतनां हरेते बुद्धेस्तं वस्तु यमिर्वहदात्॥३०॥ नश्यत्यनुस्मृतिश्चिन्तान
न्तराः स्मृतिश्च ये॥ तद्रोधं केच यः प्रादुर्गत्मा पक्वमात्मनः॥३१॥ नानः परतरो लोके पुं
सः स्वार्थव्यतिक्रमः॥ यदध्यानं प्रियं स्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात्॥३२॥ अर्थेन्द्रियार्थो
भिधानं सर्वथापि क्वो न रणां न शितोत्तानविज्ञानाद्येनाविशति मुख्यतां॥३३॥ न कुर्यात्
कहिं चित्संगं तमसी व्रंति तीरिषु धर्मार्थकाममोक्षाणां यदस्य तद्विज्ञातकं॥३४॥ तत्रापि
मोक्षेणैवायमात्मनिकतयेष्यते त्रैवर्ग्येयितो नित्यं कृतांतमयसंयुतः॥३५॥ परेवरे
च येभावागुणव्यतिकरादनु॥ तत्तेषां विद्यते हेममीशविधेः सिताशिषाम्॥३६॥ तत्त्वं
नरेन्द्रजगतामयतस्युषां च देहेन्द्रिया सुखिषण्णत्मा निरावृत्तानां। यः श्रेष्ठविद्य

भा. च.
६७

नक्षिपत^{या}रुहिविधगाधिः प्रत्यक्चकास्तिभगवात्तमवैहि सोस्मि॥३७॥ यस्मिन्निरे
सहसरात्मतयाविभातिमायाविवेक^{धु}तिस्त्रिवाहिवुद्धिः॥ तंनित्यमुक्तपरिशुद्ध
विशुद्धितत्वं प्रसूतकर्मकलिलं प्रकृतिं प्रपद्ये॥३८॥ पत्न्यादपंकजपलाशविजामभ
क्ताकमशियंयथितमुद्रययंति संतः॥ तद्वन्नरिक्तमतयोयतयोपिरुद्रस्रोतोगणास्त
मरणं भजतां सुखं॥३९॥ ^{कृ}कृमहानिह नवार्णवमल्लवेशोषदुर्गतक्रमसुखेनति
तीर्षयंति॥ तत्त्वं हरेर्नगवतो भजनीयमंघ्रिकृतोरुपंयमनमुन्नरदुस्तगर्भं॥४०॥ मे
त्रेय उवाच॥ स एव ब्रह्मपुत्रेण कुमारैणात्ममेधसा दर्शितात्मगतिः सम्यक्प्रह
स्योवाचतं नृप॥४१॥ एयुरुवाच॥ कृतो मे नृग्रहः पूर्वहरिणा ननु कं पिना॥ तमापा
दयितुं ब्रह्म नृभगवदस्य मागता॥४२॥ निष्पारितश्चकार्त्स्न्येन भगवन्निर्घृणालुप्रिः

६७

मि.

साधुछिष्टं हि सर्वं मे आत्मना सह किंददे॥४३॥ प्राणादाराः सुता ब्रह्म नृगहाश्रमस्मिन्^{परि} उ
दा॥ राज्यं महाबलं कोश इति सर्वं निवेदितं॥४४॥ सेनापत्यं च राज्यं च दंडनेतृत्वमेव च
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति॥४५॥ स्वमेव ब्राह्मणेभुंक्ते संवत्से संहराति
च॥ तस्यैवानुग्रहेणान्येभुंजते सत्रियादयः॥४६॥ यै रीदृशी नगवतोगतिरन्मवादणकां
ततो निगमिभिः प्रतिपादिता नः॥ लुप्यंस्त्वं दन्नकरुणास्वरुते न नित्यं को नाम तत्
प्रतिकरोति विनोदपात्रं॥४७॥ त आत्मयोगमतय आ^{मि}दि राजेन पूजिताः॥ शीघ्रतदी
यं शंसंतः खेदवन्निषतां नृणां॥४८॥ वैश्वसुधुयो मिह तां संस्थिता आत्मशिक्षया॥ आत्म
काममिवात्मानं मेने आत्मन्यवस्थितः॥४९॥ कर्माणि चैव सर्वाणि यथाकामं यथाबलं
यथोचितं यथाविन्नमकरोत् ब्रह्म साकृतं॥५०॥ फलं ब्रह्मणि विन्यस्य निर्विषंगः स

कर्माणि च यथाकामं यथादेशं यथाबलं

ना. च.
६८

माहितः सखिदिव ॥ कर्माधिभं च मत्वा च आत्मानं प्रकृतेः परं ॥ ५१ ॥ गृहेषु वर्तमाने विम
साम्राज्यश्रियान्वितः ॥ नासंकेतैर्द्विपार्थेषु निरहं प्रतिषिद्धं क्वचित् ॥ ५२ ॥ एवमध्यात्मयोगेन
कर्माणि पुनः समाचरेत् ॥ पुत्रावुत्पादयामास पंचार्चिष्यात्मसंमतात् ॥ ५३ ॥ विजयाश्वधू
मकेतुं हयं श्वं विणोदकं ॥ सर्वेषां लोकपालानां दधारैकं दृष्टुं कुरुणान् ॥ ५४ ॥ गोपीया
यजगत्सृष्टेः काले से से स्युतां क ॥ मनोवागवृत्तिभिः सौम्यैर्गुणैः संरुजयत् प्रजाः
॥ ५५ ॥ राज्ये तथा नामधेयं सोमराज इवापरः ॥ सूर्यवद्विभूजं नृगच्छन् प्रत्नं पशुवो वसु
॥ ५६ ॥ दुर्धर्षं तेजसे वाग्निर्महैवं इव दुर्जयः ॥ तिति क्षया धरित्री च द्यौरिवानीष्टो नृणां
॥ ५७ ॥ वर्षति स्म यथा कामैः पुर्जन्य इव तर्पयन् ॥ समुद्र इव दुर्बोधः सत्वेनाचलराडिव
॥ ५८ ॥ धर्मराडिव शिष्या यो माश्रये हि मवानिव ॥ कुबेर इव कोशाद्वो गुप्तार्थो वरुणो य

६८

क्रियाप्रश्नश्च शिल्पाध्यामास्तुल्यः परोक्षमे

था ॥ ५९ ॥ मातरि श्वेव सर्वात्मावलेन सह सौजसा ॥ अविष्यत्तया देवो भगवान् नृत्तनराडि
व ॥ ६० ॥ कंदर्प इव सौंदर्ये मनस्वी मृगराडिव ॥ वात्सल्ये मनुवन्नृणां प्रभुत्वे भगवान् नृजः ॥ ६१ ॥
बृहस्पतिः ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे स यं हरिः ॥ मन्त्रागो गुरुविप्रेषु विद्वक्तेनानुवर्तिषु ॥ ६२ ॥
कीर्त्ये द्विगीतया पुंभिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह ॥ प्रविष्टः कर्णरिध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ॥ ६३ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दृष्टुं चरित्रे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ श्रीमैत्रेय उवा
च ॥ दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वै न्य आत्मवान् ॥ आत्मनावर्धिताशेषस्तानुसर्गः प्रजाप
तिः ॥ १ ॥ जगतस्तस्युष आपि वृत्तिरोधमभ्रत्सतां ॥ निष्यारितेश्च गदेशोर्ध्वं हयमिव जनिवान्
॥ २ ॥ आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्गुदतीमिव ॥ प्रजासु विमनस्वैकः सदारोगान्नपो व
नः ॥ ३ ॥ तत्राप्यदा स्य नियमो वैष्णवः न स सुसंमतैः ॥ आरब्धोऽप्यंतपसि यथा स विजयेषु

६९

६९

॥१॥ कंठमज्जफजहारः शुक्लपुष्पशिनः क्वचित् श्वभूतः कतिचित्पक्षान् वायुभक्ष
 सतः पते ॥५॥ श्रीपेपंचतपावीरे वर्षसिंसारषाद्रमुनिः ॥ आकंठमग्रशिरीरउरकेस्यंदि
 जेश्वरः ॥ ६॥ तितितुर्थेनवा कूदांत ऊर्ध्वरेषीजितानिलः ॥ आरिगधधिवुः रुद्रमचरत्तप उ
 न्तमं ॥ ७॥ तेनक्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्ममजाशयः ॥ प्राणायामैः संनिरुद्रघटुर्गच्छेत् ॥ ८॥
 बंधनैः ॥ ९॥ सनकुमारैर्गवाभ्यराहाध्यात्मिकंपरं ॥ योगंतेनैव पुरुषमभजत् पुरुषर्ष
 नः ॥ १०॥ भगवद्विरागः साधोः श्रद्धयायततः सदा ॥ भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयान्
 वत् ॥ ११॥ तस्यानया भगवतः परिशुद्धकर्मसत्त्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुप्राप्तः ॥ तानं विर
 क्तिद्वयं ॥ १२॥ शितेतयेन विच्छेदसंशयपहं निजजीवकोशं ॥ १३॥ छिन्नान्यधीरधिगता
 त्मगतिर्निशहस्तत्तत्पजे छिनदिदेवमुनेन येन तावन्नयोगगतिरित्यतिश्रमः ॥ १४॥

कोपावहरायजकथासुरतिर्कुर्यात् ॥ १२॥ एवं सती रमवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ब्रह्म
 न्तोदं कालेत त्याज्यकलेवरं ॥ १३॥ संपाद्य पायुपर्णिभां वायुमुत्सारयन् शनैः नाभ्यां
 कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरः कंठशोषयि ॥ १४॥ उत्तरपथेन सन्मूर्ध्नि क्रमेण वेत्त्यनिः स्रहः ॥ वायुं
 वायौ क्षितौ कायं तेजस्तेजस्पुयुजत् ॥ १५॥ स्वान्याकाशे प्रवेतो ये यथा भागं विज्ञागताः ॥ सिति
 मंभसियन्ते जस्पदो वायौ नभस्पुं ॥ १६॥ इन्द्रियेषु मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवं ॥ अतदिना
 मृत्युं क्षिप्रमहत्यात्मनि संदधे ॥ १७॥ तं सर्वगुणविन्यासं जीवे मायामये न्यधात् ॥ तं वा उराय
 मात्मस्य मसावतुरपीडमानं ॥ ज्ञानवैराग्यवार्धेण स्वरूपस्थायो जहात् प्रभुः ॥ १८॥ अर्चि
 र्नाममहागती तत्पुनरुगता वै ॥ सुकुमार्यतदहचियत्यैकैस्पर्शनं नुव ॥ १९॥ अतीव
 नैर्नृपैर्न धर्मनिष्ठया श्रुषया चारण्यदेहया त्रया ॥ नाविंदतांति परिकषितापि साप्रेयस्क

भा. च.
७०

रस्यर्शनमाननिवृत्तिः ॥ २० ॥ देहं विप^{ना}नैविलचेतनारिकं पत्युः एधिआदे^{वि}षितस्य चात्मनः
अलस्य किंचिच्च विलस्य सासती चिता मयी रोपयदत्रिमातुनि ॥ २१ ॥ विधाय कृत्यं ह
दिना जलापुतादलोदकं ननु रुदारकमणिः नत्वादिविस्थास्त्रिदशास्त्रिपरात्यविवेश
वकिंधाय मत्तापितृपादं ॥ २२ ॥ विलोका नु गतां साध्वीं दृष्टुं वारवरं पतिं ॥ तुष्टुवुर्वरहादेवैरेव
पत्युः सहस्रशः ॥ २३ ॥ कुर्वत्यः कुसुमासारं तस्मिन्मंदरमातुनि ॥ नदत्स्वमरतयेषु गतां
तिस्मपरस्परं ॥ २४ ॥ देवुवाच ॥ अहो इयं वधू धन्याया चैव ननु जापतिं सर्वात्मना पतिं जे
जेयते शैश्राव धूरिव ॥ २५ ॥ सैषान्न नं व्रजत्सु धर्मिभुवै न्यपतिं सतां ॥ पश्यता स्मानतीत्यार्वि
दुर्विज्ञायेन कर्मणा ॥ २६ ॥ तेषां दुरापं किं त्वन्यन्मन्यन्ति न गवत्पदं ॥ नुविजो जायुषो ये वै
नेकम्यं साधयंत्युत ॥ २७ ॥ सर्वं चितो वतात्मध्रुवक रुद्धेण सहता नु वि लब्धा पवर्ग्यमा

७०

नुष्यं विषयेषु विषकृते ॥ २८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ सुवंती घमरस्त्रीषु पति लोकंगता वधूः
यंवा आत्मविरोधुर्यो वै न्यप्रायाच्युताशयः ॥ २९ ॥ इत्यंभृता नु भावो सोऽयुः स भगवन्न
म ॥ कीर्तितं तस्य चरितमुदा मचरितस्य ते ॥ ३० ॥ य इहं सुमहत्पुण्यं श्रद्धया वहितः प
तेत् ॥ आवयेत् शृणुयात् वापि स एयोः परवीमियात् ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणे ब्रह्मवर्चस्वी राज
न्यो जगती पतिः ॥ वैश्यः पठन् विश्वपतिः स्यात् शूद्रः सन्नमतामियात् ॥ ३२ ॥ त्रिः कृत इ
ह माकर्ण्य नरो नार्यथवा दता ॥ अप्रजः सुप्रजतमो निधनो धनवन्नमः ॥ ३३ ॥ अस्मह
कीर्तिः सुयशामूर्खो भवति पंडितः ॥ ३४ ॥ इहं स्वस्य यनं पुंसाममंगल्यनिवारणं धन्यं यशस्य
मायुष्यं स्वर्ग्यं कलिमलापहं ॥ ३५ ॥ धर्मार्थिकाममोक्षाणां सम्यक् सिद्धि मनीषुभिः ॥ अधये
तदनु आद्यं चतुरणं कारणं परम् ॥ ३५ ॥ विजयाभिमुखो राजा श्रुत्वा तदनुयातियान् ॥ व

नाच० लितस्मैहरंत्यग्रेरजानः एषवेयथा॥३॥ सुक्तान्यसंगेन गवत्यमलां भक्तिमुद्धहन् के
 ७१ वै तस्योचरितं पुण्यं शृणुयात् आवयेन्नरः॥३॥ वैवित्रवीर्याभिहितं महामाहात्म्यसूच
 कं अस्मिन् रूतमतिः मन्त्रः पार्थिवी गतिमाप्नुयात्॥३॥ अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन्
 एषु चरितं एषयन् विमुक्तसंगः॥ भगवति नवसिंधुषोतपादे सच निपुणं लज्जते गतिं
 मनुष्यः॥३॥ ॥ इति श्री भगवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एषु पाख्याने समाप्तं त्रयोविं
 शोऽध्यायः॥२३॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥ विजिता शोधिराजासीत् एषु पुत्रः एषु श्रवाः
 यवी येभ्यो दहात् काष्ठं आत्तवत्सजः॥ हयश्वायादिशत्रुप्राची धूम्रकेशाय दक्षिणां
 प्रतीचीं वृकसंताय दुर्योद्रविणसे विभुः॥ अंतर्धानगतिं शक्रास्त्रध्यांतर्धान संसितः
 अपत्यत्रयमाधत्त शिखंडिन्यां सुसंवृतं॥३॥ पावकः पवमानं च शुचिरित्यग्रयः पु

भ्रातृभ्योऽ

रा वसिष्ठरापादुत्पन्नाः पुनर्योगि गतिं गताः॥४॥ अंतर्धानो न भवत्यं हविर्धानमविंदत
 स्तं यैश्च मम हन्तारिं विद्वानपि न जघ्निवान्॥५॥ गतां वृत्तिकरा हानं उशुक्तादिहारुणां
 मन्यमानो रीर्यसि त्रयैर्जितं विससर्ज ह॥६॥ तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् यद्व्या
 त्रोकतामापकुशलेन समाधिना॥७॥ हविर्धानात् हविर्धानीर्विद्वत्सत षट्सुतात् बहि
 षदंगयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितं व्रतं॥८॥ बहिषत्सु महानागो हविर्धानिः प्रजापतिः॥ क्रिया
 कांडेषु निष्प्रातो योगेषु च कुरु ह॥९॥ यस्येदं देवयजनं मनुयं वितन्वतः॥ प्राचीनाग्नेः
 कुशैरासीदासूतं वसुधातजम्॥१०॥ समुद्री देवदेवो क्ता सुप्रये मे शतं हुतिं॥ यां वीक्ष्य चा
 रुसवं गीं किशोरं सुष्ठु लंरुतां॥ परिक्रमेतीमुद्याहोचक्रमेग्रिः शुकीमिव॥११॥ विबुधा
 सुरगंधर्वमुनि सिद्धनरैर्युक्ताः॥ विजिता सूर्यमारिभुक्ता यंत्ये वनपुरैः॥१२॥ प्राचीनव

जंत

जा-च
७२

हिषः पुत्राशतं कुत्सां यथा न वत् ॥ तुल्यनाम व्रताः सर्वे धर्मस्नाता प्रचेतसः ॥ १३ ॥ पित्रा
हिष्टाः प्रजासर्गेन यमेण विमाविशेत् ॥ दशवर्षसहस्राणि तपसा च स्तपस्यति ॥ १४ ॥ यदु
क्तं पथिदृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता ॥ संधायंते प्रथमे मजपेन प्रथमं तपः ॥ १५ ॥ विदुर उवा
च ॥ प्रचेतसां गिरित्रेण यथासीत् पथिसंगमः ॥ यद्वाप्याह हरिः प्रीतस्तत्रो ब्रह्मवदार्थवत्
॥ १६ ॥ संगमः खलु विप्रर्षे शिवेन हि शरीरिणां ॥ दुर्ध्रुवो मुनयो दधुरसंगाद्यमप्रीयते
॥ १७ ॥ आत्मा रामोऽपि यस्तस्य लोककल्पस्य राधसे ॥ शक्रायुक्तो विचरति सोमया भगवान्
नवः ॥ १८ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ प्रचेतसः पितुर्वकिं शिरसा ध्यायसाधवः ॥ दिशं प्रतीचो प्र
ययुस्तपसा हतचेतसः ॥ १९ ॥ समुं मुपविस्तीर्णमि पश्यत्सु महत्सरः ॥ महान्ननश्चक्ष
सं प्रसन्नं सखि जाशयं ॥ २० ॥ नीलरक्तोत्पलांभोजक क्लारेण्दीकराकरं ॥ हंससारसचक्रा

५२

व

घोर

७२

ध

काकारं उवनिकूजितं ॥ २१ ॥ मत्तन्नमरसोऽस्य हृष्टो मलतांघ्रिपं ॥ पद्मकोशरजोदिभुवि
सिपत्यवनोत्सवं ॥ २२ ॥ तत्र गंधर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमिनो हरं ॥ विसिस्मुराजपुत्रास्ते म
दंगपणवा वत् ॥ २३ ॥ तर्ह्येव सरसस्तस्मान्निःक्रामंते सहानुगं ॥ उपगीयमानमरप्रव
रं विबुधानुगैः ॥ २४ ॥ तस्महे ममिकाया मंशितिकं वं त्रिजोचनं ॥ प्रसादमुमुखं वाक्ष्यप्रणे
मुज्जति कौलुका ॥ २५ ॥ सता नृपपन्नान्निहरे नृगवान् धर्मवत्सलः ॥ धर्मज्ञां शीलसंपन्ना
नृप्रीतान् प्रीतमुवाच ह ॥ २६ ॥ रुद्र उवाच ॥ यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं विस्मि कीर्षितं ॥ अ
नुग्रहाय नम्रं वरवं मे दर्शनं कृतं ॥ २७ ॥ यं परं मे हंससाक्षात् त्रिमुखात् जीवं संसितात् न
गवं ते वासुदेवं प्रपन्नः सप्रियो हि मे ॥ २८ ॥ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरंभता
मेतिततः परं हि मां ॥ अथाकृतं भागवतोऽथ वैश्वं परं यथा हं विबुधाः कलात्यये ॥ २९ ॥

भा.च.

७३

अथ भागवताय प्रियाय नमः गवान् यथा नमः गवतां च प्रेयान् न्योक्ति कर्हि चित्
३० इदं विविक्तं ते सत्यं पवित्रं मंगलं परं निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां यद्ददामिव ३१
श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इत्युक्ते राहुर्यो न गवानाहता न शिवः बद्धो जली न गजपुत्रान्ता
रायणपरो वच ॥ ३२ ॥ रुद्र उवाच ॥ नितं ते आत्मविद्युस्त्वस्य ये स्वस्तिरस्तु मे ॥ नवताराय
साराहं सर्वसौख्यं त्मने नमः ॥ ३३ ॥ नमः पंकजनाभाय नूतनसूक्ष्मेन्द्रियात्मने वासुदेवाय शं
ताय कूटस्थाय सरोचिषे ॥ ३४ ॥ संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरंतायो न काय च ॥ नमो विश्वप्रबोधा
य प्रद्युम्नायान्तरात्मने ॥ ३५ ॥ नमो नमो निरुद्धाय हृषीकेशेन्द्रियात्मने नमः परमहंसाय पूर्णा
य निरुतात्मने ॥ ३६ ॥ स्वर्गपिवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः ॥ नमो हिरण्यवाय पञ्चातुर्दोत्रा
य तंतवे ॥ ३७ ॥ नमः ऊर्जिषे त्रय्याः पतये यत्तरेतसे ॥ तस्मिदाय च जीवानां नमः सर्वरसा

७३

त्मने ॥ ३८ ॥ सर्वसत्तात्मदेहाय विशेषाय स्ववीयसे ॥ नमस्त्रैलोक्याय सहस्रं जीवजाय च
॥ ३९ ॥ अर्थलिंगाय नमः सेनमो तर्बहि रात्मने ॥ नमः पुरुषाय लोकाय च मूर्ध्ने ॥ नमो वचसे ॥ ४० ॥
प्रह्लादाय निहन्ताय पितृदेवाय कर्मणे ॥ नमो धर्मविपाकाय मृत्यवेदुःखदाय च ॥ ४१ ॥ नमो
आशीषामीशमनवे कारणात्मने नमो धर्मविहते कृष्णाय कुंवमेधसे ॥ ४२ ॥ पुरुषाय पुरा
णाय सांख्ययोगेश्वराय च ॥ शक्तित्रयसमेताय यमोदेषे हंरुतात्मने ॥ चेतनाकृतिरूपाय नमो
वाचोविनतये ॥ ४३ ॥ दर्शनं देहि दृष्टं देहि भागवता चितं ॥ रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वं प्रियं
गंतं ॥ ४४ ॥ सिन्धुप्रादृष्टयनश्यामं सर्वसौंदर्यसंग्रहं ॥ चावयितुं चतुर्बुद्धिं सुजातं रुचिरं
ननं ॥ ४५ ॥ पद्मकोशाय लोकाक्षं सुंदरं सुनासिकं ॥ सुविजं सुकपोलाय समकर्मवि
नयणं ॥ ४६ ॥ प्रातिप्रहसिता पांगमजकैरुपशोभितं ॥ जसत्पंकजं कंदुकं लं मण्डकं उलं

किंज

॥४७॥ स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमेखलं॥ शंखचक्रगरापयमात्मापुत्रमहिमत्र
 ॥४८॥ सिंहस्कंधविषोविभ्रतसौभगग्रीवकौस्तुभं॥ श्रियानपायिन्यासिनिकषोरमोरसोत्स
 त्वा॥४९॥ प्रररेचकसंविघ्नं वल्लुदजोदरं॥ प्रतिसंक्रामयत्तु विश्वं नोभ्यावन्नगं नीरयो॥ ५०॥
 त्रयामश्रोण्याधिरोविष्णुं दुकूलं स्वर्णमेखलं॥ समचविंघ्रिजं घोरुनिभ्रजातुर्मुदिशनिं॥ ५१॥ प
 दाशरत्पद्मपलाशशेखरविषानखद्युतिर्नेतिरघं विधुन्वता प्रदर्शयिस्तीयमपास्तसाध्वसं
 पदं गुरोर्भागगुरुस्तमोजुषां॥ ५२॥ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमनीषतां यद्रक्तियोगोभय
 दः स्वधर्ममनुतिष्ठतां॥ ५३॥ भवान्भक्तिमताजमो दुर्लभः सर्वदेहिनां॥ सारग्यं साय्यमिमत्त
 एकांतेनात्मवितर्गति॥ ५४॥ तंदुर्गश्रद्धाश्रद्धासतांमपिदुर्गपया॥ एकांतभक्ताकोवां
 डे तपादमूलं विनावहिः॥ ५५॥ यत्र निर्विघ्नं मरणं कृतांतोनाभिमन्यते॥ विश्वं विध्वंसयत्

वीर्यं शौर्ष्यं विस्फुरिताम्बुवा॥ ५६॥ क्षणार्धेनापितुलयेन स्वर्गं निचुनर्भवं॥ भगवत्संगिसंग
 स्यमन्त्रानां किमुताशिषः॥ ५७॥ अथानघांस्तेतवकीर्तितापयोरंतर्वहिः स्नानविधूतपा
 अनां॥ भूतेषु क्रोशसु त्वशीलिनां स्यात्संगमो नुग्रह एष नस्तव॥ ५८॥ नयस्य चित्तं व
 हिर्यविभ्रमं तमोऽहायांचविशुद्धिमाविशत् यद्रक्तियोगानुग्रहीतमं जसामुनिर्वि
 चष्टे मनुतत्र ते गति॥ ५९॥ यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नेव भाति यत् तत्संब्रह्म परं ज्यो
 तिरकाशमिव विस्तृतं॥ ६०॥ यो माययेदं पुरुषं यस्तजत्तु विभ्रन्निभ्रयः सपयंत्यविक्रि
 यः यत्तमेव बुद्धिः सरिवात्मकया तन्मात्मतंत्रं भगवन्प्रतिमहि॥ ६१॥ क्रियाकलापैरिदं
 मेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधुयजंतिसिद्धये भूतेन्द्रियोत्करणे पलक्षितं वेदे च तंत्रे च
 तत्तव कोविदाः॥ ६२॥ तमेक आद्यः पुरुषः सुमशक्तिसयारजः सत्त्वतमो विप्रियते महा

ननु संमरुदप्रिवाधराः सुरर्षयो नूतगणा इदं यतः ॥ ६३ ॥ स एंस्वशक्तेरमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं
 पुंस्त्वं मात्मांशकेन ॥ अथो विदुस्तु पुरुषं संतमं ननु के दृषा के मधुसारघंशः ॥ ६४ ॥ मण्य
 लोकानभिचंडवेगे विकर्षसितं खलु कालपाशः नूतानि नूतैरनुमेयतस्मिन् घनावलिर्वा
 युरिवाविषात्स्यै ॥ ६५ ॥ प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्य चिंतया प्रवृत्तं लोभं विषयेषु लालसं त्वमप्रमत्तः
 सहस्राभिपद्यसे सुखे लिहानो हि कारि वाखुमंतकः ॥ ६६ ॥ कस्तत्पराज्जं विजहाति पंडितो
 यस्तेवमानम्यमानकेतनः ॥ विशंकया स्म मुरु रचति स्म यद्विनोपपत्तिमनवश्चतुर्दशः
 ॥ ६७ ॥ अथ त्वमसिनो ब्रह्म न परमात्मन विपश्यतां ॥ विश्वं रुद्रमयध्वस्तमकुतश्चित्तमया
 गतिः ॥ ६८ ॥ इदं जपंत नमं वो विष्णुदानपनंदनाः ॥ स्वधर्मश्चानुतिष्ठतो न गवत्पिताशयाः
 ॥ ६९ ॥ तमेवात्मानमात्मस्य सर्वभूतेषु वस्थितं ॥ पूजयं ध्वं गणंतश्च ध्यायंतश्चासकृद्हरिं ॥ ७० ॥

योगदेशमुपासाद्य धारयंतो मुनिव्रताः ॥ समाहितधियः सर्वगतदम्यसताहताः ॥ ७१ ॥ इदं
 माह पुरात्मा कं भगवान् विश्वमकपतिः ॥ भगवानीनामात्मज्ञानां सिद्धिः संसिद्धता ॥ ७२ ॥
 ते वयं नोरिताः सर्वे प्रजासर्गे प्रजेष्वागः ॥ अनेन ध्वस्ततमसि सृष्टौ श्मो विविधाः प्रजाः ॥ ७३ ॥ अ
 ये दं नित्यं सुकोजपन्नैर्वहितः पुमान् ॥ अविगच्छेयं प्रीतिवा सुदेवपरायणः ॥ ७४ ॥ अ
 यसा मिह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं परं सुखं तरंति दुःपारं ज्ञाननौ व्यसनात्सर्वं ॥ ७५ ॥ य इदं श्र
 द्धया युक्तो ममूतं भगवत्कथं अधीयानो दुःखं ह रिमाराधयत्यसौ ॥ ७६ ॥ विंदते पुरुषो मु
 ष्याद्यदिष्ठं सत्वरम् ॥ मजा तगीतात्सु प्रीतात् श्रेयसा मेकवत्प्रजात् ॥ ७७ ॥ य इदं कल्प
 बुद्ध्या य प्रोज्जतिः श्रद्धयान्वितः ॥ शृणुयात्प्रावयेन्मन्त्रो मुच्यते कर्मबंधनैः ॥ ७८ ॥ गीतं मये
 दं नरदेवनंदनाः परम्यपुंसः परमात्मनः सत्वं जपंत एकाग्रधियस्तपो महश्चरध्वमंते

जा-च-

७६

वो

तथाप्यप्येमितं ॥ ७५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे प्रचेतसरुद्रसंवादे रुद्र
गीतकथनं चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ इति संदिश्य नगवान् बार्हिर्वैरभिपूजितः दे
पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवां तर्हि धेहर ॥ १ ॥ रुद्रगीतं नगवतः सोऽत्रं सर्वप्रचेतसः ॥ जपंतसे न
पस्ते पुर्वर्षाणामपुतं जले ॥ २ ॥ प्राचीन बर्हिषः क्षत्रः कर्मस्वा सक्तमानसं नारदो ध्यात्मानं तत्
तः रुपातुः प्रत्येकं धपत् ॥ ३ ॥ श्रेयस्तं कतमप्राजन्महेषुकं दधमिषु ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं मे
तमुच्येय कर्मभिः ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ न जानामि महाभाग परं के मां पविद्वधीः ब्रूहि मे विमलं
ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ॥ ५ ॥ गृहेषुकं दधमिषु पुत्रदारधनार्थधीः ॥ न परं विद्वते महाभाग्यत्वं
सारवत्सु ॥ ६ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ भो भो प्रजापते राजन् मां पश्य मत्पुत्राध्वरे ॥ संतर्पिता न जावसे
स्मान्निर्घृणे न सहस्रशः ॥ ७ ॥ एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वै शसंतव ॥ संपरेतमयैः कूटैः ॥ ८ ॥

५ कर्मणात्मन ईहसे ६ स्वहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्टते ४

त्युहितमन्यवः ॥ ८ ॥ अत्र ते कथयिष्ये मुमिति हासं पुरातनं ॥ पुरंजनस्य चरितं निबोध गद
तो मम ॥ ९ ॥ आसीत् पुरंजनो नाम राजा राजन्महच्छुवा ॥ तस्या विज्ञातनामासीत् सखा विज्ञा
तचेष्टितः ॥ १० ॥ सोऽनेषमाणाः शरणं बभ्राम एषि वीप्रभु ॥ नानुरूपं यदा विंदत् तत्स विम
नादव ॥ ११ ॥ नसाधुमेनेताः सर्वाभूतैश्चैवावतीर्षुः ॥ कामान् कामयमानो सौतस्य तस्योप
पन्नये ॥ १२ ॥ सकदा हि मवतो दक्षिणेऽथ साधुषु ददर्शनवभिः सार्वभिः ॥ पुरंललितलक्षणं
॥ १३ ॥ प्रकारोपवनादालपरिस्वैरक्षतोरणैः स्वस्वैरप्यायसैः शृंगैः संकुलां सर्वतोगहैः
॥ १४ ॥ नीलकण्ठस्फटिकवैडूर्यमुक्तामरकतोरणैः ॥ क्लृप्तहर्म्यस्य लीलासौ श्रियां भोगवती मि
व ॥ १५ ॥ स माच त्वरं रथ्यामि रक्तीडाय तनापैरैः ॥ चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवेदि
भिः ॥ १६ ॥ पुर्यास्तु बाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले नदविहंगालिकुलकोलाहलजला

भा.च.
७७

शये॥१७॥हिमनिर्विप्रुषुनकुसुमाकरवायुना॥चलत्प्रवाजविरपनलिनीतरसं
परि॥१८॥नानारापमगत्रातैरबाधेममुनिव्रतै॥आरुतंमन्यतेपांयोमन्नकोकिलकजि
तै॥१९॥यदृढयागतंतत्रदृशप्रमदोन्नमां॥नृत्यैर्दशभिगयांतीमेकैकशतनायकैः
॥२०॥पंचशीर्षाहिनागुसांप्रतिहारेणसर्वतः॥अन्वेषमाणामृषममप्रौढांकामरूपिणी
॥२१॥सुनासांसुदतांवालांसुकपोलांवरोननां॥समविन्यस्तकर्णभ्यांविभ्रतांकुंडलप्रिमं
॥२२॥पिशंगनीवांसुश्रोणीश्यामांकनकमेखलां॥पद्म्यांकणभ्यांचलतांनूपुरैर्देवतामिव
॥२३॥स्तनौयंजितकैशोरोसमवृत्तीनिरंतरौ॥वस्त्रांतेनविहंतीव्रीडयागजगामिनी॥२४॥
तामाहललितवीरःसब्रीडस्मितशोभनं॥स्निग्धेनापांगपुंखेनपृथुप्रेमोन्नमन्नुवा॥
२५॥कात्वंकंजपलाशाक्षिकस्यासीहकुतःसती॥इमासुपपुरांनारुकिंविकीर्षसिंशंस

मे॥२६॥ऐक्येतेनुपयापेनरकादृशमहामराः॥एतानाललनांसुनुकोयंतेहिपुरस्सरं॥२७॥
त्वंक्रीर्नवान्यस्यर्षवाग्मापतिंविचिन्वतीकिंसुखंवद्वहोवनेत्वदंघ्रिकामाप्तसमस्त
कामंक्वपयकोशःपतितःकराग्रात्॥२८॥सांवरोर्वन्यतमासुविष्कृपुंमिमांवीरव
रेणसाकं॥अहस्यजंकर्तुमदन्नकर्मणालोकंपरंश्रीवियत्तपुंसां॥२९॥यदेवमापांग
विरांदिनेंद्रियंसब्रीडयाविस्मितविन्नमन्नुवा॥त्वयोपसृष्टोभगवान्मनोभवःप्रकाश
तेषानुग्रहाणशोभने॥३०॥तदाननंसुनुसुतोरलोचनंयालंबिनीलकंदंसंहृतं॥उ
न्नायैर्दृश्यवल्गुवाचकंसब्रीडयानाभिमुखंशुचिस्मिते॥३१॥इत्यंपुरंजनंनारीयाचमा
नमधीरवत्॥अभ्यनंदततंवीरंहसंतीवीरमोहिता॥३२॥नविदामवयंसम्यक्कन्नरिं
पुरुषर्षभ॥आत्मनश्चपरस्यापिगोत्रंनामचयकृतं॥३३॥इहाद्यसंतमात्मानंविदामनत

भा.च.
७८

तः परं येनेयं निर्मिता वीरपुत्री शरणमात्मनः ३४ एते सखायः सख्यो मे नरानां यश्च मान
दः सुखायामपि जागर्ति नागे यं पाजयन् पुरी ३५ दिद्याग तोसि नंद ते या म्यान् कामान
नीप्स्यसे ॥ उद्धिष्यामि तां स्नेहं स्वबंधुनिरिंदमः ३६ इमां च मर्दिनि वृत्तं पुरी नवमुखं वि
भो मयोपनीता नृगहणनः कामभोगान्नरात्तं समा ३७ कंलुं तदयं रमयेत्यरति जम
को विदं ॥ असं परीया निमुखमश्नन् विदं पशुं ३८ धर्मो ह्यत्रार्थकामौ च प्रजानंदो मृतं यशः
विशोकः ॥ मम लोको विरजाया च केवलिनो विदुः ३९ पितृदेवर्षिर्मन्त्रिणां नृतानां मात्मनश्च
हः सेमं वदंति शरणं न वेस्मिन् यत्नगदाश्चमः ४० कानामपि विख्यातं वदानं प्रियदर्शनं
न वृणीतपतिं प्राप्तं मादृशीत्वा दृशं पतिं ४१ कस्याममं स्तेषु जगेंद्रभोगयोः स्त्रियानसज्जेत
स्तुजयौ नायवर्गधिमजं घृणे ह तस्मिन् तावज्जोकेन चरत्यपोहितं ४२ श्रीनारद उवा ॥ १

महाभुज ये

तितौ दंपती तत्र समुद्यममयं प्रियः ॥ तां प्रविश पुरीं राजन् सुसुहाते शतं समा ४३ उपग
यमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः ॥ कीउत्परिवृतः स्त्रीभिः कृदिनीं विशतं शुचौ ४४ स
सोपरिकृतो द्वारः पुरस्तस्यास्तु वेत्रधः ॥ पृथग् विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ४५ पं
चद्वारस्तु पौरस्या दक्षिणैका तथोत्तरा ॥ पश्चिमे द्वे अमृषां ते नामानि नृपवर्त्मनो ४६ रवद्यो
ताविर्मुखी च प्राक् द्वाणवेकत्र निर्मिते ॥ विभ्राजितं जनपदं याति ताम्बुधुमत्सखः ४७ न
लिनीना जिनी च द्वे द्वारवेकत्र निर्मिते ॥ अवधूत सखस्ताम्बुधुमं याति सौरभं ४८ सु
ख्यानाम पुरस्ताद्वास्तथा पश्चिमे द्वे द्वारौ ॥ विषयो याति पुरं रससैः विषया न्विता ४९
पितृदुर्नृपयुधा दक्षिणे न पुरं जनः ॥ राष्ट्रं दक्षिणं चाजं याति श्रुतधरा न्वितः ५० दि
वरुने मिषु या द्वा उत्तरेण पुरं जनः ॥ राष्ट्रं उत्तरं चाजं याति श्रुतधरा न्वितः ५१ आसु

भा.व.
७५

शनामिपश्चात्तयातिपुरंजनः। ग्रामकं नामविषयं दुर्मदेन समन्वितः॥ ५२॥ निरुतिर्ना
मपश्चात्तयातिपुरंजनः वैरासं नामविषयं बुद्धकेन समन्वितः॥ ५३॥ अंधावमाषा
पोरणानिर्वाक्येरास्कृताबुधौ। अक्षयवतामधिपतिस्ताभ्यां यातिकरेति च॥ ५४॥ सयत्यं
तः पुरगतो विप्रचानः समन्वितः मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोऽनं॥ ५५॥ एवं कर्म
मुसं सक्तः कामात्मा वंचितो बुधः॥ महिषी यद्यदा हेतुतत्र देवान् वर्तते॥ ५६॥ क्वचित्पि
वंत्यां पिबति मरीचं मदविक्लवः अश्रं त्यां क्वचिदश्रं क्षं त्यां सहजसति॥ ५७॥ क्वचि
नायं तिगायं त्यां रुदं त्यां रुदति क्वचित्॥ क्वचिदहसं त्यां जल्पं त्यां मनुजस्यति॥ ५८॥
क्वचिदधावति धावं त्यां तिष्ठं त्यां मनुतिष्ठति अनुरोते शयानायामन्वास्ते क्वचिदासतां
॥ ५९॥ क्वचिदश्रणोति श्रणं त्यां पश्यं त्यां मनु पश्यति क्वचिजिघंति जिघंत्यां स्पृशं त्यां स्पृ

७५

शति क्वचित्॥ ६०॥ क्वचिच्चरोचति जायामनुशोचति दीनवत्॥ अनुदह्यति कृषं त्यां मुदितम्
नुमोदिते॥ ६१॥ विप्रजब्धो महिष्येवं सर्वप्रकृतिवंचितः नेष्ठन्नमुकरोत्यतः कैव्यात्क्रोशम्
गोयथा॥ ६२॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः
॥ २५॥ नारद उवाच॥ एकदा महेष्वा सौरयं पंचाश्वमाश्रुगं दीधं चिक्रमेकासं त्रिवेणुपं
चवंधुरं॥ एकं रज्जुं कदमनमेकनीरं चिक्रवरं पंचप्रहरणं सप्तवस्तुयं पंचविक्रमं॥ हेमो
पक्ष्मस्करमारुत्यखण्डवमक्षयेषुधिः एकादशचमूनाथः पंचप्रस्थमगधनं॥ ३॥ चचारमग
यां तत्र दस आनेषु कार्मुकः॥ विहाय जायामतर्हं मृगयसन जाजस॥ ४॥ असुरी वृत्तिमा
श्रित्य घोरात्मानि रनुग्रह॥ महन त्रिभूतैर्वा लौर्वनेषु वनगोचरम्॥ ५॥ तीर्षेष्टप्रतिद
ष्टेषु राजामेधपशून् वने यावदप्यमलं बुद्ध्यादिति नियस्यते॥ ६॥ एवं कर्मनिर्वायं

रम्ये

विद्वान्कुर्वीतमानवः कर्मणा तेन राजेन्द्रज्ञानेन न स लिप्यते ॥७॥ अन्यथा कर्मकुवणिमाना रूढो
निबध्यते ॥ गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रशोन्नतस्य ध ॥ ८ ॥ तत्र निमिन्निगत्राणां चित्रवाजैः शिनी
मुखैः ॥ विप्रवो नृत्तदुःखिता नानादुःसहः करुणात्मना ॥ ९ ॥ शशान्वराहान्महिषान्गवया
नरुरुशञ्जकान् मेघानन्यांश्च विविधान् विनिघ्नन् अममध्यगात् ॥ १० ॥ ततः क्षुद्रपरि
श्रान्तो निवृत्तो गृहमेधिवाद् ॥ कृतस्नानो चित्ताहारः संविवेश गतक्रमः ॥ ११ ॥ आत्मानम
हृषां चक्रे ॥ धूपालेपस्त्रगादिभिः ॥ साध्वैरुत सर्वंगीमहिष्यामादधेमना ॥ १२ ॥ ततो ह्यष्ट
दशश्वकंदर्पाकृष्टं मानसं ॥ नयचष्टवरागैर्हंगरहिणो गृहमेधिनां ॥ १३ ॥ अंतःपुरस्त्रियोष्ठ
विमना इव वेदिषत् ॥ अपिवः कुशले रामाः सेश्वराणां यथासुराः ॥ न तथैतद्दिशे च ते गदे
षु गृहसंपदा ॥ १४ ॥ यद्दिनस्यात्तद्गृहे मातापत्नीवापतिदेवता ॥ व्यंगेरथ इव प्राप्तः ॥ कोत्तमा

सातदा नवतर् ॥ १५ ॥ वर्त्तते तर्हि रोचंते मरेषु महसंयमे यामा मुचर ते प्रसां दपयंति पदे
 पदे ॥ १६ ॥ रामा ऊचुः नरनाथ न जानीमस्मि या यत् व्यवस्यति ॥ नूतले निरवस्तारे शया
 नां पश्य शत्रुहन् ॥ १७ ॥ पुरंजनः स्वमहिषी निराश्या वधूतां नुवि ॥ तत्संगो मयित्तानो वे
 क्त्वा यं परमं ययौ ॥ १८ ॥ सांत्वय नृश्लक्षणा वाचा हृदये न विहयता ॥ प्रेयस्यास्नेह संरंभा जि
 गमात्मनि नास्मगात् ॥ १९ ॥ अनुनित्येथ शनकैर्वीरो नु नय को विद ॥ यस्य शया दपु गज
 माह वोत्संग जाजितां ॥ २० ॥ नूनं त्वत्कृतपुण्या स्ते मत्याये धीश्वराः शुभे ॥ कृतागः सात्मसा
 क्त्वा शि साहं डं न पुज्यते ॥ २१ ॥ परमो नु य होदं डो नृत्येषु प्रभुणा पतिः बाजो न वेदत
 त्त्वां विबं धु कृत्य मम र्षणा ॥ २२ ॥ सात्वं सुखं सुदति सुभ्रु नुराग भारव्रीडा विलंब विज सत्
 दसिता वलोकं नीला ला ॥ कालिभिरुपसृत मुन्न संतः स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि वत्सवा

भा. ६१

८१

सं॥ १३॥ तस्मिन् दधे दमम हंत ववीर पत्नी यो ज्ञत्र मुर कुलान्त किंचिषस्तं॥ परपेन वीत प्रय
मुत्सुरितं त्रिजो काम न्यत्र वै मुर रिपो रित रत्र दासीत्॥ १४॥ वक्रं न ते विति जकं मलिनं विहर्षं सं
न मीमम विसृष्ट सपेन स्मृ पश्ये सना वपि शुचौ पहतौ विबाधरं विगत कुंकुम पंकग गं॥ १५॥
तन्मे प्रसाद सुहृदः कृत किंचिषस्य स्वे रंग तस्य मृगयां व्यसना नुरस्य॥ कारे वरं वशागतं कु
सुमास्त्र वेगं विस्रस्य पौं स्मृते ती न भजे त रुत्ये॥ १६॥ ॥ इति श्री भागवते चतुर्थ स्कंधे षड्विं
शोऽध्यायः॥ १६॥ श्री नारदो वाच॥ ॥ इत्थं पुरं जनं स ध्य क व श मा नी य वि न्न मे॥ पुरं ज नो म
हा र ज रे मे र म य ती प ति॥ १॥ स र ज म हि षां र ज न सु स्ना तां रु चि रा न नां॥ कृत स स्व य नां त
माम म नं द दु पा स तां॥ २॥ त यो प गृ हः प रि र ध्य कं ध रो हो रो नु म त्रै र प कृ ष्ट चे त न॥ न का
ज रं हो बु बु धे दुर त्प यं दि वा नि शे ति प्र म दा प रि ग्र हं॥ ३॥ श या न मु न्न ह म दो म हा म ना म

८१

हा ह त त्ये म हि षां बु जो प धि॥ ता मे व वा रो म नु ते प रं य त स्त म्भो मि न्न तो न नि जं प रं च य त॥ ४॥
त थै वं र म मा र्ग स्य का म क र म ज चे त स॥ क्ष ण ध मि व रा जें द्र अ ति क्रां तं न वं व यः॥ ५॥ त स्या म
ज न य त् पु त्रा न् पु रं ज न्यां पु रं ज न॥ श ता न्यै का द श वि रा डायु षो र्ध म या त्य गा न्॥ ६॥ दु हि त् दु र्द
शो न र श तं पि त मा तृ य श स्क री॥ श लो दाय गु णो ये ताः पौ रं ज न्यः प्र जा प ते॥ ७॥ स पां चाल
प तिः पु त्रा न् पि त वं श वि बु ध ना न् द हारैः सं यो ज या मा स दु हि त स दृ शैः व रैः॥ ८॥ पु त्रा णां वा भ
व न् पु त्रा ण कै क स्य श तं स्तः॥ ये वै पौ रं ज नो वं शः पं चा ले षु स मे धि त॥ ९॥ तेषु त वि हि रे
पु ग ह को शानु जा वि षु॥ नि रू हे न म म त्वे न वि ष ये ष नु व ध्य त॥ १०॥ ई जे च क र दु मि धो रै र्दो षि
तः प षु मा र कै र्दे वा द पि त न नृ त प ती न्ना ना का मो य या न वा रे॥ ११॥ यु त्रे षे म प्र म न स्य कु ण्दं वा
स रु चे त स॥ आ स सा द स वै का लो यो ज्ञा न्मा प्रि य यो धि तां॥ १२॥ चं ड वे ग इ ति ख्या तो गं ध वा

कथं

प्रियः

भा.च.
८२

धिपतिर्नृपः। गंधवस्तिस्ववलिनः षष्ठ्युन्नरशतत्रयं॥१३॥ गंधव्यस्तादृशीरस्यमैयुन्यश्चसि
तासिताः। परिवन्त्याविलुं पंति सर्वकामविनिर्मितां॥१४॥ तंचंडवेगादुचरुः। पुरंजनपुरं
यदा॥ हनुर्मोरिनिरेतत्रप्रत्यवेधत्प्रजागरम॥१५॥ समसमिः। शतैरेकोविषकेनशतंसमाः
पुरंजनपुराधक्षोगंधवैर्धुमुधेवली॥१६॥ सायमाणिस्वसंबंधरेकस्मिन्बहुस्मिर्धुधा।
चिंतां परंजगामान्नः सराष्ट्रपुरबांधवा॥१७॥ सरवपुयंमिधुमुकयंचालेषुस्वपार्षदेः३
पनीतवलिं गृह्णांस्त्राजितोनाविदत्तमयं॥१८॥ काजस्यदुहिताकास्त्रिलोकांवरमिच्छ
ती। पर्यटंतीनवहिंश्चिन्मत्प्रत्यनंदतकश्चन॥१९॥ हौमग्निनात्मनो लोके विदुतादुर्ग
मिस्ता। यादुष्टाजवर्षयेतुहतादाहृष्टवेवरं॥२०॥ कदाचिर्दृष्टमानासाब्रह्मलोकान्मही
गतां वव्रेवहद्वतं मां तु जानती काममोहिता॥२१॥ मयिसंरंभ्यविपुजमहादाडापंसुदुः

ति

८२

२२॥

सहं। स्यात्तुमर्हसि नैकत्रमयां विमुरवोमुने॥२२॥ ततोविहतसंकल्पाकन्यकायवने
श्वरं। मयोपदिष्टमासाद्यवव्रेनाम्नाभयंपतिं॥२३॥ कृषमंयवनानां त्वां धरेवैरेसितंपतिं
संकल्पस्त्वयि नूतानां कृतः किलनरिष्यति॥२४॥ धाविमावतुशोचंतिवाजावसदवश
हौ। यद्वाक्रशस्त्रोपतृप्तं नरतिनतदिच्छति॥२५॥ अथोभजसमांभजभजतीमांदयांकु
रु। एतावान्पौरुषोधर्मोयदात्ताननुकंपते॥२६॥ काजकंन्योदितवचोनिशम्ययवने
श्वरः। त्विकीर्षुर्देवगुह्यं ससस्मितंतामभाषत॥२७॥ मयानिरूपितं तुभ्यं पतिरात्मसमा
धिना। नाभिनेदतिलोकेयं त्वामभ्यसंमतां॥२८॥ त्वमव्यक्तिं गतिर्नुस्वलोकांकर्म
विनिर्मितं। याहि मेष्टतनायुक्ताप्रजानां प्रलोष्यसि॥२९॥ प्रजारेयंममभातात्वं
चमेनगिनाभव। त्वराम्युसाभ्यां लोकेस्मिन्नयक्तो नामसैनिकैः॥३०॥ इति श्रीभाग

पुरं

वते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीनारदोवाच
 सैनिकानयनामोयेवर्हिष्मन्निष्कारिणः ॥ प्रज्वारकाजकंन्याम्याविचेरुवनामि
 मां ॥ १ ॥ तएकदातुरभसंसापुरंजनैरुपै ॥ रुधुः शौमभोगाद्यांजरत्नपन्नगपालितां
 ॥ २ ॥ काजकंन्यापिबुबुजेपुरंजनपुरैवजातः ॥ यथामिभूतः पुरुषः सद्योनिः सारिता
 मियात् ॥ ३ ॥ तयोपपुज्यमानां वैयवनाः सर्वतोरिशः ॥ धर्मिः प्रविशपसुभ्रं प्रावैव
 त्सकलापुरी ॥ ४ ॥ तस्यांप्रपीड्यमानायामभिमानिपुरंजनः ॥ अवापोरुविधांस्तपात्
 कुटुंबीममताकुलः ॥ ५ ॥ कस्योपगृहो नष्टः श्रीरुपयोविषयात्मनः ॥ नष्टप्रज्ञो हृतैश्च
 ये गंधर्वयवनैः बजात् ॥ ६ ॥ विशीलंस्वपुरंवीक्ष्यप्रतिकूलाननाहृतान् ॥ पुत्रारपौ
 त्रादुगमात्पान्जायांचगतसौरुहं ॥ ७ ॥ आत्मानं कन्ययायसंपंचाजानरिद्विजान्

न ॥ दुरंतचिंतामापन्नो न लेभेत तत्प्रतिक्रियां ॥ ८ ॥ कामानमिलषन्दीनोपायांश्चक्रे
 न्यया ॥ विगतात्मगतिः श्वेदः पुत्रदारंश्च पाजयत् ॥ ९ ॥ गंधर्वयवनाक्रांतां काजकं
 न्योपमर्दितां हातुं प्रचक्रमेराजातां पुरीमनिकामतः ॥ १० ॥ नयनामो जेसौ ज्ञाता प्रज्वा
 रः प्रत्युपस्थितः दहाहतां पुरीं कृत्वा नातुः प्रियचिकीर्षया ॥ ११ ॥ तस्यांसंदुह्यमाना
 ॥ १२ ॥ नयनामो जेसौ ज्ञाता ॥ यां स पौरः सपरिउद ॥ कौटुंबिकः कुटुंबिन्याः पुत्रप्य
 तसान्वयः ॥ १३ ॥ यवनोपरुद्राहृतनोयस्तायां काजकंन्यया ॥ पुयं प्रज्वारसंसृष्टः पुर
 पाजो हतपतः ॥ १४ ॥ नशे के शोचितुं तत्र पुरुषं ह्योरुवे पयुः ॥ गंतुं मैष्ठन्नतो वृक्षकोट
 रादिवसानलात् ॥ १५ ॥ शिथिलावयवो यर्हि गंधर्वैः हतपौरुषः यवनैरपि नीराजः
 ॥ १६ ॥ पुररुहोरुगेदहः ॥ १७ ॥ दुहितुः पुत्रपौत्रांश्च जामिनामा तपार्थं दानः ॥ स्मत्वा वशिष्ठं यत्

किंचित्प्रहकोशपरिष्ठितं॥१६॥ अहं ममेति स्त्रीरुत्पगहेषुकुमतिर्गृही॥ रधोप्रमदया
हीनो विप्रयोग उपस्थिते॥१७॥ लोकांतरंगतवतिमप्यनायाकुदंविनी वर्तिष्यते कथं
तेषां वाजकाननुशोचती॥१८॥ नमप्यनाशिते तुं केनात्मने स्मृतिमत्परा॥ मयि कृष्टे
संनत्ता भर्त्तिते मतवागमयति॥१९॥ प्रबोधयति भावितं सुषिते शोक कर्त्तिता॥ वर्त्ते
तत्तत्प्रहमेधीयं वीरसुरपिनेष्यति॥२०॥ कथं तु हारकादीनां हारकी वापरायणा॥ वर्त्ति
ष्यते मयि गते निन्नना वद्वोदधौ॥२१॥ एवं रूपणया बुद्ध्या शोचंतमतदर्हणं॥ गृहीतुं रु
तधीरे न संयनायै मपद्यते॥२२॥ पशुवद्यवने रेष्पुनीयमानः स्वकं सस्यं च न वन्ननुपथाः
शोचंतो हरा मातुरा॥२३॥ पुरीविहायो पगतं परुक्षो नु जंगमः यदा तमेवा नु पुरी
विशिष्टा प्रकृति गता॥२४॥ विरुष्यमाण प्रसन्नं यवने न बलीयसा॥ नाविंदतमसा

विष्टं सखायं सुहृदं परं॥२५॥ तं यत्तपशवो मे न संज्ञता मे दया लुना कुतारैश्चिच्छिदुः कु
दाः स्मरंतो मीवमस्य तत्॥२६॥ अनंतपारे तमसिमयौ नष्टस्मृतिः समा॥ शाश्वतार
नु न्यान्निप्रमदा संगदूषितः॥२७॥ तामेव मनसा गच्छन् वन्न वप्रमदोत्तमा॥ अनंतरं
विदमस्य राजसिंहस्य वेत्तमनि॥२८॥ उपये मे वीर्यपणं वैदमीं मलयध्वज॥ युधिनिर्जि
त्य राजन्यो प्रांगुः परपुरंजवः॥२९॥ तस्यां सजनयां च के आत्मजामसितेक्षणं॥ यवी
यसः सप्तसु सप्तविंशत्सप्तमृतः॥३०॥ एकैकस्या नवनेषां राजन्नुदमवुदम
नोक्ष्यते यत्वंशधरैः महीमचंतं परम॥३१॥ अगस्त्यो प्राक दुहितरमुपये मे धृतव्र
तां यस्यां ददुत्युतो जात इध्रवाहात्मजे मुनिः॥३२॥ विजयत नयेभ्यः स्माराजर्षि मलय
ध्वजः आरिराधयितुः रुद्रं सजगाम कुलाचलं॥३३॥ हित्वा गहनं नोगान् वै वैदर्भीम

भा.च.
८५

नो मज्जन्

रिरेक्षणं। अन्वधावतयां ये शं ज्योत्स्नेवरजनीकरं॥३४॥ तत्र चंद्रवसानामताम्रपर्णा
वटोदका। तत्पुण्यसलिलैर्बिम्बिनित्यमुषयत्रात्मै॥३५॥ कंठार्धे निभुलफलेः पुष्पपल्ले
स्तणोदकैः॥ वत्तमानाः शनैर्गात्रिकर्षणं तपश्चास्थितं॥३६॥ शीतोद्भववातवर्षाणि शु
त्पिपासे प्रियाप्रिये॥ सुखदुःखइति द्वंद्वान्यजयन् समदर्शनं॥३७॥ तपसा विद्यया पक्कक
षा योनियमैः र्यमैः॥ युयुजे ब्रह्मण्यात्मानं विजिताक्ष्मनिजाशयः॥३८॥ आस्ते स्यात्पुनरि
वेकत्र दिवं वर्षशतं स्थितः वासुदेवे न गवतिता न्यदेदो हृदह नरतिं॥३९॥ स व्यापकत
यात्मानं अतिरिक्ततयात्मनि॥ विद्वान्स्वप्न इवाम त्माक्षिणं विरगमह॥४०॥ साक्षा
द्गवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप॥ विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखं॥४१॥ प
रे ब्रह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तस्मात्मानि॥ ईक्षमाणो विहाये क्षामस्मादुपरगमह॥४२॥

८५

पतिं परमधर्मज्ञा वैदर्भी मलयध्वजं। प्रेम्णा पर्यचरत्तद्विद्वाभोगात् सापतिदेवता
॥४३॥ चौरवासाव्रतक्षामावेणी नृत्तशिरोरुहा। बभ्रावुपपतिं शोता शिखाशोतमिवा
नलं॥४४॥ अजानता प्रियतमं यदोपरतमंगला। सुस्मिरासनमासाद्य यथा पूर्वमुपाच
रत्॥४५॥ यदा नो पल्लवे तां प्रादुष्माणं पत्यु रचति। आसीत्संविष्टं हृदयाय नृणां मणी
यथा॥४६॥ आत्मानं शोचती दीनमबंधं विक्रवाश्रुभिः। सनावा सिंघविपिने सुस्वरं प्र
रुणेदसा॥४७॥ उन्निघोन्निघरा जर्षे इमा मुदधि मेखला। दस्युभ्यः क्षत्रबंधुभ्यो विघ्न
तां पादुमर्दसि॥४८॥ एवं विलपति बाला विपिने नृगतापतिं। पतिता पादयोर्नर्तुं
रुदत्यश्रूणवर्त्तयत्॥४९॥ चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरं। आदीप्य चा
नुमरणे विलपंती मनोदधे॥५०॥ तत्र पूर्वतरः कश्चित् सखा ब्राह्मण आत्मवात्। सो

मा. च.
८६

त्वयन्वत्तुनासाम्नातामादरुदतो प्रभो ॥ ५१ ॥ कात्वंकस्यासिको वायं शयानो यस्य शो
चमि ॥ जानासि किं सरवायं मे पेनाये विचचर्यह ॥ ५२ ॥ अपि स्मरति चात्मानमविज्ञात
सखं सखे ॥ हित्वा मां पदमन्विच्छन् भो प्रभो गरतो अतः ॥ ५३ ॥ हंसावहं च त्वं चार्यसखा
यौ मानसायनौ ॥ अमृता मां तरावोकः सहस्रपरिवत्सरार ॥ ५४ ॥ सत्वं विहाय मां बंधो
ग्राम्य ग्राम्य मतिर्माही ॥ विचरन् पदमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया ॥ ५५ ॥ पंचारामं न
वधारमेकपात्रं त्रिकोष्कं षट्कुलं पंचविपलं पंचप्रकृतिसूत्रिधवं ॥ ५६ ॥ पंचेन्द्रिया
र्थाश्चारा मां द्वारः प्राणानवप्रभो ॥ तेजोवन्नासिको ह्यनिकुलमिन्द्रियसंग्रहः ॥ ५७ ॥ विप
णस्तु क्रियाशक्तिर्नृत्तप्रकृतिरव्यया ॥ शक्ताधीशः पुमानत्र प्रविष्टो नाशबुधैर्ते
॥ ५८ ॥ तस्मिंस्त्वरामया स्पृष्टोरममाणौ श्रुतस्मरति ॥ तत्संगादीदृशी योनिं प्राप्तापायी

८६

सोह

यसी प्रभो ॥ ५९ ॥ नत्वं विदमर्दुहितानायं वीरः सुरुत्तव नपतिस्त्वं पुरं जन्यारुद्धो नवमु
खेयथा ॥ ६० ॥ प्रायात्तेषामया स्पृष्टाय तत्पुमां संस्त्रियं सती ॥ मन्यसे नो नयं यद्देहं सौप
त्र्यावयोगति ॥ ६१ ॥ अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भो ॥ न नो पश्यति कवयः
छिद्रं जालुमनागपि ॥ ६२ ॥ यथा पुरुषमात्मानमेकमादशचिक्षुषो ॥ द्विधा भूतमवै
क्षेत्तनयैवांतरमेव यो ॥ ६३ ॥ एवं समानं कश्चिदहं सेनप्रतिबोधितः ॥ स्वस्त्वस्तद्यनि
चारेण नष्टमाप्यधुनः स्मृति ॥ ६४ ॥ बर्हिषन्नेतदध्यात्मपाशे स्मेण प्रदर्शितं यत्परो
क्षप्रियो देवो भगवान् विश्वनावन ॥ ६५ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ भगवंस्तैव चोस्मानिर्नम्य गवमन्यते कवय
स्तद्विजानंति नवयंकर्ममोहिताः ॥ १ ॥ श्री नारदोवाच ॥ पुरुषं पुरं जनं च विद्यात्तस्य
ध्यान

भा.च.

८७

नायकं

पुरुषस्य
क्तात्मनः परं एकविचित्रतुः पारं बहुपादमपादकं ॥ २ ॥ यो विज्ञाता ह तस्तस्य उक्तो येन स
खेश्वरः ॥ यत्र विज्ञायते पुंभिर्नामिभिर्वक्रियागुणैः ॥ ३ ॥ यदातिघटनपुरुषः कास्त्रेनिप्र
कृतेः गुणान् ॥ नवद्वारं दिह सांघ्रिं नत्रा मनुसाधिति ॥ ४ ॥ बुद्धिं तु प्रमदां विद्यातममा
ह मितिय कृतमया मधिषाय देहे स्मिन् पुमान्मुं के सप्रिगुणान् ॥ ५ ॥ सखायं इन्द्रियगणा
यावद्विज्ञातं कर्मचयकृतं ॥ सख्यस्तद्वृत्तयः प्राणः पंचवृत्तिर्यथोरगः ॥ ६ ॥ बृहद्वृत्तं
मनोर्विद्यादुभयेंद्रियैस्सुखं ॥ पंचात्माः पंचविषया यन्मध्ये नवमं पुरं ॥ ७ ॥ आक्षिणीना
सिके कर्णे मुखं शिश्नगुदाविति ॥ द्वे द्वे द्वारे बहिर्यति यस्तदिन्द्रियसंयुतः ॥ आक्षिणीना
सिके आस्यमिति पंचपुरः कृताः ॥ ८ ॥ दक्षिणा दक्षिणः कर्ण उन्नतश्चोत्तरस्मृतः ॥ पश्चि
मे इत्यधो द्वारे गुदं शिश्नमिहोच्यते ॥ ९ ॥ खद्योतादिमुखीचात्रनेत्रे एकत्र निर्मिते रूपं

८७

सावि ३

विभ्राजितं ताभ्यां विचक्षे पुरुषेष्वरः ॥ १० ॥ नलिनी नालिनी नासे गंधः सौरभ उच्यते ॥ घ्रा
णो बभूवो मुख्यास्यं विपणो वाग्रस्त इव ॥ ११ ॥ आपणो व्यवहारे वचिन्नमंधो बहूदने
पितृर्देक्षिणः कर्ण उन्नतरो देवदूः स्मृतः ॥ १२ ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च शस्त्रं पंचाजसंति
तं ॥ पितृयानं देवयानं श्रोत्रात्स्मृतधरा तद्व्रजेतु ॥ १३ ॥ आसुरी मेढुमवगि दार्यवायो या
मिणं रतिः ॥ उपस्यो दुर्महः प्रोक्ते निरुतिरुह सुच्यते ॥ १४ ॥ वैशसं नरकं पायुः कुब्ध
को धोतुमेश्वर्यु हस्तपादौ पुमान्ताभ्यां युक्तो यातिकरोति च ॥ १५ ॥ अंतः पुरं च रुदयं वि
ष्टिर्मन रुच्यते तत्र मोहं प्रसादं च हर्षं प्राप्नोति तज्जुलैः ॥ १६ ॥ यथा यथा विक्रियते गुणा
क्तो विकरोति वा ॥ तथा तथोपदृष्टात्मा तद्वृत्ती रनुकार्यते ॥ १७ ॥ देहो रघस्तिंद्रियाश्च
संवसररयोगतिः ॥ द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पंचासुबंधुरः ॥ १८ ॥ मनोरश्मिर्बुद्धि

सूतो ह्यनो रोचं कूबरः॥ पंचेन्द्रियाणि प्रक्षेपः स सधा तु वरूथरा॥ १९॥ आकृतिर्विक्रमो
वायो मगतरा प्राप्रधावति॥ एकादशेन्द्रियचमस्यं वसना विनोदरुत॥ २०॥ संवत्सरे श्रुतवे
गः कालो येनोपलक्षितः तस्याहानीह गंधर्वे गंधर्वे शित्रयः स्मृताः॥ २१॥ हरं त्यागुः प
रि कान्ताषष्ठुत्तरशतत्रयं॥ २२॥ कालकन्या जरा सा सा तलोकसां नाभिनेदति॥ स्वसारं ज
गहे मत्सुः क्षया ययवने श्वरः॥ २३॥ आधयो आधमस्तस्य सैनिका यवने श्वरः॥ भूतोपस
गत्तिरयः प्रज्वाणे विविधो ज्वरं॥ २४॥ एवं बहुविधे दुःस्वे देव भूतात्मसंभवैः॥ क्लिष्टमा
नः शतं वर्षे देहे देहीतमो वृत्तः॥ २५॥ प्राणेंद्रियमनोधर्मा नात्मन्यस्य निर्गुणः॥ शोते का
मजवा न्धाय न्ममाहमिति कर्मरुतः॥ २६॥ यदात्मानमविज्ञाय भगवंत्तत्परं गुरुं पु
रुषस्तु विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदकः॥ २७॥ गुणा भिमाना स्मत्तदा कर्माणि कुरुते

वशः शुक्लं रुद्रं लोहितं वायथा कर्माभिजायते॥ २८॥ शुक्लान्प्रकाशं नृपिणं लोकानां प्रो
तिकर्हि चित् दुःस्वोदकं स्त्रिया मासान्तरतमः शोको कटाक्षकचित्॥ २९॥ कचित्पुमान् क
चिच्चस्त्री कचिन्नोभयमंधधाः देवो मनुष्यतिष्ठेद्वायथा कर्मगुणं भवः॥ ३०॥ सुत्यरीतो
यथा हीनः सारमे योगहं गहं॥ चरं विंदति यद्दिष्टं उमोदनमेव वा॥ ३१॥ तथा कामाशयो
जीवउच्चावचपथान्मन उपर्यधो वामध्वे वायाति दिष्टं प्रिया प्रियं॥ ३२॥ दुःस्वेषे कतरेण
पि देव भूतात्महेतुषु जीवस्य नव्यवलेहः स्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया॥ ३३॥ यथा हि पुरुषो भारं शि
रसायुरुमुदहन्॥ तं स्कंधेन स आधत्ते तथा कर्मप्रतिक्रिया॥ ३४॥ नैकांततः प्रतीकारः क
र्मणो कर्मकेवलं॥ दयं स्य विद्योपसृतं स्वप्ने स्वप्नश्चानुया॥ ३५॥ अर्थस्य विद्यमानेऽपि संसृति
र्न निवर्तते॥ मनसालिङ्गरूपेण स्वप्ने विचरतो यथा॥ ३६॥ अथात्मनो र्ध्वं तस्य यतो न र्ध्वं

ना. च.
८९

परंपरा संरतिस्तत्र व्यवच्छेदो न क्त्वा परमयायुरौ ॥ ३६ ॥ वासुदेवे न गवति न क्रियोगः
समाहितः ॥ स धी चीनेन वैराग्यं ज्ञानं च जनयिष्यति ॥ ३७ ॥ सोचिरादेव राजर्षेऽप्यारच्यु
त कथाश्रयः ॥ शृण्वतः श्रद्धा न स्य नित्यादा स्यादधीयत ॥ ३८ ॥ यत्र नागवताराज न
सौधवो विशदाशया ॥ भगवद्गुणानु कथनश्रवणमग्रचेतसः ॥ ३९ ॥ तस्मिन्महन्मुखरि
तामधुनिश्चरित्रीयपुष्पशेषचरितः परितः स्रवंति तौ ये पिवं स्य वितपो नृपगाढकणैश्चिन्त
स्युः शंखैश्चैतद्गुणशोकमोहा ॥ ४० ॥ एतेन पशुतो नित्यं जीवजोकः स्वभावजैः ॥ न करोति ह
रेर्न न कथामतनिधौरति ॥ ४१ ॥ प्रजापतिः प्रह्लादः साक्षात् भगवान्गिरिशोभनु ॥ दक्षादयः
प्रजाधक्षाः नैषिकाः सनकादयः ॥ ४२ ॥ मराचिरञ्जिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ नृग
वसिष्ठ इत्येते मरुता ब्रह्मवादिनः ॥ ४३ ॥ अद्यापि वाचस्य तयस्तपो विद्या समाधिभिः प

स्ता ५

८९

त्रपंतोपि न पश्यंति पश्यंतं परमेश्वरं ॥ ४४ ॥ शब्दब्रह्मणि दुःपारे चरंत उरुविस्तरे मंत्र
लिङ्गैश्च विच्छिन्नं न जंतो न विदुः परं ॥ ४५ ॥ यदा यस्यानुग्रहाति भगवानात्मभावितः स न
हाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिता ॥ ४६ ॥ तस्मात्कर्मसु बहिष्मन्त ज्ञानादर्थका शिषु
मार्यदृष्टिं कथाश्रोत्रस्य शिष्यस्य हवस्तुषु ॥ ४७ ॥ स्वलोकं न विदुस्ते वै यत्र देवो जना ईतुः
आहुर्धूम्रधियो वेदं सकर्मकमर्तद्विदः ॥ ४८ ॥ आसीयदं नै प्रागग्रैः कार्त्तनसिद्धि मंडलं
स्तब्धो बृहद्वधात्माना कर्मना वैषियत्परं ॥ तत्कर्म हरितोषं यत्र सा विद्या न न्यति
यथा ॥ ४९ ॥ हरिर्देहनामात्मा स्वयं प्रकृतिराश्वरः ॥ तस्यादमूलं शरणं यतः श्रेयो न
रणा मिदं ॥ ५० ॥ स विप्रियतमं आत्मायतो न नयम एव पि ॥ इति वेदसर्वविद्या नृयो विद्वान्
स गुरुर्हरिः ॥ ५१ ॥ प्रश्न एव हि संछिन्नो स कर्मोपुरुषर्षु न ॥ अत्र मेव दतोऽस्य निशा

भा.च.
९०

मयसुनिश्चितं॥५२॥ सुप्रचरं सुमनसां शरणे मिसित्वारं कं पदं धिगल सामसुतुश्च कर्त्तुं च
येह कानसुतपोविगण्ययानं रश्मिगंगयनुद्यकवाणनित्रं॥५३॥ सुमनसमधमणिं स्वा
लां शरणं आश्रमे पुष्पमधुगंधवत् शुभं तमं काव्यकर्मविपाकजं कामलवं जैघोपस्यदि
विचिन्तं तं मिथुनी नृपतदनिनिवेक्षितमसंख्यं धिगल सामगीतवदति मनोहरवनिता
लापे घतितरामतिजोमितकर्ममयेह कथं वदात्मन आयुः हरतो ह्यदो गत्रां काजवि
शेषानविगण्यगहेषु विहरं तं दृष्टत एव परे क्षमदुप्रहृत्तौ लुब्धकः कृतांतोतः शर
ण्यमिह पराविधितमिममात्मानमहो गजत्रभिन्नं हृदयं दृष्टुमर्हसीति॥५४॥ सत्तं विच
क्ष्मगचेष्टितमात्मनोतश्चिन्तनियच्छुद्धिकर्त्तुं नोचचित्ते जसंगनाश्रममसन्नम
यूथनाथं प्रीणिहिहं सशरणं विरमक्रमेण॥५५॥ राजोवाच॥ श्रुतमांश्चिन्तं ब्रह्मद

सुरव

दिजना

ता

९०

नगवान्यदभाषत॥ नैतत्तजानं त्युपाध्यायाः किं न ब्रूयुः विदुः यदि॥५६॥ संशयोत्र तु मे वि
प्रसंछिन्नसक्तुतो महान्॥ कथं योपि हि सुखं तियत्र नेंद्रियवृत्तयः॥५७॥ कर्मण्यारभते
येन पुमानिह विहाय तं॥ अमुत्रान्येन देहेन जुशानिसयदश्रुते॥५८॥ इति वेदविशं वारः
श्रूयते तत्र तत्र ह॥ कर्मयत्क्रियते प्रोक्तं परेक्षं न प्रकाशते॥५९॥ नारदो वाच येनैवा
रभते कर्मते नैवामुत्र तत्पुमान्॥ मुं केह्यवधानेन लिंगेन मनसा स्वयं॥६०॥ शया
नमिममुत्सृज्य संतं पुरुषो यथा॥ कर्मात्मिन्याहितं कुक्तेतादृशेनेतरेण वा॥६१॥ ममे
ते मनसा यदसावहमिति ब्रुवन्॥ गृह्णीयात्तत्पुमान् राक्षं कर्मयै न पुनर्भवः॥६२॥
यथानुमीयते चित्तमुभये रिरिदियेहितैः॥ एवं प्राग्देहं हजं कर्मलक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः
॥६३॥ नातु नृतं क्वचानेन देहेनादृष्टमश्रुतं॥ कदाचिदुपलभ्येत यं रूपं यादृगात्मनि

भा.च.
९१

६४। तेनास्पतादरांरजत्रुलिङ्गिनोदेहसंभवः। अर्धस्वानुभूतोर्ध्वनिमनःस्रष्टुमहंति
 सि। ६५। मनएवमनुष्यस्यपूर्वरूपाणिशंसति। नविष्यतश्चमनंतेनयैवनमविष्यतः
 ६६। अदृष्टमश्रुतं चात्र क्वचित् मनसि दृश्यते। यथा^१कुक्ष्यं^२दृश्यं^३देवकालत्रिसाश्रयं। ६७
 सर्वे क्रिमानु रोधेन मनसो द्वियगोचराः। आयांति वर्गशोयांति सर्वे समनसो जनाः। ६८
 सत्त्वैकनिष्ठे मनसि न गवत्पार्श्ववर्तिनि। तमश्चंद्रमसीवेदमुपरज्यावतामते। ६९। ना
 हंममेति नावोयं पुरुषेभ्यवधीयते। यावद्वृद्धिमनोक्षार्थगुणसूक्ष्मादिमान्। ७०। सु
 मिच्छेपितापेषु प्राणयनविधानयः। नेह ते दमिति ज्ञानं मत्सु प्रज्वारयोरपि। ७१। गत्रे वा
 ज्येष्ठ्यौ कल्यादेकादशविधं तदा। लिङ्गे न दृश्यते यूनः कुक्षां चंद्रमसो यथा। ७२। अथेहि
 विद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते। आसतो विषयास्तस्य सन्नेनार्थगिमो यथा। ७३। एवं पं

९१

च विधं लिङ्गं त्रिवृत्तपोऽश्विस्मृतं। एषचेतनयो युक्तो जीवरित्यभिधीयते। ७४। अनेन पु
 रुषो देहो दुपादत्ते विमुंचति। हर्षशोकं भयंदुःखं सुखं चानेन विंदति। ७५। यथा त एज
 जौ केयं नापयात्यपयाति च। न त्यजेत् प्रियमाणोऽपि प्राग्देहाप्रिमतिं जनः। ७६। यावर
 न्येन विंदे तस्य वधानेन कर्मणा। मनएवमनुष्येन्द्रतानां च भवान्वं। ७७। यदा सैश्वरि
 तान् ध्यायन् कर्मणि चिनुते सकृत्। सति कर्मण्यविद्यायां बंधः कर्मण्यनात्मनः। ७८।
 अतस्तदपवादायं भजसर्वस्मिना हरिं। पश्यंस्तदात्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्ययायत। ७९।
 मे त्रेय उवाच। ८०। गवतमुखो भगवान्नारदो हंसयोगीति प्रदश्येत्सुमामं असिद्ध
 लोकं ततो गमत्। ८१। प्राचीनवर्हि रजर्विः प्रजासर्गभिरक्षणे आदिशुपुत्रो मत्स्य
 न्नपमेकपि जाश्रमं। ८२। तत्रैकाग्रमना वीरो गोविंदचरणंबुजं विमुक्तसंगो नृत्त

नगर

भा.च.
९२

ज्ञातत्ताम्यतामगात् ॥८२॥ एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणानघ ॥ यः श्रावयेद्यः
शृणुयात्सर्लिंगेन विमुच्यते ॥८३॥ एतन्मुकुन्दयशसा नुवनं पुनाति देवर्षिर्विषयमुखनिम्न
तमात्मशौचं ॥ यः कीर्त्तमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं नास्मिन् भवेन्नमति मुक्तसमस्तबन्ध
धः ॥८४॥ अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मया धिगतमनुतं ॥ एवं श्रिया श्रमः पुंसि छिन्नो मुत्र
च संशयः ॥८५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्यानं समाप्तं
कोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ विदुरउवाच ॥ ॥ ये त्वया मिहिता ब्रह्मचर्यता प्राचीनवर्द्धिषः ते
रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमाप्तुः प्रतोष्यकां ॥१॥ किं वा ह स्पित्येह हर्षत्रवायकैर्वज्रनाथप्रि
यपार्श्ववर्त्तिनः ॥ आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया प्राप्नुः परं नूनमथ प्रचेतसा ॥२॥ एवं
पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवर्त्तुषोऽत्राविसृतं ॥ एष चेन्न न योऽयुक्तो जीवरित्यभिधीयमाणः

६३

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ प्रचेतसो तं रुद्रधौ पितुर्गदेशकारिणः ॥ जपयते न तपसा पुरंजनमतो
पयः ॥३॥ दशवर्षसहस्रांते पुरुषस्तु सनातनः ॥ तेषामाविरभक्तुं श्रंते न शमयन्नुवा ॥४॥
सुपर्णस्कंधमारूढो मेरुशृंगमिवांबुदः ॥ पीतवासामणिवीरः कुर्वन्नेविति मिरादिशः ॥५॥
काशिनाकनकवर्णविभूषितेन नृजत्कपोजवदनो विलसत्किरीटः ॥ अशयुधैरनुच
रैर्मुनिभिः सुरैर्दैतसेवितो गरुडकिंनरगीतकात्त्रि ॥६॥ पीनायताश्च जमंडलमध्यल
क्ष्म्यास्यर्धद्विपापरिवृतो वनमालयाद्यः ॥ बर्हिष्मतः पुरुष आह सुतान् प्रपन्नान् पक्वन्पि
नारुतया सघणावुलोकः ॥७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ वरं वृणीध्वं न दं वो मयं नृप नंदनाः
सौहार्देनाद्यययधर्मसिद्धेशेहं सौहृदेन च ॥८॥ यो नुस्मरति संध्यायां युष्मानुदिनं नरः त
स्य भ्रातृघातसाम्यं तथा नृतेषु सौहृदं ॥९॥ ये तु मां रुद्रगीतेन सायं प्रातः समाहिताः सु

वंत्यहं कामवरावरास्ये प्रज्ञां च शोभनां ॥ १० ॥ यद्यपि पितुर्गदेशमयहो बभूवुः ॥ अथोवे
सशती कर्त्ति लोका ननु भविष्यति ॥ ११ ॥ भविता विश्रुतः पुत्रो नवमो ब्रह्मणोऽपुणोः परता
मात्मवीर्येण त्रिलोकां परविष्यति ॥ १२ ॥ कंडोः प्रज्ञो च याजुष्या कं न्या कमलजोचना तां च
पविष्टां जगद्गुरुं रुहान् पनंदना ॥ १३ ॥ शुक्लामायासुरेण सोमः पीयूषवर्षिणीं दिशिनीं
रोदमानायानि रथे सरया चिता ॥ १४ ॥ प्रजा विसर्गश्चादिष्टाः पित्रो मामनुवर्त्तता ॥ तत्र कं न्यां व
रारो हांता सुहृदमाचिरं ॥ १५ ॥ अथ यथर्मशी जानां सर्वेषां नः सुमध्यमा ॥ अथ यथर्म
शी जेयं न्या त्पत्न्यपिताशया ॥ १६ ॥ दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रमहतौ जसः ॥ भोगान् भोक्ष्य
य भोगान् वै दिव्यांश्चातु यद्दानमम ॥ १७ ॥ अथ मय्यनपायि न्या नृपापकृष्णशयाः उ
पयास्यथ मद्दामनिर्विद्य निरयादतः ॥ १८ ॥ गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणां

नशोचति

मद्दानाया नयामानां न बंधाय गृहामता ॥ १९ ॥ नमवत्तु हरे ये यज्ञो ब्रह्मैतन् ब्रह्मवादि
भिः नमुह्यंति न ह्यंति यतो गता ॥ २० ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थभाजनं
जनार्दनं प्राजजयः प्रचेतसः ॥ तद्दर्शनं ध्वस्त रजो तमो मला गिरा गृह्य नृगदया सुहृत्
मम ॥ २१ ॥ धृतेतस ऊचुः ॥ ॥ नमोनमः केशविनाशनाय निरूपितो वैद्यारुण कयाय मनो
वचो वेगपुरेजवाय सर्वसिमां रैरिगता धूने नमः ॥ २२ ॥ शुद्धाय शान्ताय नमः स्वनिष्ठाय मन
स्य पार्थ विलसत् दयाय ॥ नमोजगत्स्थानस्योदयेषु गृहीतमायायुगविग्रहाय ॥ २३ ॥ न
मो विशुद्धसत्वाय हरये हरि मेधसे ॥ वासुदेवाय रुद्राय मभवे सर्वसात्वतां ॥ २४ ॥ नमः कम
लनाभाय नमः कमलमालिने ॥ नमः कमलपादाय नमस्ते कमलेश्वराय ॥ २५ ॥ नमः क
मलकिंजत्कपिशंगा मलवाससे ॥ सर्वत्र तनिवासाय नमो पुंश्मदिसाक्षिणे ॥ २६ ॥ रूपं न

जा.च.
९४

गवतात्तेतश्च शेषकेशसंक्षयं आविःरुतंनः किशानां किमप्यदनुकंपितं ॥२७॥ ए
तावच्च हि विस्मृतिं शोच्यं दीनेषु वत्सलेः यदनुस्मर्यते काले स्वबुध्या न प्ररंधन ॥२८॥ ये
नोपशान्तिर्दत्तानां धुत्त्रकानामपीहितां च्युतर्हितो तर्ह्येकस्मान्नो वेदकोशिषैः
॥२९॥ असावेव वरोस्माकमीक्षितो जगतः प्रसन्नो न गवांस्तेषां मयवर्गपुरुर्गतिः
॥३०॥ वरं वृणीमहेषापि नाथ तत्परतः परात् न संतस्वद्विहतीनां सो न तदतिगीयते
॥३१॥ पारिताते जसा जब्धे सारंगो न्यन्नसेवते ॥ त्वदंघ्रिं मूलमासाद्य साक्षात्किंकिं वृणी
महि ॥३२॥ यावन्नेमायया स्पृशन्नमामहकर्मभिः ॥ तावद्भवप्रसंगानां संगः स्यान्नो भवे
नवे ॥३३॥ तुल्यामजवेनापि न स्वर्गं न पुनर्नवं ॥ न गवत्संगिसंगस्य मन्त्रानां किमु ता
शिषः ॥३४॥ यत्रैवं ते कथास्तु शास्त्रायाः प्रशंसो यतः ॥ निर्वैरं यत्र नृतेषु नोद्देगो यत्र

९४

तेषां विचरतां पद्मो २

सद्वत्

श्रुत्वा

एत

कश्चन ॥३५॥ यत्र नारायणः साक्षाद्गवान् न्यासिनां गतिः संस्तूयते सत्कथा सुमुक्तसं
गैः पुनः पुनः ॥३६॥ निर्वैरं सर्वभूतेषु तीर्थानां पावनेष्ठया ॥ भीतस्य किं नरो चेत्ते तावका
नां समागमः ॥३७॥ वयं तु साक्षाद्गवांश्च वस्य प्रियस्य सख्युः शरणसंगमेन ॥ सुदुःश्चि
कित्स्य नवस्य मृत्योर्निषिक्तमत्वाद्युगतिं गतास्म ॥३८॥ यत्र स्वधीतं गुरवः प्रसादिता
विप्राश्च वृद्धाश्च सदा तु वृत्त्या ॥ आर्यामिताः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनुसूययैव
॥३९॥ यत्र सुतसंतपदी शस्त्रास्त्रे निरंधसां कार्त्तिकमदभ्रमपु सर्वतदेतत्पुरुषस्य नृमो
वृणीमहे त्वेपरितोषणाय ॥४०॥ मनुः स्वयं नृर्न गवान् नृवश्च येन योत्तानविशुद्धसत्वाः
च दृष्टपातश्चपियन्महिम्नः सुवंत्यथोत्तात्मसमंगराणीम ॥४१॥ नमः सोमाय शुद्धाय पुरु
षाय पराय च वासुदेवाय सत्वाय तुभ्यं न गवते नमः ॥४२॥ मैत्रेय उवाच इति प्रचेतो नि

भा.च.
९५

रमिष्टुतोहरिः प्रीतस्तथेत्याह शरण्यवत्सजः॥ अनिलतां यानमत्सच क्षुपां ययौ
स्वधामानपवर्गवीर्यमि॥ ४३॥ अथ नियमि सति ज्ञात्वा चेतस उदचन॥ वीक्ष्याकुप्यतु मे
लुन्नांगंगं रोदुमिवोद्धितै॥ ४४॥ ततो प्रिमारुतौराज नमुचन्मुखतोरुषा महीनिर्वीरु
धंकलुंसि वत्तकैरवात्सयै॥ ४५॥ नमसाक्रियमाणं स्तावद्गुमान् वीक्ष्य पितामहः॥ आ
गतः शमयामास पुत्रावर्हिष्मि तोनयै॥ ४६॥ निर्दग्धैर्भरुहैः किं वो विरमध्वं घृणाज
व॥ प्रजानां पालकाय यं न च वै छित्तिकारकः॥ ४७॥ ब्रह्मणो वचनात्त्रैवै क्रोधमुत्सृज्य
निर्वृताः॥ सर्वभूतेषु तिष्ठंतं ज्ञात्वा नाशयणं हृदि॥ ४८॥ तत्रावशिष्ये वृक्षा नीता दुहितरं
तदा॥ ऊज्जुहस्ते प्रचेतोभ्य रुपादिष्टाः स्वयं भुवा॥ ४९॥ ते च ब्रह्मण आदेशान्मारिषामु
पयेमिरे॥ यस्यां महदवज्ञानादन्य कश्चन योनिजः॥ ५०॥ चाक्षुषे त्वंतरे प्राप्ते प्राग्गस

९५

गैकाजविदुर्तै॥ यः स स ऊर्ध्वं प्रिष्टा शैशः सदक्षो दैवचोदिताः॥ ५१॥ योजायमानः सर्वेषां ते
जस्ते जस्ते जस्विनां रुचा॥ स्वयोपादत्तदा स्याच्च कर्मणां दक्षमब्रुवन्॥ ५२॥ तं प्रजासर्गि सा
यामनादिरमिषिच्य च॥ युयोजयु युजेन्यांश्च सर्वैः सर्वप्रजापतीन्॥ ५३॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे चतुर्थस्कंधे प्राचेतसे सांत्वनं त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥ श्रीमैत्रेय उवाच तत उ
क्त्यन्तविज्ञानाच्चाश्वधो क्षजभाषितं स्मरेत् आत्मजे नायां विस्मृत्य प्राव्रज नृगहान्
॥ १॥ दीप्तिता ब्रह्मपुत्रेण सर्वभूतात्ममेधसा॥ प्रतीच्यां हि शिवे जायां सिद्धो नृद्यत्र जाज
ति॥ २॥ तान्निर्जित प्राणमनो वचो दृशो जितासन शान्तसमान वियहान्॥ परेम
ले ब्रह्मणियो जितात्मनः सुरासुरे द्योददृशे स्मनारदः॥ ३॥ तमागतं तत उत्याय प्रणि
पत्पानि नंद्य च॥ पूजयित्वा यथादेशं सुरवासी नमसा ब्रुवन्॥ ४॥ प्राचेतस ऊचुः॥ स्वा

भा.च
९६

गतं ते सुरर्षेद्यदि द्या नो दर्शनं क्वं तव च क्रमणं ब्रह्म न संसारं च ययार वे ॥ ५ ॥ यदादिष्टं न
गवता शिवेनाधो सजेन च तत्तद्गद्गद् प्रसक्तानां प्रायशः सपितं प्रभो ॥ ६ ॥ तन्नः प्रद्योतमाया
त्मतानं तत्वार्यदिर्शनं येनां जसा तरिष्यामो दुस्तरं न वसागरं ॥ ७ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ श
तिप्रचेतसां एषो जगवान्ना रदो मुनिः ॥ न गवत्सु त्तम श्लोक आदिष्टात्मा ब्रवीन्न पान् ॥ नार
द उवाच तत्तत्तत्तानि कर्माणि तदा युस्तन्म नो वच ॥ नृणां येनेह विश्वात्मा से व्यते हरि शि
रै ॥ ८ ॥ किं जन्म निश्चिन्निर्वेद शो कं सा वित्रया जिकैः कर्म निर्वचित्री प्रोक्तेषु सोपि विबुधा
युषा ॥ ९ ॥ श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिः ॥ चित्तवृत्तिभिः बुधा वा किं निपुणया वलेनेन्द्रियगु
णा ॥ १० ॥ किं वा योगेन सांख्येन वा सत्त्वाध्यायधोरपि ॥ किं वा श्रेयो निरन्यैश्च न यत्रात्मपदो
हरिः ॥ ११ ॥ श्रेयसामपि सर्वेषां मात्मा त्यवधि रर्थतः ॥ सर्वेषां मपि भूतानां हरि रत्मात्मदः

प्रियः ॥ १३ ॥ यथा तरो मूलनिषे चनेन तप्यंति तत्संक्षुब्धजो पशु रवा ॥ प्राणोपहारश्च यथेन्द्रि
याणां तथैव सर्वहिणमुच्यते ज्या ॥ १४ ॥ यथैव सूर्यादिप्र भवंति वारः पुनश्च तस्मिन् प्रविशं
ति काले ॥ भूतानि भूमौ स्थिरं जगमानि तथा हरवे वज्र उण प्रवाहः ॥ १५ ॥ एतत्तदपदेतत्तज्जग
दात्मनः परं सकृद्विना तं सवितुर्यथा प्रभा ॥ यूषासवो जायते सुसशक्तयोऽव्यक्रिया
ज्ञानप्रिदा भ्रमात्ययः ॥ १६ ॥ यथा न अस्य ब्रह्म प्रकाशा भवंति नूयान भवंत्यनुक्रमात्
एवं परे ब्रह्मणि शक्तयस्त्वमूर्जसम सत्वमिति ॥ १७ ॥ तेनैकमात्मानमशेष देहिनां
कालं प्रधानं पुरुषं परेशं ॥ स्वतेजसा धूसगुण प्रवाहमात्मैक नावेन भजंति ॥ १८ ॥ द
यया सर्वभूतेषु संतुष्टा येन केन वा ॥ सर्वेन्द्रियोपशान्ता चतुष्पत्पाशु जनार्दनः ॥ १९ ॥ अ
पहन सकलैषणमलात्मन्यविहत मेधिन भावनोपरुतः ॥ निजजनवशगं त्वमात्मनो

यन्नसरतिष्ठिद्वरक्षरं सतां हि २० ॥ नमजतिकुमनापिणां स रज्यां हरिरधनात्मधन
प्रियोरसत् ॥ श्रुतधनकुलकर्मणिं मदेये विदधति पापमकिंचनेषु सत्सु ॥ २१ ॥ श्रियम
नुचरतीतदर्थिनश्चिपदपतीन् विबुधाश्च यत्सु पूर्णाः नमजतिमिजनृत्यवर्गतेनः
कथममुमुक्षुसृजेत्तुमान् रुतत् ॥ २२ ॥ श्रीमेत्रेय उवाच ॥ ॥ इति प्रचेतसो राजन्
न्याश्च नगवत्कथाः श्रावयित्वा ब्रह्मलोकं ययौ स्वायं बुधो मुनिः ॥ २३ ॥ ते पितृमुखनि
पतिं यशो लोकमजापहं हरेर्निशाम्य तत्पादं ध्यायं तस्तर्कति ययुः ॥ २४ ॥ एवं ते मिहितं
क्षन्तः यन्मातुं परिपृष्टवान् ॥ प्रचेतसां नारदस्य संवादं हरिकीर्त्तनं ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ ॥ य एष रुद्रानपहो नैव मर्ष्यो दुर्वर्तिः ॥ वंशः प्रियव्रतस्यापि निबोधन्य स
त्तमः ॥ २६ ॥ यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्मही ॥ मुक्त्वा विमज्ज्य पुत्रेभ्य एष्वरं

समगात् पदं ॥ २७ ॥ ॥ सत उवाच ॥ ॥ इमां तु कौषारविणोपवर्णितां क्षत्तानि शम्पानि
तवादसक्तया ॥ प्रवृद्धमावोशुकलाकुलो मुनेर्दधारस्तद्विचरणं रुद्रा हरिः ॥ २८ ॥ राजो
वाच ॥ ॥ सोयं ते नमहा योगिन् नमवता करुणात्मना दर्शितस्तमसः पारो यत्रा किंचन
गो हरिः ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्यानम्य तमामं अविदुरे गजसाक्षयं ॥ स्वानां दिदृक्षुः
प्रययौ तातीनां निर्वृताशयः ॥ ३० ॥ एतद्यः शृणुयात्त राजन् रसां दृष्ट्यर्पितात्मना ॥ आयु
धनं यशः कीर्त्तिगतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थ
स्कंधे प्रचेतसोपाख्यानं एकः त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ४ ॥ शुभं नमः ॥ श्रीरक्तः ॥

भा.च.
१५८

राम.
१५८

श्रीगणेशायनमः ॥ राजोवाच ॥ प्रियव्रतो भर्गव आत्मारामः कथं मुनेन
 हेऽरमत्यन्मूलः कर्मबन्धः परभवः ॥ १ ॥ ननु नं मुक्तसंगानां त्वादृशानां द्विजर्ष
 न ॥ गृहेष्वग्निनिवेशोऽयं पुंसां भवितुमर्हति ॥ २ ॥ महतं खलु विप्रर्षे उन्नमश्लोकपाद
 यो ॥ छाया निर्वृतचित्तानां न कुटुंबे स्पृहामतिः ॥ ३ ॥ संशयोऽयं महान् ब्रह्मन् दारणा
 रमुतादिषु ॥ सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत् कस्मै च मतिरच्युता ॥ ४ ॥ शुक उवाच ॥ वा
 तमुक्तं भगवत उन्नमश्लोकस्य श्रीमन्नरणारविंदमकरंदरस आवेशितचेतसो
 भागवतपरमहंसदयितकथां किंचिदंतरायविहतां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रापे
 ण हि चिंतति ॥ ५ ॥ मे हि वाव हरजन्मसराजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारद
 स्य चरणोपसेवया जसा वगत परमार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्त्वेण दीक्षिष्यमाणोऽ

वनितजपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकांतज्ञानतया स्वपित्रोपामंत्रि
 तो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारकक्रि
 याकलापो नैवाभ्यनंदद्युपितदप्रत्याम्नात व्यंतदधिकरण आत्मनो न्यस्यादसतो
 पि परा न वमन्दीक्षमाणः ॥ ६ ॥ अथ ह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परि
 वृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्मयोमिरखिलनिजगणपरिवे
 शितः स्वमवनादवततार ॥ ७ ॥ सतत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव विमानावलि
 मिरतुपथममरपरिवृहैरभिपूज्यमानः पथि पथि च वरूथरा ॥ ८ ॥ सिद्धगंधर्वसाध्य
 चारणमुनिगणैरुपगीयमानो गंधमादनद्रोणीमवनासंनुपससर्ष ॥ ९ ॥ तत्र ह
 वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवंतं हिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवाभ्यु

स्यायार्हणेनसाहपितापुत्राभ्यामवहितो जलिरुपतस्ये ॥ १० ॥ भगवानपिभारततदु
पनीतार्हणःसूक्तवाक्येनातितरासुदितरागणावतारसुंजयःप्रियव्रतमादि
पुरुषस्तस्यहासावलोकइतिहोवावा ॥ १० ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ निबोधतातेहम
तंब्रवीमिमास्यपितुंदेवमहस्यप्रमेयावयंभवसेततराषमहर्षिर्वहामसर्वेविव
शापस्यदिष्टं ॥ ११ ॥ नतस्यकश्चिन्नपसाविद्यवानयोगवीर्येणमनीषयावानैवार्यध
मैःपरतःस्वतोवाकृतंविहंतुंतनुमदिभूयात् ॥ १२ ॥ नवायनाशापचकर्मकर्तुंशोक
यस्यभयायसुखायदुःखायचदेहयोगमव्यक्तदिष्टंजनतांगधने ॥ १३ ॥ पद्मावितं
त्पांगुणकर्महामभिःसुदुस्तैस्तरेवत्सवयंसुयोजिताः ॥ सर्वेवहामोवलिमीश्वरा
यप्रोतानसीवद्विपदेचतुष्यद ॥ १४ ॥ ईशानिसृष्टंस्ववरुंध्रहंगदुःखंसुखंवागुण

कर्मसंगात् ॥ आस्थायतन्नयदयं कृत्वायश्च सुप्रतांधाश्चनीयमानाः ॥ १५ ॥ सुक्रोपिता
वदिभूयात्स्वदेहमारब्धमश्रन्नभिमानशून्यः यथातु नृतेप्रतियातनिद्रः किंन्यदेहा
यगुणान्नवृत्ते ॥ १६ ॥ भयं प्रमत्तस्यवनेषपिस्थाद्यतः स आसेसहस्रसपत्नः ॥ जिते
द्वियस्यात्तरतेवृधस्यगहाश्रमः किंनुकरोत्यवयं ॥ १७ ॥ यः षट्सपत्नाश्चेविजिगीषमाणो
गद्देषुनिर्विरपयतेतपूर्वं ॥ अत्येतिदुर्गाश्रितकज्जितारीनृसाणेषुकामंविचरेदि
पश्चिन् ॥ १८ ॥ त्वं त्वज्जनाभांघिसरोजकोशदुर्गाश्रितोनिर्जितषट्सपत्नः ॥ सुखेहभो
गान्पुरुषातिरिष्टान्विमुक्तसंगः प्रकृतिंभजस्व ॥ १९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिसम
न्निहितोमहाभागवतोभगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनोजघुतयावनत
शिरोधरोवाटमिति स बहुमानमुवाह ॥ २० ॥ भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पिता

पचितिः प्रियव्रतनारदयो रविषममप्रिसमीक्षमाणयो रत्नसमवस्थानमवाङ्मनसं
 क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् २१। मरु रविपरेणैवं प्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षि
 वरमुतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिउत्तमयास्याप्यस्यमतिविषमविषज
 लात्रया उपरगम २२। इति हवावसजगतीपतिरीश्वरे छयाधिनिवेशितकर्माधि
 कारे खिलजगद्वध्वंसनपरशुभा वस्य भगवत आदिपुरुषस्यां प्रियुग जानव
 रतध्यानानुभावेन परिरंधितकषायाशयो वदातोपि समानवर्धनो महतां महीत
 उमनुशशास २३। अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मणः। उपयेमेव हि धितीना
 म तस्यामुहवाव आत्मजानात्मसमानशीलउणकर्मरूपदीयेदित्यनुदराभाव
 यां वनूवकन्यांचयवी २४। आसीधे धाजिह्वयत्तबाहु महावीरहिरण्यपरे तोयत

यसी नूर्जस्वतीं नाम.

एष सवनमेधातिथिवातिहोत्रकवयश्चित्सर्व एवाग्निनामानः २५। एतेषां कविर्म
 हावीरः सवनश्चित्त्रय आसन्नध्वरेतसः त आत्मविद्यायामर्भवादाहार्यकृतप
 रित्वयाः पारमहंस्यमेवाश्रममनजन् २६। तस्मिन्नुहवाव उपशमशीलाः परम
 र्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुस्यै देवस्य नीतानां शरणं हृतस्य श्री
 मञ्जरुणा रविंदाविरतस्मरणा विगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितां त
 त्दद्याधिगतेन भगवतिसर्वेषां नूतानां मात्मनूते प्रत्यगन्तमन्येवात्मनस्तादात्म्य
 मविशेषेण समीयुः २७। अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन् उन्नमस्तामसो
 रेवतश्चित्मन्त्रं तदधिपतयः। एवमुपश्रमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगती
 मर्बुदान्येकादशपरिवत्सरणा मव्याहता खिलपुरुषकारसारसंनृतहोर्दं दुग

लापीडितमौर्वागुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षोवर्हिष्मत्याश्चानुरिनमेधमान
प्रमोदप्रसरणयोषिण्यद्रीडाप्रमुषितहासावलोककुरुचिरश्चेत्यादिभिः पराभूयमा
नविवेकइवानवबुधमानइवमहामनावुजोऽरण्यावदवमासयतिमुरगिस्मि
नुपरिक्रामन्नगवानादित्योवसुधातलमधेनैवप्रतपत्यर्धेनावच्छादयति। तदा
हिन्नगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनमिन्दनसमजवेनरथेनज्योति
र्मयेनरजनीमपिदिनेकरिष्यामीतिसससत्त्वस्तरणिमनुपर्यक्रामत्तद्वितीपइ
वपतंग॥ ३९॥ येवाउहतप्रयचरणनेमिकृतपरिखातासेसससससिंधव आ
सन्नमतएवकृताः ससभुवोदीपा॥ ३०॥ जंबुप्रक्षणात्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसं
ज्ञाः तेषांपरिमाणं पूर्वस्मादुन्नरउन्नरोन्नयथासंख्यं विपुमानेनबहिः समंततउप

क्रमा॥ ३१॥ क्षारेरेक्षुरसोदसुरोदघनोदक्षारेददधिमंडोदशुद्धोदः ससजजधयः स
सदीपपरिखाइवाभंतरदीपसमानाएकैकरूपेनयथानुपूर्वसप्तसप्तपिवहिर्दीपे
षुएथकएथकपरितउपकल्पितासेषुजंबादिषुवर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्म
जानाग्रीध्रेभजिद्वयतबाहुहिरण्यरेतोघतएथमेधातिथिवातिहोत्रसंज्ञान्यथासं
ख्यंएकैकस्मिन्नेकमेकमेवाधिपतिंविदधे॥ ३२॥ दुहितरंचोर्जस्वतीनामोशनसे
प्रायउद्यस्यामामीदेवयानीनामकाव्यसुता॥ ३३॥ नैवंविधः पुरुषकारउरुक्रमस्य
पुंसांतदंघ्रिरजसाजितषड्गुणानां चित्रंविदूरविगत॥ सकृदादीतयन्नामधेयम
धुनासजहातिबंधं॥ ३४॥ सएवमपरिमितवज्रपराक्रमएकहातुदेवर्षिचरणानुरा
यनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृतमिवात्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेदइहमा

भा.पं.
५

हा ३५॥ अहो असाध्वनुष्ठितं यदग्निनिवेशितोऽहमिन्द्रियैरविद्यारचितविषयांधकूपे
तदजमजममुष्यावनितायाविनोदमगं मां धिग्धिगिति गर्हयांचकार ३६॥ परदेव
ताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमरोनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विनज्य भु
क्तभोगांच महिषीं मृतकमिव सह महाविभ्रतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वहो हृदि
गृहीतहरिविहारानुभावो भगवतो नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ३७॥ तस्य ह
वारतेश्लोकाः प्रियव्रत कृतं कर्म को नु कुर्याद्विनेश्वरम् ॥ यो नेमिनिमैरकरोत्छायां
घ्नन् स सवारिधी ॥ ३८॥ असंस्थानं कृतं येन सरिजिरिव नारिजिः सीमा च भूतनिर्वृत्यै
दीपे दीपे विभागः ३९॥ औमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजं ॥ यश्चक्रे निरयोपम्यं
पुरुषानुजनप्रियः ४०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशे प्रि

यव्रतविजये प्रथमोऽध्यायः १॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशा
सने वत्तमाने आग्रीध्रोजं वृद्धी पौकसः प्रजा औरसवधर्मा विश्रमाणाः पर्यगोपाय
तः १॥ सकलचित्पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलश्रेण्यां भगवंतं विप्रसृ
जोपतिमा भूतपरिचयेपि करण आत्मैकाग्रेण तपस्वी आश्रयं बभूव २॥ तदुपल
भ्य भगवानादिपुरुषः सरसि गायंतीं पूर्वचित्तिना माप्सरसमभिशापयामास ३॥ सा
च तदा प्रमोषवनमतिरमणीयं विविधनिविडविटपिविटपनिकरसंक्षिप्तपुरट
लतारूढस्य जलविहंगमिषु नैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुकुटकारं
उवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकृजितामलजलाशयकमलाकरमुपबन्नाम ४॥ त
स्याः सुजलितगमनपदविन्यासगतिविजासायाश्चानुपदेखणखणायमानरुचि

भा.पं.
६

रचरणान्नरणासनमुपाकस्यनरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयनमुकुल
युगलमीषादिकचय्यवचष्टातामेवाविहरेमधुकरमिवसुमनसउपजिघ्रंतांरिवि
जमनुजमनोनयनाक्कादुच्चैर्गतिविहारविनयावलोकसुखशरावयवेर्मनसिन्
णांकुसुमायुधस्यविदधतां विवरंही निजमुखविगलितामृतासवसहासभाषणा
मोदमहंधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुतपटविन्यासेनवज्जुस्यंदनस्तनकजराकव
रभाररशनांदेवांतदवलोकनेनविहतावसरस्यभगवतोमकरध्वजस्यवशमुप
नातो जडवरितिहोवाचा॥७॥ कात्वंचिकीर्षसिचकिंसुनिवयशोमेमायासिकापिन
गवत्परदेवतायाः विज्ये विभर्षिधनुषासुहृदात्मनोर्येकिंवामृगान्गयसेविपिनेप्र
मत्तान्॥८॥ वाणाविमोभगवतः शतपत्रपत्रौ शान्तावपुंखरुचिरवतितिग्मदंतौ

कस्मैयुयुंक्षसिवनेविचरन्नविघ्नः क्षेमायनोजडधियांतवविक्रमोःस्तु॥९॥ शिष्याश्मेभ
गवतः परितः यवंतिगायंतिसामसरहस्यमजस्रमीशं युष्माच्चिखाविजुलिताः
सुमनोनिवृत्ताः सर्वेभजेत्पिगणाश्चवेदशाखा॥१०॥ वाचंयंरंचरणपंजरतिनिरी
णां ब्रह्मन्नरूपसुखरांश्रणवामतुभ्यां लब्धाकदंबरुचिरंकविटंकविंबेयस्यामला
तपरिधिः कचवत्कलंते॥११॥ किंसंनृतंरुचिरयोर्धिजशृंगयोस्तेमध्येरुशोवहसि
पत्रदशिः श्रितामेपंकोरुणाः सुरभिरात्मविषाणाईदृग्येनाश्रमंसुभगमेसुरभीक
रो॥१२॥ लोकंप्रदर्शयसुहृत्तमतावकंमेयत्रत्यइत्यमुरसावयवावपूर्वो॥ अस्मादि
धस्यमनउन्नयनोविभर्त्तिबहुद्रुतंसरसराससुधादिवक्त्रे॥१३॥ कावात्मवृत्तिरदना
धविरंगवातिविघ्नोः कलास्पनिमियोन्मकरोचकणो उदितमीनयुगलंदिजपं

भा.प.
७

क्रिणो विरासन्नं गनिकरं सरश्च नुखं ते ॥ १४ ॥ यो सौ तया करसरो जह नः पतंगो हि
धुन्नमन्नमत एजयते ॥ क्षिणी मे स्मरसि वक्रजरा वरूयं कष्टो क्षिणो हरतिलं पट
रुषनी वीम ॥ १५ ॥ रूपं तपो धनतपश्चरतां तपो घ्नं ते तनुके न तपसा न वतो फल
वंधं ॥ कर्तुं तपो हं सिमया सह मित्रमस्य किं वा प्रसीदति स वै न वभाव नो मे ॥ १६ ॥ न त्वां
त्यजामि दयितं द्विज देव दत्तं यस्मिन् मनो हृगपि नो न विपाति तत्र ग्रं प्रांचारु शृण्व हं मि
ने तु मनुव्रतं ते चिन्तयतः प्रतिसरं तु शिवाः स चिन्तय ॥ १७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इ
ति जल नानुनयाति विशारदो ग्राम्य वै दग्धपापरिभाषया तां विबुधवधूं विबुध
मतिरधिसभाजयामास ॥ १८ ॥ सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयः श्रि
यो हार्येण पराक्षिप्तमनास्तेन सहा युता युतपरिवत्सरोपजस्रणं कालं जंबूद्वी

पपतिना नौ मस्वर्गमोगा न्बुभुजे ॥ १९ ॥ तस्यामुहवाव आत्मजान् सरजर्षिवर आग्नीध्रो
नामि किंपुरुष हरिवर्षे जात रम्य क हिरण्य कुरुभद्राश्च केतुमालं सान्नवपुत्रान् स
जनयत् ॥ २० ॥ सा सत्वाय सुतान् वातुवत्सरं गृह्णवापहाय पूर्वचित्तिर्न्ययवाजं देवसु
पतस्ये ॥ २१ ॥ आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्यत्तिकेनैव संहननवलोपेताः पित्रा विभ
क्ता आत्मतुल्यनामानि यथा भागं जंबूद्वी पवर्षाणि बुभुजुः ॥ २२ ॥ आग्नीध्रो राजा अतः स
कामानामसरसमेवातुरि नमधि मन्यमानस्तस्याः सजोकतां श्रुतिमिरवारुं धयन्नपि
तरो मादयंते ॥ २३ ॥ संपरेते पितरि नवभ्रातरो मे रुहिह मेरु देवी प्रतिरूपा सुयदंष्ट्री ज
तारम्यां श्यामां नारं नद्रां देववायिमिप्ति संज्ञानवोदवहन् ॥ २४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे पंचमस्कंधे आग्नीध्रवर्णनो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच

सं

श्री.पं.
८

नानिरपत्यकामोः प्रजया मेरुदेव्या भगवंतं यत् पुरुषमवदितात्मा यजता ॥ १ ॥ तस्य ह वाव
श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्षेष्टु प्रचरत्सु न्यदेशकालमंत्रस्त्रिंशति विधानयो
गोपयन्त्यादुरधिगमो भगवाद्भागवतवत्सलतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं नि
जज नानि मे ताये विधि स्या गृहीत तद्दयो तद्दयंगमं मनो नय नानंद नावय वा निरगमं वि
श्वकार ॥ २ ॥ अथ ह तमा विष्कृत सुज्युगल च यंहिरण्यं पुरुषविशेषं कपिशकौशेयां
वरधरसुरसि विलसत् श्रीवत्सलजामंदरवरवनरुहवनमाजाः सूर्यमृतमणिगरा
दिभिरुपजसितं ॥ ३ ॥ स्फुटकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकुंडलकटककरिभ्रतहारकेस
रत्नपुण्ड्रगच्छाविभूषितमृत्तिकसरस्य गृहपतयोः धनाश्चोन्नमधनमुपजभ्यस
बहुमानमर्हणो नावनतशीर्षाणि उपतस्थुः ॥ ४ ॥ रुषय ऊचुः ॥ ॥ अहं सिमुदुरहं नमा

मा

८

हंणमस्माकमनुपयानां नमोनम इत्येतावत्सदुपशिक्षितं कोर्हंति पुमान् प्रकृति
गुणव्यतिकरमतिरनीश इत्येतावत्सदुपशिक्षितं कोर्हंति पुमान् प्रकृति
कृतिनीरूपनिरूपणम् ॥ ५ ॥ सकलजननिकायवृत्तिननिरसनशिवतमप्रवरगु
णगणैकदेशकथनादते ई परिजनानुरागविरचितशब्दसंशब्दसलिलजलसि
तकिशालयद्वंकिरैरपि संभृतया सपर्यया किल परमपरितुष्यसि ॥ ७ ॥ अथा न
यापिनमवत इज्ययोरुच्चारयामुचितमर्थमिहोपजभामहे ॥ ८ ॥ आत्मन ए
वानुसवनमंजसा अत्यतिरेकेण बोद्धयमाना शेषपुरुषार्थस्वरूपस्य किंतु नायाशि
ष आशासानानामेतरमिसंशयनमात्रं न वितुमर्हसि ॥ ९ ॥ तद्यथा बालिशानां स्वयमा
त्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपरमपुरुषः प्रकर्षकरुणया स्वमहिमानं चापवर्णा

रव्यमुखं मुपकल्पयिष्यन्स्वयं नापचित एवेतरवरिहो पलसिता ॥ १० ॥ अथायमेव वरो
 स्वरुत्तमयर्हिर्विहिराजर्वेर्वरद्वर्षजो भवान्मिजपुरुषे सणविषय आसीत् ॥ ११ ॥ असं
 गनिशितज्ञानानलविधुता शेषमज्ञानो भवत्समावानामात्मारामाणां मुनीनामनवर
 तपरिगुणितगुणगणपरममंगजायनगुणगणकथनोसि ॥ १२ ॥ अथ कथंचित्स्व
 लनक्षुत्पतनजंभणदुरवस्थानारिषु विवशानां नः स्मरणाय त्वरमरणदशायामपि
 सकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि नवंतु ॥ १३ ॥
 किंवायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमात्रासा न ईश्वरमाशिषां स्वर्गपिवर्गयोर
 पि न गवंतमुपधावति प्रजायामर्थप्रित्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणं ॥ १४ ॥ को वा
 हतेः पराजितोः पराजितयामायया अनवसितपदव्याना वृतमतिर्विषयविषरया

ना वृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरण ॥ १५ ॥ यदुहवावतवपुनरदन्नकर्त्तरि ह समारू
 तस्तदर्थधियां मंदानां नस्तद्यदेव हे जनं देवदेवा ह सिंहास्येन सर्वान्मिति वौटुमविदु
 षां ॥ १६ ॥ इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषवर्षजो वर्षधरा निवदितच
 रणः सदयमिदमाह ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहो ब्रताहमृषयो भवद्विरवित
 यगोर्निर्वरममुलभमभियाचितो यदमुष्य आत्मजो मया सदृशो भूयादिति ममाह
 मेवानिरूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मवादेन मया भवितुमर्हति ममेव हि मुखं यद्विजदे
 वकुलं ॥ १८ ॥ तत आसीद्भीयंश्चकलयामि आत्मतुल्यमनुपजन्ममात्मा ॥ १९ ॥
 इति निशामयं त्यामेरुदेव्याः पतिमभिधायां तर्द्धं भगवान्बर्हिषितस्मिन्नेवं विष्म
 दं न भगवान्परमर्षिभिः प्रसारितो ना मे प्रियचिकीर्षया तद्वरो धायने मेरुदेव्या

न्या.पं.
१०

धर्मानि दर्शयितुं कामो वातरश्नानां श्रमणानां रूषाणामूर्ध्वमं पिनां शुक्रया तन्वाव
ततारा २०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उ
वाच ॥ अथ तमुत्पन्नैवाभिव्यज्यमानमगवत्त्रक्षणे साम्योपशमवैराग्यैश्चर्यमहा
विहृतिमिरतुदिनमेधमाना तु नावं प्रकृतयः प्रजाब्राह्मणदेवताश्चावनितजसम
वनायातितरंगजगधु ॥ १॥ तस्य ह्वा इत्यं वष्पणा वरीयसा हृदत श्लोकेन च ओजसा
वजेन श्रिया यशसा वीर्यशैव्याभ्यां च पिता रूषम इतीदं नाम चकार ॥ २॥ तस्य ह्वा इ
त्यर्द्धमानो मगवान् वर्षेन ववर्षत इव धार्य मगवान् वर्षेन देवो योगेश्वरः प्रहस्यात्म
योगमायया स्ववर्षमजना मं नामाभ्यवर्षत ॥ ३॥ नाभिस्तु यथा भिलषितं सुप्रजस्तम
वरुधातिप्रमोदमरविह्वलोगजदक्षरयागिरास्वैरंगहीतनरलोकसधर्ममगवं

१०

तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्सनातेति साक्षुरागमुपजातयन्परं निर्वृ
त्तिमुपगत ॥ ४॥ विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजाना निरात्मजं समयसे
तुरसायामभिषिच्य ब्राह्मणेष्टपनिधाय सह मेरुदेवा विशाखायां प्रसन्ननिपुणैत
पसासमाधियोगेन नरनारायणाख्यं मगवंतं वासुदेवमुपासीनः कालेन नमहिमान
मवाप ॥ ५॥ यस्य ह्वा इत्यं वेषश्लोका बुदाहरंति को नुत कर्मराजं वर्षेन निरन्वाचरेत्युमा
न् ॥ अपत्यतामगाद्यस्पदरिः शुद्धेन कर्मणा ॥ ६॥ ब्रह्मण्योन्यः कुतो नात्रे विप्रामंगलप्र
जिताः यस्य वर्हिषियते शंशया मासुरेजसा ॥ ७॥ अथ ह मगवान् वर्षेन देवः स्ववर्ष
कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितुरुकुजवासोज्ज्वलरैर्गुरुमिरतुता तो गहमेधि
नां धर्मानुशिस्तमाणोजयंत्यामिंद्रतायामुभयजक्षणे कर्मसमाप्तायाम्नातम

न

भा.पं.
११

मियुं न न आत्म जानामात्मसमानानां शतं न यामासा येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः
श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपशिंति। एतमनुकुशावर्तश्चावर्तश्च
स्यावर्तमिच्छयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्य कविर्भः कीकट इति नवनवति प्रधानाः ॥ १० ॥ क
विर्हरि रंतरि सः प्रबुद्धः पितृजाय न आविर्होत्रो यद्रुमिलश्च मसः करभाजन इति भा
गवत धर्मदर्शनानवमहाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपहृदितं वसुदेवना
रदसंवादमुपशमाय नमुपरिशुद्धं यिष्यामः ॥ ११ ॥ यवीयां सरकाशीति जयिंते याः पि
तुरदेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यत्त शालाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा व हवुः ॥ १२ ॥
भगवानृषभसंत आत्मतंत्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरंपरः केवलानंदानुभव ईश्वर एव
विपरीतवत्कर्मणिषारप्रमाणः कालेनानुगतधर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विशंस

२२

२१

मउपशान्तो मैत्रः कारुणिको धर्मार्थि यशः प्रजानंदामृतावरोधेन गृहेषु लोकेभ्यः परमं त
॥ १३ ॥ यद्यच्छीर्षणा चरितं तत्र हवुर्वर्तते लोकः ॥ १४ ॥ यद्यपि स्वविरितं सकलधर्मं ब्रा
ह्मण्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण सामारिभिरुपायैर्जनतामनुशाशासा ॥ १५ ॥ इत्यदेशका
ले वयः श्रद्धां विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज ॥ १६ ॥
भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन् वर्षे न कश्चन पुरुषो वांछित्यविद्यमानमिवात्मनो
न्यस्मात्कथंचन किमपि कर्हि विदवे सते प्रत्तयन्ति सवने विजृम्भितस्नेहातिशयमंतरेण ॥ १७ ॥
सकलविदरमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निरणमयं
तीनामात्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच
॥ १८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे कृष्णदेवानुचरिते चतुर्थोऽध्यायः ॥

रूपमउवाच॥ नायंदेहोदेहभाजां नलोके कृशानकामानर्हते विदुः जांये। तपोरि
व्यं पुत्रकायेन सत्वं शुभेयस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनंतं॥ १॥ महत्ते वां धारमाहुर्विमुक्तेस्त
मोक्षारं योषितां संगिसंगं महंतस्ते समचिन्ताः प्रशंता विमन्यवः सुहृदः साधवो
ये॥ २॥ ये वामयी शेरुतसौ हृदायजिनेषु देहं भरवान्निर्केषु गृहेषु जायात्मजगति
मत्सु न प्रीतियुक्ताया वदथ श्रिलोके॥ ३॥ नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिन्द्रियप्रीत
य आहृणीति न साधु मन्येय त आत्मनो यमसन्नपि के राद आसदेह॥ ४॥ प
राभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मनत्वं यावत्क्रियास्तावदिदं मनो
वैकर्मत्मिकं येन शरीरबंधा॥ ५॥ एवं मनः कर्मवशां प्रयुक्ते अविद्यात्मस्युपधी
यमाने प्रातिन्यावन्मयि वासुदेवेन मुच्यते देहयोगेन तावत्॥ ६॥ यदा न परस्पर

त्ययथा गुणे हं स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् गतस्मृतिर्विदति तत्र तापानासाद्य मेषु
न्यमगारमत्तः॥ ७॥ पुंसः स्त्रियामिषु नीजावमेनंतयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः॥ अतो गृह
क्षेत्रमुतासविज्ञैर्जनस्य मोहो यमहं ममेति॥ ८॥ यदा मनो हृदयग्रंथिरस्य कर्मावबुधे
दृढ आस्रयेता तदा जनः संपरिवर्तते स्मात्सुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुं॥ ९॥ हं से गुरो म
यि न क्षातु वृत्त्या वितृष्या दंदति क्षयाच्च॥ सर्वत्र जंतोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया
तपसे हानि वृत्त्या॥ १०॥ मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मदेव संगो गुणकीर्तनान्मे॥ निर्वै
रसाम्योपशमेन पुत्रा जिज्ञासया देहगेहात्मबुधे॥ ११॥ अध्यात्मयोगेन विविक्तमेव या
प्राणेंद्रियात्माभिजयेन सध्रुवः॥ सच्छ्रुत्वा ब्रह्मचर्येण शश्वदसं प्रमादेन यमेन वाचां
॥ १२॥ सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन ज्ञातेन विज्ञानविराजितेन योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो

त्रा० पं०
१३

लिङ्गं यपो हेतुशोहमाख्या १३ कर्माशयं हृदयं ग्रंथिबंधमविद्यासाहितमप्रम
न ॥ अनेन योगेन यथापदेशं सम्यगव्यपोत्योपरमेतयोगात् १४ पुत्रांश्च शिष्यांश्च
नृपो गुरुवामिहोक्तकामो मदनुग्रहार्थः इत्थं विमन्युरनु शिष्यादत ज्ञान्न योज
येत्कर्मसुकर्ममहात्मा कं योजयन्मनुजोर्थं जनेन निपातयन् नष्टदं हि गते १५
लोकः स्वयं श्रेयसिनश्च दृष्टिर्गोचरिस्मिन्माहेतुनिकामकाम ॥ अन्योन्यवैरः सुखजे
शहेतोरनंतदुःखं च न वेदमूढ ॥ १६ कस्तं स्वयंतदमिहो विपश्चिदविद्यायां मंत
रेवर्त्तमानां दृष्ट्वा पुनस्तं स घणः कुबुद्धिं प्रयोजयेदुत्पथं यथांधं ॥ १७ गुरुर्न स
स्यात्स्वजनो न स स्यात्पितान स स्याज्जननी न सा स्यात् ॥ दैवं न तस्यान्नपतिश्च स
स्यान्नमोचयेद्यः समुपेतमृत्युं ॥ १८ इदं शरीरं मम दुर्विजायंतत्वं हि मे हृदयं य

१३

त्रधर्म ॥ पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आशदतो हि मामृषमं प्रादुशयति ॥ १९ तस्मान्न वंतो हृदये
न जाताः सर्वे महायांसममुंसनामो अक्रिष्टबुध्या न रतं न जध्वं शुश्रूषणं तद्गणं प्रजा
नां ॥ २० भूतेषु वीरुज्य उदुन्नमाये स शसपास्तेषु स बोधनिहा ॥ ततो मनुष्याः प्रमथा
स्ततो पितैर्धैर्गैर्वसिष्ठा विबुधा तु गायो ॥ २१ देवासुरेभ्यो मघव त्रधाना दक्षा दयो ब्रह्म
सुतस्तुतेषां नवः परः सोम विरंच्य वीर्यः समत्य रोहं दिज देव देव ॥ २२ न ब्राह्मणैस्तु ज
येन्न तमन्यत्यश्यामि विप्राः किमनः परंतु यस्मिन् नृभिः प्रदुतं प्रदया ह मश्नामि कामं न
तयाग्निहोत्रे ॥ २३ धनात्तदुरुशती मे पुगणी येनेह सत्वं परमं पवित्रं ॥ शमोदमः सत्यम
नुग्रहश्च तपसि तिहातु न वंश्च यत्र ॥ २४ मत्तोप्यनंतात्यरतः परस्मात्स्वर्गपवर्गधिप
तेन किंचित् येषां किमु स्यादितरेण ते चाप किंच नार्ता मपि न किं नाजां ॥ २५ सर्वा

लिमधिष्म तया भव त्रिभुवनानि सुताधुवाणि। संभावितयानि पदे पदे वोक्विक्क
हग्निस्तदुहाहं मे ॥ १२ ॥ मनोवचोदककरणे हितस्य साक्षात्कृतं मे परिबृंहणं हि वि
नायुमान्ये नमहाविमोहादकृतं तपाशा न विमोक्तुमीशे ॥ २१ ॥ शुक उवाच ॥ ए
वमनुशास्यात्मजादस्य मनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महाभुवः परमसुहृद्गवा
नृषमापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महापुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्य उक्षणं
चारमहंस्य धर्ममुपशिक्षमाणः स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपराय
णं नरतंधराणि पातनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त
इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिता हवनीयो ब्रह्मावर्त्तात्प्रवव्राज
॥ २८ ॥ जटांधमूकवधिरपिशोन्मादकवदवधूतवेषो मित्राण्यमाणो पिजनानां

महीतमौ न व्रतस्तुष्टौ वन्तव ॥ २९ ॥ तत्र तत्र पुराणा कश्चेदखर्वदवाटिशिविरत्र
जघोषसार्थगिरिव नादिषु पथमवनिचरापसदैः परिहृत्यमानो मक्षिकाभिरिव
वनगजस्तर्जनिताडनावमेहनशी वनयावशकृद्भजः प्रक्षेपप्रतिवातदुरुक्तैस्त
दविगणयन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन् देहोपलक्षणे सदृश उभयानुभवात्स्वरूपे
ण स्वमहिमावस्थानेनासमारोपिता हं ममाभिमानत्वादविरवंदितमनाः पृथिवीमे
कचरः परिव्रजाम ॥ ३० ॥ अतिसुकुमारकरचारणोरः स्थजविपुलबाह्वंसयुगल
वदनावयवविन्यासः प्रकृतिसुंदरस्वभावहासमुखो नवनलिनदलायमानशि
शिरतारुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकलकंदनासोविगृह
स्मितवदनमहोत्सवेन पुरवर्तिनानां मनसि कुसुमशरासनमुपदधानः परांग

वलंबमानकुरिलजरिलकपिशकेशररिभारोवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहण
हीतइवाइत्यता॥३१॥यर्हिवावसनगवानलोकमिमयोगस्यादाप्रतीपमिवाचक्ष्ण
स्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीजमिति तमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयानएवाश्नातिपिबति
खादतिअवमेदतिहृदतिस्मचेष्टमानउच्चरितआदिग्धोद्देशः॥३२॥तस्यहयःधुरी
प्रसुरमिसौगंधोवायुस्तंदेशंदशयोजनंसमंतात्सुरभिचकार॥३३॥एवंगोमृग
काकचर्याव्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानःकाकगोमृगचरितःपिबतिखादतिअव
मेदतिस्म॥३४॥इतिनानायोगचर्याचरणोभगवान्कैवल्यपतिरूषत्रोविरतपर
ममहानंदानुभवआत्मनिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेभगवतिवासुदेवआत्मनो
व्यवधानानंतरोदरभावेनसिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णेयोगेश्वर्याणिवैहायसम

नोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृष्टयोपगतानिनांजसान्प्रहृदये
नाभ्यनंदत्॥३५॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेरूषभदेवातुचरितेपं
चमोऽध्यायः॥५॥एजोवाच॥ननूनंभगवन्नात्मारंमाणंयोगसमीरितज्ञाना
वनर्जितकर्मबीजानामेश्वर्याणिधुनःक्लेशदानिभवितुमर्हंतियदृष्टयोपगता
नि॥१॥कषिरुवाच॥सत्यमुक्तंकिंविहवारंकेनमनसोधाविषममनवस्थान
स्यशठकिशतइवसंगच्छते॥२॥तथाचोक्तंनकुर्यात्किर्हिवित्सख्यमनमित्यनव
स्थितेयद्विसंनद्धिराच्चीर्णचस्कंदतपरेश्वरम्॥३॥नित्यंदहातिकामस्यछिद्रंत
मनुयेरययोगिनःकृतमैत्रस्यपत्पुनर्यैवधुंश्रुत्वा॥४॥कामोमन्युर्महोत्तमः
शोकमोहभयादयःकर्मबंधश्चयन्मूलःस्वीकुर्यात्किंकोतुतदुध॥५॥अथैव

भा.पं.
१६

मखिललोकपाजलजामोविजक्षणेर्जउवदवधूतवेषभाषाचरितैरविजक्षितन
गवत्प्रभावोयोगिनांसांपरायविधिमतुशिष्यनस्वकलेवरंतिहासुरात्मन्यात्मान
मसंयवहितमनर्थान्तिरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरश
माहीतस्यहवाएवंमुक्तलिंगस्यप्रगवतरूपनस्ययोगमायावासनयादेहमांज
गतीमन्निमानानामेतच्चक्रममाणा॥७॥ कोंकवेंककुटका नरक्षिणकर्णाटका न
देशान्नयदुद्योपगतः कुटकाचलोपवन आस्पेकताश्मकवज उन्मादस्वमुक्तमू
र्द्धतोसंवीतएवविचारादी अथसमीरवेगविधूतवेष्टविद्यर्षणजातो ग्रहावान
जस्तद्वनमालेलिहानः सहतेनदहाह॥८॥ यस्यकिंजातुचरितमुपाकर्ण्यकोंक
वेंककुटकानांराजार्हनामोपरिशिष्यकजावधर्म उक्त्वाकृष्यमारीमवितयेन

१६

विमोहितः स्वधर्मपथमकुतो नयमपहायकुपयपाखंडमसमंजसं निजमनी
षयामंदः संप्रवर्त्तयिष्यते॥९॥ येनेहवावकलोमनुजापसहादेवमायामोहि
ताः स्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीना देवदेवनान्यपत्रतानि निजमिजेष्ठया
गृह्णाना अस्त्रानाचमना शौचके शौचं चनादा निनिकलिनाधर्मबहुलेनोप
हितधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण न विष्यति॥१०॥ तेचह
र्वाक्तनयानिजलोकयात्रयोधपरंपरयातयैवाश्वस्तास्तमस्यंधेस्वयमेवप्रपतिष्य
ति॥११॥ अयमवतारे रजसोपप्लुतकैवल्योपरिशिष्यणार्थस्तस्यानुगुणानुश्लोका नृगा
यंति॥१२॥ अहो नुवः सप्तसमुद्रवत्यादीषेष्टवर्षेष्टधिपुण्यमेतत् गायंति यत्रत्यज
नामुरारेः कर्माणि न द्राण्यवतारवंति॥१३॥ अहो नुवं शीयशसावरातः प्रैयव्रतोप

भा.पं.
१७

त्रयुमान्दुराण॥ कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्च चारधर्मयदकर्महेतुं॥ १५॥ को न च स्य
काशमपरोनुगच्छेन्ननोरथेनाप्यनवस्ययोगी॥ यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्तात् सन्नया
येन कृतप्रयत्ना॥ १६॥ इति हस्मसकजवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगव
तरूपभारमस्य विशुद्धाचरितैरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहामं
गजायनमिदमनुश्रुधयोपचितयाहुरेणेत्याश्रावयति वा वहितो भगवति तस्मि
न्नासुरदेवैकांततो भक्तिरनयो रपि समनुवर्तते॥ १७॥ यस्यामेव कवय आत्मान
मविरतं विविधवृत्तिन संसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयंतस्तथैव
पर्यानिर्वृत्त्यात्यपवर्गमात्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रि
यं ते भगवती यत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः॥ १८॥ राजनरपतिर्गुरुरलं भवयद्गुणां
तां

१७

देवं प्रियः कुलपतिः कचकिं करोवः अस्वेवमंगभगवान् भजतां मुकुंदो मुक्तिं
रहाति कर्हिचित्स्मन भक्तियोगं॥ १९॥ नित्यानुवृत्तनिजजामनिवृत्ततत्त्वः श्रेयस्य
तद्वचनयाचिरसुखबुद्धेः॥ लोकस्ययः करुणया भयमात्मलोकमाख्यातमो भगव
ते रूपमायतमै॥ २०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे रूपभगवत उच
रितेषु शेषोऽध्यायः॥ ६॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ भरतसुमहाभागवतो यदा भगवता वनि
तजपरिपालनाय संचितं तस्तदुदासनं परः पंचजनं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे
॥ १॥ तस्यामुदवा आत्मजा नृकात्मेनादुरूपानात्मनः पंचजनयामास नृतादिरि
व नृतसुखाणि॥ २॥ सुमतिं रंष्टुं नृतं सुदर्शनमाचरणं धूम्रकेतुमिति॥ अजना
सं नामैतद्वर्षं नारतमितियत आरभ्य अपरिशंति॥ ३॥ सबहुविन्महीपतिः पितृ

मा.पं.
१८

वितामहवदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणि वर्त्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्त्तमानाः प
र्यपालयन्तः ॥ ४ ॥ इति च भगवंतं यत्तत्क्रतुं क्रतुमिरुच्चावचैः अद्यात्तापि होत्रदर्श
पूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिनिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना
॥ ५ ॥ संप्रचरन्मुनानायागेषु विरचितांगक्रियेष्वर्चयन् क्रियेष्वर्चयन् क्रियाफ
लं धर्माख्यं परब्रह्मणियत्तदुरुषे सर्वदेवतालिङ्गानां मंत्राणामर्थनियामकतया सा
क्षात्कर्त्तरि परदेवतायां भगवत् ॥ ति वासुदेव एव भावयमान आत्मनै पुण्यमृदित
कषायो हविष्वध्वर्षुभिर्गर्त्यमाणेषु स यत्तमानो यत्तन्नाजो देवांस्तान् पुरुषावय
वेषु अभ्यध्यायत् ॥ ६ ॥ एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यां तर्ह्येकाकाशशरीरे ब्रह्मणि
भगवति वासुदेवे महापुरुषोपलक्षणे श्रीवत्सकोस्तु भवनमाचारि हरगदादिभि

१८

रूपलक्षिते निजपुरुषतद्विहिते नात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां
भक्तिरतुदिनमेधमानरया जायते ॥ ७ ॥ एवं वर्षासुतसहस्रपर्यं तावत्तत्कर्मनिर्वाण
वसरोधितुज्यमानं स तनये भ्योरिभ्यं पितृपैतामहं यथाहायं विभज्य स्वयं सकल
संपन्निकेता त्वनिकेता सुलहा श्रमं प्रवव्राज ॥ यत्र हवा वभगवान् हरिरद्यापित
त्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन संनिधाप्यते इह रूपेण ॥ ८ ॥ यत्राश्रमपदान्मुभयतो
नाभिनिर्देषञ्चक्रे अक्रनदीनामसरित्प्रवरा सर्वतः पवित्राकरोति ॥ ९ ॥ तस्मिन्नुह
वावकिलसकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिशलयतुलसिकांबुभिः
कंदमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयानि
जाय उपरतोपशमः परं निर्वृतिमवाप ॥ १० ॥ तथेत्यमविरतपुरुषपरिचर्यमान

भा.पं.
१९

गवति प्रवर्धमानानुगगभरदुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्दिष्टमानरोमपुत्रक
कुलक औकंम प्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुधावलोकनयनएवंनिजरमणारुणचरणार
विंदनुधानपरिवितनक्तियोगेनपरिपुतपरमाद्वादगंभीरहृदयहृदावगादधिषण
स्तामपिक्रियमाणंभगवत्सपय्यंनिसम्भार॥११॥ इत्यं धृतभगवद्व्रतरेणेयातिनवा
समानुसवनाभिषेकाद्रिकपिशकुटिलजटाकलापेनचविरोचमाना॥ सूर्यश्चिभगवं
तंहिरण्यमयंपुरुषंउज्जिहानेसूर्यमिंदुजेत्युपतिष्ठन्नेतत्सदृशेवाच॥१२॥ पणेरजःसवि
तुजतिवेदीदेवस्य भगेमिनसेदंजजान सुरेतसादः पुनरविश्यचष्टेहंसं ग्राह्यंनृपद्रि
गिरामिमा॥१३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे दशमाहस्यां संहितायां भ
रतचरिते भगवत्परिचर्यायां सप्तमोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा तु महानद्यो

१९

कृतानिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगणनो मुहूर्तत्रयमुदकांत उपविवे
शतत्रतराजतद्वहिरिणीपिपासयान्मासमेकैवोपजगाम तयापेपीयमान उदके ताव
देवा विदूरेण नरतो मृगपतेरुन्नाहो लोकभयंकर उदपतत् ॥१॥ तमुपश्रुत्य साम्भगव
धः प्रकृतिविक्रवाचकितनिश शणासुतगमपिहरिभयानि निवेशयत्तदयापारि
प्रवेदद्विरगततयाभयात्सहसैवोच्चक्राम ॥२॥ तस्याउत्पतंत्या अंतर्वत्स्या उरुभयावगति
तोयोनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसिनिपपात तत्प्रसवोत्सर्पणभयस्वेदादु रास्वगणेन विपुल्य
माना कस्यां विहयं किं घ्नसारसतानि पपात अयममारच ॥३॥ तं त्वेण कुणकं कृपणं स्रो
तमान्दसमानमभिवाक्ष्यापविहं बंधुरिवा नुकं प्रयाग जर्षिभरित आदाय मृतमातर
मित्याश्रमपदमनयत् ॥४॥ तस्य हवा एण कुणके उच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्या

भि

जा.पं.
२०

हरहस्तयोषणपालनलाजनप्रीणनानुधानेनात्मनियमाः सदयमाः पुरुषपरि
चयदियएकैकशः कतिपयेनाहर्गणेनवियुज्यमानाः किञ्चसर्वएवोदवसन् ॥ ५ ॥ अ
होवतायं हरिणकुणकः कृपणस्त्वरथचरणपरिभ्रमणरयेणस्वगणमुदबन्धु
न्यः परिवर्जितः शरणं चमोपसादितो मामेवमातापितरौ ज्ञातज्ञातीन् दयौथि कौ
श्रेवोपेयायनात्यं कंचनवेदमय्यतिविस्मयश्च अतएवमयामत्यरायणस्य पो
षणपालनप्रीणनलाजनमनस्युनानुष्टेयं शरणोपेक्षादोषविदुषा ॥ ६ ॥ नूनं
त्यायाः साधव उपशमनशीलाः कृपणमुददएवंविधार्थे स्वार्थानिपियुरुतगनुपे
क्षन्ते ॥ ७ ॥ इति कृतानुषंग आसनशयनादनस्यानाशनादिषु सहमृगजङ्गनास्नेहावु
बधत्तदय आसीत् ॥ ८ ॥ कुशकुसुमसमित्यलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमा

२०

म

लोचकशालावृकादिभ्यो नयमाशंकमानो यदा सह हरिणकुणकेन वनं समाविश
ति ॥ ९ ॥ पथिषु च मुग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमति प्रणयनरहदयः कार्पण्य
त्कंधेनोद्धति एवमुत्संगे उरसि बाधायोषलाजयन्मुदं परमामवाप ॥ १० ॥ क्रि
यायां निवर्त्यमानायामंतरालेषु त्यायोत्याययदैनमभिचक्षीत तर्हि वावसवर्षप
तिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशासे स्वस्ति स्तावत्सते सर्वत इति ॥ ११ ॥ अ
न्यदा नृशमुद्विग्नमनानष्टविण्मव रूपणः सकृदणमसितर्पेण हरिणकुण
कविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन् किञ्चकश्मलं महदभिरंभित इ
ति होवाच ॥ १२ ॥ अपि वतसवै कृपण एणवालको मृत हरिणीमुत अहो ममाना
यस्य शठकिशतमतेरकृतमुकृतस्य कृतविस्मय आत्मप्रत्ययेन तदविगणय

नसुजनश्वागमिष्यति किं ॥ १३ ॥ अपि शेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शय्याणि चरंतं देवगुप्तं
स्यामि ॥ १४ ॥ अपि नृकशाजादृको न्यतमो वानैकचरणकचरो वा न क्षयति ॥ १५ ॥ नि
म्लोचति हनगवान्सकलजगत्सेमोदयस्त्रय्यात्माद्यापिममनमृगवध्या न्यास आ
गच्छति ॥ १६ ॥ अपि सिद्धकृतसुकृतमागत्य मांसुखपिष्यति हरिणराजकुमारो विवि
धरुचिरदर्शनीयनिजमृगहारकविनोदैरसंतोषं स्वानामपनुदन् ॥ १७ ॥ श्वेलिका
यां मांसमृषा समाधिनामीजितहं प्रेमसंरंभेण च कित आगत्य पृथदपुरुषविषाण
प्रेण लुंठति ॥ १८ ॥ आसादितहविषिबर्हिषिदूषिते मयोपाजब्धो नीतनीता सद्युप
रतराज रुषिकुमारवदवहितकरणकलाप आस्ते ॥ १९ ॥ किं वा अरे आचरितं तप
स्तपस्विन्या नयायदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमा

खरस्वरुपदंपंक्ति निर्धविणविधुरातुरस्य हृपणस्य ममद्रविणपदवीं सूचयंत्या
आत्मानं च सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गपिवर्गकिमानां देवयजनं करोति ॥ २० ॥
अपि सिद्धसौभगवानुदुपतिरेनं मृगपतिभयात् मृतमातरं मृगबालकं स्वाश्रमपरि
त्रष्टमनुकंपयाकृपणजनवत्सलः परिपाति ॥ २१ ॥ किं चात्मजविश्लेषत्वरदवदहनशि
खाभिरुपतप्यमानहृदयस्य जनजिनीकं मासुपमृतमृगीतनयं शिशिरशान्ता नुरा
गगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगमस्तिभिः ॥ २२ ॥ धयतीति च ॥ एवमघटमानम
नोरथाकुलहृदयो मृगहारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारंभेण तोविभंशितः स
योगनापसो नगवदाराधनजसणाच्च ॥ २३ ॥ कथमितरथा जात्यंतराण एणकुणकआ
संगः साक्षात्त्रिः श्रेयसप्रतिपक्षतया प्राकपरित्यक्तदुस्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैव मंतरा

यविहतयोगारंभणस्य राजर्षे रितस्य तावन्मगार्भकपोषणपाजनप्रीणनजातना
नुषंगेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुविलंदुरतिक्रमः काजः करतरभस आ
पद्यत ॥ २३ ॥ तरानीमपि पार्श्ववर्तिनिमात्मजमिवावुशेचंतमनिवीक्षमाणो मगलै ए
वाग्निनिवेशितमनाविस्मृत्य लोकमिमंसह मगलै कले वरं मृतं जन्मावुस्मृतिरितर
वन्मगशरीरमवाप ॥ २४ ॥ तत्रापि हवा आत्मनो मगत्व कारणं भगवदाश्रयनसमीहानु
भावेनावुस्मृत्य भूरा मनुतप्यमान आह ॥ २५ ॥ अहो कश्चिद्दृष्टो हमात्मवतामनुपयाद्य
दिमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्याकरण्यशरणस्यात्मवत आत्मनिसर्वेषां आत्म
नां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणप्रियोगेनाश्रय
सकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कात्मे निमनस्तनुपुनर्ममावुधस्यार

मनुनष्ट

२२

भगवतमनुपरिबुद्धाव ॥ २६ ॥ इत्येवं निगूरनिर्वेहो विस्मृत्य मगं मातरं पुनर्भगवत्क्षे
त्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शाज्यामं पुत्रस्य पुत्रहाश्रमं कालं जरात्प्रत्याजा
म ॥ २७ ॥ नमिन्नपिकाजं प्रतीक्षमाणः संगच्छन् भूरा मुद्विग आत्मसहचरः शुक्लपर्ण
तणवीरुधावर्तमानो मगत्व निमिन्नावसानमेव गणयन् भगवत्शरीरं तीर्थेदिककिन्न
मुत्ससर्ज ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतचरिते अष्टमोः
ध्यायः ॥ ८ ॥ शुक उवाच ॥ अथ कस्यचित्पदि जवरस्यांगिरः प्रवरस्य रामतपः स्वा
ध्यायाधपनत्यागसंतोषतिति क्षाप्रश्रयविद्यानस्यात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मस
दृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणानवसोदर्या अंगजावद्भवुः मिथुपुनंच यवीपस्यां
नार्यायां ॥ यस्तु तत्र पुमां संवरमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमगशरीरं च

जा.पं.
२३

रमराशरेणविप्रत्वंगतमाहुः॥२॥तत्रापिस्वजनसंगाच्चमरापुदिजमानोभगवतः
कर्मबंधविधेसंनप्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगलंमनसाविदधरा
त्मनःप्रतिघातमाशंकमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावतिरात्मान
मुन्मत्तजरांधवधिरस्वरूपेणदृश्यामासलोकस्य॥३॥तस्यापिहवाआत्मजस्यविप्रः
पुत्रस्नेहाबुद्धमनाआसमावर्तनांतान्मंस्कारान्नयथोपदेशंविदधानउपनीतस्य
चपुनःशौचाचमनादीदकर्मनियमाननभिप्रेतानपिसमशिक्षयत्॥अनुशिष्टे
नहिनाम्यपितुःपुत्रेणेति॥४॥सचापितदुहपितृसंनिधावेवासाध्वाचीनमिवस्मक
रोतिछंदांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवशिखरस्त्रिपदासावित्रीशेषवा
संतिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपंयाहयामास॥५॥एवंस्वतनुजश्चात्मन्य

२३

दुरगावेशितचिन्तःशौचाध्ययनव्रतनियमयुर्वनजशुश्रूषणाद्योपकुवणिकक
र्मणिपनप्रियुक्तान्यपिसमनुशिष्टेननाम्यमित्यसदाग्रहःपुत्रमनुशास्यस्वयंतावर
नधिगतमनोरथःकालेनाप्रमत्तेनस्वयंग्रहएवप्रमत्तउपसंहृत॥६॥अथयवीयसी
द्विजसतीस्वगर्भजातंमियुनंसपत्न्याउपत्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात्
पितर्युपरतेन्नातरएनमतस्यभावविदस्त्रय्याविद्यायामेवपर्यवसितमतयोनपर
विद्यायांजडमतिरितिन्नातुरनुशासननिबंधान्मवृत्सन्॥७॥सचप्राकृतैर्द्विषदप
शुभिरुन्मत्तजडवधिरेत्यभिनाष्यमाणोयदातदनुकूपाणिप्रजापतेकर्मणिचस
कार्यमाणःपरेष्ठयाकरोतिविहितोवेतनतोवायाचुयायदुष्टयावोपसादितमत्य
बहुमिष्टंकदन्नंवाग्यवहरतिपरंनेंद्रियप्रातिनिमित्तं॥८॥नित्यनिरुत्तनिमित्तस्व

जा.प.
२४

सिद्धविशुद्धावुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वेदनिमित्तयोरसंभा-
वितदेहानिमानः ॥९॥ शीतोष्णवातवर्षेषु वृषश्चानावृतांगः पीनः संहननांगः
स्यं डिजसंवेशनानुन्मर्दनामजनरजसामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः
कुपरावृतकरिरुपवीतेनोरुमषिणादिजातिरिति ब्रह्मबंधुरिति संतयाः तज्ज्ञ-
नावमतोविचचार ॥१०॥ यदा तु परत आहारं कर्मवेतन ईहमानः स्वभ्रातृभि-
रपिकेदारकर्मणि निरूपितस्तदपिकरोति किंतु न समविषमन्यूनमधिकमिति
वेदकणपिण्याकफजीकरणकुल्माषस्याजीपुशीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहर-
ति ॥११॥ अथ कदाचित्कस्मिंश्चिद्वृषजपतिर्नद्रकात्पुरुषपशुमाजनापत्यकामः
सामंतः ॥१२॥ तस्य ह देवमुक्तस्य पशोः पदवी तदवुचरः परिधावंतो निशि निशा

२४

यसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरस-
नेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमंगिरः प्रवरसुतमपश्यत् ॥१३॥ अथ त एत-
मनवद्यजक्षणमवमृश्य नर्त्तकमनियन्ति मन्यमाना बध्वा रशानया चंडिका
गहमुपनिन्युर्मुदाविकसितवदनाः ॥१४॥ अथ पण्यस्तं स्वविधिना निषिञ्चा हत-
वाससा छाद्य नृषणलेपस्त्रकृतिजकादिभिरुपस्कृतं तु कृतं तंधूपदीपमाल्य-
जकिं राजयांकुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थयामहता गीतस्तुतिमहंगण-
वयोषेण च पुरुषपशुं नद्रकाज्याः पुरत उपवेशयामासुः ॥१५॥ अथ वृषजराज-
पणिः पुरुषपशोरमृगासवेन देवीं नद्रकाजीयस्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिम-
तिकराजं निशितमुपाहृते ॥१६॥ इति तेषां वृषजानां रजस्तमः प्रकृतीनां धन

मदरजउत्तिकमनसांभगवत्कलावीरकुलंकदर्याकृत्यउत्पयेनस्वेरंविहर
तांहिंसाविहाराणांकर्माहिंसारुण्यद्रष्टृभिर्मुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदः
सूनायामप्यननुमतमाजमनेतदुपलभ्यब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेणदंदत्यमा
नेनवधुषासहसोच्चचारसैवदेवीभद्रकाली॥१७॥नशममर्षरेषावेशारभस
विजसितभूकुटिविटपकुटिलदंष्ट्ररुणेश्चरणदोपातिभयानकवदनाहंतुकामे
वेदंमहादृहासमतिसंरंभेणविमुचंतीततउत्पत्येपापीयसांदुष्टानांतेनैवासि
नाविरक्तशीर्ष्मांगलात्प्रस्रवंतमसृगासवमत्युष्मंसहगणेननिपीयातिपानमद
विहृजेध्वैस्तरांस्वपाषदैःसहजगौननर्त्तचविजहारचशिरःकंदुकलीजया॥१८॥ए
वमेवखड्गमहदभिचारक्षितिक्रमःकार्त्स्न्येनात्मनेफलति॥१९॥नवाएतद्विष्णु

दत्तमहदद्भुतंयदसंभ्रमःस्वशिरश्छेदनःआपतिनेपिविमुक्तदेहाद्यात्मभावसुहृद
हृदयग्रंथीनांसर्वसत्त्वसुहृदात्मनानिर्वैरिणांसाक्षाद्गवतानिमिषारिवरपुधेनाप्र
मत्नेनतैस्तैर्नावैरभिरक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतश्चिद्रयमुपसृतानांभाग
वतपरमहंसानां॥२०॥इतिश्रीभागवतेमहापुरुषोपनिषत्संक्षेपेजडभरतच
रितंनामनवमोऽध्यायः॥५॥॥श्रीशुकउवाच॥॥अथसिंधुसौवीरपतेररुण
रास्यव्रजतश्शुभत्यास्तटेतत्कुलपतिनाशिविकावाहपुरुषान्वेषणसमयेदे
वेनोपसादितःसद्विजवरउपलब्धएषपीवायुवासंहननोगोगोरवरवधुरंबो
हुमजमितिपूर्वविधिगृहीतैःसहगृहीतःप्रसन्नमतदहंउवाहशिविकंसम
हानुभावः॥२१॥यदाहिद्विजवरस्येषुमात्रावलोकादुगतेर्नसमाहितापुरुषगति

स्तदाविषमगतां स्वरिविकां रूगण उपधार्य पुरुषानधिवहन आह हे वोढारः साध्व
तिक्रमन किमिति विषममुत्पतेयानमिति ॥२॥ अथ ते ईश्वरवचः सोपाजं प्रमुपाकृत्यो
पायतु शयाच्छं कितमनसस्तं विज्ञापयां व नृवु ॥३॥ न वयं न रदेव प्रमत्ता भवन्त्रिय
मानुष्याः साध्वे व व हामः ॥ अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं ब्रजति नानेन सह वोढु
मुहवयं पारयाम इति ॥४॥ सोऽसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां संसर्गिणां न
वितुमर्हतीति निश्चित्य निराम्य रूपेण वचो राजारूगण उपसित वृद्धोऽपि निसर्ग
एव जातु तर्षदुत्थितमन्युरविस्यष्ट ब्रह्म तेज संजात वेदसमिव रजसा हृतम
तिराह ॥५॥ अहो कष्टं ज्ञातव्यं कस्य सुरुपरिभ्रांतो सिद्धिर्धर्मध्यानमेक एव दुहिवा
नमुचिरं नातिपीवानसं हननो गोजरसा चोपद्रुतो भवान् सखे नो एवापर एते सं

घटिन इति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहित द्रव्यगुणकर्माशयस्वरमकलेवरेः
वस्तुनि संस्थानविशेषे हं ममेत्यनधारे पितमिथ्या प्रत्ययो ब्रह्म नूनं स्तूष्मं शिविकां
पूर्ववदुवाह ॥६॥ अथ पुनः स्वरिविकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रूगणः
किमिदं मेरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थ्या कृत्य जन्तूणां मनमति चरसि प्रमत्तस्य च ते
करोमि चिकित्सां हं उपाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिस्त्वं न जिष्यस इति ॥७॥ एवं
ब्रुवन्मपि नापमाणं न रदेवाभिमानं रजसा तमसा तु विद्वेन मदेनतिरस्कृता शो
षनगवत्प्रियनि केतं पंडितमानि न संभगवान् ब्राह्मणो ब्रह्म नूनतः सर्वभूतः स
र्वभूतमुदरमायोगे श्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिस्मयमान इव विंगतस्मय इ
दमाह ॥८॥ ब्राह्मण उवाच ॥ त्वयोदितं व्यक्रमविप्रलब्धं ननुः समेस्याद्यदि वा

भा.पं.
२७

रत्नारः गंतुर्यदि स्यादधिगम्य मध्यापीवेति राशौ न विहं प्रवादः ॥ १० ॥ स्थो ज्यंकार्यं व्या
धय आधय श्रुत्वा उभयं कलिरिच्छा जरा च निशारतिर्मन्युरहं मदः श्रुत्वा देहे
न जानाम्यदि मे न संति ॥ १० ॥ जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यंतवद्यदिकृतस्य दृष्टं
स्वस्वाम्यभाबोधुवर्षापत्रतर्ह्युच्यते सौविधिकृत्ययोगः ॥ ११ ॥ विशेषबुद्धेर्विवरं
मनाक्कपत्रपामयन्नव्यवहारतोन्यत्र कर्षश्चरस्तत्र किमीशितव्यंतथापि राज
नकरवामकिंते ॥ १२ ॥ उन्नतमन्नजडवत्त्वसंस्थां गतस्य मे वीरविकित्ति तेन अ
र्थः कियार्त्नवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पितृपेष ॥ १३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच
एतावदबुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्घसंख्यनिवर उपशमशील उपरतानात्म्य
निमित्त उपनीगेन कर्मरिब्धं अपनयन् राजयानमपि तथोवाह ॥ १४ ॥ सचापि पां

२७

उवेयसिंधुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक् श्रद्धया धिक्कृताधिकारस्तद्धृदय
ग्रंथिविमोचनं विजवच आश्रुत्य बहुयोगग्रंथसंमतं त्वरया वरुत्याशिरसापादमूले
लमुपसृतः क्षमापयन् विगतनृपदेवस्मय उवाच ॥ १५ ॥ कस्त्वं निगूढश्चरसिद्धिजानां
विमर्षिभूत्रंकतमोवधूता ॥ कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात्क्षेमाय न श्रेयसि नो तश्च
॥ १६ ॥ नाहं विशंके सुरराजवज्रान्नम्रक्षश्च ज्ञानयमस्य देवता नाग्रकसोमानि
जविन्नपास्त्रात्रं केन शंभ्रह्यकुजावमानात् ॥ १७ ॥ तद्ब्रूत्य संगोज उवन्निगूढविज्ञा
नवीर्यो विचरस्य पारा ॥ वचांसि योगग्रथितानि साधोननः समंते मनसा पिनेतुं
॥ १८ ॥ अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविहं मुनीनां परमं सुखं वै प्रहं प्रवृत्तः किमिहा
रणं तत्साक्षाधरिज्ञानकजावतीर्ण ॥ १९ ॥ सर्वैर्नवाध्नो कनिरीक्षणार्थमव

कृत्तिगोविचरत्यपिस्त्रियोगेश्वराणांगतिमंधुषिः कथंविवक्षीतगृहानुबधः
॥२०॥ दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनोवैनर्तुर्गतिर्नवित श्चानुमन्ये ॥ यथासतोदानयनाद्य
मावात्समूलइष्टोभवहारमार्गः ॥२१॥ स्यात्प्रतितापात्ययसोप्रितापस्तत्रापतस्त
दुजगन्नरेंधिः देहेन्द्रियास्वाशयसंनिकर्षान्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधान् ॥२२॥ नरास्ता
मिगोस्तानपतिः प्रजानांयः किंकरोवैनपिनष्टिपिष्टं स्वधर्ममाराधनमच्युतस्यय
दाहमानोविजहात्यघोघं ॥२३॥ तन्मेनवान्नरदेवानिमानमदेनतुच्छीकृतमन
मस्य कृषीष्टमेत्रीदशमान्तबंधोयथातरे सदवध्यानमंहः ॥२४॥ नविक्रियाविश्व
सुहृत्सखस्यसाम्येनवाताभिमतस्तवापि महद्भिमानात्स्वकृतादिमादकनं
स्यत्यदृशदपिश्चलपाणिः ॥२५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधे

रहृगणसंवादेदशमोऽध्यायः ॥१०॥ ब्राह्मणउवाच ॥ अकोविदः कोविदवादवा
हान्वदस्यथोनातिविहंवरिष्ठानसूरयोहिव्यवहारमेतंतत्वादमरीनसहाम
नंति ॥१॥ तथैवराजतनुरुगाहमेधवितानविद्यौरुविजृम्भितेषु नवेदवादेषुहि
तत्ववादः प्रायेणशुद्धोनुचकास्तिमाधु ॥२॥ नतस्यतत्वग्रहणायसाक्षादरीयसा
रपिवाचः समासन् स्वप्नेनिरुक्तागृहमेधिसौरभंतयस्यहेयानुमितंस्वयंस्यात्
॥३॥ यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्वेनवातमसावानुरुद्धं चेतोभिराकूतिभिरत
नोतिनिरंकुशंकुशलंचैतरंवा ॥४॥ सवासनात्माविषयोपरक्तो गुणप्रवाहोवि
कृतः षोडशात्मा विन्नस्पृश्यामभिरूपभेदमंतर्बहिर्बुचपुरैस्तनोति ॥५॥ दुःखंसु
खंमतिरिक्तंचतीव्रंकाजोपपन्नंफलमाव्यनक्ति ॥ आलिंग्यमायारचितानरात्मा

स्वदेहिनं संसृतिचक्रकट॥६॥ तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसू
क्ष्म तस्मान्मनो विंगमदेव दंति गुणा गुणा तस्य परावरस्य॥७॥ गुणानुरक्तं व्यसनाय जं
तोः क्षेत्रमायनैर्गुणमयो मनः स्यात् यथा प्रदीपो घृतवर्त्तिमश्न नशिखाः स धूमा भजति
त्यन्यदा स्वोत्पदं तथा गुणकर्मनिबद्धं च त्तीर्मनः श्रयतेः न्यत्र तत्त्वं एकादशानुसन्म
नसो हि वृत्तम आकृतयः पंचधियो मिमान॥८॥ मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदं
ति चैकादशवीरभूमाः॥ गंधाकृतिस्पर्शरसश्च वांसि विस्मरित्यर्त्तमिजल्यशित्याः
॥९॥ एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं दशमेक आदुः॥ इत्यस्वभावाशयकर्म
कालैरेकादशमी मनसो विकाराः॥१०॥ सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो नमियो
न सतः स्युः॥ क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूती जीवस्य मायारचितस्य नित्याः॥ आविर्हिताः

क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचरेत्यविशुद्धकर्तुः॥११॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः सा
क्षात्स्वयं ज्योतिरजः परेशः नाशयणो भगवान्चासुदेवः स्वमायया तन्मयवधीयमानः
॥१२॥ यथानिजः स्यात्वरजंगमाना मात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशोत्तरा एवं परे भगवान्चासु
देवः क्षेत्रज्ञ आत्मे दमनु प्रविष्टः॥१३॥ नयावदेतां तनुभूतैर्द्रविध्यमायां वयुनोदये
न विमुक्तसंगे जितघ्न सपत्नो वेदात्मन त्वं भ्रमती हतावतः॥१४॥ नयावदेतन्मन आ
त्मलिङ्गं संसारतापावपनं जनस्य॥ यच्छोकमोहामय रागलोभवैरादुबन्धं मम तां वि
धत्ते॥१५॥ भ्रातृव्यमेनंत ददन्नवीर्यमुपेक्षया धैर्यमप्रमत्तः॥ युरोर्हरेश्चरणे पास
ना स्त्रो जहि व्यतीकं स्वयमात्ममोषं॥१६॥ इति श्री भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे
ब्राह्मणखण्डे गणसंवादे एकादशोऽध्यायः॥१७॥ राहूगण उवाच॥ नमोनमः कारण

विग्रहायस्वरूपतुल्यकृतविग्रहायानमो व धृतविजबन्धुलिङ्गनिग्रहनित्यानुभवायतु
भ्यां॥१॥ जगमया नृस्य यथा गदं सन्निदाघरथस्य यथा हि मांभ॥ कुरेहमानाहिविदष्ट
दृष्टेर्ब्रह्म नृचस्ते मृतमौषधं मे॥२॥ तस्माद्भवेतं मम संशयार्थप्रक्षामि पश्चदधुना सुबोधं
अध्यात्मयोगप्रथितं तवोक्तमाख्याहिकौतूहलचेतसो मे॥३॥ यदाहयोगेश्वरदृश्य
मानं क्रियाफलं सद्यवहारमृजम् न संजमानं त्वविमर्शनाय नवानमुष्मि नृमते
मनो मे॥४॥ ब्राह्मण उवाच॥॥ अयं जनो नाम च लब्धयि व्यायः पार्थिवः पार्थिवकस्य दे
तो॥ तस्यापि चांघ्रोरधिगुल्फजं या जानूरु मध्योरु शिरो धरं सा॥५॥ अंसे धिदावी शिविक
च यस्यां सौ वारगजेत्यपदेश आस्तो यस्मिन् नवानररूढ निजा विमानो राजास्मि सिंधुषि
ति दुर्महो धा॥ ही शोच्या निमांस्त्वमधिक हृदी नाविद्या निग्रह कृत्वा निरुद्धु य हो सि जनस्य

गोसास्मि विकल्पमानो न शोभसे वृद्धसभा सुधृष्ट॥७॥ यदाक्षितावेव चराचरस्य विरा
मनिशं प्रभवं च नित्यं तन्नामतो न्यद्यवहारमृजं निरूप्यतां सक्रियया नु मे यम्॥८॥ एवं
निरुक्तं क्षितिशब्दं न मम सन्निधानात्परमाण्वो यो॥ अविद्यया मनसा कल्पिता स्तेपे
षां समूहेन कृतो विरोधः॥९॥ एवं कुरुंस्तूलमणुर्हृदयदमच सजीवमजीवमन्यत्
द्रव्यस्वभावाश्रयकाजकर्मनाम्ना जयावेदिकृतं वितायं॥१०॥ ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेक
मनंतरं त्ववहिर्ब्रह्म सत्यं प्रत्यक्षप्रशान्तं भगवच्छब्दं संज्ञं यदा सुदेवं कवयो वदन्ति॥११॥
ररुगणैस्तन्नपसानयाति न वेज्यानिर्वृपाणा रुहादा॥ न छंदसानैव जज्ञाग्निस्सूर्यैर्वि
नाम हत्यादरजो निषेकां॥१२॥ यत्रोन्नमशो कण्ठानुवादः प्रस्तूयते याम्यकथाविधा
तः निषेव्यमाणो नृदिनं मुमुक्षोर्मतिं सती यच्छति वा सुदेवो॥१३॥ अहं पुरा भरतो नाम रा

आ.पं०

32

ता

जाविमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधा॥ आराधनं न गवत इह मानो मगो न वं मग संग धृतार्थः
॥१४॥ सामांस्मृतिर्भगदेहिपिवीर रुद्राध्वन प्र नवानो जहाति॥ अथो अहं जन संग द संगो
विशंकमानो विवृत श्रमि॥१५॥ तस्मान्न रेऽसंग सुसंग जातं जानासि ने हैव विवृक्ता
मोहाहरिं तदीहा कथन श्रुतिभ्यां जब्ध स्मृतिर्यात्यति पार मध्वन॥१६॥ इति श्री भाग
वते महापुराणे पंचमस्कंधे ब्राह्मणरुद्रगण संवादे द्वादशोऽध्यायः॥१२॥ ॥ ब्राह्मण उ
वाच॥ ॥ दुरत्ययेऽध्वन्य जयामि वे शितोरजस्तमः सत्व विनक्त कर्मदृक् स एष सार्थैर्य
परः परिभ्रमन्न वाट बांयाति न शर्म विंदति॥१॥ यस्यामि मेष एन र देव दस्यवः सार्थ
विचुंपंतिकु नायकं वजात् गोमाय वो यन्न हरं तिसार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं व
का॥२॥ प्रहृतवीरु नृणाम् गद्वरे कठोर दंशैर्मशकैरुपद्रुता॥ क्वचिन्नुगंधर्वपुरं प्र

32

पश्यति क्वचिद्वक्त्रं क्वचिच्चक्षुरयोऽमुकग्रहम् ॥ ३ ॥ निवासतो यद्विष्णुत्पबुद्धिस्तत
स्ततोधावति भो अटव्यं ॥ क्वचिच्चवांसोऽथितपांश्च धूम्रादिशो न जानाति रजस्रजासः
॥ ४ ॥ अदृश्यपद्मिन्नास्वनकर्णश्रुत्त उत्तरकवाग्निर्व्यथितांतरात्मा ॥ अपुरण्यदृक्षान् श्र
मते शुधार्हितो मरीचितो यान्यभिधावति क्वचिन् ॥ ५ ॥ क्वचिद्वितोयाः सरितो म्रियाति पर
म्यरंचा जयते निरंध्यं ॥ आसाद्य द्वावं क्वचिदग्नि तप्तो निर्विद्यते क्वचयक्षैर्दत्ता सु ॥ ६ ॥ श्र
रेर्दत्तस्य ॥ क्वचिनिर्विल्यचेताः शोचन् विमुह्यन्नुपयाति कश्मलं ॥ क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्र
विष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मूर्च्छन् ॥ ७ ॥ चञ्चलं क्वचित्कंटकं राक्षसं घ्नन् गारुडश्चुर्विमना
इवासे ॥ पदे पदे म्यंतरवक्त्रिना र्हितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जनाया ॥ ८ ॥ क्वचिन्निगारो
जगरादिना जनो नावैति किंचिद्विपिने पविष्टः दष्टः स्मरोते क्वचदं दष्टकैरंधोधकूपे

मो.पं.
३२

पतितस्त्रमिस्त्रो॥ कर्हिस्मचित्तु सुदरसान्विचिचिचंसन्मसिकाभिर्यथितोविमातः तत्रा
तिरुद्धं प्रतिजब्धमानो बलादितुं पंत्यर्थांस्ततो न्यो॥ क्वचिच्च शीतातपवातवर्षप्रतिक्रि
यां कर्तुमनीशस्ते क्वचिन्मियोविपणन्यच्च किंचिद्विधेषमृत्तुतविन्नशाम्नात्॥ ११॥ क
चित्कचित्क्षीणधनस्तुतस्मिन्शय्यासनस्यानविहारहीनः यावत्परपरप्रतिलब्धका
मः पारकादृष्टिर्लभतेवमानम्॥ १२॥ अन्योन्यविन्नयतिषंगवृद्धवैरुबंधोविवहन्मि
थश्च अध्वन्यमुष्मिन्नुक्तुर्विन्नबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नम्॥ १३॥ तांस्तान्विपन्नान्
सहितत्रतत्रविहाय जातं परिगृह्यसा॥ १४॥ मनस्विनो निर्जितिरिगाजेंद्राममेतिसर्वे
नुविवहवैराः मृधेशयीरन्नतुतद्रजं तियन्मस्तदंगतवैरो न्रियाति॥ १५॥ प्रसज
तिक्वापिजतानुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्तपदादिजस्पृहः क्वचित्कदाचिद्वरिचक्रन

यः

३२

स्वसन्सख्यंविधत्तेवकंकंकगध्रौ॥ १६॥ तैर्वैचितोहंसकुलंसमाविशन्नरोचयन्नशीज
मुपैतिवानरान् तज्जातिरसेनसुनिर्वृतेन्द्रियः परस्यरोक्षीक्षणविस्मृतावधि॥ १७॥ दु
मेषुरंस्यन्सुतदारवत्सजोयवापदीनोविवशाः स्वबंधने॥ क्वचित्प्रमादाजिरिकंदरे
पतन्ववह्नीगृहीत्वागजनीत आस्थस्थितः॥ १८॥ अतः कथंचित्सविमुक्त आपदः
पुनश्चसार्धं प्रविशन्परिंदम॥ अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितो न्नमन्नजनोऽद्यापि
नवेदकश्चन॥ १९॥ ररुगणत्वमपित्यध्वनोस्यसंन्यस्तदंडः कृतनूतमित्रः॥ अस
जितात्मा हरिसेवयाशितजनासिमादायतरतिपारां॥ २०॥ राजोवाच॥ ॥ अहो नृज
न्मारिविजतन्मशोभने किंजन्मभित्त्वपरैरप्यमुष्मिन्नन्यध्वीकेशयशः कृतात्मनां
महात्मनां वः प्रचुरः समागमः॥ २१॥ नत्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुनिर्हतां हसो भक्तिरधो

भा.पं.
३३

सजेः मन्त्रा मौरुत्तिकाद्यस्य समागमाच्च मेदुस्तर्कमूलोपहतो विवेकः ॥ २२ ॥ नमो महद्भ्यो
स्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नमो आबटुभ्यः ॥ ये ब्राह्मणगामवधूना निगाश्वरंति तेभ्यः
शिवमस्तु गतां ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्येवमुत्तरा मातः सर्वे ब्रह्मर्षिभिरुतः सिंधुपतय
आत्मसतत्वं विगणयतः परावुजावः परमकारुणिकतयोपदिश्वररुगणेन सकरु
णमनिवंदितचरणआश्रयैर्गविरुतकरुणैर्माश्रयोधरणिमिमां विचचार
॥ २४ ॥ सौवीरपतिरपि सुजनसमवर्गपरमात्मसतत्वं आत्मन्यविद्याधारेपितां च देहा
दि त्ममतिं संसर्ज एव हि नृप नृगवदाश्रिताश्रितावुजावः ॥ २५ ॥ राजोवाच ॥ ॥ यो ह वा इह
बहुविदामहाभागवतत्वयानिहितः पारोक्ष्येण वचसा जीव लोकमवाधासत्याप्यमि
नापि कया कल्पितविषयो नांजसा अमृत्युत्पन्नलोकसमधिगमः अथ तदेवैतत्तदुर

३३

वगमंसमवेतानुकूल्येन निर्दिश्यतामिति ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचम
स्कंधे ब्राह्मणरुगणसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ सहोवाच ॥ ॥ स एष देहात्ममानिनां
सात्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविविधदेहावली
निर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिंद्रियवर्गेण तस्मिन् दुर्गधि
वरसुगमेधन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्त्तिन्यमायया जीवलोकोयं य
थावणिकसार्थार्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः स्मृशानवदशिवतमायां सं
सारद्वयांगतो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगे हस्तत्तापोपशमनी हरियुरुचरणा
रविंदमधुकरादुपदवीमवरुंधे ॥ १ ॥ यस्यामुहवारते षडिंद्रियनामाना कर्मणाद
स्य वएते ॥ २ ॥ तद्यथा पुरुषस्य धनं यत्किंचित्सा साधर्म्यपिकं बहुकृच्छ्राधिगतं सा

भा.पं.
३४

सात्परमपुंरुषाराधनजसणोयोसौधर्मसंतुसांपरायउदाहरंति तद्वर्धनं दर्श
नस्य रनिश्रवणासादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगह्याम्योपमो नोगेन कुनाथस्या
जितात्मनो यथासायस्य तथा जितात्मनो विजुं पंति ॥३॥ अथ च यत्र कौटुंबिकादाराय
त्पादयोनाम्ना कर्मणा वृकशृगाजा एव अनिष्ठतोपि कदर्यस्य कुटुंबिन उरण कव
त्संरक्षमाणं मिषतोपि हरंति ॥४॥ यथा त्वत्तु वत्सरं रुध्यामाणमप्यदग्धबीजं क्षेत्रपु
नरे वा वपन काले पुत्रत एव वीरुद्भिर्गद्गिरमिव भवति ॥ एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं
यस्मिन्नहि कर्मण्युत्सीदंति यदयं कामकरं उष आ वसथा ॥५॥ तत्र गतो देशमश
क समापसदैर्मनुजैः शत्रुभशकुंततस्करमूषकारिरुप रुध्यमानवहिः प्राणः क
चित्परिवर्तमानोस्मिन्नध्वन्यविद्या कामकर्मभिरुपरक्रमनसा नुपपन्नार्थं नरलो

ति ३४

कंगंधर्वनगरमुपपन्नमिति मिष्यादष्टिरनुपश्यति ॥६॥ क्वचिदातपोदकनिजान् वि
षयानुपधावति पानभोजनववायादिभ्यसनलोलुपः ॥७॥ क्वचिच्चाशेषदोषमिष
दनं पुरीषविशेषं तद्वर्ण्युणनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातरं
वोत्सुकपि शाचम् ॥८॥ अथ कदाचिन्निवासपानीयद्विणाद्यनेकात्मोपजीवना
भिनिवेश एतस्यो संसारदव्यामितस्ततः परिधावति ॥९॥ क्वचिच्चवात्यौपम्ययाप्र
मदयारोहमारोपितस्तत्काजरजसारजनीभृताश्वासाधुमयादीरजस्वजासोदि
देवता अतिरजस्वजमतिर्न विजानाति ॥१०॥ क्वचित्सहृदवगतविषयवैतथ्यः स्व
यंपराभिधानेन विभ्रंशितस्मृतिस्तथैव मरीचितीयप्रायांस्तानेवाभिधावति
॥११॥ क्वचिदुल्लूकनिल्लीखनवदपि तिपरुषरभसारोपंप्रत्यक्षं परोक्षं वारिपुराज

कुञ्जनिर्भस्मिन्नेनातिव्यथितकर्णमूत्रहृदया ॥ १२ ॥ मयहादुग्धपूर्वमुक्तसराकार
स्करकाकतुं उद्यपुण्यद्रुमज्जनाविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्विणानजीवन्मृता
नस्वयंजीवनम्रियमाण उपधावति ॥ १३ ॥ एकदासत्प्रसंगान्निकृतमतिव्युदकस्रो
तसः स्वजनवदुभयतोपिदुःखरं पारवंडमभियाति ॥ १४ ॥ यहातुपरबाधयांध आ
त्मनेनोपनमतितदादिपितृपुत्रवर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वासखजुनक्षयति ॥ १५ ॥
क्वचिदासाद्यगृहंदाववम्रियार्थविधुरमसुखोदकं शोकाग्निनादह्यमानो नृशंनि
वेदमुपगच्छति ॥ १६ ॥ क्वचित्कालविषमितराजकुञ्जरससापहतप्रियतमधनासुः
प्रमृतकश्चविगतजीवजक्षण आसे ॥ १७ ॥ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहा
द्यसत्सदितिस्वप्रनिर्वृतिजक्षणमनुभवति ॥ १८ ॥ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदना

तिन्नरगिरिमारुरुसमाणोजोकव्यसनकर्षितमनाः कंटकशर्कराक्षेत्रं प्रविश
न्निवसीदति ॥ १९ ॥ क्वचिच्चदुःसहेनकायाभ्यंतरवह्निनागदीतसारः स्वकुटुंबायकुध्य
ति ॥ २० ॥ स एव पुनर्निज्ञजगरगृहीतो धेतमसिमयः शून्यारण्यश्चरोतेनान्यकिंचन
वेदशब्दवापविद्ध ॥ २१ ॥ कदाचिद्व्यग्रमानदंष्ट्रो दुर्जनदंष्ट्रकैरजब्धनिद्राक्षणेव्य
थितहृदयेनानुशीपमाणविज्ञानौधकर्षेधवत्यतति ॥ २२ ॥ कर्हिस्मचित्काममधुज
वान् विचिन्तयद्वापरदारपरस्परप्रमाणवसंधानो रतास्वामिनिर्वानिहतः
पतत्यपारेनिरये ॥ २३ ॥ अथ च तस्मादुभयथाविहितकर्मस्थिनात्मनः संसारा
वपनमुदाहरंति ॥ २४ ॥ मुक्तस्ततोपदिबन्धाद्देवदत्त उपाहिन्नतितस्मादपिविष्णु
मित्र इत्यनवस्थितिः ॥ २५ ॥ क्वचिच्चशीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां

भा.पं.
३६

दशानां प्रतिनिवारणे अकल्पोदुरंत चिंतया विषया आस्ते ॥ २६ ॥ क्वचिन्मियोयवहर
यत्किंचिद्वनमन्येभ्यो वा का किलि कामात्रमप्यपहरयत्किंचिद्विद्विदेषमेति
विन्नशास्त्रात् ॥ २७ ॥ अध्वन्यमुष्मिन्निमउपसर्गस्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयानिमा
नप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्पेष्वा विमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजराम
रणादयः ॥ २८ ॥ कापि देवमायया स्त्रिया भुजलतो पगदः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो
यद्विहारगहारं नाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तमुतदुहितकलत्रभाषितावलोक
विचेष्टितापहतहृदय आत्मानमजितात्मापारं धेतमसिप्रहिलोति ॥ २९ ॥ कदा
चिदश्वरस्य नगवतो विष्मोश्चक्रान्तरमाणवादिदिपराक्षपिवर्गो यत्नक्षणात्परि
वर्त्तिते न वयसार्हसाहरत आब्रह्मतरण संवादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां

३६

वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजा युधंसाक्षाद्गवंतं यत्तपुरुषमनाहत्यपाखं
उदेवताः कंकणध्रुवकवटप्राया आर्यसमयपरिहताः सांकेत्येना निधने ॥ ३० ॥ यदा
तुपाखं डिमिरात्प्रवंचितैस्तैरु रुवं चितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौ
तस्मान्न कर्मा बुधानेन नगवतो यत्तपुरुषस्य आराधनमेव तदरेचयन् शूद्रकुलं भ
जते निगमाचारैश्चुद्धितो यस्य मियुनी जावः कुटुंबनरणं यथावानरजाते ॥ ३१ ॥ तत्रापि
निरवरोधः स्वैरेण विहरन् अतिरूपण बुद्धिरन्योन्यमुख निरीक्षणदिनायाभ्यकर्म
णैव विस्मृतकालावधि ॥ ३२ ॥ क्वचित्त्रुमवर्द्धैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्य न यथावान
रः सुतद्वरवत्सलो व्यवायक्षण ॥ ३३ ॥ एवमध्वन्यवसंधानो मृत्युगजभयान्नमसिगिरि
कंदरप्राये ॥ ३४ ॥ क्वचित्शीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनि

भा.पं.
३८

स्मा

इदं भागवतसनाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेभिरतस्यानुचरितं स्वस्य यनमायुष्यं ध
न्यं यशस्यं स्वर्ग्यपि वर्ग्यं चानुश्रुणोत्याख्यास्यत्यभिनेदति च स वरिवाशिष आत्मन आ
शास्तेन कांचन परत इति ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतोपा
ख्याने ब्राह्मणरहस्यगणसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ शुक उवाच ॥ भरतस्यात्मजः सुम
तिर्नामिनिहितो यमुहवावके चित्पारवंडिनशक्रपभपदवीमनुवर्त्तमानं चानार्था अ
वेदसमाप्तातां देवतांगो सामिसदाजीवमहावीर्यार्थनायेतिसंज्ञो स्वमनीषया पापाय
स्या कलौ कल्पयिष्यति ॥ १ ॥ तद्दृष्ट्वा मे भो यो देवताजिन्नामपुत्रोऽभवत् ॥ २ ॥ अथास्यंति
त्वनयो देवयुग्मस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चजायां प्रतीह उपजातः ॥ ३ ॥
प आत्मविद्यामाराधय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसम्वार ॥ ४ ॥ प्रतीहात्सुवर्चजायो

३८

प्रतिहर्त्रदियस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यामजन्मानौ अजनि
षातां ॥ ५ ॥ भूम्नः रुषिकुल्याया मुनायस्ततः प्रस्तावी देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां
हृदयज आसीद्विभुः विभोरत्यां च द्युवेणस्तस्मान्नक्त आकृत्यां जतेन क्तात्तुति
पुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्गवतो विष्णोर्जगद्विरक्षिष
पागदातसत्त्वस्य कलात्मतत्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ॥ ६ ॥ सर्वैस्वधर्मेण
प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुश्रवसनलक्षणेने ज्यारिना च भगवति महा
पुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वस्मिन्नार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवया पा
दित भगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्ण्यशः परिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्य आ
त्मनि स्वयमुपलभ्यमान ब्रह्मात्मानुभवोपि निरभिमान एवावनिमज्ज उपत ॥ ७ ॥ त

स्येमांगायां पांउवेयपुगविउपगयंति॥७॥ गयंनृपः कः प्रतियातिकर्मभिर्यजात्रिमा
नीबहुविद्वर्मगोप्ता॥ समागतश्रीः सदसस्यतिः सतां सत्तेवकोः न्योभगवत्कलामृते
॥८॥ समम्यषिंचन्यरयासुहासतीः सत्याशिषोदक्षकन्याः सरिद्रिः यस्य प्रजानां दुदुहे
धराशिषो निराशिषोऽणवत्सन्नातोधा॥९॥ उंदां स्य कामस्य च यस्य कामान् दुदुहे
कुरथो बलिं नृपाः॥ प्रत्यं चिता युधि धर्मेण विप्रायदाशिषां षष्ठमं शं परेत्य॥१०॥ यस्या
ध्वरे भगवानध्वरात्मा मघो निमाघत्युरुसो मपीथे अद्या विशु द्वाचलभक्तियोगस
मर्षिते ज्ञा फलमाजहार॥११॥ यत्प्रीणनाद्वर्हिषि देवतिर्यङ् मनुष्यवीरुनृणमा
विरिंच्यात्॥ प्रीयेत सद्यः सह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रातिमगोऽयस्य॥१२॥ गया
यंत्यो चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रावभूवुः॥ चित्ररथा इर्ण्यां सम्राट्

जनिष्ट॥१३॥ तत उक्तजायां मराचिर्मराचेर्विद्वमत्यो विंदुमातुत्पद्यता॥ तस्मात्सरधायां
मधुना मा भवत्॥ मधोः सुमनसि वीरव्रतः ततो नौजायां मंथु प्रमंष्टु जज्ञाते मंथोः स
त्यायां नौवनः ततो दूषणायां त्वष्टा अजनिष्ट तष्टुर्विरोचनायां विरजः विरजस्य रा
तजित्प्रवरं पुत्रराते कन्यां च विष्टुः किल जज्ञाते॥१४॥ तत्रायं श्लोकः॥ प्रीयेत व्रतं वं
शमिमं विरजश्चरमोद्भवः॥ अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणान्यथा॥१५॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं पंचदशोऽध्यायः
॥१५॥ राजोवाच॥॥ उक्तस्त्वयान्नमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपतियत्र
चासौ त्योतियांगणेश्वं द्रमावासहदृश्यते॥१॥ तत्रापि प्रियव्रतस्य चरणपरिवा
तेः समन्निः सममिधव उपकृता॥ यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्तथा

भगवन्स्वतुस्त्विति॥ एतदेवास्वित्तमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजितां सौमि
॥२॥ भगवतो गुणमये स्वरूप आवेशितं मनो ह्यगुणे पि स तम आत्मज्योतिषि
परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये समभावेशितुं न दुर्हेतुं ह्युरो हं स्य नु वल्यपि नु
मिति॥ ३॥ ऋषिरुवाच॥ ॥ न वै महाराज भगवतो माया गुणे विभूतेः स्यान् विशेषा
णां नामरूपतः काशं मनसा वचसा वाधिगंतुमजं विबुधा युषा पि पुरुषस्तस्मा
त्प्राधान्येनैव नृगो लक विशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः॥ ४॥ यो वा अ
यं दीपः कुवलयकमलकोशमंतरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुजो य
थोपुष्करपत्रं॥ ५॥ यस्मिन् नववर्षाणि नवयोजनसहस्राणामान्यदृष्टिर्मर्यादागिरि
भिः सुविभक्ता मित्रवन्ति॥ ६॥ एषां मध्ये इलावृत्तं नामाभ्यंतरवर्षयस्य नाम्यामव

स्थितः सर्वतः सौवर्णी॥ कुलगिरिराजो मेरु दीपायामसमुन्नाहः कर्लिकाभूतः कुव
लयकमलस्य॥ ७॥ मूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसाहस्रं ताव
तो तर्क्ष्म्यां प्रविष्टः॥ ८॥ उत्तरोत्तरेणो जावृत्तं नीलः श्वेतः शृंगवानिति त्रयोरप्यकहि
रणमयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः॥ प्रागायता उन्नयतः क्षारोदावधयो द्विसह
स्रस्य वएकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तर उत्तरोदशांशाधिकं शो नदैर्घ्य एव क्र
मंति॥ ९॥ एवंदक्षिणेने जावृत्तं निषधोद्देमकरोद्दिमालय इति प्रागायता यथानीला
दयो युतयोजनोत्सेधा हरिवर्ष किंपुरुषभारतानां यथा संख्यं॥ १०॥ तथैवै जावृत्तम
परेण पूर्वेण च माल्यवर्धमादना वानील निषधायतौ द्विसहस्रं पप्रयतु॥ ११॥ के
तुमालमद्राश्वयोः सीमानं विदधाने॥ १२॥ मंदरो मेरु मंदरः सुपाश्वः कुमुद इति अ

भा.पं.
४१

युतयोजनविस्तारोन्नाहामेरेश्चतुर्दिशमवष्टं नगिरयउपक्रमाः॥१२॥ चतुर्धनेषु
चतुर्जंबूकदेवन्यग्रोधाश्चत्वारः पारपप्रवराः पर्वतकेतवश्चाधिकसहस्रयोज
नोन्नाहास्तावद्विदपविततयः शतयोजनपरिणाहाः॥१३॥ कदाश्चत्वारः पयोमधि
धुरसमृष्टजलायदुपस्यर्शिनिउपदेवगणयोगैश्चर्याणिस्वाभाविकानिभरतर्षमधा
रयंति॥१४॥ देवोद्यानानिचमवंतिचत्वारिन्दनंचैत्ररथंवेभ्राजकंसर्वतोभद्रमि
ति॥१५॥ येधमरपरिवृताः सहसुरज्जनाज्जामयूषपतयउपदेवगणैरुपगम्य
मानमहिमानः किजविहरंति॥१६॥ मंदरोत्संगणकादेशशतयोजनोलुंगदेवचत
शिरसोगिरिशिखरस्थलानि फलात्यमृतकल्यानिपतंति॥१७॥ तेषांविशयमाणा
नामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुजालारसोदेनारुणोदानामनहीमंदरगिरिशि

४१

य

खरान्निपतंतीपूर्वेणेजावृतमुपप्लावयति॥१८॥ यदुपजोषणाद्भवान्याअनुचरीणां
पुण्यजनवधूनां अवयवस्यश्चसुगंधवातोदशयोजनंसमंतादनुवासयति॥१९॥
एवंजंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिनकायनिभानांरसे
नजंबूनामनदीमेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनीतजेनिपतंतीदक्षिणेनात्मा
नयावदिजावृतमुपस्यंदयति॥२०॥ तावदुभयोरपिरेधसौर्यामृत्तिकातद्रसेनानुवि
ध्यमानावाद्यैकसंयोगविपाकेनसहामरलोकाभरणंजांबूनदंनामसुवर्गंभवति
॥२१॥ यदुहवावविबुधादयः सहयुवतिनिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण
भ्रवन्नुधारयंति॥२२॥ यस्तुमहाकंदेवः सुपाश्वनिरुहसस्यकोटरेभ्योविनिःसृताःपंच
चव्यामपरिणाहाः पंचमधुधाराः सुपाश्वशिखरत्यंतोपरेणात्मानमिजावृत

भा.पं.
४२

मनुमोदयंति ॥ २३ ॥ यातुपयुं जानानां मुखनिवासितो वायुः समंतात् शतयोजनमनु
वासयति ॥ २४ ॥ एवं कुमुद निरुहो यः शतवर्षं शोनामवटसम्यक् संधेयो नाचीनाः
पयोदधि मधु घृत उज्ज्वलाद्यं वरशय्यासनाभरणदयः सर्व एव कामघेदुघान
दाः कुमुदाग्रात्य तंतसमुन्नरेणे जातमुपयोजयंति ॥ २५ ॥ यातुपयुं पाणानां
कदाचिदपि प्रजानां वलिपलितक्रमसे दहौ गंधिज्वरामयमत्युशीतोष्णवैवर्ण्यं
पसर्गादप्यस्त्रापविशेषा भवंतियाव जीवं सुखं निरतिशयमेव ॥ २६ ॥ कुरंगकुरर
कुसुमवैकं कत्रिकुटशिशिरपतंगरुचकनिषधशितिवासकपिलशंखवैदूर्यजा
रुधिहंसर्षभनागकोलंजरनारदाद्यो विंशतिगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव के
सरभूता मूलदेवोपरित उपक्रमा ॥ २७ ॥ जवरदेव कर्णौ मेरुं पूर्वैर्लगादशयोज

४२

४२

न सहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुंगौ भवत एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणे
न कैलासकरवौ शौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृंगमकरौ अशत्रिरेतैः परिसृतोऽग्नि
रिव परितश्च कास्तिकाचनगिरिः ॥ २८ ॥ मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्ये त उप
क्रमां पुरा मयुतयोजनसाहस्री समचतुरस्रां शतकौं भवदंति ॥ २९ ॥ तामनुप
रितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तु शयभागेन पुरोऽष्टावुपक्रमा ॥ ३० ॥ इ
ति श्री भागवते महापुराणे भुवनकोशवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच
तत्र भगवतः साक्षाद्यजलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वा मपरां गुह्यं न खनिर्निधौ ध्वं डिकं
राहविवरेणांतः प्रविष्टाया बाह्यज्जधारान्तश्चरणपंकजावने जनारुणकिंजल्कोपरं
जित्नाखिलजगद्व्यमलापहोपस्य र्जनामलासाक्षाद्भगवत्पदांस्तनुपजसितवचो

मिधायमानातिमहताकात्तेनयुगसाहस्रोपनक्षणेनदिवोमर्धन्यवतनाराशयन्नवि
ष्टुपदमाहुः॥यत्रहवाववीरव्रतऔत्तानपादिःपरमभागवतोस्मकुलदेवताचरणा
रविंदोदकमितिधामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवन्नक्तियोगेनदहंकिमानंतर्दृष्टौ
त्वंमविवशामीजितलोचनयुगलकुड्यलविगलितामलबाष्पकलयाभिष्यज्यमान
रोमकुलककुलकीअधुनापिपरमादरेणशिरसाविनर्त्ति॥२॥ततःसप्तऋषयस्तत्प्रभा
वाभिज्ञाश्रयंननुतपसात्यंतिकीसिद्धिरेतावतीतिभगवतिसर्वमिनिवासुदेवे
नुपरतमक्तियोगजाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयोमुक्तिमिवागतांमुमुक्षुवश्वस
बहुमानमद्यापिजराहृदैरुद्धहंति॥३॥ततोनेकसहस्रकोटिविमानानाकसंकुलदेव
यानेनावतरंतोदुमंडलमावायब्रह्मसदनेनियतमिधाय॥४॥तत्रचतुर्धाप्रियमानाचतुर्भि

य

४३

र्त्तमभिश्चतुर्दिशमभिस्यंदतीनदनदीपतिमेवाभिनिविशति॥५॥सीताजकनंदाचक्षु
र्नद्वेति॥सीतानुब्रह्मसदनात्केसरचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधःप्रस्रवंतीगंधमादन
मूर्धसुपतिवाअंतरेणमन्नाश्ववर्षप्राच्यांदिशिसारसमुद्रमभिप्रविशति॥६॥एवंमात्य
वच्छिस्वरात्रिःपतंतीततोनुपरतवेणकेतुमाजमभिचक्षुःप्रतीच्यांदिशिसरित्यति
प्रविशति॥७॥मन्नाचोन्नरतेमेरुशिरसीनिपतितागिरिशिखरेष्वशिरिशिखरमतिहा
यश्रेणवतःश्रेणादवस्यंदमानाउन्नरस्तुकुरूनमितउदीच्यांदिशिजलधिमभिप्रवि
शति॥८॥तथेवाजकनंदादक्षिणेब्रह्मसदनाद्वरुणिगिरिकूटान्यतिक्रम्यहेमकूटहिम
कूटान्यतिरजसतरंरुसाकुंवयंतीभारतमभिवर्षंदक्षिणस्यांदिशिजलधिमभिप्र
विशति॥९॥यस्यांस्नानार्थंवागुतःपुंसःपदेपदेभ्यमेधराजसूयादीनांफलंनदुर्ज

ममिति। अन्ये च न दानयश्च वर्षे वर्षे संति बहु शोभे वादिगिरि दुहितरः शतशः॥१०॥ तत्रा
पिभारतमेव वर्षे कर्म क्षेत्रमन्यान्येष्वर्षाणि स्वर्गिणां पुराणेषु पत्रो गस्थाना निभौमा
नि स्वर्गपि दानियपदिशंति॥११॥ एषु पुरुषाणां मयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकन्यानां नागायु
तप्राणानां वज्रसंहननां गवजवयो मोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनमवायापवर्गवर्ष
धृतैकगर्भकलत्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः काळो वर्तते॥१२॥ यत्र ह देवपत्नयः स्वैः स्वै
र्गणनायकैर्विहितमहाहणाः सर्वर्षु कुसुमस्तवकफलकिशलयैश्चिदातिनम्यमा
नविटपजता विटपिभिरुपश्रुं प्रमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा
चामलजजाशयेषु विकचविभ्रं विविधनववनरुहामोदप्रमुदितराजहंसक
लहंसजजकुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकू

जितेषु जलक्रीडारिभिर्विविधविचित्रविनोदैः सुललितसुरसुंदरीणां कामकलित
विजसहासजीवावलोककहृमनोदृश्यः स्वैरं विहरंति॥१३॥ नवसपि वर्षेषु भगवा
न्नागयणो महापुरुषः पुरुषाणां तदुपहायात्मतत्त्वबुद्धेनात्मनाद्यापिसन्निधीय
ते॥१४॥ इत्थान्ते तु भगवान् भव एक एव पुमान् सत्यसत्रोपरो निर्विराति भवान्या
शापनिमित्ततः यत्प्रविशतः स्त्रीभावस्तस्य आदृश्यामि॥१५॥ भवानीनाथैः स्त्रीगणबु
दसहस्रैरवरुधमानो भगवतश्चतुर्भूतैर्महापुरुषस्य तुरीयांतामसीमूर्तिप्रकृतिमा
त्मनः संकर्षणसंज्ञायात्मसमाधिरूपेण संनिधाप्येतदभिगणन् भव उपधावति
॥१६॥ श्रीभगवानुवाच॥॥ उं नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानंता
यावक्कायनमइति॥१७॥ भजे भजन्यारण्यपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परंपरायणं

भा.पं.
४५

नक्तेश्वरं ज्ञावित नूतनावनं नवाय हंत्वा नवमावमीश्वरं ॥ १८ ॥ नयस्य मायागुण
चिन्नरत्निमिर्निर्गस्तोत्थवपि दृष्टिरज्यते ईशो यथानोजितमन्युरेह सांकस्तं नम
न्येतजिगीषुरात्मनः ॥ १९ ॥ असदृशो यः प्रतिभाति मायया सावेवमधोऽसवताम्र
जोचनः न नागवधोर्हण ईशिरैः क्रियायत्यादयोः स्पर्शनधर्षितेन्द्रियाः ॥ २० ॥ यमा
दुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहानं यमनंतमृषयः ॥ न वेद सिद्ध्यर्थमिव क्वचि
त्स्थितं न मंडलं मूर्धसहस्रधामसु ॥ २१ ॥ यस्याय आसीदुणविग्रहो महान् विज्ञानधि
ह्यो भगवान्तः किञ्च यत्संभवो हं त्रिवृतास्तते जसा वैकारिकं तामसं मैन्द्रियं सजे
२२ एते वयं यस्य वशो महात्मनः स्थिताः शकुन्ताश्च सत्रयं चिताः ॥ महानहं वै क
ततामसं द्रियाः स जामसर्वे यदनुग्रहादिदं ॥ २३ ॥ यन्निर्मितां कर्तृपिकर्मपर्वणीमा

४५

यां जनो यं गुणसर्गमोहितः ॥ न वेद निस्तारणयोगं जसा तस्मै नमस्ते विलयो दयात्मने
॥ २४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे संकर्षणस्तोत्रं सप्तदशोऽध्यायः ॥ २७
शुक उवाच ॥ तथा च भद्रश्रवानामधर्मसु तत्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्च वर्षे सा
क्षाद्भगवतो वासुदेवस्य प्रियां तनुं धर्ममया हयशर्षाभिधानां परमेष्ठसमाधिना संनि
धाप्येदमभिगच्छन्त उपधावन्ति ॥ १ ॥ भद्रश्रवस ऊचुः ॥ ॥ उं नमो भगवते धर्मात्म
विशोधनाय नम इति ॥ २ ॥ अहो विचित्रं भगवद्विचैष्टितं घ्नं तं जनो यं हि मिषत्रपश्यति
ध्यायन्नसदृष्टिर्विकर्मसेविकर्मसेवितुं निर्दयपुत्रं पितरं जिजाविषुः ॥ ३ ॥ वदंति वि
श्वं कवयः स्मनश्चरं पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चिताः ॥ तथापि मुह्यन्ति तवाजमाय
या सुविस्मितं कृत्यमजं न तो स्मितं ॥ ४ ॥ विश्वोद्भवस्याननिरोधकर्मज्ञे त्वकर्तुरंगी

भा.पं.
४६

कृतमप्यपारतः युक्तं न चित्रं न विकार्यकारणे सर्वात्मनिरिति केचन वस्तुतः ॥ ५ ॥ वे
दान् युगांते तमसातिरस्कृता नरसातजाद्यो न तु रंगविग्रहः प्रत्यारदेवैकवयेनिया
च ते तस्मै नमस्ते वितथे हिताया ॥ ६ ॥ हरिर्वर्षे चापि न गवान्नरहरिरूपेणास्तेन दृश्य
हणनिमित्तमुत्तरत्रा निधास्ये तद्व्यतिरूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभागवतो
देस्य एतव कुजतीर्थी करणशीलान्वरितः प्रकृा रोम्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह
तद्वर्षपुरुषैरुपासे इदं चोदाहरति ॥ ७ ॥ उं नमो भगवते नरसिंहाय नमस्ते जस्ते ज
से आविश विभवं वज्रनखवज्रदंष्ट्रकर्मशयान् रंधय रंधय तमो यसं स्वाहा अभयम
भयमात्मनि रूयिष्टः ॥ ८ ॥ स्वस्य सुविश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायंतु भूतानि शिवं
मिथो धिया ॥ मनश्च नद्रं न जतामधो क्षज आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी ॥ ९ ॥ मागा

७०

४६

रहाशत्मजविन्नबंधुषु संगो यदिस्यान्न गवस्त्रियेषु नः यः प्राणवत्पारितुष्ट आत्मवा
नसिध्यत्यदृशन्नतथेन्द्रियप्रिया ॥ १० ॥ यत्संगलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थमुदुः संस्पृश
तां हि मानसं ॥ हरत्यजोतः श्रुति निर्गतो गजं को वै न सेवेत मुकुंदविक्रमं ॥ ११ ॥ यस्या
स्ति भक्तिर्भगवत्प किंच नास वै गुणैस्तत्र समासते सुरा ॥ हरवभक्तस्य कुतो मह
कुणामनोरथे नासति धावतो बहिः ॥ १२ ॥ हरिर्हि साक्षाद्भगवान् शरीरिणामात्मा ऊषा
णामिव तोयमीक्षितम् हित्वा महं संयदिस जने गृहे तदा महत्त्वं वयसादं पतीनाम्
॥ १३ ॥ तस्माद्भजो रागविषादमत्सुमानस्य हाभयदेन्याधि मूलम् हित्वा गृहे संसृति च
क्रवाजं नृसिंहादं न जतां कुतो भयम् ॥ १४ ॥ केतुमाले च भगवान् कामदेवस्वरूपे
राजक्ष्माः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणा पुत्राणां च तद्वर्षपतीनां पुरुषा युषा

स

ना.पं.
४७

होरात्रपरिसंख्यानानांयासांगममिहापुरुषमहासूत्रेजसोविजितमनसांविध्वस्ताय
सवःसंवत्सरंतेविमिषतंति॥१५॥अतीवसुजलितगतिविजासविजसितरुचिरहास
जेशवजोकलीजयाकिंचिदुन्नमितसुंदरभ्रमंडलसुभगवदनारविंदश्रियारमोरम
यन्निद्रियाणिरमयते॥१६॥तद्भगवतोमायामयंरूपंपरमसमाधियोगेनरमादेवीसं
वत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहितमिरुपेताहस्युचतन्नर्त्तनिरुपास्तेइदंचोदाहरति॥१७॥
उंहीहूंउंनमोभगवतेदधीकेरायसर्वगुणविशेषैर्विलसितात्मनेआकृतीनांवि
त्तीनांचेतसांविशेषाणांचाधिपतयेषोडशकलायछंदोमयायान्नमयायामृतमया
यसर्वमियायसहस्रेओजसेवलायकांतायकामायनमस्तेउभयत्रभूयात्॥१८॥स्त्रि
योब्रतैस्तादधीकेभ्रंस्वतोत्पाराध्यजोकेपतिमात्रासतेन्यंतासांनतेवैपरिपोष्यप

४७

त्यंप्रियंधनायंप्रियतोस्वतंत्रा॥१९॥सवैपतिःस्यादकुतोभयःस्वयंसमंततःपाति
नयातुरंजनं॥सएकएवेतरयामियोभयंनैवात्मजात्राधिमान्यतेपरां॥२०॥यातस्यते
पादसरोरुहाहंनिकामयेत्साखिलकामलंपरातदेवरासीप्सितोःस्वितोयज्ञप्रपा
ज्जाभगवन्प्रतप्यते॥२१॥मत्प्राप्तयेजेशसुरासुरादयस्तप्यंतउग्रंतपरेन्द्रियेधियः॥कृते
भवत्पारपरायणान्नमांविंदंत्यहंत्यधुरयायतोजित॥२२॥सत्वंममाप्यस्युतशार्दि
वंदितंकरंबुजंयत्नदधायिमात्वता॥विमर्षिमाजश्मवरेण्यमाययाकईश्वरस्ये
हितमूहितुंविभुरिति॥२३॥रम्यकेचभगवतःप्रियतमंमात्स्यमवताररूपंतद्वर्ष
पुरुषस्यमनोःप्राक्प्रदर्शितं॥सइहानीमपिमहताभक्तियोगेनाराधयतीदंचोदाह
रति॥२४॥उंनमोभगवतेसुख्यतमायनमःसत्वायप्राणायौजसेसहसेवलायम

दुर्गाष्टि

ना० पं०
४८

हामत्स्यायनमस्ति॥२५॥ अंतर्वर्हिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुखनः
सर्वस्वरत्नं यद्दं वशेन यन्नाम्ना यथादातुमयोनरः स्त्रियं रक्षयं लोकपालाः किञ्चमत्स
रस्वैज्वराह्निवायतंतोपि एथ कर्ममेत्यत्र॥ पातुं नरो रुद्धिपदं तुष्यदः सरीसृपं स्यात्तु यद्
नदं यतो॥२६॥ नवान्न युगं तारुविकुर्मिमाजिन्नि सोणमिमाभौ पधिवी रुधां निधिं
मया सहो रुक्रमतेज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणस्मते नमस्ते॥ २७॥ हिरण्यमपि भग
वान्निवसति कर्मतनुं विन्ना एतस्य तस्मिन् तमांतनुमर्थमासहवर्षपुरुषैः पितृगणा
धिपतिरुपधावति मंत्रमिमं चानुजपति॥२८॥ उं नमो नगवते अकृपा राय सर्वसत्त्व
राविशेषणायानुपयै लक्षितस्यानाय नमो वर्ष्मणे नमो नृमे नमो वस्यानाय नमस्ते
॥३०॥ यद्गुपमेतन्निजमापयापिति मर्थस्वरूपं बहु रूपरूपितं॥ संख्या नयस्यास्य यथोप

मा

४८

ना

जं नमो नमस्ते व्यपदेशरूपिणे॥३१॥ जरायुजं सेदजमंडजोद्भिदं चराचरं देवर्षि
पितृभूतमैन्द्रियं द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रादीपय हर्षेत्यभिधेय एकः॥३२॥ य
स्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपा कृतौ कविभिः कल्पितेयं॥ संख्यायया तत्त्वदशापनी
यते नमो नमः संख्यमिदं शनायत इति॥३३॥ उत्तरेषु च कुरुषु नगवानयत्त पुरुषः क
नवराह रूप आस्ते॥ तं तु देवा लोपाहः सह कुरुभिरसवलित नक्तियोगेनोपधावति
इमां च परमा मुपनिषदमावर्त्तयति॥३४॥ उं नमो नगवते मंत्रतत्त्वलिङ्गाय यत्त कृत
वे महाध्वरावयवाय महापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय त्रिपुणाय नमस्ते॥३५॥ यस्य
स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुषिवजातवेदसं मयं प्रतिमप्यामनसादिदृक्ष
वोगदं क्रियायै नम ईरितात्मने॥३६॥ इमं क्रियाहेत्वयने शक्यं निर्माया गुणैर्वस्तु

प्रा.पं.पृ.
४३

निराक्षितात्मने॥ अन्वीक्षयां गतिरायात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः
॥३७॥ करोति विश्वस्थिति संयमो दयं यथेष्टितं नेमिनमीक्षितुर्गुणैः मायायथायो
नमते तदाश्रयं ग्राह्यो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे॥ ३८॥ प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मधे
योमोरसायाजगदादिशूकरा॥ कृत्वा यदंष्ट्रे निरगादुरन्तः क्रीडन्निवेनः प्रणतास्मि
तं विदुमिति॥ ३९॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे नुवनकोशवर्णने वर्ष
देवस्तुतिनामाष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥ शुक्र उवाच॥ किंपुरुषे वर्षे न गवंतमादिपुरुषं
जक्ष्मणं जंसीता निरामं रंमं तं चरणसन्नि कर्षा निरतः परमभागवतो हनुमा
नसह किंपुरुषैरविरत नक्तिरुपास्ते॥ १॥ आर्षिषेणे न सह गंधर्वैरनुगीयमानो
परमकल्याणो॥ नर्तनगवकयां समुपशृणोति स्वयं चेदंगायति॥ २॥ उं नमो नगव

४८

नमो

ते उत्तमश्लोकाय नम आर्यजक्ष्णशीलव्रताय नम उपनिषितात्मने उपासितलो
काय नमः साधुनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय न इति
॥ ३॥ यत्तद्विशुद्धात् नवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुण व्यवस्थं प्रत्यक् प्रशंतं सु
धियोपलं न नंदनाम रूपं निरहं प्रपद्ये॥ ४॥ मन्त्रावितारस्ति ह मन्त्रशि क्षणं रक्षोव
धायै वलं विभोः कुतो न्यथा स्यादमतः स्वआत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य
॥ ५॥ न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोकां न गवानादिदेवा न स्त्रीकृतं क
श्मलमश्रुवीत न जक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति॥ ६॥ न जन्म न मृतं न सौ न गं न वा
क न बुद्धिर्ना कृतिस्तोषहेतुः तैर्प्रादिसृष्टानपि नो वनो कसश्चकार सखे वत जक्ष्म
णाय नमः॥ ७॥ सुरे सुरे वाप्ययवानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतं मुनिमं॥ भजे तं

ना.पुं.
५०

मनुजाकृतिं हरिं य उन्नताननयत् कोशजान् हरिवमिति ॥ भारतेपि वर्षे न गवान्तर
नारायणाय ॥ आकल्यांतमुपचित धर्मज्ञानवैराग्यैश्च प्येपिशमोपरमात्मोपलंभ
नमनुग्रहायात्मवतामनुकंपयातपोऽयक्तगतिश्चरति ॥ १७ ॥ तं न गवान्तरदोव
याश्चिमवतीभिर्भरती नीः प्रजाभिर्न गवत्प्रोक्तान्यां सौख्ययोगाभ्यां न गवदनुभा
वोपवर्णनं सावर्णेस्य देहस्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगच्छति
॥ १८ ॥ उन्निमो न गवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोः किंचन विज्ञाय रूपमा
यन्नरनारायणाय परमहंसपरमसुरवे आत्मागमायाधिपतये नमोनम इति
॥ १९ ॥ गायति चेदं कर्त्तव्यं सगदिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोऽपि देहिकैः ॥ २० ॥
नर्दयस्य सुखौर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ २१ ॥ इदं हि योगेश्वर्यै

५०

गनैषु णं हिरण्यगर्भे न गवान्तरजगादयत् यदंतकाले त्वयि निर्गुणे मनोभक्तादधीतो
स्मिन्नुदुःकलेवरा ॥ २३ ॥ यथैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु हारेषु धनेषु चिंतयन्
शंकेतविद्वान्कुक्कलेवरात्पयात् यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलं ॥ २४ ॥ त्वं नः प्रभो त्वं कु
क्कलेवरापि तां त्वन्मायया हं ममतामधोक्षज ॥ त्रिंशामयेनाशु वयं सुदुर्बला विधेहि यो
गं त्वयि नः स्वभावजमिति ॥ २५ ॥ भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः संति वहवः ॥ मलयोमं
गलप्रस्थोमैनाकस्त्रिकटरुषजः कूटकः कोल्लकः सत्यो देवगिरिरुष्यमूका श्रीशै
लो वैकटो महेश्वरिधारे विंध्यः मुक्तिमान् रुक्षगिरिः पारियात्रो प्रोणश्चित्रकूटो गोव
र्धनो रैवतकः ककुभो नीलोगो कामुखं प्रकोजः कामगिरिरिति चान्ये च शतसह
स्रजः शैलास्तेषां नितंबप्रभवानरा नद्यश्च संत्य संख्याताः ॥ २६ ॥ एतासामपो भारत्यः

त

नी

भा.पं.
५२

प्रजानामभिरेव पुनंतीनामात्मना चोपसृशंति ॥ १७ ॥ चंद्रवशाताम्रपर्णा अवतोरक
नमाजा वैहायसीका वेरावेणापयस्विनी शर्करावन्तुं भंगे प्राकृष्णवेणी नामरथी गो
रावरी निविधाय योश्वातापीरे वासुरसानं मंदोचर्म एव नासिंधुः अंधः शोणश्च नदौ
महानदी वेदस्मृतिर्ऋषिकुल्या त्रिसामा कोशिकी मंदोकिनी यमुना सरस्वती दृष्ट
ता गोमती सरयूरो घवती सप्तवती सुषोमा शतद्रुश्चंद्रागा मरुद्वा वितस्ता असि
क्ला विश्वेति महानद्यः ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः ॥ शुक्रजो हिन कृष्णव
र्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यामानुष नारक गयो बद्धा आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वद्येव
सर्वेषां विधीयंते यथा वर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति ॥ १९ ॥ यो सौ भगवति सर्वद
तात्मन्यनात्म्यैः निरुक्तेः निजवयने परमात्मनि वासुदेवेः नन्यनिमित्तनक्तियो

ति

गलक्षणो नानाग ॥ निमित्ताः विद्यायं धिरंधनदारेण यदा हि महापुरुषं पुरुषं प्र
संग ॥ २० ॥ एतदेव हि देवस्य गायंति अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां सिद्धि
न स्वयं हरिः यैर्जन्मजब्धं पुनरारताजिरे मुकुंदसेवोपपिकं स्पृहा हिनः ॥ २१ ॥ किं दुष्क
रेनः क्रतुमिस्तपो ब्रतैर्हनिदिनि वसिष्ठ जयेन फलानुना नयत्र नारायण पाहं यं कजस्म
निः प्रमुखातिशयेन्द्रियोन्मवात् ॥ २२ ॥ कल्याणुषां स्थानजयात्पुनर्भवात् सखापुषां भा
रत न जयो वरं ॥ क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयात्य भयं परं हरे ॥ २३ ॥ न
यत्र वेकं वक्यामुधापगानमावबो नागवता सदा श्रया ॥ नयत्र यत्ते शमस्वामहो
त्मवाः सुरेश जो कोपिन वै समेयतां ॥ २४ ॥ प्राप्ता न जातिं विहये च जंतवो ज्ञानक्रि
या प्रव्य कलाय संननाम् न वैयते रत्नपुनर्मताय ते नृयो वनो काश्चप्यंति बंधनं

नं

भा.पं.
५२

॥२५॥ यैः श्रद्धावर्हिषिणागशोहवित्रिरुतमिष्टं विधिं मंत्रवसुतः ॥ एकः एव कनामभि
रुद्रतोमुदाहृतिर्गुणः स्वयमाशिषांप्रभुः ॥ २६ ॥ सत्पुंदिशत्यर्थितमर्थिनो नृणां नैवा
र्षोपस्युनरर्थितायतः स्वयं विधत्ते न जनामनिष्ठतमिडापि धानं निजपादयत्नवः ॥ २७ ॥
यद्यत्र नः स्वर्गसुरवावशेषितं स्विष्टस्य सक्तस्य कृतस्य शोभनं तेनाजनाभेस्मृतिमज्ज
मनः स्याद्वर्षे हरिर्धैर्यं जतां शतं तेनोति ॥ २८ ॥ शुक उवाच ॥ १ ॥ जंबूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वी
पानष्टौ हैक उपदिशंति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महोपरितो निखनद्भिरुपकल्पि
तात् ॥ २५ ॥ तद्यथा स्वर्णप्रस्यश्चंद्रशुक्ल आवर्तनीरमणकोमंदरौ हरिणः पांचजन्यः
सिंहजो लंकेति ॥ ३० ॥ एवं तव भारतोत्तम जंबूद्वीपवर्षविभागे यथोपदेशमुपवर्णित
इति ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे जंबूद्वीपवर्णनो नामैकोनविंशोऽ

५२

व्या.

ध्यायः ॥ १५ ॥ कथिरुवाच ॥ ॥ अतः परं ब्रह्माहाराणां प्रमाणजर्ज्ञं संस्थानतो वर्षविभा
ग उपवर्ण्यते ॥ १ ॥ जंबूद्वीपो यथावत्प्रमाणविस्तारस्तावता सारोदधिना परिवेष्टितो य
थामेरुज्जंबोरव्येन लवणोदधिरक्षिततो द्विगुणा विशालेन ब्रह्मरूपेण परिक्षिप्तो यथाप
रिखावाह्योपवनेन लक्षो जंबूद्वीपप्रमाणो द्वीपारव्याकरो हिरण्ययउत्पितो यत्राग्नि
रुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्रजिह्वः स्वद्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य
सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरणम ॥ २ ॥ शिवं पदसंभुज
दं शांतं क्षेमममृतमभयमिति ॥ वर्षाणितेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ॥ ३ ॥ मणि
करो वज्रकट इंद्रिसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यशीवो मेघमान इति सेतुशैलाः ॥ अ
रुणान् मृगां गिरसां वित्री सुप्रमाना रूतं भगसत्पं नरेति महानद्यः यासां जलो

पस्यर्शनविधूतरजस्तमसोहंसपतंगो धयिनसत्यांगसांजाश्रवतारोवर्णा॥ सहस्रायु
षोविबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्याविद्यया नगवंतं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं
यजंतो ॥ ४ ॥ प्रत्नस्य विष्टोरूपं यत्सत्यस्य त्रस्य ब्रह्मण ॥ अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमा
त्मानमीमहीति ॥ ५ ॥ प्रसादिषु पंचसु पुरुषाणां मायुरिंद्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्र
म इति च सर्वेषां मोक्षत्रिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते ॥ ६ ॥ प्रसः स्वसमानेनेशुरसो देवा
वृत्तो यथा तथा दीपो पिशात्मलो द्वियुगविशालः समानेन सुरो देवा वृतः परिवृत्ते ॥ ७ ॥
यत्र ह वै शास्त्रात्मा प्रसायामास्यं वाव किल नित्यमाहुर्मगवतश्छंदः सुतः पतत्रि
राजस्य सादीपरुतय उपलक्ष्यते ॥ ८ ॥ तद्वद्दीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यत्तवाहुः स्वसु
तेभ्यः सप्तम्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि व्यनजत ॥ सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षेणा

रिप्रमाय्यायनं मविज्ञानमिति ॥ ९ ॥ तेषु वर्षाद्रियोनयश्च सप्तैवैवाभिज्ञाता ॥ सरसः
शतशृंगो वामदेवः कुंदः कुमुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति ॥ अनुमता सिनीवाजी स
रस्वती कुहूरजनी नंदाराकेति ॥ १० ॥ तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषुंधरसंज्ञा
नगवंतं देवैर्मयं सोममात्मानं वेदेन यजंतो ॥ ११ ॥ स्वर्गोभिः पितृदेवैर्भ्यो विभजत रूद्रप्र
भुक्कयो ॥ अंधः प्रजानां सर्वसां राजा सोमो न आस्त्विति ॥ १२ ॥ एवं सुरो ह दृष्टिस्तद्विउ
रा समानेना वृत्तो घनो देन यथा पूर्वः कुशदीपो यस्मिन् कुशस्तं वो देवकृतस्तद्दीपा
ख्यायनो नृजनश्वापरः स्वराध्यरोचिषादिशो विराजयति ॥ १३ ॥ तद्वीपपतिः प्रैयव्रतो
राज न हिरण्यरेतानां मसं दीपं सप्तम्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयंचतुष आति
ष्ठत ॥ १४ ॥ वसुवसुहानदह रुचिनाभि उत सत्यव्रतविप्रनाम देवनामभ्यस्तेषां वर्षे

जा.पं.
५४

पुमीमागिर्योनयश्चाभिज्ञाताः सप्तैव चक्रश्चतुःश्रंगः कपिलश्चित्रकरो देवानां क ऊर्ध्व
रोमाद्रविण इति ॥ १५ ॥ रसकुल्यामधुकुल्या मित्रविंदा श्रुतविंदा देवगर्भाघृतच्युतामं
त्रमा लेति यासां पयोनिः कुरादी पौकसः कुरालको विरो निसुक्तकुलक संज्ञान गवंतं
जातवेदः स्वरूपिणं कर्म कौशलेन यजंते ॥ १६ ॥ परस्य ब्रह्मणः साक्षा ज्ञात वेदो मिदम्य
वाद् देवानां पुरुषाणां यज्ञेन पुरुषं यजेति ॥ १७ ॥ तथा बहिः क्रौंचादी पौदिरुणः स्वमा
नेन क्षीरो देन परित उपक्रम ॥ वृत्तो यथा कुरादी पौघृतो देना यस्मिन् क्रौंचो नाम प
र्वतराजो दीपनाम निवर्तक आस्ते ॥ १८ ॥ यो सोऽगुहः प्रहरणे नमयित नितं व कुंजोऽपि
क्षीरो देना सिच्यमानो भगवता वरुणेनाभियुतो विभयो बभूव ॥ १९ ॥ तस्मिन् न पिप्रेय
व्रतो घृतदृष्टो नामाधिपतिः स्वेद्या वेवर्षाणि सप्त विभज्यते शुषुत्रनाम सुसप्त रिक्ता

५४

सुवः

रात्रवर्षपान्निवेशपस्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याण यशस आत्मभूतस्य हरेश्च
रणारविंदमुपजगाम ॥ २० ॥ आमीमधुरुहो मेघ एष्टः सुधामा न्नाजिष्टो लोहितालो वन
स्यतिरिति घृत एष्टमुतास्तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिरम्वाताः शुक्री वर्धमा
नो नो जन उपवर्द्धणे नंदो नंदनः सर्वतो नद्र इति ॥ २१ ॥ अनया अमृतौघा आर्यका तीर्थवि
तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लेति यासां मंत्रः पवित्रममलमुपयुं जानाः पुरुषक
षमद्रविण देवक संज्ञा वर्षपुरुषा आपो मयं देवमपां पूर्णेनां जलिना यजंते ॥ २२ ॥ आ
पः पुरुष वीर्याः स्य पुनंती र्भर्तुवः स्वर ॥ तानः पुनीता मोवघ्नीः स्पृशतामात्मना नुवद
ति ॥ २३ ॥ एवं परस्तात् क्षीरोदात्परत उपवेशितः शाकदी पौघा त्रिंशद्वक्ष योजनाया
मः स्वमानेन च दधि मं रो देन परिवेष्टितः यस्मिन् हि शाको नाम महीरूहः स्वक्षेत्र

अपदेशकोयस्य हि महासुरभिगंधस्तं द्वीपमनुवासयति ॥ २४ ॥ तस्यापि प्रेयव्रत एवाधि-
पतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोपिविभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानितेषु स्वात्मजान्युरो जवम-
नोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफवदुरूपविश्वाधारसंज्ञान्निधाप्याधिपतीन् स्वयं न-
गवत्यनंत आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश ॥ २५ ॥ एतेषां वर्षमर्षादागिरयो नद्यश्च सप्त-
सप्तैव । ईशान उरुशृंगो बलमद्गः शनकेसरः सहस्रस्रोता देवपालो महानस इति ॥ २६ ॥
अनघा आयुर्दति न्यसृष्टिरपराजिता पंचपदा सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ २७ ॥ तद-
र्षेषु रुषाकृतव्रतस्य सत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो नगवंतं वाचात्मकं प्राणा-
यामविधुतरजस्तमसः परमसमाधिना यजंते ॥ २८ ॥ अंतः प्रविश्य मृतानियो विन-
न्यात्मके तु भिः ॥ अंतर्धर्मीश्वरः साक्षात्पातु नो यद्वशी स्फुटं ॥ २९ ॥ एवमेव दधिमं

डोहात्परतः पुष्करद्वीपस्तनो द्वियुगायामः समंतत उपकल्पितः समानेन स्वादूहके-
न समुद्रेण वहिः शृती यस्मिन् रहस्युष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं
नगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितं तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवा-
वचीनपराचीनवर्षयोर्मयि हि च जोषुत यो ज नो च्छायायामो यत्र तु च तस्य धुरिष्ठ-
चत्वारिपुराणि लोकपालानामिन्द्रादीनां यदुपरि शतसूर्यस्य मेरुं परिभ्रमतः
संवत्सरान्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ॥ ३० ॥ एतद्द्वीपस्याप्यधिपतिः प्रे-
यव्रतो वाति होत्रो नामैतस्यात्मजो रमणकधातकिनामानो वर्षपितानि पुज्यस्वयं
पूर्वजवद्गवकर्मशा ज एव आसीत् ॥ ३१ ॥ तद्वर्षेषु रुषा नगवंतं ब्रह्मरूपिणं सकर्मके-
ण कर्मणाराधयंति इदं चोदाहरंति ॥ ३२ ॥ यत्तत्कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं जनोच्चयेत्

भा.सं.
५६

एकांतमद्यंशंतंतस्मै नगवते नमः ॥ ३३ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ततपरस्ताहोका लो
कनामाचलो लोका लोकयो रंतरलेपरित उपक्षिप्तः ॥ ३४ ॥ यावन्मानसोन्नरमेवोरित
रंतावती नृमिः कांचनी अन्यादशति लोपमा ॥ यस्यां ग्रहितः पदार्थो न कथंचित्युनः
प्रत्युपजन्म ते तस्मात्सर्वसत्त्वपरिहतासीत् ॥ ३५ ॥ लोका लोक इति समाख्या पदने
नाचलेन लोका लोकस्यांतर्वर्तिना वस्याप्यते ॥ ३६ ॥ स लोकत्रयांते परित इश्वरेण
विहितः यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गणं ज्योतिर्गणनां गभस्तयोर्वा चीनां स्त्री न लोका
नावितन्वानानकदाचित्यराचीता न वितुमुत्सहंते तावदुन्नहनायामः ॥ ३७ ॥ एता
वान् लोकविन्यासो मान जक्षण संस्थाभिः चिंतितः कविभिः स तु पंचाशत्कोटिगुणि
तस्य नृगो जस्यतुरीयभागे यं लोका लोकाचलः ॥ ३८ ॥ तदुपरि षड्वत्स्रश्चाशास्वा

५६

त्प्रयोनिना खिलजगद्गुरुणा धिनिवेशिता ये दिरदपतय रूष भपुष्करचूडो वामनो
पराजित इति सकल लोकस्थिति हेतवः ॥ ३९ ॥ तेषां स्वविभूतीनां लोकपालानां वि
विधवार्योपहं हणाय नगवान् परममहापुरुषो महाविभूतिपतिरंतर्याम्यात्मनो वि
शुद्धसत्त्वधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यैर्महासिद्धुपलक्षणं विश्वकसेनादिभिः स्वपार्ष
दप्रवैरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजसुजदंडैः संधारयमाणस्तस्मि
न्नगिरिवरे समंतात्सकल लोकस्वस्तय आसीत् ॥ ४० ॥ आकल्पमेष एवंगतो नगवा
न् आत्मयोगमायया विरचितविविध लोकयात्रा गोपीयाया ॥ ४१ ॥ योंतरविस्तार
एतेन लोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्वह्निर्लोका लोकाचलान्नतः परस्तादयोगेश्व
रगतिं विशुद्धा मुदा हरंति ॥ ४२ ॥ अंडमध्यगतः सूर्योऽपि वा नृम्योऽर्थदंतरम् सूर्यं

भा.पं.
५७

स्यमन्त्रम्योर्ध्वदंतरम्। सूर्योऽङ्गो जयोर्मध्ये कोद्यः स्युः पंचविंशतिः॥४३॥ मनें उर एष
एतस्मिन् यदभूत्ततो मां न्तं उर इति व्यपदेशः। हिरण्यगर्भ इति यद्विरण्योऽसमुद्रवः॥४४॥
सूर्येण हि विनज्यंते दिशः खं यौर्महाप्रिदा स्वर्गपवर्गौ नरकारसौ कांसि च सर्वशः॥४५॥
देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसर्वीरुधाः। सर्वजीव निकायानां सूर्य आत्मा दण्डि श्वरः
॥४६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कन्धे सुवनकोशवर्णने समुद्रद्वीप
वर्षसन्निवेशपरिमाणलक्षणो नाम विंशतिमोऽध्यायः॥२०॥ श्रीशुक उवाच॥ ए
तावानेव भूवज्रयस्य सन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः। एतेन हि दिवो मंडलमा
नंत विद उपदिशंति। यथा हि दजयोर्निष्पादादीनां ते अंतरेणांतरिक्षंतदु नय सं
धितम्। यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोको प्रतपत्यवभा

५७

सयत्यात्मना सा स एष उदगयन दक्षिणयन वैशुवत संज्ञाभिर्मोद्य शैघ्र्यसमानाभि
र्गतिभिः शरो हृणावरो हृण समवस्थानेषु यथा सवनमभिपद्यमानो मकरादिषु
राशिषु अहोरात्राणि दीर्घक्रस्वसमानानि विधत्ते। ३। यदा मेषतुल्यो वर्त्तते तदा हो
रात्राणि समानानि भवंति यदा वृषादिषु पंचसुराशिषु चरति तदा हान्येव वर्द्धते इ
सति च मासि मास्ये कैकाघटिका रात्रिषु। ४। यदा वृश्चिकादिषु पंचसु वर्त्तते तदा
होरात्राणि विपर्ययाणि भवंति। ५। यावद्दक्षिणयनमहानि वर्द्धते यावदुदगयनं
रात्रयः। ६। एवं मंडादिगतिभिर्नवकोटय एकपंचारात्रक्षालिचयोजनानां मान
सोत्तराणि परिवर्त्तनस्योपदिशंति तस्मिन्नेंद्रापुराणपूर्वस्मान्मेरोर्देवधानां नाम दक्षि
णतो याम्यां संयमनी नाम पश्चादासुराणि निम्नोचनी नाम उत्तरतः सोम्यां विजावरी

नामतास्तदयमध्याहास्तमयनिशीयानीतिभूतानांप्रवृत्तिनिमित्तानिसमयविशेषे
रामेश्वरदुर्दिशमा॥७॥ तत्रत्यानांदिवसमध्यंगतएवयदित्यस्तपतिसयेनाचलंदक्षिणि
नकरोति॥ ८॥ यत्रोदेतितस्यहसमानसूत्रनिपातेनिम्नोचति॥ ९॥ यत्रकचनस्यंदेनाभि
तपतितस्यहैषसमानसूत्रनिपातेप्रस्तापयति॥ तत्रगतंनयस्यंतियेस्तंसमनुपश्येरन्
॥१०॥ यदाचैद्याःपुष्पःप्रचलतेपंचदशघटिकाभिर्याम्यांसपादकोदिद्वयंयोजनानांसा
र्द्धद्वादशलक्षालिसाधिकानिचोपयाति॥ ११॥ एवंततोवारुणीसौम्यामैत्रांचपुनस्तथा
न्येचग्रहाःसोमादयोनक्षत्रैःसहज्योतिश्चक्रेसमप्युद्यंतिसहवानिम्नोचंति॥ १२॥ एवं
मुरुर्त्तेनचतुस्त्रिंशलक्षयोजनान्यष्टशताधिकानिसौरोरथस्त्रयामयोसौचतस्रश्चपि
परिवर्ततेपुराषु॥ १३॥ यस्यैकंचक्रंद्वादशारंघलेमित्रिनाभिसंवत्सरात्मकंसमाम

नंति॥ १४॥ तस्याक्षोमेरोर्मूर्धनिहृतोत्तरभागोमानसोत्तरेकृतेतरभागेयत्रप्रोतंरविरथचक्रं
तेजयंत्रचक्रवद्वन्नमन्मानसोत्तरगिरौपरिन्नमति तस्मिन्नक्षेकृतमूलोद्वितीयोःस्तु
र्यमानेनसममितस्तेजयंत्रासवर्धुवेकृतोपरिभागा॥ १५॥ अथनीउस्तुषट्त्रिंशलक्षयोज
नायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्रविरथयुगोयत्रहयाशृंहोनामानःसप्तारुण
योजितावहंतिदेवमादित्यं॥ १६॥ पुरस्तात्सवितुररुणःपश्चाच्चनियुक्तःसौत्येकर्मणिकि
जास्ते॥ १७॥ तथावालिखित्यारूषयोषुषपर्वमात्राःषष्टिसहस्राणिपुरतःसूर्यसूक्तवा
कायनियुक्ताःसंसुवंति॥ १८॥ तथान्येचरूषयोगंधवांसिरसोनागाग्रामणोयातुधाना
देवास्त्यैकैकशो गणाःसप्तचतुर्दशमासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानं पृथक्कृताना
नामानःपृथक्कर्मनिर्दिष्टशउपासते॥ १९॥ जसोत्तरंसार्वभौमवकोरियोजनपरिमंड

भा.पं.
५९

लंभ्वजयस्यक्षणेनसगस्युत्तरंदिमहस्रयोजनानिसमुंको२॥ ॥इतिश्रीभागव
तेमहापुराणेपंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रेसूर्यमंडलवर्णनंनामैकविंशतिमोऽध्यायः
॥१॥श्रीगोवाचा॥ अथेतन्नगवतआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिक्रामतोराशी
नाममिधुखंचाप्रदक्षिणंप्रचलितंभगवतोपवर्णितममुष्यवयंकथमनुमीमही
ति॥१॥सहोवाचा॥ ॥यथाकुलालचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिका
दीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरेष्युपलभ्यमानत्वादेवंनक्षत्राणामिरूपलक्षिते
नकालचक्रेणध्रुवंमेरुंचप्रदक्षिणेनपरिधावतासहपरिधावमानानांतदाश्र
याणांसूर्यादीनांयहाणांगतिरन्यैवनक्षत्रांतरेराशंपतरेचोपलभ्यमानत्वात्॥२॥
सरषभगवानादिषु रुषएवसाक्षात्तारायणोलोकानांस्वस्तयआत्मानंत्रयीमयं

५९

कर्मविशुद्धिनिमित्तंकविभिरपिचवेदेनविजिज्ञास्यमानोद्वादशधाविभज्यषट्पुव
संतादिषु रुरुषुयथोपजोषंरुरुगणान्विदधाति॥३॥तमेतमिहपुरुषास्त्रिविध्या
वर्ण्यमाचारानुपया उच्चावचैःकर्मभिरभ्यातैर्योगिवितानैश्चअध्यायजंतो जसा
श्रेयःसमधिगच्छन्ति॥४॥अथसरषआत्मा लोकानांद्यावापृथिव्योरंतरेणनभोव
लयस्यकालचक्रगतोद्वादशमासान्मुंकेराशिसंज्ञान्संवत्सरवयवान्मासः
पक्षद्वयंदिवान्क्रंचेति सपादक्षद्वयंसमुपदिशन्तियावताषष्ठमंशंनुजीतसवैरुरु
रित्युपरिस्पतेसंवत्सरवयवः॥५॥अथचयावतार्धेननभोवीर्यां प्रचरतितं कालम
यनमाचक्षते॥६॥अथचयावन्नभोमंडलंसहद्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांकाक्ष्येनसहसं
जीततंकालंसंवत्सरंपरिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरमिति ज्ञानोर्मंदिरौप्रसम

या

भा.पं.
६०

गतिभिः समामनन्ति ॥ एवं चंद्रमा अर्कगमस्ति उपरिष्ठात्त्रक्षयोजनत उपलभ्य
मानो कस्य संवत्सरं बुद्धिं पक्षाभ्यां मासं बुद्धिं सपारक्षभ्यां दिने नैव पक्षं बुद्धिं उय चारं
दुततरगमनो बुद्धिं ॥ अथ वा प्रयमाणा निश्चकला निरमराणां अपक्षीयमाणा
निश्चकलाभिः पितृणां महोरात्राणि पूर्वयक्षा परपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीवनिव
हमाणा जीवश्च एकमेकं नक्षत्रं त्रिंशतां मूर्तैर्बुद्धिं ॥ १० ॥ एष षोडशकलः पुरुषो
ऋग्वान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपबीरुधां
प्राणायामनशीलत्वात्सर्वमय इति वक्ष्यंति ॥ ११ ॥ तत उपरिष्ठात्त्रिंशक्षयोजनतो
नक्षत्राणि मेरुदक्षिणे नैव काजाय न ईश्वरयोजितानि सप्तमि निक्षिप्तानि महाभिजिता
ष्टविंशति ॥ ११ ॥ तत उपरिष्ठाद्दुशनाद्विंशक्षयोजनत उपलभ्यते पुरतः पश्चात्सहैव च

६०

क

कस्य शौघ्यमांघ्र्याभ्यां गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यं रात्रिकल एव प्रायेण वर्ष
यन्चारेणानुमीयते स ह्येव विष्टं ग्रहोपशमन ॥ १२ ॥ उन्नतसावुधो व्याख्यातः तत उप
रिष्ठात्त्रिंशक्षयोजनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण शुभं कुरुदा कथ्य
तिरिच्येत तदातिवाताभ्रप्रायानादृष्टारिभयमाशंसते ॥ १३ ॥ अत ऊर्ध्वमंगारकोपि
योजनत्रिंशद्विंशत उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशी नृधादृशानुबुद्धिं
परिवक्त्रेण निवर्तते प्रायेण शुभं ग्रहोपशंसक ॥ १४ ॥ तत उपरिष्ठात्त्रिंशक्षयो
जनंतरगतो ऋग्वान्महस्यतिरेकैकस्मिन् राशौ परिवत्सरं प्रचरति यदि नवक्रः स्या
त्प्रायेणानुक्तो ब्राह्मणकुंभ ॥ १५ ॥ तत उपरिष्ठाद्योजनत्रिंशद्विंशत उपलभ्यमानः शनै
श्चरत्कैकस्मिन् राशौ त्रिंशत्त्रिंशत्मासां विजंबमानः सर्वानेवानुपयेति तावन्निर

उवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशान्तिकरा ॥ १२ ॥ तत उन्नरस्मादय एकादश जस्यो जनांतर
उपजम्यंते एव लोकानां शमनुभावयंतो न गवतो विष्णो र्यत्यरमं परं प्रदक्षिणं प्रक्रमं
ति ॥ १३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ज्योतिश्चक्रवर्त्मने द्वाविंशोऽध्यायः
॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अथ तस्मात्परतस्त्वमोदश जस्यो जनांतरतो यद्विष्णोः परमं पर
मन्निव रंति यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औन्नानपादिरग्निनेंद्रेण प्रजापतिना कश्यपेन
धर्मेण च समकालयुग्मिः स बहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इहानीमपि कल्पजीवि
नामान् विनामानीय उपास्ते तस्येहानुभाव उपवर्णिता ॥ १ ॥ सहि सर्वेषां ज्योतिर्गणा
नां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमेषेण व्यक्तं ह सा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्यात्पुरिवा
वष्टं न रश्मिरेण विहितः शश्वदवभासतो यथा मे दीप्तं न आक्रमण परैशवः संयो

जितास्त्रिभिः सवनैर्यथा स्थानं मंडलानि चरंति ॥ २ ॥ एवं न गणाग्रहादय एतस्मिन्नंतर्बहि
ये गेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलंब्य वायुनोदार्प्यमाण आकल्यांतं परिचक्र
मंति न त्रसियथामेघाः श्रेयानारयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तते ॥ एवं ज्योतिर्गणाः
प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतंति ॥ ३ ॥ केचिदेतज्ज्योतिर
नाकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयंति ॥ ४ ॥ यस्य
पुच्छाग्नेव किशिरसः कुंडली नूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पिता तस्य जंगले प्रजापतिरग्नि
रिंद्रो धर्म इति ॥ ५ ॥ उच्छलेधाता विधाता विधात्म च कदां सप्तर्षयः तस्य दक्षिणावर्त्तकुं
डली नूत शरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयंति ॥ दक्षिणा
यनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुंडलानां गसं निवेशस्य पार्श्वयो रूनयोरप्यवयवाः

समसंख्यामवेति एतेन ज। वीथी आकाशगंगा चोदरता ५। पुनर्वसुपुष्पोदक्षिणवामयो
ः श्रोण्योराग्रक्षेत्रे च दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोरग्निजिह्वे राषादे दक्षिणवाम
योः नासिकयोर्यथासंख्यं अवर्णपूर्वाषादे दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्टनक्षत्रा
णि दक्षिणायनानि वामपार्श्वे वंक्षिषु यं जीततथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिण
पार्श्वे वंक्षिषु प्रातिजोम्येन प्रयुं जीततत्र मिषाज्ये हेस्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत्तर्ह
उत्तराहनावगस्त्यो धराहनौ यमः मुखे चांगारकः शनैश्चरउपस्थे बृहस्पतिः ककुदि
वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चंद्रो नाभ्यामुग्रनाः सनयोरश्विनौ बुधः प्राणापा
नयोरगुर्जले केतवः सर्वांगेषु रोमसु सर्वे नारायणाः ॥ ७ ॥ एतदुहैव नगवतो विष्णोः
सर्वदेवतामयं रूपमहरहः संध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत् नमोज्यो

ति त्रैकायकाजायनायानि मिषांपतये महाबुरुषाया मिधीमहीति त य हर्षता राम
यमाधिदैविकं पापाय हं मंत्रकृतां त्रिकालं नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत्तत्र का त
जजमाश्रुपापां ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे शिशुमानैरसंस्थानेत्र
योविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अधस्तात्सवितुर्योजिनायुते स्वर्नानुर्त्त सत्रव
चरतीत्येके सोसावमरत्वं ग्रहत्वं ग्रहत्वं चाजमत नगवदनुकंपया स्वयमसुरापसदः
सैहिके यो ह्यतदहः तस्य तात जन्म कर्मणि चोपरि शास्त्राभ्याम ॥ १ ॥ यदहस्तरणे मे उलं
प्रतपतस्तद्विस्तरतो यो जनायुतमाचक्षते दादशमहस्रं सोमस्य त्रयोदशमहस्रं रा
होर्ग्यः पर्वणि पर्वणि तद्यवधान कृद्दे रातुबंधः सूर्यचंद्रमसावभिधावति ॥ २ ॥ तन्नि
राभ्यो नयत्रापि नगवतारक्षणा यप्रयुक्तं सुदर्शनिनाम भागवतं दक्षितमस्त्रं तत्ते

ना.पं.
६३

जसादुर्विषहेणमुहुःपरिवर्त्तमानमभ्यवस्थितोमुहूर्त्तमुदिजमानश्चकितहृदयआ
रादेवनिवर्त्तते। तदुपरागमिति वदन्ति लोकाः॥३॥ ततो धस्तास्मिन् चारणविद्याधराणं
सदनानितावन्मात्र एव। ४॥ ततो धस्ताय सरक्षः पिशाचप्रेतभूतगणानां विहारा जि
रमंतरि संयाव दायुः प्रवातियावन्मेषा उपलभ्यन्ते॥५॥ ततो धस्ता छत योजनांतरे
द्वयं पृथिवीयावधं समासरेपेन सुपल्लवः पतत्रिप्रवर उत्यतंतीति॥६॥ उपव
र्त्ति तं नृमेरुयासन्निवेशस्थानं। अवनेरप्यधस्तात्सप्तमं विवर एकैकशो योजनापु
तांतरेणायामविस्तारेणोप कृत्वा॥ अतः जंवि तजं सुतजं तजातजं महातजं रसात
जं पाताजमिति॥७॥ एतेषु हि विजस्वर्गेषु स्वर्गादिषु अधिककामभोगैश्च प्यनिंदन्
ति विभूतिभिः सुसम्पन्नैश्च नोद्यानाक्रीडविहारेषु दैत्यादानवाकाप्रवेयानित्य

६३

प्रमुरितानुरक्तकजत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरागहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामामा
याविनोदामिव संति। न येषु महाराजमयेन मायाविनाविनिर्मिताः पुरे नानामणिप्रवर
प्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसनाच्चैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागिसुर
मिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेष्वरगहोत्तमैः समलंक
ताश्च कासति॥८॥ उद्यानानि चातितरां मन इन्द्रियानंदिनिःकुसुमफलस्तवकसुन
गकिराजयावनतरुचिरविटपविटपिनां जतां गालिं गितानां श्रीभिः समिथुनविवि
धविहंगमजलाशयानाममजजलपूरणानां कषकुलोद्भ्रंघनसुमितनारनारजकुमु
दकुवलयकक्कारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनामेकविहारा
कुलमधुरविविधस्वनादिभिरिन्द्रियोत्सवैरमरलोकप्रियमतिशयितानि॥९॥

ना

यत्र हवा वनमयमहोरत्रादिभिः काजविभागैरुपलभ्यते ॥ ११ ॥ यत्र महाहिप्रवरशि
रोमणयः सर्वतमः प्रबाधन्ते ॥ १२ ॥ नवा एतेषु वसन्तारि यौषधिरमायनान्नपानस्ना
नादिभिराधयो व्याधयो वलीपलितजराद्यश्च देहवैवर्ण्यं हौर्गंधं स्वेदकृमो ग्लानिरि
ति वयो वस्थाश्च न वन्ति ॥ १३ ॥ न हितेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्च न मृत्युर्विना भग
वन्ने जमश्च क्रापदेशात् ॥ १४ ॥ यस्मिन्प्रविष्टः सुरवधूनां प्रायः पुंसवनामिभयो देवस्य वन्ति
पतन्ति च ॥ १५ ॥ अथात जेमयपुत्रौ सुरेव लोनिवसतियेन हवा इह सृष्टाः प्रभवति
मयाद्याः काश्चनाद्यापि मायाविनो धारयन्ति ॥ यस्य च जंभमाणस्य मुखतस्तयः स्त्रीग
णा उदपद्यन्त सैरिण्यः कामिन्यः पुंश्च स्य इति ॥ यावै विजायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हा
टकारयेन सा धयित्वा स्वविजासावलोकनात्तुरगस्मितसंज्ञापोषणं हनादिभिः स्वै

रं किल रमयन्ति ॥ यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष इश्वरो हं सिधो ह मिति अयुतमहागजवज्रा
त्मानमभिमान्यमानः कस्य ते महार्ध इव ॥ १६ ॥ ततो धस्तादित जे हरे भगवान् हाटके
श्वरः स्वपार्षदं हतगणावृत ॥ प्रजापतिसर्गे पदं हणाय भवो नवान्या सह मिथुनी
भूत आस्ते ॥ यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकीनामभवयोर्वीर्येण यत्र चित्रा नुर्मा
तरि श्वना समिधमान ओजसा पिबति ॥ तन्निष्पूतं हाटकार्यं सुवर्णं नृषणेनासुरे
नावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषा मिधारयन्ति ॥ १७ ॥ ततो धस्तात्सुतज उदारप्रवाः पुण्य
श्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवतामहं प्रस्यप्रियं चि कीर्षमाणेनादितेर्जब्धकायो
नृत्वा बटुना वामनरूपेण पराक्षिप्तस्वलोकत्रयो भगवदनुकंपयैव पुनः प्रवेशित
इन्द्रादिभ्यो विद्यमानया सुसमृद्धया श्रिया निरुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भगवंतमा

नमो
६५

सधनीयमपगतसाध्वस आस्ते धुनापि ॥ एव नो एवैतत्साक्षात्कारे नृमिहानस्य यत्तद
गवत्स्य शेषजीवनिकायानां जीवन्तात्मनस्ते परमात्मनि वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उ
पपन्ने परयाश्रया परमादरसमाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षात्पदगर्धारस्य
यद्विजितिलयैश्वर्यं ॥ १५ ॥ यस्य ह वा वसुतपतनप्रखलनादिषु विवशः सकृन्ना
माभिगणवदुषकर्मबंधनमंजसा विधुनोति यस्यैवैव प्रतिबाधनंतु मुमुक्षवोऽ
न्यथैवोपजन्ते ॥ २० ॥ तद्गवतामात्मवतां सर्वेषामात्मन्यात्मदआत्मतमे च ॥ २१ ॥ न
वै न गवान् नूनममुष्यानुजग्राह्यदुतपुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयभोगैश्वर्यमे
वाकनुतेति ॥ २२ ॥ यत्तद्गवतानधिगतान्योपायेन याज्जाहतेनापहतस्वशरीरावशे
षितलोकत्रयोवरुणपाशैश्च संप्रतिमुक्तो गिरिद्व्यं चापविद्ध इति होवाच ॥ २३ ॥

६५

सः

नूनं वतायं भगवानर्थेषु न निष्प्रातो यो सावित्रीयस्य सचिवो मंत्राय वृत्त एकांततो बृह
स्यति स्तमति हाय स्वयमुपेदेणात्मानमया च त आत्मनश्चाशिषो नो एव तदास्य अति
गंभीरवयः कालस्य मन्त्रं तत्परिवृतं कियत्त्रोकत्रयमिदम् ॥ २४ ॥ यस्यानुदास्य मे वा
स्मप्यतामहः किं जवत्रेन तु स्वपि त्र्यं यदुताकुतो भयं पदं शीयमानं भगवतः परमिति
भगवातो परते खलु स्वपितरि ॥ २५ ॥ तस्य महानुभावस्यानुपममजितकषायः को वा
स्मद्विधः परिहीण भगवदनुग्रहं पतिगमिषतीति ॥ २६ ॥ अथ तस्यानुचरितमुत्तरस्मा
द्विस्तरिष्यते यस्य भगवान् स्वयमखिलजगदुरुन्नरिण्यलोद्धारि गदापाशिरवतिष्ठति
निजजनानुकंपितदयो येनां गुहे न पदादशकंधरो योजनायुतं दिवि जय उच्चारित ॥ २७ ॥
ततो धस्तात्र जातजेमयो नाम दानवेंद्रश्चिपु रधिपतिर्भगवता त्रिपुरारिणा त्रिलोकाः

भा.पं.
६६

शंविचिकीर्षुणानिर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादात्त्रयपदोमायाविनामाचार्योमहादेवेनप
रिरक्षितोविगतमुदरनिमयोमहापते॥२८॥ततो धस्तान्महातजेकाद्रवेयाणां सपरिणां
नैकशिरसांक्रोधवशोनामगणःकुहकतप्तककालियमुषेणादिप्रधानामहाभोग
वंतःपतत्रिराजाधिपतेःपुरुषवाहादनवरतमुद्यियमनसःस्वकजत्रापत्यमुदकु
टुंबसंगेनकुचित्प्रमत्ताविहरंति॥२९॥ततो धस्ताद्रसातजेदैतेयारानवाःपणयोनाम
निवातकवचाःकालेयाहिरण्यपुरवासिन इतिविवुधप्रत्यनीकाउत्पत्त्यामहोजसोम
हासाहसिनोभगवतःसकललोकावुभावस्यहरेरेवतेजसाप्रतिहतवज्राव
जिपाविलेशयाइवसंति।येवैसरमयेन्द्रहत्यावाग्भिर्मेत्रवर्णाभिरिन्द्रादिभ्यति॥३०॥
ततो धस्तात्यानाजेनागलोकपतयोवासुकिप्रमुखाःशंखकुलिकमहाशंखश्चेतधनं

६६

मि

जयधतराष्ट्रशंखच्छडकं वजाश्चतरदेवदत्तादयोमहाभोगिनोमहामर्षानिवसंति।ये
षामुहवैपेचसप्तदशशतसहस्रशोर्षाणांफणमुविरचितामहामणयोरोविष्प्रवःपा
ताजविवरतिमिरनिकरंस्वरोचिषाविधुमंति॥३१॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंच
मस्कंधेविवरतलोपवर्णनं नामचतुर्विंशोऽध्यायः॥२४॥श्रीशुक उवाच॥॥तस्यमूल
देशोत्रिंशद्योजनसहस्रांतरआस्तेयावैकलाग्रगवतस्तामसीसमारयातानंतशतिमात्र
तीयाद्रष्टृदृश्ययोःसंकर्षणामहमित्यभिमानलक्षणैःसंकर्षणइत्याचक्षते॥१॥यस्ये
दंसितिमेडजंभगवतो नंतमूर्त्तेःसहस्रशिरस एकस्मिन्नेवशोर्षणिधियमाणसिधा
र्यइवजस्यते॥२॥यस्यहवाइदंकाजेनोपसंतिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरन्नमद्भुवी
रंतरेणसांकर्षणोनामरुद्रएकादशव्यूहस्यसस्त्रिशिरवैश्वानरमुत्रेभपचुदतिष्ठती॥३॥

भा.पं.
६७

पस्यांग्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिरुवं उमंडलेषहिपतयः सहसा त्वतर्षत्रैरे
कोतमक्रियोगेनावनमंतः स्वदनानिपरिस्फुरकुंडलप्रभामंडितगंडस्यलान्यतिम
नोहराणिप्रमुदितमनसः खलुविलोकयंति। ध्यायस्येवहिनागराजकुमार्यश्चाशिषआ
शासानाश्चावंगदवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरजुजरतस्तने
षगरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदनिमर्शानोन्मथितहृदयमकरध्व
जावेशरुचिरजलितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविष्णितारुणकरुणावल्लो
कनयनवदनारविंदसत्रीउंकिलविलोकयंति। ध्यायस्येवनेगवाननंतोनंतगुणालं
वआदिदेवउपसंहतामर्षरोषवेगीलोकानांस्वस्तयआस्तो दीध्यायमानः सुरसुरो
रगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनः सुज

६७

लितमुखरिकामृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदविबुधयूथपपतीनपरिस्नानरागनव
तुलसिकामोदमध्वासवेनमायन्मधुकरत्रातमधुरगतश्रियंवैजयंतीस्वावनमाजो
नीलवासाएककुंडलोहलककुदिकृतसुभगसुंदरजुजोभगवन्माहेंद्रोवारणेंद्र
वकांचनीकक्षामुदारजीलोविभर्त्ति। ध्यायस्येवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षुणा
मनादिकाजकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयंहृदययंथिसत्वरजसमोमयमंतहृदं
यंगतआशुनिर्भिर्निर्त्ती तस्यानुभावाप्रगवान्स्वायंभुवोनारदः सहतुंबुरुणासभायां
ब्रह्मणः संश्लोकयामासान। उत्पत्तिस्थितिजयहेतवोऽस्यकल्याः सत्वाद्याः प्रकृतिगुणा
यदीक्षयासनायद्रूपध्रुवमकृतंयदेकमात्मनानाधाकथमुहवेदतस्यवर्त्मा। मू
र्त्तिनः पुरुकृपयावभारंसत्वंसंशुद्धंसदसदिदं विभातियत्रयस्त्रीजामृगपतिरादरेम

भा.पं.
६८

मन्यं कंशोपा २

वद्यापारातुं स्वजनमनां सुदारवीर्यम् १० यत्रामश्रुतमनुकीर्तयेत्कस्मादन्ते वा यदि
पतितः प्रलम्बनादा हंत्यंहः सपरिन्तामहैवेतौ द्रगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ११ मध्य
पित्तमलुवत्सहस्रमूर्धोत्तुगोलंसगिरिसरित्समुद्रसत्वा आनंत्यादनिमित्तविक्रम
स्यन्मन्त्रः कोवीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रनिह ॥ १२ एवं प्रजावो न गवानने तो दुरंतवीर्यो
रुगुणानुभावः मूले रसायाः स्थित आत्मतंत्रो योजी जया क्षमा स्थित ये विभर्त्ता ॥ १३ ए
ता स्ये वेह न प्रिरुपगंत व्यागतयो यथा कर्म विनिर्मिता ॥ यथोपदेशमनुवर्तिता का
मान् कामयमानैः ॥ १४ एतावती हि रजद्रुंसः प्रवृत्तिज क्षणस्य धर्मस्य विपाक गत
पुञ्जावचा विसृज्य यथा प्रश्नं याचये किमन्यत्कथयाम इति ॥ १५ ॥ इति श्री माग
वते महापुराणे पंचमस्कंधे विवरविधुपवर्णनं नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ राजोवा

६८

चा ॥ १ महर्षे एतद्वैचित्र्यं जीव लोकस्य कथमिति ॥ १ ॥ कपिरुवाचा ॥ त्रिगुणत्वात्कर्तुः श्र
द्ध्या कर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवंति ॥ २ ॥ अथेदानीं प्रतिषिद्धल
क्षणस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धाया वैसादृश्या कर्मफलं विसृजं भवति यादनाद्य
विद्याकृतकामानां तत्परिणामजक्षणः सतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुव
र्णयिष्यामः ॥ ३ ॥ राजोवाचा ॥ नरकानामभगवन् किं देशविशेषा अथ वाव हिस्त्रिलोका
आहोस्विदंत राज इति ॥ ४ ॥ कपिरुवाचा ॥ अंतराज एव त्रिजगत्यास्तु रिशिदक्षिण
स्यामधस्तात् नृमेरुपरिष्ठाच्च जजाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणादि शिष्वानां गोत्राणां
परमेण स माधिना सत्या एवाशिष आशासाना निवसन्ति ॥ ५ ॥ यत्र ह वाव भगवान् पितृ
राजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापिते शुचपुरुषैर्जंतुषु संपरेतेषु यथा कर्म विद्यं दोषमे

भा.पं.
६९

वानुजंघितमगवच्छासनःसगणोदमंधारयति॥६॥तत्रहैकेनरकानेकविंशतिंगणयंति
अथतांसेरजन्नामरूपजक्षणातोःनुक्रमिष्यामः।तामिस्रोंधतामिस्रोरोरवोमहारौरवः
कुंभीपाकःकालसूत्रमसिपत्रवनंश्रुकरमुखमंधकपःकुमिभोजनःसंदंशस्तपहरमि
र्वज्रकंटका।राज्जलीवैतरणीप्रयोदःप्राणरोधोविशमनंजाजामक्षःसारमेयाद
नंअवीचिरयःपातनमिति।किंचक्षारकर्दमोरक्षोगणभोजनःश्रुजप्रोतोदंश्रुक
अवटनिरोधनःपर्यावर्तनःश्रुचीमुखमित्यष्टविंशतिनरकाविविधयातनान्
मयः॥७॥तत्रयस्तुपरविज्ञापत्यकलत्राण्यपहरतिसहिकालपाशबन्धोयमपुरुषैरति
भयानकैस्तामिस्त्रेनरकेवलान्निपात्यते।अनश्नातिपानदैउताउनसंतर्जनादिभिर्या
तनानिर्यात्यमानोजंतुर्यत्रकर्मलमासादितएकदैवमूर्च्छामुपयातितामिस्रप्रा

स्त्र

६९

ये॥८॥एवमेवांधतामिस्रंयस्तुवंचयित्वापुरुषंदारादीनुपयुंक्ते।यत्रशरीरानिपात्यमा
नोपातनास्योवेदनयानमतिर्नष्टदृष्टिश्चभवति।यथावनस्यतिर्ह्यमानमूलस्तस्मा
दंधतामिस्रंतमुपदिशंति॥९॥यस्त्विहवाएतदहमितिममेदमितिभूतत्रोहेणकेवलंस्व
कुटुंबमेवअनुदिनंप्रपुष्पाति सतदिहविहायस्वयमेवतदश्रुमेनरौरवेनिपतति॥१०॥
येत्विहयथैवापुनाविहिंसिताजंतवःपरत्रयमयातनामुपगतंतएवरुरवोभूत्वा
तथातमेवविहिंसंतितस्माद्रौरवमित्याहुःरुरुरितिसर्पादितिक्रूरसत्वापदेशः॥११॥
एवमेवमहारौरवोयत्रनिपतितंतुपुरुषंक्रव्यादानामरुरवस्तंक्रव्येणघातयंतियः
केवलंदेहंनरः॥१२॥यस्त्विहवाउग्रःपशून्यक्षिणोवाप्राणतउपरंधयतितमपक
रुणंपुरुषादैरपिर्विगर्हितममुत्रयमानुचराःकुंभीपाकेतस्तैलेउपरंधयंति

भा.पं.
७०

॥१३॥ यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुकसः काजसूत्रसंज्ञकेनरकेयुतयोजनपरिमंडलेनाश्रमये
तसखले उपर्यधस्तादश्रमकौश्यामति तप्यमानेऽग्निनिवेशितः सुप्तिपासाभ्यां च दत्त
मानां तर्बहिः शरीर आस्तेरोनेवेष्टतेऽवतिष्ठति धावति च यावंति पशुरोमाणि तावद
र्षसहस्राणि ॥१३॥ यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पारवं उंचोपगतस्तमसि पत्र
वने प्रवेश्य कश्याप्रहरंति तत्र हासादितस्ततो धावमान उन्नयतो धारे स्नात
वनासि पत्रैश्छिद्यमान सर्वंगो हाहतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्छितः पदे पदे नि
पतति स्वधर्महा पारवं डा नुगतं फलं भुंक्ते ॥१४॥ यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वाऽदंये
दंउं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदंउं स पापीया न्नरके मुत्रसूकरमुखे निपतति ॥ त
त्राग्निवत्तैर्विनिष्पिष्यमाण वयवो यथैवेहे सुखे उ आर्त्तसरेण स्रनयन कचि मूर्छितः

७०

कश्मलमुपगतः यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धा ॥ १६॥ यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितव
त्तीनामविविक्तपरमथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरमथो व्यथामाच
रति स परत्रांधकूपे एतदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैसैर्जंतुभिः पशुमृगपक्षिस
शसृपैर्षराकयूकामकुलमक्षिकारिभिर्येके चाग्निदुग्धासैः सर्वतो भिद्यमानस्तमसि
विहतमिदानीं वीतिरत्नव्यावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीव ॥ १७॥ यस्त्विह वा अ
संविन न्याश्रानि यत्किंच नोपनतमनिर्मितपंचयज्ञो वायस संस्तुतः स परत्र हूमिभो
जनेन रकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने किमि कुं डे किमि नूतः स्वयं किमि भिरे
व प्रक्ष्यमाणः किमि भोजनो यावत्तदप्रज्ञाप्रदुता दोऽनिर्वेशमात्मानं पातयते ॥ १८॥
यस्त्विह वै सेयेन वजादाहिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरति अन्यस्य वा अना

सं

भा.पं.
७१

पुरिडुरुषस्तममुत्रराजन्यमपुरुषा अयस्मयैरति पिंडैः संदेशैस्त्वविनि कुषंति ॥१९॥
यस्त्विह वा अगम्योस्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदपि गच्छति तावमुत्र कशया ता उयं
तस्तिग्मया स्मृम्या जोहमप्या पुरुषमा लिंगयंति स्त्रियं च पुरुषरूपया स्मृम्या ॥२०॥ य
स्त्विह वै सर्वाणि गमस्तममुत्र निरयेव न्तमानं वज्रकंठकशाल्मलीमारोप्य निः क
षंति ॥२१॥ ये त्विह वै राजन्याराजपुरुषा वा अपाखंडान् धर्मसेतुं नृनिंदंति ते संप
रेत्य वै तरणं निपतंति मित्रमया हास्तम्या निरयपरिस्वाभूतायां नद्यां यादोगणैरि
तस्ततो न ह्यमाणा आत्मनान विद्युज्यमाना आसु निरुत्यमानाः स्वाधेन कर्मपाक
मनुस्मरंते उषतप्यंते विष्णुत्रयशोणितकेशानखास्थि मेहो मांसवसावहिन्या
मुपतप्यंते ॥२२॥ ये त्विह वै वृषलोपतयो नष्टशौचाचारनियमाः त्यक्तजजाः प

७१

शुचयंचरंति ते चापि प्रेत्य पूय विष्णुत्रयशेषजालाह्लास्त्विविनिपतंति तदेवाति
द्वीनस्ति तमश्रंति ॥२३॥ ये त्विह वै श्वगर्हपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारअती
ये च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतां ह्यत्र ह्यभूतान्यमपुरुषा इषुनिर्विध्यंति ॥२४॥
ये त्विह वै शंभिकादं नयसेषु पशून् विशसंति तानमुष्मिन्लोके वै शसेनरके पतिता
निरयपतयो यातयित्वा विशसंति ॥२५॥ यस्त्विह वै सर्वसंभार्यादिजोरेतः पाययति
काममोहितसंपापकृतममुत्ररेतः कुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययंति ॥२६॥ ये
त्विह वै दस्यवोऽग्निदागरदाग्रामान्सायन्निवा विजुं पंति राजानो वाराज नटावातां
आपि हि परेत्य यमदत्ता वज्रदंष्ट्राभ्यां नः स सशतानि विंशतिश्च सरन संखादंति ॥२७॥
यस्त्विह वानृतं वदति साक्षे प्रय विनिमये दाने वा कथं चित्सवै प्रेत्य नरके वाचि

जा.पं.
७२

मत्पथः शिरानिरवकाशे योजनशतोक्त्या नगिरि मूर्धः संपात्यते। यत्र जलमिव स्थल
मभ्यष्टमवनामते तदवीचिमन्त्रिलशो विशार्यमाण शरीरेन प्रियमाणः पुनरा
रोपितो निपतति २०। यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्वपो वा सोमपीयस्तत्कलत्रे वासुरां
व्रतस्योपि वापि वति प्रमादते स्तेषां निरयनीतानां मुरसि पदान्या क्रम्यास्येव क्रि
ना इव माणं कालाय संनिषिचंति २१। अथ यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमथ
मोजन्मतपो विद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्ये तस्मै तत्कलत्रमृत्वा
क्षारकर्मैर्निरये वा कश्चि शिरानिपतितो दुरंता यातनात् श्रुते ३० ये त्विह वै पुरुषाः
पुरुषमेधेन यजंते याश्च स्त्रियो नृपश्च नृवा दंति तांश्च नेपशा वद्दन्निह ता यम
सहने पातयंतो रक्षो गणाः सौनिका इव सधितिना वदयामि कपिवंति नृत्यं

७२

निगायंति च तृष्णमाणा यथेह पुरुषा ॥ ३१ ॥ ये त्विह वानागसोरप्येनामिवा वै स्रभकैरु
पसृतानुपवि स्रभ्यजिजीविषून् शूलसूत्रादिषु प्रोता न क्रीडन कतया पातयंति तेऽपि च प्रे
त्ययमयातना सुशूलानिषु प्रोतात्मानः सुहृद्भ्यां चानिहतः कंकवरादिनिश्चेतस्ततस्ति
ग्मलुंडैर्गहन्यमाना आत्मशमलं स्मरंति ॥ ३२ ॥ ये त्विह वै नृता न्युद्धे जयंति नरा उच्चरन्
नावा यथा हं दं दं कासेऽपि प्रेत्य नरके हं दं दं कारये निपतंति। यत्र नृपदं दं दं दं काः पंचमुखाः
सप्तमुखा उपसृत्य संति यथा विलेशयान् ॥ ३३ ॥ ये त्विह वा अंधा वटक शूलगुहादिषु
नृतानि निरुंधंति। तथा मुत्र ते श्वेवोपदेश्य सगरेण वक्रिना धूमेन निरुंधंति ॥ ३४ ॥ यस्त्वि
ह वा अतिपीनया गता नृवा गृहपतिरसह्युपगतमन्युर्हि धि सुखि पापेन च सुषानि
शसते तस्य चापि निरये पापदष्टे रक्षिणी वज्रलुंडा गधाः कंकवरा दयः प्रसह्यो रुवला

ना० पं०
७३

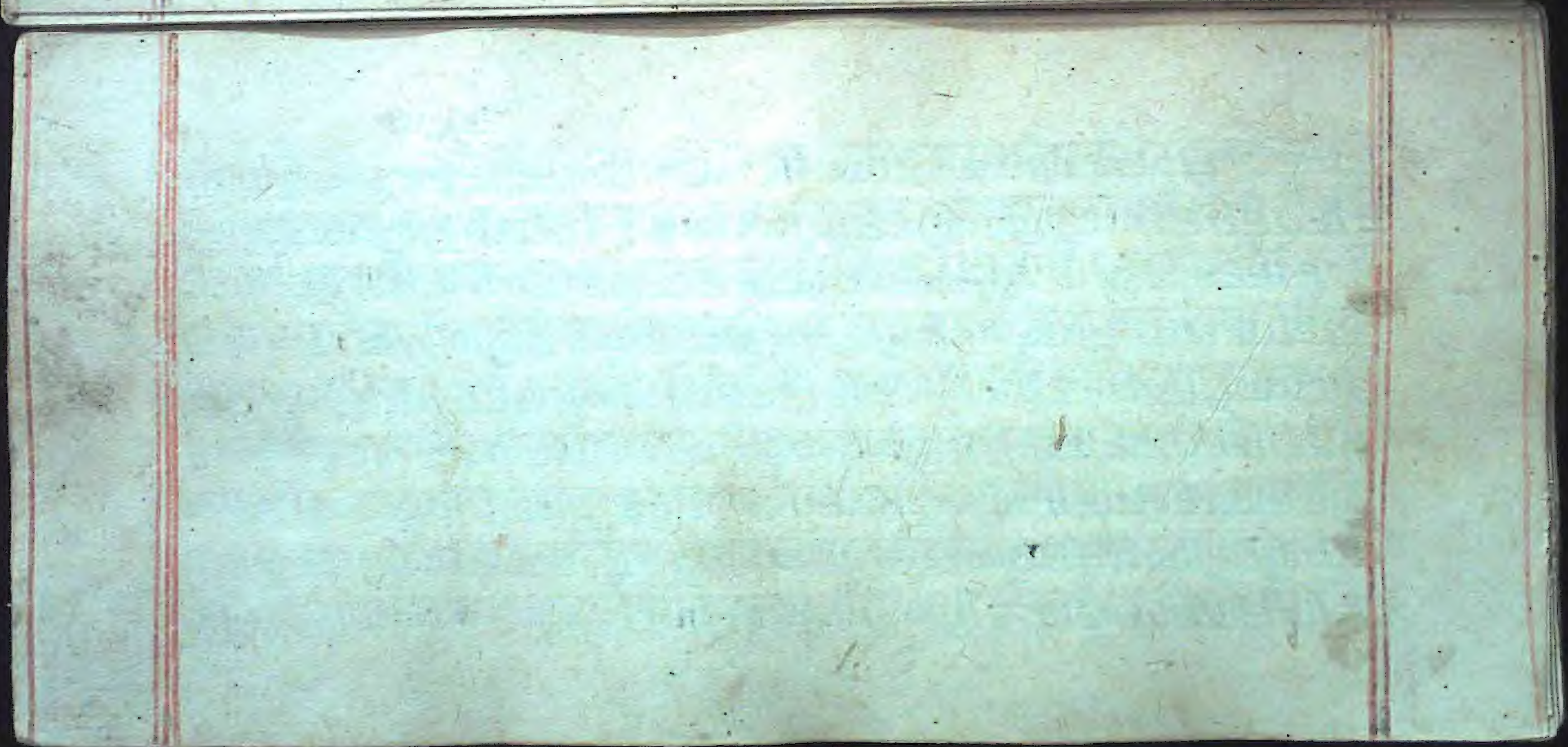
हृदि

दृष्ट्या रयंति ॥ ३५ ॥ यस्मिंस्त्विह वा आत्मा निमतिरहंकृतिमिस्तिर्यकप्रेक्षणः सर्वतो
पि शंकीत्यर्थविनाशचिंतया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो हृद
यार्थमग्निरक्षतिसचापि प्रेत्यतदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमजग्रहः सूचीमु
खेन रके निपतति यत्र हविर्नगहं पापपुरुषं धर्मजपुरुषावायका इव सर्वतो
गेषु सूत्रैः परिवयंति ॥ ३६ ॥ एवं विधानरकायमाजये संति शतशः सहस्रशस्तेषु स
र्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्त्तिनो ये केचिदिताश्चावनिपते पर्यायेण विशंतितथैव धर्मा
नुवर्त्तिन इतरत्र ॥ इह तु पुनर्न वेत उभयशेषम्यानि विशंतिति निवृत्तिजक्षणमार्ग
आदावेव आत्मातः एतावानेवां उको शोयश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगी
यते ॥ ३७ ॥ यत्र प्रगवतो नारायणस्य साक्षात् महापुरुषस्य विष्टं रूपमात्ममायायु

७३

णमयमनुवर्त्तितमादृतः पठति शृणोति स उपगेयं न गवतः परमात्मनोः ग्राह्यमपि
अद्याभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेश ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा स्थूलं यथा सूक्ष्मं रूपे न गवतो यतिः स्थूले नि
र्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धियानयेदिति ॥ ३९ ॥ नृदीपवर्षसरिद्रि नभः सप्तद्वपाता
जदिक नरकभागलोकसंस्था ॥ गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वदुः स
कलजीवनि कायधाम ॥ ४० ॥ इति श्रीभागते महापुराणे पंचमस्कंधे पारमहंस्यां सं
हितायां वैष्णवसिक्कां नरकानुवर्णनो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ समाप्तोऽयं पंचमस्कंधः
सनाथ्य ॥ ५ ॥ श्रीरक्ता ॥ ॥ श्रीकल्याणमस्ता ॥ ॥ श्रीभुजंभवतु ॥ श्री ॥

भा. ७०
१

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ राजोवाच ॥ ॥ निवृत्तिमार्गः कथितः आहौ भगवता त्वया ॥ क्र
मयोगोपलब्धो न ब्रह्मणा यदसंस्मृतिः ॥ १ ॥ प्रवृत्तिजक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने
यो सावली न प्रकृतेर्गुणसर्गः पुनः पुनः ॥ २ ॥ अधर्मलक्षणानां नानरकाश्चावुवर्त्ति
ताः मन्वंतरश्च व्याख्यात राद्यः स्वायंभुवो यतः ॥ ३ ॥ प्रियव्रतो नानपाहौ वंशस्तद्वरि
तानि च ॥ क्षीयवर्षसमुद्रादिनद्युद्यानवनस्पतीन् ॥ ४ ॥ धरामंडलसंस्थानं नागलक्ष
णमानतः ॥ ज्योतिषां विवरणं च यथेदमस्मज्जिह्वुः ॥ ५ ॥ अधुनेह महाभाग यथैव
नरकाग्रहः ॥ नानो ग्रयात नान्नेयात्र न्मेव्यात्मा तु महसि ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
न चेदिहैवापचितिं यथा हसः कृतस्य कुर्यान्मिन उक्तिपाणिनिः ॥ ध्रुवं स वै मेत्य न
रकानुपैति ये भवतस्तिग्मयातनाः ॥ ७ ॥ तस्मात्पुनरेवाश्चिह्नपापनिः कृतौ यते

कीर्तिता ~

तमस्यैरविपद्यतात्मना ॥ दोषस्य दृष्टा गुरुत्वाद्यवयथा निषकचिकित्सेतरुजां
निहानवत् ॥ राजोवाच ॥ दृष्टश्रुताभ्यां तस्याप्यं जानन्नप्यात्मनो हितं करोति भूयो
विवराः प्रायश्चित्तमथो कथं ॥ ८ ॥ क्वचिन्निवर्त्ततेऽनज्ञात् क्वचित्चरति तत्र पुनः प्रा
यश्चित्तमथोपायं मन्ये कुंजरशौचवत् ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ कर्मणा कर्मनिर्हा
रो न त्यात्यंति कश्चिन्ने ॥ अविमोदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शिनः ॥ १० ॥ नाश्रितः पथ्य
मेवान्नं व्याधयो निवर्त्तन्ति हि एवं नियमकृत् राजन्शनैः क्षेमाय कल्पते ॥ ११ ॥ नपसा
ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च ॥ त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च ॥ १२ ॥ देहवाक्
बुद्धिजं धीराधर्मज्ञाश्च दयान्विताः ॥ क्षिपंत्यघं महत्सौ पिवेत्पुत्रमिवानलः ॥ १३ ॥
केचि केवलया मक्ता वा सुदेव परायणाः ॥ अधधुन्वंति कार्त्स्न्येन नीहारमिव नासक

भा.ष.

२

दा

२॥१५॥नतथाह्यवा नरजनप्रयेततपश्चादिभिः।यथाकृत्वापितप्राणस्तत्पुरुष
निषेवया॥१६॥सध्रीचीनोत्ययेलोकेपंथाःसेमौकुतो नयः।सुशीलाःसाधवोयत्रना
गयणयणयणः॥१७॥प्रायश्चित्तानिचीर्त्तानिनागयणपराश्रुसं।मनिःपुनंतिगजे
इसुरकुंममिवापगाः॥१८॥सकन्मनःकृत्स्नपदारविंदयोर्निवेशितंतज्जुलरगिये
रिह।मतेयमंपाशान्नतश्चतद्रवो नस्त्रोपिपत्रंतिदिचीर्त्तानिःकृताः॥१९॥अत्रैवो
राहरंतीममितिहासंपुरातनं।इतानांविष्णुमयोःसंवादस्तनिबोधमे॥२०॥कोन्य
कुब्जेदिर्जकिंश्चित्तरासीपतिरजामिल॥नाम्नानष्टसराचारेदास्यासंसर्गद्वितः
॥२१॥वंद्यस्तकेतवैश्वोयैर्गहितांवृत्तिमास्थिता॥विम्वरकुटुंबमशुचियतियामास
देहिनः॥२२॥एवंनिवसतस्तस्यजात्यमानस्यतत्सुता न्कालोत्पगान्महानराज

२

नृशशीत्यायुषःसमाः॥२३॥तस्यप्रवयसःपुत्रादशतेषांलुयोःमैवैः।वालोनागयणो
नाम्नापित्रोश्चदयितो नराः॥२४॥सबद्धदयस्तस्मिन्नमकेकजनाषिणि।निरीक्षमाण
स्तस्त्रीजांमुमुदेजवृत्ते नराः॥२५॥भुंजानःप्रपिबन्नाश्चवाजकस्त्रेहयंत्रितमभोजयन्
पाययन्महोनवेरागतमंतकाः॥२६॥सएवंवर्त्तमानोतोमत्सुकाजउपस्थिते।मतिं
चकारतनयेवालेनागयणाक्षये॥२७॥सपाशहस्तास्त्रीनृदृष्टा पुरुषान्नृशरा रु
णान्।वक्रतुंगान्धरोमानात्मानंनेतुमागतान्॥२८॥हरेक्रीउनकासक्तंपुत्रंना
गयणाक्षयं।प्रावितेनस्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियम्॥२९॥निशम्यप्रियमाणस्यब्रुव
तोहरिकीर्त्तनं।भक्तुर्नामिमहाराजपार्शदाःसहस्रापतन्॥३०॥विकर्षतांतर्हृदयादासी
पतिमजामिलं।यमप्रेष्यान्विष्णुहतावारयामासुरेजसा॥३१॥ऊचुर्निषेधितास्तां

ना. ३.

स्तेवैवसतपुरस्सरः॥ केस्यंप्रतिषेधारेधर्मजनस्यशसनं॥३२॥ कस्यवाकुतरयाताः
कस्यादस्यनिषेधयः॥ किं देवा उपदेवा वास्यं किं सिद्धसन्नमाः॥३३॥ सर्वेपश्यन्नाशा
शाः पीतकौशेयवामसः॥ किरारिनः कुंडलिनोजससुकरमातिनः॥३४॥ सर्वेचनून
वयसः सर्वेचारुचतुर्भुजाः॥ धनुर्निषंगासिगराशंसुचक्रांबुजश्रियः॥३५॥ दिशोविति
मिराजोकाः कुर्वतः स्तेनरोचिषा॥ किमर्थं धर्मपाजस्य किं करणो निषेधयः॥३६॥ श्रीशु
क उवाच॥ इत्युक्तेयमदृते स्तेवामिदेवोक्तकारिणः॥ तानप्रत्युचुः महस्येदं मेधेयनि
कृदिषागिरा॥३७॥ विष्णुहताकचुः॥ स्यंवैवैधर्मजनस्य यदि निर्देशकारिणः॥ ब्रतध
र्मस्यनस्तत्तं यज्ञाधर्मस्यजस्रं॥३८॥ कथं स्विदप्रियतेदंतः किं वासस्यानमीमितं देयाः
किं करिणः सर्वेऽहोस्वित्कतिचिन्नं॥३९॥ यमहताकचुः॥ वेदप्रणिहितो धर्मोऽस्य

धर्मस्तद्विपर्ययः॥ वेदो नारायणः साक्षात्स्वयं नृरिति शुश्रुमा॥४०॥ येन स्वधाम्ममीमा
वाः रजः सत्त्वतमोमयाः॥ गुणानामक्रियारूपैर्विज्ञायंते यथायथं॥४१॥ सूर्योऽग्निः खेम
रुत्गावः सोमः संध्याहनीरिशः॥ कंकुः कालो धर्मरिति ते ते दैत्यस्य साक्षिणः॥४२॥ एते
रधर्मोऽभिज्ञातः स्थानं दंडस्य युज्यते॥ सर्वकर्मदुरोधेन दंडमहंति कारिणः॥४३॥ संज
वंति हि मन्त्राणि विपरीतानि चानघः॥ कारिणो गुणसंगोऽस्ति देहवान्नत्यकर्मकृत्॥४४॥
येन यावाद्यथा धर्मोऽपि यावेह समीहितः॥ स एव तत्फलं भुंक्ते तथा तावदमुत्र वै॥४५॥
ययेह देवप्रवरस्तैर्विधुमुपजन्मते॥ भूतेषु भूतवैचित्र्यात्तथा न्यत्राभुमीयते॥४६॥
वर्त्तमानो न्ययोः काजो गुणाभिज्ञापको यथा॥ एवं जन्मान्यथोरेतत्तद्धर्माधर्मनिदर्शनं
॥४७॥ मनसैव पुरे देवः सर्वरूपं विपर्ययति॥ अनुमीमांसते सर्वे मनसा भगवान्जगत्॥४८॥

भा. व.

४

यथा तत्तममायुक्तं रुपास्ते अक्तमेव हि न वेद पूर्वमपरं न एजन्मस्मृतिस्तथा ॥ ४९ ॥ पं
चभिः कुरुते स्वायत्तिपंचवेदार्थपंचभिः ॥ एकस्तुषोडशेन त्रीन्स्वयं सप्तदशोऽश्रुते ॥ ५० ॥
तदेतत्तयोऽशकलं लिङ्गशक्तित्रयं महत् ॥ धत्ते तु संस्मृतिपुंसि हर्षश्लोकं नयान्निर्दिशं
॥ ५१ ॥ हेत्युत्तोजितपदुर्गे नैष्ठिकमणि कार्यते कोशकारश्वात्मानं कर्मणा छाद्य मु
ह्यति ॥ ५२ ॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यतेत्यवशाः कर्मगुणैः स्वा
भाविकैर्विजात ॥ ५३ ॥ तन्निमित्तममक्तं न क्तं न वत्सुत ॥ यथा योनिर्ध्यावीजां
स्वभावेन बलीयसा ॥ ५४ ॥ एवं प्रकृतिसंगेन पुरुषस्य विपर्ययः ॥ आसीत्स एव मत्विश
दाशसंगाद्विजायते ॥ ५५ ॥ अयं हि श्रुतसंपन्नशीलवृत्तगुणजन्यः ॥ धत्ते व्रतो मृदुरंति
सत्यवान्मंत्रविबुधैः ॥ ५६ ॥ गुर्वस्मृतिविद्वद्धानां शुश्रुषुर्निर्हंकृतः ॥ सत्वं न तसु

४

रुसाधुर्मितवागनस्य कः ॥ ५७ ॥ एकरासौ वनं यातः पितृसंततसकृद्विजः ॥ आदाय त
तत आरुतः फलपुष्पसमिक्कुशान् ॥ ५८ ॥ ददर्श कामिने किंचिद्द्वंसहनुतिष्यया ॥ पा
त्वा च मधुमैरयं महाधूर्त्तितनेत्रया ॥ ५९ ॥ मत्तया विश्रयन्ती व्याम्यपेतं निरपत्रपं ॥ क्रीडं
तमनुगायंतं हसंतं ते मनेयांतिके ॥ ६० ॥ दृष्ट्वा तां कामलिसेन बाहुना परिरंभतां ॥ जगाद ह
दयवशं सहसैव विमोहितः ॥ ६१ ॥ संनयन्नात्मनात्मानं यावत्सत्वं यथाश्रुतं ॥ न शशा
क समाधानुं मनो मद न वेपितं ॥ ६२ ॥ तन्निमित्तं स्मरन्माजग्रहप्रसो विचेतनः ॥ ता
मेव मनसा ध्यायन् स्वधर्मादिरगमह ॥ ६३ ॥ तामेव तोषयामासपि श्रेणार्थेन याव
ता याम्यैर्मनोमयैः कामैः प्रसीदेत यथा तथा ॥ ६४ ॥ विप्रांस्वभार्यामिप्रौढां कुले महति
लंभिनां विससक्तचिरात्यायः स्वरिण्यापांगविद्वधा ॥ ६५ ॥ यतस्ततश्चोपानिन्येन

न्यायेन्यतो धनं वज्रागस्याः कुटुंबिन्याः कुटुंबं मंदरधारयं ॥ ६६ ॥ यदसौ शस्त्रमुत्तं ध्रुवे
 रचायगिगर्हितं ॥ अवनतिचिरं कालमघायुरशुचिर्विजातः ॥ ६७ ॥ ततएनंदं उपाणेः सक्रा
 शंरुतकिचिषं नेष्यामोरुतनिर्वेशं यत्र दयेन शुभ्यति ॥ ६८ ॥ इति श्री नागवते महापु
 राणे षष्ठस्कंधे अजामित्रोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ते भगव
 त्कृता यमदृता मिश्रितं ॥ उपधाययितान् राजान प्रत्याहुर्नयिको विहः ॥ १ ॥ विष्णुर्द
 ता ऊचुः ॥ अहो कथं धर्मदशमधर्मः सृशते सभां यत्रादं येषु पापेषु दंशे यैर्ध्रिय
 ते दृया ॥ २ ॥ प्रजानां पितरो ये च शास्त्रारः साधवः समाः ॥ यदि स्यान्नेषु वैषम्यं कंयांति
 शरणं प्रजाः ॥ ३ ॥ यद्यदाचरति श्रेयानि तत्तत्तद्दीहते ॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्त
 दनुवर्त्तते ॥ ४ ॥ यस्यां के निरन्नाथा यलोकस्य पितृनिर्वृतः ॥ स्वयं धर्ममधर्मवान

हिवेदयथापशुः ॥ ५ ॥ सकथं न्यर्षितात्मानं रुतमेतन्मचेतनं ॥ विश्रं नराणो नृतानां सध
 रणे द्रोधुमर्हति ॥ ६ ॥ अयं हि रुतनिर्वेशो जन्मकोटं हसामपि ॥ यत्प्रयाजहार विवशो नमः
 स्वस्त्ययनं हरेः ॥ ७ ॥ एते नैव त्वयो नो स्मरुतं स्यादघनिः रुतं ॥ यदा नारायणायेति जगा
 दचतुरक्षरं ॥ ८ ॥ सेनः सुरापो मित्रध्रुक् ब्रह्महा गुरुतल्यगः ॥ स्त्रा राजपितृगोहं ता
 ये च पातकिनो परे ॥ ९ ॥ सर्वेषां प्रप्यधवता मिदमेव सुनिः रुतं ॥ नाम व्याहरणं विष्णो
 र्यतस्तद्विषयामतिः ॥ १० ॥ ननिः रुतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्धात्प्रधवान् ब्रता
 दिभिः ॥ यथा हरेर्नामिपदे रुदा रुतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकं ॥ ११ ॥ नैकांतिकं तच्चि
 दितेपि निः रुते मनः पुनर्धावति चेदसत्यये तत्कर्म निर्हारमनाप्ततां हरेर्गुणानुवा
 दः खलु सत्त्वनावनः ॥ १२ ॥ अथैतमापनयनरुता शेषाघनिः रुतं ॥ यदा सौ भगव

ना.घ.
६

नामत्रियमाणः समग्रहीत् ॥ १३ ॥ सांकेत्यं परिहास्यं च स्तोत्रं हेतुन मेव वा ॥ वैकुण्ठनामग्र
हणमशेषाघहरं विदुः ॥ १३ ॥ मतिः स्वलितो नयः संहृष्टस्तम आहत ॥ हरिरित्यवशे
नाहपुमान्नाहति यातना ॥ १४ ॥ गुरुणां च जघुनां च गुरुणि च जघुनि च प्रायश्चित्ता
निपापानां तात्वात् कानि महर्षिभिः ॥ १५ ॥ तैस्तान्यधानि पूयंते तपोदानजपादिभिः ॥ ना
धर्मजंत तद्दृश्यं तदपी शोभिसेवया ॥ १६ ॥ अज्ञानादथ वाज्ञानादुन्नमश्लोकनामपत्
संकारितमघं पुंसो दहे देधेययानज ॥ १७ ॥ यथागदं वीर्यं तममुपयुक्तं यदुच्यते ॥ अजा
नतोप्यात्मगुणं कुर्यान्न त्रौषु दाहृत ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ त एवं मुनिनिर्णय
धर्मज्ञागवतं बुध ॥ तं याम्यपाशा निमुच्य विप्रं मृत्योरममुचत ॥ १९ ॥ इति प्रसुहिता
याम्याह तायात्वायमांतिकं ॥ यमराजे यथा सर्वमाचचक्षु ररिह म ॥ २० ॥ द्विजः पाशादि

निमुक्तो गतः प्रकृतिगतः ॥ ववं देशिरसाविष्मोः किं कर न दृश नोत्सुका ॥ २१ ॥ तं वि
विभुमनिप्रेत्य महासुखं किं कर ॥ सहसा पश्यतस्तस्य तत्रांतर्द्विरेन य ॥ २२ ॥ अ
जामिलोप्यथा कर्णद्विजानां यमरुद्रयोः ॥ धर्मज्ञागवतं शुद्धं त्रैविध्यं च गुणश्रयं ॥ २३ ॥
नक्तिमादन्नगवत्या शुभादात्म्यश्रवणद्वरे ॥ अनुतापो महानासीत् स्मरतो शुभमा
त्मनः ॥ २४ ॥ अहो मे परमं कष्टमनुद्विजितात्मनः ॥ येन विप्रावितं ब्रह्मवृषत्पांजा
यतात्मनः ॥ २५ ॥ धिग्मां विगर्हितं सद्भिर्दुःकृतं कुलकजलं हित्वा बाजोसती यो हंसुरा
यामसती मगं ॥ २६ ॥ वृद्धावनायोपितरौ नान्यबंधूतपत्निनौ ॥ अहो मया धुनात्यक्ताव
रुतत्तेन नीचवत् ॥ २७ ॥ सो हं त्यक्तं पतिष्यामि नरके नृशरारुणे ॥ धर्मज्ञाः कामिनो य
त्र वदंति यमयातनाः ॥ २८ ॥ किमिदं स्वप्नाहो सित्तासाहृष्टमिहाहुतं ॥ कथाताञ्च

यते येमां व्यकर्षन् पारापाणयः ॥ २९ ॥ अथ ते कृगताः सिद्धाश्चत्वारश्चरुदर्शनाः
 व्यमोचयन् नीयमानं बद्धापाशैरधोमुखः ॥ ३० ॥ अथापि मे दुर्नगस्य विबुधोत्तम
 दर्शने ॥ भवितव्यं मंगलेन येनात्मा मे प्रसीदति ॥ ३१ ॥ अन्यथा म्रियमाणस्य नाशु
 चैः वृषलीपतिः ॥ वैकुण्ठनामग्रहणं जिह्वावक्तुमिहाहति ॥ ३२ ॥ कचाहं कितवः पा
 पो ब्रह्मघ्नो निरपन्नपः ॥ कचनारायणे त्येतद्गवन्नाममंगलं ॥ ३३ ॥ सोहंतयायति
 ध्यामि यतस्त्रितैर्द्रियानिल ॥ यथान्नं यच्चात्मानं येषां विन्ययात्तमायया ॥ विक्री
 डितो यथैवाहं क्रीडते ममि मज्जये ॥ ३४ ॥ विमुच्यतमि मे बंधमविद्याकामकर्मजं स
 र्वहितमुद्धृतांतो मे त्रः करुण आत्मवाद् ॥ ३५ ॥ मोचयेत्तमात्मानं येषां विन्यया
 त्तमायया ॥ विक्रीडितो यथैवाहं क्रीडामग्नवात्मनः ॥ ३६ ॥ ममाहमिति देहालौहि

तामिच्छार्थधीमतिः ॥ आस्ये मनो न गवति शुद्धं तत्कीर्त्तनादिभिः ॥ ३७ ॥ इति जातसु निर्वेरीक्ष
 णसंगेन साधुषु ॥ गंगाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबंधनः ॥ ३८ ॥ सतस्मिन् देवसरन्या
 सीनो योगमास्थितः ॥ प्रत्याह तैर्द्रियग्राभो युयोजमन आत्मनि ॥ ३९ ॥ ततो गुणेभ्यः
 त्मानं विपुज्यात्मसमाधिना युयुते न गवद्वा मिब्रह्मण्यनुत्तवात्मनि ॥ ४० ॥ यद्युपरतधी
 सस्मिन् ब्राह्मी पुरुषान्तरः ॥ उपलभ्योपलब्धं प्राकववं देशिरसादिजः ॥ ४१ ॥ हित्वा
 कलेवरं तीर्थे गंगायां दर्शनादनु ॥ सद्यः स्वरूपं जगद्देव न गवत्याश्च विवर्त्तिनां ॥ ४२ ॥ मा
 कं विहाय सावित्री महापुरुषकिंकरैः हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ ४३ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ एवं स विज्ञादित सर्वधर्मरास्याः पतिः पतितो गत्य कर्मणानि पात्य
 मानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो न गवन्नामग्रहणम् ॥ ४४ ॥ नातः परं कर्मनिबंध

भा.घ.

८

रुतनं सुसुक्ष्मांतीर्षपदानुकीर्तनात् नयत् पुनः कर्मसु सकृत्ते मनोरजसमो म्यां कजितं
ततो मया ॥४५॥ य एवं परमं सुखमिति हासमघापहं ॥ श्रुत्वा तत्र श्रद्धया युक्तो यश्च न त्पातुकी
र्तयेत् ॥४६॥ न वै स नरकं याति ने सितो यमकिं करैः ॥ यद्यप्यमंगलो मन्त्रो विष्णुलोके महा
यते ॥४७॥ म्रियमाणो हरेर्नमिगृह्णन् पुत्रोपचारितं ॥ अजामिजोप्यगा दामकिं पुनः श्र
द्धया गृह्णन् ॥४८॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे अजामिजोपाख्यानं समा
प्तं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ निशम्य देवः स्वभरोपवर्णितं प्रत्याह किं तान् प्रति
धर्मराजः एवं हतात्तो विहता न्मुगरेः नैदेशि कैर्यस्य वशे जनो यं ॥ १ ॥ यमस्य देवस्य न
हं उमंगः कुतश्च तर्षे सुतर्ष आसीत् ॥ एतन्मुनेर्वृत्ति लोक संशयं न हित्व हन्ये इति
मे विनिश्चितं ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अगवत् पुरुषैराज न याभ्याः प्रतिहतो यमाः प

श्रुतैः

तिं विज्ञापयामासु र्यमं संयमनीं पतिं ॥ ३ ॥ यमदूता ऊचुः ॥ कति संतादशास्तारो जीव
लोकस्य वै प्रभो त्रैविध्यं कुर्वतः कर्मफलानि व्यक्तहेतवा ॥ ४ ॥ यदि सुबहवो लोकेश
स्तारो हं उधारिणः ॥ कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चा मृतमेव वा ॥ ५ ॥ किंतु शास्त्रबहुत्वे स्या
द्धर्मानां मिह कर्मिणां ॥ शास्त्रत्वमुपचारे हियथा मंडलवर्तिनां ॥ ६ ॥ अतस्त्वमेको न
तानां मेश्वराणामधीश्वरः ॥ शास्त्राहं उधरो नृणां शुभाशुभविचेतनः ॥ ७ ॥ तस्य ते वि
हितो हं उ न लोके वर्ततेः धुना चतुर्निर्गोद्विस्तैः सिद्धैराज्ञाते विप्रजं प्रितां ॥ ८ ॥ नाय
मानं तवा देशादस्मा म्रियति ना गृहान् ॥ अमोच यत्पात किं न छित्वा पाशा न प्रस
त्यते ॥ ९ ॥ तांस्ते वेदिदुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमं नारायणे त्वमिदिते मा भैरित्या
ययुर्दुतं ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति देवसः आष्टयः प्रज्ञा संयमनो यमः ॥ प्रीतः स्वदूता

भा. ७

९

न प्रत्याहस्मरन्पादांबुजं हरे ॥ ११ ॥ यम उवाच ॥ परमं दम्यो जगत्सस्युषश्च
तं प्रोतं पटवद्यत्र विष्णुं यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मना शानस्योतवधस्य वरो वलोकः
॥ १२ ॥ यो नाम भिवाचि जनान्निजायां वधाति तं त्यामिव दाम भिर्गा ॥ यस्मै बलित इमे ना
म कर्मनिबन्धवधाश्च कितावहन्ति ॥ १३ ॥ अहं महेंद्रो निरुक्तिः प्रचेताः सोमो गिरिशः
पवनो को विरंच्यः ॥ आदित्यविश्वेव सवौ यसाध्यामरुज्जगणारुद्रगणाः स सिद्धाः ॥ १४ ॥
अन्ये च ये विश्वसजो मरेशान ग्वादयोऽस्य हरजस्तमस्काः ॥ यस्येहितं न विदुः स एमा
याः सत्प्रधाना अपि किंतु तो न्ये ॥ १५ ॥ यं वै न गोनिर्मनसा सुभिवकिरु रागिरा वा सुभ
तो विचक्षते ॥ आत्मानमंतर्हृदि संतमात्मनां च क्षुययैवाकृतयस्ततः परं ॥ १६ ॥ त
स्यात्मतंत्रस्य हरे रधी शिबुः परस्य मायाधिपते महात्मनः ॥ प्रायेण दूता इह वै मनो

९

मन्त्रश्च २

हराश्चरन्ति तद्गुणस्य भावाः ॥ १७ ॥ नूतानि विष्णोः सुररजितानि दुर्दंशं लिङ्गानि महा
जुतानि ॥ रक्षन्ति तद्रक्तिमृतः परेभ्यो मन्त्रमिथ सर्वतश्च ॥ १८ ॥ धर्मं तु साक्षाद्गवत्प्रणी
तं न वै विदुः कृषयो नापि देवाः ॥ न सिद्धसुराश्च सुरामनुष्याः कुतश्च विद्याधरचार
णादयः ॥ १९ ॥ स्वयं नः नारदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः ॥ प्रह्लादो जनको नाथोर्वति
वैद्यमिकीर्वयं ॥ २० ॥ आदौ ते विजानीमो धर्मं नागवतं नराः ॥ सुखं विशुद्धं दुर्बोधं यत्
ज्ञात्वा मृतमश्नुते ॥ २१ ॥ एतावानेव लोके स्मिन्पुंसां धर्मः परस्मृतः ॥ नक्तियोगो न गव
तितत्रा मय दण्डादिभिः ॥ २२ ॥ नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ॥ अजामिलो
पियेनैव मत्सुपाशादमुच्यत ॥ २३ ॥ एतावता लभधनिर्हरणयपुंसां संकीर्तनं न गव
तोऽप्युण्कर्मनाम्नोः ॥ विकुर्यपुत्रमधवान् यदजामिलोऽपि नारायणेति प्रियमाण्ड

भा. ष.
१०

पायमुक्तिं ॥ २४ ॥ प्रायेण वेद तदिहं नमहा जनो यं देव्या विमोहितमपि र्वतमायया लं
त्रय्यां जलकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैमानिके महतिकर्मणि पुज्यमान ॥ २५ ॥ एवं विम
रुपसुधियो नगवत्पन्नं ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगं ॥ ते मे न दंडमर्हं त्ययमद्य
मीषां स्यात्पादकं तदपि हं तुरुगायवा ॥ २६ ॥ तद्देव सिद्धपरिणतपवित्रगाथाः ये
साधवः समदृशो नगवत्प्रपन्नाः ॥ तत्रोपसीदत हरेर्गदिया निमुसन्नेषां वयं न च
वचः प्रपन्नवामदंडे ॥ २७ ॥ तावानयधमसतो विमुखास्तु कुंदपादारविंदमकरंदर
सादजस्रं ॥ निः किंचनैः परमहंसकुलैरसत्तैर्जुष्टात्तु गृहे निरयवर्त्मनि वदत स्त्रा
न ॥ २८ ॥ जिह्मानवक्त्रिनगवत्पुणानामधेयं चेत्तश्च न स्मरति तच्चरणारविंदं ॥ कृष्णाय
नो नमति यत्शिर एकदा पितानानयधमसतो कृतविष्णुकृत्यात् ॥ २९ ॥ तत्क्षम्यतां

१०

स नगवान्पुरुषः पुराणो नाशयणः स्वपुरुषैर्यदसकृतं ततः ॥ स्वानामहो न विदुषां
रचितां जज्ञानां क्षांतिं गिरियसि नमो पुरुषो य नृमे ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्मा
त्संकीर्त्तनं विष्णोर्जगन्मंगलं रहसा महतामपि कौरवविधौ कांतिकुनिःकृतिं ॥ ३१ ॥
अएवतां गृह्णतां वीर्याणि पुद्गमानि हरेर्मुदुः ॥ यथा सुजातया नक्त्या शुधेनात्मव्रता
दिभिः ॥ ३२ ॥ कृष्णांघ्रिपद्मधुनिटनपुनर्विस्मयमायागुणेषु रमते रजिनावहेषु अ
न्यस्तु कामहतश्चात्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेतुकर्मफल एव रजः पुनः स्यात् ॥ ३३ ॥ इत्थं
स्वमर्तगदितं नगवन्मदित्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिंकरास्ते ॥ नैवाच्युता अप
जनं प्रतिशंकमाना द्रष्टुं च विस्मितततः प्रवृत्तिस्मरणज ॥ ३४ ॥ इति हासमिमं म
ह्यं नगवान्कुंभसंभवैः ॥ कथयामास मलयश्चासीनो हरि मर्चयत् ॥ ३५ ॥ इति श्री

भा.ष.
११

नागवतेमहापुराणेष्वस्केतयोधायः॥३॥राजोवाच॥देवासुरनृणांसर्गोत्तागा
नामृगपक्षिणां॥सामासिकस्त्वयाप्रोक्तोयस्तुस्वामंदुर्वेतरः॥तस्यैवव्यासमिहामिता
तुंतेनगवान्यथा॥अनुसर्गयथाशक्त्वाससर्जन्गवानपरः॥२॥सूतउवाच॥इति
संप्रथमाकर्ण्यजपेवादर्शयणिः॥प्रतिनंदमहायोगीजगद्गुनिसेनमाः॥३॥श्री
शुकउवाच॥॥यदाप्रचेतसःपुत्रादशप्राचीनवर्हिषः॥अंतःसमुद्रादुन्मयादह
श्चगंधुमैर्वतां॥४॥दुमेभ्यःक्रुध्यमानास्तेतपोदापितमन्यवः॥सुखतोवायुमग्निं
चसप्तजुस्तद्दिधक्षया॥५॥ताभ्यांनिर्द्विमानांस्तानुपलभ्यकुरुद्वहः॥राजोवाचम
हासोमोमन्युंप्रशमयन्निव॥६॥सोमउवाच॥सादुमेभ्योमहामागादनेभ्योद्रोणु
महंयविवधयिषवोय्यंप्रजानांपादचारिणं॥७॥अहोप्रजापतिपतिर्नगवान्

११

हरिरययः॥वनस्यतानौषधीश्चससर्जोक्तमिषंविभुः॥८॥अन्नंचरणामचरत्प
द्व्यादचारिणं॥अहस्ताहस्तयुक्तानांषिपरांचचतुष्पदः॥९॥य्यंचपित्रानवारिणदे
वदेवेनचानयाः॥प्रजासर्गयहिकयंरक्षान्निर्द्विगुमर्हयः॥१०॥आतिष्ठतसतामा
र्गकोपंयत्तदपितं॥पित्रापितामहेनापितुष्टंवःप्रपितामहे॥११॥लोकानापित
रौबंधुदशपुत्रस्त्रियापतिः॥पतिःप्रजानांभिरणंगत्तानांबुधःसुहृत्॥१२॥अ
तर्देहेषुनतानामात्मातेहरिशश्वरः॥सर्वेतिद्विष्टुमीक्षधमेवंवस्तोषितोत्यसौ॥१३॥
यःसमुत्पतितंदेहमाकाशमन्युमुत्तरेण॥आत्मजितासयायच्छेत्समुणानतिवर्तते॥१४॥
अलंदभ्येदुमैर्हीनैःखिलानांशिवमस्तुवः॥वाह्मीत्येषावरकंन्यापत्नीतेप्रतिगत्स
तां॥१५॥इत्यामंअवरगंहांकन्यामाप्सरसीनपः॥सोमोराजाययौदत्वानेधर्मेणोप

येमिरे॥१६॥तेभ्यस्तस्यांसमनवदक्षः प्राचेतसः किञ्च। यस्य प्रजा विसर्गेण लोकाश्चाहरि
तास्त्रयः॥१७॥ यथा समर्जनं तानि रक्षो दुहितवत्सजः॥ रेतसामनसा चैव तन्ममा
वहितः शृणु॥१८॥ मनसैवास्मजत्तत्त्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः॥ देवासुरमनुष्यादीन्
न नस्य जन्तौ कसः॥१९॥ तमहं हितमा लोका प्रजासर्गं प्रजापतिः॥ विंशपादानुपत्र
ज्यसो चरत्तुः करंतपा॥२०॥ तत्राद्यमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं परं॥ उपसृज्यानुस
वनंतपसा तोषयद्दरि॥२१॥ अस्तौषाहं सगुह्येन नगवंतमधोक्षजं॥ तुभ्यं तद्वि
धास्यामि कस्या तु व्येद्यतो हरिः॥२२॥ दक्ष उवाच॥ नमः परया वितया नृत्तये गु
णत्रया भासनिमित्तबंधवे॥ अदृष्टा मे गुणतत्त्वबुद्धिनिर्निवृत्तयाना यदधे स्वयं नु
वे॥२३॥ नयस्य सख्यं पुरुषो वेति सख्युः सखा वसन्तं वसतः पुरेस्मिन्॥ गुणो यथा गु

णि नो व्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि॥२४॥ देहो स वो सामनवोंतरात्मा मात्रास्वमन्यं
च विदुः परं यत्॥ सर्वं पुमान् वेदगुणं श्रुजते न वेद सर्वं तिमनंतमीडे॥२५॥ यदी परमो म
नसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात्॥ यद्वर्धते केव जया स्वसंस्थस्य याहं सा
यतस्मै शुचिसंयने नमः॥२६॥ मनोषिणो तर्हिसंनिवेशितं स्वशक्तिनिर्बन्धनिश्चि
रुद्भिः॥ वक्त्रियथादारुणिपांचदश्यं मनीषया संनिः कर्षंति गृहं॥२७॥ सर्वममाशेष
विशेषमाययानिषेधनिवर्णि सुखानुभूतिः॥ स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीद
तामनिरुक्तात्मशक्तिः॥२८॥ यद्यन्निरुक्तं वचसानिरूपितं धिया क्षमि वमिनसा वोत
यश्च॥ मानस्तत्स्वरूपं गुणरूपवंदितं सर्वगुणाय विमर्गलक्षणः॥२९॥ यस्मिन् य
तो येन च यस्य यस्मै यथा यथा कुरुते कार्पते च परावरेण परमं प्राक् प्रसिद्धं ब्रह्म

भा. घ.
१३

तदेतुरनन्यदेकं ॥ ३० ॥ यच्छक्रयोवरतांवारिनांवैविवादसंवाहनुबोभवंति कुर्वन्ति चे
षां मुहुर्गन्तमनो हंतस्मोनमोनंतगुणयन्त्रमे ॥ ३१ ॥ अस्तीति नास्तीति च वस्तु निश्चयो
रेकस्य योर्भिन्नविस्वधर्मयोः ॥ अवेति ते किंच वयोगसांख्ययोः समंपरं त्यनु क
लं वृहन्नर ॥ ३२ ॥ यो नुग्रहार्थं निजतां पादमूलमनामरूपो न गवाननंतः ॥ नामानिरू
पाणि च न नमकर्मभिर्भेजे समस्य परमः प्रसादतु ॥ ३३ ॥ यः प्राकृतैस्तनिपथैर्जनानां यथा
शयंदेहगतो विभाति ॥ यथानिजः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतात्प्रमो
रथं ॥ ३४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति सुतः संस्तुवतः सतस्मिन्नघमर्षणे ॥ आ विरासी
कुरुश्रेष्ठ न गवान्नक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥ कृतपादः सुपत्न्यं संप्रजं वा एमहाभुजः ॥ शं
खचक्रासिचमेषु धनुःपाशगदाधरः ॥ ३६ ॥ पीतवासघनत्रयामः प्रसन्नवदनैश्च

१३

णः ॥ वनमाजानिवातांगोलसक्तीवत्सकौस्तुभः ॥ ३७ ॥ महाकिरीटकटकः सुरन्मकर
कुंडलः ॥ कांस्यगुलीयवज्रयवै नृपुणंगदहवितः ॥ ३८ ॥ त्रैलोक्यमोहनं रूपं विन्नत्रिभु
वनेश्वरः ॥ वृत्तो नारदनं राद्यैः पार्षदैः सुरसूयपैः ॥ ३९ ॥ स्तूपमानो नुगापद्भिः सिद्धगंधर्वचा
रणैः रूपंतन्महदाश्वयं विचक्ष्यागतसाध्वसः ॥ ४० ॥ ननामदंडवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजाप
तिः ॥ न किंचिन्नोदीरयितुमशक्ती ब्रह्मासुरा ॥ ४१ ॥ आपूरितमनो धारैर्दुर्दिन्यश्च निर्म
रैः ॥ तंतथावनतं नक्तं प्रजाकामं प्रजापतिं ॥ चिन्ततः सर्वभूतानां मिदमाह न नाह नः
॥ ४२ ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ ॥ प्राचेतसमहा नागसंसिद्धस्तपसा नवान् ॥ यदुल्लया मत्प्रया
मपि नावंपरंगतः ॥ ४३ ॥ प्रातो हंतं प्रजानां ययन्नस्यो हृदं तपः ॥ ममैष कामो भूतानां य
द्वा सुर्विन्नतपः ॥ ४४ ॥ ब्रह्मानेवो भवंतश्च मनसो विबुधेश्वराः ॥ विभूतयो मम ह्येता भूतानां ॥ ४५ ॥

निहेतवः ॥ ४५ ॥ तयोमेदं यं ब्रह्म न तनुर्विद्या क्रिया रूतिः ॥ अंगानि सतवो जाना ॥ धर्मरात्मा स
वः सुराः ॥ ४६ ॥ अहमेवासमेवायेनान्यत्किंचांतरं वहिः ॥ संज्ञानमात्रमयं कं प्रसुप्तमिव वि
श्रुतः ॥ ४७ ॥ मय्यनेन गुणेन ते गुणतो गुणविग्रहः यदासीन्नतएवाद्यः स्वयं नः सममृदजः
॥ ४८ ॥ स वै यवामहादेवो मम वायोपि वृंहितैः ॥ मेने खिलमिवात्मानं मुदतः सर्गकर्मणि
॥ ४९ ॥ अथ मेमिहितो देवस्तपो तप्यत दारुणं ॥ न च विश्वसृजो युष्मान् ये नारावसृजद्वि
श्रुः ॥ ५० ॥ एषा पंचजनस्यांगदुहिता वै प्रजापते ॥ असिक्ती नाम पत्नी त्वे प्रजे राप्रतिगृह्यतां
॥ ५१ ॥ मियुन व्यवाय धर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः ॥ मियुन व्यवाय धर्मिणां हरिणो भावयि
ष्यति ॥ ५२ ॥ त्वन्नो धस्तात् प्रजाः सर्वा मियुनी नृयमायया ॥ मदीयया भविष्यति हरिष्यति
च मे वलिः ॥ ५३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य प्रगवान् विश्वभाव नः स्वसीप

लब्धार्थश्च तत्रैवांतरं दृष्टे हरिः ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे दक्षोपाख्या
ने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यां सपां च जन्मां वै विष्णुमायोपवृंहितः ॥ दर्मश्च
संज्ञानयुतां पुत्रानजनयद्विश्रुः ॥ १ ॥ अथ यद्यमर्शा जाते सर्वे दाक्षायणनृपाः ॥ पित्राग्नौ
क्ता प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशं ॥ २ ॥ तत्र नारायण सरस्तीर्थं सिंधुसमुद्रयोः ॥ संगमो यत्र
सुमहन्मुनि सिद्ध निषेवितः ॥ ३ ॥ तदुपस्य रत्ना देवविनिर्भूतमजाशया ॥ धर्मे पारमहंस्ये
च प्रवोचय तयोऽस्युतः ॥ ४ ॥ तेपिरेत परवोयं पित्रादेशे नयं त्रिता ॥ प्रजाविहृदये यन्नार
देवर्षिस्तान् ददर्श हि ॥ ५ ॥ उवाच चायहर्षश्चाः कथं स श्रय वै प्रजाः ॥ अदृष्टं ते नु वो यं वा
लिशावतपाजकाः ॥ ६ ॥ तथैव पुरुषं राष्ट्रं विजं वा दृष्टं निर्गमं ॥ बहुरूपांस्त्रियं चापि पुमां
सं पुंश्च जीपतिः ॥ ७ ॥ न ह्यसुमयतो वा हां पंचपंचाद्रुतं गृहं ॥ क्वचिदं सं चित्रकथं शौरप
यं स्वयं भूमिः ॥ ८ ॥ कथं स्वपितु रादेशं मविदां सो विपश्चिताः ॥ अनुरूपमविज्ञायन्न हो

भा. घ.
१५

सर्गं करिष्ये ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तन्निशम्यापहर्षश्चाभ्युत्पन्निकमनीषया वाचः
कूदंतु देवर्षेः स्वयं विमृशुर्धिया ॥ १० ॥ नः सेत्रं जीवसंज्ञं यदनादिनिजबंधनं ॥ अदृष्टा तस्य
निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्न वेत् ॥ ११ ॥ एक एवेश्वरस्यो भिन्नगवान् स्वाश्रयः परः तमदृष्ट्वा
भुवं पुंसं किमसत्कर्मभिर्न वेत् ॥ १२ ॥ पुत्रान्नेवेति यज्ज्वा विजसर्गं गतो यथा ॥ प्रत्यग
धामा विदद्दह किमसत्कर्मभिर्न वेत् ॥ १३ ॥ नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वरिणी व्युणाचिता ॥ तन्नि
ष्टा मगतस्येह किमसत्कर्मभिर्न वेत् ॥ १४ ॥ तत्संगं शितैश्च यं संसरंतं कुमार्यवत् त
ज्ज्वा रबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्न वेत् ॥ १५ ॥ सृष्टुष्ययकं शं मायां वेला कलांत वेणिनां
मन्त्रस्य ता मविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्न वेत् ॥ १६ ॥ पंचविंशति तत्त्वानां पुरुषोद्भुतदर्शनं
अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्न वेत् ॥ १७ ॥ ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बंधमोक्षानुदर्श
नं ॥ विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्न वेत् ॥ १८ ॥ कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वनिःकर्ष

१५

यद्भजगत् ॥ स्वतंत्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्न वेत् ॥ १९ ॥ शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वे
द निवर्त्तकं कथं तदनु रूपाय गुणं विश्रंस्युपक्रमेत् ॥ २० ॥ इति व्यवसिताराज न हर्ष
श्चा एकचेतसः ॥ प्रययुस्तं परिक्रम्य पंचानमनिवर्त्तनं ॥ २१ ॥ स्वरब्रह्मणि निर्मातः
दृष्टी केशपदं बुजं ॥ अखंडं चिन्मावेश्य लोका तनु चरन्मुनिः ॥ २२ ॥ नाशं निशम्य
पुत्राणां नारदात् शीलशालिनां ॥ अचतप्यतकः शोचन् सुप्रजास्वं शुचां पदं ॥ २३ ॥
समूहः पांच जन्मायामजेन परिसंखितः ॥ पुत्रान जनयत्तदक्षः सबलाश्चान्स
हस्रशः ॥ २४ ॥ तेषि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः ॥ नारायणसरोजमुः यत्र सि
द्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २५ ॥ तदुपस्य शर्ना देव विनिर्धुति मन्त्राशयाः जपं ते ब्रह्म परमं ते पुत्रत्र
महत्तपः ॥ २६ ॥ अब्रुवन् क्षाः कतिचिन्मासान् कतिचिद्वायुमोजनाः ॥ आरायै धयन्मं
त्रमिमं मम संतर्हस्यति ॥ २७ ॥ तु नमो नारायणाय पुरुषाय महत्तमने ॥ विष्णुदस

भा. ष.
१६

त्वधिष्मायमहाहंसायधीमहि॥२०॥ इति तानपि राजेंद्रप्रतिसर्गधियो मुनिः॥ उपेत्य नारदः
प्राह वाचः कृता निपूर्ववत्॥२१॥ दाक्षायणाः संश्रुत गदतो निगमं मम॥ अनिष्ठ
तानुपदवां नानृणां नानृवत्सलाः॥३०॥ नानृणां प्रायणं नानृयो नृतिरिति धर्मवि
त् सपुण्यबंधुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते॥३१॥ एतावदुक्ता प्रययौ नारदो मोघदर्श
नः॥ तेपि चान्वगमन्मार्गं नानृणामेव मारिषा॥३२॥ सधीचीनं समीचीनं परस्यानुपयं
गता॥ नाद्यापि ते निवर्तते पश्चिमायामिनीरिव॥३३॥ एतस्मिन्काल उत्पातान्द्वरु
न्मरुत्प्रजापतिः॥ पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत॥३४॥ चुको धनारयया
सौ पुत्रशोकविमूर्छितः॥ देवर्षिमुपलभ्या दरोषाद्विस्फुरिताधरः॥३५॥ दक्ष उवाच
अहो असाधो साधूनां साधुलिङ्गेन न स्वया असाध्वकार्यनिर्माणं नि सोमार्गः प्र
दर्शितः॥३६॥ कृणोस्त्रिभि रमुक्ता नाममीमांसितकर्मणः॥ विधातः श्रेयसः पापलो

१६

कयो रुभयोः कृतः॥३७॥ एवं त्वनिरनुक्को शो बालानां मतिमिह रैः॥ पार्षदमध्वे चरसि
यशो हानिरपत्रपः॥३८॥ ननु भागवतानित्यं नृतानुग्रहकातराः॥ कृते त्वांसौ हृदग्रं वै
वैरं करमवैरिणां॥३९॥ नित्यं पुंसो विरगः स्यान्नया के वलिना मृषा॥ मन्यसे यद्युप
शमं स्रेहपाशानि कृतं न॥४०॥ नानुग्रयमजानाति पुमानविषयतीक्ष्णतां॥ निर्विद्यत
स्वयंतस्मान्न तथापि न धीः परैः॥४१॥ यत्र स्वं कर्तुं संधानां साधूनां समचेतसां॥ कृतवा
नसि दुर्मर्षे विप्रियंतवमर्षितं॥४२॥ तं तु कृतं न यत्र स्वमभद्रमचरः पुनः॥ तस्माच्चो
केषु ते मूढनभवेत्तन्नमतः पदं॥४३॥ श्रीशुक उवाच॥॥ प्रतिजया हतघाटं नारदः सा
धुसंमतः॥ एतावान्साधुवादो हितातिशेते श्वरः स्वयं॥४४॥॥ इति श्रीभागवते महापु
रणे षष्ठस्कंधे नारदशायोपनिषद्मोऽध्यायः॥५॥ श्रीशुक उवाच॥॥ ततः प्राचेतसो सिकता

भा० ष०
२७

मनुनीतः स्वयं भुवा षष्ठिं संजनयामास दुहितुः पितृवत्सजः ॥ १॥ रशधमयिका ये होः क्षि
षट्त्रिणवदत्तवान् ॥ नृतांगिरः रुशश्चोभो देवे ता स्यायिचा परा ॥ २॥ नामधेयान्पमृषा
त्वं सापत्या नो च मे शृणु ॥ यासां प्रसूति प्रसवैर्लोक आ पूरिता स्रुय ॥ ३॥ भानुजवाककु
ज्वामिर्विष्वासाध्यामरुत्वती ॥ वसुमुहूर्त्तसिंकल्याधर्मपत्न्याः सुतां शृणु ॥ ४॥ भानो सुदे
वरुषभनरं द्रसे नस्ततो नृप ॥ विद्योतन्नासीध्वं वायास्ततश्चस्तनयिन्नव ॥ ५॥ ककुनः
संकटस्तस्य कीकटस्तनयो यत ॥ भुवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गे नंदिस्ततो भवत् ॥ ६॥ विश्वे
देवास्तु विश्वायाश्च प्रजांस्तान् प्रचक्षते ॥ साधोगणस्तु साध्यायाश्च सिद्धिस्तु तस्तु
तः ॥ ७॥ मरुतांश्च जयंतश्च मरुत्वस्यां बभूवतु ॥ जयंतो वासुदेवो राउपेन्द्र इति यं वि
दुः ॥ ८॥ मोरुत्तिका देवगणमुहूर्त्तयाश्च जतिरे ॥ ये वै फलं प्रयच्छन्ति नृतां नो सं स्वका

२७

जने ॥ ९॥ संकल्यायाश्च संकल्पः कामः संकल्पजः स्मृतः ॥ वसवो रौवसोः पुत्रास्तेषां नामा
नि मे शृणु ॥ १०॥ द्रोणः प्राणो ध्रुवो केन्निरोषो वसुर्विनावसुः ॥ द्रोणस्याभिमतैः पत्न्या ह
र्षशोकनयादयः ॥ ११॥ प्राणस्योक्तस्वती नार्यासिह आयुः पुरो जवः ॥ ध्रुवस्य नार्याधर
गिरस्तनविविधाः पुरः ॥ १२॥ अर्कस्य शर्वरी नार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः ॥ अग्नेर्ना
र्यावसो दारिपुत्रा द्विणकादयः ॥ १३॥ स्कंदश्च रुत्तिका पुत्रो ये विशाखादयस्ततः
रोषस्य शर्वरी नार्या निशुमारो हरेः ॥ कजाः ॥ १४॥ वसोरंगिरसी पुत्रो विश्वकर्मा रु
ती पतिः ॥ ततो मनुश्चा सुषो नृक्षिश्च साध्यायतोः सुताः ॥ १५॥ विनावसोरसंतोषाव्यु
ष्टरो विषमातपः ॥ पंचयामो यनृतानि येन जायति कर्मसु ॥ १६॥ सरूपास्तनृतस्य
नार्या रुद्राश्च कोटिशः ॥ रैवतो जौ नवो भीमो बामो उग्रो वृषाकपिः ॥ १७॥ अजैकपा

भा.घ.
१८

दवर्हिबहु रूपो महानिति॥ रुद्रस्य पार्श्वे दस्या न्ये घोरा न त विनायकाः॥ १८॥ प्रजापतेरं
गिरसः स्वधा पत्नी पितृ नय॥ अथ वंगिरसं देवं पुत्र त्वेवा करोत सतां॥ १९॥ रुद्राश्चो
र्द्धिर्धितायां धूम्र केश मजीजनत॥ धिषण्यां वेदशिरो देव जंबु नमनुं॥ २०॥ ताम्र
स्य विनता कद्रुः पतंगीयामिनी इति॥ पतंग्यस्तपत गान्ध्यामिनी शल जानय॥ २१॥
मुपलसित गरुडं साक्षाय सेरा नं॥ सूर्य मृत मनु रं च कद्रु न गान ने क रा॥ २२॥ रु
द्रिकादीनि नक्षत्राणि दोः पन्थस्तु नारत॥ दक्षणा पाद सो न पन्थस्तु सुयश्म्य हादिताः
॥ २३॥ पुनः प्रसाद्य तं सोमः कजाले ने क्षयेदिताः॥ शृणु नामानि लोकानां मातरां शक रा
णि च॥ २४॥ अथ कश्यप पत्नीनां यत्प्रसूत मिदं जगत् अदितिर्दितिर्दनुः काश अरिष्टा
सुरसा इजा॥ मुनिः क्रोध वशा ता आसुरभिः सरसातिमि॥ २५॥ यदि गणा आसन् श्वाप

१८

राः सरसासुताः॥ सुरनेर्महिषा गावो ये चान्ये विशफा नप॥ २६॥ ताम्रायाः श्येन गधा
घा मुने रश्म रसांगणाः दंद शूका दयः सर्प रिज न क्रोध वशा न्मजा॥ २७॥ इजाया न्
रुहाः सर्वे यातु धानाश्च सौरसाः॥ अरिष्टायाश्च गंधर्वाः काशयां विशफेतरा॥ २८॥
सुता दनो रेक षष्टि स्तेषां प्राधानिका न्शृणु॥ द्वि मूर्धा शं वरो रिष्टे द्यय ग्रीवो विभा वसुः
॥ २९॥ अयो मुखः शंकु शिराः स्वमनुः कपिलो रुणः॥ पुलोमा वृष पवचि एक च क्रोड
ताप नः॥ ३०॥ धूम्र केशो विरूपाक्षो विप्र चित्तिश्च दुर्जयः॥ स्वमनोः सुप्रभा कं त्यामुवा
हन मुनिः किन ३१॥ वृष पवस्ति शर्मिष्ठां ययाति नाडिषो वजी॥ वैश्वानर सुता पाश्चत
स्रश्चारु दर्शनाः॥ ३२॥ उपदान वीहय शिराः पुलोमा कालकातया॥ उपदान वीहिरणाक्ष
ः क्रतुः हय शिरां नप॥ ३३॥ पुलोमा कालकां च वैश्वानर मुने लुकः॥ उपये मेघ न गवा

भा.श.
१९

न कश्यपो ब्रह्मणो दितः ॥३४॥ पौलोमाः कालकेराश्वरानवायुश्च जालिनः ॥ तयोः पृष्टि
सहस्राण्यस्तद्ग्रांस्ते पितुः पिता ॥३५॥ जघान वै स्वर्गतो राजने कश्चिदप्रियं करः ॥ विप्र
चिन्तिः सिंहिकायां शतचैकमजीजनत ॥३६॥ राहुः ज्येष्ठं केतुशतं गृहत्वं यउपागताः
अथातः श्रूयतां वंशो यो दिते रदुपूर्वशः ॥३७॥ यत्र नारायणो देवो स्वांशो नावतरद्विभुः
विवस्वानयमापृषात्पृथक्सविता मे गः ॥३८॥ धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्र
मः विवसंतं श्रावरेवं संतास्य तवै मनुं ॥३९॥ मिथुनं च महाभाग यमं देवं यमी तथा
सैवं नृत्वा यवउवा नासत्यो सुषुवे भुवि ॥४०॥ छायाशने श्वरं जेने सावर्णिचमनुं तं त
तः ॥ कन्यां च तपती या वै वने संवरणं पतिं ॥४१॥ अयमगो मातृका पत्नी तयोश्च वरिण्यः सु
ताः ॥ यत्र वै मानुषी जाता ब्रह्मणो रुक्मिणी ॥४२॥ पृषानपत्यपि शाहो भयदंतो भव

१९

तपुरा ॥ यो सौ दक्षाय कुपितं तदा स विवृतदिजः ॥४३॥ तदुदृत्यानुजाभार्यारिचनानाम
कन्यका ॥ संनिवेशस्तयोर्जते विश्वरूपश्च वार्यवान् ॥४४॥ तं वद्विरे सुरगणहो हि त्रिंदि
षतामपि ॥ विमतेन परित्यक्ता गुरुणां गिरसे नयत् ॥४५॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे षष्ठस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ राजोवाच ॥ यस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येण त्मनः
सुरा ॥ एतदा च श्वभगवान् श्रीध्यात्ममक्रमं गुरौ ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रस्त्रिभुवनैश्च
यमरो ह्वयित सत्ययः ॥ मरुद्भिर्वसुभिर्ब्रह्मैरादित्यैरुमुनिर्नृपः ॥२॥ विमदे वै श्वसा औश्व
ना सत्याभ्यां परिश्रितः ॥ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मिवादिभिः ॥३॥ विद्याधरासरो
भिश्च किं नरैः पतंगैरगैः ॥ निषेयमानो भगवांस्तयमानश्च भारत ॥४॥ उपगीयमानो
जलितमास्थानाध्यासनाश्रितः ॥ पांडुरेण तपत्रेण चंद्रमंडलचारुणा ॥५॥ युक्ताभ्यामे

भा.घ.
२०

पारमेष्ठौ आमरव्यजनादिभिः विराजमानैः पौलोम्यामहासिनयामशं ॥ ६ ॥ सयराप
रमाचार्यदेवानामात्मनश्चह ॥ नाम्ननंदतसंप्राप्तं प्रत्पुत्यानासनादिभिः ॥ ७ ॥ वाच
स्पतिस्तु निवरं सुरसुरनमस्कृतं ॥ नोच्चचासासनादिभिः पश्यन्नपि समागतं ॥ ८ ॥ ततो
निगत्सि सह साक विरंगिरसः प्रभुः ॥ आययौ स्वगृहं तस्मीं विद्यादश्रामदविक्रि
यां ॥ ९ ॥ तर्ह्येव प्रतिबुधेन्द्रो गुरुहे ज नमात्मनः ॥ गर्ह्यामास सदसि स्वयमास सदसि
स्वयमात्मानमात्मना ॥ १० ॥ अहो वत ममासाधु कृतं वै दन्नबुद्धिना ॥ यन्नदैश्वर्यसि
न्ने न उरु ॥ सदसि कं कृतं ॥ ११ ॥ को गत्येत्तं पंडितो ज क्ष्मां त्रिविष्टपपतेरपि यथाह
मासुरं भावं नीतो ह्यविबुधे श्वरः ॥ १२ ॥ ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधि तिष्ठन्कंचनः ॥ प्रत्पुत्तिष्ठदि
ति ब्रह्मधर्मं तेन परं विदुः ॥ १३ ॥ तेषां कुपयदेष्टुणां पततां नमसि स्थधः ॥ ये अहधुर्वचसे

२०

वैमक्त्यं शमस्रवाहवः ॥ १४ ॥ अथाहममराचार्यमगाधधिषणं प्रभुं ॥ प्रसादयिष्ये तिततः
शीघ्रं तिस्र रणं स्पृशतः ॥ १५ ॥ एवं चितयतस्तस्य मयो नो भगवान्दृष्टवान् ॥ बृहस्पतिर्गतो
दृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥ १६ ॥ उरो नाधिगतः संज्ञां परीक्षं भगवान्सुराह ॥ आयन्नधि
यासुरैर्युक्तः शर्मना ज नमात्मनः ॥ १७ ॥ तद्धुतै वासुराः सर्वे आश्रित्यौशनसं मतं ॥ देवा
नप्रत्पुष्टमंचक्रुर्भिराश्नाततायिनः ॥ १८ ॥ ते विस्मयेषु भिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नां गोरुवाह
वः ब्रह्माणं शरणं जग्मुः महेशानतकंधरा ॥ १९ ॥ तांस्तथामर्दिता वीक्ष्य भगवाना
त्मभूरजः रूपया पर्यादेव उवाच परिसांत्वय नः ॥ २० ॥ ब्रह्मो वाच ॥ अहो वत सुरश्रेष्ठा
त्वनंदवः कृतं महत् ॥ ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दांतमैश्वर्यं नान्मनंदत ॥ २१ ॥ तस्या यमनयस्यासी
त्तपरेभ्यो वः पराभवः ॥ प्रक्षीणेभ्यः स्वसैन्येभ्यः समृधानां च यत्सुराः ॥ २२ ॥ मघव इधिषतः

पश्य प्रसीदन्नुर्वति क्रमात् संप्रत्युपचिता नृभ्यः काव्यमाराध्य न क्तितः ॥ आदशरन्त्रि
जयनेममापि नृगुदेवता ॥ २३ ॥ त्रिविष्टपं किं गणयं त्य मेघमत्रो मरुणमनुशि सितार्थाः
न विप्रगो विदग्धो मरुणां मवंत्य मद्राणि नरेश्वराणां ॥ २४ ॥ तद्विष्टरूपं न तनाशु विप्रं त
पसि नं त्वाष्ट्रमपात्मवंतं ॥ स नाजितो यन्निविधास्य ते वो यदि स विष्टधुमुतास्य कर्मः
२५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ त एवं मुदिताराज न ब्रह्मणा विगतज्वराः ॥ कृषिं त्वाष्ट्रमुपब्रज्य
परिषज्येदमब्रुवन् ॥ २६ ॥ देवा ऊचुः ॥ वयं चातिथेयः प्राप्ता आश्रयं न द्रमस्तु ते ॥ कामः सं
पाद्यतां तावदपि तृणं समयोचितं ॥ २७ ॥ पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सतां ॥ अपि
पुत्रवतां ब्रह्मदत्तं किमुत ब्रह्मचारिणं ॥ २८ ॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः
भ्राता मरुत्यते मूर्तिर्मता साक्षात्सितेस्तनुः ॥ २९ ॥ दयावानगिना मूर्तिर्धर्मस्यात्मा तिथिः

स्वयं ॥ अग्रे रभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ॥ ३० ॥ तस्मात्पितृणामात्मानामार्तिपरपराभ
वं ॥ न पसायत पंस्तात संदेशं कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥ वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुं
यथांजसा विजेयामः सपत्न्यास्तव तेजसा ॥ ३२ ॥ न गहयंति स्वर्गेषु यविष्ठं घ्नन्निवादयं ॥ छं
रो भ्यो न्यत्र न ब्रह्मदत्तं न्येषु स्यकारणं ॥ ३३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अमर्षितः सुरगणैः
पौरोहित्ये महातपाः ॥ स विष्टरूपस्तानाह प्रसन्नश्चक्षुः शृणुयादिरा ॥ ३४ ॥ विष्टरूप उवाच ॥
विगर्हितं धर्मशीले ब्रह्मवर्च उपव्ययं ॥ कथं तु मदि धो नाथो लोके शौरभियाचिते प्रत्याख्या
स्यति न छिद्यः स एव स्वार्य उच्यते ॥ ३५ ॥ अकिंचनानां हि धनं शिजो लुनंते नेह निर्वृत्तिनसाधु
सक्रियः कथं विगर्ह्यं तु करेण्यधीश्वराः पौरोधसं द्रव्यतिथे न दुर्मतिः ॥ ३६ ॥ तथापि न प्रति
ब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् ॥ भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थं श्रद्धाधये ॥ ३७ ॥ श्रीशुक उवाच

च तेभ्य एव प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः ॥ पौरोहित्यं वृत्तश्च के परमेण समाधिना
॥ ३८ ॥ सुरद्विषां श्रियं गुप्तामोशनस्यपि विद्यया ॥ आच्छिद्या दान्महं ज्ञाय वैश्व व्या विद्यया
विभुः ॥ ३९ ॥ यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्ये सुरचमूर्विभुः ॥ तां प्रादममहं ज्ञाय विश्वरूप उरा
रधीः ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीनागवने महापुराणे षष्ठस्कंधे विश्वरूपपौरोहित्यकरणे सप्त
मोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहानरिषु सैनिकान् ॥ कीदृन्नि
वविनिर्जित्य त्रैलोक्या बुभुजे श्रियं ॥ नगवंसन्ममाख्यादिवर्मनारायणात्मकं ॥ यथा
ततापिनः शत्रून् द्रये न गुप्तो जयन्मये ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ बृतः पुरोहितस्त्वाष्टो महं
ज्ञायानुष्ठते नारायणस्य वर्महितदिहैकमनाश्रयः ॥ ३ ॥ विश्वरूप उवाच ॥ ध्येतां प्रि
पाणिगचम्य सपवित्र उदङ्मुखः ॥ कृतस्वांगकरन्यासो मंत्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ ४ ॥

ॐ नमः श्रीनारायणकवचस्तोत्रमंत्रस्य श्रीनगवानवेदव्यासकृषिरनुष्टुप् छंदः श्रीना
रायणो देवता ॥ क्लीं बीजं श्रीशक्तिः ॥ ॐ नारायणाय कीलकं ॥ श्रीनारायणं त्र्यम्बकं कवचं र
क्षणार्थं जपे विनियोगः ॥ ॐ नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि ॥ तन्नो नारायण प्रचो
दयात् ॥ ॐ नमो क्लीं क्लीं श्री श्रीनारायणाय स्वाहा मंत्रः ॥ ॐ नमो गुह्याभ्यां नमः ॥ ॐ क्लीं तर्क
नीभ्यां नमः ॥ ॐ क्लीं मध्यमाभ्यां नमः ॥ ॐ श्री अनामिकाभ्यां नमः ॥ ॐ श्री नारायणाय
कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ ॐ स्वाहा करतलकरदृष्टाभ्यां नमः ॥ ॐ नमो हृदयाय नमः ॥ ॐ क्लीं शि
रसे स्वाहा ॥ ॐ क्लीं शिरसे स्वाहा वैष्णवः ॥ ॐ श्री कवचाय हुं ॥ ॐ श्रीनारायणाय नेत्रत्रयाय वौ
षट् ॥ ॐ स्वाहा त्रिभुजाय फट् ॥ ॐ रक्ष रक्ष नारायण सर्वं जे सर्वतो जयात् ॥ नारायण परं व
र्मसंनक्षेत्रं नयन्नागते ॥ ४ ॥ पादयोर्जनुनोरुर्वोरुदरे हृदये रसि ॥ मुखे शिरस्योऽङ्गु

वर्हिंकारादीनि विन्यसेत् ॥ ५ ॥ उ न मो नारायण येति विपर्ययमयापि वा ॥ करन्यासं त
तः कुर्यात्त्रिधा दशाक्षरविद्यया ॥ ६ ॥ प्रणवादिपकारांतमं गुण्यं गुण्यपर्वसु ॥ न्यसेत् ह्रस्व
उंकारं विकारमनुमूर्धनि ॥ ७ ॥ षकारं तु नुवोर्मध्येणकारं शिखयान्यसेत् ॥ वकारं
नेत्रयोर्मुज्जान्नकारं सर्वसंधिषु ॥ ८ ॥ मकारमस्त्रमुद्दिश्य मंत्रमूर्तिर्न वैबुधः ॥ स
विसर्गफटंतंततसर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥ उं विष्णवे नमरिति ॥ आत्मानं परमं
ध्यायेत् ध्येयं षट्शक्तिप्रियुतिं ॥ विद्या ते तत्सपोमूर्तिमिमं मंत्रमुदाहरयेत् ॥ १० ॥ उं
हरिर्विदध्यान्मम सर्वरसां न्यसां धिपयः पतंगेन्द्रदृष्टे ॥ हरिर्वमसि गदेषु चाप
पाशा नृदधानो ह्युणो ह्यबाहुः ॥ ११ ॥ जले सुमं रक्षतु मम मूर्तिर्यदि गणेभ्यो वरुण
स्य पाशात् ॥ स्य जेषु मायावदुवा मनोयात्र त्रिविक्रमः खेव तु विश्वरूपः ॥ १२ ॥ दु

र्धेष्टव्याजिमुखदिषु प्रभुः पायान्निहिं हो सु रय्यपारिः ॥ विमुंचतो यस्य महाहहासं दि
शो विनेदुर्न्यपतंश्च गन्तः ॥ १३ ॥ रक्षत्वसौ माध्वनिपत्तकल्पः स्वदंष्ट्रयो न्नीत धरो वराहः
गमो द्विकूटे षयविप्रवासे स लक्ष्मणो व्याघ्ररताग्रजोऽस्मान् ॥ १४ ॥ मासुग्रधमदिखि
जात्रमादा नारायणः पातु नरश्च हासात् ॥ दत्तस्वयोगादययोगनाथः पायाकुलो ज्ञा
कपिलः कर्मविधात् ॥ १५ ॥ मनकुमारो वतु कामदेवाद्यशोषो मांघयि देवहेलनात्
देवर्षिवर्यः पुरुषार्थनांतरं कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् ॥ १६ ॥ धन्वंतरिर्भगवान्
पातु पथ्यात् दंष्ट्रायात् रुषभो निर्जितात्मा ॥ यत्तश्च लोका देवताकृतां ता वलोगणा
त् क्रोधवशादहो ॥ १७ ॥ देवयनो भगवान् प्रबोधात् बुधस्तु पाषंडगणात् प्रमादात् क
ल्किः कलेः कालमजात् पातु धर्मविनायो रुक्तावतारः ॥ १८ ॥ मां केशवो गदया प्रात

ना. घ.
२४

रव्याजोविंद आसंगवमानवेरा॥ नारायणः प्राहण उरा न शक्तिर्मध्यं दिने विष्णुरंशं
पाणि॥ १८॥ द्वैवोपरहणे मधुहोयधन्वासायं त्रिधामावतु माधवो मां दोषे हृषीकेश
उतार्धरात्रे निशीथ एको वतु पप्रनाम॥ १९॥ श्रीवत्सधामा पररात्रं रशः प्रत्युषं
शोमिधरो जनाईन॥ रामोदरो व्यादुसंध्यं प्रनाते विष्णेश्वरो नगवान्कालमूर्तिः
॥ २०॥ चक्रं युगांतानलतिग्मने मिर्ममतसमंतात् नगवत्प्रयुक्तं॥ हंदिदं दग्धं रि
सैन्यमाश्रुकक्षयपावातसखोदुताशः॥ २१॥ गदेशानि स्य शनि विस्फुलिंगे निधिं वा निधिं
मजितप्रियासि॥ कृष्णां उवैनायकचक्षरसो सो नूतग्रहं शूलयश्च लयि शन॥ २२॥ त्वं
यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीना॥ हरे विज्ञावयुरुहप्रूरितो
नामस्वनोरे हृदयानिकं पयं॥ २३॥ त्वं तिग्मधारसिवगरि सैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिं

२४

धि छिं धि॥ चक्षुं पिबै चर्मनूतानचंद्रादयन्दिषामयोनां हरपापचक्षुषां॥ २४॥ यन्नो नयं
गृहेभ्यो नूतकेतुभ्यो नूतमएव वा सरास्येभ्यो दंष्ट्रिभ्यो नूतेभ्यो होमएव वा॥ २५॥ सर्वा
एते तानि नगवान्नामरूपास्त्रकार्त्तनात्॥ प्रयांतिसंक्षयं सद्यो येन श्रेयः प्रतीपकाः॥ २६॥
गरुडो नगवान्स्तोत्रः छंदो मयः प्रभु॥ रसत्वशेषरुचेभ्यो विषक्तेन स्तनामभिः॥ २७॥ स
र्वपिभ्यो हरे नमिरूपयानायुधानिनः॥ बुद्धीद्रियमनः प्राणान्पातु पार्षदहृषणा॥ २८॥
यथा हि नगवानेव वस्तुतः सदसञ्चयत्॥ सत्येनानेन नः सर्वं यांतु नाशमुपद्रवाः॥ २९॥
तथैकात्मानुभावा नां विकल्परहितः स्वयं॥ भूषणायुधलिंगारव्याधने शक्तिः स्वमायया
॥ ३०॥ तेनैव सत्यमानेन सर्वतो नगवान्हरिः॥ पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सरासर्वत्र सर्वगः
॥ ३१॥ विहिंसुदिह्वधमिधः समंतादंतर्वहिर्नगवान्नारसिंहः॥ प्रहापयस्त्रीकभयं स्वने

नखतेजसायससमस्ततेजा ॥ ३२ ॥ मघवन्निदमाख्यातं वर्मना रायणात्मकं विजेष्यतं
जसायेन दंशितो सुरय्यपाद ॥ ३३ ॥ एतत्तद्वारयमाणस्तु यं यं पश्यंति चक्षुषा परावा
संस्पृशेत्सद्यः साधसाञ्च विमुच्यते ॥ ३४ ॥ न कुतश्चिद्व्यंतस्य विद्यां धारयतो न वेत् ॥ रा
जदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ॥ ३५ ॥ इमां विद्यां पुरा कश्चित् कौशिको धारय
न्निजः ॥ योगधारणया स्वांगं जहौ समरुधन्वनि ॥ ३६ ॥ तस्योपरिविमानेन गंधर्वपति
रेकदा ॥ ययौ चित्ररथस्त्रा निर्वृतो यत्र दिजक्षयः ॥ ३७ ॥ गगानाभ्यपतत्सद्यः स विमा
नोत्थवाकशिराः सवातिरिविज्यवचनादस्यीत्यादाय विस्मितः प्रास्य प्राची सरस्त्यां
स्नात्वा धामस्वमन्त्रगात्र ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ दृष्टं शृणुयात्काले यो धारयति
तिचादृतः ॥ तं नमस्यंति भूतानि सुच्यते सर्वतो न यत् ॥ ३९ ॥ एतां विद्यामधिगम्यतो

विश्वरूपा छतक्रतुः त्रैलोक्यजक्ष्मां बुभुजे विनिर्जित्य मध्ये सुरान् ॥ ४० ॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे षष्ठस्कंधे नारायणवर्मेपि दैशोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ त
स्यासनं विश्वरूपस्य शिरं सिन्धुनि निभारत ॥ सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुमः ॥ १ ॥
स वै बर्हिषि देवेभ्यो नागं प्रत्यक्षमुब्रुवैः ॥ अथ ददयस्व पितरो देवाः स प्रश्रयं न प ॥ २ ॥ स
एव हि ददौ नागं परोक्षमसुरान् प्रति ॥ यजमानो वहन्नागं मातस्त्रेह वृशानुगः ॥ ३ ॥ तदे
व हेतुन तस्य धमनीकं सुरेश्वराः ॥ आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीघ्रं गच्छन्नुपाध ॥ ४ ॥
सोमपीथं तु यत्तस्य शिरः प्रासीत्कपिं जलः ॥ कलत्रिकः सुरापीथमन्नादं यत्स तिति
राः ॥ ५ ॥ ब्रह्महत्यां जलिना जग्राह यदपीश्वरः ॥ स वत्सरं ते तदघं भूतानां स विशुद्ध
ये ॥ ६ ॥ इत्येवं बुभुमयो विन्यश्नुधमि न जहरिः ॥ भूमि सुरायं जग्राह रवात पूरवरे

लवे ॥ ७ ॥ इति ब्रह्महत्या या रूपं भूषो प्रदृश्यते ॥ तुर्यं देवि रोहेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ॥
 शश्वत्कामवरेणाहसुरीयं जगद्भुः स्त्रियं ॥ रजोरूपेण तासं होमासिमासि प्रदृश्यते ॥ ८ ॥
 द्रव्यं यो वरेणास्यसुरीयं जगद्भुमं ॥ तामुबुद्धिं देनाभ्यां दृष्टं तदहरि किं विषं ॥ ९ ॥ इत
 पुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावें द्राय शत्रवे रं द्र शत्रो विवर्ध समाचिरं जहि विविधं ॥ १० ॥ अथानहा
 र्पपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ॥ कृतं तद्वज्रो कानां युगांत समये यथा ॥ ११ ॥ विषयविवर्ध
 मानं तमिषुमात्रं दिने दिने ॥ दग्धशैलप्रतीकांशं संध्याभ्यानीकवर्चसं ॥ १२ ॥ तसतामशि
 खां शृंगं मध्याह्नाकौ शिखोचन ॥ १३ ॥ देही समाने त्रिशिखे शूलचारेण्यशोदसी ॥ नृत्यं तमुन्न
 दंतं च चालयंतं परामहां ॥ १४ ॥ दरीगंभीरवक्त्रेण पिवता धनमस्तजं ॥ विहताजि कया सा
 लियसतालुवनत्रयं ॥ १५ ॥ महता रौद्रदंष्ट्रेण जंभमाणं मुहुर्मुहुः ॥ वित्रसं स्तादुबुद्धिं जका

वास्यसर्वे दिशो दश ॥ १७ ॥ येनावृताश्मेजोकास्तपसात्वाद्भूर्निना ॥ सर्वैश्चरति प्रोक्तः ॥
 पापः परमदारुणः ॥ १८ ॥ तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगणा विबुधवर्जनाः ॥ स्वैस्ते दिव्यास्त्रशस्त्रो
 धैः सोऽग्रसन्नानि रुक्मशः ॥ १९ ॥ ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्यस्तते जसः ॥ प्रत्यंचमादि
 पुरुषमुपतस्थुः समाहिताः ॥ २० ॥ देवा ऊचुः ॥ वायं वराग्रपसितयस्त्रिजोक्पाब्रह्मादयो
 येव यमुविजंतः ॥ हरामयस्मै बलिमंतको सो विभ्येति यस्मादरणं ततो नः ॥ २१ ॥ अविस्मि
 तं तं परिपूर्यकामं स्वेनैव जामेन समं प्रशांतं ॥ विनोयसर्पस्य परं हि बालिशः ॥ अलां ग
 लेनातितितन्नि सिंधुं ॥ २२ ॥ यस्मोरुश्रं गेजगती स्वनावं मयुर्यथावधत तारदुर्गं ॥ स
 एव स्तादृश्यभयात्तदुरंतात्तद्वान्नाशितान्दवारिचरोपिननं ॥ २३ ॥ पुरा स्वयं नृरपि संय
 मां नस्यु हीरुवातो धिरिवैः करालैः ॥ एको रविदातपतिस्ततारतस्मात्तनयात्तयेन स

ना. ष.
२७

तोस्तु पारः ॥ २४ ॥ स एकं रं शो निजमाययानः स स र्जये नानु स जाम विश्वं वयं नयस्यापि
पुरः समीहतः पश्यामतिगं एयगी शमा निनः ॥ २५ ॥ योनः स पन्नै न शिम र्चमाना न देव वि
तिर्यक् न पुनि स एव ॥ कृतावतारस्तनुभिः समा यया कृत्वा त्मसा त्रया त्रि युगे युगे च २६
तमेव देवा वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुष विश्वमन्यं ॥ ब्रजामसर्वेशरणं शरणं स्वानां
सनो धास्यति शं महात्मा ॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति तेषां महा राजसुराणा मुपतिष्ठतां ॥ प्र
तीच्यां दिश्य भूदा विः शंखचक्रगदाधरः ॥ २८ ॥ आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सको
स्तुभौ ॥ पर्युपासितमुन्निष शरदंबुरुहसलं ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा तमव नो सर्व ईर्ष्या क्लाद विज
वाः ॥ इति उवाच पति तारा ज न द शनै रुत्या यु तु शुवुः ॥ ३० ॥ देवा ऊचुः ॥ नमस्ते यत्त वीर्या
यसैव यसे उत ते नमः ॥ नमस्ते त्वस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ॥ ३१ ॥ यत्ते गतीनां

२७

तिस्रणामीशितुः परमं पदं ॥ नार्वाची नो विसर्गस्य धातुर्वेदितुमर्हति ॥ ३२ ॥ उं नमस्तेस्तु
भगवद् नारायण वासुदेवादिपुरुष महापुरुषं महातुनाव परममंगल परमकल्या
ण परमकारुणिक केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर ज्ञानी नाथ परमहंस
परिब्राजकः परमेष्ठा त्मयोग समाधिना परित्रावित परिस्फुट पारमहंस्य धर्मो ह्य
दित नमः कपाटद्वारे चित्ते च पावृत आत्मलोकैस्वयमुपलब्ध निजसुखा नु भवो न
वाच ॥ ३३ ॥ दुरवबोध इव न वायं विहारयोगो यदशरणो अशरीर इदमनवेक्षितास्य
त समवायद आत्मनैवा विक्रियमाणेन स गुरुण मगुणः स जसि पासि हारसि ॥ ३४ ॥ अ
थ तत्र भवान् किं देव दत्त वरि ह गुरुण विसर्गपतिनः पारतंत्र्येण स्वकृत कुशला कु
शलफलमुपाददाति ॥ अहोस्विहात्मा राम उपशमशीलः समंजसदर्शन उदास इ

निदवावनविहमः॥ ३॥ नहिविरोधउन्नयंनगवत्परिगणितगुणगुणस्त्रिरेन्न
 वगत्प्रमाहात्म्येन्नचो नविकल्पवितर्कविचारप्रमाणनासकुतर्कशास्त्रकलितां
 तः करणश्रयदुरवग्रहवादिनां विवाहानवसरेपरतसमस्तमायामये केवजए
 वात्ममायामंतर्धनिकोनुच्योर्दुर्घटश्चनवतिस्वरूपनवतिस्वरूपद्वयाभावात्
 ॥ ४ ॥ समविषममतीनांमतमनुसरसियथारजुर्विंदः सर्पादिधियां॥ ५ ॥ सएवहिषुनः
 सर्ववस्तुनिवस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरैः सकलजगत्कारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्
 सर्वगुणभूतोपजसिताकएवपर्यवशेषितः॥ ६ ॥ अथहवावतवमहिमामृतरसस
 मुद्रविष्णुषासकृदवजीठयास्वमनसिनिष्पंदमानानवरतमुखेनविस्मारितदृष्टुतं
 विषयसुखलेशभासाः परमभागवताएकांतिनो नगवतिसर्वभूतप्रियंसुहृदिस

वत्प्रतिनिमित्तंरंनिरतरंनिर्वृतिमनसः कथमुहवाएतेमधुमयनष्टनः स्वार्थकुशलात्प्रा
 त्मप्रियमुहदः साधवस्तत्ररणंबुजानुसेवांविस्तृजंतिनयत्रपुनरयंसंसारपयविर्तः
 ७ ॥ त्रिभुवनात्मनवनत्रिविक्रमत्रिलोकमनोहरानुभावतवैवविस्तृतयोदितिजह
 उजादयश्चापितेपामदुपक्रमममयोयमिति स्वात्ममाययासुरनरमृगमिश्रितज
 लचररुतिप्रियथापराधंदंउधरदधर्यएवमेवमपिनगवत्तद्विहवाष्टुमुतयदिमन्य
 से॥ ८ ॥ अस्माकंतावकानांतवानतानांपितः पितामहतवचरणनतिनयुगलध्याना
 नुबद्धदयनिगडानांस्वलिङ्गविवरणेनात्मसात्कृतानामनुकंपातुरंजितविशदरु
 विरगिशिरस्मितावलोकेनविगलितमधुरमुखरसामृतकलयाचांतस्तापमनया
 हसिशमयितुं॥ ९ ॥ अथभगवंसवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्ता

यमानदिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनि कायानामंतर्हरेषु बहिरपि च ब्रह्मप्र
त्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहावस्थानविशेषतदुपादानोपलं
नकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिणः आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः पर
मात्मनः कियानिति हवाश्चर्यविशेषो विज्ञापनीयः स्यात् विष्कलिङ्गारिभिरिव हिरण्य
रेतसः ॥१०॥ अतएव सयंतदुपकल्पयास्माकं जगवतः परमगुरोस्तव चरणस्तनप
लाशङ्कायां विविधवृत्तिन संसारपरिष्मोपशमनामुपास्य तानां वयं यत्कामेनो
पसाक्षिणः ॥११॥ अथो ईशजित्वा ह्यंय संतं नुवनत्रयं ॥ यस्तानियेन नः रुद्रतेजां
स्य स्याद्युधानि च ॥१२॥ हंसाय हृदनि जयाय निरीक्षयाय रुद्राय मृष्यशसे निरुप
क्रमाय ॥ सत्संगहाय भवपांथनि जाश्रमासावंते परीष्टगतयेन मतेन मस्ते ॥१३॥

शिशुक उवाच ॥ अथैवमीदितो राजन् सादरं त्रिदशैर्हरिः स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्रा
हतामभिनंदितः ॥१४॥ श्री जगद्गुरु उवाच ॥ श्रीतो हं वः सुरश्रेष्ठ मद्युपस्थानविद्यया
आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यथा मयि ॥१५॥ किंदुराये मयि प्रीते तथापि विबुध
र्षभा ॥ मय्येकांतमतिर्नान्यत् मनो बंधितितत्त्ववित् ॥१६॥ न वेद रूपणः श्रेयसत्मानो
गुणवस्तुदक ॥ तस्य तानिरुतो यत्ते दुरितोपितथाविधः ॥१७॥ स्वयंनिः श्रेयसंविदा
न वक्तव्यं कर्तुं हि ॥ नरातिरोगिनोपयं बंधुतो हि भिषक्तं मः ॥१८॥ मघवन्त्यातभ
इवोदधं च मृषिसत्तमं ॥ विद्याव्रततपः सारंगान्नया च तमाचिरं ॥१९॥ स वा अधिग
तोदधं गच्छिभ्यां ब्रह्मनिष्कलं ॥ यदा च शिरोनामतयोरमरतां व्यधात् ॥२०॥ द
धदुर्गार्थवर्णस्त्वष्टा मनि वंशमहात्मकं ॥ विश्वरूपाय यत्प्रादात् प्रादात् त्वष्टाय

क्षमयास्ततः २१ युष्मभ्यां चितोऽपि भ्यां धर्मतों गानिदास्यति ॥ ततस्तोरयुधश्रेणो विश्व
कर्मविनिर्मितः येन वृत्तशिरो हन्तामिने ज उपवृंहितः ॥ २२ ॥ तस्मिन् विनिहते स्युं ते जोऽस्य
युधसंपदः ॥ अयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हि संति च सत्यगताः ॥ २३ ॥ इति श्री भगवते महापुरा
णे षष्ठस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इदमेवं समारिच्य भगवान् विश्वमा
वनः पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवांतर्द्वे द्वे हरिः ॥ तथापि याचितो देवैर्ऋषिरार्थवर्णो म
हान् ॥ मोदमान रुवाचे दं प्रहसन्निव भारत ॥ अपि वंदारका स्युं न जानीयशरीरि
णां संस्थायां यस्त्वमिंद्रो रोदुःसहश्चेतनापहः ॥ ३ ॥ जिज्ञा विष्णुं जीवानामात्माप्रेरहेप्सि
तः ॥ कउत्सहेततं दानुं नि समाणा यविष्मवे ॥ ४ ॥ देवा ऊचुः ॥ किंतु तद्दुस्मजं ब्रह्मरूपं
सां भूतादुक्तं पिनां ॥ न वद्विधानां महतां पुराणशो बोऽयं कर्मणां ॥ ५ ॥ न तु सार्थपिरो लो

को न वेद परसंकटं ॥ यदि वेदनया चेतनेति नादयत्तेश्वरः ॥ ६ ॥ इदं च उवाच ॥ धर्मवः
श्रीशुकामेन स्युं मे प्रत्युदाहृताः ॥ एष वः प्रियमात्मानं त्यजंतं संत्यजाम्यहं ॥ ७ ॥ यो ध्र
वेणात्मनानाथान धर्मनयतः ॥ उमात् ॥ इहेतद्भूतदयया स शोचः स्यावरैरपि ॥ ८ ॥
तावानय यो धर्मः ॥ पुराणशो कैरुपासितः ॥ यो भूतशो कहर्यान्मात्मा शो च तिहृष्यति
॥ ९ ॥ अहो दैन्यमहो कष्टं पारकोः क्षणभंगुरैः ॥ यन्नो मकुर्मादिसार्थैर्मर्त्यैः स्वजातिविग्रहैः ॥
॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं कृतं यवसितो दध्नुर्गार्थवर्णस्तनुं ॥ परे भगवति ब्रह्मरूपात्मा
न संजनय क हो ॥ ११ ॥ यता सा सुमनो बुद्धिस्तत्त्वदृक् ध्वस्तबंधनः ॥ आस्थितः परमं यो
गं न देहं बुधुधे गते ॥ १२ ॥ अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निमित्तं विश्वकर्मण मुनेः शुक्तिमिरुत्ति
क्ते भगवन्ने जसाचितः ॥ १३ ॥ नो देवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रौ पर्यशो भतः ॥ स्तूयमानोऽनुनिग

भा.प.
३१

लोस्त्रैः लोको हर्षयन्निव ॥ १४ ॥ वृत्तमम्यद्ववत्तेनुमसुराणां कथयपैः ॥ पर्यस्तमोजसा राज
नृकुक्षोरुद्रवांतकां ॥ १५ ॥ ततः सुराणामसुरैरणाः परमदारुणाः ॥ नेतासुखेनर्मलाया
मजवदप्रथमेपुगे ॥ १६ ॥ रुद्रैर्वसुमिरादित्यैरग्निभ्यां पितृवक्रिभिः ॥ मरुद्भिः कुरु
भिः साधैर्विश्वेदेवैर्मरुत्यति ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा वज्रधरं देवं रोचमानं स्वयाश्रिया ॥ नामघ्न
सुरा राजन्मधे वृत्तपुरस्मरा ॥ १८ ॥ नमुचिः शंवरणेन कोविमृक्ष्य क्षशंवरः ॥ दयया
वः शंकुशिखविप्रचिन्तिरयोमुखः ॥ १९ ॥ पुत्रो मावृषपवचिप्रहेतिरुत्कलः ॥ दैत्येयादा
नवायक्षारसांसिचसहस्रशः ॥ २० ॥ सुमालिमालिप्रसुरवाः कान्तस्त्रिपरिष्ठदाः ॥ गरा
भिः परिधैर्बलिः प्राप्तो मरुपुरैः ॥ २१ ॥ शूलैः परस्वधैः खड्गैः शतघ्नाभिर्मुशंशभिः
सर्वतो वाकिरं छस्त्रैश्च रस्त्रैश्च विबुधैर्धनान् ॥ २२ ॥ न ते दृश्यंत संछन्नाः शरजालैः स

३१

मंततः पुरातु पुरा पतितैर्ज्योतीषा वनमोघनैः ॥ २३ ॥ न ते शस्त्रास्त्रवर्षोधात्यासेदुःसु
रसैनिकान् छिन्नाः सिद्धयै देवैर्जघुहसैः सहस्रधा ॥ २४ ॥ अथ क्षीणास्त्रास्त्रौघागिरि
शृंगद्रुमोपलेः ॥ अम्यवर्षनसुरबलं विच्छिदुस्तांश्च पूर्ववत् ॥ २५ ॥ तानक्षतान् स्वस्तिम
तो निशाम्य शस्त्रास्त्रैर्गैर्यवृत्तनाथाः ॥ २६ ॥ दुर्मैर्दृष्टिर्विविधादिशृंगैरविक्षतांस्तत्र
सुरैर्दसैनिकान् ॥ २७ ॥ सर्वैः प्रयासैरजवदविमोघाः कृताः कृता देवगणेषु दैत्यैः क
त्मानुकलेषु यथामहत्सुक्षुद्रैः प्रयुक्ता रुषतीरुक्षवाचः ॥ २८ ॥ ते स प्रयासं वितथं नि
रीक्ष्य हरवज्रकाहतयुद्धदपाः ॥ पलायनायाजिमुखे विस्मयपतिमनसे दधुरात्त
साराः ॥ २९ ॥ वृत्तो सुरांस्ताननुगान् मनस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत् ॥ पलायितं प्रे
क्ष्य बलं च नयं नयनतीव्रेण विहस्य वीरः ॥ ३० ॥ कालोपपन्नां रुचिरं मनस्विनामु

भा.प.
३२

वाचवाचपुरुषप्रवारः॥ हे विप्रचिन्नेन मुचे पुलो मन्मयानर्धनं शंवरमेष्टु ॥ ३१ ॥
जातस्य मत्सुर्ध्ववेषसर्वतः प्रतिक्रियायस्य न चेह कृताः ॥ लोको यत्र श्रापतलो य
दित्युं कोना मत्सुनवृणीत युक्तं ॥ ३२ ॥ द्वौ संमता विह मत्सुर्दृशो यत्र वत्स संधार
ण याजितासुः ॥ कलेवरं योगरतौ विजत्वा द्यदयणी वीरशये निवृत्तः ॥ ३३ ॥ इति श्री ना
गवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्तासुरसंग्रामे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ त
एवं शंसतो धर्मवचः पत्सुरचेतनः ॥ नैवा गृह्णा न्नयत्र स्तापलायनपरा नृप ॥
विशार्यमाणं एतनामासुरा नरतर्षभ ॥ कालाबुकलैस्त्रिदशैः कात्त्यमानामना
यवतः ॥ २ ॥ दृष्ट्वा तप्यत संकुदं द्रशत्रुरमर्षितः ॥ तान्निवाप्यो जसा राजन्निर्भत्से
ह सुवाच ह ॥ ३ ॥ वृत्तासुर उवाच ॥ किं व उच्चरितैर्मातुर्धविभिः ॥ दृष्टो ह तैः नहि ना

३२

तवधः श्लाघ्यो न स्वर्गः शूरमानिनां ॥ ४ ॥ यदि वः प्रधनेन द्वासा रंण सुहृत्कारु
दि ॥ अथेति एतमात्रं मे न चेत् ग्राम्यसुरवेष्टहा ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं सुरग
णा नृकुक्षोभीषयन्वपुषारिषून् ॥ मनदत्सु महाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥ इति
नरेव गणाः सर्वे वृत्तविस्फोटने न वै ॥ तिपेतु मूर्छितो नृमौ यथैवा शनिना हताः ॥
ममर्दपन्थांसुरसैन्यमातुरं निमीलिता संरणं गदुर्मदः ॥ गांकं पयन्नुद्यत मूल
लैर्बुजसानाले वनं मृथयति रथो न्मदः ॥ ८ ॥ विजोक्तं वज्रधरोत्यमर्षितः स्वश
त्रवेभिः प्रवते महागदो विक्षेपता मापततो मुहुः ॥ सहां जग्राह वामेन करेण ली
लया ॥ ९ ॥ स दं द्रशत्रुः कुपितो नृशतयामहे द्रवाहं गदयोऽवि क्रमः ॥ जघान कुं
भस्य न उन्न दन्मूर्धोने कर्मसर्वे समहन् यत्नप ॥ १० ॥ रोरावतो वृत्तगदाभिर्महो

विष्णुर्लितोद्भिः कुलिशाहतो यथा। अपासरन्निन्नमुखः सहंशो मुचन्नम कसमधुन
 शान्तिः ॥ ११ ॥ न सन्नवाहो यविषण चे तसो प्रायुं क नयः सगहं महात्मा ॥ इं शो मृतस्यं हि
 करमिमं शिवानव्ययः सतवाहो वतस्ये ॥ १२ ॥ सतं नृपे द्वाहव काम्ययारि पुं वज्रायुधं
 आतहणं विलोक्य ॥ स्मरंश्च तत्कर्मदशं समं ह ॥ शो केन मोहेन ह सन्नजगात् ॥ १३ ॥ एतं
 उवाच ॥ दिष्ट्या भवान्मे समवस्थितो रिपुयो विलसदा गुरुहान्नातहा च ॥ दिष्ट्या नृणां
 द्याहमसन्नमतया मल्लनिर्मितं दृष्ट्वा दृष्ट्वा चिरात् ॥ १४ ॥ यो नो यजस्यात्मविदोद्भिजा
 ते रुरिरे पापस्य च ही क्षितस्य ॥ विशं म्यखद्रे न शिरं स्य ह श्वत्पशोरिवा क रुणः स्व
 र्गकामः ॥ १५ ॥ का श्रीर्दया कार्त्तिनि रुक्तिं तं त्वां स्व ॥ कर्मणि पुरुषा हे श्वर त्वां क ह्नेण
 मल्लविभिन्नदेहमस्य वृत्तिं समं हंति ग धाः ॥ १६ ॥ अन्ये तु ये ते ह नृशं समं ज्ञा

पद्युद्यतास्त्रा प्रहरंति मह्यं ॥ ते नृतिनाथान् सगणान् निशा तत्रि शूलनिर्मितगले र्जामि
 ॥ १७ ॥ अयो हरे मे कुलिशेन वी र ह न्निप्रमये वशिरो य दाह तन्नान् एभूतवलिं वि
 धाय मनसि नां पादरजः प्रपश्ये ॥ १८ ॥ सुरेश कस्मान्न हि नो विवज्जं पुरः स्थिते वैरिणि
 मय्यमो घं मां शं सपिष्टानगदेव वज्रं स्यान्निः फले रूपाणां ये वियां न्वा ॥ १९ ॥ न तेष्व
 वज्रस्तव शक्रस्तेजसा हरे र्दधी चस्तपसा च तेजितः ॥ ते नैव शक्रं कुंजं जहिविष्णुयं
 त्रितोयतो हरिर्विजय श्रीगुणस्ततः ॥ २० ॥ अहं समा धाय मनो यथा ह सं कर्षणस्तच्चरण
 रविंदे ॥ त्वद्वज्रं होतुलितयाम्यपाशो गतिं मुने र्याम्यपविष्टलोकः ॥ २१ ॥ पुंसां किले
 का त धियां स्वका नां या संपदो रि वि न्मौरसायां ॥ नरति यत्तदेष उ देग आधिर्महः
 कलिर्व्यसनं संप्रयासः ॥ २२ ॥ त्रैवर्गिकाया सत्तै घा तस्य मस्मत्पतिर्विधने पुरुषस्य

भा.प.
३४

शक्र ततो मुने यो निगवत्प्रसादो यदुर्जितो किंच न गोचरो मयै ॥ २३ ॥ अहं हरे तव पादै क
मूलदा सा नुदा सो न विता स्मिन्मयः मनः स्मरेता सुपते युगां स्ते गृहीत वा कर्म करे तु
कायः ॥ २४ ॥ न ना कष्टं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं ॥ न योग सिद्धि र पुनर्न
वं वास मंज सत्त्वा विरह्य कांक्षे ॥ २५ ॥ अजात पक्षा इव मातरं रवगाः स न्ययथा वत्स त
रा शुधान्ताः ॥ प्रियं प्रिये व व्युधितं विषण्ण मनो र विंहा सरिह क्षते त्वां ॥ २६ ॥ ममो न्नम
श्लोक जनेषु सरयं संसार चक्रे नमतः स्वकर्मभिः ॥ तन्मा यथात्मा त्मजरा रगे हे घासक्त
चिन्तस्य न नाथ भूयात् ॥ २७ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे षष्ठ स्कंधे वृत्तासुर संग्रामे एकादशोऽध्यायः
॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ रसु वरं विजयान्मन्यमानः ॥ शूलं प्रगृह्याभ्यपत
त्सुरेन्द्रं यथा महापुरुष कैरभोषु ॥ ततो युगांतायिक वोरजिह्वा विध्वंसं तरसा सुरेन्द्रः

३४

क्षिप्तामहेन्द्राय विगत्य वीरोहतो सिपापेति रुषा जगात् ॥ २८ ॥ खञ्जापतन्न विचलत्तयो
त्कवन्निराक्ष्य दुःप्रेक्ष्य मजात विक्लवः ॥ वज्रेण वज्रीशतपर्वणा छिनत्तु जंच तस्यो
रगराजभोगं ॥ २९ ॥ छिन्नैकबाहुः परिघेण वृत्तः संरब्धश्चासाद्य गृहीत वज्रं ॥ हनौ तता
डेंद्रमथामरे न वज्रं च हस्तान्मपतन्मघोन ॥ ३० ॥ वृत्तस्य कर्मातिमहाद्रुतं तत्सुरासुरा
श्चारणसिद्धसंघा ॥ अष्टजयंस्तत्पुरुषरुतसंकटे निराक्ष्य हाहेति विचुक्रुशुर्नरा ॥ ३१ ॥
इन्द्रो न वज्रं जगदे विजितं श्रुतं सहस्रादरि संनिधौ पुनः ॥ तमाह वृत्तो हर आन वज्रो
जहिस्व शत्रुं न विषादकाजः ॥ ३२ ॥ युयुत्सतां कुत्र चिदा ततायिनो जयः सदैकत्र न वैप
रात्मनां ॥ विनैकमुत्पन्निय स्थिती श्वरं सर्वतमाद्यं पुरुषं सनातनं ॥ ३३ ॥ लोकाः स पा
लायस्ये मे श्वसंति विवशा वरो ॥ विजा इव शिवाद्याः सकाल इह कारणां ॥ ३४ ॥ उजः सहो

भा. ष.
३५

बलं प्राणममृतं मृत्युरेव च तमज्ञाय ज नो हेतुमात्मानं मन्यते जडं ॥ १० ॥ यथा दारुमयी
नारी यथा यंत्रमयो मृगः ॥ एवं भूतानि न गवनिशतं त्राणि विद्विजो ॥ ११ ॥ पुरुषः प्रकृति
व्यक्तिमात्मानं तैर्द्रियाश्रयाः ॥ अकुर्वत्स्यसर्गहो न विज्ञायद्बुधदात्र ॥ १२ ॥ अविज्ञाने
वमात्मानं मन्यते नीशमीश्वरं ॥ भूतैः सृजति भूतानि प्रसते तानितैः स्वयं ॥ १३ ॥ आयुः
श्रीकान्तिरैश्वर्यमाश्रिषः पुरुषस्य याः ॥ न वत्येव हितं तत्काले यथानिज्ञो विपर्ययः ॥ १४ ॥
तस्मादकांतिर्यशो जया योर्जययोरपि ॥ समस्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्त
था ॥ १५ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद स न बध्य
ते ॥ १६ ॥ पश्य मां निजितं शक्रवृक्षं कृष्णमुधुजं मधु ॥ घटमानं यथा शक्तिं तव प्राणजिह्वा
र्षया ॥ १७ ॥ प्राणरूपो यं समर इक्ष्वाकौ वाहनासनः ॥ अत्र न ज्ञायते मुख्यजयो मुख्यपराज

३५

यः ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इंद्रो वृत्तवचः श्रुत्वा गतात्तीकमपूजयन् ॥ गृहीतवज्रः प्रहसं
स्तमाह गतविस्मयः ॥ १९ ॥ अहो दानवसिद्धो सितस्य ते मतिरदृशी नक्तः सर्वात्मनात्मा
नं सुहृदं जगदीश्वरं ॥ २० ॥ भवानतार्पन्मायां वै वैष्णवं जनमोहिनीं ॥ यद्विहायासुरं भा
वं महापुरुषतांगता ॥ २१ ॥ खल्विदं महदाश्चर्यं पुरुषः प्रकृतेः श्रव वासुदेवे न गव
तिसर्वात्मनि दहामतिः ॥ २२ ॥ यस्य न क्लिप्तं गवति हरौ निःश्रेयसे परे ॥ विक्रीडितो
मृतां मोक्षो किं क्षुद्रैः स्वातकोदकैः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति ब्रुवाणा वन्यो न्यधर्म
जिज्ञासयान् पृथुयुधाते महावीर्या विंदन् वृत्तं युधांतं ॥ २४ ॥ अविध्यं परिघं वृत्तः का
र्त्तयि समरिंदमः ॥ इंद्राय प्राहिणोत्तघोरं वामहस्तेन मारिषः ॥ २५ ॥ स तु वृत्तस्य परि
घं करं च करमोपमं ॥ चिच्छेद युगपद्देवो वज्रेण शतपर्वणा ॥ २६ ॥ दोष्यमुक्रुत्य म

भा. घ.
३६

जाभ्यां वमोरक्तस्रवासुरः॥ छिन्नपशो यथा गोत्रः खातन्नशो वज्रिणाहतः॥ २६॥ क
त्वाधरं हनुं नमो देत्योदिसुन्नरं तनुं॥ नमोगंभीरवक्रेण लेलिहोत्तलजिह्वाया २७
दंष्ट्रानिःकालकल्यानिर्ग्रसन्निवजगत्रयं॥ अतिमात्रमहाकायमाक्षिपन्नरसा
जिरीनः॥ २८॥ गिरगटपादचारी वपभ्यां निर्जर्यन्महं॥ जग्रासससमासाद्य वज्रिणं
सहबाहनं॥ २९॥ महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव द्विपं॥ वृत्तयस्तं नमालोक्य स प्र
जापेतयः सुराः॥ ३०॥ हाकष्टमिति निर्विण्णश्चुक्रुशुः समहर्षयः॥ निगीलोऽपि सुरे
न्द्रेण नममारोदरंगतः॥ ३१॥ महापुरुषसंनद्धो योगमायावलेन च नित्वा वज्रेण त
कुक्षिनिःकम्पवत्त्रिदिशुः॥ उच्चकर्त्तारः शत्रो गिरिभ्रंगमिवोत्तसा ३२॥ वज्रस्तु
तत्कंधरमाशुवेगं कृतः समंतात्परिवर्त्तमानः॥ न्यपातयन्नावदहं गलेन योज्यो

३६

तिषामयने वान्तदत्ये॥ ३३॥ तदा च खेदुंदुमयो विनेदुगंधर्वसिद्धाः समहर्षिसंधाः
वान्तघ्नं लिंगैस्तमन्निष्टुवानामंत्रैर्मुखाकुसुमैरभ्यवर्षन्॥ ३४॥ वृत्तस्य देहान्निःक्रांत
मात्मज्योतिररिंदमः॥ पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यतः॥ ३५॥ इति श्रीमा
गवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्तासुरवधे द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥ श्रीशुक उवाच॥
वृत्ते हते त्रयो लोका विनाशक्रेण हरिः॥ स पाज्जात्स नवत्सरो विज्जरानिर्वृते क्रियाः
॥ १॥ देवर्षिपितृभूतानि दैन्याः देवा दुग्धाः स्वयं प्रतिजरसुः स्वधिष्मानि ब्रह्मे शेंद्राद
यस्ततः॥ २॥ राजोवाच॥ इन्द्रस्यानिर्वृते हेतुं श्रोतुमिच्छामि नो मुनेः॥ येनासन्सुखि
नो देवा दरेर्दुःखं कुतो नवत्॥ ३॥ श्रीशुक उवाच॥ वृत्तविक्रमसंविताः सर्वदेवाः स
र्वदेवाः सहर्षिभिः॥ तदध्याययन्निद्रनैलुप्तातो वददधत्॥ ४॥ इन्द्र उवाच॥ स्त्रीर

भा. ४
३७

जज्जुमैरेनोविश्वरूपवधोन्नवं॥विनक्तमत्तुगह्णाद्विर्त्तहत्यांकुमाजयहं॥५॥ श्री
शुक उवाच॥ कृषयस्तदुपाकर्णमहेन्द्रमिदमब्रुवन्॥ याजपिष्यामि नद्रं ते हयमे
धेनमास्मभैः॥६॥ हयमेधेनपुरुषं परमात्मानमीश्वरं॥ दृष्टुं नाशयणं देवं मोक्षसे
पितृहृदधातुं॥७॥ ब्रह्महापितृहा गोघ्नो नातृहा चार्पहा घवान्॥ श्वादः पुष्कसको वा
पिशुधेरनयस्य कीर्त्तनात्॥८॥ तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धा न्वितोस्मानिरनुष्टि
तेन हत्वापि स ब्रह्मचरश्चरंतं न लिप्यसे किं खलु निग्रहेण॥९॥ श्रीशुक उवाच
एवं संशोदितो विप्रैर्मरुत्मानहनद्रिपुं॥ ब्रह्महत्याहते तस्मिन्नास सादृषा कपिं
॥१०॥ तमिन्द्रः स्यात्सहन्तापं निर्वृतिमधिपाविशत्॥ क्रामंतं वाच्यतां प्राप्तं सुखयंत्य
पिनो गुराणः॥११॥ तां ददशानुधावंती चांशलीमिव रूपिणी॥ जरया वेपमानां गीयस्म

३७

ग्रस्तामसकपदां॥१२॥ विकीर्य पतितान्दकेशां स्तिष्ठति हेति भाषिणी॥ मीनगंधसुगंधं
न कुर्वन्ती मार्गदूषणं॥१३॥ न भोग तोरिणः सर्वाः सहस्राक्षो विशांपते॥ प्रायुही चांदि
शं तूणं प्रविष्टो नृपमानसः॥१४॥ स आवसन्नपुष्करनाजतंतत्तदनलब्धभागो यदिहा
यिदृशः॥ वर्षाणि साहस्रमजसितोतः स चिंतयन्न ब्रह्मवधात् हि मोक्षं॥१५॥ तावन्नि
णा कं न दूषः॥ शशास विद्यातपो योगबलानुभावः॥ स संपदैश्चर्यमहं धबुद्धिर्नातिस्ति
रश्वांगतिमिन्द्रपत्न्या॥१६॥ ततो गतो ब्रह्मगिरो परुतकृतं न रथान निवारिताघः
पापसुरिरेव तया हतो जातं नाभ्यनूदवितं विष्णुपत्न्या॥१७॥ तंच ब्रह्मवर्षयो मे स
हयमेधेन नारत॥ यथावही क्षयां चक्रुः पुरुषा राधनेन ह॥१८॥ अश्वे ज्यमाने पुरु
षे सर्वदेवमयात्मनि॥ अश्वमेधे महेन्द्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः॥१९॥ तस्मै वा एव धो

भा. व.
३८

भूयानपि पापचयो नृप॥ नीतस्ते नैव श्रूयान् नीहार इव भादुना २० सवाति मेधेन य
थोरितेन वितायमानेन मरीचीमिश्रैः २१ इष्टाधियज्ञं पुरुषं पुराणं मित्रं महानामविधूतपा
पः २२ इदं महाश्याममशेषपापनां प्रक्षालनं तीर्थपरादुकीर्तनं नक्तुर्धूपं नक्तं न
नानुवर्णनं महेंद्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः २३ पठेयुराश्यामिदं सहा बुधाः शृण्वंत्य
थोपवर्णिपवर्णं प्रियं धन्यं यशस्यं निखिलाय मोक्षनं रिचनं रिपुं जयं स्वस्थयनं
तथायुषं २३ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्तोपाख्यानं समाप्तं त्रयोद
शोऽध्यायः १३ एतौ वाच ॥ ॥ रजस्तमः स्वभावस्य ब्रह्मरवृत्तस्य पाप्मनः ॥ नारायणेन
गवतिकथमासीत् तद्दहामतिः ॥ १ ॥ देवानां शुद्धसत्त्वानामपीणां चामलात्मनां ॥ नक्तिर्मु
कुंदचरणेन प्रायेणोपजायते ॥ २ ॥ रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जंतवः ॥ तेषामेके

३८

चनेहं तेश्चैवैमनुजादयः ॥ ३ ॥ प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचने वद्विजोत्तमः ॥ मुमुक्षुणां
सहस्रेषु कश्चिन्मुचेतसिध्यति ॥ ४ ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्ल
भः प्रशंतात्मा कोटिघपिमहाभुने ॥ ५ ॥ वृत्तस्तु सकपं पापः सर्वलोकोपतापनः इ
त्यंदहमतिः कृष्णमासीत्संयामरुत्वणं ॥ ६ ॥ अत्र नः संशयो न्यातश्चोक्तं कौतूहलं
प्रभो ॥ यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ॥ ७ ॥ स त उवाच ॥ परासितोयसंप्रभं
न गवान्वा दरायणि ॥ निशम्य श्रद्धां नस्य प्रतिनंदं वचो ब्रवीत् ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच
शृणुष्वदितो राजन्निहासमिमं यथा ॥ श्रुतं वै पापनमुखात्तारदादेव जादपि ॥ ९ ॥
आसीद्वाजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप ॥ वित्रकेतुरिति ख्यातो यथा सीता मधुगर्म
हा ॥ १० ॥ तस्य नायसि हस्त्राणां सहस्राणि दशा नवत् ॥ सांतानिकश्चापिन्योनजे जेता सु

भा.ष.
३९

संततिं॥१॥रूपोदायविपोजनमविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः॥संपन्नस्यगुणैःसर्वैश्चिंतावि
ध्यापतेरभूत्॥१॥नतस्यसंपदःसर्वमहिष्योवामलोचना॥सार्वभौमश्चभूश्वयम
भवत्प्रीतिहेतवः॥१॥तस्यैकदातुमुवनमंगिराभगवानृषिः॥लोकाननुचरन्ने
तातुपागच्छद्यदृच्छया॥१॥तं प्रजयित्वाविधिवत्प्रत्युत्पानार्हणादिभिः॥कृताति
थ्यमुपासीदत्सुखासीनंसमाहितः॥१॥महर्षिस्तमुपासीनंप्रश्रयावनतंसितौ
प्रतिपूज्यमहाराजसमाभाष्येदमब्रवीत्॥१॥अगिराउवाच॥अपितेनामयं
सस्तिप्रकृतीनांतथात्मनः॥यथाप्रकृतिनिर्गुणैःपुमान्तराजाचसप्तभिः॥१॥
आत्मानंप्रकृतिष्वन्यानिधायश्रेयश्चाप्नुयात्ताराज्ञातथाप्रकृतयोत्तरदेवाहिताध
यः॥१॥अपिदारांप्रजामात्याःकोशाःश्रेणोपमंत्रिणः॥पौराज्ञानपराभूपाआत्म

३९

जावशवर्त्तिनः॥१॥यस्यात्मानुवशश्चेत्स्यात्सर्वेनदृशगाइमे॥लोकाःसपाजाय
उंतिसवेविनिमतंदिताः॥१॥आत्मजःप्रीयतेनात्मापरःस्वतएववा लसयेज
द्यकामंलाचिंतयाशवजंसुखं॥१॥श्रीशुकउवाच॥एवंविकल्पितोराजनविदुषामुनि
नापिसः॥प्रश्रयावनतोभ्यादप्रजाकामस्ततोमुनिः॥१॥राजोवाच॥भगवन्किंनवि
दिततपोज्ञानसमाधिना॥योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरंतःशरीरिषु॥१॥तथापिपृष्ठतो
ब्रह्मां ब्रह्मनात्मविचिंतितं॥भवतोविदुषश्चापिचोदितस्तदनुज्ञया॥१॥लोकपालैर
पिप्रार्थ्यसाम्राज्यैश्वर्यसंपदः॥तंनंदयंत्यप्रजंमांशुनृकाममिवापरे॥१॥ततःपा
दिमहाभागपूर्वैःसहगतंतमः॥यथातरेमदुत्सारंप्रजयातद्विधेहि॥१॥श्रीशु
कउवाच॥इत्यर्थितःसभगवानृकपालुःब्रह्मणःसुतः॥अययित्वाचरुंत्वाष्ट्रं

भा.स.
४०

शरमजयतु दिज ॥ २७ ॥ ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राक्षसी महिषाणां च भारता नाम्ना कृतघुतिस्तस्येय
जोष्ठिष्ठमदातु दिज ॥ २८ ॥ अथाह नृपतिं राजन न वितैकस्तवात्मज ॥ हर्षशोकप्रदस्तु म
मिति ब्रह्मसुतो ययो ॥ २९ ॥ सापि तत्प्राशनादेव चित्रके तोरधारयत् ॥ गमैकतघुतिः दे
वी कृत्तिका वैरिवात्मज ॥ ३० ॥ तस्याश्च नुदिनं गर्भः शुक्रपक्ष इवोदुप ॥ वरुधे शूरसेनेन
तेजसा शनकैर्नृप ॥ ३१ ॥ अथ काजउपावने कुमारः समजायत ॥ जनयन् शूरसेनानां शृणु
तां परमां सुदं ॥ ३२ ॥ ततो राजा कुमारस्य स्नातः सुचिरं लंकृत ॥ वाचयित्वा शिषो विप्रैः का
रयामास जातकं ॥ ३३ ॥ ते म्यो हिरण्यं रजतं वासां स्यान्नरणा नि च ग्रामान् दद्यान् गजान् प्रा
रातु धेनूनामर्बुदनिषद् ॥ ३४ ॥ ववर्ष काममन्येषां पर्जन्य इव देहितां ॥ धर्मयशस्य मायुष्यं
कुमारस्य महामता ॥ ३५ ॥ कल्लं लब्धे यराजर्षेस्तनये नुदिनं पितु ॥ यथानिः स्वस्य कल्ला मेराजा

४०

मे हो नृवर्धन ॥ ३६ ॥ मातुस्वतितं पुत्रे मे हो मोहसमुद्भव ॥ कृतघुतेः सपत्नीनां प्रजाका
मन्वरो नृवत् ॥ ३७ ॥ चित्रके तोरति प्रातिः यथा दारे प्रजापति ॥ न तथा न्येषु संजते बालं
जालयतो नृदं ॥ ३८ ॥ ताः पर्यन्तप्यन्तात्मानं गर्हयंत्यो न्यसूयया ॥ आद्यादारे प्रजापति
सुतयान्येषु संजते बालं न पत्ये न दुःखेन राक्षो नादरणेन च ॥ ३९ ॥ धिगप्रजां स्त्रियं
प्रापां पत्युश्चा गृहसंमतां ॥ सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीभिर्वतिरस्कृतां ॥ ४० ॥ सपत्नीनां
नां संतापः स्वामिनः परिचर्यया ॥ अनीक्षणं लब्धकामानां दास्यादासीव दुर्भगा ॥ ४१ ॥ ए
वं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदां ॥ राक्षोसंमतवृत्तीनां विदेषो बलवान्नृत् ॥ ४२ ॥
विदेष नृमत्तयः स्त्रियोदारुणचेतसः ॥ गरं ददुः कुमारयदुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥ ४३ ॥ क
तघुतिरजानंती सपत्नीनामघं महत् सुसह्येति संचित्य निराश्वमचरत् गृहे ॥ ४४ ॥

भा.ष.
४१

शयानं सुखिरं बालमुपधार्य मना विणी पुत्रमानय मे भद्र इति धात्रीमचोदयत् ॥ ४५ ॥
सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोन्नारजोचनं प्राणेन्द्रियात्मनि स्थितं हतास्मान्पतद्भुवि
॥ ४६ ॥ तस्यास्तदाकर्णमृणातुरं स्वरं ध्रुव्याः करम्यासुरमुच्चकैरपि प्रविश्य गती त्वरया
त्मजांति कंददशबालं सहसामृतं सुतं ॥ ४७ ॥ पपात नमोपरिवृद्धया शुचासु मोहविभ्र
हृशिरोरुहां वरा ततो न पतः पुरवर्तिनो जनानराश्च नार्यश्च निशम्य रोदनं ॥ ४८ ॥ आ
गत्य तुल्यव्यसनामुदुःखितास्ताश्च व्यलीकं रुद्रुः कृतागसः ॥ ४९ ॥ श्रुत्वा मृतं पुत्रम
लक्षितानं कं विनष्टदृष्टिः प्रतपं सख्यं नृपयि त्रेहानुबंधै धितया शुचा नृशं विमूर्छि
तौ नु प्रकृतैः द्विजैः वृतः ॥ ५० ॥ पपात बालस्य च पादमूले मृतस्य विसृज्य शिरो देह
हां वरः ॥ ५१ ॥ दृष्ट्वा स नृवाप्य कलोपरो धतो निरुद्धकं ठो न शशाक नापितुं ॥ ५२ ॥ पति

४१

निशं श्योरुश्च चार्पितं तदा मृतं च बालं सुतमेकसंततिं जनस्य गती प्रकृतेश्च हस्तु
जं प्रसीदधात्रा विजजापवित्रधा ॥ ५३ ॥ स्तनद्वयं कुंकुमगंधमंडितं निषिंचतीनां जन
वाप्य विंदुभिः ॥ विकार्य केशान् विगलत् स्रजः सुतं शुशोच चित्रं कुरश वसुस्वरं ४३
अहो विधात समती व बालि शोयस्त्वात्मसृष्ट्य प्रतिरूपमीहते ॥ परंतु जीवत्यपरस्य
यामेति विषयश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ॥ ५४ ॥ न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरी
रिणा मृत्युतदात्मकमभिः ॥ ५५ ॥ स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्तेतमिमं विदुश्च
मि ॥ ५५ ॥ अंतानाहं सिचमां कृपणा मनायां त्यक्तं विचक्षपितरं तव शोकतप्तं ॥ अंज
सरे मजवना प्रजदुस्तरं यत्र ध्यातं नयात्य करुणेन यमेन दूरं ॥ ५६ ॥ उन्निह तात तदमे
शिवा बोवयस्याः स्तामा कयंति नृप नंदनं संविहर्तुं ॥ सुप्तश्चिरं त्वशानया च न वारप

ना. ष.
४२

रीतेषु स्वस्तनं पिवशु चोहरनः सकानां ५७ नाहं तन् जदरोहतमंगलाते सुगंधस्मितं
मुदितवीक्षणमाननात्वं किं वागतोस्य पुररन्वयमंगलोकं नीतो घणेन न शृणोमि क
लागिरसो ५८ श्रीशुक उवाच ॥ विललापमृतं पुत्रमिति चित्रविजापनैः ॥ चित्रकेतु
र्जितो तस्यो मुक्तकंठो रुरोदह ॥ ५९ ॥ तवोः विलपतोः सर्वे देवतयोस्तदबुव्रताः ॥ रुरुदुःस्म
नशानार्यः सर्वमासीदचेतनैः ॥ ६० ॥ एवं कश्मलमापन्नं नृसंज्ञमनायकं ज्ञात्वा गिराच स
मुनिराजगामस नारदः ॥ ६१ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चंगिरानारदा
गमने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऊचतुर्मृतकोपांते पतितं मृतकोपमं शो
कानि नृतं राजानं बोधयंति सुदुर्किमि ॥ १ ॥ कोपं स्यान्न वराजं नृनवान्नयमनुशोचति
त्वं चास्य कतमः सद्यो परेदासीमनः परं ॥ २ ॥ यथा प्रयांति संयांति सोतो वेगेन वाहु

४२

काः संयुज्यंते वियुज्यंते तथा कालेन देहिनाः ॥ ३ ॥ यथा धानासु वैधाना भवंति न भवं
ति च ॥ एवं नृतेषु नृतानि चोदिता नीशमायया ॥ ४ ॥ वयं च त्वं च ये चेमे तु त्यक्तमाश्रय
चराः जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्राडः नैव मधुना पिबो ॥ ५ ॥ नृतैर्नृतानि नृतेशः सज
त्यवतिहंत्य नः ॥ आत्मसंश्लेषतं त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ ६ ॥ देहेन देहि नो राजन दे
हात् देहात् देहो मिजापते ॥ बीजादेवं यथा बीजं देत्यर्थ इव शाश्वतः ॥ ७ ॥ देहि देहविना
गोयमविवेकैरुतः पुरा ॥ जातिव्यक्तिविना गोयं यथा वस्तुनिकल्पितः ॥ ८ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिमि ॥ प्रमज्जपाणिना वक्रमाधिस्र
नमना षट् ॥ ९ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ ॥ कोऽयं वांस्तानसंपन्नो महिषोऽहं महीयसां ॥ अ
वधूतेन वेषेण गृह्यविहसमागतौ ॥ १० ॥ चरंति त्ववनो कामं ब्राह्मणं गवस्त्रिया

भा. ष.
४३

॥ मादशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधयोन्मत्तलिङ्गिनः ॥ ११ ॥ कुमारेनारदकुरुं गिरादेवजोसितः
अपांतरतमो वासो माकं देयो यगौतमः ॥ १२ ॥ वसिष्ठो जगवान् रामकपिजो वादराय
णिः ॥ दुर्वासाया जवल्काश्च जातुकर्णस्तथा रुणिः ॥ १३ ॥ रोमशश्च वनोदत्त आसुरिः सप
तंजलिः ॥ कृषिवेदशिरो बोधो मुनिः पंचशिखस्तथा ॥ १४ ॥ हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुत
देवकृतध्वजः ॥ एते परे च सिद्धे शास्त्रं तिष्ठानहेतवः ॥ १५ ॥ तस्मात्कृवां ग्राम्यपशो
र्ममूढधियः प्रभू ॥ अंधेन मसिमग्रस्य ज्ञानदीप उदीर्यतां ॥ १६ ॥ अंगिर उवाच
अहं तेषु त्रकामस्य पुत्रोऽस्मि गिरानप ॥ एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नारदो जगवानपिः ॥
॥ १७ ॥ इत्यंतां पुत्रशोकेन मयं तमसि दुस्तरे ॥ अतर्हं मनुस्मृत्य महापुरुषगोचरं ॥
अनुग्रहाय भवतः प्राप्ता वा विग्रहप्रभो ॥ ब्रह्मणो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हसि

४३

॥ १९ ॥ तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ॥ ज्ञात्वान्यामि निवेशं तेषु त्रमेवादराभ्यहं
॥ २० ॥ अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते ॥ एवं दारा गृहाण यो विविधैश्च यसि प
दः ॥ २१ ॥ राक्षसश्च विषयाश्च लारा ज्यविभूतयः ॥ महीराज्यं बलं कोशो भृत्या मात्याः
सुहृज्जनाः ॥ २२ ॥ सर्वे पिशूरसेने मे शोकमोहमयान्निदाः ॥ गंधर्वनिगरप्रख्याः स्वप्न
मायामनोरथः ॥ २३ ॥ दृश्यमाना विनायेन न दृश्यंते मनोभवाः ॥ कर्मभिर्धायितो ना
ना कर्माणि मनसो नैव तः ॥ २४ ॥ अयं हि देहि नो देहो ब्रह्मज्ञानक्रियात्मकः ॥ देहि नो वि
विधकेशसंतापकुरुदाहृतः ॥ २५ ॥ तस्मात्सस्येन मनस्यैसा विश्रं जागतिमात्मनः
दैतेः क्रवार्यविश्रं नंत्य ज्ञापशममाविशः ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं मंत्रोपनिषदं
प्रतीक्ष्यतो मम ॥ यो धारयन्नस स रात्रात्प्रशंसं कर्षणं प्रभुं ॥ २७ ॥ यत्पादमूलमुप

सत्यनरेंद्रपूर्वेनावदियोन्नममिमंक्षितयंविसृज्य सद्यस्तद्यमनुजामधिकं महितं प्रापु
भवानपितरं न चिरादुपैति ॥ २० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चित्रके तोषारभा
ने पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ देव रुषी राजन संपरेतं नृपात्मजं ॥ द
शयित्वेति होवाच ज्ञाता नाम त्वं शोचतां ॥ १ ॥ अंगिर उवाच ॥ जीवात्मरूपं नृपते मा
तरं च ते ॥ सुहृदो वांधवांस्तस्मान्मृत्वा त्वत्कृतया नृशं ॥ २ ॥ कलेवरं स्वमाविश्य शेषमा
युः सुहृद्वत् ॥ सुंक्ष्मो गान्द्रपितृप्रज्ञानधितिरनृपासनं ॥ ३ ॥ जीव उवाच ॥ कस्मिन्नृज
न्मन्यमीमांता तन्नातर एव च ॥ कर्मभिर्नाम्यमाणस्य देवतिर्यङ् नृयोनिषु ॥ ४ ॥ बंधु
ज्ञात्य रिमध्यस्य मित्रोदासीनविधिषां ॥ सर्व एव हि सर्वेषां भवंति के मशोपिव ॥ ५ ॥ य
था वस्तुनिपणानि हे माहा निततस्ततः ॥ पर्यटंति न रेषेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ॥ ६ ॥ इति

तरं पि

४४

तस्यार्थस्य संबंधो ह्यनित्यादृश्यते नृषु ॥ यावद्यस्य हि संबंधो ममत्वं तावदेव हि ॥ ७ ॥ एवं
योनिगतो जीव स नित्यो निरहं कृतः ॥ यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्सत्त्वं हितस्य तत् ॥ ८ ॥
एष नित्यो व्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः सदृक् ॥ आत्ममायायुगौर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः
॥ ९ ॥ न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वपरोपि वा ॥ एकः सर्वधियां दृष्टा कर्तृणां गुणदोष
योः ॥ १० ॥ नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलं ॥ उदासीनवदासीनः परावरदृशी श्वरः
॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा ॥ विस्मिता मुमुक्षु शोकं छित्वा
सत्वे हंशं वजां ॥ १२ ॥ निर्दुस्त्यर्जातयो ज्ञातः देहं कृत्वोचिता क्रिया ॥ तत्पुनर्दुस्त्यजं स्रेहं शोक
मोहभयान्निहं ॥ १३ ॥ बालघ्नो ब्रीडितास्तत्र बालहत्याहतप्रभा बालहत्या व्रतं चे रुब्रा त्रि
लोकैर्यत्रिरूपितं ॥ १४ ॥ यमुनायामहाराज स्मरत्योक्षिजभाषितं ॥ १५ ॥ स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा

भा. व.
४५

चित्रकेतुर्दिजोक्तिभिः॥ ग्राह्यकृपाभिः क्रांतः सरः पंकारिव विपः॥ १५॥ कालिंघां विधिव
तस्मात्कारुतपुण्यजलक्रियः॥ मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववंदत॥ १६॥ अथ तस्मै प्रप
न्नाय नक्राय प्रयतात्मने॥ भगवन्नारदः प्रीतो विद्यामैतामुवाच ह॥ १७॥ नमस्तु संनग
वते वासुदेवाय धीमहि॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च॥ १८॥ नमो विज्ञानमात्रा
य परमानंदरुक्ते नये॥ आत्मा रामाय शांताय निर्वृतदैतदृष्टये॥ १९॥ आत्मानंदानुभूत्यै
व न्यस्तशक्तुर्मये नमः॥ कृष्णकेशाय महते नमस्ते विश्वरूप नये॥ २०॥ वचस्य परते प्राप्य यश
कमनसा सह॥ अर्न्मिरूपश्चिन्नात्मः सौ व्यान्नः सदसत्परः॥ २१॥ यस्मिन्निरंयतश्चेदंति
ष्टन्यप्येति जायते॥ मन्मयेष्विव मजातिसस्मै ते ब्राह्मणे नमः॥ २२॥ यत्र स्य शान्तिनविदुः
मनोबुद्धिदियासवः॥ अंतर्बहिश्च विततं यो मवत तन्न तोस्महं॥ २३॥ देहं विप्रप्राणम

४५

नो धियोमीयदंशविद्धाः प्रचरंतिकर्मसु नैवान्यराजोहमिवाप्रतसंस्थानेषु पुनरुपदेशसंज्ञा
मिति॥ २४॥ पुनर्मो नगवते महापुरुषाय महाविहृतिपतये सकलसात्वतपरिहरनिक
रकमजकुडलोपजालितचरणारविंदयुगलं परमेष्ठिन्नमस्ते॥ २५॥ श्रीशुक उवाच॥
नक्रायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः यथा वंगिरसा साकं धाम स्वायं भुवं प्रतो॥ २६॥
चित्रकेतुस्तो विद्यां यथानारदनापितं॥ धारयामास सत्ताहं मुद्रकः सुसमाहितः॥ २७॥ नत
श्च सत्तारात्रांते विद्यया धार्यमाणया॥ विद्याधराधिपत्यं सजे मे प्रतिहतं नृप॥ २८॥ नतः क
तिपया होमिर्विद्यये ह मनो गतिः॥ जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणं तिकं॥ २९॥ मरणलया
रं शितिवासं स्फुरकिरीटकेयूरकटिचक्रं कणं॥ प्रसन्नवक्त्रारुणलोचना वृतं ददर्श सि
द्धेश्वरमंडलैः प्रभुं॥ ३०॥ तद्दर्शनवधस्तसमस्तकिंचिषः स्वछामलांतः करणोभयव्युनिः

प्रवृद्धनक्ताप्रणयाश्रुजोचनः प्रहृष्टरोमानमहादिपुरुषं॥३१॥ मउन्नमश्लोकपदाज्वविष्ट
 रंप्रेमणाश्रुजेरौरुपमेहयन्मुहुः॥ प्रेमोपरुदाखिलवर्णनिर्गमोनेवाशकन्तेप्रसमीदि
 तेचिरं॥३२॥ नतसमाधायमनामनीषयावनाषातत्प्रतिजब्धवागसौ॥ नियम्यसर्वे
 द्वियवात्सवर्त्तनंजगुरुंसात्वतशास्त्रविग्रहं॥३३॥ वित्रकेतुरुवाच॥ अजितंजितस
 ममतिभिः साधुभिर्नवान्जितात्मभिर्नविता॥ विजितास्तेपिचमवतामकामात्मनांये
 न्नात्महेतिकरुणा॥३४॥ तवविभवः खलुभगवन्जगदुदयस्थितिजयावनादीनि विस्मृ
 जसेंशांशास्तत्रमपास्यर्धेतिथ्यगमिमत्या॥३५॥ परमाणुपरममहतोस्वमाद्यन्तंरवर्त्ति
 त्रयविधुरा॥ आदावंत्येवसत्त्वानांयक्रवंतदेवंतराजेपि॥३६॥ क्षित्पादिभिरेवकिलावृतः स
 सन्निःदशगुणोन्नरेण्डकोशे॥ यत्रपतत्यत्यणुकल्पः सहोडकोटिभिस्तदनंत॥३७॥

विषयत्पोनरपशवीयउपासतेविहृतानपिरंत्वा॥ तेषामाशिष ईशतदुविनश्यंतियथार
 जकुलं॥३८॥ कामधियस्त्वयिरचितानपरमरोहंतियथाकरंनवीजानि॥ ज्ञानात्मन्यणम
 येगुणगणतोःस्पृष्टंनानाजानि॥३९॥ जितमजिततदाभवतायदाहभागवतंधर्ममन
 वद्यं निःकिंचनायेमुनयन्नात्मारामायमुपासतेःपवैवर्ग्या॥४०॥ विषममतिभिर्य
 त्रनर्त्ततांत्वमहमितिममतवेतिचयदन्यत्र॥ विषमधियारचितोयः सत्यविशुद्धः क्षयि
 त्पुरधर्मबहुजः॥४१॥ कःक्षेमोनिजपरयोः कियानर्थः स्वयरद्गुहात्यधर्मेण॥ स्वप्नोदा
 न्नवकोपपरसंपीडायाचतयाः धर्मः॥४२॥ नयमिचरतितवेशाययात्यनिहितोभगव
 तोधर्मः॥ स्थिरचरसत्त्वकदंबेषुः पृथक्स्थियोयमुपासतेत्यर्थः॥४३॥ तर्हिभगवन्नय
 दितमिदंत्वद्दर्शितात्नरणांमखिलपापक्षयः॥ यन्नामसरुद्रुप्रवणात्पुष्कसकोपिवि

मुच्यते संसारत्रा ॥ ४४ ॥ अथ जगद्वयमधुना तदवजो कपरिमृशाय मजा ॥ सुररूपि
 णाय दुरितं तावकेन कथमन्यथा नवंति ॥ ४५ ॥ विदितमनंतसमस्तं च जगदात्मनो जनेरि
 हाचरितं ॥ विज्ञाप्य परमगुरोः कियदिव सत्तुरिव खद्योतैः ॥ ४६ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते सकल
 जगत्स्थितिजयो दयेशाय ॥ दुरवस्थितात्मगतये कुयोगिनां निदा परमहंसाय ॥ ४७ ॥ स
 वैश्वसंतमनुविश्वसजः ॥ श्वसंतियं चे किं नानमनुचितय उच्चकंति विद्याधरपतिं यस्य
 मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवते सुसहस्रमूर्धे ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ संस्तुतो भगवानेव मनं
 तस्तमन्नापत ॥ विद्याधरपतिप्रोतश्चित्रकेतुं कुरुक्षेत्र ॥ ४९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यत्रारण्ये
 राभ्यां ते व्याकृतं मे तु शासनं ॥ संसिद्धे सितया राजन विद्यया दर्शनाच्च मे ॥ ५० ॥ अहं वै स
 र्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ॥ शब्दब्रह्म मैत्रो ब्रह्म समीपे द्वाभौ शाश्वतौ ॥ ५१ ॥

परं ब्रह्म मनो भेदं श्वती तनुं ५१

लोके विततमात्मानं लोके चात्मनिसंमतं ॥ उग्रयं च मया व्याप्तं मयि चैवो न यं कृतं ॥ ५२ ॥
 यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ॥ आत्मानमेकदेवास्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥ ५३ ॥
 एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मजः ॥ मायामात्राणि विज्ञायत द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५४ ॥
 येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वाप्नवेदात्मनस्तदा ॥ सुखं च निगुणं ब्रह्मतमात्मानं मवै हि मां ॥ ५५ ॥ उ
 ग्रयं स्मरतः पुंसः प्रस्वाप्नप्रतिबोधयोः ॥ अचेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्मा तत्परं ॥ ५६ ॥ य
 देत विवृतं पुंसो मद्रावं मित्रमात्मनः ॥ ततः संसार एतस्य जन्म देहो मृत्योर्न मृतिः ॥ ५७ ॥ ल
 व्यहमातुषी यो नो ज्ञातानि वितानं संभवं ॥ आत्मानं यो न बुध्येत न क्वचिदुपमा सुयात ॥ ५८ ॥
 स्मृतेहासां परिक्षेत्रां ततः फलविपर्ययं ॥ अन्नं च श्वाप्यनीहायां संकल्प्य धिरमेत कविः ॥ ५९ ॥
 सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वीते रंपती क्रियाः ॥ ततो निर्द्वन्द्विरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य ॥

जा.घ.
४८

स्य च ६० एवं विपर्ययं बुधानां विज्ञानिमानिनां ॥ आत्मनश्च गतिं स स्मां स्थानत्रयविल
क्षणं ॥ ६१ ॥ दृष्टुं तां मित्राति निर्मुक्तः सेन तेजसा तान वितान सं द सोम प्रक्तः पुरुषो
न वेत् ॥ ६२ ॥ एतावानेव मनुजैर्योगिनैषु एष बंधुभिः स्वार्थसर्वतन्मना ते यो यत्परात्मैक
दर्शनं ॥ ६३ ॥ त्वमेतद्धृदया राजन्न प्रमत्तो वचो मम ॥ ज्ञानवितानसंपन्नो धारयन्नाशुसिध
ति ॥ ६४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आश्वास्य नगवानित्यं चिकेतुं जगद्गुरुः परपतस्तस्य विश्वात्मा
ततश्चांतर्द्विहरिः ॥ ६५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चित्रकेतोपाख्यानो
पशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यत्तश्चांतर्द्विनेन तस्मै रुत्वादि शोनमः ॥ विद्याधरश्चि
त्रकेतुश्च चारुगगने चरः ॥ १ ॥ स लक्षं वर्षं लक्षणमव्याहृतवज्रेन्द्रियः सूयमानो महायो
गा मुनिभिः सिद्धचारणः ॥ २ ॥ कुजाचलेन्द्रोणीषु नानासंकल्पसिद्धिषु ॥ रेमे विद्याधरस्त्री

४८

निर्गयिष्यन्नहरिमीश्वरं ॥ ३ ॥ एकदा स विमानेन विष्णुदत्तेन प्रासता ॥ गिरिशंदरशेखर
परीतं सिद्धचारणैः ॥ ४ ॥ आलिङ्ग्यांगीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि ॥ उवाच देव्याः शरणं
त्याजहा सोऽवै स दंतिके ॥ ५ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ एष लोकगुरुः साक्षाद्भवं केशरी
रिणं ॥ आस्तेमुख्यसत्रायां वैमिषुनी नय प्रार्थया ॥ ६ ॥ जटाधरस्तीव्रतया ब्रह्मचारी सभा
पतिः ॥ अंगीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतक्रीप्राकृतो यथा ॥ ७ ॥ प्रायशः प्राकृता अपि स्त्रीयं
रहसि विन्रति ॥ अयं महाव्रतधरो विमर्त्तिसदसि स्त्रियं ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नग
वानपि तद्धृत्वा प्रहस्या गाधधीर्नृपा ॥ तस्मां व भवसदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः ॥ ९ ॥ इत्ये
तद्वार्यविदुषां ब्रुवाणेव केशो ननं ॥ रुपाह देवी धृष्टाय निर्जितात्मा निमानिने ॥ १० ॥ पार्व
त्युवाच ॥ अयं किमधुना लोके शस्तारं उधरः प्रभुः ॥ अस्मदिधानां दुष्टानां निर्जितानां

चविप्रकृतः॥१॥नवेदगर्भं किं लपय्योनिर्न ब्रह्मसुत्रानुगुणारदाद्याः॥न वै कुमारः क
पिलोमनुश्रयो नो निषेधं त्यतिवर्त्तिनं हरं॥१२॥एषामनुधेयपराज्वयुग्मं जगत्सु
मंगलमंगलं स्वयं॥यः सत्रबंधुनपरिहृत्यसूरी न प्रशास्ति धृष्टस्तदयं हि दंष्ट्रः॥१३॥
नायमहतिवैकुंठपादमूलोपसर्पणं संभावितमतिस्तब्धसाधुभिः पर्युपासितं
॥१४॥अतः पापीयसी योनिमासुरापादिदुर्मतिः॥यथेह नृयोमहतां न कर्त्तुं पुत्र
कित्विषं॥१५॥श्रीशुक उवाच॥॥एवं शसंश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सः॥प्रसाद
यामास सती मूर्ध्नि नम्रेण भारत॥१६॥चित्रकेतुरुवाच॥प्रतिगृह्णामि ते शापमा
त्मनो जजिनां विको देवैर्मन्त्रयिष्यन्ते कं पूर्वदिष्टं हितस्य तत्॥१७॥संसारचक्र एता
स्मिन् जंतुरत्तानमोहितः॥आम्यन्मुखं च दुःखं च भुंक्ते सर्वत्र सर्वदा॥१८॥नैवात्मा

नपरश्चापि कर्त्तव्यात्सुखदुःखयोः॥कर्त्तरि मन्यते प्रातः आत्मानं परमेव च॥१९॥गुणप्रवा
ह एतस्मिन्कः शापः को ननु ग्रहः॥कः स्वर्गे निरकः को वा किं सुखं दुःखमेव च॥२०॥एकः
सृजति नृत्तानि भगवानात्ममायया एषां बंधं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः॥२१॥न
तस्य कश्चिद्विदितः प्रतीपो न ताति बंधुर्न परो न च स्वः॥समस्य सर्वत्र निरंजनस्य सुखे
न रागः कुत एव रोषः॥२२॥तथापि तच्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय॥
बंधाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणो संसृतयेव कल्पते॥२३॥अथ प्रसादयेत्तं
शापमादाय भ्रात्रिणं यन्मन्यसे च साधुं कं मम तन्मम तां सति॥२४॥श्रीशुक उवाच॥
इति प्रसाद्य गिरिशो चित्रिकेतुररिंदमः जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः
॥२५॥ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणि मिह मब्रवीत्॥देवर्षिर्देवसिद्धानां पार्थिवानां च श्र

भा.ष.
५०

एव तां ॥ १६ ॥ इष्टवत्पसिसुश्रीणिहरेरद्भुतकर्मणिः माहात्म्यं विष्णुभक्तानां त्वद्भक्त्यानां
महात्मनां ॥ १७ ॥ नागयणपराः सर्वे न कुतश्चिन्नविम्यति ॥ स्वर्गपिवर्गनिरकेषपितु
ऽपार्थदर्शिनः ॥ १८ ॥ देहिनां देहसंयोगात्तद्द्वानां शरत्तीज्या सुखं दुःखं मृतिर्जन्मशा
पोनुग्रह एव च ॥ १९ ॥ अविवैककृतः पुंसोत्यर्थनेद इवात्मनि ॥ गुणदोषविकल्पश्च
मिदेव स्रजिवकृतः ॥ २० ॥ वासुदेवेन गवतिभक्तिमुच्यते नृणां ॥ ज्ञानवैराग्यवीर्याणां ने
ह कश्चित्पपाश्रयः ॥ २१ ॥ नाहं विरञ्ज्यो न कुमारना रदो न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः
विशमयस्येहितमंशकांशकं न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ॥ २२ ॥ न तस्यास्ति प्रियः क
श्चिन्नाप्रियः सपरोपि वा ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वहितप्रियो हरिः ॥ २३ ॥ तस्य चा
यं महाभाग चित्रकेतुः प्रियो नुगः ॥ सर्वत्र समदृक् शंतोत्यहं नैवात्युतप्रियः ॥ २४ ॥

५०

तस्मान्नविस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु ॥ महापुरुषभक्तेषु शंतेषु महात्मसु ॥ महापुरुष
भक्तेषु शंतेषु समदर्शिषु ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्योमानिना
षितं ब्रह्मवशांतधीराज न देवीविगतविस्मयः ॥ २६ ॥ इति भागवतो देव्याः प्रतिशुभ
लं समः ॥ मूर्ध्नि संजगद्देशापमेतावत्साधुः क्षणं ॥ २७ ॥ जते त्वष्टा दक्षिणा यौ दानवां यो
निमाश्रितः ॥ वृत्त इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ २८ ॥ एतन्ने सर्वमाख्यातं यन्मातुं
परिच्छसि ॥ वृत्तस्यासुरजातेश्च कारणं भगवन्मतेः ॥ २९ ॥ इति हासं हरिं स्मृत्वा स याति प
रमां गतिं ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चित्रकेतोपाख्यानं समाप्तं सप्त
दशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एभिस्तु पत्नीसवितुः सावित्री व्याहृती त्रयी ॥ अ
ग्रिहोत्रं पशुसोमं चातुर्मास्यं महासखं ॥ १ ॥ सिद्धिर्न गम्य नायं गिमहिमानं विभुं प्रभुं ॥ अग्नि

पंचवगरो हांकं न्यां प्रासत मुनमं राधातुः कुदुः सिनीवाजी गकाचा मुती सथा सायंदरमितः
 प्रातः पूरुमास मनुक मातः ॥ ३ ॥ अनी नृपु रण्याना धन क्रियायां समनंतरः चर्चणी वरुण
 स्यासीद्यस्यां जातो नृगुः पुनः ॥ ४ ॥ द्वा ली किश्म महा योगी वली कारन वत किल अंगस्य
 वसिष्ठ मित्रा वरुणयोः कृषी ॥ ५ ॥ रेतः सिषि चतुः कुं ने उर्वर्यां संनिधौ दुते रेवत्यां मित्र
 उत्सर्ग मिरि हं पिष्य लंघ्य धातः ॥ ५ ॥ पौलोम्या मिंद्र आध नत्री नृपुत्रा नितिः वि श्रुतं जयंत
 मध नंता तत तीय मी दुषं प्रभुं ॥ ६ ॥ उरुक्रमस्य रेवस्य माया वामन रूपिणा का स्यै पित्रां
 वृह लो कस्तस्या सन सौ न गादयुः ॥ ७ ॥ तत्कर्म गुण वी र्याणि का र्यपथस्य महात्मनः
 पश्चादक्ष्यामहे रित्यां ये वा वत रहा ॥ ८ ॥ अयं कश्यप दायारो न देत्ये यात्र का र्त्तया नृ
 का र्त्तया निति मिते तत्र भागवतः श्रीमान् प्रह्लादेन लि रेधे वतः ॥ ९ ॥ दिते च विवदाया दो

दैत्यरानव वंरितौ हिरण्यकशिपुर्नामिहिरण्यसश्च कीर्तितौ ॥ १० ॥ हिरण्यकशिपुर्नामिहिरा
 याधुर्नामिहानवी ॥ जं नस्य तनया दत्ता सुषु वेचतुरः सुतान् ॥ ११ ॥ संक्राद प्रागनुक्रादं क्रोदप्र
 क्रोदमेव च तत्त्वमासिही कानामरा दुं विप्रचितो ग्रहीतः ॥ १२ ॥ शिरोहरद्यस्य हरिश्च केण
 पिवतो मृतं ॥ संक्रादस्य कृतिर्नायिस्ति तपंच जनंतता ॥ १३ ॥ क्रोदस्य धमनिर्नायिः स्तवा
 तापिमिच्छलं ॥ योगस्यायत्नदेतियये पेचे वातापि इच्छलं ॥ १४ ॥ अनुक्रोदस्य भस्मयां वाक्
 लोमहिषस्तथा ॥ विरोचन सुप्राक्रोदिर्द्विभ्यां तस्या प्रवतवलिः ॥ १५ ॥ बाणजे हं पुत्ररातम
 शानायां नतो भवतः ॥ तस्यानुभाव सुशोकः पश्चादेवाभिधास्यति ॥ १६ ॥ बाणशराधमणि
 रिशं लेनेत जरा सुख्यता ॥ यत्पाश्वे निगवानासेत्यद्यापि पुरपालकः ॥ १७ ॥ मरुतश्च दितेः
 पुत्राश्च त्वारिंशान् बाधिकाः ॥ तच्छासन्न प्रजाः सर्वे नीता इंद्रेण सात्मतां ॥ १८ ॥ राजो वाच

कथं त आसुरं भावमरेद्यौत्पत्तिकं गुरौ। इंद्रेण प्रापिताः सात्त्विकं तत्साधु कृतं हि ते। १५।
इमेऽश्वदधते ब्रह्म नृषयोऽपि मया सह। परितानाय न गवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि। १६। मृत उ
वाच॥ एतद्विद्युयमतु वादरायणिर्वचो निशम्या हतमत्यमर्थवत्। सभाजयन् संनिभ
तेन चेतसा जगद्सत्रायण सर्वदर्शन। १७। श्रीशुक उवाच॥ हतपुत्रादितिः शक्रपा
त्रिग्राहेण विष्णुना। मत्सुनाशो कदीप्ते न च जंती पर्यचितयन्। १८। कदा तु भ्रातृहं तारमि
द्रियाराममुज्ज्वलं। अकिन्न हृदयं पापं घातयित्वा शये सुखं। १९। रुमिविदुः सप्तमं ता
मीद्यस्ये शाभिहितस्य च। नृत्तं कृतं कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यत। २०। आशासानस्य
तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः। मदशेषक इन्द्रस्य नृपाद्येन मुतो हि मे। २१। इति ज्ञावेन सा न
नुशच चारा सकृत्प्रियां शुश्रूषया तु रगेण प्रश्रयेण दमेन च। २२। नृत्तापरमयाग

जन्म नो जैर्वल्लुभाषितैः। मनोजया ह भावता सुस्मितायां गवीक्षणे। २३। एवं स्त्रिया जडा
नृतो विद्वानपि विदग्धया वादमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति। २४। विलोको कांत नृत्ता
नि नृत्तान्यादौ प्रजापतिः। स्त्रियं च क्रेस्वदे हार्दयथा पुंसामतिर्हणं। २५। एवं शुश्रूषित
स्तात नृगवान् कश्यपस्त्रिया। प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाप्रिनेद्य च। २६। कश्यप उवाच
वरं वरय वामोरुप्रातसे ह मनिंदिते। स्त्रिया नृत्तरिसुप्रीते कः काम इह चागमः। २७। प
तिरेव हि नाराणां देवतं परमं स्मृतं। मानसं सर्वनृत्तानां वासुदेवश्रियः पतिः। २८। स एव
देवतालिंगैर्नामरूपविकल्पितैः। ईज्यते नृगवान् पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधक। २९। तस्मा
त्पतिव्रतानार्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे यजंते न न्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरं। ३०।
सो हं त्वयार्चितो न दे इह गभावेन नृत्तितः। तन्ने संपादये काममसतीनां सुदुर्जने। ३१।

भा. ष.
५३

दितिरुवाच ॥ वरदोयदि मे ब्रह्म नृपुत्रमिन्द्र हणं वृणे ॥ अमृतं मुनयुत्राहं येन मे घाति
तौ सुतौ ॥ ३६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत ॥ अहो अथर्मः सु
महानद्यमे स मुपास्मितः ॥ ३७ ॥ अहो अद्येंद्रिया रामो यो विनम्येह मायया ॥ गहीतचेताः रूप
णाः पतिष्ये नरके ध्रुवं ॥ ३८ ॥ कोति क्रमो नु वनेत्याः स्वभावमिह योषितः ॥ धिग्मां वता बुधं
स्वर्ग्येदहत्वा जितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ शरत्पद्मोत्सवं वक्रं वचश्च अवणमृतं ॥ रुदयं सुरधरा
भं स्त्रीणां को वेद चेष्टितं ॥ ४० ॥ नहिकश्चित्प्रियस्त्रीणां मंजसा स्वाशिरवात्मनां ॥ पतिं पुत्रं
आतरं वाघं त्ययेधातयंति च ॥ ४१ ॥ प्रतिश्रुतं ददामीति वचसत्रमेषा भवेत् ॥ बधं नार्ह
ति चेन्द्रोपितत्रेदमुपकल्पते ॥ ४२ ॥ इति संचिंत्य भगवान्दमाराचः कुरुनंदन ॥ उवाच किं
चित्कुपितरात्मानं च विगर्हमन् ॥ ४३ ॥ कश्यप उवाच ॥ ॥ पुत्रस्तेभ्यो वित्तमभेदं

५३

इहा देव बांधवः संवत्सरं व्रतमिदं यद्यंजो धारयिष्यति ॥ ४४ ॥ दितिरुवाच ॥ धारयिष्ये व्रतं
ब्रह्म नृपुत्रं हि कार्याणि यानि मे यानि चेदनिषिद्मि न व्रतं घ्नंति यात्युत ॥ ४५ ॥ कश्यप उवा
च ॥ नहिं स्यात्तद्भूतजातानि न शपेन्ना नृतं वदेत् ॥ न छिंद्यान्न खरो मालिनस्य शोद्यदमं
गलं ॥ ४६ ॥ नाभुस्त्राया न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनः ॥ न वसीता धौतवासः स्वजं च विश
तां क्वचित् ॥ ४७ ॥ नो छिद्यं चंडिकां च समामिषं वृषलाहृतं ॥ कुंजीतो दक्षया दृष्टं पिवेदंज
लिनापयः ॥ ४८ ॥ नो छिद्यं चंडिकां च समामिषं वृषलाहृतं ॥ कुंजीतो दक्षया दृष्टं पिवेदंज
ना संवीता बहिश्चरेत् ॥ ४९ ॥ नाधौतपादा प्रयताना द्रुपात्रो उदकशिराः ॥ शयीत नापरा
ग्राम्यैर्न नयान् च संधयोः ॥ ५० ॥ धौतवासाश्च विनित्यं सर्वमंगलसंयुता पूजयेत् प्रात
राग्रात प्राक् गोविशान् श्रियममुत ॥ ५१ ॥ स्त्रियो वारवती श्वाचेत्तस्य गंधवलिमंडने

पतिंचाचोपतिष्टेतथायेकोष्टगतंचतं ५२ सांवत्सरंष्टुसवनंवृतमेतदविष्णुतं धार
यिष्यसिचेतुभ्यंशक्रहाभवितासुतः ५३ वारमित्यभिप्रेत्यपरितिगजन्महामनाः
कश्यपंगर्भमाधत्तव्रतंवांजोदधारसा ५४ मातृषसुरभिप्रायमिंद्रश्चात्तायमान
दशुशुषणेनाश्रमस्यादितिपर्यचरत्कविः ५५ नित्यं वनात्सुमनसः फलसूत्रम
मितुशत पत्रांकुरमृदापश्चकालेकालेउपाहरेत् ५६ एवंतस्याव्रतस्यायाव्रतछि
द्रंहरिर्नृप प्रेक्षुःपर्यचरत्तदजिह्वोमृगहेवमृगहेवमृगाकृतिः ५७ नाधगच्छन्व
तछिद्रंतत्परोथमहापते चिंतांतीव्रागतः शक्रः केनमेस्याद्धिवंस्त्विह ५८ एकदासा
तुसंध्यायापुच्छिशव्रतकर्षिताः अस्मृष्टवासाधौतांघ्रिः सुष्वापविधिमोहिताः ५९
जव्वातदंतंरंशक्रोनिद्रापहतचेतसः दितेः प्रविष्टमुदरंयोगेशोयोगमायया ६०

चकर्त्तससधागर्भं वज्रेण कनकप्रभं रुदंतं ससधैकैकंमारोदारितितासुत ६१ तेनमू
वैचुः पाद्यमानाः सर्वे प्रांजल्योत्प नोजिघांससिक्किमिंद्रभ्रातरोमरुतस्तव ६२ मात्रै
श्चातरोमसंयम्यमित्याहकौशिकः अनन्यभावान्पार्षदानात्मनोमरुतांगणद
६३ नममरिदितेगर्भिः श्रीनिवासानुकंपया बहुधाकुलिशग्रेणद्रौण्यस्त्रेणययाभवा
न ६४ मरुदिरिष्टादिपुरुषंपुरुषोयातिसाम्यतां संवत्सरंकिंचित्ब्रतंदित्यायधरिरचितः
६५ सज्जरिद्रेणपंचाशदेवास्तेमरुतोभवत् अपोत्यमातरोषंतेहरिणाधोमपाकृता
६६ दितिरुत्थाददशेकुमाराननलप्रभान् इंद्रेणसहिताददेवीपयदुष्यदतिरिता ६७
अथैवमाहतानाहमादित्यानांभयावहं अथेत्यमिच्छंत्यपरंव्रतमेतदसुदुकरं ६८
एकः सकल्पितः सप्तसप्तसप्ताभवत्कथं परितेविदितं पुत्रसत्यंकथयमामृषा ६९

भा० ष०
५५

इन्द्र उवाच ॥ ॥ अंब ते ह्यवसितमुपधाया गितो तिकं ॥ लब्धं तरोहिद्रगर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवि
त ॥ १० ॥ कृतो मे स धागर्भश्चासन्नसत्कुमारका ॥ तेपि चैकैकशो वृकणा ससधाना पिमं प्रि
रे ॥ ११ ॥ ततस्तत्परमाश्रयं वीक्ष्य ब्रह्मवहितं मया ॥ महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यानुषंगिणा
॥ १२ ॥ आराधनं भगवत ईशमानानि राशिषा ॥ ये तु नेछं त्यपि परे ते स्वार्थः कुराजाः स्मृताः
॥ १३ ॥ आराध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरं ॥ कोट्यणीते पुण्यस्य रं विधस्यान्नरके पिय
त ॥ १४ ॥ तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ॥ क्षंतुमर्हसि मातस्त्वं दिद्यागभो मि तोस्यि
त ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इन्द्रस्तथाप्युत्तातः शुद्धभावेन तु श्रया ॥ मरुद्भिः सह तान् तवा
जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥ १६ ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मा त्वं परिष्टुसि ॥ मंगलं मरुतां ज
न्म किं नृयः कथयामिते ॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे मरुतोत्पत्तौ

५५

अष्टादशोऽध्यायः १८ राजोवाच ॥ ॥ व्रतं पुंसव नं ब्रह्मन् भवता यदुदीरितं ॥ तस्य वेदिदुमि
छामियेन विष्णुः प्रसीदति ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ शुक्ले मार्गशिरे पक्षे यो धितमर्तुरनुत्त
या ॥ आरभेत व्रतमिदं सर्वकामिकमादित ॥ २ ॥ निशम्य मरुतो जन्म ब्राह्मणाननुमं अ
च ॥ आत्वा शुक्लदतीशुक्ले वसीतां रुतां वरे ॥ पूजयेत् प्रातराश्वत्थप्राक् भगवंतं श्रि
या सह ॥ ३ ॥ अक्षं ते निरपेक्षाय पूर्णकामनमोस्तुते ॥ महाविभूतिपतये नमः सकलसि
द्धये ॥ ४ ॥ यथा त्वं रुषया नृत्याते जसामहितौ जसा ॥ जुष्ट ईशगुणैः सर्वैस्ततो सिन्नगवा
न्नप्रभुः ॥ ५ ॥ विष्णुपत्निमहामाये महापुरुषजक्ष्मणे ॥ प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमो
स्तुते ॥ ६ ॥ इति नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महावि
भूतिनिबन्धिमुपाहरामाति अनेनाहरमंत्रेण विष्णोरावाहनार्घपाद्योपस्य रं निस्त्रा

भा.ष.
५६

नवास उपवीत विमूषणगंध पुष्पधूपदीपोपहारगुपचारंश्च समाहित उपाहरेत् हविः
षं जुहुयादनलोद्वा दशाहुतीः ॥ ७ ॥ पुनर्मो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहे
ति ॥ श्रियं विष्णुं च वरं रामाशिषां प्रभवावुभौ ॥ भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदा छेत्तु सर्वसंप
दः ॥ ८ ॥ प्रणमेत्तदंडवत् भूमौ भक्तिप्रदं चेतसा दशवारं जपेन्मंत्रं ततस्तोत्रमुदीरये
त् ॥ ९ ॥ युवांतु विश्वस्य विभूजगतः कारणं प्ररं ॥ अयं हि प्रकृतिः स्रष्टा मायाशक्तिर्दुर
त्यया ॥ १० ॥ अस्या अधीश्वरः साक्षात्तमेव पुरुषः परः त्वं यत्त इत्ययं च क्रेकियेयं फल
भुग् भवान् ॥ ११ ॥ गुणमक्तिरयं देवी मज्जको गुणभुग् भवान् ॥ त्वं हि सर्वशरीरयत्न्या श्रीः
शरीरं द्रियायया नामरूपे भगवति प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥ १२ ॥ यथा युवां त्रिलोकस्य व
रहो परमेष्ठिनो ॥ तथा मे उन्नम श्लोक संतु सत्या महाशिषः ॥ १३ ॥ इत्यभिषूय वरदं श्री

५६

निवासं श्रिया सह ॥ तन्निःसार्योपहरणं दत्वा च मनमर्चयेत् ॥ १४ ॥ ततस्तु वीरस्तोत्रेण
भक्तिप्रदं चेतसा ॥ यतो छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेत् हरिं ॥ १५ ॥ पतिं च परया भक्त्या म
हापुरुषचेतसा ॥ प्रियेस्ते स्तेरुपनमेत् प्रेमशीलः स्वयंपतिः ॥ १६ ॥ विभूयात्सर्वकर्मणि
पत्न्या उच्चावचानि च ॥ कृतमेकतरेणापि हंपत्योरुभयोरपि ॥ १६ ॥ पत्न्यां कुर्याद्विनहंति
तिरेतत्समाहितः ॥ विष्णोर्ब्रतमिदं विन्नन्नविहत्यात्तकथं च नः ॥ १७ ॥ विष्णोस्त्रियो वीरवता
स्वर्गगंधवलिमंडलैः ॥ अर्चयेद्देहरहः भक्त्या देवं नियममास्थितः ॥ १८ ॥ उच्चास्य देवं सेधाग्नि
तन्निवेदितमग्रतः ॥ अथ दत्वात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकाममर्चयेत् तथा ॥ १९ ॥ न चेदपूजाविधि
नामासा नृचा दशहायनं ॥ नीत्वा योष च रेत्सा धीकार्त्तिके प्रथमे हनि ॥ २० ॥ श्वोभूते
पउपस्यत्पुरुषमभ्यर्च्य पूर्ववत् ॥ ययः स ते न जुहुयाच्चरुणा सहसर्पिषा ॥ पाकय

नाच
५७

सविधानेन द्वादशीवाहुतीः पतिः ॥ २१ ॥ आशिषः शिरसादयद्विजैः प्रीतैः समीरिता प्रण
म्यशिरसान्नाभुं जीततदनुसया ॥ २२ ॥ आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सहबंधुभिः दद्या
त्पत्न्यैः चरैः शेषं सुप्रजास्त्वं सुसौमगं ॥ २३ ॥ एतच्चरित्वा विधिवत् व्रतं प्रभोर आसितार्थं
जनेने पुमानिह ॥ स्त्रीत्वे तदास्याय जनेन सौमगं श्रियं प्रजां जीवपतिय शोभं ॥ २४ ॥ कन्या
च विंदेत समस्त लक्षणं वरं त्वदी राहत किं विषागतिं मृतप्रजा जीवसुता धने श्वरा सुदुर्भ
गा सुभगा रूपमग्रं ॥ २५ ॥ विंदेत विरूपा विरुजा विमुच्यते यश्चा मया वी प्रियकल्पदेहं ॥ एत
त्पठं त्याभ्युदये च कर्मणि नंतरमिः पितृदेवतानां ॥ २६ ॥ तुष्टाः प्रयच्छंति समस्त कामान् दो
मावसाने दुतनु कश्चिद् हरिश्च राजन् महन्मरुतो जन्म पुण्यं रिते व्रतं चाभिहितं महत्ते ॥ २७ ॥
इति श्रीभागवते महापुण्ये षष्ठस्कंधे इति पुंसव्रत कथनं एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

५७

समाप्तोऽयं षष्ठस्कंधः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरक्तः श्रीकल्याणमस्तु

भा.ष.
५८

५८

भा.स.
१

श्री गणेशाय नमः ॥ राजोवाच ॥ समः प्रियमुदत्तब्रह्मन् न तानां जगवान् स्वयं ॥ इन्द्रस्या
धेक्यं देत्या नवधा विषमो यथा ॥ १ ॥ न तस्य स्यात्तुः सुरगणैः सा सा त्तिः श्रेयसात्मनः ॥ नैवासुरे
भ्यो विदेषो नो द्वे गश्चा गुणस्य हि ॥ २ ॥ इति नः सुमहाभाग नागयण गुणान् प्रति ॥ संशयः सुम
हान् जातस्त्वद्भवान् धेनुमहं सि ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ साधुरहं महा राजहरे श्वरितमद्भुतं
यद्वागवतमाहात्म्यं जगत्प्रक्रियवर्धनं ॥ ४ ॥ गीयते परमं पुण्यमपि निरारि मिः ॥ न
त्वा रुद्रप्रायसु नये कथयिष्ये हरेः कथां ॥ ५ ॥ निरुणो पितृजो व्यक्तो जगवान् प्रकृतेः परः
स्वमाया गुणमाविश्य बाधबाधकतां रातः ॥ ६ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृते न त्मिनो गुणाः
न ते वां सुगपद्वा जतः का स उद्वा स एव वा ॥ ७ ॥ जय काले तु सत्त्वस्य देवर्षी न रजसो सुरा
न् न तमसो यक्षरक्षांसि तत्का ज्ञातु गुणो भजतः ॥ ८ ॥ ज्योति रादिरिवाभाति संघाताच्च वि

विच्यते ॥ विदंत्यात्मानमात्मस्यै मयित्वा कवयो मनः ॥ ९ ॥ यदा सिसृक्षुः पुरा आत्मनः परै
रजः सजत्येष पृथक् स्वमायया ॥ सत्त्वं विचित्रा सुरां सुरां श्वरः शशिष्यमाणस्तम ईरयत्य
सौ ॥ १० ॥ कालं चरंतं सजती शशाशयं प्रधानं पुंस्यां नरदेव सत्यरुद्र ॥ यत्पराजन्त्रपिकान
ईशिता सत्त्वं सुरानी कमिवै धयत्युतः ॥ तत्प्रत्यनीकान् सुरप्रियो रजस्तमकां स्का न्प्रमि
णोत्पुरुषावाः ॥ ११ ॥ अत्रैवोदाहृतः पूर्वमिति हासः सुरर्षिणा ॥ प्रीतौ महाक्रतौ राजनृष्ठ
ते जातशत्रवे ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा महाद्भुतं राजा राजसूये महाक्रतौ ॥ वासुदेवेन गवति सायुज्यं वेदि
नर्तुजः ॥ १३ ॥ तत्रासीनं सुररुषिं राजा पांडु सुतः क्रतौ ॥ प्रपद्य विस्मितमना मुनीनां श्रव
तामिदं ॥ १४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो अत्यद्भुतं ते तदुद्ब्रजैकांतिनामपि ॥ वासुदेवे परेत
त्वे प्राप्तिश्चैव स्य विदिष ॥ १५ ॥ एतद्वदितुमिच्छामः सर्व एव वयं मुने ॥ जगवन्निंदया वेनो ॥

ना.स. २ दिजेसमसिपातितः॥१६॥ दमघोषमुतःपाप आरम्यकलनाषणात्॥ संप्रत्यमर्षागोविदे
 हंतवक्त्रश्चदुर्मतिः॥१७॥ शपतोरसकृतविष्णुयत्र ब्रह्मपरमव्ययं॥ श्रितो न जातो जाका
 पां नो धेवि विरातुः तमः॥१८॥ कथं तस्मिन् न गवति दुरवग्रास्य धामनि॥ पश्यतां सर्वजो
 कानां जयमीयतुरंजसा॥१९॥ एतत्तन्नाम्यति मे बुद्धिर्हीपा चिरिव वायुना॥ ब्रूते तदहृतत
 मं न गवांस्तत्र कारणं॥२०॥ श्रीशुक उवाच॥॥ शतस्तद्वचनकल्पनारदो न गवान् नृषिः॥ तु
 ष्टः प्राह तमाभाष्य श्रुत्वा त्वास्तत्सदः कथाः॥२१॥ श्रीनारद उवाच॥ निंदनस्तव सत्कारन्य
 कारस्यं कलेवरं॥ प्रधानपरयो राजन्न विवेकेन कल्पितं॥२२॥ हिंसा तदभिमानेन दं उपा
 रुष्य यो र्षया॥ वैषम्यमिह नृता नो ममाहमिति पार्थिव॥२३॥ यन्निबद्धो मिमानो पंतदधात्
 प्राणिनां बधः॥ तथा नयस्य कैवल्यादभिमानो रिकिं ज्ञात्मनः॥ परस्य कल्पते॥२४॥ तस्मादे

एतत्कर्तुं हिंसा केनास्य

रानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा॥ एतैरुपायैर्नोयुं ज्यात्कथं चित्ते क्षते दृश्यक॥२५॥ यथा वै
 रानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियान्॥ न तथा न क्रियोगेन इति मे निश्चितामतिः॥२६॥ की
 दः पेशस्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन्॥ संरंभययोगेन विंदे तन्न त्वरूपतां॥२७॥
 एवं रुद्धे न गवति मायामनुजईश्वरे॥ वैरेण हतपाप्मानस्तमीयुरनुचिंतया॥२८॥ का
 मा संरंभया स्नेहाद्यया भक्त्येव मनः॥ आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तज्जतिं गताः॥२९॥
 गोप्यः कामाद्रयात्कं सोद्वेष्टा दयो नृपाः॥ संवंधाद्दृष्टयः स्नेहाद्युपमन्ना वयं विनो
 ३० कतमोपि न वेनः स्यात्पंचानां पुरुषं प्रति॥ तस्मात्केनाप्युपायेन मनः रुद्धे नि
 वेद्यायेत्॥३१॥ तव मातृघस्त्रे यो वै दंतवक्त्रश्च पां उवा॥ पार्थदप्रवर्गे विष्णोर्विप्ररायात्
 पदाञ्जुतौ॥३२॥ सुधिष्टिर उवाच॥॥ कीदृशः कस्य वा शायो हरिदासाभि मर्शनः॥ अश्र

ना.स. ३ देयस्वाभातिहरेरेकांतिनांभवः॥३३॥देहेन्द्रियासुहानानांवेकुंठपुरवासिनां॥देहसंबंध
 संबंधमेतदाख्यातुमर्हसि॥३४॥नारदोवाच॥॥एकलव्यव्रतःपुत्राविधौर्जोकेयदुष्या
 सनंदनारयोजगुश्चरतोभुवनत्रयं॥३५॥पंचषट्हायनार्जनाःपूर्वेषामपिपूर्वजाःदि
 ग्वाससःशिशून्मत्स्यान्वाद्यास्योतानप्रत्यषेधतां॥३६॥अशपत्कुपिताएवंयुवांसं
 नचाहयः॥एजस्तमोभ्यांरहितेपादमूलेमधुक्षिपः॥पापिष्टामासुरंयेनिंवालिशयातसा
 मृतः॥३७॥एवंशस्वोस्वभवनान्तरपतंतौतैःरूपातुनिः॥प्रोक्तौपुनर्जन्ममिदंविनिर्जो
 कायकन्यका॥३८॥नत्तातेतौदितेःपुत्रौदैत्यदानववंदितौ॥हिरण्यकशिपोज्येष्ठोहिरण्या
 क्षोभुजस्ततः॥३९॥हतोहिरण्यकशिपुःहरिणासिंहरूपिणा॥हिरण्याक्षोधरेद्वारेविभ
 तासौकरं वपुः॥४०॥हिरण्यकशिपुःपुत्रं प्रकृष्टं केशवप्रियं॥निघांसुरकरोन्नानायात

नामत्युहेतवो॥४१॥सर्वभूतात्मभूतंतं प्रशांतं समदर्शिनं॥मगवन्नेजसास्पृष्टं नाराको
 त्रहेतुमुद्यमैः॥४२॥ततस्तौराक्षसौजातौकेशिन्यांविश्रवःसुतौ॥रावणःकुंभकर्णश्चस
 र्वलोकोपतापनौ॥४३॥तत्रापिराघवोभूत्वान्यहनउभयं पमुक्तये॥रामवीर्यं श्रोष्यसि
 त्वं माकं देयस्ववात्प्रभो॥४४॥तावेवक्षत्रियौजातौमातृघस्त्रात्मजौतवा॥अधुनाशाप
 निर्मुक्तौरुप्रचक्रदतांरसौ॥४५॥वैरानुबंधतीव्रेण ध्यानेनाच्युतयात्मतां॥नीतौपु
 नःहरेःस्थानंजगत्तुःविष्णुपार्षदौ॥४६॥युधिष्ठिरउवाच॥॥विद्वेषादयितेषुत्रेकथमा
 सीन्महात्मनि॥ब्रूहिमेमगवन्त्येवप्रकृष्टादस्याच्युतात्मना॥४७॥॥इतिश्रीभागवतेम
 हापुराणेसप्तमस्कंधेनारदयुधिष्ठिरसंवादेप्रथमोऽध्यायः॥१॥नारदोवाच॥॥आतयेवं
 विनिहतेहरिणाकोडमृत्त्रिना॥हिरण्यकुंभं॥१॥आहचेदंरूपाधूर्यःसंरष्टदशनउदः

भा. स.
४

कोपो ज्वलन्त्यां च सुभ्यां निरास्य धूम्रमंबरां ॥ १० ॥ करजदंष्ट्रो यथादुः प्रेक्ष्य न कुटीमुखः ॥ ११ ॥
लसुद्यम्पसदसिदानवानिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ नो नोदानवदैत्ययादिमूर्धन्यसशंवरः ज्ञान
बाहो हयग्रीवनमुचेपाक ईल्वजः ॥ १३ ॥ विप्रचिन्ने मम वचः पुजो मनः शकुनादयः ॥ १४ ॥
उत्तानंतरं सर्वं क्रियतामाशुमाचिरं ॥ १५ ॥ सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्नातिमेदयितो सुहृत्
पाहिर्ग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ॥ १६ ॥ तस्य त्यक्तस्वभावस्य घणे मया धावनौ क
सः ॥ १७ ॥ जंतं जंतमानस्य बालस्य वा स्थिरात्मनः ॥ १८ ॥ मच्चलनिन्नग्रीवस्य नूरिणा रुधिर
ण वै ॥ १९ ॥ रुधिरप्रियंतर्पयिष्ये न्नातरं मे गतव्यथः ॥ २० ॥ तस्मिन् कटे हिते नष्टे कृतमलेक
स्य तो ॥ २१ ॥ विटपाश्वश्रुष्यंति विष्णुप्राणा दिवौ कसः ॥ २२ ॥ तावद्यातनुवं सूर्यं विप्रसत्रस
मेधितां ॥ २३ ॥ सूर्यध्वंतपो यत्तत्साध्यापन्नतदानीनः ॥ २४ ॥ विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यतो ध

४

र्ममयः पुमान् देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणः ॥ २५ ॥ मत्रयत्र द्विजाण्यवो वेदाव
र्ण्यश्च माः क्रियाः तंतं जनपदं यात संदीपयत्तदृश्यतः ॥ २६ ॥ इति ते नर्तनिर्देशा माराय
शिरसा वृताः ॥ २७ ॥ तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः ॥ २८ ॥ पुरगामत्र जोद्यानक्षेत्रा
माश्च माकरान् ॥ २९ ॥ वेदस्वर्वदघोषांश्च ददुः पन्नानानि च ॥ ३० ॥ केचित्स्वनित्रैर्विप्रिदुः सेतु
प्राकारगोपुरान् ॥ ३१ ॥ आजीव्यांश्चिद्धिदुर्वृत्तान् केचित्परशुपाणयः ॥ ३२ ॥ प्रादहंशरणा
न्यन्ये प्रजानां ज्वलितोत्सुकैः ॥ ३३ ॥ एवं विप्रकृतैर्लोके दैत्यैः प्रातुचरैर्मुहुः ॥ ३४ ॥ दिवं देवाः
परित्यज्य भुवि चेरुरजसिताः ॥ ३५ ॥ हिरण्यकशिपुः प्रातुः संपरेतस्य दुःखितः ॥ ३६ ॥
त्वाघतो दकादीनि न्नात्पुत्रानसोत्पन्नः ॥ ३७ ॥ शकुनिं शंवरं घृष्टं नृपसंतापनं व
कं ॥ ३८ ॥ कालनाभं महानाभं हरिश्च मशुमयोक्तच ॥ ३९ ॥ तन्मातरं रुषा नातुं रिति च ज

ना.स. ननीगिरां॥स्रक्षयादेशकालतद्दमाहजनेश्वरः॥१०॥हिरण्यकशिपुरुवाच अंबावदेव
 ५ धःपुत्रावीरंमाहयि शोचितुं॥रिपोरनिमुखेश्चाघ्नःशूरणां वधईप्सितः॥११॥नृतानामिद
 संवासःप्रयासमिवसुवते॥दैवेनैकत्रनीतानामुन्नीतानांस्वकर्मनिः॥१२॥नित्यगत्माय
 यःशुद्धःसर्गविगःसर्ववित्परः॥धत्तेसावात्मनो लिंगंमायया विसृजन्गुणान्॥१३॥य
 थांनसाप्रचलतातरवोपिचलाइव॥चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेचजतीवन्॥१४॥एवं
 गुणैर्नाम्यमाणे मनस्यविकलःपुमान्॥याति तत्साम्यतां नद्रेत्यलिंगो लिंगवानिदा॥१५॥ए
 ष आत्मविपर्यासोत्यलिंगे लिंगभावना॥एषप्रिया प्रियेयेगोवियोगो कर्मसंस्मृतिः॥१६॥
 संनवश्चविनाशश्चलोकश्चविविधःस्मृतः॥अविंवकश्चिंताचविवेकास्मृतिरेवच
 ॥१७॥अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥यमस्यप्रेतबंधूनांसंवादंतत्रिवोधतः

॥२६॥उशीनरेष नृप्राजासुयज्ञ इतिविश्रुतः॥सपत्नैर्निहतोयुधेता तयस्तमुपासतः॥२७॥विश
 र्मरत्नकवचंविभूषाभरणसज्जं॥शरनिर्मितरुदयंशयानमसृगाविलं॥२८॥प्रकाशकेशश्च
 स्तासंरजसादृष्टदृढं॥रजःकुंठमुखामोजंछिन्नायुधनुजंमथो॥२९॥उशीनरेंद्रंविधिनातयारु
 तंपतिमहिषप्रसमीक्ष्यदुःखिता॥हतात्मनाथेति करैरुरोनृशंघंत्योमुहुस्तत्यदयोरुपाप
 तत्॥३०॥रुदंत्यरुच्चैर्दयितांघ्रिपंकजंसिंचंत्यरस्त्रैःकुंचकुंकुमारुणैः॥विस्मस्तकेशाभरणः
 शुचंनृणांमृजंत्य आक्रंदनयाविलेपिरे॥३१॥अहोविधात्राकरुणेननःप्रभोनवानप्र
 णतोदगगोचरदृशं॥उशीनराणामसिद्धिदःपुणरुतोधुनायेनशुचांविबुधनिः॥३२॥
 त्वयारुतप्रेनवयंमहापतेकथंविनास्यामधुहृत्समेनते॥तत्रानुयातंतववीरपाद
 योःशुश्रूषतांनादिशयत्रयास्यसि॥३३॥एवंविजयतांनांचपरिगृह्यमृतंपतिं॥अति

भा.स.
६

छता नानि हरि म के सि संन्य व र्त्तते ॥ ३४ ॥ तत्र च प्रेत वं धूनां माश्रुत्य परि देवितं ॥ आहता नृवा
ज को नृत्वा यमः स्वयमुपागतः ॥ ३५ ॥ यम उवाच ॥ ॥ अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां
लोकविधि विमोहः यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं स्वधर्मा अपिशोचं त्यगार्थं ॥ ३६ ॥ अहो वयं
धन्यतमा यदत्र त्यक्त्वा पितॄभ्यां न विचिंतयाम ॥ अमर्यादाणां अवताः वृकारिभिः संर
क्षितारक्षतियोहि गते ॥ ३७ ॥ अथ प्रजे शः सृजता रमा यया सृजत्यवत्यवतुं पते च यः ॥ न
स्यावता क्रीडनमादु रशितुश्चरंति य ह संसंयहे प्रभुः ॥ ३८ ॥ पृथिव्युतंति एतिरिष्ट
क्षितं गृहे स्थितं तद्विहितं विनश्यति जीवत्यनयोपित दक्षितो वने गृहे पितृ सोम्य हतो
न जीवति ॥ ३९ ॥ अतानि तै सैर्निज योनिकर्मभिर्भवंति कालेन भवंति सर्वशः ॥ न तत्र हा
त्मा प्रकृता वपि स्थितं स स्या सुखैरन्यतमो निवध्यते ॥ ४० ॥ इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं य

या एष कर्मौतिक मार्यते गृहं ॥ यथोदकैः पार्थिव तैजसे र्जन जातो जनो ये विरुतं विनश्य
ति ॥ ४१ ॥ यथा नलोदासु निन्न र्श्यते यथानिलो देहगतः एष कस्थितः ॥ यथा नजः सर्वगतं
न सक्त ते तथा पुमान् सर्वसुखाश्रयः परः ॥ ४२ ॥ सुयतो न त्वयं शोते मृदा यमनु शोच्य
यः अद्यो नुवक्ते ह न सदृशे ह कर्हि चित् ॥ ४३ ॥ न श्रोताना नुवक्ता यं सुखोप्यत्र महान सुः
यस्त्विहेंद्रियवानात्मा स चान्यः प्राण देहयोः ॥ ४४ ॥ नृतेन्द्रियमनो निंगा देहा नुच्चा व चान् वि
नुः ॥ न जत्युत्सृजति तदन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ॥ ४५ ॥ यावद्विगन्वि तो त्याति एतावत्कर्मनि
बंधनं ॥ न तो विपर्ययः केशो माया योगो नुवर्त्तते ॥ ४६ ॥ वितथा मिनिवेशो यं यदुलो घ्यद्वि
वच ॥ यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मया ॥ ४७ ॥ अथ यनित्यमनित्यं वाने ह शोचंति तदि
ह ॥ नान्यथा शक्यते कलुषं सभावः शोचतामिति ॥ ४८ ॥ बुद्धकोपि वने कश्चित् पक्षिणानि

जा.स.
७

मितौतकः वितत्यजालं विदधे तत्र प्रलोभ्यन् ॥ ४९ ॥ कुलिङ्गमिधुनं तत्र विचरत् समदृश्य
तत्तयोः कुलिङ्गं सह सा लुब्धकेन प्रलोभिता ॥ ५० ॥ सा सक्ततन्निवस्तं त्यामहिषी कालयंत्रि
ता ॥ कुलिङ्गस्तां तथा पन्नो निशस्य नृशरुः खितः ॥ ५१ ॥ स्नेहादकल्पः रूपणः रूपणं पर्यदेव
यत् ॥ अहो अकरुणो देवः स्त्रिया कुरुणया विभुः रूपणं मानुशो चं त्यादीनया किं करिष्यति
॥ ५२ ॥ कामं नयतु मां देवः किमर्थेनात्मनो हि मे ॥ दीनेन जीविता दुः स्वमनेन विधुशयुपा ॥
॥ ५३ ॥ कथं वजातपसां स्तान्मातृहीनान् विभ्रम्यहि ॥ मंदभाषाः प्रतीक्ष्यंते नाडे मे मातरं
प्रजा ॥ ५४ ॥ एवं कुलिङ्गं विजयंतं मारात् प्रिया विषोणा तुरमश्रुकं वं ॥ स एव तं शाकुनिकः
शरेण विधाधकाजप्रहितो निजीनः ॥ ५५ ॥ एवं सूर्यमपश्यंत्य शत्पापायमबुद्धयः ॥ नैनं

प्राप्यथ शोचंत्यः पतिं वर्षशतैरपि ॥ ५६ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ ॥ बाल एवंप्रवदति सर्वे
विस्मितचेतसः ॥ तातयो मे निरेसर्वमनित्यमयपोत्थितं ॥ ५७ ॥ यमरुद्रो पाश्यायत त्रैवांत
रधीयत तातयोपि सुयतस्य चक्रुर्यत्सां परायिकं ॥ ५८ ॥ ततो शोचत मास्यं परं चात्मानमे
व च कआत्मा कपरो वात्र स्त्रीयः पारका एव वा ॥ स्वपराभिनिवेशेन विना जानेन देहिनां ॥
५९ ॥ नारदो वाच ॥ इति दैत्यपतेर्वकिं दिति शक्यं मस्तुषा ॥ पुत्रशोकं क्षणं तस्य क्त्वा तत्वे
चित्रमधारयत् ॥ ६० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे कुलिङ्गोपाख्याने द्वितीयाध्या
यः ॥ १२ ॥ नारदो वाच ॥ हिरण्यकशिपु राजन जेयमजरामरं ॥ आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजं
व्यधित्ततः ॥ स ते ये मे हरदोष्णा तपः परमदारुणं ॥ ऊर्ध्ववारूनमोदहिः पादां गुहाभि
तावनि ॥ १३ ॥ जरादाधितिभिरेजे संवत्तर्कि इवांशुभिः ॥ तस्मिंस्तपस्तप्यमाने देवाः स्थाना

भा.स.

९

नस्विनांतपोनिहेनभवताजितोहंदितिनेंदन॥२०॥ततस्तेआशिषःसर्वदिहाम्यसुरपुं
गवमर्त्यस्यतेष्वमर्त्यस्यदर्शनंनाफलंमम॥२१॥श्रीनारदउवाच॥इत्युक्त्वादिनवोदे
वो नक्षितांगं पिपातिकैः कमंडलुजलेनोक्षत्तदित्येनामो धराधसा॥२२॥सतत्कीच
कवः श्रीकात्सहर्षजो बलान्वितः॥सर्वविषयसंपन्नो बलसंहननो युवा॥उत्थितस्तप्त
हेमानो विनावसुरिवैधमः॥२३॥सनिशस्त्रां वरेदेवं हंसवाहमवस्थितं॥ननामगिरसाभ
मौतदृशनिमहोत्सवः॥२४॥उत्थाय प्रांजलिः प्रकरि क्षमाणो दृशो विभुं॥हर्षाश्रुपुञ्जकोद्रे
होगिरागगुदयागिरात्॥२५॥हिरण्यकशिपू उवाच॥कल्पान्तकालमृष्टेन यो धेनतम
सावृतं॥अभिव्यनक्तजगदिदं स्वयं ज्योतिः स्वरोचिषा॥२६॥आत्मना विवृतानेदं सजत्य
वतिभुं पति॥रजः सत्वतमो धाम्ने परायमहतेनमः॥२७॥नम आद्याय बीजाय ज्ञानवि

ज्ञानमूर्तये॥प्राणेंद्रियमनोबुद्धिः विकारैर्यत्किमीयुषे॥२८॥त्वमाशिषे जगतस्तस्युप
श्च प्राणेन मुखेन पतिः प्रजानां॥चिन्तस्य चिन्ते मन इन्द्रियाणां पतिर्महात्मानुणा
शयेन॥२९॥त्वं सप्ततंतत्तद्वितनोषितत्वां त्रय्या विद्या चातुर्होत्रकविद्यया च॥त्वमे
क आत्मा त्ववतामनादिरनेतपारः कविनोत्तरात्मा॥३०॥त्वमेव कानोऽन्निमिषो जना
मापुर्जवाद्यावयवैः क्षिणोषि॥कूटस्थ आत्मा परमेष्ठुनो महोत्सवं जीवलोकस्य च जीव
आत्मा॥३१॥तन्नः परं नापरमप्यनेजदेजच्च किंचित्त्व्यतिरिक्तमस्ति विद्याः कलास्तेत
नवश्च सर्वे हिरण्यगर्भे सिद्धास्तत्रिष्टयः॥३२॥यत्किंचिन्नोऽस्य लमिदं शरीरं येनैन्द्रियप्रा
णमनोगुणोत्सवं॥सुंक्षेप्तो धामनिपारमेष्टोऽव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराण॥३३॥अ
नेनाव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततं॥चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै नमः गवतेनमः॥३४॥

भा.स.
२०

यदिहास्यस्यप्रिमता न वरान्मेवररो नम नृतेभ्यस्तद्विस्त्रेभ्यो मृत्युमभितममप्रभो
॥३५॥ मांतर्वहिरिवानक्तमन्यस्मादपिचायुधैः॥ मन्मोर्नां वरेमृत्युर्नरैर्नम्रगेरपि॥३६॥
असुभिर्वासुमद्विवासुरासुरमहोरगैः॥ अप्रतिघंघतां युद्धे एकपत्यंचदेहिनां॥३७॥ स
वेषां लोकपाजानां महिमानं यथात्मनः तपोयोगप्रभावाणां यन्नरिष्यतिकर्हिचिन्त॥३८॥
॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे नारदयुधिष्ठिरसंवादे तृतीयोऽध्यायः॥३॥ श्री
नारदोवाच॥ ॥ एवं वृतेः शांतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ॥ प्राह तत्र तपसा प्रीतो वरं सस्य
सुदुर्ध्वभात्॥ १॥ ब्रह्मोवाच॥ ॥ तात मे दुर्ध्वभाः पुंसो यान् दृणीषे वरान्मम॥ तथापि वितरा
म्यं गवरा न यद्यपि दुर्ध्वभात्॥ २॥ ततो जगाम नृगवानमोघानुग्रहो विभुः॥ श्रुतितो सुर
वर्षेण सस्यमानः प्रजेस्वरैः॥ ३॥ एवं लब्धवरो देवो विनक्षेममयं वपुः॥ भगवत्यक

२०

रोत्तरेषं भ्रातुर्वधमनुस्मरन्॥ ४॥ स विजित्य रिशः सर्वास्त्रोकांश्च त्रीन्महासुरा॥ देवासु
रमनुष्येन्द्रा नृगंधर्वगुरुडोरगान्॥ ५॥ सिद्धचारणविद्याधानधीरपि तपतीन्मनूजान्॥ स
सरसः पिशाचे शान्प्रेतनृतपतीनय॥ ६॥ सर्वसत्त्वपती नृजित्वा वशमानो यविश्वजि
त्॥ जहार लोकपाजानां स्थानानि सह तेजसा॥ ७॥ देवोद्यानश्रिया जुष्टमध्यासे स्मत्त्रिवि
ष्टपं॥ मर्हद्भव न साक्षान्निर्मितं विश्वकर्मणा॥ त्रैलोक्यं क्षयाय तनमधुवासा विजिह्वि
त्॥ ८॥ यत्र विद्रुमसोपाना महाभारकतालवः॥ यत्र स्फुरिककुडानि वैडूर्यस्तंभपंकजः
॥ यत्र चित्रवितानानि पद्मशगासनानि च॥ मयः फेननिभाः शय्यास्तुक्ता रामपरिष्ठराः
॥ ९॥ कृजहिर्नखुरैर्देव्यः शङ्खयन्तरतस्ततः॥ तत्र स्थलीषु पश्यंति सुरतीः सुंदरं सुखं॥ १०॥
तस्मिन्महद्भवने महायशामहामनानिर्जितलोक एकशट्॥ रे मे भिवंघां प्रियुगः सुरा

भा.स.
११

दिभिः प्रतापितैरुक्तिरुचं उवाच ॥ १२ ॥ तमंगमत्तमधुनोरुगंधिनानि वृत्तताम्राक्षम
शेषधिश्रया ॥ उपासतोपायनपाणिभिर्विना त्रिभिस्तपोयोगवज्रौजसांपदं ॥ १३ ॥ नगुर्म
हं नासनमोजसास्थितं विश्वावसुस्तुं वरुनारहाय ॥ गंधर्वसिद्धाक्षयोस्तु वन्दुर्वि
द्याधरा अक्षरसश्च पांडव ॥ १४ ॥ स एव वर्णाश्रमिभिः क्रतुभिर्निरिदक्षिणैः ॥ ईज्यमा
नो ह विभगिनग्रहात्स्वेन तेजसा ॥ १५ ॥ अक्षय्यात्तस्यासात्सप्तदीपवतीमहा
तथा कामदुयाद्यौ सुनानाश्चर्यप्रदंगत ॥ १६ ॥ रत्नाकराश्चरत्नौघांसत्यश्रुदुरुभिभिः
क्षारसांधुघृतक्षौद्रदक्षिणीरोम तोदका ॥ १७ ॥ शौजाद्रौणिमिराक्रौं सर्वर्तुषु गुणान्
द्रुमा ॥ दधारलोकपालानामेक एव एष कुरुणान् ॥ १८ ॥ स इत्यं निर्जितककुवेकराट
विषयान् प्रियान् ॥ यथोपजोषं जुं जानोनात्प्यदत्तितेन्द्रिया ॥ १९ ॥ एवमैश्वर्यमन्नस्येद

११

सस्योष्ठास्त्रवर्तिना ॥ कालोमहान् व्यतीयाय ब्रह्मरापमुपेयुषा ॥ २० ॥ तस्योग्रदं उ संवि
याः सर्वलोकाः सपालकाः ॥ अन्यत्राजब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतं ॥ २१ ॥ तस्मै नमो
स्तु काशयेर्यत्रात्मा हरिरीश्वर ॥ यत्तत्त्वाननिवर्तितैरांताः सन्यासिनो मजा ॥ २२ ॥ इति
ते संयतात्मानः समाहितधियो मजा ॥ उपतस्युर्दृषीकेशं विनिद्रा वायुभोजना ॥ २३ ॥
तेषामाविरभ्रदाणी अरूपा मेघनिःस्वनाः ॥ सानादयं तीककुनः साधूनामभयं करी ॥ २४ ॥
मानैषु विबुधैश्च ॥ सर्वेषां भद्रमस्तु व ॥ महर्शनं हि नूतानां सर्वश्रेयोपपन्नयो ॥ २५ ॥
तातमेतस्य दौरात्प्यंदैत्येयाय सदस्ययत् ॥ तस्य शांतिं करिष्यामि कालं तावत्प्रती
सत ॥ २६ ॥ यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु ॥ धर्मे मयि च विदेषो मवाभाशुः विन
श्यति ॥ २७ ॥ निर्वैरा यप्रशांताय स्वसुताय महात्मने ॥ स क्लाराय पराहुत्येद निष्येपि

भा.स.
१२

वरोक्तिं ॥ १८ ॥ नारदोवाच ॥ इत्युक्त्वा लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः ॥ न्यवर्त्तनगतो दे-
गामे निरेवासुरंदतः ॥ १९ ॥ तस्य देत्यपतेः पुत्राश्चतारः परमाहुताः ॥ प्रकाशे नमहांसेषां
गुणैर्महदुपासकः ॥ २० ॥ ब्राह्मणाः शान्तसंपन्नः सत्यसंधोजितेन्द्रियः ॥ आत्मवत्सर्वरता
नामेकं प्रियसुहृन्नमः ॥ २१ ॥ दासवत्सन्नतायंघ्रिः पितृवहीनवत्सजः ॥ भ्रातृवत्सर्वैस्त-
दृशोस्त्रिगुणगुरुमाश्रयनावनः ॥ विद्यार्थरूपजन्माद्योमानसंभवि वक्ति ॥ २२ ॥ नोदि
यचिन्नोव्यसनेषुनिःस्पृहः श्रुतेषुदृष्टेषुगुणेषुवसुदक् ॥ हंतेंद्रियः प्राणशरीरधीः
सदाप्रशान्तकामोरहिनासुरेसुरः ॥ २३ ॥ यस्मिन्महदुणाराज नृगत्संतेकविनिर्मुहुः न
तेधुनापि धायंते यथा न गवतीश्वरे ॥ २४ ॥ यंसाधुगया सदसिरिपवोपिसुरानृपः प्र-
तिमानं च कुर्वंति किमुतान्येन वा दृशाः ॥ २५ ॥ गुणैरजमसंख्यैर्महात्म्येन तस्य सचते

१२

वासुदेवेन गवतितस्मै नैसगिकारतिः ॥ २६ ॥ न्यस्तक्रान्तकोवाजो जडवत्तन्मनस्तथा
रुमयदृग्हीतात्मानवेदजगदीदृशः ॥ २७ ॥ आसीनः पर्यटन्नश्रान्शयानः प्रपिवन्
ब्रुवन् ॥ मानुसंधन एतानि गोविंदपरिरंभितः ॥ २८ ॥ क्वचिदुदतिवैकुण्ठविंताशबल
चेतनः ॥ क्वचिदसतितविंताक्लादउजायतिक्वचित् ॥ २९ ॥ वदतिक्वचिदुत्कंठोविजको
नृत्यतिक्वचित् ॥ क्वचिन्ननावनायुक्तस्तन्मयोनुचकारह ॥ ३० ॥ क्वचिदुत्पुलकस्तस्मा
स्तेसंस्पर्शनिर्वृतः ॥ अस्यंदप्रणयानंदसजीवामीलितेश्वराः ॥ ३१ ॥ सउत्तमश्लोकय
हारविद्योनिषेवया किंचनसंगजब्धया ॥ नत्वत्यरं निर्वृतिमात्मनोर्मुहुः संगेनदी
नान्यमनः शमयधात् ॥ ३२ ॥ तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि ॥ हिरण्यक
शिपुगजनकरोदधमात्मजे ॥ ३३ ॥ सुधिष्ठिरउवाच ॥ देवर्षे एतदिच्छामोवेदितुं त

जा.स.
१३

वसुव्रत यदात्मजाय शुक्राय पिता हात्साधवेत्यधः ॥ ४४ ॥ पुत्रान् विप्रतिकृजान् स्वान्
पितरः पुत्रवत्सलः ॥ उपाजने ते शिक्षार्थं नैवाधमपरो यथा ॥ ४५ ॥ किमु तानुवशात्सा
धूं सादृशान् गुरुदेवतान् ॥ एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्माकं विधमप्रनो पितुः पुत्राय
यत्तद्देषो मरणाय प्रयोजितः ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हिरण्य
कशिपु जये चतुर्थे अध्यायः ॥ ४ ॥ नारदो वाच ॥ पौरोहित्याय न गवान् वृतः काव्यः
किं जसुरैः ॥ शंभो मकौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहांतिके ॥ १ ॥ तौ राजा प्रापितं बालं प्रकादं
नयको विदं ॥ पाठयामास तुः पाथानन्यांश्चासुरबाजकान् ॥ २ ॥ यत्र त्रगुरुणा प्रोक्तं शु
श्रुवे तु पपाठ च ॥ न साधु मनसामेने स्वपरासद्ग्राह्यमं ॥ ३ ॥ एकदा सुरराट् पुत्रमं
कमारोप्य पाठव ॥ पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यन्नवान् ॥ ४ ॥ प्रकाद उवाच

१३

तत्साधु मन्ये सुरवर्यदेहिनां सदा समुद्धिग्रधियामसत्प्रहान् हित्वात्मपातंगृहमं
धकपे वने गतो यत्तद्गुरिमाश्रयेतत् ॥ ५ ॥ नारदो वाच ॥ श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परपक्ष
समाहितः ॥ जहा स बुद्धिबलानां निघते परबुद्धिनिः ॥ ६ ॥ सम्यग् विधार्यतां बालोय
रुगे देहिजातिभिः ॥ विष्णुपक्षैः प्रतिष्ठन्नेन निघेतास्य धीर्यथा ॥ ७ ॥ गृहमानीतमाह
यप्रकादं दैत्ययाजकाः प्रशस्य शृणुयाच्चासमष्टुतसामभिः ॥ ८ ॥ हिरण्यकशि
पुरुवाच ॥ वत्स प्रकादं न द्रंते सत्यं कथय मामृषा ॥ बालानतिकृतस्तु ममेष बु
द्धिर्विपर्ययः ॥ ९ ॥ बुद्धिभेदः परकृत उता होते स्वतो न वत् ॥ अण्यतां श्रोतुकामानां गुरु
णा कुलनंदन ॥ १० ॥ प्रकाद उवाच ॥ परः स्वेष्टे सत्यं याहः पुंसां यन्मायया कृतः ॥
विमोहित धियां दृष्टस्मै न गवते नमः ॥ ११ ॥ स यदा व्रतः पुंसां पशुबुद्धिर्विनिघते ॥

ना.स.
१४

अत्यरुषतया नो ह मिति नेदगता सता ॥१२॥ सरुष आत्मा स्व परेत्य बुद्धि निदुरित्य या नु
क्रमणे निरूप्यते ॥ सुतं तिय दत्त निवेदवारि नो ब्रह्मादयो तेष निनन्ति मेमति ॥१३॥ यथा
नाम्यत्ययो ब्रह्म न स्वयमाकर्ष संनिधौ ॥ तथा मे निद्यते चेदश्चक्रपाणे यद्विदुषा ॥१४॥ ए
तावत् ब्राह्मणो यो क्ता विररा मम हामते ॥ तं मि न्मिषाय कुपितः सदी नो राज सेवकः ॥
१५॥ आनी मताम रे वेत्र मस्माक मय राक्षसः ॥ कुलांगारस्य दुर्बुधे श्वतु यो स्यादितो द
मः ॥१६॥ हैत्येय चंदन वने जातो यं कंटक दुमः ॥ यन्मूलोन्मूल परशो विष्मो न लापितो
न कः ॥१७॥ इति तं विविधो पायै जीषयंस्तर्जनादिभिः ॥ प्रक्लादं ग्राह्या मास त्रिवर्गस्यो
पपादनं ॥१८॥ तत एनं गुरु सत्त्वात्तत्तेयं चतुष्टयं ॥ हैत्येवं दश्या मासमा न स ए प्रलं
कृतं ॥१९॥ पादयोः पतितं बाजं प्रतिनं द्या शिषा सुरः ॥ परिषज्य चिरं रोम्यं पिरमा मापनि

१४

हृतिं ॥२०॥ आरोषां कमवग्रा यमर्धन्यश्रु कलां बुद्धिः ॥ आसिं च न विक सध क्रमिदमा
ह युधिष्ठिरः ॥२१॥ हिरण्य कशिपु रुवाच ॥ ॥ प्रक्लाद नूच्यतां ता तस्व धीतं किं सिद्धुत्तमं
काले नैतावता युष्मद्य दशि सत्पुत्रो न वा न ॥२२॥ प्रक्लाद उवाच ॥ ॥ प्रवर्णं कीर्त्तनं वि
ष्मोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं सेवनं दस्यं सख्य मात्मनि वेदनं ॥२३॥ इति पुंसां पितृणां वि
ष्मो न किं श्रेष्ठं वत्त सखा ॥ क्रियते भगवत्पदा तन्मन्ये धीत मुत्तमं ॥२४॥ निशम्यै तत्सु
तव चो हिरण्य कशिपु सहा ॥ गुरु पुत्र सुवाचे हं रुपा प्रस्फुरिता धरः ॥२५॥ ब्रह्म बंधो
किमेतत्ते विपक्षं श्रयता सता ॥ असारं ग्राहितो वा लो मा मता दत्य दुर्मतिः ॥२६॥ सं
तित्य साधवो लोके दुर्मैत्रा लक्ष्य वेपिणः ॥ तेषां सुदेत्य धं काले रोगः पात कि नापि व
॥२७॥ गुरु पुत्रा ऊचुः ॥ नमस्प्रणीतं न पर प्रणीतं सुतो व दत्ये पत वें द्रशत्रो ॥ नैसर्गिकी

भा.स.
१५

यंमतिरस्य गजत्रियमुमन्युः कदराः स्ममानः ॥२८॥ नारदोवाच मुरुलोवं प्रतिप्रोक्तो नर
य आहामुरः सुतं ॥ नचेत्तु रुमुखीयं ते कुतो न ज्ञासति मतिः ॥२९॥ प्रकाद उवाच ॥ मति
नरुष्मे परतः स्वतो वा मिथो निपद्येत गृहव्रतानां अहं तगो निर्विशितां तमिस्रं पुनः पु
नश्चर्वितश्चर्वणानां ॥३०॥ न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये वहि रर्थमानिनः ॥
अंधायथा धैरुपनीयमाना वाची शतं त्यामु रुदाग्निवद्वा ॥३१॥ नैषां मतिस्तावदुरुक्क
मांघ्रिं स्पृशत्यनर्थापगतो यदर्थः ॥ महायसां पादरजो निषेकं निः किंच नानां न वृणीत
यावत् ॥३२॥ नारदोवाच ॥ इत्युक्तो परतं पुत्रं हिरण्यकशिपुरुषा ॥ अंधीरुतात्मा
स्वोत्संगान्निरस्य तमहातजे ॥३३॥ आह सर्वरुषा विष्टः कषायी नूतलोचनः ॥ धध्रतामा
श्वयं वधो निःसारय तनैरुता ॥३४॥ अयं मे भ्रातर हा सोयं हि त्वां स्वान्मुद्राधमः पि

१५

तव्य हंतुर्यः पादौ विष्णोर्दसि वदन्वति ॥३५॥ विष्णोर्वसाध्वसौ किंतु करिष्यत्यसमं ज
सः सौ हंतुस्त्यजं पित्रोरहाद्यः पंचहायनः ॥३६॥ परोप्यपत्यं हितकृत्तथौषधं स्वदेहजो
प्यामयवत सुतो हितः छिंधात्तदंतयि दुतात्मजो हितं शेषं सुखं जीवति यद्वि वक्तुना
तः ॥३७॥ सर्वैरुपायैर्हंतव्यः संभोजशयनासने ॥ सुहृत्त्रिंशधरः शत्रुमुनेर्दुष्टमिवेंद्रि
यं ॥३८॥ नैरुतास्ते समादिशन्तवैश्वर्यपाणयः ॥ तिग्मदंष्ट्रकरात्मा म्राम्रश्मश्म
शिरोरुहा ॥३९॥ मदंतो मे रवाना दान्छिंधि मिंधीति वा दिनः ॥ आसीनं चाह नरश्च
लैः प्रकादं सर्वमर्मसु ॥४०॥ परे ब्रह्मण्यमिर्हं श्रेयमगवत्यखिजात्मनि युक्तात्मन्यफ
लाभान्नपुण्यस्येव सक्रियाः ॥४१॥ मया सेपहते तस्मिन् देत्येकः परिशंकितः ॥ च
कारतद्वधोपायान्निबन्धेन युधिष्ठिरः ॥४२॥ दिगाजैर्हं दृष्टुं केद्वैरभिचारावपातनैः

भा.स.
१६

मायाभिः संनिरोधैश्च गरानैरनोजनैः ॥४३॥ हिमवायुपिसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि
नशक्ताकयदाहंतुमपापमसुरः सुतं ॥ चित्तं शीघ्रं तमां प्राप्सकं तु नाभ्यपद्यता ॥४४॥
एष मेव कसापूक्तो बधो पाशाश्च निर्मिताः ॥ तैस्तैः प्रोहेत् स ह्यर्मेभ्युक्तः सेनैव तेजसा
॥४५॥ वर्त्तमानो विद्रेरे वैवालोप्य जडधीरयं ॥ न विस्मरति मे नार्यं शुनः शोफश्च प्रभुः ॥४६॥
अप्रमेया दुर्भावो यमकुतश्चित् न यो मरः ॥ न न मे तद्विरोधेन मृत्युर्वीतिवितानवा ॥४७॥
इति तं चिंतया किंचित् म्लानं श्रियमधोमुखं ॥ वारामकावौशनसौ विविक्त इति होचतुः
॥४८॥ जितं त्वयै केन जगत्त्रयं नु वोर्विजं न लत्रस्त समस्तधिष्मपात्र ॥ न तस्मिं चिंत्यं तव ना
थ च स्महेन वै शिष्टां गुणोपयोः परं ॥४९॥ इमं तु पाशैर्वरुणस्य बधानिधेहि मातो
न पलायते यथा ॥ बुद्धिश्च पुंसो वयसायमेव यायावत्सु रुजिर्विआगमिष्यति

१६

॥५०॥ तथेति युरुचुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ॥ धर्मस्योपदेष्टव्यारज्ञां ये गृहमे
धिनां ॥५१॥ धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः ॥ प्रज्ञायाश्चतुराजन्प्रश्रयावन
ताय च ॥५२॥ यथा त्रिवर्गं युरुनिरात्मने उपशिक्षितं ॥ न साधु मेनेत तद्विशिष्टं द्वाणमो
पवर्तितां ॥५३॥ यदाचार्यः परावन्नो गृहमेधायकर्मसु ॥ वयस्यैव बालिकैस्तत्र सोपहृतः
कृतसंगैः ॥५४॥ अयता नृक्षणायावाचा प्रत्याहूय महाबुधः ॥ उवाच विद्वांसस्तन्निशंक
पयाप्रहसन्निव ॥५५॥ ते तु तत्र गौरवाः सर्वे त्यक्तक्रीडापरिष्ठरा ॥ बालान दूषितधि
यो द्वाणमेरितेहितैः ॥५६॥ पर्युपासत रजैर्द्रव्यैस्तैस्तद्वेषणाः ॥ तानाह कुरुणो
मैत्रो महाभाग वतोसुरः ॥५७॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे प्रज्ञाहच
रित्रे पंचमोऽध्यायः ॥५॥ प्रज्ञाह उवाच ॥ कौमारश्चाचरेत्प्राप्तो धर्मादिभागवतानिह

भा. स. २७ दुर्लभं मानुषं जन्मतदप्यध्वमर्षिं ॥ १ ॥ यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पारोपसर्पणं परेष
 सर्वत्र तानां प्रिय आत्मेश्वरः सुहृत् ॥ २ ॥ सुखमैन्द्रियकंदैत्यादेहयोगेन देहिनां सर्वत्र
 जन्मते देवाद्यादुःखमयत्नतः ॥ ३ ॥ तत्र प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्वयः परं न तथा
 विंदते सेमं मुकुंदचरणं बुजं ॥ ४ ॥ ततो यतैतकुशलाः सेमायमयमाश्रिताः शरीरं पौरुषं
 यावन्नविपद्येत युक्तं ॥ ५ ॥ पुंसो वर्षशतं त्यायुस्तदधं चाजितात्मनः निःफलं यस्मै
 रात्रौ शेतं धं प्रापितस्तमः ॥ ६ ॥ सुगंधस्य वाज्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशतिः जरयाग्रस्त
 देहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ॥ ७ ॥ दृश प्रेरणकामेन न मोहेन बलीयसा शेषं गृहेषु सु
 गंधस्य प्रमत्तस्याप्याति हि ॥ ८ ॥ कोट्यैषु पुमान् सक्रमात्मानमजितेन्द्रियः स्नेहपाशैः
 दृष्टौ बद्धसु त्महेतविमोहितं ॥ ९ ॥ कोचर्षतिष्ठा विसर्जेत्प्राणोभ्योपिय ईप्सितं ॥ १० ॥

एतत्सुभिः प्रेष्टैस्तत्करः सेवको वणिक् ॥ १० ॥ कथं प्रियायाश्चतुर्कं पितायाः संगं र
 हस्य रुचिरं श्रमं चान् सुहृत्सु च स्नेहसितः शिष्टानां कलाक्षरणमनुरक्तचिन्ता ॥
 ॥ ११ ॥ पुत्रान् स्मरंस्तदुहितं हृदयान् नान्दस्वस्वपितरौ च हीनौ गृहान् मनो तोरुपरि
 छलं श्रुत्वा स्तु कल्याः पशुनत्यवगन्ति ॥ १२ ॥ न्यजेत कोशं कृदिवेहमानः कमलिजो
 नादवित्तकामः ॥ औपस्थ्यजैः कं बहुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरंतमोहः ॥ १३ ॥
 कुटुंबपोष्यो यविपन्निजायुर्बुध्यते यं विहितं प्रमत्तः ॥ सर्वत्र तापत्रयदुःखैर्वि
 तात्मानि विधत्ते न स्वकुटुंबरामः ॥ १४ ॥ विन्नेषु नित्याभिनिविष्टचेता विधांश्च रोषं च
 रविन्नहन्ति प्रेत्येह यावाप्यजितेन्द्रियस्तदंशं त कामो हरते कुटुंबी ॥ १५ ॥ विद्वानपि
 त्यं रज्जुजा कुटुंबं पुष्पं स्वलोकाय न कल्पते वै ॥ यः स्वीयपारकाविभिन्नभिन्नभाव

ना.स. १८ स्तमः प्रपद्येत यथा विमृष्टः ॥ १६ ॥ यतो न कश्चित् कचकुत्रचिदादीनः स्वमात्मानमलंसम
 र्थः ॥ विमोचितुं कामदशां विहारे क्रीडा मगोयन्निगडो विसर्गः ॥ १७ ॥ ततो विदूरात्परिह
 त्यदैत्यादैत्येषु संगं विषयात्मकेषु ॥ उपेतनाशयणमादिदेवं समुक्तसंगैरिति नोपवर्गः
 ॥ १८ ॥ न त्वाच्युतं प्रीयतो मे वक्राया सोसुरात्मजाः ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह स
 र्वतः ॥ १९ ॥ परवरेषु भूतेषु ब्रह्मांतस्यावशदिषु ॥ भौक्तिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु
 च ॥ २० ॥ गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा ॥ एक एव परे त्यात्मा भगवानीश्वरोऽयः
 ॥ २१ ॥ प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयं ॥ आप्यव्यापकनिर्देश्योऽस्य निर्देश्यो विक
 लितः ॥ २२ ॥ केवला तु भवानंदस्वरूपः परमेश्वरः ॥ मायया तद्विलिख्यैर्धितैर्गुणस
 र्गया ॥ २३ ॥ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सोऽहं ॥ आसुरं नावमुन्मुच्यया तुष्यत्य

धो क्षजः ॥ २४ ॥ तुष्टे च तत्र किमत्र भ्यमनंत आद्ये किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः
 धर्मादियः किमगुणेन च कांक्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां न ॥ २५ ॥ धर्मार्थिका
 मरितियो निक्षिप्तिवर्गश्चिन्तात्रयी नयदसौ विविधा च वान्ताः ॥ मन्येत देतदखिलं निग
 मस्य सत्यं सात्मा व्यलं सुसुहृदः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥ ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाहनाथ
 शयणी नरसखः किञ्च नारदाय ॥ एकांतिनां भगवत्तत्तदकिञ्च नानापादा रविंदरज
 साधुतदेहिनां स्यात् ॥ २७ ॥ श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतं ॥ धर्मं भागवतं शुद्धं
 नारदादेव दर्शनात् ॥ २८ ॥ दैत्येषु त्राकचुः ॥ प्रकृता दत्तं वयं चापित नैन्यं विग्रहेऽहं
 एताभ्यां गुरुषु त्राभ्यां बालानामपि हीनैः ॥ २९ ॥ बालस्यांतः पुरस्यस्य महत्संगो दुर
 त्ययः ॥ छिन्धि नः संशयं सौम्यस्याज्ञे हि श्रं नकारणं ॥ ३० ॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे

भा.स.
१९

सप्तमस्कंधे प्रज्ञादचरित्रेषो ध्यायः ॥ दीनारद उवाच ॥ एवं दैत्यसुतैः दृष्टो महाभा
गवतोः सुरः ॥ उवाच स्मयमानस्तान् स्मरन् मरुतुना पितं ॥ प्रज्ञाद उवाच ॥ पित
रिप्रस्थिते स्माकं तपसे मंदराचलं ॥ सुदोयमंपरं च कुर्विबुधा नवान् प्रति ॥ १ ॥ पिपाति
कैरहिरिव दिशालोको पतापनः ॥ पापेन पापो न क्षीतिवदिनो वा स वा दयः ॥ ३ ॥ तेषा
मपि बलोजोगं निशम्या सुरयूथपाः ॥ बध्यमानाः सुरैर्नीता दुःखुः सर्वतो दिशः ॥ ४ ॥ क
जत्र पुत्रमित्रास्तान् गहनपशुपरिष्ठान् ॥ नावेक्ष्यमाणस्त्वरिताः सर्वे प्राणपरी
क्षवः ॥ ५ ॥ व्यजुं पद्मराज शिविरममराजयकांक्षिणः ॥ इन्द्रसुराजमहिषीमातरं मम
चाग्रहीत् ॥ दीनायमानां न यो द्विष्टां रुदतां कुररा मिव ॥ पदच्छयागतस्तत्र देवर्षिदह
रोपधि ॥ ७ ॥ प्राह मेनां सुरपतेनेतुमर्हस्य नागसां ॥ मुंचमुंच महाभाग सती परपरि

१९

ग्रहो ॥ ८ ॥ इन्द्र उवाच ॥ आस्ते स्याज्वरे वीर्यमविषत्यं सुरद्विषः ॥ आस्यतां यावत्प्रस
वं मोक्षेयं पदवीं गतः ॥ ९ ॥ नारदोवाच ॥ अयं निःकिल्बिषः साक्षान्महाभागवतो महान्
त्वयानप्राप्स्यते संस्थामनंता नुचरो वली ॥ १० ॥ प्रज्ञाद उवाच ॥ इत्युक्तत्वां विहा
येंद्रो देवर्षे मानयन् वच ॥ अनंतप्रियमन्नैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥ ११ ॥ ततो नोमा
तरमृषीः समाता यनिजाश्रमं ॥ आश्वस्ये होष्यतां वत्से यावन्नेमन्तु रणमः ॥ १२ ॥ तथे
त्यवात्सी देवर्षे रतिसाप्यकुतोभया ॥ यावत्तदैत्यपतिः घोरात्तपसेमं न्यवर्त्तत ॥ १३ ॥
कृषिपर्यचरन्तत्र भन्नापरमया सती ॥ अंतर्वत्नी स्वर्गमस्य क्षेमायेछाप्रसृतये
॥ १४ ॥ कृषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ॥ धर्मस्य तत्वं तानं च मामप्युद्दि
श्य निर्मलं ॥ १५ ॥ तनुकाजस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ॥ कृषीणा तु गृहीते

भा.स.
२९

मोनाधुनायजहात्स्मृतिः॥१६॥भवतामयिन्त्यात्मेयदिश्रद्धतेवचः॥वैशारदीयाः
श्रद्धातःस्त्रीवात्तानांनमेयथा॥१७॥जन्माद्याःषडिमेभावाद्दृष्टादेहस्यनात्मनः॥फला
नामिववृक्षस्यकालेनेश्वरमूर्तिना॥१८॥आत्मानित्योव्ययःशुद्धःएकसेत्रसआश्र
यः॥अविक्रियःस्वदृग्हेतुव्यपिकोसंग्यनावृतः॥१९॥एतैर्वादिशान्निर्विघ्नानात्मनोज
क्षणैःपरैः॥अहंममेत्यसद्भावंदेहादौमोहजंत्यजेत्॥२०॥संयथ्यायावमुहेमकारः
क्षेत्रेषुयोगैस्तद्विज्ञातुयात्॥क्षेत्रेषुदेहेषुतथात्मयोगैरध्यात्मवित्ब्रह्मगतिं
जमेत्॥२१॥अष्टौप्रकृतयःप्रोक्तास्त्रयएवहितकुलाः॥विकाराःषोडशाचार्यैःपुमा
नेकःसमन्वयात्॥२२॥देहस्तुसर्वसंघातो जगत्तस्युरिति विज्ञाः॥अत्रैवमग्न्यःपु
रुषोनेतिनेतात्यस्तत्त्यजेत्॥२३॥अन्वयव्यतिरेकेणविशुद्धेनांतरात्मनां॥सर्ग

२०

स्थानसमाभ्यायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः॥२४॥बुद्धेःजागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरिति त्रय
यः॥तोयेनैवातुभ्रयंतेसोध्यक्षःपुरुषःपरः॥२५॥पतिस्रिवर्णैःपर्यस्तैःबुद्धिमे
हैःक्रियोन्नवैः॥स्वरूपमात्मनोबुद्धेर्गंधवायुरिवान्वयात्॥२६॥एतत्तद्वाशेदिसं
सारोयुक्तकर्मनिबंधनः॥अज्ञानमूलोपायोपिपुंसःस्वप्नश्चेष्टते॥२७॥तस्मात्तत्र
वद्विःकर्त्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनां॥बीजनिर्हरणंयोगःप्रवाहोपरमोधियः॥२८॥
ततैत्रोपायसहस्राणामभयंभवतोदितः॥यदीश्वरेभगवतियथायैरंजसारतिः
॥२९॥युरुशुश्रुपयानक्तासर्वजिह्वापणेनच॥संगेनसाधुभक्तानामीश्वरगधनेनच
॥३०॥अद्यात्तत्कथायांचकार्त्तनेयुक्तकर्मणां तत्पादांबुरुहध्यानात्तद्विगेश्वरार्हणा
दिभिः॥३१॥हरिःसर्वेषुभूतेषुभगवानास्त ईश्वरः॥इतिभूतानिमनसाकामैसैःसा

धुमानयेत् ॥३२॥ एवं निर्जितषड्गैः क्रियते भक्तिरश्वरे वासुदेवेन गवति यया संजयते
 रतिं ॥३३॥ निराम्य कर्मणि युगाननुत्पन्नवीर्याणि लीलातनुनिःकृतानि ॥ यदातिहर्षोत्पु
 काशु गुरुदं प्रोक्तं च उजायति रौति नृत्यति ॥३४॥ यादाग्रहयस्तस्मादुरोभवत् क्वचिदस
 त्यादवक्रंदते जनं ॥ मुहुः श्वसनवक्तिहरेर्जगत्पतेनारायणे त्यात्मगतिर्गतित्रयः ॥३५॥ स
 दापुमानुक्तसमस्तबंधनस्तदावनाचातुरुक्ताशयाकृतिः निर्दग्धवीजातुशयोमहीय
 सा भक्तिप्रयोगेण वसत्यधोक्षजं ॥३६॥ अधोक्षजातं नमिहाशुमात्मनः शरीरिणः सं
 सृतिचक्रशासने ॥ तत्र ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो न जन्ध्वं हृदये हृदीश्वरं ॥३७॥
 कोतिप्रयासो सुरवाचकाहरेरुपासते खेहृदि छिन्नवत्सजः ॥ स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहि
 नां सामान्यतः किं विषयो पपादनै ॥३८॥ रायः कजत्रंपरावः सुतादयोगरहामहीकुंजरको

शभ्रमयः सर्वेयकामाः क्षणमंगुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियंवदां ॥३९॥ एवं हि
 लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्मवः सातिशयाननिर्मलाः तस्माददृष्टुतद्वयलंपरं भक्त्यै
 कयेनं न जतात्मनश्चये ॥४०॥ परधर्म्येह कर्मणि विद्वन्मानवसकृन्नरः ॥ करोत्यतो विप्रया
 सममोघं विंदते फलं ॥४१॥ सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्प्य रह कर्मणः ॥ स आप्नोतीह पादुःखम
 नीहायाः सुखवर्तन ॥४२॥ कामान् कामयते काम्यै र्दर्थमिह पुरुषैः ॥ स वै देहसुपारको न
 पुरेयात्पुपैति च ॥४३॥ किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः ॥ राज्ञं कीरागतामात्यभूता
 साममतास्यदा ॥४४॥ किमेतैरात्मनस्तुलैः सह देवेन न श्वरैः ॥ अनर्थै र्थसंकारौ नित्यानंद
 महोदधैः ॥४५॥ निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान् देहभूतो सुराः ॥ निषेकादिष्वस्यासुक्तिरप
 मानस्य कर्मभिः ॥४६॥ कर्मण्यारभते देहादेहेनात्मानुवर्तिना ॥ कर्मभिस्तनुते देहसुभ

भा.स.
२२

यंतविवेकिनः॥४७॥ तस्मादर्थश्चिकामाश्रधर्माश्च यदपाश्रयाः॥ मजतानीहयात्मानमनीहं
हरिमीश्वरं॥४८॥ सर्वेषामपि च तानां हरिरात्मे श्वरः पितुः॥ भूतैर्महद्भिः स्वभूतैः कृतानां जी
वसंज्ञितः॥४९॥ देवासुरेमनुष्यावायसोगंधर्वएव च॥ जनन्मुकुंदचरणं स्वस्तिमानस्याद्य
थावयं॥५०॥ जलं हि जलं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः प्राणनायमुमुकुंदस्य न व्रतं न बहु ज
त॥५१॥ न दानं न तपो नेत्यानशौचं न व्रतानि च॥ प्रायते मजया भक्त्या हरिरन्यविडं वनं
॥५२॥ ततो हरे भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः॥ आत्मोपम्येन सर्वत्र सर्वं भूतात्मना श्वरे
॥५३॥ दैत्येयाय श्वरसांसि स्त्रियः शूद्रा व्रजौकसः॥ खगामाः पापजीवाः संसित्युत्ततां
गताः॥५४॥ एतावनि वलोक्येस्मिन् पुंसः स्वार्यपरस्मृतः॥ एकांतभक्तिगोविंदे यत्सर्वं
त्रतहीक्षणं॥५५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे प्रकादचरित्रे सप्त

२२

मस्कंधे प्रकादचरित्रे सप्तमोऽध्यायः॥७॥ नारद उवाच॥ अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तद
बुवर्णितं जगदुर्निरवयत्वा नैव पुर्वबुद्धिं क्षितं॥१॥ अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकांतसं
स्थिताः॥ अजस्रं भीतस्वरितो राक्षसावेदयद्यथा॥२॥ श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनया
नयं कोपावेशच जगत्रः पुत्रं हंतुं मनो रधे॥३॥ सिद्धापुरुषया वाचा प्रकादमतदर्हणं आ
हेक्षमाणः पापेनतिरश्चानेन चक्षुषा॥४॥ प्रश्रया वनतं दंतं वधं जलिमवस्थितं सर्पः प
राहत इव श्वसन् प्रकृतिहारुणः॥५॥ हे दुर्विनीतमंदात्मन् कुजभेदकराधम॥ स्तब्धं म
छासनोद्धतं नेष्ये त्वाद्ययमक्षयं॥६॥ क्रुद्धस्य यस्य कं पंते त्रयो लोकाः सहे श्वराः तस्य मे
नीतवन्मूढरासनं किं वलोक्य गाः॥७॥ श्रीशुक उवाच॥ इतीरितं वचः श्रुत्वा पितुः
धीमान् हरेः प्रियः॥ प्रकादः प्रणतः प्राह गतनीः प्रहसन्निवा॥८॥ प्रकाद उवाच॥ न के

भा.स.
२३

वलं मे भवतश्च राजन वै वलं वलिनां चापरेषां परे वरे मीस्थिरं तं गमाये ब्रह्मादयो
येन वशं प्रणीता ॥ १८ ॥ स ईश्वरः काल उरु क्रमो सावोजः सत्वं वलं मेन्द्रियात्मा ॥ स एव
विश्वं नयमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यन्ति गुणत्रयेण ॥ १९ ॥ जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्म
नः समं मनोधस्त्वनसंति विधिषा ॥ कृते जिता रात्मन उत्यय स्थितास्तद्विघ्नं तस्य मह
त्समहं ॥ २० ॥ हस्य नृपुण्येन विजित्य तु पतो मन्यं त एके स्वजितादिशोदशा जितात्मनो
तस्य समस्य देहिनां साधो समो ह ॥ प्रभवा कुतः परे ॥ २१ ॥ हिरण्यकशिपू रुवाच ॥ ॥ अ
कं त्वमर्तु कामो सियो तिमात्रं विकल्पसे ॥ सुहृद्गणं हि मंदात्मन नुस्यु विप्रवाणि ॥
॥ २२ ॥ यस्त्वयामं दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वर ॥ कासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्संभवे न ह
श्यते ॥ २३ ॥ सो हं विकल्पमानस्य रिशकायात् हरामिते गोपायेत हरिस्त्वाद्ययस्ते शरण

२३

मीसितो ॥ २४ ॥ श्री नारद उवाच ॥ एवं दुरुक्तैर्मुडिरर्ह्यनृपा सुतं महाभाग वतं महासुर ॥
खड्गं प्रगृह्योत्यति तो वरा स नात्संभ्रंत ताडाति बलः स्वमुष्टिना ॥ २५ ॥ तथैव तस्मिन्नि
न होति भीषणो बभूव येनो उकटाहमस्फुटत् ॥ पंचैस्वधिघ्नो पगतं त्वजादय ॥ सुत्वास्व
धामाप्स्यमंगमे निरे ॥ २६ ॥ स विक्रमनृपुत्र वधे सुरेजसा निशम्य निष्क्रादिमपूर्वमद्भुतं
च्यंतः सभायां न ददर्श तत्पदं वितत्र सु ॥ येन सुरा रिष्य पा ॥ २७ ॥ सत्यं विधातुं निज नृत्य
भाषितं व्यासि च नृते घृष्टिलेषु चात्मन ॥ अदृश्यता त्पद्म रूपमुद्धरत्संभवे सभायां
तमृगं न मानुषं ॥ २८ ॥ स सत्त्वमेवं परितो विपश्यन् स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानं ॥ नायं म
गो नापि नरो विचित्रमहो किमेतत्तदमृगं प्ररूपं ॥ २९ ॥ मामां स मानस्य स सुस्थितो यतो
नृसिंहरूपं तदलंभयानकं ॥ प्रतप्तचामी करचंडो च नं स्फुरत्सटाके सरजं प्रिता

ना. स. ननं॥२०॥ करालं दंष्ट्रकरवाजचंचनं सुरंगं तजिकं नकुटां मुखोच्चरणं॥ सद्यो ध्वजिगिरिकंद
 २४ रद्भुतं व्यान्नास्यनासं हनुभेदभीषणं॥२१॥ दिविस्मृशं त्रकायमहाधर्षिवरं ग्रीवो वक्षस्थल
 मल्पमध्यमं॥ चंद्रां शुगौरैः तुरितंत नरुहैर्विधकनुजानीक शतं न स्वायुधं॥२२॥ दुरासदं स
 वनिजं नखायुधं प्रवेकविज्ञावितदैत्यरा नवं॥ प्रायेण मेयं हरिणोरुमायिनावधः स्मृतो ने
 न समुत्पद्यते न किं॥२३॥ एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतत्त गदायुधो नरदत्तं सिंहं प्रतिदैत्यकुजरा॥ अलक्षि
 तो ग्रीपतिनः पतंगमो तदा नृसिंहौ जसिमो सुरस्तथा॥२४॥ नरद्विवित्रं खलु मत्वधामनि
 स्वतेजसा यो नु पुरा पिबतमः॥ ततो निपद्याम्यहनन्महासुरेरुषान् सिंहं गदयो रुवेगया
 ॥२५॥ तं विक्रमं तं सगदं गदाधरो महोरगं ताक्ष्यमुतो यथाग्रहीत्॥ स तस्य हस्तोत्कलितो त
 दासुरो विक्रीडितो यद्दहिर्गुत्मतः॥२६॥ असाधुमन्यं तदहौकसो मराघनच्छदा

२४

नारतसर्वधिप्रपाः॥२७॥ तं मन्यमानो निजवीर्यशंकितं यद्वस्तु कौ नृहरिं महासुरा॥ पुन
 स्त्वमासक्ततरवद्रचर्मणी प्रगल्भवेगेन जितश्रमो मूर्धो॥२८॥ तं श्येनवेगं शतचंद्रवर्त्मभिश्च
 रंतमच्छिद्रमुपयधो हरिः॥ कृत्वा ह हासं स्वरमुत्सन्नोच्चरणं निमीलिताक्षं जगद्देमहाजवः
 ॥२९॥ विषकस्फुरं तं ग्रहणातुरं हरिर्व्याजो यथाखुं कुलिशाक्षतत्वं च॥ धार्यु रुमायात्यद
 दारजीजयानरेयध्याहिं गुरुडो महाविषं॥३०॥ संरंभेदुः प्रेक्ष्य कराललोचनो व्यान्ना ननो
 तं विलिह नृस्वजिह्वा॥ अस्मकजवाक्रारुणके सराननो यथात्रमाजीधिप हत्यया हरिः
 ॥३१॥ नखांकुशेत्यादित हत्सरोरुहं विसृज्य तस्यानुचरा नुदायुधान्॥ अह नृसमं तान्न स
 रास्त्रपाणिनिहेदिं उग्रयो नुपया नृसहस्रशः॥३२॥ स रावधूताजजराः परापतत्त गदा
 अतत्तद्विमुहरो विषः॥ अं नो धयः श्वासहता विचुक्षुर्नु निरिहतादिगि नाविचु

कुशुः॥३३॥ द्यौस्तत्सदोक्तिमविमानसंकुजाप्रोत्सर्पतिस्माचपदातिपादिता॥ शैलाः समु-
त्प्लुतुरमुष्यरंहसासरोविषासंकु कुनोनरेतिरे॥३४॥ ततः सनायासुपविष्टमुत्तमे
नपासनेसंनततेजसंविभुं॥ अजसितदैरयमत्यमर्षणं प्रचंडवक्रं नवजाजकश्च
नः॥३५॥ निशम्यलोकत्रयमस्तकज्वरंतमाहदैत्यं हरिणाहतं मधे॥ प्रहर्षवेगोक्तलि-
ताननामुहुः प्रसूनवर्षैर्वर्षुः सुरस्त्रियः॥३६॥ तदाविमानावालिभिर्नभस्तजंदिर-
भतांसंकुजमासनाकिनां॥ सुरानकादुंदुन्योयजग्निरेगंधर्वमुख्याननृतुर्जगुः स्त्रियः
॥३७॥ तत्रोपब्रज्यविवुधाब्रह्मैत्रगिरिशारदयः॥ ऋषयः पितरः सिद्धाविद्याधरमहोरगाः
॥३८॥ मनवः प्रजानां पतयोगंधर्वसिरचारणाः॥ यक्षाः किंपुरुषास्तातवैतालाः सि-
द्धकिंनराः॥३९॥ तेविष्णुपार्षदाः सर्वे सुनंदकुमुदादयः॥ मूर्ध्नि वक्षंजलिपुटाः आ

सीनंतीव्रतेजसं॥ ईडिरेनरशार्द्धं नातिदूरचराः श्यकः॥४०॥ विष्णुपार्षदा ऊचुः॥॥ न
तोऽस्म्यनंतायदुरंतशक्तयेविचित्रवीच्ययिपवित्रकर्मणे॥ विष्णुस्यसर्गस्थितिसंघ-
माद्रुणैः स्वलीजयासंधतेः व्ययात्मने॥४१॥ रुद्र उवाच॥॥ कोपकाजोयुगंतसेहतो
यमसुरोत्पकः तत्सुतं पाशुपसुतं नक्तं नक्तवत्सल॥४२॥ रुद्र उवाच॥॥ प्रत्यानीताः
परमभवतात्रायतानः सनागादैत्याक्रांतं हृदयकमलं त्वहं प्रत्यबोधि कालग्र-
स्तं किं यदिदमहोनाथ शुश्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बुद्धमतां नारसिंहाः परैः किं॥४३॥
रुषय ऊचुः॥ त्वं नस्तपः परममात्ययदात्मतेजोयेनैदमादिपुरुषात्सगतं ससज्जीत-
दिप्रभुसममुनाद्यशरण्यपाजरशाग्रहीतवपुनरन्वसंस्था॥४४॥ पितर ऊचुः॥
आद्यानिनोधिबुधुजेप्रसभंतर्जैर्ज्ञानितार्थसमयेपितितोऽसम्यः॥ तस्योदरत्र

त्रा.स.
२६

खविहीर्षव्याच आर्त्तस्मै नमो नृहरये खिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४५ ॥ सिद्धा ऊचुः ॥ योनोगतिं
योगसिद्धामसाधुरहर्षीतयोगतपोवेजेन ॥ मानादयेति नरे वै विहरतस्मै तुभ्यं प्रणताः
स्मो नृसिंह ॥ ४६ ॥ विद्याधरा ऊचुः ॥ विद्यां एष गृधराण्यपावुराद्यां न्यषेधदक्षो वज्रवीर्य
सः स येन संख्ये पशुवद्धत संमायानृसिंहं प्रणताः स्मनित्यं ॥ ४७ ॥ नागा ऊचुः ॥ ॥ ये
नपापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि रत्नानि न ॥ तत्तद्वक्षाः पाटनेनासां दत्तानं दनमोस्तुते ॥ ४८
मनव ऊचुः ॥ ॥ मनवो वयं तव निदेशकारिणो हिति जेन देव परिभूतसेतवः ॥ नव
ताखलः स उपसंस्कृतः प्रभो करवामते किमनुशाधिकिं कराव ॥ ४९ ॥ प्रजापतय
ऊचुः ॥ प्रजेश वयं ते शान्तिमृशानयेन प्रजावै स जामो निषिद्धा ॥ स एष त्वया भिन्न
वक्षा तु शे ते जगन्मंगलं स त्वमर्त्तवितारः ॥ ५० ॥ गंधर्वा ऊचुः ॥ ॥ वयं विभो तेन

२६

रनाद्य गायका लोकात्प्रसात् वीर्यवज्जौ जसा कृताः ॥ स एष नीतो नवतादृशमिमां किं
सुत्ययस्यः कुशलायकल्पते ॥ ५१ ॥ यक्षा ऊचुः ॥ ॥ हरेत वां घ्निपंकजं नवायवर्गमाश्रि
ताः ॥ य एष साधुरुद्धयः त्वया सुरः समापितः ॥ ५२ ॥ गायका ऊचुः ॥ ॥ वयमनुचरमु
ख्याः कर्मनिस्ते मनोतैस्तद्दृष्टि सुतेन प्रापिता वाहकत्वं स तु जनपरितापंत
कृतं जानता ते नरहरमुपनीतः पंचतापं च विंशः ॥ ५३ ॥ किंपुरुषा ऊचुः ॥ ॥ वयं
किंपुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वर ॥ अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुनियदि ॥ ५४
सनासह ऊचुः ॥ ॥ सनासु सत्रेषु तवामजं यशोगीता सपयं मिह तीजनामहेय
त्वां यनैषीत् नृशमेष दुर्जनो दिष्टा हतस्ते न गवन् यथा मयः ॥ ५५ ॥ किं नरा ऊचुः
वयमीशा किं नरगणास्तवा तु गदिति जेन विष्टमनुनातु कारिता ॥ नवताहरे स

वृत्तिनोवसाहितो नरसिंहनाथविभवाय नो नव ॥५६॥ विष्णुदत्ता ऊचुः ॥ अथैतद्विनिरूप
मद्भुतं ते दृष्टं नः शरणं सर्वलोकशमी सोयं ते विधिकर इति विप्रशस्यं देते निधनमव
ग्रहाय विप्र ॥५७॥ इति श्री नागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हिरण्यकशिपुवधे अष्टमोऽध्या
यः ॥८॥ नारदीवाच ॥ एवं पुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरस्सरः नोपेतुमशक्यं न्युसरं न सुदु
रसदं ॥ सावत्सदुं दुर्निरवां पुष्पवृष्टिनि यासुरा नोत्सहेजसरां चकुरप्रसाद्य महाह
रिं ॥ सर्वत्रैको कनेतारो रियसिंहं पुरादयः ॥ इरात्र प्रोजयस्तस्युर्न मंतो युद्धनैरवं ॥ इति प्र
सादयितुं भीता ज्वलंतं सर्वतोमुखं ॥ प्रकादमागत्य शनैः ऊचुः देवं प्रसादय ॥९॥ अत्रुगहा
घनः साधो त्वं हि नाथ स्य वक्ष्ये ॥ त्रैलोक्यस्या नयं दद्याद्यथा स्वामी तथा कुरु ॥१०॥ साक्षात्
श्रीः प्रेक्षिता देवैर्दृष्टा तन्महद्भुतं ॥ अदृशान्मुनैर्वत्सानोपेया यशोकिताः ॥ इति प्रका

दं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमंतिके ॥ तानप्रशमयोपै हि स्वपित्रे कुपितं प्रभुं ॥१०॥ तथेति श
नकैराजन्महाभागवतोर्नक ॥ उपेत्य भुविकायेन न नाम विधत्तां जलिः ॥ अथ वक्ष्यामि दत्ता
यः स पपाताय दंडवत् ॥११॥ उत्थाप्याश्वास्य तं नक्तं पार्श्वतस्तत्प्रदर्शितान् ॥ सुरान् भुवि सुदूर
स्थानान् लोके सुधादृक् ॥१२॥ ततो जयजयेत्युच्चैः सुवतां नमतां समं ॥ तत्तद्दृशादृष्टि
नां सानंदः संभ्रमो नवत् ॥१३॥ यत्प्रादसं मार्जवै जालिताया जक्ष्याः कदा सा च जमात्र
दृश ॥ दृश्यंति देवाः सततं कृतार्थास्ते नैव साक्षात् किमु चारुदृष्टा ॥१४॥ तंतुदुबुक्ते सुप
गम्य नक्ताः प्रसीद गोविंद जगन्निवास ॥ द्रष्टुं महौजस्तवरूपमीदृक् शक्ता वयं ते शविनो
विनामः ॥१५॥ इत्यर्थितस्तैः शरणतो वरेण्यस्ततो जगत व्यापित दैव नैजं ॥ नवा सुदीर्णमि
ज चंद्रिका यामाकाद नं सर्वमयश्चकार ॥१६॥ स्वपादमूले पतितं तमर्जकं विजोक्ते देहः

भा.स.
२८

रूपयापरिपुतः॥उत्थाप्यतत्रशामिर्दिधातृकरांबुजंकाजादिवित्रस्तधियांरुताभयं
॥१४॥सतत्करस्यश्रुताविजाशुभःसपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः॥तस्यादपग्रंहरिनि
वृत्तोदधौहृष्यन्ननुःकिन्नरुदश्रुजोचनः॥१५॥असौषीतहरिमेवायमनसासुसमाहितः
प्रेमगजदयावाचातम्यस्तद्वदयस्रणाः॥१६॥प्रकादउवाच॥ब्रह्मादयःसुरगणामुन
योयसिद्धाःसत्त्वैकतानमतयोवचसांप्रवाहैःनाराधितुंपुरुषुणैरधुनापिपिपुःकिं
तोष्टुमहसिसमेहरिरुज्जातेः॥१७॥मन्येधनानिजनरूपतपःश्रुतौजसेजःप्रभा
ववज्रपौरुषबुद्धियोगाः॥नाराधनायहिनवंतिपरमस्यपुंसोभक्त्यातुतोषमगवान्
गजसूयपाय॥१८॥विप्रात्रद्विषट्पुण्युतादरविंदनामपादारविंदविमुखवात्प्रप
चंवलिहं॥मन्येतदर्थितमनोवचनेहितार्थप्राणंपुनातिसकुजंननुभूरिमानः॥१९॥

२८

नैवात्मनःप्रभुरयंनिजज्ञानपूर्णमानंजनानुविदुषा॥करुणोत्तुणीते॥यद्यज्जनोभगवते॥
विदधीतमानंतच्चात्मनेप्रतिसुखस्ययथासुखश्री॥२०॥तस्यादहंविगतविप्रवर्षश्चरस्यस
र्वात्मनामहिगणामिययामनीषं॥नाचो जनागुणविसर्गमनुप्रविष्टःपूयेतयेनहिपुमा
ननुवर्णितेन॥२१॥सर्वेत्समीविधिकरास्तवसत्त्वधाम्नोब्रह्मादयोवयमिवेशतवोद्धितं
त॥सेमायनृतयउतात्मसुखायवास्यविक्रीडितंभगवतोसुचिरवतारैः॥२२॥तद्युक्त
मन्युमसुरश्चहतत्वयाद्यमोदेतसाधुरपितृश्विकसर्पहत्या॥लोकाश्चनिर्वृतिमिताः
प्रतियांतिसर्वेनसिंहनाथविजवायजनाः॥स्मरंति॥२३॥नाहंविनेम्यजिततेतिभयानका
स्यजिह्वाकनैत्रनरकुरीरनसोप्रदंष्ट्रात्॥अंत्रस्त्रज॥क्षतेजकेसररंक्कुक्कुरात्रिकुदिभी
तदिगिभादरिभिन्नखायात्॥२४॥असौसयहंरूपएवत्सन्नदुःमहोप्रसंसारचक्र

भा.स.
२९

कदनात्प्रसतां प्रणीत बधः स्वकर्मभिरुशतमतेन्द्रिभूतं प्रीतोपवर्गमिरणं कर्षमे
कदातु ॥ २५ ॥ यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसंयोगजन्मशोकाग्निनासकजयोनिषु दह्यमानः
दुःखौषधंतदपि दुःखमतद्विधाहं नमन् नमामिव दमेतव दास्ययोगं ॥ २६ ॥ सोहं प्रिय
स्य सुहृदः परदेवतायाजीजा कयास्तवन सिंह विरंच्यगीता ॥ अंजस्ति तम्यं नु गृह्णान्
गुणविप्रमुक्तो दुर्गालिते पदयुगाजयहंससंग ॥ २७ ॥ बालस्य नेह शरणं पितरौ न सिं
हनार्त्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौ ॥ तप्तस्य तत्प्रतिविधि र्दहं जसेष्टस्तावत्विनो
ननु नृतां त्वदुपेक्षितानां ॥ २८ ॥ यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्माद्यस्मै यथा यदुत तत्परः
परो वा भावः करोति न करोति एष कस्वभावः संचोदितास्तदखिलं नवतः स्वरूपं ॥
॥ २९ ॥ मायामयः स्रजतिकर्ममयं वजीयैः जाकालेन चोदितगुणानुमते ननु स ॥ छं

२९

दोमयं यदजयार्पितघोडशरं संसारचक्रमज्जकोतितरेत्त्वदन्य ॥ ३० ॥ सत्वं हि नित्य
विजितात्मगुणा स्वधाम्नाकाजो वशीकृतविसृज्य विसर्गशक्तिः ॥ चक्रे विसृष्टमजये श
रघोडशारे निपाद्यमानमुपकर्षति भो प्रपन्नं ॥ ३१ ॥ दृष्टमयादिविविन्नोखिलधिष्णपाना
मायुः ॥ श्रियो विनवर्द्धतियो न जनोयं येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजंभित नृर्विस्फू ॥
र्जितेन तुलिता ॥ सतु ते निरस्ता ॥ ३२ ॥ तस्मादमृस्तनु नृतामहमाशिषो जगद्युः श्रिये
विनवमैत्रियमा विरंच्यात् ॥ नेहामिते विलुलिता नुरुविक्रमेण काळात्मनो मनप
यानि जन्त्यपाश्व ॥ ३३ ॥ कुत्राशिषः श्रुतिमुखामृगतस्मिन् रूपा ॥ केदं कलेवरमशेष
रुजां विमोह ॥ निर्विद्यते ननु जतो यदपीति विद्वान्कामानलमधुजवै ॥ रामयन्
दुरापै ॥ ३४ ॥ काहं रजः प्रनवर्द्धितमोधिकेस्मिन् जातः सुरेतरकुले कतवानुकंप

म.स.
३०

या न ब्रह्मणो न तु भवं स्य न वैर माया यन्नेर्षितः शिरसि यत्र करः प्रसादः ॥ ३५ ॥ नैषा पशव
रमतिर्न वितो न तु स्यात् जंतो यथात्म सुहो जगतस्तथापि ॥ संसेवया सुरतरो रिवने प्रसा
दः सेवानुरूप सुदयो न पशव रत्नं ॥ ३६ ॥ एवं जनं निपतितं प्र न वाहिकूपे कामात्रिकामम
नुयः प्रतपन् प्रसंगात् ॥ कृत्वात्मसात् सुरर्षिणा जगत्तद्गद्गीत सो हं कथं नु विमजेत व न
त्यसेवां ॥ ३७ ॥ मत्प्राण रक्षणमनंत पितुर्वधश्च मन्ये स नृत्यरूपि वाक्यमंतं विधातुं ॥ बद्धं
प्रगल्भ्य यद्वोचदसिद्धिं वत्सुत्वा माश्वरो मरुपरो वतु कं हरामि ॥ ३८ ॥ एकस्त्वमेव जगदे
तदमुष्य यत्त्वमाद्यंतयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च ॥ सृष्ट्या गुणव्यतिकरं निजमाययेदं
नानैव तैरवसितस्तदु प्रविष्ट ॥ ३९ ॥ त्वं वा इदं सदसदीश न वांस्तत्रो न्यामाया यदात्म
परबुद्धिरियं तपायाः ॥ यद्यस्य जन्मनिधनं स्थितिरीक्षणां च तदैतदेव वसुकाजवदिष्ट

३०

तर्वाः ॥ ४० ॥ न्यस्येदमात्मनि जगद्विजयां बुमध्ये शेषात्मनानि जसुरवातु भवो निराहः ॥ यो
गेन मालित दृगात्मनि पीतनिद्रसुर्ये स्थितो न तु तमो नु उणां श्रयं स्वे ॥ ४१ ॥ तस्यैव तेव
पुरिदं निजकाजशास्त्रासे चोदिता प्रकृतिधर्मिण आत्मरूपं ॥ अं न स्य नंतं शयनादिरम
त्समाधेर्नानेर नृत्य कणिका वटवन्महाज्वा ॥ ४२ ॥ तत्संभवः कविरतो न्यदपश्यमा
नस्त्वां बीजमात्मनि ततं स्ववह्निर्विचिंत्य नाविंददृशतमश्रुनिमज्जमानो जातेः कुरे
कथमुहोपजमेतबीजं ॥ ४३ ॥ सत्वात्मयो निरतिविस्मितश्चास्थितो ज्वं कालेन तीव्रतप
सापरिशुद्धनावः ॥ त्वामात्मनी शत्रुविगंधमिवाति सूक्ष्मं नूतं प्रियाशयमयेविततंदद
त् ॥ ४४ ॥ एवं सहस्रवदनां प्रिशिरः करोरुनासान्यकर्णनयना नरणा सुधाद्यं ॥ मायाम
यंसदुपजक्षितसंनिवेशं दद्यामहापुरुषमापुपुदं विरंच्यः ॥ ४५ ॥ तस्मै न वा नृहयशि

ना. स.
३१

रस्तनवंचविनदेरदुहावतिवजौमधुकैरभारयो॥ हत्वा नयनश्रुतिगणासुरजस्तमश्च
सत्वंतवप्रियतमाननुमानयंति॥४६॥ हत्वं नृतिर्यगिदेवमपावतारैर्जेकान् विभावयसि
हंसिजगत्प्रतीपान्॥ धर्ममहापुरुषपासियुगानुवृत्तं उत्रः कलौ पदमवस्त्रियुगोप्यस
त्वं॥४७॥ नैतन्मनस्तव कथा सुविकृतनाथ संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधुतीव्रं॥ कामातुरं हर्ष
शोकनपैषणार्त्तितस्मिन्नकथं तव गतिं विमृशामि दीन॥४८॥ जिह्वैकतोच्युतविकर्ष
तिमावितृप्तारि श्रोत्य तस्त्वगदरं श्रवणं कुतश्चित्॥ ध्याणोन्यतश्च पञ्चदृक्कचकर्म
शक्तिर्वक्ष्यः सपन्म इव गेहपतिरुनंति॥४९॥ एवं स्वकर्मपतितं नववैतरण्यमन्योन्य
जन्ममरणान्न नीतनीते॥ पश्यन् जने च स्वपरिग्रहवैरमंत्रं हंतेति पापचरपीष्टहि
मूढमय॥५०॥ को नृत्तते विजगुरौ न गवन् प्रयास उच्चारणे स्य नवमोचनलोपहे

३१

तो॥ मूढेषु वै महदुग्रह आर्त्तबंधो किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां न॥५१॥ नैवोद्धिजे
परमदुस्त्यजवैतरण्यास्त्वदीर्याय नमहामृतमग्रविन्ना॥ शोचेततो विमुस्वचेतस ई
द्वियार्थस्य माया सुखाय भरमुद्धतो विमूढान्॥५२॥ प्रायेण देवमुनयः स्वविमुक्तिकामा
मौनं चरंतां विजने न परार्थनिष्ठाः नैतान् विहाय रूपणान् विमुमुक्ष एकोनान्यं त्वदस्य
शरणं नमतो नुपश्य॥५३॥ मनैशु नादिगृहमधिमुखं हितुं कंक्ष्यने न करयोरिव दुः॥
स्वदुःखं तप्यंति नेह रूपणा बहुदुःखनाजः कंरुति वन्मनसि जं विषहेतधीर॥५४॥
मौनव्रतश्रुततपोध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजयममाध्ययश्चापवर्ग्यी॥ प्रायः पुरं पु
रुषते त्वजितेन्द्रियाणां वात्तमिवं त्युतनवात्तमुदांभिकानां॥५५॥ रूपे इमे सदसतीतव
वेदमृष्टे बीजां कुणविवनचान्यदरूपकस्य सुक्ता॥ समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां यो

भा.स.
३२

गेनवक्रिमिवहसुषुनान्यतः स्यात् ॥ ५६ ॥ त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदंबुमात्राप्रारोत्रियाणि
हरयंचिदुत्रहश्च ॥ सर्वं त्वमेव च गुणो विगुणश्च भूमानान्यत् त्वदस्यपि मनोवचसा
निरुक्तं ॥ ५७ ॥ नैते गुणानगुणिनो महदादयो ये सर्वे मनः प्रभृतयाः सह देवमभ्यः ॥ आ
द्यंतवंत उरुगायविदंति हित्वा मेवं विमृश्य सुधियो विरमंति शब्दात् ॥ ५८ ॥ तत्रेह नम
नसः स्तुतिकर्म प्रजाकर्मश्च तिश्चरणयोः श्रवणं कथायां संसेवया त्वयि विनेति वडं
गयात् किं न किं न नः परमहंसगतौ जनेत ॥ ५९ ॥ नारदो वाच ॥ ॥ एतावद्वर्णितं गुणो
भक्त्या भक्तेन निगुणः ॥ प्रकृष्टं प्रणतप्रीतो यतमत्पूरभाषत ॥ ६० ॥ श्रीभगवानुवा
च ॥ ॥ प्रकृष्टं भद्रं प्रते प्रीतो हं ते सुरोत्तम ॥ चरं वृणीष्यामि तं कामपूरोऽस्य हं नराणां
६१ ॥ मा प्रीणयत आशुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ॥ दृष्ट्वा मां न ह्यनर्जं तु रात्मानं ननु म

३२

हति ॥ ६२ ॥ प्रीणंति त्वय्यमां धीराः सर्वं नावेन साधवः ॥ श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासा
वाशिषां पतिः ॥ ६३ ॥ श्रीनारदो वाच ॥ ॥ एवं प्रजो न्यमानोऽपि वरैः लोकप्रजो न नै ॥ एकं
तित्वात् न गवति नै उत्वात् तत्सुरोत्तमः ॥ ६४ ॥ ॥ इति श्रीभगवते महापुराणे सप्त
मस्कंधे प्रकृष्टं स्तुतिर्नवमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ श्रीनारदो वाच ॥ ॥ भक्तियोगस्य तत्सर्वमंत
रायतयार्जकः ॥ मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमानमुवाच ह ॥ १ ॥ प्रकृष्टं उवाच ॥ ॥ मामां
प्रजो नयोत्पन्न्यासक्तं कामेषु नै वरैः तत्संगमो नो निर्विण्णेषु मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ २ ॥
नृत्यजस्रगजिज्ञासुभक्तं कामेषु चोदयत् ॥ भवान्संसारबीजेषु हृदययंघ्रिषु प्रभुः
॥ ३ ॥ नान्यथा ते विजगुरोः घटेषु करुणात्मनः ॥ यस्त आशिष आशास्ते न स नृत्यः स
वैवर्णिकः ॥ ४ ॥ आशात्यानो न वै नृत्यः स वैवर्णिकः ॥ ५ ॥ आशात्यानो न वै नृत्यः स्वामिन्या

त्रिष आत्मनः॥ न स्वामी नृत्यतः स्वाम्यमिह उरयोराभिचारिषः॥ ४॥ अहं स्व कामस्व
 प्रकृत्स्व च स्वाम्यनपाश्रयः नान्यथेहादयोरप्येति जसेव कयोरिव॥ ५॥ यदि रासात्
 समेकामान्वरं स्वं वरं दर्शनाः॥ कामानां हृष्टं संरोहं भवतस्तु वरणे वरं॥ ६॥ इन्द्रिया
 निमनः प्राणारात्मा धर्मो धृतिर्मतिः॥ ७॥ श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यति तन्म
 ना॥ ८॥ विष्णुं च तियरा कामाभ्यान्वामनसि स्थिता च॥ तर्ह्येव पुंडरीकाक्ष भगवत्वा
 यकल्पते॥ ९॥ उन्नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने॥ हरये ह्युत सिंहाय ब्रह्मणे प
 रमात्मने॥ १०॥ श्रीभगवानुवाच॥ नैकांतिनो मे मयि जातिहात्रिषराश्रमसतेषु त्रच
 ये न वदधिधा॥ अथापि मन्वंतरमेतदत्र दैत्ये श्वराणामनुभुंश्च भोगात्॥ ११॥ कथाम
 दीयाजुषमाणः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनि संतमेकं॥ सर्वे हि नृतेष्वधियज्ञमीशं

यजस्व योगेन च कर्महितम्॥ ११॥ भोगेन दुष्टं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन
 हित्वा॥ कान्तिं विष्णुं च सुरलोकगीतां विताय मामेष्यसि मुक्तवं वंध॥ १२॥ य एतत्
 कीर्त्तयेत् मत्संस्तुयान्ति मितं नरः॥ त्वां च मां च स्मरत् काले कर्मबंधादिमुच्यते॥ १३॥
 प्रजाद उवाच॥ वरं वरय न इति वरं देशान्महेश्वर॥ यदनिंदन् पिता मे त्वां विद्वांस्तेज
 सरोऽश्वरं॥ १४॥ विद्वां मर्षाशयः साक्षात् सर्वलोकगुरुं विष्णुं॥ आददेति मृषादृष्टिस्त्वज्ज
 के मयि चाधवात्॥ १५॥ तस्मात् पिता मे पूजयेत्तदु रंता दुस्तगदधात्॥ पूनस्तेषां गसंदृष्ट
 स्तदा रूप एव त्मज्ज॥ १६॥ श्रीभगवानुवाच॥ त्रिः सप्तभिः पिता पुत्रः पितृभिः सह ते
 नघं यस्मादस्म्यग्रहे जातो भवान्वैकुण्ठपावनः॥ १७॥ यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशंताः
 समदर्शिनः साधवः समुदाचारास्तैः पूज्यं त्यपि कीकटा॥ १८॥ सर्वात्मनानां हि संति नृ

भा.स.
३४

तत्रामेषु किंचनः॥ उच्चावचेष्टुदैत्ये इमं प्रावेन गतस्य हाः॥ १९॥ नवंति पुरुषा लोके म
नृकास्त्वामनुव्रताः॥ नवानमेव लुप्तकानां सर्वेषां प्रतिरूपधरः॥ २०॥ कुरु त्वं प्रेत
कार्याणि पितुः इतस्य सर्वशः॥ मदंगस्य शनिनांगलोकान्यास्य सिमुप्रजाः॥ २१॥
पैत्र्यं च स्थानमातिष्ठयथोक्तं ब्रह्मवादिभिः॥ मय्यावेत्यमनस्तात कुरु कर्माणि मत्प
रः॥ २२॥ नारदोवाच॥ प्रकृदोपितया च केपितुर्यत्सां परापिकं यथाहमगवाग्र
जननिषिक्तो हि ज्ञो नमैः॥ २३॥ प्रसादमुमुखं दृष्ट्वा हरिं नरहरिं हरिं श्रुत्वा वाग्निः प
वित्राग्निः प्राह देवादिनिर्वृतः॥ २४॥ ब्रह्मोवाच॥ देवदेवास्विलाधस्य नूतनावनष्ट
वर्जः दिष्टाने निहतः पापी लोकसंतापनो मुरः॥ २५॥ यो सौ जगद्वरो मत्तो नवधो म
मसृष्टिभिः॥ तयो योगवजो नृदः समस्तनिगमानहत्॥ २६॥ दिष्टास्य तनयः साधु

३४

महाभागवतो नृकः॥ त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्टात्वां संमतो धुना॥ २७॥ एतच्च पुंस्ते
नगवान् ध्यायतः प्रयतात्मनः॥ सर्वतो गोत्रसंज्ञासां मृत्योरपि जिघांसतः॥ २८॥ श्री
नगवानुवाच॥ मैवं वरो सुराणां ते प्रदेयः पद्मसंभवः॥ वरः कुरु निसर्गाणि महीना
मम तं यथा॥ २९॥ नारदोवाच॥ इत्युक्त्वा नगवान् राजंस्तत्रैवातर्ह्ये हरिः॥ अदृश्यः
सर्वभूतानां प्रजितः परमेष्ठिनः॥ ३०॥ ततः संसृज्य शिरसा ववं दे परमेष्ठिनं॥ नवप्र
जापतीन् देवान् प्रकृदो नगवत्कथा॥ ३१॥ ततः काव्यादिभिः साधुं मुनिभिः कम
लासनः॥ दैत्यानां हानवानां च प्रकृदमकरोत् पतिं॥ ३२॥ प्रतिनंद्य ततो देवाः प्रपु
ज्य परमाशिषः॥ स्वधामानिययुः राजन् ब्रह्माद्याः प्रतिप्रजिताः॥ ३३॥ एवं तो पार्षदो वि
ष्णोः पुत्रत्वं प्रापितो दितेः॥ दृढदिस्पितेन हरिणा वैरभावेन तो हतौ॥ ३४॥ पुनश्च वि

प्रशापेन राक्षसो तौ बभूवतुः। कुंजकलदश्यावौ हतौ तौ रामविक्रमौ॥३५॥ शायानौ यु
धिनिर्निद्रद्वयौ रामसायकौ। तच्चिन्नौ तदनुदेहं यथा प्राक्तनजन्मनि॥३६॥ तौ विहा
य पुनर्जतौ शिशुपाजक रूषजौ। हरो वै रात्रुबंधेन पश्यतस्ते समीयतु॥३७॥ एनः
पूर्वे कृतं यत्तद्वा जानः कृष्णवैरिणः॥ जडुस्त्वं ते तदात्मानः कीटापेशस्कृतो यथा॥३८॥
यथा यथा भगवतो भक्ता परमया निहा नृपाम्यै श्रेयादयः। साम्यं हरेस्तच्चिन्नया ययुः
॥३९॥ आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान्। दमघोषसुतादीनां हरे। सा त्वमपि
द्विषां॥४०॥ एषा ब्रह्मण्य देवस्य रुद्रस्य च महात्मना। अवतारकथापुण्यावधो यत्रादि
दैत्ययोः॥४१॥ प्रकादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च॥ भक्तिर्ज्ञानं विरक्तिश्च यायात्म्यं
चात्मवै हरेः॥४२॥ सर्गस्थित्यप्यवेशस्य गुणकर्मानुवर्त्तनं॥ परावरेषां स्थानानां

कालेन व्यत्ययो महान्॥४३॥ धर्मो ज्ञानवतानां च भगवान्नयेन गम्यते॥ आख्याने स्मि
न्समाप्ता तमध्यात्मिकमशेषतः॥४४॥ य एतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपदेहितं
कीर्त्तयेत् श्रद्धया श्रुत्वा कर्मपात्रौ विमुच्यते॥४५॥ एतद्य आदिपुरुषस्य मृगेंद्रजीजां
दैत्येंद्रस्य पवधं प्रयत्नापठेत्। दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वा नु नावम
कुतो नयमेति लोकं॥४६॥ मृगं न लोके वत नृरिणा गलोकं पुनाना मुनयो भियंति
येषां गहाणां वसतीति साक्षात् एतं परं ब्रह्म मनुष्यजिगं॥४७॥ सवाच यं ब्रह्म महद्दि
मृग्यं कैवल्यनिवाणि सुखानुभूतिः॥ प्रियः सुरुदः खलु मातुलेयश्चात्मा हर्षणीयो वि
धिरुत्तरुश्च॥४८॥ नयस्य साक्षात्पश्यन्तारि निरूपं धिया वस्तुन योपवर्णितं॥
मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्वतां पतिः॥४९॥ मण्य भगवा

भा.स.
३६

नराज नम्यत नोद्धि ते यशः पुरा रुद्रस्य देवस्य मये नानंत मायिना ॥ ५० ॥ युधिष्ठिर उ
वाच ॥ कस्मिन् कर्मणि देवस्य मयो ह न जगदीशितुः ॥ यथा चोपविताः कीर्तिः रु
द्रेनानेन कथ्यता ॥ ५१ ॥ नारदो वाच ॥ निज्जिता असुरा देवैर् युधि तेनोपवृद्धितैः ॥ मा
यिनो परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ॥ ५२ ॥ सनिर्मायि पुरस्तिस्त्रो हे मीरुपायसावि
त्रुः ॥ दुर्लक्ष्या पायसं योगादुर्वितकपरिहृता ॥ ५३ ॥ तानिस्ते सुरसेनान्यो लोकांस्त्री
न्नेश्वरान् ॥ स्मरंते नाशयांचक्रुः दृष्टपूर्वमजसिताः ॥ ५४ ॥ तनस्ते सेश्वरा लोकाव
यासाद्येश्वरं विभो ॥ त्राहिनस्तावका न देव विनष्टान् त्रिपुराजयैः ॥ ५५ ॥ अथातु गत्स्य
नगवान्मा भैरेति सुरान् विभुः ॥ शरंधनुषिसंधाय पुरेष्ठस्त्र्यम्बुं चतः ॥ ५६ ॥ ततोऽग्नि
वर्णांश्च वरुन्मेतुः सूर्यमंडलात् यथा मध्वसंदोहानादृशंत पुरोयतः ॥ ५७ ॥ तैः

३६

सुराः व्यसवः सर्वे निपेतुः स्य पुरैकसः ॥ तानानीय महायोगी मयः कूपरमेशि पत्र ॥ ५८ ॥ सि
द्धा मतरसं स्पृष्टा वज्रसारा महीजसः ॥ उन्नस्युर्मेघदलनावैद्युताश्च वेक्रयः ॥ ५९ ॥ विलोका
भयसंकल्पं विमनस्कं दृषध्वजं ॥ तदायं नगवान् विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥ ६० ॥ तद्धि
ज्ञायतदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं तिगौः ॥ प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पयो ॥ तिसुरास्त्य
पि पश्यंतो न न्यषेधन् विमोहिताः ॥ ६१ ॥ तद्धि ज्ञाय महायोगी रसपात्रा मिदं जगौ ॥ स्वयं वि
शोकः शोकात्तस्मिन् न देव गतिं चतः ॥ ६२ ॥ देवासुरे नरो न्योवाने श्वरो स्तीहकश्च नः
आत्मनो न्यस्य वादिष्ट देवेनापो हितुं च योः ॥ ६३ ॥ अथासौ शक्तिभिः शस्त्रैः शंभो प्राधानि
कं यथात् ॥ धर्मज्ञानविरक्तार्हितपो विद्याक्रियादिभिः ॥ ६४ ॥ रथं सुतं ध्वजं वाहान् धनु
र्वर्मशरादिपत्रा ॥ सन्नक्षोरथमास्या यशरंधनु रूपादहो ॥ ६५ ॥ शरंधनुषिसंधाय मुहु

भा.स.
३७

त्रैलोक्येश्वरः ददाहतेन दुर्मेधाहरो यस्त्रिपुरा नयः ॥ ६६ ॥ दिवि दुंदुभयो नेदुर्विमानरा
तसं कुजाः ॥ देवर्षिपितृसिद्धेश जयेति कुसुमोत्करैः ॥ अवाकिरन् जगदुद्धारन ननु आ
सुरोगणाः ॥ ६७ ॥ एवं दग्धा पुरस्तिस्त्रो न गवान् पुरहानपा ॥ ब्रह्मादिभिस्तृयमानः स्वधा
मप्रत्यपद्यतः ॥ ६८ ॥ एवं विधान्यस्य हरेः स्वमायया विडम्बमानस्य न लोकमात्मनः की
र्त्तयिष्ये नानुपि मिर्जगुणेर्लोकान् पुनानान्यपरं वदामिकं ॥ ६९ ॥ इति श्रीनारायणवते
महापुराणे सप्तमस्कन्धे त्रिपुरहोदशमोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सुवेदितं साधु
समासनाजितं महत्तमायण्य उरुक्रमान्यतः ॥ युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदायुतः पप्रच्छ न
यस्तनयं स्वयं नु व ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न गवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मसनातनं
वर्णमभ्याचारयुतं यत्पुमान् विन्दते परं ॥ २ ॥ नवान् प्रजायतेः साक्षादात्मनः परमे

३७

ष्ठिनः ॥ सुतानां संमतो ब्रह्मंस्तपो योगसमाधिभिः ॥ ३ ॥ नारायणपराविप्राधर्मं कुतः परं
विदुः ॥ करुणाः साधवः शान्तास्त्वदिधानतया परे ॥ ४ ॥ नारद उवाच ॥ नत्वा न गवतेः जा
यलोकानां धर्मसेतवे ॥ वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणपुरवाहुतं ॥ ५ ॥ पौवतीयस्मिनां शो
नदाक्षायणं तु धर्मतः ॥ लोकानां स्वस्य ये ध्यास्ते तपो वदरिकाश्च मे ॥ ६ ॥ धर्ममूलं हि
न गवान् सर्वदेवमयो हरिः ॥ स्मृतं च तद्विदं राजन् येन चात्मा प्रसीदतु ॥ ७ ॥ सत्यं दया
तपः शौचं तितिक्षा शमो दमः ॥ अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः साध्याय आर्जवं ॥ ८ ॥
संतोषः समदृक् सेवा आभ्युपगमः शनैः ॥ नृणां विपर्यये हे क्षामौ न मात्मविमर्श
ना ॥ ९ ॥ अत्राद्यादेः संविनागो नृतेभ्यश्च यथा हतः ॥ तेषां त्मदेवता बुद्धिः सुतरां नृषु
पांडव ॥ १० ॥ अवर्णं कीर्त्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ॥ सेवेन्या वनेति हस्यं सरस्य मा

भा.स.
३८

तमसमर्पणं ॥१॥ नरणा मयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहतः ॥ त्रिंशत्त्रयस्य एवा नरगज नर सर्वा
त्मा येन तुष्यति ॥२॥ संस्काराय न्ना विधिना स विजो जोजगादयं ॥ इत्या धय नराना नि वि
हितानि विज नमनां ॥३॥ धार्ता विवित्रा शा जी नया या वरशि लो छनं ॥ विप्रवृत्तिश्चतुर्धे
वं श्रेयसी चोत्तरोत्तरं जन्म कर्म विदानां क्रियाश्चाश्म चोदिता ॥ विप्रस्या धय नादी
निषडान्यस्या प्रतिग्रहः ॥४॥ राजो वृत्तिः प्रजा गोपुर विप्रा द्वाकरादिभिः ॥ वैश्यस्तु वार्ता
वृत्तिश्च नित्यं ब्रह्म कुलोपमः ॥ शूद्रस्य विज शुश्रुषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ॥५॥ वार्ता वि
वित्रा शा जी नया या वरशि लो छनं ॥ विप्रवृत्तिश्चतुर्धेवं श्रेयसी चोत्तरोत्तरं ॥६॥ जघ
न्यो तोत्तमां वृत्ति मना पदि न जेत्तरः ॥ कृते राजन्य माप न्सु सर्वेषां मपि सर्वशः ॥७॥ कृ
ता मृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ॥ सत्या न ताभ्यां जीवेत नश्च वृत्त्या कथं चतः ॥

३८

॥८॥ कृतसुखं जितं प्रोक्तमनृतं यदभाषितं ॥ मृतं तु नित्यं यां ज्ञा स्यात्प्रमृतं कर्षणं मृ
तं ॥ सत्या नृतं तु वाणिज्यं च वृत्तिर्ना च सेवनं ॥९॥ वक्तव्येनां सदा विप्रो राजन्यस्य तु
युसितां ॥ सर्ववैदमयो विप्रः सर्वदेवमवो नृपः ॥१०॥ शमो दमस्तपः शौचं संतोषः
शान्तिराजवं ॥ ज्ञानं दया च्युतात्मत्वं सत्यं च ब्रह्म वादिनां ॥११॥ शौचं वीर्यं धृतिस्तेजः
स्यागम्य आत्मनः समा ॥ ब्रह्मण्यता प्रसादस्य रक्षा च क्षत्रजक्षणं ॥१२॥ देवगुर्वच्युते
नक्तिस्त्रिवर्गपरितोषणं ॥ आस्तिक्यं सुधर्मो नित्यं नैष्ठिक्यं वैश्यजक्षणं ॥१३॥ शूद्रस्य सन्न
तिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया ॥ अमंत्रयतोऽस्य स्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणं ॥१४॥ स्त्रीणां च
पतिदेवानां तच्छुश्रुषा नुकूलता ॥ तदंधुषु वृत्तिश्च नित्यं तत्तद्ब्रह्म धारणं ॥१५॥ संमा
ज्जनोपलेपाभ्यां गृहमंडलवर्त्मनि ॥ स्वयं च मंडितानि तं परिमृष्ट परिष्ठदा ॥१६॥

भा.स.
३९

कौमैरुच्चावचैः साधीप्रश्रयेणरमेनच। वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले कालेन जेत्पतिं
॥२७॥ संतुष्टालोत्तुपादसाधर्मताप्रियसत्यवाक्यैः अभ्रमन्नाश्रुभिः स्त्रिधापतिं चपतितं न
जेत् ॥२८॥ यापतिं हरिनावेन न जेत्तीरिवतस्य राहयत्पिनाहरेलेकिपत्याश्रीरिवमोदते
॥२९॥ वृत्तिः संकरजातीनां तत्र कलकृता भवेत् ॥ अचोराणामपां पानामंत्यजोतेव सा
यिनां ॥३०॥ ध्याय। स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगे युगे विरोधिः संस्मृतो राजन प्रेत्य चेह च
शर्मकृत् ॥३१॥ वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्मकृत् ॥ हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्नि
र्गुणतामियात् ॥३२॥ उपमानं मुहुः क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् ॥ न कस्यते पुनः। स
त्या उपमं वीजं च न रपति ॥३३॥ एवं कामाशयं चित्रं कामानामुतिसेवया ॥ विरज्येत यथा
राजत्राप्रिवत् कामविंदुभिः ॥३४॥ यस्य यद्वा शरणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिर्भजकं ॥ परस्य

३९

राहुते श्वेतसुपत्रितः

त्रापि दृश्येत तत्ते नैव विनिर्दिशेत् ॥३५॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे
सहाचारवर्णने एकादशोऽध्यायः ॥११॥ श्रीनारद उवाच ॥ ब्रह्मचारी गुरुकुले वस
न्नातो गुरोर्हितं ॥ आचरन् दासवन्नीचो गुरोस्तु दृष्टसौ हृदा ॥ सायं प्रात उपासीत ग
रुवेय्यर्कसुरोन्नमान् ॥ संधे उने च यतवाक्यं पदब्रह्म समाहितः ॥ १॥ छंदोऽस्य धीधीनमु
संधे प्रात उपासीत गुरुवेय्यर्कसुरोन्नमान् ॥ संधे उने च यतवाक्यं पदब्रह्म समा
हितः ॥ २॥ छंदोऽस्य धीधीनगुरोराहुतश्चेत्सुयंत्रिता ॥ उपक्रियावसाने च चरणौ शि
रसानमेत ॥ ३॥ मेखलातिनवासांसि जराहं डकमंडलुं ॥ विनयादुपवीतं च दर्शयानि
र्यथोदितं ॥ ४॥ सायं प्रातश्चरेद्भैक्षं गुरुवेतन्निवेदयेत् ॥ सुंजीतयद्युत्तातो नो चेदु
पवसेत्कचित् ॥ ५॥ मुखाजो मितलुकरदक्षः ॥ अर्धशानो नितेदियः ॥ यावदर्थमवह

ना.स. ४० रेत्स्वाष्ट्रानिर्जितेषु च ॥ ६ ॥ वक्तृयेत्प्रमदागाथा मयहस्यो हृदयतः ॥ इन्द्रियाणि प्रमा
 यानि हरंत्यपि यतेर्मनः ॥ ७ ॥ केशप्रसाधनोन्मर्दस्तपनाभ्यंजनार्दिकं ॥ गुरुस्त्रात्रिपुर्वति
 मिःकारयेन्नात्मनो युवा ॥ ८ ॥ न च प्रमदानामाघतकुंभसमः पुमान् ॥ सुतामपि रहो
 जत्याह न्यदायावदर्थकृत् ॥ ९ ॥ कल्पयित्वात्मना यावदाज्ञा समिदमीश्वरः ॥ दैतं तावन्न
 विरमेत्ततोत्यस्य विपर्ययः ॥ १० ॥ एतत्सर्वं गृहस्यस्य समाम्नातं यतेरपि ॥ गुरुवृत्ति
 र्विकल्पेन गृहस्यस्यानुगामिनः ॥ ११ ॥ अंजनाभ्यंजनोन्मर्दस्तपनामाभिषेकमधु ॥ स्नां
 धलेपाजंकारान्नत्यजेयुर्वेधतव्रता ॥ १२ ॥ उपित्वैवं गुरुकुले द्विजो धीत्यावबुधश्च
 त्रयीसांगोपनिषदं यावदर्थयथा वलं ॥ १३ ॥ दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः
 गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेन्न तत्र वा वसत् ॥ १४ ॥ अथौ गुरवात्मनि च सर्वं नृतेष्वधो

सजं ॥ नृतेः स्वधामभिः पर्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥ १५ ॥ एवं विधा ब्रह्मचारी वानप्रस्थो य
 तीर्तुर्ह ॥ चरन् विदिनवितानः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १६ ॥ वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमा
 नमुनिसंमतान् ॥ पानानिश्च न मुनिः गच्छेद्दृषि लोकमिहां जसा ॥ १७ ॥ न कुर्यात्पच्यम
 श्रीयाद् कुर्यात्पच्यकालतः ॥ अग्निपक्वमयान्यं वा अर्कपक्वमुताहतेत् ॥ १८ ॥ वन्यै
 श्वरुपुरेडाशान्निर्वपेत्कालचोदितात् ॥ जंघ्येन वेनाद्ये पुराणं सपरिन्त्यसेत् ॥ १९ ॥
 चर्मकमेव शरणमुदजं वा दिकंदरं ॥ श्रयेत्तदिमवाद्यन्निर्वर्षा कृतपषाट्स्वयं ॥ २० ॥
 केशरोमनखश्मश्रुमज्जानिजरिजोदतः ॥ कमंडलुजिने दंडवल्कलाग्निपरिष्ठदात् ॥
 ॥ २१ ॥ चरेत्तवने द्वादशाहानघौ वा चतुरो मुनिः ॥ धावेकं चायथा बुद्धिर्न विपद्येत्तक
 दूतः ॥ २२ ॥ यदा कल्पः स्वक्रियाया व्याधिभिर्जरया यथा ॥ आन्वीक्षिष्यां वा विद्यायां कु

जा.स.
४२

नशिष्यावतुवध्रीतग्रंथान्नौवाभ्यसेत्तव हन्त॥ नव्याख्यामुपयुंजीत नारं नानारनेत्
कचित्॥ नयतेराश्रयः प्रायोधर्महेतुर्महात्मनः॥ शान्तस्य समचिन्तस्य विनयादुत
वात्यजेत्॥ १५॥ अव्यक्तलिङ्गो व्यक्तार्थे मनीष्युन्मत्तवाजवत् कविः एकवरात्मानं स्व
दृष्टादर्शयन् नृणां॥ १०॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं॥ प्रकृदस्य च संवा
हं मुनेराजगरस्य च॥ ११॥ तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यसि त्वासानुनि॥ रजस्रजैस्त
नुदेशैर्निगृह्य मज्जचेतसं॥ १२॥ ददर्श लोकां विवरं ह्योक्ततत्त्वविवित्सया॥ हृतो मास्यैः
कतिपयैः प्रकृादो न गवत्प्रियः॥ १३॥ कर्मणा कृतिनिर्वचालिङ्गे वल्लिप्तिश्चमादि
भिः॥ न विहंति जनायं वै सोसावेति न वेति च॥ १४॥ तं न त्वाभ्यर्च्य विधिवन् प्रादयोः
शिरसा स्पृशन्॥ विवित्सुरिदमप्राक्षीत् महाभागवतो सुरः॥ १५॥ प्रकृादो वाच॥

४३

विनर्षिकायं पीवानं सोद्यमो नो गवाभ्यथा॥ विन्नं चैवोद्यमवतां नो गोविन्नवतामिह
भोगीनां खलु देहोयं पीवानवति नान्यथा॥ १६॥ न ते शयानस्य विनिरुद्यमस्य ब्रह्मनु
हार्यो मत एव भोग्यः॥ अत्र भोगिनोयं तव विप्रदेहः पीवाय तस्तद्वदनः समं चेत्॥ १७॥
कविः कल्पो निष्ठुण्टकचित्रप्रियकथः समः॥ लोकस्य कुर्वतः कर्मशेषे तद्वा क्षिता
पिवा॥ १८॥ नारदो वाच॥ स इत्येदैत्यपतिना परिहृष्टो मुनिः समः॥ मन्यमानस्तमभ्या
हृतदागमृतयंत्रितः॥ १९॥ अवधूत उवाच॥ देवदेव सुरश्रेष्ठ न गवान्नाचापसं
मतः॥ इहोपरमयोर्नृणां पदान्यध्यात्मचक्षुषा॥ २०॥ यस्य नागयणो देवो न गवान्
दृष्टतः सदा॥ भक्ता केवलयातानंधुनोति ध्वांतमर्कवत्॥ २१॥ अथापि ब्रूमहे प्रश्ना
स्तव राज नृपयाश्रुतं॥ संजावनीयो हि नवानात्मनः शुद्धिमिच्छतां॥ २२॥ तस्मै नमो नव

बाहिन्या योग्यैः कामैरस्यया॥ कर्मणि कार्यमाणो हं नाना योनि प्रयोजितः॥२३॥
 यदुक्तं लोके मिमं मायिनः कर्मभिर्भ्रमन्॥ स्वर्गपववर्गयोर्धरंति रश्मिं पुनर-
 स्य च॥२४॥ अत्रापि दंष्ट्री नो च पुरवायान्योपपन्नये॥ कर्मणि कुर्वतो दृष्ट्वा निर्वृतो
 स्मि विपर्ययं॥२५॥ सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वे हो परतिस्तनुः मनः संस्पृशंति न दृष्ट्वा
 भोगान् स्वस्यामि संविशन्॥२६॥ इत्येतदात्मनः स्वार्थं संतं विस्मय वै पुमान्॥ विचि-
 त्रमसति दैते घोरा माप्नोति संसृतिं॥२७॥ जलं तदुद्भवैः उन्नं हित्वा जोजल काम्य-
 या॥ मृगतस्मा मुपाधा वेद्यथान्यत्रार्थदृक् स्वतः॥२८॥ देहादिभिर्देवतं त्रैशत्म्य-
 नः सुखमीहतः॥ दुःखान्ययं चानाशस्य क्रियामोघाः कृता कृताः॥२९॥ आध्यात्मि-
 कादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हि वित् मर्त्यस्य रुद्धोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किं

॥३०॥ पश्यामि धनिनां क्लेशं लुब्धानामजितात्मनां॥ भयादजब्धनिद्राणं सर्वतो निवि-
 रंकितां॥३१॥ राजतश्चौरतः शत्रोः स्वजनान् पशुमक्षितः॥ अर्थिनिः कालतः स्वस्मा-
 न्नित्यं प्राणार्थं विप्रयं॥३२॥ शोकमोहमयक्रोधरागक्लेशश्चमादयः यन्मूलाः स्युर्नृणां
 जत्यान्स्मृहं प्राणार्थं योर्बुधः॥३३॥ मधुकारमहासर्पौ लोके स्मिन्नौ पुरुषतमौ॥ वैरा-
 ग्यं परि तोषं च प्राप्ताय छेदयामयं॥३४॥ विरागः सर्वकामेभ्यो शिषितो मे मधुव्र-
 तान्॥ रुद्धां मधुवत् विनं हत्वा प्यन्यो हरेत् पतिं॥३५॥ अनीहः परितुष्टात्मा यदृष्टे-
 पनतादहं॥ नो चेत्तत्र ये तव क्लहानि महो हि रिव सत्त्ववान्॥३६॥ क्वचिदल्पं क्वचि-
 त् नृरिभुंजे त्रे स्वादुवा॥ क्वचित् नृरिगुणोपेतं गुणहीनमुत क्वचित्॥३७॥
 अद्य यो पृक्तं कापिकदाचिन्मानवजितिं॥ भुंजे तु त्कार्यकल्पितं दिवानक्तं यद-

ना.स. ४४ छया ॥ ६८ ॥ शौमंदुकलमजिनं चौरं वत्कलमेव वा ॥ वसेन्यदपि संप्राप्तं रिष्टुं कतुष्टु धी
 रहं ॥ ६९ ॥ क्वचित् शये धरोपस्येतरणपल्लविममस्मसु ॥ क्वचित् प्रासादपर्यं कैक शिषो वापरे
 छया ॥ ७० ॥ क्वचित् स्नानो नुलिप्तां गोमुवासाः स्रग्भ्यलंकृतः ॥ रथे जाये श्वरे त्रकापिरिग
 वासाग्रहवदिनो ॥ ७१ ॥ नाहं निंदनचस्तोमिस्वस्व जावविषमं जनं ॥ एतेषां श्रेय आशा मे
 उतैकात्म्यं महात्मवि ॥ ७२ ॥ विकल्पं जुहुयाच्चित्तोतां मनस्य शविभ्रमे ॥ मनोवैकारिके दु
 त्वातं मायायां जुहोत्यनु ॥ ७३ ॥ आत्मानु नृतौतां मायां जुहुयात्सत्यदृग्मुनिः ॥ ततो निरी
 हो विरमेत्स्वानु नृत्यात्मनि स्थितः ॥ ७४ ॥ स्वात्मवृत्तं मये उते सुखं समपि वर्त्तितं ॥ व्यपेते
 लोकशास्त्राभ्यां न वा न हि न गवत्प्रियः ॥ ७५ ॥ नारदो वाच ॥ धर्मपारमहंस्यं वै सुने श्रुत्वा
 सुरेश्वरः ॥ पूजयित्वा ततः प्रीत रागं प्रपद्यो गहं ॥ ७६ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे

४४

ना.स. ४५ दंडमर्हति ॥ ७७ ॥ मृगोऽप्युखरमकरिव सरीसृपश्च गमसिका ॥ आत्मनः पुत्रवत्पश्येत्तनैत
 रेषां मंत्रं किं यत् ॥ ७८ ॥ त्रिवर्गं नातिरुद्धेण न जेत गृहमेध्यादि ॥ ययोद्देशं यथा कालं यावद्दे
 वोपयादितं ॥ ७९ ॥ आश्वाचां ते वसायिन्यः कामांसं विभजेद्यथा ॥ अथैका मात्मनो द्वा रं
 नृणां सन्वग्रहो यतः ॥ ८० ॥ जत्याद्यदर्थे स्विप्राणां नृहृन्मादापित रं गुप्तं ॥ तस्यां सत्वं स्त्रियं ज
 त्याद्यसे न त्यजितो जितः ॥ ८१ ॥ रुमिविद्वत्स्मनि द्वा तं कैदं तु छं कलेवरं ॥ कतरी परति भयि ॥
 कायमात्मानं न छुदि ॥ ८२ ॥ सिद्धैर्यज्ञा वसिष्ठैः कल्पयद्दत्तिमात्मनः ॥ शेषे सत्वं त्यजन्
 प्रातः पदवीं महतीं मिधात् ॥ ८३ ॥ देवाष्टपी नृभूतानि पितृनात्मानमन्वहं ॥ स्वर्गागतं चि
 त्तेन यजेत पुरुषं पृथक् ॥ ८४ ॥ यत्प्रतिमो धि कारुणाः सर्वास्मि यज्ञं संपरः ॥ वैतानिकेन
 विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् ॥ ८५ ॥ न त्यागि मुखतो यं वै न गवान्सर्वयज्ञभुक् ॥ इत्ये

४५

सप्तमस्कंधेयतिधर्मनिर्णयेनयोदशोऽध्यायः ॥२३॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गृहस्य एतां पदवीं
 विधिनयेन चांजसा ॥ यांति देवकृषिब्रह्मिमादशो गृहमृदधीः ॥१॥ नारदोवाच ॥ गृहेषु
 वस्थितो राजनः क्रिया कुर्वन् गृहोचिता ॥ वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महापुनीतः
 ॥२॥ शृणु नृप गवतो भीक्षुं भवतारकयामृतं ॥ अर्धं नो यथाकालमुपशान्तजनाह
 तः ॥३॥ तत्संगाः शनकैः संगमात्मजायात्मजादिषु ॥ विमुच्येन्मुच्यमानेषु स्वयं सुप्रव
 द्यते ॥४॥ यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पंडितः ॥ विरक्तो रक्तवत्तत्र न लोके नरतां न्य
 सेत् ॥५॥ ज्ञातयः पितरौ पुत्रान्नातरः सुहृदोपरोधं हंत्यति पण्डितं चानुमोदेत निर्म
 लः ॥६॥ दिव्यं भौमं चांतरिक्षं विभ्रमाच्युतनिर्मितं ॥ तत्सर्वमुपयुज्यान् एतत्तत्कुर्यात्
 स्वतो बुधः ॥७॥ यावदन्नियेत जवरं तावत्सत्वं हि देहिनां ॥ अधिकं यो भिष्येत्तसस्तेनो

ना. स. नत्यदंशिवं ॥१॥ संतुष्टः केवलं राजनः च नैनापि वारिणा ॥ अपि स्य जैक्षकार्पण्यं हृदपा
 ४८ ज्ञापते जनः ॥२॥ असंतुष्टस्य विप्रस्य तेनो विद्यातपो यशः ॥ स्रवंती विप्रलोच्येन ज्ञानं चै
 वावकीर्यते ॥३॥ कामस्यो तं च शुच्यं क्रोधस्येतत्फलोदयात् ॥ जनो याति न ज्ञानस्य
 जित्वा भुक्त्वा दिशो नुव ॥४॥ पंडिता वै हवो राजनः वदुताः संशयछिदः ॥ सदस्यतयाप्ये
 के असंतोषात्पतंत्यधः ॥५॥ असंकल्पाकये कामं क्रोधं कामविवर्जनात् ॥ व्यर्थं नैर्य
 स्याज्ज्ञानं नयंतवावमर्शनात् ॥६॥ आन्वीक्षिका शोकमोहोदं नं महदुपासया ॥ योगां
 तराया नमो नेन हिंसाकार्यं त्यनीहया ॥७॥ रूपयान्तजंतुः खंदैवं ज्ञात्वा समाधिना
 आत्मजं योगवीर्येण निष्कामत्वं निषेवया ॥८॥ रजस्तमश्च सत्त्वं चोपशमैश्च
 एतत्सर्वं एतौ न ज्ञातुं युक्तं जसा जयेत् ॥९॥ यस्य साक्षात् भगवति ज्ञानदीपप्रदे

नमा ॥ आत्मसंयमनेनाहानु कतिज्ञानदीपिते ॥ १५ ॥ इत्ययत्तैर्यस्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि
 विभ्यति ॥ एषमांकरुणो हव्याततस्तोयसुतश्चक्रवं ॥ १६ ॥ तस्माद्देवोपपन्नेन युत्यन्नेना
 पिधर्मचित् ॥ संतुष्टो हरदः कुर्यात्त्रित्यनैमित्तिकाः क्रियाः ॥ १७ ॥ विधर्मः परोधर्म
 श्र आभास उपमा छल ॥ अधर्मशाखाः पंचेमाधर्मवन्त्यनेन ॥ १८ ॥ धर्मबाधो वि
 धर्मः स्यात्परधर्मो न्यचोरितः उपधर्मसुपाखंडो हंभो वा शास्त्रमिच्छता ॥ १९ ॥ यस्तु
 उपाक्रतः पुंमिराभासोऽस्याश्रमात्तथैकः स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये
 ॥ २० ॥ धर्मार्थमपि नेहेतया त्रायं बाधः ज्ञेयः ॥ अनीत्यनीहमानस्य महाहेरिवृत्ति
 र्वा ॥ २१ ॥ संतुष्टस्य निरुहस्य स्वात्मा रामस्य पत्न्युरव कुतस्तकामनोगेन धावतो र्यह ॥
 यारिशा ॥ २२ ॥ सदा संतुष्टमनसः सर्वाः शिवमयादिशः ॥ शर्कराकंटकादिभ्यो ययोपा

ना.स. ॥ १४ ॥ श्रीनारदोवाच ॥ कर्मनिशदिजा केचित् तपो निशत्पापरे ॥ स्वाध्यायेनैव वचनेनै
 ४७ केचित् ज्ञानयोगयोगे ॥ १ ॥ ज्ञाननिशय देयानि कमान्यान्यंतमिच्छता देवे च तदभावेऽपि
 रितरेभ्यो न्ययार्हतः ॥ २ ॥ द्वौ देवे पितृकार्ये त्रिनेकैकमुभयत्र वा ॥ भोजयेत्तसुसमृद्धोऽपि
 आर्धे कुर्यान्निविस्त रं ॥ ३ ॥ देशकालोचिताश्रदात्रययात्राहर्णानि च ॥ सम्यक् भवति नैना
 निविस्तरात्स्वजनार्पणात् ॥ ४ ॥ देशकाले च संप्राप्ते सुत्यन्नं हरिदैवतं ॥ अक्षया विधिव
 त्पात्रेन्यस्तं कामधुगम्यं ॥ ५ ॥ देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च ॥ अन्नं संविभ
 जत्पत्रेपेत् सर्वं तत्पुरुषात्मकं ॥ ६ ॥ तदद्यादा मिव श्राद्धेन बाध्याधर्मतत्त्वविन्न सुत्य
 न्नैः स्यात्परश्रीतिः यथानपशुहिंसया ॥ ७ ॥ नैतादृशः परोधर्मो निरणं सधर्ममिच्छतां
 न्यासोऽहं उच्यते पुमनो वाक्कायमानसः ॥ ८ ॥ एकेकमभियान्य ज्ञानज्ञानिनो यत्तवि

व्यहसुवेससुतत्रब्रह्मात्मजादिषु॥ राजन्यदयप्रजायामनःपात्रतयाच्युतः॥३५॥ जीव
 राशिभिराकीर्णैरंदकोशंप्रियोमहान्॥ तन्मूलत्वादच्युतेत्यासर्वजावात्मनर्पणं॥३६॥
 राण्यनेनसृष्टानिनुतिर्यगरिदेवताः॥ श्रोतेजीवेनरूपेणपुरुषंपुरुषोत्तमौ॥३७॥ ते
 षेषुभगवान् राजन्यतौरांतम्येनचर्तते॥ तस्मात्पात्रं हि पुरुषो यावानात्मापयेयते
 ॥३८॥ दद्यातेषामिथोदणामवज्ञानात्मनान्नपात्रेतादिषुहरेरर्चक्रियायैकविभिःक
 ता॥३९॥ ततोर्चायांहरिकेचित्सम्राज्यसपर्यया॥ उपासतउपासापिनायरापुरुष
 दियां॥४०॥ पुरुषेषुपिराजेइसुपात्रं ब्राह्मणंविदुः॥ तपसाविद्ययातुष्टाधत्तेवेदं हरेस्त
 तु॥४१॥ नचस्यब्राह्मणाराजन्यरूपस्यजगदात्मनः॥ पुनंतःपादराजसात्रिलोकोदैवतं
 महत्॥४२॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेपतिधर्मनिर्णयेचतुर्दशोऽध्यायः

ना.स. नोयथा॥ प्रितसंस्थामृताहश्चकर्मण्यभ्युदयेनमः॥२६॥ अथदेशान्प्रवक्ष्यामिधमदिश्रेयसा
 ४६ वहन्॥ सर्वैषुण्यतमोदेशःसत्यात्रयत्रलभ्यते॥२७॥ विवंभगवतोयत्रसर्वमेतच्चरचरं
 यत्रहब्राह्मणकुजंतपोविद्यादयान्वितं॥२८॥ यत्रयत्रहरेस्त्वमिदेशःश्रेयसांपरं॥ यत्रगंगा
 दयोनयःपुराणेषुचविश्रुताः॥२९॥ सरांसिपुष्करादीनिसेत्राण्यहश्चिदान्युताः॥ कुरुक्षेत्रं
 त्रंगयादितःश्यागःपुलहाश्रमः॥३०॥ नैमिषंफाल्गुनंसेतुःप्रजासोपकुशस्यजी॥ वाराण
 सीमधुपुरीपपाविंदुसरस्तथा॥३१॥ नारायणश्रमोनेदासीनारामाश्रमादयः॥ सर्वैकुंठा
 चत्ताराजन्महेमलयादयः॥३२॥ एतेषुण्यतमोदेशाहरेस्त्वमिश्चिताश्रये॥ एतान्देशान्नि
 षेवेतश्रेयस्कामोत्पत्तीक्ष्णशः॥३३॥ धर्मोत्पत्तिहेतुःपुंसोमहत्स्वाधिफलोदयः॥३४॥ पात्रं
 तत्रनिरुक्तं वैकविभिः॥ पात्रविक्रमैः॥ हरिरेवैकरुवीशयन्मयंवैचरचरम्॥३५॥ देवे

तद्विषयराजनयथाविप्रसुखेदुतैः॥१७॥तस्मात्ब्राह्मणदेवेषुमर्त्यादिषुयथार्हं॥
 तैस्तैःकामैर्यजिस्तेनंसेत्रतंब्राह्मणननु॥१८॥कुर्यादापरयसीयंमासिप्रौष्टपदेदिज॥श्रा
 धंपित्रोर्यथाविन्नेतबंधनंचविन्नवान्॥१९॥आसनेविष्णवेकुर्यादिव्यतिपातेदिनस्ये
 चंद्रारित्योपराधेचंद्रादशीश्रवणेषुच॥२०॥तृतीयायांशुक्लपक्षेनवम्यामथकार्तिके
 चतस्रष्यष्टकासुहेमंतेशिशिरेनया॥२१॥माघेचसितसप्तम्यांसाधकारसमागमे॥रा
 कायाचानुमन्यावामासशालिमुताम्यपि॥२२॥द्वादश्यामनु राधास्यात्श्रवणस्तिस्वरुत्त
 रा॥तिस्रघेकादशीवासुजनमर्क्षश्रोणयोगशुक्ल॥२३॥तएतेश्रेयस्कालानुराणंश्रेयोविव
 र्धना॥कुर्यात्सिबन्मिनेषुश्रेयोमोघंतदायुषः॥२४॥एषुस्नानंजपोहोमोव्रतंदेवदि
 जार्चनं॥पितृदेवरुद्रनेम्योपहन्तंतदनश्वरं॥३५॥संस्कारकाजोत्तायायाअपत्यस्यात्म

मा.स. ४९ स्यनिर्वाणंयात्यनिधनवत्तद्विहृत॥३४॥कामादिभिरनाविधंप्रशोताखिलवृत्तिय
 त् चिन्नेब्रह्मसुखस्युदंनेवोन्निष्टेतकहिंचित्॥३५॥यःप्रव्रज्यगृहात्पूर्वत्रिवर्गवि
 र्गनात्पुनः॥यदसेवेतत्तान्निधुःसवैवांतात्पत्रपः॥३६॥यैःसदेहःस्मृतोना
 त्मामन्त्रोविद्वन्मिनस्मसात्॥तएनमात्मसाकृत्वास्त्राययंतित्यसन्नमाः॥३७॥
 गृहस्यस्यक्रियात्यागोव्रतत्यागोवदोरपि॥तपस्विनोग्रामसेवानिश्चोरिंद्रियजोष
 ता॥३८॥आश्रमापसदासेनेखत्वाश्रमविदंबकाः॥गृहमायाविमृतांस्तानुपेक्षेता
 नुकंपया॥३९॥आत्मानं चेदिजानीयात्परंज्ञानधुताशयः॥किमिच्छन्कस्यवाहे
 तोःदेहंयुष्मातिजंपटः॥४०॥आहुःशरीरंरथमिंद्रियाणिहयाननीषन्मनरंद्रियेभ्यः
 वत्मानिमात्राधिषणंचसत्तंसत्वंबृहदंधुरमीशसृष्टं॥४१॥असंदंशप्राणमधर्म

एतौ॥ मन्त्रासिद्धाः श्रुतं तस्य सर्वं कुंजरशौचवत्॥ ११॥ एष वै भगवान् साक्षात् प्रधान
 पुरुषेश्वरः॥ योगेश्वरौ विमृश्यांस्त्रीरुजोको वै मन्यते नरः॥ १२॥ षड्वर्गसंयमैकांताः
 सर्वानियमचोदनाः॥ सदांतायदि नो योगानावहेयुः श्रमावहाः॥ १३॥ यथावा तद्दियो
 त्थयि योगस्यार्थं न विन्यति॥ अनर्थाय न वेपुस्ते पूर्वमिदं तथा मतः॥ १४॥ यश्चिन्नवि
 जयेयन्नः स्यान्निःसंगो परिग्रहः॥ एको विविक्तरारणो मिधुमिक्षामिताशनः॥ १५॥
 देशेषु चोसमो राजन् संस्थाप्यासनमात्मनः॥ स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीत् तस्यैव
 मिति॥ १६॥ प्राणापानौ संनिरुंध्यात् हरकुंभकरेचकैः॥ यावन्मनस्य जेत् कामान् स्व
 नासाग्रनिरीक्षणः॥ १७॥ यतो यतो निःसरति मनः कामहृतं न मन्॥ न तस्तत्तत्तत्तत्तत्
 त्यहरिकं वराद्धनैर्बुधः॥ १८॥ एवमन्य स तश्चिन्नं कावेनात्मीयसायतेः॥ अनिशंत

धर्मैश्चिन्नेभिमानं रयिनं च जीवं॥ धनुर्हितस्य प्रणवं यवं ति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यं
 ॥ १९॥ रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहं नयं मदः मानोऽवसथा च मनोमाया हिंसा च मत्सरः
 ॥ २०॥ रजः प्रमादः सुत्रिज्ञाश्च वस्ते वमादयः॥ रजस्तमः प्रकृतयः सत्त्वं प्रकृतयः कृत्वि
 त्॥ २१॥ यावन् नृकायस्थमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणचनयानि ज्ञातं ज्ञाना
 सिमच्युतवजोदधदस्तशत्रुः स्वाराज्यतुष्टुपशं तद्दं विजत्यात्॥ २२॥ नो चेत्प्रम
 त्तमसदिन्द्रियवाजि नृतानी त्वोत्पथं विषयदम्पुडुहि क्षिपंति ते हस्यवः सहस्र
 तमसुं तमो धे संसारकूप उरुमृत्युमये क्षिपंति॥ २३॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं क
 र्म वैदिकं॥ आवर्त्तते प्रवर्त्तते निवृत्तेनाश्रुते मृतं॥ २४॥ हिंस्रं द्रव्यमयकाम्यमग्निहो
 त्राद्युत्तं तिदं॥ दर्शश्च पूर्यमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः॥ २५॥ एतत्तरिष्टं प्रवृत्ताय

भा.स.
५०

दुतं प्रदुतमेव च। पूर्त्तं सुराजया रामकृपाजीव्यारिजक्षणं॥४९॥ द्रव्यसूक्ष्मविपाक
श्वधूमो रात्रिरपक्षयः॥ अयनंदक्षिणं सोमो दक्षिणधिवीरुधः॥ अन्नं रेत इति स्मे
रापितृयानं पुनर्भवः॥५०॥ एकैकं शोनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वे ह जायते॥ निषकादिश्रम
ज्ञानांतैः संस्कारैः संस्कृतो विजः॥५१॥ इन्द्रियेषु क्रियायत्तात्तानदीपेषु ज्युक्तिः॥ इ
न्द्रियाणि मनस्युर्मौ वाचिवैकारिकं मनः॥५२॥ वाचं वस्य समाप्रायेत मोंकारे स्व
रे न्यसेत्॥ उंकारं विंदीनादैतं तनुप्राणे महत्यमुं॥५३॥ अग्निः सूर्यो दिवा प्राह्णः
शुक्रो राकोत्तरं स्वराट्॥ विश्वं श्वतैजसः प्रातः सूर्य आत्मा समन्वयात्॥५४॥ देव्या
नमिदं प्रादुर्भूत्वा भूत्वा नुपूर्वशः॥ आत्मयान्युपशान्तात्मा त्यात्मस्योननिवर्त्तते
॥५५॥ एते पितृदेवानामयने वेदनिर्णये॥ शास्त्रेण च शुषावेदजनस्योपिनमुत्त

५१

ति॥५६॥ आशवंते जनानां सत्त्वद्विरंतः परावरः॥ ज्ञानं ते यं वचोवाचं तमोज्योति
स्त्वयस्वयं॥५७॥ आवाधितो पितृना सोयथा वस्तुतया स्मृतः॥ दुर्घटत्वादेन्द्रियकंत
दृश्यं विकल्पितं॥५८॥ क्षित्यादीनामिहार्थानां छायानकतमापि हि न संघातो वि
कारोऽपि न पृथक्कान्वितो मृषा॥५९॥ धातवो वयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विज्ञान
स्युर्त्यसत्यवयवित्यसन्नवयवौ ततः॥६०॥ स्यात्सादृश्यं नमस्तावद्विकल्पे सति
वस्तुतः॥ जाग्रहृत्स्वाप्तौ यथा स्वप्ने तथा विधिनिषेधता॥६१॥ नावाधैतं क्रियाधैतं
द्रव्याधैतं यथा ततः वर्त्तयन् स्वातु नृत्ये ह त्रीन् स्वप्नान् धुतु ते मुनिः॥६२॥ कार्यका
रणवस्त्वैकमर्शनः परंतु बह्व॥ अवस्तुत्वादिकल्पस्य नावाधैतं तदुच्यते॥६३॥
यत्र ह्यणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणं॥ मनोवक्ति तनुनिः पार्थ क्रियाधैतं तदु

भा.स.
५१

अने॥६४॥आत्मजायासुतादीनामन्येषांसर्वदेहिनां॥यस्त्वार्यकामयोरैक्यं द्रव्या
तद्वैतं न दुच्यते॥६५॥यद्यस्य चानिषिद्धं स्याद्येन्यत्र यतो न प सते ने हेतु कार्याणि न
रेनान्यैरनापदि॥६६॥एतैरन्यैश्च वेदोक्तेर्वर्त्तमानः स्वकर्मभिः॥६७॥यथा हि सूर्येन पदेव दुस्त्यजोरापुङ्गवा दुत्तरतात्मनः
प्रभो॥यस्यादपंकेरुहसेवयानहार्षात्रिकितदिगाजः क्रतुः॥६८॥अहं पुरा भवं
कश्चित् गंधर्व उपवर्हणः॥नाम्नातीते महाकल्पे गंधर्वाणि सुसंमतः॥६९॥रूपपे
शलमाधुर्यं सौगंध्यप्रियदर्शनः॥स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तमुपुरु लंपटः॥७०॥
कदा देवस त्रेतु गंधर्वाभिरसंगणा॥उपरुता विश्वसृग्निर्हरिर्गयोपगायते॥७१॥
अयं च गायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिः परिवृतो गतः॥ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हे हजं शेषुरे

५१

जसा॥७२॥यादित्वं श्रुता माश्रुनष्टश्रीः कृतहेजनः॥तावदास्यामहं जतेन त्रापि ब्र
ह्मवारिनां॥७३॥शुश्रूषयानुषंगेण प्राप्तो हं ब्रह्मपुत्रतां॥धर्मसंग्रहमेधीयो वल्लिः॥
पापनाशनः॥गृहस्यो जेन पदवी संजसान्यासिनामियात्॥७४॥यूयं न लोके वत नरि
नागा लोकं दुनानासु न योनियंति॥येषां गृहानां वसतीति साक्षात् पदं ब्रह्म मनु
ष्यलिङ्गं॥७५॥सर्वो अयं ब्रह्म महद्भिर्मृग्यं कैवल्यनिर्वाण सुखानुभूतिः॥प्रियः सुहृ
दः खलु मातुलेय आत्मा हर्षणो विधिकृत् गुरुश्च॥७६॥मयस्य साक्षात् पश्य जा
दिरूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितं॥मौनेन न न्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स
सात्वतां पतिः॥७७॥श्रीशुक उवाच॥इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशाम्य नरतर्षभा॥पू
जयामास सुप्रीतः रुद्रं च प्रेमविह्वलः॥७८॥रुद्रपाया विप्रामं अर्पितः प्रय

भा.स. यौमुनिः॥श्रुत्वा रुद्रं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः॥७५॥ इति राक्षायणीनां ते एष
५२ एवं राः प्रकीर्त्तिताः देवा सुर मनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः॥७६॥ इति श्रीमा
गवते महापुराणे सप्तमस्कंधे वल्गुश्रमधर्मवर्णने पंचदशोऽध्यायः॥१५॥ शुभं भवः

मागणेरायनमः॥ राजोवाच॥ स्वायंभुवस्येहउरोर्वशोयंविस्तारतश्रुतः॥ यत्रविश्वसृजं
सगेमिन्नन्यात्रवदसनः॥ यत्रयत्रहरेःजन्मकर्माणिचमहीयसा॥ गृह्णंतिकवयोब्रह्म
नृतानिनोवदश्रुवतां॥ यद्यस्मिन्नंतरेब्रह्मनमगवानविश्वमावनः॥ कृतवानकुरुतेक
र्त्तात्यतातेनागतेयवा॥ श्रीशुकउवाच॥ मनवोस्मिन्नयतीताषट्कस्येस्वायंभुवादयः
आद्यस्तेकथितोयत्रदेवादीनांचसंभवः॥ ४॥ आकृत्यां देवरूपांचदुहित्रोस्तस्यवैमनोः
धर्मतानोपदेशार्थंनगवानपुत्रतांगतः॥ ५॥ कृतंपुराभगवतःकपिलस्यानुवर्त्तितं॥ आ
ख्यास्येभगवानयतोयच्चकारकुरुद्वह॥ ६॥ विरक्तःसर्वकामेषुशतरूपापतेःप्रभुःवि
सृज्यंराज्यंतपसेसभायोवनमाविशेत्॥ ७॥ सुनंदरायांवर्षशतंपदैकेनभुवंस्पर्शत्॥ तप्य
मानस्तपोधोरमिरमन्नाहभारत॥ ८॥ मनुकवाच॥ येनचेतयतेविश्वंचेतयतेनयं॥ यो

जागर्त्रिशयानेस्मिन्ननायंतंवेदवेदसग॥ ९॥ आत्मावास्यमिदंविश्वंयत्किंचित्जगतां
जगत्॥ तेनत्यक्तेनभुंजीयामागधःकस्यचित्धनं॥ १०॥ येनपश्यतिपश्यंतंचसुर्यस्य
नरिष्यति॥ तंनतनिलयंदेवंसुपुण्ड्रिपुधावतः॥ ११॥ नयस्याद्यंतौमध्यंचसपरोनांतरं
वहिः॥ विश्वस्याह्नियद्यस्मात्तुविश्वंचतदतंमहत्॥ १२॥ सविश्वकायःपुरुकृतरीशः
सत्यस्वयंज्योतिरजःपुराणः॥ धनेस्यनन्याद्यजयात्प्रशक्तांविद्ययोदस्यनिशहश्चा
स्ते॥ १३॥ अथाग्रेकृषयःकर्माणांहंतेकर्महेतवे॥ इहमानोहिपुरुषःप्रायोनाहांप्रपद्यते
॥ १४॥ इहतेनगवानीशोनहितत्रविषकृतेआत्मजानेनपूण्यानिवसीदंतियेनुतं
॥ १५॥ तमीहमानंनिरहंरुतंबुधंनिराशिषंपूणमिनन्यचोदितं॥ नृशिक्षयंतंनिज
वर्त्मसंस्थितंप्रभुंप्रपद्येविलधर्ममावनम्॥ १६॥ श्रीशुकउवाच॥ ॥ इतिमंत्रोपनि

परं माहरं तं समाहितं ॥ दृष्ट्वा सुरया तु धानजग्धुमम्यवतक्षुधा ॥ १७ ॥ तांस्तथावसि-
 ता नवी श्ययतः सर्वगतो हरिः ॥ यामैः परिवृतो देवैर्हत्वा शमत्रिविष्टपं ॥ १८ ॥ स्वारेण चि-
 पोक्षिता यस्तु मनु रयेः सुतो नवता ॥ युमस्तुषेण रेचिष्य न प्रमुखास्तस्य चात्मजाः ॥ १९ ॥
 तत्रैन्द्रो रोचनस्वामी देवाश्चतुर्विंशतिदयः ॥ कर्कस्तं नादयः सप्त क्रुषयो ब्रह्मचारिनः ॥
 २० ॥ कषेस्तु वेदशिरसस्तु विता नाम पन्नमृत् ॥ तस्यां जते ततो राजन विभुरित्यत्रि-
 विस्तुतः ॥ २१ ॥ अष्टाशीति सहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः ॥ अन्वशिष्यन् व्रतं तस्य कोमा-
 रब्रह्मचारिणः ॥ २२ ॥ तृतीयरुन्नमो नाम प्रियव्रतस्तु तो मनु ॥ पवनः संजयो यज्ञ होत्रा
 द्यास्तस्तु तानृपः ॥ २३ ॥ वसिष्ठतनयाः सप्त क्रुषयः प्रमुखादयः ॥ सत्यवेदश्रुता नवा
 देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥ २४ ॥ धर्मस्य सन्ततायां तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ सत्यमेनरि

तिरव्यातो जातः सत्यव्रतैः सह ॥ २५ ॥ सो न तव्रतदुःशीलान सतो यक्षराक्षसान् ॥ न तदु-
 हो न तगणं स्तवधीस्तस्य जित् सरवः ॥ २६ ॥ चतुर्थरुन्नमो चातामनु नम्रा चतामसः
 पृथुः स्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दशतस्तुता ॥ २७ ॥ सत्यका हरयो वीर देवास्त्रिंशो रवरि-
 श्वरा ॥ ज्योतिर्धामादयः सप्त क्रुषयस्तपसो हरे ॥ २८ ॥ देवा वै धृतयो नाम विधते सनया
 नृपा ॥ नृपाः काजेन वै देवा विधृता स्तेन ते जसा ॥ २९ ॥ तत्रापि जते भगवान् हरिण्यो हरि-
 ण्यो हरिमेधसा ॥ हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात् ॥ ३० ॥ राजोवाच ॥ वाद-
 रायण एतन्ने श्रोतुमिच्छाम देवयं हरि यथा गजपतिं ग्राहयस्तमममुचन ॥ ३१ ॥
 त कथा सुमहत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं श्रुत्वा यत्र यत्रोत्तमश्रोको भगवान् गीयते
 हरिः ॥ ३२ ॥ स त उवाच ॥ पराक्षितैवं स तु वादरायणः प्रायोपविष्टेन कथां मुचो

ना. अ.

३

दिता उवाच विप्राः प्रतिनंद्य पार्थिवं मुदा मुनीनां महसि स्मृत्वा तं ॥ ३३ ॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे अष्टमस्कंधे मन्वंतरवर्णने प्रथमोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ आ
सीत्परिविवरोराजं स्त्रिकटारिति विश्रुतः ॥ सीरोदेनाहतः श्रीमान् योजनायुतमुत्थितः ॥
तावता विस्मृतः पर्यकं त्रिभिः शृंगैः पयोनिधिः ॥ दिशः स्वरोचयन्नास्ते गेष्वा यमहिरण्य
यैः ॥ २ ॥ अन्यैश्च ककुभः सर्वास्त्रधातुविभिन्नैः ॥ नानाद्रुमलतासु त्रैर्निघोषैर्निर्गुणैः
नसां ॥ ३ ॥ सचावमित्यमानांघ्रिः समं तात्पर्यं कर्मिभिः ॥ करोति श्यामलं नृपिं हरिम्
रतकरिपनिः ॥ ४ ॥ सिद्धचारणगंधर्वविद्याधरमहोरगैः ॥ किन्नरैरसुरैश्च कांडकिजु
ष्टकंदराः ॥ ५ ॥ यत्र संगीतसन्नादैर्नंदुहममर्षया ॥ अतिगर्जति हरयः ॥ आघिनः पर
शोकया ॥ ६ ॥ नानारण्यपशुव्रातसंकुलशोणलंकृतः ॥ चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकंववि

३

हंगमः ॥ ७ ॥ सरित्सरोत्रिस्तुतैः पुलिनैर्मणिवालुकैः ॥ देवस्त्रामज्जनामोदसौरभं श्रान्ति
लैर्युतः ॥ ८ ॥ तस्य द्रौण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः ॥ उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडसुर
योषितां ॥ ९ ॥ सर्वतो लंकृतं दिव्यैर्नित्यं पुष्पफलद्रुमैः ॥ मंदारैः पारिजातैश्च पाटलाशोक
चंपकैः ॥ १० ॥ चतैः प्रियालैः पनसैः शमैः शम्रातकैः रपिः ॥ क्रसुकैर्नालिकैः श्वेतैर्वा
जपूरकैः ॥ ११ ॥ मेधुकैः शालस्तालैश्च तमालैर्जुनैर्जुनैः ॥ अरिष्टोदुंबरप्लक्षैः वटैः
किंशुकचंदनैः ॥ १२ ॥ पिचुमंदैः कोविदारैः सरलैः देवदारुभिः ॥ शालैः सुरभ्राजं वृत्ति
वर्दयशाभयामलैः ॥ १३ ॥ विचैः कपित्थैर्जंबूरेवृत्तौ भद्रातकादिभिः ॥ तस्मिन्सरे सु
विमलं लसत्कांचनपंकजं ॥ १४ ॥ कुसुमोत्पलकलारशतपत्रश्रियोज्ज्वलं ॥ मनषट्
पदनिर्घुष्टं शकुंतैश्च कलसने ॥ १५ ॥ हंसकारं उवाकीर्णं चक्राक्षैः सारसैरपि ॥ जल

भा. अ.

४

कुर्कुटे को यद्विहसि ह कुलकृतिना ॥ १६ ॥ मत्सक छपसं चार लसत्य ग्रजः पया ॥ कदंबवेत
सनजनी लवंतु लकै हंता ॥ १७ ॥ कुंदैः कुरुवकाशो कैः शिरोधैः कुरजैः रुदैः कुलकैः स्वर्ण
मृषीभिर्नागिषु नागजातिभिः ॥ १८ ॥ मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवी जालिकादिभिः शोभि
तं तीरं जैश्चान्यैर्निर्म्यदुभिरजं दुमैः ॥ १९ ॥ तत्रैकदा तत्रिरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारिण्य
थ पश्चरन् सकंदका नकीचकवेणुवेत्रवद्विशालगुच्छं प्ररुजन्वनस्पतीनां ॥ २० ॥ यजंथ
मात्राक्षरयोगजैश्चाप्याघ्रादयो व्याजमगाः सरवुडा ॥ महोरगाश्चापि भयाद्रवंतिसगौररु
ह्याः सरमाश्च मयि ॥ २१ ॥ वृकावराहामहिषसंज्ञाया गोपुच्छाज्जावकमकर्ताश्च ॥ अन्य
त्र भुवहारिणा शशादयश्च रंत्यभीता यदनुग्रहेणा ॥ २२ ॥ सधर्मतः सः करिभिः करेणुभि
र्हतो मदच्युतकजभैरनुदुता ॥ गिरिगिरिमापरितः प्रकं पयन्निषेव्यमाणो तिकुलै

४

महाशत्रैः ॥ २३ ॥ सरोनिजं पंकजरेणुरूपा तं जिघ्रन् विहारन् मदविकलेशणा ॥ वनः स्वसूये
न तृषार्हितेन तत्सरो वराभ्या समयागमन्नुतं ॥ २४ ॥ विगत्य तस्मिन् मतां दुनिर्मलं हेमो
रविंदोत्यजरेणुवासितं ॥ पपोनिकामं निजपुष्करे हतमात्मानमग्निः स्रपयन् गतक्रम
ः ॥ २५ ॥ स्वपुष्करेणो हतशोकरं दुनिर्निपाययन् स्रपयन् यथा गृही ॥ घणीकरेणुः कजभां
श्च दुर्महो नाचष्ट रुच्छं रूपणोत्तमा यया ॥ २६ ॥ तं तत्र कश्चिन्नपदेव चोरितो या होवजी
यांश्चरणेरुपा गृहीत् ॥ यदुद्यैवं व्यसनं गतो यथा यथा वलंसोति वलो विचक्रमे ॥ २७ ॥ त
पातुरं प्रथपतिं करेणवो विरुष्यमाणं तरसा वजी यसा विचक्रुः श्रुर्नधियो परे गताः
पाद्भिर्ग्रहां स्तारयितुं न चाशकत् ॥ २८ ॥ निमुधमतो रेवमिने प्रनक्तयोर्विकर्षतोरंतरतो
वहिर्मिथः ॥ समाः सहस्रं व्यगमन्महीपतिः स प्राणयोश्चिन्नममंसतामराः ॥ २९ ॥ त

आ. अ.

५

तोग जें इत्यमनोबलौ जसो कालेन दक्षिणमहान नरत्नमय ॥ विरुष्यमाणस्य जनेवसीद
तो विषययो नरत्नकलंजलौकसा ॥ ३० ॥ इत्यंग जें इत्ययदापसंकटं प्राणस्य देही विवशो यद
उया ॥ अपारयत्रात्मविमोक्षणो चिरं दध्याविमां बुद्धिमया न्यपद्यता ॥ ३१ ॥ नमामि मेता
तय आतुरंगजाः कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोचितुं ॥ आदेण पाशेन विधातुं गतौ प्यदं
चतं यामि परंपरा यरां ॥ ३२ ॥ यः कश्च तेनो वलि नोत कोरगात् प्रचंडवेगादनिधावती नृशं
भीतं प्रपन्नं परिपातियद्गमान्मत्सुः प्रधावन् शरणं तमीमहि ॥ ३३ ॥ इति श्री भागवते
महापुराणे अष्टमस्कंधे गजेंद्रोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं व्यव
सितो बुध्वासमाधाय मनो ह रिजनाप परमं जाप्यं प्राणजन्म न्यबुद्धि सितं ॥ १ ॥ गजेंद्रो
वाच ॥ नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकं ॥ पुरुषाया दिवी जाय परेशया त्रिधाम

हि ॥ यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं यदं स्वयं ॥ योस्मान् परस्माच्च परसं प्रपद्ये स्वयं भुवं ॥ ३ ॥
यास्वात्मनीदं निजमाययार्पितं क्वचिद्विभ्रातं क्वचतन्निरोहितं ॥ अविद्वदकसाक्ष्युभ
यंतदक्षते स आत्ममूलो बभूव मां परात्परं ॥ ४ ॥ कालेन पंचत्वमितेषु क्रूरैस्त्रशो लो
केषु वेदेषु च स बहेतुषु ॥ नमस्तदासीत् गहनं गगनं रेयसस्य पारे निविराजते विभु ॥ ५ ॥
नयस्य देवाः रुषयः पदं विदुः जंतुः पुनः कौर्हीति गंतुमीरितुं ॥ यथा नटस्याकृतिभिर्विच
रितो दुरत्यया नुक्रमणः समावतु ॥ ६ ॥ दिदृक्षवो योस्य परं सुमंगलं विदुः क्रसंगा मुनयः सु
साधवः ॥ चरंत्यलोकत्रतमव्रणं वने नृताः सुहृदः समेगति ॥ ७ ॥ न विद्यते यस्य च जन्म
कर्म वा न नाम रूपेण गुणदोष एव वा ॥ तथापि लोकाय य संनवाप्य यः स्वप्नाय यातान्य
नुकालमिच्छति ॥ ८ ॥ नमस्तस्मै परेशाय ब्रह्मणे नंतशक्तये ॥ अरूपायैरु रूपाय नम

भा. अ.

६

१६

आश्चर्यकर्मणा॥१॥ नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने॥ नमो गिरंविद्वयचेत
सामपि॥१॥ सत्वेन प्रतिजम्पाय नैः कर्मणो विपश्चिता॥ नमः कैवल्यनाथाय निर्वर्णा
सुखसंविदे॥१॥ नमः शांताय योगयशराय गुणधर्मिणे॥ निर्विशेषाय साम्याय नमो
ज्ञानधनाय च॥१॥ क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे॥ पुरुषायात्मप्रज्ञाय मूल
प्रकृतये नमः॥१॥ सर्वेन्द्रियगुणाद्रष्टुं सर्वप्रत्ययहेतवे॥ असता उभययोक्ताय सदा ना
साय ते नमः॥१॥ नमो नमस्ते खिलकारणाय निःकारणायानुत्तकारणाय॥ सर्वगमा
म्राय महासर्वाय नमो यवर्गाय परायणाय॥१॥ गुणरणिष्ठत्रविद्वेषपाय तद्गो
नविष्कृतिमानसाय॥ नैः कर्मभावेन विवर्जिता गमस्वयं प्रकाशाय नमस्करो
मिमादृक्प्रयत्नपशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय हरिकरुणाय नमो जयाय॥ स्वां

शेन सर्वतनुमृत्तमनसि प्रतीतप्रत्यग्रदशे नगवते बृहते नमस्ते॥१॥ आत्मात्मजातग
हविन्नजनेषु सक्तैः दुःप्रापणाय गुणसंगविवर्जिताय मुक्तात्मनिः स्वहृदये परिभाविता
यज्ञानात्मने नगवते नमः ईश्वराय॥१॥ यंधर्मकार्यविमुक्तिकानां जंतुं दशंगतिमाप्नु
वेति॥ किं त्वाशिषोरात्यपि देहमप्ययं करोतु मे दन्नदयो विमोक्षणं॥१॥ एकांतिनो यस्य
न कंचनार्थं वांछंति ये वै नगवत्प्रयत्नाः॥ अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमंगलं यायंत आनंदस
मुद्रमया॥१॥ त्वमक्षरं ब्रह्म परंपरेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यं॥ अतींद्रियं सूक्ष्म
मिवातिदूरमनंतमाद्यं परिपूर्णमीडे॥१॥ यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदाजो काश्चराचराः ना
मरूपविनैदेन फलं व्याकृत्योक्तता॥१॥ ययार्चिषोऽग्रेः सवितुर्गन्तस्तयोनिर्यति संया
त्यसं कृत्स्नरोचिषा तथा यतोयं गुणसंप्रवाहो बुद्धिर्मनः खानिशारसरसर्गः॥१॥ स

भा. अ.

७

वैनरेवासुरमर्त्यतिर्यकनस्त्रीनघंरोनपुमान्ननजंहु॥ नायंगुणः कर्मनसन्नवासंनिषेध
शेषोजयतारशेष॥ २४॥ क्षीतीविषेनाहमिहामुयाकिमंतर्बहिश्चावतयेनयोत्सा॥ इहामि
कालेनयस्यविप्रवस्तस्यात्मलोकावरणस्यमोक्षं॥ २५॥ सोहंविश्वसजंविश्वमविश्वंविश्व
वेदसं॥ विश्वात्मानमजं ब्रह्मप्रणतोस्मिपुंरंघरां॥ २६॥ योगरंधितकर्माणोहरियोगवि
नायते योगिनोयंप्रयश्पंतियोगेशंतंनतोस्म्यहं॥ २७॥ नमोनमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्ति
त्रयायाखिलधागणया॥ प्रपन्नपालायदुरंतशक्तयेकरिंद्रियाणांमनसाथवर्त्मने॥ २८॥
नायंवेदस्वमात्मानंयच्छन्नाहंधियाहतांतंदुरत्ययमाहात्म्यंभगवंतमितोस्म्यहं॥ २९॥
श्रीशुक उवाच॥ ॥ एवंगजैर्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषंब्रह्मादयोविविधलिङ्गानिदोमि
माना॥ नैतेयदोषसमस्तुनिखिलात्मकत्वान्नाखिजामरमयोहरिराविरासीत्

७

॥ ३०॥ तंतद्वहन्निमुपजन्मजगन्निवासःस्तोत्रंनिशम्यरिविजेःसहसंस्तुवन्नि॥ छंदोम
येनगरुडेनसमुत्समानश्चक्रायुधोभ्यगमदाश्रुयतो गजैश्चा॥ ३१॥ सौतःसरस्युरुव
लेनगरहीतआर्चेहिष्ठागरुत्तमनिहरिखउपान्नचक्रं॥ उह्रिष्यसांबुजकरंगिरमाह
रुद्धान्नारायणाखिलपुरेभगवन्नमस्तो॥ ३२॥ तंवाक्ष्यपाठितगजःसहसावतीर्यस
ग्राहमाश्रुसरमःरूपयोज्जहार॥ ग्राहविपाटितमुरवाहरिणागजैर्द्रसंपश्यतांहरि
रमुमुंचदुष्टियाणां॥ ३३॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरुषोत्तमोऽष्टमस्कंधेगजैर्द्रमोक्षयेत
तीयोधाय॥ ३॥ श्रीशुक उवाच॥ तदादेवर्षिगंधर्वब्रह्मेणानपुरोगमा॥ सुसुचुः
कुसुमासारंशंसंतःकर्मतिदरे॥ शनिदुर्दुर्भयोरिव्यागंधर्वानिदुर्जय॥ रुषयश्चा
रणाःसिद्धास्तुष्टुवुःपुरुषोत्तमं॥ आयोसौग्राहःसर्वैसद्यःपरमाश्वरूपधका॥ मुक्तो

ना. अ.

रेवतशापेनरुहगंधर्वसन्नमा॥ ३॥ प्रणम्य शिरसाधीशमुत्तमश्लोकमव्ययं॥ अगायत
यशो धामकीर्तन्युगुणसक्तयः॥ ४॥ सोऽनुकंपित ईशोनपरिक्रम्य प्रणम्य तं लोकस्य परम
तोलोकरवमगान्मुक्तकिल्बिषा॥ ५॥ गजेंद्रो नगवत्स्य शिषु कोत्तानबंधनात्॥ प्राप्ते
नगवतोरूपं पीतवासान्चतुर्भुजा॥ ६॥ सर्वैः सर्वमभ्यर्च्य प्राजाप्योऽप्यविउसन्नमा॥ इन्द्र
द्युम्नरितिरव्यातो विष्णुव्रतपरम्परा॥ ७॥ स एकदारा धनकाजगत्सु वानरहीतमौ न ब्र
त ईश्वरं हरिं जराधरस्तापसा आशुतोऽस्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमे॥ वायद
ह्वयामात्र महायशामुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः॥ तं वीक्ष्य तस्मीमरुता
हृणादिकं रहस्युपासीनमपि श्रुकोपहा॥ ८॥ तस्मादिमं शपमदादसाधुरयंदुरत्मा रु
तबुधिरया॥ विप्रावमंता विशतांतमौ धंयया गजः स ब्रह्ममतिः सरवा॥ ९॥ श्रीशुक

लेपतुस्मृतिः ॥ १२॥ एवं विमोक्ष्य गज

उवाच॥ एवं शस्वागतो गस्यो नगवान् नृपसातुगः॥ इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिर्दिष्टं तमुपधा
रयन्॥ ११॥ आपन्नः कौंजरी योनिमात्मस्मृतिर्विनाशनी॥ हर्यर्चना नुभावेन यत्नजः
यपमत्तना नस्तेनापि पार्षदवतां गमितेन युक्तः॥ गंधर्वसिद्धविवुधैरुपगीयमान
कमलितं स्वभवनं गरुडासनो गतः॥ १३॥ एतत्प्रहारजतवेरितो मया कृत्वा नुभावो
गजराजमोक्षणं॥ स्वर्ग्ययशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं कुरु वयं शृण्वतां॥ १४॥
यथा नुकीर्तयंत्येतत् श्रेयस्कामादिजातयः॥ श्रुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये॥
१५॥ इदमाह हरिः प्रीतो गजेंद्रं कुरु सन्नमः॥ शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो विभुः॥ १६॥
श्रीनगवानुवाच॥ येमांस्तान् च सरश्चेदंगिरिकंदरकाननं॥ वेत्रकाचकवैण्णानां युक्ता
निसुरपादपात्रं॥ १७॥ मृगालीमानिधिः प्राणिब्रह्मणो मे शिवस्य च॥ सीरोदमे प्रियं धा

भा. अ.
९

मश्चेतदापंचभास्करां॥१०॥ श्रीवत्संकौस्तुभंमाजंगरांकौमोदकंममासुरशनिपांचजन्यं सु
परंपितृगेश्वरां॥११॥ शेषं चमत्कलां सस्त्रां श्रियं देवीं महाश्रयां॥ ब्रह्मारां नारदमृषिं प्रवे प्र
ज्ञादमेव च॥१२॥ अत्सकर्मविराहाद्यैरवेतारैः कृतानि मे॥ कमलिपनंतपुण्यानि मयंसोमं
दुताशनं॥१३॥ प्रणवं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान् धर्ममव्ययं॥ दाक्षायणी धर्मपत्नी॥ सोमकरप
थयोरपि॥१४॥ गंगां सरस्वतीं नंदं कातिं दं सितवारणं॥ ध्रुवं ब्रह्म रुषीं सप्तपुण्यश्लोकांश्च
मानवान्॥१५॥ उत्थाया पररात्रां ते प्रयताः सुसमाहिताः स्मरंति मम रूपानि मुच्यंते ते
न सोरविजाताः॥१६॥ ये मांस्तु वंत्यनेनांगप्रतिबुध्य निशात्ययोतिषां प्राणान्ययेचाहं हरामि
विमजंगतिं॥१७॥ श्रीशुक उवाच॥॥ इत्यारिश्य हृषीकेश प्रधाप्य जलजो नमो॥ हर्षय
न् विबुधानीकमारुरो ह्रस्वगाधिपं॥१८॥॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे

गजेंद्रोपाख्याने गजेंद्रमोक्षणं समाप्तं चतुर्थोऽध्यायः॥४॥ श्रीशुक उवाच॥॥ राजन्नु हि
तमेतत्ते हरेः कर्मधिनाशनं॥ गजेंद्रमोक्षणं पुराणं रैवतं त्वं तं शृणु॥ शेषं च मोरैव
तो नाम मनुस्मामसोदरा॥ बलिं विंध्यादयस्तस्य सुता अर्जुनपूर्वकाः॥२॥ भुविरिन्द्रः
सुरगणराजन् नृतरयादयः॥ हिरण्यरोमावे दक्षिरा उर्ध्ववाक्त्तद्वा दयो विजाः॥३॥ प
त्नी विकुंठा शुभस्य वैकुंठः सुरसत्तमो॥ तयोस्तु कन्या जसे वैकुंठो भगवान् स्वयं
॥४॥ वैकुंठं कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः॥ रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तस्मिन् यका
म्यया॥५॥ तस्यानुभावः कथितो मुखाश्च परमोदयाः॥ भौमानुरेणुः सविममेयो विष्णो
र्वर्त्तयेत गुणान्॥६॥ षष्ठश्च क्षुषः पुनश्चाक्षुषो नाम वै मनु॥ पुरुषरूपमुद्युमप्रमु
खाश्चाक्षुषात्मजाः॥७॥ इंद्रो भद्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयोगणाः॥ मुनयस्तत्र वै राजन्

भा. अ.
१०

हविष्मदीरकादरैय ॥ तत्रापि देवसंख्यां वैराजस्याभवत्सुतः ॥ अजितो नाम भगवान्
जेन जगतः पतिः ॥ १० ॥ पयोधे येन निर्मथ्य सुराणां साधिता सुधा ॥ अममार्णो मासि ध
धतः कर्मरूपेण मंदरः ॥ ११ ॥ राजो वाच ॥ यथा भगवता ब्रह्मन्मथितः क्षीरसागरः
मदं वायत आद्रिं वधाशंबुचरत्तना ॥ १२ ॥ यथा मृतं सुरैः प्रासं किंचान्यदभवत्ततः
एतद्भगवतः कर्मविदस्वपरमाहुतं ॥ १३ ॥ त्वया संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पतेना
तितप्यति मे चित्रं सुचिरं तापतापितं ॥ १४ ॥ स त उवाच ॥ संदृष्टो भगवानेवं दैपायनसु
तो दिजाः ॥ अत्रिं हरेर्वीर्यमभ्याचष्टं प्रचक्रमे ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पुरा युद्धे सुरैर्देवा
वाध्यमानाः शितायुधैः ॥ गताः सवो निपतिता नोत्तिरे रन्मन्मस्यराः ॥ १६ ॥ पुरा दुर्वाससः
शापात् सैत्राजो काश्रपो नृप ॥ निःश्रीकाश्चा भवंस्तत्रनेशुरिज्यादयः क्रियाः ॥ १७ ॥ नि

१०

शम्यैतत्सुरगणामहेन्द्रवरुणादयः ॥ नाधगुह्यं स्वयं मंत्रैर्मंत्रयंतो विनिश्चयं ॥ १८ ॥
ततो ब्रह्मसंभोजगुर्मेरो मूर्धनिसर्वशः सवैवितापयांचक्रुः प्रणताः परमेष्ठिना ॥ १९ ॥
सविलोकेन्द्रवाद्यादग्निः सत्वात् विगतप्रभात् लोकानमंगलप्रायानसुरान यथा विभुः
॥ २० ॥ समाहितेन मनसा संस्मरन् पुरुषं परं उवाचोत्फुल्लवदनो देवान भगवान् परः
॥ २१ ॥ अहं न दोष्यमथो सुरादयो मनुष्यतिर्यग्द्रुमधर्मजातया ॥ अस्यावतारं शकता
विसर्जिता ब्रजाम सर्वेश्वरं तमव्ययं ॥ २२ ॥ नयस्य वधो न वरक्षणीयो नोपेक्षणीयो द
रणीयोपक्षः ॥ अथापि सर्गस्थिति संयमार्यधने रजः सत्वतमांघ्रिकाले ॥ २३ ॥ अयं तु त
स्य स्थितिपातनक्षमः सत्वंतुषाणस्य नवायदेहिनां तस्मात् ब्रजामः शरणं जगदुत्तमा
नां मनोधास्यति शंसुरप्रिया ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्याभाष्य सुरान् वेधा सह देवैरिदं

भा. अ.
११

मा। अजितस्य परं सा साकगमतपसः परं ॥ १४ ॥ न त्राह हस्तरूपाय सर्वयावयवै प्रभो ॥ सु
तिम ब्रूत देवा निगीर्तिस्त्वहिति तं प्रिय ॥ १५ ॥ देवा ऊचुः ॥ अविक्रियं सत्यमनंतमाद्यं गुहा
शयं निष्कलमप्रतर्कं ॥ मनोप्रयानं च सानिरुक्तं न मामहे देव वरं वरेण्यम् ॥ १६ ॥ विप
श्चितं प्राणमनो धियात्मनानर्घं दिवात्मा समनिद्रमव्रणं ॥ छायातपो यत्र न गृध्रपक्षौ तम
सरं रवं त्रियुगं ब्रजामहे ॥ १७ ॥ अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणं मनोमयं पंचदशारमाश्च त्रि
णाभिर्विद्युत्तचलमहनेमिर्धृक्षसाग्रस्तमृतं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ एकवर्णं तिमसः परंतदायजो
कमव्यक्तमनंतयारं ॥ आसांचकारोपसुवर्णमेनमुपासते योगरथेन धीरा ॥ १९ ॥ न
यस्य कश्चाति तितर्ति मायो यया जनो मुत्यति वेदनार्थं ॥ तं निष्किंतात्मात्मगुणं परेशं न
माम नृतेषु समंचरंतं ॥ २० ॥ इमे वयं यत्प्रिय ये वत त्वा सत्वेन मृश बहिरंत रावि ॥ गतिं

११

न सः क्षामय यश्च विग्रहे कुतो सुराद्या इतः ॥ २१ ॥ प्रधाना ॥ ३१ ॥ पादौ महीयं स्वरुतैव यस्य च
तुर्विधो यत्र हि नृतसर्गः ॥ स वै महापुरुष आत्मतंत्रा प्रसीदतां ब्रह्म महाविहृति ॥ ३२ ॥
अंभस्तु यद्वेत्त उदारवीर्यसि अंति जावंत्युत वर्त्तमाना ॥ लोकास्त्रयोधा खिललोकपाजाः
प्रसीदतां ब्रह्म महाविहृति ॥ ३३ ॥ सोमं मनो यस्य समामनंति दिवौ कसां वै बलमंधमा
यु ॥ ईशो नगानां प्रजनः प्रजानां प्रसीदतां नः समहाविहृति ॥ ३४ ॥ अग्निः सुरवं यस्य तुजा
तवेदाजातः क्रियाकां उनिमित्तजन्मा ॥ अंतः समुद्रे तु यच्च रसधातुः प्रसीदतां नः स
महाविहृति ॥ ३५ ॥ यच्च क्षुरासीत्तरणिर्देवयानं त्रयी मयो ब्रह्मण्यधिष्ठा ॥ धारं च सु
क्तेरमृतं च मृत्युः प्रसीदतां नः समहाविहृति ॥ ३६ ॥ प्राणा रजस्य चराचराणां प्राणाः स
हो बलमोजश्च वायु ॥ अन्धास्मसम्राजमिवा नुगा वयं प्रसीदतां नः समहाविहृतिः

भा. अ.
१२

॥३७॥ श्रीत्रादिशोयस्य हृदयखनिप्रजतिरेखं पुरुषस्य नाभ्याः प्राणेंद्रियात्मासु शरीरके
तं प्रसीदतां नः समहा विनूति ॥ ३८॥ ब्रह्मज्ञानमहेन्द्रस्त्रिदशाः प्रसादान्मन्योर्गिरिशोधिषणादि
रंभ्यः खेत्तुश्चुंदांस्पृषयोमैदुतः कः प्रसीदतां नः समहा विनूति ॥ ३९॥ श्रीवक्षसः
पितरः डायया मन्धर्मस्तिनादितरः एष्टो नृत्तौ र्यस्य शीघ्रेप्सिरसो विहारात्प्रसीद
तां नः समहा विनूति ॥ ४०॥ विप्रो मुखं ब्रह्मचयस्युत्तं राजन्य आसीत्तु जयोर्वज्रं च
ऊर्वे विडों तौ धिरवेदश्च जौ प्रसीदतां नः समहा विनूति ॥ ४१॥ जौ नो धरात्प्रीतिरुपर्य
नृत्तद्युतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शतेन कामः ॥ नृवो र्यमिः पक्ष्म न वस्तु कालः प्रसीदतां नः
समहा विनूति ॥ ४२॥ द्रव्यं वयः कर्मगुणान् विशेषं यद्योगमाया विहितान् वदंति
यतदुर्विनायं प्रवुधा पवाधं प्रसीदतां नः समहा विनूति ॥ ४३॥ नमोस्तु तस्मादुप

१२

शान्तशक्रये सारज्यत्वा प्रप्रतिप्रतितात्मने। गुणेषु मायारचितेषु वृत्तिप्रिर्नसि क
मानाय न नत्तदुतये ॥ ४४॥ सत्वं नो दर्शयात्मानमस्यत्करणोचरं प्रपन्नानां दि
दृक्षणां सस्मितं ते मुखं बुजं ॥ ४५॥ तैस्तेः स्वेच्छा नृत्तैरूपैः काले काले स्वयं विप्रो कर्म
दुर्विषहं यन्नो न गवांस्तत्करोति हि ॥ ४६॥ क्लेशान् र्यस्य साराणि विपरीतफलानि च
देहिनां विषयात्तानां न तथैवार्पितं त्वयि ॥ ४७॥ नावमः कर्मकल्पोपि विफला ये श्वरा
र्पितः कल्पते पुरुषस्यैव सत्यात्मा दयितो हि न ॥ ४८॥ यथा हि स्कंधशरवायां तरोर्मू
त्तावसेचनं एवमारधनं विप्रोः सर्वेषां मात्मनश्च हि ॥ ४९॥ नमस्तुभ्यमनं ता यदुर्वि
तर्कात्मिकमर्थो निर्गुणाय गुणैराय सत्त्वस्थाय च सांप्रतं ॥ ५०॥ ॥ इति श्रीनारद
ते महापुराणे अष्टमस्कंधे अमृतोपाख्याने पंचमोऽध्यायः ॥ ५॥ श्रीशुक उवाच ॥ ए

ना. च.
१३

वंस्तुतः सुरगणैर्नगवान्हरिश्चरः। तेषामाविरत्नराजन्सहस्राकोदिययुतिः॥
तेनैव सहसा सर्वे देवाः प्रतिहते क्षणाः। नापश्यन्खंदिशः क्षीणीमात्मानं चकुतो
विभुः॥१॥ विरंचो नगवान्दृष्ट्वा सहशर्वैरुतांतुं। स्वच्छां मरकतत्रयामां कंजगतां
रुणेश्वराणां॥२॥ तस्य हेमावदाते नजसत्कौशेयवाससा। प्रसन्नचारुसर्वंगी सुमुखी
सुंदरनुवां॥३॥ महामणिकिराटेन केयूरगम्यां चरुषितां। कल्पनिरणानि नतिकपो
जश्रीमुखं वुजां। कांची कलापवलयहारनूपुरशोभितां॥४॥ कौस्तुभा नरगंज
क्ष्मा विभ्रतां वनमालिनीं सुदर्शनादिभिः स्नात्वा मूर्तिमन्निरुपासितां॥५॥ दुष्टाव
देवप्रवरः सशर्वपुरुषं परा। सर्वाभिरगणैः साकं सर्वंगैरवलिंगते॥६॥ श्रीब्रह्मो
वाचा न जातजन्मस्थिति संयमाय गुणाय निर्वर्णसुखास्मदाया। अणोरणिमे परि

१३

गणधाम्ने महाबुनावाय नमोनमस्ते॥७॥ रूपं तवैतत्पुरुषवर्षने ज्यं श्रेयोर्षिभिर्वै
दिकतां त्रिकेण योगेन ध्यातः सहनस्त्रिलोकान्पश्याम्यमृषिन्नुदविश्वमृत्तैः॥८॥
त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य आसीत् त्वय्यंत आसीद्विदमात्मतंत्रौ। त्वमादिरंतौ जगतो
स्य मध्यघटस्य मृत्युवपरः परस्तात्॥९॥ त्वं मायया त्मा अयया स्वयेदं निर्माय विश्वं
तदनुप्रविष्टा। पश्यंति मुक्ता मनसा मनीषिणो गुणमवायेष्य गुणं विपश्चितः॥१०॥
यथाग्निमेधस्य मृतं च गेषु बुध्नमं बुध्नमने चरुति। योगैर्मनुष्याधिपतिचरि
त्वां गुणेषु बुधा कवयो वदंति॥११॥ तत्त्वां वयं नाथ समुक्तिहानं सरोजनाभातिचि
रे सितार्थं दृष्ट्वा गतानि वृत्तिमय सर्वं गजादवात्तद्विगंगमं न॥१२॥ सत्त्वं विधत्स्व वि
ल्लोकपाला वयं यदर्थं स्तवपादमूलं। समागतास्ते बहिरंत रात्मन् किं वा न्यवि

भा. अ.
१४

ताप्यविशेषमासिणा ॥ १४ ॥ अहंगिरिशश्चसुरादयोयेदक्षारयोरेरिवकेतवस्ते किं
वाविरामेशपृथग्विनाताविधत्सरात्रोद्धिजदेवमंत्रं ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवंवि
रंआदिनिशडितस्तद्धितायतेषांरुदयंयथेवा ॥ जगादजीमूतगतीरयागिरावघांजती
नसंवृतसर्वकारकात् ॥ १६ ॥ ऐकएवेश्वरस्तस्मिन्सुरकार्येसुरेश्वर ॥ विहर्तुकामस्ता
नाहसमुद्रोन्मथनारिणि ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंतवस्यन्नहंशंभोदेदेवाम
मभाषितं ॥ शृणुतावहिताःसर्वेभ्रेयोवस्यायथासुरा ॥ १८ ॥ यातृहानवदैत्येयैस्ता
वत्संधिर्विधीयतां ॥ कालेवानुग्रहातैस्तैयविघ्नोभवआत्मनः ॥ १९ ॥ अरयोपिहिसं
धेयाःसंतिकायार्थिगौरवे ॥ अहिमूखकवदेवात्यर्थस्यपदवींगते ॥ २० ॥ अमृतोत्पाद
नेयन्नःक्रियतामविजंवितां ॥ यस्यपीतस्यवैजंतुर्मत्स्युग्रस्तोमरोभवत् ॥ २१ ॥ सिद्धा

१४

॥ १५ ॥

क्षारोदधौसर्वावीरुच्रणलतौषधीः मंधानंमंदरंरुत्वाचवासुकिं ॥ २२ ॥ सहायेनम
यादेवानियमध्वमतंजिता ॥ केशनाजोभविष्यतिदैत्यापूर्यंकलग्रहा ॥ २३ ॥ पूर्यंत
दनुमोदध्वंयदिछंति सुराःसुराः नसंरंनेणसिध्यंति सवर्थाःसांत्वयायया ॥ २४ ॥
नमेतव्यंकालकृदादिषाजलधिसंभवात् ॥ ज्ञोमःकायेनिवोजातुरेषःकामस्तु
वस्तुषु ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इतिदेवात्समारिश्यभगवान्पुरुषोत्तमा ॥ तेषामं
तर्द्धेरजन्स्वछंदगतिरिश्वरः ॥ २६ ॥ अथतस्मैभगवतेनमस्कृत्यपितामहा ॥ भ
वश्चजमातुःस्वसंधामोपेयुर्वलिसुरा ॥ २७ ॥ दृष्ट्वाशनयसंयत्नान्नजातसौभानस्व
नायकान् न्यषेधदैत्यगृह्योक्तःसंधिविग्रहकालवित् ॥ २८ ॥ तेवैरेतन्निमासीनं
उसंचासुररूपपौ ॥ श्रियापरमयानुहंजितजैशेषमुपागमत् ॥ २९ ॥ महेंद्रःशश

जा.अ.
१५

यावाचासांत्वयित्वा महामतिः॥ अम्यभाषत तत्सर्वं शिस्तितं पुरुषोत्तमात् ॥ ३४ ॥ तदरो
चतदैत्यस्य तत्राये ये सुराधिपाः शंखे रोरिष्टने मिश्रये च त्रिपुरवासिनः ॥ ३५ ॥ ततो देवा सु
राः कृत्वा संविदं कृतसौहृदाः ॥ उद्यमं परमं च कुरु मत्तार्थं परंतप ॥ ३६ ॥ ततस्ते मंदरगि
रिमोजसो त्याद्युर्मदाः ॥ नदंत सुरधिं नित्यं ॥ शक्राः परिघबाहवः ॥ ३७ ॥ दूरमारोह दृष्ट्वा
ताः शक्रवैशे च नारयः ॥ अपारयंत संवोदं विवशा विजहुः पथि ॥ ३८ ॥ निपतत्सगिरि
स्तत्र वक्रनमरदानवान् ॥ चक्षुषामास महता भारेण कनकाचलः ॥ ३९ ॥ तास्तथा नय म
नसो नय बाहुरूकंधराः ॥ विज्ञाय भगवांस्तत्र वक्रवगुरु उध्वजः ॥ ४० ॥ गिरिपात विनिःपि
ष्टा नृविजोक्ता मरदानवान् ॥ ईक्षया जीवयामास निर्जरा निर्वृणा नयथा ॥ ४१ ॥ गिरिचा
रोप्य गुरुदेहे चैकेन जीवया ॥ आरुत्य प्रययावब्धिं सुरा सुरगणैर्वृतः ॥ ४२ ॥ अव

१५

रोप्य गिरिं कंधात्सुपर्णः पततां वरः ॥ ययौ जज्ञांत उत्सृज्य हरिणा सविसर्जितः ॥ ४३ ॥
इति श्री भागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अमृतमयने मंदराचलनयने षष्ठोऽध्यायः
॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तेनागराजमामं च फलभागेन वासुकिं ॥ परिवीय गिरौ त
स्मिन्नेत्रमब्धिमुदात्विता ॥ आरेभिरे सुरयत्ना अमृतार्थं कुरुद्वह ॥ १ ॥ हरिः पुरस्ताज्ज
गहे पूर्वदेवास्ततो भवत् ॥ तत्रैव नृदैत्यपतपो महापुरुषचेष्टितः ॥ २ ॥ नृगह्णी मोक्षं
पुंड्रमहेरंगममंगलं स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः प्रख्याता जन्मकर्मभिः ॥ ३ ॥ इति तस्मिं स्थि
तानृदैत्या नृविजोक्ता पुरुषोत्तमा ॥ स्मयमानो विसृज्या यं पुंड्रं जगद्दहाम रा ॥ ४ ॥ कृत
स्या न विना गस्ते एवं कश्यप नंदनाः ॥ ममंथुः परमायत्ना रमृतार्थं यो निधिः ॥ ५ ॥ म
प्यमाने लवि सोऽत्रिना पारोत्यपो विशता ॥ प्रियमाणोऽपि वलिभिर्गौरवात् पांडुनंदन ॥ ६ ॥

भा. अ.
१६

ते सुनिर्विणमनसः परिभ्रान्मुखश्रियाः ॥ आसन् स्वपौरुषेन ऐदं वेनातिवलीयसा ॥ ७ ॥ वि
लोकविघ्नेशविधितरेभ्यो रुरंत वीषो विनपात्रि संधिः ॥ कृत्वा वधुः काष्ठपमद्रुतं ममहत
प्रविश्य तोषंगिरिमुक्तहारः ॥ ८ ॥ तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः समुत्थिता विर्मथितं सु
रासुराः दधारं दृष्टेन सजस्यो जनप्रस्तारिणा दीपश्वापरो महान् ॥ ९ ॥ सुरासुरे द्वैर्ज
वीर्षवेपितं परिभ्रमंतं गिरिमंगलं दृष्ट ॥ विभ्रततलावर्त्तनमारि कठपो मेने गकंडूय
नमप्रमेय ॥ १० ॥ तथा सुराणां विशासुरेण रूपेण तेषां वलवीर्यमा रयन् ॥ उदीपयन्
देवगणं अविष्मदेवेन नागैर्द्रमबोधरूपः ॥ ११ ॥ उपर्यगैर्द्रगिरिगडिवात् आक्रम्य हस्ते
न सहस्रबाहुः ॥ तस्यैदिविब्रह्मभवेन्द्रमुखैरग्निघुबद्धिः सुमनोनिर्दृष्टः ॥ १२ ॥ उपर्य
धश्चात्मनि गोत्रनेत्रयोः परेण ते प्राविशता समेधिता ॥ ममं पुरब्धितरसा महोत्करा

१६

महाद्रिणा क्षोभितनक्तचक्रं ॥ १३ ॥ अहो द्रसाहस्रकठोरदृग्मुखश्चासन्निधूमाहतवर्चसो
सुराः पौलोमकालेयवलीत्तलादयो दवाग्रिदग्धाः सरलाश्वाभवत् ॥ १४ ॥ देवांस्तु तक्षु
सशिरवाहतप्रभो धूम्रां वरस्त्रवरकंचुकाननात् ॥ समम्य वर्षन् नगवदशधनाव
बुसमुद्रोर्म्युपगृह्णन् वायवः ॥ १५ ॥ मध्यमाना नयासिंधोर्देवासुरवरूपपैः ॥ यदा सुधान
जायेत निर्मसंधाजितः स्वयं ॥ १६ ॥ मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युन्मूर्ध्नि
त्राजदिलुलितकचः स्वर्गशेरकनेत्रः ॥ जैत्रैर्होर्भिर्जगदभयदैर्दृष्टकंगहीत्वा मप्रम
प्राप्रतिगिरिरिवाशोभितार्धो धनोद्भिः ॥ १७ ॥ निर्मध्यमाना दृष्टे रभ्रदिवं महोत्तरां हाता
हलाक्रमप्रतियं ॥ संभ्रांतमीतोत्पकरादिकठुपान्निमिर्दिपयाहतिमिगिलाकुलात्
१८ ॥ तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्यधो विसर्पदुसर्पदसत्यवीर्यं ॥ नीताः प्रजा दुद्रुवुरंगसे

प्राप्तः

२७

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
तं मुनीनां आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपोजुषाणां सुस्तुतिभिः प्रणेमुः ॥ २० ॥ प्रजाप
तय ऊचुः ॥ देवदेव महादेव नृतात्मन रत्नभावन ॥ त्राहिनः शरणापन्नास्त्रै लोखे दह
नात् विधाता ॥ २१ ॥ त्वमेकः सर्वजगतरीश्वरो बंधमोक्षयो ॥ त्वं त्वा मर्वंतिकु राजा ॥ प्रप
न्नानि हरं शुभं ॥ २२ ॥ गुणमय्यास्वराक्षास्य सगच्छित्यप्ययात्विमो धत्से यदा स्वदग्धम्
न ब्रह्म ब्रह्मविष्णुशिवाभिधानं ॥ २३ ॥ त्वं ब्रह्म परमं उत्तमं सदसद्रावभावतः नाना राक्षसि निरा
ज्ञातस्त्वमात्मा जगदीश्वर ॥ २४ ॥ त्वं ब्रह्मो निर्जगतादि रात्मा प्राणेंद्रियद्रव्यमुसाः स्वभा
वाकाजः क्रतुः सत्यमृतं च धर्मस्तप्यश्चरं यत्किंदाम नंति ॥ २५ ॥ अग्रिसुरिवंते खिल
देवतात्मा क्षितिं विदुर्लोक भवांघ्रि पंकजं ॥ कालंगतिं ते खिल देवतात्मनो दिशश्च क

लौरेसनंजनेरा॥२॥दीनाभिर्नभरवेश्वसनंनभस्वान्नस्यश्चक्षुषिजजंस्मरेत पराव
 रत्माश्रवणंतवात्मासोमोमनोमयौर्नगवान्शिरस्ते॥२॥कुक्षिःसमुद्रागिर्योस्थिसंघा
 रोमालिसर्वोषधिर्वारुधस्ते॥३॥हंसीमाक्षान्नवसप्तधातवस्त्रयामयान्नदयंसर्वधर्म
 ॥२॥सुखानिपंचोपनिषदस्तवेशयैस्त्रिंशदशोन्नरजस्तमंत्रवर्गा॥यत्रछिदाख्यंपरमा
 र्थतत्त्वंदेवस्वयंज्योतिरवस्थितिस्ते॥२॥छायात्वधर्मोर्मिषुयैर्विष्णोर्नैत्रत्रयंसत्वरजस्त
 मांसि॥साक्षान्मनुःशास्त्ररुतस्तवेशाहं होमयोवेदकृषिःपुराणः॥३॥नतेगिरित्राखिज
 लोकपालविरिंच्यवैकुण्ठसुरेंद्रगम्यं॥ज्योतिः॥परंयत्ररजस्तमश्चसत्त्वंनयत्रब्रह्मनिरस्त
 नेहं॥३॥कामाध्वरत्रिपुरकालकराद्यनेकभूतद्रुहःसपयतःसुतयेनतत्रे॥यत्त्वंत
 कालइदमात्मकतंस्वनेत्रवक्त्रिष्कुलिंगशिरव्यानसितंनवेद॥३॥येत्वात्मकंरामगु

भा. अ.
१८

रुमिर्द्विचिंतितोऽधिद्वंद्वचरंतमुमयातपसाप्रितसं॥ कथं तउग्रपुरुषं निरतं रमरा
नतेन न मेति मविदंस्तव हातजका॥ ३३॥ तन्नस्य ते सदसतोः परतः परस्य नो जः स्व
रूपगमने प्रभवन्ति नमः॥ ब्रह्मादयः किमु तसंस्तव ने वयंतु तत्सर्गसर्गविषयात्
धि शक्तिमात्रं॥ ३४॥ एतत्परं प्रपश्यामो न परं ते महेश्वर॥ मृडानाय हि लोकस्य व्यक्ति
स्ते व्यक्तकर्मणः॥ ३५॥ श्रीशुक उवाच॥ तदीक्ष्य व्यसनं तासां रूपयान् नृणां पितः
सर्वभूतसु रुहे व इह माह सती प्रिया॥ ३६॥ शिव उवाच॥ अहो वत न वान्ये तत्प्रजां
घन्यति वैशसं॥ क्षीरोदमथ नो ज्ञाता का ल कदा दुपस्थितं॥ ३७॥ आसौ प्राणपरीक्षतां वि
धेयमनयं हि मे एतावान् हि प्रनोरयो विहीनपरिपालनं॥ ३८॥ प्राणैः सैः प्राणिनः पो
ति साधवः॥ क्षणं न गुरौ॥ वद वै रे शुभते शुभो हितेषां त्ममायया॥ ३९॥ पुंसः रूपयतो

१८

न दे सर्वत्मा प्रीयते हरिः॥ प्रीते हरौ भगवति प्रीये हंस चराचरं॥ तस्मादिदं गरं भुं
क्षे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे॥ ४०॥ श्रीशुक उवाच॥ एवमाहं भगवान् भवानो विष्णो
वनः॥ तद्विषं जग्धुमारे मे प्रभावज्ञानमोदत॥ ४१॥ ततः करतली कृत्य व्यापिहा जाहने
विषं॥ अमस्य न्महादेवरूपयान् नृणां भावनः॥ ४२॥ तथापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलक
ल्पः॥ यच्च कारगले नीलं तच्च साधोर्विदधरं॥ ४३॥ तप्यंते लोकतापेन साधवः प्रा
यशोजनाः॥ परमाराधनं तद्विपुलं स्यात्स्वजात्मनः॥ ४४॥ निशम्य कर्म तच्छुनो देव
देवस्य मीदुषः॥ प्रजादा सायणी ब्रह्मा वैकुंठश्च शंकरः॥ ४५॥ प्रस्कं त्रं पिवतः पारो
यं किंचिज्जगदुः स्मृतं॥ रुचिका हि विषोषधौ दंष्ट्रकाश्च ये परे॥ ४६॥ ॥ इति श्रीमा
गवते महापुराणे अष्टमस्कंधे श्रीविविधमक्षणं समाध्यायः॥ ४७॥ श्रीशुक उवाच

भा. अ.
१९

एवमामंय भगवान् नवानो विश्वभावन ॥ तद्विपंजधुमारे मे प्रभावज्ञानमोदत ४१ ॥
ततः करतलीकृत्य व्यापिहालाहलं विषं ॥ अमक्षयन्महादेवरूपया भूतभावनः
॥ ४२ ॥ तथापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्पया ॥ यच्चकार गले नीलं तच्च साधो विभू
षणं ॥ ४३ ॥ तप्यंते लोकतापेन साधवः प्रायशो जनाः ॥ परमाधनं तद्विपुरुषस्यास्ति
सांत्मनः ॥ ४४ ॥ निशम्य कर्मतुल्यं नो देवदेवस्य मीदुषः ॥ प्रजारासाय लो ब्रह्मा वैकुण्ठ
श्च नारासिरो ॥ ४५ ॥ प्रस्कन्तं पिवतः पाणेर्य किंचिज्जगदुः स्मृतत् ॥ रुचिका हि विषोष
धौ देहशूका श्रये परे ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे श्रीवविषम
सर्गसप्तमोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पीते गरे वृषां के लप्रीतास्ते मरदानवाः ॥ म
मंशुस्तरसा सिंधुं ह विघ्नीततो भवत् ॥ शतामग्निहोत्री मघयोजगदुः ब्रह्मवादि

१९

न ॥ यत्तस्य देवयानस्य मेधा च ह विषे न पाशा तत रुचैश्चवानामहयो भूतचंद्रपांडुरः
तस्मिन् बलिः सृहां च केनेंद्र ईश्वर शिक्षया ॥ ३ ॥ ततो रेणवतो नाम वारणं प्रो विनिर्गतः
इतैश्चतुर्भिः श्वेतोद्रे ॥ हरन् भगवतो महिं ॥ ४ ॥ कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागे महो
दधौ ॥ तस्मिन्मणौ सृहां च केवशो लंकरणो हरिः ॥ ५ ॥ ततो भवत् पारिजातः सुरलो
कविभूषणः ॥ पूरयत्यर्थिनो योर्थैः शश्वत्तु वियथानवान् ॥ ६ ॥ ततश्चासरसो जा
तानिष्ककंभः सुवासना ॥ रमणः स्वर्गिणं वल्गुगतिं लीलावलोकनैः ॥ ७ ॥ ततश्चा
विरभूतसाक्षात् श्रीरमा भगवत्परा रंजयंती दिशः कोत्या विद्युत्सौदामिनी यथा
॥ ८ ॥ तस्यां चक्रुः सृहां सर्वे ससुरासुरमानवाः ॥ रूपौदार्यवयो वर्यमहिमा सिमचेत
स ॥ ९ ॥ तस्याश्वासनमा निन्ये महं प्रो महं हस्तुतं ॥ मूर्ध्नि मत्यः सरिद्धे शहेमकुंभैर्ज

लंष्टुविः॥१५॥आभिषेचनिकाभूमिगदरत्सकलौपधी॥गावःपंचपवित्राणिवसंतो
मधुमाधवौ॥१॥रुषयःकल्पयांचक्रुरभिषेकंयथाविधिः॥जगुर्नद्राणिगंधर्वानिर्नकोन
नतुर्जयुः॥१॥वेणामृदंगपणवपुरजानकगोमुखान्॥अनादयत्रशंखवेणुवीणा
तुमुजनिःस्वनात्॥१॥ततोमिषिचुःदेवांश्चियंपयकरांसती॥दिग्भिःपूर्यकिलशैः
सूक्तवाक्यैःदिजेरितैः॥१॥समुद्रःपीतकोशेयवाससीसमुपाहरत्॥वरुणःस्र
जं वैजयंतीमधुनामन्नपदुहं॥१॥नृषणनिविचित्राणिविष्कर्मप्रजापतिः
हारं सरस्वतीपयमजोनागाश्चकुंडलं॥१॥ततःरुतस्वस्ययनोत्पजस्रजंनरदि
रेफांपरिगृह्यपाणिना॥चवालवक्त्रं सुकपोलकुंडलं सत्रीउहांसमुदती सुशोभनां
॥१॥स्तनद्वयंचातिरुशोदशसमंनिरंतरंचंदनकुंकुमोचितं॥ततस्ततोदपुरव

जुसिंजतैर्विसर्पतीहेमलतेवसावभौ॥१॥विलोकयंतानिरवद्यमात्मनःपदंक्रवंचा
व्यभिचारिसंशुणं॥गंधर्वयक्षासुरसिद्धचारणात्रैविष्टपेयादिषुनान्वविंदत्॥१॥नूनं
तपोयजनमन्युनिर्जयोत्तनिंकचित्तत्रनसंगवर्जितं॥कचित्प्रहंस्तस्यनकामनि
र्जयःसर्गेश्वरःकिंपरतोव्यपाश्रयः॥२॥धर्मःकचित्त्रनभूतसौहृदंत्यागःकचित्त
त्रनमुक्तिकारणं॥वीर्यंनपुंसोत्पजवेगनिःरुतंनहिद्वितीयो गुणसंगवर्जितः॥२॥
कचित्चिरायुर्नहिशीलमंगलं कचित्त्रदप्यस्तिनवेद्यमायुषः॥यत्रोत्रयंकुत्रचसोप्यमं
गलःसुमंगलंकश्चनकांसतेहिमां॥२॥एवंविमृश्याव्यभिचारिसंशुणैर्वरंनिजैकाश्र
यतागुणश्रयं॥वत्रेवरंसर्वगुणैरपेक्षितंरमासुकुंदंनिरपेक्षमीक्षितं॥२॥तस्यांस
देशोउशतीनवकंजमाजामाद्यन्मधुव्रतवरुथगिरोपयुष्टं॥तस्योनिधायनिकवेन

भा. २१

दुदरः स्वधामसत्री उहासविक सन्नयनेन याता ॥ २४ ॥ तस्याः प्रियस्त्रियस्त्रिजगतोजनन्या
वक्षोनिवासमकरेत्परमं विरुते ॥ श्रीः स्वाः प्रजासकरुणेन यन्नस्थितैकमेधयतसाधि
तपतिं जगतां स्त्रिलोका ॥ २५ ॥ शंखतूर्यमृदंगा नांवादित्राणां दृष्ट कस्वन ॥ देवानुगानां
सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत् ॥ २६ ॥ ब्रह्मरुद्रागिरो मुख्याः सर्वे विष्णुसजो विभुः ॥ इतिरेवित
थैर्मंत्रैस्तत्रिंशैः पुष्पवर्षिणः ॥ २७ ॥ प्रियाविलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ॥ श्रीजादिउ
रासंपन्ना जेभिरेनिर्वृतिं परां ॥ २८ ॥ निःसत्त्वो जेपाराज न्निरुद्योगागतत्रयाः ॥ पराचोपेक्षि
ता जसया वभूवुर्दैत्यदानवाः ॥ २९ ॥ अथासीद्धारुणी देवी कन्या कमललोचना ॥ असु
रा जगद्गुप्ता वैहरं रनुमतेन ते ॥ ३० ॥ अथोदधेर्मथ्यमाना काश्यपैरमृतार्थिभिः ॥ उदति
श्च न्यहाराजपुरुषः परमाद्भुतः ॥ ३१ ॥ दीर्घपावरोर्द्धं कंबुग्रीवोरुणे क्षणः ॥ त्रया

२१

मलस्तसुराः स्रग्वीसर्वाभिरणभूषिताः ॥ ३२ ॥ पीतवासा महोरस्कः सुमृष्टमणिकुंडलः
स्तिग्धकुंचितकेशांतः सुभगः सिंहविक्रमः ॥ ३३ ॥ अमृतापूर्णा कलशं विभ्रज्य भूष
यितः ॥ सर्वैर्भगवतः साक्षाद्विष्णोरंशं शसंभवाः ॥ ३४ ॥ धनं तरिरितिरव्यात रायुर्वेदहृदि
ज्यभाक् ॥ तमाजोकासुराः सर्वे कलशं चामृतामृतं लिप्संतः सर्ववस्तूनि कलशंतर
साहरत् ॥ ३५ ॥ नीयमाने सुरैस्तस्मिन्कलशे मृतमाजने ॥ विषण्मिनसो देवा हरिं शरणा
माययुः ॥ ३६ ॥ इति तदैत्यमाजोक्ता भगवान्भृत्यकामरुद्रा माविद्यतमिथेयं विः
साधयिष्ये स्वमायया ॥ ३७ ॥ मिथः कलिरभूत्तेषां तदर्थेति पंचेतसां ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वतत्वं
नत्वमिति प्रभो ॥ ३८ ॥ देवाः संभगमहंति ये तुल्यायासहेतवो ॥ सत्रयागदेवै तस्मिन्नेष
धर्मः सनातनः ॥ ३९ ॥ इति सान्प्रत्येषधन्वदैत्ये याजोतमत्सराः ॥ दुर्बलाः प्रवत्ता

जा. अ.
२२

राजन्गहीतकलशान्मुद्रा ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नंतरेविष्णुः सर्वपापविनाशरा ॥ योषिद्वयमनिर्दे
शपरधारपरमाहुतं ॥ ४१ ॥ प्रेक्षणीयोत्पन्नपामंसर्ववियवसुंदरं ॥ समानकलानिरणंसुकपो
लोत्रसान्नकं ॥ ४२ ॥ नवयौवननिर्वृत्तस्तनभाररुशोदरं मुखामोदादुरक्तालिङ्गकारो
द्वियलोचनं ॥ ४३ ॥ विभ्रतस्वकेशभारेणमाजामुत्कुलमल्लिकां ॥ सुग्रीवकंठानरणसुधु
जागदभूषितं ॥ ४४ ॥ विरजांवरसंवीतनितं वद्वापशोभया ॥ कांच्याप्रविलसदनुचल
चूरणनूपुरं ॥ ४५ ॥ सत्रीतस्मितविसिम्भर्विजासावलोकने ॥ दैत्यपूयपचेतस्युकाम
पुद्गापयन्मुद्रा ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अमृतोपाख्याने अष्ट
मोध्याया ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तेन्योन्यमसुराः पात्रंहरंतस्त्यक्तसौहृदा ॥ क्षिपंतोर
सुधमेणिआयांतोरदृष्टुस्त्रियं ॥ १ ॥ अहोस्त्वमहो धामअहोअस्यानवंवय ॥ इतितेता

२२

ममिदुत्यप्रपद्युर्जतिहृत्तया ॥ २ ॥ कालं कंजपलाशसिकुतोवाकिंचिकीर्षसि ॥ कस्यासि
वदवामोरुमयंतीवमनांसिना ॥ ३ ॥ नवयंत्वाभरैः दैत्यैः सिद्धगंधर्वचारणैः ॥ नास्पृष्ट
वंजानामो लोके शैशुकुतो नमि ॥ ४ ॥ ननंतं विधिना सुभ्रुप्रेषितासिशरीरिणं ॥ सर्वेद्रि
यमनः प्रातिविधातुं सद्यो न किं ॥ ५ ॥ सात्वं नः स्यर्धमानानामेकवस्तुनिमानिनि ॥ ताता
नांवद्वैराणां शंविधत्स्वसुमधमे ॥ ६ ॥ वयंकश्यपराया रात्रातरः कृतपौरुषाः ॥ वि
भजस्वयथान्यायं नैवभेदो यथात्रवेत् ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युपामंत्रितो दैत्यैर्मया
योषिद्वयपुहंरिः ॥ प्रहस्यरुचिरापांगैर्निशस्त्रिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कथं
कश्यपरायाः पुंश्चन्यामयिसंगताः ॥ विष्णुसंपंडितोजातुकामिनीपुनयातिहि ॥ ९ ॥ रा
जावकाणांचस्त्रीणांस्वैरिणीनांसुरक्षिपाः ॥ संयान्यादुरतिरनंतं नंतं तं विचिंत्यतां ॥ १०

ना. अ.
२३

श्रीशुक उवाच ॥ इति ते स्वेति ते सस्या आश्वस्तमनसा सुरा ॥ जहसु भविगं भीरं दुश्चा
मृतनाजना ॥ ११ ॥ ततो गृहीत्वा मृतनाजनं हरिर्विनाष ईषत्स्मितशोभया गिरा ॥ यद्यभ्युपेत
कचसाधसाधुवाकतं मया वो विजने सुधा मिमां ॥ १२ ॥ इत्यभिव्याहृतं तस्या आकर्ण्य सुर
पुंगवा ॥ अग्रमाणविदस्तस्यास्तनयेत्यन्वमंसत ॥ १३ ॥ अथोपोष्य कृतस्त्रानाहुत्वा च हवि
षानजं ॥ दत्त्वा गोविप्रनृतेभ्यः कृतस्वस्य यनादिजै ॥ १४ ॥ यथोपजोषं वासांसि परिधाया ह
तानि ते ॥ कुशेषु प्राविशत्सर्वे प्राक्कलेष निद्रुषिता ॥ १५ ॥ प्राप्नुवेषु पविष्टेषु सुरेषु दि
तिजेषु च ॥ धूपामोदितशानायां जुश्यां जुश्यां मात्स्युदीपकैः ॥ १६ ॥ तस्यां न रेंद्रकरनीरु
जसत्तदुक्ते श्रोणी तटाजसगतिर्मदिविक्लवाक्षी ॥ सा कृजती कनकनूपुरसिंजितेन
कुंजस्तनी कजशपाणि रथाविवेश ॥ १७ ॥ तां श्रीसरवी कनककुंडलचारुकर्णनासाक

२३

पोजवदनां परदेवतारव्यां संवीक्ष्य संमुमुदुरुक्स्मितवीक्षणैर्देवासुरा विगलितस्तन
पट्टिकां तां ॥ १८ ॥ असुराणां सुधादानं सपाणिमिव दुर्नयं ॥ मत्वा जातिनृशंसानां न तां व्य
नजदच्युत ॥ १९ ॥ कल्पयित्वा दथ कपं क्रीरुनयेषां जगत्पति ॥ तेषोपवेशयामास सेषु
स्वेषु च पंक्तिषु ॥ २० ॥ हेत्याह गृहीतकजशो वंचयन्नुपसंचरौ ॥ इरस्यानृपा ययामास ज
रामृत्युहरां सुधां ॥ २१ ॥ तेषां जयंतः समयमसुराः स्वकृतं नृपात्तदप्रीमास नृकृतस्त्रे
होस्त्रीविवादजुगुप्समा ॥ २२ ॥ तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायका तरा ॥ बहुमानेन
चाबधानोचुः किंचन विप्रियं ॥ २३ ॥ देवलिङ्गप्रतिष्ठन्नः स्वर्जतिः देवसंसहि ॥ प्रविष्टः सो
ममपि वतश्च द्राक्पि च सचित ॥ २४ ॥ चक्रेण सुरधारेण जहार पिवतः सुरा ॥ हरिस्त
स्य कबंधस्तु सुधया प्रावितो पतत् ॥ २५ ॥ शिरस्त्वमरतां नीतमजीग्रहमचीकृतपत्

भा. अ.
२४

यस्तु पर्वणि चंशकविमिधा वंति वैरधी ॥ २४ ॥ पीतपाये मते देवैर्भगवांस्त्रोकमावनः प
श्यतामसुरेन्द्राणां स्वरूपं न गृहे हरिः ॥ २५ ॥ एवं सुरासुरगणाः समदेशका जहेत्यर्थकर्मम
तयोपि फले विक्लवाः ॥ तत्रामृतसुरगणाः फलमंजसायुर्यत्यादपंकजरजः श्रयणान्न
देत्याः ॥ २६ ॥ यद्युज्यतेः सुकर्ममनोवचोनिर्देहात्मजादिषु तन्मिसरसन्नयेव ॥ तैरेव सन्न
वतिपक्रियतेऽयत्नात्सर्वस्य तद्रवति मूत्रनिषेचने पत्र ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे अष्टमस्कंधे अमृतपानेन वमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति दानवद्वैत्ये
यानां विंदन्मृतं नृप ॥ युक्ताः कर्माणि यन्नाश्रवा सुदेव पराश्रवाः ॥ २९ ॥ साधयितामृतं राज
नृपाययित्वा स्वकान्सुरान् ॥ पश्यतां सर्वभूतानां ययौ गरुडवाहनः ॥ ३० ॥ स पन्नानां परं म
दिदृष्टुं ते इति नंदना ॥ अमृष्यमाणारुत्येतु देवान् प्रसुद्यता युधाः ॥ ३१ ॥ ततः सुरगणाः स

२४

वेसुधया पीतये धिता ॥ प्रतिसंयुयुधुः शस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ॥ ३२ ॥ तत्र देवासुरेनामर
णः परमदारुणः ॥ रोधस्युदन्वतो राजन्तु सुजोरो महर्षिः ॥ ३३ ॥ तत्रान्योन्यं सपन्नास्ते सं
रब्धमनसो रणे ॥ समासायासि निवर्णि निर्जघ्नुर्विबुधा युधौ ॥ ३४ ॥ शंखद्वयमृदंगानां मेरी
उमरिणां महान् हस्यश्चरथ पत्नीनां नदतां निःस्वनो भवत् ॥ ३५ ॥ रथिनो रथिनिस्तत्र पत्ति
भिः सह पत्रया ॥ हयाहयैरिनाश्च नैः समसक्तं तसंयुगे ॥ ३६ ॥ उष्ट्रैः केचिदिनैः केचिदपरे
निययुः स्वैः ॥ केचित्गौरमृगैः कक्षैर्वापि निर्जटाः ॥ ३७ ॥ गधैः कं कंबकैरन्यैश्च नृपासै
स्तिमिगिजैः ॥ शरनैर्महिषैः खड्गैर्गोवृषैर्विषाकैः ॥ ३८ ॥ शिवाभिराशुभिः केचित्क
कलाशैः शशैर्नरैः ॥ वस्तैरेकैरुत्तमैः हंसैरन्यैश्च कुरैः ॥ ३९ ॥ अन्यैर्जलस्थजखण्डैः
सत्त्वैर्विकृतविग्रहैः ॥ सेनयोरुभयोरान्न विविधस्ते यतो यतः ॥ ४० ॥ चित्रध्वजपदै

राजनातपत्रैः सितामलैः॥ महाघनैर्वज्रदंडैर्वर्जितैर्वह्निचामरैः॥१॥ आवातो दूतो नरोत्तमोऽपि
निर्वर्तयिष्यतिः स्फुरद्भिर्विशदैः शस्त्रैः सुतरां सूर्यरश्मिभिः॥१॥ आदेव दानववीराणां धुजिन्योपां
तुनंदनः॥ ऐजतुर्वारिमात्ताभिर्याहिसामिवसागरो॥१॥ वैरोचनो बलिः संख्ये सोऽसुराणां च रूप
तिः॥ यानं वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितं॥१॥ सर्वसंग्रामिकोपेतं सर्वश्रयं मयं प्रभो
अप्रतर्कमनिर्देश्यं दृश्यमानमदर्शितं॥१॥ आस्थितस्मविमानाय सर्वान्काधिपैर्ह
तः॥ बालमज ननु त्रायै रेजे चंद्रवोदयो॥१॥ तस्या स न सर्वतोऽपानैर्स्थानां पतयो मुराः
नमुचिः शंबरो वाणो विप्रचिन्तिरयो मुखः॥१॥ विश्वकालनाभो यप्रहेति हेतिरिज्ज
जः॥ शकुनिर्हृत्संतापो वज्रदंष्ट्रो विरोचनः॥१॥ हयग्रीवः शंकुशिरः कपिलो मेघदुंदु
भिः॥ तारकश्चक्रदकशुंभो निशुंभो नृप उत्कला॥१॥ अरिहोरिहनेमिश्च मयश्च त्रिषु

राधिपः॥ अन्येऽप्येते सोमका ज्ञेयानि वातकवचादयः॥१॥ अजयनागाः सोमस्य केवलं
क्षेत्रा नाजिनः॥ सर्वे रणे रणमुखे बहुशो निज्जिता मराः॥१॥ सिंहनादं विमुचंता शंखा
नृधुर्महारवान्॥ दृष्ट्वा सपन्ना बुत्सिक्ता नृबलभित्कुपितो नृशः॥१॥ ऐरावतदिक्करणमा
रुहो जयति स्वराट् यथा स्रवत्स्रवणमुदयाद्भिर्महर्ष्यति॥१॥ तस्या स न सर्वतोऽपानैर्देवानां
वाहध्वजा युधाः॥ लोकपाजाः सहगणैर्वर्ध्वग्निरुत्कलादयः॥१॥ तेन्योन्यमभिसंस्त्यक्षि
पंतो नाम निर्मिथिः॥ आकयंतो विशंतो ग्रेयुयुधुर्दंष्ट्रयोधिभिः॥१॥ युयोधबलिरिंद्रेण
तारकेण युहोस्यत वरुणो हेति नायुधमित्रो राजन प्रहेति ना॥१॥ यमसुका जना मे
न विश्वकर्मा मियेन वै॥ शंबरो युयुधेत्वष्टासविता तु विरोचनः॥१॥ अपराजितेन नमुचि
रभिनो वृषपर्वणाः॥ सूर्यो बलिसुतैर्देवो वाणज्येष्ठैः शतेन वै॥१॥ राहुणा च तथा सोमः

पुलोमायुधेनिज॥ निशुं नशुं नयोदेवी नद्रकाजीतरस्विना॥ ३२॥ वृषाकपिसुजं भेरा
महिषेण विनावसु॥ इति जः सहवानापि ब्रह्मपुत्रै ररिंदमे॥ ३३॥ कामदेवेन दुर्मर्षरुक्
जोमातृभिः सह बृहस्पतिश्चोत्रानसानरकेन शनैश्चर॥ ३४॥ मरुतो निवातकवचैः का
लेयैर्वसवो मरुगा विभेदेवास्तुपोजोमैरुद्रा क्रोधगणैः सह॥ ३५॥ त एव माजावसुराः स
हेंद्रा वंदेन सहस्य च युधमाता॥ अन्योन्यमासाद्य निजधुरे जसाजिगीषवस्तीक्ष्णशरा
सितामरैः॥ ३६॥ पुंशं शनिश्चक्रगदेर्हि पिहि शैः शक्तुस्तुके॥ प्राप्तपरस्वधैरपि॥ निस्त्रिं
शमहैः परिधैः समुत्तरैः सप्रिंदिमालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः॥ ३७॥ गजास्तुरंगाः सरथाप
हातयः शरीरवाहा विविधा विखंडिता॥ निरुंनवारूरुशिरोधरं ध्रुवः छिन्नध्वजैश्च
सततत्र न घणा॥ ३८॥ तेषां पदाघात रथांगचूर्णिता दायोधना दुल्बला उत्थितस्तदारे

एर्दिशः खंद्युमणिं च छादयन् न्यवर्त्तना सकसतिभिः परिपुतात्॥ ३९॥ शिरोमिरूढतकि
रीटकुंडलैः संरंभदग्निः परिदृष्टदृष्टैः॥ महाभुजैः साभरणैः महायुधैः साप्रास्मृताभूः
करभोरुभिर्वज्रैः॥ ४०॥ कबंधास्तत्र चोत्पेतुः पश्यंतः स्वशिरोक्षिप्रि॥ उद्यतायुधो हंति
राधावंतो भरा न्मधे॥ ४१॥ बलीर्महेंद्रं शनिस्त्रिभिसैरेव तं शरैः॥ चतुर्भिश्चतुरेवाहानैके
नारोहमाच्छ्रित॥ ४२॥ सताना पततः शक्रस्तावद्भिः शीघ्रविक्रमः॥ चिच्छेदनिशितैर्बह्वै
रसंप्राप्तान् हसन्निवा॥ ४३॥ तस्य कर्मोत्तिमं वीक्ष्य दुर्मर्षः शक्तिमाददे॥ तां ज्वलंतीमहोक्ता
नां हस्तस्थामाडिनद्वरि॥ ४४॥ ततः शूलंततः प्राप्तंततस्तोमरमृष्टया॥ यदच्छस्त्रं समादद्या
त्सर्वं तदडिनद्विभु॥ ४५॥ ससंक्रायासुरं मायामंतर्धानगतो सुरा॥ ततः प्रादुरभूच्छैलः सु
रानीको परिप्रभो॥ ४६॥ ततो निपेतुस्त रवो दह्यमाना दवाग्निना॥ शिलाः सटंका शिखरा

भा. अ.
२७

श्रुत्यंतो द्विषद्वलाधमहो रगाः समुत्पेतुः रं द श्रकाः सरश्चिकाः सिंहव्याघ्रवराहाश्च
मह्यंतो महागजाः ॥ ४३ ॥ पातुधान्यश्च शतराः श्रुतहस्ता विवाससाः ॥ छिंधिप्रिंधीतिवाहिन्य
स्तयारक्षोगणाप्रभो ॥ ४४ ॥ तनो महाघनायो म्रिगंभीरपुरुषस्वनाः ॥ चंगरात्सुसुचुवन्ति
राहनास्तनयिन्नवः ॥ ४५ ॥ सशैत्येन सुमहान्वक्रिः ॥ चमनसारथिः ॥ सावर्त्तक इवोत्सुग्री
विवुधधृजिनामथाकः ॥ ४६ ॥ ततः समुद्ररुद्धैः सर्वतः प्रत्यदृश्यतः ॥ प्रचंडवातेरुद्धतत
रंगावर्त्तनीषणः ॥ ४७ ॥ एवं दैत्यैर्महामाये रजस्पगतिनाषणैः ॥ सृज्यमाना सुमाया सुवि
षेदुः सुरसैनिकाः ॥ ४८ ॥ नतत्यतिविधियत्र विदुरिंशदयो नृपाः ॥ ध्यातः प्रादुरभूत्तत्र नग
वान् विश्वभावनाः ॥ ४९ ॥ ततः सुपर्णं सरुतांघ्रिपत्नवः ॥ पिरांगवासानवकंजलोचनाः ॥ अ
दृश्यतां शयुधबाहु रूढसदश्री कौस्तुभानर्घ्यकिरीटकुंडजाः ॥ ५० ॥ तस्मिन् प्रविष्टे सु

२७

रकूटकर्मजा मायाविनेषुर्महिमामहो यसः ॥ स्वप्रोयथा हि प्रतिबोधि आगतो हरिः स्मृतः
सर्वविपदिमोक्षणं ॥ ५१ ॥ दृष्ट्वा मृधे गरुडवाहमि नारिवाह आविध्य श्रुजमहि नोदयका
जनेमि ॥ तस्त्रीजया गरुडमूर्ध्निषतत् गृहीत्वा तेनाहनन् पसवाहरि मेमधीशः ॥ ५२ ॥
माजी सुमात्यतिबलैर्युधिपेततु र्यच्च केण कंत शिरसा मयमात्यवांस्तं ॥ आहत्यतिग्म
गरया दहनदं उजैः प्रतावडिरेडि नदरे नदितोरिणाद्यः ॥ ५३ ॥ इति श्री नागवने महासु
रणे अष्टमस्कंधे देवासुरसंग्रामे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अथो सुतः प्रत्यु
पलब्धचेतसः परस्परपुंसः परयातुकं पया ॥ जघ्नुर्नृशंशक्रसमी रणादयस्तांस्तारणेयै
रनिसंहताः पुनः ॥ वैरेच नाय संरब्धो नगवान्पाकशासनाः ॥ उदयल्लघदावजं प्रजाहा
हेति चुक्रुशु ॥ १ ॥ वज्रपाणिस्तमा हेदंति रक्तपुङ्खुरः स्थितं मनस्विनं सुसंपन्नं विचरंतं

महामधो॥ अतएव नन्दमाया निमये शान्तोति गीषसि जित्वा वजीत्रिव द्वाक्षान्नरो हरति तद्व
 न॥ ४॥ आरुरु संति माया निरुत्ति स संति ये दिवं॥ तान् दस्मन् विधुनो म्यजान् सर्वस्माच्च
 परादध॥ ५॥ सो हं दुर्मायिनस्ते द्यवज्जेण शतपर्वणा॥ शिरो हरेरिष्ये मंदात्मन् घटस्वजाति
 निःसह॥ ६॥ बलिरुवाच॥ ॥ संप्रामेव नमानानां कालचोदितकर्मणां कीर्त्तिर्जयोजयो
 मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रमात्॥ ७॥ तदिदं कालरत्नं जनाः पश्यन्ति सरयः॥ न दृष्यन्ति न शो
 चन्ति न तत्र तत्र सपन्दिता॥ ८॥ न वयं मन्थमाना नामात्मानं तत्र साधनं गिरेव॥ साधु
 शोच्यानां गृह्णीमो ममता उना॥ ९॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ इत्याक्षिप्य विभुं वीरो नाराचैर्वा
 रमर्हन्॥ आकर्ष्यैर्हृदयैश्चैवैरहतं पुनः॥ १०॥ एवं निरारुतो देवो हरिणा तथ्य
 वादिना नामृष्यन्नदधि संपतो ज्ञाहन् स्वदिपः॥ ११॥ प्राहरत् कुलिशं तस्मै च मोघं प

रमर्हन्॥ सयानो न्यपतद्भूमौ छिन्नपक्षश्वाचलः॥ १२॥ सर्वायं पतितं दृष्ट्वा जं नो बलिसखः
 सुहृत्॥ अभ्ययात्सौ हृदं सख्युर्हन्त्यापि समाचरत्॥ १३॥ ससिंहबाहो आसाद्य गदा मुघना
 रं हमा॥ जंतावता उयुक्तं गजं च सुमहाबलः॥ १४॥ गदाप्रहारयथिनी नृशं विकलितो
 गजः॥ जातुभ्यां धरणीं सृष्ट्वा कश्मलं परमं ययौ॥ १५॥ ततो रथो मातलिना हरिर्दशशतै
 र्वृतः॥ आनीतो धीपुत्सज्य रथमारुरुहे विभुः॥ १६॥ तस्य तत्पुत्रं यत्र कर्मजंतुः सानवस
 त्तमः॥ शूलेन ज्वलता तंतुं स्मयमानो हनन् मधे॥ १७॥ सेहेरुतं सुदुर्ध्वं सत्वमालं यमागतिः
 इंद्रो जंतस्य संकुर्वीव जेण पाहरति रः॥ १८॥ जंतं श्रुत्वा हतं तस्य तात यो नारदादधे॥ न मुचि
 श्रवतः॥ पाकस्तत्रापेतुस्त्वरचितः॥ १९॥ वचोनिः पुरुषैरिन्द्रमर्ह्यंतो मम मसि शरैश्च
 किरन्मेषाः धारयिरिव पर्वताः॥ २०॥ हरीन् दशशतान्याजौ हयश्च स्यवतः शरैः॥ तावद्विरही

जा. अ.
२५

पामासयुगपद्गुहस्तवान्॥२१॥ राताभ्यामातलिंपाकोरयंसावयवंष्टयक सकृत्संधानमो
सेणतद्वृत्तमन्त्रणे॥२२॥ नमुचिः पंचदशभिः स्वर्णपुंखैर्महेषुभिः॥ आहत्यनरत्नसंख्येसतो
यद्वतोयद॥२३॥ सर्वतः शरकहेनशक्रंसरयसारथिः॥ छादयामासुरसुराः प्रादुर्त्स्यमि
वांबुदा॥२४॥ अजसयंतस्तमतीवविद्वजोविचुक्रुष्टुदेविगणाः महानुगाः॥ अनायकाः
शत्रुवलेननिर्जिताबलिकपात्रिन्ननवोयथारण्वे॥२५॥ ततस्तुराषाडिषुबद्धपंजरंदि
तिर्गतः साश्वरयध्वजाग्रणी॥ बभ्रौदिशः खंष्टपिवाविरोचयन्स्वतेजसासूर्यइवक्षपात्य
यो॥२६॥ निराक्ष्यष्टननांदेवः परैरभ्यर्हितारणे॥ उदयच्छिपुंहंतुंवज्रधरोरुषा॥२७॥
सतेनैकधारेणहरिणाबलपाकयो॥ ज्ञातीनांपश्यतांराजन्तहारजनयन्त्रयं॥२८॥
नमुचिस्तद्वधंष्टुशोकामर्षरुषाचिंत॥ जिघांसुरिंद्रपतंचकारपरमोद्यमं॥२९॥ अश्म

२५

सारमयंश्रुतंघंरावक्षेमन्त्रणं॥ प्रगत्याभ्यवतक्रुद्धोहतोस्मातिवितर्जयत्॥ प्राहिणोदेव
राजायनिवदन्मगराडिव॥३०॥ तदापतन्गगनतलेमहाजवंविचिछिदेहरिचुभिः सहस्र
धा तमाहनन्पकुलिशेनकरेरुषाचिंतस्त्रिदशपतिः शिरोहरत्॥३१॥ तस्यहित्वचम
पिवज्रऊर्जितोविनेदयः सुरपतिनौजसेरित॥ तद्वृत्तंपरमतिवीर्यवृत्तनिमिरस्कृतो
नमुचिश्शिरोधरयवा॥३२॥ तस्मादिंद्रोविनेछत्रोर्वज्रः प्रतिहतोयत्॥ किमिदं दैवयोगे
नन्तंजोकविमोहनं॥३३॥ येनमेपूर्वमद्राणांपक्षछेदः प्रजाप्यये॥ कृतोविवेशतांभारैः
पतत्रैः पतितोमुचि॥३४॥ तपः सारमयंत्वाष्टुंरुत्तोयेनविपाटित॥ अन्येचापिवज्रोपे
तांसर्वस्त्रैरक्षतत्वच॥३५॥ सोहंवज्रोप्रतिहतोमयामुक्तोसुरोत्पके॥ नाहंतदाददेदं
उं ब्रह्मतेजोऽप्यकारणं॥३६॥ इतिशक्रंविषीदंतमाहवागशरारिणा॥ नायंशुष्केरथोना

जा. अ.
३०

द्वैवधिमहतिदानवः॥ ३५॥ मयास्मेयदरोदन्नोमत्सुर्वेनां प्रशुक्रयोः॥ अतो न्यश्चित
नायस्त उपायो मघवनरिपोः॥ ३६॥ तां देवां गिरमाकर्ण्य मघवन सुसमाहितः॥ आयनफे
नमया पश्य दुपायमुनयात्मकं॥ ३७॥ न शुक्लेण न चार्धेण जहार न मुचेः शिरः॥ तंतुष्टु बु
मुनिगणमात्यैश्चावकिरन्विभुः॥ ३८॥ गंधर्वमुख्यो जगत्तुर्विश्वावसुपरावसु देवदुंदुभ
योर्नेदुर्नर्त्तको न नृतुमुदा॥ ३९॥ अन्येष्वेवं प्रतिघ्नाघाय्य विवस्वता दया॥ स्रदयामासुर
स्त्रोघैर्मृगान् केसरिणो यय॥ ४०॥ ब्रह्मण प्रेषितो देवान् देवर्षिर्नारदो नृपा वारयायास
विवुधान् दृष्ट्वा दानवसंक्षयं॥ ४१॥ नारदो वाच॥ भवद्भिरमृतं प्राप्ते नारायणमुजाश्रये
श्रिया समेधिताः सर्वे उपारमत विग्रहात्॥ ४२॥ श्रीशुक उवाच॥ संयम्य मन्युसंरंभे
मानयंतो मुनेर्वच॥ गीयमाना रजुचरैर्ययुः सर्वे त्रिविष्टपः॥ ४३॥ ये वशिष्ठारणे तस्मि

३०

न नारदाबुमतेन ते॥ बलिं विपन्नमादाय अस्तंगिरमुपागमत्॥ ४४॥ तत्राविनश्वय
वान् विद्यमाना शिरोधराः॥ उशनाजीवया मास संजीविन्यास्व विद्यया॥ ४५॥ बलिश्चोश
नसा स्मृतः प्रत्यापन्नं द्रियस्मृतिः॥ पराजितोऽपि नास्ति दत्तलोकतत्त्वविचक्षणः॥ ४६॥
इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अमृतोपाख्याने देवासुरसंश्रामेकादशो
ध्यायः॥ ११॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ वृषध्वजो निशम्य दंयोपि द्रुपेण दानवान्॥ मोहयित्वा
सुरगणान् हरिः सोममपाययत्॥ १॥ वृषमारुत्य गिरिनाः सर्वं नृतगणैर्वृतः॥ सोमया
च ययौ द्रुपं यत्रास्ते मधुसूदनः॥ २॥ सभाजितो नृगवता सादरं सोमयानवः॥ स्रपवि
ष्टुवाचे दं प्रतिपूज्य स्मयन् हरिं॥ ३॥ शिव उवाच॥ ॥ देवदेव जगत्प्रापि नृजगदी
रा जगन्मया॥ सर्वेषां मपि भावानां त्वमात्मा हेतुरीश्वरः॥ ४॥ आद्यं तावत्स्य यन्मध्य

मिदमन्यदहं बहिः॥ यतो व्ययस्य नैतानि तत्सत्यं ब्रह्म विद्मवान्॥ ५॥ तवैव चरणे
 नो जं श्रेयस्कामानि राशिषः॥ विमृज्यो न यतः संगं मुनयः समुपासते॥ ६॥ त्वं ब्रह्म पूर्णम्
 मृतं विगुणं विशोकमानंदमात्रमविकारमनन्यदन्यत्॥ विश्वस्य हेतु रूढयस्थितिसं
 यमानामात्मेश्वरश्च तदपेक्षितयानपेक्षः॥ ७॥ एकस्त्वमेव सदसत् द्रव्यमद्वयं च स्व
 र्णकृता मेकतमेव मिवेहनवस्तु नेदः॥ अज्ञानतस्त्वयि जनैर्विहितो विकल्पो यस्मा
 त्खण्डाव्यतिकरो निरुपाधिकस्य॥ ८॥ त्वं ब्रह्म केचिदवयं त्युत धर्ममेकमेके परं
 सदसतोः पुरुषं परेशं॥ अन्ये वयं तिनवशक्तियुतं परं त्वं केचिन्महापुरुषमव्यय
 मात्मतंत्रं॥ ९॥ नाहं परा युः कृष्यो न मरीचिमुख्या जानंति यद्विरचितं स्वजुसत्त्वमा
 गीः॥ यत्सायया मुषितचेतस ईशदैत्यमन्यादयः किमु तत्राश्वदमद्रुत्ताः॥ १०॥ सत्त्वं

समीहितमदः स्थितिजन्मना शंभुते हितं च जगतो भवबंधमोक्षौ॥ वायुर्यथा विशाति खं
 च चराचरख्यं सर्वं तदात्मकतया वगमो वरुंते॥ ११॥ अवतारमया दृष्टारममाणस्य
 ते गुणैः॥ सो हं तत्प्रहृमिष्ठामि यन्नेयोषिद्वधुर्धृतं॥ १२॥ येन संमोहिता दैत्याः पायी
 ताश्चामृते सुबाः॥ तद्दिदृक्षव आयाताः परं कौतूहलं हि न॥ १३॥ श्रीशुक उवाच॥
 एवमन्यर्थितो विष्णुर्भगवान् शूलपाणिना प्रहस्य भावगं गीरं गिरिशं प्रत्यभाषत
 ॥ १४॥ श्रीभगवानुवाच॥ कौतूहलाय दैत्यानां योषिद्वेषो मया कृतः॥ पश्यता सुरका
 यानि गते पापेषु नाजने॥ १५॥ तत्ते हं दर्शयिष्यामि दिदृक्षोः सुरसन्नम कामिनां व
 हुमंतव्यं संकल्पप्रभवोदयं॥ १६॥ श्रीशुक उवाच॥ इति ब्रुवाणो भगवांस्तत्रैवां
 तरधीयत सर्वं तश्चारयंश्च भुवि आसे स होमया॥ १७॥ ततः ददृशे पिवने वरस्त्रियं वि

भा. अ.
३२

चित्रपुष्पासुणपद्मवद्भुमे॥ विक्रीडती कंदुकली जयाजसतदुकुजपर्यस्तनितंब
मेखलां॥ १७॥ आवर्तनोद्धर्तनकंपितस्तनप्ररुद्धहोरोरुप्ररैः पदपदे॥ प्रमज्जमानामि
वमध्यतश्च जतरुपरप्रवाजेनयतीततस्तनः॥ १८॥ दिधुर्बमनकंदुकचापले नृशंप्रे
क्षितारायतजो जलोचना॥ स्वकर्णवित्राजितकुंडलो ह्रसत्कपोलजी जालकमं
डिताननं॥ १९॥ क्षयतदुकुलंकवरोचविच्युतां संनह्यती वापकरेण वल्लुना॥ विनि
घ्रती चान्यकरेण कंदुकं विमोहयंती जगदात्ममायया॥ २०॥ तां वीक्ष्य देव इति कं
दुकली जयेष्वतर्जनी रासुदामिते विसृष्टकप्रक्षमुष्टः॥ स्त्रीप्रेक्षणप्रतिसमीक्षणवि
कृतात्मानात्मानमंतिकमुमां स्वगणं न वेद॥ २१॥ तस्याः कश्यात्सतुकंदुको यदा
गती विदुरंतमनुव्रजस्त्रिया॥ वासः सस्रत्रं जघुमारुतो हरप्रवस्य सम्यक् च कि

३२

जानुपश्यत॥ २३॥ एवतां रुचिरापांगी दर्शनीयां मनोरमां॥ दृष्ट्वा तस्यां मनश्चक्रे विषजं
त्यां नवः किञ्च॥ २४॥ तथा परुतविज्ञानस्तकृतं स्मरविक्रजः॥ नवान्या अपि पश्यं
त्यागतक्रीस्तत्यदं ययौ॥ २५॥ सा तमायां तमाजोका विवस्त्रा व्रीडिता नृशं॥ तिलीयमा
ना वृक्षेषु हसंती नान्वतिष्ठत॥ २६॥ तामन्व गच्छन् गवान् नवः प्रमुषितेन्द्रियः॥ काम
स्य च वशं नीतः करेणुमिव स्थपः॥ २७॥ सोऽनुव्रज्य तवेगेन गृहीत्वानिष्ठती स्त्रियां
केशबंधे उपानीय बाहुभ्यां पारिष्वजे॥ २८॥ सोऽप गृह्यन् गवता करिणं करिण्य
या॥ इतस्तनप्रसर्पंती विप्रकीर्णशिरोरुहा॥ २९॥ आत्मानं मोचयित्वां गसुरर्षभनु
जान रात्रि॥ प्रावृत्ता दधुश्रोणी माया देवविनिर्मिता॥ ३०॥ तस्यासौ पदवीरुद्रो विष्णो
रद्भुतकर्मणः॥ प्रत्यपद्यत कामेन वैरिणे वविनिर्जितः॥ ३१॥ तस्यानुधावतोरेतश्च

स्कंदामोघविक्रमः॥ सुप्रियोयपस्येववासितायनुधावनः॥ ३२॥ यत्रयत्रापतन्मत्स्यो
रेतस्तस्यमहात्मनः॥ तानिरूप्यश्चहेमश्चक्षेत्राण्यसन्महीपते॥ ३३॥ सरित्समुद्रशैले
षुवनेषुपवनेषुच॥ यत्रकचासन्नपयस्तत्रसंनिहितोहरः॥ ३४॥ स्कन्देरेतसिसोष
त्रपदात्मानंदेवमायया॥ जडीकृतंनृपश्रेष्ठसन्ववर्ततिकर्मजात॥ ३५॥ अथावगत
माहात्म्यमात्मनोजगदात्मनः॥ अपरितेयवीर्यस्यनमेनेतदुहाहुतं॥ ३६॥ तमविक्र
वमव्रीडमालक्ष्यमधुसूदनः॥ उवाचपरमप्रीतोविभ्रतस्वांपौरुषीतनुं॥ ३७॥ श्रीभग
वानुवाच॥ दिष्टात्वंविबुधश्रेष्ठस्वानिशमात्मजास्थितः॥ यन्मेस्त्रीरूपयास्वैरमोहितो
स्यंगमायया॥ ३८॥ कोनुमतितरेन्मायांविषकृत्स्वदतेषुमात्र॥ तांस्तान्विसृजतीनावा
नृदुस्तरामकृतात्मभिः॥ ३९॥ सियंशुण्मयीमायानत्वामतिनविष्यति॥ मयासमेता

कालेनकालरूपेणभागशः॥ ४०॥ श्रीशुकउवाच॥ एवंभगवतारजन्श्रीवत्सांकेन
सकृतः॥ आमंत्र्यतंपरिक्रम्यसकृतःस्वाजयंययौ॥ ४१॥ आत्मांशरतांतांमायांभव
नीभगवान्नवः॥ शंसतामृषिपुर्यानांप्रीत्याचक्षयभारत॥ ४२॥ अपिव्यपश्यस्त्वमज
स्यमायांपरस्यधुंसःपरदेवतायाः॥ अहंकलानामृषभोविमुक्ष्येययावशोन्येकिमुता
स्वतंत्राः॥ ४३॥ यंमामदृष्टस्त्वमुपेत्ययोगात्समासहस्रांतउपारतंवै॥ सएवसाक्षा
त्पुरुषपुराणोनयत्रकालोविशतेनवेद॥ ४४॥ श्रीशुकउवाच॥ इतिनेत्रिहितस्त
तविक्रमशार्ङ्गधन्वनः॥ सिंधोनिर्मथनेयेनधृतपृष्ठमहाचक्रः॥ ४५॥ एतत्पुद्गुःकीर्त
यतो नश्रवतो नरिष्यतेजातुसमुद्यमः॥ क्वचित्पुद्गुत्तमश्लोक उणानुवर्त्तनं स
मस्तसंसारपरिश्रमापहं॥ ४६॥ असर्वविषयमांघ्रिजावगम्यंप्रपन्नानमृतमम

भा. अ.
३४

रवर्षीनाशयत्सिंधुमय्यं। कपटयुवतिवेषोमोहयन्त्यः सुगरींस्तमुहमुपसृतानां काम
पूरंनतोस्मि॥१॥ इति श्रीभगवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अमृतोपाख्यानं समाप्तं
द्वादशोऽध्यायः॥१॥ श्रीशुक उवाच॥ मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः॥ सप्तमो
वत्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु॥२॥ ईश्वरकुर्नमगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च॥ न रिष्यतो
यं नाभागः सप्तमो दिष्टमुच्यते॥३॥ करुष्वश्वेषधश्च दशमो वसुमान् स्मृतः॥ मनोः वैव
स्वतस्यैते दशपुत्राः परंतप॥४॥ आदित्या वसवोरुद्रा विश्वदेवा मरुजराः॥ अश्विना
मृषभोरजन्निं द्रुतेषां पुरंदरः॥५॥ कश्यपो विवर्मिष्टस्य विश्वामित्रो यगोत्तमः॥ तमद
ग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृतः॥६॥ अत्रापि भगवन् जन्म कश्यपाददितेरभूत्॥ आदि
त्या नाम वरजो विष्णुवर्मिन रूपधरः॥७॥ संक्षेपतो मयोक्तानि सप्तमन्तराणि

३४

ते॥ न विष्यान्यथ वक्ष्यामि विष्णोः शक्त्या चितानि च॥८॥ विवस्वतश्च द्वे भार्ये विश्वकर्म
सुते उभे॥ संताड्या च राजेंद्रये प्रागभिहिते तव॥९॥ तृतीयां वडवामे केतासां संतासु
तास्त्रयः॥ यमो यमी श्राद्धदेवः छायायाश्च सुतां शृणु॥१०॥ सावर्णिस्तिपती कन्या भा
र्यसिंवरणस्य या॥ शनैश्चरस्तृतीयो नृदश्विनौ वडवात्मजौ॥११॥ अष्टमं तन्माया
ति सावर्णिजवितामनु॥ निर्मेक विरजस्काद्याः सावर्णिस्तनयान् प॥१२॥ तत्र देवाः
सुतपसो विरजा अमृतप्रजा॥ तेषां विरोचन सुतो बलिरिंद्रो न विष्यति॥१३॥ दत्वेमां
याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयं॥ राक्षसिंद्रपदं हित्वा ततः सिद्धिमवाप्स्यसि॥१४॥
यो सौ भगवता बधः प्रीतेन सुतले पुनः॥ निवेशितो धिके स्वर्गहिधुना स्ते स्वराडिव
॥१५॥ राजवो दशसिमां रामो द्रोणपुत्ररूपस्तथा॥ कृष्यशृंगः पितास्माकं भगवान् रवा

ना. ३५
३५

दशयण॥१५॥ इमे सप्तर्षयस्तत्र न विष्णुति स्वयोगतः॥ इदानीमासते राजन्स्वस्वे आश्रम
मंडले॥१६॥ देवयुत्थात्सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः॥ स्थानं पुरंदरं तद्वाव जयेद्वा
स्यतीश्वरः॥१७॥ नवमोदसमावर्णिमिनुर्वरुणसंभवः॥ भूतकेतुर्दशकेतुरित्याद्या
स्तत्सुतानृपाः॥१८॥ पारमरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रः श्रुतश्च वा॥ द्युतिमत्प्रभुर्वास्तत्र न
विष्णुत्पयस्ततः॥१९॥ आयुष्मत्तौ बुधारायामृषयो नगवत्कजाः॥ न वित्रीये न संश
यां त्रिलोकां नो ह्यते श्रुताः॥२०॥ दशमो ब्रह्मसावर्णिमिपश्चोकसुतो महान् तत्सुता ह
रिषेणाद्या हविष्मत्प्रभुर्वादिजाः॥२१॥ तत्रापि नम्रवतिहरेर्विश्वसृजां गदे अमूर्त्ति
रिति विख्यातो येनाप्यायेत वै जगत्॥२२॥ हविष्मान्भुक्कृतिः सत्यो न यो मूर्त्तिस्तदादि
जाः॥ सुवासनविरूपाद्या देवाः शंभुः सुरेश्वराः॥२३॥ विषक्सेनो विष्ट्यांभुः शंभोः सरयं

३५

करिष्यति॥ जातः स्वांशे नमगवान्गदे विश्वसृजो विभुः॥२४॥ मनुर्वेधर्मसावर्णिरेका
दशमरात्मवान्॥ अनागतास्तत्सुताश्च सत्यधर्मदियोदशाः॥२५॥ विहंगमाः कामगमा
ः निवर्णि रुचयः सुराः॥ इन्द्रश्च वैधतस्तेषां मृषयश्चारुणादयाः॥२६॥ आयकस्य सुतस्तत्र
धर्मसेतुरिति स्मृतः॥ वैधतायां हरे रंशस्त्रिलोकां धारयिष्यति॥२७॥ अविता रुद्रसाव
र्णि राजन् द्वादशमो रामो मनुः॥ देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठदयः सुताः॥२८॥ कृतधामा
चतत्रैंद्री देवाश्च हरितादयाः॥ रुषयश्च तपो मूर्त्तिस्तपसायां धकादयाः॥२९॥ विधामा
ख्यो हरे रंशः साधयिष्यति तन्मनो॥ अंतरं सत्यसहस्रः सूरतायाः सुतो विभुः॥३०॥
मनुस्त्रयोदशो नायो देवसावर्णि रात्मवान्॥ चित्रसेनविचित्राद्या देवसावर्णिर्देहजाः
॥३१॥ देवाः सुकर्मस्तन्नाम संतां इंद्रो दिवस्यति॥ निर्मेकितत्त्वदश्या न विष्णुत्पयस्त

रा॥३॥देवहोत्रस्यतनयउपहन्नादिवस्यते॥योगेश्वरोहरेःशैरंशोवृहत्यां संभविष्यति
 ॥३॥मनुवरिंद्रसावर्णिश्चतुर्दशमएष्यति॥उरुगंभीरव्रत्याद्याइंद्रसावर्णिर्वीर्यजाः
 ॥३४॥पवित्राश्चाक्षुषादेवाः शुचिरिंद्रो भविष्यति॥अग्निवर्द्धिः शुचिः शुद्धो मागधाद्या
 स्तपस्विनः॥३५॥सत्रायणस्यतनयोवृहन्नानुसराहरि॥विनतायां महाराजक्रियातंतन
 वितायिता॥३६॥राजन् चतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि ते प्रोक्तान्ये निर्मितः कल्पो
 युगसाहस्रपर्ययः॥३७॥इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे मन्वन्तरानुवर्त्त
 ने त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥राजोवाच॥मन्वन्तरेषु न गवान् यथा मन्वा दयस्त्विमे यस्मि
 न्कर्मणि ये येन नियुक्तास्तद्वदस्व मे॥१॥श्रीशुक उवाच॥मनवो मनुपुत्राश्च पु
 नयश्च महीपते इन्द्राः सुरगणाश्चैव सर्वे पुरुषा समाः॥२॥यज्ञादयो याः कथिताः

पौरुष्यस्तनवो नृप॥मन्वादयो जगद्यात्रां नयंत्याग्निः प्रचोदिता॥३॥चतुर्युगांते काले
 न यस्तान् श्रुतिगणान् यथा॥तपसा रुषयो पश्यन् यतो धर्मः सनातनः॥४॥ततो धर्म
 चतुर्ध्यादं मनवो हरिणोदिताः॥युक्ताः संचारयंत्यक्तास्ते काले महानृपाः॥५॥पालयं
 ति प्रजापालाया वदंतं विनागराः॥यत्तमागनुजो देवा ये च तत्राबुकीर्तिताः॥६॥इंद्रो न
 गवता दत्तां त्रैलोक्यमूर्तितां॥नुं जानः पाति लोकां स्त्रीरुकां मंलोके प्रवर्षति॥७॥ज्ञा
 नं चातुयुगं ब्रूते हरिः सिद्धस्वरूपधरः॥रुषिरूपधरः कर्मयोगेश्वररूपधरः॥८॥स
 रंप्रजेश्वररूपेण दमून् न हन्यात् स्वरादवडु॥कालरूपेण सर्वेषां मन्वा य एष कुरुणाः
 ॥९॥स्तुममानो जनैरेभिर्मयि यानामरूपया॥विमोहितात्मनि नादृश नैर्न च दृश्यते॥१०॥
 एतकल्पविकल्पस्य प्रमाणं परिकीर्तितं॥यत्र मन्वन्तराणां दुश्चतुर्दशपुराविदः॥११॥

भा. अ.
३७

इति श्री नागवते महापुण्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मेः पदत्रयं
भूमेः कस्माच्चरिरयाचत ॥ इत्येष्वरकृपणवत्तन्वाप्येविवबंधतं ॥ एतदेदितुमिच्छामि
महत्कौतूहलं हि नः ॥ यत्तेश्वरस्य पूज्यस्य बंधनं चाप्यनागसः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ पराजिता
श्रीरघुमिश्रहायितो हींद्रणराजनयुरुभिः सजीविनः ॥ सर्वात्मिना तानमजतमृदुवलिः
शिष्यो महात्मार्यनिवेदनेन ॥ ३ ॥ तं ब्राह्मण भगवः प्रीयमाणं अयाजयन् विश्वजितान्नि
राकं ॥ तिगीषमाणं विधिना विविच्य महाभियेकेण महानुभावा ॥ ४ ॥ ततो रथः कांचनप
टुनघो हयाश्च तयश्चतुरंगवर्णाः ॥ ध्वजश्च सिंहेन विराजमानो हुताशनादासहविषिरिष्टा
न् ॥ ५ ॥ धनुश्चरिभ्यं पुरतो पविष्टं तूर्णविरिक्तौकवचंचदिव्यं ॥ पितामहस्तस्य ददौ च मा
तामम्लानपुष्पां जलजंच शुक्रः ॥ ६ ॥ एवं स विप्रार्जितयोधनार्यस्तैः कल्पितस्वस्त्यय

३७

नौयविप्रान् ॥ प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणमः प्रकृता दसामंत्रमश्चकार ॥ ७ ॥ अथारुत्वर
चंदिवं नृगुदन्नं महारथः ॥ सुस्रग्धरो यसं न त्वधन्वी खड्गधतेषुभिः ॥ ८ ॥ हे मांगदजसदा
हुः स्फुरन्मकरकुंडलः ॥ रणजरयमारूढो धिष्मस्य इव हयवाट् ॥ ९ ॥ तुल्यैश्चर्यवज्रश्रीभिः
स्वयैर्दैत्यपूषपैः ॥ पिवद्भिरिव संहृष्टिः हृष्टिः परिधामिव ॥ १० ॥ वृत्तौ विकर्षन्महती
मासुरीध्वजिनीं विभुः ॥ यया विंद्यपुरं स्तब्धं कं पयन्निवरोदसी ॥ ११ ॥ रम्या सुपवनोद्यानैः श्री
मद्भिर्नंदनादिभिः ॥ कूजद्दिहंगमिषु नैर्गयिन्मत्तमधुव्रतैः ॥ १२ ॥ प्रवालफलपुष्पोरुभा
रशास्वामरद्रुमैः ॥ हंससारसचक्राककारंडवकुलाकुलाः ॥ नलिन्योयत्र कीर्तिप्रम
दाः सुरसेविताः ॥ १३ ॥ आकाशगंगया देव्या वृतां परिधिभूतया ॥ प्राकारेणाप्रिवर्णेन सा
हालेनोन्नतेन च ॥ १४ ॥ रुकापट्टकपादैश्च द्वारैः स्फुरिक्कगोपुरैः ॥ सुशोभितकप्रप

यांविष्कर्मविनिर्मितां ॥ १५ ॥ सभाचत्तररण्यायांविमानैर्न्यबुदैर्पुतां ॥ अंगारकैर्मणिमये
 वज्रविद्रुमवेदिभिः ॥ १६ ॥ यत्रनित्यवयोरूपाः श्यामाविरजवाससाः ॥ आजन्तेरूपवज्रापर
 चिन्निरिववक्रयाः ॥ १७ ॥ सुरस्त्रीकेशविन्नष्टनवसौगंधिकस्वजां यत्रामोदमुपादायमार्गश्चा
 वातिमारुतः ॥ १८ ॥ हेमजाजासनिर्गच्छमेनागरुगंधिना ॥ पांडुरेणप्रतिष्ठन्नमार्गयातिसु
 रप्रिया ॥ १९ ॥ सुक्ताविमानैर्मणिदेवकेतुमिन्नापताकावजमीमिश्रितां ॥ शिखंडिपार
 वतभ्रंगनादितांवैमानिकस्त्रीकजगीतमंगजां ॥ २० ॥ मृदंगशंखानकदुंदुभिस्वनैः सता
 जवीणासुरजष्टिवेणुभिः ॥ नृत्यैः सवाद्यैरुपदेवगीतकैर्मनोरमांस्वप्रभयाजितप्रभां
 ॥ २१ ॥ यांनव्रजंत्यधर्मिणः शशाङ्कतद्गुहः खजा ॥ मानिनकामिबोबुधानर्महानाव्रजं
 तियत् ॥ २२ ॥ तांदेवधानासवरूपिनीपतिर्वहिः समंतात्सरुथेष्टतन्यया ॥ आचार्यदत्तं

जजजंमहास्वनंदधौप्रयुंजन्नयमिंद्रयोषितां ॥ २३ ॥ मधवांस्तदभिप्रेत्यवलेः परममु
 द्यमं सर्वदेवगणेपेतोयुग्मेतदुवाचह ॥ २४ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ भगवन्नुद्यमोभूयात्बले
 नः पूर्ववेरिणः ॥ अविषत्यमिमं मन्येकेनासीत्तेजसोर्जितः ॥ २५ ॥ नैनंकश्चित्कुतोवा
 पिप्रतिभोदुमधीश्वरः ॥ पिवन्निवसुखेनेदंलिहन्निवदिशोदिशः ॥ दहन्निवदशदिशो
 दिशोदग्निरिवोत्पितः ॥ २६ ॥ ब्रह्मकारणमेतस्यदुर्विषत्वस्यमद्रिपोः ॥ भुजः सहोवलेते
 जोयतएतजैस्समुद्यमः ॥ २७ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ जानामिमद्यवन्शत्रोरुन्नतेरस्यका
 रणं शिष्यायोपभूतंतेजोर्मधिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ २८ ॥ भवद्विधोभवान्वापिवक्तृयित्वेश्व
 रंहरिं ॥ नास्मत्शक्रपुरःस्थानुंरुतांतस्यययाजनाः ॥ २९ ॥ तस्मान्निजधनमुत्सृज्य
 यंसर्वेत्रिविष्टपं यातकाजं प्रतीक्षन्नायतः शत्रोविपर्ययः ॥ ३० ॥ एषविप्रबलोदकः संप्र

भा. अ.
३५

तु किं तविक्रमा ॥ एषामेवापमानेन सादुबंधो विनं स्यति ॥ ३१ ॥ एवं सुयं त्रिता र्थस्ति उरुणा
धनु ररिता दिवा त्रिचि प्रष्ट पं जा रुर्गर्वाणाः कामरूपिणः ॥ ३२ ॥ देवेष्वयनि जीनेषु वलि
वेरीचनः पुरी देवधानी मधिष्ठाय वरं निन्ये जगत्रयं ॥ ३३ ॥ तं विश्वजयिनं शिष्यं नृगवः शिष्य
नृगवः शिष्यवत्सलः शतेन हयमेधाना सतु व्रत मया जयत् ॥ ३४ ॥ ततस्तदुभावे नृनु
वनत्रय विश्रुतां ॥ कार्त्तिरि सुर्वित न्वानः सरेजे उडु राडिवा ॥ ३५ ॥ वृजु जे च प्रियं स्र धां क्षिज
देवोपलं मितां ॥ कृतकृत्य मिवात्मानं मन्यमानो महामना ॥ ३६ ॥ इति श्री नागवते म
हापुराणे अष्टमस्कंधे वलिविजये पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पुत्रेषु
नष्टेषु देवमाता दितिस्तदा कृते त्रिविष्टपे दैत्यैः पर्यतप्य दनाय वत् ॥ एकदा करप
पस्तस्तस्या आश्रमं नृगवानगात् ॥ निरुत्सवं निरनंदं समाधेर्वितरश्चिरत् ॥ २ ॥ स

२५

पत्नी दीनवदनां कृतासनपरिश्रमः ॥ सभाजितो यथात्मा यमि दमादकुरुद्वह ॥ ३ ॥ अप्यनं
न विप्राणां भद्रे जोके धुनागतं ॥ न धर्मस्य न लोकस्य मृत्योः छंदा नुवर्त्तिनः ॥ ४ ॥ अपि वा
कुराजं किंचित् गृहेषु गृहमेधिनि ॥ धर्मस्यार्थस्य कामस्य यत्र योगे त्ययोगिनां ॥ ५ ॥ अपि वा
तिथयो म्येत्यकुटुंबासक्तया त्वया ॥ गृहादृजिताया ताः प्रत्युत्थानेन वाकचित् ॥ ६ ॥ ग
हेषु ये धितियतो नास्ति ताः सलिलैरपि यदितियांति ते नूनं फेरु राजगृहोपमा ॥ ७ ॥ अ
प्ययस्तु वेलायां न दुता हविषासता ॥ त्वयो द्विग्रधिया भद्रे प्रोषिते मयि कर्हि चित्
॥ ८ ॥ यत्तद्वृजया कामदुघात्रया तिजोका नृगद्वान्विता ॥ ब्राह्मणो ग्निश्च वै विष्णोः सर्वदेवा
त्मनो मुखे ॥ ९ ॥ अपि सर्वे कुशलिनस्तव पुत्रा मनस्विनि ॥ लक्षये स्वस्य मात्मानं भवत्या
लक्षणे रहं ॥ १० ॥ अदिति रुवाच ॥ भद्रं हि जगवां ब्रह्म नृधर्मस्यास्य जनस्य च ॥ त्रिवर्ग

भा. अ.
४०

स्य परं सत्रं गृहमेधि नृगहाऽमे ॥ ११ ॥ अग्रयोतिषयो न त्यामि सवो ये च लिखवः ॥ सर्वं जग
वतो ब्रह्मन्नुभ्यानान्नरिष्यति ॥ १२ ॥ को नु स भगवन् कामो न सं पद्येत मानसः ॥ यस्या न वा
नृप्रजा धृष्य एवं धमन्निप्रजाषते ॥ १३ ॥ न वैवमारी च मनः शरीरजाः प्रजाऽमाः सत्वरजस्त
मो नुषः ॥ समो न वा नृस्वास्वसुरारिषु प्रमोतयापि न कं न जते महेश्वरः ॥ १४ ॥ तस्मादीश न
जंत्या मे श्रेयश्चित्तय सुव्रतः ॥ दत्तश्चियो दत्तस्यानात्मपन्नैर्वहितः प्रजो ॥ १५ ॥ परैर्विवा
सिता साहं मग्राय मनमागरे ॥ ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्या न दत्तानि प्रव जैर्मम ॥ १६ ॥ यथा तानि
पुनः साधो प्रपद्येरन्ममायजाः ॥ तथा विधेदिक ज्याणं प्रसाहं च ममोपरि ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ ॥ एवमभ्यर्थितो रित्या कस्ता माह स्मयन्निव ॥ अहो माया बलं विद्मोः सेह वदमिदं
जगत् ॥ १८ ॥ क्व देहो नौतिको आत्मा क्व चात्मा प्रकृतेः परः ॥ कस्य के पतिपुत्राद्या मोह ए

४०

वहिकारणं ॥ १९ ॥ उपतिष्ठसु पुरुषं भगवंतं जनाई नं ॥ सर्वं नृगुहा वासं वा सुदेवं ज
गत्सु ॥ २० ॥ संविधास्यति ते कामान् दहरिर्दानु कं पनः ॥ अमोघा मं भगवद्भक्तिर्नेतरे
ति मतिर्मम ॥ २१ ॥ अदिति रुवाच ॥ ॥ के नाहं विधिना ब्रह्मनुपस्यास्ये जगत्पति ॥ यथा
मे सत्यं संकल्यो विदध्या नृमे मनोरथं ॥ २२ ॥ अदिशत्वं हि ज श्रेष्ठ विधिं तदुपधावते ॥ आ
शुतुष्यति मे देवः सीदत्या सह पुत्रकैः ॥ २३ ॥ कश्यप उवाच ॥ ॥ एतन्मे भगवान् पृष्टः प्रजा
कामस्य पयजः ॥ यदा हं ते प्रवक्ष्यामि व्रतं के शवतोषणं ॥ २४ ॥ फाल्गुनस्या मले पक्षे
घादश्या हं पयो व्रतः ॥ अर्चयेदरविं दक्षं नृका परमयान्तिनः ॥ २५ ॥ सिनीवाल्यां मृदालि
प्यस्त्राया कोऽविदाल्या ॥ यदि जन्मैतवै श्रोत्रस्ये तं मंत्रमुदा रयेत् ॥ २६ ॥ त्वं देव्या दिवरा
हेण रसायाः स्या न मिठता ॥ उद्धता सिन मस्तु भ्यं पाश्चान्न मे प्रनाशाय ॥ २७ ॥ निवर्त्ति

श्री. अ.
४१

त्मनियमोदेवमर्चेत्समाहितः॥ अर्चयिष्यंति ते सूर्ये जले वक्रौ युरावपि॥ २०॥ नमस्तुभ्यं
भगवते पुरुषाय महिषसे॥ सर्वज्ञ तनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे॥ २१॥ नमो व्यक्ता
यस्य स्याय प्रधानपुरुषाय च॥ चतुर्विंशतुल्लस्य उल्लसन्मानहेतवे॥ २२॥ नमो द्विशी
र्धे त्रिपदे चतुःशृंगाय तंतवे॥ सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः॥ २३॥ नमः शिवा
यरुद्राय नमः शक्तिधराय च॥ सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः॥ २४॥ नमो हिर
ण्यगन्धर्षि प्राणाय जगदात्मने॥ योगेश्वर्य शरीराय नमस्ते योगहेतवे॥ २५॥ नमस्ते आ
दिदेवाय साक्षीभूताय ते नमः॥ नारायणाय रुषये नारायहरये नमः॥ २६॥ नमो मरु
तत्रयामवपुषे धिगतश्रिये केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे॥ २७॥ त्वं सर्वव
रदः पुंसां वरेण्यवरदर्शनः॥ अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते॥ २८॥ न न्यव

४१

र्त्तयं देवाः॥ श्रीश्रुतत्यादपश्यो॥ स्पृहयंत देवा मोहं भगवान्ये प्रसीदतां॥ २९॥ एतैर्मंत्रैर्ह
षी केशमावाहनपुरस्कृतं॥ अर्चयेत्तच्छ्रया युक्तः पादोपस्य शनारिणि॥ ३०॥ अर्चित्वा
गंधमाज्याद्यैः पयसा स्नापयेद्विभुं॥ वस्त्रोपवीताभरणपादोपस्य शनैस्ततः॥ गंधपुष्पा
दिभिश्चार्च्यैत् द्वादशाक्षरविद्यया॥ ३१॥ स्तनं पयसि नैवेद्यं शाल्वचनं विभवे सति॥ सप्त
र्षिसंयुतं दत्त्वा जुहुयात्तज्जविद्यया॥ ३२॥ निवेदितं तद्रक्ताय दद्यात्तुं जीतवांस्यं
दत्त्वा च मनमर्चित्वा तां वृत्तं च निवेदयेत्॥ ३३॥ जपेदष्टोत्तरशतं सुवीरस्युतिभिः प्र
भुं कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दंडवन्मुदा॥ ३४॥ कृत्वा शिरसि तलेषां देवमुद्रासयेत्त
तः॥ अथ वरान्नो जपेद्विप्रान् पायसेन यथोचितं॥ ३५॥ जुंजीत तैरनुज्ञातः शेषं श्रेष्ठः
समाहितः॥ ब्रह्मचर्ययतनाभ्यां श्वोभूते प्रथमे हनि॥ ३६॥ स्नातः शुचिर्यथोक्तेन वि

भा. अ.
४२

धिना सुसमाहितः॥ पयसा स्नाययित्वा ज्वेद्या वत्तन समापनं॥ ४५॥ पयो न क्षो ब्रतमिदं च
रेद्विष्म च नाहतः॥ पूर्ववत्तु दुया दग्निं ब्राह्मणं श्रापि नोजयेत्॥ ४६॥ एवं त्वहरदः कुर्या
त्तद्वा दशाहं पयो ब्रतं॥ हरे रराधनं होम मर्हणं दिनतर्पणं॥ ४७॥ प्रतिपदिनमारज्यया
वत्तु कृत्तयो दशी॥ ब्रह्मचर्यमधः स्वप्नं स्नानं त्रिषवणं चरेत्॥ ४८॥ त्वर्जयेदस्य जाप
नो गानुच्चावचांस्तथा॥ अहिंस्रः सर्वभूतानां वासुदेव परायणः॥ ४९॥ त्रयोदश्यामपो
विष्मोः स्रपनं पंचकैर्विनो॥ कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिको विद्वैः॥ ५०॥ पूजां च म
हतां कुर्याद्विन्नशायविवर्जितः॥ चरुं निरूप्य पयसि शिपि विष्टाय विष्मवे॥ ५१॥ सते
न तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः॥ नैवेद्यं चातिगुणवत्तद्वात्तु पुरुषपुष्टिदं॥ ५२॥ आ
चार्यं ज्ञानसंपन्नं वस्त्रानरणधेनुभिः॥ तोषयेदत्विजश्चैव तद्विद्यारधनं हरेः॥ ५३॥

४२

नोजयेन्नात्सुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते॥ अन्त्यांश्च ब्राह्मणां शक्त्वा ये च तत्र समागताः
॥ ५४॥ दक्षिणं गुरवे दद्याद्विजम्यश्च यथा हतः॥ अन्नाद्येनाश्वपाकांश्च प्रीणयेत्तस्य
पागतान्॥ ५५॥ मुक्तवत्सु च सर्वेषु दानां धः रूपेणादिषु॥ विष्मोस्तस्मीणनं विद्यावत्तुं
जीतसहबंधुभिः॥ ५६॥ नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः॥ कारयेत्तत्कथानि
श्च पूजां न गवती च हं॥ ५७॥ एतत्तपयो ब्रतं नाम पुरुषारधनं परं॥ पितामहेनाभि
हितं मया ते समुदाहृतं॥ ५८॥ त्वंचानेन महाभागे सम्यक्चीर्णेन केशवं॥ आत्मना शु
द्धभावेन नियतात्मान जायये॥ ५९॥ अयं वै सर्वयज्ञारम्यः सर्वव्रतमिति स्मृतं तपः
सारमिदं न द्रेदानं चैश्वरतर्पणं॥ ६०॥ त एव नियमाः साक्षात्तवचनियमोत्तमाः॥
तपोदानं व्रतं यतो येन तुष्यत्यधोक्षजः॥ ६१॥ तस्मादेतत्तव्रतं न द्रे प्रयत्ना श्रद्धया च

भा. अ.
४३

रा. भगवान्परितुष्टस्ववशनाशुविधास्यति ॥ ६३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टम
स्कंधे अदितिपयोव्रतकथनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा सा
दिती राजन्स्वभक्तकिरपपेन वै ॥ अन्वतिष्ठन्नमिदं द्वादशमहमतं प्रिता ॥ १ ॥ चिंतयं
त्येकया बुध्या महापुरुषमीश्वरं ॥ प्रयत्नं द्रियदुष्टाश्चान्मनसा बुद्धिसारथिः ॥ २ ॥ मन
श्रैकाग्रया बुध्या भगवत्पखिलात्मनि ॥ वासुदेवे समाधाय च चारुपयोव्रतः ॥ ३ ॥ त
स्याः प्रादुरभूत्तातमगवानादिपुरुषः ॥ पीतवासाश्चतुर्बहुः शंखचक्रगदाधरः ॥ ४ ॥
तं नेत्रगे चरं वीक्ष्य सहसोत्थाय सोदरं ॥ न नाम भुविकायेन दंडवत्प्रातिविक्लवा ॥ ५ ॥
सोत्थाय वक्षं जलिशदितं स्थितानोत्सेहश्चानंदजलाकुलेक्षण वभूवत्क्षीपुज
काकुत्स्नाकृतिस्तद्दर्शनात्पुत्सवगात्रवेपथुः ॥ ६ ॥ प्रीत्याशनैर्गदिदयागिरा हरितु

४३

शवसादेव्यदितिः कुरुदह ॥ उक्षीक्ष्यतीसापिवतीव चक्षुषारमापतिं यज्ञपतिं जगत्प
तिं ॥ ७ ॥ अदितिरुवाच ॥ यज्ञेश यज्ञपुरुषाभ्युततीर्थादतीर्थाश्रवः श्रवणमंगल
नामधेयं ॥ आपन्नलोकवृत्तिनोपशमोदयाद्यशंनः रुधीश भगवन्नसिरीननाथ ॥
विश्वाय विश्वभगवनस्थिति संयमाय स्वैरंगहीतपुरुशक्तिगुणाय नमः ॥ स्वस्थायश
श्रुपचंद्रितपूर्णबोधव्यापादितात्ममृतमये भगवन्नमस्ते ॥ ८ ॥ आयुः परं वपुरभी
ष्टमतुल्यलक्ष्मीद्यौ न रसाः सकलयोगगुणास्त्रिवर्गः ॥ ज्ञानं च केवलमनंतमवन्ति
दुष्टात्त्वन्नोदणं किमु सपन्नजयादिराशीः ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अदित्यैवं सु
सुतो राजन् भगवान्पुष्करेक्षणाक्षेत्रज्ञः सर्वज्ञतानामिति होवाच भारता ॥ ११ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ देवमातर्भवत्यामेविज्ञातं चिरकं क्षितं ॥ यत्सपन्नैर्हृतं श्री

ना. अ.
४४

रणं च्यावितानां स्वधामनः ॥ १२ ॥ तान् विनिर्जित्य समरे दुर्महासुरर्षजान् प्रतिजब्धान्
यश्च निःपुत्रैरित्यमुपासितं ॥ १३ ॥ इन्द्रज्येष्ठैः स्वतनयैर्हतानां युधिविद्विषां ॥ स्त्रियोरुदं
तीरासाद्य द्रुमिष्ठसिद्धः खिताः ॥ १४ ॥ आत्मजां सुसमृद्धां स्वं प्रत्याकृतयशः ॥ श्रियः ॥
नाकपृष्ठमधिष्ठाय क्रीडतो द्रुमिष्ठसि ॥ १५ ॥ प्रायोधुना ते सुरस्यनाया अपाररणी
या इति देवि मे मतिः ॥ यत्नेन कुलेभ्यः रविप्रभुमानविक्रमस्तत्र सुरवंदराति ॥ १६ ॥ अ
थाप्सु पायो मम देवि चिंत्यः संतोषितस्य व्रतचर्ययाते ॥ मयार्चनं नार्हति गंतुमन्य
थाश्रद्धातुरूपं फलहेतुकत्वात् ॥ १७ ॥ त्वयार्चितश्चाहमप्यगुप्तये पयोव्रते नादुय
रां समीडितं ॥ स्वोन्नो न सुत्रत्वमुपेत्य ते सुतान् उपास्मि मारीचीतपस्य धिष्ठितः ॥ १८ ॥
उपाधावपतिं भद्रं प्रजापतिमकल्पय ॥ मां च नावयति पत्न्या वैवं रूपमवस्थितं

४४

॥ १९ ॥ नैतत्परममाख्येयं पृष्ट्वा पिकथं च नः ॥ सर्वसंपद्यते देवि देवगुप्तं सुसंवृतं
॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एतावदुक्ता मगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ अदिति दुर्लभं लब्ध्वा
हरेः जन्मनि वै प्रभो ॥ उपाधावपतिं भक्त्या परयाकृतकृत्यवत् ॥ २१ ॥ स वै समा
धियोगेन कश्यपस्तदबुध्यत ॥ प्रविष्टमात्मनि हरेरंशो ह्यवितथेक्षणः ॥ २२ ॥ सो दि
त्यां वीर्यमाधत्त तपसा चिरसं नृतं ॥ समाहितमना राजन् हारुण्य श्रियया निजः
॥ २३ ॥ अपि स्वधिष्ठितं गन्धं गन्धं तं सनातनं ॥ हिरण्यगर्भो विज्ञाय समादेउत्पन्नाम
निः ॥ २४ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ जयोरुगाय मगवतुरुक्रमनमोस्तुते ॥ नमो ब्रह्मण्य देवाय
त्रिगुणाय नमो नमः ॥ २५ ॥ नमस्तेष्टश्रिगर्भयि वेदगर्भयि वेधसे ॥ त्रिनाभाय त्रिष्टया
यशिपिविशयविष्मवे ॥ २६ ॥ त्वमादिरंतोऽनुवनस्य मध्यमनंतशक्तिः पुरुषं यथाहुः

ना. अ.
४५

कालो नवानाक्षिपती राविश्वं स्रोतो यथांतः पतितं गभीरे ॥ २७ ॥ त्वं वै प्रजानां स्थिरं
गमानां प्रजापतीनामसि सं न विष्णु ॥ दिवौ कसां देव दिवि च्युतानां नाशयणं नोरिव
सज्जतोऽसु ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे वामनावतारे सप्तदशो
ध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ १ ॥ इत्यं विरंच्य सुत वीर्यकर्म प्रादुर्बभूवाम त नृरदि
त्यां चतुर्भुजः शंखगदाचक्रः पिशंगवासानलिनायतेक्षणः ॥ २ ॥ वपामावदातो
रुषराजकुंडलविषोक्तसदृशो वदनां वुजः पुमान् ॥ श्रीवत्सवक्ष्यावजयांगरोक्ष
सदकिरीटकांची गुणचारु नूपुर ॥ ३ ॥ मधुव्रतव्रतविष्णुष्टयाभ्यामविराजितः श्रीवत्
माजयाहरिः प्रजापतेर्वैश्वतमः स्वरो विषाविनाशयत्कंठनिविष्टकोस्तुभः ॥ ४ ॥ दि
शः प्रसेदुः सज्जिताशयास्तदाप्रजाः प्रहृष्टा रुतवोऽणान्विताः द्यौरंतरिक्षं क्षिति रग्नि

४५

जिह्वागोविजाः संजहृषुर्नगाश्च ॥ ५ ॥ श्रोणायां श्रवणद्वारयोः सुहृत्त्रैभिर्जितिप्रभु
सर्वेन सत्रतारागयाश्च कुस्तज्जन्मदक्षिणा ॥ ६ ॥ द्वादश्यां सवितातिष्ठन्मध्यं दिनगतो नृ
पः ॥ विजयानामसाप्रोक्तायस्यां जन्मविदुर्हरौ ॥ ७ ॥ शंखदुंदुभयोर्नेदुर्मदंगपरान्वान
काः ॥ चित्रवादित्रहयणिं निघोषिस्तु पुजो नवतः ॥ ८ ॥ प्रीत्याश्चाक्षरसोनृत्यनृगंधर्वप्र
वरजयुः ॥ तुष्टुवुर्धनयो देवामनवः पितरोऽग्रयः ॥ ९ ॥ सिद्धविद्याधरगणाः सकिंपुरु
षकिं नराः ॥ चारणायक्षरसांसि सुयत्नान् पुजगोत्रमाः ॥ १० ॥ गायंतीति प्रशंसंती नृ
त्यं तोविबुधा दुगाः ॥ अदित्या आश्रमपदं कुसुमैः समवाकिरन् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा दितिस्तं
निजगन्मसं नवं परं पुराणं पुरुषाय विस्मिताः ॥ १२ ॥ ह्रीन्तदेहं निजयोगमायया प्रजाप
ती आहजयेति विस्मिताः ॥ १३ ॥ यत्र दधुर्भाति विनृषणसुधैरन्यच्चिदमृक्तमधारय

भा. अ.

४६

हरिः॥ बभूव ते नैव स वामनो बहूः संपश्यतो र्दिग्गतिर्यथा नटः॥ १२॥ तं बभूव वामनं दृष्ट्वा
मोहमाना महर्षयः॥ कर्मणि कारयामासुः पुरस्कृत्य प्रजापतिः॥ १३॥ तस्योपनीयमानस्य
साविता ब्रवीत्॥ ब्रह्मस्यति ब्रह्मसूत्रं मे खलां करपपो ददात्॥ १४॥ इदं कुरु प्राजिनं नूमीदं
इं सोमो वनस्पतिः॥ कोपीनाच्छादनं नानाद्यौः छत्रं जगत्पते॥ १५॥ कमंडलुं वेदगर्भः
कुशान्समर्षयो ददुः॥ असमाजो महाराज सरस्वत्ययथात्मनः॥ १६॥ तस्मादित्युपनीता
ययश्वरूपा त्रिकामदात्॥ भिसां भगवति साक्षादुमादादं विकासती॥ १७॥ स ब्रह्म
वचसे नैव स भ्रासं भ्रावितो बहूः॥ ब्रह्मर्षिगण संजुष्टा सत्यरोचतमारिषः॥ १८॥ स सि
धमाहितं वक्रि कृत्वा परिसमूहनं॥ परिस्तीर्य समभ्यर्च समिधिरनुहोत द्विजः॥ १९॥
श्रुत्वा श्वमेधैर्यजमानमूर्जितं बलिं नृगनामुपकल्पितैस्ततः॥ जगाम तत्राखिलसार

४६

संभूतो नारेण गांसं नमयन् पदे पदे॥ २०॥ तं नर्मदायास्तट उन्नरे बलिं ये कृत्वि जस्ते मृगुक
छ संतके॥ प्रवर्त्तयंतो नृगवः कर्तुं तमं यच्च शतारुदितं यथारविं॥ २१॥ ते कृत्वि जोय
जमानः सदस्याह नत्विषो वामन ते जमानपः॥ सूर्यः किञ्चाया नुतवा विभावसुः सनकु
मारो यदिरक्षाया कृतो॥ २२॥ इत्थं स शिष्येषु नृगुघ्ने कथावितर्कमाणो नृगवान्सवा
मनः॥ सदं उच्छत्रं सज्जं कमंडलुं विवेश विभ्रत हयमेधवातं॥ २३॥ मौं ज्यामे खलयावी
तमुपवीताजिनोन्नरं॥ जरिजं वामनं विप्रमायामाणवकं हरिं॥ २४॥ प्रविष्टं वीक्ष्य नृगवः
स शिष्यास्ते सहाग्निभिः॥ प्रत्यगृह्णन्तमुत्पाय संक्षिप्तास्तस्य ते जसा॥ २५॥ यजमानः प्रमु
दितो दर्शनीयं मनोरमं॥ रूपा नुरूपा वयवं तस्मादासनमाहरन्॥ २६॥ स्वागतेनाग्निं
द्याय पादौ नृगवतो बलिः॥ अवनिं याचयामास मुक्तसंग यनोरयं॥ २७॥ तत्पादौ

ना. अ.
४७

चंकुलकल्पपापहंसधर्मवितरमूर्ध्नि रधात्ममंगले ॥ यदेव देवो गिरिश श्रेष्ठमो निर्दधा
रमूर्ध्नि पर्याचमन्ता ॥ २० ॥ बलिरुवाच ॥ स्वागतं ते नमस्तुभ्यं ब्रह्म किं करवामते ॥ ब्र
ह्मर्षीणां तपःसाक्षान्मन्येत्वार्यविपुधरि ॥ २१ ॥ अयनः पितरस्तसा अयनः पावितं कु
लं ॥ अयस्त्विष्टः क्रतुरयं यद्रवानागतो गृहात् ॥ ३० ॥ अद्याय यो मे सुदृता यथाविधिर्धि
जात्मजत्वज्ञरणावनेजनैः ॥ हतां हसो वारिभि रियं प्रभुरहो तथा पुनीता तनुभिः पदैस्तव
॥ ३१ ॥ यद्यद्वहो वांछसितस्य तीक्ष्णमेवामर्थिनं विप्रसुता नुकं पे ॥ गां कांचनं गुणवद्वावम
ष्टं तथा त्रयं यमुत वा विप्रकं न्यां ॥ ग्रामान्समृद्धान् दुरगान् गजान् वार्यास्तथा हन्तम
संप्रतीक्ष ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे वामनागमने अष्टादशोऽध्या
यः ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति वैरोचने च किं धर्ममुक्तं सुसुनतं ॥ निशम्य भगवान् श्री

४७

त ॥ प्रतिनंदो दमब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वचस्तवैतज्जन देवस्सुनतं कुलोचि
तं यशस्करो ॥ यस्य प्रमाणं भगवः सांपराये पितामहः कुलवृद्धः प्रशान्तः ॥ २ ॥ नत्येतस्मि
न्कुले कश्चिन्निःसत्वः रूपणः पुमान् ॥ प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो वादादादि जानये ॥
न संति तीर्थेषु धिवापि नार्थिताः पराशुरवाये त्वमनसि नो नृपाः खे ॥ ४ ॥ यतो जातो हिरण्य
स श्ररन्नेक इमां महं ॥ प्रनिवारं दिवि जये नाविंदत गणयुधः ॥ ५ ॥ यं विनिर्कित्य रुद्धेण
विष्णुः श्मोघार आगतं ॥ नात्मानं जयिनं मेनेत दीर्घं नृयं तु स्मरन् ॥ ६ ॥ निशम्य तद्वधं
भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा ॥ हेतुं भ्रातृहणं क्रुद्धो जगाम निजयं हरेः ॥ ७ ॥ तमायां तं स
मा लोकांश्च लपाणिं कृतांतवत् ॥ चिंतयामास काजतो विष्णुमथि विनां वरः ॥ ८ ॥ य
तो यतो हंत त्रासौ मत्सुः प्राणवतामिव ॥ अतो ह मस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि पश्य शः ॥

भा. अ.

४८

॥१॥ एवं सनिश्चित्यरियोः शरीरमाधावतो निर्विविशेसुरेऽः श्वासानि लोत हितमूर्तदेह
स्तत्प्राणरंध्रेण निमग्नचेता ॥१॥ सतत्रिकेतं परिमृश्य शूलमपश्यमानः कुपितो नना ॥
स्मां यं रिशः खं विवरानसमुद्राद्देवानुविचिन्नददश्वीर ॥१॥ अपश्यन्निति होवा
चमया विष्टमिदं जगत् ॥ आतदा मे गतो नूनं यतो नावर्तते पुमान् ॥१॥ वैरा बुवं धरता
वानामृत्योरिह देहिनां ॥ अज्ञानप्रभवो मन्युरहमानो परं हित ॥१॥ पिता प्रह्लादपुत्रस्ते
तद्विद्वान् द्विजवत्सल ॥ स्वमायुर्द्विजलिङ्गेभ्यो देवेभ्यो हातु सयावितः ॥१॥ भवानाचरि
तान् धर्मानां स्थितो गृहमेधिभिः ॥ ब्राह्मणैः पूर्वजैः शूरैरन्यैश्चोद्दामकार्त्तिभिः ॥१॥ त
स्मात्त्वतो महाप्राष्टात् तृणे हं वरदृष्टवान् ॥ पदानि त्रीणि देत्येवं संमितानि पदाम् ॥१॥
नायन्ने कामयेराजन् वदन्त्यात् जगदीश्वरात् ॥ नैनः प्राप्नोति वै विद्वान् यावदर्थप्रति

४८

पदः ॥१॥ बलिरुवाच ॥ अहो ब्राह्मण हाया दवाचस्ते वृद्धसंमता ॥ त्वं बाहो बालिशम
तिः स्वार्थं प्रत्यबुधो यथा ॥१॥ मां वचोभिः समाराध्य लोकानामेकमीश्वरं ॥ पदत्रयं वृणोते
यो बुद्धिमान् द्विपदायुषं ॥१॥ स पुमान् मामनुव्रज्य भूयो याचितुमर्हति ॥ तस्मात्तत्त्वज्ञिक
रं भूमिं बटोकामं प्रतीक्ष मे ॥२॥ श्रीनगवानुवाच ॥ यावंतो विषयाः प्रेष्टास्त्रिलोक्या म
जितेन्द्रियः ॥ न शक्नुवंति ते सर्वे प्रतिपूरयितुं नृपा ॥२॥ त्रिभिः क्रमैरसंतुष्टो दीपेनापि न
हृयते ॥ न ववर्षसमेतेन ससदीपवरेष्ठया ॥२॥ स सदीपाधिपतयो नृपा वैत्यगदादेद
यः ॥ अर्थैः कामैर्गतानां तत्तस्मादाश्रितिनः श्रुतं ॥२॥ सदृष्टोपपन्नेन संतुष्टो वृत्तिते सु
खं ॥ नासंतुष्टैस्त्रिजैर्कैरजितात्मोपसारितैः ॥२॥ पुंसो यं संसृते हेतुरसंतोषार्थकाम
यो ॥ सदृष्टोपपन्नेन संतोषो मुक्तये स्मृतः ॥२॥ सदृष्टाजानतुष्टस्य ते जो विप्रस्यवर्ध

भा० अ०

४९

ते॥ तत्प्रशम्यत्यसंतोषादंभस्येवाशुशुक्षणि॥२६॥ तस्माच्चाणि परान्येव वृत्तेष्वद्वरद
र्षमात्रा॥ एतावतैव सिद्धो हं विन्नं यावत्प्रयोजनं॥२७॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्युक्तः प्रहस
न्नाहवांछातः प्रतिगत्य तां वामनायमहं दातुं जगत्प्राह जलभाजनं॥२८॥ विष्णवे श्मोऽपरा
स्यंतसुशानाश्च सुरेश्वरं जानंश्चिकारि तं विष्णोः शिष्यं प्राह विदं वर॥२९॥ शुक उवा
च॥ एष वै शेषे चने साक्षाद्गवान् विष्णुरययः कश्यपादरिते जतिो देवानां कार्यसाधकः
॥३०॥ प्रतिश्रुतं त्वयैतस्मै यदनर्थमिजानता॥ न साधु मन्ये दैत्यानां महात्मा वृगतो नयः
॥३१॥ एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं ते जोयशः श्रुतं दास्यतां छिद्याशक्त्या यमाया माणा वको ह
रि॥३२॥ त्रिभिः पदैरिमांस्तोकांश्चिन्मकायकमिष्यति॥ सर्वं स्वं विष्णवे दत्त्वा मूढवर्त्तिष्य
सि कथं॥३३॥ कर्मलोगं पदैर्केन द्वितीयेन रिवं विभो॥ एवं च कायेन महता तात्तयिष्य

४९

कुतो गतिः॥३४॥ निशंते नरके मन्येत्यप्रहातुः प्रतिश्रुतं प्रतिश्रुतस्य यो नीशः प्रतिवाह
यितुं न वा न॥३५॥ नत दानप्रशंसंति येन वृत्तिर्विषयते॥ दानं यज्ञस्तपः कर्मलोकैर्वृत्तिम
तो यता॥३६॥ धर्मद्वयशसेयधिकामायसजनाय च॥ पंचधा विभज्य न विन्नमिहा मुत्र च
मोदते॥३७॥ अत्रापि वक्तुं वै गतिं शृणु मे सुरसत्तम॥ सत्यमोमिति यत्प्रोक्तं यतेत्याहा
नृतं हितम्॥३८॥ सत्यं पुण्यं फलं विद्या दातुं वृक्षस्य गीयते॥ वृक्षे जीवति तत्र स्यादनु
तं मूत्रमात्मनः॥ तद्यथा वृक्ष उन्मूलः शुष्यत्युद्धर्तते चिरात्॥३९॥ एवं नष्टान्तः सद्यस्मा
शुष्येन्न संशयः॥ वराग्निं कर्महरं वाञ्छस्य यत्तदोमिति॥४०॥ यत्किंचिदोमिति ब्रूया
त्तेन रिष्येत वै पुमान्॥ निक्षेपे सर्वमोक्तुं न ज्ञातं कामेन चात्मने॥४१॥ अथैतद्वर्ण
मध्यात्मं यच्च नेत्यनृतं वच॥ सर्वं नेत्यनृतं ब्रूयात्स दुःकीर्तिः श्वसन्मृत॥४२॥

भा. अ.
५०

स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसंकटे ॥ गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं तज्जुगुप्सितं ॥ ४३ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे बलिवा मनसंवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ बलिरेवं गृहपतिकुजाचार्येण नापितं ॥ तस्मिन् नृत्वा सलंगं राजन्नुवा
चावहितोऽसु ॥ १ ॥ बलिरुवाच ॥ सत्यं न गवता प्रोक्तं धर्मोऽयं गृहमेधिनां ॥ अर्थकामं य
शो रत्नियो न बाधे न कर्हि चित् ॥ २ ॥ सचाहं रत्निलोपे न प्रत्याचष्टे कथं धिजं ॥ प्रतिश्रु
त्य दहामीति प्राक्लादिः कितवो यथा ॥ ३ ॥ न तस्य सत्यात्य रोधर्मोऽस्तीति होवाच हरियः ॥ सर्व
वो दुर्मजं मन्ये कृते लोका परं नरं ॥ ४ ॥ नाहं विभे मि निरयान्ना धनादसुखाणवात् ॥ न
स्यान्यवनान्मृत्योर्यथा विप्रप्रजं न नात् ॥ ५ ॥ यद्यत्तदास्य तिलोके स्मिन् संपरे तं ध
मादिकं ॥ तस्य त्यागे निमित्तं किं विप्रसुष्येन्न तेन चेत् ॥ ६ ॥ श्रेयः कुर्वन्ति नृत्तानां ॥

५०

साधवो दुस्त्यजा सुनि ॥ दध्यङ्गि विप्रनृतयः को विकल्पो धरादिषु ॥ ७ ॥ यैरिदं वृत्त
जे ब्रह्म न दैत्यैर्द्रैरनिवर्त्तिभिः ॥ तेषां कालोऽयमात्रलोकान्नयशोधिगतं भुवि ॥ ८ ॥ सु
लभायुधिविप्रवैद्य निवृत्तास्तनुत्यजा ॥ न तथा तीर्थआयातेश्च दयायैर्धनं त्यज
॥ ९ ॥ मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं यदर्थिकामोपनये न दुर्मतिः ॥ कुतः पुनर्ब्रह्म
विदं न वा दृशं ततो बहोरस्य दहामि वांछितं ॥ १० ॥ यजंति यज्ञक्रतुभिर्यमादृशं भवं
त आश्रयविधानकोविदाः ॥ स एष विष्णुर्वरदोऽस्तु वापरोऽस्याभ्युष्यै सिति मी ॥
प्सितं मुने ॥ ११ ॥ यद्यप्यसावधर्मेण संबधीयादनागसं ॥ यथाप्येनं न हि सिध्येन्नतं
ब्रह्म तनुं रिपुं ॥ १२ ॥ एष वा उन्नमश्चोको न निहासति यद्यशः ॥ हत्वामैनां हरे युद्धे
शायी तनिहतो मया ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमश्रुत्वा तं शिष्यतानदेश करं सु

ना. अ.
५१

रु॥ राणापदैत्यप्रहितः सत्यसंधं मनस्विनं ॥ १४ ॥ दृढं पंडितमानयतः सद्योऽस्य स्मृ-
पेक्षया ॥ मत्तासनातिगीयत्रमचिरात् न स्यते श्रियः ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं शसः
स्वउरुणा सत्या न च विती महान् ॥ वामनाय दहावेनामर्चितो दकपूर्वकं ॥ १६ ॥ विं-
धावलिस्तदागत्या पत्नी जाजकमालिनी ॥ आनित्येकजशं हैममवने ज न्यपां न-
तां ॥ १७ ॥ यजमानः स्वयंतस्य श्रीमत्यादयुगं मुदा ॥ अवनिज्या वहन्मर्द्रितदपो विश्व-
पावनीः ॥ १८ ॥ तदासुरेन्द्रं दिवि देवतागणा गंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः तत्कामसि-
र्वेपि गृह्णांत आर्जवं प्रहृनवर्षैर्वृषमुद्धान्विताः ॥ १९ ॥ नेदुर्मुहुर्दुर्मुहो मयो सहस्रशो
गंधर्वकिंपुरुषकिं नराजगुः ॥ मनस्विनानेन रुतं मुहुः करं विद्वानदात्तयद्रिपदे
जगत्रयं ॥ २० ॥ तद्धामनं रूपमवर्धता द्रुतं हरेरनेन तस्य गुणत्रयात्मकं ॥ नः खंदिशो

५१

द्यौर्विवराः पयोधयस्तिर्यङ् न देवा रुषयो यदा सतः ॥ २१ ॥ काये बलिस्तस्य महाविभूतैः
सह त्विगाचार्यसदस्य एतेन ॥ दृश विभुं त्रिगुणं गुणात्मकं न तेंद्रियाय शिष्यजीव-
युक्तं ॥ २२ ॥ रसामचष्टां धितलेथपादयोर्महां महेन्द्रपुरुषस्य जंघयोः पतत्रिणो जा-
तुनि विश्वमूर्तेरुर्वेगिणं मारुतमिन्द्रसेनः ॥ २३ ॥ संध्यां विभो वसिष्ठस्य तस्य ऐश्वर्यप्रजा-
पती न जघने आत्ममुखा न ॥ नाभ्यां नभःकुक्षिषु सप्तसिंधुनुरुक्रमस्योरसि च र्क्ष-
मा ज्ञां ॥ २४ ॥ रुद्यं गधर्मस्तनयो मुनिरेः रुतं च सत्यं च मनस्यस्येदं ॥ श्रियं च वक्षस्य र-
विंदहस्तां कंठे च सामानसमस्तरेफान् ॥ २५ ॥ इन्द्रप्रधानानमरा ननु जेषु तत्कर्त्तव्योः क-
कुमोद्यौश्च मूर्ध्नि के शेषु मेघान्श्च सनं नासिकायामस्तणो यत्सूर्यं वदने च वक्त्रि-
॥ २६ ॥ वारणां च छंदोऽसिरसे जलेशं नुवो निर्धेधं नयने च पक्ष्मसु ॥ अहश्च रात्रि च

भा. अ.

५३

रुक्रमस्य पादावने जनपवित्रतया नरेन्द्रा स्वधुन्य भूत्र भसिया पतनी निर्माहि लो
कत्रयं भगवतो विशदेव कांति ॥ ४ ॥ ब्रह्मादयो लोकपालाः स्वनाथस्य समादताः सातु
गावलिमाजकुः संक्षिप्तात्मवित्रतये ॥ ५ ॥ तोयैः समहर्षोः स्रग्निर्दिव्यगंधानुलेपनैः
धूपैर्दीपैः सुरभिर्भिज्जिज्ञासत फलांकुरैः ॥ ६ ॥ सव नैर्जयशब्दैश्चतुर्ध्वजैर्महि मां कि
तैर्नृत्यवादित्रगीतैश्च शंखदुंदुभिर्मिस्त्रनैः ॥ ७ ॥ जंववानक्षराजस्तु मेरी शब्दैर्मनो
जव ॥ विजयं ब्रह्मसर्वसुमहोत्सवमघोषयत् ॥ ८ ॥ माहं सर्वोदितं दृष्ट्वा त्रिपदया
जयां ज्वया ऊचुः स्व नक्षुरे सुरादी सितस्यात्ममर्षिता ॥ ९ ॥ न वामयं ब्रह्म बंधुर्विष्णु
मया विनां वर ॥ द्विजरूपप्रतिष्ठनो देवकार्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥ अनेन याचमानेन
शत्रुणा बहुरूपिणा ॥ सर्वस्वं वोक्तं भक्तुः न्यस्तं उभयवर्हिषि ॥ ११ ॥ सत्यव्रतस्य स

५३

ततं राक्षितस्य विशेषता ॥ नानृतं भाषितं शकं ब्रह्मण्यस्य दयावत ॥ १२ ॥ तस्याहस्य
वधे धर्मे भिर्भुः शुश्रूषणं वच ॥ इत्यायुधानि जगद्भवने रक्षु च रासुरा ॥ १३ ॥ ते सर्वे
वामनं हंतुं श्रजपट्टिशपाणया ॥ अनिष्ठतो बले राज्ञः प्राद्वत् ज्ञातमन्यव ॥ १४ ॥
तानभिद्रवतो दृष्ट्वा दिति जानी कपान्नप प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्यषेधु रायुधाः
॥ १५ ॥ नंदः सुनंदो यजयो विजयः प्रबजो बलौ ॥ कुसुदः कुसुदाक्षश्च विषक्सेनः पत
त्रिराहा ॥ १६ ॥ जयंतः श्रुतदेवश्च पुष्यहंतो यसात्वता ॥ सर्वे नागा युतप्राणाश्च मस्तेज
पुरासुरी ॥ १७ ॥ हृत्य मानास्वकां दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्बलि ॥ वारयामास संख्यां नका
व्यशापमनुस्मरन् ॥ १८ ॥ बलिरुवाच ॥ हे विप्रचिन्ते हे राहो हे नेमेश्रयतां वच ॥
मायुधं तन्निवर्त्तय ननः कालो यममर्कत ॥ १९ ॥ यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखो

ना. अ.
५४

पपन्नये। तं नातिवर्त्तिदुर्दैत्याः पौरुषैरीश्वरः सुमानः ॥ २० ॥ यो नो न वाय प्रागासीद न या
यदि वौकसां। स एव न गवानद्यवन्न ते तद्विषयं ॥ २१ ॥ बलै न सचिवैर्बुधा दुर्गैर्मन्त्रौष
धादिभिः। सोमादिप्रिरुपायैश्च कालं नात्यंति वै जनाः ॥ २२ ॥ न वद्विर्निर्जिता ह्येते बहुशो
नुचरादरे। देवेन दैस्त एवास्त एवाद्य सुधिमित्वा न दंति नः ॥ २३ ॥ एतान् वयं विजेष्यामो
यदि देवं प्रसीदति। तस्मात् कालं प्रतीक्षध्वं यो नो र्थत्वाय कल्पते ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच
पत्सु निर्गदितं श्रुत्वा दैत्या दानवस्य पा। रसां निर्विविधं रजन् विष्णु पार्षद तारिताः
॥ २५ ॥ अर्थता श्य सुतो तात्वा विरट् प्रभुश्चिकीर्षितं। ववंध वारुणैः पार्श्वैः बलिसौत्ये
ह नि क्रतोः ॥ २६ ॥ हाहाकारो महानासी द्रोहस्योः सर्वतो दिशः। गत्यमाणे सुरपतौ विष्णु
ना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥ तं बध्ने वारुणैः पार्श्वैर्न गवानाह वामनः। नृश्रियं स्थिरप्रजसु

५४

हारयशसं नृपः ॥ २८ ॥ पदानि त्रीणि दत्तानि नृमेर्मत्स्यं त्वया सुर दाम्नां क्रांता मही सवति
तीयसु पकल्पय ॥ २९ ॥ यावन्न पत्स्यसौ गौमि यविर्दिदुस होदु निः। यावद्वर्षति पृथक् न्य
स्तावती नृरियंत वा ॥ ३० ॥ पदैके न मया क्रांतो नृह्त्रैः किं रवं दिशस्तनोः। स्वर्त्रैक सुवि
तीयेन पश्यतस्ते स्वमायया ॥ ३१ ॥ प्रतिश्रुत महातुस्ते निरये वा स र्ष्यते। विशत्वं निरये
तस्मान् उरुणा चानुमोदितः ॥ ३२ ॥ वृथामनोरथस्तस्य दूरस्वर्गः पतत्य धा। यो विप्रा य प्र
तिश्रुत्य न तदर्पयते र्थिनः ॥ ३३ ॥ विप्रजब्धो दहामीति त्वया हं चाद्यमानि ना। तत्त्वली
कं फलं तुं स्व निरयं कतिचित् त्रसमा ॥ ३४ ॥ इति श्रीभावै गवते महापुराणे अष्टमस्कं
धे बलिवंधने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विप्रकृतो राजन् बलि
न गवता सुरा। मिद्यमानोऽप्यभिन्नात्मा प्रत्याहा विक्लवं वचा ॥ १ ॥ बलिरुवाच ॥ य

भा. अ.
५५

युत्तमशोकमवान्ममेरितंचवोव्यतीकंसुरवर्यमन्यते करोम्यनंतन्नमवेत्प्रजंजनं पदं
तृतीयंकुरुशार्धिमिनिजं॥ विनेमिनाहंनिरयात्पदस्युतो नपाशबंधात्तदुरतिशयाया
त्॥ नैवार्यरुद्धात्तनवतो विनियदादसाधुवादात्तनरासुद्धिजेयथा॥ पुंसांशाध्यतमंम
न्येदंउमर्हन्निमार्पितं॥ यंनमातापिताभ्रातासुहृदश्चादिशंतिहि॥ त्वंतुतमसुराणां चया
रोक्ष्यः परमोयुरु॥ यो नोनेकमदाधानां विन्नं शंचसुरादिशत॥ यस्मिन्वैशतुबंधेन
रूढेन विबुधेतरा॥ बहवो जेन्निरेसिद्धियासु हैकांतयोगिना॥ तेनाहंनिगृहीतोस्मिन्
वताभूरिकर्मणा॥ बद्धश्चवारुणैः पाशैर्नातिव्रीडेन बध्यये॥ पितामहो मे नवरीयसं
मतः प्रकादराविः कृतसाधुवादा॥ नवद्विपक्षेण विचित्रवैशसं संप्रापितस्तत्परमः स्व
पित्रा॥ किमात्मना तेन जहाति यौततः किरित्यहारैः स्वजनारम्यदस्युनि॥ किंजायया

५५

संसृतिहेतुर्नतया मन्त्रस्य गेहैः किमिहायुषो व्यया॥ इत्यंमनिश्चित्य पितामहो महान
गाधवो धोभवतः पादपद्मं॥ ध्रुवं प्रपेदेत्यकुतोभयं जनान्भीतः स्वपक्षसपराजस्य सत्तमः
॥ अथाहमप्यात्मरियोस्तवांतिकंदेवेन नीतः प्रसन्नं त्याजितश्च॥ इदं कृतं तांतिक
वर्त्तिता वितं यथा ध्रुवं ध्वस्तमतिर्बुध्यते॥ श्रीशुक उवाच॥ तस्येवं नापमाल
स्य प्रकादो नगवत्प्रिया॥ आजगाम कुरुश्रेष्ठराकापतिरिवोत्थितः॥ तमिंद्रसेनः
स्वपितामहं श्रिया विराजमानं नलिनायतेक्षणं॥ प्रांशुं पिशांगं वरमं जनविषं प्रजं
बबाहुं सुभगं समैक्षत॥ तस्मै बन्धिवरुणपाशयंत्रितः समर्हणं नोपजहार पूर्व
वत्॥ नमोनाममूर्ध्नि विजोज्ज्वलः नव्रीडनीवीनमुखो बभूव॥ सतत्रहसी
नमुदीक्ष्य सत्यं तिसुनंदनं दायुर्गैरुपासितं॥ उपेत्य नमो शिरसा महामनाननाम

भा. अ.
५६

मूत्रादुलकाशुविकला ॥ १५ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ त्वयैव दत्तपदमैंद्रमूर्तिरिति हतंतदैवाद्य
तथैव शोभनं मन्ये महानस्य कृतोत्पत्तुग्रहो विन्नं शितो यद्विषयगत्तमोहनात् ॥ १६ ॥ यथा
हिविधानपि मुह्यते यतस्तत्कोविद्वेगतिमात्मनो यथा ॥ तस्मै नमस्ते जगदीश्वराय वै
नारायणायास्त्रिलोकसाक्षिणे ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्मानुश्रुत्व तोराज नृप्रह्ला
दस्य कृतं जलिहिरण्यगर्भे प्रगवा नुवाच मधुसूदनं ॥ १८ ॥ बद्धं वीक्ष्य पतिं साध्वी त
त्पत्नी नय विक्लवा ॥ प्रांजलिः प्रणतोऽप्येवं वनाघे वाऽसुरवी नृप ॥ १९ ॥ विंध्यावलिरु
वाच ॥ क्रीडा र्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यंतु तत्र कुधियो पर ईश कुप्युः कर्तुं
प्रभोस्तव किमस्य त आबद्धं तित्यक्तं हि यस्य अवरं पित कर्तुं वाद ॥ २० ॥ प्रमाणहीना
स्वयमेव सृष्टापदत्रयं याच सि पश्य नाना ॥ निरापराधो मम बद्धकांतः प्रभुः यदेतत्ति

५६

न करोति ॥ २१ ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ ॥ नृत्तमावन नृत्तेश देवदेव जगन्मय ॥ मुंचैनं हत सर्वसिं
नायमर्हति विग्रहं ॥ २२ ॥ रुक्माते ते न दत्ता नृः लोकाः कर्माणि ताश्च ये ॥ निवेदितं च स
र्वस्वमात्मा विक्लवयाधिया ॥ २३ ॥ यत्प्रादयो रश्वधीः सलिलं प्रदाय दूवं कुरै रपि वि
धाय सतां सपुण्यां ॥ अप्युन्नमां गतिमसौ न जते त्रिलोकां राश्या न विक्लवमनाः कथमा
र्त्तिमृच्छेत् ॥ २४ ॥ श्रीनृगवानुवाच ॥ ॥ ब्रह्म नृयमनुग्रहा मितक्षिणो धिधुनोऽप्यहं ॥ यन्मदः
पुरुषं लब्धो लोको मां चावमन्यते ॥ २५ ॥ यदा कदा विजा वात्मा संसरति ज कर्मजिना
नायो निष्पत्तिं शोपं पौरुषी गतिमा ब्रजेत् ॥ २६ ॥ जन्म कर्म विषयो रूप विद्यैश्च यध नारिभिः
यद्यस्य न भवेत्तं न स त्रायं महनुग्रह ॥ २७ ॥ मानस्तं न निमिन्नानां जन्मादीनां समंततः
सर्वं श्रेय प्रतीपानां हंत मुत्ये न मत्परः ॥ २८ ॥ एष दानव दैत्या नाम ग्रणी कीर्त्तिवर्धनः

ना. अ.
५७

अजैषीदजयां मायां सीदन्नपिनमुत्पत्तिः ॥ २८ ॥ क्षीणरित्युतः स्यान्नास्ति सोवधश्च शत्रु
निः ॥ ज्ञातिमिश्रपरित्यक्तो यातनामनुयापितः ॥ २९ ॥ गुरुणा नर्मितः शसौ जहौ सत्यं न सु
सुव्रतः ॥ छलैरुक्तो मया धर्मो नायं त्यजति सत्यवाकः ॥ ३० ॥ एष मे प्रापितः स्थानंदुः प्राप्य म
म रैरपि ॥ सावलेरितरस्यायं न वितेद्रौ ममाश्रयः ॥ ३१ ॥ तावत्सुतजमध्यास्तां विश्वकर्म वि
निर्मितं ॥ यत्राधयो व्याधयश्चक्रमस्तं द्रापरा नवा ॥ नोपसर्गनिवसतां संनवेति ममेश
या ॥ ३२ ॥ इंद्रेण महाराजया हितो न प्रमस्तुते सुतजं स्वर्गिभिः प्रार्थ्यं ज्ञातिभिः परिवारि
तः ॥ ३३ ॥ न त्वामभि न विष्यंति लोके शाः किमुतापरे ॥ त्वत्तामनातिगान् दैत्यान् च क्रमेण
दयिष्यति ॥ ३४ ॥ रक्षिष्ये सर्वतो हित्वांसादुगं सपरिहरे सदा सन्निहितं वीरतत्र मां प्रेक्ष्य
ते नवान् ॥ ३५ ॥ तत्र रानव दैत्यानां संगे नैवाव आसुरा ॥ दृष्ट्वा मदनुभावं दैसद्यः कुंठो

५७

विनश्यति ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे बलिअनुग्रहोवाविंशोऽध्यायः
॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तं तं पुरुषं सुराणामहानुभावोः स्त्रियसाधुसंमतः ॥ वधां
जलिबन्धकजाकुले सणो नक्तुजलोगदयागिरा ब्रवीत् ॥ १ ॥ बलिरुवाच ॥ अहो प्रणा
मायकृतः समुद्यमः प्रपन्न नक्ताय विधौ समाहितः ॥ यद्भो कया तैस्तु दनुग्रहो मरैरज्ज
ह्वेषि मरे प्रदर्शितः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्ता हरिमानम्य ब्रह्माणं स न वं न न ॥ वि
वेश सुतजं प्रीतो बलिर्मुक्तः सदासुरैः ॥ ३ ॥ एवमिन्द्राय न गवान् प्रत्यानीय त्रिविष्टपं घ
रयित्वा रितेः काममशा सत्सकलं जगत् ॥ ४ ॥ अथ प्रसादं निर्मुक्तो त्रैवंशधरं बलिं नि
शाम्य नक्ति प्रवणः प्रह्लाद इदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ न मे विरंच्यो लभते प्रसादं
न श्रीर्न शर्वः किमुतापरे ते यन्नो सुराणामपि दुर्गपालो विश्वा त्रिवंद्यो रत्रिवंदितांघ्रिः ॥

भा. अ.
५८

पत्न्याः पद्ममकरं निषेवणेन ब्रह्मादयः शरणाश्रयं च ते विनतीः ॥ कस्माच्च यंकुसुतयः
खलयेन यस्तेराक्षिण्यदृष्टिपदवीं न वतः प्रणीताः ॥ ७ ॥ चित्रं तवेहितमहोमितयोगमा
यातीना विसृष्टुवनस्य विशारदस्य ॥ सर्वात्मनः समदर्शो विषमस्वभावो नक्तिप्रियो
यदसि कल्पतरुस्वभावः ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वत्स प्रह्लाद भद्रं ते प्रयाहि सुत जात
यं ॥ मोदमानः स्वपौत्रेण तातीनां सुखमावह ॥ ९ ॥ नित्यं द्रष्टुमिमां तत्र गदापाणिमवस्थि
तं ॥ महर्षिनि महाह्लादध्वस्तकर्मनिबन्धनः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ आस्तां भगवतोरां
जनप्रह्लादो बलिना सह ॥ बाहमित्थमलप्रतोम द्वाधाय कृतां जलिः ॥ ११ ॥ परिक्रम्या
दिपुरुषं सर्वसुरचमूपतिः ॥ प्रणतस्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाबलिः ॥ १२ ॥ अथाहोरा
नसं राजन् हरिर्नारायणो तिके ॥ आसीनमृत्विजां मध्ये सदसि ब्रह्मवादिनां ॥ १३ ॥ राज्ञो

५८

वाच ॥ ब्रह्मन् शतनुशिष्यस्य कर्म छिद्रं विन च त ॥ यत्र कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं
न वेत् ॥ १४ ॥ कुतस्तत्कर्म वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं न वेत् ॥ यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्वभावेन
पूजितः ॥ १५ ॥ मंत्रतस्तंत्रतः छिद्रं देशका जाह्नविस्तुता ॥ सर्वकरोति निःछिद्रं नाम संकी
र्त्तनं तव ॥ १६ ॥ तथापि वदतो भूम्नः करिष्याम्यनुशासनं ॥ एतच्छ्रेयः परं पुंसां यत्तवा
ज्ञानुपालनं ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अग्निं नृहरेराज्ञा मुशना भगवामिति यत्तच्छिद्रं स
माधत्ते बलेर्विप्रर्षिभिः सह ॥ १८ ॥ एवं बले महाराज नृप्रसित्वा वामनो हरिः ॥ ददौ त्रात्रे
महेन्द्राय त्रिदिवं यत्परैर्हृतं ॥ १९ ॥ प्रजापतिपति ब्रह्मा देवर्षिपितृभूमिपैः ॥ दत्तमग्वं नि
रोमुखैः कुमारैराभवेन च ॥ २० ॥ कश्यपस्यादितैः प्रातैः सर्वभूतमवाय च ॥ लोकानां लो
कपालानामकरोत् वामनपतिः ॥ २१ ॥ वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रिया ॥ मंगला

भा. अ.
५९

नां ब्रतानां च कल्पसर्गापि वर्गयोः ॥ २२ ॥ उपेन्द्रं कल्पसां च क्रेपतिं सर्वविभूतये ॥ तदा स
वाणिभूतानि भूतानि भूतानि भूतानि भूतानि ॥ २३ ॥ ततस्त्रिंशः पुरस्कृत्य देवयानेन वामने लो
कपालैर्दिविं निन्ये ब्रह्मणा चानुमोदितः ॥ २४ ॥ प्राप्य त्रिभुवनं चेंद्रमुपेन्द्रमुजपालितः
श्रिया परमया जुष्टो मुमुदे गतसाध्वसः ॥ २५ ॥ ब्रह्माशर्वकुमारश्च नृवाद्या पुनर्योन्यपः
पितरः सर्वभूतानि सिद्धावैमानिकाश्च ये ॥ २६ ॥ सुमहत्कर्मतद्विष्णोर्गयंत परमाद्भु
तं ॥ धिष्मन्निस्वानिते जगत्पुरदिति च शशंसिरे ॥ २७ ॥ सर्वमेतन्मया स्मृतं भवतः कुरु न
दन ॥ उरुक्रमस्य चरितं श्रोत्रेण मघमोचनं ॥ २८ ॥ पारं महिम्न उरुविक्रम तो गृहाणे
यः पार्थिवानि विममे सरजांसि मर्त्याः ॥ किं जायमान उत जात उपैति मर्त्य इत्याह मं
त्रदृष्टिषु रूपस्य यस्य ॥ २९ ॥ य इदं देव देवस्य हरेरद्भुतकर्मणा ॥ अवतारास्तु चरितं

५९

शृण्वन्त्यातिपरंगतिं ॥ ३० ॥ क्रियमाणकर्मणा दंदैवेपि ज्येष्ठमातुषां ॥ यत्र यत्रातुकीर्त्य
ततन्नेषां सुकृतं विदुः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे वामनचरितं स
माप्तं त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ राजोवाच ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि हरेरद्भुतकर्मणा ॥ अवता
रकथामाद्यां मायामत्स्यविउं वनं ॥ १ ॥ तदर्थमिदधाहूय मात्सं लोकजुगुप्सितं तमः प्र
कृतिदुर्मर्षं कर्मप्रसूतं श्वेश्वरा ॥ २ ॥ एतन्नो भगवन् सर्वं यथा वदस्व कुमहसि ॥ उन्नमश्लोकचरि
तं सर्वलोकसुखावहं ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा विष्णुरातेन भगवान्वा दरायणि ॥ उ
वाच चरितं विष्णोर्मत्स्यरूपेण प्रकृतं ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविन्दसुरसाधूनां छंदसा
मपि चेश्वरा ॥ रक्षामि तु तनुधनि धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥ ५ ॥ उच्चावचेषु भूतेषु चरन्वा
पुरिवेश्वरा ॥ नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वादि यो गुरो ॥ ६ ॥ आसीदतीतकल्पांते ब्रह्मा

भा. अ.
६०

नैमिन्त्रिको जया ॥ समुद्रोपप्लुतास्तत्र लोकान्तराह्यो नृपा ॥ ७ ॥ कालेनागतनिद्रस्य धातुः शि
शयीषोर्दशीमुखतोनिः सतानवेहानहयग्रीवोतिकेहरत् ॥ ८ ॥ ज्ञात्वा तद्दानवेंद्रस्य हय
ग्रीवस्य चेदितो ॥ दधारशफरीरूपं नगवानहिरिरीश्वर ॥ ९ ॥ तत्र राजरुषिः कश्चिन्नाम्ना स
त्यव्रतो महात्मा ॥ नारायणपरोत्तमपुत्रः स सलिलाश्रयः ॥ १० ॥ योसावस्मिन्महाकल्पे तना
यः स विवस्वतः श्राद्धदेव इति स्मालो मनुर्वेहरणपतिः ॥ ११ ॥ एकदा कृतमालायां कुर्व
तो जलतर्पणं ॥ तस्यां जलपुदके काचित् शफर्येका न्यपद्यता ॥ १२ ॥ सत्यव्रतो जलिकृतो
सहतो येन भारत ॥ उत्ससर्जनदीतो ये शफरी इति देवश्वर ॥ १३ ॥ तमाह सातिकरुणं
महाकारुणिकं नयं ॥ आदौ न्यो ज्ञातिघातिन्यो दीनां मां दीनवत्सला ॥ १४ ॥ कथं विसृजसे
राजन्मीनामस्मिन्सरिजले तमात्मनो नुग्रहाय प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरं ॥ अजाननक्षणा

६०

अथ शफर्याः समनोदधौ ॥ १५ ॥ तस्यादीनतरं वाक्यं माश्रुत्य समहीपति ॥ कलशमुनि
धायै नोदयातुर्नित्यश्रावयं ॥ १६ ॥ सातु तत्रैकरात्रेण वर्धमाना कमंडलौ ॥ अजब्धात्मा
वकाशं च इदमाहमहीपति ॥ १७ ॥ नाहं कमंडलावस्मिन् रुक्मं वस्तुमिहोत्सहो ॥ क
ल्पयौकः सुविपुले यत्राहं निवसेमुखं ॥ १८ ॥ स नो ततत आदाय न्यधादौ दंवनौदके
तत्र सिन्धुसुहृन्नेन हस्तत्रयमवर्द्धता ॥ १९ ॥ नम एतदनं राजदमुखं वस्तुमुदंवनं ॥ ए
षु देहि परं मया यत्नाहं शरणं गता ॥ २० ॥ तत आदाय सागता सिन्धुं राजत्सरोवरो त
दाव न्यात्मना सोयं महामीनो न्ववर्त्तत ॥ २१ ॥ नैतन्मे स्वस्त्यये राजदुदकं सलिलौक
सः ॥ विधे हि रक्षां योगेन क्रुदे मा मविदासिनि ॥ २२ ॥ हस्तु क्रुः सो नय न्मत्स्यं तत्र तत्रावि
दासिनि ॥ जजाशये संमितं तत्समुद्रे प्राक्षिपत् रुषं ॥ २३ ॥ क्षिप्यमाणस्तमाहेदं मिदं

ना. अ.

६१

मांमकरादयः॥ अहं त्यतिवलीवीरमानेनोत्सृष्टमर्हति॥ २४॥ श्रीशुक उवाच॥ एवंवि
मोहितस्तेन वदता वलुभारता॥ तमाहकोनवानस्मान्मन्मरूपेण मोहयन्॥ २५॥ नै
वंवीर्येजितचरोदृष्टोस्मानिः श्रुतोपिवा॥ यो नवान्यो जनशतमक्रान्तिर्यनिशोस
र॥ २६॥ नूनं त्वं नगवान्साक्षाद्वरिनिशियलोम्ययः॥ अनुग्रहाय नूतानां धत्से रूपं
जलौकसं॥ २७॥ नमस्ते पुरुष मेष्ट्यस्तु त्वन्नस्य येश्वरः॥ भक्तानां नः प्रपन्नानां मुख्या
स्यात्मा गतिर्विभो॥ २८॥ सर्वे जाजावता रस्ते भूतानां नृतिहेतवः॥ तादुमिच्छाम्यहो रूपं
पदर्थं न वतामृतं॥ २९॥ न ते रविं ह्यसपरोपसर्पणं मृषा न वेत्त सर्वमुदत्तप्रियात्मनः
यथे तरेषां पृथगन्मनोसतां मदीदृशो यद्वदुत्तुतं हि नः॥ ३०॥ श्रीशुक उवाच॥ इ
ति ब्रुवाणं नृपतिं जगत्पतिः सत्यव्रतं मन्मवपुर्गुणक्षये॥ विहर्तुं कामः प्रजयार्थं

६१

वेब्रवीचिकीपुरेकांतजनं प्रियं हरिं॥ ३१॥ श्रीभगवानुवाच॥ सप्तमेद्युतनादूर्ध्वमह
त्येतद्वरिंदम॥ विनश्यंत्यप्ययां नो धौ त्रैलोक्यं नृनुवादिकं॥ ३२॥ त्रैलोक्यानीयमानानां स
वर्त्तान्ममिवैतदा॥ उपस्थास्यति नौः काचिद्विशालांतां मयेरितां॥ ३३॥ त्वं तावदौषधीः
सर्वा वीजान्मुञ्चावचानि च॥ सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्त्वोपवृंहितः॥ ३४॥ आरुह्य बृह
तां नावं विचरिष्यन्नविक्रवः॥ एकार्णवे निरालोके रुषीणामेव वर्चसा॥ ३५॥ रोधूयमा
नां तां नावं समीरेण वजीयसा॥ उपस्थितमिमं शृंगे निबधीहि महाहिना॥ ३६॥ अहं त्वं
मृषिभिः साकमहन्नावमुदचति॥ विकर्षन्नविचरिष्यामि यावत् ब्राह्मीनिशाप्रभो॥ ३७॥
मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितं॥ वेत्स्यन्त्यनुग्रहीतं मे संप्रश्नेर्विवृतं हृदि॥ ३८॥
श्रीशुक उवाच॥ इत्यमोदिश्य राजानं हरिं रंतरधीयत॥ सो न वै शततं कालं पुरु

ना. अ.
६२

वीकेशादिशत॥३९॥आस्तीर्यदत्तनिप्रायकज्ञानरजर्षिः प्रायदसुखः निषसादह
रेः पादौचित्यमभ्यस्यरूपिणः॥४०॥ततःसमुद्ररुद्रेजः सर्वतः प्रावयन्महो वर्धमानोम
हामेधैर्वर्षद्भिः समद्वयत॥४१॥ध्यायन्नगवरादेशंददर्शनावमागतो तामारुरोह
विप्रेद्वैरादायौषधिवीरुधः॥४२॥समृच्चुर्मुनयः प्रीतागजन्ध्यायस्वकेशवं सवैनः
संकटादस्मादविधायविधास्यति॥४३॥सोनुध्यातस्तनोराज्ञा प्रादुरासान्महाएव
एकशृंगधरोमसोहैमोनियुतयोजनः॥४४॥निबध्यनावंतत्तशृंगेयथोक्तो हरि
णापुरा वरत्रेणाहिनातुष्टस्तुष्टवमधुसदनं॥४५॥अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदस्त
न्मूलसंसारपरिश्रमातुराः यदृच्छयेहोपश्रितायमाप्नुयुर्विसुक्तिदोनः परमोऽरु
र्जवान्॥४६॥जनोबुधोयंनिजकर्मबंधनः सुखेऽयकर्मसमीहतेसुखंयत्सेव

६२

यातांविधुनोत्यसन्मतिग्रंथिसमिंद्यात्तद्दयंसनोऽरुः॥४७॥यत्सेवयाग्रेरिवरुद्र
रोदनंपुमान् विजत्यान्मजमात्मनस्तमः॥नजेतंवलंनिजमेषसोऽप्योऽन्यात्सर्गः
परमोऽरुः॥४८॥नयत्प्रसादायुतनागजेशमन्येचदेवाऽरवोजनाः स्वयंक
र्तुंसमेताः प्रजवंतिपुंसस्तमीश्वरंत्वांशरणंप्रपद्ये॥४९॥अचसुरंधस्ययथात्रणी
ःरुतस्तथाजनस्याविदुषोबुधोऽरुः॥त्वमर्कदृक्सर्गविदृशंसमीक्षणोऽतोऽरुर्नः
स्वगतिबुधुत्सतां॥५०॥जनोजनस्यादिशतेसतांमतिंयथाप्रपद्येतदरत्ययंतमः॥त्वं
त्वम्ययज्ञानममोघमंजसाप्रपद्यतेयेनजनोनिजंपदं॥५१॥त्वंसर्वलोकस्यसुहृत्प्रि
येश्वरोऽस्यात्माऽरुर्जनमनीष्टसिद्धिः॥तथापिजोकोनमवंतमंधधीजनिातिसंतंहरि
वदकामः॥५२॥तंत्वामहंदेववरंवरेणंप्रपद्येऽशप्रतिबोधनाया॥छिंभयदीपैर्नग

ना. अ.
६३

वन्वचोऽत्रिंशोऽर्हदप्यात्विहृत्स्वलोकः ॥ ५३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तं वं तं नृपतिं
नगवानादिपुरुषः ॥ मन्मरूपी महानो धौ विहरंस्तत्त्वमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ पुराणसंहितां दिवा
संख्ययोगक्रियावतां ॥ सत्यव्रतस्य राजर्षे रत्नमुत्तमशेषतः ॥ ५५ ॥ अश्रौषीद्विनिः
साकमात्मनत्वमसंशयं ॥ नाद्यासीनो नगवतो प्रोक्तं ब्रह्मसनातनं ॥ ५६ ॥ अतीतप्रज
यापाये उत्थिताय स वेधसे ॥ हत्वा सुरं हयग्रीवं वेदात्प्रत्याहरद्वरि ॥ ५७ ॥ स तु सत्यव्र
तो राजा तान विज्ञानसंयुतः ॥ विद्मोः प्रसादात्कल्पेस्मिनासीद्वैवस्वतो मनुः ॥ ५८ ॥ स
त्यव्रतस्य राजर्षे मायामन्मस्य राद्रिणाः ॥ संवाहं महाराजानं श्रुत्वा मुचेत किंचिषात्
॥ ५९ ॥ अवतारो हरेर्यो यिं कीर्त्तयेद्वचं नरः ॥ संकल्यास्तस्य सिध्यंति सयाति परमां ग
तिं ॥ ६० ॥ प्रजयपयसि धातुः सुसशक्तेर्मुखेभ्यः ॥ श्रुतिगणमपनोतं प्रत्युपादत्तहत्वा

६३

दिति जमकथयद्यो ब्रह्मसत्यव्रतानां तमहमखिलहेतुं नित्यमानं न तोस्मि ॥ ६१ ॥ इ
ति श्रीनागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे महावतारचरित्रे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
समाप्तोऽयं अष्टमस्कंधः समाप्तः ॥ ८ ॥ श्रीरक्तः ॥ श्रीकल्याणमस्तुः ॥ श्री

भा.अ.
६४

राम
६४

चा. न.

९

: श्रीगणेशाय नमः ॥ राजोवाच ॥ मन्वंतराणि सर्वाणि त्वयोक्तानि श्रुतानि मे ॥ वीर्या
ण्यनंतवीर्यस्य हरैस्तत्र रुतानि च ॥ यो सौ सत्यव्रतो नाम राजर्षिः प्रविशेत्तत्र ॥ ज्ञानं योती
तकल्यांते जेभे पुरुषसेवया ॥ सर्वै विवस्वतः पुत्रो मनुरासीदिति श्रुतं ॥ त्वत्तस्य सु
ता श्रोक्ता रिक्ता कुप्रसुखान् पा ॥ १३ ॥ तेषां वंशे एष कर्त्तृत्वं ब्रह्मन् वंशानुचरितानि च ॥ कीर्त्त
यस्व महाभाग नित्यं शुश्रूषतां हि नः ॥ १४ ॥ ये नृताये न विष्यान् न वं त्यद्यतना श्रये ॥ येषां
नः पुण्य कीर्त्तनां सर्वेषां वरविक्रमात् ॥ १५ ॥ सूत उवाच ॥ एवं परीक्षिताराज्ञा सदसि
ब्रह्मवादिनां ॥ १६ ॥ श्रोवाच भगवान् शुकः परमधर्मवित् ॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रू
यतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परंतप ॥ नराक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ १७ ॥ पराव
रेषां नृतानां मात्मायः पुरुषः परः ॥ स एवासीदिति विश्वं कल्यांते न्यत्र किंचनः ॥ १८ ॥ त

स्य नाभेः समप्रवत्पद्मकोशो हिरण्यमयः ॥ तस्मिन् पद्मे महा राजस्य यं नृश्वतुरा ननः
॥ १९ ॥ मरीचिमनसस्तस्य जज्ञे तस्यापि कश्यपः ॥ हाहा पिण्यां ततो दित्यां विवस्वानभ
वत्सुतः ॥ २० ॥ ततो मनुः श्राद्धदेवः संतायामास नारतः ॥ अद्या यं जनयामास दशपु
त्रान् स आत्मवान् ॥ २१ ॥ ईश्वरकुर्त्तुं गच्छति दिष्टं एकं रूपं कान् ॥ न रिष्यंतं पृथग्भवे
च न भगं च कविं विभुं ॥ २२ ॥ अ प्रजस्य मनोः पूर्वं वसिष्ठो भगवान् किञ्च ॥ मित्रावरुणयो
रिष्टिं प्रजार्थं मकरोद्विभुः ॥ २३ ॥ तत्र अद्या मनोः पत्नी होतारं समयाचत ॥ दुहित्र्यं पुपा
गम्य प्रणिपत्य पयोवता ॥ २४ ॥ प्रेषितो ध्वर्युणा होता ध्यायंस्तत्सु समाहितः ॥ वाचाह
विषियत्नेन वषट्कारं गणत्रयिजः ॥ २५ ॥ होतुस्तच्च मिचारेण कन्येजानां मसाभवत्
तां विजोक्म मनु प्राहनातिहृष्टमना युसं ॥ २६ ॥ मनु उवाच ॥ भगवन् किमिदं जातं कर्म

भा. न.
२

वीजस्य वारिनां विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्यात् ब्रह्मविक्रिया ॥ ११ ॥ अयं मंत्रविरो युक्तास्त
पासादग्ध किं लिपाः ॥ कुतः संकल्पवैषम्यमनृतं विबुधेष्विव ॥ १२ ॥ तन्निशम्य वचस्त
स्य भगवान् प्रपितामहः ॥ होतुर्व्यतिक्रमं तावता घेरविनंदनं ॥ १३ ॥ एतत्संकल्पवैष
म्यं होतुस्ते व्यभिचारतः ॥ तथापि साधयिष्यंति सुप्रजास्वसुरे ते जसा ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच
॥ एवं व्यवसितो राजन् भगवान् समहायशा ॥ असौ पिदारिपुरुषमिजायाः पुंस्त्वका
म्यया तस्मै कामवरं तु शोभगवान् हरिरीश्वर ॥ ददाविना प्रवत्नेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः
॥ १५ ॥ सकृदमहाराज विचरन् मृगयां वने ॥ दृत्तः कतिपया मातैरश्वमारुह्य सैंधवं
॥ १६ ॥ प्रगल्भरुचिरं चापं शरं च परमाद्भुतान् ॥ दंष्ट्रितो नु मृगं वीरो जगाम दिशमुन्नतं
॥ १७ ॥ सुकुमारो वनं मेरोरधस्तात् प्रविवेश ह यत्रास्ते भगवान् शवोरममाणः सहो

मया ॥ १८ ॥ तस्मिन् प्रविष्ट एवासौ सुद्युम्नः परवीरहा ॥ अपश्यत् स्त्रियमात्मानं मश्वं च
उवाच पा ॥ १९ ॥ तथा तद्गुणाः सर्वे आत्मलिंगविपर्ययं ॥ दृष्ट्वा विमनसो नृमन् वीक्ष्य मा
णाः परस्परं ॥ २० ॥ राजोवाच ॥ कथमेवं गुणोद्देशः केन वा भगवत्कृतः ॥ प्रश्नमेनं समाच
क्ष्व परं कौतूहलं हि नः ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एकदा गिरिशं प्रहृष्टुमुनयस्तत्र सुव्रताः
दिशो वितिमिराभासाः कुर्वन्तः समुपागमत् ॥ २२ ॥ तान् विलोकां विकारे वा विवासा
व्राडितान् शोभन्तुं रंकात्समुत्थाय नीवीमाश्रयपर्यधात् ॥ २३ ॥ कृषयोपितयोर्वाश्य
प्रसंगं रममाणयोः ॥ निवृत्ताः प्रययुस्तस्मान्नरनारायणाश्रमं ॥ २४ ॥ तदिदं भगवानाह
प्रियायाः प्रीयकाप्यया ॥ स्थानं यः प्रविशेत् तत्स वै योषितं भवेदिति ॥ २५ ॥ तत ऊर्ध्वं व
नं तदैषु रूपावर्जयंति हि ॥ सा चानुचरसं युक्ता विचचार वनात् वनं ॥ २६ ॥ अथ ता

भा.न.
३

माश्रमाभ्यासेचरंतीप्रमहोत्तमां॥स्त्रीभिःपरिवृतांवीक्ष्यचक्रमेभगवान्बुधः॥३४॥सा
पितंचक्रमेसुभुःसोमराजसुतंप्रति॥सतस्यांजनयामासपुस्तुरवसमात्मजं॥३५॥एवं
स्त्रीत्वमनुप्राप्तःसुद्युम्नोमानवोदपः॥मस्मारस्वकुजाचार्यंविमितिशुश्रुम॥३६॥सतस्य
तांदृशंदृष्टाकपयाभैरापीडितः॥सुद्युम्नस्याशयन्पुंस्त्वमुपाधावतशंकरं॥३७॥तुहस्तस्मै
सन्नगवान्कृषयेप्रियमावहन्॥स्वांचवाचमतांकुर्वन्निदमाहविशंपते॥३८॥मासंपुमा
नसन्नवितामासंस्त्रीनवगेत्रतः॥इत्येववस्ययाकामंसुद्युम्नोवतिमेदिनी॥३९॥आचार्या
नुग्रहात्कामंलब्ध्वापुंस्त्वमवस्ययापालयामासजगतीनाम्यनेदन्स्मृतंप्रजा॥४०॥
तस्योत्कलोगयोराजन्विमलश्चसुतास्त्रयःदक्षिणापयराजानोवद्बुधर्मवित्तजाः
॥४१॥ततःपरिणतेकालेप्रतिष्ठानपतिःप्रभुः॥पुस्तुरवसमुत्समुत्सजगंपुत्रापगतोवनं

कमि

३

॥४२॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेइलोपारव्यानेप्रथमोऽध्यायः॥श्रीशुक
उवाच॥एवंगतेयसुद्युम्नेमनुःवैवस्वतःसुते॥पुत्रकामस्तपस्तेपेयपुनापांशतंसमाः
॥१॥ततोयजन्मनुर्देवमपत्यार्थंहरिंप्रभुं॥ईश्वार्कुर्वन्तान्पुत्रान्जेनेस्वसदृशान्
दृशान्॥२॥एषध्रस्तुमनोपुत्रो गोपालो गुरुणाकृतः॥पालयामासगायत्रोरात्रांवीरास
नव्रतः॥३॥एकदाप्राविशत्तु गोष्ठंशार्दूलो निशि वर्यति॥शयानागावउत्थायभीतास्ताव
न्ममूर्त्रजे॥४॥एकांजग्राहवत्तवान्मोक्षुकोशमयातुरा॥तस्यास्तक्रंदितंश्रुत्वाएष
ध्रोनिषसादह॥५॥खड्गमादायतरसाप्रजीनोऽगलेनिशि॥अजानन्नहनत्तबभ्रोः
शिरःशार्दूलशंकया॥६॥व्याघ्रोपिवृक्कणाश्रवणोनीस्रंशग्राहतस्ततः॥निश्चक्राम
नृशंप्रीतो रक्तं पयिसमुत्सजन्॥७॥मन्यमानोहतं व्याघ्रं एषध्रः परवीरहा॥अप्रा

भा. न.
४

सात्सहतां वन्मुशयां निशिदुःखिताः ॥ संशयपकुलाचार्यः कृतागसमकामतः न स
त्रबंधुः श्रद्धास्त्वं कर्मणि भविता मुना ॥ १० ॥ एवं रासस्तु गुरुणा प्रत्यगृहणीतृतां जलिः ॥ अथा
रयन् व्रतं वीर ऊर्ध्वरेता मुनिप्रियं ॥ ११ ॥ वासुदेवेन गवति सर्वान्मन्यमलेपरे ॥ एकान्तिवंग
तो न क्ता सर्वान् न तु सुहृत्समः ॥ १२ ॥ विमुक्तसंगः शान्तात्मा संयता सोपरिग्रहः ॥ यदुच्यते
नेन कल्पयन् हन्ति मात्मजः ॥ १३ ॥ आत्मान्यात्मानमथाप्यतानतः समाहितः विचचार
महीमेतां जगंधवधिराकृतिः ॥ १४ ॥ एवं हृत्तौ वनंगत्वा दृष्ट्वा रात्रिमुत्पितं ॥ तेनोपयुक्तक
रणे ब्रह्म प्राप परं मुनिः ॥ १५ ॥ कविः कनीयान् विषयेषु निःस्पृहो विस्मयराज्यं सहबंधुनिर्व
नं ॥ निवेश्य चित्तेषु रूषं स्वरोचिषं विवेश केशोरवयाः परंगतः ॥ १६ ॥ करुणान्मानवादासन
कारुणाः सत्रजातयः ॥ उत्तरापथगोमारे ब्रह्मरणाधर्मवत्सजाः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा द्वाहं मभू

तक्षत्रं ब्रह्मरयं क्षिनौ गतं ॥ दृगस्य वंशः सुमतिर्न तज्योतिस्ततो वसुः ॥ १८ ॥ वसोः प्रतीक
स्तत्सुत्रं ध्रुवो ध्रुवो ध्रुवः पिता ॥ कन्या चो ध्रुवती नाम सुदर्शन उवाहतां ॥ १९ ॥ चित्रसेनो न
रिष्यता दक्षस्तस्य सुतो भवेत् ॥ तस्य मातुर्दत्ततो पूर्वर्द्धमेन सुतस्तुतः ॥ २० ॥ वातिहोत्रं स्त्विं
सेना तस्य सत्यप्रवा अभूत् ॥ उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततो भवत् ॥ २१ ॥ ततो ग्रिवेशो न
गवानग्निः स्वयमभूत् सुतः ॥ कानीन इति विख्यातो जातकर्णो महा नृपिः ॥ २२ ॥ ततो ब्रह्मकु
जं जातमाग्निवेशपायनं नृपः ॥ नरिष्यतान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतः श्रुत्वा ॥ २३ ॥ नानागोदि
ष्टुत्रेभ्यः कर्मणा वैश्याता गतः ॥ भजंदनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भजंदनात् ॥ २४ ॥ वत्सप्री
तेः सुतः प्राशुस्तत्सुतं प्रमितिं विदुः ॥ खनित्रः प्रमिनेस्तस्मात्वाक्षुषो यविर्विशतिः ॥ २५ ॥
विविशतिस्तु तोरं नः स्वनित्रेभ्यो स्या धार्मिकः ॥ करंधमो महाराज तस्यासीदात्मजो नृपः ।

भा. न.
५

॥२५॥ तस्यावाहितसुतो यस्य मरुतश्च क्रवर्च्यन्तः ॥ संवर्त्तयानयद्यं वै महायोग्यगिरः सुतः
॥२६॥ मरुतस्य यथा यज्ञो न तथा न्यस्य कश्चन ॥ सर्वद्विरण्यं त्वासीद्यत्किंचित्तस्य शोभनं
॥२७॥ अमाद्यद्विंदः सोमेन दक्षिणाभिर्दिजातयः ॥ मरुतः परिवेष्टारो विष्टे देवाः सन्नासदः ॥
॥२८॥ मरुतस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद ज्यवर्धनः ॥ सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधते यो नरः सुतः
॥२९॥ तत्सुतः केवलस्तस्मात्तु बंधुवान् वेगवांस्ततः ॥ बंधुस्तस्या नवद्यस्य तृणविंदुर्महीप
तिः ॥३०॥ तं मे जेः जंबुसा देवी जज्ञे नो यगुणा जयं ॥ वराण्य रायतः पुत्रा कंन्या वेदुः डविडा
भवत् ॥३१॥ तस्यासुत्या दयामास विश्ववाधनदंसुतं ॥ प्रादाय विद्यां परमां मृषियोगे श्वरा
त्पितुः ॥३२॥ विशालः श्रुत्य बंधुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः ॥ विशालो वंशरुत्तराजा वैशा
लो निर्ममे पुरा ॥३३॥ हेमचंद्रसुतस्तस्य धृमाक्षस्तस्य चात्मजः ॥ तत्पुत्रात्तस्य मादा

सीत्तु रुद्राश्चः सह देवजः ॥३४॥ रुद्राश्चात्सोमदत्तो नृयोश्च मेधैरिडस्यति इष्टा पुरुष
प्रायाभ्यांगतियोगे श्वराश्रितां ॥३५॥ सोमदत्तसुसुमतिस्तत्सुतो जनमेजयः ॥ एते वै शा
लनृपा ज्ञास्तृणविंदो यशोधराः ॥३६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे सोमवं
शवर्णने द्वितीयोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शर्षातिर्मानिवोगजा ब्रह्मिष्ठः सबन्व
ह यो वाचं गिरसां स त्रेक्षितीयमहमृचिवा ॥१॥ सुकंन्यानाम तस्यासीत् कंन्या कम
जलोचना ॥ नया सार्धं वनं गतो ह्यगमत्त च वनाश्रमं ॥२॥ सा सरवीभिः परिवृता विचि
न्वत्यंघ्रिपावने ॥ वल्मीकरंध्रे ददशे खद्योत इव ज्योतिषी ॥३॥ तदेव चोदिता बाला ज्योति
षी कंटकेन वै ॥ अविध्यन्मुग्धनावेन सुस्नाता सकृत्ततो बहूः ॥४॥ शक्रश्च त्रिभुवनं
तस्मै निकानां च तत्क्षणं ॥ राजर्षिस्तस्युपाजस्य पुरुषा विस्मितो ब्रवीत् ॥५॥ अथ न

ना-न- इन्नयुष्माभिर्गर्विष्यविचेष्टितं ध्यक्रंकेनापिनस्तस्यरुतमाश्रमदृषणं ॥ ६ ॥ सुकंन्या
 ६ प्राहपितरंभीताकिंचित्कृतंमया ॥ देज्योतिषीअजानंत्यानिर्भिन्नेकंदकेनवै ॥ ७ ॥ दुहितु
 सध्वचःश्रुत्वाशयातिर्जातसाध्वसः ॥ मुनिप्रसादयामासवज्जीकांतर्दितंशने ॥ ८ ॥ त
 हनिप्रायमाज्ञायप्राहात्तुदुहितरंमुनेः ॥ रुद्रान्मुक्तस्तमामेवपुंरयायात्समाहितः ॥
 सुकंन्याअवनंप्राप्यपतिपरमकोपनं ॥ प्रीणयामासचित्रताश्चप्रमत्तानुवृत्तिभिः ॥ १० ॥
 कस्यचिन्नयकाजस्यनासत्यावाश्रमंगतौ ॥ तौपूजयित्वाप्रोवाचवयोमेदन्नमीश्वरो
 ॥ ११ ॥ गृहं गृहीयेसोमस्ययत्तेवामप्यसोमयोः ॥ क्रियतांमेवयोरूपंप्रमदानांयदासितं
 ॥ १२ ॥ वादमित्स्वचतुर्विप्रमभिर्नयन्निषक्तमौ ॥ निमज्जतांभवानस्मिन्नुद्गहेसिद्धविनिर्मि
 ते ॥ १३ ॥ इत्युक्ताजरयाग्रस्तदेहो धमनिसंमतः ॥ क्रुदंप्रवेष्टिनोष्मिन्मां वलिपलितवि

प्रियः ॥ १४ ॥ पुरुषास्त्रयस्त्रस्युरपीत्यावनिताप्रियाः ॥ पश्यस्वजःकुंडलिनस्तुल्यरूपाः
 सुवाससः ॥ १५ ॥ तान्निरीक्ष्यवरारोहासरूपान्सूर्यवर्चसः ॥ अजानंतीपतिंसाध्वाश्चि
 नौशरणंययौ ॥ १६ ॥ दर्शयित्वापतिं तस्यैपातिव्रत्येनतोषितौ ॥ कृषिमायंअययत्तुर्वि
 मानेनत्रिविष्टपं ॥ १७ ॥ यस्यमाणेयशयानिश्चवनस्याश्रमंगतः ॥ हृदद्दुहितुःपा
 र्श्वेपुरुषंसूर्यवर्चसं ॥ १८ ॥ राजादुहितरंप्राहकृतपादाभिवंदनां ॥ आशिषश्चाप्रयुंजा
 नोनातिप्रीतमनाइव ॥ १९ ॥ चिकार्षितंतेकिमिदंपतिस्त्वयाप्रजंभितो लोकनमस्क
 तोमुनिः ॥ यत्त्वजराग्रस्तमसत्यसंमतंविहायजारंभजसेसुमध्वगं ॥ २० ॥ कथंमति
 सेवगतान्ययासतांकुलप्रसूतेकुलदृषणंविदं ॥ विनर्त्तिजारंपदयत्रपाकुलंपितु
 श्चनर्तुश्चनयस्यधस्तमः ॥ २१ ॥ एवंब्रुवाणंपितरंस्मयमानाशुचिस्मिता ॥ उवाचता

ना.न. तजामातातवैषनगुनंदन॥२२॥प्राज्ञं सपित्रे तत्सर्वं वयोरुपाधिकारणं विस्मिनः परम
 प्रातो तनयां परिष्वजे॥२३॥सोमेन याजयन् वीरं ग्रहे सोमस्य चाग्रहीत॥असोमपोरप्य
 धिनोऽश्ववनः स्वेन ते जमा॥२४॥हंतुं तमा ददेव जं सद्यो मन्युरमर्षतः॥सवजं संभया
 मासनुजमिंद्रस्य भागविः॥२५॥अन्वजानंस्ततः सर्वं ग्रहं सोमस्य चाश्विनौ॥त्रिषजाविति
 यत्सर्वं सोमा दुत्यावहिः कृतौ॥२६॥उन्नानवर्हिग्नो नो नृ रिषेण रिति त्रयः॥शर्याते रभ
 वत्तुत्रा आनन्नादेव तो भवत्॥२७॥सोतः समुद्रे न गरी विनिर्माय कुशास्य लो॥आस्थि
 तो भुक्तविषयानानन्नादीनरिंदमः॥२८॥तस्य पुत्रशतं जज्ञे ककुक्षि ज्येष्ठमुत्तमं॥क
 कुक्षीरेव तीकं न्यास्वामाशयविभुंगतः॥२९॥कन्यावरं परिप्रष्टुं ब्रह्म लोकमपावृतं
 अश्वत्थने गांधर्वे निस्थितो जड्यक्षराक्षरां॥३०॥तदंत आयमानम्यस्वानि प्रापेन्य

वेदयत्॥तदुत्वा भगवान् ब्रह्मा प्रहस्य तमुवाच ह॥३१॥अहो राजन्निरुधास्ते कालेन दृष्टि
 येरुताः तत्पुत्रपौत्रनप्रणंगोत्राणि च नश्यन्महे॥कालो मिजातस्त्विनवचतुर्भुगविक
 लितः॥३२॥तत गच्छ देव देवांशो बज्रदेवो महाबलः॥कन्यारत्नमिदं राजन्न रत्नाय देहि
 नो॥३३॥भुवो मागवता राय भगवान् नूतना वनः॥अवतीर्णे निजांशे न पुण्यश्रवणकी
 र्त्तनः॥३४॥इत्यादिष्टो मि वेंद्या जं नृपः स्वपुत्रमागतः॥त्यक्त्वा पुण्यजनत्रासात् ब्राह्मि
 दिस्ववस्थितेः॥३५॥मुतां दत्त्वा नवद्यां गीवजाशानिने॥बह्वरिष्यं गतो राजा तपुं नारायणा
 श्रमं॥३६॥इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे रैवतोपार्याने तृतीयोऽध्यायः
 ३॥श्रीशुक उवाच॥माभागे न भगापत्यं यतंतं भ्रातरं कविं॥यविष्टं व्यजजन् द
 यं ब्रह्मचारिणमागतं॥१॥भ्रातरो भक्तं किं मत्संभजामपि नरंतव॥किमभायस्ति नो

भा० न०
५

नां सुमापुत्रकनराद्याः ॥ १२ ॥ मे अंगिरसः सत्रमासतेयमुमेधसः ॥ षष्टं षष्टमुपेत्याहकवे
मुद्यंतिकर्मणि ॥ तांस्त्वं शंसयस्व के देवैश्च देवो महात्मनः ॥ ते सधं तो धनं सत्रपरिशेषि
तमात्मनः ॥ १४ ॥ दास्येत्यथा ततो गच्छ तथा सकृत्तवा न्यथा ॥ न स्मै हत्वा ययुः स्वर्गं ते सत्रप
रिशेषितां ॥ १५ ॥ तं कश्चित् स्वीकरिष्यंतं पुरुषः कृष्णदर्शनः उवाचोत्तरतो मेत्यममेदं वा
स्तुकं वसु ॥ १६ ॥ ममेदमृषिभिर्दत्तमिति तर्हि स्ममानवः ॥ स्मात्रौ ते पितरि प्रश्नः पृष्टवानपि
तरं यथा ॥ १७ ॥ यत्तवास्तु गतं सर्वं पुष्टिश्च मयः क्वचित् ॥ च कुर्हि नागं रुद्राय सदैवः सर्व
मर्हति ॥ १८ ॥ न नगस्त्वं प्रणम्या हते वै शक्तिजवास्तुकं ॥ इत्याह मे पिता ब्रह्मन् शिरसात्वा
प्रसादये ॥ १९ ॥ न नग उवाच ॥ ॥ यत्ने पिता वदस्व मे त्वं तु सत्यं प्रनामसे ॥ ददामि ते मंत्रं द
शे तानं ब्रह्ममना तनं ॥ २० ॥ गृहाण प्रविशं नृ रिमत्सत्रे परिशेषितं ॥ इत्युक्त्वा तर्हि तोरु

शे नगवान् सत्यवत्सलः ॥ २१ ॥ सो गृहीत्वा तद्वनं नृ रि को रि हे म मितं नृ प ॥ ते वयं शारिक
मणिश्च करोष्विधिव नृ पः ॥ २२ ॥ य एतत्संस्मरेत् प्रातः सायं चतुसमाहितः कविर्न
वति मंत्रं जोगसि चैव तथात्मनः ॥ २३ ॥ नात्रागादं वरीषो नृ त्महाभागवतः कृता ॥ ना
स्य शत्रु ब्रह्मणा प्रोयं न यो प्रतिहतः क्वचित् ॥ २४ ॥ एतौ वाच ॥ नगवन् श्रोतुमिच्छा
मिराजर्षेस्ति स्थीमतः ॥ न प्रा नृ यत्र निर्मुक्तो ब्रह्मदंडो दुरत्ययः ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच
अं वरीषो महाभाग सप्तदापवतो महां ॥ अयं च श्रियं न द्या विभवं चातुलं भुवि ॥ २६ ॥
मेनेति दुर्जनं पुंसां सर्वं तत्स्वप्नं संसृतं ॥ विद्वान् विनवनिर्वाणं तमो विशति यत्पुमा
न ॥ २७ ॥ वासुदेवो नगवति तत्र के सुचसाधुषु प्राप्नोति मां परं विश्वं येनेदं लोहवत्सम
तं ॥ २८ ॥ स वै मनः कृष्णपदारविंदयोर्वचोसिवेकुं वयं नृ वरुणो कशो हरे मंदिर

भा.न.
८

मार्जनारिषुश्रुतिचकारच्युतसत्कथोदये॥१०॥मुकुंदलिंगाजयदशनिदृशौतद्रत्यगा
त्रस्यर्तिगसंगमं॥घ्राणं च तस्यादसरेजसौरभे श्रीमन्नुत्तमस्यारसनांतदपिती॥११॥सा
हौहरेः क्षेत्रपदाबुसपणेशिरोहृषीकेशपरात्रिवंदने॥कामंचदास्येनतु कामकाम्य
पायथोत्तमश्लोकजनाश्रयारतिः॥१२॥एवंसदाकर्मकलापमात्मनःपरोक्षियतेभगव
त्यधोक्षजे॥सर्वात्मभावंविदधनमहामिमांतनिष्ठविप्राभिहितःशाशासह॥१३॥इतिश्व
मेधैरधियतमीश्वरंमहाविद्वत्पवितांगदक्षिणैः॥नैसैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिः
धन्वन्मित्रोत्तमसौसरस्वती॥१४॥यस्यक्रतुषुगीवरिणैःसदस्याकृत्विजोजनाः॥तु
ल्यरूपाश्चानिमिषावदृश्यंतसुवाससः॥१५॥सर्गेनप्रार्थितोयस्यमनुजैरमरप्रियः॥श्र
एवक्षिरतुगायक्षिरुत्तमश्लोकचेदितं॥१६॥समर्धयंतितान्कामाःनृसाराज्यपरिभाविनः

दुर्ध्रानापिसिद्धानांमुकुंदंरुदिरुपतः॥१७॥सदस्यंभक्तियोगेनतपोयुक्तेनपार्थिवःसध
र्मणहरिंप्रीणनसंगत्सवन्निशानैःजहौ॥१८॥एहेपुरारेषुसुतेषुबंधुषुद्विपोत्तमस्यंदन
वाजिवसुषु॥अक्षय्यरत्नाभरणयुधादिषुत्यनंतकोशेषुकरेदमन्मतिं॥१९॥तस्मादरा
तदरिश्चकंप्रत्यनीकंभयावहं॥एकांतभक्तिभावेनप्रीतोभृत्याभिकारणं॥२०॥आरिग
धयिषुःकृष्णमहिष्यातुल्यशीलया॥मुक्तःसांवसरंवीरोदधारद्वादशीव्रतं॥२१॥व्रतांते
क्रान्तिकेमासिन्निगत्रंसमुपोषितः॥स्नातःकराचित्रकाजिंयांहरिमधुवनेचयेत्॥३०॥म
हानिषेकविधिनासर्वोपस्करसंपदा॥अभिषिद्यांवरकल्पैर्गंधमाल्याहर्णादिभिः॥३१॥त
त्तानंतरभावेनश्रजयामासकेशवं॥ब्राह्मणंश्चमहाभागांनृसिंहायनिषिक्तः॥३२॥
गवांरुक्मविषाणानांरूप्यांघ्राणंसुवाससां पयःशीजवयोरूपवत्सोपस्करसंपदा॥३३॥

भा.न.
१०

प्राहिणी तस्माधु विप्रेन्योगहेषु न्यवु दानिषट् ॥ नोजयित्वादि जानयेत्साधनं युगव
न्नमं ॥ ३४ ॥ लब्धकामैरनुज्ञातः पारणयोपचक्रमे ॥ नस्यतर्ह्यतिथिः साक्षात् दुवसिभ
गवानभ्रत् ॥ ३५ ॥ तमानचतिथिभ्यः प्रत्युत्थानासनाहं लैः यथाचेम्यवहाणय
पादमूलमुपागतः ॥ ३६ ॥ प्रतिनंदसतद्योन्वाकर्तुमावश्यकं गतः ॥ निर्ममर्जहृदयाय न
कालिंदीमलिलेशुभिः ॥ ३७ ॥ मुहूर्त्तार्धविशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति ॥ चिंतयामास धर्मज्ञो हि
जैस्तद्धर्मसंकटे ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणतिक्रमे दोषो द्वादश्यां यदपारणे ॥ यत्कृत्वा माधुमे नयादधर्मे
वानमं सरोत् ॥ ३९ ॥ अंभसा केवलेनाय करिष्ये व्रतपारणं प्रादुरवम क्षणं विप्रात्पुत्रि
तं नाशितं चतत् ॥ ४० ॥ इत्यपः प्राश्य राजर्षिश्चितयन्मनसा न्युतं ॥ प्रत्यवष्टकुरु श्रेष्ठिजा
गमनमेव सः ॥ ४१ ॥ दुवसि यमुना कृत्वा तत्कृतावश्यकं भागतः ॥ गताग्निनेरितस्तस्य बु

१०

बुधेचेष्टितंधिया ॥ ४२ ॥ मय्युना प्रचजगात्रं न कुटी कुरिताननः ॥ बुधुक्षितश्च सुतरं कृ
तां जतिमनाषतः ॥ ४३ ॥ अहो न्यस्य नरांसस्य श्रियो न्नस्य पश्यतः ॥ धर्मव्यतिक्रमं विप्रो
रभक्तस्येशमानिनः ॥ ४४ ॥ यो मां मतिथिमायां तं मातिथ्ये न निमं अच ॥ अदत्वा भुक्तवां
स्तस्य सद्यस्ते दर्शयेत्फलं ॥ ४५ ॥ मामवता यत्पात द्वादशी साधिता यदि ॥ दर्शगर्भवासो
पहितं कष्टं प्राप्स्यमिभूमिपः ॥ ४६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वेपमाने महापतौ अंतरिक्षे हरिः
प्राह मा भैष्ट्यमृतं वचः ॥ ४७ ॥ प्रणम्य समही पातो दीनवाक् मया ब्रवीत् ॥ तप्रेक्ष्य
करुणासिंधुं प्रपन्नार्त्तिहरं हरिं ॥ ४८ ॥ अंबरीष उवाच ॥ मयं महामोहतं गतं गेहं कुरु
रग्राह्यदीनापारं ॥ गतं महत्त्रांतिविवर्त्तरं ध्रेमवासां विन्मां परिपादिविप्रो ॥ ४९ ॥ य
दुक्तशोणितममुद्रवविंदुहं हान् लेखितमानम निशंगतचेतनं च उन्नानोच नम

धो वदनं च नीतं मांग भवास गहन त्रपरि पाहिविष्णो ॥ ५० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति श्रुत्वा वच
 स्तस्य हीनं राज्ञी जनार्दन ॥ तं गभवास गहनं शायमंगी चकार स ॥ ५१ ॥ यस्मात्तत्र त्रुत्तं रुतं
 पंकजं मीशो न को न्यथा भक्तदुःखापहो हं वै गतरयाति न राधिप ॥ ५२ ॥ एवं ब्रुवाण उक्त्यज
 हां रोषविशपित ॥ तथा स निर्ममेतस्मै कृत्यां कालान जीपमां ॥ ५३ ॥ तामा पते तौ ज्वलिता
 मसि हस्तां पदाभुवं ॥ वेपयंती ममुदी श्य न च चा जपदा न्न प ॥ ५४ ॥ प्रातिष्ठं न त्यर सायां पु
 रुषेण महात्मना ॥ दहाद कृत्यां तौ चक्रः क्रुद्धो हि मि वपावकः ॥ ५५ ॥ दंतदग्निद्रवमुदी श्य
 स्वप्रयासं च निःफलं दुर्वासि दुद्रुवे नीतो दिक्षु प्राणपरीक्षया ॥ ५६ ॥ तम च धावत्त ग
 वत्तरयां गं हा वाग्नि रुद्र त शिखी यथा हि ॥ तथा नुषक्तं मुनिरी श्यमाणो गुहां विविक्षुः
 प्रससार मे रो ॥ ५७ ॥ दिशो न भस्मां विवरो स मुद्राः लोका न्न स पा जं स्त्रि दिवं गतः स ॥ यतो

यतो धावति तत्र तत्र सुदर्शनं दुःप्रसहं ददर्श ॥ ५८ ॥ अत्र व्यनाथः स पदा कुतश्चित् संव्रस
 वित्तोरण मेषमाणः ॥ देवं विरंच्यं समगा विधान स्त्रा त्यात्मयो ने जित ते जसे मां ॥ ५९ ॥ ब्रह्मो वा
 च ॥ स्थानं मदीयं सह विश्वमेतत् क्रीडा वसाने हि परार्थं संज्ञके ॥ न मंगमात्रेण हि संदिधसो
 : कालात्मनो यस्य तिरो भविष्यति ६० ॥ अहं भवो दक्ष भूगु प्रधा नाः प्रजेश भूतेश सुरेश सुरमा
 : सर्वे वयं यन्त्रियमं प्रपन्न मूर्ध्नि तं जो कहितं वहाम ॥ ६१ ॥ प्रत्याख्यातो विरंच्ये न विष्णु
 चक्रो पतापितः दुर्वसा शरणं यातः शर्वं कैलाशवासिनं ॥ ६२ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ वयं न ता
 त प्रभावा य न्मि यस्मिन् परे न्येप्य जजीव कोशा ॥ भवंतिका लेन भवंति ही दृशाः सहस्र
 शो यत्र वयं न्रमाम ॥ ६३ ॥ अहं स न्कुमारस्य नारहो न गवान जः ॥ कफि जोपां तरत मा देव जो
 धर्म म्म आसुरि ॥ ६४ ॥ मरी विप्रमुखा भ्या न्ये सिद्धे शाः पारदर्शनाः ॥ विदाम न वयं सर्वे

भा० न०
१२

यन्मायां मायया वृताः ॥ ६५ ॥ तस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः तमेव शरणं याहि हरि
स्ते शो विधास्यति ॥ ६६ ॥ ततो निराशो दुर्वासाः परं न गवतो ययौ विकुंठारख्यं यदध्यासे श्रीनि
वासः प्रियासह ॥ ६७ ॥ संदश्यमानोऽजितशस्त्रवक्रितस्यारमूले पतितः स वेपथुः ॥ आहा
न्युतानंतसदीक्षितप्रतीकतागसंभावहि विश्वभावना ॥ ६८ ॥ अजानताते परमादुना
वंकृतं मया घंभवता प्रियाख्यं विधेहि तस्यापवितिं विधातुमुच्येत यन्नाम्युदिते नारको
पि ॥ ६९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अहं नक्तपराधीनो त्वत्सत्तंत्रश्वविजः ॥ साधुभिर्ग्रस्तः
दयो नक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ ७० ॥ नाहमात्मानं ज्ञासेमं नक्तैः साधुभिर्विना ॥ श्रियं चात्यंति
कां ब्रह्मन्येषां गतिरहं परा ॥ ७१ ॥ ये हाराणारपुत्रासान् प्राणान् विनमिमं परं ॥ हित्वा मां
शरणं याताः कथं तान् त्यक्तुमुत्सहे ॥ ७२ ॥ मयि निर्वहद्गदया साधवः समदर्शनाः

१२

वशीकुर्वंति मां नक्त्यासक्तिप्रयः सत्यतिथया ॥ ७३ ॥ मत्सेवया प्रतीतं च सा लोकादिचतु
ष्टयं ॥ नेछंति सेवया पूर्णः कुतो न्यत्र कालविद्रुतं ॥ ७४ ॥ साधवो हृदयं मत्संसाधूनां हृद
यं त्वहं ॥ मदन्यन्नेन जानंति नाहं तेभ्यो मनागपि ॥ ७५ ॥ उपायं कथयिष्यामि तव विप्रश्च
लुघतत् ॥ अयं त्वात्मा निवारसेय तस्ते यातु वै नवान् ॥ ७६ ॥ साधुषु प्रहितं ते जः प्रह
र्तुः कुरुते शिवं ॥ मत्सैवं हि जगच्छाशुना भागतनयं नृपं ॥ ७७ ॥ तपो विद्या च विप्राणां
निःश्रेयसकरे उभे ॥ त एव दुर्विना तस्य कल्पते कर्तुरन्यथा ॥ ७८ ॥ ब्रह्मं स गच्छ न
तेना भागतनयं नृपं ॥ क्षमापय महाभागं ततः शंतिं भविष्यति ॥ ७९ ॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे नवमस्कंधे च वरीषचरित्रे चतुर्थे अध्याये ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं
भगवतादिष्टो दुर्वासाश्च कृतापितः ॥ च वरीषमुपावृत्ततया दोदुःखितो यहीत ॥ १ ॥

तस्य सोऽयमनं वीक्ष्य पादस्य शिविलसितः ॥ अस्तावीत तद्वरे रसं कृपया पीदितो नृशं
॥ १२ ॥ अंबरीष उवाच ॥ त्वमग्निर्नगवान् सूर्यस्त्वं ज्योतिर्ज्योतिषोऽपतिः ॥ त्वमापस्त्वं सि
तियोमिवायुर्मार्त्रेन्द्रियाणि च ॥ १३ ॥ सुदर्शनं नमस्तुभ्यं सहस्राक्षं नमस्तुभ्यं ॥ सर्वस्त्रिधाति
रविप्रापस्वस्तिभ्यं यदि उभयते ॥ १४ ॥ त्वं धर्मस्त्वमृतं सत्यं त्वं यशोस्विजयत ननु कः ॥ त्वं लोक
पालः सर्वत्मा त्वं तेजः पौरुषं परं ॥ १५ ॥ नमः सुनाम्नास्विजय धर्मसैतवेत्यधर्मशालासुर
धूमकेतवे त्रैलोक्यगोपाय विशुद्धवर्चसैष नोजवायाद्भुतकर्मणो गृहो ॥ १६ ॥ त्वन्नेजसा
धर्ममयेन संकृतं तमः प्रकाशश्च धृतो महात्मनो ॥ १७ ॥ रत्ययस्ते महिमा गिरं पतेत् त्वद्वृषमे
तत् सदसत्परावरं ॥ १८ ॥ यदा विसृष्टस्त्वमनं जनेन वै बलं प्रविशेत् किं तदेत्यहं न वं ॥ बाल
दरो वंघ्रिशिरोधराणि वृक्कणान्न जस्रं प्रधने विराजसे ॥ १९ ॥ सत्वं जगन्नाणखलप्रहाण

येनिरूपितः सर्वसहो गदाभृता ॥ विप्रस्य चास्मत्कुलं देवदेतवे विधेहि भवं तदनुग्रहो
दिनः ॥ २० ॥ यद्यस्ति दत्तमिदं वा स धर्मो वा स नुष्ठितः ॥ कुलं नो विप्रदेवं चेत्तद्विजो भवतु वि
ज्वरः ॥ २१ ॥ यदि नो नगवान् प्रीत एकः सर्वगुणश्रयः ॥ सर्वभूतात्मभावेन विजो भवतु
विज्वरः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ प्रादुरभूत्तदेवो वासुदेव परंतपः ॥ प्रहस्य चाब्रवी
द्दीमान् शंखचक्रगदाभृताः ॥ २३ ॥ पीतवासा धनश्यामो वै न ते यकृतासनः संस्तु
यमानो विबुधैर्मुनिभिः सिद्धयुक्तैः ॥ २४ ॥ राजानं प्राह तच्चक्रं मेघगंभीरया गिरा
सुदर्शनं निवर्त्तस्व रक्षणाय हिते हि जा ॥ २५ ॥ सर्वथा वत्तमानो हिनवधो ब्राह्मणः ॥
क्वचित् ॥ न विषादस्त्वया कार्ये ब्राह्मणे मानमर्हति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणे कुरुणया ते तेन संप्री
णि नो नृपः ॥ न त्वंधयतियो मत्स्यो दादृशी मम वदन्तं ॥ विप्रो वा यदि चांतालो न स या

भा.न.
१४

तिपुनर्नवं॥१६॥अखंडव्रतमेवैतत्संसारजयनाशनं॥तस्माद्दहंसमेष्यामिदं जन्मा
निवैशुवि॥१७॥श्रीभगवानुवाच॥॥प्रथमःपृथ्वीगर्भेऽत्र द्वितीयोवामनोमतः॥तृती
योऽकपिलोऽजसेचतुर्थोभागविःस्मृतः॥१८॥दत्तात्रेयःपंचमोऽत्र षष्ठोऽराक्षरयिःमतः
द्वैपायनःसप्तमस्तुरुह्यश्चैवाष्टमोमतः॥१९॥बुधस्तुनवमोजातःदशमःकल्कि
रुच्यते॥एवंदशावतारास्तेकथितान्पसन्नमः॥२०॥श्रीशुक उवाच॥इतिसंस्तुव
तोराज्ञोविष्णुचक्रं सुदर्शनं॥अशम्यत्सर्वतोविप्रं प्रदहन् राजयांज्वया॥२१॥समुक्तो
स्वाग्रितापेन दुर्वसास्वस्तिमांस्ततः॥प्रशशंसन्तमुर्वारं पुंजानः परमाश्रितः॥२२॥दु
र्वसा उवाच॥॥अहोऽनंतदशानां महत्वं दृष्टमद्य मे॥कृतागसोऽपि यद्राजन्मंगला
निसमीहसे॥२३॥दुःकरः को तु साधुनां दुस्त्यजो वा महात्मनां येः संगृहीतो भगवान्मातृ

१४

तामृषभो हरिः॥२४॥यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मजः॥तस्य तीर्थपदः किं वा
दशानां मम वशिष्यते॥२५॥राजन्नुगृहीतो हं त्वया तिकरुणात्मना॥मदघं दृष्टः कृत्वा
प्राणायन्मे निरक्षिता॥२६॥श्रीशुक उवाच॥॥राजा तमरुताहारः प्रत्यागमनकांक्ष
या॥चरणबुधसंगत्य प्रसाद्य समभोजयत्॥२७॥सोऽशित्वा हतमानी तमातिथ्यं सर्व
कामिकं॥तस्मात्मानपतिं प्रादुर्भुज्यतामिति सादरं॥२८॥प्रीतोऽयं पुनर्गृहीतोऽस्मिन् तव
भागवतस्य वै॥दर्शनस्य शिनाजापैरातिथ्येनात्मवेधसा॥२९॥कर्माविहानमेतन्ने गायंति
स्त्रियोऽपुहुः॥कार्त्तिकपरमपुण्यं वकीर्त्तयिष्यति हरियं॥३०॥श्रीशुक उवाच॥एवं संकी
र्त्त्य राजानं दुर्वसापरितोषितः॥प्रयौ विहाय सामंश्च ब्रह्मलोकमहौतुके॥३१॥संवत्स
रेत्यगात्रावद्यावतानागतो गतः॥मुनिस्तद्दर्शनाकांक्षो राजा बभूव नृवह॥३२॥

भा.न.
१५

गतेचदुवसिसिमेंवरीषोधिजोपयोगतिपचिचमाहरत् रुषेर्विमोसंयसनंच
बुधामेनेस्ववार्यचपरतुभावं॥३३॥ श्रीशुकउवाच॥ एवंविधानेकगुणःसराजाप
रत्ननिब्रह्मणिवासुदेवे क्रियाकलापैःसमुवाहनक्तिंयथाविरंच्यात्रिरयांश्चका
र॥३४॥ अथावरीषस्तनयेपुराज्यंसमानशीलेषुविसृज्यधीर॥ वनंविवेशात्मनिवा
सुदेवेमनोदधत्तुल्यगुणप्रवाहः॥३५॥ इत्येतत्पुण्यमाख्यानमंवरीषस्यरूपतेः॥
संकीर्तयन्ननुनवान्नक्तोभागवतोभवेत्॥३६॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवम
स्कंधेचंवरीषचरित्रेदुवसिमोचनंपंचमोऽध्यायः॥५॥ श्रीशुकउवाच॥ विरूपःकेतु
मानश्चंद्रवंरीषसुतासूयः॥ विरूपाक्षदृष्टदशोभूततत्सुत्रश्चरणीतरः॥१॥ रणीतर
स्याप्रजस्यभार्यायांतंतवेर्षितः॥ अंगिराजनयामासब्रह्मवर्चस्विनःसुतान्॥२॥ एतेक्षे

१५

त्रेप्रसूतावैपुनस्त्वांगिरसाःस्मृताः॥ रणीतराणांप्रवरःक्षेत्रोपेतादिजातयः॥३॥ भुवतस्तु
मनोज्ञैर्इक्ष्वाकुःप्राणतःसुतःतस्यपुत्रशतज्येष्ठाविकुक्षिनिमिदंडका॥४॥ तेषांपुरस्ता
दभवन्नायवित्रेनृपानृपं॥ पंचविंशतिपश्चाच्चत्रयोमध्योपरेन्यतः॥५॥ सरकदाष्टका
श्चाघाइक्ष्वाकुःसुतमादिशत्॥ मांसमानीयतांमेधंविकुक्षेगडमाचिरं॥६॥ तथेतिसवने
गत्वामृगान्दत्वाक्रियाहर्णन्॥ प्रांतोबुभुक्षितोवीरःशशंचाददपस्मृतिः॥७॥ शेषंनिवे
दयामासपित्रेतेनचतस्रु॥ चोरितःप्रोक्षणायाददुष्टमेतदकर्मकं॥८॥ ज्ञात्वापुत्रस्य
तत्कर्मगुरुणमिहितंनृप॥ देयान्निःसारयामाससुतंत्यक्तविधिरुया॥९॥ सतुविप्रेण
संवादंतापकेनसमाचरेत्॥ त्यक्त्वाकलेवरंयोगीसनेनावापयत्परं॥१०॥ पितर्युधिर
तेभ्येत्यविकुक्षिःदयिवामिमं॥ प्रांसरीजेहरिंयज्ञैःशशादरितिविश्रुतः॥११॥ पुरंजयस्त

भा.न.
१६

स्य सुतरिं प्रवाहरितारितः ककुस्थरिति चाप्युक्तः शृणुनामानिकर्मभिः ॥१२॥ कृतांत
आसीत समरे देवानां सह दानवैः पार्थिवाही व्रतो वीरो देवैः दैत्य पराजितैः ॥१३॥ वचना
तदेव देवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभो वाहनत्वे वृत्तस्य वन्न वेदो महावृषः ॥१४॥ मसं
नक्षो धनुर्दिग्मा राय विशिखान् सितान् सत्यमानः समारुह्य युयुसुः ककुरि स्थि
तं ॥१५॥ ते जसा व्यापिनो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः प्रतीच्यादि निदित्यानां न्यरुणस्त्रिद
शैः परं ॥१६॥ तैस्तस्य चान्न त्रप्रधनं तु मुजं जो महर्षिणं प्रमाय न ह्यैरनय दैत्या न्यभिय
युर्मधी ॥१७॥ तस्यैषु पातामि सुखं युगांतामि मि वोल्लसं ॥ विसृज्य चान्न त्रप्रधनं तु मुजं जो
महर्षिणं ॥१८॥ जित्वा पुरं धनं सर्वं सत्त्वा कं वज्रपाणये प्रत्यगुह्य तस्य राजर्षिरिति नामभि
राकृतः ॥१९॥ पुरं जयस्य पुत्रो भूदनेनास्तत्सुतः दृष्टुः विश्वरं धिस्ततश्चंद्रो युवनाश्वश्च

१६

तत्सुतः ॥२०॥ शावस्तिस्तत्सुतो येन शावस्ती निर्ममै पुरा ॥ बृहदश्वस्तु शावस्तिस्ततः कुव
जयाश्वकः ॥२१॥ यः प्रियार्थं सुतं कस्य तं कस्य धुंधुर्नामा पुरं बलीः ॥ सुतानामेकविंशत्यास
हस्यै रहनत् वृत्तः ॥२२॥ धुंधुमाररिति स्मृतो तत्सुता सेच जज्वतुः ॥ धुंधुर्मुखाग्निना सर्वत्र
य एवावशेषिताः ॥२३॥ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च भद्राश्व इति भारतः ॥ दृढाश्वपुत्रो हर्यश्वो
निकुंभस्तत्सुतः स्मृतः ॥२४॥ बर्हणाश्वो निकुंभस्य रुक्माश्वो धास्यसेनजित् ॥ युवनाश्वो
भवत् तस्य सोनपत्यो वनंगतः ॥२५॥ भार्याशतेन निर्विणः रुषयोस्य कृताजयः ॥ इति स्म
वर्त्तया चक्रुरैंद्रो ते सुसमाहिताः ॥२६॥ राजा तद्यत्तसदनं प्रविष्टो निशितर्षिः ॥ दृष्ट्वा श
यानान् विप्रास्तान् पौमंत्रजलं स्वयं ॥२७॥ उत्पितास्ते निशाम्याथ मुदकं कलशं प्रभो प
प्रकुंहु कर्मकस्येदं पीतं पुंसवनं जलं ॥२८॥ शतापीतं विदित्वा य इश्वरप्रहितेन ते ॥ ३॥

भा. न.
१७

श्वराय नमश्च कुरहो देववजावजं ॥ ३२ ॥ ततः काज उपावृत्ते कुक्षिनिर्निघ्नसिंहा यु
वनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्त्तजानह ॥ ३३ ॥ कंधास्यतिकुमारो यं सन्यरोपयते नृशं मा
धातावत्समारोही रिंतीं द्रोहिनीमहात्मा ॥ ३४ ॥ नममारपिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः ॥
युवनाश्वो यतत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३५ ॥ वसदस्युरितींद्रो गविदधेनामतस्य
वै ॥ यस्मात्त्र संतिष्ठुदियादस्य वोरावणादयः ॥ ३६ ॥ यौवनाश्वो यमाधाता चक्रवर्त्त
वनिप्रभुः ॥ सप्तदीपवता मेरुः शशासाच्युत तेजसा ॥ ३७ ॥ इजे जयतं क्रतुमिरात्मवित्
नृरिदक्षिणैः ॥ सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मिकमतींद्रिया ॥ ३८ ॥ इयं मंत्रो विधियज्ञो यज
मानस्तया त्विजः ॥ धर्मो हि शश्वकाजश्च सर्वमेतद्यदात्मकं ॥ ३९ ॥ यावत्सूर्य उदेति स्म
यावच्च प्रति तिष्ठति ॥ सर्वं तत्तयौवनाश्वस्य माधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ४० ॥ शशविंदो

१७

दुहितरिबिंदुमत्यामधातुः पः ॥ पुरुकुत्समं वरीषं सुचुकुं रंच योगिनं ॥ ४१ ॥ तेषां स्वसा
रः पंचाशत् सौभरिं वव्रिरेपतिं ॥ यमुनांतर्जने मयस्तप्यमानः परंतपः ॥ ४२ ॥ निर्वृतिं
मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्मिणः ॥ जातस्मृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ॥ ४३ ॥ सोप्या
हगत्या तां ब्रह्मनृकामं कन्यास्ययं वरे ॥ संविचिंत्या प्रियं स्त्रीणां जरवोपमसंमतः ॥ ४४ ॥ व
लीपलित एजत् करित्यहं प्रत्युदाहृतः ॥ साधयिष्ये तथात्मानं सुरस्त्रीणां मनीक्षितं
॥ ४५ ॥ किंपुनर्मनुजैश्चाणामिति व्यवसितः प्रभुः ॥ ४६ ॥ मुनिप्रवेशितः सत्त्वाकं न्यातः पुर
मृद्धिमत् वृत्तश्च राजकं न्यामिरेकः पंचाशतावरः ॥ ४७ ॥ तासां कलिरनृत्तभूयांत दयेपी
त्यसौ हरे ॥ ममातु रूपो नाघं वरिति तज्जतचेतसां ॥ ४८ ॥ सवद्वचस्तामिरपारणी यतपः
श्रियानर्घ्यपरिष्ठेष्टे ॥ गृहेषु नानोपवनामजं भः सरस्सु सौगंधिककाननेषु ॥ ४९ ॥

भा.न.
१८

महाहंश्याशनवस्त्रनृपणम्रानातुजेपाभ्यवहारमात्यकैः॥स्वजंरुतस्त्रीपुरुषे
षुनित्यदारेमेतुगायनरुदिजनंगवंदिषु॥४॥**हृषीकेश**हस्यंतुसंवीक्ष्यसप्तद्वीपपतिप
ति॥विस्मितःस्तंभमजहात्सावर्भौमश्रियान्वितं॥४॥**एवं**गृहेषुनिरतोविषयानवि
विधैःसुरैः॥मेवमानोनचातुष्यराज्यसोकैरिवानजः॥४॥**सकरो**चिदुपासीनरात्मापक्र
वमात्मनः॥**ददर्श**बहुचाचायेमिनसंगसमुत्थितैः॥४॥**अहो**इमंयत्पुत्रमेविनाशंतप
सिनःसञ्चरितव्रतस्यचंतर्जनेवारिचरप्रसंगात्प्रत्यावितं ब्रह्मचिरंधतंयत्॥५॥**संगं**त्य
जेतमिषुनव्रतानांपुमुक्षुःसर्वमिन्नानविसृजेत्तदहिरिन्द्रियाणि॥**एक**श्चरन्तदहसिचित्र
मनंतर्दृश्यंजीततद्रुताषुसाधुषुचेत्प्रसंगः॥५॥**एक**स्तपस्यहमयोनिसिमत्संम
गात्पंचाशरासमुत्तपंचसहस्रसर्गः॥नांतं ब्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानांमायागुणै

१८

हंतमतिर्विषयेर्षभावः॥५॥**एवं**वसनृगहेकाजंविरेक्तोभ्यासमास्थितः॥वनंजगामा
तुययुस्तत्प्रभःपतिदेवताः॥५॥**न**त्रनस्वातपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान्॥**स**हैवा
ग्रिनिरात्मानंयुयोजपरमात्मनि॥५॥**ताः**स्वपत्सुमहाराजनिश्याध्यात्मिकीगतिश्च
न्ययुस्तत्प्रभावेनअग्रिशांतमिवार्चिषः॥५॥**इति**श्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कं
धेमांधात्रोपाख्यानेषष्ठोऽध्यायः॥६॥**श्री**शुकउवाच॥**मांधातुः**पुत्रप्रवरेयोवरीषःप्रकी
र्तितः॥पितामहेनप्रवृत्तोयौवनाम्यश्रतत्सुताः॥**हारी**तस्तस्यपुत्रोभूत्तमांधात्प्रवरा
मे॥**नर्मदा**भारंनिर्दितापुरुकुत्साययोरगैः॥**तयार**सातजंनोतोनुजगेंद्रप्रयुक्तया
गंधवनिवधीत्तस्यवध्यान्वेविष्णुशक्तिधत्॥**नागा**त्तद्वरःसर्पदिभयंस्मरतामिदं
॥३॥**त्रस**दस्युःपुरुकुत्सोयोःनरहृष्यदेहकृत्तदहर्षिसत्सुतस्तस्मादरुणोयन्निबंधनः

भा. न.
१९

४। तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः॥ प्राप्तश्च राजतांशापात्तुरोः कौशिकते
जसा॥ ५। सशशरोगतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते॥ पातिनोः वकिशिरादेवैस्तेनैव संनि
तो बजात्॥ ६। त्रैशंकवो हरिश्चंद्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः यत्रिमित्रमभूद्युद्धं पक्षिणोर्व
हुवार्षिकं॥ ७। सो न पत्यो विषणात्माना रदस्योपदेशतः॥ वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जा
यतां प्रभो॥ ८। यदि वीरो महाराज तेनैव त्वां यजेति॥ तथेति वरुणे तास्य पुत्रो जात
स्तुरोहितः॥ ९। जातः सुतो ह्यनेनांगमां यजसेति सो ब्रवीत् यदा पशुनिर्देशः स्याद्य
मेधो न वेदिति॥ १०। निर्देशो च स आगत्य यजसेत्याह सो ब्रवीत् यदा पशोः पुनर्देता
जायंते यश्च शुचिः॥ ११। जाता दंता यजसेति स प्रत्याहाय सो ब्रवीत् यदा पतंत्य
स्य दंताश्च मेधो न वेदिति॥ १२। पशोर्निपतिता दंता यजसेत्याह सो ब्रवीत् दंताः

१९

पशोर्यजायेरन्यमेधो न वेदिति॥ १३। पुनर्जाता यजसेति स प्रत्याहाय सो ब्रवीत् सान्ना
हिको महाराज नृराज न्योय पशुः शुचिः॥ १४। इति पुत्रानुरागेण स्नेहयंत्रितचेतसा का
लं वंचयता तंतमुक्तो देवस्तमैक्षत॥ १५। रोहितस्तदभिज्ञाय पितुः कर्मचिकीर्षितः
प्राणप्रेषु धनुः पाणिररण्यं प्रमथयत्॥ १६। पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा तंच महोदरं
रोहितो ग्राममेयाय तमिंद्रः प्रत्यषेधत्॥ १७। भूमिः पर्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिषेव
णैः॥ रोहितायादिशुक्रः सोप्यरण्ये वसन् समा॥ १८। एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पंच
मे तथा॥ त्र्यमेत्यामेत्यस्य विरोविप्रो नृत्वा हवृन्नहा॥ १९। षष्ठं संवत्सरं तत्र चरित्वा
रोहितः पुरा॥ उपव्रजन्न जीगर्त्तादं क्रीणात् मध्यमं सुतं॥ शुनः शोकं पशुं पित्रे प्रहा
य समविदत्॥ २०। ततः पुरुषमेधेन हरिश्चंद्रः महायशाः॥ सुक्तो हरो यजत देवान्

भा.न.
२१

वरुणादीन्महत्कथः॥२१॥ विश्वामित्रो नवन्नस्मिन्नेहोतावाध्वपंचात्मवान्॥ जम
दग्निरनृत्तब्रह्मो वसिष्ठोऽस्यसामगः॥२२॥ तस्मै तु शोदहाविंशः शान्तकौ नमयंरथं शु
नः शोकस्यमाहात्म्यमुपरिष्ठात्प्रवृत्तते॥२३॥ सत्यसारांधृतिंदृष्ट्वा सत्रार्थस्य च नृपतेः
विश्वामित्रो नृशंप्राप्तो दहावविहतांगतिं॥२४॥ मनः एषि चान्तामद्विस्तेजसा योनिजे
नतत् खेवायुंधारयंस्तच्च नृतादौ तं महा मुनिः॥ तस्मिन्नज्ञानकलां ध्यात्वा तपात्मानं वि
निर्द्दिनः॥२५॥ हित्वा तां स्वेन नावेन निवारिण सुखसंविदा॥ अनिर्दिष्टा प्रतर्केण तस्यो वि
ध्वस्तबंधनः॥२६॥ इति श्री नागवते महापुराणे नवमस्कंधे हरितोषारमाने सप्तमोऽध्या
यः॥७॥ श्रीशुक उवाच॥॥ हरितो रोहितसुतश्चंपसस्मादि निर्मिता॥ चंपापुरा सुदेवो
तो विजयो यस्य चात्मजः॥१॥ नरुकंस्तत्सुतस्तस्मात्तद्वत्कस्तस्यापि बाहुकः॥ सोरि

२१

निर्द्दिता नृराजा सत्रार्थो विनमा विशात्॥२॥ वृद्धं तं पंचतां प्रासं महिष्या तु मरिष्यति
अविण जाततात्मानं प्रजावंतं निवारिता॥३॥ आत्मा यास्यै स पत्नी निगरो दन्नो धमा स
हसहतेनैव संजातः सगराख्यो महायज्ञाः॥४॥ सगरश्च क्रवन्मसीत्सागरो यत्सु
तैः कृतः॥ यस्माज्जंघानयवनादशकात्तद्दैहयववर्गश्च॥५॥ नावधीत्तु रुवाके
नच केविकृतवेषिणः॥ मुंडान्त्रमश्रुधरात्कोऽश्चिन्मुक्तकेशार्धमुंडितान्॥६॥ अनं
तवसिसः कोऽश्चिदबहिर्वासो परान्॥ केचित्तुं चित्तुं मुंडांश्च तं तुं श्वेततथैव हि॥७॥
सोऽश्वमेधैरप्यजयत्सर्वविदेसुरात्मकः॥ अविपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरं तस्यो
त्सृष्ट्यं पश्यंते जहारांश्च पुरंदरः॥८॥ सुमत्यास्तनया दृष्टाः पितुरा देशकारिणः॥ हयमन्वे
षमाराणसे समंतात्तस्य खननमही॥९॥ प्रागुदा चोदिशि हयं ददधुः कपिजांतिके॥ राष

युधा अभिययु रुन्मि मेषतदा मुनिः ॥१॥ स्वशरीराग्निना तावन्महेंद्रहतचेतसः ॥ मह
तव्यतिक्रमहतानस्मसादभवत्क्षणतः ॥२॥ नसाधुवाहो मुनिकोपनक्तिता नृपेन्द्रपु
त्रा इति सत्वधामनि ॥ कथं तमो रोषमयं विनाम्यते जगत्पवित्रात्मनि खेरजो भुवः ॥
१३॥ अस्मै रितासां स्वमयी दृढे हनौ पयासु मुमुक्षुस्तरेन्दुरत्ययः ॥ भवाख्यं विमृत्युपयं वि
पाशितः परात्मनस्तस्य कथं पृथक् कर्मतिः ॥१४॥ यो समं जस रित्युक्तः स के शिन्यां नृपा
त्मजः ॥ तस्य पुत्रौ शुमान्नामपितामह इति रतः ॥१५॥ असमं जस आत्मानं दशयित्र
समं जसं ॥ जातिस्मरं पुरा संगयोगी योगादि चालितः ॥१६॥ आचरन् यदिति लोके जाता
नां कर्म विप्रियं ॥ सरधां कीडतो बालान् प्राप्य उद्वेजयन् जनं ॥१७॥ एवं वृत्तः परित्य
क्तः पिता स्नेहमपोत्य वै योगैश्चर्येण बालांस्तान् ददर्श पितृत्वात्ततो ययौ ॥१८॥ अयोध्या

वासिनः सर्वे बालका नृपुनरागतान् ॥ दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजनराज्ञा चाथान्वतप्यतः ॥१९॥
अंशुमांश्चोदितो राजा तुरंगान्नेषणो ययौ ॥ पितृव्यख्यातानुपयं न स्मोति ददशो हयं ॥२०॥
॥ तत्रासीनं मुनिं वीक्ष्य कपिजारयमधोक्षजं ॥ असौ तस्मादितमनाः प्रोजलिः प्रणतो
महारा ॥२१॥ अंशुमांश्चोदितः ॥ न पश्यति त्वां परमात्मनो जनो न बुध्यते यः ॥ पिसमाधियुक्तिभिः
कुतो परेतस्य मनः शरीरधीः विसर्गश्च वयमप्रकाशाः ॥२२॥ ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधा
ना गुणान् विपश्यन्त्युत वा तमश्नः ॥ यन्मायया मोहितचेतसस्तैर्विदुः ससंस्पृहबहिः प्र
काशाः ॥२३॥ त्वं त्वामहं तानघनं स्वभावप्रथस्तमाया गुणभेदमोहे ॥ स नन्दनाद्यैर्मुनिनि
र्विनाम्यं कथं विमृष्टा परिज्ञा वयामि ॥२४॥ प्रज्ञां तमाया गुणकर्मलिंगमनामरूपं सद
दिमुक्तं ॥ ज्ञानोपदेया यगद्गीतदेहं नमामहे त्वां पुरुषं पुराणं ॥२५॥ त्वन्मायारचिते लो

केवस्तुबुधागहादिषु॥ नमंतिकामलोनेष्यामोहवित्रांतचेतसग॥ २६॥ अथ नः सर्वभूता
 लूनकामकर्मेन्द्रियाशय॥ मोहपाशोदहृत्तिनो नगवंसवदर्शनात्॥ २७॥ श्रीशुक उवाच
 इत्यंगीतानुभावस्तं नगवान्कपिलो मुनिः॥ अंशुमतमुवाचेदं मनुगत्वाधियानुप॥ २८॥
 कपिल उवाच॥ अश्वोयं नीयतां वत्सपितामहपशुस्तव॥ इमे च पितरो दग्धा गंगां प्रोहंति
 नेतरत्॥ २९॥ तं परिक्रम्य शिरसा य ह यमानयत्॥ सगरसेनपशुना क्रतुरोषं समाप
 यत्॥ ३०॥ राज्यमंशुमतिं न्यस्य निष्करो मुक्तबंधन॥ श्रोत्रोपरि हृमार्गे लजे ने गतिम
 नुत्तमं॥ ३१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे सगरोपाख्याने अष्टमोऽध्यायः
 ॥ ८॥ श्रीशुक उवाच॥ अंशुमंश्च तपस्तेपे गंगानयनकाम्यया॥ कालं महंतं नाराको
 तततः कालेन संस्थितः॥ १॥ दिक्षीपस्तत्पुत्रस्तद्वदशक्राः कालमेयिवान्॥ नगीरथस्तस्य

पुत्रस्तेपे सप्तपुत्रमहन्नयः॥ २॥ दर्शयामास तं देवी प्रसन्ना वरवास्मिने॥ इत्युक्तः स्वमभिप्रा
 यं शशंसावनतो नृपः॥ ३॥ गंगा उवाच॥ कोपि धारयिता वेगं यतं त्यामेमहीतजे॥ अन्य
 था भूतजं हित्वा नृपयास्ये रसातलं॥ ४॥ किं न चाहं तु वं यास्ये नरा मय्या मजं त्यघं॥ म
 जामितदं कुत्र राजंस्तत्र विचिंत्यतां॥ ५॥ नगीरथ उवाच॥ साधवो न्यासिनः शांताः
 ब्रह्माणाः लोकपावनाः॥ हरं त्यघं ते गसंगा तृतेष्वास्ते त्यघनिधरिः॥ ६॥ धारयिष्यति
 ते वेगं रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणं॥ यस्मिन्नो तमिदं प्रोते विश्वं शरीरवतं तुषु॥ ७॥ इत्युक्त्वा
 स नृपो देवं तपसा तोषयद्धिवं॥ कालेनाऽप्यप्यसारा ज नृतस्येशः समतुष्यतः॥ ८॥ त
 येति शतानि हतं सर्वलोकहितः शिवः॥ दधारा वहितो गंगां पाददूतजलां हरेः॥ ९॥
 नगीरथः स राजर्षिर्निन्ये तु वनपावनां॥ यत्र स्वपिहृणं देहा नस्मीरुताः स्म शेरते

॥१०॥ एतेन वायुवेगेन प्रयातमनुधावति देशान् पुनन्तानिर्द्धानासि चतुस्रगणत्पजा
॥११॥ यज्जलस्य रमित्रेण ब्रह्मदंडहताश्चपि सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्म
नि ॥१२॥ भस्मीकृतं गसंगेन स्वयं ताः सगरात्मजाः किंपुनः अद्य देवी ये सेवंते धृतव्र
ताः ॥१३॥ न त्वेतत्परमाश्चर्यं स्वर्धुन्यापदि होदितः ॥ अनेन चरणं भोजः प्रसूताया भव
ति ॥१४॥ सन्निवेश्य मनो यस्मिन् अद्य या मुनयो मजाः ॥ त्रैलोक्यं दुस्य जंहित्वा सद्यो पा
तास्तदात्मतां ॥१५॥ श्रुतो न गीरथा जज्ञे तस्य नाभो परो भवेत् सिंधुक्षीपपतिस्तस्मादयु
स्ततो भवेत् ॥१६॥ कुरुपर्णी न जस्रवो योश्च विद्यामयान्न जातः ॥ दत्त्वा सह दयं चास्मै सर्व
कामसुतत्सुतः ॥१७॥ ततः सुदामस्तत्पुत्रो दमयंता पतिर्नृपः ॥१८॥ आहुर्मित्रसहं यं वै
कः आषां धिमुत क्वचित् वसिष्ठशापाद् शौनद नपत्यः स्वकर्मणः ॥१९॥ राजोवाच

किं निमिन्नो गुरो शापः सुदामस्य महात्मनः ॥ एतद्देहि तु मिहामः कथ्यतां नरहोर्ध्वदि
॥२०॥ श्रीशुक उवाच ॥ सौदासो मृगयां किंचिच्चरन् शो जघान ह ॥ सुमोच भ्रातरं सोऽय
गतः प्रतिचिकीर्षया ॥२०॥ संवित यन्नघं रातः सूरूपधरो गृहे ॥ पुरवे प्रोक्तुं कामाय प
त्न्या निन्ये नरा मिषं ॥२१॥ परिवेक्ष्यमाणं मृगवान् विजोक्ता मस्य भ्रंजसा ॥ राजानमश
पत्तुं कुक्षोरस्तो ह्येवं भविष्यति ॥ रक्षः कृतं तद्धिदित्वा च के द्वादशवार्षिकं ॥२२॥ सोऽप्यथो
जलिमादाय गुरुः शशुं समुद्यतः ॥ वारितो दमयंत्यापो रुशतीः पादयोर्जहौ ॥२३॥ दिशः
खमवनिं सर्वं पश्यन् जीवमयं नृपः ॥ राक्षसं भावमापन्नः पादेकं ज्वापतां गतः ॥२४॥ व
क्वा वायु काले दृष्टे वनी कौदं पती द्विजौ ॥ सुधात्रे जिगृहे विप्रं तत्पन्ना हा कृतार्थवित् ॥२५॥
द्विजपत्न्य उवाच ॥ नमवान् राक्षसः साक्षादिष्वाकूणां महारथः ॥ दमयंत्याः पतिः

भा.न.
२४

वीरः नाधर्मं कर्तुं मर्हसि ॥ १२१ ॥ देहि मे पत्युः कामाय च कृतार्थपतिं द्विजं ॥ देहोयं मानुषो राज
नृपुरुषस्यास्त्रिजायते ॥ १२२ ॥ तस्मादप्यवधो वीरसवर्षिविधरुच्यते ॥ राघहि ब्राह्मणो विद्वां
स्तपः शील उल्लासितः ॥ १२३ ॥ आरिगणधनुः ब्रह्म महापुरुष संसितं ॥ सर्वज्ञतात्मना वेन न
तेषां तर्हि तं गुणैः ॥ १२४ ॥ सोयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवरादिभ्यो कथमर्हति यमस्तव धं पितु
रिवात्मजः ॥ १२५ ॥ तस्य साधो रपायस्य चरणस्य ब्रह्मवादिनः ॥ कथं वधयथा बभ्रौ मर्त्यते संम
तो भवान् ॥ १२६ ॥ यद्ययं क्रियते न क्षस्तर्हि मां खाद पूर्वजः ॥ न निविष्ये विना येन क्षणं च मृत
कं यथा ॥ १२७ ॥ एवं करुण प्राविण्या विजयं त्याज्यं नाथ वतः ॥ व्याघ्रः पशुमिवा खाद तसौ
हासः शपमोहितः ॥ १२८ ॥ ब्राह्मणी वास्यदिधि पुं पुं रुषा देन न सितं ॥ शोचं त्यात्मानमुर्वी
शपत्रकुपिता सती ॥ १२९ ॥ यस्मात्तमे न सितः पापकामा नृपाः पतिस्त्वया ॥ तवापि मृ

२४

त्युराधानादकृतप्रज्ञदर्शिनिः ॥ १३० ॥ एवं मित्रसहं शस्त्रापति लोकपरायणा ॥ तदस्यो निस
मिद्वेग्यौ प्रास्य नर्तु गतिं गताः ॥ १३१ ॥ विशापो द्वादशाब्दांते मैथुनाय समुद्यतः ॥ विजाय ब्राह्म
णी शपं महिष्यासनिवारितः ॥ १३२ ॥ तत ऊर्ध्वं स तत्याजस्त्रीसुखं कर्मणा प्रजः ॥ वसिष्ठस्तद
नुज्ञातो दमयं त्यां प्रजाम धत्तः ॥ १३३ ॥ सर्वैः सप्तममागर्भमविभ्रन्नवजायत ॥ जघ्रे रमनोदरं
तस्याः सोऽरमकस्तेन कथ्यते ॥ १३४ ॥ अश्वकात्तमूलको जघ्रेयः स्त्रीभिः परिरक्षितः ॥ नारीक
वचरित्युक्तो निस्त्रे मूलको भवेत् ॥ १३५ ॥ ततो दशरथस्तस्मात् पुत्रोऽविदुस्ततः ॥ राजा वि
श्वसहोयस्य षडंगश्चक्रवर्त्य नृत् ॥ १३६ ॥ यो देवैरर्पितो दैत्या नवधाद्युधि दुर्जयः ॥ मुहूर्त्तमायु
ज्ञत्वा त्वेव पुरं संदधे मनः ॥ १३७ ॥ तमे ब्रह्मकुजात् प्राणाः कुजदेवान् च चात्मजाः ॥ नश्रियो नम
हीराज्यं न दाराश्चातिवह्नमाः ॥ १३८ ॥ नवात्येपि मतिर्मत्यमधर्मे रमते क्वचित् ॥ नापश्य

आ.न.
२५

नुत्तमश्लोकादन्यत्र किंच न वस्तुतः ॥ ४४ ॥ दिवैः कामवरोदन्नो मत्तं त्रिभुवनेश्वरैः ॥ न च एतसहं
कामं भूतभावनभावनः ॥ ४५ ॥ अविशिसेन्द्रियधियो देवास्ते सर्वरुस्थितं ॥ न विदंति प्रियं न
श्वरात्मानं किमुतापरे ॥ ४६ ॥ अथेशमायारचितेषु संगुणेषु गंधर्वपुरोगमेषु ॥ रूढं प्ररु
त्पात्मानि विश्वकर्तुं भवेन हित्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥ इति व्यवसितो बुध्या नारायणगृही
तया ॥ हित्वा न्यभावमज्ञानं ततः संभावमाश्रितः ॥ ४८ ॥ यत्तत्तत्प्रत्यपरं सौख्यमशून्यं प्र
त्यकल्पितं ॥ भगवान्वासुदेवेति यां हंति हि सा त्वता ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापु
रणे नवमस्कंधे सगरोपाख्याने नवमोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ षड्गंगा नदीर्घ
बाहुश्चरधुस्तस्मात्तद्विश्रवाः ॥ अजस्ततो महाराजस्तस्माद्दशरथो भवत् ॥ तस्यापि भ
गवानेष साक्षात् ब्रह्ममयो हरिः ॥ अंशो न चतुर्धा गतः पुत्रत्वं प्रापितं सुरैः ॥ २ ॥

२५

रामजस्मणश्चात्रुध्रमेरतरितिसंज्ञया ॥ तस्मात्तु चरितं राजन विमिश्रितं त्वदग्निनिः ॥ श्रुतं
दिवस्थितं हरित्वया सीतापतिर्बुद्धिः ॥ ३ ॥ उर्वयेत्युक्तराज्योऽयं चरद्वयुगं यमपभ्यां प्रि
यायाः पाणिभ्यश्चाक्षमाभ्यां मजितपय रुजो यो हरीं प्राप्नुजाभ्यां विरूपाक्षसूर्यगिर्याप्रि
यविरहरुषारोपितं नू विजं भस्तत्राब्धिर्वक्षसेतुः स्वजदवदहनः कोशजं ज्ञो वतान्नः ॥ ४ ॥
विश्वामित्राध्वरेयेन मारीचाद्यानिशाचराः ॥ पश्यतो जस्मणस्यैव हतानैरुतिपुंगवाः ॥ ५ ॥
यो लोकवीरासमीतो धनु रैरासुग्रं सीतास्वयं वरगृहे त्रिशतोपनीतः ॥ आराय बालगज
जीज इवेक्षुयष्टिं सजीकृतं नृपविरूपाक्षवर्मजमध्ये ॥ ६ ॥ जित्वा नुरूपगुणशीलवयोंगरूपं
सीतामिधाश्रापसुरस्यमिजव्यमानां मार्गे विजन्मरुपतेर्नयत् प्ररूढं दयं मही
मरुतयस्त्रिराजबीजां ॥ ७ ॥ पः सत्ययात्रापरिवीतपितुर्निर्दिशेन्नेणस्य चापि शिरसा ज

भा. न.
२६

गृहे सभायः। गजं प्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वा ययो वनमस्मिन् निवसुः संगः ॥
रक्षः स्वसुः व्यक्त रूपमशुद्धबुद्धे सस्याखरविशिरूपाण्यसुर्यवंधनः। जघ्रे चतुर्दश सह
स्रमपारणी यको दंडपाणि रटमान उवास रुद्धः ॥ १५ ॥ सीता कथा श्रवण दीप्ति रुद्ध येन सृष्टं
विजो कन पते दशकंधरेण जघ्रे चतुर्दश सह स्रमपारणी यमारी च माशु विनिखेण यथा क
मुयः ॥ १६ ॥ रक्षो धमेन रुक्मवद्विपिने समक्षं वै देह राजदुहित यस्या पिता यो। आजावने रूप
एव त्रिपया विमुक्तः स्त्रीसंगं नां गतिमिति प्रथमं च चार ॥ १७ ॥ हृथात्मकृत्य हत कृत्यम
हकबंधं सरवं विधाय कपिनि दीप्तिता गतिं तैः। बुधाय वा निहिने प्रवर्गे प्रसैयै वैजाम्गा
त्समदुजो जभवा र्वितां प्रिः ॥ १८ ॥ प्रदोष विभ्रम विवृत्र कटाक्षं पात संभ्रांत नक्रमकरो न
यगी लघोषः। सिंधु शिरस्य हलिं परिगृह्य रूपी पादारविंदमुपगम्य सवभाष एतत् ॥ १९ ॥

२६

नत्वा वयं जडधियो बुविहाम नमस्कृत्य मारिपुरुषं जगतामधीशं। यत्सात्वतः सुरगणार
जसः प्रजेशामन्योश्च नृपतयः स नवानगुलेशः ॥ २० ॥ कामं प्रयाहि जहिविभ्रव सो व मेहं
त्रैलोक्य रावणमवाप्नुहि वीरपत्नं ॥ बध्ना हि सेतुमिह ते यशसो वितत्येगायं तिदिग विज
यिनो यमुपेत्य नृपाः ॥ २१ ॥ बध्ने दधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कथं प्रकरकं पित नरुहं
गैः सुग्रीवना जहदु मत्सुखै रना कैलं कां विनीषण दशा विशदय दग्धां ॥ २२ ॥ सावानरे
प्रवल रुध विहार कोष्टा दारगोपुर सहो वल ना विटं क। निभज्यमान धिषण ध्वज हेमकुं
न शृंगाटका गजकुलैर्दृढिनी वधूणां ॥ २३ ॥ रक्षस्य तासद वलोक्य निकुं न धृम्ना स दुर्मुख
सुरांत नरांत कादी न। पुत्रं प्रहस्य मति कार्यविकं पना दी न सर्वा नुगा न समहि नोदय कुं
न कर्तुः ॥ २४ ॥ नाया तु धान एतना मसि श्रुत्वा पप्रा स र्हि शक्ति शरतो मरख द्दुर्गं सु

ना-न-
२७

ग्रीवजस्मरामरुत्सुतगंधमादनीजंगदक्षपनसारिन्निरन्वितो गता ॥१५॥ तेनी कपारघुप
तेरनिपत्यसर्वेद्वेद्वरुथमिन्नपन्निरथाश्वयोधे ॥ जधुधुमैगिरिगदेशुन्निरंगदाद्याः सीता
मिमरीह तमंगलरावणे शान् ॥१६॥ रक्षस्यतेः स्वजननश्चिमवे स्यरुष्टरुत्सुयान कमथा
मिससाररामं ॥ सः स्यंदनेद्युमतिर्मातलिनोपनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः सुरसैः
॥१७॥ रामस्तमाह उरुषादपुरीषयन्त्रः कांतासमक्षमसताप्रहताश्ववन्ने ॥ त्यक्तत्रपस्यफल
मद्यजुउसितस्ययछामिकालइवकर्तुरलंघ्यवीर्यः ॥१८॥ एवंक्षिपन्धनुषिसंधित
मुत्ससर्जवाणं सवज्रमिवतत्तदहदयं विभेद ॥ सोमं गवसन्ददशमुखैर्न्यपतत्तदविमा
नात्तदाहेतिजल्यतिजनेसुकृतीवरिक्त ॥१९॥ ततोति क्रम्यलंकायायातुधान्यः सह
स्रशः ॥ मंदोदयसिमंसस्मिन्प्ररुहंत्यरुपाइवत् ॥२०॥ स्वान्स्वान्बंधून्परित्यज्यज

२७

स्मरणेषु निरर्हितात् ॥ रुरुदुः सुखरं दीनाघंत्य आत्मानमात्मना ॥२५॥ हाहताः स्मवयं
नाथलोकरावणरावण ॥ कंयायात्तरारणं लंका त्वहिनापराहिता ॥२६॥ नैववेदम
हानागमवान्कामवशांगतः तेजोनुभावंसीतायाः येननीतोदशामिमां ॥२७॥ कृतै
षाविधवा लंकावयंचकुजनंदन ॥ देहः कृतोन्नंगध्राणं मात्मानरकहेतवे ॥२८॥ आ
शुकउवाच ॥ ॥ स्वानां विभीषणश्चक्रेकोशलेन्द्रातुमोदितः पितृमेधविधानेनयदु
कंसोपराधिकं ॥२९॥ ततोददर्शजिगवानशोकवनिकाश्रमे ॥ सामांस्वविरहव्याधिं
शिंशयामृजमाश्रितां ॥३०॥ रामः प्रियतमां मायं दीनां वीक्ष्यात्वं कंपत ॥ आत्मसंदर्शना
क्लादविकसन्मुखपंकजं ॥३१॥ आरोप्यारुरुहेयानं भ्रातृभ्यां हनुमद्युतः ॥ विभीषणा
यमगवान्दत्तारक्षोगणेशतां ॥ लंकामायुश्चकल्यांतं ययौ चोत्थितः पुरी ॥३२॥ अव

भा.न.
२८

कीयमाणः कुसुमैः लेकि पातापितैः पयि ॥ उपगीयमानचरितं शतधृत्यादिभिर्मुहा
॥ ३३ ॥ गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरवल्कलांबरं ॥ महाकारुणिको तप्य ऊटितं स्पंदिते
शयो ॥ ३४ ॥ भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरमात्मपुरे हितैः ॥ पादुके शिरसि न्यस्य गमं प्रत्यु
द्यतो यजं ॥ ३५ ॥ नंदिया मातरस्त्रिविराजितवादित्रनिः स्वने ॥ ब्रह्मघोषेण च मुहुः प
ठन्निः ब्रह्मवारिभिः ॥ ३६ ॥ सत्यं कक्षापताकाभिर्हेमैश्चित्रध्वजैः रथैः ॥ सदशैरुक्म
सन्नाहे नटैः सुरटवर्त्मभिः ॥ ३७ ॥ श्रेणीभिवरिमुख्याभिर्नृत्यैश्चैव पदानुगैः ॥ पारमे
ष्ट्यानुपादाय पण्यान्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥ पादयोर्न्यपतत् प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदये सखाः
पादुके न्यस्य पुरतो प्रांजलिर्वाष्पलोचनः ॥ तमाश्लिष्य चिरं दोभ्यं स्नापयेत्ते नैर्ज
लैः ॥ ३९ ॥ राम लक्ष्मण सीताभ्यां विप्रेभ्योऽप्यर्हसन्नमाः ॥ तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजा

२८

भिश्च नमस्कृतः ॥ ४० ॥ धुन्वंत उन्नरा संगतपतिं वीक्ष्य चिरगतं ॥ उन्नरा कोशजामात्यैः
किरंतो न नृतुमुदा ॥ ४१ ॥ पादुके भरतो मे गहणाश्चामरव्यजनोत्तमे विनायकाः समु
ग्रावः श्वेतछत्रं मरुत्सुतः ॥ ४२ ॥ धनुर्निषंगात् शत्रुघ्नः सीतातीर्थकिमंडलुः ॥ अवि
न्नदंगदः खड्गं ह्यैमं चर्मक्षराट्टनपः ॥ ४३ ॥ पुष्पकस्थो नितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च वंदि
भिः ॥ विरेजे नगवानराजद्रुपहैश्चंद्रकोदितः ॥ ४४ ॥ भ्रात्राभिनंदितः सोपि सोत्स
वां प्राविशत् पुरं ॥ प्रविश्य राजभवनं गुरुपत्नीं च मातरं ॥ ४५ ॥ गुरुन्वयस्यावर
जान् प्रजितः प्रत्यष्टयत् ॥ वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथावत्समुपेयतुः ॥ ४६ ॥ पुत्रा
न् स्वमातरस्तांस्तु प्राणांस्तच्चंद्रकोदितः ॥ आशेषां कैर्निषिंचंत्यो वाष्पैर्विजडुः
शुचः ॥ ४७ ॥ जलानि मुच्यविधिवत्कुलवृद्धैः समंगुरुः ॥ स्वलंरुतैः सुवासोभिर्नति

विनामिपाव नौ ॥ ५८ ॥ एवं कृतशिरःस्थानमुवासाभ्यगम्य तं कृतः ॥ ५९ ॥ अन्यपि च यथैवेदं चतुःसिं
धुक्तं चारि ॥ ६० ॥ अथ हीरासनं नानात्राप्रणित्य प्रसादितः ॥ प्रजाः स्वधर्मेति रतावर्णाश्च
प्रयुक्तानि ताः ॥ ६१ ॥ जुगोपपितवद्रामो मे निरेपित रं चतं ॥ ६२ ॥ त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृत
ममो न वेत् रमेराजनिधुर्मते सर्वभूतसु स्वावहे ॥ ६३ ॥ वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि क्षीप
सिंधवः ॥ सर्वे कामदुष्टाश्चासन् प्रजानां भूततर्षना ॥ ६४ ॥ नाधिर्वाधिर्न रानि दुःखं शोक
नयं क्रमाः ॥ ६५ ॥ मृत्युश्च निवृत्ता न्नासीत् रमेराजे न्यधोक्षजे ॥ ६६ ॥ एकपत्नीव्रतधरो राजर्षिच
रितः शुचिः ॥ स्वधर्मगृहमेधीयं शिष्यश्च स्वयमाचरत् ॥ ६७ ॥ प्रेमणानुवृत्त्या राजेन प्रभ
यावनतासती ॥ धिया क्रिया च भावता भर्तुः सीता हरन् मनः ॥ ६८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे नवमस्कंधे रामोपाख्यानोद्देशोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ भगवाना

त्मनात्मानं रामं नमस्कृत्य कैः ॥ सर्वदेवमयं देवर्षिर्ज्ञाचार्यवान्मरवे ॥ १ ॥ होत्रे दशदि
शंप्राची ब्रह्मणे दक्षिणे प्रभुः ॥ अथर्ववे प्रतीची च उदीची सामगायसः ॥ २ ॥ आचार्यपित
रौ शेषायावती नृसहं तरा ॥ मन्यमान इदं कृत्वा ब्रह्मणे हतिनिःस्पृहः ॥ ३ ॥ इत्ययं तदंका
रवासोभ्यामवरोषितः ॥ तथारास्यपि वै देहीसोमंगत्यावरोषिताः ॥ ४ ॥ ते तु ब्राह्मणदेवस्य
वात्सल्यं वीक्ष्य संसृताः प्रीताः किन्नरधियस्तस्मै प्रतर्प्येदं वनापिरे ॥ ५ ॥ ब्राह्मण ऊचुः ॥ ॥
अप्रमत्तं न स्त्वया किंतु भगवन्नुवने श्वरा ॥ यत्रोतर्हदयं विश्य तमोहं सिसुरोचिषा
र्वा नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामाय कुं व मेधसे ॥ ६ ॥ उन्नमश्लोकधुर्याय न्यस्तदंशुर्पितां प्रये ॥ ७ ॥
एकेन योतिरपरे कतुनिस्तथान्ये होमास्त्रिनाधयनदानयसादियोगैः ॥ न नौ कथैव प
रया कतिचित् सदैव त्वामेव परमं बहुधा भजंति ॥ ८ ॥ नमोस्तु ब्रह्मणे तुभ्यं परस्मै विश्व

भा.न.
३

योनये॥ सखिहसंहरूपावविश्वयोनये॥ सखिहानंदरूपायवेधसे॥ नमो निरंत
 रानंदमूलकं हायविष्णवे॥ जगत्त्रयकृतानंदमूर्तये दिव्यमूर्तये॥ १०॥ नमो सुनिर्गतो
 पाधिस्वरूपाय सुहात्मने॥ नमो ब्रह्मे राष्ट्रज्याय सर्वदेवमयाय च॥ ११॥ उत्पत्तिस्थि
 तिसंहारकारिणे केशहारिणे॥ नमः प्रपंचरूपिण्यैर्निःप्रपंचस्वरूपिणे॥ १२॥ अविद्या
 यनमस्तु संकेवजे जानमूर्तये॥ सन्मात्राय च विद्यायै सीतायै राघवाय च॥ १३॥ नमः
 सहस्रशिरसे षडराण्डरूपात्मने॥ नमो ध्यानस्वरूपिण्यै योगिधेयात्मरूपिणे॥ १४॥
 सीता लक्ष्मी नवान् विष्णु सीता गौरी नवान् शिव॥ सीता शची नवानिंद्रः सीता स्वाहा
 न लो नवान्॥ सीता संहारिणी देवी र्यमरूपधरो नवान्॥ १५॥ सीता तु तामसी देवी नि
 र्गतिस्त्वै रघु नमः॥ सीता तु नागवी देवी वरुणोपाद सांपतिः॥ १६॥ सीता सदा गतीः
 देवी जगत्प्राणः स्वयं भवात् सीता तु सर्वसंपत्तिः॥

कुवेरस्त्वन संशयः॥ १७॥ सीता संज्ञा नवान् सूर्यः सीता रात्रिर्दिनं नवान्॥ सीता तु ह
 सिणा देवी र्यजुर्मूर्तिर्नवान् विभो॥ १८॥ सीता भक्तिर्नगवति भोगस्त्वेष्टरूपोत्तमः॥ सी
 ते यं मुक्तिरमलामोक्षस्त्वमकुतो नयः॥ १९॥ सीता देवी महाकाली महाकालस्त्वमेव हि
 सीता शक्तिर्नगधात्री शक्तिमांस्त्वमहेश्वरः॥ २०॥ किमत्र बहु नोक्तेन श्रीराम ब्रह्म न
 त्यरं॥ त्वदिभूतिरियं सीतां विश्वाकारा विजंत ते॥ २१॥ निराकारे सिमाकारे न काना
 मदुकं पया॥ स्वानंद एव रमते स्वच्छंद गति रीश्वरः॥ २२॥ यतो वाचो निवर्तते मनसा
 सह दूरतः॥ तत्त्वमेव परं ज्योतिस्तमसः परमव्ययं॥ २३॥ त्वन्माया मोहिताः सर्वे न त्वां जा
 नन्ति तत्त्वतः॥ त्वन्न त्त्वेव विजातं तिब्रह्मैकं त्वामखंडितं॥ २४॥ स्वस्वाधिकारे षु लोर्नि
 बध्ना भोगंधनेत्रापतिता नवाब्धौ॥ त्वं तारकश्चेदित उत्पतंतस्त्वय्येव लीये महि रा

महान्नद्रा॥२६॥ वित्तसिमाकर्णविधत्सु भावाभवार्निशांतिममहनबंधो॥ पतेपश्रनामिरमे
 वयाचेभक्तिर्ममायंतवनिर्मलास्तु॥२७॥ मोहाकामसद्विपाकक्रमोत्रक्रोधो लो नोचेतिपा
 रौनिबंध॥ चक्रावृत्त्यासंसरंतंसदामांपाशान्छित्तामोचयेत्तामतेकः॥२८॥ अथप्रसन्नो
 नगवान्दयशाचसुतिमिसुत॥ तेभ्योदहौद्विजेभ्यश्चज्ञानमात्मप्रबोधनं॥२९॥ कदाचित्तो
 कजिज्ञासुगृहोरात्रामलक्षित॥ चरन्वाचोश्रुणोदामेनाथामुद्दिश्यकर्हिचित्॥३०॥ ना
 हंविमर्षित्वांदुष्टामसतांपरवेष्टमगां॥ स्त्रीलोभाविनयात्सीतांरामोनाहंनजेपुनः॥३१॥
 इति लोकात्बहुपुरातद्दुर्गाराध्यादसंविदः॥ पत्याभीतेनसात्यक्काप्राप्ताचेतसाश्रमं
 ॥३२॥ अंतर्वन्नागतेकालेयमौसासुषुवेसुतौ॥ कुशोलवरितिर्यातौतयोश्चक्रेक्रिया
 मुनिः॥३३॥ अंगदश्चित्रकेतुश्चलश्मलस्यात्मजौस्मृतौतक्षःपुष्कलरित्यास्तांनरतस्य

महोपतेः सुबहुःश्रुतमेनश्चशत्रुघ्नश्चबन्धवतुः॥३४॥ गंधर्वान्कोटिशेजघ्रेभरतोवि
 जयेदिशो॥ नदीयंधनमानीयसर्वंरातेन्यवेदयत्॥३५॥ शत्रुघ्नश्चमधोःपुत्रंलवणंनाम
 रामराक्षसं॥ हत्तामधुवनेचक्रेमथुरांनामवैपुशं॥३६॥ मुनौनिक्षिप्यतनयोसीतान
 न्नाविवासिताः॥ ध्यायेतीरामचरणौविवरंप्रविवेशह॥३७॥ सांश्रुत्वा नगवान्दरामोरुं
 धनत्रिपिधियाश्रुचः॥ स्मरंस्तस्यापुणंस्तोस्तोनाशकोत्तरोदुमीश्वरः॥३८॥ स्त्रीपुंसंगण
 तादृक्सर्वत्रासमावह॥ अपीश्वराणांकिमुतयाम्यस्यगृहचेतसः॥३९॥ ततः ऊर्ध्वं
 त्र्यचर्यधारयन्ननुहोतप्रभुः॥ त्रयोदशाहसाहस्रमग्निहोत्रमखंडितं॥४०॥ स्मरतांहृदिवि
 न्यस्यविधदंडकंकटकैः॥ स्वपादपद्मवंगमरात्मज्योतिरगान्नततः॥४१॥ निदंयशोरघु
 पतेःसुरयांज्वयान्नजीजातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः॥ रक्षोवधोजलधिवंधनम

भा.न.
३२

स्वर्गैः किं तस्य शत्रुह नने कपयः सहायाः ॥४२॥ यस्यामलेन पसदस्मुयशो धुना पिगायं
त्यघघ्रमृषयोरिनिने प्रपदं ॥ तत्राकिपाजवमुपालकिरातुहं पादं बुजं रघुपतिं शर
णं प्रपद्ये ॥४३॥ येः संस्मरोमिदं शो वा संविद्ये नु गते पिवा ॥ को राजा स्य युस्यानं यत्र ग
च्छंति योगिनः ॥४४॥ पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुषधारयन् श्रान्तास्य परे राज
नकर्मबंधे विमुच्यते ॥४५॥ राजो वाच ॥ ॥ कथं स नगवान् रामो न्नाहृत्वा स्वस्य मा
त्मनः ॥ तस्मिन्वातेन्यवर्त्तत प्रजापौराश्च ईश्वरे ॥४६॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथादिता
तद्विजये न्नाहृत्वा त्रिभुवने श्वरः ॥ आत्मानं दर्शयन् स्वानां पुरा मे स तमा नुग ॥४७॥
आमि क्रमागिं धो देः करिणो मदसी करैः ॥ स्वामि नं प्राप्तमा लोकमन्नां वा सुतरामि
व ॥४८॥ प्रासादगोपुरसभा चैत्यदेवगृहादिषु ॥ विन्यस्तहेमकजशैः पताकाभिश्चमं

३२

डितां ॥४५॥ श्वरैः सुहृत्तैरं भाभिः पट्टिकाभिः सुवाससां ॥ आदशैरं शुक्लैः स्रग्भिः कृत
कौतुकतौरणं ॥४६॥ तमुपेयुस्तत्र तत्र पौराश्च हर्षापाणयः ॥ आशिषो युयुजुर्देवपा
दिमां प्राकृत्यो हतां ॥४७॥ ततः प्रजावाक्ष्यपतिं चिरगतं रिदक्षयोत्तुष्टयहाः स्त्रियो
नराः आरुह्य हर्म्याण्यरविंदजोचनमतद्वैतनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ॥४८॥ अथ प्रवि
ष्टः स्वगहं जुष्टं चैः पूर्वराजभिः अनंतरिविजकोशाद्यमनघोरिपरिछदं ॥४९॥ विद्रुमो
उंबरधारैर्वैडूर्यस्तं प्रपंक्तिभिः स्यलैर्मरिकतैः स्वछैः मातं स्फटिकमितिभिः ॥५०॥
चित्रस्रग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणैः शुक्लैः ॥ मुक्ताफलैश्चिद्रुद्रासैः कांतकामोप
पत्तिभिः ॥५१॥ धूपैश्चैः सुरभिभिर्मंडितं पुष्पमंडलैः ॥ आडंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं हृष
णनृषणैः ॥५२॥ तस्मिन् स नगवान् रामः स्निग्धया प्रिययेष्टया ॥ रे मे स्वामि मधीराणाम्

भा. न.
३३

षमः सीतया किञ्च ॥ ५७ ॥ बुभुजे च यथा कालं कामानुधर्ममपीत्यत्र ॥ वर्षे गान्धर्व
रुद्ररणा मन्त्रिधातां द्विपत्त्रवा ॥ ५८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे
रामोपाख्यानोऽष्टादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कुरुस्य चातिथिस्तस्मान्निषेधस्त
स्तुतो नलः ॥ पुंडरीको यतस्तुत्रोक्षे मधुचा न वन्नतः ॥ १२ ॥ देवानां कस्ततो नाहः पारिषा
त्रो यतस्तुतः ॥ ततो बलः स्य तस्तस्मात्तव जना नो कसंभवः ॥ १३ ॥ स्वयं गुणस्तस्तुतस्त
स्मादिधृतिश्चाभवस्तुतः ॥ ततो हिरण्यनाभो नद्योगाचार्यस्तु जे मुने ॥ १४ ॥ शिष्यं कोश
ज्यश्च ध्यात्मा यातवः को न्यगान्ततः ॥ योगं महोदयमपि हृदयं यं पिनेदनं ॥ १५ ॥ पुष्यो
हिरण्यनाभस्य क्रवसंधिस्ततो नवतः ॥ सुदतोथा त्रिवर्षश्च शीघ्रस्तस्य मरुत्तुतः ॥ १६ ॥
यो सावासे योगसिद्धः कलापशामवा सिद्धिः ॥ कलेरंते सूर्यवंशे नष्टं भावयिना

३३

पुनः ॥ १६ ॥ तस्मात्तस्य सुतस्तस्य संधिस्तस्याप्यमर्षणः ॥ महस्वास्तस्तुतस्तस्मादिश्यासा
को न्वजायत ॥ १७ ॥ ततः प्रसेनजित् तस्मान्नक्षको न विता पुनः ॥ ततो हृद्वजो यस्तु
पित्रा ते समरेहतः ॥ १८ ॥ एते हीष्वाकुम्भपाजाश्च नीताः शृण्वन्नागतान् ॥ हृद्वजस्य न
विता पुत्रो नाम हृद्वजः ॥ १९ ॥ उरुक्रियस्तुतस्तस्य वत्सवृद्धो न विष्यति ॥ प्रतिलोमस्त
तो भ्रातुर्दिवाको वाहिनीपतिः ॥ २० ॥ सहदेवस्ततो वीरो हृद्वजश्चोथमा नुमान् ॥ प्रती
काशो भ्रातुमनः सुप्रतीको यतस्तुतः ॥ २१ ॥ न विता मरुदेवो यस्तु नक्षत्रो यपुष्करः
तस्यांतरिक्षस्तुतः सुतपास्तदमित्रजित् ॥ २२ ॥ हृद्वजास्तुतस्यापि बर्हिस्तस्मात्
तं जयः ॥ रणं जयस्तस्य सुतः संजयो न विता ततः ॥ २३ ॥ तस्मात्तशाको यस्तु द्रोहो लो
गस्तस्तुतः स्मृतः ॥ ततः प्रसेनजित् तस्मात्त सुप्रको न विता ततः ॥ २४ ॥ रुणको न

भा. न.
३४

वितातस्मात्सुरयोतनयस्ततः सुमित्रो नाम निशंतरते बार्हस्पत्ये च यः ॥ १५ ॥ इति चाकु
रणमयं वंशः सुमित्रां तो ज विष्यति ॥ यतस्तप्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कजो ॥ १६ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे रामवंशवर्त्मने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच
निमिरिश्वाकुतनयो वसिष्ठमहर्षिर्नृजिः ॥ आरभ्य सत्रं सोऽप्याह केण प्राकृतोऽस्मिन्नो
॥ १ ॥ तं निर्वृत्तिगमिष्यामि तावन्मां प्रतिपालय ॥ हृष्टीमासीत्तद्गहपतिः सोऽपीदं स्याक
रोन्मखं ॥ २ ॥ निमिश्च लमिदं विद्वान्सत्रमारभ्य मात्मवान् ॥ कृत्विन्निरपरेस्तावन्नाग
मद्यावता गुरुः ॥ ३ ॥ शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निर्वृत्त्यगुरु रगतः ॥ अशपत्तपतनाद्देहो नि
मेः पंडितमानिनः ॥ ४ ॥ निमिः प्रतिददौ शापं गुरवे धर्मवर्त्तिने ॥ तवापि पतनाद्देहो लो
ना धर्ममि जानतः ॥ ५ ॥ इत्युत्समर्कस्त्वेहं निमिरध्यात्मको विदः ॥ मित्रावरुणयोजने

३४

उर्वरं प्रपितामहः ॥ ६ ॥ गंधर्वस्तुष्टुतद्देहं निधाय मुनिसत्तमः ॥ समासे सत्रयागेऽथ देवान्
तुः समागतान् ॥ ७ ॥ राजो जीवतु देहोऽयं प्रपन्नाः प्रभवो यदिति ॥ तथेत्सु के निमिः प्राह मान्मे
देहबंधनं ॥ ८ ॥ यस्य योगं न वांछंति वियोगं न यकातराः ॥ न जंति चरणं नो जं मुनयो हरि
मेधसः ॥ ९ ॥ देहं नावरुते हं दुःखं शोकं न यावहं सर्वत्रास्य यतो मृत्युर्मज्ञानासुर
के यथा ॥ १० ॥ देवा ऊचुः ॥ विदेह उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणां ॥ उन्मिषेऽपि निमेषाभ्यां
लक्षितोऽध्यात्म संस्थितः ॥ ११ ॥ अराजकं नयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ॥ देहं ममंथुः स्म
निमैः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥ जन्मना जनकः सोऽनृत्तवैदेव हस्तु विदेहजः ॥ मिथि नो
मथना जाता मिथि जायेन निर्मिताः ॥ १३ ॥ तस्माद्दुःखमुक्तस्य पुत्रोऽनृत्तनंदिवर्धनः ॥
ततः सुकेतुसस्यापि देवरातो महीपते ॥ १४ ॥ तस्मात्तद्वद्वयस्तस्य महावीर्यः सुध

मा. न.
३५

तपिता सुधने धृष्टि केतु वैर्हय शोय मरुत्सुतः ॥ १५ ॥ मरोः प्रतीपकस्तस्या जातः रुतर
वोषतः ॥ दिवमीदस्तस्य सुतो विश्रुतो यमहा धतिः ॥ १६ ॥ रुतिरातस्तस्तस्मात् जातरोमा
यतत्सुतः ॥ स्वर्णरोमा सुतस्तस्य रुद्ररोमा व्यजायत ॥ १७ ॥ ततः सीरध्वजो जने यजायं कर्ष
तोमहो ॥ सीता सीरायतो जाता तस्मात् सीरध्वजः स्मृतः ॥ १८ ॥ कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म
ध्वजो नृपः ॥ धर्मध्वजस्तस्य धौ पुत्रौ रुतध्वजसितध्वजौ ॥ १९ ॥ रुतध्वजात् केशिध्वजः स्वांदि
कस्तुसितध्वजात् ॥ रुतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्याविशारदः ॥ २० ॥ स्वांदि क्यः कर्मतत्त्वज्ञो
नीतः केशिध्वजात् पुत्रः ॥ भावुमांस्तस्य पुत्रो नृशतयुग्मस्तुतत्सुतः ॥ २१ ॥ अचिस्तन्नय
स्तस्मात्सनघाजस्ततो नवतः ॥ ऊर्ध्वकेतुः सनघाजादजायपुरजित्सुतः ॥ २२ ॥ अरिष्टनेमि
स्तस्यापिश्रुता पुस्तत्सु पार्श्वकः ॥ ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिः मिथिलाधिपः ॥ २३ ॥ त

३५

स्मात्सोमरथस्तस्य सुतः सत्यरथस्ततः ॥ आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोऽग्निर्मे नवः ॥
॥ २४ ॥ वसुनंतो यतत्सुत्रो युधुधो यत्सुनाषणः ॥ श्रुतस्ततो जयस्तस्मादि जयोऽस्मादतः
सुतः ॥ २५ ॥ सुनकस्तस्य सुतो जज्ञे वीतहयो धतिस्ततः ॥ बहुजाशोधतेस्तस्य रुतस्तस्य महाव
जः ॥ २६ ॥ एते वै मैथिलाराजन्नात्मविद्याविशारदाः ॥ योगेश्वरप्रसादेन धंद्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि
॥ २७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे मैथिलवंशवर्णने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ अथातः श्रूयतां राजन्वंशः सोमस्य पावनः ॥ यस्मिन्नेजादयो नृपाः की
र्त्यन्ते पुण्यकार्त्तयः ॥ १ ॥ महस्वगिरसः पुंसेनाभीहृदसरोरुहात् ॥ जातस्यासीत्सुतो धातु
रत्रिः पितृममो गुरोः ॥ २ ॥ तस्य दग्धो नवतृपुत्रः सोमो मृतमयः किल ॥ विप्रो यधु रगरा
जाद्रथणा कर्त्तव्यतः पतिः ॥ ३ ॥ सोयजतराजस्येन विजित्य भुवनत्रयं ॥ पत्नीं वृहस्पतेः रथ्या

भा. न.
३६

तत्तारं नामा हरत बजात् ॥ ४ ॥ यदा स देव गुरुणा याचितो नीलगात्रो महात् ॥ नात्यजत न क
ते जने सुरदानव विग्रहः ॥ ५ ॥ शुक्रो बृहस्पतेर्देषादयदा तस्मात्सुरेभ्यः ॥ हरे गुरुमुतं स्रेहात्
सर्वज्ञत गणा वृतः ॥ ६ ॥ सर्वदेवगणोपेतो महेंद्रो गुरुमन्त्रयात् ॥ सुरासुरविनाशो नूतनसमस्त
प्रकामयः ॥ ७ ॥ निवेदितो पांगिरसासीमं निजस्मि विष्णुत् ॥ तारं स्वन्नर्त्तप्रायः छंदं न क्वी
मवैत् पतिः ॥ ८ ॥ तज्यज्यजाशुदुः प्रजेमन्त्रे त्रायहितं परैः ॥ नाहं त्वां मस्मसात् कुप्यंस्त्रिपंसां
तानिकैः सति ॥ ९ ॥ तत्पाजत्रीडिता तारा कुमारं कनकप्रभं स्पृहामंगिरसश्चक्रे कुमारस्यो
मगवंच ॥ १० ॥ समायं न तवेत्युच्चैस्तस्मिन् विवदमानयोः ॥ प्रपुष्पुर्नयो देवानेवोचे त्री
डिता तु मा ॥ ११ ॥ कुमारे मातरं प्राह कुपितो जीकजजया ॥ किं न वोचस्य सह त्रे आत्मा व
द्यं वदाशुमे ॥ १२ ॥ ब्रह्मा तारं हञ्चात्सु समप्राप्ता च संतव यत् ॥ सोमस्येत्याह शनकैः सो ॥

३६

मस्तं तावदयहीत् ॥ १३ ॥ तस्यात्मयो निरुक्त बुधरित्यभिधानय ॥ बुधागंभीरया येन पुत्रे
ण यो दुग्दमुं ॥ १४ ॥ ततः पुरुरवा जते ईलायां यरुदा हत ॥ तस्य रूपगुणोदायशील इवि
ण विक्रमात् ॥ श्रुत्वोर्वशीं वनवने गीयमानात् सुरर्षिणा ॥ १५ ॥ तदंतिकमुपेयाय देवी स्म
रत्तारहिता ॥ मित्रावरुणयोः शापादापन्नानरलोकतां ॥ १६ ॥ निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कंदर्पमि
वरूपिणं ॥ धृतिं विधन्य जलनामुपतस्येतदंतिके ॥ १७ ॥ सतां विजोक्त्वा नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ल
लोचना ॥ उवाच श्लक्ष्णाया वाचा देवी हृष्टतनुरुहः ॥ १८ ॥ पुरुरवा उवाच ॥ स्वागतं ते व
राणे हे चास्य तां करवामकिं ॥ संरमस्व मया साकं रतिः नो शाश्वतीः समा ॥ १९ ॥ उवचिषुवा
च ॥ कस्यास्त्वपि न स जेत स जेत मनो हृदि श्च सुदरं ॥ यदंगं तस्मात्साद्य च वते हरिं स
या ॥ २० ॥ एतावु रुरुण कोरा जन्म्यामौ रक्षस्व मानद ॥ संरं स्येन्न वतः साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां

ना. न.
३७

वरः स्मृतः ॥ ११ ॥ अतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नेक्षेत्वा न्यत्र मैथुनात् ॥ विवासं तत्र येति प्रति
पेदे महामनाः ॥ १२ ॥ पुरुरव उवाच ॥ ॥ अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोहनं ॥ को
नसेवेतमनुजो देवांस्त्वयमागतां ॥ १३ ॥ तथा स पुरुष श्रेष्ठे रमयं त्याग्यथा हतः ॥ रे मे
सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु ॥ १४ ॥ रममाणस्तथा देव्याप्यकिं जत्कगंधया ॥ त
त्तुरगामो रमुषितो मुदे हर्गिण न वरुन ॥ १५ ॥ अपश्यत्तुर्वशी मित्रो गंधर्वान्समचोदयत्
उर्वशी रहितं मत्स्यमास्थानं नातिशोभते ॥ १६ ॥ तमुपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते ॥ उ
र्वशी उरणौ जह्नु न्यस्तौ राजनि जायया ॥ १७ ॥ निशम्या कंदितं देवा पुत्रयोर्न पिमानयोः
हतास्म्यहं कुनीथ न न पुंसा वीरमानिना ॥ १८ ॥ यद्विश्रंभादहं नष्टा कृतापत्या च दस्युभिः
यः शोते निशि सं त्रस्तो यथानाश दिवा पुमान् ॥ १९ ॥ इति वाकसायकैर्विद्वः प्रतोत्रैरिव कुं

३७

जर ॥ निशितिस्त्रिशमारायविवस्त्रो न्यद्रवदुषा ॥ ३० ॥ ते विसृज्योरणौ तत्र व्यद्योतं तस्य वि
विद्युतः ॥ आरायमेषावायानं न ग्रमैस्तसापति ॥ ३१ ॥ ऐलोपि शयने जायामापश्यत्तुर्वि
मना इव ॥ तद्विन्नो विफलः शोचन् वन्नामोन्मत्तवन्महं ॥ ३२ ॥ सतां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्व
त्याश्च तत्सरवी ॥ पंच प्रहृष्टवदनाः प्रादसृक्ते पुरुरवाः ॥ ३३ ॥ अहो जायेति शतिष्ठोरेन
त्यक्तुमर्हसि ॥ मां च मद्याप्य निर्वर्त्य वचंसि कुरुणवावहे ॥ ३४ ॥ सुदेहो यं पतत्यत्र दे
विहरं कृतस्त्वया ॥ खादं येनं वृका ग्रासत्प्रसादस्य नास्यदं ॥ ३५ ॥ उर्वशुवाच ॥ माम्
थाः पुरुषो नित्यं मास्मत्वाद्युर्हकारमे ॥ कापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकानां हृदयं यथा ॥ ३६ ॥
स्त्रियोत्युक्तरुणाः कुरुदुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ॥ धृत्यत्यायेपि विस्रब्धं पतिं ज्ञातुं रमय्युत
॥ ३७ ॥ विधाया जीकविश्रं भमतेषु त्यक्तमोहदाः नवं न वमना संत्यः उश्चत्यः सैरव

नान.
३८

नयः ॥ ३८ ॥ संवत्सरं ते हि नवानेकरात्रं मये श्वरः ॥ वत्सत्यपत्यानि च ते न विष्यं त्यपराणि भो
॥ ३९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अंतर्वत्सी सुपाजस्य देवांसप्रययौ पुरं ॥ पुनस्तत्र गतो ह्यंते उर्वशी
वीरमातरं ॥ ४० ॥ उपलभ्य मुदा युक्तः स सुवासतया निशं ॥ ४१ ॥ अथैनमुर्वशी प्राह रूपं
विरहातुरं ॥ गंधर्वं पथा वेमान् तुभ्यं रास्यंति मामिति ॥ ४२ ॥ तस्य संसुवनमुशश्च ग्रिप्सा
लोदुर्दपा ॥ उर्वशी मन्यमानस्तां सोबुध्यत चरन्वने ॥ ४३ ॥ स्यात्तान्यस्य वने गत्वा गहा
नाध्यायते निशि त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्त्तत ॥ ४४ ॥ स्यात्तान्यस्य नंतो मृत्यं
शमीगर्भं विलक्ष्य सः ॥ तेन दे अरणी कृत्वा उर्वशी लोककाम्यया ॥ ४५ ॥ उर्वशी मंत्रतो
ध्यायन्न धरा रणिमुन्नतं ॥ आत्मानमुन्नयोर्मध्ये यन्न त्प्रजननं प्रभुः ॥ ४६ ॥ तस्य निर्मथ
ना जातो जातवेदो विनावसुः ॥ त्रय्या स विद्यया राजा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवरः ॥ ४७ ॥

३८

नाय जनयते शं न गवं तमधोक्षजं ॥ उर्वशी लोकमन्विच्छुन्न सर्ववेदमयं हरिं ॥ ४८ ॥
एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववास्तनः ॥ देवो नारायणो नान्य एकोऽपि वर्त्त एव च ॥ ४९ ॥
पुरु रवस एवासीत् त्रयी त्रेता सुरवेत् ॥ अग्निना प्रजया राजा लोकं गंधर्वमैयिवान्
॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे ऐलोपास्थाने नाम चतुर्दशोऽध्यायः
॥ ५१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऐलस्य चोर्वशी गमतिषडा सन्नात्मजा नृप ॥ आयुः श्रुता
युः सत्यायुः रयोऽथ विजयोजयः ॥ ५२ ॥ श्रुता यो बसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतं जयः ॥
रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽपि तः ॥ ५३ ॥ श्रीमस्तु विजयस्याथ कांचनो होत्रकस्त
तः ॥ तस्य जकुसुतो गंगां गंर्षा कृत्य योऽपि बतः ॥ जक्रौ सुतु रुस्तमुत्रो बलाकश्चात्म
जो जकः ॥ ५४ ॥ ततः कुशः कुशस्यापि कुशो बोधो नृयो वसुः ॥ कुशनामस्य च त्वा रोगाधि

भा.न.
३९

रसीतकुशां वजः ॥४॥ तस्य सत्यवती कं न्यामृची को या च तदि जा ॥ चरं विसदं म
त्वा गधि नर्गि विमव वीत् ॥५॥ एकतः रपाम कर्णनां हयातां चंद्रवर्चसां ॥ महस्रह
यतां शुक्लं कं न्यायाः कुशिका वयं ॥६॥ इत्युक्तस्तन्मते जात्वा गतः सवरुणां तिकं
आनीय दत्वा तान् श्वा नुपये मे वरान नो ॥७॥ सरुषिः प्रार्थितः पत्न्या श्वा वा पत्य
काम्यया ॥ अययित्वो न ये मंत्रैश्च रुं स्रातुं गतो सुनिः ॥८॥ तावत्सत्यवती मात्रा स्व
चरं याचिता सती ॥ श्रेष्ठं मत्वा तया यत्तु तमात्रे मातुरदत्त स्वयं ॥९॥ तदि जाय सुनिः
प्राह पत्नी कष्टमकार्षी ॥ घोरो दंडधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्म विजमा ॥१०॥ प्रसादितः
सत्यवत्या मेवं न रिति नागवि ॥ अथ तर्हि प्रवेत्तौ त्रौ जमदग्निस्ततो नवत् ॥११॥ सा
च नत्सु महापुण्या कौशिकी लोकपावनी रेणोः सुतारेणुकां वै जमदग्निरुवाहयां

३९

॥१३॥ तस्यां वै नागविरुषेः सुता वसुमदा दयः ॥ यवीयान् रजत एतेषां रामरित्यग्निवि
शुश्रुतः ॥१४॥ यमादुर्वासु देवांशं हैहयानां कुलांतकं ॥ त्रिसप्तकत्वो यश्मां चक्रे नि
सत्रियां मुहं ॥१५॥ दुष्टं क्षत्रं तु वो भारमब्रह्मण्यमधाम्भिकं ॥ रजस्तमो वृतमहद्रफ
जुमपि कृतां हसि ॥१६॥ राजोवाच ॥ किंतु देहो न गवतो रजस्यै रजितात्मनिः ॥ कृतं
येन कुलेन हं सत्रियाणां मनीक्ष्णशः ॥१७॥ श्रीशुक उवाच ॥ हैहयानां मधिपतिरकुनः
सत्रियर्षभ ॥ दत्तं नारायणस्यां शमा राधापरिकर्मभिः ॥१८॥ बहून् दृष्ट्वा शतं लेने
दुर्दृष्टं त्वमरातिषु ॥ अथाह ते द्रियो जः श्रीते जो वीर्ययशो वलं ॥१९॥ योगेश्वरत्वमैश्व
र्यगुणाय त्राणि मादयः ॥ चचार व्याहत गति जेकेषु पवनो यथा ॥२०॥ स्त्रीरत्नै रवृतः
क्रीडन् रेवां नमिमहोत्कटः ॥ वैजयंती स्रजं विनत रुरोध सरितं तु जैः ॥२१॥ विज्ञा

भा.न.
४०

वितं स्वमिविरं प्रति स्रोतः सरिज्जलैः नामृष्य नस्य तदीयं वीरमानोदशाननः ॥२३॥ गृही॥
तो जीजयास्त्रीणां समक्षं कृतकिलिषः ॥ माहिष्मत्यां संनिरुद्धो मुक्तो येन कपि रथि ॥२३॥
मएकदा तु मृगयां विचरन् विपिने वने ॥ पदं उवाच मपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥२४॥ तस्मै स
नरदेवाय मुनिरहंणमाहरत् ॥ ससै न्यामात्यवाहय हविष्मत्या तपोधनः ॥२५॥ सवीरस्त
त्र तत्तद्दृष्ट्वा तस्मै श्रयतिशायिने ॥ तत्राद्रिपतायि होत्रां साभिजायः सदैहयः ॥२६॥ हवि
क्ष्मिन्मृषे रथि नरान् हर्तुमिच्छोदयत् ॥ तेवमाहिष्मतां नित्युसवसां क्रंदतां वजात् ॥२७॥
अथ राजनिनिर्याते राम आश्रम आगतः ॥ श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्पुं चक्रो धादिरिवाहतः ॥
२८॥ पीषोरमादाय परशुं सहस्रं चर्मकामुकं ॥ अचक्ष्वत्तदुर्ध्वं पृष्ठे र्गदिरवपुषं ॥२९॥
तमापतंतं नरुवयमोजसा धनुर्वरं वाणपरश्वधायुधं ॥ ऐरोयचमं विरमकं धामनि

४०

मिषु तं जराभिर्दृष्टोऽपुं विशत् ॥३०॥ अचोदय क्षतिरथा श्रयति निगदसिवा एहि शान्ति
शक्तिनि ॥ अशौहिणीः सप्तदशातिनाषणसा राम एको भगवान्मृदयत् ॥३१॥ पतोय
तो सौप्रदरन्परस्वधो मनो निजो जाः परचक्रमृदनः ॥ ततस्ततश्चिन्नजुजोरु कंधरानि
पेतुरुव्यंहितमृतवाहनः ॥३२॥ दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरैश्च कर्दमैरणातिरेगमकुतारमायकैः
विवृक्ता चर्मधजचापविग्रहं निपातितं दैहय आपतद्रुपा ॥३३॥ अथाजुनिः पंचराते
पुवाहुनिर्धनुषु वाणान् युगपत्समं दधे रामायां रामोस्त्र नना समग्रणीस्तान्येकधनेषु
निगठितसमं ॥३४॥ पुनः सहसैरचजान्मधंघ्रिपानुच्छिप्य वेगात्तन्निधावतो युधि ॥ पुन
रकुतारेण कठोरनेमिनिचिह्ने दशमः प्रसन्नं त्वहेरिव ॥३५॥ सत्रवाहोः शिस्तस्य गि
रेः शृंगमिवाहत् ॥ हते पितृस्त्रिपुत्राश्च पुतुर्दुर्नुनयात् ॥३६॥ अग्नीदोत्रीषु पावि

न्यसि वत्सा परवीरहा समुपेत्याश्रमं पित्रे परिक्रिणं समर्पयन् ॥ ३ ॥ स्वकर्म तत्कृतं रामः
पित्रे भ्रातृभ्य एव च ॥ वर्णयामास तद्धुत्वा जमदग्निरभाषत ॥ ३ ॥ गम राम महाबाहो नवान्
पापमकार्षीत् अवधीन् पदे वं यत् सर्वदेवमयं दृष्ट्वा ॥ ३ ॥ वयं हि ब्राह्मणस्मात्त समया
हृणतां गता ॥ यथा लोक उरुर्देवः पारमेष्ठुमियात् पदं ॥ ४ ॥ समयारोचते जस्मा ब्रह्मिणो
रीयथा प्रभा ॥ समिणामाशु न गवांस्तुष्यते हरि रीश्वर ॥ ४ ॥ रातो मरुद्विसिक्तस्य वधो
ब्रह्मवधादुरु ॥ नार्थं संसेवया चो हो जस्य गच्युत ते जस ॥ ४ ॥ ॥ इति श्री नागवते म
हापुराणे नवमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पित्रो पत्निसितोरामस्तये
तिकुरु नंदन ॥ संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वा श्रममाव्रजत् ॥ १ ॥ कदाचिद्देवकाया तां
गाथां पश्यमानिनां ॥ गंधर्वराजक्रांतमस्मरो निरपश्यत ॥ २ ॥ विलोकयंती क्रांतं

मुद्रकार्थं नदीं गता ॥ होमवेलां न सस्मार किंचिच्चित्रये स्मृता ॥ ३ ॥ काजात्ययं तं विलोक्य
मुनेः शापविशंकिता ॥ आगत्य कलशं तस्योदुरेधा यरुतां जलिः ॥ ४ ॥ यमिचारं मुनि
तत्त्वापत्त्याः प्रकुपितो ब्रवीत् ॥ घृतैतां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते न च क्रिणे ॥ ५ ॥ रामः सं
चोदितः पित्रा भ्रातृभ्यां सहा वधीत् ॥ प्रभावतो मुनेः सम्यक् समाधेस्तपसश्च ॥ ६ ॥
वरेण छंदयामास प्रीतः सत्यवती सुतः ॥ वव्रे हतानां रामोऽपि जावितं चास्मृतिं वधे ॥ ७ ॥
उन्नम्य स्ते कुरुजिनो निद्रापायश्रवां जसा ॥ पितुर्विद्वांसपो वीर्यं रामश्च के सुहृदधं ॥
न ये कुं नस्य मुना राजनस्मरं नः स्वपितुर्वधं ॥ राम वीर्यपराभूता जे निरे शयन कचि
त ॥ ८ ॥ एकदा श्रमतो रामे स भ्रातरि वनं गते ॥ वैरं सिसाधयिषवो लब्ध्वा उपागम
त ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा यगारभासी नमावेति तथियं मुनिं ॥ न गवत्पुत्रमश्लोके न घृस्ते पापनि

ना.न.
४२

अथा॥१॥याच्यमानाः कृपणपारममात्रातिरागणा॥प्रसस्यन्ति॥उक्त्यनित्युक्ते सत्रवं
धव॥२॥रेणुकादुःखशोकान्निघ्नं त्याज्यमानमात्मना॥रामरामेहितातेतिवित्तुको
शोचकैः सता॥३॥तदुपश्रुत्य दूरस्योहारमेत्यात्तवस्वरं चरयाश्रममासाद्य द
दशेपितरं हतं॥४॥तदुःखरोषामघान्निशोकवेगविमोहित॥हातातसाधोधर्मि
ष्ट्यक्तास्मान् स्वर्गतो नवान्॥५॥विलप्येवंपितुर्देहं निधाय भ्रातृपुत्रयं॥प्रगस्य पर
शुंगम॥क्षत्रांताय मनोदधे॥६॥गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नविहतश्चियं॥निपांसशर्ष
नीशजन्ममध्ये चक्रे महागिरिं॥७॥तत्र केन नदी घोशं मब्रह्मण्यवभयावहां॥हेतुं कृत्वा
पितृवधं क्षत्रे मंगलकारिणि॥८॥त्रिः सप्त रुचः पृथिवीं कृतानिः क्षत्रियां प्रभु॥स्य
मंतपंचकं चक्रे शोणितो दानु क्रदा तत्र व॥९॥पितुः कायेन संधाय शिर आदाय

४२

बहिषि सर्वदेवमयं देवमात्मानमयजन्मखैः॥१॥ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ब्रह्मणे दक्षिणां दिशं
अध्वर्यवे प्रतीचीं वै उजात्रे उत्तरां दिशं॥२॥अन्ते मोवांतरदिशः कश्यपाय च मध्यतः
आयविर्नमुपद्रष्टे सदसेभ्यस्ततः परं॥३॥ततश्चाव न्यस्त्रानविधूता शेष किञ्चिषः स
रस्वत्यां ब्रह्म नद्यां रेजेभ्यश्च वां शुमान्॥४॥स्वदेहं जमदग्निस्तुल्यं संतानं लक्षणं क
पीणां मंडले सोमं तप्तमोरा मप्रजितः॥५॥जामदग्न्योपि न गवान् रामः कमललोचनः
आगामिन्यंतरे राजन् वत्तयिष्यति वै बृहत्॥६॥आस्तेद्यापि महेंद्रादौ न्यस्तदंडः प्र
शान्तधीः॥उपणीयमानचरितः सिद्धगंधर्वचारणैः॥७॥एवं नृपुविष्वात्मानं गवान् ह
रिश्वरः॥अवतीर्य परं नारं सुवोद नृबहुशो नृपान्॥८॥गाधेरभूत् महातेजाः समि
द्ध इव पावकः॥नृपसाक्षात्तु त्स्वयं यो लेभे ब्रह्मवर्चसं॥९॥विष्वा मित्रस्य चैवास

नृपुत्रा एकशतं नृपः। मध्यमस्तु मधुच्छंदा मधुच्छंदस एव ते॥ २९॥ पुत्रं रुत्वा शुनः शोकं दे
वरातं च भागविं॥ आजीगन्तं सुताना हज्ये एव प्रकल्पतां॥ ३०॥ यो वै हरिश्चंद्रमखे वि
क्रातः पुरुषः पशुः सुत्वा देवान् प्रजे शाहीनमुमुचे पाशबंधनात्॥ ३१॥ यो रातो देवयज
ने देवैर्गधिषु तापसः॥ देवरात रितिरया तः शुनः शोकः स भागवि॥ ३२॥ ये मधुच्छंदसो ज्ये
ष्टाः कुशले मे निरेन तत्॥ अशपत्तान् मुनिः कुक्षे लोभा भवत दुर्जनाः॥ ३३॥ सहो वाचम
धुच्छंदाः सार्धं पिं चाराता ततः॥ यन्नो न वा न संजानीते तस्मिंश्चि शमहे वयं॥ ३४॥ ज्येष्ठमंत्रद
रां च कुत्वा मचं चो वयं स्महि॥ ३५॥ विश्वामित्रः सुताना ह वारवंतो न विष्यय॥ ये मानं मे तु ग
ह्णांतो वारवंतम कत्तमिं॥ ३६॥ एष वः कुशिका वारो देवरातस्तमचित्॥ अन्ये चा एकहा
रात जय कर्तुमदादयः॥ ३७॥ एवं कौशिक गोत्रं तु विश्वामित्रैः एष विधिः॥ प्रवरांतर

मापन्नं तद्विचैवं विकल्पितं॥ ३८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे षोडशोऽध्यायः
॥ २६॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ यः पुरुरवसः पुत्रमायुस्तस्या भवत्सुता॥ न दुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी
रं न श्रवीर्यवान्॥ अनेना इति राजेन्द्र मृग्य सत्रवृद्धान्वयं॥ क्षत्रवृद्धसु तस्तस्या सन्मुहो
त्रस्यात्मजास्त्रयः॥ २॥ काश्यः कुशो गत्समद इति गत्समदादभूत्॥ शुनकः शौनको यस्य व
कचः प्रवरो मुनिः॥ ३॥ काश्यस्य काशिसुत्रो गृध्रो रार्धतिमः पिता॥ धन्वंतरिर्द्वैर्धतिम आ
युर्वेदप्रवर्तकः॥ ४॥ मत्तनुयवा सुदेवांशः स्मृतमात्रात्तिनारानः॥ तत्सुत्रः केतुमानस्य ज
ते श्रीमरयस्ततः॥ ५॥ दिवोदासो धुमास्तस्मात्प्रतर्दनिरिति स्मृतः॥ ६॥ स एव रात्रुजिघत्स
कृतध्वज इतीरितः॥ तथा कुवर्जया श्वेति प्रोक्तो जकादियस्ततः॥ ७॥ षष्टिवर्षसहस्राणि
षष्टिवर्षशतानि च॥ नाज कर्दिपरो राजन्बुधुजे मेदिनिं युवा॥ ८॥ अजकात्सितेति त

भा.न.
४४

स्मात्सुनीयोयसुकेतनः॥धर्मकेतुःसुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजायत॥१०॥धृष्टकेतुसुतस्तस्मा
त्सुकुमारःसिताम्बरः॥वातिहोत्रस्यभगोतोभागभूमिरुन्नपः॥१०॥इतिनेकाशयोभ्याः
सत्रवृक्षान्वयान्विताः॥रुमस्यरुमसःपुत्रोमेमारम्भाक्रियस्तनः॥११॥तस्यशेवेत्रेत्यजतेश्वर
वंशमनेनसः॥शुद्धस्ततःशुचिस्तस्मात्रिककुधर्मिमार्षिः॥१२॥ततःशान्तरयाजनेकतकृत्य
ःसजात्मवान्॥रजेःपंचशतान्यासनपुत्राणाममितौजसां॥१३॥देवेरभ्यर्हितोदैत्यान्द्
त्वेनायादरादिवं॥इंद्रस्तस्मैपुनर्देवाग्दीत्वाचरणैरजेः॥१४॥आत्मानमप्यध्यामासप्र
क्ताद्यरिशंकितः॥पितर्युपरतेषुत्रायाचमानायनोद्दुः॥१५॥त्रिविष्टपंमहेंद्रायज्ञभा
गादसमाद्दुःपुरुषारूपमानेगौबजमिन्नयात्रजेः॥१६॥अवधीन्मंशितान्मागन्
नकश्चिदवशेषितःकुशात्प्रतिःशात्रवृक्षादसंजयस्तत्सुतो जयः॥१७॥ततःकृतःक

४४

तस्यापियतेहयविनोत्पः॥सहदेवस्ततोहीनोजयसेनस्तुतस्तुतः॥१८॥संरुतिस्तस्यचजयःक्ष
त्रधर्मिहारयःसत्रवृक्षान्वयान्विताः॥शृणुवंशं चनाद्दुवात॥यस्यवंशेहरिर्जितेवसुदेवस्य
वेरमनि॥१९॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः॥१९॥श्रीशुक उवा
च॥यतिर्ययातिःसंपातिरायतिर्विपतिःरुतिः॥षडिमेनद्रुषस्यासनिंद्रियाणीवदेहिनः॥
॥राज्यंनैष्ठयेतिःपित्रादन्तनत्परिणामवित्॥यत्रप्रविष्टःपुरुषरात्मानंनावबुध्यते॥
॥पितरिभ्रंशितोस्यानादिद्राण्याधर्षितात्तद्विजैः॥प्रापितेजगरत्वंवैययातिरभवन्नपः॥३॥
चतस्रश्चादिशदिभुवनान्द्रात्रायवीयसः॥कृतदारोत्तुगोयोर्वीकायस्यवृषपर्वणः॥४॥स
जोवाचब्रह्मर्षिर्भगवान्कायःसत्रबंधुश्चनाद्दुषः॥राजन्यविप्रयोःकस्माद्विवाहःप्रतिजो
मतः॥५॥श्रीशुक उवाच॥॥एकदादानवेंद्रस्यशर्मिष्ठा नामकन्यका॥सास्त्रीसहस्रसंयुक्ता

राजपुत्राश्च नामिति ॥ ६ ॥ देवयान्यापु रोद्यानेषु स्थित इम संकुले ॥ अचरत् कलगीनानि नलि
नीपुत्रिनेः कृत्वा ॥ ७ ॥ ताजजाशयमासाद्य कंन्याः कमललोचना ॥ तीरेन्यस्य दुःकुलानि विनष्टुः
सर्वतोमिथ ॥ ८ ॥ वीक्ष्य ब्रजं तं गिरिशं सहदेवा वृषस्थितं ॥ सहसो न्नीर्यवासां सिपेर्यधु व्रीहिताः
स्त्रिय ॥ ९ ॥ शर्मिष्ठा जानती वा सोरुषु पुत्राः समव्ययत् ॥ स्वीये मत्वा प्रकुपितारे वयानीरम ब्र
वीत् ॥ १० ॥ शर्मिष्ठ उवाच ॥ ॥ अहो निरक्षता मस्यारास्याः कर्ममसांप्रतं ॥ अस्मद्वार्यं धृतव
तो मुनिवहविरध्वरे ॥ ११ ॥ यैरिदं तपसा सहसुरं वंशं सः परस्य ये ॥ धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पं
थाश्च दर्शितः ॥ १२ ॥ पावदं त्युपतिष्ठंते लोकनाथाः सुरेश्वराः ॥ भगवानपि विश्वात्मा पाव
नः श्रीनिकेतनः ॥ १३ ॥ वयं तत्रापि भगवः शिष्योऽस्यानः पितामहः ॥ अस्मद्वार्यं धृतवतीं प्र
दो वेदमिवासती ॥ १४ ॥ एवं शपंतो शर्मिष्ठा उरुषु त्रीमना वत ॥ रुषाश्च संत्युरंगा वधर्षिता

दृषदुच्छरा ॥ १५ ॥ आत्मवृत्तमविज्ञाय कस्य सेव दुर्निभुकि ॥ किं न प्रतीक्षंसे स्माकं गृहान्व
लिभुजो यथा ॥ १६ ॥ एवं विधेः सपरुषैः शिखाचार्यसुतां सती ॥ शर्मिष्ठा प्राप्तिपत्रकूपे वासना
रायमन्युना ॥ १७ ॥ तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मगयां चरत् ॥ प्राप्तो यदुच्छरा कूपे जजायतां
ददर्श ह ॥ १८ ॥ इत्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्मै राजा विवाससे ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिमुक्त्वा रदया
परः ॥ तं वीरमाहौशनसीप्रेमनिर्भरया गिरा ॥ १९ ॥ राजंस्तया गृहीतो मे पाणिः परपुरं जयः
हस्तग्राहो परो मा भूत् गृहीताय स्वयादि मे ॥ २० ॥ एव र्शरुतो वीरसंबंधो नौ न पौरुषः ॥
यदि रं कृपजग्राया भवतो दर्शनं मम ॥ २१ ॥ न ब्राह्मणो मे न विता हस्तग्राहो महाभुजः कच
स्य वा दस्य न्यस्य शापाद्यमशपं पुरा ॥ २२ ॥ ययातिरनभिप्रेतं दैवो परुतमात्मनः ॥ मन
स्तु न कृतं बुद्ध्या प्रतिजया हतघ्नः ॥ २३ ॥ गते राजनि सा वीरे तत्र स्मरुदती पितुः ॥ न्यवे

ता. न.
४६

हयतततः सर्वमुक्तं शर्मिण्या कृतं ॥२४॥ दुर्मना भगवान्काव्यः पौरोहित्यं विगर्हयत्
स्तुवन्वृत्तिचकापो तो दुहित्रास ययौ पुरातन ॥२५॥ एष पर्वति माता यप्रत्यनीक विवक्षितं
गुरुं प्रसादयन्मद्रुपादयोः पतितः पथि ॥२६॥ स एव धर्मस्तुर्भगवान्शिष्यं व्याचष्ट मार्ग
व ॥ कामो म्याः क्रियतां राज नैनां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥२७॥ तथेत्यवस्थिते प्राह देवयानीम
नो गतां पित्रा दत्ता यतो यास्ये मानुगा यातु मामनु ॥२८॥ स्वानां तत्संकटं वीक्ष्य तदर्थस्य
च गौरवं ॥ देवयानी पथ्य चरन्स्त्रीः महस्त्रेण रासवत् ॥२९॥ नादुषाय सुतो दत्त्वा सह शर्मि
ष्यो शना ॥ तमाह राज न्शर्मिष्ठा माधास्तत्पेन केन कैचित् ॥३०॥ विजो क्यो ज्ञानसो राज
न्शर्मिष्ठा सप्रजां कचित् ॥ तमेव वव्रे रहसि सख्या पतिमृतौ सनी ॥३१॥ राज पुत्रार्थितो प
त्ये धर्मं चावेश्य धर्मवित् ॥ स्मरन् शुकवचः काले हि शमेवान्न पद्यत ॥३२॥ यदुंचतुर्व

४६

मुंचैव देवयानी व्यजायत ॥ दुत्यं चानुंचरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणि ॥३३॥ गर्भसंभवमासुर्या
मनुर्विज्ञायमानिना ॥ देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्छिता ॥३४॥ प्रियामनुगतः कामीव
चोन्निरुपमंत्रयन् ॥ न प्रसादयितुं शोके पादसंवाहनादिभिः ॥३५॥ शुक्रस्तमाह कुपितो स्त्री
कामो न तपूरुषः ॥ त्वानरा विशतां मंदविरूप करणी नृणां ॥३६॥ ययातिरुवाच ॥ अमृतसो
म्यद्य कामानां ब्रह्मन् दुहितरि स्मृते ॥ व्यत्यस्यतां यया कालं वयसानो मिधास्यति ॥३७॥
इति जब्धव्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत् ॥ यरोता तप्रतीछे मां जरां देहि निजं वयः ॥३८॥
मातामहकृतां वचनत् सो विषयेत्यहं ॥ वयसा भवदीये न रं स्पे कति पयाः समाः ॥३९॥
यदुरुवाच ॥ कोत्सहे जरायास्यातु मंतरा प्राप्सया तव ॥ अविदित्वा सुरवं ग्राम्यं वै तस्मिं
नैति पूरुषः ॥४०॥ तुर्वसु श्वोरितः पित्रा दुत्यश्चातुश्च नारत ॥ प्रत्याचक्षुरधर्मज्ञात्यनित्येति

त्यबुद्धयः ॥४१॥ अष्टछन्ननयं पूरुं वयसो नं गुणाधिकं नत्वममजवदत्समां प्रत्याख्या
तुमहसि ॥४२॥ पुरुवाच ॥ कोनु लोके मनुष्येऽपि तु गन्तव्यतः पुमान् प्रतिकर्तुं क्षि
मोयस्य प्रासादादिंदते परं ॥४३॥ उन्नमंश्चितितं कुर्यात् प्रोक्तकारी च मध्यमः ॥ प्रथमो
अधमा कुर्यादिकर्त्तुं चिरितं पितुः ॥४४॥ इति प्रमुदितः पूरुः प्रत्यग्रहणा करं पितुः ॥ सो
पितव्यसा कामान्नयथा वक्तुं नुषेत्पः ॥४५॥ सप्तद्वीपवतीं सम्यक् पितवत्तया जय
नप्रजा ॥ यथोपजोषं विषयान्ननुषेव्याहते त्रियः ॥४६॥ देवयान्यप्यनुदितं मनोवाक
देहवस्तुभिः ॥ प्रेयसः परमां प्रीतिं मुवाह प्रेयसी रहः ॥४७॥ अथ यजद्यत्तपुरुषं क्रतु
भिर्निरिदक्षिणैः ॥ सर्वदेवममं देवं सर्वदेवमयं हरिं ॥४८॥ यस्मिन्निदं विचरितं यो मी
वजजदावलिः ॥ नानेव भातिना भातिस्वप्रमायामनोरथः ॥४९॥ तमेव हृदिविन्य

स्यवासुदेवं गुहाशयं ॥ नारायणमणीयां संनिराशी रजयत्प्रभुं ॥५०॥ एवं वर्षः सहस्रा
णि मनः परे मनिः सुखं ॥ विदधानो विनारुप्यत्सावभौमः कदिं प्रियैः ॥५१॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे नवमस्कंधे यथातिचरित्रे अष्टादशोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स
इत्यं कामाचरवैतकामांस्त्रैलोक्ये पुरुवमात्मनः ॥ बुधाप्रियायै निर्विलोकायामेतामगा
यतः ॥१॥ एणुमार्ग्यमंगण्यां महिधा चरितां सुवि ॥ धीरा मस्यानुशोचंति वने ग्रामनिवा
सिनः ॥२॥ वस्तएको वने कश्चित् विचिन्वन् प्रियमात्मनः ॥ ददर्श किंपेपतितां स्वकर्मवशा
गमजां ॥३॥ तस्या उद्धरणोपायं वस्तकामा विचिन्तयन् ॥ व्यधन्नतीर्थसुहृदस्य विषाणा
ग्रेण रोधसि ॥४॥ सो नीय कपात्सुश्रोणी तमेव च कमेकिन् ॥ तया हन्तं स मुक्षी श्यवधौ
जाः कांतकामिनीः ॥५॥ श्रीवानंश्चमश्रुत्तं प्रेष्टं मीष्टं द्वांसं यानको विदं ॥ स एको जहृषस्तासां

भा.न.
४८

वक्षोनां रतिवर्धनः ॥ ६ ॥ रे मे मन कामयस्तः आत्मानं सावबुध्यते ॥ तमेव प्रेष्टुं मया
ममाणं मनान्यथा ॥ ७ ॥ विलोक्य कूपसंज्ञानामप्यत्र बस्तकर्मकृतं तंदुर्हरं सुहृदं
कामिनं क्षणसौ हृदं ॥ ८ ॥ इन्द्रियाणाममुत्सृज्य स्वामिनेन्दुः खितायये ॥ सोपि चानुगतं स्त्रेणः
रूपेण सा प्रसादितुं ॥ ९ ॥ कुर्वन्निडविडाकारं नाराकोत्पथिसंधितुं ॥ तस्यास्तत्र द्विजः क
श्चिदजास्वाम्यडिनद्रुषा ॥ १० ॥ जंबवंतं वृषणं नयः संदधेययियोगवित् संबंधवृषणः
सोपित्यनया कूपजब्धया ॥ ११ ॥ तथा हं रूपेणः सुश्रुतवत्या प्रेमयंत्रितः ॥ आत्मानं
नाभिजानामिमौ हितस्तव मायया ॥ १२ ॥ यत्र दृषिं आत्राहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः
नद्रुहंति मनः प्रातिपुंसः कामहतस्यते ॥ १३ ॥ न जातुकामः कामानामुपभोगेन रा
म्यति ॥ हविषा रुम्भवत्मेव नय एवाभिवर्धते ॥ १४ ॥ यदा न कुरुते भावं सर्वमतेष

४८

मंगलं समदृष्टे सदा पुंसः सर्वाः सुखमयादिशः ॥ १५ ॥ यादुस्य जादुर्मतिमिजीर्य तोयान
जीयते ॥ तां तस्मादुः खनिवहं शर्मकामो दुतं त्यजेत् ॥ १६ ॥ मात्रासु स्यादुहित्रावानो विवि
क्तासनो भवेत् ॥ वलवानिन्द्रियग्रामो विद्वंसमपि कर्षति ॥ १७ ॥ प्रसंविषमिह संमे विषया
न सेवतो सरुत् ॥ तथापि चानुसवनं रक्षणेषु ह्यपजायते ॥ १८ ॥ तस्मादेता महस्यक्ता
ब्रह्मणा धायमानसं निर्वृद्धो निरहंकारश्च रिष्यामि मृगैः सह ॥ १९ ॥ दृष्टं श्रुतमसद्बुधा
नानुध्यायेन्न संविशेत् ॥ संस्मृतिचात्मना शंच तत्र विद्वान्सञ्जातमदृक् ॥ २० ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ इत्युक्त्वा नाहुषो जायांत क्षयं परवेदय ॥ दत्तास्त्रां जरसंतस्मादाददेवि गतस्य हः ॥ २१ ॥
दिशि दक्षिण पूर्वस्यां द्रुहं दक्षिणतो यदुं ॥ प्रतीचां तुर्वसुं च के उदाच्यामनुमीश्वरं ॥ २२ ॥
नमं उलस्य सर्वस्य हृत्तमं हि नमं विशां ॥ अभिषिज्याय जास्तस्य वरो स्याप्यवनं ययौ ॥ २३ ॥

भा.न.
४०

आसेवितं वर्ष षण्णवदुर्गं विषयेषु सः ॥ सलेन मुं मुचेनाडं जातपस इव द्विजः ॥ २४ ॥ स
तत्र निमुक्तसमस्तसंग आत्मानुभूत्या विधुतत्रिंशः ॥ परे मले ब्रह्मणि वासुदेवे ले
ने गतिं भागवतो प्रतीतः ॥ २५ ॥ श्रुत्वा गण्यं देवयानी मेने प्रसन्नमात्मनः ॥ श्रीपुंसो ह वै क
व्यात्परिहासमिवेरितं ॥ २६ ॥ सा संनिवासं सुहृदं प्रपायामि वगडतां ॥ विज्ञाये श्वर तं त्रा
णां माया विरचितं प्रभो ॥ २७ ॥ सर्वत्र संगमुत्सृज्य स्वप्नोपम्ये न भागवी कृष्णमनः समावेश्य
अधुनो तत्रिंशमात्मनः ॥ २८ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे ॥ सर्वभूताधिवासाय
शांताय हृदते नमः ॥ २९ ॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे नवमस्कंधे नादुषोपाख्यान ए
कोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ पुरोर्वंशे प्रवक्ष्यामि यत्र जातो सिभारतः ॥ यत्र
राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जतिरे ॥ १ ॥ जनैर्जयोत्य भूतपूरोः प्राचिन्वास्तत्सुतस्ततः

प्रवीरोऽयमनसुर्वैतस्माच्च रूपरो भवत् ॥ २ ॥ तस्य सुधुरभूतपुत्रस्तस्मात् बहू गदस्ततः ॥
संयातिस्तस्याहं याता रौद्राश्च तत्सुतः स्मृतः ॥ ३ ॥ कृते युक्तस्य कर्त्तुः स्युः स्युः कृते युक्तः
जने युः संतते सुश्रद्धमसित्यवते यवः ॥ ४ ॥ दशैते शरसः पुत्रावने युश्चावमः स्मृतः ॥ एता
चामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ॥ ५ ॥ कृतयो रंति भाते भूतत्रयस्तस्यात्मजा नप सुम
तिर्ध्रुवो प्रतिरथः कएवो प्रतिरथात्मजा ॥ ६ ॥ तस्य मेधातिथिस्तस्यात्प्रस्कं एवाद्यादिजात
यः ॥ पुत्रो भूतसुमते रैभ्यो दुष्कंतस्तत्सुतो मतः ॥ ७ ॥ दुष्कंतो मगयां यातः कएवाभ्रमपदंगतः
तत्रासीनां स्वप्रभयामंडयंती रमा मिवा ॥ ८ ॥ विज्ञो कसाद्या सुमुहिदेव मायामिव स्त्रियं ॥ व
नाषेतां वरा रोहां नदैः कतिपयैर्वतः ॥ ९ ॥ नतदृग्निप्रमुदितः संनिवृत्तपरिभ्रमः ॥ पप्रच्छ का
मसंततः प्रहसन् प्रसृगया गिरा ॥ १० ॥ कातं कमजपत्रासिकमसि हृदयंगमे ॥ किं वाचिका

भा. न.
५०

र्वितं च त्रयवत्या निर्जने वने ॥ १० ॥ अक्रं राजन्यतनयां वेद्यहं त्वां सुमधमे ॥ न हि चेतः पौर
वाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥ ११ ॥ शकुंतलो वाच विभ्यामित्रात्मजे वाहं त्यक्ता मे न कया वने
वेदै तद्गवान् कएवो कीरकिं करवामते ॥ १२ ॥ आस्यतां त्वरविं वा क्षरतां मर्हं हि नः ॥ सु
ज्यतां संतिनी वाराः पुष्पतां यदि रोचते ॥ १३ ॥ दुष्कं त उवाच ॥ उपपन्नमिदं सुभ्रुजातायाः
कुशिकान्वये ॥ स्वयं हि वृण्वते गतां कन्यका सदृशं वरं ॥ १४ ॥ धूमित्युक्ते यथा धर्मसु पथे मे श
कुंतलो ॥ गंधर्वविधिना गता देशकालविधानवित्र ॥ १५ ॥ अमोघवीर्यो राजर्षिर्प्रदिव्या वीर्य
मादधे ॥ श्रोतृते स्वपुरुं यातः कालेनास्तसा सुतं ॥ १६ ॥ कएवः कुमारस्य वने च केससु चिताः
क्रियाः ॥ बधो मृगं द्रोस्तस्मात्क्रोडति स्म स बालकः ॥ १७ ॥ सुंदरस्य यविकांता मादाय प्रमदो
त्तमाः ॥ हरे रंशो शसं नृतं ननु रंतिकमागमत् ॥ १८ ॥ यदा न जगद्देशजा नार्या पुत्रावनिदि

५०

तौ ॥ एवतां सर्वभूतानां खेवागा हाशरारिणी ॥ १९ ॥ माता न स्वापितुः पुत्रो येन जातः स एव
सः ॥ भरस्वपुत्रं दुष्कं तमा वमंस्याः शकुंतलो ॥ रे तो धाः पुत्रो नयति नरदेवयमसयात् ॥ २० ॥
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुंतलो ॥ पितर्युपरते सा वै चक्रवर्त्ता महायशाः ॥ २१ ॥
महिमा गायते यस्य हरे रंशो वी सुवि ॥ चक्रं दक्षिणहस्तस्य पद्मकोशोऽस्य पादयोः ॥ २२ ॥
इति महाप्रिये के लसो प्रियि क्रोधि राद्विभुः ॥ पंचपंचाशता मे ध्यै गंगायामनुवाहं जिनिः
॥ २३ ॥ ममेते यं पुरे धाय यमुना यामनुप्रभुः ॥ अहमसति मे ध्याश्चान्न वबंध प्रददद्वसुः ॥
२४ ॥ भरतस्य हि दौष्कं ते रयिः साची गुणोचिताः ॥ सहस्रं बद्धशोयस्मिन् ब्राह्मणा गावि मे
जिरे ॥ २५ ॥ त्रयस्त्रिंशत्तं तस्य भान्न वध्वा विस्मापयन् नृपान् ॥ दौष्कंतिरत्यगा त्रमायां देव
तां गुरुमाययौ ॥ २६ ॥ मृगान् शुकदतः कृष्णान् हिरण्येन परिवृतान् ॥ आदौ कर्मणि मश्वारे

भा.न.
५१

नियुता निचतुर्दशः॥२७॥ नरतस्य महत्कर्मनिर्घर्षेनापरे नपाः॥ नैवायुः नैव प्राप्स्यंति
बाहुभ्यां विदिवं यथा॥२८॥ किरातरुणानय वनानरं धानकं कान् कथां च कान्॥ अत्र
त्येषां नपांश्चाह नस्ते छान्दिगविजयेः स्विजान्॥२९॥ जित्वा पुरा सुरान् देवान् यै रसो
कांसि मे जिरे॥ देवस्त्रियो रसां नीताः पणिभिः पुनरहरत्॥३०॥ सर्वकामान् दुदुहत्तुः प्र
जानां तस्य रोदसी॥ समास्त्रिनवसाहस्रान् हिंस्तु चक्रमवर्त्तयत्॥३१॥ ससम्प्रादौ कपा
जस्य मैश्वर्यमधि राक्षसियं॥ चक्रं वास्व लितं प्राणान् वेषेत्पुपरगमह॥३२॥ तस्या स न
रपदै रस्यः पत्न्यस्मिन् सुसंवृतान्॥ जघुस्त्वा गमयात् पुत्रान् नानु रूपा इतीरिते॥३३
॥३४॥ अंतर्वत्स्यां नानु पत्न्यां मैथुना यव हस्यतिः॥ प्रवृत्तो वारितो गमं शस्वादीयमि

५२

वासरजत्॥३५॥ तं त्यक्तुकामां ममतां न रत्न्या गविशं कितां॥ नाम निर्वचनं तस्य श्रो
कमे नं सुरजगुः॥३६॥ महे नरदा जमिमं नरदा जं हस्यते॥ यातौ यदुक्ता पितरौ भर
दा जस्तनस्त्वयं॥३७॥ बोधमाना सुरैरेवं मत्वा वितथ मात्मजं॥ व्यसजन्मरुतो विभ्रतर
नो यं वितथे च ये॥३८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे शकुंतलोपाख्याने विं
शोऽध्यायः॥२९॥ श्रीशुक उवाच॥॥ वितथस्य सुतान् मन्योर्बुहः शत्रुजयस्तनः॥ महावी
र्यो निरोगर्गः संकृतिस्तु नरात्तजः॥१॥ एरुश्चरंति देवस्य संकृतोपां दुर्नंदनः रंति देव
स्य हि यशरिहामुत्र च गीयते॥२॥ वियद्विन्नस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः॥ निः किंच
नस्य धीरस्य सकुटुंबस्य सादतः॥३॥ अतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपि बतः किल घन
पायसं संयावंतो यं प्रातरुपस्थितं॥४॥ कुरुप्रासं कुटुंबस्य सुचरुं न्यां जातवेपथुः

अतिथिः ब्राह्मणः कालेनोक्तु कामस्य चागमत् ॥ ५ ॥ तस्मै संयमं न तत् सो न मादत्य श्रद्धयान्ति
तः ॥ हरिं सर्वत्र संपश्यन् स मुक्ता प्रययौ दिज ॥ ६ ॥ श्रुत्वा न्यो नो ह्यमाणस्य विनक्तस्य महाप
ते ॥ विनक्तं व्यनजन् तस्मै वपलाप हरिं स्मरत् ॥ ७ ॥ या ते शूरे तमन्यो गादतिथिः श्वन्निगदतः
राजन्मेदायतामन्नं स गणय बुधु क्षते ॥ ८ ॥ स आहत्यावसि ह्यं यदुमान् पुरस्कृतं ॥ तच्च दत्त्वा रं
नमश्चक्रे श्वन्निः श्वपतये विभु ॥ ९ ॥ पानायमात्रमुच्छेपेत्तच्चैकपरितर्पणं ॥ यास्यंतः पुच्छसा
न्यागादपो देत्यशुभस्य मे ॥ १० ॥ तस्य तां करुणं वाचं निशम्य विपुलश्रमां ॥ कृपया नृशमं
तस्य इदमाहामृतं वचः ॥ ११ ॥ न कामयेहं मतिमीश्वरत् पुरा मरुधिषु क्रामपुनर्नवं वा
आर्त्तिं प्रपद्ये खिलदेहभाजमंतः स्थितो येन भावंत्यदुःखाः ॥ १२ ॥ सुत्रं तश्च मोगात्रपरिश्र
मश्च दैन्यं क्लमः शोकविषादमोहाः ॥ सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जंतोर्जिज्ञो विषो जावतजार्थ

णाम्ने ॥ १३ ॥ एवं प्रभाष्य पानायं श्रियमाणः पिपासया ॥ पुच्छसाया ददादारे नि सगकिरुणो
नृपः ॥ १४ ॥ तस्य त्रिभुवनाधीशः फलदाः फलमिच्छतां ॥ आत्मानं दर्शयि चक्रुर्मया विस्तु
र्विनिर्मिताः ॥ १५ ॥ सर्वे तेभ्यो नमस्कृत्य निःसंगो विगतस्पृहः ॥ वासुदेवे भगवति नमः ॥
चक्रे मनः परं ॥ १६ ॥ ईश्वरा जं वनं चिन्तं कुर्वन् नोन्यराधसः ॥ प्रायाः उरणमयी राजत्सु प्रव
त्प्रत्यजीयत ॥ १७ ॥ तस्य संगानुभावेन रंति देवानुवर्त्तिनः ॥ अभवन् योगिनः सर्वे नारा
यणपरायणाः ॥ १८ ॥ गगान्छित्तिस्ततो गार्ग्य क्षत्रा ब्रह्मस्य वनन्ति ॥ दुरितक्षयो महावीर्या
न्तस्य त्रय्यारुणिः कविः ॥ १९ ॥ पुच्छरारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिगताः ॥ बृहत्क्षत्रस्य पु
त्रा नृक्षस्ती यक्षस्तिना पुरं ॥ २० ॥ अजमीतो हि मातस्य पुरुमीतस्य हस्तिनः ॥ अजमीतस्य
वश्याः स्युः प्रियमेधादयो दिजा ॥ २१ ॥ अजमीता तद्वहदिषु तस्य पुत्रो बृहद्वतुः ॥ बृहत्का

यस्तत्तस्य पुत्र आसीत् जय प्रथः ॥ १२ ॥ तत्सु तो विशदस्तस्य सेन जित् स म जायता रुचि
स शो ह हनुः काश्यो वत्सश्च तत्सु ताः ॥ १३ ॥ रुचिराश्च सुतः पारः पृथु सेनस्तदात्मजः
पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रं शतं तनून् ॥ १४ ॥ सकृत्सांशुक कन्यायां ब्रह्म दत्त मजी जनत्
स्यो गी गवि नारायणां विषकृ सेन म धात सुतं ॥ १५ ॥ जै गीष व्योप दे शेन योग ते चं च कार ह ॥ उदक
सेन सु तस्तस्मात् रुद्रा दो वा ह दी ष वाः ॥ १६ ॥ य वी न रो धि मा हस्य कृ कृ ति मांस्तत्सु तः स्मृ
तः ॥ नामा शत धृ ति र्मस्य दृ द ने मिः सु पा र्श्व कृ तः ॥ १७ ॥ सु पा र्श्व ति सु म ति स्तस्य पु त्रः सं न ति मां
स्ततः ॥ रु नी हि रण्य ना ना द्यो योगं प्राप्य ज गौ म षट् ॥ १८ ॥ संहिता प्रा च्य साम्नां वै नी पो द्यु या पु धस्त
तः ॥ तस्य क्षेम्यः सु वी रो य सु वी र स्य रि पुं ज य ॥ त तो बृ ह्म रथो ना म ष्ट रु मा दो प्र जो न वा न् ॥ १९ ॥
न त्ति न्या म ज मी ह स्य नी लः शां ति सु त त्सु तः ॥ शां तोः सु शां ति स्तत्सु त्रः पु रु जो क सु तो न

वा न् ॥ २० ॥ न म्यश्चि स्त न यस्तस्य पंचा शत्सु रुद्रा दयः य वी न रो हृ ह र षः कां पि ल्यः सं ज यः सु
ताः ॥ २१ ॥ न म्यश्चिः प्रा ह पु त्रा मे पंचा नां र क्ष णा य हि वि ष या णा म ल मि मे इ ति पंचा ल सं जि
ताः ॥ २२ ॥ मु रु द्रा त् ब्र ह्म नि र्वृ त्तिं गे त्रं मी रु द्र स्य सं जि तं ॥ मि थु नं मु रु द्रा ना म्य हि वो दा सः पु मा
न रु द्र ॥ २३ ॥ अ ह ल्या क न्य का य स्यां श ना नं द सु गौ त मा त् ॥ तस्य सत्य धृ तिः पु त्रो ध नु र्वे
र वि शा र दः ॥ २४ ॥ शार द्वांस्तत्सु तो य स्मा दु र्व शी द र्श ना त् कि ज ॥ शार स्तं वे य त त्रे तो मि थु नं त
द न रु द्र ॥ २५ ॥ त दृ ष्टु रू प या ग ह्णा न रं त नु र्म ग यां च र न् रु पः कु मा रः कं न्या च षो ण प
च्य न व कृ प ॥ २६ ॥ इ ति श्री मा ग व ते म हा पु रा णे न व म स्कं धे न दु षो पा र्श्वे ने क विं शो ध्या
यः ॥ २७ ॥ श्री शु क उ वा च ॥ ॥ मि त्रा यु श्च दि वो दा सा त् स व न स्तत्सु तो न प ॥ सु दा सः सह
दे वो य सो म के जं तु ज न्म रु द्र ॥ २८ ॥ तस्य पु त्र शतं तेषां य वी या न दृ ष तः सु तः दु प हो षो प

भा.न.
५४

हा तस्य धृष्ट्युम्नादयः सुता ॥ १० ॥ धृष्ट्युम्नादयः केतुर्नाम्याः पंचालकाश्मे ॥ योजमादसुतो
 त्वन्यकक्षः संवरणस्ततः ॥ ११ ॥ तपत्यामर्यकं न्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरु ॥ परिहितुधनुर्जक्रुर्नि
 षधाश्वः कुरोः सुता ॥ १२ ॥ सुहोत्रो नृत्सुधनुषः च वनो यततः कृता ॥ वसुसस्योपरिचरो बृह
 द्रथमुखास्ततः ॥ १३ ॥ कुशां वमसप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्चेदिपा ॥ बृहद्रथात्कुशाग्रो नृत्सुधनुष
 नस्तस्य तत्सुतः ॥ १४ ॥ जज्ञे सत्यं डितो पत्यं पुष्यवांस्तत्सुतो जुहुः ॥ अन्यस्यां चापि नार्यायां शक
 जे दे बृहद्रथात् ॥ १५ ॥ ते मात्रावहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसंधिते ॥ जावजावेति क्रीडंत्या जरासंधो
 भवत्सुतः ॥ १६ ॥ ततश्च सह देवो नृत्सुधनुषोऽपि यक्षुतश्च वा ॥ परीक्षितं न पत्यो नृत्सुधनुषो नाम जा
 क्रवः ॥ १७ ॥ ततो विदूरथो तस्मात्सावर्नो मस्ततो भवत् ॥ जयसे नस्तत्तनयो राधिको तोयुतो त्व
 नृत्सुधनुषः ॥ १८ ॥ ततश्च क्रोधेनस्तस्माद्देवातिथि रमुष्य च ॥ रुष्यस्तस्य दिजापो नृत्सुधनुषो पस्तस्य च

48

अजः॥१॥ देवापि शान्तनु सस्यवाक्का क इति चात्मजाः॥ पितृराज्यं परित्यज्य देवापि सुवनं
गतः॥२॥ अभवच्छंतनुराजा प्राकर्महाभिषंसंज्ञितः ययंक राभ्यां स्पृशति जा संघौ वनमेति
मः॥३॥ शांतिं प्राप्नोति चैवाभ्यां कर्मण ते न शान्तनुः समाश्वादशतप्राज्येन ववर्ष द्वाविधुः
॥४॥ शान्तनु ब्रह्मिणे रुक्तः परिवेत्ता त्वमग्रमुक् राज्ञं देत्यया जाया अपुराष्ट विद्वयो॥५॥
एवमुक्तो द्विजै ज्येष्ठं छंदयामास सो ब्रवीत् तन्मंत्रिप्रहितैः विप्रैर्वेदादिब्रंशितो गिरा॥६॥
वेदवादातिवादान्न वै तदा देवो ववर्ष ह देवापि योगिमास्थाय कजापत्रा ममास्थि स्थितः
॥७॥ सोमवंशे कजौ नष्टेरुता दौ स्थापयिष्यति वाक्का का त्सो मदन्नो भूत् नृरि नृरिश्रवा
स्ततः॥८॥ राजश्च शान्तनोरसीङ्गायां भाग्यरात्मवान् सर्वधर्मविदां श्रेष्ठे महाभागवतः
कविः॥९॥ वीरसूत्या यणीयेन रामोऽपि युधि तोषितः शान्तनो दक्षिकं न्यायां जसे चित्रांगदः

भा.न.
५५

सुतः ॥ १२५ ॥ विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना वित्रांगरोहतः ॥ यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हि
रेः कजाः ॥ १२६ ॥ वेदउत्तो मुनिः रुद्रो यतो ह मिदमध्यगां हि त्वास्तु शिष्यान्पै जादा न्न गवान्
बादरायणः ॥ १२७ ॥ मत्तं पुत्राय शंताय परं गुत्पमिदं जगौ ॥ विचित्रवीर्येणो वाहका शिरज सुतेर्व
जात् ॥ १२८ ॥ स्वयं वरादुपाताते अंवि कां बाजिके शुभे ॥ तयोरासक्तं हृदयो गृहीतो यश्चरणमृतः
॥ १२९ ॥ क्षेत्रे प्रजस्य वै भ्रातु मात्रो को वादरायणः ॥ धृतराष्ट्रं च पांडुं च विदुरं चाप्यजीजन
त् ॥ १३० ॥ गंधार्थं धितराष्ट्रस्य जते पुत्रशतं नृपा ॥ ततैत्रदुये धिनो ज्येष्ठो दुः शान्ता चापि कंभ्यका
॥ १३१ ॥ ज्ञापानैः पुनरुद्धस्य पांडोः कुंत्यां महारथाः ॥ जाता धर्मानि जेद्रेभ्यो युधिष्ठिरसुखास्त्रया
॥ १३२ ॥ नकुलः सहदेवश्च माघानास त्पदस्तयौ ॥ प्रोपद्यां पचपंचमः पुत्रास्तेऽपि तरो भवन्
॥ १३३ ॥ युधिष्ठिरश्च प्रतिविंध्यः श्रुतसेनो व को दरात् ॥ अर्जुना छुतका सुनिशितानी कस्तुना

५५

कुलिः ॥ १३४ ॥ सहदेवसुतो राजंछुतकर्मास्तथापरो ॥ युधिष्ठिरस्तु पौरव्यां देवकोथघरोत्तच ॥ ३०
मामसेनादितुं बायां कात्यां सर्वगतस्ततः ॥ सहदेवात्सुहोत्रं तु विजयास्तपावती ॥ करेणुम
त्यां नकुलो निरमित्रं तथार्जुनः ॥ ३१ ॥ दरावंतमुत्तरप्या वै सुतायां वभ्रुवाहनं ॥ मणि परपतेः
सोपितत्सु त्रपुत्रिका सुतः ॥ ३२ ॥ तव तात सुभद्रायां ममिमन्युरजायत ॥ सर्वातिरथ जि
हीरुत्तरायां ततो भवान् ॥ ३३ ॥ परिक्षीणेषु कुरुषु दौरोः ब्रह्मास्त्र ते जसा ॥ त्वंचक्रुः प्रातु
भावेन सजीवो मोचितो न कान् ॥ ३४ ॥ तवे मेतनया स्तात जनमेजय पूर्वकाः ॥ श्रुतसेनो मा
मसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ ३५ ॥ जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकान्निधनं गतं ॥ सप्यन्
वै सप्ययागाग्रो स होष्यति रुषा न्वितः ॥ ३६ ॥ काद्रवेयं पुरे धायतु रंतुरगमेधया ॥ समंतात्
दृष्टिं सर्वान्ति त्वाय स्यति चाध्वरैः ॥ ३७ ॥ तस्य पुत्रः शतानी कोयात्तवत्त्वा त्रयी पठन्

भा. न.
५६

अस्वत्तानं क्रियात्तानं शौनकादपरमेष्ठ्यति ॥३८॥ सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमे
धजः ॥ असीमरुद्रस्तस्यापि नेमिचक्रस्तुतस्तुतः ॥३९॥ राजा कयेक तेन या कौशां व्यासाधु
वत्स्यति ॥ उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मान्नकविरथः सुतः ॥४०॥ तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य सुवेणो
षमहीयति ॥ सुनीयस्तस्य भवितान्न च क्षुर्यत्सुखी नरः ॥४१॥ परिप्रवः सुतस्तस्मान्मेधा
वी सुतयात्मजः नपंजयस्ततो दुर्वृत्तिमिः सस्माज्जनिष्यति ॥४२॥ निमेः बृहद्रथस्तस्माच्च
तानीकः सुदासजः शतानीका दुर्दमनस्तस्यापत्यं बही नरः ॥४३॥ देव्याणि निमित्तस्य
क्षेमको भवितान्न पब्रह्म सत्रस्य वंशो यं प्रोक्तो देवर्षि सकृत् ॥ क्षेमकं प्राप्य राजानं सं
स्थां प्राप्स्यति वै कजौ ॥४४॥ अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते ॥ भवितारो देवस्य
माकर्त्तारि त्रिभुतश्रवाः ॥४५॥ ततो युता युस्तस्यापि निरमित्रो यतस्तुतः सुनक्षत्रः सु

५६

नक्षत्रात् बृहत्सेनोय कर्मजित् ॥४६॥ ततः सतं जयादिप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति ॥ क्षेमोय
सुव्रतस्तस्माच्चर्मसत्रः समस्ततः ॥४७॥ युमत्सेनोय सुमतिः सुवज्जो जनिता ततः ॥ सुनी
यः सत्यजिदथ विम्वजिद्यत्रिपुंजयः ॥४८॥ बार्हद्रथाश्च नृपाः जामायाः साहस्रवत्सरं त
तः परंतु ये मायाः वा दशो वच्मि ते तद्य ॥४९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे दि
वोदासीये द्वाविंशोऽध्यायः ॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अर्जुनोः समानरश्च सुः परोक्षस्य त्रयः सु
ताः ॥ समानरात्काञ्चनरः संजयस्तस्तुतस्ततः ॥१॥ जन्मेजयस्तस्य पुत्रो महाशीलो महा
मनाः ॥ उशीनरसिति सुश्रमहामनसश्चात्मजौ ॥२॥ शिविवर्नः शमिर्दक्षश्च त्वारोशी न
रात्मजा ॥ वृषादर्भः सुवीरश्च मद्रः कैकेयश्चात्मजा ॥३॥ शिवेश्वत्वार एवासन्नतितिक्षौ
अउशद्रथः ॥ ततो हेमोय सुतपावलिः सुतपसो नवत् ॥४॥ अंगवंगकलिङ्गाद्याः सुत्तपुं

जा.न.
५७

द्वो धर्मसंज्ञिताः। जतिरेदीर्घतिमसो वलेः सेत्रैर्महाक्षितः॥५॥ चक्रुः स्वनाम्ना विषयान् यदुमा
नृपान्यकांश्चते। खनयानो गतो जज्ञे तस्माद्वि विरथयस्ततः॥६॥ सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्र
रथो यजः रोमपादरितिरव्यातस्तस्मै दशरथः सरवाशांतां स्वकं न्यां प्राय उदृष्य प्रंग उवाह
तां॥७॥ देवे वर्षति यं रामा आनित्युर्हरिणी सुतं॥ माघसंगीतवादित्रैर्विभ्रमालिंगनादङ्गैः
॥८॥ सतुराज्ञो न यत्पस्य निरूप्येष्टि मरुत्वतः प्रजाम दाह दशरथो मे न लेने प्रजः प्रजाः॥९॥ च
तुरंगो रोमपादादृषुः नास सुत सुत॥ बृहद्रथो बृहत्कञ्चिद् ब्रानुश्चत सुताः॥१०॥ आ
द्यात् बृहन्मनास्तस्मा ज्ञाय यत्र उदाकृतः॥ विजयस्तस्य सं नृत्यो ततो धतिर जायत॥११॥
ततो ध तव तस्तस्य सत्कर्म धिरथस्ततः॥ यो सौ गंगा तटे क्रीडन्मंजुषां तर्गतं शिखं॥१२॥ कुं
त्याप विष्कानानमनपत्यो करोत्सुतं॥ वृषसेनः सुतस्तस्य कर्त्तव्यं जगती पते॥१३॥

५७

दुत्योश्चतनयो बभूवुसे तु सस्यात्मजस्ततः आरब्धस्तस्य गंधारस्तस्य शर्मस्ततो धतः॥१४॥ ध
तस्य दुर्मदस्तस्मात्प्रचेताश्च प्रचेतनः स्नेहाधिपतयो नृवनुदाचादिशिमाश्रिताः॥१५॥ तुर्व
सोश्च सुतो वक्रिर्वक्त्रे नमो य नानुमान्॥ त्रिभानुस्तत्सुतो स्यापिकरं धम उदारधीः॥१६॥ मरु
तस्तत्सुतो पुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत्॥ दुर्कंतः स्वपुत्रं मे जे स्वयं साम्राज्यकार्मुकिः॥१७॥ य
याते ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं न रर्षभ॥ वरुणामि महापुण्यं सर्वपापहरं नृणाम्॥१८॥ यदोर्वंशं
नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ यत्रावतीर्णो भगवान्परमात्मानं राकृतिः॥१९॥ यदोः सह
स्वजितक्रोधानलोरिपुरिति श्रुतेः॥ चत्वारः सूनवस्तत्र शतजितप्रथमात्मजः॥२०॥ महा
हयो तेणु हयो दैहयश्चेति तत्सुताः॥ धर्मस्तु हे हयश्च सुतो नेत्रः कुंतेः पिता ततः॥२१॥ सोह
जिरभव कुंतेर्महिषान्नममेनकः कृतवीर्यः॥ कृताग्निः कृतवमचिरुतौ जायनका

॥ दुर्मदो भद्रसेन अध्वनकः

भा.न.
५८

त्मजाः॥२२॥अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेषु श्रेष्ठो भवतु॥ दत्तात्रेयात् हरिं शत्रुघ्नं प्राप्य योग
महागुणः॥२३॥ननु नृनं कर्तुं वीर्यस्य गतिं यास्यति पार्थिवः॥ अत्र दानं तपो योगश्च तवीर्य
जयादिभिः॥२४॥पंचाशीति सहस्राणि त्वया हतवज्रः समाः॥ अत्र नष्टं विजयं स्मरणा बुभुजे
सय्यषट् वसुः॥२५॥तस्य पुत्रसहस्रेषु पंचैवैर्विरिता मध्ये॥ जयध्वजः शूरसेनो वृषभो म
धु रुक्मिणः॥२६॥जयध्वजात् ताजं जंघस्य पुत्रशतं त्वनन्तरं॥ सत्रं यत् ताजं जंघारयं मौ
र्वतेनोपसंहरतं॥२७॥तेषां ज्येष्ठो वातिहोत्रो वृद्धिः श्रेष्ठोः मधोः स्मृतः॥ तस्य पुत्रशतं वा
सीत् वृद्धिः ज्येष्ठपतः कुलं॥२८॥माधवा वृद्ध्या राजन्या दवाश्चेति संज्ञिताः॥ यदुपुत्र
स्य च कोष्ठोः पुत्रो वृजिनवांसतः॥२९॥माहिस्ततो दशैकुर्वन्तस्य चित्ररथस्ततः॥ शश
विंदुर्महायोगी महाभोजो महानन्तरं॥३०॥चतुर्दशमहारत्नश्च कवचं पराजितः॥त

५८

स्य पत्नी सहस्राणां दशानां सुमहायशाः॥३१॥दशजस्य सहस्राणि पुत्राणां तासु जीज
नन्तरं॥ तेषां तु षट्प्रधानानां दृष्टुं श्रवणं आत्मजः॥ धर्मो नामो शानास्तस्य हयमेधरातस्य
यादुः॥३२॥तत्सु तौरुचकस्तस्य पंचाशन्नात्मजाः॥ अणुपुरुजित् रूक्मरूक्मेषु दृष्टुं ज्याम
घसंज्ञितः॥३३॥ज्यामघस्त्वप्रजोप्यम्यां प्राप्यं शौच्यापतिर्भयात्॥ नाविंदत् शत्रुं न वना
त् गोज्यां कंन्यामहार्षीत्॥३४॥रथस्यां तां निराश्या दशौ व्यापतिर्ममर्षिता॥ केयंकुहक
मन्थानं रथमारोपितेति वै॥३५॥सुषातवेत्यभिहिते स्मयंती पतिमब्रवीत्॥ अहं वंध्या
सपत्नी वस्तुषामेयुज्यते कथं॥३६॥जनयिष्यसि यं राक्षितस्ये ममुपयुज्यते॥ अन्वमोहं
ततश्चिंशे देवाः पितर एव च॥३७॥शौच्या गर्भमिधात्काले कुमारं सुषुवे सुतं॥ सविदम
रतिप्रोक्तो उपमेमे सुषांसतो॥३८॥इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे दि

ना.न. ५० वीरसाये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यां विदने जिनयनपुत्रो नाम्ना
 कुशकथो ततोपरे मपादं च विदने कुलनंदनं ॥ १ ॥ रोमपादसुतोः बभ्रुर्वभ्रोरुतिरजा
 यत ॥ कुशिकस्तसुतस्तस्मात् चेदिचेद्यादयो नृपाः ॥ २ ॥ कथस्य कुंतिः पुत्रो भूवृक्षस्त
 स्याथ निर्वृतिः ॥ ततो दृशा हे निम्ना भूतस्तस्य भ्यो मसुतस्ततः ॥ ३ ॥ जामतो विकृतिस्तस्य य
 स्य नाम रथः सुतः ॥ ततो नवरथोः पुत्रो जातो दशरथस्ततः ॥ ४ ॥ करं भिनः शनेः पुत्रो देव
 रातस्तदात्मजः ॥ देव सत्रस्ततस्तस्य मधुः कुरुवशादनु ॥ ५ ॥ पुरुहोत्रस्त्व नोः पुत्रस्तस्यायुः
 सात्वतस्ततः ॥ भजमानो भजिर्द्विद्विदेवो वृधो धकः ॥ ६ ॥ सात्वतस्य सुताः संसमहाभो
 ज्यश्चमारिषः ॥ भजमानस्य निम्नोऽपिः किं किं लो धृतिरेव च ॥ ७ ॥ एकस्यामात्मजाः पत्न्या
 मन्यस्यां च त्रयः सुताः ॥ शतजिह्वसहस्राजिदपुताजिदिति प्रभो ॥ ८ ॥ बभ्रुः देवा वधसुत

सयोः श्लोकोपतं त्यमुं ॥ यथैव शृणु मोदरात् संपश्यामस्तथां तिकात् ॥ ९ ॥ बभ्रुः श्रेष्ठो मनु
 ष्याणां देवैर्देवा वधः समः पुरुषाः पंचषष्टिश्च षट्सहस्राणि चाष्टक ॥ १० ॥ ये मनु त्वमनु
 प्राप्तावभ्रोः देवा वृधादपि ॥ महाभोजोऽपि धमत्मा भोजा आसंस्तदन्वये ॥ ११ ॥ वृष्टेः सुमि
 त्रः पुत्रो नृद्युधाजिह्वपरंतप शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नो ॥ नृदनमित्रतः ॥ १२ ॥ सत्राजितः
 प्रसेनश्च निम्नस्यायासदुसुतो ॥ अनिमित्रसुतो योन्यः शिनिस्तस्यायसत्यकः ॥ १३ ॥ पुपुधा
 नः सात्यकिर्वैजयस्तस्य कुलिस्ततः कुणेर्युगंधरः पुत्रः शौनेयारितिकीर्तिताः ॥ १४ ॥ पु
 गंधरेन मित्रश्च वृष्टिः पुत्रो परस्ततः श्रफत्कश्चित्ररथश्चैव गांदिन्यां दुश्च फत्कतः
 १५ ॥ अक्रूरप्रमुखा आसन्नपुत्रा द्वादश विश्रुताः ॥ आसंगः सारमेयश्च मरुदुरो मरुदुवि
 जिरिः ॥ धर्मवधः सुकर्मचक्षेत्रो येशोरिमर्दनः ॥ १६ ॥ ब्राह्मणो गंधमादश्च प्रतिवाहुश्च द

भा. न.
६०

दशः तेषां स्वसासु चारण्याव कूरस्य सुतावपि ॥ १५ ॥ देववानुपदेवश्च तथा वित्रयात्मजः ॥ १६ ॥
पुः विदूरथायाश्च बहवो हस्तिनंदनाः ॥ १७ ॥ कुरुगे न जमानश्च शुचिः कंबलवर्हिषः ॥ कुरुस्य
सुतो वस्तिर्विजो मातनयस्ततः ॥ १८ ॥ कपोतरो मातस्यानुः सखायस्य चतुर्वरुः ॥ अंधकोदु
दुनिस्तस्य हरिद्योतः पुनर्वसुः ॥ १९ ॥ तस्याहुकश्चाहुका च कन्या चैवाहुकात्मजौ ॥ देवकश्चो
प्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥ २० ॥ देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्धनः ॥ तेषां स्वसारः स
सासन्धनदेवा दयो नृपः ॥ २१ ॥ शान्तिदेवो पदेवा च श्रीः श्रीदेवा देव रक्षिताः ॥ सहदेव देवका
च वसुदेव रुवारताः ॥ २२ ॥ कंसः सुनामान्ययोधः कंकः शंकुः सुहस्तया ॥ राष्ट्रपा जोयवृष्टिश्च
दुष्टिमानौ यसेनयः ॥ २३ ॥ कंसा कंसवती कंका सुरनरगृपालिकाः ॥ उग्रसेन दुहितरो वसु
देवानुजस्त्रियः ॥ २४ ॥ शूरो विदूरथादासीत् न जमानः सुतस्ततः ॥ सिनिस्तस्यात्स यं भोजो

६०

हृष्टीकस्तुतो मतः ॥ २५ ॥ देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः ॥ देवमोदस्य शूरस्य
शूरस्य मारिषानामपन्नमत् ॥ २६ ॥ सतस्यां जनयामास दशपुत्रानकल्मषान् ॥ वसुदे
वंसुदेवं च देवश्च वसमानकं ॥ २७ ॥ संजयं श्यामकं कंकं शमीकं वसकं वृकं ॥ देवदुंदुभ
योनेर्दुरानकायस्य जन्मनि ॥ २८ ॥ वसुदेवं हरेः स्यान्न वदंत्या न कदुंदुभिः ॥ एषा च श्रुत देवा
च श्रुत कान्तिः श्रुत श्रवाः ॥ २९ ॥ राजाधिदेवा चैतेषां भगिन्यः पंचकन्यकाः ॥ कुंतेः सरयुः
पिता शूरोत्यपुत्रस्य सुतामदात् ॥ ३० ॥ सा यदुर्वसिमो विद्यां देवहूतां प्रतोषितान् ॥ तस्या
वीर्यपरा शार्पमातुहावरविंशुचिः ॥ ३१ ॥ तदेवोपागतं देवं वास्य विस्मितमानसा ॥ प्रत्य
यार्थं प्रयुक्ता मे पाहि देव क्षमस्व मे ॥ ३२ ॥ अमोघं दर्शनं देवि आधत्से त्वयि चात्मजं ॥ यो
नियधान दुष्येत कच्छादि ते सुमध्यमे ॥ ३३ ॥ इति तस्यां स आधाय गमैर्यो दिवंगतः स

भा० न०

६१

द्यः कुमारसंज जे द्वितीय इव नास्कर ॥ ३५ ॥ तस्मात्त्यजनरातो ये रुद्धा लोका म्यविन्यता
प्रपितामहस्तामुवाह पांडुः वै सत्यविक्रमा ॥ ३६ ॥ श्रुतदेवांतु कारुषोर दशमसि मयहीन
मस्यामनतरं तव क्रूरपिशसो रितेः सुत ॥ ३७ ॥ कैकेयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकार्त्तिकमविंदता सं
तर्हनादयस्तस्यां पंचासदकैकयाः सुता ॥ ३८ ॥ राजाधिदेव्यामावंत्यौ जयसे नो जनि एह ॥ र
मघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत ॥ ३९ ॥ शिशुपालमुतस्तस्याः कथितस्तव संभव ॥ दे
वनागस्य कंसायां चित्रकेतु बहद्वज्रौ ॥ ४० ॥ कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा ॥ कं
कायामानकात् जाताः सत्यजित्पुरुजित् तथा ॥ ४१ ॥ संजयो गृध्राणां च वृषदुर्मर्षणादि
कान् हरिकेशादिरण्याक्षौ शूरदम्यां च त्रयामका ॥ ४२ ॥ मिश्रकेश्यामशरसि वृकादी
नवत्सकस्तथा ॥ तस्य पुष्करराजो नरदुर्वारिणां वृक आदधौ ॥ ४३ ॥ सुमित्राजुनपाजा

६२

हीनशमीकात्रुमुदामिनी ॥ कंकश्रुकरिकायां वैरुतधामा जयावपि ॥ ४४ ॥ पौरवीरोहिणी भ
द्रा मदिगलोचना इजा ॥ देवकी प्रमुखा आसदपत्य आनकदुंदुमे ॥ ४५ ॥ वज्रगदंसारणं च दु
र्महं विपुलं क्रवं वसुदेवसुरोहिण्यां कृतादीनुदपादयन् ॥ ४६ ॥ सुभद्रो भद्रबाहश्च दुर्महो
भद्र एव च ॥ पौरव्यास्तनया ह्येते नृताद्या द्वादशा भवन् ॥ ४७ ॥ नंदोपनंदकृतकशूरगद्यमदि
रात्मजा ॥ कौशल्याकेशिनं त्वेकमसूतजजनंदनं ॥ ४८ ॥ श्रेचनायामतो जाता हस्तहेमांगराद
य ॥ इजाया मुरुवल्की हीनयदुसुम्या नजी जनता ॥ ४९ ॥ विष्टो घतदेवायामेक आनकदुंदुमे
॥ शान्तिदेवात्मजाराज नृश्रमप्रतिश्रुतादयः ॥ ५० ॥ राजानः कल्पवशाद्या उपदेवा सुता दश
तनुहंसमुवंशायाः श्रीदेवायास्तुष्टसुता ॥ ५१ ॥ देवरक्षितया नव्या नवचात्रगदादयः ॥ व
सुदेवः सुतानष्टा वादधंसहदेवया ॥ ५२ ॥ पुरुविश्रुतसुर्यास्तुसासातधर्मो विस्निवा ॥ वसु

भा.न.
६२

देवस्तु देवतामष्टपुत्रानजीजनत् ॥५३॥ कार्त्तिकमंतं सुखे लं च न प्रसेन मुदार धीः ॥ कुरु संम
हं न भू संकषणं महा श्वरं ॥५४॥ अष्टमस्तु तयो रसी तस्वयमेव हरिः किं न सुभद्रा च महा
भागा तव राजदपिता महा ॥५५॥ पदाय देह धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पापानः ॥ तदा तु भगवा
नीशरात्मानं सज्जते हरि ॥५६॥ तस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महापते ॥ आत्ममायां वि
नेशस्य परस्य प्रपुमात्मनः ॥५७॥ यन्माया चेष्टितं पुंसः स्थितुं त्यक्त्यया यदि अनुग्रहस्त
न्नित्ते रात्मजा भवचेष्टते ॥५८॥ असौ हिणी न संपति मि रसुरैर्न पलांठ नैः ॥ युव आक्रम्य
माणया अभार औया कृतोद्यमः ॥५९॥ कर्मणि परिमेषानि मनसापि सुरेश्वरैः ॥ सह संक
षणं च केन गवान् मधुसूदन ॥६०॥ कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमो दुर्ग ॥ अनुग्रहा
य न कानां सुखं व्यतनोद्यत ॥६१॥ मस्मिन् सकल पापेषु शत स्तीर्णवरे स कृतः ॥ श्रीत्रांज

लिरुपसृज्य धुते कर्मवासनां ॥६२॥ नोजवृद्धं कर्मधुशूरसेन दशाहकैः श्लाघनीये हित ॥
राश्वर कुरु संजय पांडुभिः ॥६३॥ त्विधस्मितेक्षितो हारैर्वर्त्मिन्मजीजया ॥ नृलोकं रमया
मासमभ्यासि वांगरस्यया ॥६४॥ यस्याननं मकरकुंडलचारु कर्णभ्राजत्कपोलमुनगंस
विलासदासं ॥ नित्योत्सवं न तत्तुः दक्षिणिः पावंत्यो नायो निराश्वमुदिताः कुपितानि मे श्व
॥६५॥ जातो गतः पितृगृहात् व्रजमेधितार्थे हत्वारिष्टु न सुतशतानि कृतोरुदारः ॥ उत्पाद्यते
बुधुरुयः कतुभिः समीते आत्मानमात्मनि गमं प्रयै नृजनेषु ॥६६॥ श्रद्धाः सवैरुत्तरं स
पयत् कुरुणामंतः समुत्थ कलिना युधि नृपचम्ब ॥ दृष्ट्वा विभूय विजये जयमुविद्युष्य
प्रोचोद्य वायच परं समगा तस्वधाम ॥६७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे य
दुवंशवर्णने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ समाप्तो नवमस्कंधः समाप्तः ॥ ९॥ श्रीरक्त

भा.सू.
६३।

राम
६३।

भा. २. २.
१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ राजोवाच ॥ कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः
राज्ञो चोभयवंशानां चरितं परमाद्भुतं ॥ १ ॥ यदोश्च धर्मशीलस्य नितरं मुनिसत्तम ॥ त
त्रांशेनावतीर्षस्य विष्णोर्वीर्याणि शंसन ॥ २ ॥ अवतीर्य यदोर्वंशो भगवान् भूतभाव
न ॥ कृतवान्यानि विश्वात्मातानि नो वद विस्तारत ॥ ३ ॥ निवृत्ततर्षैरुपगीयमाना ज्वो
षधाच्छोत्रमनो निरामात् ॥ कउत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान् विरज्येत विनायक
प्रात् ॥ ४ ॥ पितामहामे समरे मरंजयेद्देवव्रतायातिरथैस्तिमिगिलैः ॥ दुरत्ययं कौ
रवसैन्यसागरं कृत्वा तरन्वत्सपदं समयत्सवा ॥ ५ ॥ द्रोणपुत्रविष्णुमिदं मरुगं संता
नवीजं कुरुपांडवानां ॥ नृगोपकुक्षिं गत आत्तचक्रौ मातुश्च मेयः शरणं गतायाः
॥ ६ ॥ वीर्याणि तस्यास्त्रिजदेहनाजामंतर्बहिः पुरुषकाजरूपैः ॥ प्रयच्छतो मृत्यु

मुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ ७ ॥ रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः संकर्ष
णस्त्वया ॥ देवकागर्भसंबंधः कुतो देहांतरं विना ॥ ८ ॥ कस्मान्मुकुंदो भगवान्पितुर्गे
हाद्रजंगत ॥ कृत्वा संतातिभिः सार्धं कृतवान्सात्वतां पतिः ॥ ९ ॥ व्रजे वसन् किमक
रोन्मधुपुण्यांच केशव ॥ भ्रातरं चावधीकं संमातुरघातदर्हणं ॥ १० ॥ दिहं मातुषमा
श्रित्य कति वर्षाणि दृष्टिभिः मधुपुण्यां महावात्सीपत्यः कत्यभवन्प्रभो ॥ ११ ॥
एतदत्यत्र सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितं ॥ वक्तुमर्हसि सर्वतश्च दधानाय विस्तृतं ॥ १२ ॥
नैषाति दुःसहा क्षुन्मां त्यक्तो दमपि बाधतेऽपि वतं त्वन्पुत्रं नो जस्युतं हरिकथाभ्र
तं ॥ १३ ॥ सत उवाच ॥ ॥ एनं निशम्य नृगुनंदन साधुवाटं वैयासकिः स भगवा
नथ विष्णुगतं ॥ प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत नागवत्प्र

आ.र.प्र.

धानः॥१४॥॥श्रीशुक उवाच॥॥सम्यग्भवसिताबुद्धिस्तवराजर्षिसत्तम॥वासुदेवकथायां
तेयज्जातानैष्ठिकीरुति॥१५॥वासुदेवकथाप्रश्नःपुरुषांस्त्रीन्युनातिहिवक्तरं प्रष्ठकं श्रोतुं
स्तत्याहमल्लिजं यथा॥१६॥भूमिर्दृष्टिर्दृष्ट्या जदेत्यानीकशतायुतैः॥आक्रांताभूरिभारेण
ब्रह्माणंशरणंययौ॥१७॥गोमर्त्वाश्रमुखीखिन्नाक्रंदंतीकरुणंविनोः॥उपस्थितांतिके
तस्मैवमनंस्वमनोचत॥१८॥ब्रह्मातदुपधायापिसहदेवैस्तयासह॥जगामसत्रिनयन
स्तीरंसीरपयोनिधेः॥१९॥तत्रगत्वाजगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिं पुरुषं पुरुषसूक्तेनोत्
पतस्येसमाहितः॥२०॥गिरं समाधौ गगने समीरितां निशाम्य वेधास्त्रिदशानुवाच हागां
पौरुषां मे शृणुतामराधुनिर्विधीयतामाश्रुतयैवमाचिरं॥२१॥पुरैवपुंसावधत्तो धरा
ज्वरेन वदिरं शैयदुष्टं जन्यतां सयावदुद्यमिरमीश्वरे श्वरः स्वकालशक्ताक्षपयं

元

2

[illegible]

भा. २. २.
४

रूपणापुत्रिकोपमाहंतुं नार्हसिकल्याणां मिमांसेरीनवत्सजा ॥ ४६ ॥ शुक्र उवाच ॥ एवं
ससामग्निर्भेदैर्बोधमानोपिरारुणा ॥ नन्मवर्त्तत कौरव्यपुरुषाराननुव्रतः ॥ ४७ ॥ निर्व
धंतस्य तं ज्ञात्वा विविंश्या न कदुंदुभिः ॥ प्राप्तं कालं प्रतियोदुमिदं तत्रान्वपद्यत ॥ ४८ ॥
मृत्युर्बुद्धिमतापोतोभ्यावबुद्धिबलोरयं यद्यसौ न निवर्त्तत नापराधोस्ति देहिनः
॥ ४९ ॥ आराय मृत्यवे पुत्रान्मोचयेत् रूपणामिमां सुतामेपरिजायेरन्मृत्युर्वनिमि
येत चेत् ॥ ५० ॥ विपर्ययो वा किं न स्यात् कति धातुर्दुरत्यया ॥ उपस्थितो निवर्त्तत निवृत्तः
पुनरप्यतेत् ॥ ५१ ॥ अनेर्यथा हारुवियोगयोगयोरदृष्टतो यन्न निमित्तमस्ति ॥ एवं हि जं
तोरपि दुर्विनायः शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥ ५२ ॥ एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनि द
र्शनं ॥ पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरःसरं ॥ ५३ ॥ प्रसन्नवदनं भोजनं संनिरप

भा. २.

त्रयं ॥ मनसा द्रव्यमानेन विहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ ॥ वसुदेव उवाच ॥ ॥ न चास्यास्ते न
यं सोम्य यक्षोहा शरीरवाक् पुत्रान्ममर्पयिष्ये स्या यतस्ते मयमुत्थितं ॥ ५५ ॥ शुक्र उवा
च ॥ स्वसुर्वधानि वदते कंससदा कसारवित् ॥ वसुदेवोऽपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशत्
हं ॥ ५६ ॥ अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता पुत्रान्मसुष्टुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्स
रं ॥ ५७ ॥ कान्तिमंतं प्रथमं जं कंसायान कदुंदुभिः ॥ अप्ययामास कछेण सो न तारति
विक्रजः ॥ ५८ ॥ किंदुः सहं तु साधूनां विदुषां किमपेक्षितं किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं
किं धृतात्मनां ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वा समत्वं तच्छोरेः सत्ये चैव मवस्थितिं ॥ कंसस्तुष्टमना राजन् प्र
हसन्निदमब्रवीत् ॥ ६० ॥ प्रतियातु कुमारीयं न त्वस्मादस्ति मे नयं ॥ अष्टमाशुवयोग
नन्मृत्युर्मे विहितः किल ॥ ६१ ॥ तथेति सुतमादाय ययावान कदुंदुभिः ॥ नात्स नंदत

श. २. ५

वाक्यमसतोऽविजितात्मना ॥ ईशं नराद्यायेत्र जे गोपाया आमी पांच योषिता ॥ वृद्धयो
वसुदेवाद्या देवकाद्या यदुस्त्रिया ॥ ईशं सर्वे वेदेवता प्राया उन्नयोरपि भारत जात
यो बंधु सुहृदो ये च कंस मनुव्रता ॥ ईशं एतत्कंसाय भगवान्नराशं सायेत्यनार
दा ॥ भूमेर्भारियमाणानां दैत्यानां तव वधोद्यमं ॥ ईशं कृषेर्विनिर्गमे कंसो यदून्मत्वा
सुरा निति ॥ देवकागर्भसंभूतं विष्णुं च सवधं प्रति ॥ ईशं देवकी वसुदेवं च निगत्य
निगडैर्हो जातं जातमहं न्युत्रं तयोरजनशंकया ॥ ईशं मातरं पितरं त्नाहं स्ववंश
सुहृदस्तथा ॥ घ्नंति ह्यसुतपो जुब्धारा जानः प्रायशो भुवि ॥ ईशं आत्मानमिह संजातं जा
नन् प्राविष्णुना हतं हतं ॥ महासुरं कालनेमिं यदुमिः स व्यरुध्यत ॥ ईशं उग्रसेनं
च पितरं यदुभोजांधकाधिपं ॥ स्वयं निगत्य वसुदेवं प्रसेनान्महाखलः ॥ ७॥ ॥ ५

ति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे कृष्णवतारोपक्रमे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ १ ॥ प्रजं बबकचाणूररणा वत्तमिहाशनैः ॥ मुष्टिकारिषु द्विविदपूत
नाके श्रीधेतुके ॥ १ ॥ अन्यैश्चासुरभूपाजैर्बाणिमौमादिभिर्युत ॥ यदूनां करनंचक्रे
बलीमागधसंश्रया ॥ २ ॥ ते पीडितानि विविशुः कुरुपांचालकैकया च ॥ शाल्वान् विद
नान्निषधान् विदेहान् कोशजानपि ॥ ३ ॥ एकेतमनुरंधानास्ततयः पयुषासते ॥ हते
सुषुप्तबालेषु देवका औग्रसेनिना ॥ ४ ॥ सप्तमो वैष्णवं धाम यमनंतं प्रचक्षते ग
त्रे बभूव देवका हर्षशोकविवर्धन ॥ ५ ॥ भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं
त्रयं यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥ ६ ॥ गच्छ देवि ब्रजं नंद्रे गोपगोत्रि
रजंकृतं रोहिणी वसुदेवस्य भायस्तेनंदगोकुले ॥ ७ ॥ अन्याश्च कंससंविद्याविधरेषु

ना-रि-पु
६

वसंतिहि॥ अदेवकाजतरेगर्भे शेषासंधाममामकं तत्संनिहृष्यरोहिण्या उदरे संनि
वेशया॥ अथाहमंशभागेन देवकाः पुत्रतां शुभे प्राप्यामितं यशोरायां नंदपत्न्या न
विष्यसि॥ अर्चिष्यंति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरे श्वरा॥ धूपोपहारवलिभिः सर्वका
मवरप्रदं॥ १०॥ नामधेयानि कुर्वंति स्थानानि च न राशुवि॥ दुर्गेति नदकाजीति विज
यावैष्णवीति वा॥ ११॥ कुमुदाचंडिका कृष्णामाधवी कन्यकेति च॥ मायानारायणी शा
नाशारहेत्यं विकेति च॥ १२॥ गर्भसंकर्षणान्तं वै प्रादुः संकर्षणं शुवि रामेति लो
करमणा दत्तं वज्रवदुच्छयात्॥ १३॥ संदिष्टे वं न गवता तथेत्योमिति तद्वचः॥ प्रति
गत्त्यपरिक्रम्य गंगतानन्त्याकरोत्॥ १४॥ गर्भे प्रणीते देवका रोहिणी योगनि
द्रया॥ अहो विसंसितो गर्भ इति पौराविचुक्रुशु॥ १५॥ न गवानपि विश्वात्मानका

नाम नयंकर॥ आविवेशांशभागेन मन आनकदुंदुमे॥ १६॥ सविभ्रत्योरुषंधाम
भ्राजमानो यथारविः दुरासरोति दुर्दृषो भूतानां संवत्सवह॥ १७॥ ततो जगन्मंगलम
च्युतांशं समाहितं श्वरसुतेन देवी रधारसर्वात्मकमात्मभूतं काशायथानंदकरं मन
स्त॥ १८॥ सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवास भूतानि तरंगनरेजे भोजे द्रगे हेमिशिखे
वरुद्धा सरस्वती जानखजे यथासती॥ १९॥ तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाजितां तरंगविरोचयं
तां नवनं शुचिस्मितां॥ आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्नपु रेयमीदृशी॥ २०॥
किमद्य तस्मिन् करणीयमाशुमेयदर्थं तन्नो न विहंति विक्रमं॥ स्त्रियाः स्वसुर्युर्मया
वधोयं यशः श्रियं हं त्यनुकाजमायु॥ २१॥ स एष जीवन्नखलु संपरेतो वत्तेतियोत्यं
तन्नरांसितेन देहे मृतेन मनुजाः शपंति गंतानमो धंते नुमानिनो ध्रुवैर्व॥ २२॥ इति पं

घोरतमाद्वात्संनिवृत्तः स्वयंप्रभुः॥ आस्तेप्रतीक्षंस्तज्जन्महरेर्वैरनुबंधकृत्॥२३॥ आ
सीनः संविशंस्तिष्ठन्नुजानः पर्यटन्महोः॥ चिंतयानोदृषीकेशमपश्यत्तन्मयंजगत्
॥२४॥ ब्रह्माभवश्चतत्रैत्यमुनिनिर्हारिनिः॥ देवैः सानुचरैः साकंगीर्तिर्विषणुमे
उयन्॥२५॥ सत्यव्रतंसत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये सत्यस्य सत्यं रु
तसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वांशरणं प्रपन्ना॥२६॥ एकया नो मोक्षिफलं त्विह मूलं च त
रसः पंचविधः षडात्मा॥ सप्तवर्गश्च विदपो न वा क्षोदश उदादिखगोत्यादिह सः॥२७॥
त्वमेक एवा स्य सतः प्रसूतिस्त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च॥ त्वन्मायया संवृतं चेत्
सत्त्वां पश्यंति नानानविपश्चितो ये॥२८॥ विप्रविरूपाण्यवबोध आत्मा क्षेमाय लो
कस्य चराचरस्य॥ सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सताम नद्राणि मुदुःखलानां॥२९॥

त्वय्यंबुजाक्षारिजसत्त्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके त्वत्पादपोतेन महत्कृते
न कुर्वंति गोवत्सपदं न वादिं॥३०॥ स्वयं समुत्तार्य मुदुस्तरं द्युमन्मवाणं विभीमदं
मदं च सौहृदा॥ भवत्यदां मोरुहनावमत्रने निधाय यानाः सदनुग्रहो नवान्॥३१॥ ये
न्ये रविं दक्षविमुक्तमानि न स्त्वय्यस्तनावा दविशुद्धबुद्धयः॥ आरुह्य कृच्छ्रेण परं
पदं ततः पतंत्य धोऽनादृत्युष्मदं ध्रुवः॥३२॥ तथा न ते माधवतावकाः क्वचिन्नश्यंति
मार्गं च यि बद्धसौहृदाः॥ त्वयामि तु साविचरंति निर्नया विनायकानी कपमूर्धसु
प्रभो॥३३॥ सत्त्वं विशुद्धं श्रयते नवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेय उपाय नं वपुः॥ वेदक्रिया
योगतपः समाधिभिस्तवाहं यो न जनः समीहते॥३४॥ सत्त्वं न चेद्वातरि दं निजं न
वेदितान मत्तान निरापमार्जनां॥ गुणप्रकाशौ रनुमीयते नवान् प्रकाशते यस्य च

ना. ६. प्र. येन वा गुणः ३५। न नाम रूपे गुण तन्म कर्म निरूपितये तव तस्य साक्षिणः। मनो
 वचोभ्यामनुमेयवत्पुनो देवक्रियायां प्रतियंत्यथापि हि। ३६। शृण्वन्नगुणं संस्मर
 पंश्च चिंतयन्नामानिरूपाणि च मंगलानि ते। क्रियासु यस्त्वचरणारविंदयोराविष्टचेता
 तत्र वायकल्प्यते। ३७। दिष्ट्या हरे स्यान्नवतः परोऽनुवोभारोपनीतसवजन्मने
 शितुः। दिष्ट्या कितो त्वत्पदकैः सुशोभने द्रेश्यामगंधांचतवातुकंपितां। ३८। न तेऽ
 भवस्येश भवस्य कारणं विना विनोदं वततर्क्यामहे। भवो निरोधः स्थिति रप्यवि
 द्या कृता म तस्त्वप्यभयाश्रयात्मनि। ३९। मत्स्याश्वकउपनृ सिंह वराह हंसराज
 न्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः। त्वं पासिनस्त्रिभुवनं च यथाधुने शनारं भुवो हर
 यदूतमवदंते। ४०। दिष्ट्याऽवते कुक्षिगतः परः सुमानं रो न साक्षाद्गवान्नवा

यनः मान्द्रूपं भोजयते सुभूषोर्गोभाय दूनां भविता तवात्मजः। ४१। शुक उवा
 च। ॥ इत्यभिष्टुपुरुषं यद्रूपमनिदं यथा। ब्रह्मेश नोपुरोधा यदेवा। प्रतिययुर्दिवं
 ॥ ४२। इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे गतविष्णो ब्रह्मादिकृतस्तुति
 नमिद्वितीयाध्यायः। २॥ शुक उवाच। ॥ अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमेशो मनः य
 र्थे वा जननं नमश्शं तक्ष्मि हतारकं। १। दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलं उगणोदयं। महीमं
 गलभूषिणं पुरथामब्रजाकरं। २। नद्यः प्रसन्नसलिला हरा जलरुहप्रियं। दितालिकुल
 मन्नादस्तवकावनराजयः। ३। ववोवायुः सुखस्पर्शः पुष्पगंधवहः शुचिः। अग्रयश्च दि
 जातीनां शान्तास्तत्र समिधता। ४। मनां स्यात्सन्मसन्नानि साधूनामसुरदुष्टां जायमानैः
 जनेतस्मिन्नेदुर्दुष्टं नयोदिवि। ५। जगुः किं न रगंधर्वस्तुष्टुवुः सिद्धचारणा। विद्याध

ना. २२. यश्च न नतुर अरे निः समंतदा ॥ श्री सुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनोसि सुरा न्विताः मंदं मंदं ज
 लधराजगजु रितु सागरं ॥ निशायेत म उद्धते जायमाने जनार्दने देवकां देवरूपि
 ण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ॥ आविरासीद्यथा प्राचां दिशो दुरिव बुधकला ॥ तमद्भुतं वात
 कं मेघं जे क्षणं चतुर्भुजं शंखगदायुधं श्रीवत्सल श्मंगल शोभिकौस्तुभं पीतांबरं सां
 दपयोदसौ नगां ॥ महाहविर्दूर्यकिरीटकुंडलविषायरिघकमहस्रकुंतलं ॥ उद्दामकां
 चंगदकंकणादिनिर्विरोचमानं वसुदेवो हतः ॥ सविस्मयोऽस्तु च विजोचनो ह ॥
 रिंसुतं विजोक्ता न कदुंदुभिस्तदा कृष्णावतारोऽसवसंभ्रमोऽसृशान्मुदादिजेभ्यो युतमा
 सुतोगवां ॥ ११ ॥ अथैनमसौ देवधार्यं पूरुषं परं न तो गच्छतधीः कृतधीः कृतं जलिः
 स्वरोचिषा भारतसूतिकाग्रहं विरोचयंतं गतभीः प्रभाववित् ॥ १२ ॥ वसुदेव उवाच ॥

विदितोसि नवान् साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परा ॥ केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्वबुद्धि
 का ॥ १३ ॥ स एव स प्रकृत्येदं सृष्ट्या ग्रेत्रिगुणात्मकं तदनुत्वं सप्रविष्टः प्रविष्ट इव भावसे
 ॥ १४ ॥ यथेमे विकृतानां वास्तवाते विकृतैः सह नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयंति
 हि ॥ १५ ॥ सन्निपत्य समुत्थाद्यदृश्यं ते नु गता इव प्रागेव विद्यमानत्वात् तेषामिह संभवः
 ॥ १६ ॥ एवं नवान् बुध्यन्ते मे मजस्रपौत्रौ यौः सन्नपि तद्गुणाय ह ॥ अनादृतत्वाद्बहि
 रंतरं न ते सर्वस्य सर्वात्मिनः सात्मवस्तुना ॥ १७ ॥ य आत्मनो दस्य गुणेषु सन्निति न्यवस्य
 ते सद्यैति रेकतो बुधा ॥ विना नुवादेन च तन्मनीषितं सम्यग्यतस्य क्रमुपाददसुमा
 न् ॥ १८ ॥ तन्नोस्य जन्मस्थिति संयमा विजोचनं न हारुणादविक्रियात् त्वया श्रुतं
 त्वाणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वाद्दुपचर्यते गुणैः ॥ १९ ॥ सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स माय

भा. र. पू.
१०

याविमर्षि शुक्रं वदुवर्णमात्मना ॥ सर्गापरं कं रजसोपचं हितं कृष्णं च वर्णं तिमसम् ॥
नात्यये ॥ २० ॥ त्वमस्य लोकस्य विभोरिरक्षिषुर्देवताणोऽसिममार्दितेषु ॥ राजन्यमं
जासुरकोटिस्थपैर्निर्वृत्तमानानिहनिष्यसे च मू ॥ २१ ॥ अयं त्वस्य सवजन्मनो गदे
श्रुत्वा प्रजोऽसेन्यवधीतुरेश्वर सतेवतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वा धुनैवाग्निसरस्युदा
युध ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अथैनमात्मजवीक्ष्य महापुरुषं तस्य ॥ देवकी तमुमा
धावत्कंसाज्ञाताशुचिस्मिता ॥ २३ ॥ देवकुवाच ॥ ॥ रूपं यत्तत्प्रादुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म
ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारं सन्नामात्रं निर्विशेषं निराहं सत्वं सा सा विष्णु रधात्मदीपः
॥ २४ ॥ नष्टे लोके दिपराद्यविसाने महाभूते धादिभूतंगतेषु ॥ व्यक्ते व्यक्तं कालवेगे
नयाते भवानेकः शिष्यतेः शेषसंज्ञः ॥ २५ ॥ योयं काजस्तस्य ते व्यक्तबंधो वेष्टामाहुः

२०

छष्टे लोके दिपराद्यविसाने महुः श्रेष्ठे ते येन विश्वं ॥ निमेषादिर्वत्सरांतो महीयांसं त्वे शा
नं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥ मर्मोर्मित्युवाच भीतः पलायनलोकान्सर्वास्त्रिर्नयं नाधग
छन्दरायांसं त्वे शातं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २७ ॥ मर्मोर्मित्युवाच भीतः पलायनलोकान्सर्वा
स्त्रिर्नयं नाधग छन्दस्त्पाराङ्गं प्राप्य परछयाद्यस्वस्थः शीते मत्सुरस्मादपैति ॥ २८ ॥ सत्वं
घोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्रादित्रस्तान्नृत्पवित्रा महासि रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं
माप्रत्यक्षं मांसदृशं भो कृषीष्वाः ॥ २९ ॥ जन्मते मय्यसौ पापो माविद्या न धुस्त्वन स मुदि
ते भवद्वेतोः कंसादहमधीरधीः ॥ ३० ॥ उपसंहर विश्वात्मन्नहो रूपमलौकिकं ॥ शंख
चक्रगदापद्मश्रियाजुष्टं चतुर्भुजं ॥ ३१ ॥ विश्वं यदेतत्स तन्नो निशंते यथा वकाशं पुरुषः
परो भवान् विमर्त्ति सोऽयं मम गर्भगोः भूदहो न लोकस्य विडं वनं हितम् ॥ ३२ ॥ श्रीभग

भा. ह. पू.
११

वाउवाचा ॥ त्वमेव सर्वसर्गेशः शशिः स्वायं भुवे सति ॥ नरायं सुतपानामप्रजापतिरकल्प
ष ॥ ३२ ॥ युवां वै ब्रह्मणा दिष्टौ प्रजासर्गयदा तता ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं ते पाथे परमं त
प ॥ ३३ ॥ वर्षवातातपहिमघर्मकालगुणाननु ॥ सहमानौ आसरो धविनिर्धूतमनोम
लो ॥ ३४ ॥ शीर्णपिणानि जाहारावुपशान्तेन चेतसा ॥ मन्त्रः कामानभीप्संतौ मेदा राधन
मीहनु ॥ ३५ ॥ एवं वां तप्यतां स्तीव्रतपः परमदुष्करं दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशे युर्म
हात्मनो ॥ ३६ ॥ तदा वां परितुष्टो ह ममुना वपुषा नघे ॥ तपसा श्रद्धया नित्यं न क्ष्याच
हदि भावित ॥ ३७ ॥ प्रादुरासं वरदराट् पुत्रयोः कामदित्स्या ॥ त्रियतां वर इत्युक्ते मा
दृशो वां वृतः सुत ॥ ३८ ॥ अनुष्टुप् विषयावनपत्यो च हंपती ॥ नवत्राये पवर्गं मे
मोहितौ देवमायया ॥ ३९ ॥ गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुत ॥ ग्राम्या नृनोगा

११

न भुंजायां युवां प्राप्तामनोरथौ ॥ ४० ॥ अदृष्टान्यतमं लोके शीलौ रापुणैः समं ॥ अ
हं सुतो वामनवं शशिगर्भ इति श्रुत ॥ तयो वां पुनरेवाहमदित्या मासकरपपातं ३
पेंद्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामन ॥ ४१ ॥ तृतीये स्मिन् नवे हं वै ते नैव वपुषा यवां
जातो नृयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ॥ ४२ ॥ एतद्वां दर्शितं रूपं प्राज्ञमस्मरणाय
मे ॥ नान्यथा मद्रवं जानं मर्त्यलिङ्गेन जन्यते ॥ ४३ ॥ युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन वा स
कृत् चिंतयंतौ कृतस्नेहौ यास्ये ये मज्जतिं परं ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा
सीधरिस्तु श्रीभगवानात्ममायया ॥ पित्रोः संप्रपत्तोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥ ४५ ॥
ततश्च शौरिर्भगवत्प्रणोदितः सुतं समादाय ससूतिकाग्रहात् ॥ यदा बहिर्गंतुमिये
षतर्हजाया योगमाया जनिनंदजायया ॥ ४६ ॥ तया हतप्रत्यय सर्ववृत्तिषु द्वाः स्येष्टु

पौरेषपिशापितेषया दारस्तुसर्वाः पिहितादुरत्यया ह कपादैरायसकी जश्वले ॥
 ४८ ॥ ताः कृष्णवादेवसुरेव आगते स्वयं यशोपतिपयात मोरवेः ववर्षपर्जन्य उपांशु
 गजितः शेषोचगाद्वारिनिवारयन्मणे ॥ ४९ ॥ मघोनिवर्षत्यसकृद्यमानुजागंभीरतो
 योधजवोर्मिकेनिजा ॥ नयानकावर्त्तशताकुजानदीमागंदैसिंधुरिवश्रियः पते ॥ ५० ॥
 नंदव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र ताव गोपान्मसुसावुपलभ्य निद्रया सुतं यशोराशयने नि
 धाय तत्सुतामुपादाय पुनर्गहनगात्र ॥ ५१ ॥ देवमाशयने न्यस्य वसुदेवो यशारिकां
 प्रतिमुच्य परोक्षे हि मासे पूर्ववद्वृत ॥ ५२ ॥ यशोराजं दपत्नी च जातं परमबुधत
 नतस्त्रिगं परिश्रान्तानिद्रया पगतस्मृतिः ॥ ५३ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दश
 मस्कंधे कृष्णजन्मनि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ बहिरंतः पुरद्वारः स

वाः पूर्ववद्वृताः ततोवाजध्वनिं श्रुत्वा गहपाजाः समुत्थिताः ॥ शान्ते तु तर्ह्यमुपव्रज्य दे
 वमागर्भजन्मतः ॥ आचक्षुर्भोजराजा ययुर्द्वियः प्रतीक्षते ॥ स तस्यां श्रुत्वा प
 काजो यमिति विस्मृत ॥ स्मृतिगहमगान्मूर्णं प्रसवजन्मुकमूर्धज ॥ ३ ॥ तमाह भ्रातरं दे
 वीरुपणाकरुणं सती ॥ स्वपेयं तव कल्याणं स्त्रियं मा हंतुमर्हसि ॥ ४ ॥ बहवो हिंसा
 भ्रातः शिशवः पावकोपमा ॥ त्वया देव निस्पृहे न पुत्रिकैका प्रदीयतां ॥ ५ ॥ ननु हंते ह्य
 वरजादीना हतसुता प्रभो दातुमर्हसि मंदाया अंगे मां चरमां प्रजां ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवा
 च ॥ ७ ॥ उपगृह्णात्मानं मे वं रुदं त्यादीनदीनवत् ॥ याचितस्तां विनिर्भस्य हि स्तादा किञ्चिदे
 खजः ॥ ८ ॥ तां गृहीत्वा चरणयोजति मात्रां समुः सुतां ॥ अयो ययुर्छिन्नाष्ट्रे स्वाये निरुत
 सौहृदा ॥ ९ ॥ सा तद्वसात्समुत्पत्य सद्यो देवं वरंगता ॥ अदृश्यतां नुजा विष्णोः सा युधाष्टम

भा-र-पू-

१३

हानुजा॥१॥ दिव्यस्रगं वरा लेपरत्नामरणभूषिता॥ धनुःश्लेषु चर्मासि शंखचक्रग
राधरा॥१०॥ सिद्धचारणगंधर्वैरसरःकिन्नरोरगै॥ उपाहतोरुवलिभिः स्तूयमाने रमव्रवीत्
॥११॥ चंडिकोवाच॥ किंमया हतयामंदजातः खलु तवांतकृत॥ यत्र कृवाएव शत्रुमाहिं
सीः कृपणान् नृपा॥१२॥ इति प्रभाष्यतं देवीमाया नगवती सुविबुधनाम निकेतनेषु बुधना
मावभूवह॥१३॥ तया मिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः देवीकंवसुदेवं च विमुच्य प्र
शितो ब्रवीत्॥१४॥ अहो न गिन्यहो नाममया वां वत पापना॥ पुरुषादश्वा मेत्य बहवो
हिंसिताः सुता॥१५॥ सत्तदंत्यक्तकारुण्यस्य कृतातिमुदहत्व जः॥ कात्रलोकान् वैगमिष्या
मिब्रत्य हेवमृतः श्वसन्॥१६॥ देवमप्यनृतं वक्ति न मन्या एव केवलं यदि श्रंभादहं पापः
स्वमुनिहतवान् शिशून्॥१७॥ माशौचतं महाभागावाद्य शिशून् तैत्तमना न स्वकृतं दुजः

१३

जंतवो न सदैकत्र देवाधीनाः महामते॥१८॥ भुवि भौमानि नूतानि यथायांत्यपयांत्यप
यांति चाना यमात्मानयैतेषु विपर्येति यथैव न॥१९॥ यथानैवं विरोधे रोयत आत्मविपर्य
या देहयोगवियोगौ च संस्मृतिर्न निवर्तते॥२०॥ तस्माद्द्रेस्वतनयान्मया व्यापादितानपि
मानुशोचयतः सर्वस्वकृतं विंदतेः वरा॥२१॥ यावद्वतोस्मिहंतास्मीत्यात्मानं मन्यते स्व
दकृतावचनदमिमान्यतो बाध्यबाधकतामियात्॥२२॥ समध्वं मम दौरात्म्यं साधवो
दीनवत्सजाः इत्युक्ताः श्वसुखः पादौ राजः स्वसोरथाग्रहीत्॥२३॥ मोचयामास नि
गरादिश्रद्धाः कन्यकागिरा देवकंवसुदेवं च दशपिनात्मसौहृदं॥२४॥ ब्राह्मणः समनु
तस्य शान्तरोषा च देवकी व्यस्रजद्वसुदेवश्च प्रहस्यत सुवाच ह॥२५॥ वसुदेव उ
एवमेतन्महानागपथावदसि देहिनां॥ अज्ञानप्रभवाहं धीः स्वपरेति निदायत॥२६॥

शोकहर्षप्रियदेषलोभमोहमदान्विता॥ मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भविष्यकदृशाः ॥ २७ ॥
 कंस एवंप्रसन्नाः प्रविशुद्धं प्रति प्रापिताः देवकी वसुदेवाभ्यामुत्तानो विराजन्ते ॥ २८ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ तस्यां शय्यां यतीनां यां कंस आरूढमंत्रिणः ॥ तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं य
 द्दुक्तं योगनिद्रया ॥ २९ ॥ आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमचुर्देवशत्रवः देवान्प्रतिकृतामपरिते
 यानातिकोविदाः ॥ ३० ॥ दैत्या ऊचुः ॥ एवं चेन्न हि भोजं द्रुपद्यामव्रजारिषु ॥ अनिर्द्देशान्निर्द्
 शां प्रहसिष्यामो यवैशि शूनाः ॥ ३१ ॥ किमुद्यमेः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवाः ॥ निभ्यमुद्यय
 मनसो न्यायो वै धनुषस्तवा ॥ ३२ ॥ अस्य तस्ते शरत्रातैर्हन्त्यमानाः समन्ततः ॥ जिजीविष्व
 उत्सन्त्यपलायनपराययुः ॥ ३३ ॥ केचित्प्रांजलयो हीनान्यस्तशस्त्रादिबौकसाः ॥ मुक्तकठ
 शिखाः केचिज्ज्ञाताः स्मरन्ति वारिनाः ॥ ३४ ॥ न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान्तिरथा न प्रयसं वृत्तान् हं

सत्यासक्तविमुखा न प्रचापानयुधतः ॥ ३५ ॥ किं क्षेमशूरैर्विवुधैरसंयुगविकल्पनैः ॥ रहो नु
 पाकिं हरिणा शंभुना वा वनौकसाः ॥ किमिंद्रेणाव्यवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यताः ॥ ३६ ॥ तथापि दे
 वाः सापत्न्यान्त्रोपस्था इति मन्महे ॥ ततस्तन्मूलखननेनियुं स्वात्माननुव्रतान् ॥ ३७ ॥ ययामयौ
 गेसमुपेक्षितो नृभिर्नशस्तेरुदपदश्चिकित्सितुं ययं द्रिययाम उपेक्षितस्तथारिषुर्महा
 नववज्रो न चात्यने ॥ ३८ ॥ मूलं विष्मृद्दिदेवानां यत्र धर्मः सनातनः ॥ तस्य च ब्रह्मणे विप्रा
 स्तपो यज्ञाः सदक्षिणाः ॥ ३९ ॥ तस्मात्सर्वान्मनारजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवारिनाः ॥ तपस्विनो
 यतशीलान्गान्मोहविदुषाः ॥ ४० ॥ विप्राणां वशश्च देवाश्च न पः सत्यं दमः शमः ॥ अघादया
 नितिसाचक्रत वशश्च हरेस्तनूः ॥ ४१ ॥ सहिसर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विष्टगुहाराय ॥ तन्मूलं दे
 वताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः ॥ अयं वै तद्वधीयापो यदधीणां विहिंसनां ॥ ४२ ॥ श्रीशुक

म. २. ५.
१५

उवाच ॥ ॥ एवं दुर्मतिभिः कंसः सह संमं अदुर्मतिः ब्रह्महिंसां हिनं मेने का जपा शहर नो सुरः
॥ ४३ ॥ मंदिरपमाधु लो कस्य कदने कदन प्रियान् काम रूप धरा नृदि सुदानवान् गहमा वि शत
॥ ४४ ॥ ते वै रजः प्रकृत यस्तमसा रू दचेन सा सतां विद्वेषमा चे रु रा रा गत मृत्यु त्र ॥ ४५ ॥
आयुः प्रियं यशोधर्मं लो कानां शिष एव च हंति श्रेयां सि सर्वाणि पुंसो महदति क्रमा ॥ ४६ ॥ इ
ति श्री नागवते महापु राणे र राम स्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ श्री मुकुट उवाच ॥ ॥ नंदः स्वात्म
ज उत्पन्ने जाता ह्मरो महामना ॥ आरुय वि प्रा न् देव तान् स्नातः शुचि रजं कृत ॥ १ ॥ वाच
पित्वा स्वस्य स्य यनं ज्ञात कर्म मि जस्य वै ॥ का स्या मा स विधि वत्पि र देवा र्चनं तथा ॥ २ ॥ धे
नूनां नियुते प्रा दा न् वि प्रेभ्यः सम जं कृते ॥ ति जा दी न् सम र त्त्रौ द्या न् शान्त कौ नो ब रा ह्म तान् ॥ ३ ॥
का लेन स्ना न् शौ चाभ्यां संस्कारै स्तपसे जया शु धं ति रा नैः संतु ष्या द व्या ण्या त्मा त्म वि स

गम
१५

या ॥ ॥ सौ मंग ल्य गि रे वि प्राः सूत मा गध वं रि नः गा य का श्र ज उ र्ने दु र्ने यो र्दु र्ने यो सु दु ॥ ५ ॥
व्रजः संमृष्टं सिकु द्वा रा नि र ग हां त र ॥ चित्र ध्व ज प ता का स्र क चै ज प ह्न व तो र णौ ॥ ६ ॥ गा
वो रू पा वत्स त रा हरि रा तै ज रू पि ताः वि चित्र धा तु ब ह स्मि ग् व स्त्र कां च न मा लि न ॥ ७ ॥ महार्ह
वस्त्रा न् र ण कं चु को ष्मि ष भू षि ता ॥ गो पाः समा य यू रा ज न्ना नो पा य न पा ण य ॥ ८ ॥ गो प्य
श्वा क ण्ण सु रि ता य शो दा याः सु तो द्र वं ॥ आ त्मा नं नृ प यां च कु र्व स्त्रा क ल्यां ज ना हि नि ॥ ९ ॥
न व कुं कु म किं ज ल्क सु ख पं क ज भू त य ॥ ब लि मि स्त रि तं ज र मुः घृ थु श्रो ण्य श्र उ कृ ताः
॥ १० ॥ गो प्य सु मृ ष म णि कुं र ज नि क्क कं मा श्रि त्वां व राः प थि शि त्वां सु त मा ल्य व र्षाः नं रा ज
यं स व ज पा व्र न तौ वि रे नु ब्जि ज कुं ड ल प यो ध र हा र शो भा ॥ ११ ॥ ता आ शि षः प्र युं ज ना
श्चि रं पा ही ति वा ज के ॥ हरि द्रा रू ण ते जा द्वि सि चं त्यो ज न मु ज्ज उ य ॥ १२ ॥ अ वा यं न वि वि

भा. २. ५. त्राणि वारि त्राणि महोत्सवे कृष्णे विश्वेश्वरे नंते नंदस्य व्रजमागतो ॥ १३ ॥ गोपाः परस्य रंद
 १६. दधि क्षारघृतांबुभिः ॥ आसि चंतो विलिपंतो नवनीतैश्च विस्मिताः ॥ १४ ॥ नंदो महा मना
 स्तेभ्यो वासी जंकार गीधनं ॥ स तमा गधवंदिभ्यो येन्ये विद्योपजीविनः ॥ १५ ॥ तैस्तेः कामैरदी
 नात्मा यथोचितमपूजयत् ॥ विष्णोरागधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च ॥ १६ ॥ रोहिणी च म
 हाभागा नंदगोपाभिर्नंदिता व्यचरदिव्यवासः स्वकंकणाभरणभूषिता ॥ १७ ॥ ततश्च तआ
 रम्य नंदस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् ॥ हरेर्निवासात्पुणैरमाकी उमन् नृपाः ॥ १८ ॥ गोपा
 न्गोकुलरक्षायां निरूप्य मधुरंगताः ॥ नंदः कंसस्य वार्षिकं करं दातुं कुरुद्वह ॥ १९ ॥ वसु
 देव उपक्रम्य भ्रातरं नंदमागतं ॥ ज्ञात्वा ह व्रकरं राते पयोतदवमोचनं ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा सहसो
 त्याय देहः प्राणमिवागतं ॥ प्रीतः प्रियतमं देभ्यं सिस्वने प्रेमवित्कृतम् ॥ २१ ॥ पूजितः सुख

मासीनः दृष्ट्वा नामयमादृत ॥ प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरिदमाह विशंपते ॥ २२ ॥ दिष्ट्वा भ्रा
 तः प्रवयस इहानीमप्रजस्यते ॥ प्रजाशयानि वृत्तस्य प्रजायत्समपद्यता ॥ २३ ॥ दिष्ट्वा सं
 सारचक्रेः स्मिन्वर्त्तमानः पुनर्भव ॥ उपलब्धो भवानद्यदुर्ध्वं प्रियदर्शिनं ॥ २४ ॥ नैक
 त्रप्रियसंवासः सुहृदं चित्रकर्मणां ॥ ओघेन व्यूह्यमानानां प्रवानां श्रोतसो यथा ॥ २५ ॥
 कश्चित्पशव्यं निरुजं नृयंबुतणवीरुधं ॥ दृहद्वनंतदधुना यत्रास्मे त्वंसुहृदतः ॥ २६ ॥ भ्रा
 तर्ममसुतः कश्चिन्मात्रा सह भवद्वजे तातं भवंतं मन्वानो भवद्भ्रातुपजावित ॥ २७ ॥
 पुंसस्त्रिवर्गे विहितः सुहृदो ह्यनुभावित ॥ न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गेऽपि कल्प
 ते ॥ २८ ॥ नंद उवाच ॥ ॥ अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः ॥ एकाऽवशिष्टा वर
 जा कन्या सापि दिवं गता ॥ २९ ॥ नूनं त्वदृष्टनिशेयमदृष्टपरमोजनम् ॥ अदृष्टमात्मन

स्तत्वं यो वेद न समुत्सृजति ॥ ३॥ वसुदेव उवाच ॥ करो वै वार्षिको दत्तो राजे दृष्टव्यं च वाने ह स्पे
यं बहुतिथं संसृज्याताश्च गोकुले ॥ ३॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति नंद दयोगोपाः प्रोक्तास्ते शो
रिणाय यु ॥ अनो प्रिर न दद्युक्ते समस्तज्ञाप्य गोकुले ॥ ३॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे दशमस्कंधे वसुदेवसंगमो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५॥ श्रीशुक उवाच ॥ नंदः पथिव
चः शोरे नमृषेति विचिंतयन् ॥ हरिं जगाम शरणमुत्पाता गमशंकितः ॥ १॥ कंसेन प्रहि
ता घोराष्टना बाजघातिनी ॥ शिशुंश्च चारनिघ्नं तीक्ष्णरयाम ब्रजारिषु ॥ २॥ नयत्रश्रव
णादी निरसो घ्नानि स्वकर्मसु ॥ कुर्वतिसात्वतां भर्तुं यत्तु धान्यश्रतत्रहि ॥ ३॥ सारवे च ये
कंदोपेत्य पूतना नंदगोकुलं योषित्वा मायया त्मानं प्राविशत्कामचारिणी ॥ ४॥ तां के
शबंधव्यतिषक्तमग्निं त्रिकां वृहन्नि तं वस्तन रुद्धमध्ममां सुवाससं कं पित कर्णमि

षण्णविषो ह्यसक्तुं तजमंडिताननां ॥ ५॥ वज्रुस्मितापांगविसर्गवा सितैर्मनोहरं तो व
नितां ब्रजो कसां ॥ अमं सतां भोजकरेण रूपिणी गोप्यः श्रियं दृष्टुमिवा गतां पतिं ॥ ६॥ बाज
ग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशुंश्च यदृष्टवानं दृष्ट्वा हे स दंतकं बालं प्रतिष्ठन्न निजोरुतेजसं
रदं तत्तत्प्रेमि मिवाहितं नमसि ॥ ७॥ विबुधतां बाजकमारिकाग्रहं च राचरात्मा सनिमी
लितेक्षणः ॥ अनंतमारोपयदं कं मंतकं यथोरगं सुमप्रबुद्धिरजुर्वैधी ॥ ८॥ वतां तीक्ष्णचि
त्तामयवामचेष्टितां वीक्ष्यंतरा कोशपरिष्ठदासि वत् ॥ वरस्त्रियं तत्प्रभया च धर्षिते
निरीक्षमाणे जननी त्वातिष्ठतां ॥ ९॥ तस्मिन्स्तनंदुर्जरवीर्यमुत्त्वणं घोरां कमादाय शि
शोर्दृष्ट्वा वयः ॥ गदं कशम्यां भगवान् प्रपीडयत्तत्प्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपि वत् ॥ १०॥
सामुंचमुंचा जमिति प्रजाविणीनिः पीडयमानां विज जीवमर्मणि ॥ विवृत्यनेत्रे चर

आ. २. ५.

१८

णोभुजौमुहुर्निःस्विन्नगात्राक्षिपतीरुरोदहा॥११॥ तस्याः स्वनेनातिगत्रीरं हसासाद्रिर्म
हीद्यौश्चचाजसग्रहा रसादिशश्चप्रतिनेदिरेजनाः पेतुः॥ क्षितौवज्रनिपातशंक्या
॥१२॥ निशाचरात्यं व्यथितस्तनावसुव्याहार्यकेशांश्चरणौभुजावपि प्रसार्यगोघ्रेनि
जरूपमास्थितावजाहतोवृत्रइवापतन्नृपा॥१३॥ पतमानोपितहेहस्त्रिगव्यंत्यंतर
दुमान्॥ चूर्णयामासराजेंद्रमहदासीनदद्भुतं॥१४॥ इधामात्रोयदंष्ट्रास्यंगिरिकंदरना
सिकं॥ गंडशैलस्तनैरौदंप्रकीर्णारुणामर्द्धजं॥१५॥ अंधकूपगत्रीराक्षंघुलिनारोदनी
षणं बद्धसेतुचुजोर्वंघ्रिश्चन्यतोयक्रोदरं॥१६॥ संतत्रसुःस्मत्तदीक्ष्यगोपागोप्यः क
लेवरं॥ पूर्वंतुतन्निस्वनितमिन्नहत्कणमिसका॥१७॥ बाजंचतस्याउरसिक्रीडंतमकु
तोभयं गोप्यस्तुलंसिममेत्यजगद्भुजानिसंभ्रमा॥१८॥ यशोदारोहिणी म्मांताः समंवा

१८

जस्यसर्वत॥ रक्षांविदधिरेसम्पगोघुल्लभामणादिभिः॥१९॥ गोमूत्रेणस्त्रापयित्वापु
नगेरजसा म्रकं रक्षांचक्रुश्चशकृतादादशांगेषुनामभिः॥२०॥ गोप्यः संस्पृष्टसलिजा
अंगेषुकरयोः एथक॥ न्यस्यात्मन्यथबाजस्यबीजन्यासमकुर्वत॥२१॥ अयादजोघ्नि
मणिमांसवजान्वयोरुयतोऽमुतः कटितटंजवरंहयास्य॥ हत्केशवस्तदुररिशिन
स्तुकंठंविष्णुर्भुजंमुखमुखक्रमश्चरः कं॥२२॥ चक्राग्रतः सहगरोहरिरस्तुपश्चान्व
त्यार्धयोर्धनुरसीमधुहाजनश्च कोणेषु शंखउरुगायउपर्युपेंद्रस्तार्क्ष्यः क्षितौहजध
रः पुरुषः समंतात्॥२३॥ इन्द्रियाणिदृषीकेशः प्राणात्रायणोऽवतु श्वेतदीपपतिश्चि
त्तमनोयोगेश्वरोऽवतु॥२४॥ एभिर्गर्भस्तुतेषुविमात्मानंभगवानपरं क्रीडंतं पातुगो
विंदः शयानं पातुमाधवा॥२५॥ ब्रजंतमया वैकुंठवआसीनं तं श्रियः पति॥ भुजानं यत

भा. २. ५.
२५

तु कपातु सर्वयह भयंकरा ॥ २४ ॥ राकिनो यातु धान्य श्रु कृष्णा राये भक्ति ग्रहा ॥ भूतप्रेतपि
चाचा श्रय शर शो विनायका ॥ २५ ॥ कोटगरेवती ज्येष्ठतना मातृका दया ॥ उन्मादायै त्व
पस्मा रादेह प्राणेंद्रिय दुह ॥ २६ ॥ स्वप्नदृष्टमहोत्पाता वृद्धवा जग्रहा श्रयो ॥ सर्वे नश्यंतु ते वि
ष्टो नमिग्रहण भीरव ॥ २७ ॥ इति प्रणयवधाभि गोपीभिः कनरक्षणं ॥ पाययित्वा सनं ॥
माता सन्मवेशय रात्मजं ॥ २८ ॥ तावन्नंदादयोगे पामयुगयात्र जंगता ॥ विजोक्ता पूतना
देहं बभूवुरतिविस्मिता ॥ २९ ॥ नूनं वतर्षिः संजानी योगेशो वासमागत ॥ स एव दृष्टेभ्यु
त्पातो यदा हानक दुंदुभि ॥ ३० ॥ कजेवरं परशुभिश्चिन्वा यते ब्रजौकस ॥ दूरे सिखा वयव
शो न्यदह नकाष्टवेष्टिता ॥ ३१ ॥ दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चाग्रसौरभ ॥ उत्पिक्तः कृष्णनिर्मु
क्त स पद्याह तपाश्रमन ॥ ३२ ॥ पूतना लोकवा जघ्नीर क्षसीरुधि राशना ॥ जिघांसयापि

२५

हरये सनंदत्वा पमरुति ॥ ३३ ॥ किंपुनः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने ॥ यत्प्रियतमं
किं नुरक्तास्तन्मातरो यथा ॥ ३४ ॥ पञ्चभक्त हरिस्वाम्यां वंद्याभ्यां लोकवन्दितै ॥ अंगं यस्याः
समाक्रम्य भगवानपि वत्सलं ॥ ३५ ॥ यातु धान्यपिसा स्वर्गमवाप जननी गतिं ॥ कृष्णमु
क्तस्तन शीराः किमु गावो नु मातरा ॥ ३६ ॥ पयांसिया सामपि वत्सु ब्रह्मे हस्तु तान्यजे ॥ भग
वान्देवकी पुत्रः कैवल्याद्यखिलप्रद ॥ ३७ ॥ तासामविरतं कृष्णं कुर्वती नां सुतेक्षणं न
पुनः कल्पते राजन्मसारेः तान संभव ॥ ३८ ॥ कटधूमस्य सौरभ्यमवधाय ब्रजौकसः
किमिदं कुत एवेति वदंतो ब्रजमाययु ॥ ३९ ॥ ते तत्र वर्तितं गोपैः पूतना गमनादिकं श्रुत्वा
तन्निधनं स्वस्ति शिशोश्चासन्मुविस्मिता ॥ ४० ॥ नंदः स्वपुत्रमाहाय प्रेत्यागत मुदारधीः
मूर्ध्नु पाग्राय परमां मुदं लेभे कुरूवहा ॥ ४१ ॥ य एतन्पूतना मोक्षं कृष्णस्या भक्तिमद्भुतं

भा. २. २०

शृणुयाच्छ्रधया मन्त्रेणोविंदे जनेरति ॥ ४४ ॥ इति श्री प्राग्वते महापुराणे दशमस्कंधे
पूतनामोक्षो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ गजोवाच ॥ येन येनावनारेण जगवानहरिशिरः ॥ क
रोति कर्णरम्याणि मनोज्ञानि च नः प्रभो ॥ १ ॥ यच्छृण्वतोपैत्यरतिर्वितस्त्रास्तत्तन्नुध्मन्यचि
रेण पुंसः ॥ भक्तिर्हरेतत्पुरुषे च मख्यं तदेव हारं वद मन्यसे चेत् ॥ २ ॥ अथान्यदपि कृष्णस्य
तोकाचरितमद्भुतं ॥ मातुषं लोकमासाद्य तज्जातिमनुबुधतः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कदाचि
होत्यानिककौतुकाप्रवेन नमश्च योगे समवेतयोषितां ॥ वारिज्जगत्तद्विजमंत्रवाचकैश्चकार
सूनोरभिषेचनं सती ॥ ४ ॥ नंदस्य पत्नी कृतमज्जनानादिकं विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुप्रजितैः ॥
अवाद्यवासः स गभीरधेतुभिः संजातनिद्रा क्षमशी शयच्छनैः ॥ ५ ॥ औत्थानिकौत्सुक्यम
नाम नसिनी समागतान् नृजयतीव्रजौकसः ॥ नैवाश्रणो वैरुदितं सुतस्य सारुदन्तना

यश्चरणानुदक्षिपत् ॥ ६ ॥ अधः शयानस्य शिशो रथाऽयकप्रवालमधं घ्रिहतं व्यवर्तत वि
ध्वस्तनानारसकुप्यभाजनं व्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकवरं ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा यशोदा प्रमुखा व्रज
स्त्रिय औत्थानिके कर्मणि याः समागताः ॥ नंदस्य श्वाद्भुतदर्शना कुजाः कथं स्वयं वै
शकं देवि पर्यगात् ॥ ८ ॥ ऊचुरव्यवसितमतीन्द्रगोपा नृगोपाश्च बालकाः ॥ रुदता नेन प
देन सिसमेतन्न संशयः ॥ ९ ॥ न ते श्रद्धिरे गोपा बालभाषितमित्युत ॥ अप्रमेयं बलं तस्य
बालकस्य न ते विदुः ॥ १० ॥ रुदंतं सुतमादाय यशोदा यदहं शंकिता ॥ कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः
सूक्तैः स्तनमपाययत् ॥ ११ ॥ इव वत्स्यापितं गोपैर्बलिभिः सपरिष्ठं ॥ विप्रादुत्वा च पांच
कुर्ह्यक्षतकुशंबुनि ॥ १२ ॥ ये स्यान्तरे नेर्ष्या हिंसा मानविवर्जिताः ॥ न ते पांसव्यश
जानामाशिषो विफलीकृताः ॥ १३ ॥ इति बालकमादाय सामर्ग्यजुरुपाकृतैः जलैः प

पवित्रौषधिभिः प्रविच्य विजोन्नमो ॥ १४ ॥ वाचयित्वा स्वस्य यनं नंदगोपः समाहितः दु-
त्वाचाग्निं विजातिभ्यः प्रादात् नमं महागुणं ॥ १५ ॥ पावः सर्वगुणोपेता वासः सकलकर्ममावि-
नी ॥ आत्मजा सुदयार्थाय प्रादात्ते हो वाचयुं जत ॥ १६ ॥ विप्रामंत्रविदो युक्तास्तैर्वाः प्रोक्ता
स्तथा शिषा ॥ तानिष्कलानविष्यन्ति न कदाचिदपि स्फुटं ॥ १७ ॥ एकदा रोहमासूढं जाजयंती
सुतं सती ॥ गरिमाणं शिशोर्बोढं न मे हे गिरिकटवत् ॥ १८ ॥ नमो निधाय तं गोपीविस्मिता
नारपीडिता ॥ महापुरुषमादधौ जगतामास कर्मसु ॥ १९ ॥ दैत्यैः नाम्ना तणावर्त्तः कंस
नृत्यः प्रणोदिता ॥ चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमूर्धकं ॥ २० ॥ गोकुलं सर्वमावृण्वन्
मुष्मंश्चक्षुःपिरेणुभिः ॥ ईर्यन्तु महाघोरशब्देन प्रदिशो दश ॥ २१ ॥ मुरुर्त्तममवगोष्ठं
जसा तमसावृतं ॥ सुतं यशोदाना पश्यत्स्वयं न्यस्तवती यतः ॥ २२ ॥ नापश्यत्कश्चन ॥

त्मानं पश्चापि विमोहितः ॥ तणावर्त्तनिस्सृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुता ॥ २३ ॥ इति खरपव-
नचक्रपांसुवर्षिसुतपदवीमवलाविजस्यमाता ॥ अतिकरुणमनुस्मरं त्यशोचद्गु-
विपतितामृतवत्सकाययागौ ॥ २४ ॥ रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो भूशमनुतप्रधियो
श्रुष्टुर्मुख्यः ॥ रुदुरदुनुपजन्म नंदसूतं पवनउपारतपांसुवर्षवैगे ॥ २५ ॥ तणाव-
र्त्तः शोतरयोवात्यारूपधरो हरन् ॥ कृष्णं नमोगतोगंतुं नाशक्रीडूरिभारभृत् ॥ २६ ॥ त-
मश्वात्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमन्नयागले गृहीत उत्सृष्टं नाशक्रीदुतामर्कं
॥ २७ ॥ जग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचना ॥ अव्यक्तरावोन्यपतत्सहवालोच्य
सुव्रजे ॥ २८ ॥ तमेतं रिश्रात्य तितं शिज्यां विशील्य सर्वावयवं कण्ठं ॥ पुरं यथा रुद्र-
शरेण विधंस्त्रियो रुदं त्योददशुः समेता ॥ २९ ॥ प्रादाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः क-

ह्येचतस्योरसि जं वमानं ॥ तं स्वस्तिमंतं पुरुषादनीतं विहाय सामस्युमुखात्प्रमुक्तं गो
प्यश्च गोपाः किञ्च नंदमुखा जन्वाशिषः प्रापुरतीवमोहं ॥ ३० ॥ अहो वतात्पुत्रमे
परक्षसावाजो निवृत्तिगमितो भ्यगात्पुनः ॥ हिंस्रः स्वपापेन विहिसितः खलः सा
धुः समत्वेन नयादिमुच्यते ॥ ३१ ॥ किन्तु स पश्चात्तमधोक्ष नास्ति नष्टं त्रेष्टदत्तमुत्त
रतसौ ददं यत्संपरेतः पुनरेव वाजकोदिष्टा स्वबंधनप्रणयन्तु पस्पित ॥ ३२ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ ॥ दृष्ट्वा ह्युतानि बहुशो नंदगोपो हृदयने ॥ वसुदेव चोचो न योमा
नयामास विस्मितः ॥ ३३ ॥ एकदा न किमाराय स्वां कमारोप्य नामिनी प्रसूतं पाय
यामास स नंदं स्नेहपरिप्लुता ॥ ३४ ॥ पीतप्रायस्य जननी सा तस्य रुचिरस्मितं मुखं
लाजयती राजन नृजं नती दृष्ट्वा शोभते ॥ ३५ ॥ खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः सूर्यदुव

किञ्च सनां बुधोश्च ॥ क्षीपान्नगंस्तदुहिद्वनानि नृतानि यानि स्थिरजंगमानि ॥ ३६ ॥
सा वीक्ष्य विश्वं सहसाराज न संजातवे पथुः ॥ संमील्य मृगशावाक्षीनेत्र आसीत्सुवि
स्मिता ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे तृणावर्तमोक्षो नाम स
प्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ गर्गः पुरोहितो राजन यदुक्तं समहातपा ॥
व्रजं जगाम नंदस्य वसुदेवप्रचोदिता ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतः प्रत्युत्थाय कृतं जतिः
आनन्वधीक्ष जधिया प्रणिपातपुरःसरं ॥ २ ॥ स्रपविष्टं कृतातिथ्यं गिरा मृतया मु
निं नंदयित्वा ब्रवीद्ब्रह्मसूक्तं करवामकिं ॥ ३ ॥ महद्विचलनं नृणां गृहिणां हीनचे
तसां ॥ निःश्रेयसाय न गवर्कल्पते नान्यथा क्वचित् ॥ ४ ॥ ज्योतिषामयं न साक्षाद्य
तज्ञानमतो द्विषां ॥ प्रणीतं भवता येन पुमानवेदपरावरां पातं हि ब्रह्मविदं श्रेष्ठं

स्कारान्कर्तुमर्हसि। वाजयो रनयो नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः। दीर्गगर्ग उवाच ॥ १॥ य
 इनामहमाचार्यः। श्यातश्च सुविमर्शः। सुतं मया संस्तुतं ते मन्यते रे वकी सुतं ॥ २॥ संकं
 सः पापमतिः सख्यं तव चानकदुन्दुभे ॥ देवका अश्मोग नोनस्त्री न वितुमर्हति ॥
 इति संचितं यदश्रुत्वा देवकारिकावच ॥ अपि हं तागता शंकस्तर्हि तन्नोन यो न वेत्
 ॥ ३॥ नंद उवाच ॥ ४॥ अजसितोस्मि न रहसि मामकैरपि गोब्रजे ॥ कुरुदिजाति संस्का
 रं स्वस्ति वाचनपूर्वकं ॥ ५॥ श्रीशुक उवाच ॥ ६॥ एवं संप्रार्थितो विप्रः स्वचिकीर्षितमेव त
 त् ॥ चकार नाम करणं गूढं होरहसि वाजयो ॥ ७॥ गगर्ग उवाच ॥ ८॥ अयं हि रोहिणीपुत्रो र
 मय न सुहृदो गुणैः ॥ आख्यास्यते राम इति वजाधिका बलं विदुः ॥ यदनामप्यगमावा
 त्सं कर्षणं सुशंस्युत ॥ ९॥ आसन् वत्सस्योत्पत्य गह्वरो न युगं ततः ॥ शुक्लो रक्त

सया पीतदहनी कृष्णतांगतः ॥ १०॥ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातसवात्मजः ॥ वासुदे
 व इति श्रीमानमिताः संप्रचक्षते ॥ ११॥ बहूनि संति नामानिरूपाणि च सुतस्य ते ॥ उण
 कप्रतिरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १२॥ एष वः श्रेय आधास्य गोपगोकुलनंदनः ॥
 अनेन सर्वदुर्गाणि पूयं जस्तारिष्यथ ॥ १३॥ पुरा नेन व्रजपते साधवो रस्युपादिताः अ
 राजके रक्ष्यमाणा निगुह्य न समेधिताः ॥ १४॥ य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मा
 नवाः नारयोभिर्न वंते तान् विष्णुपक्षान्निवासुराः ॥ १५॥ तस्मान्नंदस्य ज्ञेयं ते नारायण
 समो गुणैः श्रिया कीर्त्या नुभावेन गोपायस्व समाहिताः ॥ १६॥ इत्यात्मानं समादिश्य गे
 च स्वगहंगते नंदः प्रमुदितो मेने आत्मानं पूर्य मां शिष्यां ॥ १७॥ कालेन व्रजताता तगो
 कुले रामके शवौ जातुभ्यां सह पाणिभ्यां रिगमाणौ विजक्रतुः ॥ १८॥ तावं ध्रियुग्मम

दुरुष्यसरास्यं तौ घोषप्रघोषरुचिरं ब्रजकर्मिषु। तन्नारदृष्टमनसा वदुस्त्यजो कं मुग्ध
प्रभातवदुपेयतुरं सिमात्रो॥२३॥ तन्मातरो निजसुतौ घणया स्तुवंत्यौ पंकांगरागरुचि
रवुपयुसरोभ्यां दत्वास्तनं प्रपिबतोः स्मृत्वा निरुह्य सुग्धस्मिता ल्यदशनं ययतुः प्र
मोदं॥२४॥ यत्किं गनादरं नीय कुमारलीलावंतव्रजितदवला॥ प्रगृहीतपुच्छे॥ वत्सेरितस्त
त उभावदु कृष्णमाणौ प्रेक्षंत्य उज्जितगह्वरहृदसं॥२५॥ शृंग्यमिदं शुसिजजदि
नकंदकेभ्यः क्रीडापरवतिचलौ स्वसुतौ निषेधुं॥ गत्याणिकर्तुमपि यत्र न तत्तनन्योरो
कात आपतुरं मनसो न वस्थां॥२६॥ कालेनात्येन गजवर्षेण मः कृष्णश्च गोकुले॥ अद्य
जातुमिपि विचक्रमतुरं जसा॥२७॥ तत्सु भगवान् कृष्णो वयस्यैर्व्रजवाजकैः॥ सदृश
मो ब्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदं॥२८॥ कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य कौमारचापलां

एवंत्याः किं जतन्मातुरिति होचुः समागता॥२९॥ वत्सान् च नृकचिरसमये क्रीडासंजा
तहासः स्तेयं स्वाद्यत्ययदधिपयः कल्पितैः स्तेययोगैः॥ मकन्दिमोक्षनविभजति सचे
वान्निभां देवि नन्निद्रमाजा मे सगृहकुपितोपात्सु पकोशतोकात्॥३०॥ हस्तायास्ते स्व
यतिविधिंपाठकोत्सवलाद्यैश्चिद्रं संतर्निहितवयुनः शिख्यभांडेषु तद्वित्॥ ध्वंतागा
रे धृतमणिगणं स्वांगमर्थप्रदीपं काले गोप्यो यदि गृहकृत्येषु सुव्यासविज्ञा॥३१॥ एवं
धास्यान्युशतिकुरुते मे हनादनिवास्तौ स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रताको यथा स्ते
इत्यं स्त्रीभिः स भयनयनश्रीमुखालोकिना निर्व्याताया प्रिहसितमुखी ननु पात
स्थुमेष्ठत्॥३२॥ एकदा क्रीडमाना स्तेरमाद्या गोपदारका॥ कृष्णो मृदं न क्षितवानिति
मात्रेन्यवेदयत्॥३३॥ सा गृहीत्वा करे कृष्णमुपालम्बितैषिणी॥ यशोदा भयसंभ्रांतप्रे

सणा समभाषता ॥ ३३ ॥ कस्मान्नरमहंतात्मनमवा न्नसितवान्नरहः वदंति तावकाद्ये
 ते कुमारस्येयजोप्यया ॥ ३४ ॥ नाहं न सितवानं व सर्वे मिथ्याभिज्ञां सिना ॥ यदि सत्यगिरस्त
 हि सम संपश्य मेमुखं ॥ ३५ ॥ यद्येवं तर्हि मारेदीत्युक्तः सन्नगवान्नरि ॥ आदन्ना व्याहते
 श्रय ॥ क्रीडा मनुजवाचक ॥ ३६ ॥ सातन्नरदशे विश्वं जगत्स्यास्तु चरंदरिश ॥ साद्रिदीपा
 ब्धिरनेलं सवाद्यनी दुतारकं ॥ ३७ ॥ ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो न भस्वान्न वियदेव च ॥ वै
 कारिकाणो द्रियाणि मनो मात्रा गुणास्तु य ॥ ३८ ॥ एतद्विचित्रं सहजीवकी जस्रजाव
 कर्माश्रयलिंगं त्रेदं ॥ सूतोस्तनौ वीक्ष्य विहारिता स्येव जं महात्मानमवाप शंकां ॥ ३९ ॥
 किं स्वप्न एतदुत देवमाया किं वा मदीयो वत बुद्धि मोह ॥ अथो अमुष्येव ममान
 कस्ययः कश्च नौत्यनिक आत्मयोग ॥ ४० ॥ यशोदा उवाच ॥ ॥ अथो यथा वन्नवि

तर्कगोचरं चेतो मनः कर्मवचोभिरंजसा ॥ यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं
 प्रणतास्मित्यहं ॥ ४१ ॥ अहं ममासौ पतिरेव मे सुतो ब्रजे श्वरस्याखिजविन्नपासती
 गोप्यश्च गोपाः सहगोधनाश्च मेयन्माययेत्पुं कुमतिः समेगति ॥ ४२ ॥ ॥ श्रीशुक उ
 वाच ॥ इत्यं विदित तत्त्वायां गोपिकायां स ईश्वर ॥ वैष्णवी व्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमया
 वीनु ॥ ४३ ॥ सद्यो न हस्मृतिर्गोपासारेण्या रोहमात्मजं प्रवृद्धस्नेहकलिजहृदया सय
 यापुरा ॥ ४४ ॥ त्रय्याचोपनिषद्भिश्च सारमयोगैश्च सात्वतैः ॥ उपगीयमाहं न माहात्म्यं
 हरिं सामन्यतात्मजं ॥ ४५ ॥ एतोवाच ॥ ॥ नंदः किमकरो ब्रह्म न श्रेय एवमहोदयं
 यशोदा च महानागापयो यस्याः स्तनं हरि ॥ ४६ ॥ पितरौ नानुविंदेतां कृष्णोदागर्भ
 केहितं ॥ गायं यं ते द्यापिकवयो यत्प्रोक्तं रामजायहं ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शे

भा. द. पू.

२६

गोवसूनां प्रवरो धर्या सहचार्यया ॥ करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मण समुवाच ॥ ४८ ॥ शो
ण उवाच ॥ ४९ ॥ जातयो नैमिहा देवे तु विविशे श्वरे हरौ ॥ नक्तिः स्यात्परमालोके ययां जो दुर्गति
नरेत् ॥ ४९ ॥ अस्तितुक्तः स न गवान् ब्रजे द्रोणो महायशः ॥ न ते नंद इति स्मृतो यशोदा
सा धरा भवत् ॥ ५० ॥ ततो नक्तिर्न गवति पुत्री न ते जनार्दन ॥ दंपत्योर्मितरामासीत् गोपणो
पीषु नारत ॥ ५१ ॥ कृष्णो ब्रह्मण आदेशं सत्यं कर्तुं ब्रजे विभु ॥ सहगमो वसंश्च क्रेतेषां प्री
तिं स्वजीजया ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ १ ॥ एकदा गृहदा
सीषु यशोदानंदगेहिनी ॥ कर्मंतरनियुक्ता सुनिर्ममं धस्येदधि ॥ १ ॥ यानियानीह
गीतानि तद्वाच चरितानि च ॥ दधिनिर्ममं नेकाले स्मरंती तान्य गायत ॥ २ ॥ सोमं वा

२६

सः पृथुकरितरे विभ्रती सूत्रनदं पुत्रस्नेहसुतकुचयुगं जातकं पंचसुभ्र ॥ रज्ज्वाकर्ष
श्मनुजचलकं कणौकुंडले च स्विन्नं वक्रं कवरविगलज्जालती निर्ममं ॥ ३ ॥ तां
स्तन्यकाम आसाद्य मघ्नतां जननीं हरि ॥ गृहत्वादधिमंथानं न्यषेधत्प्रीतिमावह न
॥ ४ ॥ तमं कमारूढमपाययत्स्तनं स्नेहसुतं सस्मितमीक्षतीमुखं ॥ अरुप्रसुत्तज्जवे
नसायया बुत्सिच्यमाने पमसित्वधिष्ठिते ॥ ५ ॥ स जातं कोपस्फुरितारुणा धरं संद
रपदं निर्दधि मंडनाजनं ॥ नित्वा मृषाशुर्दृष्टमनारहोजघास हैयं गवमंतरंगतः
॥ ६ ॥ उन्नाय गोपी सुश्रुतं पयः पुनः प्रविश्य संदृश्य च दधमत्रकं ॥ नयं विजो कस्य सु
तस्य कर्म तज्जहासनं चापिन तत्र पश्यती ॥ ७ ॥ उत्खलांघ्रेरुपरिव्यवस्थितं म
क्रयिका मंददंतं शिचिस्थितं हैयं गवं चौर्यविशंकितेक्षणं निरीक्ष्य पश्चात्सुतमा

भा. २. ३.
२७

गमच्छनो॥ ततामानयष्टिप्रसमीक्ष्य सत्वरस्ततोवरुह्यापससारभीतवत्॥ गोप्यन्व
धावन्नयमापयोगिनां क्षमं प्रवेष्टुं तपसेरितं मन॥ ९॥ अन्वेचमाना जननी वृहच्चन
छोणी नराक्रांतगतिः सुमध्यमा जवेन विस्रंसितकेशबंधनच्युतप्रसूता वृगतिः परा
मृशत्॥ १०॥ कृतागसंते प्ररुदंतमक्षिणी कषेतमं जन्म पिणी स्वपाणिना॥ उद्दीक्ष्य मा
णं नय विक्लेशणं हस्ते गृहीत्वा निषयं त्यवायुरत्॥ ११॥ त्यक्त्वा यष्टिं सुते भीते विजाया
न कवत्सजा॥ श्येष किल तं बधुं दाम्नाः तदीयको विहा॥ १२॥ न चोतर्न बहिर्यस्य न पूर्वना
पिचा परं॥ पूर्वापरं बहिश्चांतर्जगतो यो न गच्छय॥ १३॥ तं मत्वा त्मजमव्यक्तं प्रत्यक्षिणम
धो हजं॥ गोपिको ज्वलेदाम्ना बबंध प्रोक्तं यथा॥ १४॥ तदा मबध्यमानस्य कृताग
सः॥ घंगुली नमस्तु ते न संदधे न्यच्च गोपिका॥ १५॥ यदा सीत दपि नूनं ते नान्यदपि सं

स्नाभं कस्य

२७

दधे॥ तदपि घंगुली नूनं यदा दत्त बंधनं॥ १६॥ एवं स्वगे हरा मानियशोरा संदधे न्यपि
गोपीनां सुस्मयंतीनां स्मयंती विस्मिता नवत्॥ १७॥ स्वमातुः खिन्नगत्राया विस्रसक
वरसज्ज॥ दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपया सीत्स बंधने॥ १८॥ एवं संदर्शिता त्पंग हरिणा
नक्त वश्यता॥ स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे॥ १९॥ नेमं विरंच्यो न भवो न श्रीर
प्यंग संश्रया॥ प्रसादं लेभिरे गोपीय न त्वाप विमुक्तिदात्॥ २०॥ नायं सुखापो भगवा
न देहि नो गोपिका सुत॥ जानिनां चात्मनस्तानां यथा भक्तिमता मिहा॥ २१॥ कृष्णस्तु ग
हकृत्येषु व्यथायां मातरि प्रभुः अद्रासीद जुनौ पूर्वगुल्य कौधनदात्मजौ॥ २२॥ पुरा
नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मरात्॥ नलकूवरमणिग्रीवाविति रव्यातौ श्रियात्ति
तौ॥ २३॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे गोपी प्रसादो नाम नवमोऽध्यायः

मा. ह. पू.
२८

॥ १ ॥ राजोवाच ॥ कथ्यतां जगवन्नेतन्नयोः शायस्य कारणं यन्नदिगर्हितं कर्म येन वा
देवर्षेस्तमः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ रुद्रस्यानुचरो नृत्वासुदसौ धनरात्मजो कैत्रासो
पवनेरम्ये मंदाकिन्यामहोक्तो ॥ चारुणीमदिरां पीत्वा मदाघृणितलोचनो स्त्रीज
नैरनुगयद्भिश्चेरतुः पुष्पितेवने ॥ ३ ॥ अंतः प्रविश्य गंगायामंजो जवनराजिनि ॥ चि
क्रीडतु र्युवतिभिर्गजाविवकरेणुभिः ॥ ४ ॥ यदृच्छया च देवर्षिर्जगवांस्तत्र कोरव
अपश्यन्नारहो देवौ क्षीवाणौ समबुध्यत ॥ ५ ॥ तं दृष्ट्वा ब्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शायशंकि
ता ॥ वासांसि पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गत्यकौ ॥ ६ ॥ तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमहांधौ सुरा
त्मजौ ॥ तयोरनुयहाय यिशापं दास्यन्निहंजौ ॥ ७ ॥ नारद उवाच ॥ न तान्यो नुषतो जी
ष्यान् बुद्धिन् शौरजोरुणः ॥ श्रीमहादाभिजात्यादिर्षित्रस्त्रीदूतमासव ॥ ८ ॥ हन्यंते

२८

पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः मन्यमानैरिमं देहमजरामृत्युन श्वरे ॥ ९ ॥ देवसे
तितमप्यंते किमिविद्रस्मसंस्तितं ॥ नृनक्रकृतकृतैस्वार्थकिंवेदनिरयो यतः ॥ १० ॥
देहः किमन्नदातुः सिन्निषेक्तुमदुरेव च ॥ मातुः पितुर्वावलिनः केतुरग्रेः शुनोपि वा
॥ ११ ॥ एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययं कोविधानात्मसाकृत्वा हंति जंतून् न तेऽ
सत्तः ॥ १२ ॥ असत्तः श्रीमहांधस्य दारिद्र्यं परमं जनं ॥ आत्मौपम्येन नूतानि हरिः पर
मीक्षते ॥ १३ ॥ यथा कंटकविधांगो जंतो नेच्छति तां यथा जीवसां गतो जिंशे न तथा विध
कंटकः ॥ १४ ॥ हरिद्रो निरहं संजो मुक्तः सर्वमदेरिह कृच्छं यदृच्छया प्रीतिरधिभ्यस्य प
रंतपः ॥ १५ ॥ नित्यं सुक्ष्मा मदेहस्य हरिद्रस्यान्नकांक्षिणः ॥ इन्द्रियाण्यनुशुष्यन्ति हिंसा
पिविनिवर्त्तते ॥ १६ ॥ हरिद्रस्यैव युज्यंते साधवः समदर्शिनः ॥ सद्भिः क्षिणोति तंतर्षं

ना. २. २५

२५

तत आराधितुं ध्याति ॥ २७ ॥ साधूनां समचिन्तनां सुकुंदचरणैः विष्णोः ॥ उपेक्षैः किं धनसंभे
रसप्रिरसदाश्रये ॥ २८ ॥ तदहं मनोमध्यावारुण्या श्रीमदंधयोः ॥ तमोमदं हरिष्यामि
स्त्रेण यो रजितात्मनो ॥ २९ ॥ यदि मोक्षो कपाजस्य पुत्रो न त्वातमः पुत्रो न विवाससमा
त्मानं विजानीतः सुदुर्महौ ॥ ३० ॥ अतो हतः स्यात्वरतां स्यातां नैवं यथा पुनः ॥ स्मृतिः स्या
न्मत्प्रसादे न तत्रापि महनुग्रहात् ॥ ३१ ॥ वासुदेवस्य सांनिध्यं न जब्ध्वारिव्यगारुते वृत्रे
स्वर्गे कतां नृपो जब्ध्वान्क्लीत्रविष्यथ ॥ ३२ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्त्वा स देवर्षिर्ग
तो नारायणाश्रमं ॥ न जकृत्वरमणिग्रीवावासतु र्यमजाजुनो ॥ ३३ ॥ रूषेभ्यो गिव तस्य
स्य सत्यं कर्तुं वचो हरि ॥ जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमजाजुनो ॥ ३४ ॥ देवर्षिर्मे प्रि
यतमो यदि मोक्षं न दातुमर्हो ॥ तत्र या साधयिष्यामि यमो तं तन्महात्मना ॥ ३५ ॥ इत्यंतरे

२५

णाजुनयोः कृष्णस्तु यमयो र्ययो ॥ आत्मनिर्वेशमात्रेण तिष्ठ्य गतमुत्तरवजं ॥ ३६ ॥ बाले
न निष्कर्षयतां च उत्तरवजं तदहोमोदरेण तरसोत्कलितां प्रिवंधौ ॥ निःपेततुः परमविक
मितातिवेषस्कंधप्रवालविटपोकृतचंडशब्दौ ॥ ३७ ॥ तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरंतौ सि
द्धावुपेत्य कुजयोरिव ज्ञातवेदा ॥ कृष्णं प्रणम्य शिरसा रित्तलोकनाथं वधां जजीविरज
सा विदमृचतुः स्म ॥ ३८ ॥ कृष्णकृष्णमहायोगिं स्वमाद्यः पुरुषपरः व्यक्ताव्यक्तमिदं वि
श्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः ॥ ३९ ॥ त्वमेकः सर्वभूतानां देहात्मा त्वेदिये श्वरा ॥ त्वमेव कालो भग
वान्निष्पूरयय ईश्वर ॥ ४० ॥ त्वं महात्प्रकृतिः साक्षाद्भजः सत्त्वतमो मयी ॥ त्वमेव पुरुषाध्य
क्षः सर्वक्षेत्रविकारवित् ॥ ४१ ॥ गत्य माणोस्त्वमया त्यो विकारैः प्राकृतैरुणैः को न्विहा
हति विज्ञातुं प्राप्तिदं गुणसंघत ॥ ४२ ॥ तस्मै तुभ्यं भगवते वायवे धसे ॥ आत्मघोतगुणं

सुदेवा

भा. द. प.
३०

नमहिमे ब्रह्मणे नमः ॥ ३३ ॥ यस्यावता गतायं ते शरीरे घृशरीणि ॥ ते सैरक्षुयाति शये
वश्यैरेहि घसंगतैः ॥ ३४ ॥ समवान्सर्वलोकस्य नवायविमवायच ॥ अवतीर्णो राजागे
नसांप्रतं पतिराशिषां ॥ ३५ ॥ नमः परमकल्याणनमः परममंगलवासुदेवाय शांता
ययदुनां पतये नमः ॥ ३६ ॥ अनुजानीदिनो ममस्तवानुचरकिं करौ दर्शनेनो भगव
त रूषे रासीदनुग्रहात् ॥ ३७ ॥ वाणी गुणा तु कथने अवणोकथायां हस्तौ च कर्म सुमन
स्तवपादयोर्नः ॥ स्मृत्यां शिरस्तव निवास जगत्प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शने स्तुभवननूनां
॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्थं संकीर्तितस्तस्यां भगवान्गोकुले श्वर ॥ दाम्ना चोत्सव
ले बधः प्रहसन्नाह गृह्यकौ ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ ज्ञाते मम पुरै वै तदृषिणा
करुणात्मना यच्छीमदांधयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोत्तुग्रहः कृतः ॥ ४० ॥ साधूनां समचिन्ता

३०

नां सुतरां मरुतात्मनां दर्शनान्नो भवेद्बन्धः पुंसोऽक्षोः सवितुर्पथा ॥ ४१ ॥ तज्जुतं
मत्परमौ न जकूवरसादनं संजातो मयि भावो वामी श्रितः परमो भवः ॥ ४२ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ ॥ इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ बधोत्सव जमामेभ्य
जग्मतुर्हि शमुन्नरां ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे नारदशापोना
मदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ गोपानंदादयः श्रुत्वा दुर्मयोः पतनोरवं ॥
तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निघाति नयशंकिता ॥ १ ॥ नृम्यानि पतितौ तत्र ददशुर्पमज्जु
नौ ॥ बभ्रुस्तदविताय जस्यं पतनकारणं ॥ २ ॥ उत्सव जं विकर्षतं दाम्ना बधं च वाज
कंकस्येदंकुत आश्चर्यमुत्पात इति कातरा ॥ ३ ॥ बाजा ऊचुरनेनेति तिर्यगात्तमु
त्सव जं विकर्षता मध्यगेन पुरुषावप्यच स्मृति ॥ ४ ॥ न ते तदुक्तं जगद्गुणघटेने

भा. २. पू.
३१

तिनस्यतत्र। बालस्योत्पत्तिरनंतवैः केचित्संदिग्धचेतसा ॥ ५ ॥ उत्तरखलं विकर्षितं द
म्बावदं समात्मजं ॥ विलोक्य नंदः प्रहसद्वदनो विमुमोच ह ॥ ६ ॥ गोपीभिः स्तोत्रितो न
त्यजगवान्बालवत्कचित् ॥ उजायति क्वचिन्मुग्धस्तदशो दारुयंत्रवत् ॥ ७ ॥ विभर्त्तिक
चिरात्तत्रः पीठकोन्मानपादुकं ॥ बाहुशेषंच कुरुते स्नानांच प्रीतिमावदत् ॥ ८ ॥ दृश्यं
सद्विहंगोके आत्मनो नृत्यवश्यतां ॥ व्रजस्योवाहवैहर्षं जगवान्बालचेष्टितैः ॥ ९ ॥
क्रीणाहिभ्योः फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युत ॥ फलार्थं धान्यमाराययौ सर्वफलप्रदः
॥ १० ॥ फलविक्रयिणस्तस्य च्युत धान्यकरद्वयं ॥ फलैरपूरयद्दत्तैः फलमांडमपूरि
च ॥ ११ ॥ सरित्तीरगतं कृष्णं मया जनुमया ह यत् ॥ जन्मक्षमद्य नवतो विप्रेभ्यो देहि गाः
शुचि ॥ १२ ॥ पश्य पश्य वयस्यां सेमात् मृशन् स्वजं कृतान् ॥ त्वंच स्रातः कृता हारो विह

३१

रस्वस्वजं कृत ॥ १३ ॥ नोपेयातां यदा हूतौ क्रीडासंगेन पुत्रकौ ॥ यशोदां प्रेषयामास रोहि
णी पुत्रवत्सला ॥ १४ ॥ इत्यं यशोदा तमशेषशेषं मत्वा सुतं सेह निबद्धधीर्नृप ॥ हस्ते गृहीत्वा
सहराममच्युतं नीत्वा स्ववाटं कृतवत्यथोदयं ॥ १५ ॥ क्रीडंतं सा सुतं वा जैरतिवेजं सदा
यजं ॥ यशोदा जोहवी कृष्णं पुत्रसेहसुतमनी ॥ १६ ॥ कृष्णकृष्णारविं दक्षता त एहिस्त
नं पिव अजं विहारैः ॥ शुक्लांतः क्रीडाभ्रांतो सिपुत्रका ॥ १७ ॥ हे रामा गच्छता तां शुसाव
जः कुजनंदन ॥ प्रातरे व कृता हारस्तत्रवान् मोक्षुमर्हसि ॥ १८ ॥ प्रतीक्षते त्वां दशार्ह
मोक्ष्यमाणो ब्रजाधिपः ॥ एत्यावयोः प्रियं धेहि स्वगृहान्नयात बालका ॥ १९ ॥ श्रीशुक उ
वाच ॥ गोपवृद्धा महेत्याताननु नृपवृहद्वने ॥ नंदादयः समागम्य ब्रजकार्यममंत्र
यन् ॥ २० ॥ तत्रोपनंदनामाह गोपो ज्ञानवयो धिका ॥ देशका जार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृदा

जा. २. ५
३२

महामयो ॥ २१ ॥ उत्था नममितीस्माभिर्गोकुलस्य हितैषिभिः ॥ आयांत्यत्र महोत्थाता
वाजानां नाशहेतवः ॥ २२ ॥ मुक्तः कथं विद्राक्षस्या बालघ्ना बालको ह्यसौ ॥ हरे र
बुधहान् नमनश्चोपरि नापतत ॥ २३ ॥ चक्रवातेन नीतो यंदैत्येन विपदं वियत् त्रि
जायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः ॥ २४ ॥ यत्र प्रियेतद्रुमयोरतरं प्राप्य बालकः
असावन्यतमो वापितरप्यस्युतरक्षणां ॥ २५ ॥ यावदौत्पातिकोरिष्टो व्रजं नानिमवेदितः
तावद्वाजानुपादाय यास्यामो न्यत्र मानुगाः ॥ २६ ॥ वनं वृंदावनं नाम पशुभ्यं नवकाननं
गोपगोपीगवांसेमं पुण्यादितृणवीरुधं ॥ २७ ॥ तत्र त्राद्यैव यास्यामः शकटा न्युक्तमात्ति
रं ॥ गोधनान्यत्र तोपां दुभवतां यदि रोचते ॥ २८ ॥ तद्धुतैकधियोगोपाः साधुसाधिति
वारिनः ॥ व्रजान्स्वान् समायुक्तं परिष्ठता ॥ २९ ॥ वृधान्वाजान्स्त्रियो राजन्सर्वेऽपि क
ज्यययु

त्वान

३२

रणानि च ॥ अनः स्वारेप्य गोपालाय त्रा आनशरासता ॥ ३० ॥ गोधनानि पुरहं स्तुत्यश्रृंगा
रणापर्यसर्वतः ॥ तस्य घोषेण महताययुः सहसुरोहिता ॥ ३१ ॥ गोप्यो रूढरथा नूतनकुचकुं
कुमकोतयः ॥ कृष्णजीलाजयुः प्रीतानिष्ककंठ्यः सुवाससः ॥ ३२ ॥ तथा यशोदरो हिण्या वे
कं शकटमास्थिते रेजतुः कृष्णशमाभ्यां तत्कथा श्रवणोन्मुखे ॥ ३३ ॥ वृंदावनं संप्रविश्य स
र्वकालसुखावहं ॥ तत्र चक्रुर्व्रजा वासं शकटैरध्विंद्रवत् ॥ ३४ ॥ वृंदावनं गोवधनिंय
सुनापुलिनानि च ॥ वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीतीशममाधवयोर्नृप ॥ ३५ ॥ एवं व्रजौ कसांप्री
तिं यच्छंतौ बालचेष्टितैः ॥ कलवाक्यैः खकालेन वत्सपालौ बभूवतु ॥ ३६ ॥ अविदूरे
व्रजभुवः सह गोपालदरकैः ॥ चारयामास तुर्वत्सानां क्रीडापरिष्ठतौ ॥ ३७ ॥ क्वचि
वाहयतो वेणुं शेषणैः क्षिपतः क्वचित् क्वचित्पादैः किंकिणीभिः क्वचित् क्वचि मणो

भा. २. पू.
३३

वृषैः ३८। वृषाय माणो न हं नौ युयुधाते परस्य रं। अनुकृत्य रुतैर्जतैश्चेरतुः प्राकृतौ य
था ३९। कदाचिद्यमुना तीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः वयस्यैः कृष्णवज्रयोर्निघांसुर्देत्यभा
गमत् ४०। तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्स यूथगतं हरिः। दर्शयिन्वज्रदेवाय शनैर्मुग्ध इवासर
त् ४१। गृहीत्वा परपादाभ्यां सह जांगलमच्युतः। नामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणो जतजी
वितं ४२। सकपित्यैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह। तं वीक्ष्य विस्मिता बाजाः शशंसुः सा
धुसाध्विति ४३। देवाश्च परिसंतुष्टा बभूवुः पुष्यवर्षिणः। वत्सासुरं हतं श्रुत्वा ब्रजे गो
प्यश्च विस्मिता ४४। तौ वत्सपालकौ नृत्वा सर्वलोकैः कपालकौ कपालकौ। सप्रात
राशौ गोवत्सांश्चारयंतौ विचेरतुः ४५। स्वेस्व वत्सकुलं सर्वपायपिष्यं त एकदा। गत्वा
जजाशयाभ्यां संपाययित्वा पपुर्जजं ४६। ते तत्र दृढशुबला महासत्वमवस्थितं त

३३

त्र सुवज्रनिर्मिन्नं गिरेः शृंगमिव च्युतं ४७। सर्वैर्बको नाम महानसुरो बकरूपधक
आगत्य सहसा कृष्णं तीक्ष्णतुंडोः यमवली ४८। कृष्णं महाबकं यस्तं दृष्ट्वा रामा दूदयोऽर्ज
का ४९। बभूवुरिंद्रियाणीव वीना प्राणं विचेतसः ५०। तं तातु मूलं प्ररहंतं मयि बभोपाल
सूनुं पितरं जगदुरोः च हर्षसद्योतिरुषा हतं बकसुंडेन हंतुं पुनरभ्यपद्यत ५१। तमाप
तं तं सनिगृह्य तुंडयोर्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतां पतिः। पश्यत्सु बाजेषु ददार जीजया
मुदाबहो वीरणवद्विबोकसां ५२। तदा बकारिं सुरलोकवासिनः समाकिरन्तं दनमग्नि
कादिभिः समीडिरे चानकशंखसंस्तवैस्तदीक्ष्य गोपालमुताविसिस्मिरे ५३। मुक्तं ब
कास्यादुपजन्म्य बाजकारामादयः प्राणमिवेंद्रियोगणः। स्थानागतं तं परिरभ्य निर्वृ
ताः प्रणीय वत्सान् ब्रजमेत्यनज्जगुः ५४। श्रुत्वा तद्विस्मिता गोया गोप्यश्चातिप्रिया

ना. पू. २४
 ३४
 हताः प्रेत्यागत्प्रमिदौत्सुकाहै संततपिते क्षणा ॥ ५४ ॥ अहोवनास्यवाजस्यबहवो
 मृत्यवोऽनवन् ॥ अप्यासादिप्रियंतेषां कृतं पूर्वयतो जयं ॥ ५५ ॥ अथाप्यभिभवत्येनं
 नैवैतेघोरदर्शनाः जिघांसयैनमासाद्यनश्यंत्यग्रौपतंगवत् ॥ ५६ ॥ अहोब्रह्मविहं
 वाचोनामत्याः संतिकर्हिस्वित् ॥ गगैयराह न गवानच जावितथैव तत् ॥ ५७ ॥ इति
 नंदरादयोगोपाः कृष्णरामकथां मुदा कुर्वंतोरममाणाम्नाविदन्मववेदनां ॥ ५८ ॥
 एवंविहारैः कौमारैः कौमारं जहदुर्व्रजे निजायनैः सेतुबंधैर्मर्कटोत्सवनादिभिः
 ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे वत्सवकवधो नामैकादशोऽध्या
 यः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ क्वचिदनाशायमनोदधद्रजात्प्रातः समुत्थाय वयस्यव
 त्सपान् प्रबोधयन् शृंगरवेण चारुणा विनिर्गतो वत्सपुरःसरोहरिः ॥ १ ॥ तेनैव

३४

साकं पृथुकाः सहस्रशः स्त्रिधाः सुशिखेत्रविषाणवेणवः ॥ स्नानस्नानसहस्रोपरिसं
 खयान्वितान् वत्सान् पुरस्कृत्य विनिर्ययुर्मुदा ॥ २ ॥ कृष्णवत्सैरसंख्यातैर्यथा कृत्य स
 वत्सकान् चारयंतोर्मलीजानिर्विजहुस्तत्र तत्र ह ॥ ३ ॥ फलप्रवालस्तवकमुमनः
 पिच्छधातुभिः काचगुंजामणिस्वर्णनूपिता अप्यनृषयन् ॥ ४ ॥ मुष्मंतो न्योन्यशि
 कादीन् रतातानां राञ्च विशिषुः ॥ तत्र त्वाश्वपुन इराध संतश्च पुनर्दुः ॥ ५ ॥ यदिह
 रंगनः कृष्णो वनशोभे क्षणायतं ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वमिति संस्पृश्य मे निरे ॥ ६ ॥ केचि
 द्विरात्रवादयंतो ध्रुवातः शृंगानि केचन केचिद्भ्रूगैः प्रगायंतः कजंतः कोकिलैः प
 रे ॥ ७ ॥ विछायाभिः प्रधावंतो गच्छंतः साधुहंसकैः ॥ वकैरुपविशंतश्च नृत्यंतश्च
 कलापिभिः ॥ ८ ॥ विकर्षंतः कोशवाजानां राहंतश्च तैर्दुमान् ॥ विकुर्वंतश्च तैः सा

कं प्रवतश्च तैर्दुमान् विकुर्वतश्च तैः साकं प्रवतश्च पञ्चाशिषु ॥ साकं मे कैर्वि
 लंघेतः सरित्प्रस्रवसं प्रुता ॥ विहसंतः प्रतिष्ठायाः शयंतश्च प्रतिस्रनान् ॥ १० ॥
 त्यंसतां ब्रह्मसुखानुभूत्यादास्यंगतानां परदैवतेन ॥ मायाश्रितानां नरहरके
 ण साकं विजहुः कृतपुण्यपुंजा ॥ ११ ॥ यत्पादपांशुर्वहुजन्मकृद्बुधतात्मनिर्योगि
 निरप्यगम्य ॥ स एष यद्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्यते हि एमतो ब्रजौकसां ॥ १२ ॥
 अथाघनामान्यपतन्महासुरसेषां मुखक्रीडनवीक्षणाक्षमा ॥ नित्यं यदंतर्नि
 जजीवितेषु मिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा र्भकान् कृष्णसुखानघा
 सुरः कंसावुशिष्टः सबकीवकानुजः ॥ अयंतु मे सोदरनाशकृत्तयोर्ध्वयोरथैनं स
 बलं हनिष्ये ॥ १४ ॥ एते यदा मत्सुहृदोऽस्ति जापः कृतास्तदा नष्टसमा ब्रजौकसां प्रा

णे गते वर्षसु कानुचिंता प्रजासवः प्राणान् तोहियेते ॥ १५ ॥ इति व्यवस्था जगरं हृद
 पुः संयोजनायाममहाद्रिपीवरं ॥ धत्वा द्रुतं व्यान्नयुहाननंतदापयिष्यशेतप्रसना
 शयाखलः ॥ १६ ॥ धराधरो ह्योजलदो नरो ह्योदयनिनांतो गिरिशृंगदंष्ट्रः ॥ ध्वांतां तरा
 स्यो वितता ध्वजिह्वः परुषानिजश्वासदेक्षणो ह्मः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा तं तादृशं सर्वमत्वा हं
 वनश्रियं ॥ व्यान्नाजगरतुंडेन त्वुत्प्रेक्ष्यंते स्म जीजया ॥ १८ ॥ अहो मित्राणि गदतसत्त्वक
 टं पुरः स्थितं ॥ अस्मत्संयसनव्याजतुंडाय ते नवा ॥ १९ ॥ सत्यमर्ककरारक्तमुत्तराह
 नुवद्वनं ॥ अधराहनुवद्वेधस्तत्प्रतिष्ठा ययारुणं ॥ २० ॥ प्रतिस्यर्धे ते स किंभ्यां स व्यासये
 न गोदरे तुंगशृंगालयोप्येतास्तदंष्ट्राभिश्च पश्यत ॥ २१ ॥ आस्ततायाममार्गेयं रसतां
 प्रतिगर्जति ॥ एषामंतर्गतं ध्वांतमेतदयं तराननं ॥ २२ ॥ हावो ह्मस्वरवातो यंश्वास

भा. पू.
३६

वज्रातिपश्यतः तद्गन्धसत्त्वदुर्गन्धोऽप्यंतरामिषगन्धवत् ॥ २३ ॥ अस्मान् किमत्र ग्रसिता
निविशन्त्यंतथा चेद्वक्वद्विनश्यति ॥ क्षणादनेनेति वकार्युशन्मुखं वीक्ष्यो धसंतः
करताडनैर्ययुः ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्थं मिथो तप्यमतस्तु माषितं श्रुत्वा विचिंसे
त्समृषामृषायते रक्षो विदित्वा विजम्बत हृत्स्थितः स्वानां निरोधुं न गवान्मनोदधे
॥ २५ ॥ तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरं तरं परं न गीर्णाः शिशवः सवत्साः प्रतीक्षमाणेन व
कारिवेशनं हतस्वकांतस्मरणेन रससा ॥ २६ ॥ तान् वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो ह्य
नन्यनाथान् स्वकण्ठदवच्युतान् ॥ दीनांश्च मृत्योर्जतराग्रिघासान् घृणार्दितो दिष्टक
तेन विस्मितः ॥ २७ ॥ कृत्यं किमत्रास्परवजस्य जीवनं न वा अमीषां च सतां विनाश
नं ॥ ह्यं कथं स्यादिति संविचिंत्य तत्र तात्वा विशन्तुं इमं शेषदृग्घरिः ॥ २८ ॥ तदा घन

३६

उदादेवाभयाद्वा हेति चुक्रुशु ॥ जहृषुर्ये च कंसाद्याः कौणयास्तघबांधवा ॥ २९ ॥ त
क्षुत्वा न गवान् कृष्णस्त्वययः सार्धवित्सकं ॥ चूर्णाचिकीर्षो रात्मानं तरसा वृद्धे गले
॥ ३० ॥ ततोति कायस्य निरुद्धमार्गिणोऽप्युज्ज्वलं दृष्टेर्न मत्स्वितस्ततः ॥ प्रणोति रं गेप
वनो निरुद्धो मूर्धन विनिपात्य विनिर्गतो बहिः ॥ ३१ ॥ तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु प्राणेषु
वत्सान् सुहृदः परेतान् ॥ दृष्ट्वा स्वयोऽथाप्यतदन्वितः पुनर्वक्रान्मुकुंदो न गवान् वि
निययौ ॥ ३२ ॥ पीनादिभोगोत्थितमद्भुतं महज्ज्योतिः स्वधाम्नो ज्वलयद्दिशो दश प्रती
क्ष्यरेव स्थितमीशानिर्गमं विवेश तस्मिन्निषतां दिवौ कसां ॥ ३३ ॥ ततोति दृष्ट्वा स्वकृतो
कृतार्हणं पुण्ये ॥ सुरा अक्षरसश्च नर्तनैः ॥ गतैः सुगावारिधरोश्च वाद्यकैः ॥ स्तवैश्च
विभ्राजयन्निस्वनैर्गणां ॥ ३४ ॥ तदद्भुतस्तोत्रमुवाच गीतिका जयाघने कोत्सवमंग

भा. पू.
३७

जस्रनान् श्रुत्वा स्वधाम्नोत्यज आगतो विराट् दृष्ट्वा महीशस्य जगाम विस्मयं ॥ ३५ ॥ राज
नाजगरे चर्मशुक्लं चंद्रावने द्रुतं ॥ ब्रजौ कसौ बहुतिथं बभूवा क्रीडागदं ॥ ३६ ॥ एतौ
मारजं कर्महरे रात्मा हि मोक्षणं ॥ मृत्योः पौगंडके वा जादृष्टे चुर्विस्मिता ब्रजे ॥ ३७ ॥ ने
तदि चित्रं मनुजानां भायिनः परावराणां परमस्य वेधसः ॥ अधोपिय तस्य शनिधौ
तपातकः प्रापात्साम्यं त्वसतां सुदुर्लभं ॥ ३८ ॥ सकृद्यदंग प्रतिमां तरहिता मनो
मयी भागवतो ददौ गतिं ॥ स एव नित्यात्मसुखा तु नृत्यमिच्छुदस्तमायः परमो
किं पुनः ॥ ३९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्थं हि जायादव देवदत्तः श्रुत्वा स्वराजुश्चरितं वि
चित्रं ॥ पप्रच्छ नृयोपित देवपुण्यं वेयास किं यन्निगदीत चेता ॥ ४० ॥ राजोवाच ॥ ॥ ब्र
ह्मकाजो तरुतं तत्काजी नं कथं न वेत् ॥ यत्कौमारे हरि कृतं जगुः पौगंडके न

३७

का ॥ ४१ ॥ तद्ब्रूहि मे महायोगि न परं कौतूहलं गुरो नूनमेतदरेरेव माया न वति नान्य
था ॥ ४२ ॥ त्वयं धन्यतमा लोके गुरोपि सत्रवंधव ॥ यत्पि ब्रामो मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णक
थामते ॥ ४३ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्थं स्मृष्टः स तु वादरायणिस्तस्मारितानंतदतास्वि
लेन्द्रिय ॥ कृच्छ्रात्पुनर्जन्म बहिर्दृशिः शनैः प्रत्याहृतं भागवतो नमो नमः ॥ ४४ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अध्यासुरमोक्षणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ ॥ साधुष्टं महाभाग त्वया भागवतो नमः ॥ पन्नूत नयसीशस्य श्रु
एव नपि कथां मुहुः ॥ १ ॥ सतामयं सारं नृतां निसर्गे यदर्थवाणी श्रुतिचेतसामपि प्रति
क्षणं नम्रवदच्युतस्य पदस्रिया विदनामिव साधुवाक्ता ॥ २ ॥ शृणु घावहितो राजन
पिमुह्यं वदामि ते ॥ ब्रह्मसुः सिन्धस्य शिष्यस्य उरवोऽस्य मप्युत ॥ ३ ॥ तथा घवदनात्

भा.र.सू.
३८

त्योरक्षित्वावत्सपालकान्। सरित्पुलिनमानीय नगवानिदमब्रवीत्॥४॥ अहोतिर
म्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसंयन्तु दुर्लाभवाचुकं। स्फुटत्सरोरगंधतालिपत्रिक
ध्वनिप्रतिध्वानजसत्तुमाकुलं॥५॥ अत्र नोक्तमस्मानिर्दिष्टारूढं सुधाहिताः
वत्साः समीपेपः पीत्वाचरंतु शनकैस्त्रणं॥६॥ तथेति पाययित्वा भविता नारुध्य शू
ले। मुक्ताशिकानि बुभुजुः समं न गवता सुहा॥७॥ कल्पस्य विषकपुरुगतिमंडलै
रभाननाः फुल्लदशो ब्रजार्जकाः॥ सहोपविष्टा विपिने विरेजुश्च दाययां भोरुहक
र्षिकाया॥८॥ केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पुष्पैर्वैरं कुरैः फलैः॥ शिखिस्त्वग्निर्दृष्टि
र्दृष्टिर्दृष्टिश्च बुभुजुः कृतमाजना॥९॥ सर्वे मिथो दर्शयंतः स्वस्वभोज्यरुचि
रथ क हसंतो हासयंत आभ्यवज कुः सहैश्वरा॥१०॥ विभ्रवेणुं जवरपटयोः शं

३८

गवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृण कवलंतत्फलान्यं गुलीषु। तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहरोहा
सयन्नमभिः स्वैः स्वर्गलोके मिषतिबुभुजे यज्ञभुग्वाजकेलि॥११॥ आरतैव वंत्सपेषु
भुंजानेष च्युतात्मसु। वत्सास्त्वं तव नैर्दूरं विविशुस्तृणलोमिता॥१२॥ तान् दृष्ट्वा मय संत्र
स्तान् चेहृष्टोऽस्य नीमयं मित्राण्याशान्मा विरमते हानेऽप्येवत्सकानहं॥१३॥ इत्युक्त्वा नि
दिदृश कुंजगकरे धात्मवत्सकान्। विचिन्वन् नगवान् रुद्रघ्नः स पाणिकवलो ययौ॥१४॥
श्रीशुक उवाच॥॥ अं नो जन्म जनिस्तदंत रगतो माया भक्तस्येति तुर्दृष्टुं मे नु महि त्व
मन्यदपि तद्वत्सानि तो वत्सपाद्। नीत्वा न्यत्र कुरु घ्नांतरदधात् विवस्थितो यः पु
रदृष्ट्वा घातुर मोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयं॥१५॥ ततो वत्सान् दृष्ट्वैत्य पुलिने
पिच वत्सपाद्। उभावपि वने रुष्टो विचिकाय समंततः॥१६॥ काप्यदृष्ट्वा तं विपिने

भा. द. पू.
३५

वत्सान्पाजंश्चविश्ववित्। सर्वविधिकृतं कर्मः सहसावजगामहा। अतः कर्मो मु
दं कर्तुं तन्माह पांचकस्य च उभयायितमात्मानं च केविश्वकृदाश्चर। १०। यावद्वत्स
पवत्सकाव्यकवपुयवित्करं घ्रादिकं पावद्यष्टिविषाणवेणुदज्जिग्यावदिभूषाव
रं। यावच्छीजयणाभिधाकृतिवयोयावदिहारादिकं सर्वविष्णुमयं गिरेंगवदनः
सर्वस्वरूपोवन्नौ। ११। स्वयमात्मगोवत्सान्प्रतिवाप्यात्मवत्सपै। क्रीडन्नात्मविहारे
सर्वात्माप्राविशद्भजे। १२। तन्नदत्सान्प्रयत्नीत्वातन्नजोहेनिवेश्यस। तन्नदात्माः भवद्भजे
स्तन्नत्सप्रविष्टवान्। १३। तन्मातरेवेणुखतरे स्थिता उद्दृष्टोर्भिः परिरम्य निर्भरं स्ने
हसुतस्तन्यपयः सुधासवं मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन्। १४। ततो नयोभर्त्तनमज्जवे
पनाजंकार रक्षातिजकाशनादिभिः संज्ञाजितः स्वाचरितैः प्रहर्षयन् सायंगतोयामय

३५

मेनमाधव। १५। गावस्तनोगोहसुपेत्य सत्वरं दुकारघोषैः परिरुतसंगतान् स्वकान्स्व
कान् वत्सतरानपाययन्मुदुर्जिहंत्यः स्ववदौधसंपया। १६। गोगोपीनां मातृतास्मिन्स
र्वस्नेहार्थिकां विना। पुरोवदास्वपि हरेस्तोकतामाययाविना। १७। ब्रजौ कसांसतोकेषु
स्नेहवत्त्रयमन्वहं। शनैर्भिः सीमवद्वधेयया कल्पेत्तत्पूर्ववा। १८। इत्यमात्मात्मनात्मानं
वत्सपाजमिषेणसा। पाजयन्वत्सपोवर्षेचिक्रीडेवनगोषेयो। १९। एकदाचास्यन्वत्सा
न्सरामोवमनमाविशत्। पंचपासुत्रियामासुहायनाहरणीषज। २०। ततोविदूरम्ब
रतोविदूरञ्चरतोगावोवत्सानुपब्रजं। गोवर्धनादिशिरसिचरंत्योददृशुस्तयां। २१। दृष्ट्वा
थतस्नेहवशोभ्रतात्मासगे ब्रजोत्पात्मपदुर्गमार्गः क्षिपाककुक्षौवउदास्यपुच्छोगाधुं
कृतैरसुपयाजवेन। २२। समेत्यगावोधोवत्सान्वत्सवत्योपपाययन्। गिलंत्यश्वचां

भा. २. पू.
४०

गानि लिहंत्यः स्तौ धसंपय ॥ ३१ ॥ गोपास्तदो धनायाममौघ्यज जोरुमन्युना ॥ दुर्गाध्वक
ब्रूतो म्येत्यगोवत्सैर्दृष्टः सुतान् ॥ ३२ ॥ तदो क्षणोत्प्रेमरसाधुताशयाजाताबुराणाग
तमन्यवो भक्तिना ॥ उदत्यहो निःपरिरम्यमर्धनिघ्राणैरवाधुः परमांसुहंते ॥ ३३ ॥ ततः प्र
वयसो गोपास्तोकाश्चैष सुनिर्वृता ॥ कृच्छ्राब्जनेरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रव ॥ ३४ ॥ व्र
जस्य रामः प्रेमर्धे वीक्ष्यो कंठमनुक्षणं मुक्तसने घपत्ये घप्यहेतुविदचितयद ॥ ३५ ॥
किमेतदद्भुतमिव वासुदेवे विजात्मनि ॥ व्रजस्य सात्मनस्तोके घृष्टं प्रेमवर्धते ॥ ३६ ॥
केयं वा कुत आयाता दैवी वानार्युतासुरा ॥ प्रापो मायास्तु मे नर्तुनान्या मे पि विमोहि
ना ॥ ३७ ॥ इति संचिंत्य हा शो वित्तास्तव यसानपि ॥ सर्वानाचष्टवैकुण्ठं च सुषावपु
नेन सा ॥ ३८ ॥ नैते सुरेशा रुषयो न चैते त्वमेव नासी शान्तिराश्रये पि ॥ सर्वं दृष्टं कं

४०

निगमा कथं वदेत्युक्तेन वृत्तं प्रमुणा बलो वैत ॥ ३९ ॥ तावदेत्यात्मनुरात्ममानेन नु
त्यनेह सा ॥ सुरो वदं क्रीडंतं दृशे सकलं हरि ॥ ४० ॥ यावंतो गोकुले बाजाः सवत्साः
सर्व एव हि ॥ माया शये शयाना मे नाद्या पि पुनरुत्थिता ॥ ४१ ॥ इत एते वक्रतुत्रत्याम
न्माया मोहि ते तरे ॥ तावंत एव तत्रा बं क्रीडंतो विष्णुना समं ॥ ४२ ॥ एव मे ते पुने देषु
ने देषु चिरंध्यात्वा स आत्मनः ॥ सत्याः के कतरे नेति तातुं नेष्टे कथं च न ॥ ४३ ॥ एवं
संमोहय न विष्णुं विमोहं विश्वमोहनं ॥ स्वयैव मायया जो पि स्वयमेव विमोहितः
॥ ४४ ॥ तस्यांतमो वनैर्हारं खद्योताश्चिरिवाहनि ॥ महती तरमायै र्यं निहं त्यात्मनि
युजता ॥ ४५ ॥ तावत्सर्वे वत्सपाजाः पश्यतोऽजस्य न तक्षणात् ॥ व्यदश्ये तघनश्या
माः पीनकौशेयवाससा ॥ ४६ ॥ चतुर्भुजाः शंखचक्रगदारा जीवपाणयः ॥ किरी

भा. ४. ४०
४२

दिनः कुंडलिनोहारिणोवनमालिनः॥ ४७॥ श्रीवत्संगदशेरत्नकंबुकंकणयाणयः
नूपुरैः कटकैर्नातिः करिस्त्रांगुलीयकैः॥ ४८॥ आंग्रिमस्तकमापूष्पास्तुजसी
नवहामभिः॥ कोमलैः सर्वगात्रेषु नूरिपुण्यवदपितैः॥ ४९॥ चंद्रिकाविशदस्मेरैः
सारुणापांगवीक्षितैः॥ स्वकार्यानामिवरजः सत्वाभ्यां सृष्टपालकाः॥ ५०॥ आत्मादिस्तंबप
र्षितैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः॥ नृत्यगीताद्यनेकाहैः दृश्यकृद्यगुपासिताः॥ ५१॥ अणिमाद्यैर्म
हिमानिरजाद्याभिर्विभूतिभिः॥ चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीतामहारादिभिः॥ ५२॥ काल
स्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः॥ स्वमहिध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः
॥ ५३॥ सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसभूतयः॥ असृष्टनूरिमाहात्म्या अपित्युपनि
षद्गणैः॥ ५४॥ एवं सकृद्दृशजिः परब्रह्मात्मनो विज्ञानस्य भासा सर्वमिदं विनाति

४२

सचराचराः॥ ५५॥ ततोति कुतुकोद्यत्यस्तिमितैकादशेन्द्रियाः॥ तथाप्राभूदजस्तस्मिन् श्रीपू
र्यंतीवपुत्रिकाः॥ ५६॥ इतीरे शेतर्के निजमहिमनिस्वप्रमितिके परत्राजातोतनिरस
नमुखब्रह्मकमितौ॥ अनीरोपि दृष्टं किमिदमिति वासुत्यतिसति च छा राजो जाता स
परिपरमो जातवनिको॥ ५७॥ ततोवकिप्रतिजब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः॥ कृष्णदु
न्मील्यवैदृशीराचष्टेदं सदात्मना॥ ५८॥ सपद्येवाभितः पश्यन्निशोपश्यत्पुरःस्थितं॥ वृं
दावनं जैनाजीवाद्गुमाकीर्णसिमाप्रियं॥ ५९॥ यत्र नैसर्गदुर्वैशः महासन्नेमृगादयः॥ मि
त्राणीवाजितावासदुतरुदतर्षकादिके॥ ६०॥ तत्रोदहत्यशुत्वनासं ब्रह्मादयं परमनं
तमगाधबोधं॥ वत्सात्सर्वा निवपुरापरितो विविच्य देकं सपाणिकवलं परमेश्वरच
॥ ६१॥ दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतो वतीर्य दृष्ट्वा वपुः कनकदंडमिवातिपात्य स्पृष्ट्वा च

भा. द. पू.
४२

उमुकुटकोटिभिरंघ्रियुग्मं नत्वा मुह्युमुज्जैरकताभिषेकं ॥ ६२ ॥ उत्थायोत्था यकृत्प्रस्यचि
रस्यपदयोः पतन् ॥ आस्ते महित्वं प्राग्दृष्ट्वा पुनः पुनः ॥ ६३ ॥ शनैर्योत्थाय विमृज्य लो
चने मुकुटमुदीक्ष्य विनम्रकंधरः कृतोजलिः प्रश्रयवान्समाहितः सवेपथुर्गुरुद
धेज्जतेजया ॥ ६४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे वत्साहरणं नाम त्रयो
दशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नो मीयते न्नवपुषेत डिदं वराय गुं जावतं सपरि
पिच्छजसन्मुखाय वन्यस्रजे कवलवे त्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपांगजा
य ॥ अस्यापि देववपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य तनुभूतमयस्य कोपि नेत्रो महि
त्ववसितुं मनसांतरेण साक्षात्तवैव किमु तात्मसुखात् भूते ॥ २ ॥ ज्ञाने प्रयासमुदया
स्य नमंत एव जीवंति सत्सुरवरितां भवदशयवान् नो स्थाने स्थिताः श्रुतिगतांतनुवा

४२

तेहानितकर्म

अनोभिर्ये प्राप्य शो जितजितोप्यसितैस्त्रिजोकां ॥ ३ ॥ श्रेयःश्रुतिं न क्तिमुदस्यते विभो क्लिश्यं
तिये केवज बोधलब्धये ॥ तेषां सौक्यं शलं वशिष्यते नान्यथा स्मृतुषावघातिनां
॥ ४ ॥ पुरेहभूमन्वहवोपियोगिनस्तदपि लब्धया ॥ विबुधमन्नैव कथोपनीतया प्र
पेदिरेजोच्युतते गतिं परां ॥ ५ ॥ तथापि न्नमरमहिमा गुणस्य ते विबोधुमर्हस्य मलांतरात्
भिः ॥ अविक्रियात्स्वानुभवाद रूपतो ह्यनन्यबोधात्मतया न चान्यथा ॥ ६ ॥ गुणात्मन
स्तेपि गुणा विमातुं हितावतारस्य कश्चिरेस्य काले नयैवा विमिताः सुकल्पैर्भूपांस
वर्त्तन्मिदिकाद्युमासः ॥ ७ ॥ तन्नेनुकंयांसुसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मरुतं विपाकं ॥ ह
वाग्वपुर्निर्विद्वन्मस्ते जीवेतयो मुक्तिपदे सदा यमं कृता ॥ पश्ये शमेनार्यमनंत आ
द्ये परात्मनित्वं प्यपि मायिनि मायां वितत्ये क्षितुमात्मवैभवं हं कियानैव उमिवा

भा. २. ५.

४३

नाभि

त्रिरथो ॥ १॥ अतः समस्वाच्युतमेरजोनुवोत्यजानतस्त्वस्यगोशमानिनः ॥ अजावले
पांधतमोंधचक्षुषण्णोनुकंष्योमयिनायवाति ॥ १॥ काहंतमोमहदहंरवचराग्रिवा
र्त्तसंवेष्टितांरघरससवितस्तिकाय ॥ केदग्निधाविगणितांरपराण्युचर्यावाताधरो
मविदरस्यचतेमहितं ॥ १॥ उत्क्षेपणंगर्भगतस्यपादयोः किंकल्यतेमातुरधोस
जागसे ॥ किमस्तिनास्तिव्यपदेशरहितंनवास्तिकुक्षे ॥ कियदप्यनेत ॥ १॥ जगत्र
यांतोदधिसंप्रवोदेनारयणस्योदरेनाजात ॥ विनिर्गतो जस्त्वितिवाडूवैमपाकिंत्वा
श्चरत्तन्निर्गतोस्मि ॥ १॥ नारयणसंनहिसर्वदेहिनामात्मास्यधोरोस्विजलोक
साक्षा ॥ नारयणोंगंनरभ्रजजायनात्रञ्चापिसत्यंनतवैवमाया ॥ १॥ तञ्जेजल
स्यंतवसजगद्वतुः किंमेनदहं जगवंस्तदैव ॥ किंवासुदहंहरिमेतदैवकिन्नोम

४३

पद्येवपुनर्यदृशि ॥ १॥ अत्रैवमायाधमनावतारेत्यस्यप्रपंचस्यबहिःस्फुरस्य ॥ कृत्स्न
स्यचांतर्ज्वरेतनन्यामायात्वमेवप्रकटीकृतंते ॥ १॥ यस्यकुक्षाविदंसर्वंसात्मंजाति
यथातथा ॥ तच्चप्यपीहतत्सर्वंकिमिदंभाषयाविना ॥ १॥ अद्यैवत्वदतेस्यकिंमम
नतेमायात्वमादृशितंमेकोसिप्रथमंततोव्रजसुहृदत्माः समस्ता अपि ॥ तावंतोसि
चतुर्भुजास्तद्विलैः साकंमयोपासितास्तावंत्येवजगंत्यभ्रस्तदमितंत्रत्यादयं
शिष्यते ॥ १॥ अजानतांत्वत्यदवीमनात्मन्यात्मात्मनाभासिवितत्यमायां ॥ सद्य
विवाहंजगतोविधानइवत्वमेवोंतरवत्रिनेत्र ॥ १॥ सुरेष्टविषीरातयैवनरघपिति
यक्षुयादः स्वपितेजनस्य ॥ जन्मासतांदुर्मदनिग्रहायप्रभोविधानः सदनुग्रहाया ॥ १॥ को
वेत्तिनमनगवनपरत्नरयोगेश्वरोतीर्नवतस्त्रिजोकां ॥ काहोकथंवाकतिवाक

करेति विस्तारयन् क्रीडसियोगमायां ॥ २१ ॥ तस्मादिदं जगदशेषममसत्त्वरूपं स्वप्ना
 नमस्तधिषणं पुरुषं दुःखं ॥ त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते मायात उद्यदपि
 यत्सदिवावभाति ॥ २२ ॥ एकस्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयं ज्योतिरनंत आयः
 नित्यो क्षरो जस्रसुखो निरंजनः पूर्णो ह्यो मुक्त उपाधिनाः मतः ॥ २३ ॥ एवं विधं त्वां स
 कजात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ॥ सुर्वकलब्धोपनिषत्सु च सुषा
 पे ते तरंती वनवान्तां बुधिं ॥ २४ ॥ आत्मानमेवात्मनया विजानतां ते नैव जातं नि
 खिलं प्रपंचितं ॥ ज्ञानेन न ह्योपि च यत्प्रजायते रज्ज्वा महेर्नो गमवानवौ यथा ॥ २५ ॥
 अज्ञानसंस्रौ भवबंधमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्तरुतत जावात् ॥ अजस्रचित्यात्मनि
 केवले परे विचार्यमाणे तरणा विवाहनी ॥ २६ ॥ त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मा

नमेव च ॥ आत्मा पुनर्बहिर्मुख्य अहोत जनतात्ता ॥ २७ ॥ अंतर्भवेन तं भवं तमे
 वत्सु तन्मजं तो मृगयंति संतः ॥ असंतमयं त्यहि संतरेण संतं गुणं तं किमुयंति
 संतः ॥ २८ ॥ अपापिते देवपदां बुजय प्रसाद जेशा बुद्धिहीन एव हि ॥ जानाति तत्वं
 भगवन्महिम्नो न चान्य एकोपि चिरं विचिन्तन् ॥ २९ ॥ तदस्तु मे नाथ स भूरि
 भागो भवेन्नवान्यत्र तु वाति रश्मां ॥ येनाहमेकोपि भवजानानां भूत्वानिषे
 वेतव पादपद्मं ॥ ३० ॥ अहोति धन्या व्रजगो रमण्यः सत्यामृतं पीतमतीव ते सुरा
 यासां विनो वत्स तरात्मजात्मना यत्नस्येद्यापि न चालमध्वरा ॥ ३१ ॥ अहोभाग्यमहोभा
 ग्यं नंदगोपव्रजौ कसां ॥ यस्मिन्ने परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनं ॥ ३२ ॥ एषां तु जाग्यमहिता
 श्रुतता वदास्तामेकादशैव हि वयं वत भूरिभागाः ॥ एतद्धृषीकचषकै रसकृत्पि वामः

भा. २५
४५

शार्वादिषु द्रुदजमध्वमतासवंते। ३३। तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यदभ्यायजो कुले
पिकतमांघ्रिरजोनिषेकं यज्जीवितं तु निस्विजं भगवान्मुकुंदस्वद्यापि व्यत्यदरजः शु
तिमृग्यमेव। ३४। एषां घोषनिवासिनामुत भवान् किं देव गतेति न श्रेतो विश्वफला
त्फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन्मुह्यति। स देवादि वष्टनापि सकृज्जात्वा मेव देवा पिताय
धामार्थमुदहस्रियात्मनयप्राणाशयास्त्वकृते। ३५। तावद्वागादयः स्तेनास्तावका
रागहं गहं। तावन्मोहोऽग्निनिगरो यावत्कृष्णनते जनाः। ३६। प्रपंचं निः प्रपंचोपि विडं
वयसिभूतले प्रपन्नजनतानंदसंदोहं प्रथितुं प्रभो। ३७। जानं न एव जानं तु किं बहूक्ते
नते प्रभो। मनसो वचसो वाचो वै प्रवक्तव्यो चर। ३८। अनुजानाहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वे
त्सि सर्वं ह कृत्स्नमेव जगतां नाथो जगदेतत्तवाप्यर्पितं। ३९। श्रीकृष्णदक्षिणकुलपुंकरजोष

४५

रायि नृस्मानिर्जरद्विजयश्चरद्विहकारिन्। उधर्मशावरे हरसिति राससधुगा कल्प
मार्कमहं नृभगवन्नमस्ते। ४०। श्रीशुक उवाच। ॥ इत्यभिष्टुयन्मानं त्रिः परिक्रम्य पाद
यो। नत्वा भीष्टं जगधाता स्वधाम प्रत्यपद्यत। ४१। ततोऽनुताप्य भगवान्स्वभुवं प्रागवस्थि
तान् वत्सान् पुलिनमानिन्येयथा पूर्वसरवं सकं। ४२। एकस्मिन्पियाते ब्रह्म प्राणेशं चान्त
रत्मना। कृष्णमाया हताराज नृक्षणा धर्मै निरेर्भका। ४३। किं किं न विस्मरंतीह मायामो
हितचेतसा। यन्मोहितं जगत्सर्वमक्ष्णं विस्मृतात्मकं। ४४। ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वाग
तं तेतिरं हसा। नैकोप्यभोजिकवत्न एहीनः साधुनुज्यतां। ४५। ततो हसन हृषीकेशो
भ्यवहत्पसहार्भकैः। दर्शयन् च मां जिगरंत्यवर्त्तनवना द्रजं। ४६। बह्वर्षसूतनवधा
तु विचित्रितांगः प्रोद्दामवेणुदलशृंगरवोत्सवाख्या वत्सान् गणान् ननु गगीतपविग

ना. द. पू.
४६

त्रकी त्रिगोपी दृष्टु त्सवदशिः प्रविवेश गोशं ॥ ४७ ॥ अद्यानेन महायाजो यशोदानंदस्तनु
नाह तोविता वयं चास्मादिति वाजाव्रजे जगुः ॥ ४८ ॥ राजो वाच ॥ ॥ ब्रह्मरूपरो जवे हस्ते
इयान् प्रेमा कथं न वेत् ॥ यो न तत् सर्वसो केषु सोऽत्र वेद्यपि कथ्यतां ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच
सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैकवच्चन ॥ इतरे पत्यविनायास्तद्वच्चन तयैव हि ॥ ५० ॥
तद्राजेंद्रयथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनां ॥ न तथा मम तालं विपुत्रवित्रगृहादिषु ॥ ५१ ॥
देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसन्नम ॥ यथा देहः प्रियतमस्तथा न तनुये च तं ॥ ५२ ॥ दे
होपि मम ताभा कचे न तस्य सौनात्मवत्प्रिय ॥ यज्ञीर्यत्यपि देहेः स्मिन् जाविता शावलीय
यसी ॥ ५३ ॥ तस्मात्प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनां ॥ तदर्थमेव सकलं जगच्चैतच्च
राचरो ॥ ५४ ॥ कृष्णमेव नम वै हित्वा मात्मानमखिलात्मनां ॥ जगद्धिताय सोऽप्यत्र देह

४६

वाजातिमायया ॥ ५५ ॥ वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्यात्सुचरिष्णुच ॥ भगवद्भूयमपरं नान्यद
स्ति ह किंचन ॥ ५६ ॥ सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो न वति स्थित ॥ तस्यापि न गवान् कृष्ण
किमेतद्वस्तुरूप्यतां ॥ ५७ ॥ समाश्रिता ये यदपह्नवस्रवं महत्तदं पुण्ययशो मुरारे ॥ न
वांबुधिर्वत्सपदं पदं पदं पदं यद्विपदं न तेषां ॥ ५८ ॥ एतन्ने सर्वभारया तं यत्सरोद
मिह त्वया यत्कौमारे हरि कृतं योगं देपरि कीर्तितं ॥ ५९ ॥ एतत्सुहृदि श्रितं मुरारे
घाटनं शत्रुजने मनंच ॥ व्यक्तेतरद्भूयमजोर्वनीष्टवं शरणवन्गणनेति नरो विजार्था
न ॥ ६० ॥ एवं विहारैः कौमारेः कौमारं जह तु ब्रजे ॥ निलायनेः सेतुबंधैर्मर्कटोत्सवनादि
भिः ॥ ६१ ॥ भवति श्रीनागवते महापुरुषो दशमस्कंधे ब्रह्मसुतिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः
॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ततश्च पौगंडवयः श्रितौ ब्रजे बभूवुस्तौ पशुपालसंमतौ गा

श्वारयंतौ सखिनिः समं पदे वृंदावनं पुरणमतीव चक्रतु ॥ १ ॥ तन्माधवो वेणुमुदी
 रयन् वृतो गोपैर्गणद्भिः स्वयं शोबलान्वितः पश्यन् पुरस्कृत्य पत्राव्यमाविशदिह
 त्रुका म ॥ कुसुमाकरं वनं ॥ तन्मंजुघोषालिमगद्विजाकुलं महन्मनः स्वच्छपयः
 सरस्वता ॥ वातेन जुष्टं शतपत्रगंधिनानिरीक्ष्य रंजुं नगवान्मनोदधे ॥ ३ ॥ सतत्र न
 त्रावणपद्मवश्रियाफलप्रसूनोरुनरेण पादयोः स्पृशच्छिरवा न्नीक्ष्य वनस्य तीक्ष्ण
 दास्य यन्निवाहाग्रजमादिपूरुषः ॥ ४ ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ ॥ अहो अमी देववराम
 रश्चितं पादं बुजंते सुमनः फलार्हणं नमंस्तु पादाय शिरवाभिरात्मनस्तमोषहत्येत
 रुजन्मयत्कृतं ॥ ५ ॥ एते लिनस्तव यशोखिललोकतीर्थगायंत आदिपुरुषानुपदे
 जंते प्रायो अमी मुनिगणानवदीयमुख्या गृहं वनेपिन जहत्यनघातमदैवं ॥ ६ ॥

नृत्यं त्यमीशिखिन ईशुदाहरिण्यः कुर्वन्ति गोप्पद्वते प्रियमीक्षणेन ॥ सूक्तैश्च को
 किल गणगृहमागता यधन्यावनौकस ईयान् हि सतां निसर्गः ॥ ७ ॥ धन्येयमद्यधर
 णा तृणवीरुधस्त्यादस्मृशोद्धुमजताः करजाभिमुष्टाः नद्योदयः स्वगमगाः सदया
 वलोकैर्गोप्योतरेण भुजयोरपि यत्सहा श्री ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं वृंदावनं
 श्रीमत्कृष्णः प्रीतमनाः पश्यन् रेमे संचारयन् नद्रेः सरिद्रोधस्तुमानुग ॥ ९ ॥ क्वचि
 यतिगायत्सुमदां धालिषु ब्रतैः ॥ उपगीयमानचरितः स्रग्वी संकर्षणा न्वितः ॥
 ॥ १० ॥ अनुजत्यतिजत्येतं कलवाक्यैः शुकं क्वचित् ॥ क्वचित्सवल्लुकं जंतमनुकृजति
 को किल ॥ ११ ॥ क्वचिच्च कलहं सानामनुकृजति क्वचित् ॥ अप्रिनृत्यति नृत्यं तं बर्हिणं हा
 सयन् क्वचित् ॥ १२ ॥ मेघगंभीर्यावाचानामभिर्हृगान्यश्नन् ॥ क्वचिराहयति प्रीत्या गो

भा. २. ५.
४८

गोपालमनोत्तया ॥ १३ ॥ चकोर कौंच चक्राह्वारवातां श्रवर्हिणा ॥ अदुर्गतिस्मसत्त्वानां भीत
वध्याग्रसिंहयो ॥ १४ ॥ कचित्क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्संगोपवर्हणं ॥ स्वयं विश्रमयत्यर्पपादसं
वाहनादिभिः ॥ १५ ॥ नृत्यतो गायतः कापिवजातो युध्यतो मिय ॥ गृहीतहस्तो गोपालान्नहसं
तौ प्रशशंसतु ॥ १६ ॥ क्वचित्पुत्रवतल्येषु नियुद्धश्रमकर्षितः ॥ वृक्षमूलाश्रयः शैते गो
पोत्संगोपवर्हणः ॥ १७ ॥ पादसंवाहनंचक्रुः ॥ केचित्तस्य महात्मनः ॥ अपरे हतपाशानो
यजनैः समवोजयन् ॥ १८ ॥ अन्ये तदुत्तरूपाणि मनोत्तानि महात्मनः ॥ गायन्ति स्म महा
राजस्रेहक्त्रिधियः शनैः ॥ १९ ॥ एवं निगृहात्मगतिः स्वमायया गोपात्मजत्वं चरितैर्विडं
पन् ॥ रे मे रमा जालितपादपद्मवोग्रायैः समंग्राम्यवदीशचेष्टितः ॥ २० ॥ श्रीरामानाम गो
पालो रामकेशवयोः सखा ॥ सुबलस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णो रमन्तु व ॥ २१ ॥ रामराम

४८

महाबाहो कृष्णदुष्टनिवर्हण ॥ इतो विदूरे सुमहद्वनंता जालिसंकुलं ॥ २२ ॥ फलानितत्र
भूराणि पतितानि पतन्ति च ॥ सन्ति किं त्ववरुधानि धेनुकेन दुरात्मना ॥ २३ ॥ सोतिवार्यो
सुरो रामहे कृष्णवररूपधक ॥ आत्मतुल्यबलैरन्यैर्जातिभिर्वहुभिर्वृतः ॥ २४ ॥ तस्मा
कृतनरहराशनातैर्न भिरमित्रहन् ॥ न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसंघैर्विवर्जितः ॥ २५ ॥ वि
द्यंते नुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च ॥ एष वै सुरभिर्गंधो विष्टचीनो वगृह्यते ॥ २६ ॥ प्र
यच्छतानि नः कृष्णगंधलोभितचेतसां वांछास्ति महती ॥ रामगम्यतां यदि रोचते ॥ २७ ॥
एवं सुहृदवचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया ॥ प्रहस्य जग्मतु गेधैर्वृतौ तालवनंप्र
॥ २८ ॥ वजाः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान्नसंपरिकंपयन् ॥ फलानि पातयामास मतंग
जइवोजसा ॥ २९ ॥ फलानां पतनां शब्दं निशम्या सुररामना ॥ अभ्यधावत्स्थितित

भा.र.पू.
४८

लंसनगं परिकंपयन् ॥ ३५ ॥ समेत्यतरसाप्रत्यग्दाभ्यां पश्चाद्वलंबजी ॥ निहत्योरसि
काशब्दं सुचर्यपर्यसरत्खल ॥ ३६ ॥ पुनरासाद्य संख्या उपक्रोशपराक्षित ॥ चर
णावपरो राजन्वजाय प्राक्षिपदुषा ॥ ३७ ॥ सतंगहीत्वा प्रपदो भ्रमिषित्वैकपाणिना
विशेषतः राजा येनामण्यक्तजीवितं ॥ ३८ ॥ तेनाहतो महाताजो वेपमानो महाशिरः
पार्श्वस्थं कंपयन् भयः सचान्यं सोपि चापरां ॥ ३९ ॥ वज्रस्य जीजयोत्तरखरदेहहताह
ताः ताजाश्च कं पिरे सर्वे महावाते रिताः ॥ ४० ॥ नैतच्चित्रं न गवति ह्यनं ते जगदीश्वरे
ओतं प्रोतमिदं यस्मिंस्तु ध्वगयथापट ॥ ४१ ॥ ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये
क्रोशारे भद्रवन्सर्वे संख्या हतबांधवा ॥ ४२ ॥ तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृपताजया
गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत्तराजसु ॥ ४३ ॥ फलप्रकरसंकीर्णं देहैक्यो

४९

रामश्च नृपताजया ॥ गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत्तराजसु ॥ ४३ ॥ फलप्रकरसंकीर्णं
देहैक्यो गतिमुपि ॥ राजन्ः सताजायैर्धनैरिव न न सजं ॥ ४४ ॥ तयोस्तु मुमहत्कर्म
निशम्य विबुधादयः ॥ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि च कुर्वन्निदुष्टबु ॥ ४५ ॥ अथ तालफ
लान्यादन्मनुष्यागतसाध्वसा ॥ तणं च पशवश्चेरुहति धेनुककानने ॥ ४६ ॥ कृष्णः
कमलपत्राक्षः ॥ पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्तूयमानो नुगैर्गोपैः सायजो ब्रजमाविशत्
॥ ४७ ॥ तंगोरजश्चुरितकुंतलवद्धवर्हिन्यप्रसरन् चिरेक्षणचारुहासं वेणुकणं
तमनुगैरनुगी ॥ तृकांतिगोप्यो दिदक्षितदशोभ्यगमन्समेता ॥ ४८ ॥ पीत्वा मुकुंदमुखं
सारघमक्षिन्तुं गेस्तापं जद्गुर्विरहजं व्रजयोषितोक्ति ॥ तत्सकृत्समधिगम्य विवे
कागोष्ठं स व्रीडहासविनयं यदपांगमोक्षं ॥ ४९ ॥ तयोर्दशोदरो हिरण्यो पुत्रयोः पुत्र

भा. २२.
५०

वत्सजे। यथा कामं यथा कालं व्यधत्तां परमाशिषा ॥ ४५ ॥ गता ध्यानममौ तत्र मज्जनो
न्मर्हनादिभिः ॥ जीवां वसित्वारुचिरं दिव्यस्रगांधमंडितौ ॥ ४६ ॥ जंनन्युपहतं प्रात्रपस्वा
दन्नमुपजातितौ ॥ संविश्यवरशय्यायां सुखं मुपुपतुर्व्रजे ॥ ४७ ॥ एवं स भगवान्कुरु
हं हावनचरः क्वचित् ॥ ययौ राममते राजन् कालिंदीं सखिभिर्वृत ॥ ४८ ॥ अथ गाव
श्च गोपाश्च निराघातपपीडिता ॥ दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृणात्तविषदूषितं ॥ ४९ ॥ विषा
नस्तदुपस्पृश्य देवो पहतचेतसा ॥ निपेतुर्व्यसवः सर्वसलिलजंते कुरु दहा ॥ ५० ॥ वीक्ष्य
तान् चैतथा नृता नृकृष्णो योगेश्वरेश्वरा ॥ ईक्ष्याम तवर्षिण्यास्वनाथान् समजीवयन्
॥ ५१ ॥ ते संप्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जज्जंतिकात् ॥ आसन्नसुविस्मिताः सर्वे वीक्षमा
णाः परस्य सं ॥ ५२ ॥ अन्वमंसततद्राजन् गोविंदा नु महेश्वरं ॥ पीत्वा विषं परेतस्य पुन

५०

रुत्या नमात्मनः ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे धेनुकवधो नाम पंचद
शोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विजोक्तदूषिणां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विजुः ॥ तस्या
विशुद्धिमन्विष्ठसंपत्तिमुदवासयत् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ कथमेतज्जिगाधेन्यग्रह्लाङ्गवा
नहिं ॥ सर्वैव दुयुगावासं यथासीद्विप्रकथ्यतां ॥ २ ॥ ब्रह्मन् भगवतस्तस्य भूतः स्वच्छंदव
न्निनः ॥ गोपालोदारचरितं कस्तप्येतामृतं जुषन् ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कालिंदीं कालि
यस्यासीत् क्रदः कश्चिद्विषाग्निना अय्यमाणययायस्मिन् पतंत्युपरिगा ॥ ४ ॥ वगाः
॥ ४ ॥ विषुष्मताविषोदोष्मिभिरुतेनाभिमर्शिताः ॥ म्रियंते तीरगायस्य प्राणिनः स्थिर
जंगमा ॥ ५ ॥ तंच उवेगविषवीर्यमवेश्यते न दुष्टं न दीचखजसंयमनावतारः ॥ कृष्णः
कदंबमवरुद्यतनो तितुंगमास्फोसगाढरशानोन्यपतत् ॥ विषोदो ॥ ६ ॥ स र्यक्रदः पुरु

भा.द.पू.
५१

पसारनिपातवेगसंशोभितोरगविषोः सुसितांबुगच्छिः पर्यकसुतोविषकषायविनीषणो
मिधविनयदुःशतमनंतवजस्यकिंततः ॥ ७ ॥ तस्य कदेविहरतो नुजदंड धूलिबोधोष
मंगवरवारणविक्रमस्य आश्रुत्यतत्त्वसदनानि भवंति शिष्यचक्षुः श्रवाः समसरत्तद
मृष्यमाणा ॥ ८ ॥ तेषु शिष्या सुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुंदरस्य ॥ क्री
डंतमप्रतिभयंकमजोदरांघ्रिं संदश्य मर्मसुरुषा नुजया च छाद ॥ ९ ॥ तन्नागभोगपरिवी
तमदृष्ट्वेष्टमाजोक्ततस्त्रियसखाः पशुपान्नशान्तिः कृष्णैर्पितामसुदृढयकिञ्चनका
मादुःखा नुशो कभयमृदधियो निपेतु ॥ १० ॥ गावो वृषा वत्सतयः कंदमानाः सुदुरिताः
कृष्णन्यसे सणा मीतारुदंत्य इव तस्थिरे ॥ ११ ॥ अथ ब्रजे महेत्यातास्त्रिविधा स्यति दारुणाः
उत्पेतुर्बुविदिव्यात्मन्या सन्नभयशं सिन ॥ १२ ॥ तानाजक्ष्य भयोद्विग्रागे पानंदपुरेण

५१

मा ॥ विनारामेण गाः कृष्णं तात्वा चारयितुं गतां ॥ १३ ॥ तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्स्यत
दिदः तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखरणे कभयातुरा ॥ १४ ॥ आवाज वृद्धवनितासर्वे गपशु
वृत्तयः ॥ निर्जग्मुर्गेकुजाहीनाः कृष्णदशनिलजसा ॥ १५ ॥ तांस्तथाकातरा न्वी स्य भ
गवान्माधवो वजः प्रहस्य किंचिन्नोवाच प्रभावतो नुजस्यस ॥ १६ ॥ ते तेषु माणा रवि
तं कृष्णं सचितयापदे ॥ मगव ह्यस्यैर्जग्मुः परव्यापमुनातदं ॥ १७ ॥ ते तत्र न त्राज्ञय
वां कुशाशनिध्वजोपयन्तानि पदानि विप्रतेः ॥ मार्गे गवामन्य पदांतरं तरे निरीक्ष
माणा ययुरंग सत्वरा ॥ १८ ॥ अंतर्हृदेषु जगभोगपरीतमारा कृष्णं निरीक्ष्य मुपजम्यत
जाश्र्म्यंते ॥ गोपांश्च मृदधिवणान्परितः पशूंश्च संकंदतः परमकरमजमापुरा नः
॥ १९ ॥ गोप्योतुरक्तमनसो भगवत्यनंतं तत्सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरंत्यः प्रसे

मा. द. पू.
५२

हिनाप्रियतमेन रादुःखतप्राः शून्यं प्रियमतिदत्तं रदरुस्त्रिजोकां ॥ २० ॥ राताः कृष्णमा
तरमपत्यमनुं प्रविशंतु व्ययथाः समनुगस्युचः सर्वे त्यातास्ताः प्रियव्रजकथाः क
थयंत्य आसन्नकृष्णाननेर्षितदशो मृतकप्रतीका ॥ २१ ॥ कृष्णप्राणान्निर्विशतो नंदरी
नीक्ष्यतध्रदं प्रत्यवेधत्स नगवावरगमः कृष्णानुभावाविवित ॥ २२ ॥ इत्यं स्वगोकुलमनय
गतिं निरीक्ष्य सस्त्री कुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ॥ आत्तायमन्यपि दवीमनुवर्त्तमानः
स्थितामुहूर्त्तमुदतिष्ठदुरंगबंधात् ॥ २३ ॥ तत्प्रप्यमानवपुषा यथितात्मजोगस्य कोत्र
मय्यकुपितः स्वफणान्नुजंगः ॥ तस्योश्च सन्नश्च सन्नरंध्रविषांबरीषस्तब्धे सणोऽनुक
मुखो हरिमीक्षमाणा ॥ २४ ॥ तं जिह्वादिशिरव्यापरिजेति हानं देसृक्किणीत्यतिक
राजविषाग्निदृष्टिं ॥ क्रीडन्नमुं परिससारयथा खगेंद्रो वन्नामसोप्यवसरं प्रसमीक्ष

५२

माणा ॥ २५ ॥ एवं परिन्नमहतौ जसमुन्नतां समानम्यतत्पुशिरः स्वधिरूढ आद्यः तन्म
धुरित्त्वमिकरस्य शांतिनाम्नपादांबुजोऽखिलकलादिउरुर्ननर्त्त ॥ २६ ॥ तं ननु मुद्यतम
वेत्यतदा तदीयगंधर्वसिधमुनिचारणदेववध्वा ॥ प्रीत्यामृदंगपणवानकवाद्यगी
तपुष्पोपहारवृत्तिभिः सह सोपसेदु ॥ २७ ॥ यद्यच्छिरो न नमते गगनैकशीर्षस्तत्तन्म
मर्हत्स्वजदंडधरं घिपातैः ॥ क्षीणायुषो न्नमत उच्चणमास्यतो मृकनसो वमन्परम
कश्मजमापनाग ॥ २८ ॥ तस्यासिभिर्गरजमुद्धमतः शिरः सुपद्यत्समुन्नमतिभिः श्व
सतोरुषोच्चैः ॥ नृत्यत्यदा नुनमयन् दमयां बभूवपुष्पैः प्रहृतितश्चेह पुमान्पुणः
॥ २९ ॥ तच्चित्रतां उवविरुग्णा फणातपत्रोरक्तं मुखैरुरुवमन् नृपमयगात्र ॥ स्मृत्वा
चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं मनसा जगाम ॥ ३० ॥ कृष्णस्य गर्जनातो

भा० २५
५३

तिमरावसन्नं पाहिप्रहारपरिरुणफणातपत्रं। दृष्टादिमाद्यमुपसेदुरमुष्य आत्तिः
पत्न्यः सुयवसननृषणकेशबंधाः॥३१॥ तासु सुविग्रमनसो यपुरस्कृतानिः काये नि
धाय सुविहृतपतिप्रणेषुः साध्यः कृतो जलिपुटाः शमलस्य भर्तुर्मोक्षे सवः शरणदं
शरणं प्रपन्ना॥३२॥ नागपत्न्य ऊचुः॥ न्यायो हि दंडः कृतकिलिषे सिंसवावतारः ख
लनियहाय रिपोः सुतानामपितुः पदद्वेधे मेदमं फलमेवानुशंसन॥३३॥ अनुग्रहोयं
भवता कृतो हि नो दंडो सतां ते खलुकत्तम पापह॥ यद्वेद शूकत्वमनुष्यदेहि नः क्रोधो
पितेनुग्रह एव संमतः॥३४॥ तपः सुत सं किमनेन पूर्व निरस्तमानेन च मानदेनाध
मेयि वा सर्वजना नु कं पयाय तो भवं सुष्यति सर्वजीवा॥३५॥ कस्यानु भावो म्यनदेव वि
ग्रहेत वांघ्रिरेणुस्य शधिकारः यद्वां उया श्रीर्लज्जा चरत्तपो विहाय कामा न्मुचिरं

५३

धतव्रता॥३६॥ न नाक एहं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यं॥ न योगसिधीर्न
पुनर्भवे वा वांछांति यत्यादरतः प्रपन्ना॥३७॥ तदेष नाथापदुरापमन्यैस्तमोजनिः
क्रोधवशोऽप्यहीशः संसारचक्रेन मतः शरीरिणो यदि छुतः स्याद्विभवः समक्षः॥३८॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने॥ भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने॥३९॥
ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणे नंत शक्तये॥ अगुणाया विकाराय नमस्ते प्राकृताय च॥४०॥
कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे विश्वाय तदुपद्रष्टे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे॥
॥४१॥ भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने॥ त्रिगुणेनाभिमानेन गूढस्वात्मानुभूत
ये॥४२॥ नमो नंताय सस्माय कदस्याय विपश्चिते नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकश
क्तये॥४३॥ नमः प्रमाणभूताय कवये शास्त्रयोनये प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय न

भा. २. ५.
५४

मो नमः ४४। नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च। प्रद्युम्नायानिरुधाय सात्वतां प
तये नमः ४५। नमो गुणप्रदीपाय गुणात्मछादनाय च गुणवृत्तुपजक्ष्याय गुणद्वेष
स्वसंविदे ४६। अथाकृतविहारयसर्वव्याकृतसिधये। हृषीकेश नमस्ते सुमुने यमो
नशालिने ४७। परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यायते नमः ४८। अविश्वाय च विश्वाय तद्द्वेषः
स्य च हेतवे ४९। त्वं ह्यस्य जन्मस्थिति संयमान् प्रभो गुणैरनीहो कृतकाजशक्तिधक्
तन्न त्वभावात् प्रतिबोधयन्मतः समीक्षया मोघविहार ईदृशे ५०। तस्यैव तेऽहस्त
नवस्त्रिलोकांशांता अशांता उत मूढयो नय ५१। शांताः प्रियास्ते ह्यधुनावितुं सतां स्यात्
अथ ते धर्मपरीक्षये हत ५२। अतुल्यह्रीं घनगवन् प्राणां स्य जतिपन्नग ५३। स्त्रीणां नः
साधुशोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयतां ५४। अपराधः सकृद्भ्रष्टसिोदयः स्वप्रजाकृतः

५४

संतुमर्हसि शांतात्मन् मूढस्य त्वामजानत ५५। विधेहिते किं करिणा मनुष्ये पंत
वाजया। यच्छ्रुधया नुतिष्टन् वै मुच्यते सर्वतो जयात् ५६। श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं
सनागपत्नी निर्भगवान्सममिष्टतां मूर्ध्नि तं भ्रष्टशिरसं विषमसजां प्रिकुट्टनैः ५७।
प्रतिजब्धेन्द्रियप्राणः कालियः शनकैर्हरिः कच्छात्समुच्छ्रुसन् दीनः कृष्णं प्राह कृतां
जलि ५८। कालिय उवाच ॥ वयं रवजाः स होत्यन्यातामसौ दार्धमन्यव ॥ स्वभावादुस्य
जोनाय लोकानां यदमग्रह ५९। त्वया मष्टमिदं विश्वं धातुर्गुणविश्वं धातुर्गुणविस
र्जनं मानास्वभाववीर्यैर्जोयोनिर्वाजाशयाकृति ६०। वयं च तत्र भगवन्सर्पजास्तु
हमन्यव ॥ कथं त्यजामस्वन्मायां दुस्य जां मोहिताः स्वयं ६१। नवान्नहिकारणं तत्र स
र्वजो न गदीश्वर ॥ अतुल्यहं निग्रहं वामन्यसे तद्विधेहि न ६२। श्रीशुक उवाच

भा. द. पू.
५५

इत्याकर्ण्यवचः प्राह भगवान् कार्यमाशुषा ॥ नात्र स्पेयं त्वया सप्यं समुद्रं याहिमाचिरं
॥ ६० ॥ स्वताप्यपत्यदाराहो गोत्रं निरुत्पत्तां नदी ॥ यत्तत्संस्मरन्मन्त्रं सुभ्यं मरुतु शासनं
कीर्त्तयन्नुभयोः संधो न युष्मन्नयमाशुयात् ॥ ६१ ॥ योस्मिन्स्नात्वा मराक्रीडे देवादीस्त
प्ययेज्जले ॥ उपोष्य मां स्मरन् नैवेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६२ ॥ दीपं रमणकं हित्वा क्रुद
मेतमुपाश्रित ॥ यज्ञयात्स सुयत्यस्त्विनाद्यात्मत्याद जां छितं ॥ ६३ ॥ कृषिरुवाच ॥ ॥ एव
मुक्तो भगवता कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ तं पूजयामास मुदनागपत्य श्वसादरं ॥ ६४ ॥
दिग्भां वरस्रग्मणिभिः पराधैरपि नृष्यैः ॥ दिव्यगंधानुलेपैश्च महत्योत्पलमाञ्ज
या ॥ ६५ ॥ पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य गरुडध्वजं ॥ ततः प्रीतो मनुजातः परिक्रम्या
भिवाद्य तं ॥ ६६ ॥ सकलत्रसुहृत्सु त्रौ दीपमब्धेर्जगाम ह ॥ तदैव सामृतजलाय मु

५५

नानिर्विषामवत् ॥ अनुग्रहात् भगवतः क्रीडा मानुषरूपिणा ॥ ६७ ॥ ॥ इति श्री नागव
ते महापुराणे दशमस्कंधे कालियनिर्यापणं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ना
गाजयं रमणकं कस्मात्तत्प्राजकालियः ॥ कृतं किं वा सुपर्णस्विते नैकेना समंजसं ॥ १ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ ॥ उपहारैः सर्पजनैर्मसिमासीहयोवलि ॥ वानस्यत्यो महाबाहो ना
गानां प्राक्निरूपितं ॥ २ ॥ संसंभागे प्रयच्छंति नागाः पर्वणि गोपीधायामनः सर्वे
सुपर्णयि महात्मने ॥ ३ ॥ विषवीर्यमहाविष्टः कादवेयस्तु कालिया ॥ कदथं कृत्य
गरुडं स्वयं तं बुभुजे वलि ॥ ४ ॥ तद्धुत्वा कुपितो राजन् भगवान् नगवस्त्रियं ॥ विति
घांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ तमापतंतं तरसा विषासुधः प्रत्य
न्यपादु छित्तनैकमस्तकं ॥ ६ ॥ द्विः सुपर्णं दशदशयुधः करालजिह्वोद्धूसितो

ना. २. ५.
५६

यत्नोचन॥ धीतं ताश्च पुत्रः स निरस्य मनुमान् च उवेगो मधुसूदनः स नः॥ पक्षेण सव्ये
नहिरण्यगे चिषा जघान कद्रु सुतमुग्रविक्रमा॥ ७॥ सुपर्ण पक्षाभिहतः कालियोतीव
विक्रान्तः॥ क्रदं विवेश कालिंघोस्तदगम्य दुरासदं॥ ८॥ तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्षमा
श्रितं॥ निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितो हरतः॥ ९॥ मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा ही
नान्मीत पतौ हते॥ कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यं श्रेयमाचरतः॥ १०॥ अत्र प्रविश्य गरुडो
यदि मत्स्यान् सखादति सद्यः प्राणैर्विमुक्त्येत सत्यमेतद्वचोम्यहं॥ ११॥ तं कालियः प
रं वेदनान्यः कश्चन लेलिह॥ अवात्सीज रुडाघ्नः कृष्णेन च विवासितः॥ १२॥ कृष्णं
क्रुदादिनिःक्रांतं दिव्यस्रगंधवाससं॥ महामणिगणाकीर्णं जंबूनदपरिस्फुतं॥ १३॥ उ
पलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणाश्वासवः॥ प्रमोदनिनतात्मानो गोपाः प्रीत्याग्निरेभि

५६

रे॥ १४॥ यज्ञोदाग्रे हि णीनं दोगोप्योगोपाश्च कौरवः॥ कृष्णं समेत्य लब्ध्वा आसन्नं
व्यमनोरथा॥ १५॥ रामश्चाच्युतमालिङ्ग्य जहासा स्यात्तु नाववित् नगागवो वृषावमाजेभि
रेपरमां मुदं॥ १६॥ नंदं विप्राः समागत्य पुरवः सकलत्रका॥ ऊचुस्ते कालियप्रसोदिषामु
क्तस्तवात्मजः॥ १७॥ देहि दानं विजातीनां कृष्णनिमुक्तिहेतवे नंदः प्रीतमनराज नगाः
सुवर्णं तदादिशतः॥ १८॥ यज्ञोदापि महाजागनष्ट लब्धप्रजासता॥ परिषज्यं कमारेण्य
मुमोचाश्रुकलां मुदुः॥ १९॥ तां रात्रिं तत्र जेदं क्षुत्प्राग्मकर्मिता॥ ऊचुर्वज्रौ कसो गा
वः कालिंघा उपकृतः॥ २०॥ तदाशुचिवनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतो व्रजं सुसंनिशये
आहृत्य प्रदग्धुमुपचक्रमे॥ २१॥ तत उत्थाय संभ्रांता दह्यमाना व्रजौ कसः॥ कृष्णं ययु
स्ते शरणमायां मनुजमीश्वरः॥ २२॥ कृष्णं कृष्णं महाभाग देहमा मितविक्रमः॥ एष पथा

जा. २. पू.
५७

रतमोवक्रिस्तावकावसतेहिना॥२३॥ सुदुस्तरान्नः स्वानपाहिकाजानेः सुहृदः प्रभो न
शक्रुमस्त्वचरणं संत्यक्तुमकुतोभयं॥२४॥ इत्यं स्वजनवैकुण्ठं निरीक्ष्य जगदीश्वरः तमग्नि
मपि वत्तीव्रमनंतोऽनंतशक्तिधरः॥२५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे रामस्कंधे कावि
यरमनोनाम सप्तदशोऽध्यायः॥२७॥ शुक्र उवाच॥ अथ कृष्णः परिवृतो जातिभिर्मुदिता
त्मभिः॥ अनुगीयमानो न्यविश द्रुतं गोकुजमंडितं॥ ब्रजे विक्रीडतो रेवं गोपाल उग्रमा
यया॥ श्रीष्मो नाम तुरजवन्नातिप्रेयान् शरीरिणां॥ स च वंद्य वनगुणैर्वसंत इव जशि
तः॥ यत्रास्ते नगवान् साक्षाद्रामेण सह केशवः॥३॥ यत्र निर्जुरनिर्कादिनिवृत्तस्व न किञ्चि
कं॥ शश्वत्तुलीकरज्जिषदुममंडपमंडितं॥४॥ सरित्सरः प्रसवणोर्षिवायुना ककारकं
जोत्यजरेणुहारिणा॥ न विद्यते यत्र वनो कसो द्योतिराद्यवक्त्रकर्मवोतिरादुजे॥५॥

५७

अगाधतोयकदिनीतरोर्मिनिर्द्रवस्युराष्याः पुलिनैः समेतता॥ नयत्रचंद्रं शुकराविषो
त्वणानुवोरसं शादुलितं च गह्वरे॥ शिवनंकुसुमितं श्रीमत्रदक्षित्रमगदिजं॥ गायन्त
यूरन्मरंकुजतर्को किलसारसं॥७॥ क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णो नगवान् वजसंयुतः॥ वे
णुं विरणयन् गोपैर्गोधनैः संवृतो विशात्॥ प्रवाजवहस्तव कस्रग्धातुकतन्मृषणा
॥ रामकृष्णदयौ गोपालनन्दयुधुर्जगुः॥८॥ कृष्णस्य नृत्यतः केचिजगुः केचिदवादय
न्॥ विणुं याणित्तैः शृंगैः प्रशशंसुरथापरे॥९॥ गोपजातिप्रतिप्रतिष्ठनादेवा गोपालरूपि
णा॥ ईदरे कृष्णरामौ च नरा इव नटं नृपा॥१०॥ आमणैर्धनैः शेषैरास्फोटनविकर्षणैः
चिक्रीडतुर्मिथुधेनका कपक्षधरैश्च॥११॥ क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु गायको वादको स्व
यं शशंसदुर्महाराजसाधुसाध्विति वारिणो॥१२॥ क्वचिद्विलैः क्वचित्कुम्भैः क्वचामलकमु

भा. २. ५.
५८

हिमि। अमृत्तनेत्रबंधाद्यैः कचिन्मग्नवगेहया। १४। कचिच्चदुर्दुरावैर्विविधैरुपहा
सकौ। कदाचित्स्यंदोलिकया कर्हिचिन्नपवेष्टया। १५। एवंतो लोकसिधामिः क्रीडामि
श्चेरतुर्वनोपयदिद्रोणिकुंजेषु काननेषु सरस्सु च। १६। पश्वंश्चारयतो गोपेस्तद्व
नेशमकृष्णयो। गोपस्यो प्रजं वीगादसुरस्तज्जिहोषया। १७। तं विद्वानपि दाशहोमि
गवान्मर्वदशनि। अन्वमोदततत्सख्यं वधंतस्य विचिंतयन्। १८। तत्रोपहृत्य गोपा
जान्कृष्णः प्राह विहारवित्। हे गोपा विहरिष्यामो वंदी नृपयया यथं। १९। तत्र च
क्रुः परिवहौ गोपारामजनाहिनौ। कृष्णसंघट्टिनः केचिदासनरामस्य चापरे। २०।
आचैरुर्विविधाः क्रीडावात्यवाहकजसणा। यत्रारोहंति जेतारो वदंति चापराजि
ता। २१। वदंतो वात्यमानाश्चचारयंतश्च गोधनं। नांशिरकंवटं नाम जग्मुः कृष्णपुरे

५८

गमौ। २२। रामसंघट्टिनो यर्हि श्रीरामवृषभादया। क्रीडायां जयिनस्तंस्तान्दुः कृष्णद
यो नृपा। २३। उवाह कृष्णो मगवान् श्रीरामानं पराजित। वृषभं न द्रसेन सुप्रजं वीरो
हिणी सुतं। २४। अविषत्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुंगव। वदन् द्रुततरं प्रागादवरो
हणतः परं। २५। तमुद्धहन् धरणि धरेंद्रगौरवं महासुरो विगतरयो निजं वधुः स
आस्थितः पुरटपरिष्ठदो बभौ तडित्तुमानुदुपतिवाडिवांबुद। २६। निराश्वतद्व
पुरजमं बरेचरत्नदीप्तदकटितटोयदंष्ट्रकं। ज्वलच्छिरवंकटककिरीटकुंडलविषा
दुतंहजधरं षटत्रसत्। २७। अथागतस्मृतिरभयोरिपुं बजो विहाय सार्थमिव हरंत
मात्मन। रुषाहच्छिरसि दहे नमुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव बज्ररंहसा। २८। स आह
तः स यदि विशालमस्तको मुखो दमन् रुधिरमपस्मृतो सुरा। महारवं व्यसुरपतत्स

भा.द.पू.
५९

मीरयन्नगिरिर्यथा मघवत आयुधाहता ॥ २५ ॥ हृष्टा प्रजं वं निहतं बलेन बलशालिना
गोपाः सुविस्मिता आसन्माधुसाधितिवादिना ॥ ३० ॥ आश्रितो भ्रिगुणंतसंप्रशशंसुस्तर
हणं प्रेत्यागतमिवालिङ्ग्य प्रेमविह्वलचेतसः ॥ ३१ ॥ माये प्रजं वे निहते देवाः परमनि
र्वृता ॥ अन्यवर्षचलं मात्यैः शशंसुः साधुसाधिति ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापु
रणे दशमस्कंधे प्रजंबवधो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ क्रीडासक्ते
षु गोपेषु तस्माद्वोदूरचारिणा ॥ स्वेरंचरंत्यो विविशुस्तृणलोभेन गच्छरे ॥ १ ॥ अजागा
वो महिष्यश्च निर्विशंत्यो वनावनं ॥ ईषिकाटवी विविशुः क्रंदंत्यो दावतर्षिता ॥ २ ॥ ते
पश्यंतः पशून्गोपाः कृष्णरामादयस्तदा ॥ जातातुतापानविदुर्विचिन्तोगवांगतिं
॥ ३ ॥ तृणैस्तत्पुनरदच्छिन्नैर्गोप्यदैरंकितंगवां ॥ मार्गमन्वगमन्सर्वे नष्टा जीव्या विचे

५९

तसः ॥ ४ ॥ मुंजाटव्यां नष्टमार्गं क्रंदमानं स्वगोधनं ॥ संप्राप्य तर्षिताः श्रान्तास्तनस्ते सं
न्यवर्त्तयन् ॥ ५ ॥ ता आहूता भगवता मेघगंभीरया गिरा ॥ स्वनाम्नानि नदंशुत्वा प्रति
नेदुःप्रहर्षिता ॥ ६ ॥ ततः समंतावनधूमकेतुर्यदुच्छास्यत् स यद्वनौकसां समी
रितः सारथी नोत्त्वणोत्सुकैर्विलेजिहानः स्थिरजंगममहत् ॥ ७ ॥ तमापतंतं परितो
दवाग्निगोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्यतीता ॥ ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्यु
नयार्हिता जना ॥ ८ ॥ कृष्णकृष्णमहावीर्यहेरामा मितविक्रमा ॥ दावाग्निना दह्यमानान्
प्रपन्ना नृत्रालुमर्हसि ॥ ९ ॥ नृनं त्वधांधवाः कृष्णनचाहंत्य वसीदितुं वयं हि सर्वधर्म
ज्ञत्वा न्यायास्त्वय गयणा ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ वचो निशाम्य रूपणं बधूनां भगवा
नहरिः ॥ निमिमीजयतमानैश्च लोचनानीत्यनापता ॥ ११ ॥ तथेति मालिता सेषु भगवा

ना. ६. पू. नमिमुत्तुवणं पीत्वा सुखेन तान् कृच्छा योगाधीशो व्यमोच यत् ॥ १२ ॥ ततश्च ते क्षीण्युन्मी
 ६० ल्युन नंदि रमापिता ॥ निराम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिता ॥ १३ ॥ कृष्णस्य
 योगवीर्येन योगमायानुभावितं ॥ रावाग्नेरात्मनः सेमं वीक्ष्य ते मे निरेः मरं ॥ १४ ॥ गाः
 सन्निवृत्य साया के सह रामो जनार्दनः ॥ वेणुं विरण्य नृगो हृमगा गोपै रभिरुतः
 ॥ १५ ॥ गोपीनां परमानंद आसी गो विदद रति ॥ क्षणं युगं शतमिव यासां येन विना
 नवत् ॥ १६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रावाग्रिपानो नामैकोनविं
 शोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तयोस्तदद्भुतं कर्म रावाग्नेर्मोक्षमात्मनः गो
 पाः स्त्रीभ्यः समाचरन्तुः प्रजं बधधमेव च ॥ १ ॥ गोप वृद्धाश्च गोप्यश्च तदुपाकर्ष्य वि
 स्मिताः ॥ मे निरे देव प्रवरो कृष्ण रामो ब्रजंगतौ ॥ २ ॥ ततः प्रावर्त्तत प्रावृत् सर्वसत्त्वस

मुद्रवा ॥ विद्योतमान परिधिर्विस्फूर्जित नभस्तला ॥ ३ ॥ सां दनी जांबुदैर्भोमस विद्यु
 त्तनयितु मि ॥ अस्य हज्योतिरुत्तरे ब्रह्मेव सगुणं वभौ ॥ ४ ॥ अष्टौ मासान्निपातं य
 द्भूम्याश्चोदमयं वसु ॥ स्वगोभिर्मोक्षुमारै नेप जन्मिः काल आगते ॥ ५ ॥ तपः कृशादे
 वमीहा आसी दषड्यसीमही ॥ यथैव काम्य तपसस्तनुः संप्राप्यं तत्फलं ॥ ६ ॥ तडि
 त्वं तो महामेघाश्च उच्चसन वेपिताः ॥ प्राणनं जीवनं तस्य सुमुचुः करुणा इव ॥ ७ ॥
 निशा मुखे मुखोत्तस्तमसा भान्ति नयहा ॥ यथा पापेन पारवं दान हि वेदाः कलौ यु
 गे ॥ ८ ॥ श्रुत्वा पर्जन्य निनदं मंड कामं व्यज नृगिरः तस्मीं शयाना ॥ प्राग्य द्वा द्वा ह्यणा
 नियमा त्ययो ॥ ९ ॥ आसन्तु त्यथ वाहिन्यः सुद्रनद्यो नु श्रुव्यता ॥ पुंसो यथा सतं त्र
 स्य देहद्रविण संपदा ॥ १० ॥ हरिता हरिभिः शायै रिंद्र गोपैश्च लोहिता उडि ली धक

तच्छायान्दणं श्रीरिव नर नर ॥ ११ ॥ क्षेत्राणि सस्य संपद्भिः कर्षकाणां मुदं रदु ॥ धनिना
 मुपतापं च दैवाधानमजानतां ॥ १२ ॥ जलस्य लोकसः सर्वे नववारिनिषेवया ॥ अविभ्रदु
 चिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥ १३ ॥ सरिद्धिः संगतः सिंगतः सिंधुश्रु सुनेश्व सनेर्मिमान
 अपक्वयोगिनश्चि तं कामाक्तं गुणयुष्यया ॥ १४ ॥ गिरयो वर्षधारामिह न्यमानान विव्युः
 अभिरयमानाय सनेययाः धो क्षजचेतसः ॥ १५ ॥ मार्गाव नवुः संदिग्धा स्तणे शुत्रासं
 स्मृता ॥ नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो विजैः काजहता इव ॥ १६ ॥ लोकबंधुषु मेघेषु विद्युतश्च
 जसौ हरा ॥ स्थेयं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिधिव ॥ १७ ॥ धनुर्वियतिमाहेंद्रं निरुणं
 च गुणिन्यभात ॥ व्यक्ते गुणव्यतिकरे गुणवान्युरुषो यथा ॥ १८ ॥ नारराजो रुपशुभ्रः
 स्वज्योक्त्वा राजितैर्धनेन ॥ अहं मत्याभासितया स्वभासा पुरुषो यथा ॥ १९ ॥ मेघागमो

त्सवाहणः प्रत्यनंदन शिखंडिन ॥ गृहेषु तस्मानिर्विख्यायया न्युतजनागमे ॥ २० ॥ पीत्वा
 पः पादपाः पद्मिरासन्नानात्मन् च य ॥ प्राक्क्षामास्तपसा श्रोतायथा कामानुसेवया
 ॥ २१ ॥ सस्त्ववशांतरोधस्सु नृपु रंगापि सारसा ॥ गृहेषु शांतकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशा
 या ॥ २२ ॥ जलौघैर्निर्मिद्यंतसेतवो वर्षतीश्वरे पारं वैदिनाम सदा दैवैर्दमागः कलौ
 यथा ॥ २३ ॥ व्यमुंचन्वापु निरुन्ना नृतेभ्यो यामृतं घनाः यथा शिषो विश्यत यः काले का
 ले विजेरिता ॥ २४ ॥ एवं वनंतद्वर्षिहं पक्ववर्जं रजं बुभुक्षु मत् ॥ गोगोपालैर्बतोरंतुं सब
 जः प्राविशधरि ॥ २५ ॥ धेनवो मंदगामिन्य ऊधो नारेण नृयसा ॥ ययुर्न गवता हृता
 दुते प्रीत्या श्रुतसनी ॥ २६ ॥ वनौकसः प्रसुरिता वनराजी मधुन्युत ॥ जलधारगिरेर्ना
 रानासन्नादहरेषु हा ॥ २७ ॥ कचिद्वनस्पतिकोडे उहायां चाग्निवर्षति निर्विश्रमगवा

भा. द. मू.
६२

नरेमेकंदमूजफलाशना २०॥ दधोदनं समानी तं शिजायां सलिजांतिके। संभोजनीये
बुधजे गोपैः संकर्षणा चित्ता २१॥ आदुलोपरि संविश्य चर्वतो मालिते क्षणान्। तस्मा
न वृषान् वत्सतरान् गच्छस्वो धो न रश्मिमा २२॥ प्रादृष्टमियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतमुदाव
हां भगवान् पूजयां च के आत्मशक्त्युपहृदि तां २३॥ एवं निवसतोऽस्मिन् नरगमकेश
वयो ब्रजे। शरत्सम न वद्यन्नास्व छां वृषरूपानि जा २४॥ शरदानी रजोत्पन्नानी राणि
प्रकृतिं युगात् न शानामि वचे तां सिपुनयोगिनिषेवया २५॥ व्योमोदं न तशावः चंद्रवः
पंकमपां मजं। शरज्जहागमिणां कृष्णे न किर्यथा शुभे २६॥ सर्वसंज जहादित्वा वि
रेजुः शुभ्रवर्चसः यथा त्यक्तैषणाः शांता मुनयो मुक्त किल्बिषा २७॥ गिरयो मुमुचु
स्तोयं क्वचिन्नमुचुः शिवं यथा ताना मृतं का जेतानि नो ददते न वा २८॥ नेवा विरे

६२

नक्षीयमाणं जलंगाधजले चरा। यथायुरन्वहं सय्यं न रासदाः कुटुंबिना ३०॥ गाध
वारिचरास्तापमविंदन् शरदं कर्तं। यथा दरिद्रः रूपणः कुटुंब्यवित्तिर्तेन्द्रिया ३१॥ श
नैः शनैर्जुहः पंकं स्य ज्ञान्यामं च वीरुधः। यथा हं मम तां धीराः शरीरादि घनात्मसु
३२॥ निश्चलां बुर नृन्मृगं समुद्रं। शरदागमे। आत्मन्युपरते सम्यग्मुनिव्युपरताग
म ३३॥ केदारं मस्तपोर ह्नु न कर्षुका ददसे तुभिः यथा प्राणैः स्ववृत्तानं तन्निरोधेन
योगिना ३४॥ शरदं कं शुभं ज्ञापा नृन्ताना मुदुपो हरत देहाभिमानं वीधो मुकुं
दो ब्रजयोषितां ३५॥ खमशो न तनिर्मैधं शरदि मलतारकं। सत्वयुक्तं यथा चित्तं श
ब्दब्रह्मार्थदर्शिनं ३६॥ अखंडं मंडलो यो मिरग जो दुगणैः शरी। यथायदुपतिः क
स्मो वृष्टिचक्रावृतो नुवि ३७॥ आश्रित्य समशीतोष्णं प्रसन्नवनमारुतं। जनास्ता

भा. २. २.
६३

पंजदुर्गेष्योनरुप्रहतचेतसः॥ ४५ ॥ आबोमृगाः स्वगानार्थः पुष्पिण्यः शरराभवन्
अचीपमानाः स्वरैः फलेराशक्रियाइवा॥ ४६ ॥ उपदध्यन्वारिजानि सूर्योत्थाने कुमु
दिना॥ रातातुनिर्भयाजोकायथादस्यन्विना नृपा॥ ४७ ॥ पुर्यामेघाययणैरिंद्रियै
श्चमहोत्सवै॥ बभौहः पकमस्यात्पाके जा म्योनितरं हरे॥ ४८ ॥ वणिगमुनिनृपस्रा
तानिगम्यार्थान्निपेदिरे॥ वर्षसिधायथा सिद्धाः स्वपिंडा न्काज आगते॥ ४९ ॥ ॥ इति श्री
नागवते महापुराणे दशमस्कंधे शरद्वर्णनो नाम विंशतितमोऽध्यायः॥ २५ ॥ श्रीशुक
उवाच॥ ॥ इत्थं शरत्सु उज्ज्वलं पद्माकरमुगंधिना न्यविशद्वायुना वातं सगो गोपाज
कोच्युतः॥ १ ॥ कुसुमितवनराजि शुभिर्दृग्द्विजकुलघुष्टसरः सरिन्महीध्रं॥ मधुपति
रवगात्सचारयन्गाः सहपशुपालवज्रशुकजवेणु॥ २ ॥ तद्भजस्त्रिय आश्रुत्य वेणु

६३

गतं स्मरोदयं॥ काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्यो न वल्लभ्यन्ता॥ शतद्वर्णयितुमारब्धाः
स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितं॥ नाशकं स्मरवेगेन विस्मिन्नमनसो नृपा॥ ३ ॥ बर्हिपीडनं वरव
धुः कर्षयोः कर्षिकारं विन्नवासः कनककपिशं वेजयंती च माजां॥ ४ ॥ रंधान्ने गोरधरमुध
या पूरयन् गोपदं देहं हारणं स्वपदरमणं प्राविश जातकीर्त्तिः॥ ५ ॥ इति वेणुरवं राज
सर्वभूतमनोहरं॥ श्रुत्वा ब्रजस्त्रियः सर्वावल्लभ्यंत्यो भिरेभिरे॥ ६ ॥ गोप्य ऊचुः॥ ॥ अ
स्यैव तां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पश्यन्नु विवेश यतो वयस्ये॥ वक्रं ब्रजे शसु
तयो रनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षं॥ ७ ॥ चतुर्प्रवालवर्हसि वको
त्यला ब्रजमाजानुष्टुप् परिधानविचित्रवेषैः॥ मध्ये विरेजतु रजं पशुपालगोष्ठ्यारं
गेयथानटवरैकचगायमानौ॥ ८ ॥ गोप्यः किमाचरदयंकुशलं स्मवेणुदमोदरथ

मा. ६. ५. रसुधामपि गोपिका नं॥ सुं के स्वयं यदवशिष्टं संकुरि न्यो हृष्य च चो॥ शुमुमुचु सरवो
 ६४ यथाया॥ १॥ हंदावनं सखि तु वो वितनोतिकीर्त्तिं यदेवकी सुतपरां वुजजब्जलस्मि
 गोविंद वेणुमनुमन्नमसूरनृत्यं प्रेक्षाद्रि सान्धपरतान्यममस्तसत्वं॥ १०॥ धन्याः स्मर
 तमतयोपि हरिण्यरतायानंदनंदनमुपात्तविचित्रवेपं॥ आकर्ण्य वेणुरणितं सहक
 ह्यसारैः पूजां दधुर्विरचितं प्रणयावलीकै॥ ११॥ कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपवेपं
 श्रुत्वा च तत्कणितवेणुविचित्रगीतं देव्यो विमानगतयः स्मरन्नुन्नमारा न्नश्यत्प्रस
 नकवरा मुमुदुर्विनाय॥ १२॥ गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुन्नमित
 कर्णपुटैः पिवंत्य॥ शावाः सुतस्तनययः कवलाः स्मृतस्युर्गोविंदमात्मनि दृशा श्रुकलाः
 स्मरंत्य॥ १३॥ प्रायो वतां वविहगा मुनयो वने स्मिन् कृष्णि सितं तदुदितं कलवेणुगी

६४

तां॥ आरुत्य येदुममुजान् रुचिरप्रवाजान् शृण्वन्ति मालिनदशो विगतान्यवाचः
 ॥ १४॥ नद्यस्तदा तदुप धार्यमुकुंदगीतमावर्त्तजक्षितमनो नवनयवेगा॥ आर्जि
 गनस्य गितमूर्मिभुजैर्मुमुजैरगैर्गह्वंति पादयुगलं कमलोपहारा॥ १५॥ दृष्ट्वा त
 पेव्रजपशून् सहस्रमगोपैः संचारयंत मनुवेणुमुदीरयंतं प्रेमप्रवध उदितः कु
 सुमावलीभिः सख्युर्मधात्स्ववधुषां बुद्धात्पत्रं॥ १६॥ पूर्णाः पुलिंद उरुगाय
 पदाब्जरागश्रीकुंकुमेन दयितास्तनमंडितेन तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूपितेन
 लिपंत्य आननकुचेषु जहुस्तदाधि॥ १७॥ हंतायमद्रि रवला हरिदासवर्षेयिद्राम
 कृष्णचरणस्य रश्मिभोद॥ मानंत नोति सहगोगणयोस्तयो रत्नानीयसुयवस
 कंदरकंदमूलैः॥ १८॥ गोगोपकैरनुवनं नयतो रुहारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनु

नृत्तुसख्या॥ अस्य दनं गतिमतां पुत्रक सख्यां नियोगि पाशकृत जक्षणयोर्विचित्रं ॥ १९ ॥
 एवं विधा भगवतो यावदावन चारिणः वर्णयंत्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तनमयतां ययुः
 ॥ २० ॥ इति श्री भागवते दशमस्कंधे वेणुगीते एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ श्रीशुक
 उवाच ॥ हेमंते प्रथमे मासि नंद ब्रजकुमारिका ॥ चेरुर्द्विष्यं भुंजानाः कात्यायन्यर्च
 नव्रतं ॥ १ ॥ आपुत्यां नसिका जिंघाजलांते चोदिते रुणे ॥ कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानचूर्न
 पसैकतां ॥ २ ॥ गंधैर्माल्यैः सुरभिर्वलिभिर्धूपदीपकैः ॥ उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवा
 जफलतंडुलैः ॥ ३ ॥ कात्यायनि महाभाये महायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतं देविपतिं
 मेकुरुते नमः ॥ ४ ॥ इति मंत्रं जपंत्य स्ताः पूजां चक्रुः कुमारिका ॥ एवं मासव्रतं चेरुः कु
 मार्यः कृष्णचेतसा ॥ ५ ॥ मदकांक्षी समानचूर्नयान्नंदसुतः पतिः उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वे

रन्यो न्यावदवाहवा ॥ ६ ॥ कृष्णसुखैर्जगुयंत्यः कालिंघां प्रातुमन्वहां नद्यां कदाचिदागत्य
 तीरे निक्षिप्य पूर्ववत् ॥ ७ ॥ आवासां सिकुम्भं गायंत्यो विजङ्गुः सलिलैः सुहा भगवांस्तदभि
 प्रेत्य कृष्णयोगेश्वरैश्चरा ॥ ८ ॥ वयस्ये रगतस्तत्र व्रतस्तत्कर्मसिधये तासां वासां सुपा
 रायनीपमारुह्य सत्वर ॥ ९ ॥ हसन्निः प्रहसन् बालैः परिहासमुवाच ह ॥ अत्रागत्या व
 जाः कामं स्वस्ववासः प्रगृह्यतां ॥ १० ॥ सत्यं ब्रवाणि नोनर्मयद्युपव्रतकर्षिता ॥ नमयो
 दितपूर्ववा अनृतं तरिमे विदुः ॥ ११ ॥ एकैकशः प्रतीढध्वंसहैवौत सुमध्यमा ॥ तस्य तत्र
 स्वे लितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिपुता ॥ १२ ॥ आदितः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासान निर्ययुः ए
 वं ब्रुवति गोविंदे नर्मणा सि सचेतसा ॥ १३ ॥ आकंठमयाः शीतो देवे वैपमानास्तमब्रुव
 न मानयं नो कृपास्वां दुर्नंदगोपसुतं प्रियं जानीमो गव्रजश्राव्यं देहि वासां सिवे पिताः

भा. द. पू. ॥ १४ ॥ ध्यामसुंदरतेरास्यः करवामनवोदितं देहि वासांसि धर्मजनो चेदं ते ब्रुवामहे
 ॥ १५ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ ॥ नवं सो यदि मे रास्यो मयोक्तं वा करिष्यथा ॥ अत्रागत्य स्ववा
 सांसि प्रतापं तु सुविस्मिता ॥ १६ ॥ न तो जलाशयात्सर्वारिकाः शीतवेपिताः पाणि
 न्यां योनिमाहाद्यप्रोत्तेरुः शीतकरिणिताः ॥ १७ ॥ भगवानाह ता वीक्ष्य शुद्धनावप्रसारितः
 स्कंधे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितं ॥ १८ ॥ यूयं विवस्त्रा यदयो धृतव्रता व्यगाह
 तैस्तत्तदुदेव हे जनं बध्वां जलिं मूर्ध्नुपनुत्तये हसः कृत्वा नमो धो वसनं प्रगृह्यतां
 ॥ १९ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजावजामत्वा विवस्त्राः प्रवनं व्रतच्युतिं
 तत्सूत्रिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं ने सुरवद्यमृग्यत ॥ २० ॥ तास्तथावनता
 दृष्ट्वा भगवान् देवकी सुता ॥ वासांसिताभ्यः प्रायउत्तरकरुणसेनतोषितः ॥ २१ ॥

दृष्टं प्रजब्ध्याः प्रपयाच हापिताः प्रस्तोमिताः क्रीडनवच्चकारिताः वस्त्राणि चैवापह
 तान्यथाप्यमुं तानाभ्यसूयन् प्रियसंगनिर्वृताः ॥ २२ ॥ परिधाय स्ववासांसि प्रेष्टुसंगमस
 जिताः गृहीतचिन्तानो चेलुस्तस्मिन् जजायिते क्षणाः ॥ २३ ॥ तासां विज्ञाय भगवान् स्व
 पादस्य श्रिकाम्यया धृतव्रतानां संकल्पमाह दामोदरो वजा ॥ २४ ॥ श्री भगवानुवाच
 संकल्यो विदितः साध्यो न वतीनां मदर्चनं मया नु मोदितः सोमो सत्यो न वितुमर्हति
 ॥ २५ ॥ नमम्यावेति तथियां कामः कामा मकल्पते ॥ मर्जिताः कथिता धानाः प्रायो बीजा
 यनेष्यते ॥ २६ ॥ याता वजा व्रजं सिधामये मारं स्यथ क्षपा ॥ यदुद्दिदिश्य व्रतमिदं चे रुण
 मर्चनं सती ॥ २७ ॥ श्री शुक उवाच ॥ ॥ इत्यादिष्ट भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः
 ध्यायंत्यस्तत्पदं नो जं कृच्छ्रान्निर्विविष्टुर्व्रजं ॥ २८ ॥ अथ गोपैः परिवृतो भगवान् देवकी

जा. द. म.
६७

सुत ॥ हंदावनाज तोदरे चारय नगाः सहायज ॥ २५ ॥ निहाया कतिपेति ग्रेहायात्रिः स्वा
मिरात्मन ॥ आतपत्रापितान्नी ह्यदुमानाह व्रजौकसा ॥ ३५ ॥ हेस्तोककहे अंशो श्रीरा
म न सुव जाजुनि विशालर्ष जते जस्विन देव प्रस्य वरुथपा ॥ ३६ ॥ पश्यते तान्महा मा
गान्म राधैकांत जीविना वातवर्षति पहिमान् संहंतो वारयंति न ॥ ३७ ॥ अहो गंधावरं
जन्म सर्व प्राणेषु पजीवनं सुजनस्येव येषां वै विमुखायांति नार्थिन ॥ ३८ ॥ पत्रपुष्प
फल छाया मूलवल्कलदारु मि ॥ गंधनिर्यासि न स्मास्थितो क्तेः कामान्वित न्वते ॥ ३९ ॥
एतावज्जन्म साफल्यं देहिनामिह देहिषु प्राणैरर्थैर्धिपावाचाश्रेय एवं चरेत्सदा
॥ ४० ॥ इति प्रवालस्तव कफल पुष्पदलौकरैः तरुणां नम्रशखानां मध्ये नय मुनां
गत ॥ ४१ ॥ इति त्रगाः पाययित्वा पः सुपुमृष्टाः शतलाः शिवा ततो न पस्वयंगोपाका

६७

मंसादुपपुर्तजं ॥ ४२ ॥ तस्या उपवने कामं चारयंतः पशून्पक्ष्मणान् कृष्णरामांश्च वृषां गम्यन्तु
धान्ता इदमब्रुवन् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्भगवते महापुराणे दशमस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
गोपाकचु ॥ ॥ राम राम महावीर्य कृष्णदुष्टनिवर्हण ॥ एष वै बाधते सुन्नस्तु त्वांति कर्तुं
मर्हसि ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान् देवकी सुत ॥ भक्ताया
विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥ प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिन ॥ स
त्रमांगिरसं नाम त्वा स ते स्वर्ग काम्यया ॥ १ ॥ तत्र गत्वोद नं गोपाया च ताम्नेक्षि सज्जिताः
कार्त्तयंतो भगवत आर्यस्य मम चाभिधो ॥ २ ॥ इत्यादि श्रुत्वा भगवता गत्वा याचंत ते तस्या
कृतां जलिपुटा विप्रा न्हं उवत्यति ताभुवि ॥ ३ ॥ हे नृमिदेवाः शृणु त कृष्णस्य देश का
रिणा ॥ प्राप्ता न जानीत न द्रवो गोपा न्नो राम चोदितान् ॥ ४ ॥ आश्चार्यं तावद्विह रओ

भा. २. ४.
६८

हनंरामाच्युतौवोत्पतोबुधुसितौतयोर्दिजाओदनमर्धिनोयदिअवाचवोय
उतधर्मविन्नमा॥ १॥ दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सन्नमा॥ अन्यत्रदीक्षि
तस्यपिनान्नमश्रुद्विदुष्यति॥ २॥ इति ते जगवद्याच्चां शृण्वतोपिनशुशुवु॥ सुदामा
नरिकर्मणोवालिशवृद्धमानिना॥ ३॥ दिशकाजयकद्वयंमंत्रतंत्रविजोप्रयादेवता
यजमानश्चक्रतुधर्मश्चयन्मय॥ ४॥ तं ब्रह्मपरमंसाक्षाद्गवंतमधोसतं मनुष्यदृ
ष्ट्यादुःप्रज्ञामन्यात्मानोनमेनिरो॥ ५॥ न ते यदोमिति प्रोचुर्नचेति च परंतप गोपानि
राशाः प्रत्येत्यतयोचुः कृष्णरामयो॥ ६॥ मरुपाकर्णजगवान्प्रहस्यजगदीश्वराव्या
जहारदुर्गोपान्दर्शयन्लौकिकीं गतिं॥ ७॥ मां ज्ञापयतपत्नी मया संकषणमाग
तं दास्यंतिकाममन्त्रेवः स्निग्धामप्युषिताधिया॥ ८॥ गत्वाथपत्नीशालायां दृष्ट्वासी॥

६८

नाः स्वलंकृता॥ नवादिजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इरमब्रुवन्॥ ९॥ नमोवोविप्रपत्नीभ्यो
निबोधतवचांसिना॥ इतोविदूरेचरताकृष्णेनेहेषितावपं॥ १०॥ गाश्चारयन्सगोपालैः
ः सरामोदूरमागता॥ बुधुसितस्यतस्यान्नसानुगस्यप्रदीयतां॥ ११॥ श्रुत्वाच्युतमुपाया
तं नित्यंतद्दर्शनोत्सुकाः तत्कथाक्षिप्रमनसोबुद्बुर्जातिसंनमा॥ १२॥ चतुर्विधंबहुशु
णमन्नमारायभाजनैः॥ अग्निससुः प्रियंसर्वः समुद्रमिव निम्नगा॥ १३॥ निषिध्यमानाः
पतिभिर्नारिर्विधुनिः सुतैः॥ जगवत्युन्नमश्चोकेरार्धश्रुतधृताशया॥ १४॥ यमुनोपव
ने शोकनवपल्लवमंडिते विचरंतं दृतंगोपैः सायजंददृशुः स्त्रिया॥ १५॥ त्रामंहरणप
रिधिंवनमात्यवर्द्धातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे॥ विन्यस्तहस्तमितरेणधुनानम
ब्रूंकर्णेत्पलातककपोलमुखान्नहासं॥ १६॥ प्राप्यश्रुतप्रियतमोदयकर्णप्रैर्य

भा. २. २.
६५

स्मिन्निमग्नमनससमयास्तिरंध्रौ। अंतः प्रवेश्य सुचिरं परिरम्य तापं प्राप्तं यथा नि
मतयो विजुह्वरं द्वा॥ २३॥ तास्तथा त्यक्तसवशाः प्राप्ता आत्मदिदक्षया। विज्ञायास्वि
जदृष्टा प्राह प्रहसिताननः॥ २४॥ स्वागतं वो महाभागा आस्यतां करवामकिं यत्रो
दिदक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं दिवः॥ २५॥ न च धामयिकुर्वंतिकुशलाः स्वार्थदर्श
ना॥ अहैतुक्यवहितो नक्तिमात्मप्रिये यथा॥ २६॥ प्राणबुद्धिमनः स्वात्मदारा य
त्यधनादयः यत्संपर्कस्त्रिया आसन्नततः को न्यपरः प्रियः॥ २७॥ तद्यात देवय
जनं पतयो बोधिजातया॥ स्वसन्नं पारयिष्यंतियुष्मा मिर्हमेधिनः॥ २८॥ पत्य
ऊचुः॥ नैवं वचो हति नवान्न गदितुं न शंसं सत्यं कुरु घनिगमंतवया दमूनं प्रा
प्रावयंतु न सिद्धामपरावसृष्टं के रोमिबो दुमति जंघ्यसमस्तसंबंधून्॥ २९॥

६६

हंति नो न पतयः पितरौ सुतावान्भ्रातृबंधुमुददः कुत एव चान्ये। तस्माद्भवत्प्रपदयोः पति
तात्मनो नोनान्या भवेत्ततिरिंदमतद्विधेहि॥ ३०॥ श्रीभगवानुवाच॥ पतयो नाभ्यस्ये
रन्नपितृभ्रातृसुतादयः लोकाश्च ये मयो ये ता देवा अप्यनुमन्त्रे॥ ३१॥ न प्रीतये नुरागा
यद्यंगसंगो नृणां सिद्धा। तन्मनो मयि मुं जाना अचिरात्तामवाप्स्यथा॥ ३२॥ श्रीशुक उवाच
इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता यत्तवाटं पुनर्गताः ते चानस्यवः स्वामिः स्त्री। प्रियमत्रमपारम
॥ ३३॥ तत्रैका विधता भवन्निगवंतं यथा श्रुतं ददोष उदयविजहौ देहं कर्मानुबंधं
॥ ३४॥ भगवानपि गोविंदस्तेनैवात्रेन गोपका न्चतुर्विधेनाशयित्वा सयंचबुधु
जे प्रभुः॥ ३५॥ एवं लीलानरवपुर्नलोकमनुशीलयन् नारे मे गोपगोपीनारमय न
रूपवाक्कृतैः॥ ३६॥ अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अचतप्य नृकृता गसा यद्विश्वेश्वरयो

भा. २. ५.
७०

यात्रामहन्मन्त्रविडंबयो ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वास्त्रीणां न गवति कृष्णेन किमलौकिकं ॥ आत्मा
नंच तया हीनमनु तस्माद्यगर्हयन् ॥ ३८ ॥ धिग्जन्मनस्त्रिद्विधां धिग्व्रतं धिग्वदुर्जतां धि
ककुलधिक्रिया राक्षसं विमुखाये त्वधी सजे ॥ ३९ ॥ नूनं न गवतो माया ये गिनामपि मोहि
ना ॥ यद्यंशुरवो नृणां स्वार्थं मुह्यामहे दिजा ॥ ४० ॥ अहो यत्तत नारीणामपि कृष्णेन गुरौ दु
रंत भावं यो विध्यन्मृत्युपाशान् गृह्णामि धान् ॥ ४१ ॥ नासां हि जाति संस्कारेण निवासोऽ
रवपि न तयो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभा ॥ ४२ ॥ अथापि तु तमश्लोके कृष्णे
योगेश्वरे न किर्तनं न चास्माकं संस्कारा हि मतामपि ॥ ४३ ॥ ननु स्वार्थं विमूढानां प्र
मत्तानां गृहे हया ॥ अहो न स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गति ॥ ४४ ॥ अन्यथा पूर्वका
मस्य कैवल्याद्यशेषं पते ॥ इति तत्रैः किमस्मान्निरीशस्यै तद्विडंबना ॥ ४५ ॥ हित्वा

७०

न्यात्र जनेयं श्रीः पादस्य शीशया सकृत् ॥ आत्महोषापवर्गेण यद्याज्ञा ज न मोहिना
॥ ४६ ॥ हे शः काजः दृष्ट्वा कद्रव्यं मे त्र तं त्रिजो यया देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यम
य ॥ ४७ ॥ स एष न गवां साक्षाद्विष्णु योगेश्वरेश्वर ॥ जातो यदुषित्य श्रमस्तपि मूढान वि
ग्रहे ॥ ४८ ॥ अहो वयं धन्यतमा येषां न स्तादृशीः स्त्रियाः ॥ न क्वायासां मतिर्जाता अस्माकं नि
श्च जाहरो ॥ ४९ ॥ नमस्तुभ्यं न गवते कृष्णाया कुंव मे धसे यन्माया मोहितधियो न मामः
कर्मवर्त्मसु ॥ ५० ॥ स वै न आयः पुरुषः स्वमाया मोहितात्मना ॥ अविज्ञातानुभावानां सं
तुमर्हत्यति क्रमं ॥ ५१ ॥ इति स्वाध्यायमनु स्मृत्य कृष्णे ते कृतहे जना ॥ दिदृक्षवोऽप्यस्युत योः कं
साद्रीतान चान्न ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे यत्तपस्युधरणं
नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ न गवानपि तत्रैव बलदेवेन संयु

भा. २. ४.
७१

ता॥ अपश्यन्निवसन् गोपातिं दयागकृतोद्यमाना॥ नरभित्तोपि भगवान्सर्वान्मा
सर्वदरिनि॥ प्रश्रयावनतोऽउत्तरुद्वान्नरपु रोगमान्॥ कथ्यतां मे पितः कोयं सं
न्नमो वउपागता॥ किं फलं कस्यचोद्देशः केन वासायते मखण॥ एतद्ब्रूहि महान्कामो
मत्संशुश्रूष वेपित॥ नहि गोप्यं हि साधुनां कृत्यं सर्वात्मना मिहा॥ जतोऽप्यपरदृष्टीनाम
मित्रोदास्तविधिषा॥ उदासीनो रिबद्धज्य आत्मवत्सुहृदुच्यते॥ पाजात्वात्तात्वाचकर्मा
णि जनो यममुतिवृत्ति॥ विदुषा कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत्॥ क्षीतत्रताव
क्रियायोगेन वता किं विचारिता॥ अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु नरपतां॥ आनं
दउवाच॥ ॥ पृक्तन्यो भगवानिंद्रो मेघास्तस्यात्ममूर्त्तया निमिषवर्षेति नृतानां प्राणनं
जीवनं पयः॥ नतं तात वयमन्ये च वामुचं पतिमीश्वरं॥ इयै सदेतसासिद्धैर्मजंते

७१

क्रतुभिर्नरा॥ तच्छेषेणोपजीवंति त्रिवर्गफलहेतवो॥ सुंसां पुरुषकाराणां पृक्तन्यः
फलभावना॥ १५॥ य एवंति सृजेधर्मपारंपर्यागतं नरा॥ कामाह्वोभात्तमयात्तदेषा
त्सवैनाप्रोतिशोभनं॥ १॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ वचोनिशम्य नंदस्य तथान्येषां ब्र
जौकसां॥ इंदायमन्युं जन्यै नयन्यितरं प्राह केशव॥ १॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ क
र्मणा जायते जंतुः कर्मणो वहि जायते सुखं दुःखं नयं क्षेमं कर्मणो वा निपद्यते
॥ १॥ अस्ति चेद्दीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणा॥ कर्त्तारिं न जते सोऽपि न त्यक्तुः
प्रभुर्हि स॥ १॥ किमिंद्रेणेह नृतानां संसंकर्मानुवर्त्तिनां॥ अनीशेनान्यथा कर्त्तुं
स्वभावविहितं नृणां॥ १॥ स्वभावतं नो हि जनः स्वभावमनुवर्त्तते॥ स्वभावस्य मिदं स
र्वं सदेवासुरमातुषी॥ १॥ इंद्रेहातुच्चावचान् जंतुः प्राप्योत्सृजति कर्मणा शत्रुमित्र

ना. ६. ५२

मुरासीनः कर्मैवगुरुशरीश्वरा ॥ १७ ॥ तस्मात्संयुजयेत्कर्मसंभावस्यः सकर्मकृत् ॥ अंजसा
येन वनेतततदेवास्यहिदैवतं ॥ १८ ॥ आजि व्यैकतरं नावयस्त्वन्यमुपजीवति नतस्मादि
हतेक्षेमंजारं नायसितीयथा ॥ १९ ॥ वनेततब्रह्मणाविप्रो राजन्योरक्षयाभुव ॥ वैश्यस्तु
वार्त्तयान्तीवेष्टुदसु द्विजसेवया ॥ २० ॥ कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुशीरंतुर्यमुच्यते वार्त्तचि
तुर्विधातत्रवयंगोवृत्तयोनिशं ॥ २१ ॥ सत्वरजस्तमइतिस्थित्युत्पन्नं न हेतवा ॥ रजसो
त्यद्यनेविश्वमन्योन्यविविधं जगत् ॥ २२ ॥ रजसाचोदितामेधावर्षत्यंबूनि सर्वता ॥ प्र
जास्तैरेव सिध्यंति महेंद्रः किं करिष्यति ॥ ननः पुरोजनपदानग्रामानगृहावयं ॥ नित्यं
वनौकसस्तातवनशैलेनिवासिना ॥ २३ ॥ तस्मात्तुवां ब्राह्मणानामद्रेश्चरभ्यन्तां मखः
यइंद्रयागसंभारास्तैरयं साध्यतां मख ॥ २४ ॥ पंच्यंतां विविधाः पाकाः सृपांताः पा

५२

यसादया संयावा पूषराकुल्यः सर्वदो हश्चगृह्यतां ॥ २५ ॥ ह्यंतामययः सम्यक् ब्राह्मणे
ब्रह्मवारिभिः ॥ अन्नं वेदुविधं तेम्योदेयं बोधेनुदक्षिणा ॥ २६ ॥ अन्येभ्यश्चाश्चचांडालपति
तेम्योयथाहता ॥ यवसंचगवांदत्वागिरयेदीयतां वलि ॥ २७ ॥ स्वजंकुताभुक्तवंतः स्व
दुलिप्ताः सुवाससा ॥ प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्रानजपर्वतान् ॥ २८ ॥ एतन्मममनंता
तक्रियतां परिरोचते ॥ अयंगो ब्राह्मणादीणां मह्यं च दधि तो मखा ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ ॥ कालात्मना भगवता शक्रदप्यजिघांसया प्रोक्तं निशम्य नंदरायाः साध्वरहंत
ततद्वच ॥ ३० ॥ तथा च व्यदधुः सर्वयथाहमधुसूदन ॥ वाचयित्वा स्वस्य यनंतद्वयेण
गिरिद्विजान् ॥ ३१ ॥ उपतप्तवती सवनिदता यवसंगवां ॥ गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं
चक्रुः प्रदक्षिणं ॥ ३२ ॥ अनां स्य न उद्युक्तानि ते चारुत्य स्वजंकुता ॥ गोप्यश्च कृष्णवी

भा.पू.
७३

याणिगायंत्यः सदिजाशिषा ॥ ३४ ॥ कृष्णस्वन्यतमं रूपं गोपविस्त्रं प्रणंगत ॥ शैलोऽस्मीति
ब्रुवन् नृरिव लिमादहहहपु ॥ ३५ ॥ तस्मै नमो ब्रजजनैः सचक्रे आत्मनात्मनो ॥ अहोप
श्यत शैलो सौरूपी नो नुग्रहं व्यधात् ॥ ३६ ॥ एषो ब्रजानतो मन्त्रां कामरूपी वनौकसः
हंतित्यस्मै नमस्यामः शर्मणे ॥ आत्मनो गवां ॥ ३७ ॥ इत्यदि गोविजसुखं वासुदेवप्रणो
दिताः यथाविधाय ते गोपाः सह कृष्णं ब्रजं ययुः ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
दशमस्कंधे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रस्तदात्मनः पूजां
विज्ञाय विहतां नृप गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नंदं हृदिभ्यश्चुकोपसा ॥ शरणं सांवर्त्तकं ना
ममेषानां चांतकारिणं इन्द्रः प्राचोदयत् कुधो वाक्यं चोद्देशमान्युता ॥ अहो श्रीमद
माहात्म्यं गोपानां काननौकसां ॥ कृष्णं मन्त्रमुपाश्रित्य ये च कुरेव हे जनानां ॥ अप्याह

७३

दैः कर्मभयैः क्रतुभिर्नामिनौ निमै ॥ विद्यामाचक्षिकं हित्वातितावति नृवास्वितं ॥ ४१ ॥
वाचालं बालिशं सव्यमसं पंडितमानिनं ॥ कृष्णं मन्त्रमुपाश्रित्य गोपामेव कुरप्रियं
॥ ४२ ॥ येषां श्रिया वलिप्तानां कृष्णेनाध्यायितात्मनां ॥ धुनुत श्रीमदस्तं नृपश्च त्रयतसं क्ष
यं ॥ अहंचैरावतं नागमारुत्यानुब्रजे ब्रजं ॥ मरुगणैर्महावीर्यैर्नंदगोष्ठिघांसया ॥
रूपिरुवाच ॥ इत्यं मघवता तस्मा मेघानिर्मुक्तबंधनाः नंदगोकुलमासारैः पीडया
मासुरेजसा ॥ विद्योतमाना विद्युद्भिः स्तनंतः स्तनयितुभिः तीव्रैर्मरुगणैर्बुद्धि
वह्नुर्जलशर्करा ॥ ४३ ॥ स्थणास्थूजा वर्षधारासुंचत्स्वन्नेघनीक्षणा ॥ जलौघैः प्रा
प्यमाना नृनद्विष्यत नतोन्नता ॥ ४४ ॥ अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेयना ॥ गोपा
गोप्यश्च शीतान्नगोविंदं शरणं ययुः ॥ ४५ ॥ शिरःसुतांश्च कायेन प्रच्छाद्या सारपीडिताः

भा. २. पू.
७४

वेपमाना नगवतः पादमूलमुपाययुः ॥ ११ ॥ कृष्णकृष्णमहानागत्वायंगोकुजं प्रभोत्र
तुमहमिदेवान्नः कुपिताः कृत्वा वत्सलाः ॥ १२ ॥ शिजा वर्ष निपातेन हन्यमानमचेतनं नि
रीक्ष्य नगवान्मेने कुपितेन्द्रकृतं हरिः ॥ १३ ॥ अपर्च्य तु त्वणं वर्षमतिवातं शिजामयं
स्वयागे निहतस्मान्निरीक्षो नाशाय वर्षति ॥ १४ ॥ तत्र प्रतिविधिं सम्पगात्मयोगेन साध
ये लोकेशमानिनां मोक्षार्थं रिष्ये श्रीमदंतम ॥ १५ ॥ न हि स ज्ञावयुक्तानां सुराणामाश
विस्मया ॥ महोसतां माननंगः प्रशमायोपकल्पते ॥ १६ ॥ तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्त्राय
मत्परिग्रहं ॥ गोपाथे स्वात्मयोगेन सोयं मेव त आहितः ॥ १७ ॥ इत्युक्ते केन हस्तेन कृ
त्वा गोवर्धनाचलं रधारलीजया कृष्णः छत्राकमिव बालकः ॥ १८ ॥ अथाह नगवान्
गोपा न हं वता तत्र जौकसा यथोपजोषं विशतगिरिगर्भं स गोधना ॥ १९ ॥ नन्नास इह व

७४

कार्ये मधस्तादिनिपातने ॥ वातवर्षं नयेनालंतत्राणं विहितं हि व ॥ २० ॥ तथानिर्विवि
ष्टुर्गर्भं कृष्णश्वासितमानसा ॥ यथावकाशं सधनाः सत्रजाः सोपजीविनाः ॥ २१ ॥ भुञ्ज
त्यथां सुरवपेक्षां हित्वा तैर्व्रजवासिभिः ॥ वीक्ष्यमाणो रधावद्रिं स साहं नाचलत्परा
तः ॥ २२ ॥ कृष्णयोगानुभावं तं निशम्येंद्रोतिविस्मिताः ॥ निःस्तमो ब्रह्मसंकल्पः स्वान्मे
घान्संन्यवारयत् ॥ २३ ॥ खं व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं च हरारुणं ॥ निशम्योपरतंगोपा
नगोवर्धनधरो ब्रवीत् ॥ २४ ॥ निर्यातित्यजतत्रासंगोपाः सस्त्रीधनाभकाः ॥ उपारतं
वातवर्षं मुद्रप्रायाश्च निम्नगाः ॥ २५ ॥ ततस्ते निर्ययुर्गोपाः संस्वमादाय गोधनां शक
तो दोषकरणं स्त्रीवाजस्य विराः शनौ ॥ २६ ॥ नगवानपितं रौलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः
पश्यतां सर्वभूतानां स्थापयामास लीजया ॥ २७ ॥ तं प्रेमवेगान्निभता ब्रजौकसो यथा

भा. २. ४.
७५

समीयुः परिरं नणादिभिः॥ गोप्यश्च सस्नेहमहजयन्मुह्यदधस्तान्निर्युयुजुः स
राशिषः॥ २५॥ यशोदारेहिणी नंदो रामश्च बलिनां वरा॥ कृष्णमालिङ्गयुयुजुः राशि
षः स्नेहकातरा॥ ३०॥ दिवि देवगणाः साध्याः सिधगंधर्वचारणाः तुष्टुवुष्टुमुत्तु
स्तुष्टुवुष्टुवर्षाणि पार्थिवः॥ ३१॥ शंखदुंदुभयो नेदुर्दिवि देवप्रणेरिताः॥ जगुर्गंधर्व
पतयस्तुंबुरुप्रमुखान् प॥ ३२॥ ततो नुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन्वगोहं सबलो
ब्रजधरि॥ तथा विधान्यस्य कृतानि गोपिकागायंत्य ईयुर्मुदिता हृदि स्मृताः॥ ३३॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पंचविंशतितमोऽध्यायः॥ २५॥ श्रीशुक उवा
च॥ एवं विधानिकमणिगोपाः कृष्णस्य वीक्ष्यतो अतदीयविदः प्रोचुः समन्वे
त्यमुविस्मिताः॥ १॥ बालकस्य यदेतानि कमणिपत्यनुतानि वै कथमर्हस्यसौ ज

७५

न्मयाम्येष्वात्मजुगुप्सितं॥ २॥ यः सप्तहायनो बालः करेणैकेन जीजया कथं विभ्रमि
रिव रंभुकरं गजराडिव॥ ३॥ तोकेनामीलिताक्षेण पूतनायामहौजसा पीतः स्तनः स
हप्राणैः कालेनेव वयस्तनो॥ ४॥ हिनृतो धः शयानस्य स्पृशन् वरणाबुद्धक अनोः पतधि
विपथस्तिरुदतः प्रपदाहतं॥ ५॥ एकहायन आसीनो क्रियमाणो विहाय सा हैत्येन
यस्तणावर्त्तमहन्कंठग्रहादुरा॥ ६॥ क्वचिधैयंगवसैन्ये मात्रावद्ध उल्लखजे गच्छन्
जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत्॥ ७॥ वने संचारयन् चत्सान् सरामो बालकैर्ह
त॥ हंतुं कामं बकंदोभ्यां मुखतो रिमपाटयत्॥ ८॥ वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशंतं जि
घांसया हत्वान्यपातयत्तेन कपित्यानि च जीजया॥ ९॥ हत्वा राममहैतेयं तदं धं
श्रवलाचि त॥ चक्रे ताजवनं सेमं परिपक्वफलान्वितं॥ १०॥ प्रलंबं घातयित्वा यं

भा. २. पू.
७६

बलेन वलजालिना। अमोचय द्रज पशुरगोपांश्चरणवक्रिता॥ ११॥ आशीविष
तमाहींद्रमिताविमदंक्रदात्॥ प्रसद्यो धास्ययमुनांच केसो निर्विषोदका॥ १२॥ दुस्य
जश्चानुरगोस्मिन् सर्वेषां नो ब्रजौकसां नंदतेतनयेः स्मासुतस्याप्यौत्पन्निकः कथं
॥ १३॥ कसप्रहायनो बालः कमहाद्रिविधारणं ततो नो जायते शंका ब्रजनाथतवा
त्मजे॥ १४॥ नंद उवाच॥ ॥ श्रूयतां मे वचो गोपा ये तु शंका च वो न की॥ एनं कुमारमु
दिश्य गगे मे यदुवाच ह॥ १५॥ वत्सस्त्रियः किं नामास नृग हूतो नु युगं नर॥ शुक्लोर
क्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गता॥ १६॥ प्रागभ्यं वसुदेवस्य क्वचि जातस वात्मज॥ वा
सुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रवक्षते॥ १७॥ बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते
गुणकर्मणिरूपाणि तान्यहं वेद नो जना॥ १८॥ एष वः श्रेय आधास्य त्रगोपगोकु

७६

जनं दना॥ अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमंजसत्त रिष्यथा॥ १९॥ पुरा नेन ब्रजपते साधवो दस्यु
पीडिता॥ अराजके रसमाणा जिग्युर्हस्मन्समेधिता॥ २०॥ य एतस्मिन् महाभागः प्रीतिं
कुर्वंति मानवा॥ नारयो मित्रवंत्येता न विष्णुपक्षानि वासुरा॥ २१॥ तस्मान्नंदात्मजेयं
ते नारायणसमो गुणैः॥ श्रिया कीर्त्या नुभावेन तत्कर्मसु न विस्मया॥ २२॥ इत्यधामांस
मादिश्य गगे च स्वर्गदंगते॥ मन्ये नारायणस्यां शं कृष्णमक्रिष्टकारिणं॥ २३॥ इति नं
दवचः श्रुत्वा गगनात् ब्रजौकसा॥ दृष्ट्वा तु नुभावास्ते कृष्णस्यामिततेजसा॥ मु
दितानंदमानचुः॥ कृष्णं च गतविस्मया॥ २४॥ देवे वर्षति यत्त विप्रवरुषा वज्रात्म
वर्षानिलैः सीदत्यालपशुस्त्रियात्मशरणं दृष्ट्वा तु कंप्सु त्मय न॥ उत्पाद्यैक करेण
शैलमवलोलो लो छिलं ध्रंयथा विभ्रजो ह मपान्महं द्रमदमि त्प्रायान्न इंदो गवां॥ २५॥

भा. २. २.
७७

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच
गोवर्धने धृते शैले आसारादक्षिते ब्रजे ॥ गोजोकारा ब्रजतल्लक्ष्मि सुरभिः शक्र एव च ॥
विविक्त उपसंगम्य ब्रीडितः कृतहेलना ॥ पश्यन्निपादयोरेन किरीटेनाकविव्रमा ॥ २६ ॥
तावुमावोस्य कृष्णस्यामिततेजसा ॥ नष्टत्रिलोके रामदंष्ट्रा आहकृतां जति ॥ २७ ॥ इन्द्र उवा
च ॥ विष्णुदसत्वं तव धाम शान्तं तपोमयं च स्तरजस्तमस्कं ॥ मायामयो यं गुणसंप्रवा
हो न विद्यते तेनैव हृणानुबन्धः ॥ २८ ॥ कुतो नु तद्देतव ईशतत्कृता लोभादयो येऽबुधलिङ्ग
भावाः ॥ तथापि हं उं भगवान् विभर्त्ति धर्मस्य गुणैश्च जनिग्रहायाः पिता गुरुस्त्वजगताम
धीशो दुर्त्ययः काल उपात्तदंडः ॥ हिताय स्वेच्छातनुभिः समो हर्षे मानं विधुन्वन्नजगदी
शमानिनां ॥ २९ ॥ इष्ये मन्विधाता जगदीशमानि तत्त्वादी ह्यकाले भयमाश्रुतमदं ॥ हित्वा

७७

र्षमार्गं प्रभजं त्यपमया ईहा खलानामपि तेनुशासनां ॥ ३० ॥ सत्त्वममैश्वर्यमदश्रुत
स्य कृता गसस्ते विदुषः प्रभावां ॥ संतुं प्रभो धाहं सिद्धं चेत्तसो मैवं पुनर्भूतिरश्चरेः
सती ॥ ३१ ॥ तवावतारो यमधोक्षजे हस्वयं नराणां गुरुभारजन्मनां ॥ चमपतीनामनवाय
देवमवाय युष्मच्चरणानुवर्तिनां ॥ ३२ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ॥ वासुदे
वाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः ॥ ३३ ॥ स्वच्छं रोपात्तदेहाय विशुद्धतानमर्त्तये ॥ सर्व
स्मै सर्वदा जाय सर्वभक्तात्मने नमः ॥ ३४ ॥ मये हं भगवन्नगोष्ठनाशायासारवायुभिः ॥ चे
ष्टितं विहते यत्ते मानिनाता व्रमन्मुना ॥ ३५ ॥ त्वये शादुग्रहीतो मिधुस्तस्तं भो हतोद्यमः ईश्व
रं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः ॥ ३६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं संकीर्तितः कृष्णो मघो
नानगवानमुं मेघगंभीरयावाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ भगवानुवाच ॥ म

भा. द. पू.
७८

यातेकारिमघवनमखनंगोनुरहतामदनुस्मृतयेनित्यंमन्त्रस्येंद्रश्रियाभूतां॥१५॥ मा
मैश्वर्यश्रीमहांधोदेउपाणिंनपश्यति॥ तं नंशयामिसंपद्मोयस्यवेलाभ्यनुग्रहो॥१६॥ ग
म्यतांशकभद्रं वः क्रियतांमेनुशासनं स्थीयतांसाधिका रेसुयुक्तैर्वः संभवजितैः॥१७॥
अथाहसुरभिः कृष्णमनिवंद्यमनस्विनी॥ स्वसंतानैरुपामंअगोपरूपिणमीश्वरं॥१८॥ सु
रभिरुवाच॥॥ कृष्णकृष्णमहायोगिन्विश्वात्मन्विश्वसंभव॥ भवतालोकनाथेन
सनाथावयमच्युता॥१९॥ तन्नः परमकंदैवंतन्नइंद्रो जगत्पते॥ भवायभवगोविप्र
देवानांयेवसाधव॥२०॥ इंद्रं नस्मान्निषेक्ष्यामो ब्रह्मणानोरितावयं अवतार्होसिविश्वा
त्मन्ममेतानिपनुन्नये॥२१॥ एवं कृष्णमुपामंअसुरभिः पयसात्मना॥ जले राकाशगं
गायाऐरावतकरोधुतैः॥२२॥ इंद्रः सुरर्षिभिः साकंनोरितो देवमातृभिः॥ अभ्यर्चिन्वत

७८

दार्शहंगोविंदइतिचाभ्यधात्वा॥२३॥ तत्रागतास्तुंवरुनारदादयोगंधर्वविद्याधरसि
द्धचारणा॥ जगुर्ग्रो लोकमजापहं हरेः सुरंगनाः संननुर्मुदन्विता॥२४॥ तंतुष्टु
बुद्धैवनिकायकेतवोअवाकिरन्वाप्नुतपुष्यरुष्टिभिः लोकाः परंनिर्वृतिमाप्नुवं
स्त्रयोगावस्तदागमनयन्ययोदुतां॥२५॥ नानारसोद्याः सरितो वृक्षा आसन्मधुस्रवाः
अकृष्टपच्यौषधयोगिरयोविभ्रदुम्भणीन्॥२६॥ कृष्णेनिषिक्कृतानिसर्वाणिकुरुनं
दन॥ निर्वैराण्यमवंस्तातकूरण्यपिनिसर्गति॥२७॥ इतिगोगोकुलपतिंगोविंदमभि
षिच्यस॥ अनुज्ञातोययौशक्रोवतोदेवादिभिर्दिवं॥२८॥॥ इतिश्रीनागवतेमहापुरा
णेदशमस्कंधेइंद्रस्तुतिर्नामसप्तविंशोऽध्यायः॥२९॥ श्रीशुकउवाच॥॥ एकादश्यां
निराहारः समभ्यर्च्यजिनाईनां स्नातुंनंदस्तुकालिंघांघादश्यांजलमाविशत्॥३०॥ तं

भा.द.पू.
७५

गृहीत्वानयद्भृत्यो वरुणस्यासुरेति कं। अविज्ञायासुरेति वेलां प्रविष्टमुदकं निशि। आचुः कुशु
स्तमपश्यंतः कृष्णरामेति गोपका॥ नगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणा हतान्तरं निकं गतो
राजन्स्वानाम नयदो विभुः॥ ३॥ प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया॥ महत्या प्रज
यित्वा हतदृग्निमहोत्सवः॥ ४॥ ॥ वरुण उवाच॥ ॥ अद्य मे निभृतो देह अद्यार्थो धिक्कृतः
प्रभो॥ त्वया दत्ता जो नगवन्त्र वायुः पारमध्वना॥ ५॥ नमस्तुभ्यं नगवन्त्रे ब्रह्मणे परमात्म
ने॥ नयत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना॥ ६॥ अज्ञानता मामकेन मूढेना कार्यवेदिना
आनीतोयं तव पिता नगवान् संतुमर्हति॥ ७॥ प्रमाप्य दुग्रहं कृष्णकर्तुमर्हस्य शेषद
का गोविंदनीयता मेऽपि ताते पितृवत्सलः॥ ८॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ एवं प्रसादितः कृ
ष्णो नगवान् शिखरेश्वरः॥ आहयागन्तु पितरं बंधूनां चावहन्मुदो॥ ९॥ नंदस्वतोद्दि

७५

यंदृष्टु लोकपालमहोदयं॥ कृष्णे च सन्नतिं तेषां तातिमो विस्मितोः ब्रवीत्॥ १०॥ तत्रोत्सुक्यधि
पो राजन्मत्वा गोपास्तमीश्वरं अपिनः स्वगतिं सूक्ष्मा मुपाधास्य दधीश्वरा॥ ११॥ इति स्वानां स
नगवान् विज्ञायास्त्रिजह्वकस्योऽसंकल्पसिद्धये तेषां रूपयैतद्विंतयत्॥ १२॥ जनो वैजो
क एतस्मिन्नविद्या कामकर्मभिः॥ उच्चावचा सुगतिषु न वेद स्वां गतिं नमन्॥ १३॥ इति संचिं
त्य नगवान् महाकारुणिको हरिः॥ दृश्यमानो लोकं संगोपानां तमसः परा॥ १४॥ सत्यं ता
नमनं तं यत् ब्रह्मज्योतिः सनातनं॥ यदि पश्यंति मुनयो गुणा पाये समाहिता॥ १५॥ ते तु ब्र
ह्मकंदनीता मयाः कृष्णेन बोधता॥ दृष्टु ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरो धगात्पुगा॥ १६॥ नंद
दयस्तु तं दृष्टु परमानंदनिर्वृता॥ कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं च विस्मिता॥ १७॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अष्टाविंशतितमोऽध्यायः॥ १८॥ श्रीशुक उवाच

भा. २. ५
८०

भगवानपिताशत्रुः शरदोत्कुलमहिका ॥ वीक्ष्यरं तुं मनश्चक्रे योगमाया मुयाश्रितः ॥
तदोदराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्याविलिपन्नरुणेन शंतमैः सचर्षणीनामुदगाच्छुचो मृ
जत्र प्रियः प्रियाया इव हीर्षदर्शना ॥ रादृष्टाकुमुदं तमखंडमंडलं रमाननाभं नवकुंकु
मारुणं धनं च तत्कोमलगीभिरंजितं जगो कलंवामदशां मनोहरं ॥ निशम्य गीतं न
दनं गवर्धनं व्रजस्त्रियः कस्मिन् हीनमानसा ॥ आजगुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र
कांतो जवलोत्तकुंडला ॥ ४ ॥ दुहंत्योनिययुः काश्चित् देहं हित्वा समुत्सुकाः ॥ पयोधिश्चि
त्यसंयावमनुदास्यापराययुः ॥ ५ ॥ परिवेषयंत्यस्तद्वित्वा पाययंत्यः शिशुरपया ॥ शु
श्रूषंत्यः पतीन्काश्चिदश्रंत्योपास्य भोजनं ॥ हीलिपंत्यः प्रमृजंत्योन्याभं जंत्यः काश्च
जोचनेभ्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित् कृष्णांतिकं ययुः ॥ ७ ॥ तावायमाणाः पतिभिः पि

तृभिर्नृत्तिबंधुभिः गोविंदापहतात्मानो नयवर्त्तंतमोहिताः ॥ ८ ॥ अंतरहृगताः काश्चि
श्चित् गोष्पोत्तव्यविनिर्गमाः कस्मिन्तन्नावनायुक्ता दधुमक्षितलोचनाः ॥ ९ ॥ दुःसहप्रे
श्विरदतीव्रतापधुताशुभाः ॥ ध्यानप्राप्ताश्चुताश्चेषनिर्वृत्त्या क्षीणमंगलाः ॥ १० ॥ ते
मेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः ॥ जहृर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ॥ ११ ॥
राजोवाच कृष्णं विदुः परं कांतं ननु ब्रह्म तया मुने गुणप्रवाहो परमस्तासां गुणधि
यां कथं ॥ १२ ॥ शुक उवाच ॥ १ ॥ उक्तं पुरस्तादेतत्ते वैद्यः सिद्धिं यथा गता ॥ द्विषन्नपि तृषीके
रां किमुताधो सजप्रिया ॥ २ ॥ नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्न गवतो नृपाः ॥ अमयस्याप्र
मेयस्य निरुणस्य गुणात्मनः ॥ ३ ॥ कामं क्रोधं भयं श्रेहं मैत्र्यं सौहृदमेव च ॥ नित्यं हरो
विदधतो यांति तन्मयतां हिते ॥ ४ ॥ न चैवं विस्मयः कार्यो न वता न वै गवत्यजे ॥ योगे च

भा. २. ५
८१

रेश्वरे कृष्णे यत एतदिमुच्यते ॥ ११ ॥ शीतादृष्टं तिकमायाता नगवान्त्रजयोषित ॥ अव
दददतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥ १२ ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ ॥ स्वागतं वो महाना
गाः प्रियं किं करवाणि वा ॥ व्रजस्यानामयंकश्चित् व्रजागमनकारणं ॥ १३ ॥ रजन्ये
षाघोररूपाघोरसत्त्वनिषेविता ॥ प्रतियात व्रजं नेहस्येयं स्त्रीभिः सुमध्यमा ॥ १४ ॥
मातरः पितरः पुत्राश्चातरः पतयश्च वा ॥ विचिन्वंति त्वपरं तोमा कृध्वं बंधुसाह
सं ॥ १५ ॥ दृष्टं वनं कुसुमितं रं केशकरं रंजितं ॥ यमुनानि जली जैजन्नरुप हव शोभि
तं ॥ १६ ॥ तद्यातमाचिरंगोष्ठं शुश्रूषध्वं पती सती ॥ क्रंदंति वत्सा वाजाश्च तानपायत दु
ह्यता ॥ १७ ॥ अथ वामदक्षिणे हासं वंद्योयं त्रिताशया ॥ आगतास्तु पपन्नं तत् प्रीयंते म
यि जंतव ॥ १८ ॥ ननुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परोधमेत्यमायया ॥ तबंधुनां च कल्याणः प्रजा

८१

नां चानुपोषणं ॥ १९ ॥ दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोपि वा ॥ पतिः स्त्रीभिर्न हातमो लो
के सुभिरपातकी ॥ २० ॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च फलमुकृद्धं नयावहं ॥ जुष्टं सितं च सर्वत्र औप
पत्यं कुलस्त्रिय ॥ २१ ॥ श्रवणादर्शनाध्यानान्मपि नावोचुर्कीर्त्तनात् ॥ न तथा सन्निकर्षेण
प्रतियात ततो गृहान् ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति विप्रियमा कर्ष्यगोप्यो गोविंदभा
षितं ॥ विषणाग्रसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्यया ॥ २३ ॥ कृत्वा मुखान्यवशुचं ॥ असनेन
शुष्यं विबाधराणि चरणेन नुवंति खंत्य ॥ असैरुपात्तमपि निःकुचकुं कुमानित
स्युर्मज्जंत्य उरुदुःखभराः स्मदृष्टा ॥ २४ ॥ प्रेष्टं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्टं त
दर्थं विनिवर्त्तितं सर्वकामा ॥ नेत्रे विमज्ज्य रुदितो पहतस्मकिंचित्संरं भगवद्गिरोब्रु
वतादुरक्ता ॥ २५ ॥ गोप्यकचु ॥ ॥ मैवं विनोदति न वानि गदितुं न शंसं त्यज्य सर्ववि

भा. २. ५
८२

षयान्नतवपादमूलां नक्तानजसदुखग्रहमात्यजास्मान् देवो यथा रिपुरुषो न जनेषु मुस्त
३३॥ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंगस्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्ता अस्ते व मे त
दुपदेशपदेव यो शेषे शो न वां सतु न तां किं जवं धुरात्मा ॥ ३२ ॥ कुर्वन्ति हित्व पिरति कुशाजा
श्च आत्मन्नित्यप्रिये पति सुतादि निरातिदैः किं तन्नः प्रसीद परमेश्वर मास्महिं द्यादा शां
धतां त्वयि चिरदरविंदनेत्र ॥ ३३ ॥ चित्तं सुखेन न वता पदतंगरेषु यन्निर्विशत्युत कराव
पि गत्य कृत्ये ॥ पादौ पदं न च जत सवपादमूलायामः कथं व्रज मथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥
सिंचांगनस्वदधरा मृतपूरकेण हासावलोके कलगीत जहृडयाग्निं नो चेदयं विरहजा
त्युपयुक्तदेहा ध्यानेन यामपदयोः पदवां सखेते ॥ ३५ ॥ यत्किं ज्ञासतवपादतजं रमा
पादन्नक्षणां कचिदरण्यजनप्रियस्या अस्मात्मतमभ्रतिनात्यसमक्षमंगस्या तुं त्वया

८२

भिरमितावत पारयामः ३६ श्रीर्यत्पदां बुजरजश्च कमेतुल स्यात्तु वा
सिवक्षसि पदं किल भृत्य जुष्टं यस्य स्वि वीक्षणा कालेऽन्यसुरप्रयासस्त
द्वयं च तव पादरजः प्रपन्नः ३७ तन्नः प्रसीद वृजिना दनैर्हि मूलं प्राप्ता
विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशः त्वत्सुंदरस्मितनिरीक्षणातीव्रकामतपाम्
नां पुरुषभूषणदेहि दास्यं ३८ वीक्ष्यालका हलमुक्लंतवकुंडु श्रीगंडु रच्छला
धरसुधं हसितावलोकं दत्ताभयं च भुजदंडयुगं विलोक्य वक्षश्चि यै करम
णं च भवामदास्यः ३९ कास्त्र्यंगते कलयदायतवेणुगीतं संमोहितार्यं च
रितात्तचले स्त्रिलोक्यं त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्दो द्विजद
ममगाः पुलकान्य बिभ्रत ४० व्यक्तं नवान्न व्रजभयार्तिहरो भिजातो देवो यथा

भा. ८
८३

दिपुरुषः सुरलोकगोप्ता तन्नोविधेद्विकरपंकजमार्त्तबंधोस्तत्पस्तनेषुच
शिरस्सुचकिंकरीणां ४१ शुक उवाच इति विष्णुविजयं तासां श्रुत्वा योगेश्वरे
श्वरः प्रहस्य सदयंगोपिरात्मारामोप्यरीरमत ४२ तामिः समेताभिरुदा
रचेष्टितः प्रियेक्षणालुपुल्लुमुखीभिरच्युतः उदारहासद्विजकुंददिधितिर्य
रोचतेषां कइवोडुभिर्दतः ४३ उपगीयमान उक्ताय नृबनिताशतयूथपः
मालां विभ्रजैर्नयंति व्यचरन्मंडयन्वनं ४४ नद्याः पुलितमाविश्य गोपी
भिर्हिमवा लुकं रेमेतत्तरलानंदीकुमुदामोदवायुता ४५ बाहुप्रसारणी
रंभकरालकोरुनिर्वासनालसन्ननर्भनखाग्रपातैः क्षेप्यावलोकहसितै
र्दृजसुंदरीणां मुत्तंभयंरतिरमयांचकार ४६ एवं भगवतः कृष्णलक्ष्म्या

८३

नामहात्मनः आत्मानं मे निरेस्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं शुवि ४७ तासां तस्मै भगवन्मदं वीक्ष्य
मानं च केशवः प्रशमाय प्रसादाय तैर्जैवांतरधीयत ४८ इति श्रीमहाभागवतमहापुरा
णे दशमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः २९ श्रीशुक उवाच अंतर्हिते भगवती सहसे वज्रजां
गनाः अतप्यंतमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपं १ गत्या नुरागस्मितविभ्रमेक्षितेर्मनो
रमाकापविहारविभ्रमेः आक्षिप्तचित्ताः प्रमदारमापेतस्तास्ताविचेष्टाजगदुस्तदात्मिकाः
२ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः आसावहंस्त्रि
त्यंबलास्तदात्मिकान्येदिषुः कृच्छविहारविभ्रमाः ३ गायत्युच्चैरमुने वसं
हताविचिक्रुतुं प्रतकवदनादनं पप्रच्छुराकाशवदंतरं बहिर्भूतेषु संतंपुत्रुपवनस्प
तीन् ४ दृष्ट्वा वः कश्चिदश्वथप्लक्ष्मण्यगाधनो मनः नंदस्तनुर्गतो हत्वा प्रेमहासा
क्लोकनेः ५ कश्चि कुटवकाशो कनागसुभागचंपकाः रोमानुजो मोनिनीनांग

तोदर्यहरस्मितः ६ कचित्तुलसिकल्याणि गोविंदचरणप्रिये सहचालिकुलेर्विभ्रदृष्ट
श्रेष्ठिप्रियोच्युतः ७ मालत्यवशिवः कच्चिन्मल्लिके जातिप्रथिके प्रीतिं योजनयनयातः
करस्पर्शेन माधवः ८ हृतप्रियालपनसाम्ननकोविदारजं चर्क बिल्ववकुलाम्बक
दंबनीपाः यन्नेपरार्थभक्तिका यमनूपकूलाः शंसंतु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः
९ किं ते कृतं हितितपो बतके शवांश्चिस्पशोत्सवोत्सुकितांगदुहेर्विभासि अ
प्यंश्चि संभवउतुक्रमविक्रमाद्वा आ हो वराहवपुषः परिभ्रमेन १० अप्ये
पत्युपगतः प्रिय येह गात्रेः तन्वन्दे शां सरिखसु निर्देति मच्युतो वः कंतांगसं
गकुचकुं कुमरं जितायाः कुंङ्कः स्त्रजः कुलपतेरिह वातिगंधः ११ बौद्धप्रियां स उपधाय
गृहीतमजो रामानुजस्तुलसिकालिकुलेर्महोदधः अन्वीयमान इह वस्तु रवः प्रमाण
किं वा भिनंदति च रम्यया वा वल्लेकिः १२ दृष्टे मालतवाह नया श्लिष्टावनस्पतेः न
नंतत्करजस्पष्टा विभक्त्यकुलकान्यहो १३ इत्यन्मत्तवचो गोप्याः कृष्णान्वेष

एकांतराः लीलाभगवतस्तुल्यनुच

कुसुमात्मिका १४ कस्याश्चित्सूतनायंत्याः कृष्णायंत्यपि वत्सनं तोकायित्वारुदंत्यन्या
पदाहन्त्राकटायतो १५ दैत्ययित्वा जहारा न्यामेका कृष्णार्जनावनां रिंग्यामासका
प्यंघ्रीकर्षति घोषनिः स्वनौ १६ कृष्णरामायिते दैतुगोपायंत्यश्चकाश्चन वत्सायतो
हंति चान्या तत्रैकानुवकायतो १७ आरुयदूरगायदत्र कृष्णस्तमनुवर्ततो वेणुं क
णंती क्रीडंती मन्याः शंसंतिसाध्विति १८ कस्याचित्स्वभुजं न्यस्य च जंत्याहा पराननु
कृष्णो हं पश्यत गतिं जलितामिति तन्मना १९ मात्रैश्वातवर्षान्यां तत्राणं विहितं म
याष्ट्युक्तै केन हस्तेन यतं सुनिर्दधे वरं २० आरुह्यैकापदाक्रम्य शिरस्याहा पराननु
पादुष्टाहे गच्छ जातो हं खलानां ननु दंडधक्का २१ तत्रैको वाच देगोपादावाग्निं पश्य
तोचणं च क्षण्यापि दध्वं वो विधास्ये सेममं जसा २२ शवधान्यया स्रजाकाचित्त

ना. २. ५.
८५

चीतत्र उच्यते। मातासु ह कपि धायास्यं मेने मातिविडं वने ॥ २३ ॥ एवं ह प्र एषु माना हंदा
वनजतास्तस्मात्तव सतव नो हे शेष दानि परमात्मनः ॥ २४ ॥ पदानि यत्कमेतानि न
दस्मन्महात्मनः ॥ जस्य ते हि ध्वजां भोजवजां कुशयवादिनि ॥ २५ ॥ तैस्तैः पदैस्तत्पद
वीमन्विष्टं यो यतोऽवजाः वध्वाः पदैः सुष्टक्रानि वि लोकात्तः समब्रुवन् ॥ २६ ॥ कस्याः
पदानि चैतानि यातायानं दस्मन्नुना ॥ असंन्यस्तप्रकोशयाः करेणोः करिणायया ॥ २७ ॥ अन
यागधितो नूनं भगवान्हरि शम्भवा ॥ यत्रो विहाय गोविंदा ॥ प्रीतो यामनयद्वह ॥ २८ ॥ ध
न्या अहो अमी आः योगैर्विंदां प्रवृत्तव ॥ यान् ब्रह्मेशोरमा देवी दधुर्ध्रिधुनये
॥ २९ ॥ तस्या अमृनिनः सोमं कुर्वन्तु चैः पदानि यत्र येका पदत्यगोपी नारहो नुं केचु
ताधरा ॥ ३० ॥ न जस्यंते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणां कुरौ ॥ स्विद्यत्सुजातां घितजामुन्नित्य

८५

प्रेयंसी प्रिया ॥ ३१ ॥ शमान्यधिकमयानि पदानि वहतो वधूं गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भराकां तानि
कामिनः ॥ अत्रावरोपिताकां तापुष्य हेतोर्महात्मना ॥ ३२ ॥ अत्र प्रसूना वचयः प्रियार्थे प्रियसा
कृता प्रपदाक्रमणे एते पश्यता सकले पदे ॥ ३३ ॥ केशप्रसाधनं तत्र कामिन्याः कामिना कृतं
तानि चूडयताकां तासु पविष्टमिह ध्रुवं ॥ ३४ ॥ रे मे तया चात्मरत आत्मारामोऽप्यखंडितः का
मिनां दर्शयन् हे न्यस्त्राणां चैव दुरात्मतां ॥ ३५ ॥ इत्येवं दर्शयंत्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतमः
यां गोपी मनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ३६ ॥ सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषितां
हित्वा गोपी ॥ कामयानामामसौ भजते प्रिया ॥ ३७ ॥ ततो गत्वा वनो हे शं दृष्ट्वा केशवमब्रवीत्
न पारयेहं चलितुं नयमां यत्र ते मनः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तः प्रियामाह स्कंधमारुत्य तामिति ॥ त
नश्चांतर्द्धं कृष्णः सा वधूरच तप्यता ॥ ३९ ॥ हानाय रमणप्रेष्ठकासिमहाभुजा रासा

भा.र.स.
८६

स्तेरुपणा यामेसखेदशयिसन्निधिं॥४॥अन्विष्टं त्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विदूरतादृशुः
प्रियविशेषमोहितांदुःखितां सखीं॥४॥तया कथितमाकर्ण्यमानप्राप्तिं च माधवात्॥अव
मानं च दौरात्प्राप्तिं स्मरं परमं ययुः॥४॥ततो विशन् न चंद्रज्योत्स्नायावदि नायने तमः
प्रविष्टमाजस्यत तो निवह तुहरी॥४॥तन्मनस्कास्तदाजापास्तद्विचेषास्तदात्मिकास्त
कुणानेव गायं त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः॥४॥पुनः पुनः पुनमागत्य काजिघाः कृष्णना
वना॥समवेता जयुः कृष्णं तदागमनं कांक्षिता॥४॥॥इति श्री भागवते महापुराणे
दशमस्कंधे रासक्रीडायां त्रिंशत्तमोऽध्यायः॥३॥ गोप्य कचुः॥जयति ते धिकं जन्मना व्रजः
अयतं हि राशम्बरत्रहिः दयित दृश्यतां दिशुता वकास्तयि धता सवस्त्वा विचिन्वते॥१॥
शरदुदाशये साधुजातसत्सरसि जोदर श्रीमुषादशा सुरतनाथ तेऽशुक्लदासिकावरदनि

धृतो नेह किं वधा॥१॥विषज जाप्ययाद्या जराक्षसा धर्षमास्तु वैद्युतान्नाद्रव्यमयात्मजा
दिश्वतो भयादृषभते वयं रक्षिता सुहृदा॥३॥नखजुगोपिका नं हनो भवान्खिलदेहिनामं
तरात्मदक् विखन सार्पितो विश्वगुप्तये सख उदेयि वान्सा त्वर्तं कुले॥४॥विरचितानयं
वृद्धिधुर्यते चरणमीयुषां संसरे न यात् करसरोरुहं कांत का मरं शिरसि धेहि नः श्री
करग्रहं॥५॥अज जनान्निहन्ती रयोषितां निजजन स्मयध्वं स न स्मित॥न जसखे भव किं
कर॥स्मनो जलरुहाननं चारुदशयि॥६॥प्रणतदेहिनां पापकशनिं तया च दौरात्तु गंघ्रि
केतनं॥फणिफणा पितंते पहां बुजं कृणु कुचे पुनः कंधिहृदयं॥७॥मधुरयागि शवल
वाक्मया बुधमनोतया पुकरे सखा विधिकरी मावीरमुत्तरी रधरशी धुनाप्याययस्वनः
॥८॥तव कथामृतं तस जीवने कवि निराडितं कल्मषापहं॥अवणमंगलं श्रीमदाततं

जा. ६. ५.
८७

नुविगणंति ते भरि राजना ॥ ८७ ॥ प्रहसितं प्रियप्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमंगलं
रहसि संविद्येयाद्दृष्टिः कुहकनो मनः सो भयंति हि ॥ ८८ ॥ चजसि पद्मजा चारयन्
पद्मत्रयिनसुंदरं नायते पदं ॥ शिखरणांकुरैः सीदतीति नः कलिजतां मनः कांतग
डति ॥ ८९ ॥ दिनपरिभ्रमे नीलकुंतलैर्वनरुहाननं विभ्रदावृतं ॥ घनरजसुलंदशयि
नमुहुर्मनसिनः स्मरं वीरयडसि ॥ ९० ॥ प्रणतकामदं पद्मजा चितं धरणि मंडनं ध्येय
मापदि ॥ चरणपंकजं शंतमं च ते रमणनः स्तने घर्षयाधिहन् ॥ ९१ ॥ सुरतवर्धनं शो
कनाशनं स्वरितवेषुना सुष्ठु च वितं ॥ इतररागविस्मरणं नृणां वितरवीरनस्तेऽधरा
मृतं ॥ ९२ ॥ अदतियद्बानहिकाननं चुरियुगायते त्वामपश्यतां ॥ कुटिलकुंतलं श्रीमु
खं च ते जडउदीक्षतां पश्य कुरुदृशं ॥ ९३ ॥ पतिसुतान्वयन्नातवांधवानतिविजंघ्य

८७

तेत्यनुतागता ॥ गतिविदस्तवो ज्ञातमोहिताः कितवयो पितः कस्य जे निमि ॥ ९४ ॥ रहसि
संविदं दृष्टयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणं ॥ वृहदुरः श्रियो धामवीक्ष्यते सुमुहुरतिस्व
हामुत्सते मनः ॥ ९५ ॥ ब्रजवनौकसां व्यक्तिरेण ते वृत्तिनहं च हजं विषमंगलं ॥ त्यजमना
कनसत्स्वहात्मनां स्वजनदृजो यन्निष्ठदं ॥ ९६ ॥ यत्ने सुजातचरणां बुरुहं स्तने सुमी
ता ॥ शनैः प्रियदधीमहिकर्कशैः ॥ तेनाटवीमटसितद्वयतेन किं स्विक्कुर्यादिभिर्न
मतिधीर्न वदायुषां नः ॥ ९७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे गोपीकृत
कृष्णस्तुतिर्नाम कविर्ज्ञोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति गोप्यः प्रगायंत्यः प्रल
पंत्यश्च विव्रधा ॥ कुरुदुः सुखरं रजनं कुरुदृशं निजा जसा ॥ १ ॥ तासां माविरभूच्छोरिः
स्मयमानमुखं बभूव ॥ पीतांबरधरः स्रग्वीसाक्षान्मन्यमन्य ॥ २ ॥ तं विलोक्य गतं

भा. २. पू.
८८

प्रेषं प्रीत्युत्तु ह्रदशोः वलाः॥ उन्नत्युगपत्सर्वस्तनः प्राणमिवागतो॥ आकाचित्करोबु
जं शोरे जगहे जलिनामुदकाचिदधारतद्वाहुमंसे चंदनरूपितो॥ आकाचिदं जलिना
स्तननीतो बलचर्वितो॥ एकातदंघ्रिकमलं संतप्तास्तनयोरधात्॥ ५॥ एकाभकुटिमा
वध्यप्रेमसंरंभे विह्वला॥ ध्रुवी वैश्वकर्षयेः संदष्टद्वानुच्छदा॥ ६॥ अपरं निमिषदृ
ग्भ्यां जुषाणा तन्मुखं बुजं॥ आपीतमपि नातप्यत्संतस्तत्त्वरणं यथा॥ आतंकाचिनेत्र
रंध्रेण हृदि कृत्य निमील्य च पुनः कां गृह्णत्यास्ते योगी वानंदसंप्लुतः॥ ७॥ सर्वास्ताः के
शवाजोकपरमोत्सवनिर्वृताः॥ जहुर्विरहजंता पंप्राप्तं प्राप्य यथा जनाः॥ ८॥ तानि
विधूतशोकाग्निर्भगवानच्युतो वृतः॥ अरे च ताधिकं तात पुरुषः शक्तिप्रियया॥ ९॥
ताः समादाय काजिं ध्यानि विंशपुलिनां विभुः॥ विकसकुंदमंदारसुरभ्यनिलधर

८८

पदां॥ १॥ शरच्चंद्रं शुभं दोहध्वस्तदोषातमः शिवां कृष्णाय हस्ततरजाचितकोमल
बाहुकं॥ २॥ तद्दर्शनात्कारविधूतहजो मनोरथा तं श्रुतयो यथा ययुः॥ स्वैरुत्तरशयैः
कुचकुंकुमां किं तैरचीकृपन्नासनमात्मबंधवे॥ ३॥ तत्रोपविष्टो भगवान्सदृश्वरो
योगेश्वरं तद्दृष्ट्वा स्मिता मनः॥ चकास गोपीपरिषदतोर्वितस्त्रैलोक्ये कप
देवपुद्गलः॥ ४॥ स भोजपित्वा तमनंगदापनं महासलीजे क्षणविभ्रमभ्रुमवांसं
स्मरन्निनांककृतां प्रिहस्तयोः संसृत्य ईषत्कुपिता बभ्राषिरे॥ ५॥ गोप्य ऊचुः॥
भजतो नु भजंत्येक एकरतद्विषयं॥ नो भयांश्च भजंत्येकरतन्नो ब्रह्मिणो
॥ ६॥ श्रीभगवानुवाच॥ मिथो भजंतिये सरस्यः स्वार्थैकांतोद्यमाहितैः॥ न तत्र सो
हर्धर्मः स्वाथयिंति दिनान्यथा॥ ७॥ भजंत्यभजतो ये वै करुणापितरो यथा

भा. २.
८५

धर्मो निरपवो न सो हं च सुमध्यमा ॥ १८ ॥ न जतोपि न वै केचिज्जंत्य न जनः कुता ॥ आत्मा
रामा त्यागकामा अकृततायु रुदुह ॥ १९ ॥ मा हंतु सख्यो न जतोपि जंतु न न जाम्यमीयामनु
वृत्तिवृत्तये ॥ यथा धनो जब्ध धने विनष्टे तर्हि तया न्यत्रि न तो न वेदा ॥ २० ॥ एवं मर्त्ये जि
तलोक वेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तये ॥ बला ॥ मया परोक्षं न जतातिरोहितं मासृषिर्बु
मार्हयत म्रियं प्रिया ॥ २१ ॥ न पारये हं निरवयसं युजां स्वसाधु कृत्यं विबुधा युषा पिवः
यामा न जन दुर्जरगे हं खजाः संवृश्म तदः प्रतियातु साधुना ॥ २२ ॥ ॥ इति श्री भागवते
महापुराणे दशमस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्यं न गवतो गोप्यः
श्रुत्वा वाचः सुपेशजा ॥ जहुर्विरहं तापं तदंगोपचिता शिषा ॥ शतत्रारमत गोविंदो
रसक्रीडामनुव्रतैः स्वीरत्नैरचितः प्रीतैरन्योन्या बद्धबाहुभिः ॥ २३ ॥ रासोत्सवः संप्रवृ

८५

त्तो गोपी मंडलमंडित ॥ योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मम ध्ये दयोर्दयो ॥ प्रविष्टे न गृहीता
नां कंठे स्वनिकटं स्त्रिय ॥ ३४ ॥ यं मन्ये रत्नमस्तावदिमान शतसंकुला दिवौ कसां सरा राणा
मौत्सुक्या पदतात्मनां ॥ ३५ ॥ ततो दुंदुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ जगुर्गंधिर्वपतमः सस्त्री
कास्तद्य शोभनं ॥ ३६ ॥ वज्रयानां नृपराणां किं किणीनां च योषितां ॥ सप्रियाणामरुढं बभूवु
मुजोरसमंडले ॥ ३७ ॥ तत्रातिशुश्रुमे ताभिर्न गवान् देवकी सुत ॥ मध्ये मणानां हैषानां म
हामरकतोयया ॥ ३८ ॥ पादव्यासैर्जुजविधुतिभिः सस्मितैर्भूविजासैर्न ज्यमध्यैश्च लकुच
पटैः कुंडलैर्गंडिजैः ॥ स्विष्टमुख्यः कवररशनाग्रंथयः कृष्णवधो गौयंत्य संतडित इव
तामेघचक्रैर्विरेजुः ॥ ३९ ॥ उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकंठोरतिप्रिया ॥ कृष्णामि मरुमुदिता
यता तेनेदमावृता ॥ ४० ॥ काचित्समंभु कुंदेन स्वरजाती रमिप्रिता ॥ उन्निन्येषु जिता तेन प्री

भा.न.
९०

यतासाधुसाधिति॥१॥तदेवध्रुवमुन्निन्येतस्येमानंचवदहात्॥काचिद्रासपरिश्रान्ता
पार्श्वस्यस्यगदानृता॥१॥जग्राहबाहुनास्कंधंश्रयक्षयमद्विका॥तत्रैकांसगतंवा
हुंकृष्णस्योत्पलसौरभं॥चंदनालिप्रमाघ्रासुदहरोमाचुचुंबह॥१॥कस्याश्चित्रात्प
विस्मिन्नकुंडलविषमंडितं॥गंडं गंडे संदधत्या आरात्रावूलचवितं॥१॥नृत्यंतीगा
यतीकापिकजन्मपुरमेखलापार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जंश्रान्ताधात्स्तनयोःशिवं॥१॥
गोप्यो लब्ध्वाच्युतंकांतंश्रियरकांतवद्वभं॥गृहीतकंक्षस्तहोर्भोगियंत्यस्तंविजहि
रे॥१॥कस्योत्पलालकविटंककपोलघर्मवत्क्रश्रियोवल्लयत्तपुरघोषवाद्यै॥गोप्यः
समंभगवताननृतुःस्वकेशस्त्रजोभ्रमरगायकरासगोष्ठा॥१॥एवंपरिघंगकरा
निमग्नस्त्रिधैक्षणोहामविजासहासै॥रेमेरमेरोव्रजसुंदरीभिर्यथाभक्तिस्वप्रति

९०

विंबविन्नम॥१॥तदंगसंगप्रमुदाकुलेंद्रियाःकेशदृढकुलंकुचपट्टिकांवाभोजः
प्रतिमोदमलं व्रजस्त्रियोविस्त्रस्तमात्राभरणाःकुरुद्वहा॥१॥कृष्णविक्रीडितंवीक्ष्य
मुमुहुःस्वेचरस्त्रिया॥कामार्हितःशशांकश्चसगणोविस्मितोःभवत्॥१॥कृत्वाता
वंतमात्मानंयावतीगेपियोषितः॥रेमेसभगवांस्तामिरात्मारामोपिलीलया॥२॥
तासामतिविहारेणश्रान्तानांवदनानिसा॥प्राभजत्करुणःप्रेम्णाशान्तमेनांगपाणि
ना॥१॥गोप्यःसुरसुरदकुंडलकुंतलविद्रुंउश्रियासुधितहासनिशक्षणेन॥मा
नंदधत्यरुषभस्यजयःकृतानिपुण्यानितत्करुहस्यश्रिमोहा॥२॥तामिर्युतः
श्रममपोहितुमंगसंगघट्टजःसकुचकुंकुमरंजितायागंधर्वपालिभिरनुदु
तआविशद्वाःश्रान्तोगजाभिरिन्नराडिवनिन्नसेतु॥२॥सोभस्यलंयुवतिभिःपरि

विच्यमानः प्रेमोसितः प्रहसताभिरितस्तोंगावैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीयमानोरे
मेस्वयंस्वरतिरत्रगजेंद्रलीज ॥ २४ ॥ ततश्चरुप्रोपवनेजलस्यजप्रसनगंधानिलजु
ष्टरिक्तदेवचचारनंगप्रमदागणावतोयथामदच्युदिरदः करेणुभि ॥ २५ ॥ एवंशशांका
शुविराजितानिशाः समत्यकामोदुरतावजागण ॥ सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः स
र्वः शरकाव्यकथारसाश्रया ॥ २६ ॥ राजोवाच ॥ संस्थापनायधर्मस्यप्रशमायेतरस्य
चाभवतीलोहिनगवान् अंशेनजगदीश्वर ॥ २७ ॥ सकपंधर्मसेतुनां वक्ता कर्त्ताभिर
क्षिताप्रतीपमाचरद्भ्रष्टरपरदारानिमर्शनां ॥ २८ ॥ आप्रकामोयदुपतिः कृतवान्वै
जुगुप्सितं किमभिप्राय एतन्ना संशयंतिधिमुब्रता ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ धर्म
व्यतिक्रमोदृष्ट ईश्वराणां च साहसांतेजीयसां नरोपायवक्त्रैः सर्वजुजोयथा ॥ ३० ॥ नै

तत्समाचरेजातुमनसापित्यनीश्वर ॥ विनश्यत्याचरन्मौल्याद्यपारुद्धोऽब्धिनंविषां ॥ ३१ ॥
ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ॥ तेषां यत्स्ववचोयुक्तं बुद्धिमांसत्समाचरेत्
॥ ३२ ॥ कुशलाचरिते नैषामिह सार्धे निविद्यते ॥ विपर्षयेण वानर्यो निरहंकारिणां प्र
नो ॥ ३३ ॥ किमुताखिलसत्त्वानांतिर्यङ्मन्यदिबौकसां ॥ ईशितुश्चेक्षितव्यानां कुशला
कुशलान्वय ॥ ३४ ॥ यत्प्रादपंकजपरागनिषेवतसायोगप्रभावविधुताखिलकर्म
बंधाः स्वैरंचरंति मुनयोपिन न त्यमानास्तस्येह यान्नवपुषः कुतएवबंध ॥ ३५ ॥ गोपी
नांतत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनां योतश्चरति सोध्यक्षः क्रीडनेनेह भाक् ॥ ३६ ॥ अनु
ग्रहापन्नतानां मातुषंदेहमास्थिता ॥ नजतेतादृशीः क्रीडायाः श्रुत्वा तत्परो न वेत्
॥ ३७ ॥ नास्य नरवज्रुकृष्णाय मोहितास्तस्य मायया मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्वाद्वा

भा. २. प्र. रान्नजौकसा ॥ ३॥ ब्रह्मरत्रउपावृत्तेवासुदेवानुमोदिता ॥ अनिष्ठंत्योययुगेप्यः स्वहा
 ९२ न्नगवस्त्रिया ॥ ३॥ विक्रीडितं ब्रजवधुनिरिदं च विष्णोः अधावितो नु शृणुयादथ वर्ण
 पेद्य ॥ नक्तिं परं न गवति प्रति लभ्य कामं ह दोगमाश्वपदिनो त्यचिरेण धार ॥ ४॥
 ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रासक्रीडावर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः
 ॥ ३३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः ॥ अनो निरन
 दुद्युक्तैः प्रययुस्तं विकारवतं ॥ १ ॥ तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं विभुं ॥ आनर्चुर हर्षे
 न नृणां देवां च नृपतैर्विकां ॥ २ ॥ गावो हिरण्यवासांसि मधुमध्वन्मदाहताः ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददुः
 सर्वे देवा नः प्रीयतामिति ॥ ३ ॥ ऊष्टुः सरस्वतीतीरे जलं प्राशय तत्र ताः ॥ रजनीतां महाभा
 गानंदसुनंदकादयः ॥ ४ ॥ कश्चिन्महान हि सस्मिन्निपिनेति बुभुक्षितः ॥ यदृच्छया गतो नं

दंशयान्मुरगो ग्रसीत् ॥ ५ ॥ स चुक्रोशाहिनाग्रस्तः कृष्णकृष्णमहानयं ॥ सप्रेमां ग्रसते तात
 प्रपन्नं परिमोचय ॥ ६ ॥ तस्य चाक्रुदितं श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः ॥ ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रांताः
 सप्ये विभ्यधुरुन्मुक्ते ॥ ७ ॥ अलातैर्हन्यमानोपि नामुंचन्नमुरंगमाः ॥ तमस्य शतस्य रा
 म्येत्यन गवात्मा त्वतां प्रति ॥ ८ ॥ सर्वे न गवतः श्रीमत्यादस्य रहिता शुभा ॥ नेजे सर्ववि
 पुर्हित्वारूपं विद्याधरार्चितं ॥ ९ ॥ तमश्नुधृषी केशाः प्रणतं समुपस्थितं ॥ दीप्यमाने
 नवपुष्पापुरुषं हेममालिनं ॥ १० ॥ को नवान्यरपालक्ष्म्या रोचते ह्रुतदर्शना ॥ कथं जु
 गुप्सितामेतां गतिं वा प्रापितो वशा ॥ ११ ॥ सर्प उवाच ॥ ॥ अहं विद्याधरः कश्चित्सुद
 र्शन इति श्रुत्वा ॥ श्रियास्वरूपं संपन्मा विमानेनाचरन् दिशा ॥ १२ ॥ कृषीन् विरूपानंगि
 रसः प्राह सं रूपदप्यिता ॥ तैरिमां प्रापितो यो निप्रजब्धैः स्वेन पाप्मना ॥ १३ ॥ शायो मे

नुग्रहायैव कृतसैः करणात्मभिः ॥ यद्दहं लोकसुखापादसृष्टो हताशुभः ॥ १४ ॥ तं
त्वाहं न वमीतानां प्रपन्नानां नयापहं ॥ आदृष्टे शायनिर्मुक्तः पारस्यशदिमीव हन्
॥ १५ ॥ प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन् महापुरुष सत्यते ॥ अनुजानीहि मां देव सर्वलोकेष्वरेश्व
र ॥ १६ ॥ ब्रह्मदंडादिमुक्तो हं सद्यस्ते च्युतदर्शनात् यन्नाम गृह्णन्नखिजान् श्रोतृनात्मा
नमेव च ॥ १७ ॥ सद्यः पुनाति किं न्यस्तस्य सृष्टः पदादिते ॥ इत्यनुताप्यदाशाहं परिक्र
माभिवंद्य च सुदर्शनो दिवंपातः कृष्णानंदश्च मोचितः ॥ १८ ॥ निशाम्य कृष्णस्य तदात्म
वैभवं ब्रजौकसौ विस्मितचेतसस्ततः ॥ समासैष्यतस्मिन्नियमं पुनर्ब्रजं नृपाय पुस्त
कथयंत आहताः ॥ १९ ॥ कदाचिदयगोविंदो रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥ विजहत्तुर्वने रज्ज्वां
मध्यगौ ब्रजयोषितां ॥ २० ॥ उपगीयमानो जलितं स्त्रीजनैर्वधिसौहृदौ ॥ स्वजं कृतानु

लिप्तं गौस्त्रिणौ विरजौ बरौ ॥ २१ ॥ निशासुखं मानयंता बुद्धितोऽपतारकं ॥ मल्लिका
गंधमन्नालितुष्टं कुसुमवायुना ॥ २२ ॥ जगत्तुः सर्वभूतानां मनः श्रवणमंगलं ॥ तौ क
ल्पयंतौ युगपत्स्वरमंडलमूर्धितौ ॥ २३ ॥ गोप्यस्तस्मात्तमाकर्ण्य मूर्धितानां विदन्तु पासं
सद्गुरुमात्मानं ससकेशस्रजंततः ॥ २४ ॥ एवं विक्रीडतौः स्वेरंगायतौः संप्रमत्तवत्
शंखचूड इति ख्यातो धनदानुचरोऽभ्यगात् ॥ २५ ॥ तयोर्निरीक्षतो राजंस्तन्नाथं प्रमदाज
नं ॥ क्रोशंतं काजयामास दिशुर्दीच्यामशंकितः ॥ २६ ॥ क्रोशंतं कृष्णरामेति विजोका
स्वपरिश्रमं पथागाहस्युनायसाभ्रातरावन्वधावतां ॥ २७ ॥ मात्रैरेत्यनया रावौ राज
हसौ तरखिनौ ॥ आसेदुस्तंतरमात्वरितं गुह्यकाधमं ॥ २८ ॥ सवीक्ष्य तावन्नुप्राप्तौ का
लमृत्सुहोदि जन्मविसृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्वज्जीवितेऽप्युप ॥ २९ ॥ तमन्वधावगोविं

हंतमीलितरशोधतमौना ॥ ११ ॥ सहवजः स्रगवतंसविजामः सावुषुसिति न तो व्रजदेवः
हर्षयन्यहिर्वेणुरवेण जातहर्ष उपरं नतिविश्वं ॥ १२ ॥ महदतिक्रमणां कितचेतामं
हमंदसनुगर्जति मेघः ॥ सुहृदमम्यवर्षत्सु मनोभिश्चुयया च विदध प्लुतपत्रा ॥ १३ ॥ वि
विधगोपरसेषु विदग्धो वेणुवाद्य उरुधानि जशिक्षा ॥ तव सुतः सतियदाधरविं वेद
न वेणुरनयत्स्वरजाता ॥ १४ ॥ सवनशस्तदुपधार्य सुरेशः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः
कवयआनतकंधरचिन्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वा ॥ १५ ॥ निजपदाब्जदलैर्ध्वजव
जनीरजांकुशविचित्रजजामै ॥ व्रजसुवः रामयनस्वरतोदं वर्धधुयगेति शडित
वेणु ॥ १६ ॥ व्रजतितेन वयंसविजामवीक्षणार्पितमनो नववेगा ॥ कुजगतिंगमिता
न विहामः कश्मलेन वसनं कवरं वा ॥ १७ ॥ मणिधरः कचिदागणाय नृगामाजयाद

धितगंधतुलस्याः प्रणयिनोनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन्नुजमगायतयत्रा ॥ १८ ॥ कृणितवे
णुरववं चितचिन्ताः कश्मलमन्वसत कश्मलहिल्या ॥ गुणगणार्थमिनुगत्पहरिल्यो गो
पिकाश्च विमुक्ता गृहाशा ॥ १९ ॥ कंददामकृतकौतुकवेधो गोपगोधनवृत्तो यमुनायां न
दस्तुरनघेतववत्सो नर्मदः प्रणयिनां विंजहारा ॥ २० ॥ मंदवायुरनुवात्यनुकूलं मान
यन्मत्त्रयजस्य रेनि ॥ वंदिनस्तमुपदेवगणायै वाद्यगीतवलिभिः परिवव्रु ॥ २१ ॥ व
त्सलो व्रजगवां यदगध्रो वंद्यमानचरणः पथिवृद्धैः ॥ कृत्स्नगोधनसुपोत्पदिनां ते गी
तवेणुरनुगेडितकीर्त्ति ॥ २२ ॥ उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन्स्वरुरजः सुरित
स्तकदित्सयेति सुहृदशिष्यदेवकी जवरनरुउराज ॥ २३ ॥ महविधर्मितलोच
नईषन्मानदः स्वसुहृदं वनमाली ॥ बहुरपां दुवदनो मृदगं उमंडयन् कनककुंड

भा. २. ५.
९६

लज्जस्म्या ॥ २४ ॥ यदुपतिर्दिरदराजविहारोयामिनापतिरिवैषदिनांतोऽसुरितवक्र उपया
तिदुरंतं मोचयन्त्रजगदां दिनतापं ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं ब्रजस्त्रियोरजन्म
लीलाचुगायती ॥ रेमिरेहस्सुतस्त्रिनास्तन्मनस्कामहोदया ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कंधे वृंदावनक्रीडागोपिकागीतं पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ ॥ अथ तस्यागेतो गोश्मरिष्टे वृषभासुरा महा महा ककुत्सायः कंपयन् खुरविस्त
तां ॥ १ ॥ रंभमाणः खरतरं पदा च विस्त्रिभ्रमहं ॥ उद्यम्य पुच्छं वप्राणि विषाणाग्रेण चोद
रन् ॥ २ ॥ किं चि किं चि छरुच नृत्रयस्तब्धो च न ॥ यस्य निद्रादितेनांगनिष्ठरेण ग
दां नृणां ॥ ३ ॥ पतंत्य कालतो गभाः स्रवंति स्म मये न वै ॥ निर्विशंति घनायस्य ककुद्वच
जशंकया ॥ ४ ॥ तंती क्ष्मा शृंगमुदीक्ष्य गोप्यो गोपाश्च तत्र सु ॥ पशवो दुदुवुर्नाना राज

९६

संत्यज्य गोकुलं ॥ ५ ॥ कृष्णकृष्णेति ते सर्वे गोविंदं शरणं ययुः ॥ न गवानथ तदीक्ष्य गोकुलं
नयविदुतं ॥ ६ ॥ मा भैष्टेति गिराश्वास्य वृषासुरमुपाह्वयत् गोपालैः पशुभिर्महत्त्रासितैः
किमसन्नम ॥ ७ ॥ बलदर्यहा हं दुष्टानां त्वद्विधानां दुरात्मनां ॥ इत्याम्फोत्पान्मुतोरिष्टं
जशब्देन कोपयन् ॥ मस्युरंसे नुजा भोगं प्रसार्य विस्थितो हरिः ॥ ८ ॥ सोप्येवं कोपितोरिष्टः
खुरेणावनिमुह्निस्त्रिभ्र ॥ उद्यत्युच्छन्नमन्नेघः क्रुधः कंक्षमुपाद्रवत् ॥ ९ ॥ अग्नयस्तविषा
णाग्रः स्रब्धासृग्लोचनोऽच्युतं ॥ कराक्षिप्याद्रवत्तर्णं इंद्रं सुकोशानियथा ॥ १० ॥ गृहीत्वा
शृंगयोस्तंच अष्टादश पदानि स ॥ प्रत्यपोवाह न गवान् नृगजं प्रति गजो यथा ॥ ११ ॥ सोप
विधो नृगवता पुनस्तथा यमत्वरं ॥ आपतस्त्रिभ्र सर्वो गोनिः स्रसन्नक्रोधमूर्छितः
॥ १२ ॥ तमापतंतं सनिगत्स शृंगयोः पदा समाक्रम्य निपात्य नृतले निःपीडयामास यथा

इमं वरं कृत्वा विषाणेन जघान सोपतत् ॥ १३ ॥ असुखममृत्रं शकृत्समुत्सृजन् क्षिपे
 श्वपां दत्तनवस्थिते क्षणा ॥ जगाम ककुब्धं निरुत्तरेथ क्षयं पुण्यैः किरंतो हरिमादिरे सुराः
 ॥ १४ ॥ एवं ककुब्धिनं हत्वा सैः स्तयमानः स्वजातिभिः ॥ विवेश गेष्टसबलोगोपीनां नयनो
 त्सवः ॥ १५ ॥ अरिष्टे निहते दैत्ये कृष्मे ताद्रुतवर्मणा कंसायाप्याह नगवान्नारदो दे
 वदर्शना ॥ १६ ॥ यशोदायाः सुतां कन्यां देवकाः कृष्णमेव च ॥ रामं च रोहिणीपुत्रं वसुदे
 वेन विप्रता ॥ १७ ॥ त्यसौ स्वमित्रेन देवैर्याभ्यां तेषु रुषाहता ॥ निशाम्य तद्रो जपतिः
 कोपात् प्रेचति तं द्रिय ॥ १८ ॥ निशातमसिमा दत्तवसुदेवजिघांसया ॥ निशातमसिमा
 दत्तवसुदेवजिघांसया ॥ निवारितो नारदेन तत्सुतौ मृत्युमात्मनः ॥ १९ ॥ ज्ञात्वा लोहम
 यैः पार्श्वैर्वन्धसहभार्यया ॥ प्रतियाते तु देवैर्कंस आनाय्य केशिना ॥ २० ॥ प्रेषया

मासह न्येतां नवतारामकेशवौ ॥ सतो मुष्टिकचाणूरराजतो राजकादिकान् ॥ २१ ॥ अ
 मात्या रूहस्तिपांश्चैव समारूपाह नो जगत् ॥ भो भो निशाम्यतामेतदीरचाणूरमुष्टि
 का ॥ २२ ॥ नंदव्रजे किं जासाते सुतावानकदुंदुभे ॥ रामकृष्णौ ततो मृत्युमृत्युः किल
 निदर्शिता ॥ २३ ॥ नवप्राप्तिदसंप्राप्तौ हन्येतां महत्रज्जया ॥ मंचाः कियंतां विविधाम
 स्त्ररंगपरिश्रिता ॥ २४ ॥ पौरजानपदाः सर्वे पश्यंतु सैरसंयुगं ॥ महामात्रत्वया नंदरंगदा
 र्युपनीयतां ॥ २५ ॥ द्विपः कुवलयपीडो जहितेन ममाहितौ ॥ आरभ्यतां धनुर्गगि शत्रुहर्त्रां
 यथाविधि ॥ विशंतु पश्यन्मेधावन्त रजायमादुषौ ॥ २६ ॥ इत्याज्ञाप्यते तत्र त आरूयपदु
 षुंगवं ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणितं तो कूरमुवाच ह ॥ २७ ॥ भो भो दानयते मृत्युं कियतां मैत्र
 माहता ॥ नान्यस्त्वं स्वतो हिततमो विद्यते नो जवृद्धिश्च ॥ २८ ॥ अतस्वामाश्रितः सौम्यकार्य

गौरवसाधने॥ यद्येहो विष्णुमाश्रित्य सायमध्यगमद्विभुः॥ २७॥ गडुनंदनं तत्र सुता
 वानकदुंदुभे॥ आसाते ता विहाने न रचेतानयमाचिरं॥ ३०॥ निमृष्टः किल मे मृत्यु
 देवैर्वैकुण्ठसंश्रयै॥ तावानयसमंगोपैर्नैराद्यैः साभ्युपायनैः॥ ३१॥ घातयिष्ये इहानी
 तोकाजाकल्येन हस्तिना॥ यदि मुक्नोत तोम ह्यत्रैघतिये वैद्युतोपमैः॥ ३२॥ तयोनिह
 तयोस्तप्तान्च सुदेवपुरे गमान् तदधुं निह निष्पामि हस्तिनो जदशाहं कार॥ ३३॥ उग्रसे
 नं च पितरं स्य विरं राज्यका सुकं॥ तद्भ्रातरं देवकं च ये चान्ये विद्विषो मम॥ ३४॥ ततश्च
 षामहामित्रं न वित्रीनष्टकं टका॥ जरासंधो मम गुरुर्द्विदोदयितः सखा॥ ३५॥ शंख
 शेतरको बाणो मय्येव कृतसौहृदा॥ तैरहं सुरपक्षीयान् हत्वा भोक्ष्ये महीनपान्॥ ३६॥
 एतद्भ्रातृत्वानयसि प्रंगमकृष्ण विहार्नको॥ धनुर्मख निक्षार्थं दृष्टुं यदुपुरश्चियं॥ ३७॥

अकुरुत उवाच॥ ॥ राजन्मनीषितं सम्यक्तवत्सावद्यमार्जनं सिध्यसिधोः समंकुर्या
 दैवं हि फलसाधनं॥ ३८॥ मनोरथा कुरोत्युच्चैर्जनो देवहत्तानपि सुज्यते हर्षशोकाभ्यां त
 थाप्यातां करोमि ते॥ ३९॥ एवमादिश्य चाकूरं मंत्रिणश्च विस्मज्य साः प्रविवेश गृहं कंस
 स्तथाकूरः स्वमाजयं॥ ४०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अकूरसंमर्षणं
 नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥ ॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ केशीतुकं सप्रहितः खुरैर्महीम
 हाहयोनिर्जरयन्मनोजवः॥ सटावधुता भविमानसंकुलं कुर्वन्नभो देषितनीषिता
 स्विजः॥ १॥ विशाजनेत्रो विकटास्य केशो रोहदग्लोनीलमहां वदोपमः॥ दुराशयः कं
 सहितं चिकीर्षुर्व्रजं सनंदस्य जगाम कं पयनः॥ २॥ तं त्रासयंतं मे गवान् स्वगीकुलं त
 देषितैर्वाजि विघ्नितां बुद्धं॥ आत्मानमाजौ मृगयंत मग्रणीरुपाकयत्सव्यनदं नृगं

द्ववत् ॥ ३ ॥ सतं निशम्याभिमुखो मुखेन खं पिबन्निवा म्यद्वदस्य मर्षणा ॥ जघान पद्मा
 मरविहं जेचनं दुःखमदश्च उजवोदुरत्यया ॥ ४ ॥ तद्वचमिवातमधो स जोरुषाप्रगखहो व्यो
 परिविध्यपादयो ॥ सावत्तमुत्सज्य धनुः शतानं रेमघोरगंतास्य सुतोयवस्थिता ॥ ५ ॥ स
 लब्धमंजः पुनरुत्थितोरुषा व्यादाय के शीतरसापतधुरिं ॥ सोप्यस्य वक्त्रे नुजमुत्तरं स्मयन्
 वेश्यामास यघोरगं विले ॥ ६ ॥ हंतानिपेतु भगिहुत्तमुत्तरास्ते के शिनसप्रमयः सुशोयया
 बाहुश्च तद्देहगतो महात्मनो यथा मयः संवरधे उपेक्षित ॥ ७ ॥ समेधमानेन सक
 स्म बाहुना निरुधवासुश्चरणंश्चरणंश्च विक्षिपन् ॥ प्रसिन्नगात्रः परिवृत्तलोचनः
 पपात जे उंय सजत्तक्षितौ य सु ॥ ८ ॥ तद्देहतः कर्करिका फलोपमाद्य सोरपाकृष्य
 नुजं महाभुज ॥ अविस्मितो यत्न हतारिरुत्सयैः प्रसूनवर्षे वर्षद्विशदित ॥ ९ ॥ दे

वर्षिरुपसंगम्य भागवतप्रवरो नृपा ॥ कृष्णमङ्गि एकमणिं रहस्ये तदभाषता ॥ १० ॥ क
 र्णकृष्णप्रमेयात्मयोगे राजगदीश्वरा वासुदेवा विजावासमात्वतां प्रवरप्रभो ॥ ११ ॥
 त्वमात्मा सर्वज्ञाना मेको ज्योतिरिवैधसां ॥ गृहो गृहाशयः साक्षा महापुरुष ईश्वरः
 ॥ १२ ॥ आत्मनात्माश्रयः पूर्वं मायया मसृजे गुणान् ॥ तैरिदं सत्यसंकल्पः सृजस्यत्यव
 सीश्वरा ॥ १३ ॥ सत्वं न धरन्तानां दैत्यप्रमं यरक्षसां ॥ अवतीर्णो विनाशाय सेतूनां रक्षणा
 यचा ॥ १४ ॥ दिष्टांते निहतो दैत्यी जी जयायं हयाकृति ॥ यस्य देवित संव्रत्तास्य जत्यनिमि
 षा दिवं ॥ १५ ॥ चाणूरं मुष्टिकं चैव मद्भानन्यांश्च हस्तिनं कंसं च निहतं द्रुपदं परश्वोहनिते
 विनो ॥ १६ ॥ तस्यानुशखयवनमुखाणां नरकस्य च ॥ पारिजातस्य हरणमिंद्रस्य च पराजयं
 ॥ १७ ॥ उद्धाहं वीरकन्यानां वीर्यशुक्लादिलक्षणां ॥ नृगस्य मोक्षणां पापात्तद्वारकायां ज

गत्यते ॥ १८ ॥ अस्य मंतकस्य च मणोरानं सह भार्या ॥ मृतपुत्रप्रदानं च ब्राह्मणस्य स धामतः ॥
 १९ ॥ पौंड्रकस्य वधं पश्चात्काशीपुर्याश्च दीपनं दंतवक्रस्य निधनं चैद्यस्य च महाक्रतौ ॥
 २० ॥ यानि चान्यानि वीर्येणि दारकामावसन्नवान् ॥ कर्त्ता हि स्याम्यहं नानि गेयानि कवि
 त्रिभुवि ॥ २१ ॥ अथ ते कालरूपस्य क्षयपिप्पोरसुष्यवै ॥ असौ हि णीनां निधनं द्रस्याम्यर्जुन
 सारथे ॥ २२ ॥ विष्णुश्च विज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थं ममोद्यवाहितं ॥ स्वतेजसा नित्य
 निवृत्तमायागुणप्रवाहं न गवंतमीमहि ॥ २३ ॥ त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया विनिर्मि
 ता शेषविशेषकल्पनं ॥ क्रीडा र्थमद्यात्तमनुष्यविग्रहं न तोस्मिधुयं यदुदृष्टिमात्वंतां ॥ २४ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं यदुपतिं कुरुं न गवतप्रवरो मुनिः ॥ प्रणिपत्या मनुजातो ययौ
 तद्दर्शनोत्सवः ॥ २५ ॥ न गवानपि गोविंदो हत्वा केचिन्माहवे ॥ पशूनां पालयत्याजैः

प्राप्तैर्ब्रजसुखावहः ॥ २६ ॥ एकदा ते पशून्पाल्याश्चारयंतो द्विसांशुः ॥ चक्रुर्निलायनक्रीडा
 श्वोरपालापदेशतः ॥ २७ ॥ तत्रासक्तचित्त्रिभौ राः पाल्याश्च कतिचिन्नपा ॥ मेघा पित्ताश्च तत्रै
 केविजहुरकुतो जया ॥ २८ ॥ मयपुत्रो महाभायो योमोगोपालवेषधक् ॥ मेघा पित्तानपोवा
 दप्रायश्चारायितो बहून् ॥ २९ ॥ गिरिदर्यां विनिक्षिप्य नीतं नीतं महासुरा ॥ शिलयापि द
 धे दारं चतुःपंचावशेषिता ॥ ३० ॥ तस्य तत्कर्म विज्ञाय कृष्णः शरणदः सतां ॥ गोपात्रय
 तं जग्राह दृकं हरि रिवौजसा ॥ ३१ ॥ स निजं रूपमास्याय गिरिद्रे महाराज ॥ षड्विंशो
 कुमात्मा तं नाशक्रोदहणातुरा ॥ ३२ ॥ तं निगत्या च्युतो रोम्यां पातपित्वा महीतले पश्य
 तादिविदेवानां पशुमारममारयत् ॥ ३३ ॥ गुहापिधानं निर्भिद्य गोपान्निःसार्य कुरुत ॥
 सत्यमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलं ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्क

धेव्यो मासुरवधो नासप्तत्रिंशोऽध्यायः ३१ श्रीशुक उवाच ॥ अकरोपि च तारात्रिमं धु
 पुयं मिहामति ॥ उषित्वा रथमास्या यप्रययौ नंदगोकुलं ॥ गच्छन्त्ययि महा नागो नगव
 त्यंबुजे क्षणे ॥ नक्रि परासुपगत एव मेतद्विंतयत् ॥ किं मया चरितं नदं कित संपर
 मंतप ॥ किंचाथाप्य हते दन्तं यद्दृश्यास्पद्य केशवं ॥ ३॥ ममैतदुत्तमं मन्ये उन्नमस्य लोक
 दर्शनं विषयात्मनो यथा ब्रह्मकीर्त्तनं शूद्रजन्मनः ॥ ४॥ मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्यु
 तदर्शनं क्रियमाणः कालनद्या क्वचिन्नरतिकश्चन ॥ ५॥ ममाद्यामंगलं नष्टं फलवांश्च
 वमेनव ॥ पन्नमस्ये नगवतौ योगिधेयांघ्रिपंकजं ॥ ६॥ किं सो वताद्याकृतमेत्यनुग्र
 हं दृश्येघ्रिपद्मं प्रहितो मुनादरे ॥ कृतावतारस्य दुरत्ययं तमः पूर्वेतिरन्यत्र खमंड
 लविषा ॥ ७॥ यद्विंतं ब्रह्म न वारिभिः सुरैः ॥ श्रिया च देव्या मुनिभिः स सात्वतैः ॥ गोचा

रणाया नु चरैश्चरवने यज्ञोपिकानां कुचकुंकुमां कृतां ॥ दृश्यामिदं न सुकपोलना
 मिकं स्मितावलोक्य कारुणकं जज्ञोचनं ॥ सुखं मुकुंदस्य गुडालकावृतं प्रदक्षिणं मे प्रचरं
 तिवैमगा ॥ ८॥ अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो नारावाताशयमुबो निजेष्ठया ॥ लावण्य
 धाम्नो न वितोपलं न नं मत्तं तनस्यात्फलमंजसा दृश ॥ ९॥ यद्विंतिता हं रहितोप्यस
 त्ततोः स्वतेजसा पास्तनमो निराभ्रमा ॥ स्वमाययात्मन रचितैस्त्रयी सया प्राणा सधी
 मिः सदने धर्मायते ॥ १०॥ यस्याः खिलामी वहिभिः सुमंगलैव चो विमिश्रा गुणकर्म
 जन्मभिः ॥ प्राणं तिष्ठं नं तिष्ठु नं तिष्ठे जगद्यास्तद्विरक्ताः शवशो न नामता ॥ ११॥ सचा
 वतीर्त्तः किजसात्वताच ये स्वसेतुपाला मरवर्षशर्मकृत् ॥ यशोवितन्वत् ॥ व्रजआ
 स्त इच्छि रोगायंति देवाय दशेषमंगलं ॥ १२॥ तत्त्वद्यदं महतां गतिं गुरुं त्रैलोक्यकांतं

रक्षिमन्महोत्सवं रूपं दधानं प्रियं रक्षितास्य दं द्रक्ष्ये ममासन्नपुंसः सुदर्शना ॥ १४ ॥ अथा
 वरुदः सपदाशयो रथाप्रधानं सुशोभ्यं सज्जय्ये धिपाधतं योगिभिरप्यहं ध्रुवं नम
 स्य आभ्यां च सर्वाच्च नौकसः ॥ १५ ॥ अयं प्रिमले पतितस्य मे विभुः शिरस्य धास्य त्रिजह
 स्वपंकजं ॥ दत्ताभयं काञ्चुजं गरं हसा प्रोवे जितानां शरणे पिपां नृणां ॥ १६ ॥ समहं
 णं यत्र निधाय कौशिकस्तथा वलिश्चापजगत्रये दत्तां यदा विहारे ब्रजयोषितां प्रमंस्य
 रे नि सौगंधिकं गंधपातु दत्ता ॥ १७ ॥ नमस्युपैष्यत्यरिबुद्धिश्च्युतः कंसस्य दूतः प्रहितोऽपि
 विश्वदूतः पोतवर्हिश्चेतस एतदाहितं क्षेत्रं तर्क्षत्यमलेन चक्षुषा ॥ १८ ॥ अयं प्रिमले व
 हितं कृतां जलिं मामाक्षितासमितमोर्द्ध्या दृशा सपद्य पध्वस्तसमस्तकित्त्विवो वीरामु
 दं वीतविशंककज्जितां ॥ १९ ॥ सुहृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतं दोभ्यं विहृद्रां परिरक्ष्यते यथ

मां ॥ आत्मा हि तायः क्रियते तदैव मे बंधश्च कर्मात्मक उबु सित्यता ॥ २० ॥ जव्यांगसंगं प्र
 णतं कृतां जलिं मां वक्ष्यते क्रूरतते सुरुश्च वाधतदा वयं जन्म न तो महायसानैवा दतो यो
 धिगमुष्य जन्मतत् ॥ २१ ॥ न तस्य कश्चिदयितः सुहृत्तमो न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा त
 थापि भक्ता न भजते यथा तथा सुरदुमो यद्दुपाश्रितो र्यदा ॥ २२ ॥ किं वाग्रजो मावं न तं य
 दूतमः स्य न्यरिष्य गृहीतमं जलौ गृहं प्रवेश्या समस्तसत्कृतं संप्रेक्ष्यते कंसकृतं
 स्वबंधुषु ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति संविंतय नरकस्य फल्कतनयो ध्वनि रथे न गो कु
 जं प्राप्तः सूर्यश्चासगिरिं नृपा ॥ २४ ॥ पदानितस्याखिललोकपातकिरीटजुष्टमजपादरेणोः
 ददर्श गोष्ठे सिति कौतुकानि विजक्षितान्यज्ञपवांकुशाद्यैः ॥ २५ ॥ तद्दर्शनाद्वा दविहृदसंभ
 मः प्रेम्णोर्ध्वगोमासुकलाकुले क्षणा ॥ २६ ॥ रथादवस्कंद्य स ते व चेष्टत प्रभोरमन्यं धिरजांस्य

परिश्रमं॥४३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अक्रूरगमननाम अष्टत्रिंशोऽध्या
 यः॥३८॥ श्रीशुक उवाच॥ सुखोपविष्टः पर्यंकैरमरुहप्रोरुमानितः॥ लेनेमनोरथान् स
 वान् प्रययिष्यान् स चकार ह॥१॥ किमन्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने॥ तथापि तस्य गणत
 त्रदिवांछंति किंच न॥२॥ सायंतनान्नानं कृत्वा भगवान् देवकीसुता॥ सुहृत्सुहृन्नकं सस्य प
 प्रच्छाम्य चिकीर्षितः॥३॥ श्रीभगवानुवाच॥॥ तात सोम्यागतः कश्चित् स्वागतं न द्रमस्तु वः
 अपि स्वज्ञातिबंधनामनसीवमनामयं॥४॥ किं नूनः कुशले एते एधमाने कुलामये॥ कं
 सेमातु जनाम्यंगस्वानां तत्तत्प्रजासु च॥५॥ अहो अस्मदहं हूरिपित्रोर्दत्तितमाययोः
 यधेतोः पुत्रमरणं यधेतोर्वंधनं नयो॥६॥ दिष्टाद्यदरानि स्वानां मत्संवः सोम्य कंक्षितं
 संजातं वर्णयतां तात तवागमनकारणं॥७॥ श्रीशुक उवाच॥॥ एते भगवता सर्ववर्ष

यामासमाधव॥ वैशुवंधं यदुपुवसु देववधोद्यमं॥८॥ यत्संदेहो यदर्थं वाहनः संप्रे
 पितः स्वयं॥९॥ यदुक्तं नारदेनास्य स्वजन्मानकदुदुमे॥१०॥ श्रुत्वा कूरवचः कृष्णो बलेन च पर
 वीरहा॥११॥ प्रहस्य नंदं पितरं गतादिहं विजज्ञतु॥१२॥ गोपान्ममादिशत्सोपि गत्य तां सर्व
 गोरसः उपायनानि गृह्णीध्वं युज्यंतां शकटानि च॥१३॥ यास्यामः श्वोमधुपुरं रास्या
 मोनपतेरमान्॥१४॥ इक्ष्यामः सुमहत्पर्वयांति जानपदाः किं ज॥१५॥ एवमाघोष्य दक्ष
 त्रानंदगोपश्च गोकुले॥ गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यधिता मरा॥१६॥ शमकृष्णौ पुरं
 नेतुमकूरं ब्रजमागतं॥१७॥ काश्चिन्नक्तं तदनापश्वासस्तान्मुखश्रिया॥ संसत्तु कृत्वा
 वज्रयकेशग्रथ्यश्च काश्चन॥१८॥ अन्याश्च तदुध्याननिवृत्ता शेषवृत्तया॥ नात्यजा
 नन्निमं लोकमात्मलोकं गता इव॥१९॥ स्यरंत्यश्चापराः शौरेरुदुर्गागमिते रताः

हरिस्तु राश्वित्रपरागिरः संसुमुहुः स्त्रिय ॥ १६ ॥ गतिसुललितानां चेष्टां स्त्रियहासावलो
कनं ॥ शोकापहानि नमणि प्रोहामचरितानि च ॥ १७ ॥ चिंतयंत्यो मुकुंदस्य लीलावि
रहकातरा ॥ समेताः संघराः प्रोचुरश्रुमुख्योः च्युताशया ॥ १८ ॥ गोप्यकचु ॥ ॥ अ
हो विधातस्तवनकचिहया संयोज्य मैत्र्या प्रणयै न देहिना ॥ तां श्राकृतार्थान्विपुन
स्य पार्थक्यं विक्रीडितं ते न कचेदितं यथा ॥ १९ ॥ यस्त्वं प्रदत्तसितकुंतलादृतं मुकुं
दवक्रं मुकपोलमुन्नयं ॥ शोकापनोदसितलेशसुंदरं कशेषिपारोक्ष्य मसाधुते क
तां ॥ २० ॥ कूरस्त्वमकूरसमाख्यया स्मनश्चुर्हि दत्तं हरसेवता तव त्राये नैकदेवो वि
जसर्गसौ एवं त्वदीयमद्रास्मवयं मधुविषा ॥ २१ ॥ न नंदस्तुः क्षणमंगसौ हृदः स
मीक्षते नः स्वकृतातुरवता ॥ विहाय गेहान् स्वजनान् सुतान्यतीक्ष्णस्य मधोपगता

नवप्रिय ॥ २२ ॥ सुखं प्रभातारजनीयमाश्रिषुः सत्यावहवुः पुरयोषितां ध्रुवं यः सप्रवि
ष्टस्य मुखं व्रजस्य तेः पास्यंत्यपांगोत्कलितस्मितासवं ॥ २३ ॥ तासां मुकुंदो मधुमंजुना
षितैर्गृहीतचित्रः परवान्मनस्वपि कथं पुनर्नः प्रतियास्यते वलायाम्पाः सज्जस्मि
तविभ्रमैर्नमिना ॥ २४ ॥ अद्य ध्रुवं तत्र दृशो न विष्यते दाशाहं नीजो धकट्टिमा त्वतां
महोत्सवः श्रीरमणं युगास्य देहस्यंतिये चाध्वनिदेवकी सुतं ॥ २५ ॥ मेतद्विधस्या करुण
स्य नाम नृदकूर इत्येतदतीवहारुणः यो सावनाश्वस्य मुहुः खितं जनं प्रियात्प्रियं ने
ष्यति पारमध्वनः ॥ २६ ॥ अनादधीरेष समास्थितो रघंतमचमी च त्वरयंति दुर्महा ॥ गो
पा अनोनिः स्य विरैरुपेक्षितं दैवं च नोद्य प्रतिकूलमीहते ॥ २७ ॥ निवारयामः सुमुपेत्य
माधवं किन्नोः करिष्यन् कुलद्ववांधवाः मुकुंदसंगान्निमिषा द्दुस्त्य जाह्नवे न वि

ध्वंसितदीनचेतसां ॥ २८ ॥ यस्यातुरगजलितस्मितवल्लभमंत्रजावावलोकपरिरंजणरा
सगोष्ठां ॥ २९ ॥ तास्मनः क्षणमिव क्षणदाविनातंगोप्यः कथं त्वतितरे मतमोदुरंतं ॥ २९ ॥ योऽ
क्षये ब्रजमनंतमखः परीतो गोपैर्विशतसुररजश्रु रिताजकस्रकावेणुं कणनस्मितक
राक्षनिराक्षणेन चित्रं क्षिणोत्यमुमतेनु कथं न वेमा ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं ब्रुवा
णाविरहातुरा नृशं ब्रजस्त्रियः कृष्णनिषक्तमानसा ॥ विस्मयज्जो रुरुदुःस्मसुस्वरंगो
विंदतामोदरमाधवेति ॥ ३१ ॥ स्त्रीणामेवं रुदंतीनामुदिते सवितर्यथा ॥ अक्रूरश्चोदयामास
कृतमैत्रादिकोरथं ॥ ३२ ॥ गोपास्तमन्वसज्जंत नंददायाः शकटेस्ततः ॥ आदायोपायनं नूरि
कुं नानुगोरससं नृता ॥ ३३ ॥ गोप्यश्च दयितं कृष्णमनु ब्रज्यातुरं जिता ॥ प्रत्यादेशं न गव
तः कांक्षन्त्यावतस्थिरे ॥ ३४ ॥ तास्तथानप्यभावं स्वप्नप्रस्थाने यद् नृमा ॥ मां त्वयामास

सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैः ॥ ३५ ॥ यावदाजस्य ते केतुर्माविद्रेण रथस्य च ॥ अनुप्रस्थापि
तात्मानो जेरस्यानी वोपजसिता ॥ ३६ ॥ तानिराशानिवह तु गोविंदविनिवर्तने ॥ विशो
का अहनी निन्युगपित्यः प्रियचेष्टितं ॥ ३७ ॥ न गवानपि संप्राप्तो रामाक्रूरयुतो न पारथेन वा
युवेगेन कालिंदीमघनारिनी ॥ ३८ ॥ तत्रोपस्थपयानीयं पीत्वा मृदं मणिप्रभं ॥ वृक्षखंडमु
पब्रज्य स रामोरथमाविशत ॥ ३९ ॥ अक्रूरस्तावुपामंत्र्यनिवेश्य चरयोपरि कालिंदाक
रमागत्य स्नानं विधिवदाचरत् ॥ ४० ॥ निमज्ज्य तस्मिन् सलिजे जपन् ब्रह्मसनातनं ॥ ता
वेव ददशो क्रूरो रामकृष्णौ समन्वितौ ॥ ४१ ॥ तौ रथस्थौ कथमिह सुतावानकदुंदुभेः
तर्हि स्मित्यंदने नस्तद्व्युत्पन्नजपय चरुस ॥ ४२ ॥ तत्रापि च यथा पूर्वमासीनौ पुनरेव
सः न्यमज्ज दशनियन्नेमृषा किं सलिजेतयो ॥ ४३ ॥ नृयस्तत्रापि सोद्राक्षीत् कृत्यमान

महाश्वरां सिद्धचारणगंधर्वैरसुरैर्ननकंधरैः ॥ ४४ ॥ सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमोलि
नां नीलांबरं विशाश्वेतं शंभुः श्वेतमिव स्थितं ॥ ४५ ॥ तस्योत्संगे घनश्यामं पीतकौशेयवा
ससं ॥ पुरुषं चतुर्भुजं शतं पद्मपत्रारुणेक्षणं ॥ ४६ ॥ चारुप्रसन्नवदनं चारुहासनिश
यां मुन्नसंचारुकलंसुकपोलारुणाधरा ॥ ४७ ॥ प्रजं वपीवरभुजं तुंगां सोरः स्थजश्रि
यां कंबुकं ननिम्ननामिं वलिमत्पद्मवोदरं ॥ ४८ ॥ बृहत्कटितटश्रोणिकरभोरुदयान्वि
तं ॥ चारुजातुयुगंचारुजं घायुगजसंयुतं ॥ ४९ ॥ तुंगयुत्पारुणनखत्रानदीधितिनि
वृतं ॥ नवां गुल्फं गुह्रं दलैर्विलसत्पादपंकजं ॥ ५० ॥ सुमहार्हमणित्रातकिरीटकटकां
गदौ ॥ करिस्तत्र ब्रह्मस्तत्र हारद्वयं सुरकुंडलैः ॥ ५१ ॥ आजमानं पद्मकरं शंखचक्रगदा
धरं ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजतकौस्तुभं वनमालिनं ॥ ५२ ॥ सुनंदनं दंप्रमुखैः पार्श्वैः स

नकादिभिः सुरैश्चैव ब्रह्मरुद्राद्यैर्न विनिश्चयिजो नमैः ॥ ५३ ॥ प्रह्लादनारदवसुप्रमुखैर्ना
गवतो नमैः ॥ स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचो निरमजात्मभिः ॥ ५४ ॥ श्रियापुष्पागिराकांत्या
कीर्त्या तुष्टे जयोर्जया ॥ विद्यया विद्यया शक्त्या मायया निर्विषेवितं ॥ ५५ ॥ विलोक्य सु
भ्रं प्रीतो नक्त्या परमया युतः ॥ दृष्ट्यन्नरुहो भावपरिक्लिन्नात्मजो च न ॥ ५६ ॥ गिरा
गजदयासौ पीत्सत्वमाजं व्यसात्वतः ॥ प्रणम्य मूर्धा विहितः कृतां जलिपुटः शनैः ॥ ५७ ॥
॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अक्षरप्रतियाने एकोनचत्वारिंशोऽध्या
यः ॥ ३९ ॥ अक्षर उवाच ॥ ॥ न तो म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणं पुरुषमादिमव्य
यं यन्नाभिजातादरविंदकोशाद्वत्प्राविरासीत्पत एष लोकः ॥ १ ॥ तस्यो यमग्निः प
वनः खमादिर्महानजादिर्मन इंद्रयाणि ॥ सर्वे हि यार्था विबुधाश्च सर्वे मे हेतवस्ते

भा. २. ५
१०८

जगत्तोग्नता ॥ शनैतेस्वरूपं विदुः रात्मनस्ते ह्यजादयो नात्मतया रहीता ॥ अजो नु बद्धः
समुपैरजाया रूपात्परे वेद न ते स्वरूपं ॥ ३ ॥ अवा योगिनो यजंत्य दामहा पुरुषमीश्वरं
साध्यात्मसाधि न तंच साधि देवं च साधवा ॥ ४ ॥ त्रय्या च विद्यया केचिच्चो वै वैतानि कादि
जा ॥ यजंतं ते वि ततैर्यत्तौ न निरूपा मरा ख्यया ॥ ५ ॥ एकेत्वा खिल कर्माणि स न्यस्योपशमं
गताः ज्ञानिनो ज्ञानयत्ते न यजंति ज्ञान विग्रहं ॥ ६ ॥ अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिना नि
हिते न ते ॥ यजंतित्वं न यथा स्वां वै बहु मूर्त्यै क मूर्त्तिकं ॥ ७ ॥ त्वामेवान्ये शिवोक्ते न मार्गेण
शिवरूपिणा ॥ ब्रह्माचार्य विभेदेन न गवंत मुपासते ॥ ८ ॥ सर्व एव यजतित्वां स सर्व देवम
ये श्वरं ॥ येप्यन्य देवता मन्त्राय द्यप्यत्यधियः प्रभो ॥ ९ ॥ यथा हि प्रभवान्य ॥ पर्जन्या प्र
रिताः प्रभो विशंति सर्वतः सिंधुतदत्त्वां गतयो तंता ॥ १० ॥ सत्त्वं रजस्तम इति त्रयतः प्र

१०८

कृते गुणाः तेषु हि प्राकृताः प्रोक्ता आब्रह्म स्यावराहया ॥ ११ ॥ तुभ्यं नमस्ते स्त्वविषक्त
दृष्टये सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे ॥ गुणप्रवाहो यमविद्यया सकृत्प्रवर्तते देव न
तिर्यगात्मसु ॥ १२ ॥ अग्निमुखं तेऽव निरंघ्रि श क्षणं सूर्यो नमो नानिरयो दिशः श्रुतिः
द्यौः ॥ कंसुरेंद्रास्तु वबाहवो र्मवाः कुक्षिर्मरुत्प्राणवजं प्रकल्पितं ॥ १३ ॥ रोमाणि वसौष
धयः शिरोरुहामेघाः परस्यास्थि नखानि ते ह्ययः ॥ निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेदुसुह
ष्टिस्तव वीर्यमिष्यते ॥ १४ ॥ त्वय्यव्ययात्मन्युरुषे प्रकल्पिता लोकाः ॥ सपाला बहु
जीवसंकुला ॥ यथा जजे सं निहते जलौक सोऽप्युदुंबरे वा मशका मनोमयो ॥ १५ ॥ या
नियानी हरूपाणि क्रीडनार्थं विनर्षि हि ॥ तैरामृष्टु चो लोका मुदा गायंति ते यशः ॥ १६ ॥
नमः कारणमत्याप प्रजयाब्धि चरण च ॥ हयशीर्षे नस्तुभ्यं मधुकैटभ मत्सवो ॥ १७ ॥ अ

कृपारायवृहतेनमोमंदरधारिणे सित्युधारविहारायनमः शृकरमूर्त्तये ॥ १८ ॥ नम
 सेद्भुतसिंहायसाधुलोकत्रयापहावामनायनमस्तुभ्यंक्रांतत्रिभुवनायच ॥ १९ ॥ न
 मोनृणांपतयेदसक्षत्रवनछिदे ॥ नमस्तेरघुवयायिरावणांतकरायच ॥ २० ॥ नमस्ते
 वासुदेवायनमः संकर्षणायच ॥ प्रद्युम्नायानिरुधायसांतवतांपतयेनमः ॥ २१ ॥ नमोबु
 धायशुधायहेत्यदानवमोहिने ॥ स्नेहप्रायक्षत्रहंत्रेनमस्तेकल्किरूपिणे ॥ २२ ॥ नमो
 नृजीवलोकोयंमोहितस्तवमायया ॥ अहंममेत्यसमाहोभ्राप्यतेकर्मविम्वसि ॥ २३ ॥ अ
 हंचात्मात्मजागारदारायस्वजनादिषु ॥ नमामिस्वप्रकल्पेषुमृतः सत्पधियाविनो ॥ २४ ॥
 अनित्यानात्मदुःखेषुविपर्ययमतिर्क्षयं ॥ द्वंद्वारमस्तमोविद्येनजानेत्वात्मनः प्रि
 यं ॥ २५ ॥ यथाबुधोजलं हित्वा प्रतिष्ठन्नंतदुन्नवै ॥ अमेतिमृगतस्यांवैतदज्ञाहंपरा

अनुख ॥ २६ ॥ नोत्सहेहंरूपणधीः कामकर्महितंमना ॥ रोधुंप्रमार्थिभिश्चाक्षैर्द्रियमाणा
 मितस्तन ॥ २७ ॥ मोहंतवांध्रुपगतोस्यसतांदुरापंतज्ञाप्यहंनवदुग्रहईशमन्ये ॥ पुं
 मोनवेद्यर्हिसंमरणापवर्गस्त्वय्यज्ञानाभिसदुपासनयामतिः स्यात् ॥ २८ ॥ नमोविज्ञान
 मात्रायसर्वप्रत्ययहेतवे ॥ पुरुषेशप्रधानायब्रह्मणेनंतशक्तये ॥ २९ ॥ नमस्तेवासुदे
 वायसर्वभूतक्षयायच ॥ हृषीकेशनमस्तुभ्यंप्रयेन्नयाहिमांप्रनो ॥ ३० ॥ इति श्रीभाग
 वतेमहापुराणेदशमस्कंधेअकुरस्तुतिनामिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ श्रीशुकउवाच
 सुवतस्तस्यनगवान्दर्शयित्वाजलेवपु ॥ नृयः समाहरत्कृष्णो न दोनात्पमिवात्म
 न ॥ १ ॥ सोपिचांतर्हितंवीक्ष्यजजादुन्मज्ज्यसत्वरं ॥ कृत्वाचावश्यकंसर्वविस्मितोर
 यमागमत् ॥ २ ॥ नमश्छधर्षाकेशः किंतेदृष्टमिवाहुतां ॥ नमोविपतिनोयेवातथात्वां

लक्ष्यामहे॥३॥ अकूर उवाच॥ ॥ अद्भुतानीह पावन्ति नमो वियति वाजले॥ त्वयि विश्वा
 त्मकेतानि किं मे दृष्टं विपश्यता॥ ४॥ यत्राद्भुतानि सर्वाणि नमो वियति वाजले॥ तं तानु
 पश्यतो ब्रह्म न किं मे दृष्टमिहाद्भुतं॥ ५॥ इत्युक्त्वा नोदयामास स्यंदनं गंदिनीसुत॥ मधु
 राम नयदामं कृष्णं चैव दिनात्यये॥ ६॥ मार्गेश्वरमज नाराजं सत्रतत्रोपसंगता॥ वसुदे
 वसुतौ वीक्ष्य प्रीता दृष्टिं न चाददुः॥ ७॥ तावद्ब्रजौ कसस्तत्र नंदगोपादयो यतः॥ पुरोप
 वनमासाद्य प्रतीक्षंतोऽवतस्थिता॥ ८॥ तान् न समेत्याह नगवान् अकूरं जगदीश्वरः
 गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसन्निव॥ ९॥ तवान् प्रविशतामग्रे महपानः पुरंग्रहं वयं त्वि
 हा वसुचापततो दृश्यामहे पुरं॥ १०॥ अकूर उवाच॥ ॥ नाहं भवद्गारहिरः प्रवेक्ष्ये मधु
 रं प्रभो॥ त्यक्तुं नाहं सिमानाय भक्तं ते भक्तवत्सल॥ ११॥ आगच्छ यामगेहान्नः सनाथान्

कुर्वधोऽज्ञा महायज्ञः स गोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम॥ १२॥ पुनर्दिपाद रजसा गृहान्नो गृह
 मेधिनां॥ पृष्ठौ चैवानुत्पन्ति पितरः साग्रयः सुरा॥ १३॥ अवनिज्योघ्रियुगलमासीत् शोको
 वलिर्महान्॥ ऐश्वर्यमनुत्तमं लेभे गतिं चैकांतिनां तुया॥ १४॥ आपसेष्मवने जिन्यस्त्राज्ञो
 कान् श्रुचयो पुनर्नृशिरसा धनयाः शर्वः स्वर्गताः सगरात्मजा॥ १५॥ देवदेव जगन्नाथ उ
 त्पश्य श्रवणकीर्त्तन॥ यद्दत्तमोत्तमं श्लोकनाम गणनमोस्तुते॥ १६॥ श्री नगवानुवाच॥ ॥ आया
 स्येन वतोगेहमहमायसमन्विता॥ यदुचक्रदुहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियं॥ १७॥ श्रीशुक उ
 वाच॥ ॥ एवमुक्त्वा नगवता सोऽकूरो विमना इव पुरं प्रविष्टः कंसाय कर्मवेद्यग्रहं
 ययौ॥ १८॥ अथापराह नगवान् कृष्णः संकर्षणात्विता॥ मधुरं प्राविश मोपैर्हि हसुः परि
 वारितः॥ १९॥ ददर्श तां स्फारिकतुंगगोपुरद्वारां बृहधेमकपाटमीतोरणो॥ ताम्भारको

हांपरिवादुरासदा मुद्यानरम्योपवनोपशोभितां ॥२०॥ सोवर्णमृगाटकहर्म्यनिःकुटेः श्रे
 णीसमानिर्नवनैरुपस्कृतां वैदूर्यवज्रामलनीलविद्रुमैर्मुक्ताहारिद्रिर्वलनीषु वैदि
 षु ॥२१॥ लुप्रेषु जालासु खरं ध्रुवकुट्टिमेषा विष्णुगवतवर्दिनारितां ॥ मंसिक्तरय्यापण
 मार्गचतुरां प्रकीर्णमात्स्यां कुरजा जतंदुलां ॥२२॥ आपृष्णकुंभैर्दधिचंदुनोसितैः प्रसूनदी
 पावलिभिः सपद्मवै ॥ मंदरं नाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतदारगृहां सपट्टिकैः ॥२३॥
 तां संप्रविष्टौ वसुदेवनंदनौ वृत्तौ वयस्येर्नरदेववत्सना ॥ द्रष्टुं समीयुस्वरिताः पुरस्त्रि
 यो हर्म्याणि चैवारुरुदुर्नपोत्सुका ॥२४॥ काश्चिद्विपर्ययकधृतं वस्त्रं नृपणा विस्मृत्य च
 कं युगलेषु पापरा ॥ कृतैकपत्रश्रवणैकनरपुगनां क्तादितीये त्वपराश्च लोचनं ॥२५॥
 अश्रंत्य एकास्तदपास्य सोत्सवा अभ्यज्यमानो अकृतोपमज्जनाः स्वपंत्य उत्थाय नि

शम्यनिःस्वनं प्रपाययंत्यो नर्मपोत्सुमातर ॥२६॥ मनांसितासामरविंदलोचनः प्रग
 ल्भलीलाहसितावलोकनैः ॥ जहार मन्त्रादिरदेश विक्रमोदशांददत् श्रीरमणात्मनो
 त्सवं ॥२७॥ दृष्ट्वा पुटुः श्रुतमनुदुतचेतसस्तंत्ये क्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः
 आनंदमूर्त्तिमुपगुह्य दृष्ट्वात्मलब्धं दृष्ट्वच्च चो जहुरनंतमरिंदमाधि ॥२८॥ प्रासादशिख
 रारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुखं बभूवुः ॥ अभ्यवर्षन्सौमनस्यैः प्रमदावलकेशवौ ॥२९॥ दध्मक्ष
 तैः सोदपात्रैः स्वगंधैरभ्युपायनैः ॥ तावानर्चुः प्रमुदितास्तत्र तत्र दिजातय ॥३०॥ ऊचुः
 पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्महत् ॥ यौ सौ तावदुपपत्तिनरलोकमहोत्सवौ ॥३१॥
 रजकंकचिदायांतं रंगकारं गदाग्रजा ॥ दृष्ट्वा याचतवासांसि धौतान्यसु नृमानि च
 ॥३२॥ देत्यावयोः समुचितान्यंगवासांसि चोदितौ ॥ न विष्यति परं श्रेयोदातुस्तेनात्र

मा. २. २. संशया ॥ ३३ ॥ सयाचितो न गवता परि पूर्येन सर्वतः ॥ साक्षे पंरुपितः प्राह नृत्यो राजः सुदुर्म
 २२२ ॥ ३४ ॥ ईदृशा न्येव वासांसि नित्यं गिरिवने च रा ॥ परिधत्त किमु हन्ता राज इव्याप नीमयः
 ॥ ३५ ॥ याता शुंवा निशामे वंप्राप्येयदिति ता विषा ॥ बध्नेति ध्रुति जुं पंति रसं राज कुलानि हि
 ॥ ३६ ॥ एवं विकृत्य मानस्य कुपितो देव की सुतः ॥ रजकस्य करग्रेण शिरः यादया तयत् ॥ ३७ ॥
 तस्यानुजीविनः सर्वे वासः कोशा न्विस्मृत्य वै ॥ दुदुवुः सर्वतो मार्गं वासांसि जगद्देस्युत ॥
 ॥ ३८ ॥ वसित्वा त्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः संकर्षणस्तथा ॥ शोषाणादन्न गोपेभ्यो विस्मृत्य तु विका
 निवित् ॥ ३९ ॥ ततस्तु वायकः प्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत् ॥ विचित्रवर्णैश्च जेयै रकल्प्यै
 रतु रूयत् ॥ ४० ॥ नाना लक्षणवेषाभ्यां कृष्ण रामौ विरेजतुः ॥ स्वजं कृतौ बालगजोपव
 णौ वसिते तौ ॥ ४१ ॥ तस्य प्रसन्नो न गवान् प्रादात्सारूप्यमात्मनः ॥ श्रियं च परमांजो

का

२१२

केवलैश्चर्यस्मृतौ द्वियं ॥ ४२ ॥ ततः सुदाम्नो नवनं माजाकारस्य जग्मतुः तौ दृष्ट्वा ससमुत्था
 यननाम शिरसानुवि ॥ ४३ ॥ तयोरासनमानीय पाद्यं चाथार्हणादिभिः ॥ पूजोमानुगयो
 श्वक्रेस्तकतां वृजानुलेपने ॥ ४४ ॥ प्राहनः सार्थकं जन्मपावितं च कुलं प्रजो पितृदे
 वर्षयोर्मत्स्यं सुष्टाया गमने नवां ॥ ४५ ॥ नवं तौ किञ्चिद्विष्मस्य जगतः कारणं परं ॥ अव
 तीर्णविहांशेन सेमायचमवाय च ॥ ४६ ॥ नहि वां विषमा दृष्टिः सुहृदो र्जगदात्मनोः
 समयोः सर्वदृतेषु न जतां न जतोरपि ॥ ४७ ॥ तावाप्तापयतां नृत्यं किमहं करवाणि वां
 पुंसोत्यनुग्रहो लोप न वदिर्यन्नियुज्यते ॥ ४८ ॥ इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतमानस
 शस्त्रैः सुगंधैः कुसुमैर्मालां विरचितां ददौ ॥ ४९ ॥ तानिः स्वजं कृतौ प्रीतौ कृष्ण रामौ
 सदा तु गौ ॥ प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदो वरना ॥ ५० ॥ सोमि ववे च नृप ॥ न किं तस्मि

नेवाखिजात्मनि। तत्र केषु च लोहाईरतेषु च दयां परं॥ ५१॥ इति तस्मै वरं दत्वा श्रियं
 चान्वयवर्धिनीं॥ ब्रजमायुर्यशः। कांतिं निर्जगाम सहायज॥ ५२॥॥ इति श्री नागवते म
 हापुराणे दशमस्कंधे पुरप्रवेशो नाम एकचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४१॥ श्रीशुक उवाच
 अथ ब्रजनराजपुत्रेण माधवः स्त्रियं गृहीतां गविलेपनाजनां॥ विलोक्य कुब्जां युवतिं
 वराननां पप्रच्छ यांती प्रहसन् रसप्रदा॥ १॥ कात्वं वरे वेति दुहातु लेपनं कस्यां गने वा क
 थयस्व साधुनः देत्यावयो रंगविलेपमुन्नमं श्रेयस्ततस्तेन चिराद्रविष्यति॥ २॥ सैरंध्रुवा
 च॥ ३॥ रास्यस्य हंसुंदरकंससंमता त्रिवक्त्रनामा त्वनु लेपक मणि मन्नादितं भोजपते
 रतिप्रियं विना युवां को न्यतमस्तदहंति॥ ४॥ रूपपेशजमाधुर्यदसितालापवाक्षि
 तैः॥ ५॥ धर्षितात्मा दहौ सांद्र सुनयोरनु लेपनां॥ ६॥ ततस्तावंगरागेण स्ववर्णैति रशो

प्रिना॥ संप्राप्तपरभागे न शुश्रुमानिदुरंजितौ॥ ५॥ प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्त्रां रु
 चिराननां॥ कृत्वा कर्तुमिदं शक्यं न दृश्यते नैकजे॥ ६॥ पद्माभाक्रम्य प्रपदे ध्युत्पु
 त्तानपाणिना प्रगृह्य चिबुके ध्यात्वा मुदनीनमदस्युत॥ ७॥ सातदनुसमातां गीव
 हं ह्योपि पयोधरा॥ सुकुंदस्य रतितात्सयो बभूव प्रमदोन्नमा॥ ८॥ ततो रूपगुणोदाय्य
 संपन्ना प्राह केशवं॥ उन्नरीयां तमा कृष्यस्मयंती जातदृढया॥ ९॥ एहि वीर गृहं
 यामो न त्वां त्यक्तुं मिहोत्सहे॥ त्वयो न्मयित चिन्तायाः प्रसीद पुरुषर्षभ॥ १०॥ एवं स्त्रि
 यायाच्यमानः कृष्णो रामस्य पश्यत॥ मुखं वाक्ष्यानुगानां च प्रहसंस्तमुवाच ह॥ ११॥
 एष्यामि ते गृहं सुन्दरं पुंसामाधिविकर्षणं॥ साधिताये गिहाणां नः पांथानां त्वं परायणं
 ॥ १२॥ विस्मयमाध्यावाण्यानां ब्रजनरमागे विणिकपथे॥ नानोपायनतां ब्रजस्रगंधैः

सायजोर्वित॥ १३॥ तदहनिस्मर शोभा रात्मानं नाविदरस्त्रिय॥ विस्त्रस्तवासः कवरवज
याजेरवमृत्तय॥ १४॥ ततः पौराण्य उमानो धनुषः स्थानमच्युतः॥ तस्मिन् प्रविष्टे दृशेध
तुरैदमिवाहुतं॥ १५॥ पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितं परमर्धिमत्॥ वार्यमाणो नृभिः कृष्णः
प्रसत्पथपुरादहे॥ १६॥ करेण वामेन सलीलमुधृतं सज्यं च कृत्वा निमिषेण पश्यतां
नृणां विकृष्य प्रवर्तं जमध्यतो यथेष्टुदं मद्कयुरुक्रमः॥ १७॥ धनुषो नज्यमान
स्य शब्दः खंरोदसीदिशा॥ पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत्॥ १८॥ तदक्षिणः स
तु चराः कुपिता आततायिना॥ ग्रहीतुकामा आववृणुत्येतां वधतामिति॥ १९॥ अथ
तान् दुरनिप्रायान् विलोक्य बलकेशवो क्रुधोधन्वन् आहाराय शकलेताश्च जघ्रतुः
॥ २०॥ बलं च कंसं प्रहितं हत्वा शालामुखात्ततः॥ निःक्रम्य चेतुर्दशैर्निरीक्ष्य पुरमपं

दः॥ २१॥ तयोस्तदहृतं वीर्यं निशम्य पुरवासिना तेजः प्रागजयरूपं च मे निरेविवुधो नमो
॥ २२॥ तयोर्विचरतोः स्वैरमारित्योस्तमुपेयिवा नृकृष्णरामौ वृत्तौ गोपैः पुराच्छकटमीय
तुः॥ २३॥ गोप्यो मुकुंदविगमे विरहादुराया आशासता शिष्यकृता मधुपुर्षन् वनं संप
श्यतां पुरुषं नृपणगात्रजस्मिंहितेतरान्नु न जतश्चकमेयनं श्री॥ २४॥ अवनिक्तांघ्रि
पुगलौ बुक्ता श्रीरोपसेचनं॥ कृषतुस्तां सुखं रात्रिं तात्वा कंसविकीर्षितं॥ २५॥ कंसस्तु
धनुषो नंगं रक्षिणां स्वबलस्य च॥ वधं निशम्य गोविंदरामविक्रीडितं परं॥ २६॥ दीर्घप्रज्ञा
गरो नातो दुर्निमित्तानि दुर्मतिः॥ बहून्वाचशेनयथामृत्योर्हैत्येकराणि च॥ २७॥ अ
दहनिं स्वशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि॥ असत्यपि द्वितीये च द्वैरूप्यं न्योतिषां तथा
॥ २८॥ छिद्रप्रतीतिश्चायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः॥ स्वर्गप्रतीतिर्वक्षेष्टुस्वपदानाम

नादः ॥ २५ ॥ स्वप्ने प्रेतपरिधंगः खरयानं विषादनं यायान्नलदमायेकसौजाय्यकोरि
 गवर ॥ ३५ ॥ अन्यानि चेत्थं न तानि स्वप्नजागरितानि च पश्यन्मरणसंज्ञसोनिद्रां लेने
 न चिंतया ॥ ३६ ॥ युष्ठायां निशि कौरव्यसूर्ये चाश्वः समुत्थिते कारयामास वै कंसो मध्व
 कीडामहोत्सवा ॥ ३७ ॥ आनर्चुः पुरुषारं गंत्यनेयश्च जघ्रिरे ॥ मंचाश्चालंकृताः स्र
 ग्निः पताकाचैलतोरणौ ॥ ३८ ॥ तेषु पौराजानपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः ॥ यथोपजोषवि
 विश्रराजानश्च कृतासनाः ॥ ३९ ॥ कंसस्तु संवृतो मातैरजमंच उपाविशत् ॥ मंडले
 श्वरमध्यस्थो हृदयेन विदूयता ॥ ४० ॥ वाद्यमानेषु तुर्येषु मन्त्रतालोत्तरेषु च ॥ मन्त्रा
 ः स्वलंकृता दत्ताः सोपाध्यायाः समागताः ॥ ४१ ॥ चाणूरो मुष्टिकः कटः शलस्तोश
 जएव च तआसे दुरुपस्थानं वल्लुवाद्यप्रहर्षिताः ॥ ४२ ॥ नंदगोपादयौ गोपा नोज

२२५

राजसमाहुताः ॥ निवेदितो पोयनास्त एकस्मिन् मंच आविशत् ॥ ४३ ॥ इति श्री नागवते
 महापुराणे दशमस्कंधे मन्त्ररंगोपवर्णनं विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच
 अथ कुरुश्वरामश्च कृतशौचो परंतप मन्त्रदुंदुभिर्निर्घेषिंश्चुत्वा द्रुमुपेयतु ॥ १ ॥
 रंगघारं समासाद्य तस्मिन् नागमवस्थितं ॥ अपश्यत् कुवलययापी उं कं प्रो ब्रह्म प्रचोदितं
 ॥ २ ॥ बध्वापरिकरं शौरिः समूह्य कुरुजालका न ॥ उवाच हस्तिपं वाचामेघनादगभी
 रया ॥ ३ ॥ अंबशं बध्मागं नौ देह्यपक्रममान्चिरां ॥ नो चेत्स कुंजरं त्वाद्यनयामियमसा
 दनं ॥ ४ ॥ एवं निर्जस्ति तौ बध्मः कुपितः कोपितं गतौ ॥ चोदयामास कुरुप्रायकाजं त कथ
 मोपमं ॥ ५ ॥ करं द्रुस्तमिदुत्पकरेण तरसा ग्रहीत् ॥ करादिगलितः सो मुनिहत्या
 प्रिघलीयत ॥ ६ ॥ संकुपस्तमचक्षणो प्राणदृष्टिः सकेशवं ॥ परामशत्सुकरेण सप्र

सत्यविनिर्गतः ॥ १॥ पुडे प्ररहाति बलं धनुषः पंचविंशतिः ॥ विचकष्य यथा नागं सुपर्ण इव जी-
ज्या ॥ १॥ स पर्याविर्त्तमानेन स अरक्षिणतोच्युतः ॥ बन्नामन्नाम्यमाणेन गोवत्सेनेव ब्रज-
कः ॥ १॥ सतोमिमुखमभ्येत्य पाणिना हत्य वारणं ॥ प्राद्वत्पातयामास स्पृशमानः पदे-
पदे ॥ १॥ स धावत्क्रोड्या भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः ॥ तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दंताभ्यां सोह-
नत्सिति ॥ १॥ स्वविक्रमे प्रतिहते कुंजरं द्रोत्य मर्षितः ॥ चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णम-
भ्यपतद्गुणः ॥ १॥ तमापतंतमासाद्य न गवान्मधुसूदनः ॥ विरहापाणिना हस्तपातयामा-
स भूतले ॥ १॥ पतितस्य पराक्रम्य मृगेंद्र इव जीज्या ॥ दंतमुत्पात्य तेनेन हस्तिपांश्चाहन-
धरिः ॥ १॥ मृतकं द्विपुस्तु ज्य दंतपाणि समाविशत् ॥ अंस्य स्रविषाणो मृदू रविंदुमि-
रं कितः ॥ १॥ विरूढस्वेदकणिका वदनां बुरुहो वनौ ॥ वृत्तौ गोपैः कतिपयैर्बलदेवज-

नार्दनौ ॥ रंगं विविशत्तराज नृगज दंतवरायुधौ ॥ १॥ महानामशानिर्नृणां नरवरः स्त्रा-
णोऽस्मरे मन्त्रिमानो पाणां स्वजनो सतां सिति नृजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ॥ मृत्युनेजि-
पतेर्विराटविदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृद्धीनां परदेवतेति विदितो रंगगतः साग्रजः
॥ १॥ हतंकुवत्तपापा उदृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ ॥ कंसो मनस्यपितराभ्यामुद्विजेत्प-
रतः ॥ तौ रेजन्तरंगगतौ महानुजौ विचित्रवेषाभरणस्तगं बरौ यथानटावुत्तमवेषा-
रिणौ मनःक्षिपंतौ प्रजया निरक्षता ॥ १॥ निरक्ष्यतावुत्तमपुरुषौ जनामचस्थिताना-
गराष्ट्रकानपाः ॥ प्रहर्षवेगोत्कलिते क्षणाननाः पशुनृसानयनैस्तदा ननां ॥ १॥
पिबंत इव चक्षुभ्यां लिहत इव निक्षया ॥ जिघ्रंत इव नासाभ्यां श्लिष्यंत इव बाहुनिः
॥ १॥ ऊचुः परस्परं ते वै यथा दृष्टं यथा श्रुतं तद्दृश्यमाणमाधुप्रागज्यस्मारिता इ-

वा २३१ एतौ न गवतः साक्षाधरे न्न गियणस्य हि । अवतात्मा विहां चो न वसुदेवस्य वेत्तम
 नि २३१ एष वै किं जरे व कां जातो नीतश्च गो कुलं कालमेतं व स नृगो व र्धने नंद वेत्तम नि
 ॥ २४ ॥ एत नाने न नीता तं च क्रवातश्च दानवः ॥ अर्जुनो धेनुकः केरीपुत्य को न्ये च न द्वि
 धा ॥ २५ ॥ गावः स पात्ता एते न दावाग्नेः परिमोचिता ॥ कालियो दमितः स प्यिंद्रश्च विम
 दः कृतः ॥ २६ ॥ स साह मे क हस्ते न धृतो द्विप्रवरो मुना वर्षवाता रा निम्यश्च परित्रातं च गो
 कुलं ॥ २७ ॥ गोप्यो स्य नित्यं प्रमुदित हसित प्रेक्षणं मुखं ॥ पश्यं त्यो विविधां सा पां सरं ति स्म्यश्च
 मं मुदा ॥ २८ ॥ वरं त्यने न वं रो यं यदोः सुबहु विश्रुतः ॥ प्रियं य रो महं च च लस्य ते परि र
 सितः ॥ २९ ॥ अयं चास्या प्रजः श्रीमान् रामः कमललोचनः ॥ प्रलंबो निहतौ ये न वत्स को
 ये व का दयः ॥ ३० ॥ जने धेवं ब्रुवाणे शु तये धि नि न रत्नु च ॥ कृष्ण रामो स मा ना ध्य चाण रो

वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ हि नंद सू नो हे राम न वं तौ वा र्थ सं म तौ ॥ नि यु ध कु रा लौ शु त्वा रा जा हू तौ
 दि द क्षु णा ॥ ३२ ॥ प्रियं रा तः प्र कु र्व त्यः श्रे यो वि रं ति वै प्र जा ॥ म न सा क र्म णा वा चा वि प रा त म
 तो न्य था ॥ ३३ ॥ नित्यं प्र मु दि ता गो पा वत्स पा त्ना म था स्फु टं ॥ व ने बु म ह्त्र मु द्धे न क्री डं त आ र यं
 ति गा ॥ ३४ ॥ त स्मा द्रा जः प्रियं यं वं च क र वा म हे ॥ ह ता नि नः प्र सी दं ति स र्व भू त म यो न
 पः ॥ ३५ ॥ त त्रि रा म्पा ब्र वी त् कृ ष्णो दे रा का लो चि तं व च ॥ नि यु ध मा त्म नो भा रं म न्य मा नो नि
 नं ध च ॥ ३६ ॥ प्र जा भो ज य ते र स्य व यं चा पि व ने च राः क र वा म प्रियं नित्यं त त्रः प र म नु य
 ह ॥ ३७ ॥ वा ता व यं दु ल्प व लैः क्री डि ष्या मी य यो चि तं ॥ न वे त्रि यु धं माः ध र्मः सू रो न्न ह्म स
 ना स द ॥ ३८ ॥ चा ण र उ वा च ॥ न बा लो न किं शो र स्त्वं व ज्र श्च व लि नां व रा ॥ ली ल ये भो ह
 तो ये न स ह स्ता दि प स त्व न त्वा ॥ ३९ ॥ त स्मा द्ब्र व श्चा व लि त्रि यो धि अं ना न यो त्र वै ॥ म पि वि

क्रमवास्त्रेयवत्तेन सहसुष्टिका ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे कुवलयया
पीडवधो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं चर्चितं संकल्यो नगवान्म
धुसदन ॥ आससादाथ चाणूरं सुष्टिकं रोहिमुत ॥ १ ॥ हस्ताभ्यां हस्तयोर्बद्ध्वा पद्मामिव च पा
दयोः विचकषतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया ॥ २ ॥ अरत्नीं च अरत्नीभ्यां जानुभ्यां चैव जानु
नी शिराः शोभेरिसोरस्तावन्योन्यमभितप्रतु ॥ ३ ॥ परिन्नामणा विक्षेपपरिरं नावपातनैः
उत्सर्पणापसर्पणौश्चान्योन्यं प्रत्यसंधतां ॥ ४ ॥ उत्थापनैरुन्नयनैश्चाजनैः स्थापनैरपि प
रस्परं जिगीषतावपचक्रतुरात्मनः ॥ ५ ॥ तद्वत्तावत्तवद्युधं समेताः सर्वयोधिताः ॥ ऊचुः प
रस्परं राजन्मानुकं पावकैरुपश ॥ ६ ॥ महानयंवता धर्मैषां राजसभासदां येव ताव
त्तवद्युधं राजो विच्छंति पश्यतः ॥ ७ ॥ कवजसारसं वंगौ महौ शौलेंद्रसन्निभौ कचातिसु

कुमारंगौ किशोरौ नासयौवनौ ॥ ८ ॥ धर्मव्यतिक्रमोत्थस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् ॥ अत्र ध
र्मः समुत्तिष्ठेन्न स्प्येतन्न कर्हि चित् ॥ ९ ॥ न समं प्रविशेत्प्राज्ञः समलोषाननुस्मरन् ॥ अ
नुवन्निब्रुवन्नो नरः किञ्चिदमश्रुते ॥ १० ॥ वजातः शत्रुमभितः कृष्णस्य वदनां बुजं
वीक्ष्यतां श्रमवार्युसंप्रयकोशमिवांबुनि ॥ ११ ॥ किं न पश्यत रमस्य मुखमाताम्रलोच
नं ॥ सुष्टिकं प्रसिसामर्षं हाससरं भ्रशे प्रितं ॥ १२ ॥ पुण्यावतव्रजनुवीयदयं न निंगरा
दः पुराणपुरुषो वन्न चित्रमात्म्य ॥ गाः पातयन् सहवजः कणयंश्च वेणुं विक्रीडयां
चतिगिरि त्ररमाचितांघ्रि ॥ १३ ॥ गोप्यः सपः किमचरन् यदमुष्य रूपं तावत्पसारमस
मोर्ध्वमनन्यसिद्धं ॥ दग्धिः पिवंत्यनुसवाग्निनवंदुगपमेकां तथा मयशसः श्रियर्दृष्ट
रस्या ॥ १४ ॥ आदो हने वदने नेमय नोपलेपये रवे रवना भस्मदितो क्षणमाज्जनादौ ॥

गायंति चैनमनुरक्तधियोऽशुकं कोधन्यात्र जस्त्रिय उरुक्रमचिन्नयानाः ॥ १५ ॥ प्रातर्ब्र
 जाद्रजन आविशतश्चसायं गोभिः समं कृणयतोऽस्य निशम्य वेणुं ॥ निर्गम्य तूष्णमिव
 लाः पथि नूरिपुण्याः पश्यंति सस्मितमुखं सदया वलोकं ॥ १६ ॥ एवं प्रजापमाणसुस्त्री
 शुयोगेश्वरेश्वरिः शत्रुहंतुमनश्चक्रे भगवान्नरतर्पण ॥ १७ ॥ स नयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पु
 त्रस्त्रेह श्रुत्वा तु गौपित रावन्ततप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलं ॥ १८ ॥ तैस्तैर्नियुद्धविधिभि
 र्विविधैरच्युतैरगैर्युधधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ ॥ १९ ॥ भगवन्नात्र निःपा
 तेर्वन्ननिषेधनिष्ठुरैः ॥ चाणरे न त्यमानां गोमुहुर्गतिमवाप ह ॥ २० ॥ स श्येन वेग उत्प
 त्य मुष्टीकृत्य करबुधौ ॥ भगवंतं वा सुदेवं कुक्षौ वक्षस्य बाधत ॥ २१ ॥ नाचलन्नत्प्रहा
 रेण माजाहत इव विप्रा बालो निर्गिरा चाणरं बहुशोभामय नृहरिः ॥ नृपतेपो

ययामासंतरसाक्षीण जावितं ॥ २२ ॥ विस्रस्ता कल्पकेशस्रकंदं ध्वज इवापतत् त
 र्धैव मुष्टिकः पूर्वस्वमुष्ट्या निहतैर्न वै ॥ २३ ॥ बलमद्रेण बलिनां तलेना निहतो नृश
 प्रवेष्टितः सरुधिरमुद्धमन मुखतोर्दित ॥ २४ ॥ व्यसुः पपातो व्युपस्थे वाताहत इवां
 घ्रियः ॥ ततः कटमनुप्रासं गमः प्रहरतां वर ॥ २५ ॥ अवधी लीलया राजन्सावतं वाम
 मुष्टिना ॥ तर्धैव हि राजः कृष्णपरापहत शीर्षक ॥ २६ ॥ विधाविहीर्यस्तो राजकउत्ताव
 पिनिपेततुः ॥ चाणरे मुष्टिके कटेश लतो राजके हते ॥ शेषाः प्रदुहुवुर्मन्त्राः सर्वे प्राण
 परीप्सवः ॥ २७ ॥ गोपान् च यस्याना कृष्यतैः संसृज्य विजहत् ॥ वायमानेषु तर्धैव वलं
 तौरुत नृपुणैः ॥ २८ ॥ जनाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणामकृष्णयोः कृते कं संविप्रमुख्या
 साधवः साधुसाध्विति ॥ २९ ॥ हतेषु मन्त्रवर्धेषु विदुतेषु च नो जगताम्यवारयत्स

तर्थाणिवाक्यं चेदमुवाच हा ॥ ३० ॥ निःसारयत दुर्व्रत्रौ वसुदेवात्मजौ पुरातनधनंहरत गो
 पानां नंदं बध्नात दुर्मतिं ॥ ३१ ॥ वसुदेवस्तु दुर्मेधा हन्यतामाश्वसन्नमः उग्रसेनः पिता चापि
 सातुगः परपक्षगः ॥ ३२ ॥ एवं विकृत्य माने वै कंसे प्रकुपितो व्यया जघि मोत्यत्यतरसामं
 च मुत्तुंगमारुहता ॥ ३३ ॥ तमाविशंतमाजोक्य मत्पुमात्मन आसनात् ॥ मनस्वी सहसोऽपि
 यजगहे सोऽसि चर्मणा ॥ ३४ ॥ तं वद्वपाणिं विचरंतमाशु रूपेण यथा दक्षिणमव्यमं वरे
 समग्रहात् दुर्विषहो यते जायथो रगंतास्य सुतः प्रसत् ॥ ३५ ॥ प्रगृह्य के शेषु च जकि
 रं निपात्य रंगोपरितुंगमं चात् ॥ तस्योपरि शतस्वयमब्रुनामः पपात विश्वाश्रय आ
 त्ततत्र ॥ ३६ ॥ कंसं परेतं विचकष्य नमो हरि यथे नं जगतो विपश्यता ॥ हा हेति शब्दः
 सुमहांस्तदा न दुर्दरितः सर्वजनैर्न रेंद्र ॥ ३७ ॥ स नित्यदो द्विग्रधिया तमीश्वरं पि

बन्धदन्वा विचरन् स्वपन्नश्च सन् ॥ ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमा
 पा ॥ ३८ ॥ तस्यानुजाभ्रातरे शैकं कन्यया धकादयः ॥ अम्यधा वन्न नि क्रुधाना तु निर्वे
 राकारिणः ॥ ३९ ॥ तथातिरभसांस्तान् सुसंयन्तान् रोहिणी सुतः ॥ अहं परिघमुद्यम्य
 पश्य निवमृगाधिपः ॥ ४० ॥ ने दुर्दुर्दुमयो यो मित्रत्वेनाद्या विहृतयः ॥ पुष्ये ॥ किरतस्तं
 प्रात्याश्राशं सुनन्दतुः स्त्रियः ॥ ४१ ॥ तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः ॥ तत्रा
 नो युर्विनिघ्नं त्यः शार्पण्यश्च विजोचनः ॥ ४२ ॥ शायानान् चारश्यायां पतीनां लिङ्ग्यशो
 चता ॥ विजेषुः सुस्वरं नायो विस्रजं त्यो मुहुः शुचा ॥ ४३ ॥ हानाथ प्रिय धर्मत करुणा
 नाथ वत्सज ॥ त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ॥ ४४ ॥ त्वया विरहिता पत्या पुरा
 ये पुरुषर्षभ ॥ न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमंगलाः ॥ ४५ ॥ अनागसां त्वं नृतानां

भा.र.पू.
१२१

कृतवान्द्रोहमुत्तयां तेनेमांभोरशां नीतोभूतधुककोजनेतरां॥४॥ सर्वेषामिहभू-
तानामेषदिप्रभववाप्यय॥ गोमाचतदवधायी न क्वचित्सुखमेधते॥४॥ श्रीशुक उवा-
च॥ राजयोषित आश्रास्य भगवात्त्रोक नावन॥ यामाहुर्लोकिकां संस्थां हतानां समका-
रयत्॥४॥ मातरं पितरं चैव मोचयित्वा यवंधनात्॥ कश्मरमौ वंदराते शिरसा स्मृत्पपाद-
यो॥४॥ देवका वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ॥ कृतसंवंदनौ पुत्रौ मम जाते नरां कितौ
॥५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे कंसवधश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥४॥ श्री-
बादरायणिरुवाच॥ पितरवुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तम॥ मातरिति निजां
मायां ततान जनमोहिनीं॥ उवाच पितरवेत्यसाग्रजः सात्वतर्षभ॥ प्रश्रया वनतः
प्रीणन्नं वता तेति सादरां॥ नास्मन्नो युवयोस्तात नित्योक्तं वितयोरपि बाल्ययोगंड

१२१

कौमाराः पुत्राभ्यामभवन्कचित्रा॥ नलब्धो दैवहता यो वसिनो भवदंतिकां यो बाजा-
ः पितरगेहस्याविंदं तेजातितामुदं॥४॥ सर्वर्षिसमवोदे हो जनितः पोषितो यत॥ न तयो-
र्यातिनिर्वैरां पित्रोर्मर्त्रः शतायुषा॥५॥ यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च॥ वृ-
त्तिनदद्यान्नं प्रेत्य स्वमांसं न क्षयंति हि॥ इमातरं पितरं वृद्धं भायं सिद्धं सुतं शिशुं पु-
रुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पो विभ्रतश्च समस्त॥७॥ तत्रावकल्पयोः कंसा त्रित्पुमुदियचे-
तसो॥ मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनञ्च तो॥ तात तस्मिन्नुमर्हस्यस्तात मातनै-
पिरतंत्रयो॥ अकुर्वतो वं शुश्रूषां क्रिष्टयो दुर्हिदा नरां॥९॥ श्रीशुक उवाच॥ इति
मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा मोहिता वं कमारोप्यं परिष्वज्या पतुर्मुदं॥१०॥ सिं-
चंता वशुधाराभिः स्नेहपाशेन च वृतौ॥ न किंचिद्दृचत राजन्वाप्य कंठौ विमोहितौ

॥११॥ एवमाश्वास्य पितरौ भगवान् देवकी सुतः ॥ मातामहं त्वयसे नं यदनामकरोन्मृपं ॥१२॥
 आहवास्मान्महाराज प्रजाश्चाजसुमहसि ॥ ययातिशपाद्यदुर्निमित्तं नृपासने ॥१३॥
 मयि नृत्प उपासीने न वतो विबुधादयः ॥ बलिं हरंत्य वनताः किमु तान्येन राधिपा ॥१४॥
 सर्वस्वान्न ताति संबंधान् दिग्भ्यः कंस भयाकुलान् ॥ यदुदृष्ट्यं धक मधुदा शार्दकु कुरा यका
 न् ॥१५॥ स भ्राजिता स माश्वास्य विदेशावास कश्चिन्नान् ॥ न्यवास यत्स गेहेषु विनैः संतर्प्य
 विश्वकृत् ॥१६॥ कृष्ण संकषण भुजैर्गुप्ता लब्ध मनोरथाः ॥ गृहेषु रेमिरे सिधाः कृष्ण राम गत
 ज्वरा ॥१७॥ वा संतो हरहः प्रीता पुकुंद वदन्तं बुजं ॥ नित्यं प्रसुरित श्रीमत्सदयस्मित वी
 क्षणं ॥१८॥ तत्र प्रवयसो व्यास न्युवा नौति वज्रैः ॥ पितृ तौ सैर्मुकुंदस्य मुखं बुज सुधां मु
 हुः ॥१९॥ अथ नंदं समासाद्य भगवान् देवकी सुतः ॥ संकषणश्च राजेंद्र परिघज्येदमव

तु ॥ ३० ॥ पितृ युवाभ्यां सिग्धाभ्यां पोषितौ जातौ नृशः ॥ पित्रौ रप्य धिका प्रातिशत जेषात्म
 नोपि हि ॥२१॥ स पिता सा च जनना यो पुष्पातां स्वपुत्रवत् ॥ शिशु च धुमिरुत्तरान कल्पैः पोष
 रक्षणे ॥२२॥ या तस्य व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखिता न् ॥ ज्ञाता नो द्रष्टु मेष्वा मोविधाय सुहृदं सु
 खं ॥२३॥ एवं सांत्वय्य भगवान् नंदं स व्रज मच्युता ॥ वा सो लंकार कृष्णायै रदयामास सादरं
 ॥२४॥ इत्युक्ते स्तो परिघज्य नंदः प्रणय विक्रजः ॥ पूरयन् श्रुति नेत्रैः सह गोपैर्व्रजं ययौ ॥२५॥ अ
 थ शरसुतो राज नृपुत्रयोः समकारयत् ॥ पुरोधसा ब्राह्मणेभ्य यथा वद विज संस्कृतिं
 ॥२६॥ तेभ्यो राहसिणा गावोरुक्म मात्यः स्वलंकृता ॥ स्वलंकृतेभ्यः संपूज्य सर्वत्माः क्षौम
 मालिनी ॥२७॥ याः कृष्ण राम जन्म सैर्मनोदत्ता महामति ॥ ताश्चादरा हतु मृत्युकं सेना
 धर्म तोदता ॥२८॥ ततश्च लब्ध संस्कारै विज त्वं प्राप्य सुव्रतौ ॥ गगधिदु कुला चायजि यत्रं

भा. २. ५.
१२३

व्रतमास्थितौ ॥ २५ ॥ प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ नान्यसिद्धामजज्ञानं गृहमा
नौ न रेहितौ ॥ ३० ॥ अथो गुरुकुलेवासमिहं तावुपजग्मतुः कारये सां दीपनिनामस्य वेति
पुरवासिनः ॥ ३१ ॥ अथोपसाद्यतौ रां तौ गुरौ वृत्तिमनिदिता ग्राहयेतावुपेतौ स्म नत्ता दे
वमिवाह तौ ॥ ३२ ॥ तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुधनावातुवृत्तिभिः ॥ प्रोवाच वेदान विज्ञानां गो
पनिषदो गुरुः ॥ ३३ ॥ सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्यायपथांस्तथा ॥ तथा चान्नीक्षिकी विद्यां राज
नीतिं च षड्विधां ॥ ३४ ॥ सर्वं नरवर श्रेष्ठैः सर्वविद्या प्रवर्त्तकौ ॥ सकृन्निगदमात्रेण तौ संज
गृह तुर्न पः ॥ ३५ ॥ अहोरात्रौ श्रुतुः षष्ठा संयातौ तावतीः कलाः ॥ गुरुदक्षिण्याचार्यं हं
दयामास तुर्न पः ॥ ३६ ॥ द्विजस्तपोस्तं महिमानमद्भुतं संजक्ष्य राजन् नतिमातुषीमतिं सं
मंत्रपत्न्या समहाण विमृतं वा जं प्रजासे वरयां बभूव ह ॥ ३७ ॥ तथेत्यथारुत्य महार

१२३

घोरं प्रजासमासाद्य दुरंत विक्रमौ ॥ विज्ञासुपत्रज्यनिषीरतुः क्षणं सिंधुविदित्वार्हण
माहरत्तयोः ॥ ३८ ॥ तमाह नगवानाश्रुगुरुपुत्रः प्रदीपतां ॥ योसाविहत्वया प्रसोवा ज
को महतोर्मिणा ॥ ३९ ॥ समुद्र उवाच ॥ ॥ नैवाहार्षमहं देवदैत्यः पंचजनो महान् ॥ अं
तर्जनिचरः कृष्णशंखरूपधरोः सुरा ॥ ४० ॥ आस्ते तेनाह तो नूनं तत् श्रुत्वा सत्वरं प्रभुः ज
ज्ञमा विश्य तं हत्वा नापश्यदुदरे न किं ॥ ४१ ॥ तदंग प्र नवं शंखमादाय रघुमागमत् त
तः संयमनी नाम यमस्य दधितां पुरी ॥ ४२ ॥ गत्वा ज नार्हिनः शंखं प्रदधौ सहजा युधः शं
खनिहाद माकर्ण्य प्रजा संयमनो यमः ॥ तयोः सपथं महतो च के प्रक्षुप वं हितां ॥ ४३ ॥
उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशया जयं ॥ ज्ञात्वा मनुष्यहे विप्रो युवयोः करवाम
किं ॥ ४४ ॥ श्रीनगवातुवाच ॥ ॥ गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्म निबंधने ॥ आनयस्व महा

भा. २. ३.
१२४

राजमहासनपुरस्कृता॥ ४५॥ तथेति तेनोपानातं गुरु पुत्रं यदृजमौ॥ दत्तास्वगुरवे नृयो ह
णाद्येति तमचतु॥ ४६॥ सम्यक्संपादितो वत्समवद्वागुरुनिःक्रय॥ कोतुयुष्मद्विधु
रोः कामोनामावशिष्यते॥ ४७॥ गच्छतां स्वगहं वीरो कान्तिर्विमिसुपावना॥ छंदोस्यपात
यामानि नवंति ह परत्र च॥ ४८॥ गुरुणैव मनुजातौ रथेनानिलरं हसा॥ आयातौ स्वपुरं
तातपज्जन्यनिनरेन वै॥ ४९॥ समनंदप्रजाः सर्वा दृष्टारामजनाईनौ॥ अपश्यंत्यो वक्
हानिनश्च लब्धधना इव॥ ५०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे गुरुकुलनि
वृत्तिपंचचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४५॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ दृष्ट्वा नां प्रवरो मंत्री कृष्णस्य दयि
तः सर्वा शिष्यो ह हस्यतेः साक्षादुधवो बुधिसन्नमः॥ १॥ तमाह नगवान् प्रेष्टं न क्रमे
कांतिनं क्वचित्॥ २॥ गृहीत्वा पाणिना पाणि प्रपन्नान्तिह रोहरि॥ ३॥ गच्छो धवव्रजं सौम्य

१२४

पित्रोर्नौ प्रातिमावह॥ गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्संदेहौ विमोचय॥ ४॥ तामन्यनस्कामसा
णामदर्थे त्यक्तदैहिका॥ ५॥ मामेव दयितं प्रेष्टमात्मानं मनसा गता॥ येत्यक्तलोकधर्मा
श्च मदर्थे तान्विमर्षिणः॥ ६॥ मयिताः प्रेयसां श्रेष्ठे दुस्स्ये गोकुलस्त्रियाः स्मरंत्यो गवि
मुत्पंतिविरहोक्तं कथं कानरा॥ ७॥ धारयंत्यतिकुलं प्रायः प्राणान् कथंचन॥ प्रत्या
गमनसंदेहौ बह्व्यो मे मदात्मिका॥ ८॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ इत्युक्तं उधवो राजन सं
देशं न चतुरात्मन॥ आदायरथमारुत्य प्रययौ नंदगोकुलं॥ ९॥ प्राप्तो नंदव्रजं श्रीमान्नि
म्लोचति विभावसौ छन्नयानः प्रविशतां पशूनां खुररेणुभिः॥ १०॥ वासितार्थे निषुध्यन्नि
त्रारितं शुष्मिनिर्वपौ॥ धावंतामिश्च वास्तानिरुधो नारैः स्ववत्सकान्॥ ११॥ इतस्ततो वि
लंघयन्निगोवित्सैर्मंडितं सितैः॥ गोदोहशब्दानिरवैर्वैष्णवां निस्वनेन च॥ १२॥ गायंतीभि

भा. २. ५.
१२५

श्रु कर्माणि शुभानि बलकृत्प्रयोः स्वतंत्रताभिर्गोपि। विगोपिश्च सुविराजितं॥ ११॥ अग्न्य
कृतिविगोविप्रपितृदेवाश्चिन्तिते॥ धूपदीपैश्च मात्यैश्च गोपावासेर्मनोरमा॥ १२॥ स
र्वतः पुष्पितवनं दिजालिकुजनादितो हंसकारं रवाकीर्णैः पद्मैरुडैश्च मंडितं
॥ १३॥ तमागतं समागम्य कृत्स्नस्यानुचरं प्रियं॥ नंदः प्रीतः परिषज्य वासुदेवधियाश्च य
त्॥ १४॥ नोजितं परमान्नेन संविष्टं कश्चिदपि सुखं॥ गतश्रमं पर्युष्ट्यादसं संवाहनारिभिः
॥ १५॥ क्वचिदंगमहाभागसखानः शूरनंदन॥ आस्त्रे कुशल्यपत्यायैर्युक्तो मुक्तः सुहृ
तः॥ १६॥ दिष्ट्या कंसो हतः पापः साधुगः खेन पाप्यना॥ साधूनां धर्मशीलानां यदूनां देशियः
सदा॥ १७॥ अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन्॥ गोयान्त्रजं चात्मनो यंगवो वृ
त्तावनंगिरिं॥ १८॥ अप्यायास्यति गोविंदः स्वजनान् सकृदक्षितुं॥ न हि द्विष्यामस्तद्वक्त्रं सु

१२५

न संसुस्मिते क्षणं॥ १९॥ द्वावाग्नेवतिवर्षाच्चरुषसर्पाच्चरक्षिता॥ दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णे
न सुमहात्मना॥ २०॥ स्मरता कृष्णवीर्याणि लीलाप्रांगनि रक्षितं हसितं भाषितं चंगसर्वा
तः शिषिजाः क्रिया॥ २१॥ सरिष्ठैः जवनोद्देशान्मुकुंदपदभूषितात्॥ आक्रोशनीक्षमाणा
नां मनोयानि तदात्मता॥ २२॥ मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ता विहसुरेन्नमो॥ सुराणां महर्ष्या
यगर्गस्य च चनं यथा॥ २३॥ कंसं नागायुतप्राणं महौगजपतिं तथा॥ अवधिष्टं लीलयेव प
शूनि वमृगाधिप॥ २४॥ ताजत्रयं महासारं मनुयैरिष्टमिवे नरात्॥ वभ्रं नैकेन हस्तेन सत्ता
हमदधा गिरिं॥ २५॥ प्रजं बोधे तु कोरिष्टस्तणावर्त्तवकादयः॥ दैत्याः सुरासुरजिता हता ये
नेह लीलया॥ २६॥ श्रीशुक उवाच॥ इति संस्मृत्य संस्मृत्य नंदः कृष्णानुरक्तधीः॥ अत्युक्तं
वो भवन्नस्मीं प्रेमप्रसरविकला॥ २७॥ यशोदाकल्पमानानि पुत्रस्य चरितानि च॥ श्र

भा.प.प.
१२६

एवं त्यश्रयवासाक्षीन्नेहसुतपयोधरा॥२८॥तयोरित्यं नगवतिकृत्मेनंदयशोदयो॥वी
स्यानुगं परमं नंदमाहो धवो मुदा॥२९॥उधव उवाच॥॥युवांश्चाप्यतमो नृनंदेहिनामिह
मानदा नारायणे विजगु रौ यत्कृतामतिशदृशा॥३०॥एतौ हि विश्वस्य च बीजयो नारायणो मु
कुंदः पुरुषः प्रधानं॥अनीय भूतेषु विजक्षणस्य ज्ञानस्य चेशानंदमौ पुराणौ॥३१॥यस्मि
न जनः प्राणवियोगकाले क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धा॥निर्द्वयकर्मशायमाश्रुयाति
परंगतिं ब्रह्ममयोर्कवर्षा॥३२॥तस्मिन् भवंताव विजात्महेतौ नारायणे कारणमर्त्त
मूक्तौ॥भावं विधत्तानि तरंगं महात्मन किं वा वशिष्ठं युवयोः सुकृत्यं॥३३॥आगमिष्यत्य
राधेण कालेन ब्रजमच्युत॥प्रियं विधास्यते पित्रोर्नगवान्मातृतां पति॥३४॥इत्वाकं
संरंगमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वतां॥यदा हवः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तदा॥३५॥मा

१२६

विद्यतं महाभागोदृश्यः कृष्णमंतिको॥अंतर्दृशितं नानाभासे ज्योतिरिवैधसि॥३६॥
न त्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वास्यमानिन॥नो नमो नाधमो वापि समानस्याः समो
पिवा॥३७॥न मातानपि नातस्य न भ्रायानि सुतादयः॥नात्मीयो न परश्चापि न देहो जन्म
एव च॥३८॥न चास्य कर्मवालोके सत्सन्निभो निष्ठाकीडा यंसोपि साधूनां परित्राणाय क
ल्पते॥३९॥सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्भजते गुणान्॥क्रीडन्न नीह स्त्रियुगैः सृजत्यवति
हंत्य ज॥४०॥यथान्तरिकादृष्टान्नाम्यतीव महीयते॥चित्ते कर्त्तरितत्रात्मा कर्त्ते वा हंधि
या स्मृत॥४१॥युवयोरेव नैवायमात्मजो भगवान्हरिः॥सर्वेषां मात्मजो त्यात्मा पिता मा
ता स ईश्वरः॥४२॥दृष्टं सुतं भूतं भवद्भविष्यं त्यागुश्चरिषुर्महदल्पकंच॥विनाच्युता व
सुतं रं नवाचं स एव सर्वपरमार्थभूतः॥४३॥एवं निशासां युवतौ व्यतीतानंदस्य कृष्णानु

भा. २५.
१२७

चरस्य राजनः। गोप्यः समुत्थाय निरूप्य रापात्वा स्त्रर समभ्यर्चयिष्ये न्य मंथनः॥ ४४॥ तादी
सैर्मणिभिर्विरेजरजरविकेषडुजकंकणस्रजः। चञ्चलितं वस्तु तहारकुंडलविष्यत्कपोजा
रुणकुंकुमानना॥ ४५॥ उजायतीनामरविंदलोचनं व्रजंगनानां दिवमस्तु शतध्वनिः। दधश्च
निर्मय नरादमि श्रितो निरस्य ते येन रिशाममंगलं॥ ४६॥ भगवत्पुदिते सूर्येनं रदो दारित्र
जौ वसः॥ दृष्टारयं शातकौ भंकस्यायमिति चाब्रुवन्॥ ४७॥ अकूर आगतः किं वायः कंसस्या
पसाधकः येन नातो मधुपुंरं कृष्णः कमललोचनः॥ ४८॥ किं साधयिष्यत्यस्माभिर्ननुः प्रेत
स्य निः कृतिः॥ इति स्त्रीणां वदंतीनामुधवोगात्कृताक्रिकः॥ ४९॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे दशमस्कंधे नंदशोकापनयनं षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४९॥ श्रीशुक उवाच॥ तं वीक्ष्य
कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलंबबाहुं नेवकं जलोचनं। पीतांबरं पुष्करमालिभं नंतसत्सु

१२७

खारविंदं परिमृष्टकुंडलं॥ १॥ सुविस्मिताः कोयमपी च दर्शनः कुतश्च कस्याच्युतवेषभूष
णः॥ इति स्म सखाः परिवव्रुस्तु कास्तसु तमश्चो कपदेव ताश्रयं॥ २॥ तं प्रश्नमेवाव न ता सु
सत्कृतं सत्री उहामे सणमस्तनारिभिः॥ रहस्य ए छनु पविष्टमा सने विजाय संदेश हरं रमा
पते॥ ३॥ जानीमस्वायदुपतेः॥ पार्श्वं स्म सुपागतं तं भवेत्तु मे पितः पित्रोर्भवाद्भूमिचिकी
र्षया॥ ४॥ अन्यथा गोव्रजे तस्य रणी येन चक्ष्यहे स्नेहा तु वंधो वंधूनां मुने रपि सुदुस्त्यजः॥ ५॥
अन्येष्वर्थकृता मैत्रीयावदर्थविडंबनं। पुंभिः स्त्रीषु कृता यदत्सु मनः सिव षट्षदैः॥ ६॥
निः स्वंत्य जंति गणिका अकल्पेन पतिं प्रजा॥ अधीनि विद्या आचार्यमतिजो ह न रक्षिणं
॥ ७॥ खगा वीतफलं वृक्षं तुक्ता चातिथयो गृहं दग्धं मृगास्तयारण्यजारे शुक्लारतां स्त्रियः
॥ ८॥ इति गोप्यो हि गोविंदं गतवाक्यमानसा॥ कृष्णदूते व्रजं याते उधवेत्यक्तजौ किकाः

मा. २. ५.
१२८

॥ १७ ॥ गायं त्यः प्रियकर्माणि रुदं त्यश्च गतक्रिया । तस्य संस्मृत्य संस्मृत्य यानि कैशोरं वा त्ययो
॥ १८ ॥ काचिन्मधुक रं दृष्ट्वा ध्यायंती कृष्णसंगमां प्रियप्रस्थापितं हृतं कल्पयित्वेदमब्रवीत्
॥ १९ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ मधुपकिनवबंधो मास्यशांघ्रिसपत्माः कुचविजुलितमाजाकुंकुम
रपद्मनिर्नः बहवु मधुपतिस्तन्यानिनीनां प्रसादं यदुसदसि विडं व्यं यस्य हृतस्त्वमीदृक्
॥ २० ॥ सकृदधरे सुधांसां मोहिनां पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तन्यजेः स्मान्नमवाहक
परिचरति कथं तत्पादपदं तु यथा त्यपि बत हतचेता उन्नमश्चोकजल्यैः ॥ २१ ॥ किमि
ह बहव उं प्रेणयसित्वं यद्नामधिपतिमग्राणां मयतो नः पुराणं । विजयसखसखीनां
गीयतां तत्प्रसंगं ॥ २२ ॥ पितकुचरुजस्ते पितकल्पयंतीष्टमिष्टा ॥ २३ ॥ शिविजुविचरसायां
काः स्त्रियस्तदुगया ॥ कपटरुचिरहासन् विजं नस्ययाः स्युः । चरणरजउपासे यस्य भू

१२८

तिर्वयं का अपि चरुपणपक्षेत्युन्नमश्चोकशब्दुः ॥ २४ ॥ विसृजति शिरसि पादं वेद्यं हं चाटुका
रेरनुनयविदुषस्ते येत्यदौ तैर्मुकुंदात् सकृत्तदहं विसृष्टापत्यपत्यन्यलोकाय सजद
कृतचेताः किंतु संधेयमस्मिन् ॥ २५ ॥ मृगयुरिव कपोदं विव्यधेऽनुबधमस्त्रियमकृतवि
रूपां स्त्रीजितः कामपानां बलिमपि बलिमत्वा वेष्टयध्वा सवयस्तदलमसितसखेर्दु
स्त्यजस्तत्कथार्यः ॥ २६ ॥ यदनुचरितजीजाकण्ठीयुषविभुटसकृदहनविधूतघंघधर्मा
विनशा ॥ सपरिग्रहकुटुंबं दीनमुत्तरज्यदीना बहव इव विहंगाभिधुचयंचिरंति ॥ २७ ॥
वयमतमिव जित्यव्याहृतं अदधानाः कुलिकरुतमिवात्ता ॥ कृष्णवधो हरिणः । द
दृशुरसकृदेतन्नत्र खस्यति ॥ ब्रह्मरुज उपमंत्रिन् नैव तां मन्यवात्ता ॥ २८ ॥ प्रियस
ख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनु रूधे माननीयो सिमेग । नयसि कथमि

भा. २. ५.
१२९

हास्मान् दुस्सजं वंद्यां सर्वसततमुरसि सौम्यश्रीवधः साकमास्ते ॥ २० ॥ अपि वतमधुउ
यमिार्यपुत्रो धुनास्ते स्मरति सपितरगे हान् सौम्यवं धूंश्च गोपान् ॥ क्वचिदपि सकथानः
किं करिणां गणा ते भुजमगरुसुगंधं मूर्ध्नि धास्यत्कदा नु ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अथो ध
वो निशम्यैव कृष्णदर्शनं ज्ञात्वा सा ॥ सा त्वयन् प्रियसंदेशो गोपीरिदमभाषत ॥ २२ ॥ उधव
उवाच ॥ ॥ अहो मयं स्मृष्यामि निवेत्यो लोकप्रतिता ॥ वासुदेवे न गवतिया सामित्यपि
ते मनः ॥ २३ ॥ हानव्रततपो होमजपस्वाध्यायसंयमे ॥ श्रेयो निर्विविधैश्चान्यै कृष्णे भक्ति
र्हि साध्यते ॥ २४ ॥ न गवत्सु न मश्लोके न वती भिरनुत्तमा ॥ भक्तिः प्रवर्त्तिता हि स्या मुनीना
मपि दुर्ध्वना ॥ २५ ॥ दिष्टा पुत्रान्यतीन्द्रदेहान् स्वजना भवनानि च हित्वा वृणीत सूर्यं य
त्कृष्णस्य पुरुषं परं ॥ २६ ॥ सर्वान्मिमा वोधिकृतो न वतीति रधो सजे ॥ विरहेण महाना

१२९

गामहान्मेनुग्रहः कृतः ॥ २७ ॥ श्रयतां प्रियसंदेशो न वतीनां सुखा वहः यमारायागतो
मद्रा अहं मर्त्तरहस्करः ॥ २८ ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ ॥ न वतीनां वियोगे मे न हि सर्वान्मिमा क
चित् यथा भूतानि भूतेषु खं वाद्यमिर्जनं मही तथा हं च मनः प्राणबुधो दिव्यगुणाश्रमः
॥ २९ ॥ आत्मन्येवात्मनात्मानं मृजे हन्यनुपाजये ॥ आत्ममाया तु भावेन भूतेन्द्रियगुणा
त्मना ॥ ३० ॥ आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तो गुणान्वयः ॥ सुषुप्तिस्वस जाग्रद्विमाशिरुति
मिश्रयते ॥ ३१ ॥ ये नेंद्रियाय निध्यायेत मृषास्रसवदुत्थितः ॥ तत्रिरुध्वादिन्द्रियाणि विनि
दः प्रत्यपद्यत ॥ ३२ ॥ एतदंतः समाश्रयो योगः सांख्यं मनापिणां त्यागस्तपो दमः सत्यं स
मुद्रां ताडवापगा ॥ ३३ ॥ यत्तदहं न गवतीनां वैदूरेवर्त्ते प्रियोदशः ॥ मनसः सन्निकर्षार्थं म
दनुध्यानकाम्यया ॥ ३४ ॥ यथा दूरचरे मेष्टे मन आविश्य वर्त्तते ॥ प्राणां च न तथा चेतः सं

भा. २. पू.
१३०

निकृष्टे सगोचरो ॥ ३५ ॥ मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ता शेषवन्नियता ॥ अनुस्मरं त्यो मां नित्यम
चिरन्तामुपैष्यथा ॥ ३६ ॥ यामयाकी उता रात्र्यां वने स्मिन्नज आस्थिता ॥ अलब्ध रासाः क
ल्याण्यो मा पुर्मदीर्य चिंतया ॥ ३७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ एवं प्रीयत मादिष्ट मा कल्पं ब्रजयोषि
ता ॥ ता ऊचुरुधवं प्रीतास्तत्संदेशगतस्मृतीः ॥ ३८ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ ॥ दिष्टा हितो हतः कं सोय
दूनां सानुगे घकृत् ॥ दिष्टा सैर्लब्ध सवर्धः कुशल्या से च्युतो धुना ॥ ३९ ॥ कथं रंति वि शेषतः प्रि
यश्च पुरुयोषितां ॥ नानुबध्येत तदा कौर्विन्नमैश्चानुभाजित ॥ ४० ॥ कचिद्दाग्रजः सौम्य क
रोति पुरयोषितां ॥ प्रातिनः स्निग्ध सत्री उहा सोदारे क्षणा र्जिता ॥ ४१ ॥ अपि स्मरति नः साधोगो
विंदः प्रसुते क्वचित् ॥ गेष्टी मध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैर कथां तरे ॥ ४२ ॥ ताः किं निशाः स्मरति
या सुतदा प्रिया प्रिष्टं दाने कुमुद कंद शशांकर म्यो रे मे कृणु चरणदू पुर रास गोष्ठा मस्मा

१३०

प्रिरादित मनोत्त कथा दा चित् ॥ ४३ ॥ अप्येष्यता हदा शार्दस्त प्राः सकृत्तया शुचा ॥ संजीवयंस्तु
नोगात्रैर्यथैंद्रोवनमंबुदैः ॥ ४४ ॥ कस्मात् कृष्ण हाया निघ्रास राज्यो हवो ता हितान रेंद्र कथा
उवाच प्रीतः सर्व सुहृत् ॥ ४५ ॥ किमस्मा प्रिवर्तौ को निरन्या मिश्र महात्मन ॥ श्रीपतेरा
सकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मन ॥ ४६ ॥ परं सौख्यं हि नै रात्र्यं सैरिण्यप्याह पिंगला ॥ तज्जा
नतीनां नः कृष्णे तथाप्याशादुरत्यया ॥ ४७ ॥ कउत्स हेत संत्यक्तु सुन्नम श्लोक संविदे ॥ अ
निष्ठतो पियस्य श्रीरंगान्न च्यवते कचित् ॥ ४८ ॥ सरित् शौलव नो देशा गा वो वेणु रवाश्मे
संकर्षण सदा येन कृष्णे नाचरिताः प्रभो ॥ ४९ ॥ पुनः पुनः स्मारयंति नंद गोप सुतं वत ॥ श्री
निकेतैस्तत्पद कैर्विस्मलुं नैव शक्नुमः ॥ ५० ॥ गत्या जलित यो दार हास जी जा वलोकनैः
माध्यागिरा हत धियः कथं तद्विस्मय महे ॥ ५१ ॥ हे नाथ हेर मानाथ ब्रज नाथा न्निनाशन

मयमुधरगोविंदगोकुलंरुजिनास्मिवात् ॥ ५२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततस्ताः कृष्णसंदेहो
व्यपेतविरहचराः ॥ उधवः पूजयांचक्रुर्जात्वात्मानमधोक्षजं ॥ ५३ ॥ उवासकतिचिन्मासा
नोपीनोविनुदश्च ॥ कृष्णलीलाकथांगायनरमयामासगोकुलं ॥ ५४ ॥ यावंत्यहानि
नंदस्य ब्रजेवात्सीत्स उधवः ॥ ब्रजौकसां क्षणप्रायाण्यामन्कृष्णस्य वार्त्तया ॥ ५५ ॥ सरिद्ध
नगिरिक्षोणावः स नकुमुमिना नदुमान् ॥ कृष्णसंस्मारयन् रेमेहरिरासो ब्रजौकसां
॥ ५६ ॥ रष्ट्रैवमादिगोपीनां कृष्णवेशात्मविक्रवं ॥ उधवः परमप्रीतस्तानमस्यन्निदं ज
गौ ॥ ५७ ॥ एताः परंतनुभृतोभुविगोपवध्वो गोविंद एवमखिलात्मनिरूतभावाः ॥ वां
छंतियद्भवन्निपोमुनयोवयंच किं ब्रह्मजन्मभिरनंतकथारमस्य ॥ ५८ ॥ किमाः स्त्रियोव
नचरीर्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क्वचैष परमात्मनिरूतभावः ॥ नन्वीश्वरोभुजतोविदुषो

पिस्वाक्षात् श्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥ ५९ ॥ नायं श्रियो गतनितांतरनेः प्र
सादः स्वयोषितानलिनगंधरुचांकुतो न्याः ॥ रासोत्सवेः स्युजहं उगहीतकं वलया ॥
शिषां यउदगाद्रजवस्त्रवीना ॥ ६० ॥ आसामहोचरणरेणुजुषामहं स्यां वंरावने किमपि
गुल्मजतौषधीनां यादुस्यजं स्वजनमार्यपथैच हित्वा भैजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिर्निविम
ग्नाः ॥ ६१ ॥ यावैश्रियास्वितमजादिमिश्रसकामैर्योगैश्चरैरपि यदात्मनिरासगोष्ठाः ॥ कृ
ष्णस्य तद्गवतश्चरणारविंदं न्यस्तं सनेषु विजहुः परिरभ्यतापं ॥ ६२ ॥ वंदे नंदं ब्रजस्त्रीणां
पादरेणुमनीक्षराः ॥ यासां हरिकथो गीतं पुनाति भुवनत्रयं ॥ ६३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ गोपी
रनुजाप्ययशोदानंदमेव च ॥ गोपानामंभदाशादेयास्यन्नारुरुहैरथं ॥ ६४ ॥ तन्निर्गतिं समासा
द्यनानोपायनपाणया ॥ नंदारयो नुरागेण प्रावोचत्र श्रुजोचना ॥ ६५ ॥ मनसोदत्तयोनः स्युः

भा. २. २.
१३२

कृष्णपादांबुजाश्रया वाचोभिधायिनीनाम्नांकायसत्त्वकणादिषु ॥ ६६ ॥ कर्मभिन्नाभ्यमा
णानांयत्रकापीश्वरेष्ठया मंगलाचरितैर्हर्नैरतिर्नः कृष्णश्चरे ॥ ६७ ॥ एवंसभाजितोगोपैः
कृष्णभक्तानराधिपा ॥ उधवः पुनरागच्छन्मयुरं कृष्णपालिता ॥ ६८ ॥ कृष्णायप्रणिपत्याह
नक्तुदेकं ब्रजौक ॥ वासुदेवायरागायराजेचोपायनान्यदात् ॥ ६९ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणे
दशमस्कंधे उधवप्रतियानेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अयविताय
भगवान्सर्वत्रासर्वदृशनि ॥ सैरंध्याः कामतसायाः प्रियमिच्छन्गहंययौ ॥ १ ॥ महाहोपिस्क
रैरहं कामोपायोपवृंहितं ॥ सुक्तादाप्रपताकानिर्वितानशयनादिभिः धूपैः सुरभिर्निदीपैः
गांधैरयिमंडितं ॥ २ ॥ गृहंतमायांतमवेश्यशासनात्सद्यः समुत्थायहिजातसंभ्रमा ॥ ययो
पसंगम्यसखी प्रिरच्युतंसभाजयाप्रासमदासनादिभिः ॥ ३ ॥ तयोधवः साधुतयाप्रिष्टजि

१३२

तोन्मयीदुर्दुर्गामिनिमृश्यचासनं ॥ कृष्णोपित्तरंशियनंमहाधनंविवेशलोकाचरितान्य
नुव्रत ॥ ४ ॥ सामज्जनालेपदुकूलनृषणस्रगोधतांबूलसुधासवादिति ॥ प्रसाधितात्मो
पससारमाधवंसत्रीडलात्तास्मितविभ्रमेक्षितैः ॥ ५ ॥ आहूयकांतांनवसंगमद्वियावि
शंकितांकंकणनृषितेकरैः ॥ प्रणम्यशय्यामधिवेश्यरागमयारेमेनुलेपार्पणपुरणलेशया
॥ ६ ॥ स्नानंगतप्रकुचयोरुरसस्तया श्लोर्जिघ्रंत्यनंतचरणेनरुजोमृजंता ॥ रोभ्यंस्तिनां
तरगतंपरिरम्यकांतमानंदमृत्तिमज्जहारतिदीर्घतापं ॥ ७ ॥ सैवंकैवल्यनाथंतेप्राप्य
दुःप्रापमाश्वरं ॥ अंगरागाप्यणेनाहोदुर्भगेदमयाचत ॥ ८ ॥ सहोष्यतामिहप्रेष्टदिनानिकति
चिन्मया रमस्वनेत्सहेत्यकुंसंगंतंबुरुहेश्मणा ॥ ९ ॥ तस्यैकामवरंदत्वामानयित्वाचमान
दा ॥ सहोदवेनसर्वेशः स्वधामागमदर्वित ॥ १० ॥ दुर्गराधंसमाराधयिषुंसर्वेश्वरेभ्य

रं॥ यो वृणा ते मनो ग्राह्यमसत्वात्कुमनीव्यसौ॥ १॥ अक्रूरमवनं कृष्णः सह रामो धवः प्रभुः
 किं विद्वि काषयि न प्रागादक्रूरप्रियकाम्यया॥ २॥ सतान्नरवरप्रेषानारादीक्ष्यसंबांधवा
 न॥ प्रत्युत्थाय प्रमुदितः परिधज्यामिनेद्यचा॥ ३॥ ननामकृष्णं रामं च सतैरप्यन्निवारितः
 पूजया मासविधिवत्कृतासनवरिग्रहान्॥ ४॥ पादावने जनी रापोधारयन्नशिरसान्
 पा॥ अर्हणेनां वरैर्द्विगंधस्तगर्भघणो नमै॥ ५॥ अर्चयित्वा शिरसानम्य पादावंकग
 तौ मज्जनं प्रश्रयावनतो क्रूरः कृष्णं भावभाषता॥ ६॥ दिष्टाया पोहतः कंसः सानुगो वामि
 दंकुते॥ नवध्यामुधतंकुच्छादुरं ताञ्च समेधितं॥ ७॥ युवां प्रधानपुरुषौ जगधेतृजगन्म
 यौ॥ नवध्यानविना किंचित्परमस्ति न चापरं॥ आत्मसृष्टिर्दं विश्वमन्वाविश्य स्वशक्ति
 मि॥ ईयते बहुधा ब्रह्मन् श्रुतप्रत्यक्षगोचरं॥ ८॥ यथा हि नृतेषु चराचरेषु मत्प्रादयो

योनिषु भांति नाना॥ एवं भवान् केवज आत्मयो निष्ठात्मात्मतंत्रो बहुधा विभाति॥ ९॥ स
 जस्यैषां तुं पसिपासि विष्णु रजस्तमः सत्वगुणैः स्वशक्तिभिः॥ नवध्रुवैस्तुल्यकर्मभिर्वा
 तानात्मनस्ते कचबंधहेतुः॥ १०॥ देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वाद्भवो न साक्षात्प्रिदात्मनः स्यात्
 अतो न बंधस्तवनैव मोक्षः स्यातां निकायस्तथिनोऽविवेकः॥ ११॥ त्वयोदितोयं जगतो हिता
 ययदायरावेदपथः पुराणा॥ बाधेत पाखंडपथैरसद्भिस्तदा भवान् सत्वगुणं विभर्ति॥ १२॥
 सत्त्वं प्रमोद्य वसुदेव गृहेऽवतीर्णः स्वांशेन भारमपनेतुमिहासि नृमे॥ अक्षौहिणी शतव
 धेन सुरेतराणां गताममुष्यचकुलस्य यत्रो वितन्वत्॥ १३॥ अद्यैशानो वसतयः खड्ग
 रिता गायः सर्वदेवपितृ नृतनदेवमूर्तिः॥ यथा दशैव सलिले त्रिजगत्पुनाति सत्त्वं जग
 दुरधो भजयाः प्रविष्टः॥ १४॥ कः पठितस्त्वदपरं शरणं समीयात्तु प्रियादत गिरः सुह

दः सुकृतज्ञात् सर्वान्तराति सुहृदो भजतो निकामानात्मानमप्युपचयापचयौ नयस्य
 ॥२६॥ दिष्टाजनाहं न नवानिह नः प्रतीतो योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरैरौ ॥ छिं ध्याशुनः
 सुतकञ्जत्र धनासगे हृदेहादिमोहरशानां नवदीपमाया ॥२७॥ इत्यर्चितः संस्तुतश्च न के
 न भगवान्हरिः ॥ अकूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव ॥२८॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तं
 नो गुरुः पितर्यश्च श्राद्धो बंधुश्च नित्यदा वयंतुरस्याः पोष्याश्च अनुकंप्याः प्रजाहि व ॥
 ॥२९॥ नवविधामहाभागाः निषेया अहं सत्तमाः श्रेयस्कामैर्न विनित्यं देवाः स्वायं नि साध
 वः ॥३०॥ न त्वमप्यानितीर्यानि न देवा मृडिना मया ॥ तेषु नंत्युसकालेन दर्शनादेव साधवः
 ॥३१॥ स भवान् सुहृदो वै नः श्रेयान् श्रेयश्चिकीर्षया ॥ जिज्ञासार्थं पांडवानां गच्छ स्वर्गजसा
 क्यं ॥३२॥ पितर्युपरते वाजाः सह मात्रा सुदुःखिताः आनीताः स्वपुरं गता वसंत इति शु

श्रुमा ॥३३॥ तेषु राजां विकापुत्रो भ्रातृपुत्रो भ्रातृपुत्रेषु हीनधीः समो न वर्तते नंतुः पुत्रवश
 गोधृक् ॥३४॥ गच्छ जमीहितं न मधुना साध्वसाधुवा विज्ञायत विधास्यामो यथाशंसुहृदो भ
 वेत् ॥३५॥ इत्यकूरं समादिश्य भगवान्हरिरीश्वरः संकर्षणो धवाभ्यां च ततः स नवनययौ
 ॥३६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अकूरगृहगमनं अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः
 ॥३७॥ श्रीशुक उवाच ॥ स गत्वा हास्तिनपुरं पौरवेन्द्रयशो कितं ॥ ददर्श तत्रां विकां यं समा
 यं विदुरं पृथां ॥३८॥ सह पुत्रं च बहूकं नारदाजसगौतमं कर्णं सुयोधनं द्रौणिपांडवान् सुह
 र्दो पुरातनं ॥ यथा बहुपसंगम्य बंधुभिर्गणैर्दिना सुतः ॥ संहरत्तेः सुहृद्वानां स्वयं चाष्टद
 व्ययं ॥३९॥ उवास कतिचिन्मासादरातो वृत्तविविक्तया दुःप्रजस्यात्यसारस्य खलुंदा उ
 वर्त्तिना ॥४०॥ तेजोजोबलं वार्यं प्रश्रयादींश्च स भुण्क्त ॥ प्रजादुरागपापेषु न सह निश्चि

भा. द. पू.
१३५

कार्ष्णितां ॥ ५ ॥ कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यजिरानाद्यपेशजं ॥ आचख्यो सर्वमेवास्मै एषा विदुर एव च
॥ ६ ॥ एषा तु भ्रातरं प्रासमक्र रमुपसृत्य तं ॥ उवाच जन्मनि जयं स्मरं त्य श्रुकलेक्षणा ॥ ७ ॥ अ
पि स्मरति नः सौम्यपि तरो भ्रातरश्च मे ॥ न गिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ॥ ८ ॥ आ
त्रेयो भगवान् कृष्णः शरणो भक्तवत्सलः ॥ पितृघ्ने यान् स्मरति रामश्चावुरुदेक्षणा ॥ ९ ॥
स पत्न्यमध्ये शोचंती वृकाणां हरिणीमिव ॥ सांत्वयिष्यति मां वाकैः पितृहानां श्रवाजका
न ॥ १० ॥ कृष्णकृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन प्रपन्नां पाद्विगोविंदशि श्रुतिश्चावसीद
ता ॥ ११ ॥ नान्यन्न वपदां भोजात्पश्यामि शरणं नृणां ॥ विभ्यंतां मृत्युसंसारदश्वरस्यापवर्णि
कात् ॥ १२ ॥ नमः कृष्णाय शुभाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ योगेश्वराय योगयत्नामहं शरणं
गता ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं तु स्मृत्यस्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरं प्रारुदत्तदुःखि

१३५

ताराजन्मवतां प्रपितामहा ॥ १४ ॥ समदुःखसुरवो कूरो विदुरश्च महायशो ॥ सांत्वयामास
तुः कुंतो तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः ॥ १५ ॥ यास्य नराजानमभ्येत्य विषमं पुत्रजालसं ॥ अवदत्तु
हृदां मध्ये बंधुभिः सौहृदोदितं ॥ १६ ॥ अक्रूर उवाच ॥ नो नो वै चित्रवीर्यत्वं कुरूणां कीर्ति
वर्धनं भ्रातृपुत्रतेषां शवधुना मनमास्थितं ॥ १७ ॥ धर्मेण पालयन्नुवं प्रजाः शीजे नरं ज
यन् वत्समानः समः स्तेषु श्रेयः कार्त्तिमिवाप्स्यसि ॥ १८ ॥ अन्यथा त्वाचरन्त्रोके गृहीतो वा
स्यसेतम ॥ तस्मात्समत्वे वत्सस्वपांडवे घातमजेषु च ॥ १९ ॥ नेह चात्यंतसंवासः कर्हि वि
केनचित्सह राजन्त्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः ॥ २० ॥ एकः प्रसूयते जंतुरेक ए
व प्रजायते ॥ एको दुष्टं के सुकृतमेक एव च दुःकृतं ॥ २१ ॥ अधर्मोऽपि चितं विनो हं त्यन्येभ्य
मेधसा ॥ संभोजनीया पदे शौर्जलानी वज्रौकसः ॥ २२ ॥ पुष्पाति यानधर्मेण सखुधा

भा.र.पु.
१३६

तमपंडितं॥ ते कृतार्थं प्रहिरवन्ति प्राणारायः सुतादयः॥ २३॥ स्वयं किंचिषमादाय तैस्त्यको
नार्थको विदेः॥ असि धाथे विशात्यं धंस धर्मविमुखस्तमः॥ २४॥ तस्माच्चोकमिमं रा
जन्स प्रमायामनोरथं वीक्ष्याय म्यात्मनात्मानं समः शांतो भवप्रभो॥ २५॥ धतराष्ट्र उ
वाच॥ यथा वदति कल्याणो वाचं दानपते भवान्॥ तथानयानत ध्यामि मर्त्यः प्राप्य य
था मृतं॥ २६॥ तथापि सन्तता सौम्य हृदि न स्थीयते च जे पुत्रानुरागविषमे विद्युत्सौ दामिनी
मथा॥ २७॥ ईश्वरस्य विधिं को नु विधुनोत्यन्यथा पुमात्॥ भूमेर्नारिव ताराय यो वती लो
यदोः कुले॥ २८॥ यो दुर्विभ्रं पिश्यामि निजमायये दं सृष्ट्वा गुणाच्चि न जते तदन् प्रविष्टः
तस्मै नमो दुरवबोधविहारतंत्रसंसारचक्रगतये परमेश्वराय॥ २९॥ श्रीशुक उवाच
इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं सयादवः॥ सुहृद्भिः समवुत्तातः पुनर्यदुपुरा मगात्॥ ३०॥

१३६

शशंस राम कृष्णान् धतराष्ट्रविचेष्टितं॥ पांडवान् प्रतिकौरव्ययदर्थं प्रेषितः स्वयंः
॥ ३१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अक्रूरपुनरागमनं नाम एकोनपञ्चा
शत्तमोऽध्यायः॥ ४९॥ ॥ श्रीरक्त ॥ श्रीकल्याणमस्तु ॥ श्रीशुभं नवतु ॥

भा.र.स.
१३७

सम
१३७

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ श्री शुक उवाच ॥ अस्ति प्राप्तिश्चकं सस्य महिष्यो नर तर्षन मते नर्त्तरि दुःखार्त्ते
स्थितुः समपितुर्गृहान् ॥ १ ॥ पित्रे मगधराजाय जरा संधाय दुःखिते ॥ वेदयांचक्रतुः सर्वमात्मवेधव्य
कारणं ॥ २ ॥ सतदप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृपः ॥ अयादवीं मही कर्तुं चक्रे परममुद्य
मं ॥ ३ ॥ अक्षौहिणी निर्विशत्या तिसृभिश्चापि संवृत ॥ यदुराजधानी मयुरां न्यरुणत्सर्वतो
दिशं ॥ ४ ॥ निरीक्ष्य तद्वलं कृष्ण उद्वेजमिव सागरं ॥ खड्गं तेन संरुद्धं स्वजनं च नया कुलं
॥ ५ ॥ चिंतयामास मगवान् हरिः कारणमावुषः ॥ तद्देशं कालानुरूपं स्वावतारप्रयो
जनम् ॥ ६ ॥ हनिष्यामि बलं त्वत्तु विभारं समाहितं ॥ मागधेन समानीतं वंश्यातां स
र्वभूतजं ॥ ७ ॥ अक्षौहिणीभिः संख्यातं नराश्वरथकुंजरैः ॥ मागधस्तु न हंतव्यो भूयः क
र्त्तव्यो दीपमम् ॥ ८ ॥ एतदर्थो विभारो हि नृभारहरणाय मे ॥ संरक्षणाय साधूनां कृतो न्ये

षां वधाय च ॥ ९ ॥ अन्योपि धर्मरक्षायै देहः संन्नियते मया ॥ विरमायाप्यधर्मस्य काले प्रभव
तः क्वचित् ॥ १० ॥ एवं आयति गोविंद आकाशात्सूर्यवच्चैसौ ॥ एषा बुधस्थितौ सद्यः सप्ततौ सप
रिद्धौ ॥ ११ ॥ आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदुच्यते ॥ दृष्टानि तदृषी केशः संकर्षण
मथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्यार्थं व्यसनं प्राप्तं यद्गुणं त्वावतां प्रभो ॥ एष ते रथ आयातो दयितान्या
युधानि च ॥ १३ ॥ यानमास्था यजत्येतद्य सनात्स्वान् समुद्धर ॥ एतदर्थं हि नो जन्मसाधूनामी
शशर्मकित् ॥ १४ ॥ त्रयोविंशत्यनीकारं नृमेनारिमया कुरु ॥ एवं संमंत्र्य दाशाहौ दंशितौ
रथिनौ पुरात् ॥ १५ ॥ निर्जग्मतुः स्वायुधादौ बलेनाप्ययसावतौ ॥ संखंदधौ विनिर्गत्य ह
रिदं कसारयिः ॥ १६ ॥ न तो नृत्यरसे न्यानां हरि विना सवेपथुः ॥ सावादमागधो वीक्ष्य हे कृष्ण
पुरुषाधम ॥ १७ ॥ न त्वया योधुमिच्छामि बाजेनैकेन जजया ॥ एतेन हित्व यामंदनयोत्स्ये याहि

बंधुहन्त्र ॥ १८ ॥ चरमयदिश्रवायुधसधैर्यसुहृद् ॥ हित्वा वाम उरैः छिन्नं देहं स्वर्गाहिमांजहि ॥ १९ ॥ श्रीम
 गवानुवाच ॥ ॥ न वै शराविकल्पं ते दशयिं त्येव पौ सधं ॥ मण्डू मोवचो राजन्नातुरस्य सुहृदं सर्वतः
 ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ जरासुतस्तावन्निस्त्यमाधवौ महावज्रौ येन वजीयसा वृणोत् ॥ ससैन्य
 यानध्वजवाजिसारथासूर्यानिजौ वायुरिवान्नरेण्यनि ॥ २१ ॥ सुपर्णतालध्वजचिन्हितौ रथाव
 लक्षयंत्यौ हरिरामयोर्मधौ ॥ स्त्रियः पुरा दृष्टकहर्ष्यगोचरं समाश्रिताः संसुमुदुःखचार्हिनाः
 ॥ २२ ॥ हरिः परानीकपयोमुखां मुदुःखिनी मुखवात्सुचणवर्षपीडितं ॥ ससैन्यमाजीक्य सुरासु
 राच्चितं व्यस्फूर्जयच्छार्द्रशरसनोत्तमं ॥ २३ ॥ गह्वनिषंगादयसंदधच्छरान् विरुष्य मुंचञ्चर
 शितबाणपूगान् ॥ निघ्नन् रथान् कुंजरवाजिपत्नीन् त्रिरंतरं यद्वदजातचक्रम् ॥ २४ ॥ निर्वि
 न्नकुंभाः करिणो निपेतुरकैः नेकशोभाः शरवक्त्रकंधराः ॥ रथाहताश्च ध्वजस्तनायकाः

पदातयश्छिन्ननुजोरुकंधराः ॥ २५ ॥ संछिद्यमानविषदेन वाजिनामंगप्रस्ताः शतशोऽस्र
 गापगाः ॥ भुजादयः प्रसूषशीर्षकछपाहतविषघ्नीपहयग्रहाकुजाः ॥ २६ ॥ करोरुमीनानरके
 शशौवजाधनुस्तरंगायुधउत्संकुजाः ॥ अछूरिकावर्त्तनयानकामहामणिप्रवेकाभरणा
 रमशर्कराः ॥ २७ ॥ प्रवर्त्तितामीरुनयावहामधेमनस्विनां हर्षकरीः परस्परं ॥ विनिघ्नतारा
 न्सुसजेन दुर्महात्संकर्षणीनापरिमेयतेजसा ॥ २८ ॥ बलंतदंगार्णवदुर्गजैरवंदुरंतपारं
 मगधेंद्रपालितं ॥ सयंप्रणीतं वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परं ॥ २९ ॥ स्थिसु
 द्रवांतं च वनत्रयस्य यः समीहते नंतगुणः स्वजीलय ॥ न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्त
 थापिमन्त्रानुविधस्य वर्ण्यते ॥ ३० ॥ जग्राह विरघं रामो जरासंधं महावज्रः ॥ हतानीकाव
 शिष्टासुं सिंहो गजमिवौजसा ॥ ३१ ॥ बध्यमानं हतारतिपाशौ वरुणमातुषैः ॥ वारयामा

सगोविंदस्तेनकार्यचिकीर्षया ॥३२॥ समुक्तो लोकां नाथा म्यां ब्राह्मि तो वीर संमतः ॥ तपसे कृतं
 तसं कृत्यो वारितः पथिराजमिः ॥३३॥ वाक्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्राकृतैरपि ॥ स्वकर्मबन्ध
 धप्राप्तो यं यदुनिस्ते परमवः ॥३४॥ हतेषु सर्वानीकेषु नृपो बार्हस्पत्यसदः ॥ उपेक्षितो न ग
 वताम गधान् दुर्मनाययौ ॥३५॥ सुकुंदोऽप्यसतवजो निस्तीर्णरिव जालवः ॥ विकीर्यमाणः
 कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ॥३६॥ मायुरैरुपसंगम्य विज्वरैर्मुदितात्मभिः ॥ उपगीयमानवि
 जयः सूतमागधवंदिनिः ॥३७॥ त्र्यंबकं दुर्जयो नेदुर्नेरी त्थर्षिणे केशः ॥ घोरान् वेणुमदंगा
 निपुणं प्रविशति प्रभो ॥३८॥ सिक्तमागं हृष्टजनां पताका निरलंकृतं ॥ निघुंशं ब्रह्मघोषेण
 कौतुकावधूतोरणं ॥३९॥ निचीयमानो नारा निर्मल्यदध्यक्षतां कुरैः ॥ निरीक्ष्यमाणः सस्त्रे
 हं प्राप्युत्कलितजोचनैः ॥४०॥ आयोधनगतं विजयमनंतं वीर नृपणं ॥ यदुराजा यतस्य

वमाहृतं प्रादिशस्त्रभुः ॥४१॥ एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणी बलः ॥ युयुधे मागधो राजा
 यदुभिः कृष्णपालितैः ॥४२॥ असि एवं स्तब्धजं सर्वं दृश्यः कृष्णतेजसा ॥ हतेषु स्वेघनीकेषु त्व
 क्षेमात्परिभिर्नृपः ॥४३॥ अष्टादशमसंश्रामे आगमि नितदंतरा ॥ नारदप्रेषितो वीरो यवनः
 प्रत्यदृश्यत ॥४४॥ सुरोधमयुरामेत्यतिस्मिन्नेर्षु कोरिभिः ॥ नृजेर्केचा प्रतिघ्नो दृष्टीन्
 श्रुत्वा त्वसंमितान् ॥४५॥ तं दृष्ट्वा चिंतयत् कृष्णः संकर्षणसहायवान् ॥ अहो यदूनां वजिनं
 प्राप्तं ह्युनयतो महत् ॥४६॥ यवनो यं निबंधे स्मानद्यता वनमहाबलः ॥ मागधोऽप्यद्यवाश्वो वा
 श्वो वा परश्वो वा गमिष्यति ॥४७॥ आवयोर्युधं तोरस्य यद्यागं ताजरा सुतः ॥ बंधून् च धिष्य
 त्ययवानेष्यते स्वपुत्रं वजी ॥४८॥ तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपरदुर्गमं ॥ तत्र तातो न समा
 धाय यवनं घातयामहे ॥४९॥ इति संमंजसमगवान् दुर्गं द्वादशयोजनं ॥ अंतः समुद्रे नगरं

कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥ ५० ॥ दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैः पुराणैः ॥ अथा चत्वरवीथी नि
 र्गथा वास्तुविनिर्मितं ॥ ५१ ॥ सुरदुमल तोद्या न विचित्रोपवनाचितम् ॥ हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिः
 स्फारिकाट्टाजगोपुरैः ॥ ५२ ॥ राजतारकुटैः कोरैर्हेमकुम्भैरजंकृतैः रत्नकटैर्गहैर्हेमैर्महामर
 कतस्य जैः ॥ ५३ ॥ वास्तोष्पतीनां च गहैर्वज्रनीमिश्च निर्मितं ॥ चालुर्वर्ण्यजनाकीर्णयदुदेवग
 होत्त्रसत् ॥ ५४ ॥ सुधर्मपारिजातं च सहेंद्रः प्राहिणोदरे ॥ यत्र चावस्थितो मन्त्रो मित्रध
 र्मेन युज्यते ॥ ५५ ॥ त्रयामैककलान्तरुणो हयान् शुक्लान् मनोजवान् ॥ अशौनिधिपतिः को
 शान् लोकपालो निजो दयात् ॥ ५६ ॥ यद्यद्गवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिधये ॥ सर्वं प्रत्यर्प
 यामासुर्हरौ नमिगते नृप ॥ ५७ ॥ तत्र योगप्रभावेन नीत्वा सर्वजनं हरिः ॥ प्रजापालेन
 रामेण कृष्णः सपुत्रमंत्रितः ॥ ५८ ॥ निर्जगाम पुरद्वारं त्यग्रमाजी निरयुधः ॥ पञ्चाप

अपलाशाम्प्राजगाम बहुयोजनं ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे श्रीदशमस्कंधे दुर्गनि
 वेशनं नाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तं विजोक्त्य विनिःक्रान्तमुज्जिह्वान
 मिवोरुपं ॥ दर्शनीयतमं श्यामं पीतकोशेयवाससं ॥ १ ॥ श्रीवत्सवत्ससं प्राजकोत्सुभा मुक्त
 कंधरं ॥ अष्टद्विचतुर्बहिर्नवकंजारुणेश्वरं ॥ २ ॥ नित्यप्रसुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुविस्मि
 तं ॥ मुखारविंदं विभ्राणं स्फुरन्मकरकुंडलं ॥ ३ ॥ वासुदेवो ह्ययमिति पुमान् श्रीवत्सजंघ
 नः ॥ चतुर्भुजो रविंदाक्षो वनमात्यति सुंदरः ॥ ४ ॥ तस्यै नरिदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति नि
 रयुधश्च जन्यश्चापो तस्येनेन निरयुधः ॥ ५ ॥ इति निश्चित्य यवनः प्राप्रवंतं पराश्रुवं ॥ अन्व
 पावजिघृक्षुस्तदुपमपि योगिनां ॥ ६ ॥ हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिर्लसपदेपदे ॥ मातो दर्श
 ता हरं यवने शोचिकं हरं ॥ ७ ॥ पलायनं यदुकुले जातस्य तवनोचितं ॥ इति क्षिपन्न दुर्गतो नैनं

भा० २०३ प्रापाहताशुभः ॥ एवं सिप्रोपि न गवान् प्राविशति रिकंदरं ॥ सोपि प्रविष्टस्तत्रान्यथापानंदह
 ५ शेनरं ॥ न च सौहृदमानीयते ते मामिह साधुवत् ॥ इति मत्वा च्युतं मृदु स्तं पदा समता उयत्
 ॥ १७ ॥ स उत्थाय चिरं सुप्रः शनैरुन्मील्य लोचने ॥ दिशो वि लोक यन्या र्धे तम द्राक्षीदवल्लितं ॥ १८ ॥
 स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टि पातेन नारत देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणतः ॥ १९ ॥ राजो
 वाच ॥ कीनामसमुमान् ब्रह्म कस्य किं दीर्य एव च ॥ कस्मा रुहंगतः शिरेः किं ते जोयव नार्ह
 नः ॥ २० ॥ एक उवाच ॥ सरस्वा कुरु जेनातो मां धातु तनयो महा न् ॥ मुचकुंद इति स्यातो ब्राह्मणः
 सत्य संगरः ॥ २१ ॥ स याचितः सुरगणै रीन्द्राद्यै रत्न रक्षणैः ॥ असुरै र्यः परित्रसे स्तद्रक्षां सो करे द्वि
 रं ॥ २२ ॥ न ब्रूयादुहंते स्वः पाजं मुचकुंद मया ब्रुवन् ॥ राजन् विरमतां कृष्ण प्रवान्नः परिपाजनात्
 ॥ २३ ॥ नर लोकं परित्यज्य गज्यं निहत कंठकं ॥ अस्माद् पाजयतो वीर कामास्ते सर्व उक्ताः ॥ २४ ॥

सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयो मात्य मंत्रिणः ॥ प्रजाश्चतुर्लोकानां धुना संतिका जिताः
 ॥ २५ ॥ काजो वलीयान् बलिनां न गवानीं श्वरे व्ययः ॥ प्रजाः काजयते क्रीडन् पशु पाजो य
 था पशून् ॥ २६ ॥ वरं वृणीष्व न प्रतेरुते कैवल्य मय नः ॥ एक एवेश्वरस्तस्य न गवान् विष्णु
 रव्ययः ॥ २७ ॥ एवमुक्तः सर्वे देवान निवंद्य महा यशः ॥ अशपिष्टु हा वि शे निद्रया देव दत्त
 या ॥ २८ ॥ स्वापयंतं यस्तु मध्ये बोधयेन्नामचेतनः ॥ स त्वया दृष्टमात्रस्तु भस्मी भवतु तत्क्षण
 तः ॥ २९ ॥ यवने भस्मसात्नीते न गवान् सात्वत र्षभः ॥ आत्मानं दर्शयामास मुचकुंदा यधी
 मते ॥ ३० ॥ समा लोक य न रपा मं पीत कौशेय वास सं ॥ श्रीवत्स वक्ष सं न्ना जलैस्तु तेन वि
 रजितं ॥ ३१ ॥ चतुर्भुजं रेचमानं वैजयं त्या च माजया ॥ चारु प्रसन्न वदनं स्फुरन्मकर कुंडलं ॥ ३२ ॥
 प्रेक्षणीयं न लोक स्पसानु रगस्मि ते क्षणं ॥ अपी च वय सं मत्त मर्गे द्रो दार विक्रमं ॥ ३३ ॥

भा० २०३०
६

यष्टिष्ठन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः। प्रांकितः शनकैराजा दुर्धर्षमिव तेजसा ॥ १७ ॥ मुचुकुंद उवा
च ॥ ॥ कोनवानिह संप्राप्तो विप्रिने गिरिगह्वरे ॥ पञ्चापप्रपञ्चाशाभ्यां विचरस्युरुकंदके ॥ १८ ॥ किं
स्विन्ने जस्विनां तेजो न गवान्वा विभावसु ॥ सूर्यः सोमो महेंद्रो बालो कपालो परोपि वा ॥ १९ ॥ मन्ये
त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभ ॥ यद्वा धसे गुहाध्वानं प्रदीपः प्रभया यथा ॥ २० ॥ अश्वत्थाम
मत्नीकमस्माकं नरपुंगव ॥ सृजन्मकर्मगोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ॥ २१ ॥ वयं तु पुरुष व्या
घ्रेश्वाकाः सत्रबंधवः ॥ मुचुकुंद इति प्रोक्तो यौवनाश्चात्मजः प्रभो ॥ २२ ॥ चिरप्रजागरां
तो निद्रयोपहतेंद्रियः ॥ शये स्मिन् विजने कामं केनाप्युत्थापितो धुना ॥ २३ ॥ सोऽपि न स्मीकृतो
नूनमात्मीयेनैव पाप्मना ॥ अनंतरं भवान् श्रीमास्त्रसितो मित्रशतनः ॥ २४ ॥ तेजसातिवि
षयीण भरिद्रुं न शकुमः ॥ हतौ जसो महाभाग माननीयो सिदेहि नां ॥ २५ ॥ एवं संजायितो रा

ज्ञानगवान् नूनमावनः प्रत्याह प्रहसन्वाण्यामेघनादगतीरया ॥ २६ ॥ श्रीमगवानुवाच
॥ जन्मकर्मणि धानानि संति मे गसहस्रशः ॥ न शक्यं तेनु संख्यातुमनंतत्वात्मयापि हि ॥ २७ ॥
क्वचिद्राजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ॥ गुणकर्मणि धानानि मे जन्मानि कर्हिचित् ॥
॥ २८ ॥ काजत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ॥ अनुक्रमं तो नैवांतं गच्छंति परमर्षयः ॥ २९ ॥
तथाप्यद्यतनान्यंगशृणुष्व गदतो मम ॥ वितापितो विरिंचे न पुरा हं धर्मप्रये ॥ ३० ॥ मेर्जा
रायमाणानामसुराणां सयाय च ॥ ३१ ॥ प्रवतीर्ण्य दुकुले गृह आनकदुंदुभेः ॥ वदंति
वासुदेवेति वसुदेवे सुतं हि मां ॥ ३२ ॥ काजनेमि हतः कंसः प्रलंबाद्याश्च स द्विषः ॥ अयं च
यवनो दग्धो राजंस्तेति गमचक्षुषा ॥ ३३ ॥ सो दंतवानुग्रहार्थं गुहाय गुहामेतामुपागतः ॥ प्रा
र्षितः प्रचुरं सर्वं त्वया हं नक्तवः सजः ॥ ३४ ॥ वरान् रूपांश्च राजर्षेः सर्वान् कामान् ददामि ते

मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न न्योर्हति शोचितं ॥४४॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तं संप्रणम्या ह मु
चकुंदो मुदान्वितः ॥ तावानाशयणं देवं गगर्गं वाक्यमनुस्मरन् ॥४५॥ मुचकुंद उवाच ॥ वि
मोहितोऽयं जन ईशमायया त्वदीयया त्वान्न न जत्यनर्थकः ॥ सुखाय दुःखप्रभवेषु सक्त
ते गह्वेषु योषितु रूषश्च वंचितः ॥४६॥ लब्ध्वा जनो दुर्धर्तमत्र मानुषं कथंचिदव्यंगमय
त्नतो न घातारविंदं न न जत्यसन्मतिर्गहंधकूपे पतितो यथा पशुः ॥४७॥ ममैष का
लो जितनिष्कजोगतौ रण्यश्रियो न्न घमदस्य रूपतैः ॥ मन्मत्तिबुधेः सुतदारको शत्रु
घासकमानस्य दुरंतचिंतया ॥४८॥ कलेवरेः स्मिन् घटकुशसंनिभे निरुदमानो नरदेव
इत्य ईहं ॥ वृत्तोरथे नाश्वपदात्यनी कपैर्गां पिप्यं तं स्वागणयन् सुदुर्महः ॥४९॥ मम न्न मुञ्चै
रितिकृत्य चिंतया प्रवृद्धलोभं विषयेषु जालैः संस्त्वमप्रमत्तः सह सा निपद्यसे दुह्रे नि

हानो हिरिवाखुमंतकः ॥५०॥ पुरारथैर्हं मपरिक्तैश्चरन्मतंगजैर्वा निरदेव संसितः ॥ स
एव कालेन दुरत्ययेन ते कलेवरे विरक्तमिन्नस्म संसितः ॥५१॥ निर्जित्यदिक्रम नूतवि
ग्रहो वरासनस्यः समराजवंदितः ॥ गह्वेषु मेघुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामगः पूरुष ईशानी
यते ॥५२॥ करोति कर्माणि तपस्तु निष्ठितो निवृत्तनोगस्तदपेक्षया ददत् ॥ पुनश्च भूयेयम
हं स्वराडिति प्रवृद्धतपो निमुखाय कल्पते ॥५३॥ न वापवर्गे न्न मतो यदा जवेक्तनस्य तर्था
च्युतसत्समागमः ॥ सत्संगमो यदिति देव सक्तो परावरे शेत्वा यि जायते मतिः ॥५४॥ मन्ये म
मानुग्रह ईशते क्तो रण्यत्तु बंधापगमो यदृच्छया यः प्रार्थ्यते साधु निरेकचर्यया वनं वि
विशद्भि रवं दन्मिपैः ॥५५॥ न कामयेन्यंतवपादसेवनादकिंचन प्रार्थ्यत माधरं विनो
आराध्य कस्त्वां त्यपवर्गं दं हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबन्धनं ॥५६॥ तस्मादिसंन्याशिष

इति सर्वतो रजस्तमः सत्त्वगुणानुबन्धनाः निरंजनं निर्गुणमद्यं परं त्वां जसि मात्रं पुरुषं
 ब्रजाम्यहं ॥ ५७ ॥ चिरमिह वृत्तिनान्तस्तप्यमानो नु तापैरवितृष्य उमित्रो जब्धशान्तिः कथं ।
 चित् ॥ शरणदसमुपेतस्त्वदाज्वं परात्मन्न नय मृतमशोकं पाहि मा पन्नमीश ॥ ५८ ॥ श्री न
 गवातुवाच ॥ सार्वभौम महाराज मतिस्ते विमलोज्ज्वलाः परैः प्रजो नितस्यापि न कामैर्विहता
 यतः ॥ ५९ ॥ प्रजो नितो वरैर्यस्त्वमप्रमादय विदितत् ॥ मधीर्मध्ये कन्नकानामाशीर्भिर्भिद्य
 ते क्वचित् ॥ ६० ॥ पुं जानानामन्नकानां प्राणायामादि निर्मनः ॥ अक्षीणवासनं राज नृदृश्य
 ते क्वचिदुत्थितं ॥ ६१ ॥ विचरस्व महीकामं मय्यावेशितमानसः ॥ अस्त्येव नित्यदा तुभ्यं भक्ति
 र्मय्यनपायिनी ॥ ६२ ॥ सा त्रधर्मस्थितो जंतुश्च वधीर्मृगयादिभिः ॥ समाहितस्तन्नपसाजस्य
 घं मदुपाश्रितः ॥ ६३ ॥ जन्मन्यनंतरे राज नृसर्वं नृत्तमुत्तमः ॥ नृत्वा द्विजवरस्त्वं वै मा मुपैष्य

सिकेवलं ॥ ६४ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे दशमस्कंधे वनवधमुचकुंदसुतिर्ना
 मैकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं सोऽनुगृहीतों गच्छेनेत्वा कु
 नंदनः ॥ तं परिक्रम्य सन्नम्य निम्बक्राम गृहमुखात् ॥ १ ॥ सवीक्ष्य शुक्लकान्तमन्य रिप
 श्च नृवीरुधनस्य तीक्ष्णमत्वा कलियुगं प्राप संजगाम दिशमुत्तरां ॥ २ ॥ तपः श्रद्धायुतो धीरो
 निःसंगो मुक्तसंशयः समाधाय मनः कृष्णे प्राविश मंधमादनं ॥ ३ ॥ ब्रह्मार्पणममासाय न
 रानाशयणाय ॥ सर्वद्वंद्वसहः शान्तस्तपसाराधय हरिं ॥ ४ ॥ न गवान् पुनराव्रज्य पुरं यव
 न वेष्टितां ॥ हत्वा स्नेहवजं निन्येत दीपं चारकां धनं ॥ ५ ॥ मीयमाने धने गोभिर्नृभिश्चास्युत चो
 रितैः ॥ आजगाम जगसं धस्त्रयोविंशत्यनीकपः ॥ ६ ॥ विलोक्य वेगं न संरिपु सैन्यस्य माथ
 वौ ॥ मनुष्यचेष्टामापन्नो राज नृदुदुवतुर्दुर्तः ॥ ७ ॥ विहाय वित्तं प्रचुरमभौ तौ नृनीतवत्

भा. ३. पञ्चापयपलाशाम्बेजतुर्वह्यो जनं ॥ ८ ॥ पलायमानौतौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन् च ॥ अ
 न्धवद्व्यानी कैरीशयोरप्रमाणवित् ॥ ९ ॥ प्रपुन्यदूरं संश्रान्तौ तुंगमारुहतां गिरिं प्रवर्ष
 णारब्धं नगवान्नित्यदा यत्र वर्षति ॥ १० ॥ गिरीनिज्जीनावातायनाधिगम्य पदं नृप ॥ ददह
 गिरिमेधोभिः समं तादृग्निमुत्सृजन् ॥ ११ ॥ तत उत्पत्य तरसा हैदस्य मानादुन्नोत तात् ॥ दशैक
 योजनोत्तुंगान्निपेततुरधो भुवि ॥ १२ ॥ अजस्यमाणैरिषुणासानुगेन यदूतमौ ॥ स्वयुरं पुन
 रयातौ समुद्रपरिवानृप ॥ १३ ॥ सोपि दग्धाविति मषामन्वानो बज्रके रावौ ॥ बज्रमारुप्य सु
 महन्मगधान्मागधो ययौ ॥ १४ ॥ आनन्नाधिपतिः श्रीमानुरैव तोरे वतां सुतां ॥ ब्रह्मणा चो
 दितः प्रादा क्त्वा येति पुरेदितं ॥ १५ ॥ नगवानपि गोविंद उपये मे कुरुद्वह ॥ वैदर्भी नामक
 सुतां श्रियो मात्रां स्वयं वरे ॥ १६ ॥ प्रमथ्य तरसा राजः शास्त्रादींश्चैव पक्षगान् ॥ परपतांस

र्वलोकानां ताक्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ नगवान्भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचि
 राननं ॥ राक्षसेन विधानेन उपये मे इति श्रुतं ॥ १८ ॥ नगवन्मोक्षमिच्छामः कुरुप्रस्यमित
 ते जसः ॥ यथा मागधः शास्त्रादींश्चैव नित्वा कन्यामुपाहरत् ॥ १९ ॥ ब्रह्मन् कुरुप्रकथाः पुराणा मा
 ध्वीर्लोकमज्ञापहाः ॥ को नुदप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतना ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ रा
 जासीमांश्च को नाम विदन्नाधिपतिर्महान् ॥ तस्य पंचाननवन्पुत्राः कन्यैकाचवरानना
 ॥ २१ ॥ रुक्मप्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनंतरः ॥ रुक्मकेशो रुक्ममाजी रुक्मलेपांस्वसास
 ती ॥ २२ ॥ सोपश्रुत्य मुकुंदस्य रूपवीर्यगुणश्रियः ॥ गृहागतैर्गणपिमानास्तं मेने स दृशं पतिं ॥ २३ ॥
 तां बुद्धिजक्षणोदार्यरूपशीलगुणाश्रयां ॥ कुरुप्रस्य सदृशं भायं समुद्योतमनोदधे ॥ २४ ॥ वं
 धूनामिच्छतां दातुं कुरुप्रय न गिनी नृप ॥ ततो निवार्य कुरुप्रदिद रुक्मा वैद्यममन्यत ॥ २५ ॥

तद्वेत्तासितायांगी वैदभीर्दुर्मनाभरां विचिंत्या प्रदिजं कंचित्कृत्वा यथा हि लोतुतं ॥
 ॥२६॥ द्वारकांससमम्येत्यप्रतीहारैः प्रवेशितः ॥ अपरपदाद्यं पुरुषमासीनं कांचनासने
 ॥२७॥ दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुत्तु निजासनात् ॥ उपवेश्यार्हयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः
 ॥२८॥ तं नुक्तं वंतं विश्रान्तमुपगम्य सतांगतिं ॥ पाणिना निमृशान्यादावव्यग्रस्तमदृष्टत
 ॥२९॥ कश्चित् द्विजवरश्रेष्ठधर्मस्ते वृद्धसंमतः ॥ वर्तते नाति कृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ॥
 ॥३०॥ संतुष्टो यदि विर्तेत ब्राह्मणो येन केनचित् ॥ अहं यमानः स्वाधर्मात्सिद्ध्यास्विजकामधु
 का ॥३१॥ असंतुष्टो सकृत्त्रोकान्नाप्रोत्यपि सुरेश्वरः ॥ अकिंचनोपि संतुष्टः शेते सवंगिविज्व
 रः ॥३२॥ विप्रान् स्वज्ञानसंतुष्टान् साधून् भूतसुहृन् मान् ॥ निरहंकारिणः शान्तान् मनस्येशि
 रसाः सकृत् ॥३३॥ कश्चिद्वः कुशलं ब्रह्म न राजतो यस्य हि प्रजाः सुरवं वसंति विषयेषा

ज्यमानाः समेप्रियः ॥३४॥ यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदृच्छया ॥ सर्वं नो ब्रूयत्युत्तं चेत्किं
 कायं किर वामते ॥३५॥ एवं संदृष्टं प्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ॥ जीजाग्रहीतदेहेन तस्मै
 सर्वमवर्णयत् ॥३६॥ रुक्मिण्युवाच ॥ ॥ श्रुत्वा गुणान् सुवनसुंदरशृण्वतां ते निर्विषयकलं
 विवरे हरि तोंगतायं रूपं दृशां दृशिमतामखिलायं ज्ञानं त्वय्युच्यता विशति चित्तमप
 त्रपं मे ॥३७॥ कात्वासुकुंदमहती कुञ्जशीलरूपविद्यावयोप्रविण्णधाम निरुत्तमं
 धीरपतिं कुञ्जवतीनवृणोत कन्याका लेन सिंहनरलोकमनो निरुत्तमम् ॥३८॥ तन्मे भ
 वा नृवत्सुवतः पतिरंगजायामात्मार्षितश्च भवतो न विनो विधेहि ॥ मावीरभागम
 निमर्शतु चैद्य आरात् गोमायुवन्मगपतेर्बलिमंबुजाक्ष ॥३९॥ पूते हृदय नियमव्रत
 देवविप्रवर्चिनादि रैर्जैर्मि न गवान्मरेशः ॥ आराधितो यदि गदायुज एत्यपाणिं ग

क्लातुमेनदमघोषमुतादयोऽन्ये॥४०॥ श्वोभाविनित्वमजितोदहनेविदमन्निगुप्तःसमेत्यए
 तनापतिभिः परितः॥ निर्मथ्यचैद्यमगधेऽवत्तं प्रसत्यमाराक्षसेनविधिनीदहवीर्य
 श्रुःकां॥४१॥ अंतःपुरांतरचरामनिहत्यबंधंस्त्वामुदहेकयमितिप्रवदाम्युपायं पूर्व
 दुरस्तिमहतीकुलदेवि यात्रायस्यांबहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात्॥४२॥ यस्यांप्रिपंकज
 रजःस्रपनंमहांतोवांछंत्युभापतिरिवात्मतमोपहत्यै॥ यत्संबुजाक्षनजनेयनवत्प्रसा
 दंजत्यामसूत्रव्रतकृशादृशतजन्मभिःस्यात्॥४३॥ ब्राह्मण उवाच॥ ॥ इत्येतेषु त्वसंदे
 शायदुदेवमयाहताः॥ विमृश्य कर्तुं यच्चात्रक्रियतांतदनंतरं॥४४॥ ॥ इति श्रीनागवते
 महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिण्युवाहे विपंचाशन्नमो ध्यायः॥५२॥ ॥ शुक उवाच॥ ॥ वै
 दम्याः स तु संदेशं निशम्य यदुनंदनः॥ प्रगल्भपाणिना पाणिं प्रहसन् दिजमब्रवीत्॥१॥

॥ श्रीनगवाच उवाच॥ ॥ तथाहमपि तच्चित्तो निद्राचनजने निशि॥ वेदाहं रुक्मिणा देवा
 न्ममोक्षाहो निवारितः॥२॥ तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्याजैः पसरान्मधे॥ मत्परा मनवद्यां
 गीमेधसो निशिरवामि वा॥३॥ उवाह संचविज्ञाय रुक्मिण्यामधुसूदनः॥ रथः संयुज्यतामाशु
 दारुकेत्याहसारयिं॥४॥ स चाश्वैः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पवजाहकैः॥ युक्तरथमुपानीय त
 स्यो प्रांजलि रथतः॥५॥ आरुह्य स्यंदनं शौरिर्दिजमारोप्य तपगैः॥ आनत्तद्देकरात्रेण वि
 दननिगमधयेः॥६॥ राजा सकुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशंगतः॥ शिरुपाजायसां कन्यां हस्य
 न्कमलिपकारयत्॥७॥ पुरं संमष्टं संसिक्तमार्गरथ्याचतुष्षयं॥ चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः
 समजं कृतं॥८॥ स्रगंधमाज्याभरणैर्विरजो वरभूषितैः॥ जुष्टस्त्रीपुरुषैः श्रीमद्दैरगरु
 धूपितैः॥९॥ पितृदेवान्सममभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवत्पूज्य॥ भोजयित्वा यथान्यायं वाच

यामासमंगलां ॥ १० ॥ सुस्नातां सुंदरीं कन्यां कृतकौतुकमंगलां ॥ अहतां शुक्लपुष्पेन नृषितां नृ
षणोत्तमे ॥ ११ ॥ चक्रुः सामर्ग्यं तु मे त्रैर्वध्वारसां दिजोत्तमाः पुरोहितो यत्नं विद्वेजुहावग्रह
शांतये ॥ १२ ॥ हिरण्यरूप्यवासां सिति जांश्च उ उ मिश्रितान् ॥ प्रादधे नृश्वविप्रेभ्यो राजा विधि
विहां वरा ॥ १३ ॥ एवं चेदिपती राजा ह मघोषः सुताय वै ॥ कारयामास मंत्रतैः सर्वमभ्युदयो वि
तं ॥ १४ ॥ मदयुग्मि गजानां कैः स्पंदतैर्ह ममानि नि ॥ पत्यश्च संकुलैः सैन्यैः परितः कुंडिनं य
यो ॥ १५ ॥ तं वै विद्वन्धिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ॥ निवेशयामास सुरा कल्पितान्य निवेश
ने ॥ १६ ॥ तत्र शात्चो जरासंधो दंतवक्रो विदूरथः ॥ आजगमु श्वेद्य पक्षीयाः पौंड्रकाद्यः सहस्र
शः ॥ १७ ॥ कृष्णरामद्विषो यत्नाः कन्यां चैद्यापसाधितुं ॥ यथागत्य हरेत्कृष्णो रामाद्यैर्दुर्निवृत्तः
॥ १८ ॥ योत्स्यामः सहितास्तेन इति निश्चितमानसाः ॥ आजगमुर्ननुजः सर्वसमर्थवज्रवाह

नाः ॥ १९ ॥ श्रुत्वेतद्गवान् रामो विपक्षीय नृपोद्यमं ॥ कृष्णं चैकंगतं हलं कन्यां कजहं कि
तः ॥ २० ॥ बलेन मदतासां धन्नात्स्नेहपरिप्लुतः ॥ स्वरितः कुंडिनं प्रागागतां पश्य पत्तिनि ॥ २१ ॥
नाम्न कन्या वराण्येकां संत्यागमनं हरेः ॥ प्रत्यापन्निमपश्यंतां दिजस्याचितयत्तदा ॥ २२ ॥ अ
त्र होत्रिणामांतरित उद्यमे ल्यराधसः ॥ नागउत्प रविं दासीनां हं वेद्यत्रकारणां ॥ २३ ॥ सो
पि नावन्न तेद्यापि मत्संदेशं हरेदिजः ॥ अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किंचिज्जुगुप्सितं ॥ २४ ॥ मत्प्रापि
ग्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः ॥ दुर्भगायानमेधातानां कुलं जेमहेश्वरः ॥ २५ ॥ देवी वा वि
मुखगौरी रुद्राणां गिरिशसती ॥ एवं चिंतयती बाजा गोविंदं हतमानसा ॥ मम लयत
काजस्ताने त्रेचाश्रुकजाकुले ॥ २६ ॥ एवं वध्वाः प्रती संत्यागे विंशगमनं नृप ॥ वाम ऊरुर्भु
जो नेत्रमस्फुरन् प्रियनाथिणः ॥ २७ ॥ अथ कृष्णविनिर्दिष्टः सर्वविजसत्तमः ॥ अंतःपु

रचरोदेवी राजपुत्री ददर्श ह ॥ २७ ॥ मातं प्रहृष्टवदनमभ्ययात्मगतिं सती ॥ आलक्ष्य लसणा
 निता सम एषु विस्मिता ॥ २८ ॥ तस्याः आवेदयत् प्राप्तिं शंसयदुनंदनं ॥ उक्तं च सत्यवचन
 मात्मोपनयनं प्रति ॥ २९ ॥ तमागतं समात्ताय वै दर्शयमानसा ॥ न परंपती ब्राह्मणा यप्रि
 यमन्यत्र नामसा ॥ ३० ॥ सासौ शुक्लास्वदुहितुरुदाहप्रेक्षणी तु कौ ॥ अभ्ययात्तु र्पयोषेण राम
 कृष्णौ समर्हणैः ॥ ३१ ॥ मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजांसि च ॥ उपायनान्यनीशानि विधि
 वत्समं पूजयत् ॥ ३२ ॥ तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्पमहामतिः ससैन्ययोः सातु गयो रति
 थ्यं विदधे यथा ॥ ३३ ॥ एवं रत्नांसमेतानां यथावीर्यं यथा वयः ॥ यथा बलं यथा विभवं सर्वैः का
 मेः समर्हयत् ॥ ३४ ॥ कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्शयत् रवासिनः ॥ आगत्य नेत्रां जलिभिः पपु
 स्तत्पुखपंकजं ॥ ३५ ॥ अस्यैव नारायणवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा ॥ असावप्यनवद्यात्मा भैष्म्या

समुचितः पतिः ॥ ३६ ॥ किंचित्सुचरितं यन्नस्ते न तु हस्त्रिलोककृत् ॥ अनुगृह्णातु गृह्णातु वै
 दम्याः पाणिमस्युतः ॥ ३७ ॥ एवं प्रेमकलावधावदंति स्म पुरौकसः कन्याचातः पुरात्मागाद्रै
 रुसां विकाशयं ॥ ३८ ॥ मञ्चां विनिर्ययौ द्रुष्टुं नवान्याः पादपद्मं ॥ सा चातु ध्यायतीत्यस्य कसु
 कुंदचरणं वृजं ॥ ३९ ॥ यत वाङ्मातृभिः सार्धं सखीभिः परिवारिता ॥ गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्न
 वैरुद्यता युधैः ॥ ४० ॥ मृदंगं शंखपणवास्तूर्यनेर्यश्च जग्धिरे ॥ नानोपहारवलिनिवारि सुरव्याः
 सहस्रशः ॥ स्रगंधवस्त्राभरणैर्विजयत्यः स्वजं कृता ॥ ४१ ॥ गायंतश्च सुवंतश्च गायका वा
 दवा दका ॥ परिवार्य वधूं जग्धुः सूतमागधवं दिनः ॥ ४२ ॥ आसाद्य देवी सदनं धौतपादक
 रं वृजा ॥ उपस्यत्पशुचिः शंता प्रविवेशं विकांतिकं ॥ ४३ ॥ तां वै प्रवयसो बाजां विधिता विप्र
 योषितः ॥ प्रवानां वंदयां च कुर्वन्पत्नीं प्रवाचितां ॥ ४४ ॥ नमस्येत्तां विकेनीं स्वसंतानयु

तां शिवां ॥ अथात्यतिमेन गवान् कृत्स्नस्तदनुमोदता ॥ ४६ ॥ अङ्गिर्गंधासतैर्धूपैर्वसिः स्रग्मा
 ल्यनृषणैः ॥ नानोपहारवलिभिः प्रदीपावलिभिः एयक ॥ ४७ ॥ विप्रस्त्रियः पतिमती सथातैः
 समष्टजयन् ॥ अवरणरूपतां वृजकं उरुत्रफले सुनि ॥ ४८ ॥ तस्यैस्त्रियस्ताः प्रहदुः शेषां पु
 पुनुरशिषः ॥ तान्योदेवै नमश्चक्रे शेषां च जगद्देवधूर ॥ ४९ ॥ सुनिव्रतमयत्यक्ता निश्चक्रा
 मां बिकागहात् ॥ प्रगत्पाणिना नृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ५० ॥ तां देवमायामिव वीरमो
 हिनां सुमध्यमां कुंडलमंडितानना ॥ अणामां नितं वार्षितरत्नमेखलां यं जत्तनी कुंतल
 शकितेक्षणं ॥ ५१ ॥ शुचिस्मितां विंवफलाधरद्युतिशोणायमान विजकुंदकुड्मलां ॥ पदा
 चजं ॥ पदाचजं तां कजहंसगामिनां सिंजत्कजान् पुरधामशोभिना ॥ ५२ ॥ विजोकावीरमु
 मुहुः समागता यशस्विनस्तत्कृतकचयार्हिताः यां वीक्ष्यते न पतयस्तदुदारहासव्रीणव

लोकहृतचेतस उज्जितास्त्रा ॥ पेलुः क्षितौ गजरथाश्रगता विमूढायात्रा छलेन हरये पय
 ती स्वशोभां ॥ ५३ ॥ सैवं शनैश्च जयती च जपय कोशे प्राप्तिं तदा जगवतः प्रसमीक्ष्यमाण उत्सा
 र्थवामकरजैरजकानपंगैः प्राप्ता नृद्विषैस्तनूपान्ददृशे च्युतं सा ॥ ५४ ॥ तां राजकन्यां र
 यमारुह्य तां जहार कृष्णो विषतां समीक्षुतां रथं समाशेष्य सुपण्डितेक्षणं जयचक्रं
 परित्यज्य माधव ॥ ततो ययौरामपुरे गमैः शनैः शृगालमध्यादिव जागहृधरि ॥ ५५ ॥ तं
 मानिनः स्वामि नवं यशः क्षयं परे जगसंधवशानसेहिरे ॥ अहोधिगस्मान्यश आनधन
 नां गोपैर्हृतं केसरिणां मृगैरिव ॥ ५६ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मि
 णीहरणं त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ इति सर्वे सुसंख्यावाहाना रुक्म
 दंशिताः स्त्रैः स्त्रैर्वजैः परिक्रान्ता जन्वी युधृत्तका मुक्ता ॥ १ ॥ तानापतत आलोकया दवा

भा. ६. ३.
१५

नीकययपाः॥ तस्युस्तत्सन्मुखाराजन्विस्फूर्ज्यस्वधनं धिते॥ १॥ अथ एहेगजस्कंधेरघोष
स्येचकोविदाः॥ सुसुचुः शरवर्षाणि मेघाज्जिघ्रपोयथा॥ ३॥ पत्युर्बलं शरसारेः शुभ्रं वीर्य
सुमध्यमाः॥ सत्रीरुमैक्षन्तदकं नयविहजलोचना॥ ४॥ प्रहस्य नगवानाहमास्मभैवमिलो
चने॥ विनं स्यत्यधुनैवैतन्नावकैः शत्रवं वलं॥ ५॥ तेषां तद्विक्रमं वीरगदसंकर्षणादयः
अमृष्यमाणानाराचैर्जघ्नुर्हयगजान् रथाद्॥ ६॥ पेलुः शिरं सिरधिनामस्विनां गजिनां भु
वि॥ सकुंडजकिरीटानि सोष्मिणीषाणि चकोटिशः॥ ७॥ हस्ताः सासिगदेधासाः करभा ऊरवो
घ्नयः॥ अश्वाश्चतरनागोद्भवमर्त्यशिरं सिंचा॥ ८॥ हन्यमानवजानीका वृष्टिनिर्जयकां
क्षिप्तिः॥ राजानो विमुखान् गमुर्जसंधपुरः सराः॥ ९॥ शिशुपालं समम्येत्यहतदारमि
बाहुरं॥ नष्टविषंगतोत्साहं शुष्यददन्मब्रुवन्॥ १०॥ नो नो पुरुष शार्दूलिदौर्मनस्यमिदं

१५

त्यज॥ न प्रिया प्रिययो राजन्निष्ठादेरिषु दृश्यते॥ ११॥ यथा हारुमयी योषिन्त्यते कुहके
लुया॥ एवमीश्वरतंत्रोयमीहते सुखदुःखयोः॥ १२॥ शौरेः स सदशाहं वै संयुगानि परजितः
त्रयोविंशतिभिः॥ त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्निग्न एकमहं परं॥ १३॥ तथाप्यहं न शोचामि न
प्रहृष्यामि कर्हिचित्॥ काले न देवयुक्ते न जानन्निद्रावितं जगद्॥ १४॥ अधुनापि वयं स
र्वे वीरययपययपाः॥ परजिताः फलानुतंत्रैर्यदुभिः कृष्णपालितैः॥ १५॥ रिपवो जिषुरधुना
कालात्मानुसारिणि॥ तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः॥ १६॥ एवं प्रबोधितो मि
त्रैश्चैद्योगात्सानुगः पुरं॥ हतरोषाः पुनस्तेपि ययुः स्वस्वपुरं नृपाः॥ १७॥ रुक्मीतुराससो घा
हं कृष्णदिउतहन्स्वसु॥ दृष्टो न च गमत्कृष्णमक्षौ हिरण्यवतो वजी॥ १८॥ रुक्ममर्षी तु संर
ब्धः शृण्वतां सर्वं नृपजं॥ प्रतिजसे महाबाहुर्दशितः स शरसनः॥ १९॥ अहं त्वासमरे क

भा. २०३०
१६

प्रमप्रत्यक्षचरुकिणो॥ कुंडिनं न प्रवेश्यामि सत्यमेतद्भवामिव ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा रथमारुह्य
सारथिं प्राहे सत्वरः ॥ नो ह्याश्वान्यतः कृष्णसस्यमे संयुगं न वेत् ॥ २१ ॥ अद्याहं निशितैर्बाणै
गेपि जस्य सुदुर्मतेः ॥ नेषे वीर्यमदं येन स सामे प्रसन्नं हता ॥ २२ ॥ विकस्यमानः कुमतिरश्व
रस्याप्रमाणवित् रथेनैकेन गोविंदं तिष्ठति ह्येत्यपाह्वयत् ॥ २३ ॥ धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्रे क
हं त्रिभिः शरैः ॥ आह चात्र क्षणं तिष्ठ यद्नां कुलपांसन ॥ २४ ॥ कुत्र यासि स्वसारं मे सुधित्वा
ध्वंशवधविः ॥ हरिष्येद्यमदं मे दमापिनः कटयोधिनः ॥ २५ ॥ यावन्न मे ह तो बाणैः शयाया
मुचदारिकां ॥ स्मयन् कृष्णो धनुश्चित्वा षड्विधं विद्याधरुकिणं ॥ अष्टनिश्चतुरो वाहान् दद्याम
स्तं ध्वजं त्रिभिः ॥ २६ ॥ स चान्यधनुरादाय कृष्णं विद्याधपंचभिः ॥ तैस्ताडितः शरैर्धैस्तु वि
छेदधनुरच्युतः ॥ २७ ॥ पुनरन्यदुपादत्त तदप्यछिनदभयः ॥ परिघं पट्टिं शंखं च मसी

२६

शक्तितो मरौ ॥ यद्यदा युधमादत्त तत्सर्वमछिनद्वरि ॥ २८ ॥ ततो रथादवपुत्स्य रवद्रपाणि
र्निघांसया ॥ कृष्णमभ्यद्रवत् कुक्षः पतंगश्च पावकं ॥ २९ ॥ तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म
वेषुभिः ॥ छित्वा सिमादं देति गमं रुकिणं हंतुमुद्यतः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा न्नातवधोद्योगं रुकिणी नयवि
हजा ॥ पतित्वा पादयोर्नर्तुं रुवाच करुणं सती ॥ ३१ ॥ योगेश्वरा प्रमेयात्मन देवदेव जग
त्यते ॥ हंतुं नार्हसि कल्याणन्नातरं मे मदक्षजा ॥ ३२ ॥ शुक उवाच ॥ तथा परित्रासविकंपितांग
याश्च चावशुष्यन्तु रवरुधकं तथा कानर्यविस्रंसितहेममानया गहीतपादः करुणो न्य
वर्तत ॥ ३३ ॥ चैलेन बध्वा तमसाधुकारिणं मरुमश्रुके शं प्रवपन् व्यरूपयत् ॥ तावन्मम
दुःपरसैन्यमनु ते यदुप्रवीरानलिनी यथा गता ॥ ३४ ॥ कृष्णांतिक सुप्रव्रज्य ददशुस्तत्र
रुकिणं ॥ तथा नूतं हत प्रायं दृष्ट्वा संकर्षणो विभुः ॥ विमुच्य बध्नं करुणो नगवान् कृष्ण

भा. २. ३.
१७

मन्त्रवीतः ॥ ३५ ॥ असाधिविदं त्वया कृत्स्नकृतमस्य तु उचितं ॥ अपनंश्मश्रुकेशानां वै रूपं सुहरो व
धः ॥ ३६ ॥ मैवास्मान्साध्यस्येया भ्रातुर्वै रूप्यचित्तया ॥ सुखदुःखदो न चान्योस्ति यतः स्वकृत
भुक् पुमान् ॥ ३७ ॥ बंधुर्वधाहं दोषोऽपि न बंधोर्वधमहाति ॥ स्याज्यः स्वेनैव दोषेण हतः किं ह
न्यते पुनः ॥ ३८ ॥ क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ॥ भ्रातापि भ्रातरं हन्याद्येन घो
रतमस्ततः ॥ ३९ ॥ राज्यस्य भूमेर्विजस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः ॥ मानिनोऽन्यस्य वा हेतोः श्री
महांधाः क्षिपंति हि ॥ ४० ॥ तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्दृष्टा ॥ यन्नन्यसे सदा न प्रसूयं
न प्रमत्तवत् ॥ ४१ ॥ आत्ममोहो नृणामेष कल्प्यते देवमायया ॥ सुहृत् दुर्दृष्टा सी न इति दे
हात्ममानिनो ॥ ४२ ॥ एक एव परो त्यात्मा सर्वेषामपि देहिनां ॥ नानैव गत्यते मूढैर्यथा ज्योति
र्यथाननः ॥ ४३ ॥ देह आद्यंतवानेष द्वयप्राणयुगात्मकः ॥ आत्मन्यविद्यया कृत्स्नः संसा

रयति देहिनम् ॥ ४४ ॥ नात्मनो न्येन संयोगो विद्योगश्चासतः सति ॥ तदेतुत्वात्तत्प्रसिद्धे दृष्ट
पाभ्यां यथारवेः ॥ ४५ ॥ जन्मादयस्तु देहस्य विक्रियानात्मनः क्वचित् कलानामिव नैवैरोर्म
तित्यस्य कुरुरिव ॥ ४६ ॥ यथा शयानात्मानं विषयान्फलमेव च ॥ अनुभुंक्तेऽप्यस्य
येति याप्रोत्यबुधो न वै ॥ ४७ ॥ तस्मादतानजं शोकमात्मशोषं विमोहनं ॥ तत्तज्ज्ञानेन निह
त्य स्वस्थानवशुचिस्मिते ॥ ४८ ॥ शुक उवाच एवं भगवता तत्तत्प्राणमेण प्रतिबोधिता ॥ वैम
नस्यं परित्यज्य मनो बुध्या समादधे ॥ ४९ ॥ प्राणवशेष उत्सृजेद्विद्धि हति बलप्रभः ॥ स्मरन् वि
रूपकरणं चित्तयात्ममनोरथः ॥ ५० ॥ चक्रे भोजकं हं नाम निवासाय महत्पुरं ॥ अहं त्वादुर्म
तिं कृत्स्नमप्रत्यूहय वीयसी कुंठिनं न प्रवेश्यामीत्युक्ता तत्रावसद्बुधा ॥ ५१ ॥ सुकिरण
हिरण्यं श्रुत्वा गीयमानं ततस्ततः ॥ राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्नरा विस्मिता ॥ ५२ ॥ भगवा

नृनामकसुतामेवंनिर्जित्य नृमिपान् ॥ पुरमानीयविधिबहुपयेमेकुरुष्वह ॥ ५३ ॥ नरना
होत्सवोन्दृष्टां पदुपुयांगिहेगहे ॥ अन्तदनन्यभावानां कृष्णेयदुपतौ नृपा ॥ ५४ ॥ नरना
यश्चिमुदिताः प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ पारिवर्त्तुपाजहुर्वरयोश्चित्रवाससो ॥ ५५ ॥ सावृष्टिपु
त्रुत्तमितेन्द्रकेतुनिर्विचित्रमाज्यावरारत्नतोरणैः ॥ वनोप्रतिधार्युपकृतप्रमंगलैरगृह्यकुं
भायुसुधपदीपकैः ॥ ५६ ॥ सिक्तमार्गमिदं युक्तिरुत्तमेष्टु नृजानां गजैर्वाः सुपरामृष्टैर्ना
रुगोपशोभिताः ॥ ५७ ॥ कुरुसंजयकैकेयविदर्भयदुकुंतयः ॥ मिथोमुमुदिरेतस्मिन्संभ्रमा
त्यरिधावतां ॥ ५८ ॥ रुक्मिण्याहरणं श्रुत्वागीयमानंततस्ततः ॥ राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्
शविस्मिताः ॥ ५९ ॥ धारकायामभद्राजन्महामोहः पुरैकसां ॥ रुक्मिण्यारमयोपेतंदृष्ट्वा कृष्णं
श्रियःपतिं ॥ ६० ॥ श्रुत्वाविवाहं कृष्णस्य रुक्मिण्याहरणंतथा ॥ सायंप्रातरनंतस्यसविष्मोर्द

यितोभवेत् ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिण्युवाहोत्सवश्चतुः
पञ्चाशन्नमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ शुक उवाच ॥ कामस्तुवासुदेवांशोदग्धः प्रागरुद्रमन्मुना
देहोपपन्नयेन्यस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥ स एव जातो वैदम्यं कृष्णवीर्यसमुद्रवः ॥ प्र
द्युम्नशतिविरव्यातः सर्वतो नवमः पितुः ॥ २ ॥ तं शंवरः कामरूपी कृत्वा लोकमनिर्दृशं ॥ स
विदित्वात्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाहं ॥ ३ ॥ ते निर्जगार बलवान्मीनः सोप्यपरैः सह
वृत्तो जाजेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः ॥ ४ ॥ तं शंवरयकैव त्ता उपजहुरुपायनं ॥ सदा
महान संनीत्वा वद्यन् स्वधितिना हृतं ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा तदुदरे बाजं मायावत्यै न्यवेदयत् ॥ नारदो
कथयत्सर्वं तस्याः शंकितचेतसः ॥ बाजस्य तत्सुत्यन्निमत्स्योदरनिवेशनं ॥ ६ ॥ सा च का
मस्य वै पत्नी रतिनामियशस्विनी ॥ पत्नुर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ ७ ॥ निरूपि

भा. द. उ.
१९

तां च वरेण सास्यौदनसाधनैः। कामदैवं शिंशुं बुधाचक्रे स्नेहं नदनकोऽनातिदीर्घेण का
लेन सकाक्षी स्तुतयौवनः। जनयामास नारीणां वीक्षन्ती तां च विन्नमः। सा तं पतिं पश्यन्ना
यतेक्षणं प्रजं ववाहुं नरलोकसुंदरं सव्रीडहासोन्नतितनुवैशती प्रीत्योपतस्थे रतिरं
गसौरतैः॥१९॥ तामाह नगवान् कार्ष्णिमतिस्ते मतिरन्यथा। मातृभावमतिक्रम्य बर्त्तसे
कामिनी यथा॥१९॥ रतिरुवाच॥॥ अवा नारायण सुतः शं वरेण हृदो गृह्णात्॥ अहं ते धिक्
तापनी रतिः कामो नवान् प्रभो॥१२॥ एष त्वानिर्द्दंशं सिंहावक्षि पटुं वरो सुरः॥ मत्स्याग्रसी
न्नदुदरादिह प्राप्नो नवान् प्रभो॥१३॥ समिमं जहि दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः॥ मायाशतविदं
त्वं च माया निर्मोहनादिभिः॥१४॥ परिशोचति ते माता कुररी वगत प्रजा पुत्रस्नेहाकुजादीना
विवत्सा गौरिवालुरा॥१५॥ प्रभाष्ये वंदहौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने॥ मायावती महामायां

१९

सर्वमाया विनाशिनी॥१६॥ सच शं वरम मेत्य संयुगाय समाह्वयत्॥ अविषत्यै स मासेषैः
क्षिपन् संजनयन् कलिं॥१७॥ सोमि क्षिप्तो दुर्वचोभिः पदाहत इवोरगः॥ निष्कृत्वा मगदापा
णिर मर्षात्ताम्रजोचनः॥१८॥ गहमाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने॥ प्रक्षिप्य अनन्दनादं
वन्न निष्पेष निष्ठुरं॥१९॥ तामापतंतीं नगवान् प्रद्युम्नो गदया गदं॥ अपास्य शत्रुवैकुण्ठः
प्रादिलोत्सगदं नृपः॥२०॥ सच मायां समाश्रित्य दैतेयी मय दर्शितां॥ मुमुचे स्रमयं वर्षं
काक्ष्यै वैहापसो सुरः॥२१॥ त्वाध्यमानोऽब्रुवर्षेण रौक्मिणे यो महारथः सत्त्वान्मिकां महावि
द्यां सर्वमायोपमर्दिनीं॥२२॥ ततो गौतमकगांधर्वपैशाचौ रगराक्षसीः॥ प्रायुंक्तशतशो दैत्यः
कार्ष्णिर्विधिमयत्सता॥२३॥ निशातमसि मुद्यम्य सकिराटं सकुंडलं॥ शं वरस्य शिरः काया
न्नाम्रश्मश्चोत्साहरत्॥२४॥ आकीर्णमारेण दिवि जैः सुवन्निः कुसुमोत्करैः॥ नार्ययां वर

चारिण्यापुरं नीतो विहाय सा ॥ २५ ॥ अंतःपुरचरं राजन जलनाशत संकुलं ॥ विवेश पत्मा
 गगनात् विद्युतेव बजाहकः ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा जलदृश्यामपीत कौशेयवाससं ॥ प्रलंबवाहं ता
 म्नाक्षं सुस्मितं रुचिराननं ॥ २७ ॥ स्वर्जं कृतसुरवां भोजं नीजवक्त्राजकादिभिः ॥ कृष्णं मत्वा स्त्रि
 योद्धानि निजित्युत्तत्र तत्र ह ॥ २८ ॥ अवधार्य शनैरीषद्वैलक्षणेन योषितः ॥ उपजग्मुः प्र
 मुदिताः सस्त्रीरत्नं सुविस्मिताः ॥ २९ ॥ अथ तत्रासिता पांगी वैदर्भी वल्गुभाषिणी ॥ अस्मरत्स्व
 सुतेन हंस्त्रेहस्रुतपयोधरा ॥ ३० ॥ कीचयं नरवैदूर्यः कस्य वा कमलेश्वरः ॥ धृतः कया वा
 जवरेकेयं लब्ध्वा त्वनेन वा ॥ ३१ ॥ मम चाध्यात्मजो नरो नीतो यः स्रुतिकागृहात् ॥ एतन्नु
 ज्यवयो रूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥ ३२ ॥ कथं त्वनेन संप्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वन ॥ आ
 कृत्या वयं वैर्गत्यास्वरहासा वज्रौ कनैः ॥ ३३ ॥ स एव वा न वेन्नूनं यो मे गन्धतो न कः ॥ अ

मुष्मिन् प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुज ॥ ३४ ॥ एवं मां मांसमानायां वैदर्भ्यं देवकी सु
 तं देवकानकदुंदुम्या मुन्नमश्लोक आगमत् ॥ ३५ ॥ विज्ञातार्थोऽपि भगवान् तस्मै मासज
 नाहं न ॥ नारदो कथयत्सर्वं शंभुराहरणादिकं ॥ ३६ ॥ तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णान्तःपुरयो
 षितः ॥ अन्यं न दद्वरुन् न वान्न हं मत्तमिवागतं ॥ ३७ ॥ देवकी वसुदेवश्च कृष्णराजौ तथा
 स्त्रियः ॥ दंपती तौ परिधज्य रुक्मिणी च ययुर्मुदं ॥ ३८ ॥ न हं प्रद्युम्नमायातमा कर्णधारकौ
 कसः ॥ अहो मत्तमिवायातो बालो दिष्टो तिहा ब्रुवन् ॥ ३९ ॥ यै वै मुहुः पितृसरूप निजेश
 भावास्तन्मातरे यदभजन् रहरुद्भावाः ॥ चित्रं न तत्तव जुरमास्यदविंबविंबे कामे स्मरे
 शविषये किमु तान्यनार्य ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे प्रद्युम्नागम
 नं नाम पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय

कृतकिल्विषः स्यमंतकेन मणिना स्वयमुद्यम्य हनवान् ॥ १० ॥ राजोवाच ॥ सत्राजितः किम
 करोद्ब्रह्मरुद्रस्य किल्विषं स्यमंतकः कुतस्तस्य कस्माद्भ्राता सुताहरेः ॥ ११ ॥ शुक उवाच
 आसीत्सत्राजितः सूर्यो नक्तस्य परमः सखा ॥ प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमंतकं
 ॥ १२ ॥ सतं विन्नम्रलिकं ठेना जमानो ययारविः ॥ प्रविष्टो दारकां गजं सेजसा नोपलक्षितः
 ॥ १३ ॥ तं विलोक्य जनादूरान्ने जसामुष्टदृष्टयः ॥ दृष्ट्वा ते सैर्न गवते शशंसुः सूर्यशंकिताः
 ॥ १४ ॥ पाना रायण नमस्तेस्तु शंखचक्रगदाधरा ॥ ह्यमोद रा रविं दक्षगो विंदय दुर्नंदन ॥ १५ ॥
 ष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ॥ मुष्मद्गमस्ति च केण नृणां चक्षुः पिति मनुः
 ॥ १६ ॥ मन्वचिच्छंति ते मार्गं त्रिलोकां विबुधर्षभा ॥ तात्वाद्यगदं यदुष्टुर्दृष्ट्वा पात्यजः प्रभो
 ॥ १७ ॥ शुक उवाच ॥ निशम्य बाजवचनं प्रहस्य बभूवुज लोचनः ॥ प्राह नासौरविर्देवः स

त्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥ १८ ॥ सत्राजित्स्वर्गहं श्रीमत्कृतकौतुकमंगलं ॥ प्रविश्य देवसद
 ने मणिं विप्रेर्न्यवेशयत् ॥ १९ ॥ दिने दिने स्वर्गं जगन्महौ ससृजति प्रभो ॥ दुर्निक्षमाय रि
 ष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽष्टुभा ॥ २० ॥ न संति मायिनस्तत्र यत्रास्ते न्यर्चितो मणिः ॥ स याचितो
 मणिं कापि यदुश जायशौरिणा ॥ २१ ॥ नैवार्य काशुकः प्रादायाच्चाभंगमत कथित ॥ तमे
 कदा मणिकंठे प्रतिमुच्य महाप्रभं ॥ प्रसेनो हयमारुह्य मग्यां व्यचरदने ॥ २२ ॥ प्रसेनं स
 हत्वा मणिमाछिद्य केसरं ॥ गिरिं विशन् जं ववतानिहतो मणिमिच्छता ॥ २३ ॥ सोऽपि चक्रे कु
 मारस्य मणिं क्रीडनं कंबुजे ॥ अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पयसि व्यथित ॥ २४ ॥ प्रायः
 कृष्णेन निहतो मणिः श्रीवो वनं गतः ॥ भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णे कर्षेः जपन् जननाः
 ॥ २५ ॥ न गवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्रमात्मनि ॥ माहं प्रसेनपदवी मन्वपद्यत तागरैः

भा. ६. ३.
२२

॥१॥ हतं प्रसेनमश्वं च वीक्ष्य केसरिणा वने तंचाप्रि एहे निहतमक्षेण ददृशुर्जनाः ॥१८॥ क
सराजविजं नममंधेनमसावृतं एको विवेश नगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥१९॥ तत्र द
ष्टमणिश्रेष्ठं वाजक्रोडनकं कृतं हर्तुं कृतमति सस्मिन्नवतस्ये न कान्तिके ॥२०॥ तम
पूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश नीतवत् ॥ तच्छ्रुत्वा न्यदवत्कुक्षो जांबवच्च जिनां वरः ॥२१॥
सर्वे नगवता तेन युयुधे स्वाभिनात्मनः ॥ पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित्
॥२२॥ दंष्ट्रयुधं सुतुमुजमुनयो विजिगीषतो ॥ आयुधाश्मद्गुमैर्हन्तिः क्रव्यार्थे न्येनयोरि
व ॥२३॥ आसीत्तदृष्टविंशाहमितरेतरमुहिनिः ॥ वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशं
॥२४॥ कृष्णमुष्टि विनिष्पातनिष्पिष्टांगोरुबंधनः ॥ खिन्नसत्त्वः खिन्नगत्रस्तमाहातीव
विस्मितः ॥२५॥ ज्ञानेत्वा सर्वज्ञानां प्राण ओजः सहो बलं विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुं

२२

महेश्वरं ॥२६॥ त्वं हि विश्वज्ञां स्वशामन्यानामपि यज्ञसत् ॥ काजः कजयतामीशः परआ
त्मा तथात्मनां ॥२७॥ यस्येष दुत्कलितरेष कटाक्षमोक्षैर्वत्मा दिशत् सुभितनक्रतिमि
गिजोद्धिः ॥ सेतुः कृतः स्वयश्च उज्ज्वलिताचलंकारक्षः शिरांसि भुवि पेतुरिषु क्षतानि
॥२८॥ इति विज्ञातवित्तानमक्षराजानमच्युतः ॥ व्याजहार महा राज नगवान् देवकी सु
तः ॥२९॥ अग्निमृशपारविंदाक्षः पाणिनाशं करेण तं कृपया परयात क्रं प्रेमगं नारया
गिरा ॥३०॥ मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमक्षयते विलं मिथ्या मिश्रपं प्रमज्जन् आत्मनो
मणिना मुना ॥३१॥ इत्युक्तः स्वांदुहितरं कन्यां जांबवतां पुत्रा ॥ अर्हणार्थं समणिना कृष्णा
योपजहार ह ॥३२॥ अदृष्टानिर्गमिंशोरेः प्रविष्टस्य विजं जनाः ॥ प्रताप्य द्वादशा दानि दुःखि
ताः स्वपुत्रं ययुः ॥३३॥ निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्या न कटुं दुःखिः सुहृदो ज्ञातयो शोचन्

विनात्कृष्णमनिर्गतिं ॥ ३४ ॥ सत्राजितं शपंतस्ते दुःखिताघारकोकसः ॥ उपतस्थुर्महामायां दु-
 गंधिहोपजब्धये ॥ ३५ ॥ तेषां च देव्युपस्थानात्प्रत्यादिशशिषासचपादुर्बन्धवसिधार्यः स-
 हारो हर्षयद्हरिः ॥ ३६ ॥ उपजन्म्य तृषीकैवेः शमृतं पुनरिहागतं ॥ सहपत्न्या मणिश्रीवंस-
 र्वे जातमहोत्सवाः ॥ ३७ ॥ सत्राजितं समाख्यसनायां राजसंनिधौ ॥ प्राप्तिं चारण्या न गवा-
 न्मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ सचातिव्राजिडितोरत्नं गृहीत्वा वाङ्मुखस्ततः ॥ अतस्तप्यमा-
 नो भवनमगमत्सेनपाशना ॥ ३९ ॥ सोऽनुध्यायं स देवाद्यं वज्रवद्विग्रहाकुजः ॥ कथं मृजा-
 म्यात्सरजः प्रसीदेद्वायुतः कथं ॥ ४० ॥ किं कृत्वा साधुमत्स्यं स्यान्नशयेद्वा जनो यथा ॥ अहो-
 र्धदृशं नृपं मूढं प्रविणोऽनुपं ॥ ४१ ॥ हास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ॥ उपायो यं समी-
 ची नस्तस्य शान्तिर्न चान्यथा ॥ ४२ ॥ एवं व्यवसितो बुध्या सत्राजितस्वसुतां शुभं ॥ मणिं च स्व-

यमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ॥ ४३ ॥ तां सत्यभामां न गवान् उपयेमे यथाविधि ॥ बहुभिर्घ्या-
 चितां शीलरूपौदार्यगुणान्वितां ॥ ४४ ॥ न गवानाह न मणिं प्रतीतामो वयं नृप ॥ तवास्तां देव-
 प्रक्तस्य वयं च फलभागिनः ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे स्यमंतकाहर-
 णं नाम षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ वित्तानार्थोपि गोविंदो दग्धानां क-
 र्षपांडवान् कुतश्च कुल्यकरणे सह रामो ययौ कुरुत् ॥ १ ॥ भीष्मं कपं सविदुरं गंधारीं च-
 एवमेव च ॥ तुल्यदुःखौ च संगम्य हाकष्टमिति होचतुः ॥ २ ॥ जब्धौ तदंतं रंज नृशतधन-
 नमूचतुः ॥ अक्रूरकृतवर्मालोमणिः कस्मान्न गत्यते ॥ ३ ॥ योऽस्मभ्यं संप्रति श्रुत्य कन्यारत्नं
 विगर्ह्य नः ॥ कृष्णपादो न सत्राजित्कस्माद्वातरमन्वियात् ॥ ४ ॥ एवं निन्नमति स्ताभ्यां स-
 त्राजितमसत्तमः ॥ शयानमवधीधो जात्स पापः क्षीणजीवितः ॥ ५ ॥ स्त्रीणां विक्रोशमा

भा. २०३०
२४

नानां क्रंदंतीनामनाथवत् हत्वा पशून् सौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ॥ १० ॥ सत्यनामा च
पितरं हतं वीक्ष्य शुचाधिना ॥ व्यजयन्नातनातेति हाहतास्मीति मुत्स्यता ॥ ११ ॥ तैजद्रोण्यामृतं
प्राप्त्य जगाम गजसाहयं ॥ कृष्णाय विदितार्थाय तस्माच्चर्योपितुर्वधं ॥ १२ ॥ तदा कर्ण्यैश्च रौ
राजन् अनुसृत्य नृलोकतां ॥ अहो नः परमं कष्टमित्यस्त्राक्षौ विजेतुं ॥ १३ ॥ आगत्य जगवा
नृतस्मात्सभाप्यः साग्रजः पुरं ॥ शतधन्वा नमारेने हंतुं हर्तुं मणिततः ॥ १४ ॥ सोपि कृष्णो धर्मता
त्वाभीतः प्राणपराप्तया ॥ साहाय्ये कृतवमणिं अयाचत स चाब्रवीत् ॥ १५ ॥ नाहमीश्वरयोः
कुर्याद्देजनं रामकृष्णयोः ॥ को नु क्षेमाय कल्पेत तयोर्द्विजिनमाचरन् ॥ १६ ॥ कंसः सहा
नुगोपी तोयद्देषात् त्याजितः श्रिया ॥ जरासंधः सप्तदशसंयुगान् विरयौ गतः ॥ १७ ॥ प्रत्या
त्मातः सवाक्कुर्याद्विभ्राह्मयाचत ॥ सोप्याह को विरुध्येत विद्वान्नाश्वरयोर्वजे ॥ १८ ॥

२४

यदि हं जीजया विश्वं सृजत्यवतिहंति च ॥ वेशा विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिता जया ॥ १९ ॥
यः सप्तहायनः शैलमुत्पादयैकेन पाणिना ॥ दधारजीजया बाज उच्छिजो धमिवा नृकः
॥ २० ॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायानुत कर्मणि ॥ अनंतायादिनृताय कूटस्थायात्मने नमः
॥ २१ ॥ प्रत्याख्यातः स तेनापिशतधन्वा महामणिं ॥ तस्मिन्मस्याश्चमारुह्य शतयोजनगं य
यौ ॥ २२ ॥ गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनाईनौ ॥ अन्वितां महावेगैरश्वैराजन् गुरुदुहं
॥ २३ ॥ मिथिलाया उपवने विसृज्य पतितं हयं ॥ पद्मामधावत संत्रस्तः कृष्णोऽप्यनृद्वदुषा
॥ २४ ॥ पदाते नृगिवांसस्य पदातिस्तिसृगते मिना ॥ चक्रेण शिर उक्त्य वाससोऽयं विनोत्मणि
म् ॥ २५ ॥ अजब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाय जांतिकं ॥ दृष्ट्वा हतं शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते
॥ २६ ॥ सत आहवजो नृनंसमणिः शतधन्वना ॥ कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमचेष्टपुरं व्रज

॥२३॥ अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतरं मम ॥ इत्युक्त्वा मिषितं राजन् विवेश यदुनंदनः
 ॥२४॥ नंदं दृष्ट्वा सहसोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः ॥ अर्हयामास विधिवदर्हणीयं समर्हणैः
 ॥२५॥ उवाच तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समाविभुः ॥ ततोऽग्रे स्रजं हं काले धान्तराष्ट्रं सु
 योधनः ॥२६॥ मानितः प्रातियुक्तेन जनकेन महात्मना ॥ केशवो धारकामेत्यनिधनं रा
 तधन्वनः ॥ अप्रासिंचमणैः प्राह प्रियायाः प्रियकृदिभुः ॥२७॥ ततः सकारयामास क्रि
 पां बंधो हतस्य वै ॥ साकं सुहृद्भिर्भगवान् यायाः स्युः सांपरायिकाः ॥२८॥ अक्रूरः कृतव
 मचिश्रुत्वा रातधनो बंधं ॥ व्यूषतुर्भयवित्रसौ धारकायाः प्रयोजकौ ॥२९॥ अक्रूरे प्रोषितेरि
 षान्या सन्धै धारकौ कसां ॥ धारा रामानसा स्ताया मुदुर्दैविक नौतिकाः ॥३०॥ इत्यंगो परिशं
 त्ये के विस्मृत्य प्रागुदाहृतं ॥ मुनिवासनिवासे किं घटे तारिष्ट दर्शनं ॥३१॥ देवैः वर्धतिका

शीराः श्वफल्कायागताय वै ॥ स्वसुतां गंदिनां प्रादन्नतो वर्षत्समकाशिषु ॥३२॥ तत्सुतसत्स
 भावो मावक्रूरो यत्र यत्र ह ॥ देवो निवर्षते तत्र नोपतापो न मारिका ॥३३॥ इति वचनं
 श्रुत्वा नेता वेदिहकारणं ॥ इति मत्वा समानाय्य प्राह क्रूरं जनार्दनः ॥३४॥ राजपितृभि
 र्भाष्येन कथयित्वा प्रियाः कथाः ॥ विज्ञाता खिलचिन्तितः स्मयमान उवाच ह ॥३५॥ मनु
 रानपतेत्यस्तस्त्वप्यास्ते रातधन्वनः ॥ समंतकोमणिः श्रीमान् विदितः पूर्वमेव न ॥३६॥
 सत्राजितो न पत्यत्वा हृत्पुर्दुहितुः सुता ॥ दायं निनायापः पिंशान्चिमुच्यते च शेषितं
 ॥३७॥ तथापि दुर्धरस्त्वयैस्त्वप्यास्तां सुव्रते मणिः ॥ किंतु ममाग्रजः सम्यक् न प्रत्येति मणि
 प्रति ॥३८॥ दर्शयिस्व महाभाग बंधूनां शांतिमावह ॥ अमुं छिन्नामखास्तेद्यवर्तते सक्र
 वेदयः ॥३९॥ एवं सामभिरालब्धः श्वफल्कतनयो मणिः ॥ आदाय वासमातु नंदं दहौ हर्ष

भा. उ.
२६

समप्रभं ॥ ४० ॥ स्यमंतकं दर्शयित्वा तातिभ्योरज्ज्वात्मनः ॥ विसृज्य पाणिना नयस्तस्मै प्रत्यर्प
यन्मनुः ॥ ४१ ॥ यस्त्वेतन्न गवत ईश्वरस्य विष्णोर्वीर्यं दिवं वृजिनहरं सुमंगलं च ॥ आख्यानं पठति
शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुःकांतिं हिरितमपोत्ययाति शान्तिं ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापु
रणे दशमस्कंधे स्यमंतकोपाख्याने सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ए
कदा पांडवान् द्रुपदं प्रतीता न्युरुषोत्तमः ॥ इन्द्रप्रसंगतः श्रीमान् युयुधानादिभिर्वृत्तिः ॥ १ ॥
दृष्ट्वा तमागतं पार्थमुकुंदमखिलेश्वरं ॥ उन्नम्य युगपद्दीराः प्राणमुख्यमिवागतं ॥ २ ॥ प
रिष्वज्याच्युतं वीरा अंगसंगहतैः नमः ॥ सातुरागस्मितं वक्त्रं वीर्यतस्य सुदं ययुः ॥ ३ ॥ यु
धिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादो निवंदनं ॥ अर्जुनं परिरभ्या ययमाभ्यां च निवंदितः ॥ ४ ॥ प
रमासनमासीनं कृष्णकृष्णमनिर्दिता नवोदाव्रीडिता किंचिच्छनैरेत्याम्यवंदतः ॥ ५ ॥ तथैव

२६

सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चातिनंदितः ॥ निषसादासने न्ये च पूजिताः पर्युपासताः ॥ ६ ॥ एषां समा
गत्य कृत्वा निवंदनं सयाति हाहर्षिदृशान्तिरंभितः ॥ आष्टष्टवांस्तान् कुशजं सहस्रं पापितृषु
सारं परिरष्टष्टवां धवः ॥ ७ ॥ तमाह प्रेमवैक्रय रुतिष्ठकं वाश्रुजे च नास्मरंतीता न बहून्
क्लेशान् क्लेशपायात्प्रदर्शितं ॥ ८ ॥ तदैव कुशजं नो नृत्सनायासे कृतावयं ॥ सातीत्रः स्मरतां
कृष्णभ्राता मे प्रेषितस्त्वया ॥ ९ ॥ न ते स्तिस्व परभ्रांतिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः ॥ तयापि स्मरतां
शश्वत्क्लेशान् हंसितुं हि स्थितः ॥ १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधी
श्वरयोगेश्वराणां दुर्दर्शयिन्नोदृष्टः कुमेधसां ॥ ११ ॥ इति वैवाय्विकान्मासा नृराता सोम्यर्षितः
मुखं जनयन्नयनानंदमिन्द्रप्रस्थौ कसांप्रभुः ॥ १२ ॥ एकदारथमारुह्य विजयो वानरध्वजः
गांजीवं धनु रदाय तूष्णीं चाक्षयसायकौ ॥ १३ ॥ साकं कृष्णेन सन्नधो विहंतुं विपिनं वनं

जा-२-३-

२७

बहुव्याजमृगाकांक्षिप्रविशत्यरवीरहा ॥१४॥ तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान्स्करन्महिषान्स्कर
न् ॥ शरभान्गवयान्स्वज्ञान्हरिणान्शशान्छकान् ॥१५॥ तान्निन्युःकिंकरारसेमेध्यात्प
र्वण्युपागते ॥ तदपरीतःपरितःपरिश्रान्तोबीजत्सुर्यमुनामगात् ॥१६॥ तत्रोपसृज्यविश
दंप्रीत्वावारिमहोरथौ ॥ कृष्णौददशतुःकन्यांचरंतीचारुदर्शनां ॥१७॥ सामासाद्यवरारोहां
सुविज्ञांरुचिराननां ॥ प्रप्रच्छप्रेषितःसख्याफाल्गुनःप्रमदोत्तमां ॥१८॥ कातंकस्यामिसुश्रो
णिकुतोवाकिंचिकीर्षसि ॥ मन्येतांपतिमिच्छंतीं सर्वंकथयशोभने ॥१९॥ कालिंद्युवाच
अहं देवस्य सवितुर्दुहितापतिमिच्छतां ॥ विष्णुं वरेण्यं वरदंतपःपरममास्थिता ॥२०॥ नान्यं
पतिं वृणेवीरतमते श्रीनिकेतनं लुप्यतां मे स भगवात्सुकुंदो नाय संश्रयः ॥२१॥ कालिंदी
तिसमाख्याता वसामि यमुनाजले ॥ निर्मिते भवने पित्राया वदस्युत दर्शने ॥२२॥ तथा वरु

२७

डा के शो वासुदेवाय सोपितां ॥ रथमारोप्य तद्विधान्धर्मराजमुपागमत् ॥२३॥ यदैव कृष्णः सं
रिष्टः पार्थानां परमाद्भुतं ॥ कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥२४॥ नगवांस्तत्र निव
सन् स्वानां प्रियचिकीर्षया ॥ अग्रयेरवां उवंदत्तुमर्जुनस्याससारथिः ॥२५॥ सोऽत्रिस्तु शोधतु
रहात्तद्व्यान् श्वेतान् रथं नृप ॥ अर्जुनायाक्षयौत्तरेणौ वर्मचानेद्यमस्त्रिभिः ॥२६॥ मय
श्च मोचितो बद्धेः स भ्रां सरथे उपाहरत् ॥ यस्मिन् दुयोधनस्यासीज्जलस्य जदशिभ्रमः ॥२७॥
स तेन समनुज्ञातः सुहृन्निश्चानुमोदितः ॥ आययौ धारकां भूयः सात्यकि प्रमुखैर्वृतः
॥२८॥ अथोपये मे कालिंदी सुपुण्यं नृक्षउज्जिते वितन्वत् परमानंदस्वानां परममंगलं
॥२९॥ विंशतुविंशवावंतौ दुर्योधनवशानुगौ ॥ स्वयं वरेस्त्वनगिनी कृष्णे सक्तां न्यषेधतां
॥३०॥ राजाधिदेव्यास्तनयामित्रविंशं पितृघसुः ॥ प्रसत्यत्तवान् कृष्णो राजनृराज्ञां प्रप

भा. २०३०
२८

रयतां ॥ ३१ ॥ नमजिनामकौ राज्य आसी न जाति धार्मिक ॥ तस्य सत्या भव कन्या देवी ना
मजिती न प ॥ ३२ ॥ नतां शे कुर्पा बोहु मजित्वास प्रगो वृषान् ॥ तीक्ष्ण शृंगान् सुदुर्ध्वान् वि
रगंधा सहान् वजान् ॥ ३३ ॥ तां श्रुत्वा वृषजिह्वां न गवान् सात्वतां पतिः ॥ नगामकौ राजपुरे
सैन्येन महता दत्तः ॥ ३४ ॥ सको राजपतिः प्रीतः प्रत्युत्थाना सनादिभिः ॥ अर्हणी नापि गुरुणा
पूजयन् प्रतिनंदितः ॥ ३५ ॥ वरं विलोका निमतं समागतं नरैः प्रकन्या च कमेरमापतिं ॥ भू
यादयं मे पतिरग्निषो मत्ताः करोतु सत्या यदि मे धत्तव्रतैः ॥ ३६ ॥ अर्चितं पुनरित्याह
नारायण जगत्पते ॥ आत्मानं दे न प्रत्यस्मिन् करवाणि किमप्यकः ॥ ३७ ॥ पत्यादयं कजरजः
शिरसा विनर्त्ति श्रीरज्वजः सगिरिशः सहलोकपालैः ॥ त्रीजान् नः स्वकृत सेतु पराश्रयेण का
ले दधत्स न गवान् मम के नु तु व्येत् ॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तमाह न गवान् कृष्णः कृता स

२८

नपरियह ॥ मेघगंभीरया वाचा सस्मितं कुरु नंदन ॥ ३९ ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ ॥ नरैः प्रयाज्ञा
कविभिर्विगर्हितारजस्य बंधोर्निजधर्मवर्त्तिनः ॥ तथापि याचेत वसौ ह देछया कन्यां त्व
हं यां न हि श्रुत्वा वयं ॥ ४० ॥ राजोवाच ॥ ॥ को न्यसे मधिको नायक न्यावर इहे सितः ॥ ए
षो कधाम्नो यस्यां गे श्रीर्वसत्य न पापिनी ॥ ४१ ॥ किं त्वस्मान्निःकृतः पूर्वसमयः सात्वतवर्षे
पुंसां वीर्यपरा सार्धं कन्यावर पराश्रया ॥ ४२ ॥ ससै ते गोवृषा वीर दुर्दंता दुरवग्रहा ॥ एतेर्भ
न्ना सुबहवो निन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥ ४३ ॥ अदि मे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदु नंदन ॥ वरो न वा
नमिमतो दुहितुर्मे श्रियः पतिः ॥ ४४ ॥ एवं समयमाकर्ण्य बद्धा परिकरं प्रभुः ॥ आत्मानं सस
धा कृतवान् गृह्णात्त्रीजयैवतान् ॥ ४५ ॥ बद्धा तान् रामभिः शौरिर्नम्रदर्पात् हतौजसः ॥ व्यक
र्षत्त्रीजया बद्धान् बाजोदारु मयान्यथा ॥ ४६ ॥ ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मि

भा. ६. ३.
३०

धनिं शुत्वा युगांता शनिनीषणं सुरः शयान उन्नस्योदैत्यः पंचशिखज जातः ॥ त्रिभुजमुद्य
म्यसुदुर्निश सणो युगांत सूर्यानि जरोचिरुत्तल ॥ यसंस्त्रिजोका मिव पंचनिमुखैरभ्यप्र
वत्ता स्यसुतं यथोरगः ॥ आविध्य शूलं तरसा गरुत्म ते निरस्य वक्त्रे अर्नदत्स पंचनि
ः सरोदसी सर्वदिशो वरं महाना पुरयन्नेकं राहमावृणोत् ॥ तदापत दैत्रि शिखंगरुत्म
ते हरिः शराभ्यामनिन त्रिधौ जसा सुखेषु तं चापि शरैरताडयन् नम्रैर्गदां सोपिरुषा व्यमुच
त ॥ तामापतंतीं गदया गदां मधे गदाग्रजो निर्विभिदे सहस्रधा ॥ उद्यम्य बाहू न त्रिधा व
नोजितः शिरं सिचक्रेण जहार लीजया ॥ असुः प्रपातां न सिकृन्त शीर्षानि कृन्त मृगो
द्विरिवेद्र ते जसा ॥ तस्यात्मजाः सप्तपितुर्वधातुराः प्रतिक्रियामर्षजुषः समुद्यताः ॥ ता
म्रोतरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्न निस्वानरुणश्च सप्तमः पारंपुरस्कृत्य च मुमुक्षुः पतिमधे

३०

मौमप्रयुक्तानिरगन्धतायुधाः प्रायुं जतासाद्य शरानसीद्गराः शक्नुहि शूलानजितैरु
षोत्तल ॥ तद्भुक् कटं न गवान् स्वमागलैरमोघवीर्यसिस्तिजशश्च कर्तुं हि ॥ तान्पीतसुरव्या
ननयद्यमाजयं निरुन्त शीर्षो रुजुजांघ्रिवर्मणः ॥ स्वानीकपानस्युतचक्रसायकैस्तथा
निरस्तान्नरकोधरासुतः निशस्यदुर्मर्षिण अस्त्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निशक्रमत् ॥ १४ ॥
दृष्ट्वा सनायं गुरु उपरि स्थितं सूर्योपरि शतसतडि द्यनं यथा रुद्रं सतस्यैव सज्जुतघ्नीयो
धाश्च सर्वेषु गवत्समविमधुः ॥ १५ ॥ तज्मौमसैन्यं न गवान् गराग्रजो विवित्रवाजैर्निशितैः शि
जीमुखैः ॥ निरुन्त बाहू रुशिरो धविग्रहं चकार तत्तैर्वहताश्च कुंजरं ॥ १६ ॥ यानियोधैः प्रयुक्ता
निशस्त्रास्त्राणिकुरुद्वह ॥ हरिस्तान्यछिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः उत्थमानः सुपर्णेन प
क्षाभ्यां निघ्नता गजान् ॥ १७ ॥ गरुत्मता हन्यमानास्तु उपक्षनवैर्गजाः ॥ सुरमेवाविशन्नार्त्ता

भा. ४. ३.
३१

नरकोमुध्युधत १८ दृष्टाविश्रवितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकं तं भौमः प्राहरत्तु न्मावज्जः प्र
तिहतो यतः १९ नाकं पतत या विधो मा लाहतश्च विषः शूलं भौमो मुते हंतु मा ददेवि
तयोद्यमः २० तद्वि सगत्स्वमेव नरकस्य शिरो हरिः अपातयत्तु नस्यस्य चक्रेण शुर
नेमिना २१ सकुंडलं चारुकिरीटं नृषणं वभौ एधि व्यापतितं समुज्ज्वलत् हा हेति साधि
त्ययः सुरेश्वर मा ल्ये मुकुंदं विकिरं तर्दिरे २२ ततश्च नृः कृष्ण मुपेत्य कुंडले प्रतमजां
बूनदरत्नभासरे सर्वै जयं त्या वनमाजया र्प्या चेत संकुत्रमयो महामणिं २३ अस्तौषा
दये विश्वेशं देवी देववरार्चितं प्रांजलिः प्रणतारजन् नक्ति प्रवणया धिपा २४ भूमि
रुवाच नमस्ते देव देवेश शंखचक्रगदा धर नक्ते डोपा न्नरूपाय परमात्मन मोस्तु
ते २५ नमः पंकजना नाय नमः पंकजमालिने नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये

३१

२६ नमो नवावते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे पुरुषाया दिवा जायर्ण बोधायते नमः २७
अजाय जनयि त्रेस्य ब्रह्मणे नंत शक्तये परवरत्न नृत्तात्मन परमात्मन मोस्तु ते २८
त्वं वैसि सुसुरज उक्तं प्रभो तमो निरोधाय विमर्ष संवृतः स्थानाय सत्वं न गतो जगत्यते
कातः प्रधानं पुरुषो नवान्यरः २९ अहं पयो ज्योतिर्या निजो न भो मात्राणि देवा मन इन्द्रिया
णि कन्नामिहानि त्यखि जं चर चरं त्वय्यद्वितीये न गवन्नपं नमः ३० तस्यात्मजो मंतवपाद
पंकजं नातः प्रपन्नान्निहरोपसारितः तस्याज्यै नं कुरु हस्तपंकजं शिरस्य मुष्याखिजकल्म
षापहं ३१ श्रीशुक उवाच इति नम्यार्थितो वाग्भिर्न गवा न्नक्ति नम्रया हत्वा नयं भौ
मगहं प्राविशत्सकजर्हि मत् ३२ तत्रागज न्यकन्यानां षट्सहस्राधिका युतं भौमाकृता
नां विक्रम्य राजभ्यो दृष्टो हरिः ३३ तं प्रविष्टं स्त्रियो वास्य नरवीरविमोहिताः मनसा वप्रि

रेनीष्टपतिरैवोपसारितं ॥३४॥ नर्यात्यतिरयं मत्तं धाता तदनुमोदतां ॥ इति सर्वाः एष कृष्णे
 भावेन तदयं रघु ॥३५॥ साः प्राहिणे तद्धारवती सुमहविरजो वरा ॥ नर्याने महि कोशान् रया
 श्वान् प्रविणं महत् ॥३६॥ ऐरावतकुले भांश्च चतुर्दंतां स्तरस्विनः ॥ पांडुरांश्च चतुःषष्टिं पेष
 यामास केशवः ॥३७॥ यत्वा सुरेन्द्रवने दत्तारित्यै च कुंडले ॥ इजितस्त्रिदशैरेण महेंद्राणां
 च सप्रियः ॥३८॥ मोरितो नार्ययो त्याद्य पारिजातं गरुत्मति ॥ आरौप्य सेंद्रां विबुधानि किं त्यो
 पानयत्पुरं ॥३९॥ स्थापितः सत्यनामा पागुहोद्यानो पशो ननः ॥ अन्वयुर्नमः स्वर्गान्निर्गन्धा
 सवजं पटा ॥४०॥ यथा च आनम्य किं रटकोरिभिः पारौस्त्रिभुवनं मयसाधनं ॥ सिद्धार्थ
 एतेन विगत्य ते महानहो सुराणां च तमोधिगाद्यातां ॥४१॥ अथो मुरुर्त्त एकस्मिन्नागागरेषु
 ताः स्त्रियः ॥ यथोपये मे नगवांस्तावद्दूषधरो ययः ॥४२॥ गृहेषु तासां मनपाय्यतर्कस्मिन्नि

रस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ॥ रेमेरमानिर्निजकामसंस्तुतोपयेत रोगार्हकमेधिकं श्व
 रत् ॥४३॥ इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्तावत्सा दयोपिनविदुः पदावीयदीयां ॥ नेजुमुह
 विरतमेधितया दुरागहसावजोकनवसंगमजल्यंगमजल्यज्जो ॥४४॥ प्रसुप्तमासनवरा
 हणपादशौचतां ब्रजविभ्रमणवीजनगंधमाप्तिः ॥ केशप्रसारशयनस्त्रयनोपहारैर्दसीश
 ता अपि विभोर्विदधुः स्मदास्यं ॥४५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पारिजात
 हरणे नरकवधो नामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥५९॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ कर्हि न्वित्सुखमा
 सीनं स्वतल्यस्य जगज्जुसं ॥ पतिं पर्यचरन्ने श्रीव्यजने न सरवीजनैः ॥१॥ यस्त्वेतद्व्रीजया
 विश्वं स जल्यस्य वती श्वरः ॥ सहिजातः स्वसेतनां गोपीयाय यदुद्यतः ॥२॥ तस्मिन् न तर्ह्ये
 न्ना जन्मुक्ता दामविजं विना ॥ विरजिते विताने न दपैर्मणिमयैरपि ॥३॥ महि का दामभिः

भा. २७
३३

पुष्पेर्दिरेपकुलनादिते जाजरंध्रप्रविष्टैश्चगोनिश्चंद्रमसोऽमलैः ४ पारिजातवनामोदवायु
नोद्यानशालिना धूपैरगरवैरजन्जाजरंध्रविनिर्मितैः ५ पयःकेननिनेशुत्रेपर्यकेक
शिष्टमे उपतस्थेसुरवासीनंजगतामीश्वरं पतिं ६ वाजव्यजनमादायरत्नदंडं सखीक
रात् तेनवीजयतीदेवीउपासांचक्रइश्वरं ७ सोपाच्युतंकणयतीमणिनूपुराभ्यंरेजेउ
त्तीयवजयमजनाग्रहस्ता वस्त्रांतररुक्चकुंकुमशेणहारभासानितंबधतयाचपरार्ध
कांच्या ८ तांरूपिलींश्रियमनन्यगतिं निरीक्षयात्तीजयाधततनोरनुरूपरूपो प्रीतः
स्मयन्नजककुंडलनिष्ककंठवक्त्रोत्तसस्मितसुधांहरिरावभाषे ९ श्रीनगवानुवाच
राजपुत्रीसिताक्षपैर्लोकपालविभूतिभिः महानुभावैः श्रीमद्विरूपोदायविजोर्जितैः १०
तान्मासानधि नो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्महान् दत्ताभ्रात्रास्वपित्राचकस्मान्नोवदधेसमा

३३

न ११ राजभ्योविभ्यतः सुनुसमुद्रं शरणं गतान् बलवन्निःकृतधेषात् प्रायस्त्यक्तनपा
सनान् १२ असृष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषां आस्थिताः पदवीं सुनुयौ प्रायः सी
दंतियोषितः १३ निःकिंचनावयंशश्चन्निः किंचनजनप्रियाः तस्मात्प्रायेण नत्याद्यामां
नजंते सुमधमे १४ ययोरत्नसमं विन्नं जन्मैश्चप्यकृतिर्नवः तयोर्विवाहोमैत्रीच
नोत्तमाधमयोः क्वचित् १५ वेदस्यैतदविज्ञायत्वयादीर्घसमीक्षया वृतावयंगुणैर्हीनाभि
क्षुभिः स्नायितामुधा १६ अथात्मनो नुरूपं वै भजस्व सन्नियर्षजं येन त्वमाशिषः सत्पारहा
पुत्रचजस्यसे १७ चैद्यशाचजरासंधं दंतवक्त्रादयो नृपाः ममविषंति वामोरुरुक्नीचा
पितवाग्रजः १८ तेषां वीर्यमहां धानां दधानां स्मयन्नुत्तये आनीतासिमया भवेतेजोपह
तये सतां १९ उदासीना वयं नूनं न स्यात्पत्यर्थका मुकाः आत्मलब्ध्यास्य देहस्य गिहयोर्जी

भा० ६३ ति० क्रियाः ॥ २० ॥ शुक उवाच ॥ एतावदुक्ता भगवानाम्मानं वदन्नामिव मन्यमानामविशेषा
 न्नहर्षघ्न उपा र म त् ॥ २१ ॥ इति त्रिजो केशपते स्तदात्मनः प्रियस्य देयश्रुतपूर्वमप्रियं ॥ आश्रुस्य
 नीता हरिजात वेपथुश्चिंतां दुरंतां रुदती जगाम ह ॥ २२ ॥ परासुजातेन नखा रूणाश्रिया सुवजि
 र्वंत्यश्रुतिरंजनासितैः ॥ आसिंचती कुंकुमरूपितौ स्तनौ तस्यावधो मुख्यतिदुःखरुच
 वाक् ॥ २३ ॥ तस्याः सुदुःखं यशो कविनष्टबुद्धेर्हस्तादक्षय्यं जयतो व्यजनं पपाता ॥ देह
 श्रविकवधियः सहसैव सुत्यनरं नेव वातविहता प्रविकीर्य केशान् ॥ २४ ॥ तत्र हृष्टा भ
 गवान् कृष्णः प्रियायाः प्रेमबंधनं ॥ हास्य प्रौढि म जानं त्याः करुणः सो न्वकंपत ॥ २५ ॥ प
 रं काद वरुत्या सुता सुत्याप्य चतुर्भुजः ॥ केशान् समूह्य तद्वक्त्रं प्रा म जत्य प्रपाणिना ॥ २६ ॥
 प्रमत्ताश्रुकलेनेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा ॥ आश्रिष्य बाहुना राजन्न न्यविषयां सती ॥ २७ ॥

३४

सांत्वयामास सांत्वतः रूपया रूपणां प्रभुः हास्य प्रौढि म च्चि नामे तदा ह सतांगतिः ॥ २८ ॥
 ॥ श्री भगवानुवाच ॥ ॥ मामां वै दभ्यसि ये या जाने त्वां मत्परायणां ॥ त्वद्वचः श्रोतुं कामेन स्वेया
 चरितमंगने ॥ २९ ॥ सुखं च प्रेम सं रं भ स्फुरिता धरमा क्षितुं ॥ कदा से पा रुणा पांगं सुंदर भ कु
 दातरं ॥ ३० ॥ अयं हि परमो जातो गहेषु गृहमेधिनां ॥ मन्त्रमैर्नापते यामः प्रियया भारुना मि
 ना ॥ ३१ ॥ श्री शुक उवाच ॥ ॥ सैवं भगवता राजनैर्दर्शी परिसंविता ॥ ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं
 प्रियत्यागमयं जहौ ॥ ३२ ॥ वनाधे कृष्णं पुंसां वीक्षंती भगवन्मुखं ॥ सत्री उहासरुचिरस्त्रिधा
 पांगेन भारता ॥ ३३ ॥ श्री रुक्मिण्युवाच ॥ ॥ नन्वेव मे तदरविंद विजो च नाहपदै भवान् भगवतोऽ
 सदृशं विभूम्नः ॥ कस्वेमहिम्न निरतो भगवांस्त्र्यधीशः ॥ काहं गुणप्रकृति रजगद्गीतपादा
 ॥ ३४ ॥ सत्यं नयादिव गुणेभ्य उरुक्रमंतः ॥ शेते समुद्र उपलंभनमात्र आत्मा नित्यं कदि वि

भा. ६. ३०
३५

य लोः कृतविग्रहस्तत्त्वस्तेवकैर्नपपदं विधुतं तमौ धं ३५ तत्पादपग्रमकरंदजुषां मुनीनां व
त्सिफुटं नपशुचिर्नदुर्विभावं यस्मादजौ किकमिवेहितमीश्वरस्य नमस्तवेहितमयो अनुये
नवंतं ३६ निः किंच नोननुनवान्नयतोस्ति किंचिद्यस्मै वलिं वजिजुजोपि हरंत्यजाद्याः नत्वा
विदं त्यसुत्तपोतं कमाद्यतां धाः प्रेष्टो नवान् वलिजुजामपिते पितुभ्यं ३७ त्वं वै समस्तपुरुषा
यमियः फलात्मा यदां उपासुमतयो विसृजंति कृत्स्नं तेषां विभो समुचितो नवतः समाजः पुं
सः स्त्रियाश्चरतयोः सुखदुःखिनोर्न ३८ त्वं न्यस्तदंडमुनिनिर्गदिता नुभाव आत्मा त्मदश्च ज
गतामिति मेव तोसि हित्वा नवद्रुव उदारित काजवेग ध्वस्ता शिषो ज्वनवना कपती नकुतो
न्ये ३९ जायं वचस्तव गहाय जयस्तु नृपा न विद्रव्यं शार्द्रं निनदेन तहर्षमां त्वं सिंहोपया
स्ववलिमीशपशूस्वनागं तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ४० यदां उपा नृपशिखाम

३५

एयों गवैन्य जायंत नाहुष गयादय रेकपत्यं राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमं बुजाक्षसीरंति ते
नुपदवां तद्वास्मिता किं ४१ कान्यं श्रयेत तव पादसरोजगंधमाघ्राय सत्सुखरितं जनतापव
र्गं जक्ष्याजयं त्वविगलय्य गुणाजयस्य मन्मसि दोरु नयमर्थविविक्तदृष्टिः ४२ तं त्वावुस्तु
पमनजं जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामधूरं स्यान्मेतवांघ्रिररघांसति मित्रं
त्यायो वै नजंतमुपयात्यनतापवर्गः ४३ तस्याः स्युरच्युन नृपा नवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहे
शुखरगोष्पविगलभत्याः यत्कर्णमूजमरिकर्षणनोपयायात्सुष्मकथामृदु विरिं विस
नासुगीता ४४ त्वकर्मश्रुते मनखके रापिन दसंतमो सास्मिरक्तक्रमिविद्रकफवातपित्तं
जीवच्छबं नजतिकांतमतिविमितायातेपदाक्षमकरंदमजिघ्रता स्त्री ४५ अस्त्वं बुजाक्षमम
तेचरणानुगगात्मा नृरतस्य सपिचानतिरिक्तदृष्टेः ॥ मर्त्यस्य च ध्वयउपातरजोतिमात्रोमा

भा. २. ३.
३६

मीसमेतदुहनः परमानुकं पा॥ ४६ ॥ नैवाजीकमहं मन्ये वचसे मधुसूदन श्रंवाया इव हि प्रायः
कन्यायाः स्यादतिः क्वचित् ॥ ४७ ॥ अत्रायाश्चाविपुंश्च त्यामनो म्येति न वं न वं सुधी सती न
वि न या न्नां वि न नु न य सु त ॥ ४८ ॥ श्री न ग वा नु वा च ॥ ॥ साध्ये तत् श्रोतु कामै वं राज पुत्री
प्र ज्ञे मि ता ॥ मयो दितं य द न्वा त्प स र्वं त त्प स मे व हि ॥ ४९ ॥ या न्ना न्का म य से का मा न् म य्प का
मा य न्ना मि ना ॥ सं ति ते कां त न क्ता या स त व क ल्या णि नि त्प रा ॥ ५० ॥ उप ज अं प्रति प्रेम पा ति
व्र त्प च ते न धे ॥ य धा कौ श्वा त्प मा ना या न धी र्म य्प प क र्षि ता ॥ ५१ ॥ ये मां न जं ति हं प त्पे त प सा
व्र त च र्प या ॥ का मा त्मा नो प व र्गे रं मो हि ता म म मा य या ॥ ५२ ॥ मां प्रा प्य मा नि न्य प व र्ग सं
प दं वां छं ति ये संप द ए व त त्प ति ॥ ते मं द न्ना ग्या नि र ये पि ये न णां मा त्मा त्म क त्वा नि र य सु
सं ग म ॥ ५३ ॥ दि ष्ठा गृ हे श्च र्प स क न्म यि त्वा कृ ता नु वृ त्ति र्न वि मो च नी ख जै ॥ सु दुः क

३६

रासौ सुत रं दुरा शि षो त्प सुं न रा या नि कृ ति नु षः स्त्रि या ॥ ५४ ॥ न त्वा द शी प्र ण पि नो र्दि णं
गृ हे षु य त्प मि मा नि नि य या स व वि वा ह का ले ॥ प्राप्ता न् पान व र्ग ण य्प र हो अ हो मे प्र स्था पि
तो धि ज उप श्रु त स त्क य स्य ॥ ५५ ॥ आ तु र्वि रू प क र णं पु धि नि जि ति स्य प्रो वा ह प र्व णि च त
व ध म स गो ष्ठा ॥ दुः खं स मु त्प म स हो म्म द यो ग न्ना त्प नै वा ब्र वाः कि म पि ते न व यं ति ताः स्म
॥ ५६ ॥ दृ ग् स्त्व या त्म ज न ने सु वि वि क्त मं त्रः प्र स्था पि तो म यि चि रा य ति श्रू न्य मे त त् ॥ म त्वा ति
हा स इ द मं ग म न्म न्य यो ग्यं ति हे त त त्प वि व यं प्रति नं द या म ॥ ५७ ॥ ए वं सौ र त सं जा यै र्ग
वा न् न ग री श्व रः ॥ स्वर तो र म या रे मे न र लो कं वि उं व य न् ॥ ५८ ॥ त या न्ना सा म पि वि नु र्ग
हे षु गृ ह वा नि व ॥ आ प्ति तो गृ ह मे धा या न् ध र्मा न् लो क य रु ह रि ॥ ५९ ॥ इ ति श्री ना ग व ते
म हा पु रा णे द श म स्कं धे श्री कृ ष्ण रु क्मि णी सं वा दे ष हि त मो ध्या यः ॥ ६० ॥ श्री शु क उ वा च ॥

भा. २०३
३७

एकेकरासाः कृष्णस्य पुत्रान् दश दशावजाः अजीजनन्ननवमान् पितुः सर्वात्मि संपदा १ ग
हादनपगंवी स्य राजपुत्रोऽस्युतं स्थितं प्रेक्ष्य मंसतस्वस्वन्नतत्त्व विदः स्त्रियः २ चार्वाज्व
कोशवदनायतबाहुतेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवज्जुजल्यैः संमोहितामगवतो नम
नो विजेतुं सैर्विभ्रमैः समशकन वनिता विभ्रमः ३ स्मायावजोकलवदरित भावहारिभू
मंडलप्रहिनसौरतमंत्रशैः पत्न्यस्तुषोडशसहस्रमनंगवारैर्यस्येन्द्रियं विमपितुं करणेन शै
कुः ४ इत्यं रमापतिमवाप्यपतिं स्त्रियस्तावत्प्रादयोपिन विदुः पदवीं पदार्थां नेजुर्मुदवि
रतमेधितयानुरागहासावजोकनवसंगमलाजसाद्य ५ प्रत्पुनमासनवराहण
पादशौचतांबूलविभ्रमणवीजनगंधमात्यैः केशप्रसाधरायनस्तपनोपहार्यैर्द
सीशता अपि विनोर्विदधुः स्मदास्यं ईतासां यादशपुत्रारणं कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः अ

३७

होमदिव्यस्तुत्राभ्युन्नादी नृगणमिते ७ चारुदेष्टः सुदेष्टश्च चारुदेहश्च वीर्यवान्
सुचारुश्चारुयुग्मश्च न प्रचारुस्तथापरः ८ चारुचंद्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः प्रद्यु
म्नप्रसुखा जाता रुक्मिण्यां नावमाः पितुः ९ नानुः सुनानुः सनानुः प्रनानुः नानुः मांसपा
चंद्रनानुर्बृहन्नानु रतिनानुस्तथाष्टमः १० श्रीनानुः प्रतिनानुश्च सत्यनामात्मजा दश सां
वः सुमित्रः पुरजित् शतजिह्वसहस्रानित् विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान्द्रविणः क्रतुः ११
जांबवत्याः सुनात्येते सांवाद्याः पितृसंमताः वीरश्चंद्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान्द्रव्यः
१२ आमशंकुर्वसुः श्रीमान्द्रकुंतिनम्रिजिता सुताः श्रुतः कविर्बुधो वीरः सुबाहुर्भद्र
एकलः शांतिर्दशैः पूर्णमासः काजिंद्याः सोमकोवरः १३ प्रद्योषो गत्रवान्द्रसिंहो बलः
प्रबल ऊर्ध्वगः माध्याः पुत्रा महाशक्तिः सहभोजो परजितः १४ वृकोदरो निलो गंधो

भा० २०३
३८

वर्धनोन्नाद एव च ॥ महाशः पवनो वह्निर्मित्रविंदात्मजाः सुधिः ॥ १५ ॥ संग्रामनिवृहत्सेनः
शूरप्रहरणोरिति जित् ॥ जयः सुनद्रो नद्राया वाम आयुश्च सत्यकः दासिमान्ताम्रतसाद्या
रोहिण्यास्तनया हरेः ॥ १६ ॥ संग्रामनिवृहत्सेनः शूरप्रहरणोरिति जित् ॥ जयः सुनद्रो नद्रा
प्रद्युम्नाञ्चानिरुद्धो नृत्त रुक्मवत्यां महाबल ॥ पुत्रां तुरुक्मिणो राजन्नाम्ना नीजकटेपुरे
॥ १७ ॥ एते धातुत्रयौ त्राश्ववन्तुः कोटिशो नृपा ॥ मातरः कृष्णजातानां सहस्राणि च षोड
श ॥ १८ ॥ राजो वाच ॥ कथं रुक्मरिपुत्राय प्रादात्तदुहितरं सुधिः ॥ कृष्णेन परिभूतसंहंतुं
ध्रं प्रतासते ॥ एतद्व्याहिमे ब्रह्मन्विषो वैवाहिकं मिथ ॥ १९ ॥ अनागतमतीतं च वर्तमान
भतीं प्रियं ॥ विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक्पश्यंति योगिनः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृतः स्वयंवरे
साक्षादनंगो गयुतस्तया ॥ राजः समेतात्त निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥ २१ ॥ यद्यप्यनुस्म

३८

रत्नैरं रुक्मी कृष्णावमानित ॥ व्यतरन्नाग्निनेयाय सुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियं ॥ २२ ॥ रुक्मिण्यास्त
नयां राजनृकृतवर्मसुतो वली ॥ उपयेमे विशाजाक्षी कन्यां चारुमतीं कित ॥ २३ ॥ रोहित्रमा
निरुद्धाय यौत्रो रुक्मदहाधरे ॥ रोचनां वद्धवैरोपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥ २४ ॥ जानन्नध
र्मतद्यौ नं स्नेहपाशादुबन्धनः ॥ तस्मिन् सुदये राजनृरुक्मिणीरामकेशवौ ॥ पुरं भोजकरं ज
गुः सां वप्रद्युम्नकादयः ॥ २५ ॥ तस्मिन्निवृत्त उद्धादे कलिंगप्रसुरवानृपा ॥ हप्राप्ते रुक्मिणं प्रोचुर्ब
लमक्षैर्विनिर्जया ॥ २६ ॥ अनक्षतोत्थं राजनृ अपितव्यसतं महत् ॥ इत्युक्तो बलमारुपतेना
क्षैरुक्मदीयत ॥ शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्राददेपणं ॥ २७ ॥ तं तुरुक्मजयत्तत्र कलिंगप्राह
सहजं ॥ इतान् संदरयितुं नैव मिष्यन्त दृष्ट्वा युधः ॥ २८ ॥ ततो जक्षं रुक्म्यगृह्णात्तदंतत्राज
यद्वजः ॥ जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रित ॥ २९ ॥ मन्युना सुभितः श्रीमान् समुद्र

ना० ४०३० इवपर्वणि जातारुणासोतिरुषान्यर्बुदं लहमाददे ३० तंचापिजितवान् रमो धर्मेण उजमा
 ३९ म्रितः रुक्मीजितं मया त्रेमेव हंतुं प्राश्रिका इति ३१ तदा ब्रवीन् नो वाणी बजे नैव जितो ग
 हः धर्मतो वचने नैव रुक्मी बहति वै मृषा ३२ तामना हत्य वै रजो दिष्टं जन्म नोदितः संक
 र्षणं प्रति हसन् बजाषे काल नोदितः ३३ नैवाक्षको विदाम्यं गोपाजावन गोचराः अ
 सौ हीयंति राजानो बाणैश्च न भवाद्दृशाः ३४ रुक्मिण्यैव मधिसि सौराजनि श्वोपहासितः
 क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृमणसंसदि ३५ कलिंगराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे दंता
 नपातयत् क्रुद्धो हसद्विहृतैर्द्विजैः ३६ अन्ये निर्भिन्नबाहू रुक्मिण्यै रसौ रुधिरीक्षिताः राजा
 नो दुद्रुवुर्भाता बजेन परिघादिताः ३७ निहते रुक्मिणि शपाजेना ब्रवीत्साध्वसाधुवा रु
 किणी बलमो राजन् स्नेहं गमयाधरिः ३८ ततो निरुद्धं सहस्रं पावरं रथं समा रेप्य

३९

ययुः कुरास्यत्वां रामादयो नोजकरा दृशाः सिद्धास्त्रिः शायमुधुमदनाश्रयाः ३९ इति श्री
 भागवते महापुराणे दशमस्कंधे अनिरुधविवाहे रुक्मिण्यैव नाम एकषष्टितमोऽध्यायः ६१
 राजोवाच बाणस्य तनयाम् षामुपये मेयदूतमः तत्र युधमन्युर्धोरं हरिं शंकरं योर्मह
 त् एतत्सर्वं महायोगिन् समारम्भा तु त्वमर्हसि १ श्रीशुक उवाच बाणः पुत्रश्चातयेष्ट
 वजे रसीत् महात्मनः येन वामनरूपाय हरये दायि मेदिनी २ तस्यौरसः सुतो बाणः शिव
 भक्तिरतः सदा मान्यो वहात्यो धीमांश्च सत्यसंधो धतव्रतः ३ शोणितारख्ये पुरे रम्ये सरा
 ज्यमकरोत्पुरा तस्य शंभोः प्रसादेन किंकरा इव ते मराः ४ सहस्रबाहुवाद्येन तां उवेतोष
 यन्मरुं जगवान् सर्वज्जितेशः शरणो जक्रवत्सलः वरेण उदयामास सतं वव्रे पुराधिपं
 ५ स एकदा हगिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्महः किरादेना कवलेन संस्पृशंस्तत्पदांबुजं ६ नम

भा. ६. ३.

४०

स्येत्वां महादेवं लोकानां गुरुमीश्वरं ॥ पुंसामर्णकामानां कामरूपमरं प्रियं ॥ १० ॥ होः सहस्रं त्व
यादन्नं परं भाग्यमेव न वत् ॥ त्रिलोकां प्रति यो धारं न तत्र त्वदने समं ॥ ११ ॥ कंडू त्या नि न ते दैर्नि
युधुत्सुर्दिगि जानहं ॥ आघायां च एषि न द्री न जीतास्ते पि प्रदुःखुः ॥ १२ ॥ तत्तु त्वान गवान् क्रु
धः केतुस्ते न ज्यते यदा ॥ त्वदृष्यं न वेन्मूढसंयुगं मत्समे न ते ॥ १३ ॥ इत्युक्तः कुमतिर्दृष्टः स्व
गहं प्राविशन्नप ॥ प्रतीक्षन् गिरिशदेवं स्ववार्धनं शनं कुधी ॥ १४ ॥ तस्योषानामदुहितस्वप्रेषा
युमि नारतिं ॥ कन्याजन्तकांतेन प्रागदृष्टुतेन सा ॥ १५ ॥ सा तत्र तमपश्यंती कासिकांतेति
वादिना ॥ सखीनां मध्य उन्नस्यो विह्वला ब्रूहिता न शं ॥ १६ ॥ वाणस्य मंत्री कुंभां उच्चित्रजेखा च
तत्सुता ॥ सरय एतत्सखी मूषां कौतुहल समन्वितां ॥ १७ ॥ कात्वं मगयसे सुभ्रुकी दशसे मनो
रथः ॥ हस्तग्राहं न ते द्यापि राजपुत्रुपलक्षये ॥ १८ ॥ उषो वाच ॥ ॥ दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्रेषामः

४०

कमलजोचन ॥ पीतवासा बृहद्बाहु यो वितां हृदयंगमः ॥ १९ ॥ तमहं मगये कां तं पापयित्वा
धरं मधु ॥ कापि सा यातः स्मृहयंती सिखामां वृत्तिना लब्धे ॥ २० ॥ चित्रजेखो वाच ॥ ॥ व्यसनं
ते पकषामि त्रिलोकां परिभाष्यते ॥ तमानेव्ये न रं यस्ते मनो हन्ति मादिश ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा
देवगंधर्वसिद्धचारणपन्नगान् ॥ दैत्यविद्याधरान् यज्ञान् मनुष्यांश्च यथालिखत् ॥ २२ ॥
मनुजेषु च सा वृष्टिं शूरमानकंदुर्दुनि ॥ अलिखत्तामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य जजिता ॥ २३ ॥
अनिरुद्धं विनिरुद्धं वीक्ष्योषावाङ्मुखी हि या ॥ सोसावसाविति प्राह स्मयमाना महापते ॥ २४ ॥
चित्रजेखा तमात्ताय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ॥ ययौ विहाय साराजन् द्वा रकां कृष्णपालितां
॥ २५ ॥ तत्र सुप्तं सुपयं के प्राद्युम्नि योगमायिता ॥ गृहीत्वा शोणितपुरं सरयौ प्रियमदर्शयत् ॥ २६ ॥
सा च तं सुंदरवरं त्रिलोकमुरितानना ॥ दुःप्रेक्ष्ये स्वगहे पुंनारे मे प्राद्युम्निना समं ॥ २७ ॥ परार्थ

ना. ४. ३. वासः स्रगंधधूपदीपासनादिभिः ॥ पानमोजननश्चैश्ववाकैः शुश्रूषया चितः ॥ २५ ॥ गृहः
 ४१ कन्यापुरेशश्चत्पद्वस्त्रेहयातया ॥ नाहर्गणान्सबुबुधे उषयापदतैर्द्रिय ॥ २६ ॥ तांतयाय
 दुवीरेण पुज्यमानां हतव्रतां ॥ हेतुभिर्जक्ष्यां चक्रुरापीतां दुरवच्छदैः ॥ २७ ॥ अदा आवेदयां च
 क्रूरजं सेदुहितुर्वयं ॥ विचेष्टितैर्जक्ष्यामः कन्यायाः कुलदूषणं ॥ २८ ॥ अनपायिभिरस्मानि
 पुंसायाश्च गृहे प्रभो ॥ कन्याया दूषणं पुंनिर्दुः प्रेक्ष्यामानविग्रहे ॥ २९ ॥ ततः प्रव्यथितो बालो
 दुहितुः श्रुतदूषणं ॥ त्वरितः कन्ये कागारं प्राप्नोद्वासी दूधदं ॥ ३० ॥ कामात्मजं तं भुवनैकसुं
 दरं श्यामं पिशांगं वरं भुजे क्षणं बृहद्भुजं कुंडलकुंतलविषास्मिता वल्लोकेन च मंडितान
 नं ॥ ३१ ॥ हास्यं नमसैः प्रियया त्रिभुजाया तदंगसंगसनकुंकुमस्रजं ॥ बाहोर्दधानं मधुमस्त्रि
 काश्रितांतस्याग्रआसीनमवेश्य विस्मितः ॥ ३२ ॥ सतं प्रविष्टं दृष्टमाततायिभिर्नैरेकैरेव

४१

लोकमाधवः ॥ उद्यम्यमौर्वं परिघं व्यवस्थितो यथांत कीदं उधरे जिघांसया ॥ ३३ ॥ जियस्मा
 तान्परितः प्रसर्पतः शुनो यथा स्करसूयपोहनत् ॥ ते हन्यमाना भवनादिनिर्गतानि
 निन्नमूर्धोस्तुजाः प्रदुद्बुधुः ॥ ३४ ॥ तं नागपाशैर्बलिनान्ततो बलीघ्नं तं स्वसैन्यं कुपितो
 बबंधह ॥ कृषा नरां शोकविषादविह्वला बध्नं निशम्या शुकलास्यरौ दिषीत् ॥ ३५ ॥ इति
 श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे अनिरुद्धबंधो नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ शु
 क उवाच ॥ ॥ अपश्यतां चानिरुद्धं तदंधूनां च नारत ॥ चत्वारो वार्षिकामासा व्यतीपु
 नु शोचतां ॥ १ ॥ नारदा ननु पाकर्षवातां बध्नस्य कर्मच ॥ प्रययुः शोणितपुरं वृक्षपः ॥ कृष्ण
 देवता ॥ २ ॥ प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदसां बोधसारणः ॥ नरोपनंदनः प्राद्यागमकृष्णानुव
 र्तिनः ॥ ३ ॥ अस्मिन्निहिली निघदिशभिः समेताः सर्वतौ दिशं ॥ रुरुधुर्बलिनगरं समंतात्सा

त्वत्तर्षना ॥ ५ ॥ अज्यमानपुरोद्यानप्राकारगृहगोपुरं प्रेक्षमाणोरुषाविष्टसुखसैयोभिनिर्घयो
 ॥ ५ ॥ बाणार्थेनगवानरुद्रः ससुतः प्रमथैर्वतः ॥ आरुत्यनंदिरुषभंयुधेरामकृत्प्रयोः ॥ ६ ॥ आ
 सीत्सुतुमुत्तंयुधमद्रुतंजेमंहर्षणं हृत्प्रचंकरयोरजद्रुप्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ ७ ॥ कुमांडक
 पकषाभ्यांबलेन सहसंयुगः ॥ सांवस्यबाणपुत्रेणवालेन सहसात्यकिः ॥ ८ ॥ ब्रह्मादयः
 सुराधाशासुनयः सिद्धचारणाः ॥ गंधर्वप्सरसेयश्माविमानैर्द्रुमागमन् ॥ ९ ॥ शंकरानु
 चराज्जैरिर्भतप्रमथयत्यकाद्र ॥ डाकिनापतुधानांश्चवैतानां सविनायकान् ॥ १० ॥ मेत
 मातृपिशुचांश्चकृष्मांडाद्रुत्तराक्षसान् ॥ प्रावयामासतीक्ष्णयैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः
 ॥ ११ ॥ एयं विधानि प्रायुं क्रुपिना कस्त्राणि शार्ङ्गिणे प्रत्यस्त्रैः रामयामास शार्ङ्गपाणि रवि
 स्मितः ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वसं ॥ आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपत

स्य च ॥ १३ ॥ मोहयित्वा तु गिरिशं जंभणास्त्रेण जंभितं ॥ बाणस्य घृतनां शौरिर्जघानासि गदेषु
 निः ॥ १४ ॥ स्कंदः प्रद्युम्नबाणौ घैर्यमानः समंततः ॥ असृग्विभुं च नृगात्रेभ्यः शिखिना पात्र
 मद्रणात् ॥ १५ ॥ कुमांडः कृपकणश्च पेततुर्मुस जादितो ॥ दुद्रुवुस्तदनीकानिहतनाथानि स
 र्वतः ॥ १६ ॥ विशीर्यमाणं सेवतं दृष्ट्वा बाणो त्यमर्षण ॥ कृत्स्नमभ्यद्रवत्संरमे रपीहित्वैव सा
 त्यकिं ॥ १७ ॥ अधनृष्या कृष्णयुगपद्बाणः पंचशतानि वै ॥ एकैकस्मिन् शरौ दौघौ संदधेरणु
 र्मदः ॥ १८ ॥ तानि विछेदन्नगवान्धनूंषियुगपद्गरिः ॥ सारथिरथमश्वं हत्वा शंखमहर
 यरत् ॥ १९ ॥ तन्माता कोटरनाम नगामुक्ता शिरोरुहा ॥ पुरोवतस्यै कृत्स्नस्य पुत्रप्राणरिरक्ष
 या ॥ २० ॥ ततस्तिर्यङ्मुखो नगाम निरीक्षन्नगदाग्रजः ॥ बाणश्च तावद्विरथश्चिन्नधन्वा विश
 त्पुरं ॥ २१ ॥ विद्राविते भरतगणे ज्वरसुत्रिशिरास्त्रिपात् ॥ अभ्यपद्यत दाशार्हदहनि वदि

श्रीदेवः ॥ १२॥ अथ नारायणी देवसं दृष्ट्वा मसज्ज्वरं ॥ माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ
 ॥ १३॥ माहेश्वरः समाकंद चैष्णवेन बज्रार्धितः ॥ अजब्जानयमन्यत्र नीतो माहेश्वरो ज्वरः
 शरणार्थाहृषीकेशं तु शवप्रदितं जलिः ॥ १४॥ त्वरुवाच ॥ न मामित्थानं तं शक्तिं परेशं स
 वत्मानं केवलं तं सिमात्रं ॥ विश्वोत्पत्तिस्थानं संरोधहेतुं यत्तद्वत्स्यंति गं प्रशांतं ॥ १५॥ काजो
 दैवं कर्मजावः स्वभावोऽयं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ॥ तत्संघातो बीजरोहप्रवाहस्तन्मा
 येषां तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ १६॥ नानाभा वैर्जलये वोपपन्नेर्देवान् साधून् लोकसेतून् विनर्षि
 हं स्युन्मार्गान् हिंसाया वत्तमानान् जन्मैर्तन्नेभारहराय नमः ॥ १७॥ तसो हं ते ते जसा दुःस
 हेन शं तो मेणा ज्युत्वरणेन ज्वरेण ॥ नावन्नापो देहिनां तैर्घ्रि मूलं नो सेवे रक्षया वदा शानु व
 धाः ॥ १८॥ श्रीनगवानुवाच ॥ त्रिशिरस्ते प्रसन्नो हं व्येतु ते मज्जरा जयं ॥ योनौ स्मरति संवा

हंत स्य तन्न न वे जयं ॥ १९॥ इत्थुक्तोऽस्य नमानम्यगतो माहेश्वरो ज्वरः ॥ बालस्तुरधमारूढः
 प्रागाद्योत्पन्नजनाई नं ॥ २०॥ ततो ब्राह्मसहस्रेण नाना युधधरो नृप मुमोच परमक्रुद्धो वा
 र्णाश्चक्रा युधेनृप ॥ २१॥ तस्यास्य तोस्त्राल्पमकृच्च केण क्षुरनेमिना ॥ चिडेह नगवान् ब्राह्म
 न्शशस्वाश्च वनस्य ते ॥ २२॥ ब्राह्मपुच्छिद्यमानेषु बालस्य नगवान् नवः ॥ अक्रान्तु कंयु
 पत्रज्य चक्रा युधमनाषत ॥ २३॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गदं ब्रह्मणि वाङ्म
 ये ॥ यं पश्यं त्यमलात्मान आकाशमिव केवलं ॥ २४॥ नानिर्नमो ग्निमुखि मंबुरे तो द्यौः शी
 र्षमाशाः श्रुतिरंघ्रि रुक्मी ॥ चंद्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं स सुद्रो ज्वरं सुजे ॥ २५॥
 रोमाणि यस्योषधयो ब्रुवाहा ॥ केशा विरंच्यो धिषणा विसर्गः प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः
 स वै नवान् पुरुषो लोककल्पः ॥ २६॥ तवावतारो यमकुंठधाम न्धर्मस्य गुप्त्ये जगतो न

वायव्यं च सर्वं प्रवृत्तानुभाविता विभावयामोऽनुवृत्तानि सप्त ॥ ३७ ॥ त्वमेक आद्यः पुरुषो वि
 त्तीयस्तु यः सहस्रेषु रहेषु राशः ॥ प्रतीयसेषा पियथा विकारं स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्धे
 ॥ ३८ ॥ यथैव सूर्यः पिहितः स्वच्छायया छायां च रूपालि च सं चकास्ति ॥ एवं गुणेनापि हितो गु
 णोऽस्त्वमात्मप्रदीपो गुणि नश्च न मन् ॥ ३९ ॥ यन्मायामोहितधियः पुत्रदारग्रहादिषु उन्म
 ज्जतिनिमज्जति प्रसक्ता वृत्तिना लब्धे ॥ ४० ॥ देवदत्तमिमं जन्तुं लोकमजितेन्द्रियः ॥ यो नाद्रि
 येन त्वत्पादौ स शोचोत्पात्मवंचकः ॥ ४१ ॥ यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरं ॥ विप
 र्ययेन्द्रियाथर्षिं विषममृतं त्यजेत् ॥ ४२ ॥ अहं ब्रह्माय विबुधा मुनयश्चामजाशयाः ॥ स
 वत्सिना प्रपन्नास्त्वा मात्मानं प्रेक्षमीश्वरं ॥ ४३ ॥ तं त्वा जगत्स्थित्युदयां तहेतुं समं प्रशांतं सु
 हृदात्मदैवं ॥ अनन्यमेकं जगदात्मकेतं न बोधवर्गयि न जामदेवं ॥ ४४ ॥ अयं ममेशो दयि

तोऽनुवृत्ती मयानयं दत्तमुष्य देव ॥ संपाद्यतां तं प्रवतः प्रसादो यथा हिते दैत्यपतौ प्रसा
 दः ॥ ४५ ॥ श्रीमद्गवातुवाच ॥ ॥ पश्यत्यमगवं स्वन्नः करवामप्रियं तव ॥ नवतो यद्यवसि
 तं तन्मे साध्वनुमोदितं ॥ ४६ ॥ अवधोऽयं ममाप्येष वै रोचनस्तु तो सुरः ॥ प्रहृदाय वरो दत्तो न
 वध्यो मेतवान् च यः ॥ ४७ ॥ दपो पिशमनायास्य प्रवृक्ता बाहवो मया संदितं च वलं भरियन्न
 नारायितं नुवः ॥ ४८ ॥ चत्वारोऽस्य भुजाः शिशुमविध्यं त्यज गमराः ॥ पार्श्वदसुरयो नवतो न कु
 तश्चिन्नयो सुरः ॥ ४९ ॥ इति जन्तुमयं कृष्णं प्रणम्य शिरसा सुरः ॥ प्रायुष्मिं रघुमारेण्य सव
 ध्वासमुपानयत् ॥ ५० ॥ असौ हिरण्यपरिवृतं सुवासः स्रगलं कृतं ॥ सप्त त्रीकं पुरस्कृत्य
 ययौरुद्रानुमोदितः ॥ ५१ ॥ स राजधानां समलंकृतां ज्वजेः स तोरणैरुक्षितमागच्छत्वरं
 विवेश शंखानकटुंदुमिस्रनैरभ्युद्यतः पौरसु रुद्धिजातिभिः ॥ ५२ ॥ परं कृष्णं विजयं

भा. २. ३.
४५

शंकरेण च संयुगं संस्मरेत्प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे दशमस्कंधे अनिरुधविवाहे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ए
कदोषवनं राजन् जग्मुर्पुंहु कुमारका ॥ विहर्तुं सांख्यप्रद्युम्नचारुदेहप्रगदादयः ॥ १ ॥
क्राडित्वासुचिरंतत्र विचिन्ततः पिपासिता ॥ जलं निरुदके कूपे दृष्टुः सत्त्वमद्भुतं
॥ २ ॥ ककला संगिरिनिनं वीक्ष्य विस्मितमानसाः ॥ तस्य चोदरेण यत्नं च क्रुते कप्याचि
ता ॥ ३ ॥ चर्मजैस्तां तवैः पार्श्वे बद्धा पतितमर्भकाः ॥ नाशक्रुवन्समुधर्तुं कृपया च ख्यु
रुत्सुकाः ॥ ४ ॥ तत्रागत्यारविंदा शोभगवान् विश्वभावनाः ॥ वीक्ष्योज्जहार वामेन तं करे
ण सजीजया ॥ ५ ॥ स उत्तमश्लोककरा निमग्नो विहाय सद्यः ककलासरूपं ॥ संतप्तचा
मीकरचारुवर्णः स्वर्ग्यद्भुतालंकरणं वरस्रक् ॥ ६ ॥ पप्रच्छ विद्वानपि तस्य दानं दैज

४५

नेषु विख्यापयितुं पुकुंदः कस्त्वं महाभाग वरेण्यरूपो देवो न मंत्वांगणयामि न तं ॥ ७ ॥ दशा
मिमांवाकतमेन कर्मणा संप्रापितो ह्यतदहं सुनन् ॥ आत्मानमाख्याहि विवि त्सतां नो य
न्मन्यसे नः सममत्र वक्तुं ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति स्मरन्ता संपृष्टः कस्मेनानंतमूर्त्ति
ना ॥ माधवं प्रणिपत्या हकिरीरे नाकं वर्चसा ॥ ९ ॥ नृग उवाच ॥ नृगो नाम नरेंद्रो ह मिश्रा
कुतनयः प्रभो ॥ दानिष्ठाख्यायमानेषु यदि ते कलमिस्पर्शः ॥ १० ॥ किं नु तो विदितं नाथ सर्वभूता
न्मसाक्षिणः काजेना व्याहतदशो वक्ष्ये यापितवा जया ॥ ११ ॥ यावत्पुनः सिकताभ्रमेयविशो
रिवितारका ॥ यावत्पुनो वर्षधारश्च तावती रदहं मगा ॥ १२ ॥ पयस्विनी सरुणी शीतल
पशुणो यपन्नाः कपिला हेमशृंगीः ॥ न्यायार्जिता रूप्यखुराः सवसा दुक्लमाजानर
णा ददावहं ॥ १३ ॥ स्वजं कृते म्यो गुणशीलवज्रः सीदतु दुर्वेभ्यः कृतव्रतेभ्यः ॥ तपःश्रुत

ना. ६३० ब्रह्मवदान्यसद्यः प्राहं युवम्यो विज पुंगवेभ्यः ॥ १४ ॥ गो नृ हरि रणाय तनाश्व हस्ति नः क
 न्याः सदासीसित रौप्य राय्या ॥ वासांसि रत्नानि परिछदान् रथानि हंचयते श्वरितं च रत्नं
 ॥ १५ ॥ कस्य चित् दिजसुखस्य नृणां गोमर्मगोधने ॥ संपृक्ता विदुषा सा च मया दत्ता विजो
 तये ॥ १६ ॥ तां नीयमानां तत्त्वामी दृष्ट्वा च ममेति च ॥ ममेति प्रतियात्मा ह नृगो मे दत्तवा
 निति ॥ १७ ॥ विप्रौ विवदमानौ माम् चेतुः स्वार्यसाधकौ ॥ भवान् दत्तापहर्त्रेति तद्धुत्वामे
 न वदन्मः ॥ १८ ॥ अनुनीतावु भौ विप्रौ धर्मकृद्गते न वै ॥ गवां लक्षं प्रकृष्टानां दास्याम्येषां प्र
 दायतां ॥ १९ ॥ भवंता वदुर्गह्णा तां किं करस्या विज्ञानतः ॥ समुधरतं मां कृच्छ्रात्पततं निरये
 शुचौ ॥ २० ॥ नाहं प्रतीछे वैराज त्रित्युक्ता स्वाम्य पाक्रमत् ॥ नान्यद्वा मय्युतमिच्छामी
 त्यपरो ययौ ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नंतरे याम्यै हृतैर्नातो यमाजयं ॥ यमेन एष्टु तत्राहं देवदेव

जगत्पते ॥ २२ ॥ सर्वं त्वमशुभं भुंक्ष्व उता हो नृपते शुभं ॥ नांतं दानस्य धर्मस्य परे लोकस्य
 नास्वतः ॥ २३ ॥ सर्वं देवाशुभं भुंज इति प्राह पतेति सः ॥ तावदज्ञात्मानं कृकजा संपत
 त्मनो ॥ २४ ॥ ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्य केशव स्मृतिनाद्यापि विध्वस्ता भवत्सं
 दर्शनार्थिना ॥ २५ ॥ सत्वं कथं मम विनोक्षयः परात्मा योगेश्वरैः श्रुतिदृशाः मज्जद्वि
 नाश्या ॥ साक्षादधोक्षज उरुमसनां धबुधैः स्यान्मे लुहय इह यस्य भवापवर्गः ॥ २६ ॥
 देवदेव जगन्नाथ गोविंद पुरुषोत्तम ॥ नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाश्रुताव्यय ॥ २७ ॥ भ
 वुजानां हि मां कृष्णयांतं देवगतिं विनो ॥ मत्रकापि सतश्चेतो नयान्मे त्वत्पदास्यदा ॥ २८ ॥ न
 मस्ते सर्वनावाय ब्रह्मणे नंतशक्तये ॥ कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः ॥ २९ ॥ इत्युक्ता
 तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ॥ अनुजातो विमानागममारुह्य त्पतां नृणां ॥ ३० ॥ कृष्णः

परिजनं प्राह न गवान् देवकी सुतः ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मारज न्या ननु शि सयन् ॥ ३१ ॥
 जरे वत ब्रह्मसंस्तुतं मये मना गपि ॥ ते जीयसोपि किमु तरा जामा श्वर मानिना ॥ ३२ ॥
 हाता हतं मन्ये विषं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया ॥ ब्रह्मसंहिविषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भु
 वि ॥ ३३ ॥ हिनस्ति विषमन्तारं वहिरग्निः प्रशाम्यतिः कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणि पाव
 कः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मसंदुरनुज्ञातं भुक्तं हंति त्रिष्टुभं ॥ प्रसद्यतु बलात्तु कंदरा एव निदशा पर
 ॥ ३५ ॥ राजानो राजजक्ष्म्या धानात्मपातं विचक्षते ॥ निरयं ये निमन्यंते ब्रह्मसंसाधु बालि
 ॥ ३६ ॥ हीरकं तियावतः प्रांसु न कंदतामश्रु विंदवः ॥ विप्राणं हतवृत्तीनां वदान्यानां
 कुटुंबिनां ॥ ३७ ॥ राजानो राजकुल्याश्च तावतो ह्यग्नि रंकुशः कुंभीपाके तु पच्यंते ब्रह्मदा
 यापहारिणः ॥ ३८ ॥ सदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि विषयां जा

यते क्रमिः ॥ ३९ ॥ तमे ब्रह्मधनं नृयाद्युद्धाः प्रायुषो नराः ॥ पराजिताश्च्युता राज्ञा प्रवत्सु दे
 जि नो हयः ॥ ४० ॥ विप्रं कृतागममपि नैव द्रुह्यत मामकाः ॥ घ्नंतं बहु शपंतं वा न मस्कुरुत नि
 त्यशः ॥ ४१ ॥ यथा हं प्रणमे विप्रा तनुका जं समाहितः ॥ तथा न म तस्यैव यो न्यया मे स दंड
 नाकः ॥ ४२ ॥ ब्रह्मण्यो ह्यपह तो ह न्ति रं पातयत्यधः ॥ अजानंत मे पितृ नं नृगं ब्राह्मण
 गौरि वा ॥ ४३ ॥ एवं विश्राव्य न गवान् मुकुंदो धारकौ कसः ॥ सावनः सर्वलोकानां विवेश नि
 जमंदिरं ॥ ४४ ॥ इति श्री मागवते महापुराणे दशमस्कंधे नृगोपारव्याने चतुःषष्टितमो
 ध्यायः ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ब्रज नद्रः कुरुश्रेष्ठ न गवान् रयमास्थितः सुहृदि हस्तु
 कं वः प्रययौ नंदगोकुलं ॥ १ ॥ परिषक्तश्चिरं कं वै गोपैर्गोपी निरेव च ॥ रामो भिवाद्यपि
 तरावाशी निरनिनंदितः ॥ २ ॥ चिरं नः पाहिराशाहः सानुजो जगदीश्वरः ॥ इत्यारिष्याक

मालिङ्गनेत्रैः सिषिचतुर्जलैः ॥ गोपदंष्ट्रांश्च विधिवद्य विद्वैश्चानिवंदितः ॥ यथा वयो यथा म
 र्थं यथा संबंधमात्मनः ॥ ४८ ॥ समुपेत्याय गोपात्तान् हास्य हस्तग्रहादिभिः ॥ विश्रांतं मुखमा
 सीनं प्रभुः पशुपागताः ॥ दृष्ट्वा श्रानामयं स्वेष्टे मग्नं दयागिरा ॥ ४९ ॥ कृष्णैकमजपत्राक्षे सं
 न्यस्ता विजराधसः ॥ कश्चिन्नो बांधवारामसर्वैर्कुशजमासते ॥ ५० ॥ कश्चित्स्मरत नो रामस्य
 दारमुत्तान्विताः ॥ दिष्ट्या कं सोह तः पापो दिष्ट्या मुक्ताः सुहजनाः ॥ ५१ ॥ निहत्य निजित्य रिष्टे
 न्दिष्ट्या दुर्गं समाश्रिताः ॥ गोप्यो हसंत्यः प्रभुं रामसं दर्शनादना ॥ ५२ ॥ कश्चिदास्ते मुखं कृष्णः
 पुरस्त्री जनवद्व्रजः ॥ कश्चित्स्मरति वा बंधून् पितरं मातरं च सः ॥ ५३ ॥ अप्यसौ मातरं दृष्टुं
 सकृदप्यागमिष्यति ॥ ५४ ॥ अपि वा स्मरते स्माकमनुसेवां महाभुजः ॥ मातरं पितरं भ्रातृ
 न्पत्नीन् पुत्रान् स्वस्वरपि यदप्येति हि मदाशा हृदस्य जानास्व जनान् प्रभो ॥ ५५ ॥ तानः स

घः परित्यज्य गतः संछिन्नसौहृदः ॥ कथं नु तादृशं स्त्रीभिर्न श्रिया येन नापितं ॥ ५६ ॥ क
 थं नु गच्छंत्य न वस्यतात्मनो वचः कृतघ्नस्य बुधाः पुरस्त्रियः ॥ गच्छंति वै चित्रकथस्य
 सुंदरस्मिता वज्रोकोक्षु सितस्मरा तु राः ॥ ५७ ॥ किं न सत्कथया गोप्यः कथाः कथयता पराः
 यात्यस्मान्निर्विना कालोपयातस्य तथैव नः ॥ ५८ ॥ इति प्रहसितं शोरे जल्पितं चारुवी
 क्षितं ॥ गतिं प्रेमपरिधं गं स्मरं त्योरु रुदुः स्त्रियः ॥ ५९ ॥ संकर्षणस्ताः कृष्णस्य संदे शो हृदि
 पंगमैः ॥ सांत्वयामास न गवान्ना नानुनयकोविदः ॥ ६० ॥ दौमासौ तत्र चावात्सीन् प्रधुं मा
 धवमेव च ॥ रामः क्षपासु न गवान् गोपीनां रतिमा वह नः ॥ ६१ ॥ इत्येवं कलामहे कौ
 मुदी गंधवायुना ॥ यमुनोपवने रे मे सेविते स्त्रीगणैर्वृतः ॥ ६२ ॥ वरुण प्रेषिता देवी वा
 रुणी वृक्षकोटगतः ॥ पतंती तद्वनं सर्वं स्वगंधेनाभ्यवासयत् ॥ ६३ ॥ तं गंधं मधुधारा

भा. २०३०
४९

यावायुनोपहतं वज्रं ॥ आघ्रायोपगतस्तत्र जलनाभिः पयोसमं ॥ १८ ॥ उपगीयमानच
रितो वनिताभिर्हलायुधः ॥ वनेषु विचरन् रक्षो बोधविद्वज्जोचनः ॥ १९ ॥ स्रग्भ्ये ककुं
उलो मन्नो वै जयं त्याचमाजया ॥ विभ्रतस्मितसुखां नो जं स्वेदप्राजेयभूषितं ॥ २० ॥ स
आजुहावयमुनां जलक्रीडाधर्माभ्यः ॥ निजं वाक्ममना दत्तमन्न इत्यापगां वज्रं ॥ अ
नागतो हलायुधकुपितो विचकष्य ह ॥ २१ ॥ मापेत्वं मामवज्ञाय यन्नायासिमया दुता ॥ ने
ष्येत्वां जंगलाभ्येण शतधा कामचारिणो ॥ २२ ॥ एवं निर्भस्मिता नीता यमुना यदुनंदनं
उवाच चकितावाचं पतितापादयोर्नृप ॥ २३ ॥ राम राम महाबाहो न जाने तव विक्रमं
यस्यैकांशो न विद्यता जगती जगतः पते ॥ २४ ॥ परं भावं न गवतो न गवन्मामजान
तां मोक्षुमर्हसि विश्वात्मनः प्रपन्नां न क्रवत्सज ॥ २५ ॥ ततो व्यमुंचयमुनां याचितो न

४९

गवान् वज्रं ॥ विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुतिरिवे मरुता ॥ २६ ॥ कामं विद्वत्पसति जगद्नासा
यासितां वरे ॥ अथ एण निमहादणिदहौ कांतिः शुभां स्रजं ॥ २७ ॥ वसित्वा वाससी नीलेमा
जामा मुच्यकां च नो ॥ रेजे स्वजं कृतो जिहो माहेंद्र इव वारणः ॥ २८ ॥ अद्यापि दृश्यते राजन्
यमुना कृष्टवर्त्मना ॥ वज्रस्यानंतवीर्यस्य वीर्यं स्रजयती वहि ॥ २९ ॥ एवं सर्वा निशायातार
केवरमतो वजे ॥ रामस्याक्षिप्रचित्तस्य माधुर्यैर्व्रजयोषितो ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते म
हापुराणे दशमस्कंधे वज्रदेवविजये यमुनाकर्षणं नाम पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ ॥ नंदव्रजं गते रामे कारुषाधिपतिर्नृपः ॥ वासुदेवो हमित्यतो ह
तं कृष्णाय प्राहिलोत् ॥ १ ॥ त्वं वासुदेवो न गवानवतीर्णो जगत्पतिः ॥ इति प्रस्तोमि तो वा
जे मे न आत्मानमच्युते ॥ २ ॥ इतं च प्राहिलो नमः ॥ कृष्णाय अक्रवत्सने ॥ धारकायां यथा

बाजो नृपो वाजकृतो बुधः ॥ ३ ॥ इतस्तु वारकामेत्सभायामास्थितं प्रभुं ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं रं
 जसं देशमब्रवीत् ॥ ४ ॥ वासुदेवो वतीत्येहि मे कण्ठे नचापरः ॥ इतानामनु कं पार्थ त्वं तु मिथ्या
 निधां त्यज ॥ ५ ॥ पानित्वमस्मच्चिह्नानिमौद्यादिभर्षि सा त्वता ॥ त्यक्तै हि मां त्वं शरणं नो चेद्देहि म
 माह वं ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ कस्य तं नरुपा कर्णपौंड्रकस्याज्यमेधसः ॥ उग्रसेनादयः स
 म्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ॥ ७ ॥ उवाच रतं भगवान्परिहासकथामनु ॥ उत्स्रक्ष्ये मूढचिह्नानि
 येस्त्वमेवं विकससे ॥ ८ ॥ मुखं तदपि धायातकं कण्ठं धवदैवति ॥ प्रापिष्यसे हतस्तत्र भविता
 शरणं शुभं ॥ ९ ॥ इति हतस्तदा संप्रसादिने सर्वमाहरत् ॥ कृष्णोऽपि रथमास्थाय कारीमुप
 जगाम ह ॥ १० ॥ पौंड्रकोऽपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः ॥ अशौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पु
 रतः पुनः ॥ ११ ॥ तस्मात्काशिराजिर्मित्रं पार्थिवा हो नृपानृप ॥ अशौहिणीभिरपि निरपश्य

पौंड्रकं हरिः ॥ १२ ॥ शंखायसिगदाशार्द्रः श्रीवत्साद्युपलक्षितः ॥ विभ्राणं कौस्तुभमणिं वन
 माजाविभूषितं ॥ १३ ॥ कौशेयवाससीपाते वसानं गरुडध्वजं ॥ अमृत्यमौल्या नरं सुह
 र्मकरकुंडलं ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तत्मात्मनस्तुल्यं वेधं कृत्रिममास्थितं ॥ यथानदं रंगगतं विजहा
 स नृशं हरिः ॥ १५ ॥ मूले गदानीः परिधेः शक्रद्विप्रासतो मरैः ॥ असिनिः पट्टिशैर्बलिः प्रा
 हरन्नरयो हरिः ॥ १६ ॥ कृष्णस्तु तत्पौंड्रककाशिराजयोर्बलं गजसं दनवाजिपत्तिमत्राग
 दासिचक्रे शुभिरार्हयत् नृशं यथा युगांते हतस्तु कथं प्रजा ॥ १७ ॥ आयोधनं तत्र य
 वाजिकुंजरैर्द्विपत्तवरोष्ठैररिणा वरं दितैः ॥ वनौचितं मोदवह मनस्विनामा कीडनं नृ
 तयते रिवो ज्वरं ॥ १८ ॥ अथाह पौंड्रकं शौरि नो नो पौंड्रकयज्ञवान् ॥ इतवाको नमामाह
 तान्यस्त्राण्युत्स्रजामिते ॥ १९ ॥ त्याजयिष्ये निधानं मे यत्तया तमपाधे तं ॥ वज्रमिश्रं शरणं ते

द्यमहिनेछामिसंयुगं॥२०॥इतिस्मिन्वाशितैवशिरोविरपीकृत्यपौंड्रकं॥शिरोवृश्चद्रयांगेनवने
 रोंद्रोयथागिरेः॥२१॥तथाकाशिपतेःकायाछिरउक्त्यपत्रिमिः॥न्यपातयत्काशिपुण्या
 पप्रकोशमिवानिजः॥२२॥एवंमत्सरिणंहत्वापौंड्रकंससरंहरिः॥धारकामाविशत्सिद्धे
 गयिमानकथामृतः॥२३॥सनित्यंनगवध्यानप्रध्वस्ताखिलबंधनः॥विभ्राणश्चहरेराजत्र
 स्वरूपंतन्मयोभवत्॥२४॥शिरःपतितमाजोकराजधारेसकुंडलं॥किमिदंकस्यवावक्र
 मितिसंशयिरेजनाः॥२५॥रातःकाशिपतेस्तत्त्वामहिष्यःपुत्रबंधवाः॥पौराश्चहाहताराज
 न्नायनाथेतिप्रारुहत्॥२६॥सुदक्षिणस्तस्यमुतःकृत्वासंस्थाविधिंपितुः॥निहत्यपितृहंता
 रंयास्याम्यपचितिंपितुः॥२७॥इत्यात्मनामिसंधायसोपाध्यायोमहेश्वरं॥सुदक्षिणेर्ध्यामास
 परमेणसमाधिना॥२८॥प्रीतोविमुक्तोभगवांस्तस्मैवरमदाप्तवः॥पितृहंतवधोपायंसवत्रे

वरमाप्सितं॥२९॥दक्षिणाग्निपरिचरब्राह्मणेःसहकृत्विजं॥अग्निचारविधानेनसचाग्निःप्रम
 धैर्वृतः॥३०॥साधयिष्यतिसंकल्पमब्रह्मण्येप्रयोजितः॥इत्यारिष्टस्तथाचक्रेकृष्णयानि
 चरन्व्रताः॥३१॥ततोऽग्निरुत्थितःकुंडलान्निमानतिभाषणः॥तप्तताम्रशिखाश्चमश्रुरंगारे
 णारिजोचनः॥३२॥दंष्ट्रोऽग्रमकुटीदंडकगोरस्यःस्वजिह्वा॥आलिहन्सर्किणानयोविधुच
 रत्रिशिरंज्वलत्॥३३॥पद्मातालप्रमाणम्यांकंययन्नवनीतजं॥सोमधावधतोभूतै
 धरिकांप्रदहन्दिशः॥३४॥समाभिचारदहनमायांतंधारकौकसः॥विजोक्तातत्रसुःसर्वेव
 नदाहेययामृगाः॥३५॥अक्षैःसमायांक्रीडंतंभगवंतंभयातुराः॥आहित्राहित्रिलोकेरावहूः
 प्रदहतःपुनः॥३६॥श्रुत्वेतज्जनवैक्लवंदृष्ट्वास्वानांचसाध्वसं॥शरण्यःसंप्रहस्याहमानैष्टे
 त्यविताम्यहं॥३७॥सर्वस्यांतर्बहिःसाक्षात्कृत्यामाहेश्वरंविभुः॥विज्ञायतद्विधातार्थया

स्वसिचक्रमादिशत् ॥ ३७ ॥ तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं जातं च त्वमानं प्रलयानलप्रभां स्वते
जसारवं ककुभोयरोदसी चक्रं मुकुंदास्त्रमयाग्निमार्हयत् ॥ ३८ ॥ कृत्या न जः प्रतिहतः सरथा
गपारो रस्त्रौ जसा स नृपमग्नसुखो निवृत्तः ॥ वारणसी परिसमेत्य सुदर्शितं सत्विजनं
समदहत्स्वकृतो निवारः ॥ ३९ ॥ चक्रं च विष्णोस्तदनु प्रविष्टं वारणसी सादृ सभाजया पणां
सगोपुराहाजककोटसंकुलां सकोशहस्त्यश्वरथान्नराणां ॥ ४० ॥ दग्धा वारणसी सर्वा विष्णु
चक्रं सुदर्शनं ॥ नृपः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याजिष्ठकर्मणः ॥ ४१ ॥ यत्नं श्रावयेन्मन्यनुत्त
मश्लोकविक्रमं ॥ समाहितो वा शूलपात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे दशमस्कंधे पौंद्रकवधः षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ एतौ वाच ॥ नृपो हं श्रोतुमिच्छा
मिरमस्याहुतकर्मणः ॥ अनंतस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान्मनु ॥ ४३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ न

रकस्य सर्वा कश्चिद्विदो नामवानरः सुग्रीवसचिवः सोपभ्राता मैदस्य वीर्यवान् ॥ ४४ ॥ स
रघुः सोपचितिकुर्वन्वानरो राष्ट्रविभवं ॥ पुराणामाकरन् द्योषान् प्रादहद हि सुत्तजन् ॥
कचित्सरोजानुत्पाद्य नैर्देशान् समचूर्णयत् ॥ आनर्त्तान् सुतरामेव यत्रासे मित्रहा हरिः
॥ ४५ ॥ कचित्समुद्रमध्यस्थो दोभ्यमुधत्यतज्जत् ॥ देशान्नागापुत्रप्राणी वेलाकूला न्यमज्ज
यत् ॥ ४६ ॥ आश्रमान् विमुखानां कृत्वा नग्नवनस्पतीन् ॥ अदृषयत् राक्षसैश्चैरग्नीन् वैता
निकान् खलः ॥ ४७ ॥ पुरुषान्योषितो दप्रः श्मान् दोलापुहा सुसः ॥ निक्षिप्य चाप्यधा छैलैः
पेशस्कारी वकीटकैः ॥ ४८ ॥ एवं देशान् विप्रकुर्वन्निदृषयंश्च कुलस्त्रियः ॥ श्रुत्वा सुजलितं गतं गि
रिं रैवतकं ययौ ॥ ४९ ॥ सत्रापश्यद्यदुपतिरामं पुंश्चरमातिनं ॥ सुदर्शनाय सर्वगं जलजनाय
यमधगं ॥ ५० ॥ गायंतं वारुणं पीत्वा मदविहज्जोचनं ॥ विभ्राजमानं वपुषा प्रमिन्नमिव

भा० ६३०

५३

वारणां ॥ १० ॥ दुष्टशरवामृगः शरवामासूतः कंपयन् द्रुमान् ॥ स के किल किला शब्दमात्मानं संप्र
दर्शयन् ॥ ११ ॥ तस्य धातुं कपे वीक्ष्य तरुणो जातिचापला ॥ हास्यप्रिया विजह सुर्वज देवपरिग्र
हा ॥ १२ ॥ ताहे जयामास कपिर्भक्षेपैः संमुखारिभिः ॥ दर्शयन् स्वयं देतासां रागस्य च निरास
नः ॥ १३ ॥ तं यावत् प्राहर कुक्षो वजः प्रहरतां वर ॥ स वंचयित्वा यावत् प्राहर कलत्रं कपिः
गृहीत्वा हे जयामास धूर्तसंकोपयन् हसन् ॥ १४ ॥ निर्विद्य कलत्रं धृष्टे वासां स्यात्फालय
क्षत्रं ॥ कदयी कृत्य वज्रवान् विप्रचक्रैर्महोद्यत ॥ १५ ॥ तं तस्या विनयं दृष्ट्वा देशं श्वतदु
पद्रुतान् कुक्षो मुखजमादत्त हजं चारि जिघांसया ॥ १६ ॥ विविदोऽपि महावीर्यः राजमु
त्पाद्य पाणिना ॥ अभ्येत्य तरसा तेन वज्रं मूढं न्यतारयत् ॥ १७ ॥ तं तु संकर्षणो मूढप्रियतं
तमच जेयथा ॥ प्रतिजग्राह भगवान् सुनंदेनाहनञ्च तं ॥ १८ ॥ मुशलाहतमस्ति कोवि

५३

रेजेरक्रधारया गिरिव्यागैरि कपाप्रहारं नानुचिंतयत् ॥ १९ ॥ पुनरन्यं समुच्चिष्य
कृतानिष्पन्नमोजसा तेनाहनत्सु संकुधसं वजः शतधा निनत् ॥ २० ॥ ततो न्ये न रुषा
जघ्रे तं चापिशतधा निनत् ॥ २१ ॥ एवं युध्यन् भगवता जघ्रे जघ्रे पुनः पुनः ॥ आकृष्य स
र्वतो वृक्षान् निर्वृक्षमकरोद्धनं ॥ २२ ॥ ततो मुंचच्छिजा वर्षवजस्योपर्यमर्षितः ॥ तत्सर्वं
चूर्णयामास जीजया मुसला युधः ॥ २३ ॥ स वारुता जसंकाशौ मुष्टीकृत्य कपीश्वरः ॥ आसा
द्यरोहिणी पुत्रताम्यां वक्षस्य रुरुजत् ॥ २४ ॥ यादवेंद्रो पितं होम्यं त्यक्त्वा मुशला जंगले ॥ ज
त्रावमर्हयत् क्रुधः सोपतद्रुधिरं वमन् ॥ २५ ॥ चकंपे तेन पतता सटंकः सवनस्यति ॥ पर्व
तः कुसशाई जवा मुनानौरिवो नसि ॥ २६ ॥ जयशब्दो नमः शब्दः साधुसाधिति चो वरे सु
रसिद्धमुनी प्राणमासी कुसुमवर्षिणां ॥ २७ ॥ एवं निहत्य विदं जगद्यतिकरावहं

भा. २०३०

५४

संस्तुयमानो भगवान् जनैः स्वपुरमाविशत् ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दश
मस्कन्धे विविद्वधो नाम सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ शुक्र उवाच ॥ दुर्योधनसुता राज्ञश्च
भ्रमणं समितिं जय ॥ स्वयं वरस्यामहरतां बोजं ववती सुत ॥ १ ॥ कौरवाः कुपिता ऊचुर्द
विना तोयमर्भक ॥ कदर्या कल्पनः कन्यामकामामहरद्वजान् ॥ २ ॥ विध्राते मंदुर्विना न किं
करिष्यति वृक्षयः ॥ ये स्मत्प्रसादोपचितां दन्तां नो भुंजते महं ॥ ३ ॥ निगृह्य तं सुतं शुत्वा यद्ये
व्यं तो हृष्टप्रयः ॥ अमर्षाः शमं यांति प्राणा इव सुसंयता ॥ ४ ॥ इति कर्माः शलो नृरियत्त के
तुः सुयोधनः सां वमारे प्रिरे बधुं कुरुवृद्धा नु मोरिता ॥ ५ ॥ हृष्टा नु धावतः सां बो धार्तराष्ट्र
नाहारयः प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्यौ सिंह इवैकज ॥ ६ ॥ ते तं जिघ्रसवः क्रुधास्तिष्ठति ह
तिनापिणः ॥ आसाद्य धन्विनो वारौः कर्माग्रयः समाकिरन् ॥ ७ ॥ सोपविष्टः कुरुश्रेष्ठ कु

५४

रुत्रियदुर्नंदनः ॥ नाम ष्यत्तर चिंत्या भः सिंहः सुप्रमृगैरिव ॥ ८ ॥ विस्फार्य रुचिरं चापं सर्वा
न विव्याध सायकैः ॥ कर्मादीन् पृथ्यान् वारसा वक्षिषु गिरय क ॥ ९ ॥ चतुर्भिश्चतुरे वाहने
कैकेन च सारथीन् ॥ रथिनश्च महेशासास्तस्य तत्रैव प्रजयन् ॥ १० ॥ तं तु ते विरयं चक्रुश्च
त्वारश्चतुरे हयान् ॥ एकस्तु सारथिं जघ्रे चिठेरान्यः शरासनं ॥ ११ ॥ संबध्वा विरथी कृत्य क
छेण कुरुबो युधि ॥ कुमारं स्वस्य कन्यां च स्वपुरं जयिनो विशन् ॥ १२ ॥ तं तु त्वानारदो केन रा
दौ जन्मं जातमन्यवः ॥ कुरुम्यत्युद्यमं च कुरुग्रसेन प्रचोदिताः ॥ १३ ॥ सां त्वपित्वा तु तान्
रामः सन्नधानं प्रिपुंगवान् ॥ मैत्रकुलं वृषीनां कलिकलिमत्तापहः ॥ १४ ॥ जगाम हा
स्तिनपुरं रथेनारित्यवर्चसा ॥ आसौ लोः कुजवृद्धैश्च वृत्तं श्वं च श्वग्रहे ॥ १५ ॥ गत्वा गताह
यं रामो वासोपवनमाश्रितः ॥ उद्धवं प्रेषयामास धतराष्ट्रं बुभुक्षया ॥ १६ ॥ सो निवंधां विका

उत्तं नोष्मं नोष्मं सबाहिकं ॥ दुर्धनं च विधि वदाममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥ तेति श्रीतासमा
 कर्णप्राप्तं रामं सुहृत्तमं ॥ तमब्रवीत्वा नित्ययुः सर्वमंगलपाणयः ॥ १८ ॥ तं संगम्य यथान्या
 यंगमर्घ्यं च न्यवेदयन् ॥ तेषां ये तत्प्रभावताः प्रणेभुः शिरसा वज्रं ॥ १९ ॥ बंधुं कुशतिन
 श्रुत्वा रघुं शिवमनामये ॥ परस्परमथोरामो बनावे विक्रवं वच ॥ २० ॥ उपसेनः क्षिताशोशो
 यद्वआज्ञापयत्प्रभुः ॥ तदव्यग्रधियः श्रुत्वा कुरुध्वं मा विलंबितं ॥ २१ ॥ मय्येव हवस्त्वेकं जि
 त्वाः धर्मेण धार्मिकं ॥ अबधीताय तन्मये बंधना मैक्यकाम्यया ॥ २२ ॥ धीर्यशौर्यं बलोज्ज
 वमात्मशक्तिसमं वच ॥ कुरवो बलदेवस्य निशम्योचुः प्रकोपिताः ॥ २३ ॥ अहो महस्वित्र
 मिहं काजगत्यादुरंतया ॥ आरुरुक्षुत्पुनान वै शिरो मुकुटं सेवितं ॥ २४ ॥ एते यौनेन
 संबधाः सहशय्यासनाशनाः ॥ वृष्णयस्तु ज्यतां नीता अस्मदन्ननपासनाः ॥ २५ ॥ स्वाम

रव्यजने शंखमातपत्रं च पांडुरं ॥ किशटमासनं शय्यां च जंत्यस्मदुपेक्षया ॥ २६ ॥ अजं यद्
 नोनरदेवजं छुनैर्दुःप्रतीयेः फलिनामि वामृतं ॥ येनः प्रसादो पवितादियादवा आज्ञा
 पयं त्यद्यगतत्रपावत ॥ २७ ॥ कथमिंद्रोपिकुरुमिर्नीष्मद्रोणं लुनादिभिः अदन्नमवसं
 धीतसिंहप्रसमिवोरण ॥ २८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ जन्मबंधुश्रियोन्नधमदासे नरत
 र्षना ॥ आश्राव्य रामं दुर्वच्यमसभ्याः पुरमाविशन् ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा कुरुणां दौःशील्यं श्रुत्वा वाचा
 निचाच्युतः ॥ अवोचत्कोपसंरब्धो दुःप्रेक्ष्यः संहसन् मुहुः ॥ ३० ॥ नूनं नानामहोन्नदाः शां
 तिने छंत्यसाधवः ॥ तेषां हि प्रशमोदंरः यशूनां जगु रोजयथा ॥ ३१ ॥ अहो महन् सुसंरब्धा
 न्कुरुप्रचकुपितं शनैः ॥ सांत्वयित्वा ह मे तेषां राममिच्छन्निहागतः ॥ ३२ ॥ तस्मै संरमत
 यः कजहानिरताः खजाः ॥ तं मामवजायमुदुर्दुर्भाषान्मानि नोब्रुवन् ॥ ३३ ॥ नोप्रसे

भा० २०३ नः किल विभुर्नो जट्टस्येध केचरः ॥ राकादयो लोकपालाय स्यादेषानुवर्तिनः ॥ ३४ ॥ सुधमक्रि
 ५६ म्यते येन पारिजातो मरुं प्रीय ॥ आनीय नुज्यते सो सो न किञ्चा आसनादङ्गः ॥ ३५ ॥ यस्य पाद
 युगं साक्षात् श्रीरुपासे खिले शरी सनादति किल श्रीशेनरदेव परिउदात्तः ॥ ३६ ॥ मस्यां प्री
 पंकज रजोखिल लोकपालैर्मौल्यु न मैर्धतमुपासित तीर्थ तीर्थः ॥ ब्रह्मा न वोहमपियस्य क
 लाः कलायाः श्रीश्वोदहेमचिरमस्य न पासनं कः ॥ ३७ ॥ मुंजंते कुरु निर्दन्तं नृवं उं दृष्ट
 यः किल ॥ उपानहः किल वयं स्वयं तु कुरवः शिरः ॥ ३८ ॥ अहोरे श्वर्यमन्नानां मन्नानां मिव
 मानि वैनां ॥ असंबन्धागिरे रूक्षाः कः सहेतानुशासिताः ॥ ३९ ॥ अद्य निः कौरवां एषां करि
 ष्यामीत्यमर्षितः ॥ गृहीत्वा हतमुत्तस्यौ दहन्निव जगच्च यं ॥ ४० ॥ नांगलाग्रेण नगरमु
 दिदार्थगजाह्वयं ॥ विचकष्य संगंगायां प्रहरिष्य नमर्षितः ॥ ४१ ॥ जज्या नमिवाद्युर्व

गंगायां नगरं पतत् ॥ आरुष्यमाणमा लोक कौरवा जात संनमाः ॥ ४२ ॥ नमेव शरणं जगुः
 सकुटुंबाजिजीविषवः ॥ सजक्ष्मणं पुरस्कृत्य सांबं प्रांज जयः प्रभुं ॥ ४३ ॥ रामरामाखिलाधा
 रप्रभावं न विहामते ॥ मृतानां नः कुबुद्धीनां संतुमहस्यति क्रमं ॥ ४४ ॥ स्थित्युत्पन्नप्य
 यानां त्वमेको हेतुर्निश्रयः ॥ लोकान् क्रीडन कानीश क्रीडतस्ते वदंति हि ॥ ४५ ॥ त्वमेव
 मूर्ध्निदिमनंतली जया नमं उलं विमर्षि सहस्रमूर्धनः ॥ अंते च यः स्वात्म निरुद्ध विश्वः शे
 षे द्वितीयः परिशिष्यमाणः ॥ ४६ ॥ कोपस्तेखिल शिक्षार्थं निदेषा न्न च मत्सरतः ॥ विन्नतो म
 गवान् सत्वं स्थितिपाल नतत्परः ॥ ४७ ॥ नमस्ते सर्वभूतात्मन सर्वशक्तिधराय च ॥ विश्व
 कर्मन्त्रमस्ते सुत्वां वयं शरणं गताः ॥ ४८ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ एवं प्रपन्नैः संविशैर्वैपमानाय
 नैर्वजः प्रसादितः संप्रसन्नो मानैरेत्य नयंदहौ ॥ ४९ ॥ दुयोधनः पारिवर्हं कुंजरान् च विहा

भा० २०३० ॐ प्रसादितः संप्रसन्नो भानैरेत्यनपंदरौ ॥ ४० ॥ ये यानां रदौ च द्वादशशतान्ययुतानि
 ५७ तुरंगमानां ॥ ४१ ॥ रथानां षट्सहस्राणि शैक्याणां सूर्यवर्चसां ॥ ४२ ॥ रासीनां निष्ककंठानां सहस्रं दु
 हितवत्सजः ॥ ४३ ॥ प्रतिगत्सु तत्सर्वं निगवान्सा तत्तर्षनिः ॥ ४४ ॥ ससुतः सस्रुषः प्रायात्सुरु
 क्षिरमिनेदितः ॥ ४५ ॥ ततः प्रविष्टः स्वपुं री हजायुधः समेत्यबंधननुरक्तचेतसः
 शशंस सर्वं यदुपुंगवानां मध्ये सभायां कुरुषु स्वचेदितं ॥ ४६ ॥ अद्यापि च पुरं ह्येतत्सु च
 यद्गामविक्रमं ॥ ४७ ॥ ससुन्नतं दक्षिणतो गंगायां ननु दृश्यते ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते महापु
 राणे दशमस्कंधे बलभद्रविजयो नाम अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
 नरकं निहतं श्रुत्वा तपो द्वाहं च योषितां ॥ कृपे नैकेन बहूनां तदिदं ह्युः स्मनारदः ॥ ५० ॥
 चित्रं वनैतदेकेन वपुषा युगपदप्यकं ॥ हे सुहृदसाहस्रं त्रिपलक उदावहः ॥ ५१ ॥ इत्यु

५७

लुकोदारवतीं देवर्षिर्ब्रह्मागमत् ॥ पुष्पितोपवनारामविजालिकुलनादितः ॥ ५२ ॥ उक्तु
 त्वेदावरं नोजकद्वारकुमुदोत्पलैः ॥ छुरितेषु सरस्वतैः कृजितां हंससारसैः ॥ ५३ ॥ आसाद
 जसैनवभिर्जुष्टां स्फाटिकराजतैः ॥ महामरकतप्रस्रवैः स्वर्णरत्नपरिष्ठितैः ॥ ५४ ॥ विनक्तारण्या
 पणचत्वरपणैः शालासनाभीरुचिरां सुराजयैः ॥ संसिक्तमागंगिरावपि देहलीपतस्य
 नाकाध्वजवारिनातपां ॥ ५५ ॥ तस्यामंतः पुरं श्रीमदश्वितं सर्वधिष्मण्यैः ॥ हरेः स्वकौशलं
 यत्र त्वष्टा काश्मेन दर्शितं ॥ ५६ ॥ तत्र यो रशनिः संप्रसहत्वेः समलंकृतं विदेशैकतमं
 शौरेः पत्नीनां नवनमहत् ॥ ५७ ॥ विषयं विदुमस्तनैर्वैर्यफलकोत्तमैः ॥ इन्द्रनाभमयैः आ
 द्यैर्जगत्या चाहतविषा ॥ ५८ ॥ वितानैर्निर्मितैस्त्वष्टापुक्ता रामविजं विभिः ॥ हांतैरसनप
 र्यकैर्मण्युन्नमपरिष्कृतैः ॥ ५९ ॥ दासीभिर्निष्ककंठाभिः सुवासोभिरलंकृतं ॥ पुंभिः सुकैचु

भा. २. ३. ५८ कोष्ठीषु सुवस्त्रमणि कुंडलैः ॥ ११ ॥ एतन्प्रहाय निकरयुति निर्निरस्तधा तं विवित्रवज्रमशुशि
 खंडिनो गान्धर्वं त्रिविदितागरुधूपमसैर्नियोतमीश्वयनबुधयउन्नदंत ॥ १२ ॥ तस्मि
 न्ममानगुणरूपवयः सुवेषदासी सहस्रयुतया तु सवंगहिण्या ॥ विप्रोददश्चि मरव्यन
 नेन रुक्मदंडेन सात्वतपतिं परिबीजयेत्या ॥ १३ ॥ तं सन्निरीक्ष्य भगवान्सहसोयितः श्राप
 यंकितः सकलधर्महितां वरिषः ॥ आनम्य पादयुगलं शिरसाकिरीटजुष्टेन सांजलिरवा वि
 श्रादा सनेत्वे ॥ १४ ॥ तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमध्रा विन्नजगद्गुरुतरोपि सतां पतिहि
 ब्रह्मण्य देव रति यस्तु एनामयुक्तं तस्यैव यच्चरणौ च मशेष तीर्थं ॥ १५ ॥ संहृज्य दे
 वकृषिवर्यमृषिः पुराणो नारायणो नरसखो विधि नोदितेन ॥ वाण्या मिनाष्यमितया मत
 मृष्टया तं प्राह प्रभो न गवते करवामहे किं ॥ १६ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ नैवाद्भुतं वयि विमो

विजलोकनाय मैत्राजनेषु सकलेषु दमः खजानां ॥ निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिरक्ष
 णाभ्यां स्वैरावतार उरुगाय विदामसम्पक् ॥ १७ ॥ दृष्टं तवांघ्रि युगलं जनतापवर्गं ब्रिया
 दिनिर्हृदिविचिंत्समगाधबोधैः ॥ संसारकूपपतितो न्नरणा वलंबं ध्यायेत् शरण्यनु
 गृहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥ १८ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ ततो न्यदा विराजे हं कृष्ण प्रपत्न्याः स
 नारदः ॥ योगेश्वरेश्वरस्यां गयोगमाया विवित्सया ॥ १९ ॥ दीव्यं तमसैस्तत्रापि प्रियया चो
 धवेन च ॥ पूजितः परया नत्वा प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ २० ॥ एष्टश्चा विदुषे वासोक
 दामातो नवानिति ॥ क्रियते किंतु प्रह्लादिनामहं रस्मदादिभिः ॥ २१ ॥ अथापि ब्रह्मिनो ब्र
 ह्मजन्मैतच्छोभनं कुरु ॥ सतु विस्मित उत्थाय तूर्णमन्यदगाहं ॥ २२ ॥ तत्राप्यचष्टुगो
 विहं जाजयंतं सुतान् शिशून् ॥ ततो न्यस्मिन् गृहे पश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमं ॥ २३ ॥ सुहंतं

न० ६०३ चवितानाग्रान्यजंतं पंचनिर्मखैः भोजयंतं दिजान् कापिभुं जानमवशेषितं ॥२४॥ का
 ५९ पिसंध्यामुपासीतं जपंतं ब्रह्मवाग्यतं एकत्र चासिचर्मभ्यां चरंतं मसिवर्त्मसु ॥२५॥ अ
 श्वेगजैरायैः कापिविचरंतं गदाग्रजं कचिच्छयानं पथं केस्यमानं चवंदिनि ॥२६॥ मंत्र
 यंतं चकंस्मिंश्चिन्मं निमिश्रोद्धवादिनिः ॥२७॥ तज्जी शरतं कापिवारमुखावलावृतं ॥२८॥ कु
 त्रचित्त्रदिजसुर्येभ्यो ददतंगाः सलंकृता ॥२९॥ इति हासपुराणाणि श्रुत्वा तं मंगलानि
 च ॥३०॥ हसंतं हास्यकथया कदाचित्प्रियया गृहे ॥ कापि धर्मसेवमानमर्थकामौ
 चकुत्रचित् ॥३१॥ ध्यायंतं मेकमात्मानं पुरुषं प्रकृतेः परं ॥ शुश्रूषंतं पुरुषं कापि
 कामेभ्यो गैः सपर्यया ॥३२॥ कुर्वंतं विग्रहं कैश्चित्संधिचान्यत्र केशवं ॥ कुत्रापि सहस्र
 मेण चिंतयंतं सतां शिवं ॥३३॥ पुत्राणां दुहितृणां च काले विधुपयापनं ॥ दारैर्वरैस्तत्

५९

दृशैः कल्पयंतं विरूतिभिः ॥३४॥ प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानां महोत्सवान् ॥ वास्यो
 गेश्वरेशस्य येषां लोका विस्मिरे ॥३५॥ यजंतं सकलान् देवान् कचिक्कतु निरूजितैः
 पूजयंतं कचिधर्मकृपा रामाजयादिभिः ॥३६॥ चरंतं मृगायां कापि हयमारुह्य सैधवं
 घृतं ततः पशून्मेध्यान्पशुतं यदुयुंगवै ॥३७॥ अमृक्तलिङ्गं प्रकृतिघृतः पुरगृहादिषु
 कचिच्चरंतं योगेशं तन्नद्रावबुभुत्सया ॥३८॥ भयोवाच हृषीकेशं नारदः प्रहसन्निव
 योगमायोदयं वीक्ष्य मानुषी मीयुषोरति ॥३९॥ विरामयोगमाया स्ते दुर्दर्शा अपि मानि
 नां ॥ योगेश्वरात्मनि नानावत्यादनिषेवया ॥४०॥ अनुजानीहि मां देवलोकां सेयरा
 साप्नुताम् ॥ पर्यटामितवो जायन्ती जायुवन्पावनीः ॥४१॥ भगवानुवाच ॥ ॥ ब्र
 ह्मरधर्मस्य वक्ता हं कर्त्ता तदनुमोदिता ॥ तच्छिष्यो लोकमिममास्थितः पुत्रमासि

ना-२३
६०

॥४०॥ शुक्र उवाच ॥ इत्याचरंतं सधर्मान्यावनान् गृहमेधिनां तमेव सर्वं गेहेषु संत
मेकं ददर्श ॥४१॥ कृष्णस्यानंतवीर्यस्य योगमायामहोदयं मुहुर्दृष्ट्वा रुषिरभूद्विस्मि
तो जातकौतुकः ॥४२॥ इत्यर्थकामधर्मेऽप्युक्तं नृणां श्रद्धितात्मना ॥ सम्यक् सनातितः प्री
तस्तमेवाबुधस्मरन् ययौ ॥४३॥ एवं मनुष्यपदवीमनुवर्त्तमानो नारायणोऽखिलमवायग
हीतशक्तिः ॥ रे मे गणोऽसहस्रवरं गनानां सत्रीरुऽसौ हृदविरीक्षणहासजुष्टः ॥४४॥ यानी
ह विश्वविलयोऽववृत्तिहेतुः कर्मण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार यस्त्वं गगायति शृणो
त्यनुमोदते वा न किर्त्तयेद्भगवति स्युः पवर्गमार्गे ॥४५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द
शमस्कंधे नारदवैभवदर्शनो नाम एकोऽसप्ततितमोऽध्यायः ॥६॥ शुक्र उवाच ॥ अ
थोषस्युपवृत्तायां कुकुराश्च कूजतोऽप न ॥ गृहीतकंजः पतिभिर्माधव्यो विरहातुरा ॥१॥

वयां स्य रोहवन्कृष्णं बोधयंती ववंदिनः ॥ गायत्सु लिखनिद्राणि मंदारवनवासुभिः ॥२॥
मुरुर्त्तंतु वैदर्भीनामृष्यदपिशोभनं ॥ परिरंजणविशेषास्त्रियबाहंत रंगता ॥३॥ ब्रह्मे
मुरुर्त्तंतु त्थाय वायुपस्य रम्यमाधवः ॥ दधौ प्रसन्नकरणात्मानं तमसः परं ॥४॥ एकं स्व
यं ज्योतिरनन्यमव्ययं स्वसंस्थयानित्यनिरस्तकल्मषं ब्रह्माख्यमस्योऽब्रवन्नाशहेतुभिः
॥ स्वशक्तिमिर्लक्षितमावनिर्वृतिं ॥५॥ अथाप्नुतौ भस्यमले यथाविधिक्रिया कलापं
परिधाय वाससी ॥ चकार संध्योऽपगमादिसन्नमो हुतानजो ब्रह्मजजापवाप्यतः ॥६॥ उप
स्थाया कमुच्यंतं तर्पयित्वात्मनः कला ॥ देवानृषीन्पितृन् चान्विप्रां नम्य च्छात्मावान्
॥७॥ अधेनूनां रुक्मश्रंगीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजां ॥ पयस्विनीनां गृहीनां सवत्सनां सुवा
ससां ॥८॥ ददौ रूप्यवुराग्राणां शौमाजिनतिलैः सह ॥ अलेकतेभ्यो विप्रेभ्यो बध्वं बध्वं

दिनेदिने॥ गोविप्रदेवतावृक्षगुरुनरनानिसर्वश॥ नमस्कृत्वात्मसंभृतामंगलानि
 समसृशत॥ १०॥ आत्मानं नृषयामासनरलोकविनृषणं॥ वासोभिर्नृषणैः स्वीयेर्दि
 व्यस्रगनुजेपनैः॥ ११॥ अवेश्याज्यंतथादर्शगोवृषदिजदेवता॥ कामाश्चसर्ववर्णा
 नां पौरांतः पुरचारिणां॥ प्रदाप्यप्रकृतीः कामैः प्रतोष्यप्रत्यनंदत॥ १२॥ संविभज्या
 यतोविप्रात्प्रक्तां वृत्तानुजेपनैः सुहृदः प्रकृतीर्हरिनुपायुंक्तततः स्वयं॥ १३॥ साव
 त्ततउपानीयस्यंदनं परमाहुतं॥ सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं प्रणम्यावस्थितो ग्रतः॥ १४॥ ग
 हीत्वापालिनापालीमारथे सप्तमथारुहत्॥ सात्यकुध्ववसंयुक्तः पूर्वदिमिवभास्करः॥ १५॥
 ईक्षितोतः पुरस्त्रीणां सत्री उप्रेमवाक्षितैः॥ कृच्छ्रादिसृष्टो निरगा ज्ञातहासोहर
 न्मनः॥ १६॥ सुधमरिष्यां सनां सर्वैर्हस्त्रिभिः परिवारितः॥ प्राविशद्यन्निविशानां न संत्यं

गषडर्मयः॥ १७॥ तत्रोपविष्टः परमासने विभुर्वभौ स्वभासाककुनो वभासयन् रतो
 नृसिंहैर्यदुनिर्यदुन्नमोयथो दुर्गजो दिवितारका गणैः॥ १८॥ तत्रोपमंत्रिणैराजन्नाना
 हास्यरसैर्विभुं॥ उपतस्थुर्नृत्तचार्या नृत्तकस्तां उवैः पृथक्॥ १९॥ मृदंगवीणा मुरज
 वेणुतालदरस्वनैः॥ ननु तुर्जगुस्तुष्टुबुधश्च सप्तमागधवंदिनः॥ २०॥ तत्राहुर्ब्रह्मिणः
 : केचिदासीना ब्रह्मवादिनः॥ पूर्वेषां पुण्यपरासां गतां चाकथयन् कथाः॥ २१॥ तत्रै
 कः पुरुषो राजन्नागतो पूर्वदर्शनः॥ वितापितो नृगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः॥ २२॥
 स नमस्कृत्य कृष्णाय परेशाय कृतांजलिः॥ शतामावेदयत्तदुःखं जरासंधनिरोधजं
 ॥ २३॥ ये च दिग्विजयेतस्य सन्नतिं नययुर्नृपाः॥ प्रसस्य रुद्रास्तेनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे
 ॥ २४॥ कृष्णकृष्णप्रमेयात्मन् प्रपन्नमयमंजना॥ वयं त्वां शरणं या मोभवमीताः पृथक्

भा. २. ३०

६२

विधाः ॥ २५ ॥ लोको वि कर्म नि रतः ॥ कुरु ले प्र मन्त्रः कर्म एष यं त्वदुदिते न वदन् नित्ये
यस्ता वदस्य वज्र वा निहती वि ताशं सद्यः ॥ नित्य नि मिषाय न मो सुत स्मै ॥ २६ ॥ लो
के न वा न जगदिनः कलया वतीर्णः सप्त क्षणा यखल निग्रहणा य चान्यः ॥ कश्चित्
दय मति याति निदेश मी श किं वा जनः स्वरु त मि छति तन्न वि श्र ॥ २७ ॥ स्व प्रापितं न प
सुखं पर तं त्रमी श शश्व दये न मृत के न धुरं वहामः ॥ हित्वा तदा त्म नि सुखं त्वदनीह
जभ्यं किं यामहेति कृपणास्तव माययेह ॥ २८ ॥ त्वन्नो न वा न प्रणत शोक हरं प्रियुगमो
बद्धा न्वि सुं स्व मग धा हय कर्म पाशा त् यो न नु जो युत म तं गज वीर्य मे को वि न्द्रु रेध
न वने मग रा डि वा वा ॥ २९ ॥ यो वै त्वया धिन व कृत्व उदात्त चक्र भग्नो मधे खजु न वं तम
नंत वीर्यं ॥ नित्वा नृ लोक नि रतं सकृ द्दृष्टो युष्मत्प्र जा रुज ति नो जित तदधि धे हि ॥ ३० ॥

६२

हृत उवाच ॥ इति मा गंध सं रुधा न वद र्श न कां सि ए ॥ प्रपन्नाः पाद मूलं ते दी नानां शं
विधीयतां ॥ ३१ ॥ श्री शुक उवाच ॥ एत इ ते ब्रु वत्येवं देवर्षिः परम द्युतिः विन्न त्पिं गजरा
नारं प्रादुरासी द्यथा रविः ॥ ३२ ॥ तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः सर्व लोके श्वरे श्वरः ॥ व वंद उ सि
तः शीघ्रं सिसम्भः सा नु गो मुदा ॥ ३३ ॥ समाज यित्वा विधि वक्तु तासन परिग्रहं वना
षे स न तै व कौः श्रद्धया तर्प्यन्मुनिं ॥ ३४ ॥ अपि सि दद्य लोका नां त्रयाणा म कुतो न
यं न नु भया न्न गवतो लोकान्य र्यटो गुणः ॥ ३५ ॥ न हिते विदितं किं चिन्नो के धी श्व
र कर्त्तु ॥ अथ ए छा महे युष्मान्यां उवा नां चिकीर्षितं ॥ ३६ ॥ नारद उवाच ॥ दृष्ट्वा म
या ते बहु शो दु रत्यया माया वि नो वि श्व स न श्व मायिनः ॥ न ते पु न्न मं श्वर तः स्व रा
क्षि निर्वहे रि व छन्न रुचो न मे द्रु तं ॥ ३७ ॥ तवे हितं को हति साधु वेदितुं स्व मायये दं

सृजतो नियुक्तः यद्विद्यमानात्मतयावसीयते तस्मै नमस्ते स्वविजक्षणात्मने ॥३७॥
 जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं न जानतो नर्यविहाच्छरीरतः ॥ लाजावतारैः स्वयशः प्र
 हापकं प्राज्वालयेत्तातमहं प्रपद्ये ॥३८॥ अथाप्याश्रये ब्रह्मन्तरलोकविजुं वनं रा
 तः पैतृयस्त्रेयस्य भक्तस्य च विकीर्षितं ॥३९॥ यस्य तित्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पांड
 वः ॥ पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्ब्रवाननुमोदतां ॥४०॥ तस्मिन् देवक्रतुवरे भवं तं वै सुराद
 यः ॥ दिदृक्षुः समेष्यंति राजानश्च यशस्विनः ॥४१॥ अवर्णकीर्तनाध्यानात्सूयंते
 तेवसायिनः ॥ तव ब्रह्ममयस्यैराकिमुते क्षान्तिमश्निनिः ॥४२॥ यस्यामलं दिव्यशः
 प्रथितं रसायां नमो च ते नुवनमंगलदिवितानं ॥ मंदाकिनीतिरिविभोगवतीति चाधो
 गंगेति चेहचरणं बुधुनातिविश्वं ॥४३॥ शुक उवाच ॥ तत्र ते ध्यात्वात्मपक्षेष्टगुरुत्तुवि

निगीषया ॥ वाचः पेत्रैः स्मयन् नृत्यमुद्धवं ग्राहकेशवः ॥४४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वं
 दिनः परमं च सुः सुहृन्मंत्रार्थतत्त्ववित् ॥ तथा त्रब्रह्मनुष्ठेयं श्रद्धां करस्वामतर
 ॥४५॥ इत्युपामंत्रितो मन्त्रसिर्वर्तेनापि सुगुहवत् ॥ निदेशं शिरसा धाय उद्धवः प्रत्य
 नापत ॥४६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे भगवद्गीताने सप्ततित
 मोध्यायः ॥४७॥ शुक उवाच ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षे रुद्धवो ब्रवीत् ॥ सभ्या
 नां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥४८॥ उद्धव उवाच ॥ यदुक्तमपि रणे देवसा
 चिव्यं यस्य तत्त्वया ॥ कार्यं पैतृयस्त्रेयस्य रक्षा च शरणे विष्णो ॥४९॥ यद्व्यंगजसू
 येन दिव्यक्रजयिना विभो ॥ अतो जरासुतजय उ न्यार्थो मतो मम ॥५०॥ अस्माकं च म
 हानयो त्येते नैव भविष्यति ॥ यशश्च तव गोविंदराजो बध्नान्विमुंचतः ॥५१॥ स वै दु

भा. २. ३.
६४

विषहोराजा नागायुतसमो बली ॥ बलिनामपि चान्येषां भीमं समवतं विना ॥ ५ ॥ दे
रथे स तु जेत ओमाशता सौहिणी युतः ॥ ब्रह्मण्योऽप्यर्थितो विप्रेर्न प्रत्याख्याति कर्हि वि
तः ॥ ६ ॥ ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं त्रिसेतवृकोदरः ॥ हनिष्यति न संदेहो देरथेत व सन्निधौ
॥ ७ ॥ निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ॥ हिरण्यगर्भः शर्वश्च काळम्यारूपिण
स्तव ॥ ८ ॥ गायंति ते विशदकर्मगृहेषु देवो रातां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च ॥ गो
प्यश्च कुंजरपतेर्जनकात्मजायाः पित्रोश्च जठ्यशरणमुनयो वयं च ॥ ९ ॥ जरा
संधवधः कृष्णरूप्यधियोपकंज्यते ॥ प्रायः पापविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः
॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ११ ॥ इत्युद्धववचो राजन् सर्वतो भद्रमच्युतं ॥ देवर्षिर्यदुद्धवा
श्च कृष्णश्च प्रत्यक्षयन् ॥ १२ ॥ अथादिशत्प्रयाणाय न गवान् देवका सुतः ॥ नृत्यान्

६४

हरुकजैत्रादीननुताप्युरुनविभुः १२ निर्गम्य्यावरोधान्स्नानसुतान्सपरिछदान् सं
कर्षणमनुताप्युरुनविभुः १३ यदुराजं च शत्रुहन् स्तोपनातं सरथमारुहज्जुडध्वजः १३
ततो रथे पितृसादिनायकैः करजयापरिवृत आत्मसेनया मृदंगमेयनिकशंखगोमु
खैः प्रघोषघोषैः ककुभो निराक्रमत् १४ नृवाजिकां च न शिबिकाभिरच्युतं सहात्मजाः
पतिमनुसुव्रताययुः वरं वराभरणविलेपनस्रजः सुसंवृतान्भिरसिचर्मपाणिभिः
१५ नरोद्गोमहिषखराश्च तर्पनः करेणुभिः परिजनवारयोषितः स्वजं कृताः कटकु
टिकं बलां वराद्युपस्कराययुरधियुज्य सर्वतः १६ बलं बृहध्वजपटच्छत्रचामरैर्वरायु
धानरणकिरीटवर्मभिः दिवांशुभिस्तुपुत्ररवं वनौ रवेयथालवः सुनिततिमिं गिलोर्मि
भिः १७ अथोमुनिर्यदुपतिनामभाजितः प्रणम्य तं हरिविदधदिहायसा निशम्य तद्य

भा. २. ३.

६५

वसितमाहताहणोमुकुंदसंदर्शननिर्वृतेन्द्रियः॥१८॥ राजतनुवाचेहंभगवान्प्रीणयन्
गिरामामैष्टुतनद्वंद्वोधातयिष्यामिमागधं॥१९॥ हस्त्युक्तः प्रस्थितो हतो यथा वहन्पात्र
तेपिसंदर्शनंशौरेः प्रमैक्षन्त्यन्मुमुक्षवः॥२०॥ आनन्तसौवीरमरुंसीत्तद्विनशानंहरिः
गिरीन्द्रदीरतीयायपुरग्रामव्रजाकरान्॥२१॥ न तो दृष्टवतीतीर्त्तमुकुंदोयसरस्वतीपं
चात्तानयमस्यांश्चक्रप्रस्थमयागमत्॥२२॥ तमुपागतमाकर्ण्यप्रीतोदुर्दर्शनंनरणां॥ अ
ज्ञानशत्रुर्निरगात्सोपाधायःसुहृद्वत्॥२३॥ गीतवारिन्नघोषेणब्रह्मघोषेणहृदयसा॥ अम
यात्सरुषीकेशंप्राणाः प्राणः प्राणमिवाहत्॥२४॥ दृष्ट्वा विक्रान्तहृदयः कृष्णस्त्रेहेनपांडवः
चिराद्दृष्टं प्रियतमं सखजेयपुनः पुनः॥२५॥ होमं परिष्वज्यरमामलात्तयंमुकुंदगणत्रय
तिहताशुभः॥ तेनेपरंनिर्वृतिमश्रुजोचनोरुष्यन्ननुर्विस्मृतलोकविभ्रमः॥२६॥ तंमातु

६५

तेयंपरिरभ्यनिर्वृतोनीमःस्मयन्प्रेमजवाकुलेंद्रियः॥ यमौकिरीटीचसुहृत्तमंसुहाप्रवृ
द्धवाण्याःपरिरेत्रिरेद्युतं॥२७॥ अर्जुनेनपरिष्वक्तोयमाभ्यामभिवाहितः॥ ब्राह्मणेभ्योन
मस्कृत्यवृद्धेभ्यश्चयथाहत्॥२८॥ मानितोमानयामासकुरुसंजयकैकयान्॥ सतमागधगं
धवचिंदिनश्चोपमंत्रिणः॥२९॥ मृदंगशंखपटहवीणापणवगोमुखैः॥ ब्राह्मणश्चारविंशसं
तुष्टुवुर्नतुतुर्जयुः॥३०॥ एवंसुहृद्भिःपर्यस्तःपुण्यश्लोकशिरवामणिः॥ संस्तवमानोभग
वान्चिवेशजंकुतंपुरं॥३१॥ संसिक्तवर्त्मकरिणांमदगंधतोयैश्चित्रध्वजैःकनकतोरण
शर्मकुंभैः॥ मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविस्फणस्वगंधैर्नमिषुवितिभिश्चविराजमानं॥३२॥ उ
द्दीप्तदीपवलिभिःप्रतिसद्यजाजनिर्धातधूपरुचिरंविलसत्यताकं॥ मूर्धन्यहेमकज
शौरजतोरुशृंगैर्जुष्टं ददर्शनवनैःकुरुजयधाम॥३३॥ प्राप्तंनिशम्यनरजोचनपात्रं

भा. २. ३.

६६

नपात्रमौत्सुक्यविश्रयितकेशदुकूलबंधाः सद्यो विसृज्य गृहकर्मपत्नीश्च न त्येदुहं
युयुयुवतयः स्मनरेंद्रमार्गे ३४ तस्मिन्संकुलरत्नाश्वर्यद्विपद्भिः कृष्णसभाय
मुपलभ्य गृहाधिरूढाः नायो विकीर्यकुसुमैर्मनसोपगत्सुस्वागतं विदधुस्तस्म्य
वासितेन ३५ ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुंदपत्नीस्ताराय योऽप सहाः किमका
र्ममृनिः यच्च क्षुषां पुरुषमौलिरुदारहासजीवावलोककजयोत्सवमातनोति ३६
तत्र तत्रोपसंगम्य पौरमंगलपाणयः चक्रुः सपयं किं प्रायश्चेणी पुर्याहतेन सः
३७ अंतःपुरं रजनैः प्रीत्या मुकुंदः फुल्लजोचनैः ससंनमैः रसुपेतः प्राविश द्वाज
मंदिरं ३८ दृष्ट्वा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरं प्रीतात्मोत्थाय पर्यंकात्सस्तुषा
परिषस्वने ३९ गोविंदं गृहमानीय देवदेवेशमादतः पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमो

६६

दोषहतो नृपः ॥ ४० ॥ पितृषु सुपुरुस्त्रीणां कृष्णश्चक्रेः प्रिवाद नं स्वयं च कृष्णाय राज
न नगिन्या चामि वंदितः ॥ ४१ ॥ अस्त्वा सं चोदिता कृष्ण कृष्णपत्नीस्तु सर्वशः ॥ आनर्चु
किराणां सत्यां न द्रं जां ववती तथा ॥ ४२ ॥ कालिंदी मित्र विंदं च शैव्यां नाग्रजितां सती ॥ अ
न्याश्चाभ्यागतायास्तु वासः स्रग्मंडनादिभिः ॥ ४३ ॥ सुखं निवासयामास धर्मराजो जनार्दन ॥
ससैन्यं सावगमात्संभार्यं च न वं न वं ॥ ४४ ॥ तर्पयित्वा खांडवेन वह्निं फाल्गुन संयुतः ॥ मोच
यित्वा मयं येन राते दिव्या सभा कृता ॥ ४५ ॥ उवास कतिचिन्मासान् रातः प्रियचिकीर्षया
विहरन् रथमारुह्य फाल्गुने न भटैर्वृतः ॥ ४६ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे दशमस्कं
धेः प्रसंगमनो एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १० ॥ शुक उवाच ॥ एकदा तु सभामध्ये आ
स्थितो मुनिमिवृतः ॥ ब्राह्मणैः सत्रियैर्वैश्यैर्भूतिभिश्च युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ आचार्यैः कुलवृद्धै

भा. ६. ३.

६७

श्रुतातिसंबंधवांधवैः श्रुतामेवचैतेषामाभाष्येदमुवाचह ॥ सुधिधिरउवाच ॥ क्र
तुराजेनगोविंदराजसूयेनपावनीः ॥ यस्येविरताभवनस्तत्संपादयनः प्रभो ॥ ३ ॥ त्वत्पादु
केऽविरतंपरियेचरंति ध्यायंत्यमन्नशनेषुचयोगांति विंदंतितेकमन्ननामन्नवा
पवर्गमाशासतेयदितआशिषइतिनान्ये ॥ ४ ॥ नदेवदेवभवतश्चरणरविंदसेवानुभावमि
हपश्यतुलोकएषः ॥ येषांभजंतिनभजंतिनभजंत्युतवोभयेषांनिष्ठाप्रदर्शयविभो कुरु
संजयानां ॥ ५ ॥ नब्रह्मणःस्वपरमेदमतिस्तवस्यात्सर्वात्मिनः समदशः स्वसुखानुभूतेः संसे
वतांसुरतरोरिवतेप्रसादः सेवानुरूपमुद्योतविपर्ययोत्र ॥ ६ ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ सम्य
ग्यवसितंराजन्नभवताशत्रुकशनि कल्पाणीयेनतेकार्त्तिकोक्ताननुभविष्यति ॥ ७ ॥ कृपा
णांपितृदेवानांसुहृदामपिनः प्रभो ॥ सर्वेषामपिभूतानामासितः क्रतुरादयं ॥ ८ ॥ वि

६७

जित्पुनपतान्सर्वदिकृत्वाचनगतीवशे संभ्रत्यसर्वसंभारानाहरस्वमहाक्रतुं ॥ ९ ॥
एतेतेभ्रातरोरजन्नलोकपालांशसंभवा ॥ जितोस्म्यात्प्रवतातेहं दुर्जयोयोः कृतात्म
भिः ॥ १० ॥ नकश्चिन्मत्परंलोकेतेजसायशसाश्रिया विभ्रतिमिवाभिभवदेवोपिकि
मुपार्थिवः ॥ ११ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ निशम्यभगवन्नातंप्रीतः कुह्रमुखान्बुजः ॥ आहन्न
रिद्विजयेयुंक्रविष्णुतेजोपहं हितान् ॥ १२ ॥ सहदेवंदक्षिणस्यामादिशत्सहस्रंजयैः दि
शिप्रतीच्यानकुलमुदीच्यासव्यसाचिनं ॥ १३ ॥ प्राच्यांरुकोदरंमत्स्यैः कैकेयैः सहमद्र
कैः ॥ तेविजित्यनृपान्बीरा आजक्रुर्दिग्भ्यो जसाभजातशत्रवेभूरिद्विविणंनृपय
क्ष्यते ॥ १४ ॥ श्रीत्वाजितंजरासंधंनृपतेऽप्यितोहरिः ॥ अहोपायंतमेवाद्युधवोय
मुवाचह ॥ १५ ॥ नामसेनोर्जुनः कृष्णोब्रह्मलिंगधरास्ततः ॥ जगुर्गिरिब्रजंतातव

भा. ६. ३.
६८

हृदयसुतोयत ॥ १६ ॥ ते गत्वा तिष्ठ वेत्ता यां गृहेषु गृहमेधिनां ब्रह्मण्यं समयाचेरनृग
जन्या ब्रह्मलिङ्गिनः ॥ १७ ॥ राजन्विध्यति धीर्नृप्राप्ता नर्थिनो ह्यरमा गतान् ॥ तन्नः प्रयच्छन्
इते यद्ययं कामयामहे ॥ १८ ॥ किं दुर्मर्षं तिति क्षणं किमकार्यमसाधुभिः ॥ किन्नरेयं वदा
न्यानां कः परः समदर्शिनां ॥ १९ ॥ योः नित्येन शरीरेण सतां गेयं यशोध्रुवं ॥ नाचिनोति
स्वयं कल्पः सवाच्यः शोच्य एव सः ॥ २० ॥ हरिश्चन्द्रो रंति देव उच्छृत्तिः शिविवर्ति ॥ व्या
धः कपोतो बहवो त्यधुवेण ध्रुवं गताः ॥ २१ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ स्वरेण कृतिनि स्तां सुप्रको
ष्टे ज्याहिनैरपि ॥ राजन्यबंधं चिन्ताय दृष्ट्वा निश्चितयत् ॥ २२ ॥ राजन्यबंधवो ह्येते
ब्रह्मलिङ्गानि विभ्रति ॥ ददामि निश्चितं ते न्य आत्मानमपि दुर्जनं ॥ २३ ॥ बलेन श्रूयते
कार्त्तिर्विततादिष्वकल्मषा ॥ ऐश्वर्याङ्गं शितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥ २४ ॥ श्रि

६८

यं निदीर्घतं द्रस्य विष्मवेदि जरूपिणे ॥ ज्ञानन्नपिमहं प्रादाद्यार्थमाशोपि दैत्यराट् ॥ २५ ॥ जीव
ता ब्राह्मणार्थाय को न्वर्थः क्षत्रबंधुना ॥ देहेन पतमानेन नेह ताविषु जं यशः ॥ २६ ॥ इत्यु
दारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदराद् ॥ देवि प्राप्त्रियतां कामोदराभ्यात्मशिरेपिव ॥ २७ ॥
॥ श्रीनगवानुवाच ॥ ॥ युधं नो देहि राजेन्द्र दंडशोयदि मन्यसे युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या
नान्न कांक्षिणः ॥ २८ ॥ जरासंध उवाच ॥ ॥ किं देवा वोत गंधर्वाः किन्नरो रगराक्षसा ॥ इदं
ब्रह्मणे ते जो न ददं न मया श्रुतं ॥ २९ ॥ न विप्राणां मया ददं धनुर्ज्या विहितं युजं ॥ इति श्रुत्वा ह न
गवान् प्रहस्य मगधाधिपः ॥ ३० ॥ असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य नाना कर्तुं नोत्थयं ॥ अनयोर्मा
तु जेयं मां कुरु क्षत्रजानाहितेरिषु ॥ ३१ ॥ एवमावेदिता राजान सहा सोमैः समगधः ॥ आह
चामर्षितो मंदरायुधं तर्हि ददामिव ॥ ३२ ॥ न त्वयानीरुणा यो त्से युधिविज्रवचेतसा मयु

ना. २. ३.
६९

रंस्वपुरं त्यक्त्वा समुद्रं शरणागतः ॥ ३३ ॥ अयं तु वयसा तुल्यो नाति सत्त्वो न मे समः ॥ अ
र्जुनो न भवेद्यो धात्री मस्तुल्यबलो मम ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा भीमसेना यथा दायम हतौ गतौ
द्वितीयं स्वयमादाय निर्जगाम पुरा द्वहिः ॥ ३५ ॥ ततः समेख लेवी रौ संयुक्ता वितरेत रौ
जघनं वज्रकल्याणं गदाभ्यां रणदुर्महौ ॥ ३६ ॥ मंडलानि विवित्राणि स व्यंदसि एव च
चरतोः शुश्रुभे युधं नटयोरिव रंगिणोः ॥ ३७ ॥ ततश्च दचरा शब्दो वज्रनिष्पेष संनिभः ग
दयोः क्षिप्तयो रज नृदंतयोरिव दंतिनोः ॥ ३८ ॥ ते वै गदेभुजजवेन निपात्यमाने अन्योन्य
तौ सकटिपादकरो रुजन्तश्च ॥ चूर्णावभूवतुरुपेत्य यथा कशास्त्रे संयुधतोर्विरदयोरि
व हीममन्योः ॥ ३९ ॥ इत्यंतयोः प्रहतयो र्गदयोर्नवी रौ क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयः स्य रौ रपिष्ठा
राहस्योः प्रहरतोरिभयोरिवासीन्निघतिवज्रपरुषस्तत्ताडनोत्प ॥ ४० ॥ तयोरेवंप्र

६९

हरतोः समशिक्षा बलौ जसोः ॥ निर्विशेषमभूत् युधमक्षीणजीवयोर्नृप ॥ ४१ ॥ एवं
तयोर्महाराज युधतोः समविंशतिः ॥ दिनानि निरगंस्तत्र सुहृद्वन्निरितिष्ठतोः ॥ ४२ ॥
एकदामा तु जेयं वै प्राहराजन्तु कोदरः ॥ नराक्तो हं जरासंधं निजैर्तुं युधिमाधव ॥ ४३ ॥
शत्रोर्जन्ममती विधानं जावितं च जराकृतं ॥ पार्थमाप्याययन्त्वेन ते जसा चिंतयद्वरिः
॥ ४४ ॥ संचिंत्यारिव धोपायं भीमस्या मोघदर्शनं ॥ दर्शयामास विटपं पाटयन्निवसंत
या ॥ ४५ ॥ तद्विज्ञाय महासत्त्वो नामः प्रहरतां वरः ॥ गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास नृ
तले ॥ ४६ ॥ एकं पादं पदाक्रम्य दोभ्यमभ्यगच्छत् ॥ सुहृतः पाटयामास शारवामिव प्र
हागजः ॥ ४७ ॥ एकपादो रुदृषण करिष्टुस्तनो सके ॥ एकबाहुस्त्रिभूकले शकले दृ
ष्टुः प्रजाः ॥ हाहाकारो महानासीन्निहते मगधे मरे ॥ पूजयामास तु भीमं परिरम्य

भा० ६-३-

७०

जयाश्रुतौ ॥ ४९ ॥ परिरब्धसुकुम्भेन विरुजो नृदकोदरः ॥ सहदेवं तन्नयं भगवान्भूत
भावनाः ॥ ५० ॥ अम्यविचरमेयात्मा मगधानां पतिप्रभुः ॥ मोक्षयामास राजन्यां संरुद्धा
न्मागधेनयो ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे जारसंधवधो नाम द्वादश
तितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ अयुते देशतान्यशौली जयायुधिनिर्जिताः ॥ ते
निर्गता गिरिद्रोण्या मन्त्रितो मज्जवाससः ॥ १ ॥ शुद्धा माः शुक्लवदनाः संरोधपरिकर्षिताः
ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौरोयवाससं ॥ २ ॥ श्रीवत्सां कंचतुर्बाहुं पद्मगर्भरुणेशणं ॥ चारु
प्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलं ॥ ३ ॥ पद्महस्तं गदाशं च रथांगैरुपलक्षितं ॥ किरीटहार
कटककरिस्त्रांगदं चितं ॥ ४ ॥ आजधरमणिश्रीवंनिवीतं वनमाजया ॥ पिवंतश्च वचसु
भ्यं निहतश्च जिह्वा ॥ जिघ्रंतश्च नासाभ्यां रंभंतश्च बाहुभिः ॥ ५ ॥ प्रणेमुर्हतपात्रा

७०

नो मूर्धभिः पादयार्हरेः ॥ कृष्णसंदर्शनाद्वादध्वसंरोधनक्रमा ॥ प्रशशंसुर्दृषीकेशं
गर्भिः प्रांजलयो नृपाः ॥ ६ ॥ राजान ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराय य ॥ प्रप
न्नान्याहिनः कृष्णनिर्विण्णयोरसंस्तुतैः ॥ ७ ॥ नैनं नाथा नुस्स्यामो मागधं मधुसूदन ॥ अ
नुग्रहो यन्नवतो रक्षां राज्यश्रुतिर्विभो ॥ ८ ॥ राजपैश्वर्यमरोन्नद्धो न श्रेयो विंदते नृप ॥ त्व
न्माया मोहितो नित्या ते संपदो चलाः ॥ ९ ॥ मगतस्त्रां यथा बाजामन्यंत उदकाशयं ॥ एवं
वै कारिकी मायामयुक्ता वस्तु च क्षते ॥ १० ॥ वयं पुरा श्रीमदनष्टदृष्टोत्तिगीषया स्यादतरे
तरस्य धः ॥ घ्नंतः प्रजाः स्वाअतिनिर्घृणाः प्रनोमत्पुं पुरस्त्वा विगण्य दुर्महाः ॥ ११ ॥ त ए
व हृष्माद्यगभीरं हसादुरंत वा येण विचालिताः श्रियः ॥ कालेन तन्वाभवतो नृकंप
या विनष्टपाश्चरणौ स्मरामते ॥ १२ ॥ अधो न राज्ञं मगतस्त्रिरूपितं देहेन शश्वत्त

तारुजांभुवा ॥ उपासितव्यं स्पृहयामहे विनो क्रियाफलं प्रेत्य च कलशोचनं ॥ १३ ॥ तन्नः स
 मादिशोपायं येन ते चरणज्वयोः ॥ स्मृतिर्यथानविरमेदपि संसरतामिह ॥ १४ ॥ कुरुप्रायवा
 सुदेवाय हरये परमात्मने ॥ प्रणतकैशानाशायगोविंदाय नमो नमः ॥ १५ ॥ सुकउवाच
 संस्तूयमानो भगवान् राजभिर्मुक्तबंधनैः ॥ तानाह कुरुणस्तान् शरण्यः सुहृण्यगिरा
 ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अद्य प्रवृत्तिवो नृपा मय्यात्यन्यद्विलेख्ये ॥ सुहृदा जायते न
 क्रिब्रदिमाशंसितं यथा ॥ १७ ॥ दिष्टा व्यवसितं नृपा भवंत रूतमाषिरा ॥ श्रियैश्चर्यमदो
 न्नाहं पश्य उन्मादकं नृणां ॥ १८ ॥ हैहयो न दुषो वेनो रावणो न रकोपरे ॥ श्रीमदाज्ञं शिता
 स्थानात् देवदैत्यनरेश्वराः ॥ १९ ॥ भवंत एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्य मंतवत् ॥ मां यजंतो
 ध्वरैर्युक्ताः प्रजाधर्मेण रक्षया ॥ २० ॥ संततं तः प्रजातं तत्सुखं दुःखं न वा न वै ॥ प्राप्ते प्रा

संचसेवंतो मस्मिन्ना विचरिष्यथ ॥ २१ ॥ उदासीनाश्च देहादात्मा रागाधनव्रताः ॥ मय्यावे
 र्यमनः सम्यग्मा मंते ब्रह्मयास्यथा ॥ २२ ॥ सुकउवाच ॥ ॥ इत्यादिश्य नृपा न कुरुष्वो भगवा
 न्नुवनेश्वर ॥ तेषां न्ययुं कुरुष्वान्स्त्रियो मज्जनकर्मणि ॥ २३ ॥ भोजयित्वा वरान्नेन
 सुस्नात्वा न समलंकृता न् ॥ भोगैश्च विविधैर्युक्तांस्तं वृजाद्यैर्नृपोचितैः ॥ २४ ॥ सपयंकार
 यामास सहदेवेन मारता ॥ नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैः सविलेपनैः ॥ २५ ॥ ते पूजिता सु
 कुंदेन राजानो मष्टकुंडलाः ॥ विरेजुर्भोचिताः केशाश्चावृतं ते यथाग्रहाः ॥ २६ ॥ रथान्सद
 श्वानां रोष्यमणिकंचनभूषितान् ॥ श्रीण्यस्तनतैर्वक्रैः स्वदेशान् प्रत्ययापयत् ॥ २७ ॥
 त एवं भोचिताः कुरु कुरुष्वेन सुमहात्मना ॥ ययुस्तमेव ध्यायंतः कृतानि च जगत्पतेः
 ॥ २८ ॥ जगदुःप्रकृतिर्यस्ते महापुरुषचेरितं ॥ यथा च शासद्भगवान् तथा च कुरुतं

भा. ६. ३.
७२

दिताः ॥ २९ ॥ जरासंधं घातयित्वा भीमसेनेन केशवः ॥ पाथभिर्मंसं युतः प्रायात्सहरेवेन ह
जितः ॥ ३० ॥ गत्वा ते खां उवप्रस्यं शंखाद् दधुर्जितारयः ॥ हर्षयंतः स्वसुहरो दुर्हं चासु
खावहाः ॥ ३१ ॥ ननु त्वाप्रीतमनसं द्रुप्रस्यस्य निवासिनः ॥ मिनिरेमगधं शांतं राजा चासम
नोरथः ॥ ३२ ॥ अभिवंधाय राजानं भीमार्जुनजनाहनाः ॥ सर्वमाश्रावयं चक्रुः रात्मना यदु
दितं ॥ ३३ ॥ निशम्य धर्मराजस्तत्केशवेनानुकंपितं ॥ आनंदं शुकलासुं च मेमणो वाच
किंचन ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे राजसूये जरासंधवधस्त्रिसप्त
तितमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं युधिष्ठिर राजा जरासंधवधं विभोः ॥ ह
स्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत् ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ येस्य त्वैजोऽस्य
गुरवः सर्वे लोकमहेश्वराः ॥ वहंति दुष्टं नैलब्धा शिरसैवावुशासनं ॥ २ ॥ सप्तवान

७२

रविं राक्षो राना नामा शमानिनां ॥ धत्ते नुशासनं भूमंस्तदस्य तविडं वनं ॥ ३ ॥ नत्येकस्यादिती
यस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ कर्मभिर्वर्धते तेजो हसते च यथारवेः ॥ ४ ॥ नवैतेऽजितमक्ता
नां ममाहमिति माधव ॥ त्वं तवेति च नानाधीः पशूनामिव वैरुता ॥ ५ ॥ शुक उवाच ॥ इत्यु
क्त्वा यत्तिये काले बभूवुः कान्स रुक्मिणः ॥ कुरुप्रानुमोदितः पाथो ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥
द्वैपायनो भरद्वाजः सुमंतुर्गौतमो सितः ॥ वसिष्ठश्च वनः कारवो मैत्रेयः कवयस्त्रितः ॥ ७ ॥
विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ॥ पैलः पराशरो गणेशो वैशंपायन एव च ॥ ८ ॥ अ
थ कश्चिदप्युधौ म्यो रामो भार्गव आसुरिः ॥ वीतिहोत्रो मधुच्छंदावीरसेनो रुतव्रणः ॥ ९ ॥
उपरुतास्तथा चान्येद्रोण भीष्मरुपादयः ॥ धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः ॥ १० ॥
वाह्यणः ॥ सत्रिया वैश्याः शूद्रा यतर्दिह सवः ॥ तत्रेयुः सर्वराजानो रातां प्रकृतमो नृप

भा. २. ३.

७३

॥१॥ न तस्मै देवयजनं ब्राह्मणः स्वर्गलौकिकैः ॥ कृष्टातत्रयधान्यायं दीक्षयां च क्रिरेत्पुं
॥२॥ हेमाः किं लोपकरणावरुणस्य यथापुरा ॥ इन्द्रादयो लोकपाला विरंच्य नवसंयुताः
सगराः सिद्धगंधर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥३॥ मुनयो यक्षरक्षांसि स्वर्गकिं नरचारणाः ॥ रा
जानश्च समाहूताराजपत्यश्च सर्वरा ॥४॥ राजसूयं समीयुः स्मरन्तः पांडुसुतस्य वै मे नि
रेकस्मिन् क्रस्य सूपपन्नमविस्मिता ॥५॥ अयाजयन् महाराजं याजका देववर्चसः ॥ राज
सूयेन विधिवत्प्रचेत समिवा मरा ॥६॥ सृष्टे ह न्यवनीपालो यातका नृसदस्यतीन् ॥ अ
सृजयन् महाभागान्यथा वत्सु समाहितः ॥७॥ सदस्याग्राहणार्हं वै विमृशन्तः सभासदः ॥ मा
भग उन्नने कां त्यात्सह देवसदा ब्रवीत् ॥८॥ अर्हति स्युतः श्रेष्ठं भगवान्सात्वतां प
तिः ॥ एष वै देवताः सर्वा देशका जधनादयः ॥९॥ यदात्मकमिदं विष्णुं क्रतवश्च यदात्म

७३

का ॥ अग्निरहुतयो मंत्राः संख्ययोगश्च तत्परः ॥१०॥ एक एवादितीयो सा वै तदात्म्यमिदं
जगत् ॥ आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवतिहंत्य ज ॥११॥ विविधानां ह कर्माणि जनमन्
यदवेक्षया ॥ इह ते यदयं सर्वं श्रेयो धर्मादिजक्षणं ॥१२॥ तस्मात्कृष्णाय महतेरीयतां परमा
हंणं ॥ एवं चेत्सर्वभूतानां मात्मनश्चाहं जने त्वा ॥१३॥ सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्य
दक्षिणे ॥ देयं शांताय कृष्णाय नमः ॥१४॥ इत्युक्त्वा सह देवो नृन्महती कृष्णा
उवाच विद्वत्संख्युत्वा तु पुनः सर्वसाधुसाध्विति सत्तमाः ॥१५॥ श्रुत्वादिजे रितं राजाज्ञात्वा
हार्दं सभासदाः ॥ समार्हयधर्षी के शं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥१६॥ सत्यादाववनिज्यापः शि
रसा लोकपावनीः ॥ स नार्यः सा तु जामात्यः सकुटुंबो वहन्मुदा ॥१७॥ वासोभिः पीत
कौशेयैर्दक्षिणैश्च महाधनैः ॥ अर्हयित्वा श्रुत्वा सोनाशकं समवेक्षितुं ॥१८॥ इत्थं

भा. २. ३.
७४

समाजितं वाश्य सर्वे प्रांज जयोजना नमोजयेति नेतु संनिपेदुः पुष्प रय ॥ २९ ॥ इत्यं नि
राम्य रमघोष सुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्ण उरु वर्णं न जानमन्युः ॥ ३० ॥ इति प्य बाहु मिदमाह
सदस्य मर्षी संश्रावयन्नगवते परुषाण्यमीतः ॥ ३१ ॥ इति शोदुरत्ययः काल इति सत्यव
ताश्रुतिः ॥ ३२ ॥ दधानामपि यदुषि बलि वाकौ विनियुते ॥ ३३ ॥ इत्यं पात्र विदां श्रेष्ठामामन्यधं
वाजमाषितं ॥ ३४ ॥ सदस्य तयः सर्वे कृष्णो यत्र संमतो हले ॥ ३५ ॥ तपो विद्या व्रत धर नृत्तान
विध्वस्त कल्मषाद् ॥ ३६ ॥ परमर्षी नृत्त निष्ठा नृलोकपालैश्च पूजितान् ॥ ३७ ॥ सदस्य ती नति
क्रम्य गोपालः कुलपांसनः ॥ ३८ ॥ यथा काकः पुरे राशं सपर्यंक्य मर्हति ॥ ३९ ॥ वल्गुश्च मकु
लापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः सैरवर्त्तातुलैर्हीनः सपर्यंक्य मर्हति ॥ ४० ॥ यथा ति नैषा
हिकुलं रासं सप्रिबहिः कृतं ॥ ४१ ॥ दद्यापानरतं शश्वत्सपर्यंक्य मर्हति ॥ ४२ ॥ इति ब्रह्मर्षि संहिता

७४

नरेश नरहितै तद्र ब्रह्मवर्चसं ॥ ४३ ॥ समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधं ते दस्यवः प्रजाः ॥ ४४ ॥ एव
मादीन्यन्न द्राणि बभाषे नष्टमंजः ॥ ४५ ॥ नोवाच किंचिद्गवान्मया सिंहः शिवारुतं ॥ ४६ ॥
नगवन्निदं श्रुत्वा दुःसहं तत्सन्नासदः ॥ ४७ ॥ कलौ पि धाय निर्जग्मुः रापंतश्चेदि परुषा
॥ ४८ ॥ निदां नगवतः श्रुत्वा स्तस्य रस्य जनस्य वा ॥ ४९ ॥ ततो नापैतियः सोपियात्यधः सुरता
श्रुतः ॥ ५० ॥ ततः पांडुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकेय संजयाः ॥ ५१ ॥ उदायुधाः समुत्तस्युः शिशुपा
लेति धांसवः ॥ ५२ ॥ ततश्चेद्यत्त्व संजातो जगद्देव दुर्धर्मला ॥ ५३ ॥ अत्सय नृकृष्ण पक्षीयान्
रातः सदसि नारतः ॥ ५४ ॥ तावदुत्थाय नगवान्स्वान्निवार्य स्वयं रुषा ॥ ५५ ॥ शिरः क्षुरंत चक्रे
राज दारा पततोरियोः ॥ ५६ ॥ राहः कोजाह लोप्यासीत् शिशुपाले हते महान् ॥ ५७ ॥ तस्यानु
यायिनो नृपा दुद्रुवुर्जावितैषिणः ॥ ५८ ॥ त्वेद्यदे होयितं ज्योतिर्वामुदेवमुपाविशत् ॥ ५९ ॥

अथासर्वरत्नानामुत्केवदुविखाञ्जुता ॥ ४५ ॥ जन्मत्रयातुगुणितवैरसंरब्धयाधिया ॥ ४६ ॥
 सन्ममतांयातोभाबोहिजवकारणं ॥ ४७ ॥ कृत्विग्नः समदस्येभ्योदक्षिणंविपुलामहात्
 सर्वान्संपूज्यविधिवच्चक्रेवभयमेकराट् ॥ ४८ ॥ साधयित्वाकतुंराजः कृत्वायोगेश्वरेश्व
 रः ॥ उवासकतिविन्मासान्मुहुरिप्रियावित ॥ ४९ ॥ ततोनुजाप्यराजानमनिष्ठं तमपी
 श्वरः ॥ यथौसनायः सामात्यः स्वपुरंदेवकीसुतः ॥ ५० ॥ वर्णितंतदुपाख्यानंमयातेवदु
 विसारं ॥ वैकुंठवासिनोजन्मविप्रशापात्पुनः पुनः ॥ ५१ ॥ राजसूयावभयेनस्नातोराजा
 युधिष्ठिरः ॥ ब्रह्मक्षत्रसमाप्रभेष्टुष्टुमेसुरराडिव ॥ ५२ ॥ राजासमाजिताः सर्वेसुरमानव
 र्वेचराः ॥ कृष्णं कतुंचशंसंतः स्वधामानिमुदाययुः ॥ ५३ ॥ दुर्योधनमृतेपापंकलिंकुरु
 कुलामयं ॥ योनसेहेप्रियंस्फीतांदष्टापांडुसुतस्यतां ॥ ५४ ॥ इदंकार्त्तयेद्विप्रोः कर्मचै

यवधादिकं ॥ राजामो संवितानंचसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणे
 दशमस्कंधे शिशुपालवधे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ राजोवाच ॥ अजातशत्रोस्तं
 दृष्ट्वा राजसूयमहोदयं ॥ सर्वे सुमुदिरे ब्रह्म न न देवा ये समागताः ॥ ५७ ॥ दुर्योधनं वज्रपित्वा
 राजानः सर्वमः सुराः ॥ इति श्रुतं नो भगवन् तत्र कारणमुच्यतां ॥ ५८ ॥ सुक उवाच ॥ पिता
 महस्य ते यत्ते राजसूये महात्मनः ॥ बांधवाः परिवर्ष्यांत स्यात्स नृपे मबंधनाः ॥ ५९ ॥ श्री
 मोमहानसाधसोधनाध्यक्षः सुयोधनः ॥ सहदेवस्तु पूजायां न कुर्वेद्रव्यसाधने ॥ ६० ॥ स
 तां शुश्रूषणेतिष्टुः कृष्णः पादावनेजने ॥ परिवेषणोदुपदाजाकलेदिने महामना ॥ ६१ ॥
 युयुधानो विकर्ष्य हार्दिको विदुरादयः ॥ बाहीकपुत्राभ्यां द्याये च संतर्हनादयः ॥ ६२ ॥
 निरूपिता महस्य ते नानाकर्मसु ते तदा ॥ प्रवर्त्तते स्म राजेन्द्रराजः प्रियचिकीर्षवः ॥ ६३ ॥

रुक्मिण्यस्य बहुवित्तुसुहृत्तमेष्टुस्त्रिष्टुप्तनतसमर्हणदक्षिणानिःचैद्येचसात्वतप
 तेश्वरं प्रविष्टेचक्रेनपस्त्ववमयस्त्रपनंघुनया॥१॥मदंगंरवपणवधुंधुयानिकगो
 मुखा॥वादित्राणिविवित्राणिनेदुरावमयोत्सवे॥२॥नर्त्तकोननतुर्हृष्टागायकासूयशो
 जपु॥वीणावेणुतलोन्नादसेषांसदिवमस्यशर॥३॥चित्रध्वजपताकात्रैरिभेदस्यंदना
 वनिः॥स्वजंकृतैर्भटैर्नृपानिर्यरुक्ममाजिनः॥४॥मदुःसंजयकांबोजकुरुकैकेयको
 राजा॥कंपयंतोनुवंसैर्नैर्यजमानपुरःसरा॥५॥सदस्यत्तिकद्विजश्रेष्ठाब्रह्मधयो
 षेणभूयसा॥देवर्षिपितृगंधर्वस्तुष्टुःपुष्यवर्षिणः॥६॥स्वजंकृतानरानाव्योगंधस्त्र
 कभूषणांबरैः॥विलिपंत्योत्रिषिचंत्योविजहुर्विविधैरसैः॥७॥तैजगोरसगंधोदहरि
 त्रासांप्रकुंकुमैः॥सुप्रतिष्ठाःप्रलिपंत्योविजहुर्विरियोषितः॥८॥गुसान्निर्निर्गम

नुपलब्धुमेतद्देव्योपयादिविविमानवरैर्नदेव्यः॥तामातुलेयसखिभिःपरिषिच्यमा
 नाःसब्राह्मणविकसद्वदनाविरेजु॥९॥दीप्तादेवरातुतसखादसिषिचुर्दतीभिःकि
 न्नांबरविवृतगात्रकुचोरुमध्याः॥औत्सुक्यमुक्तकवरचयमानमात्याःशोभंदधु
 मज्जधियांरुचिरैर्विहारैः॥१०॥ससम्प्रादुष्यमारुहःसदश्वरुक्ममाजिनः॥व्यरोचयत्स्व
 पत्नीभिःक्रियाभिःक्रतुरादिव॥११॥पत्नीसंयाजावमथ्यैश्चरित्वातेतमत्विजः॥आ
 चांतंस्त्रापयांचक्रुर्गंगायांसहकृष्ण्या॥१२॥देवदुंदुभयोनेदुर्नरदुंदुभिभिःसहसु
 मुचुःपुष्यवर्षाणिदेवर्षिपितृमानवाः॥१३॥सस्तुस्तत्रततःसर्वेवल्गुमयुतान
 राः॥महापातकपियतःसद्योमुच्येतकिंविधात्॥१४॥अथराजाहतेक्षौमेपरिधाय
 स्वजंकृतः॥रुक्मिण्यस्यब्रह्मादीनानञ्जनिरणांबरैः॥१५॥बंधुजातिनृपान्मित्रसु

भा० ६०३० हृदो न्यांश्च सर्वशः॥ अमी ह्यं पूजयामास नारायणपरोत्तमः॥ ३३॥ सर्वे जनाः सुररुचो
 मणिकुंडलस्रग्ध्रीषकंचुकदुकलमहाघ्यहारः॥ नार्यश्चकुंडल युगलकटंदजुष्ट
 वक्रश्रियः कनकमेखलया विरेजुः॥ ३४॥ अथ त्विजो महाशालाः सदस्या ब्रह्मवादि
 नः॥ ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्भ्यः राजानो ये समागताः॥ ३५॥ देवर्षिपितृभूतानि लोकपा
 लाः सहानुगाः प्रतितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानिययुर्नृपः॥ ३६॥ हरिदासस्य राजर्षेराज
 स्य महोदयः॥ नैवान्तप्य नृप्रशंसंतः पिवन्त्यमृतं यथा॥ ३७॥ ततो युधिष्ठिर राजा सुहृ
 त्संबंधिबंधवाद्॥ प्रेम्णानिवासयामास कुरुक्षेत्रं च त्यागकांतरः॥ ३८॥ नृगवानपि तत्रैव न्य
 वात्सीनस्त्रियंकरः॥ प्रस्थाप्य यदुवीरंश्च सांवादींश्च कुशस्य जैः॥ ३९॥ इत्यं राजा धर्मसुतो
 मनोरथमहाविवं॥ सुदुस्तरं समुत्तीर्य हस्तेनासीनतज्वरः॥ ४०॥ एकदांतः पुरे तस्य वी

ह्यदुयोधिनः॥ श्रियं॥ अतप्य राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः॥ ४१॥ यस्मिन्नरेंद्र इति
 जेंद्रसुरेंद्रलक्ष्मिना विनांतिकिल विश्वसृजोपक्रमः॥ तानिः पतीन्द्रपदराजसुतोप
 तस्येष्टस्यां विषकुरुदयः कुरु राउतप्यत्॥ ४२॥ यस्मिंस्तदामधुपतेर्महिषीसहस्रं श्रोणी
 नरेण शनकैः कणदंष्ट्रिशोभं॥ मध्ये सुचारुकुचकुंकुमशोराहारं श्रीमन्मुखं प्रचलकुं
 उलकुंतलादां॥ ४३॥ सभायां मय क्लृप्तायां कापि धर्मसुतो धिरात्॥ हृतो नृजैर्बंधुभिश्च
 कृष्णेनापि चक्षुषा॥ ४४॥ आसीनः कांचने साक्षात्सने मघवानिवा॥ पारमेष्ठ्या श्रिया
 जुष्टः सूर्यमानश्च वंदिनिः॥ ४५॥ तत्र दुयोधिनो मानी परीतो नातमिर्नृपः॥ किराटमाली
 न्यविशदसिहस्तः क्षिप्ररुषा॥ ४६॥ स्थलेभ्यः गृह्णादस्त्रांतं जलं मत्वा स्थले पतत्
 जले च स्थलवज्रात्पामयमाया विमोहितः॥ ४७॥ जहास नीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियोत्पतयो

भा. २. ३.

७८

परे निवार्यमाणं अयंगरात्ताकृष्णबुभोदिताः ॥ ३८ ॥ सत्रीरितोः वाग्वदनोरुषाज्वल
त्रिः क्रम्यत्स्त्रीप्रययौगजाह्वयं ॥ हाहेति शब्दः सुमहान् नृत्सतामजातशत्रुर्विमना
इवाभवत् ॥ ३९ ॥ बभूवत्स्त्रीभगवान्नुवो नरं समुज्जिहीर्षुर्नमतिस्मयद्दृशा ॥ श्री
तेनैव कृष्णानरदेव मोहिनीमायानिमित्तं मय एव केवलं ॥ ४० ॥ एतन्नेत्रिहितं राजन्य
तृष्टोहमिह त्वया सुयोधनस्य दौ शतं रजसूये महाकृतौ ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कंधे दुषेधिनमानभंगो नाम पंचमः प्रतितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ अथान्यदपि कृष्णस्य शृणुकमद्भुतं नृपाः क्रीडानरशरीरस्य यथा
सौ नपतिर्हतिः ॥ १ ॥ शिशुपालसंखः शाचोरुक्मिरापुद्गाहश्चागतः ॥ यदुमिर्निर्जितः
संखेजरासंधादयस्तथा ॥ २ ॥ शाचः प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वं नृजं ॥ अथादवी

७८

करिष्ये ह्मां पौरुषं मम पर्यत ॥ ३ ॥ इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं प्रभुं ॥ आरुधया
मासनपपांश्च मुष्टिं सह प्रसद ॥ ४ ॥ संवत्सरं ते भगवानाशुतोष उमापतिः ॥ वरेण
छंदयामास शाचं शरणागतं ॥ ५ ॥ देवासुरमनुष्याणां गंधर्वैरिगरक्षसां ॥ अभेद्यंका
मगं वव्रे सयानं वृष्णिनीषणं ॥ ६ ॥ तथेति गिरिशदिष्टो मयः परपुरंजयः ॥ पुरं निर्माय शाचा
य प्रादात्सौ नमयस्मयं ॥ ७ ॥ सज्जत्वा काममगं यानंतमो धामदुरसदं ॥ ययौ धारवतां शाचो
वैरं वृष्णिं कृतं स्मरत् ॥ ८ ॥ निरुध्य सेनया शाचो महत्या नरतर्षणिः ॥ पुरं बभूव नोपवनान्मु
द्यानानि च सर्वशः ॥ ९ ॥ सगोपुराणि दाराणि प्रासादाद्यन्तोलिकाः ॥ विहारान्सविमानाग्रा
न्निपेतुः शास्त्रवृष्टयः ॥ १० ॥ शिलाद्रुमाश्चानयः सर्पा आसारशर्कराः ॥ प्रचंडश्चक्रवातो
नृद्रजसाछादिनादिशः ॥ ११ ॥ इत्यर्धमा नासौ नेन कृष्णस्य नगरं नृशैः ॥ नात्मपद्यतं शंश

ना. ६. ३.
७९

जन्त्रिपुरेणयथामही॥२॥प्रद्युम्नोभगवान्नीलवर्णःप्रजाः॥मानैरेत्यम्यथा
घोरैरथास्तुतोमहारथः॥३॥सायकिश्वास्तुदेष्टुश्चसांबोक्रूरःसहानुजैः॥हार्दिकोभानु
विंदुश्चगदश्चशुकसारथी॥४॥अपरेचमहेष्ठासारथ्यश्चपश्यपाः॥निर्यसुर्दक्षिताय
सारथेनाश्चपदातिभिः॥५॥ततःप्रवृत्तेयुद्धेराजानांयदुभिःसह॥यथाःसुराणांविबु
धैस्तुमजंरोमहर्षणं॥६॥ताश्चसौतपतेमयादिआस्त्रैरुक्मिणीसुतः॥क्षणेननारायामा
सनैरांतमइवोह्मयुः॥७॥विद्याधपंचविंशत्यास्वर्गपुंस्वैरयोमुखैः॥राजस्यध्वजिनीपा
जंशरैःसन्नतपर्वभिः॥८॥रातेनाताडयच्छात्रमेकैकेनास्यसैनिकान्॥दशभिर्दशभिर्ने
हन्वाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः॥९॥तदद्भुतंमहत्कर्मप्रद्युम्नस्यमहात्मनः॥हृष्टांतंरजयामसुः
सर्वेस्वपरसैनिकाः॥१०॥बहुरूपैकरूपंतदृश्यतेमायामयंमयकृतंदुर्विभावंपरैरभूत्

७९

॥२॥कचिद्रमौकचिद्योनिगिरिर्भुजिलेकचित्॥अलातचक्रवज्राम्यत्सौमंतदुरवस्थि
तं॥३॥मत्रयत्रोपलक्ष्येतससौभःसहसैनिकः॥राजस्यतस्ततोमुच्यन्तंशरास्त्राततदृषयाः॥४॥
शरैरभ्यर्कसंस्पृशैराविषदुरासदैःपात्यमानपुणनीकः॥राजोमुद्यत्यरेरितैः॥५॥राजा
नीकपशस्त्राधैर्दक्षिणीशभृशाहिता॥नतत्यजूररांसंस्वलोकदयजिगीषवः॥६॥राजा
मात्योद्युमानामप्रद्युम्नप्राक्प्रपीडितः॥आसाद्यगदयामौर्व्याहृत्यव्यनदधत्॥७॥प्र
द्युम्नगदयाशीर्षविसःस्यलमरिंदमं॥अपोवाहरणत्ततोधर्मविहारुकात्मजः॥८॥जय
संतोमुत्तरेनकार्ष्णिःसारथिमब्रवीत्॥अहोअसाध्विदंसूतयद्राणामेपसर्पणं॥९॥नयद्नां
कुलेजातःश्रयतेरणविच्युतः॥विनामत्कीवचिन्नेनमतेनप्राप्तकल्मषात्॥१०॥किंनुव
क्ष्येनिसंगम्यपितरौरामकेशवौ॥युधात्सम्यगपक्रांतःपृथस्तत्रात्मनःसमं॥११॥व्यक्रमेक

भा. २. ३. यमिष्यन्ति ह संत्योन्नातजामयः ॥ क्लैवं कयंकयं वीरनवान्यैः कय्यतं मध्ये ॥ ३१ ॥ सारथिरु
 वाच ॥ ॥ धर्मं विजानतामुष्मन्तमेतन्मया विनो ॥ सूनः कुरुगतरक्षेदयिनं सारथिरथी
 ॥ ३२ ॥ एतद्विदित्वा तु भवान्मया पोवाहितो रणात् ॥ उपसृष्टः परेणेति मूर्छितो गदया हतः
 ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे शात्त्वयुधेष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥
 ॥ शुक उवाच ॥ ॥ स उपसृष्टः स तिलं दं शितो धतकार्मुकः ॥ नयमांशुमतः पार्श्वं वीरस्ये
 स्यात्स ह सारथिः ॥ १ ॥ विधमंतं स्वसैन्यानि द्युमंतं रुक्मिणीसुतः ॥ प्रतिहृत्य प्रत्यविध्यन्ना रा
 चैरहृषिः स्मयन् ॥ २ ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहान् स तमेकेन वाहनतः ॥ दाम्नां धनुश्चकेतुंच श
 रेणान्येन वै शिरः ॥ ३ ॥ गदसात्यकिसां बाद्याजघ्नः सौमपतेर्वज्रं ॥ पेतुः समुद्रे सौमेयाः सर्वे
 संछिन्नकंधराः ॥ ४ ॥ एवं यदूनां शात्त्वानां निघ्नतामिदं रेतसं ॥ युधं त्रिणवरात्रं तदहं हनुम

लमुत्तरं ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इन्द्रप्रसंगतः कुरुआरुतो धर्मस्तनुना ॥ राजसूयेथ निर्दृतेति
 श्रुपाले च संस्पिते ॥ ६ ॥ कुरुवृधाननुज्ञाय मुनींश्च स सुतां पृथां ॥ निमिन्नान्यतिघोरानि पश्य
 न दारवतो ययौ ॥ ७ ॥ आह चाहमिहा यात आर्यमिश्रा नि संगतः ॥ राजन्याश्चैव पश्यान्
 नंदहृत्यः पुरीमम ॥ ८ ॥ वीक्ष्य तत्कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणं ॥ सौमं च शात्त्वराजं च रक्त
 कं प्राह के शवः ॥ ९ ॥ अथ प्राप यमे स तशात्त्वस्यांति कमाश्रुवै ॥ संभ्रमस्ते न कर्तव्यो माया
 वी सौमराडयं ॥ १० ॥ इत्युक्तश्चोदयामा सरथमा स्या यदारु कः ॥ विनांतं ददशुः सर्वे सेपरे
 चारुणानुजं ॥ ११ ॥ शात्त्वश्च कुरुमा लोका हत प्राप वने श्वरः ॥ प्राहरत्कुरु सताय शक्ति
 नीमरवां मध्ये ॥ १२ ॥ तामापतंतो नमसि महोत्कामि वरं हसा ॥ भासयंतो विध्युत्तरसंदो
 हैः खं सूर्य इव रश्मिभिः ॥ १३ ॥ शात्त्वः शौरेस्तु दोः सयं स शात्त्वं श्रुधन्व नः ॥ विनेद न्य

श्र. ६. ३.

८१

पतधस्तादशाद्रमासीन्नद्वुतां॥१५॥हाहाकारेमहानासीत्तन्नातत्रपश्यतां॥विनद्यसौ
भरतुच्चैरिदमाहजनाईनं॥१६॥यच्चयामूदनःसरयुन्नतिभर्षीहृतेक्षतां॥प्रमनःसंसा
नामधेत्वयाव्यापादितःसरवा॥१७॥तन्वायनिशितैवगौरपराजितमानिनं॥नयाम्य
धुनरावृत्तियदितिष्ठेममायत॥१८॥श्रीभगवानुवाच॥॥दृष्ट्वात्वंकथ्यतेमंदनपश्य
स्यंतिकेनकं॥पौरुषंदश्यंतिस्मशूरावबहुनापि॥१९॥इत्युक्त्वाभगवान्शास्त्रं
गदयामीमवेगया॥तताउजतौसंरब्धःसचकंपेवमन्नसक॥गदायांसन्निवृत्तायां
शास्त्रस्वेतरधीयत॥२०॥ततोमुरुर्त्तआगत्यपुरुषःशिरसाच्युतं॥देवक्याप्रहितोस्मी
तिनत्वाप्राहवचोरुदन्॥२१॥कृष्णकृष्णमहाबाहोपितातेपितृवत्सज॥वधापनीतः
शास्त्रेनसौनकेनयथापशुः॥२२॥निशाम्यविप्रियंकृष्णोमानुषीप्रकृतिगतः॥विमन

८१

स्फोणस्त्रेहाधभाषेप्राकृतोयथा॥२३॥कथंराममसंभ्रांतंजित्वाजेयंसुरसुरैः॥शास्त्रे
नाच्ययसानीतःपितामेवजवान्विधिः॥२४॥इतिब्रुवारोगोविंदेसौभरतप्रत्युपस्थितः
वसुदेवमिवानीयकृष्णंचेदमुवाचह॥२५॥एषतेजनितातातोयदर्थमिहजीवसि॥वधि
षेवीक्षतसेमुमीशश्चेत्याहिवालिश॥२६॥एवंनिर्मत्स्यमायावीरवद्रेनानकदुंदुभेः
उत्कृत्यशिरआदायखस्यंसौनसमाविशत्॥२७॥ततोमुरुर्त्तंप्रकृतावुत्पुनःसर्वे
धआस्तेस्वजनानुषंगतः॥महानुभावसदबुधदासुरीमायांसशास्त्रप्रसक्तमयोदि
तां॥२८॥नतत्रइतंनपितुःकलेवरंप्रबुधआजोसमपश्यदभ्युतः॥स्वामंयथाचारिणं
रिपुंसौमस्यमाजोकाणिहंतुमुद्यतः॥२९॥एवंवरंतिराजर्षेरुषयःकेचनान्विताः॥यस्वन्न
चोविरुधेतदन्तेनस्मरंत्युता॥३०॥कशोकमोहोस्त्रेहोवानयंवापेक्षसंभवाः॥कचा॥खं

भा. ६. ३.
८२

दितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वरं दितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वरं दितः ॥ १ ॥ यत्पादसेवोक्तिर्या
त्मविद्ययाहिचंत्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहं ॥ नमंतआत्मायमनंतमैश्वरंकुतोचमोहः परम
स्यमजते ॥ २ ॥ नंरास्त्रसृगैः प्रहरंतमोजसाशास्त्रशरैः शौरिरमोघविक्रमः ॥ विधातिनह
मधुनुः शिरोमणिंसौमंचरात्रौगदियारुरोजह ॥ ३ ॥ तत्कम्पहस्तेरिनयाविचर्णितंपपा
ततोयेगदयासहस्रधा ॥ विसृज्यतद्रुतजमास्थितोगदामुद्यम्यशास्त्रोच्युतमभ्यगात्
दुतं ॥ ४ ॥ आधावतः सगदंतस्यबाहुंनहन्नेनछिन्नाथरथांगमद्रुतं ॥ वधायशास्त्रस्यजया
कंसंनिमंत्रिन्नह्नौसार्कद्वोदयाचलः ॥ ५ ॥ जहारतेनैवशिरः सकुंडलंकिरीटमुक्कंपुरु
मापिनोहरिः ॥ वज्रेणवृत्रस्ययथापुरंदरोवभ्रवहाहेतिवचस्तदानृणां ॥ ६ ॥ तस्मिन्निप
तितेपापेसौनेचगदयाहते ॥ नेदुर्दुर्नयोरजन्निविदेवगणेरिताः ॥ सखीनामपचितिकु

८२

वन्देदंतवक्रोन्मयादुषा ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेसौमशास्त्रवधो
नामसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ शुक उवाच ॥ शिशुपालस्यशास्त्रस्यपौंड्रकस्यापिदुर्मतेः
परलोकगतानांचकुर्वन्पारेभ्यसौहृदं ॥ शकः पदातिः संक्रुद्धोगदापाणिः प्रकंपय
न् ॥ पद्मामिप्रांमहाराजमहासतोव्यदश्यत ॥ संतपायांतमाजोकागदामारायसत्वरः ॥ अं
वपुत्यरथात्कम्पः सिंधुवेजेवप्रत्यधात् ॥ ३ ॥ गदामुद्यम्यकारुषोमुकुंदंप्राहदुर्मदः ॥ दिष्टा
दिष्टाभवानद्यममदृष्टिपयंगतः ॥ ४ ॥ त्वंमातुजेयो नः कम्पमित्रधुकमांतिघांससि ॥ अ
तस्त्वांगदयामंदहनिष्येवज्जकल्पया ॥ ५ ॥ तत्पानिण्यमुपैम्यतमित्रारणमित्रवत्सल
बंधुरूपमरिंहत्वायाधिंदेहचरंयथा ॥ ६ ॥ एवंरुक्षैस्तुदन्वाकैः कम्पतोत्रैरिवदिपंगद
याताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्यनदञ्चसः ॥ ७ ॥ गदयामिहतोप्याजौनचचाजमदृहः ॥ कम्पोपि

तमहन्नृग्यकौमोदकास्तनांतरे **॥ १० ॥** ततः सस्मरं ज्योतिः कृष्णमाविशद्भुतां प्रत्य
 केशवाहंघ्रीनधरण्यपतद्यमुः **॥ ११ ॥** ततः सस्मरं ज्योतिः कृष्णमाविशद्भुतां प्रत्य
 तां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधेन प **॥ १२ ॥** विदूरथ सुतद्रातामात शोकपरिप्लुतः **॥** आगच्छसि
 चर्मभ्यां उच्छुसंस्तज्जिघांसया **॥ १३ ॥** तस्य चापततः कृष्णश्चक्रेण हुरनेमिना शिरोजहार रणे
 प्रसकिरीटं सकुंडलं **॥ १४ ॥** एवं सौमं च शाजं च दंतवक्त्रं विदूरथं **॥** हत्वा दुर्विषहानन्यै रडितः
 सुरमानवैः **॥ १५ ॥** मुनिभिः सिद्धगंधर्वैर्विद्याधरमहोरगैः **॥** अस्मरं निः पितृगणै र्यक्षैः
 किं नरचारणैः **॥ १६ ॥** उपगीयमानविजयः कुसुमै रनिवर्षितः **॥** ततश्च वृष्णिप्रवरैर्विवे
 शाजं कृतां पुरां **॥ १७ ॥** एवं योगेश्वरः कृष्णो नगवान् जगदीश्वर **॥** इयते पशुदृष्टीनां निजि
 तो जयतीति स **॥ १८ ॥** श्रुत्वा युधोद्यमं रमः कुरूणां सहपांडवैः **॥** शीर्षानिषेकया जेनम

अस्यः प्रययौ किञ्च **॥ १९ ॥** स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान् **॥** सरस्वतीं प्रति स्त्रो
 तं ययौ ब्राह्मणसंवृतः **॥ २० ॥** दृष्ट्वा दकं विंदु सरस्वितकूपं सुदर्शनं **॥** विशाजं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं
 प्राचीं सरस्वतीं **॥ २१ ॥** यमुनामनुयान्येव गंगामनु च भारत **॥** जगाम नैमिषं पत्ररूपयः
 सत्रमासते **॥ २२ ॥** तमागतमग्निप्रेत्य मुनयो दीर्घसन्निहः **॥** अग्निं दधयथान्यायं प्रणम्योत्सा
 य चार्चयन् **॥ २३ ॥** सोर्वितः सपरीवारः कृतासनपरिश्रहः **॥** ऐमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्य
 भैक्षत **॥ २४ ॥** अप्रत्युषायिने स्तनमकृतप्रहृष्टं जनिं **॥** अध्यासीनं च तान् विप्रान् च
 कोपो दीक्ष्य माधवः **॥ २५ ॥** कस्मादसाविमान् विप्रान् ध्यासे प्रतिलोमजः **॥** धर्मपालांस्त
 थैवास्मान् च धर्महर्तिदुर्मतिः **॥ २६ ॥** रुवे न गिवतो नृत्वा शिष्या धीत्य बहूनि च **॥** सेति हा
 सपुराणा निधर्मशास्त्राणि सर्वशः **॥ २७ ॥** अहां तस्या विनीतस्य रथा पंडितमानिनः **॥** ननु

॥ भा. ३. ८४

राय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥ १२६ ॥ एतदर्थो हि लोके स्मिन्नवतारो मया कृतः ॥ वधा
मेधमध्वजिनसेहि पातकि नो धिकाः ॥ १२७ ॥ एतावदुक्ता मगवान् निरुत्तो सद्य धादपि ॥ आ
वित्वा तं कुशाग्रेण करस्येनाहनत्प्रभुः ॥ १२८ ॥ हा हेति वारि नः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः
ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो ॥ १२९ ॥ अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्मात्प्रियं दुर्नंदन ॥ आ
युश्चात्मा क्रमं तावद्यावत्सत्रं समाप्यते ॥ १३० ॥ अजानते वाचरितस्त्वदा ब्रह्मवधो यथा
योगेश्वरस्य भवतो नाम्ना योपि नियामकः ॥ १३१ ॥ यद्येतद्ब्रह्म हत्यायाः पावनं लोकपाव
न ॥ चरिष्यति न वा लोकसंग्रहो नान्यचोदितः ॥ १३२ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ ॥ करिष्ये वध
निवेशं लोका उग्रहकामया ॥ नियमः प्रथमे कल्पे यावान्सत्तु विधीयतां ॥ १३३ ॥ दीर्घमा
युर्वतैतस्य सत्त्वमैन्द्रियमेव च ॥ आशासितं यत्तद्भूतसाधये योगमायया ॥ १३४ ॥ रुषय

८४

ऊचुः ॥ ॥ अस्त्रस्य तव वायस्य मत्पुत्रो रस्माकमेव च ॥ यथानवेद चः सत्यं तथा रामविधी
यतां ॥ १३५ ॥ राम उवाच ॥ ॥ आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनं ॥ तस्मादस्य भवेदक्ता
आयुरिन्द्रियसत्त्ववान् ॥ १३६ ॥ किं वः कामो मुनि श्रेष्ठा ब्रूता हं करवाण्यथा ॥ अजानतस्त्वप
चित्तिं यथामेदित्यतां बुधाः ॥ १३७ ॥ रुषय ऊचुः ॥ ॥ इत्थं जस्य सुतो घोरो बल्लो नाम दानवः
सदृषयति नः सत्रमेत्यपर्वणि पर्वणि ॥ १३८ ॥ तं पापं जहि दाशार्हत न्नः शुश्रूषणं परं ॥ एय
शो लितविष्णु त्रसुरामांसा निवर्षिणं ॥ १३९ ॥ ततश्च नारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ॥ चरिता
दादशान्मासां स्तोत्रं प्राया विष्णु ध्यसे ॥ १४० ॥ इति श्रीमगवते महापुराणे दशमस्कंधे वज्रदे
वचरित्रे स्रतवधो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ततः पर्वण्युपावृ
त्ते प्रचंडः पांशुवर्षणः ॥ प्रामो वायुरभ्रजानन्त्य गंधस्तु सर्वशः ॥ १४१ ॥ ततो मेध्यमयं वर्षं

भा. २. ३.
८५

वत्चलेन विनिर्मितं ॥ अमवद्यत शालायां सो न्वदृश्यत मूलधका ॥ २ ॥ तं विलोक्य बहका
कायं भिन्नां जनचयोपमं ॥ तप्तताम्ररिखाश्च सुंदरं यत्र कुटीमुखं ॥ ३ ॥ सस्मार सुशले
रामः परसैन्यविदारणं ॥ हलं च दैत्यदमनं ते तस्मिन् पतस्यतु ॥ ४ ॥ तमाकृष्य हलाग्रे
ण वत्चलं गगने चरं ॥ सुशलेनाहनत्कुक्षोर्मिं ब्रह्मदुहं वज्रः ॥ ५ ॥ सोपतद्भुवि निर्भिन्नज
ला दोमकसमुत्सृजन् ॥ मुंचन्नात्तस्वरं शैलौ यथा वज्रहतोरुणः ॥ ६ ॥ संस्तुत्य मुनयो
रामं प्रयुज्यावितथारिषः ॥ अभ्यर्चि च नमहा भागवतं विबुधा यथा ॥ ७ ॥ वैजयंतीं द
दुर्मातां श्रीधामास्त्रानपंकजां ॥ रामाय वाससीदिवेदियान्या नरणानि च ॥ ८ ॥ अपतेरभ्या
दुत्तातः कौशिकीमेत्यब्राह्मणैः ॥ स्नात्वा सरोवरमगात्प्रतः सरसं स्रवत् ॥ ९ ॥ अतु
स्त्रोतेन सरसं प्रयागमुपगम्य सः ॥ स्नात्वा संतर्प्य देवादीन् जगाम पुनर्हाम्भम् ॥ १० ॥ गोम

तीगंडकीं स्नात्वा विषाशां शोण आधुत ॥ गयोगत्वापि हनिष्ठा गंगासागरसंगमं ॥ ११ ॥ उपसृ
श्य महेंद्राशौ रामं दृष्ट्वा निवाद्य च ॥ सप्तगोदावरीं वेणुपं पां भीमरथी ततः ॥ १२ ॥ स्कंदं दृष्ट्वा
ययौरामः श्रीशैलंगिरिजाजयं ॥ इवि देवमहापुण्यं दृष्ट्वा त्रिवेंकटं प्रभुं ॥ १३ ॥ कामकोष्ठीं
पुरं कांचाकावेरीं च सरिधरं ॥ श्रीरंगारम्यं महापुण्यं यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १४ ॥ कृष्णार्द्रि
हरेः क्षेत्रं दक्षिणं मयुरं तथा ॥ समुद्रसेतुमगमत् महापातकनाशनं ॥ १५ ॥ तत्रायुत
मराधेन ब्रह्मणेभ्यो हजायुधः ॥ कृतमालांताम्रपर्णमजयं च कुलाचलं ॥ १६ ॥ तत्राग
स्त्यसमासीनं नमस्कृत्या निवाद्य च ॥ योजितस्तेन चारुं त्रिरुत्तातोगतोऽर्च्यं ॥ १७ ॥ दक्षि
णं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श सः ॥ ततः फाल्गुनमासाद्य पंचाक्षरसमुत्तमं ॥ १८ ॥ विष्णुं
सन्निहितो यत्र स्नात्वा स्पृश्या वायुतं ॥ ततो निव्रज्य नगवान्दके रजांस्तु त्रिगत्तकान्

भा. ६. ३० ॥ १९ ॥ गो कणरिचि वसे त्रसन्निधं यत्र धर्जते ॥ अयं विपायनी दृष्टा स्पर्शिक मगा वजः
 ॥ २० ॥ तापी पयो ह्मी निर्विधा उपसृत्पाय हं उकं ॥ प्रविश्य रे वाम गमय त्रमाहिष्मती पुरा ॥ २१ ॥
 मनु तीर्थ मुपसृत्पाय प्रजा संपुनरा गमत् ॥ श्रुत्वा दिनेः कप्यमानं कुरुपां उव संयुगे सर्व
 राजन्य निधनं नारं मेने हतं भुवः ॥ २२ ॥ सती महु ये धिन योग दाम्यां युध्यतोर्मधे ॥ वारयिष्य
 न्द विनशनं जगाम यदुनं हनः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिर सुतं दृष्ट्वा यमौ कृत्वा कुना वपि ॥ अग्निवाद्या
 नवं स्तूष्मी किं विवसुरि हागतः ॥ २४ ॥ गदा पाणी उन्नो दृष्ट्वा संरब्धौ विजयेषिणो ॥ मंडला
 निविचित्राणि चरंता ॥ विदम ब्रवीत् ॥ २५ ॥ युवांस्तु ल्यवजौ वीरौ हे राजन दहे वको दरा ॥ एकं
 प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिष्याधिकं ॥ २६ ॥ तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः ॥ न ज
 स्यते जयोन्यो वा विरमत्व फलो रणः ॥ २७ ॥ न तदा कंजर हतुर्वध वै रौ न पार्थ वत् ॥ अनु

स्मरंतावन्योन्यं दुरुक्तं दुःकृतानि च ॥ २८ ॥ दिष्टं तदनुमन्वानो रामो वारवती पयो ॥ उग्र
 सेनादिभिः प्रीतैस्तितिभिः समुपागतः ॥ २९ ॥ तं पुनर्नैमिषं प्रासमवयो याजयन्मुदा ॥ क
 त्वंगं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ता विजयिग्रहं ॥ ३० ॥ तेभ्यो विशुद्धं विज्ञानं भगवान्मतरदिभुः
 येनैवात्मन्यरो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ॥ ३१ ॥ स्वपत्मा वभृथ स्नातो ज्ञातिबंधुसुहृदतः
 रेजे स्वज्योत्स्नये वेदुः सुवासाः सुष्टुलंकृतः ॥ ३२ ॥ इदं विधान्य संख्या निबलस्य बलश
 लिनः ॥ अनंतस्याप्रमेयस्य मायामनस्य संति हि ॥ ३३ ॥ यो नुस्मरेत रामस्य कर्मणि श्रुत
 कर्मणि ॥ सायं प्रातरनंतस्य विष्णोः सदयितो भवेत् ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्री भागवते महापुरा
 णे दशमस्कंधे देवतायथात्रायां बलवजवधो नामैकोनाशतितमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
 राजोवाच ॥ ॥ भगवन्पानि चान्यानि मुकुंदस्य महात्मनः ॥ वीर्याणि नंत वीर्यस्य श्री

ना. २३. तुमिष्ठामहे प्रभो ॥ १ ॥ कोनुश्रुत्वा सकृद्व्रतं ननु नमोऽशोकसत्कथा ॥ विरमेतविशेषतो
 ८७ विषयः काममार्गो ॥ २ ॥ सा वाग्ययातस्य गुणान्गुणीते करैश्च तत्कर्म करैश्च नमः
 स्मरेद्वसंतं स्थिरजंगमेषु शृणोति तत्पुण्यकथाः सकलाः ॥ ३ ॥ शिरस्तु तस्यो नयलिङ्गमा
 नमेन देवयत्पति तद्विचक्षुः ॥ अंगानि विष्णोरथ तज्जानानां पादोदकं यानि नजं
 ति नित्यं ॥ ४ ॥ स्तुत उवाच ॥ ॥ विष्णुरतेन संदृष्टो न गवान्वा दरायणिः ॥ वासुदेवे न गव
 ति निमग्न हृदयो ब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ कृष्णस्यासीत्सर्वा कश्चिद्वात्यलो ब्रह्म
 विन्नमः ॥ विरक्त इन्द्रियायेषु प्रशान्तात्मा तितेंद्रियः ॥ ६ ॥ यदृच्छयोपपन्नेन वन्नमानो
 गृहाश्रमी ॥ तस्य नाय किंचैतस्य सुत्रक्षामावतथाविधा ॥ ७ ॥ पतिव्रतापतिं प्राह स्त्रा
 यता वदनेन सा ॥ दरिद्रासीदमाना सा वैपमाना निगम्य च ॥ ८ ॥ ननु ब्रह्म न गवतः

सा सा निन्नं प्रियः पतिः ॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च न गवान्सा त्वत्तर्षनः ॥ ९ ॥ तमुपैहि महाभाग
 साधूनां च परायणं ॥ दास्यति द्विविधं भरिषीदते ते कुरुं विने ॥ १० ॥ आस्ते धुना दारवत्सां
 नो जट्टं प्रधके श्वरः ॥ स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ॥ ११ ॥ किं त्वर्थकामान्न भज
 तो नात्यभीष्टान् जगद्गुरुः ॥ सर्वं नार्थया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मृदुः ॥ १२ ॥ अयं हि परमो
 लाभ उत्तमः श्लोकदर्शनं ॥ इति संविन्त्य मनसा गमनाय मतिं दधे ॥ १३ ॥ अप्यस्तूपायनं किं
 चित् गृहे कल्याणि दीयतां ॥ याचित्वा चतुरे सुधीर्ददौ पृथुकतंदुजान् ॥ १४ ॥ चैतस्त्वं
 देवता नृबन्धुना नैव प्रादादुपायनं ॥ सतानादाय विप्रायः प्रययौ दारकां किल ॥ १५ ॥ कृष्ण
 संदर्शनं मत्स्यं कथं स्यादिति चिंतयन् ॥ त्रीणि पुत्रान्यतीयाय तिस्रः कृत्वा श्वसद्विजः ॥ १६ ॥
 विप्रोगम्यां धृष्टस्मीनां गृहे वच्युत धर्मिणां ॥ गृहे द्युसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः ॥ विवे

ना. ६. ३. श्लोकतमं श्रीमद्ब्रह्मानंदं गतो यथा ॥ १८ ॥ अतं विजोकाच्युतो दृगदप्रियापयंकमास्थितः ॥ सहसो
 ८८ त्याय चाभ्येत्यदोभ्यां पयं प्रदीप्नुदा ॥ १९ ॥ सस्युः प्रियस्य विप्रर्वरंगसंगातिनिर्वृतः ॥ प्रीतो
 व्यसुंचदविंदूनेत्राभ्यां शुक्लरेक्षणा ॥ २० ॥ अथोपवेत्त्यपयं केचके सस्युः समहरिणं उप
 हृत्या वनिज्यास्य पादौ पादावनेजनी ॥ २१ ॥ अथ हीडिरसागजं नृमगवान् लोकपावनः ॥ व्य
 लिंघ्य गंधेन चंदनागरुकुंकुमैः ॥ २२ ॥ धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुद्रा ॥ अर्चि
 त्वावेधतां वृक्षं गांच स्वागतमब्रवीत् ॥ २३ ॥ कुचैर्जंमलिनं स्नामं द्विजं धमनि संततं ॥ देवी प
 र्यचरत्त शैव्या चामरव्यजनेन वै ॥ २४ ॥ अंतः पुरज नोदृष्ट्वा कृष्णेनामजकां त्रिना ॥ विस्मितो
 नृदति प्रीत्या अवधूतं समाजितं ॥ २५ ॥ किमनेन कृतं पुण्यं अवधूतेन त्रिभुणा ॥ प्रिया ही
 नेन लोके स्मिन् गहिनेनाधमेन च ॥ २६ ॥ यो सौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन संभृतः ॥ पयं

कस्यां प्रियं हित्वा परिषक्तो यजो यथा ॥ २७ ॥ कथयांच क्रतुगणिः पूर्वगुरुकुले सतोः ॥ आ
 त्मनोर्ललितारजक रौगत्पपरस्य रं ॥ २८ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ २९ ॥ अपि ब्रह्मनुरुकुलाज
 वता लब्धदक्षिणात् ॥ समावृत्तेन धर्मज्ञायां दामदृशानवा ॥ ३० ॥ प्रायोगे हेतुते चित्तम
 कामविहतं तथा ॥ नैवाति प्रीयसे विद्वन्धनेषु विदितं हि मे ॥ ३१ ॥ केचि कुर्वन्ति कर्माणि
 कामैरहतचेतसः ॥ त्यजंतः प्रकृता देवी यथा हं लोकसंग्रहं ॥ ३२ ॥ कश्चि गुरुकुले वा संव्र
 त्यन्मरसि नौ यतः ॥ द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्रुते ॥ ३३ ॥ स वै सत्कर्मणां सा
 स्नाद्विजातेरिह संभवा ॥ आद्यो गयत्रा अभिर्णां यथा हं ज्ञानदोगुरुः ॥ ३४ ॥ न चर्यको वि
 दा ब्रह्मन् वर्यामवतामिह ॥ ये मया गुरुणा वाचातरं त्यजो न वास्मि वै ॥ ३५ ॥ नाहमि
 ज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन च ॥ तुष्येयं सर्वं नृतात्मा गुरुश्रुश्रूषया यथा ॥ ३६ ॥ अ

भा. ६. ३. विनः स्मर्यते ब्रह्म नृत्तं निवसतां गुरौ ॥ गुरुदारे श्वोदिताना मिधनान यने क्वचित् ॥ ३ ॥
 ॥ ५ ॥ प्रविष्टानां महारण्यमपन्नैः सुमहद्भिज्जातवर्षमभ्रन्ती व्रनिष्ठुराः स्तनयितवः ॥ ५ ॥
 सूर्यश्चासंगतस्तावन्नमसाचावतादिशः निम्नं कलं जलमयं न प्राप्ता यत किंचन ॥ ३७ ॥
 वयं भ्रंशं तत्र महानिलांबुभिर्निहन्ममानामुदुं वुसं प्रवेदिशोः विहंतो य परस्परं वने
 गहीतहस्ताः परिवन्निमातुरा ॥ ३८ ॥ एतद्विदित्वा उदि ते रवौ सांदीपनिगुरुः ॥ अनेषमा
 लोनः शिष्यानाचार्योपश्यदातुरा ॥ ३९ ॥ अहो हे पुत्रका स्यमस्य दयेति दुःखिताः आ
 त्मावै प्राणिनां प्रेक्षसमना हत्यमत्पराः ॥ ४० ॥ एतदेव हि सतिष्ठैः कर्त्तव्यं गुरुनिःकृतं
 यदैविशुद्धभावेन सर्वथा त्माप्यं गुरौ ॥ ४१ ॥ तुष्टो हं नो विजश्रेष्ठाः सत्याः संतु मनोरथाः
 छंदं स्यात्तया मानि न वंति ह परत्र च ॥ ४२ ॥ इत्थं विधान्यनेकानि वसतां गुरुवेत्रमसु

गुरोरनुग्रहेणैकपुमान् पूर्यः प्रशान्तये ॥ ४३ ॥ श्रीहामोवाच ॥ ॥ किमस्मानि रनिर्वृत्तं देव
 देव जगद्गुरो भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावे नृत् ॥ ४४ ॥ यस्य छंदो मयं ब्रह्म देह आवपनं
 विनो ॥ प्रियसांतस्य गुरुपुत्रा सोत्पंत विडं वनं ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दश
 मस्कंधे सुहामीपारखाने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ सरसं विजगुरुमे
 न सह संकथय नृहरिः सर्वभूतमनोमित्रः स्मयमान उवाच तं ॥ १ ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणं रुषो
 भगवान् प्रहसन् प्रियं ॥ प्रेम्णानिरासलेनैव प्रेक्षन् रत्नसतांगतिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवा
 च ॥ ॥ किमु पापनमानीतं ब्रह्म मे न वृता गृहाद ॥ आलव्युपहृतं नक्तैः प्रेम्णा नृपैर्वि
 मे भवेत् ॥ ३ ॥ नृप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ मंत्रं पुष्पफलं तोयं यो मे भक्ता
 प्रयच्छति ॥ तदहं नक्तुपहृतं मश्रामि प्रयतात्मनः ॥ ४ ॥ इत्युक्तोऽपि विजस्तस्मै ब्राह्मि

भा. ६. ३०

९०

तः पतये श्रियः ॥ एयुक प्रसृति रजन् प्राय उदवा एयुखः ॥ ५ ॥ सर्वन तात्म हक्ता सीत स्याग
मनकारणं ॥ विनाया चिंतयन्नायं श्री कामो मा भजत पुणः ॥ ६ ॥ पत्न्याः पतिव्रतायास्तु स
स्वाप्रियचिकीर्षया ॥ प्राप्नोमामस्य दास्यामि संपदो मन्त्र्य दुर्जनाः ॥ ७ ॥ इत्यं विचिंत्य वस
नाचीरवधानं द्विजन्मनः ॥ स्वयं जहार किमिदमिति एयुक तंदुजान् ॥ ८ ॥ नचेतदुपनातं
मेयरमप्रीणनं सखे ॥ तर्पयंत्यं गमां विष्णु मे ते एयुक तंदुजाः ॥ ९ ॥ इति मुष्टिं सकृज्जगत्
द्वितीयां जग्धु मा हरे ॥ तावद्धीर्जगहे हस्तं तत्परमपरमेष्ठिनः ॥ १० ॥ एतावता जं विष्णात्म
न सर्वसंपत्समधये ॥ अस्मिन्नोके यवा मुष्णिन्धुं सत्त्व तोषकारणं ॥ ११ ॥ ब्राह्मणस्तां
तुरजनीमुषित्वा च्युतमंदिरे ॥ भुक्त्वा पीत्वा सुखं सुखामेने च स्वर्गं तं सुखं ॥ १२ ॥ श्रौते वि
ष्णवे न स्वसुखेनामि वंदितः ॥ जगाम स्वालयं तात पथ्य नु ब्रज्य नंदितः ॥ १३ ॥ स चाल

९०

व्याधनं कृष्णान्नतुयाचितवान् स्वयं ॥ स्वर्गहान् ब्रीडितो गच्छन्महद्दर्शनं निर्वृतिः ॥ १४ ॥ अहो
ब्रह्मण्य देवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यतामया ॥ यद्हरिप्रतमो लक्ष्मीमाश्रितो विभ्रतो रसि ॥ १५ ॥
क्वाहं हरिः पापीयान् कृष्णः श्रीनिकेतनः ॥ ब्रह्मबन्धुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरंभितः
॥ १६ ॥ निवासितः प्रियाजुषे पर्यं के भ्रातरो यथा ॥ महिष्या वीजितः श्रांतो वाजयन् जनहस्त
या ॥ १७ ॥ सुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ॥ पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत्
॥ १८ ॥ स्वर्गपिवर्गयोः पुंसारसायामपि संपदं ॥ सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणं च न
॥ १९ ॥ अधनो यंधनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मास्मरेत् ॥ इति कारुणिको नृनंधनं मे हरिना द
दात् ॥ २० ॥ इति तच्चिंतयन्तः प्राप्नोति जगदांतिकं ॥ सूर्या न जेंदुसंकाशौ विमानैः सर्वतो
वृत्तं ॥ २१ ॥ विचित्रोपवनोद्यानैः कजद्विजकुलाकुलैः ॥ प्रोत्फुल्लकुमुदांभोजकल्हारो

भा०६०३०
९९

त्यलवारिभिः॥२२॥तुष्टंस्वतंत्रकृतैःपुंभिःस्त्रीभिश्चहरिणाक्षिभिः॥किमिदं कस्य वा स्या
नंकथं तरिदमित्यभूत्॥२३॥एवंमीमांसमानंतं नरनार्यो मरप्रभाः॥प्रत्यग्रहून्महा
भागंगीतवाद्येनभूयसा॥२४॥पतिमागतमाकर्ण्यपत्न्युधर्षातिसंनमा॥निश्चक्रा
मगृहान्नृत्तंरूपिणी श्रीरिवालयत्॥२५॥पतिव्रतापतिंदृष्ट्वाप्रेमोक्तंवाश्रुजोचना॥मीलि
ताक्ष्यनमहुध्यामनसापरिषस्वजे॥२६॥पत्नीवीक्ष्यविस्फुरंती देवीवैमानिकीमिव
दासीनां निष्ककंठीनां मध्ये नांतां सविस्मितः॥२७॥प्रीतः स्वयंतया युक्तः प्रविशेति ज
मंदिरं॥मणिस्तंभशतोपेतं महेंद्रवनं यथा॥२८॥पयः फेननिभाः शय्यादां ता रुक्म
परिछदाः॥पर्यंका हेमदंडानि चामरव्यजनानि च॥२९॥आसनानि च हैमानि मृदूपस्त
रणानि च॥मुक्तादामविजंबा निवितानानि द्युमंति च॥३०॥स्वउत्फरिककुड्येषु महामा

९९

रकतेषु च॥रत्नरीपा न्भ्राजमानास्त्रजनारत्नसंयुताः॥३१॥विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र स
दाः सर्वसंपदां॥तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धि महैतुकी॥३२॥न न्वतैतन्मम ह भग
वन्मया शश्वहरिद्रस्य समृद्धिहेतुः॥महाविभूतेरवलोकतो न्योनैवोपपद्येत यद्दत्तमस्य
॥३३॥न न्वब्रुवाणो दिशते समक्षं याचिष्यवे नृयपि नृरि नोजः॥पतन्यवन्नत्स्वेयमाक्ष
माणो दाशार्हकिणमृषभः सर्वामे॥३४॥किंचित्करोत्सुर्वपि यत्स्वरत्नं सुहृत्कृतं फलवपि
नृरि कार॥मयोपनीतं दृष्टुं कैक मुष्टिं प्रत्यग्रहात्मा त्रिपुतो महात्मा॥३५॥तस्यैव मे सौह
दसत्यमैत्रादास्यं पुनर्जन्म निजन्म नि स्यात्॥महाबुभावे न गुणालयेन विषकृत
स्तन्युरुषप्रसंगः॥३६॥नक्ताय चित्रा नगवान् हि संपदो राज्यं विभूतीर्न समर्धयिष
जः अर्धाघबोधा यविचक्षणः स्वयंपरपन्निपातं धनिनां महोन्नवं॥३७॥इत्यथ व

भा. २. ३०
९२

सितो बुध्या न क्रोती वज्रनाहने विषया न जायया तस्य न बुभुजे नाति जं पटः ॥ ३८ ॥ त
स्य वै देवदेवस्य हरे रयि पतेः प्रभोः ॥ ब्राह्मणाः प्रभवो देवं न तेभ्यो विद्यते परं ॥ ३९ ॥
एवं स विप्रो भगवत्सु ह न ददद्वा स्व न त्पै रजितं प रा जितं ॥ त ध्यान वे गो म्र धिता त्म
बंधन स धाम जे ने चिरतः स तां गतिं ॥ ४० ॥ एत द्रव्य एव देवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्य तां नरः
जब्ध ना वो भगवतिक र्म बंधा दि पु च्यते ॥ ४१ ॥ इति श्री नागव ते महा पुराणे द शम
स्कंधे श्री दामो पार व्या न ब्राह्मण संप दु प ज वि स त्प द प्रा सि रे का शी ति त मो ध्या यः
॥ १ ॥ श्री शुक उवाच ॥ अथै क द्वा द्वार का यां व स तो रा म कृष्ण योः सूर्ये पि रा गः सु
महा ना सी क ल्प स ये यथा ॥ १ ॥ तं ता त्वा म नु जा रा ज न्द्र पुर स्ता दे व सर्व तेः ॥ स्य मं त पं
च कं से त्रं य युः श्रे यो वि धि म्म या ॥ २ ॥ निः क्ष त्रि यां म हां कु र्वं र रा मः रा स्र नृ तां वरः

नृपाणां रुधि रौ घे रा य त्र च के म हा द्वा द्वा ॥ ३ ॥ इति च भगवान्द रा भो य त्रा सृ शे पि क र्म णा
लो क स्य ग्रा ह य त्ती शो य था न्यो धा प नु त्त ये ॥ ४ ॥ मह त्वां ती र्थ या त्रा यां त त्रा ग न्द्र ना र तीः
प्र जाः ॥ द ह्म य म्र त था क र व सु दे वा द्वा द्वा द यः ॥ ५ ॥ य यु न्द्र रित त त्क्षे त्रं स म धं स प
यि म्र वः ॥ ग द प्र द्यु म्भ सां वा याः सु चं द्र शुक सा र णोः ॥ ६ ॥ आ से नि रु द्धो र सा यां कृत
व म चि सृ य पः ॥ ते र थै र्दे व धि म्म नै र्द यै म्र त र ज प्र वै ॥ ग जै र्द द्धि र न्ना नै र्द मि वि द्वा
ध र द्यु निः ॥ ७ ॥ व्य रे चं त म हा ते जाः प धि कां च न मा लि नः ॥ दि व्य स्र क् व स्र स त्रा हाः
क ज त्रैः खे च रा व ॥ ८ ॥ त त्र स्रा त्वा म हा भा गा उ पो ष्य सु स मा हि ताः ॥ ब्रा ह्म णे भ्यो द दु र्धे
नृ व सिः स्र क रु क्र मा लि नी ॥ ९ ॥ रा म द्वा दे षु वि धि व त्सु न रा पु त्र रा म यः ॥ द दुः स्व र्ण दि
जा ग्रे भ्यः कृष्णे नो भक्ति रस्ति ति ॥ १० ॥ स्व यं च त द नु ता ता व ह्म यः कृष्ण दे व ताः ॥ शु क्तो

पवि विष्णुः कामं स्निग्ध छायां प्रियां प्रियु ॥ ११ ॥ तत्रागतास्ते रदशुः सुहृत्सं बंधिनो नृपा
 न मत्स्योशी नरकौ राज्यविदं किं रुसं जयान् ॥ १३ ॥ कां बो ज कै क यान्मत्रा न कुंतीना
 न न के र जा न् ॥ अ न्यांश्चै वा त्म प क्षी पा न्य रांश्च श ते शो न प नं दा ही न्मु ह रोगो पा न्
 गो पी श्वो कं वि ता श्चि रं ॥ १३ ॥ अ न्यो न्य सं दर्श नि ह र्ष रं ह सा प्रो तु ह त्र ह व क्त स रो रु ह ।
 प्रियः ॥ आ श्लि ष्य गा दं न य नैः स्र व ज्ञा ला रु ष्य त्व चो रु द्ध गि रे य यु र्मु दं ॥ १४ ॥ स्त्रियश्च
 सं वी ष्य मि थो ति सौ हृ द स्मि ता म जा पां ग द शो मि रे मि रे ॥ स नैः स न्ना कुं कु म पं क रू
 षि ता न् नि ह स्य दो मिः प्र ण या श्रु जे च ना ॥ १५ ॥ त तो मि वा द ते वृ द्धा न्य वि दै श्चा मि वा दि
 ता ॥ स्वा ग तं कु रा जं दृ ष्ट्वा च कुः कृ त्प्र क था मि थ ॥ १६ ॥ ए था भ्रा तृ स्व रु र्वा ष्य त त्पु त्रा
 न्पि त रा व पि ॥ भ्रा तृ प त्नी र्मु कुं दं च ज हौ सं क थ या श्रु च ॥ १७ ॥ कुं तु वा च ॥ ॥ आ र्प त्रा

तरहं मन्ये आत्मानमकृताशिवं यदा आपत्सु मदात्तं नातुस्मरथ स त्रमा ॥ १८ ॥ सुहृ
 दो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि नातुस्मरंति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणं ॥ १९ ॥
 वसुदेव उवाच ॥ ॥ अंब मास्मान्मरयेथा दैवक्राउन कान्न रा न् ॥ इति स्प हिव शो लोकः कु
 रु ते का र्य ते य वा ॥ २० ॥ कं स प्र ता पि ताः सं वे व यं या ता दि रं दि रं ॥ ए त र्थे वि पु नः स्या नं दै
 वे ना सा दि ताः स्व स ॥ २१ ॥ शुक उवाच ॥ वसुदेवो यसेनाद्यै र्दु मि स्ते र्चि ता नृ पा ॥ आ
 स न्न च्यु त सं दर्श पि र मा नं द नि र्वा ता ॥ २२ ॥ नी षो द्रो णों वि का पु त्रो गं धा री स सु ता स्त या
 स द राः पां ड वाः कुं ती सं ज यो वि दुरः कृ प ॥ २३ ॥ कुं ती नो जो वि रा ट्श्च नी ष्य को न ग्र ति न्य
 हा न् ॥ पुरु जि त् द्रु प दः रा ज्यो धृ ष्ठ के तुः स का मि रा ट् ॥ २४ ॥ द म धी षो वि शा ला क्षो मे धि
 लो म द्र कै क यौ यु धा म न्युः सु श म चि स सु ता बा हि का द यः ॥ २५ ॥ रा जा नो न्ये च रा जे

द्रयुधिष्ठिरमनुव्रताः श्रीनिकेतं वपुः शैलेः सस्त्रीका वीर्यविस्मिताः ॥ २६ ॥ अथ ते राम
 कृष्णभ्यां सम्प्रकृष्टासमर्हणाः ॥ प्रशंशुर्मुदायुक्ता नृक्षीरकम्परिश्रान्ताः ॥ २७ ॥ अ
 हो नो जपते यूयं जन्मना जो नृणां मिह यत्परया सकृत्कृतं दुर्दृशं मयि योगिनां
 ॥ २८ ॥ यदि श्रुतिः श्रुतिरुते ह मजं पुनाति पादावने जनपयश्च वचश्च शस्त्रं ॥ नः काज
 भक्तिर्भगोपियदं ध्रियं यस्य शोथि शक्तिरनिवर्षति नो विजायीत ॥ २९ ॥ तद्दृशं
 स्मरन्निनुपय प्रजल्प शय्यासनाशनस्यौ न स पिंडबंधाः ॥ येषां गेहैर्निरयवर्त्मनि व
 र्त्ततां वः स्वर्गपवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ नंदस्तत्र यद्
 न प्राप्ता नृतात्वा कृष्णपुरोगमान् ॥ तत्रागमदुतौ गोपैरनः स्वार्थैर्दिदृक्षुः ॥ ३१ ॥ तं
 दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्ततः प्राणमिवोत्थिताः ॥ परिधस्वजिरेगादं चिरदर्शनिकांतराः

॥ ३२ ॥ वसुदेवः परिधज्यसंप्रीतः प्रेमविह्वलः ॥ स्मरन्कंसकृतान्क्लेशसुत्रन्यासं च गो
 कुले ॥ ३३ ॥ कृष्णरामौ परिधज्यपिंतरावनिवाधच ॥ न किंच नोचतुः प्रेम्णा साश्रुकं
 गोकुलद्वह ॥ ३४ ॥ तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ यशोदा च महाभाग सु
 तौ विजहतुः शुचः ॥ ३५ ॥ रोहिणी रेवकी चाथ परिधज्य व्रजे श्वरी ॥ स्मरन्त्यौ तत्कृतां
 मैत्रां बाष्पकं कौसम्य चतुः ॥ ३६ ॥ काविस्मरेत वां मैत्रां निवृत्तां व्रजे श्वरी ॥ अवा
 प्याप्यैः प्रेमैः पर्ययस्यानेह प्रतिक्रिया ॥ ३७ ॥ एतावददृष्टपितरौ युवयोः स्मरन्नित्रोः सं
 प्रीणन्नाभ्युदयपोषणपालनानि ॥ प्राप्योषतुर्भवति पश्मद्वयदृशो न्यस्ता वकुत्र
 च भयौ न सतां परः स्वः ॥ ३८ ॥ कृषिरुवाच ॥ ॥ गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरदर्शी हं यद्ये
 क्षणे दृशिषु पश्मकृतं शपंति दृष्ट्वा हृदी कृतमंतं परिरभ्य सवस्ति ज्ञावमापुरपि

भा० २०३
९५

नित्ययुजांदुरापं ॥ १९ ॥ भगवांस्तस्मात्तथा भूताविविक्त उपसंगताः ॥ आश्रित्यानामयं दृष्ट्वा
प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ २० ॥ अपि स्मरतनः सख्यः स्वानामर्थविकीर्षया ॥ गतांश्चिरमि
तान् शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ २१ ॥ अप्यवधाय यथास्मान्निदकृतताविशंकया ॥ नूनं
भूतानि भगवान्युनक्ति विपुनक्ति च ॥ २२ ॥ वायुर्पथा घनानीकं तलं तलं रजोसि च ॥ संयो
ज्यासि पते न्यस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ २३ ॥ मयि न किं हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते
दिष्टाय दासीन्मत्स्त्रे हो भवतीनां मदापनः ॥ २४ ॥ अहं हि सर्वभूतानामादिरंतोतरं
बहिः ॥ भौतिकां यथा खं वा भूवायुर्ज्योतिरंगनाः ॥ २५ ॥ एवं ह्येतानि भूतानि भूते
द्यात्मात्मना ततः ॥ उभयं मय्यथ परे पश्यतामात्मक्षरे ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अ
ध्यात्माश्रित्यागोप्य एवं कृष्णेन शिषिताः ॥ तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमधगन्

॥ २७ ॥ आहुश्च ते न निननामपहारविंदं योगेश्वरैर्हृदिविचिंत्य मगाधबोधैः ॥ संसारकृष्ण
तितोत्तरणा वज्रं वंगे हं जुषामपि मनस्युदियात्सदा नः ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे दशमस्कंधे तीर्थयात्रायां दृष्टिकुरुसंगमो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ तया नु गत्य भगवान्गोपीनां सगुरुगतिः ॥ युधिष्ठिरमया दृष्टत्सर्वं ॥
श्वसुहृदोऽयं ॥ न एवं लोकनाथेन परिरिष्टः सुसक्तया ॥ प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्त
त्या देहादतां हसः ॥ ३० ॥ कुतो शिवं त्वच्चरणं बुजासवं महान्नसो मुखनिःसृतं क्वचिद्
पि वंति ये कर्णपुटैरजं प्रभो देहं भूतां देहकृदस्मृति छिदं ॥ ३१ ॥ हित्वात्मधाम विधुनात्मकृत
त्रवस्यमानं दसं प्रवमखंडमकुंठबोधं ॥ कालोपसृष्टनिगमावन आनयोगमायाकृ
तिं परमहंसगतिं न ताः स्म ॥ ३२ ॥ कृषिरुवाच ॥ इत्सुत्तम श्लोकशिखामणिं जनेषु नि

भा. ६. ३.
९६

ध्रुवत्वं धककौरवस्त्रियः समेत्य गोविंदकथामि योगे लोका गीताः शृणु वल्लभामिते
॥ प्रोपद्युवाच ॥ हे वैदभ्यस्तु तो न प्रे हे जांबवतिकौशले ॥ हे सत्यभामे काजिंदिरौ ब्ये
रोहिणि ज क्षमणे ॥ ६ ॥ हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान् स्वयं ॥ उपये मे यथा लोकम
नु कुर्वन् स्वमायया ॥ ७ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ चैद्याय मा र्षयितुमुद्यत कार्मुकेषु राजस्वजे
य नट शोखरितांघ्रिरेणुः निन्ये मर्गे प्र इव भागमजा विप्रया न च्छी निकेत चरणोस्तु
ममा र्चनाय ॥ ८ ॥ सत्यभामोवाच ॥ यो मे सना भिवधत स हृदा त ते न तिस्रा भि शप
मपमार्ष्टु मुपाजहार ॥ जिवा क्षीज मथ रत्नमदा त्स ते न भीतः पिता रित मां प्र भवे पि
दत्तां ॥ ९ ॥ जांबवत्युवाच ॥ ॥ प्राप्ता य देह रुद सं निज नाथ दैवं सीता पतिं त्रिनवदा न्य
मुनाः म्ययु ध्मत् ॥ ज्ञात्वा परा क्षित उपाहर द हं मां पादौ प्र गृह्य मणिना ह ममुष्य दा

९६

सी ॥ १० ॥ कालिंद्युवाच ॥ ॥ तपश्चरंती माज्ञाय स्वपादस्य श्नि शया सख्योपेत्याग्रहा त्या
णिं यो हंत रु द मां जनी ॥ ११ ॥ मित्रविंदोवाच ॥ यो मां स्वयं वर उपेत्य विजित्य भूपा निन्ये च
सूयग मिवात्म बलिं विपारिः ॥ आहं श्वमे प कुरुतः स्वपु रं प्रियौ कस्तस्यास्तु मे दु भवमं
घ्नवने जन त्वं ॥ १२ ॥ सत्योवाच ॥ ॥ सप्तो क्षणेति बलवीर्य सुती क्षणं गामि त्राह ता र्क्षि
ति पवीर्य परी क्षणाय ॥ तान् च र दुर्मदहन स्तरसानि गृह्य क्री र न्ब बंध दयथा शिशवो ज
तो कान् ॥ १३ ॥ य इत्यं वीर्यं शुक्लां मां दा सी मिश्र तुरंगिणी पथि निजित्य राजे न्या र्क्षि न्येतदा
स्य मस्तु मे ॥ १४ ॥ प्रोवाच ॥ ॥ पिता मे मातु ले या य स्वय मा ह्य द न्न वा न् ॥ कृष्णे कृष्णाय तक्ष
त्रि नाम शौ हिण्या सरवी जनैः ॥ १५ ॥ अस्य मे पाद संस्प र्शे न वे जा न्म निज न्म नि ॥ कर्म नि
त्राम्य माणा यो ये न त क्षेप आत्मनः ॥ १६ ॥ ज क्षमणे वाच ॥ ॥ ममापि सौ रा त्य च्यु त ज न्म

ना. ६. ३० कर्मचिन्नुत्तामुहुनरिदगीतमासह॥ चिन्नुकुंदेकिजपग्रहस्तयावतः सुसंमत्तविहा
 ९७ यलोकपात्र॥ १७॥ तात्त्वामममतंसाधिपितादुहितवत्सजः बृहत्सेनरतिव्यातस्तत्रोपा
 यमचीकरत्॥ १८॥ यथास्वयंवरेराजिमत्स्यः पाथेप्रियाकृतः॥ अयंतुवहिराछन्नोदृष्ट
 तेसजलेपरं॥ १९॥ श्रुत्वैतत्सर्वतोन्पा आययुर्मत्पितुः पुरं॥ सर्वस्त्रिशस्त्रतत्वज्ञाः सो
 पाध्यायाः सहस्रशः॥ २०॥ पित्रासंरजिताः सर्वेयथावीर्यंयथावयः॥ आददुःसशरंवापं
 वेधुंपर्षदिमधिय॥ २१॥ आदामयसजन्केचित्सज्यंकर्तुमनीश्वरः॥ आकोदंज्यांसमु
 क्लृष्यपेतुरेकेमुनाहता॥ २२॥ सज्यंकृत्वापरेवीरामागधांवष्टचेदिपाः॥ भीमादुर्यो
 धनः कणोनाविदंस्तदवस्थितिं॥ २३॥ मत्स्याभासंजलेवीक्ष्यज्ञात्वाचतदवस्थितिं
 पाथेयितोऽसृजद्वाणं नाछिनत्यसृशेपरं॥ २४॥ राजन्येष्टुनिवृत्तेष्टुभग्नमानेष्टुमा

निष्टु॥ भगवान्धनुरायसज्यंकृत्वाथजीज्या॥ २५॥ तस्मिन्संधायविशिखंमत्स्यंवीक्ष्य
 सकृज्जले॥ छित्तेष्टुणापातयत्तंसूर्येचाप्रितितिस्थिते॥ २६॥ दिविदुंदुनयोनेदुर्जयशब्द
 युताभुवि॥ देवाश्चकुसुमासारामुमुचुर्दृष्टविह्वलाः॥ २७॥ तद्रंगमाविशमहंकलन्
 पुराभ्यांपञ्चाप्रगृह्यकनकोज्ज्वलरत्नमालां॥ नृत्तेनिवीयपरिधायचकौशिकाग्र्येस
 वीरहासवदनाकवरीधृतस्रक॥ २८॥ उन्नीयवक्त्रमुहुकुंतलकुंडलविक्रगंडस्यजं
 शिशिरहासकराक्षमोक्षैः॥ राजोतिरीक्ष्यपरितः शनकैमुशारेरंसंभुरक्तहृदयानिरधे
 स्ममालां॥ २९॥ तावन्मृदंगपरहाः शंखनेयनिकादयः॥ निनेदुनदिनत्तन्मोननृतुगयि
 काजगुः॥ ३०॥ एवंरतेभगवतिमयेशेनपश्यपाः॥ नसोदरेयात्तसेनिस्यर्धतोदृछ
 यातुराः॥ ३१॥ मांतावप्यमारोप्यहपरत्नचतुष्टयं॥ शार्ङ्गमुद्यम्यसंनधस्तथावाजौच

भा. ६. ३०. तुभुजः ॥ ३१ ॥ हारुकश्चोदयामासकांचनोपस्करं रथं ॥ मिषतां भद्रजं रासिमृगाणां
 ९८ मृगराडिका ॥ ३२ ॥ तेन सज्जंत रजत्पानिषेधुं पथिके च न ॥ संयत्ता उधृते घासाग्रामसिं
 हायथा हरिं ॥ ३३ ॥ तेनार्जुनवाणैर्धैः कंतवा हंघ्रिकंधराः ॥ निपेतुः प्रधने केचिदेके
 संत्यज्य दुष्टुः ॥ ३४ ॥ सतः पुरं यदुपतिरत्यजं कतां रवि छदध्वजपटचित्रतोरणां
 कुशस्य जौदिविभुविचाभिसंस्तुतां समाविशत्तरणिरिव स्वकेतनं ॥ ३५ ॥ पिता मे पूज
 यामास मुहुत्सं बंधि बंधवान् ॥ महाहं वासो नंकारैः शय्यासनपरिछदैः ॥ ३६ ॥ दासी
 मिः सर्वसंपद्भिर्भटेभ्यश्च वा निमिः ॥ आयुधानि महाहं लिदौ हर्षस्य न कित ॥ ३७ ॥
 आत्मारामस्य तस्येमा वयं वैरहदासिकाः ॥ सर्वसंग निरुत्थात्तपसा च वभ्रविम ॥ ३८ ॥
 महिष्य ऊचुः ॥ भौमे निहत्य सगरं युधितेन रुधात्तात्वायनः ॥ सिति जयेति तराजकन्याः ॥ ९८

निर्मुच्य संसृतिविमोक्षमनुस्मरंतीः पादांबुजं परिणिनायय आसकाम ॥ ३९ ॥ नव
 यंसाधिसाम्राज्यं स्वाराज्यं भोज्यमस्युत ॥ वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनं संवाहरेः पदं ॥ ४० ॥
 कामयाम हतस्य श्रीमत्यादरजः श्रियः ॥ कुचकुंकुमगंधाद्यं मध्विबोदं गदाभूतः
 ॥ ४१ ॥ व्रजस्त्रियो यदां छंति पुलिं द्यस्त एव रुधः ॥ गावश्चारयतोगोपाः पादस्य रंमिहा
 त्मनः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिण्यारिवाक्यं नाम अशति
 तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रुत्वा एषा सुवज्रपुत्रयया तसेनी माधव्ययसि
 ति पपत्य उत्सवगोप्य ॥ कृष्णैर्विजात्मनि हरौ प्रणया दुबंधं सर्वा विमिष्युरजमश्रुक
 लाकुलाक्ष्यः ॥ ४४ ॥ इति संभाष्य माणा सुस्त्री श्रुत्वा निर्न निर्नृ ॥ आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरा
 मदिदृक्षया ॥ ४५ ॥ दैपायनो नारदश्च चवनो देवलो सितः ॥ विष्णामित्रः शतानंदो नारदाजो

यगौ तमः ॥ रामः सशिष्यो भगवान् वसिष्ठो गालवो भृगुः पुलस्त्यः कश्यपो विश्वमाकंडे
 यो ह हस्यति ॥ १४ ॥ दितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रस्तथा गिराः ॥ अगस्त्यो यातवः क्षत्रवा
 मदेवा दयो परे ॥ १५ ॥ तान् दृष्ट्वा सहसो त्याय प्रागासी नानपादयः ॥ पांडवाः कृष्णरामौ च प्रणे
 मुर्विष्वंदिता न ॥ १६ ॥ ताना नर्चु यथा सर्वे सहरामोऽनुतोऽर्चयन् ॥ स्वागतासनपाद्योर्ध्वं
 धूपपुजेपनैः ॥ १७ ॥ उवाच सुखमासी नान् भगवान् धर्मशुभ्रतुः ॥ सदसस्तस्य महतो
 यतवाचो नु शृण्वतः ॥ १८ ॥ भगवानुवाच ॥ ॥ अहो वयं जन्मभृतो जब्धं कार्त्स्न्येन तत्क
 लं देवानामपि दुःप्रापं यद्योगेश्वरदर्शिनं ॥ १९ ॥ किं स्वल्पतपसां नृणां अर्चयिं देवचसुषां
 दर्शिनस्य शनिप्रश्नप्रहृष्टपादाश्च नादिकं ॥ २० ॥ न स्यान्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिजामयाः ते
 पुनंत्सुरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ २१ ॥ नाग्निर्मरियो निचचंद्रतारकान् न जर्जरं वंश

मा. २.

९९

सनोयवाऽनः ॥ उपासिता मे दहतो हरं त्यघं विपश्चितो घंति मुरुत्तसे वया ॥ २२ ॥ य
 स्यात्तु बुद्धिः कुणपे त्रिधा तु के स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ॥ यत्तार्थबुद्धिः सति
 लेन कर्हि चित् जने धर्मि ते सुमएव गौरवरः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ निशम्ये तं भगवतः
 कृष्णस्याकुंत मे धस ॥ वचोदुरन्वयं विप्रास्तस्मिन्मासन् नमधिय ॥ २४ ॥ चिरं विमृश्य सु
 नय ईश्वरस्येशितव्यतां ॥ जनसंघदहत्सुचुः स्मयंतस्तं जगद्गुरुं ॥ २५ ॥ पुनय ऊचुः ॥ ॥
 यन्मायया तत्त्वविदुः तमावयं विमोहिता विश्वसजामधीश्वरा ॥ यदीशितव्यायति ह
 ईहया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं ॥ २६ ॥ अनीह एतद्गुह्यं क आत्मना सजत्यवस्य
 त्ति न वध्यते यथा ॥ भौमैर्हि न मिबुद्धिना मरूपिणा ॥ अहो विदुः श्रुतं विडंबनं ॥ २७ ॥ अ
 थापिका लेखजनाभिः सुसमेवि न विस्मयं स्वजनियहोय ॥ स्वजीतया वेदपथं सनातनं

भा. २. ३.
१००

वर्णश्रमात्मापुरुषः परो भवान् ॥ १८ ॥ ब्रह्म ते हृदयं शुक्रं तपः स्वाध्याय संयमैः ॥ यत्रोप-
लब्धं सद्यः कर्म व्यक्तं च ततः परं ॥ १९ ॥ तस्माद्ब्रह्म कुर्वन् ब्रह्म नृणां स्वयं ने स्वमात्मनः
स भोजयति स धामतद्ब्रह्मण्यग्रणी भवान् ॥ २० ॥ अद्य नो जन्म साफल्यं विद्यायास्तपसा
दृशः ॥ त्वया संगम्य सज्जितो यदंतः श्रेयसां परं ॥ २१ ॥ नमस्तस्मै न गवते कृष्णाय अकुर्वमे-
धसे ॥ स्वयोगमायया छन्नमहिम्ने परमात्मने ॥ २२ ॥ नयं विदं त्यमीक्ष्ण एकाग्रमाश्रयः
माया जवनिका छन्नमात्मानं कालमीश्वरं ॥ २३ ॥ यथा शयानः पुरुष आत्मानं गृह्णात त्व-
हं नाममात्रेन्द्रिया ज्ञानं न वेद रहितं परं ॥ २४ ॥ एवं त्वानाममात्रेषु विषयेष्विन्द्रिये ह-
या मायया विभ्रमश्चिन्नो न वेद स्मृत्युपपन्नवात् ॥ २५ ॥ तस्याद्य ते ददृशि मां प्रिमघौघम-
र्वतीर्षास्पदं हृदि कृतं सुविपक्षयोगैः ॥ उत्सिक्तमक्षुपहताशयजीवकोशा आपु-

१००

र्न विजति मघोः तु गृहाण भक्तान् ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्यनुजाप्य दाशाहं धनराष्ट्रं
युधिष्ठिरं ॥ राजर्षेस्वाश्रमाद्गंतुं मुनयो दधिरे मनः ॥ २७ ॥ तदीत्यनुपब्रज्य वसुदेवो
महायुजाः ॥ प्रणम्य चोपसंगत्य बभाषे हं सुयंत्रितः ॥ २८ ॥ वसुदेव उवाच ॥ ॥ नमो वः
सर्वदेवेभ्य रूषयः श्रोतुमर्हथ कर्मणा कर्मनिहारी यथा स्यान्नस्तदुच्यतां ॥ २९ ॥ नारद
उवाच ॥ ॥ नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुक्षया ॥ कृष्णं मत्वा न कंयन्नः पृच्छति श्रे-
य आत्मनः ॥ ३० ॥ सन्निकर्षेन्न मन्यमाना दरण्यकारणं ॥ गंगं हित्वा यथान्यां नस्तत्र
त्योयाति शुद्धये ॥ ३१ ॥ यस्यानुभूतिः कालेन जयोत्यन्यादिना स्य वै ॥ स्वतो न्यस्माच्च उ-
णतो न कुतश्चिन्न रिष्यति ॥ ३२ ॥ तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहतानुभवा-
मीश्वरमद्वितीयं ॥ प्राणादिभिः स्वविभवे रूपा गृहमन्यो मन्येत सूर्यमिव मेघदिमोप-

भा. २. ३.
१०१

रागेः॥३॥अथोचुर्मुनयो राजन् आभाष्यान् कर्तुं दुर्मिः॥सर्वेषां प्रणवतां राजां तथैवायु
तरामयोः॥३॥कर्मणा कर्मनिर्हारिण्यसाधु निरूपितः॥यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वय
ज्ञेश्वरं मरवेः॥३॥चित्तस्योपशमो यं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा॥दर्शितः सुगमो योगो ध
र्मश्चात्मसुखावहः॥३॥अयं स्वस्य यनः पयादिजातेर्गृहि मेधिनः॥यच्छ्रद्धया सविज्ञे
नशुक्लेनेत्येतद्रूपः॥३॥विज्ञैषणां यतदानैर्गृहैर्दरिसुतैषणां॥आत्मलोकैषणां दे
वकालेन विसृजेद्बुधः॥३॥ग्रामेत्यक्तैषणाः सर्वे ययुर्धारास्तपोवनं॥कलौ स्त्रिभिर्दि
जे जातो देवर्षिपितृणां प्रभो॥यत्ताधयनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य त्रजत्यधः॥३॥त्वं तद्य
मुक्तो दाम्नां वैरुषि पित्रोर्महामते॥यस्यैर्देवैर्युष्मन्मन्त्रिर्कलोत्तराणो न वः॥४॥वसु
देव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिं जगतामीश्वरं प्रार्च्यः स यदा पुत्रतां गतः॥४॥शुक

१०१

उवाच॥इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः॥तान् नृषीन् त्विजो वने मूर्धनि म्यप्र
साद्य च॥त एनमृषयो राजन् वृताधमेण धार्मिकं॥४॥तस्मिन् नया जयन् क्षेत्रे मरवे
रुन्नमकल्पके॥तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्मयः पुष्करस्त्रजः॥स्नाताः सुवाससो राजन् रा
जानः सुशूलं कृताः॥४॥तन्महिष्यश्च मुदितानि ककंक्षः सुवाससः॥दीक्षायां सुपाजसु
रालिप्ता वसुपाणयः॥४॥नेदुर्मदंगपटहशंखनेपां निकादयः॥मन्त्रतुर्नटनर्तकस्तुष्टुवुः
सूतमागधाः॥४॥जयः सुकंको गंधर्वः संगीतं सह मन्त्रिकाः॥तमभ्यर्चि च न विधिव
दक्तमभ्यक्तमृत्विजः॥४॥पत्नी निरृष्टा दशभिः सोमराजश्चोदुभिः॥ताभिर्दुर्कलवज
यै हरिर्नृपु रकुंडलैः॥सजं कृताभिर्विज वैदी॥सितोजिन संवृतः॥४॥तस्य च्चिजो महा
राजरत्नकोशे यवाससः॥स स हस्या विरेजु स्य पावत्रहणोऽध्वरे॥४॥तदा रामश्च क

भा. २. ३.
१०२

हमश्चैः स्वेवंधुमिरन्वितः रेजतुः स्वसुते हरैर्जीवेशो स्वविभ्रतिभिः ॥ ४९ ॥ इति युयुतं विधि
नाञ्चप्रिहोत्रादिजस्रैः ॥ प्राकृतैर्वैरुतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरं ॥ अथर्विग्योददाकाजे
यथास्नातसदसिणा ॥ ५० ॥ स्वजं कृतेभ्योजं कृत्यगोभूकन्यामहाधना ॥ पत्नीसंयाजावन
ष्टैश्चरित्वातेमहर्षयः ॥ ५१ ॥ सत्तुगमहरेविप्रायजमानपुरः सराः स्नातो लंकारवासांसि
वंदिमोदानरास्त्रियः ॥ ५२ ॥ सतः स्वजं कृतो वर्णानाम्यमोनेन पूजयत् ॥ बंधून्सदारांस्त
सुतान्पारिवर्हेणभूयसा ॥ विदमकोशजकरून्काशिकैकेयसंजयात् ॥ ५३ ॥ सदस्यर्त्वि
कुुरगणान्दभूतपितृवारणान् श्रीनिकेतमनुजाप्यशंसतः प्रययुः क्रतुं ॥ ५४ ॥ धृतरा
ष्ट्रदुजः पार्ष्णिभोद्रोणः पृथायमौ ॥ नारदोभगवान्वासः सुहृत्संबंधिबांधवाः ॥ ५५ ॥
बंधून्परिषज्ययदूंसौहृदाकिन्नचेतसः ॥ ययुर्विरहकृच्छ्रेणस्वदेशं प्रयापरेजनाः ॥ ५६ ॥

१०२

नंदस्तुसहगोपालैर्वहत्या पूजयाम्बितः ॥ कृष्णरामोयसेनाद्यैर्न्यवात्स्रीबंधुवसंजः
॥ ५७ ॥ वसुदेवो जसोत्तमनोरथमहाहर्षिवं सुहृदतः प्रीतमनानंदमाहकरेस्मृशत्
॥ ५८ ॥ वसुदेव उवाच ॥ ॥ भ्रातरौशकतः पात्रो नृणां यः स्नेहयंत्रितः ॥ तंदुस्त्यजमहंम
न्येष्टुगणामपियोगिनां ॥ ५९ ॥ अस्मास्वप्रतिकल्पेयंयत्कृतातेषु सत्तमैः ॥ मैत्र्यर्पिताः
फलाचापिननिवर्त्तेत कर्हिचित् ॥ ६० ॥ प्रागकल्याचकुशलं भ्रातवेनाचरामहि ॥ अधु
ना श्रीमदंधास्तानपश्यामः पुरः सतः ॥ ६१ ॥ माराज्य श्रीरत्नसुंसः श्रेयः कामस्यमानद
सुजनानुतंबंधून्चानपश्यति यथांधकः ॥ ६२ ॥ एवं सौहृदशैषित्यचिन्नज्ञानकंदुंदुभिः
रुरोदतकृतां मैत्र्यं स्मरन्नुविजोचनः ॥ ६३ ॥ नंदस्तुसरयुः प्रियकृत्प्रेम्णा गोविंदरामयोः
अद्यश्च इति मासां श्रीरयदुनिमनितो वसेत् ॥ ६४ ॥ ततः कामैः पूयमाणः स ब्रजः स

भा० २०३
१०३

हवांधवगपराध्यामिरणसौमनानानर्घपरिष्ठदै॥५॥वसुदेवोयसेनाभ्यांरुद्रोधववज्रादि
निः॥६॥नमरायपारिवर्हयापितोयदुनिर्ययौ॥६॥नंदो गोपाश्वगोपाश्वगोप्यश्वगोविंदचर
णं वुजे॥मनःसिंसुनहर्तुमनीशमयुरांययु॥७॥विंधुषुप्रतियातेषुहृदयःरुद्रदेव
ताः॥८॥वीक्ष्यप्रावृषमासन्नांययुर्धरिवतीपुनः॥९॥जनेभ्यःकथयांचक्रुर्मुदेवमहोत्सवं
यदासीन्नार्थयात्रायांसुहृत्संदर्शनादिकं॥१०॥यदंकीर्त्तयेन्नित्यंशृणुयादापिभक्तिः
रूपात्रयात्विनिर्मुक्तो गोविंदस्यप्रियोभवेत्॥११॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशम
स्कंधेतीर्थयात्रावर्त्तनेचतुरशतितमोऽध्यायः॥१२॥श्रीशुक उवाच॥अथैकरात्मजो
प्राप्तौकृतपादाभिवंदनौवसुदेवोमिनंयाहप्रीत्यासंकर्षणाद्युतौ॥१३॥सुनानांसवचःशु
त्वापुत्रयोधमिसूचकं॥तदीयैर्जतिविसंभःपरिभाष्याभ्यभाषता॥१४॥वसुदेव उवाच॥

१०३

रुद्रप्ररुद्रहायोगिन्संकर्षणसनातन॥जानेवामस्ययत्साक्षात्प्रधानपुरुषौपरौ॥१५॥यत्र
येनयतोयस्ययस्मैयद्यथायदास्यादिदंभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः॥१६॥एतन्ना
नाविधंविश्वंआत्मसहस्रमधोसज॥आत्मनातुप्रविश्यात्मद्राणोजीवोविमर्षजः॥१७॥प्राणा
हानांविश्वसृजांशक्रयोयाःपरस्यता॥पारतंआदैसादृश्यात्तद्वयोश्चेद्वैवचेष्टतां॥१८॥कां
तिस्तेजःप्रभासन्नाचंद्राग्न्यर्कश्चैवियुतां॥यत्स्यैर्यन्ततांरुमेवृत्तिर्गंधोर्धतोभवान्॥१९॥
तत्पर्णंप्राणनमपांदेवत्वंताश्चतस्रः॥ओजःसहोबलंवेद्यागतिर्वियोसवैश्वरः॥२०॥दिशं
त्वमवकाशोसिदिशःखंस्फोटआश्रयः॥नादोबलस्त्विमोकारआकृतीनांयककृतिः॥२१॥इं
द्रियंविंद्रियाणांत्वंदेवाश्चतस्रश्चहः॥अवबोधोभवान्बुधेर्जीवस्यानुस्मृतिःसती॥२२॥भूता
नामसिभूतादिरिंद्रियाणांचतैजसः॥वैकारिकोविकल्पानांप्रधानमनुशायिनां॥२३॥नम

भा. २. ३.
१०४

रेषिहभावेडुनहसितमनश्चरं॥ यथात्रयविकारेषुद्रव्यमात्रं निरूपितं॥ २३॥ सत्त्वं रजस्तम इति उ
णसहजमश्रयाः त्वय्यधात्रह्यणिपरेकत्वितायोगमायया॥ २३॥ तस्मान्न संत्यमीनावाय
द्वित्वयिविकत्विताः॥ त्वंचामीडुविकारेषुद्रव्यराव्यावहारिकः॥ २४॥ एणप्रवाहरतस्मिन्
अबुधास्त्ववितात्मनः॥ गतिं स ह्मा मबोधेन संसरंतीह कर्मभिः॥ २५॥ महच्छयानृतां प्राप्य
सुकल्यामिह दुर्धनां॥ स्वार्थे प्रमत्तस्य वयोगतं त्वन्मायये श्वरः॥ २६॥ असावहं ममैवैते दे
हे चास्यान्वयादिषु॥ स्निहपाशैर्निबध्नाधाति नवान्सर्वमिदं जगत्॥ २७॥ युवां ननः सुतौ साक्षा
त्प्रधानदुरुषेश्वरौ॥ धर्मारक्षत्रक्षपण अवतीर्णेति यात्यह॥ २८॥ तन्ने गतोऽस्य रणमद्य
पहारविंदमापन्नसंस्तुतिभयापहमान्निबन्धो॥ एतावता जमजमिद्रियजाजसे नमः
न्यात्मरक्तत्वयि परे यदपत्यबुद्धिः॥ २९॥ स्तौ गहे ननु जगदभवानजो नौ संजत इत्य

१०४

नुसुगं निजधर्मसुखे॥ नानातन्तुर्गगनवद्विद्धज्जहासिको वेद न म्र उरुगाय विभ्रति मा
यां॥ ३०॥ शुक उवाच॥ आकर्ण्येत्थं पितुर्वकिं न गवान्मात्वं तर्षनः॥ प्रत्याह पश्या नम्रः
प्रहसन् शृङ्गाया गिरा॥ ३१॥ श्रीनगवानुवाच॥ त्रयो वः समवेतार्थतातेतदुपमन्महे॥ य
नः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः॥ ३२॥ अहं यमसावार्य इमे च द्वारकौकसः सर्वे ये
व्यदुश्चेष्टविभुमृषाः सचरचरं॥ ३३॥ आत्मात्येकः स्वयं ज्योतिर्निर्मो न्यो निर्गुणोऽखण्डः॥ आ
त्मसृष्टेस्तत्कृतेषु नृतेषु बद्धेयते॥ ३४॥ एवं वायुज्योतिरगो नृस्तत्कृतेषु यथाशयं॥ आविस्त
रेत्यन्ये को नानात्वं यात्यसावपि॥ ३५॥ शुक उवाच॥ एवं नगवताराज नृवसुदेव उदाह
तं॥ श्रुत्वा विनष्ट नानाधीस्तृप्ती प्रीतमना च नृत्॥ ३६॥ अथ तत्र कुरु श्रेष्ठ देवकी सर्वदेव
ता॥ श्रुत्वा नीतं उरुः पुत्रमात्मजायां सुविस्मिता॥ ३७॥ कृष्णशमौ समाश्राम्य पुत्रान् कं

भा. २०३०
१०५

सविहिंसिता न स्मरंती कृपणं ग्राहवै कृप्या दशुलोचना ॥ २० ॥ देवकुवाच ॥ राम रामाप्र
मेयात्मन कृष्णयोगेश्वरेश्वर ॥ वेदाहं वां विश्वसजामाश्वरावादिष्टरूपौ ॥ २१ ॥ काजविध
स्तसत्त्वानां राजा मुछास्त्रवर्तिनां ॥ ममेनारिपमाणानामवतीर्णै किं जाय मे ॥ २२ ॥ यस्यां
ज्ञांज्ञां राजागेन विश्वोत्पत्तिजयो दया ॥ भवंति किञ्चिद्विश्वात्मनस्तत्त्वाद्याहं गतिं गता
॥ २३ ॥ चिरात्तत्सुतादाने गुरुणा किञ्च नोदितौ ॥ आनिन्यधुः पितृभ्यानां नरुर्वे गुरुदक्षि
णौ ॥ २४ ॥ तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ ॥ भोजराजहता नरपुत्रान् कामये द्रष्टुमाह
तान् ॥ २५ ॥ कषिरुवाच ॥ एवं प्रचोदितो मात्रा रामः कृष्णश्च भारत ॥ सुतजं संविर्विशदु
योगिमाया मुपाश्रितौ ॥ २६ ॥ तस्मिन् प्रविष्टा वुपज म्यदैत्यरट् विश्वात्मदैवं सुतरां तथात्म
नः ॥ संदर्शनाद्वा दपरिपुता शयः सद्यः समुत्थाय ननामसान्वयः ॥ २७ ॥ तयोः समानीयव

२०५

रामनं मुदानी विष्टयोस्तत्रमहात्मनोस्तयो ॥ दधारपादाववनिज्यतज्जलं सवृंद आब्रह्म
नद्यदंबुद ॥ २८ ॥ समर्द्धयामास च तो विभूतिभिर्महाहवस्त्राभरणानुलेपनैः ॥ तां वृजदापा
मृतमक्षणादिभिः स्वर्गोन्नविनात्मसमर्पणेन च ॥ २९ ॥ स इन्द्रसेनो भगवत्पदांबुजं विन
त्मुहुः प्रेमविभिन्नयाधिया ॥ उवाच हानंदनलाकुले क्षणः प्रहृष्टो मानुषगणदा क्षरा ॥ ३० ॥
॥ वनिरुवाच ॥ नमो नंताय हृदते नमः कृष्णाय वेधसे ॥ सांख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे पर
मात्मने ॥ ३१ ॥ दर्शनं वां हि रतानां दुःप्रापं चातिदुर्लभं ॥ एतस्मिन् स्वभावा नां यत्रः प्राप्तौ म
दृष्टया ॥ ३२ ॥ दैत्यदानवगंधर्वाः सिधविद्याध्रचारणाः ॥ यक्षरक्षः पिशाचाश्च नृतप्रमथना
यकाः ॥ ३३ ॥ विष्टुस्तत्त्वधाम्मघातविशोस्त्रशरारिणि ॥ नित्यं निबद्धवैरासे वयं चान्ये
च तादृशाः ॥ ३४ ॥ केचनोद्धधवैरेण नक्ता केचन कामतः ॥ न तथा सत्त्व संरब्धाः सन्नि

ना-२३० कृशः सुरादयः ॥ ४३ ॥ इदमित्यमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर ॥ न विदं त्यपि योगेश्वरयोगमा
 १०६ यांकुं तो वयं ॥ ४४ ॥ तन्नः प्रसादनिरये सविमृग्यसुष्मत्याहारविंदधिषणान्यग्रहांधकपा
 त ॥ निःक्रम्य विश्वशरणं घृणपञ्च दन्तिः शान्तो यथैक उत सर्वसत्त्वे श्वरामि ॥ ४५ ॥ आध्या
 म्मानाशितमेतानि व्यापान् कुरुनः प्रभो पुमान् पञ्च दयातिष्ठन् चोदनाया विमुच्य
 ते ॥ ४६ ॥ श्रीमद्गवातुवाच ॥ ॥ आसन्नमग्नेः पटपुत्रा ऊर्णयां प्रथमेतरे ॥ देवाः कंजहसुर्वा
 ह्यसुतां यमित्रुमुद्यतं ॥ ४७ ॥ तेनासुरमग्नयोनिमधुनावद्यकर्मणा ॥ हिरण्यकशिपोर्जिता
 नीतास्ते योगमायया ॥ ४८ ॥ देवक्या उदरे जाता राजन् कंसविहिंसिता ॥ सातान् शोचत्पा
 त्मजान् स्वांस्त इमे ध्यासते तिके ॥ ४९ ॥ इतरताम्रलोष्या मोमात शोकापदुन्नये ॥ ततः शा
 पादिनिर्मुक्ता जोकं यास्यंति विज्वरः ॥ ५० ॥ स्मरे जायः परिवंगः पतंगः सुद्रुग्मणी ॥ षडि

१०६

मेमत्प्रसादेन पुनर्यस्यंति सृजति ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वा तान् समादाय इंद्रसेनेन पूजितौ पुन
 द्धरिवती मेत्यमातुः पुत्रानयुतां ॥ ५२ ॥ तान् दृष्ट्वा बाजकान् देवी पुत्रस्नेहस्रुतस्तनी प
 रिषज्यां कमारोप्य मूर्ध्नि धृतिम्रदनी क्षणशः ॥ ५३ ॥ अपाययत्तनं प्रातः सुतस्य र्षपरिषुता
 मोहिताम्रया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ ५४ ॥ पीत्वा मृतमयं तस्माः पीतशेषं गदाभृताः
 नागयणां गसंस्पर्शप्रतिजन्मात्मदर्शना ॥ ५५ ॥ तेन मस्कृत्य गोविंदं देवकौ पितरं वज्रं ॥ मिष
 तां सर्वद्वितानां ययुर्धमिदिवौ कसां ॥ ५६ ॥ तं दृष्ट्वा देवकौ देवी मतागमननिर्गमं ॥ मेने सुविस्मि
 तामायां कृष्णस्य रचितान् प ॥ ५७ ॥ एवं विधान्य द्रुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ॥ वीर्याणि नंत
 वीर्यस्य संत्यनंतानि भारत ॥ ५८ ॥ सत उवाच ॥ ॥ य इदमनुश्रुणोति श्रावयेद्वा पुरारे श्वरित
 ममृतकान्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः जगदयनिदं तन्नक्तसत्कर्णं पूरं न गवति कृतचित्तो

भा. २३
१०७

याति तत्समेधाम ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे मृताग्रजानयनं नाम पंच-
चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः प्रयो-
पये मे विजयो याममासीत्पितामह ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अर्जुन स्तीर्थयात्रायां पश्य-
न्नवनिं प्रभुः ॥ गतः प्रभासमश्रूणोन्मातुजे यी स आत्मनः ॥ १ ॥ दुर्योधनाय रामस्तां रास्य-
ताति नचापरे सस्त्रिषुः सयति र्त्वा त्रिदंती धारका मगात् ॥ २ ॥ तत्र वैवार्षिकान् आसार-
न्यवात्सीत्स्वार्थसाधकः ॥ पौरैः स भ्राजितो भ्राशंरमेण जानता च स ॥ ३ ॥ एकदा गृहमानी-
य आतिथ्येन निमंत्रितं ॥ अद्य योपहृतं नैश्यं बलेन बुधुजे किं न ॥ ४ ॥ सोपश्यन्नत्र महतीं क-
न्यां वीरमनोहरां ॥ प्रीत्युत्फुल्लेक्षणां सस्यां भावसुखं मनोदधे ॥ ५ ॥ सा पितं च कमेवीक्ष्य ना-
शरणं हृदयं गमं ॥ हसंती ब्रीडिता पांगी तन्मस्तद्ददये क्षणा ॥ ६ ॥ तां परं समनुधाय न-

१०८

अंतरं प्रेक्षुरर्जुनः न जेने शंभुमच्चिन्नः कामेनातिबलीयसा ॥ ७ ॥ महत्यां देवयात्रायां र-
थस्यां दुर्गनिर्गतां ॥ तदाराधनमनः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ॥ ८ ॥ रथस्यो धनु रारायश्च-
रंश्चासंधतो नरात् ॥ विद्राव्यक्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा भुमितीरा-
मः पर्वणीव महार्णवः ॥ गृहीतपादः कृष्णेन सुहृन्निश्चान्दशाम्यत ॥ १० ॥ प्राहिणोत्पारिवर्हा-
णिवरबध्नीमुदावजः ॥ महाधनोपस्क्रेन्नरथाश्च नरयोषितः ॥ ११ ॥ शुक उवाच ॥ कृष्ण-
स्यासीद्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ॥ कृष्णेनैकमन्यापूर्यार्थः शान्तः कविरजं पटः ॥ १२ ॥ स-
उवासविदेहेषु मिथि जायां गृहाश्रमी ॥ अनीहयागता दार्यनिवर्तितनिजक्रियः ॥ १३ ॥ यात्रा-
मात्रं त्वहरहर्हैवा दुपनमस्युत ॥ नाधिकं तावता लुष्टः क्रियाश्च क्रेययोचितः ॥ १४ ॥ तथा-
तद्वाप्याजौ गवदुजाश्चरति श्रुतः ॥ मैथिलो जैतिरहं मान उभावप्युत प्रियौ ॥ १५ ॥

ना० ६३० तयोः प्रसन्नो नगवान्दरुकेण हतं रथं ॥ आरुह्य साकं मुनिमिर्विदेहान् प्रययौ प्रभुः ॥ १७ ॥
 १०८ नारदो वामदेवो त्रिः कृष्णो रामो सितोरुणिः ॥ अहं हृदस्य तिः कण्ठो मे त्रे यश्च वनारयः ॥
 ॥ १८ ॥ तत्र तत्र तमायां तं पौराजानपदानृप ॥ उपतस्थुः सार्धं हस्ताग्रहैः सूर्यमिवोदितं ॥ १९ ॥
 आनर्त्तधन्वकुरुजांगलकंकमस्य पांचालकुंतिमधुकैक्यकोशलाणां ॥ अन्ये च तत्सुख
 सरोजमुदारहासस्तिथेः स एनृपपुष्टिनिर्नृनार्यः ॥ २० ॥ तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टमि
 स्रदग्मः क्षेमं त्रिलोकयुरु रथं दृशं च यच्छुभं ॥ अथ वन्दितं तदध्वजं स्वमशोभुमघ्नं गतेः सु
 रैर्नृनिर्गच्छनकैर्विदेहैः ॥ २१ ॥ तेभ्युतं प्राप्तमाकर्ण्य धोरजानपदानृप ॥ अमीषु सु
 हितास्तस्मै गृहीता हर्षापाणयः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा तु तन्मशोकं प्रीत्युत्फुल्लाननानाशयाः ॥ केध
 तां जलिनिर्गच्छुः श्रुतद्वं सित्यामुनीन् ॥ २३ ॥ स्वातुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानौ ते जगद्गुरुं

१०८

मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः ॥ २४ ॥ त्वमंत्रयेतां दृशं हर्मातियेन सह द्विजैः
 मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहतां जली ॥ २५ ॥ नगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः प्रियचिकीर्षया
 उन्नयोराविशते हे उभाभ्यां तद्वक्षितः ॥ २६ ॥ श्रोतुमप्यसतां दृशं जनकः स्वगृहागता नृ
 आनीतेष्वासनाग्रेषु सुखासीनान् महामनाः ॥ २७ ॥ प्रवृद्धमन्त्रा उद्धर्षद्दृष्ट्वा सावि
 त्रेक्षणं नत्वा तदंघ्रीत् प्रक्षाल्य तदपोलोकपावनी ॥ २८ ॥ सकुटुंबो वहन्मूर्धा धिजयां
 चक्र ईश्वरान् ॥ गंधमाल्यां वराकल्पधूपदीपाद्यगोद्वयैः ॥ २९ ॥ वाचामधुरया प्रीणान्
 इदमाहा तत्र पिता नृपादा वंकगतौ विष्णोः संस्पृशान् शानकैर्मुदा ॥ ३० ॥ राजोवाच ॥
 भवान् हि सर्वभूतानां मात्मा साक्षात्स्वदृक् प्रभो ॥ अथ नस्त्वत्पदांभोजं स्मरतां दर्शनं ग
 तः ॥ ३१ ॥ स्ववचस्तदंतं कर्तुमिच्छामि हृदये नवान् ॥ पदात्यैकांतं तत्तन्मे नानंतः श्रीर

भा. २. ३०
१०९

जः प्रियः ॥ ३२ ॥ को नु त्वन्नरणं भोजमेवं विधिं सजेत्युमान् ॥ निष्क्रिं च नानां शान्तानां मुनी
नां यस्त्वमात्म ॥ ३३ ॥ यो वतीर्य धरोर्वं शो नृणां संसरतामिहोय शो वितेनेतच्छांत्ये त्रेजोका
रुजिनापहं ॥ ३४ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते रुद्राया कुंतमेधसे ॥ नारायणं यरुषये सुशंतत
पर्युषे ॥ ३५ ॥ दिनानि कतिचिद्ममृगहान्नो विवसन्दिजैः ॥ समेतः पादरजसा पुनीही
दं निमैः कुजं ॥ ३६ ॥ इत्युपा मंत्रितो राजा भगवाद्भोकमावनः ॥ उवासकुर्वन्कल्याणं मिथिजा
नरयोषितां ॥ ३७ ॥ श्रुतदेवोऽसुतं प्राप्तिं स्वर्गहान्नजनको यथा ॥ नत्वा मुनींश्च संहरेधु न न
वासो न नर्त्तनं ॥ ३८ ॥ तृणपीठं दधिवे तानानातेषु पवेश्य स ॥ स्वागतेनाभिवंद्यां ग्रीन्स
नार्यो विनिजे मुदा ॥ ३९ ॥ स दंभसामहाभाग आत्मानं सगृहान्वयं ॥ स्नापयं चक्र उधर्षो
जब्ध सर्वमनोरथः ॥ ४० ॥ फलादहं शीरशिवा मृतां बुनिर्मदा सुरभ्या तुलसीकुशं

१०९

बुजैः ॥ आराधयामास यद्योपपन्नया सपर्यया सत्त्वविवर्धनां धसा ॥ ४१ ॥ सतर्कयामास
कुतो ममान्वद्गृहं धकपेपतितस्य संगमः ॥ यः सर्वतीर्थस्य दपादरेणुभिः रुद्धेन च ॥
स्यात्मनिकेतनसुरैः ॥ ४२ ॥ सूर्यविशान्कृता तिथ्या न श्रुतदेव उपस्थितः स भार्यसि जनाप
त्य उवाचां ध्यमि मर्त्तनिः ॥ ४३ ॥ श्रुतदेव उवाचा ॥ ॥ नाद्यनो दर्शनं प्राप्तः परंपरमपूरुष य
हीदं शक्तिभिः सृष्टा प्रविष्टो ह्यात्मसन्नया ॥ ४४ ॥ यथाशयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया
सृष्टा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावनासते ॥ ४५ ॥ शृण्वतां गदतां शश्वदञ्च तां त्वाभिवंदतां
नृणां संवदतां मंतर्हृदि नास्य मजात्मनां ॥ ४६ ॥ हृदि स्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविहितचेतसां
आत्मशक्तिभिरप्राप्तोऽप्यसुपेतगुणात्मनां ॥ ४७ ॥ नमोस्तु ते आत्मविहां परात्मने ह्यनात्म
ने स्वात्मविभक्तमृत्यवे ॥ सकारणाकारणलिङ्गमीषुषे स्वमायया संवृतरुद्धदृश्ये ॥ ४८ ॥

भा० २०३० सत्वंशधिसंनत्पान्नः किं देवकरवामते ॥ एतदंतो नृणां केशो यद्वा न सिगोचरः ॥ ४९ ॥
 २१० श्रीशुक उवाच ॥ तदुक्तमित्युपाकर्णमगवान्प्रणतार्त्तिहा ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रह
 संस्तमुवाच ॥ ५० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मं तेन ह्यव्ययं प्राप्राविध्यमनुनाम् ॥ संव
 रंति मया लोका न्यूनतः पादरेणुभिः ॥ ५१ ॥ देवाः क्षेत्राणि तीर्थाणि दर्शनस्य र्शनानि ॥ शनैः
 पुनंति कालेनेतरप्यहं तमेक्षया ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणो जन्मना श्रेयास्सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ तपसा
 विद्यया तुष्टा किंतु मत्कं जयायुतः ॥ ५३ ॥ न ब्राह्मणान्मेदयितं रूपमेतच्चतुर्भुजं ॥ सर्वदेवम
 यो विप्रः सर्वदेवमयोत्यहं ॥ ५४ ॥ दुः प्रजा अविदित्वैवमवजानंत्यस्य वः ॥ पुरुं मां विप्रमात्मा
 नमच्चरि विज्यदृष्टयः ॥ ५५ ॥ चरचरमिदं विश्वं नावापेचास्य हेतवः ॥ मद्रूपाणीति च तस्या
 धत्ते विप्रो मदीक्षया ॥ ५६ ॥ तस्माद्ब्रह्मरूपीनेतान्ब्रह्मन्मच्छुद्धयार्थं ॥ एवं चेदक्षितोऽस्य

२१०

धानान्यथान्तरितिभिः ॥ ५७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्यं प्रमुखादिष्टः सह कृष्णान्द्विजो
 नमान् ॥ आराधयेत्कात्मनावेन मैथिलश्चापतर्जतिः ॥ ५८ ॥ एवं स्वभक्तयो राजन् भगवान्भक्त
 नक्तिमान् ॥ उपित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्धरिवतीमगात् ॥ ५९ ॥ इति श्रीभगवते महापुरा
 णे दशमस्कंधे श्रुतदेवानुग्रहो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६० ॥ पराक्षिडुवाच ॥ ब्रह्म
 न्ब्रह्मण्यनिर्देश्येनिर्गुणो गुणवत्तयः ॥ कथंचरंति श्रुतयः साक्षात्सदमतः परे ॥ १ ॥ श्रीशु
 क उवाच ॥ सुहृद्विषमनः प्राणा न जनानां मम जन्मदुः ॥ मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने
 कल्पनाय च ॥ २ ॥ सेषास्तुपनिषद्वात्मा पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ॥ अधयाधारयेद्यत्तां सेमंगुदे
 किंचनः ॥ ३ ॥ अत्र ते वत्स पिब्यामि गणानां रायणां चित्तां ॥ नारदस्य च संवादमेषे नारयण
 स्य च ॥ ४ ॥ एकदा नारदो लोकां पर्यटन् भगवांस्त्रिभुवनं ॥ सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारय

णाश्रमं ॥ ५ ॥ श्रीवैभारतवर्षेस्मिन्क्षेत्रेमायस्वस्तयेनृणां ॥ धर्मज्ञानशमोपेतमाकचारास्थित
 तपः ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टमृषिभिः कजापयामवासिभिः ॥ परीतं प्रणतोः एछरिदमेवकुरुदह
 ॥ ७ ॥ तस्मैत्यवोचन्नगवानृषीणांशृण्वतामिदं योब्रह्मवादः पूर्वेषांजनलोकनिवासिनां
 ॥ ८ ॥ श्रीन्नगवानुवाच ॥ ॥ स्वायंभुवब्रह्मसत्रंजनलोकेऽभवत्पुरा ॥ तत्रस्थानांमानमानां
 पुनीनामूर्ध्वरेतसां ॥ ९ ॥ तस्मैतदीपंगतवतित्वयिद्रुहंतदीश्वरं ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुत
 योयत्रशेरते ॥ १० ॥ तत्रहायममृत्प्रभस्वमांयमनुष्टुप् ॥ ११ ॥ तस्यश्रुततपःशान्तस्तुत्य
 स्वीयारिमध्यमाः ॥ अपिचक्रुः प्रवचनमैकंशुश्रूषवोपरि ॥ १२ ॥ श्रीसनंदनउवाच ॥ स
 मृष्टमिदमापीयशयानंसहशक्तिभिः ॥ तदंतेवोधयांचक्रुस्तस्त्रिंशैः श्रुतयः परं ॥ १३ ॥
 यथाशयानंसमाजंवंदिनस्तत्पराक्रमैः ॥ प्रत्येमेत्यसुश्लोकैर्वोधयेत्यनुजाविनः ॥ १४ ॥

श्री ॥ १५ ॥ श्रुतयकचुः ॥ ॥ जयजयन्त्यजामजितशेषगन्तव्यं त्वमसि पदात्मना समवरु
 धसमस्तभगः ॥ अगजगदोकसामखिलशक्तवबोधकतेकचिदजयात्मनाचचरतोनु
 चरेन्निगमः ॥ १६ ॥ ॥ हृदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतयायतउदयास्तमयौविकृतेमृदि
 वाविकृतात् ॥ अतः कषयोदधुस्त्वयिमनोवचनाचरितंकथमप्यथा जवंति नुविदन्त
 पदानि नृणां ॥ १७ ॥ इति तवसरयस्यधिपतेखिललोकमजक्षपणकथांमृताब्धिंम
 वगात्यतपांसिजहुः ॥ किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकांजगुणाः परमभजंतियेपदम
 जस्रसुखानुभवं ॥ १८ ॥ ॥ इदं तयश्चवश्यसंत्यसुभृतो यदि ते नुविधामहदहमादयोऽमस
 जदयदनुग्रहतः ॥ पुरुषविधोच योजनचरमोन्नमयादिषुयः सदसतः परं त्वमथमदे
 धवशेषमंतं ॥ १९ ॥ ॥ उदरमुपासते यकषिवर्त्मसुकूप्यदृशः परिसरपधतिरुदय

मारुणयोदहरं॥ तत उरगादनंततवधामशिरः॥ परमं पुनरिह यत्समेत्यनपतंतिकृतं त
 मुखे॥ ११॥ साकृतविचित्रयोनिषु विशन्निवहेतुतयातरतमनश्चकास्यनजवत्सुक
 तावुकृतिः॥ अथवितयास्वमृषवितयंतवधामसमं विरजधियोन्वयंत्यनिविपन्यवर
 करसं॥ १२॥ स्रक्तपुरेष्वाधवहिरंतरसंवरणंतवपुरुषंवदंत्यखिलशक्तिधनोश
 क्तिधनोशकृतं॥ इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनेन वत उपासतेऽग्निमनवंतु
 विविश्वमिताः॥ १३॥ १४॥ दुरवगमात्मनस्तन्निगमायतवान्नतनोश्चरितमहामृताब्धिप
 रिवर्त्तपरिश्रमणाः॥ नयरिजयंतिकेचिदपवर्गमपीश्वरतेचरणसरोजहंसकुजसं
 गविमृगदाः॥ १५॥ १६॥ चहनुपयंकुलायमिदमात्मसुखमियवच्चरति तथोन्मुखे च
 विहिते प्रिय आत्मनि च॥ नवतरमंत्यहो असदुपासनयात्मह नोयदनुशयान्नमंत्यु

रुमयेकुशरीरमत॥ १७॥ १८॥ निवृतमरुन्मनोसदृशयोगयुजोद्गदियन्मुनय उपासते त
 द्रयोपिययुः स्मरणात्॥ स्त्रिय उरगेंद्रभोगभुजदंडविषकधियोवयमपितेसमाः सम
 दृशोऽग्निमरोजसुधाः॥ १९॥ २०॥ कइहनुवेदवतावरजन्मजयोश्रमरंयत उरगादधिर्यम
 बुरेवगणाउभये॥ तर्हि न सन्नचासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवक
 ष्यशयीतयदा॥ २१॥ २२॥ जनिमसंतः सतोमतिमुतात्मनियेचमिरां विपणमृतं स्मरंत्यु
 परिशंतित आरुपितैः॥ त्रिगुणमयः पुमानिति मिदयदबोधकृतात्वयिनततः परत्र
 सन्नवेदवबोधरसे॥ २३॥ २४॥ सदिव मनस्विदृच्ययिविनात्यसदामनुजातसदमिमं शं
 त्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः नहिविकृतित्यजंतिकनकस्यतदात्मतयास्वकृतमनु
 प्रविष्टमिदमात्मतयावसितं॥ २५॥ २६॥ तवपरिचयं चरंत्यखिलसत्त्वनि केतनयातउत

भा. २०३

१२३

पराक्रमं त्यविगण्य शिरो निर्कृतेः॥ परिवयसे पशुनिव गिरा विबुधानपितांस्तपिरु
तसौ हृदाः खलु पुनंति नये विमुखाः॥ १४॥ २७॥ त्वमकरणः स्वरादखिलकारकशक्तिधर
स्तव वलिमुहंति समदं यज्यानि मिषाः॥ वर्षष्टिजो खिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो वि
दधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः॥ १५॥ २८॥ स्थिरचरजातयः स्युरजयोऽप्यनिमिन्न
मुजो विहरउदीक्षया यदि परस्या विमुक्तततः॥ न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च न वेद्वि
पतश्वापदस्य तव शून्यतु जां दधतः॥ १६॥ २९॥ अपरिमिता धुवास्तनुमतो यदि सर्वगता
स्तर्हि न शस्यतेति नियमो ध्रुवनेतरथा॥ अजनिचयनमयंतदविमुच्यनियंत न वेत्त सम
मनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया॥ १७॥ ३०॥ न घटत उद्भवः प्रकृतिरुषयो रजयो रुमयमु
जानवंत्सु नृतो जलबुद्बुदवत्॥ त्वयितरमेततो विविधनामगुणैः परमेसरितरवा

१२३

स्वमेधुनि तिस्युरशेषरसाः॥ १८॥ ३१॥ नृपुतवमायया नमममीधवगत्य भृशं त्वयिसु
धियो न वेदधति नावमनुप्रनवं॥ कथमनुवर्त्ततां न वनयंत वयश्च कुरिः सृजति मुहु
स्त्रिनेमिरभवच्छरणेषु मयं॥ १९॥ ३२॥ विजितहृषीकवायुमिरहंत मनस्तुरगं यदहयतं
नियंतुमतिजो लघुपायखिदः॥ अस्मन्नशतान्विताः समवहाय पुरोश्चरणं वलिजश्वा
जसंत्यकृतकर्णधरा जलधौ॥ २०॥ ३३॥ सजनसुतात्मदारधनधामधरा सुरथैस्त्वयिस
ति किं नृणां अयत आत्मनि सर्वरसे॥ इति सदजानतां मिथुनतोरतये चरतां सुखय
तिको न्निहस्वविहते स्वनिस्तमगे॥ २१॥ ३४॥ सुविपुरुषु ल्यतीर्थसदनान्दृष्यो वि
महास्तुतं भवत्यदां बुजहृदो घनिदं ध्रिजजां॥ दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नि
त्यसुखेन पुनरुपासते पुरुषसारहरवसंधान्॥ २२॥ ३५॥ सतश्च मुयितं सदिति

चेन्नउतर्कहितंयमिचरतिकचक्रचमषानतयोभययुक्मवदतयेविकल्पइषितोंधपरं
 परयाभमयतिभारतीतउरुहन्तिनिरुक्चजशान॥३॥३॥नयदिमग्रआसननविष्यद
 तोनिधनादुमितमंतरात्वयिविजातिमृषैकरसे॥अतउपमीयतेप्रविणजातिविकल्प
 पयेर्वितथंमनोविजासमतमित्यवयंत्यबुधा॥२४॥३॥मयदजयात्वजामनुशयीतउ
 लांश्चुषन्नजतिसरूपतांतदुमंसुमयेतभग॥त्वमुतजहासितामहिरिवत्वचमा
 न्नभगोमहसिमहायसेष्टुणितेपरिमेयभग॥२५॥३॥यदिनसमुधरंतिपतयोहदि
 कामजटादुरधिगमोःसतांहदिगतोस्मृतकंठमणि॥असुतपयोगिनामुभयतोष्य
 सुखंभगवन्ननपगतांतकारनधिरूढपदाद्रवतः॥२६॥३॥त्वदवगमीनवेत्तिभ
 वदुत्यश्नाशुभयोर्गुणविसृणुन्यांस्तर्हिदेहभतांचगिरः॥अनुयुगमचहंसयुग

गतपरंपरयाश्रवणभृतोयतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः॥२७॥३॥द्युपतयएवतेनययु
 रंतमनंततयात्वमपियदंतरोडनिचयाननुसावरणा॥खश्वरजांसिवांतिवयसास
 हयलुतयस्त्वयिहिफलंत्यतन्निरसनेनभवन्निधना॥२८॥३॥श्रीभगवानुवाच॥॥५॥
 तेनद्रव्यलःपुत्राआश्रुत्यात्मावृणासनं॥सनंदनमथानर्चुःसिद्धात्तात्मानोगतिं॥२९॥
 इत्यशेषसमाश्रायपुणलोपनिषदसः॥समुधतःपूर्वजातैर्वीमियानैर्महात्मभिः॥३०॥
 त्वंचैतद्रूपदायादश्रधयात्मावृणासनं॥धारयंश्चरणांकामंकामानांभर्जनंरणां॥३१॥
 ॥शुकउवाच॥॥एवंसकृपिणादिष्टंरहात्वाश्रधयात्मवान्॥सर्वश्रुतधरोरजन्नाह
 वीरव्रतोमुनिः॥३२॥॥नारदउवाच॥॥नमस्तस्मैभगवतेकस्मायामलकीर्त्तये॥योध
 नेसर्वभूतानामभवायोरातीःकलाः॥३३॥इत्याद्यमविमानम्यतछिण्याश्चमहाम

भा. ३०
११५

नाः ततो गराश्रमं साक्षात्सिद्धिं पायनस्य मे ॥ ४५ ॥ स भ्राजितो न गवता कृतासनपरिग्रहः
तस्मै न हर्षयामास नारायणमुरवाहुतं ॥ ४६ ॥ इत्येतद्वर्णितं राजन्यत्रः प्रश्नः कृतस्त्वया यथा
ब्रह्मण्यनिर्देष्टे निष्ठुर्गोपि मनश्चरेत् ॥ ४७ ॥ यो स्योमे सक आरिमध्यनिधने यो व्यक्रजो वेष
रेयः सृष्टेः मनुप्रविश्य कृषिणा च क्रेपुः शक्तिता ॥ यं संपद्य जहात्यजामनु रायी सुमं
कुत्रायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयो निमग्नं ध्यायेदजस्रं हरिं ॥ ४८ ॥ इति श्री नागवते महा
पुराणे दशमस्कंधे नारायणनारदसंवासे सप्तशतितमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ राजोवाच ॥ दे
वासुरमनुष्येषु ये भजं त्यशिवं शिवं ॥ प्रापसे धनिनो भोजाननुजक्ष्माः पतिं हरिं ॥ १ ॥
तदेतितुमिच्छामः संदेहो नमहान् हरि नः ॥ विरुध्नीत योः प्रभो विरुधा न जतां गतिः ॥ २ ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ शिवः शक्तिपुतः शशत्रिलिंगो गुणसंवृतः ॥ वैकारिकसैजसश्च ता

११५

मसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ३ ॥ ततो विकारा अभवन् षोडशमीशुकं च न ॥ उपाधावत विभूतीनां सर्वा
सामश्रुते गतिः ॥ ४ ॥ हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ स सर्वदुःखप्रणातं भजन्निर्गुणो
न वेत् ॥ ५ ॥ निवृत्तेष्वप्येधेषु गतायुः अपि तामहं ॥ शृण्वन् भगवतो धर्मनिष्ठं हरिं मनुजं
॥ ६ ॥ स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभु ॥ नृणां निःश्रेयसाय यो वतीत्येवोः कुले
॥ ७ ॥ श्रीभगवा उवाच ॥ यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्येत धनं शनैः ॥ ततो धनं सजं त्यस्य स
जनाः दुःखदुःखितं ॥ ८ ॥ स यथा वित्तयोगो निर्विणः स्याधने हया ॥ मत्परैः कृतमै
त्रस्य करिष्ये मनुग्रहं ॥ ९ ॥ तद्वत्परमं सूर्यमं चिन्मात्रं सदनं तं कं ॥ अतो मांसदुराग
धं हित्वान्यं भजते जनः ॥ १० ॥ ततस्त आश्रुतोषेभ्यो न बराज्य श्रियो धत्ता ॥ मन्त्राः प्रम
न्नावरदानविस्मरं त्यवजानते ॥ ११ ॥ कृषिरुवाच ॥ शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशि

भा. २. ३० वादयः सद्यः शापप्रसादो गशि वी ब्रह्मानचाच्युतः ॥ १२ ॥ अत्रैवोदाहरंती ममिति हा
 २१६ संसुरातनं ॥ सकासुराय गिरिशो वरं दत्वा पसंकटं ॥ १३ ॥ सुको नामासुरः पुत्रः शकुनेः
 पश्चिना रदं ॥ दृष्ट्वा श्रुतो घं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः ॥ १४ ॥ स आह देवं गिरिशमुपाधावाशु
 सिध्यति ॥ योऽप्याभ्यां गुणदोषाभ्यामाशु दुष्यति कुप्यति ॥ १५ ॥ दशास्य बाणयोस्तुष्टः सुवतो
 वेदिनोरिव ॥ ऐश्वर्यमनुजं दत्वा तत आपसु संकटं ॥ १६ ॥ इत्यादिष्टमसुर उपाधावत्स
 गात्रतः ॥ केदार आत्मकमेणु रुद्र नमिमुखं हरं ॥ १७ ॥ देवोपलब्धि मप्राप्य निर्वेदात्स
 तमेह नि ॥ शिरो वृश्चत्स धितिना तनीर्ध किन्न मूर्धनं ॥ १८ ॥ तदा महाकारुणिकः स धूर्ज
 दियथा वयं चागिरिवोत्थितो न जातः ॥ निरत्यदोभ्यं भुजयोर्म्यवारयन्त त्स्य र्शनाद्भय उ
 पस्कृता कृतिः ॥ १९ ॥ तमाह चांगल मजं वृणीष्व मे यथा भिकामं वितरामि ते वरं ॥ प्रीयेय

२१६

तोये न नृणां प्रपद्यतामहं त्वया त्मा नृशमयति वृथा ॥ २० ॥ देवं सवत्रे पापीयाचरं नृत
 नयावहं ॥ यस्य यस्य करं शोभिधास्ये स म्रियतामिति ॥ २१ ॥ तद्धुत्वा नगवानरुद्रो दुर्मना
 इव भारतः ॥ उमिति प्रहसंस्तस्मै ददेः हेरमृतं यथा ॥ २२ ॥ इत्युक्तः सोसुरो नृनंगौ शहर
 ण जालमः ॥ स तद्वरपशं सार्यं शं नोर्मूर्धकिं जालसुरः ॥ २३ ॥ सहसंधातुमारे ने सोविमत्स
 कृताडिवः ॥ तेनोपसृष्टः संत्रस्तः पराधावत्सवेपथुः ॥ यावदंतं दिवो नृमेः काशनामुद
 गादुदकः ॥ २४ ॥ अजानंतः प्रतिविधिं तस्मीमास नुरेश्वरः ॥ ततो वैकुंठमगमन्नास्वरंत
 मसः परं ॥ २५ ॥ यत्र नारायणः साक्षान्मासिनां परमा गतिः ॥ शान्तानां न्यस्तं दंडां यतो ना
 वर्तते गतः ॥ २६ ॥ तंतया व्यसनं दृष्ट्वा नगवानरुद्रजिनाहं नः ॥ दृष्ट्वा त्सुहृदियाहूत्वा वट
 को योगमायया ॥ २७ ॥ मेखजाति न दंडाद्यैस्ते न सागिरिव ज्वज नः ॥ अनिवाहयामास च

भा. २. ३०
११७

तं कुशपाणिर्विनीतवत् ॥ २८ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ ॥ शकुने यमवान्ममकं श्रीतः किं
रमागतः ॥ २९ ॥ शरणं विप्रम्यतां पुंसः आत्मायं सर्वकामधुक ॥ ३० ॥ यदि नः श्रवणम्याजे
युष्मच्च वसितं विनो ॥ ३१ ॥ मरणं प्रायशः पुंभिर्धृतैः स्वार्थं न समीहते ॥ ३२ ॥ श्रीशुक उ
वाच ॥ ॥ एवं मगवता एषा वचसा मृतवर्षिणा ॥ गतक्रमो ब्रवीत्तस्मै यथा पूर्वम
नुष्ठितं ॥ ३३ ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ ॥ एवं चेन्न हितं द्वाकां न वयं अहं धीमहि ॥ यो ह शंका
पात्यै शान्त्यं प्राप्नोति तपि शान्तं च ॥ ३४ ॥ यदि वस्तुन विप्रं मोक्षानवेदं जगद्गुरौ
तर्ह्येणाशुस्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयतां ॥ ३५ ॥ यद्यसत्सं वचः शंभोः कथं विद्वानव
र्षिभिः तदैव न ज्ञेयं सदा च न यद्वक्तान् तं पुनः ॥ ३६ ॥ इत्युक्तं मगवतश्चित्रैर्वचोभिः स
मुपेशतैः ॥ निन्नधा विस्मितः शशिस्विहस्तं कुमतिर्वधात् ॥ ३७ ॥ अथापतद्भिन्नशि

११७

गवज्जाहृत इव क्षणात् ॥ जयशब्देन मः शब्दः साधु शब्दो न वहिवि ॥ ३८ ॥ मुमुचुः पु
ष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे ॥ देवर्षिपितृगंधर्वा मोक्षितः संकटा छिवः ॥ ३९ ॥ मुक्तं
गिरिशमभ्याह मगवान्पुरुषोत्तमः ॥ अहो देव महादेव पापो यं सेन पापना ॥ ४० ॥
हतः को नु महत्स्वीराजंतु वै कृतकिलिषः ॥ क्षेमी स्यात्किमु विप्रैरुक्ता गस्को जग
दुगैः ॥ ४१ ॥ एवमव्याकृत शक्त्युदन्तः परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः ॥ गिरिन्मो संक
थयेच्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिमिस्तथा रिभिः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमगवते महापुराणे द
शमस्कंधे रुद्रमोक्षरं नामाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ सरस्व
त्यास्तटे राजन रुषयः सन्नमासत ॥ वितर्कः समभूत्तेषां त्रिषधीशेषु को महान् ॥ १ ॥
तस्य जिज्ञासया ते वै नृपुं ब्रह्मसुतं नृप ॥ तद्ब्रह्मै प्रेषयामासुः सोऽम्यगद्ब्रह्मणः स

ना. २. ३.
११८

नां॥ नतस्मै प्रहृष्टं सोत्रं च के सत्वपरीक्षया॥ तस्मै च क्रोधं न गवान् प्रज्वलन्त्वेन
तेजसा॥ ३॥ स आत्मन्युत्थितं मत्पुमात्मजायात्मना प्रभुं॥ अशीरामद्यथा वहिंस
यो न्यावारिणात्मनः॥ ४॥ ततः कैलासमगमत्सतं देवो महेश्वरः॥ परिरब्धुं समारेने
उत्थाय न्नातरं मुदा॥ ५॥ नैष्ठिकं मत्पुत्रयग इति देवशुकोपहा॥ मूलमुद्यम्य तं हतु
मारेनेति गमये च नः॥ ६॥ पतित्वा पादयोर्देवी सांत्वयामास तं गिरा॥ अथोजगाम वै
कुंठं यत्र देवो जनाईनः॥ ७॥ शयानं श्रिय उत्संगे पदावक्षस्य ताडयत्॥ तत उत्थाय
नगवान् सहजस्म्यसंतांगति॥ ८॥ स्वतल्यादस्ववरुत्याशुननामशिरसामुनिं॥ आहते
स्वागतं ब्रह्मन्निषीदात्रासने क्षण॥ अजानतामागतान् चः संतुमर्हयनः प्रभो॥ ९॥ अती
वको मज्जीतातचरणैते महासुने॥ इत्युक्त्वा विप्रचरणैर्मर्हयन्त्वेन पाणिना॥ १०॥ सुनी

११८

हिसहलोकं मां लोकपालांश्च मरुतान्॥ पादोदकेन नगवं स्नायानां तीर्थकारिणा ११
अद्याहं नगवत्त्रक्ष्मा आसमेकां तनाजनं॥ वसत्युरमिमे नूतिनवित्यादहतां हसः १२
॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ एवं ब्रुवति वैकुंठे नृपुत्तमं प्रयागिरा॥ निर्वृतसर्पितस्तस्मिन्
कुलं ताशुजोचन॥ १३॥ पुनः स सत्रमावज्यपुनीनां ब्रह्मवादिनां॥ स्वातु न तमशो
षेण राज न नृपुर्वर्णयत्॥ १४॥ तन्निशम्या यमुनयो विस्मिता सुक्रसंशया॥ नृपा
संश्रद्धुर्विस्मयतः शान्तिर्यतो नयं॥ १५॥ धर्मः सा साद्यतो ज्ञानं वैराग्यं च तदन्वितं॥ ए
ष्वयं चार्था यस्माद्यशश्चात्ममजापहं॥ १६॥ मुनीनां न्यस्तदंतां शान्तानां समचे
तसां॥ अकिंचनानां साधूनां यमाहुः परमांगतिं॥ १७॥ सत्वं यस्य प्रियामृत्निब्रह्मिणा
स्त्विह देवताः भजन्त्यनाशिषः शान्तायं वानिपुणबुधयः॥ १८॥ त्रिविधा कृतयस्तस्य

राक्षसा असुराः सुराः ॥ पुणित्यामाययासृष्टाः सत्वंतन्नीयसाधनं ॥ १९ ॥ शुक उवाच ॥ ॥ इ
 संसारस्वताविप्रानृणांसंशयदुःखे ॥ पुरुषस्यपदांभोजसेवयातज्जतिंगताः ॥ २० ॥ सत
 उवाच ॥ ॥ इत्येतत्पुनितनयास्यपद्मगंधपीप्लवं नवनयमित्परस्यपुंसः सुश्रोकांश्च
 वणपुदैः पिवत्पत्नीसंगं यथो ध्वन्नमरणपरिश्रमं जहाति ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ ए
 कदाधारवत्पांडुविप्रपत्न्याः कुमारकः ॥ जातमात्रोऽनुवंस्पृष्टाममारकिज्जना रतः ॥ २२ ॥
 विप्रो गृहीत्वामृतकं रजद्वार्युपधाय स ॥ इदं प्रोवाच विजयन्नातुरोऽनमानसः ॥ २३ ॥
 ब्रह्मविषः शरद्विषोऽनुब्धस्य विषयात्मनः ॥ सत्रबंधोः कर्मदोषात्पंचत्वं मे गतो भ
 कः ॥ २४ ॥ हिंसाविहारं नृपतिंदुःशीलमजितेन्द्रियं ॥ प्रजानजंत्यः सीदंति हरिश्चानित्य
 दुःखिताः ॥ २५ ॥ एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च ॥ विसृज्य स नृपद्वारितां गाथां

समगायत ॥ २६ ॥ तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवांतिके ॥ परे ते न व मे वा जे ब्रह्मा
 रणं समभाषत ॥ २७ ॥ किं सिद्धं त्वं स्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः ॥ राजन्यबंधुरे ते वै ब्रा
 ह्मणाः सत्रमासते ॥ २८ ॥ धनदारात्पत्न्या एकायत्र शोचंति ब्राह्मणाः ॥ ते वै राजन्यवेषे
 ण नरा जीवंत्यसुं मराः ॥ २९ ॥ अहं प्रजावांस्तगवदरक्षिष्ये हीनयोरिह ॥ अनिस्तीर्णप्र
 तिजोग्निप्रवेश्ये हतकल्मषः ॥ ३० ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो ध
 चिनांवरः ॥ अनिरुधो प्रतिरथो नन्नातुं शक्नुवंति यत् ॥ ३१ ॥ तत्कथं तु नवान् कर्मदु
 ष्वरं जगदीश्वरैः ॥ विकीर्णसित्वं बालिश्यान्नन्नश्रद्धां हे वयं ॥ ३२ ॥ अर्जुन उवा
 च ॥ ॥ नाहं संकर्षणो ब्रह्मन् न कृष्णः काष्मिरी वचः ॥ अहं चैवाजुनो नाम गांडीवं
 यस्य वेधनुः ॥ ३३ ॥ मावमंश्यामम ब्रह्मन् वीर्यं त्र्यंबकतौषणं ॥ मृत्युं विजित्य प्रध

भा. २. ३.
१२०

ने आने ये ते प्रजा विमो ॥ ३४ ॥ एवं विस्मिन्नितो विप्रः फाल्गुने न परं तपः ॥ जगाम स्वर्गं
प्रीतः पार्थिवीं यं निशमय न ॥ ३५ ॥ प्रसृतिका लज्जा सन्नेनाय्ययादिजसत्तमः ॥ पा
दिपादि प्रजां मृत्योरित्याहा ज्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥ स उपसृष्टपशुचं नो नमस्कृत्य महे
श्वरं ॥ दिव्यान्पुत्राणि संस्मृत्य स ज्यंगो जीवमाददे ॥ ३७ ॥ अरुणत्सुतिका गारं गारं ना
नास्त्रयोजितैः ॥ तिर्गुध्वमधः पार्थश्चकार शरपंजरं ॥ ३८ ॥ ततः कुमारः संजातो
विप्रपत्न्या रुदन्मुहुः ॥ सद्योः दर्शनमापेदे स शरीरो विहाय सा ॥ ३९ ॥ तदा ह विप्रो वि
जयं विनिर्हरुहमसन्निधौ ॥ मौद्यं पश्यत मेयो हं प्रदधे क्रीवकल्पनं ॥ ४० ॥ न प्रद्युम्नो
नानिरुधो न रामो न चकेशवः ॥ यस्य शोकः प्ररित्रातुं को न्यस्तदवितेश्वरः ॥ ४१ ॥ धिग
कुर्नं मृषावाहं धिगात्मश्चाधि नो धनुः ॥ देवोपसृष्टयो मौद्याहनिनीषति दुर्मतिः ॥ ४२ ॥

१२०

एवं शपति विप्रपौ विद्यामास्याय फाल्गुनः ॥ ययौ संयमनी माश्रय त्रास्ते जगवान्य
मः ॥ ४३ ॥ विप्रापत्य मचक्ष्णस्ततरेन्द्रा मगात्सुरी ॥ आग्नेयं नैर्कृती सौम्यां वायवां वा
रुणी मय ॥ ४४ ॥ रसातलं नाकं दृष्ट्वा दिव्यान्पुत्रान्पुत्रा युधः ॥ ततोऽजब्जं जसुतो ह्यनि
स्तीर्णप्रतिश्रुतः ॥ ४५ ॥ अग्निं विविक्षुः रुद्धेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ॥ दर्शयेदिजसत्तं
सेमावजात्मानमात्मना ॥ ४६ ॥ ये ते ह कीर्त्तिविमलां मनुष्याः स्थापयन्ति नः ॥ इति संजा
प्य जगवान् अज्जुने न स हेश्वरः ॥ ४७ ॥ दिव्यं स्रष्टुमास्याय प्रतीची दिशमा विशत
सप्तदीपा न सप्तसिंधू न सप्तसप्तगिरी न यः ॥ ४८ ॥ लोका लोकं तथा तीत्य विवेश सु
महत्तमः ॥ तत्राश्वाः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पवजाहकाः ॥ ४९ ॥ तमसि न्नष्टगतयो व
न्नुवन् रतर्षजः ॥ तान् दृष्ट्वा जगवान् रुद्धो महायोगेश्वरेश्वरः ॥ सहस्रादित्यसंकाशं

भा. २. ३.
१२१

स्वचक्रं प्राहिणोत्सुरः ॥ ५४ ॥ तमः सुधीरं गहनं कृतं महत् विहास्यद्भिरितरेण रोचिषा
मनीजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतौ शमशरो यथा च मूः ॥ ५५ ॥ धारण चक्रानुपथे
नतन्नमः परं परं ज्योतिरनंतपारं ॥ समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडिता सोपि
दधोक्षिणी उमे ॥ ५६ ॥ ततः प्रविष्टः सज्जितं नमस्वता वजीयसै जह दह मित्रं षण्मासं तत्रा
हुतं वै नवनंद्युमन्नमं न्राजन्मणि संभसहस्रशो नितं ॥ ५७ ॥ तस्मिन्महाभीममनंत
मद्भुतं सहस्रमूर्धन्यफलामणिद्युनिः ॥ विन्नाजमानं दिगुणोत्तरोक्षरं सिताचला
नंशितिकं वज्रिहं ॥ ५८ ॥ ददर्शति ज्ञेयं सुखासनं विभुं महाबुधं वंद्युषो नमो नमः ॥ सां
प्रबुद्धाभं सुपिशंगवासं प्रसन्नवक्त्रं रुचिरयतेक्षणं ॥ ५९ ॥ महामणिं त्रातकिं रटकुं
उत्तप्रभापरिस्तिप्तसहस्रकुंतलं प्रजं वचावष्टुजं सकौसुभं श्रीवत्सलक्ष्म्यावन

१२१

माजयावृते ॥ ६० ॥ सुनंदं नंदप्रमुखैश्च पाषाणैश्च कादिनिर्मन्त्रिधरैर्निजायुधैः पुष्टाभि
याका न्यजियाखिलधिनिनिधेयमानं परमेष्ठिनां पतिं ॥ ६१ ॥ अवंदं ह आत्मानमजंतमच्यु
तोजिष्णुश्च तद्दर्शनं जातसाध्वसः ॥ तावाह नृमा परमेष्ठिनां प्रभुर्वद्धां जजी सस्मितमूर्क
पागिरा ॥ ६२ ॥ द्विजात्मजामेयुवयोर्दिह भुण्णो मयोपनीता भुवि धर्मउसये ॥ कलावती
र्णाववने नृगसुगन्धर्वदेह नृयस्वरयेतमंतिमे ॥ ६३ ॥ पूर्य कामावपियुवां नरनारय
णावृषा ॥ धर्ममाचरतां स्थित्यै रुष नौ लोकसंग्रहौ ॥ ६४ ॥ इत्यादिष्टौ भगवता तौ रुद्रौ
परमेष्ठिना ॥ उमित्यानम्य नृमानमादाय दिजदारका ॥ ६५ ॥ न्यवर्त्ततां स्वकंधामसं
प्रहृष्टौ यथागतं ॥ विप्राय ददतुः पुत्रान्यथारूपं यथावयः ॥ ६६ ॥ निशम्य वैष्णवं धाम
पार्थः परमविस्मितः ॥ यत्किंचित्पौरुषं पुंसामेनेकस्मादुक्तं पितं ॥ ६७ ॥ इतीह शान्य

नेकानिवायाणि ह प्रदशयिष्ये ननु जेविषया न ग्राम्यानी जेचात्परि तैमरिवैः ॥ ६५ ॥ प्रवव
 षाखिजान् कामान् प्रजासु ब्राह्मणादिषु ॥ यथा कालं यथैवेन्द्रो मंगवान् श्रेष्ठमास्थितः
 ॥ ६५ ॥ हत्वान्न पानधर्मिष्ठान् घातयित्वा कुरुनादिभिः ॥ अंजसावर्त्तयामास धर्मधर्मसु
 तादिभिः ॥ ६६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे विजकुमारहरणं नाम
 नवाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ शुक उवाच ॥ सुखं सुखं यो निवसन् द्वारकायां ।
 श्रियः पतिः सर्वसंपत्समः दयायां नृणां हस्तिपुंगवैः ॥ १ ॥ स्त्रीनिश्चोत्तमवेषाभिर्न
 वयौवनकांतिभिः ॥ कंदुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडन्तामिस्तदित्युभिः ॥ २ ॥ नित्यं संकुल
 मार्गायां मदश्चुम्बितं गजैः ॥ स्वलेकते नैर्दरश्चैरथैश्च कनकाज्वलैः ॥ ३ ॥ उद्यानो
 पवनाद्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ॥ निर्विशङ्कगविहगैर्नरितायां समंततः ॥ ४ ॥ रे

मेघोऽशसाहस्रपत्नीनामेकवत्त्रयः ॥ तावन्ति विभ्रद्रपाणितमहेषु महर्षिषु ॥ ५ ॥
 प्रोत्फुल्लोत्पलकद्वारकुमुहांभोजरेणुभिः ॥ वासितामलतोयेषु कजद्विजकुलेषु च
 ॥ ६ ॥ विजहार विगांस्तान्नाहृदिनीषु महोदयः ॥ कुचकुंकुमलिप्तांगः परिरब्धश्च योषि
 तां ॥ ७ ॥ उपगीयमानो गंधर्वैर्मदंगपरगवानकान् ॥ वादयन्निर्मुदावीणांस्तमागध
 बंदिभिः ॥ ८ ॥ सिच्यमानो च्युतस्तानिर्हसन्तामिः स्मरेचकैः ॥ प्रतिसिचन् विचिक्रीडेय
 स्तानि र्यक्षराडिव ॥ ९ ॥ ताः किन्नवस्त्रविह्वलो रुकुचप्रदेशाः सिचन्त्युधतवृहत्कव
 रप्रसन्नाः ॥ कांतं स्मरेचकजिह्वाभूतयोपगत्य जातस्मरेत्स वलसद्वदना विरेजुः ॥
 ॥ १० ॥ रुक्मस्तु तत्स्तनविषजितकुंकुमस्रकक्रीराभिषंगधुतकुंतलवृंदबंधः ॥ सि
 चन्मुहुयुवितिभिः प्रतिसिच्यमानो रेमेकरेणुभिरिवेन पतिः परितः ॥ ११ ॥ नरानां

नरकानां च गीतवाद्योपजाविनां ॥ क्रीडाजंकारवासांसि कृष्णोदात्तस्य च स्त्रियः ॥ १२ ॥ हरम
 स्यैवं विहरतोगत्याजाये सितस्मिते ॥ नर्मस्वेति परिघंगैः ॥ स्त्रीणां किञ्च हताधियः ॥ १३ ॥
 उचुर्मुकुंदैकधियोगिरुन्नन्नवज्जुं चिंतयंत्योरविंशसंतानि मे गदतः ॥ १४ ॥ श्री
 महिष्य ऊचुः ॥ ॥ कुररिविजयसितं वीतनिधानं शेषेष्वपि तिजगतिरायामीश्वरो गुप्त
 बोधः ॥ वयमिव सरिकश्चि जातनिर्भिन्ने चेतानजिननयनहासोदारजीजे सितेन ॥ १५ ॥
 नेत्रे निमीजयसिनक्तमदृष्टं धुस्त्वरोरवीषिकरुणं वतचक्रवाकि ॥ दास्यं गता वयमि
 वास्युतपादजुष्टां किं वास्त्रजं स्पृहयसे कवरेण वोदुः ॥ १६ ॥ भो भो सदानिष्टनसे ह्युदन्व
 नजब्धनिद्रोधिगतप्रजागरः ॥ किं वा मुकुंदापहतात्मजां छनः प्राप्तां दशां त्वंच गतो दुर
 त्ययां ॥ १७ ॥ त्वं यस्मिन्नावजवतासि गृहीतं रं दो सीरासमोननिजराधितिभिः सिंहा

षि ॥ कश्चिन्मुकुंदगरितानि यथावयं त्वं विस्मृत्य भो स्य गीतगीरुपत्तस्य सेन ॥ १८ ॥ किं
 त्वाचरितमस्मान्निर्मज्जयानि जते प्रियं ॥ गोविंदापांगनिर्भिन्ने हरीरयसिनः स्मरे ॥ १९ ॥ मे
 घश्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवं द्रस्य नूनं श्रीवत्सां कं वयमिव नवान् आयति प्रेमबधः
 अत्युक्तं वः सवज्जहदयोस्मद्विधो वाप्यधाराः स्मत्वास्मत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्र
 संगः ॥ २० ॥ प्रियरावपदानि नापसे मतसंजीवि कयानयागिरा ॥ करवाणि किमद्य ते प्रि
 यं वरमेव जितकं वको किज ॥ २१ ॥ न च जसिन वदस्युदारबुद्धे सिति धरं त्वंचिंतयसे महं
 तमयं ॥ अपि वत वसुदेवनंदनां धिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधुर्तुं ॥ २२ ॥ हृष्यधराः कश्चि
 तावतसिंधुपत्न्यः संप्रत्यपास्तकमजश्रियरुष्टनर्तुः ॥ यद्वदयं यदुपतेः ॥ प्रणयाव
 लोकमप्राप्य मुदहृदयाः पुरुकश्चि ताः स्म ॥ २३ ॥ हंसस्वागतमास्यतां पिबपयो ब्रह्मसंगसौ

भा. २. ३.
१२४

रेः कथां हतं त्वं तु विदाम कश्चिदजितः स्वस्यास्त उक्तं पुरा किं वानश्च जसौ हृदः स्मरति तं क
स्माद्भजामो वसें सौ प्राजापय काम दं प्रियमते से वै कनिष्ठस्त्रियां ॥ २४ ॥ इति दशेन भावेन
रुद्रियो गे श्वरे श्वरे ॥ क्रियमाणेन माधवो जे निरेपरमांगति ॥ २५ ॥ श्रुतमात्रोपियः स्त्रीणां
प्रसत्या कर्षते मनः ॥ उरुगा योरुगा तो वा पश्य ती नो कुतः पुनः ॥ २६ ॥ याः संपर्यचरन्
प्रेमणा पाह संवाह नारि निः ॥ जगुरुं न नृबुधा तासां किं वल्यते तपः ॥ २७ ॥ एवं वेदो रितं ध
र्ममनुतिष्ठन्सतांगतिः ॥ २८ ॥ हं धर्मार्थि कामानां मुहुश्चादशयित्पदं ॥ आस्थितस्य परं धर्मं ह्यप्र
स्य गृहमेधिनां ॥ २९ ॥ आसन्नोऽशसा हसं महिष्यश्च शताधिकं ॥ तासां स्त्रीरत्र भूताना
मशौयोः प्राउदाहता ॥ ३० ॥ रुक्मिणी प्रसुखा राजन तत्पुत्राश्चावुर्वशः ॥ एकैकस्या दश
दश रुद्रो जीजन दात्मजा न ॥ ३१ ॥ यावत्प आत्मनो नायसि मोघरतिराश्वरः ॥ तेषां मुदा

१२४

मवीर्याणि मष्टा दश महारथाः ॥ ३१ ॥ आसन्नोऽशसा हसं महिष्यश्च शताधिकं ॥ तासां स्त्रीरत्र भूताना
निरुधश्च दासिमान् नानुरेव च ॥ ३२ ॥ सां वो मधुर्वहजा तुश्चित्रमानुर्वको रुराः ॥ पुष्करो वे
दवाहुश्च श्रुतदेवः सुनंदनः ॥ ३३ ॥ बाहुना तुर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च ॥ एतेषां मपि रा
जें व्रतनृजानां मधुविषः ॥ ३४ ॥ प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवदुक्मिणी सुतः ॥ सरुक्मिणो दु
हितरमुपये मे महारथः ॥ ३५ ॥ तस्मात्सुतो निरुधो नृनां गायुत वज्रान्वितः ॥ स चापिरुक्मि
णः पौत्री दौहित्री जगहेतवः ॥ ३६ ॥ वज्रसस्या भवद्यसुमौ राजा दवशेषितः ॥ प्रतिबाहुर
नृत्तस्मात्सु बाहुसस्य चात्मजः ॥ ३७ ॥ सुबाहोः शांतसेनो नृत्तशतसेन सुत सुतः ॥ न
त्येतस्मिन्कुले जाता अधना अवहु प्रजाः ॥ ३८ ॥ अज्यायुषोः त्यवीर्याश्च अत्र त्रयणाश्च
जतिरे ॥ यदुवंश प्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणां ॥ ३९ ॥ संख्यानशक्यते कर्तुमपि वर्षा

ना. ६. ३०
१२५

युतैर्नृप॥ तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च॥ आसन्नयदुकुलाचार्याः कु
माराणामिति श्रुतिः॥ ४०॥ संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनो॥ यत्रायुतानामसुत
जस्येणास्ते स आहु कः॥ ४१॥ देवासुराहवहतायेदैतेयाः सुरारुणाः॥ ते चोत्पन्नामनुष्येषु
प्रजाहस्ताववाधिरे॥ ४२॥ तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुजे॥ अवतीर्णाः सहस्रा
णां तेषामेकाधिकं नृपाः॥ ४३॥ तेषां प्रमाणं न गवान्प्रभुत्वेना न वधरिः॥ ये चानुवर्तिनस्त
स्य बहुधुः सर्वयादवाः॥ ४४॥ शाय्या सनाटना जापक्रीडास्नानाशनादिषु॥ न विदुः संत
मात्मानं वृक्षयः कृष्णचेतसः॥ ४५॥ तीर्थं च केन यो नं यदजनि यदुषुष्वः सरित्पादशौचं
विद्विदस्तिग्धाः सरूपं ययुरजितपराश्रीर्यदर्थेन्ययत्नः॥ यन्नामामंगलघ्नं श्रुतम
थ गदितं यत्कृतो गोत्रधर्मः कृष्णस्यैतन्नचित्रं सिति नरहरणं कालचक्रायुधस्य

१२५

॥ ४६॥ जयति जननिवासो देवकी जन्मवादी यदुवरपर्वत्सैर्देभि रस्य न्नधर्मं॥ स्थि
रचरदृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन ब्रजपुरवनिता नां वधयिन्कामदेवं॥ ४७॥ इत्थं पर
स्य निजवर्त्मरिरक्षया न ज्ञात नोस्तद्वरूपविडंबनानि॥ कर्माणि कर्मकषणा
नियदूतमस्य श्रयादसुष्यपदयो रनुवर्तिमिच्छन्॥ ४८॥ मर्त्यस्तया नु सवमेधितया
मुकुंदश्रीमत्कथाश्रवणकीर्त्तिनिर्विचिंतयेति॥ तथामदुस्तरकृतां तजवापवर्गं शि
माघनं सिति नृजोपिययु र्यदर्थः॥ ४९॥ चित्रं न चैतदुरुगाययदाज्ञरागविध्वंसकम्
षकदेवकमुक्तिरूपं॥ श्रीणां सुदुस्तकृतां तजवापवर्गं शिमाघनं सिति नृजोपिय
यु र्यदर्थः॥ ५०॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे दशमस्कंधे श्रीकृष्णचरितं ज्ञानायां
चरितानुवर्णने नवतितमोऽध्यायः॥ ९०॥ ॥ श्रीरक्ता॥ ॥ श्रीकल्याणमस्तुः॥ ॥

भा.ह.उ.
१२६

राम.
१२६

श्रीरुद्राय नमः ॥ १ ॥ धुनमो नगवते वासुदेवाय नमः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कृता
 दैत्यवधं रुद्रः सरसो मदुनिः रतः ॥ सुवो वतारयन् नारं जनिष्ठं जनयन् कलिम्
 ॥ १ ॥ ये कोपिताः सुवज्रपांडुसुताः सपत्नैर्दुर्धुतहेजनकचग्रहणादिभिस्तान् कृत्वा
 निमिन्नमितरेतरतः समेतान् हत्वानृपान् निरहरत् सिति नारमीशः ॥ २ ॥ न नारग
 जश्ननायदुनिर्निरस्युसैः स्वबाहुनिरचितयदप्रमेयः ॥ मन्येः वनेर्ननुगतोप्य
 गतं हि नारं यद्यादवं कुलमहोद्यविषयमासे ॥ ३ ॥ नैवान्यतः परिभ्रवोऽस्य न वे
 त कथं चिन्मत्संश्रयस्य विभ्रवो न हनस्य नित्यं ॥ अंतः कलिं यदु कुलस्य विधाय वे
 णुस्तं वस्य वक्त्रि मिव शान्तिमुपैमि धाम ॥ ४ ॥ एवं अवसितो राजन् सत्यसंकल्प ईश्वरः
 शापव्याजेन विप्राणां संजके स्वकुलं विभुः ॥ ५ ॥ स्वमूर्त्यलोकलावण्यनिर्मुक्तालो

छि

च नं नृणां गीर्भिः स्वाः स्मरतां चित्रं पदैस्तानी सतां क्रिया ॥ ६ ॥ आह्वयकार्त्तिमुश्रो
 कां वितत्यत्यंजसा नु कौ ॥ तमोनया तरिष्यामीत्यगात् संपदमीश्वरः ॥ ७ ॥ राजोवाच
 ब्रह्मणानां वरात्पानां नित्यं रक्षोपसेविनां ॥ विप्रशापः कथमभूत् वृक्षीनां रुद्रचे
 तसां ॥ ८ ॥ यन्निमिन्नः सर्वेशपोयादशो द्विजसन्नम कथमेकात्मनां मेरएतत्सर्वं वद
 स्वमे ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विभ्रवपुः सकलसुंदरसंनिवेशं कर्माचिरन्नुविमुमंगल
 माप्तकामः आस्थाय धामरममाण उदारकीर्त्तिः संहर्तुमैष्ठतकुलं स्थितरुत्यशेष
 ॥ १० ॥ कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायक गतकलिमलापहराणि कृ
 त्वा ॥ कालात्मना पिवसता यदुदेवगेहे पिंडारकं समगमत् मुनयो निमृशः ॥ ११ ॥ वि
 श्वामित्रो मितः कण्वो दुर्वासो नरपुंरंगिराः ॥ कश्यपो वामदेवो त्रिवर्षिश्चेनारदाद

स्व

भा. २

३

य ॥ १२ ॥ कीउं तस्मात्पुत्रस्य कुमारयदुनंदना ॥ उपसंगृह्यतेः सर्वे पप्रच्छुरविनातव
त ॥ १३ ॥ ते वैषयित्वास्त्रीवेषैः सावजं ववती सुतं ॥ एषा एछंति वो विप्रा अंतर्वर्त्यसिते
सृणा ॥ १४ ॥ प्रष्टुं विजक्तती सा साह प्रवृत्ता मोघदर्शनाः प्रसोष्यती पुत्रकामा किं स्वित्र
संजनयिष्यति ॥ १५ ॥ एवं प्रजब्धामुनयस्तान् दनुः कुपितान् प ॥ जनयिष्यति वो मंदा मुश
लं कुलनाशनं ॥ १६ ॥ तं कुत्वा तेति संत्रस्ता विमुच्य सदसोदरं सावस्य दृष्टुं स्मिन्
मुशलं खल्वयस्मयं ॥ १७ ॥ किं रुतं मंदभाग्यैर्नः किं वरिष्यति नो जना ॥ इति विकलि
ता गेहानादाय मुशलं ययुः ॥ १८ ॥ तच्चोपनीय सदसि परिस्नानं मुखश्रियं ॥ एत आवे
दयां चक्रुः सर्वयादव संनिधौ ॥ १९ ॥ श्रुत्वा मोघं विप्रश्चापं दष्टुं च मुशलं नृपः ॥ विस्मि
ता नय संत्रस्ता वदुः क्षारकौकसः ॥ २० ॥ तच्चूर्णयित्वा मुशलं यदुराजः स आहुकः

समुद्रमलिले प्रास्पृष्टो हं चास्यावशेषितं ॥ २१ ॥ कश्चित् मत्स्यो यस्य स्त्री हं चूर्णानितर
जैस्ततः ॥ कथमाना निवेत्तायां लग्नान्या स न किं लैरका ॥ २२ ॥ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यैर्जा
लेना न्यैर्महात्सवैः ॥ तस्योदरगतं लोहं स शल्ये जुब्धको करेत् ॥ २३ ॥ नगवान्जातस
वर्षिर्दृष्ट्वा पितरं न्यथा ॥ कर्तुं ने छविप्रशापं कालरूपी नृमोदत ॥ २४ ॥ ॥ इति श्री ना
गवते महापुरुषेण एकादशस्कंधे मौसलेनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गो
विंद नृपुंजयुमायां क्षारकायां कुरुक्षेत्रे ॥ अवात्सी नारदो नीक्षं रुद्रोपासनलाजसः
॥ १ ॥ को नृगजत्रिंश्रियवान्मुकुंदचरणं वुजं ॥ न न जेतुं सर्वतो मत्स्यरूपास्य मम रोत्त
मैः ॥ २ ॥ तमेकदा तु देवर्षिर्वसुदेवो गृहागतं ॥ अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्र
वीत् ॥ ३ ॥ वसुदेव उवाच ॥ ॥ नगवन् नवतो यात्रा स्वस्थये सर्वदेहिनां ॥ रुपाणां

यथापि त्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनां ॥४॥ भूतानां देवचरितं दुःस्वायचसुखायच सुखा
यैव हि साधुनां त्वादृशमच्युतात्मनां ॥५॥ न जंति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान्
द्वयैव कर्मसचिवाः साधवो हीनवत्सलाः ॥६॥ ब्रह्मरसयापि पृच्छामो धर्मान् निभाग
वतांस्तव यान् श्रुत्वा श्रद्धयामन्ये मुच्यते विश्वतो नयात् ॥७॥ अहं किञ्च पुरा नंतं
प्रजार्थं नु विमुक्तिं दे ॥ अहं जयंतमो क्षायमो हितो देवमायया ॥८॥ यथा विवित्रम
सनात् न वद्वि विश्वतो नयात् ॥ मुच्ये इमं त्यंजसैवाद्यातयानः शाधिसुव्रता ॥९॥ श्री
शुक उवाच ॥ राजन्नेवं रुत प्रश्नो वसुदेवेन धीमता ॥ प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरैः संस्म
रितो गुणैः ॥१०॥ नारद उवाच ॥ सम्यगेतत्तव वसितं नवतासात् तव तर्षत्र यत् पृच्छ
से नागवता न्धर्मस्त्वं विश्वनावनात् ॥ श्रुतो नु पठितो ध्यात आत दृतो वा नु मो

दित ॥ सद्यः पुनाति सधर्मो देवविश्वदुहोपि हि ॥१२॥ त्वया परमकल्याणः पुरा प्रव
ण कीर्तनः ॥ स्मारितो नगवानद्युदेवानां रायणो मम ॥१३॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति
हा सं पुरातनं ॥ आर्षभाणं च संवासे वै देहस्य महात्मनः ॥१४॥ प्रियव्रतो नाम सुतो
मनोः स्वायं सुवस्य च ॥ तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिरुष नस्तत्सुतः स्मृतः ॥१५॥ तमाहुर्वा
सुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया ॥ अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीत् व्रतपारगं ॥१६॥ तेषां
तु नरतो ज्येष्ठो नागयणपरायणः ॥ विख्यातं वर्षमेतद्यन्मा नारतमद्भुतं ॥१७॥
समुक्तमोगां त्यक्ते मां निर्गतस्तपसा हरिं ॥ उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मनि स्त्रि
ति ॥१८॥ तेषां नवदीपपतयो मयि मंततः ॥ कर्मतंत्रप्रणेता रणकाशीतिर्दिजा
तय ॥१९॥ नवानवन्महानागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः ॥ अमराणां वातरशना आत्म

विद्याविचारदा॥२०॥ कविर्हरिरंतरिषः प्रबुद्धः पिष्यजायन॥ आविर्होत्रोयदुमि
जश्चममः करमाजनः॥२१॥ तएतेभगवद्वयंविश्वंसदसदात्मकं॥ आत्मनोव्यतिरे
केणपश्यंतोव्यवरनमहो॥२२॥ अद्याहतेष्टगतयः सुरमिदमाध्यगंधर्वयक्षनर
किन्नरनागलोकान् मुक्ताचरंतिसुनिचारणरतनायविद्याधरद्विजगवांभुव
नानिकामं॥२३॥ तएकदानिमेः सत्रमुपजगमुयदृष्टया॥ वितायमानमृषिभिरजना
भिर्महात्मनः॥२४॥ तानदृष्ट्वासूर्यसंकाशात्महानागवतान्नरपयजमानोग्रयोवि
प्राः सर्वएवोपतस्थिरे॥२५॥ विदेहस्तानभिप्रेत्यनारायणपरायणान्॥ प्रीतः संपूज
यांचक्रेआसनस्यान्यथाहतं॥२६॥ तानदरोचमानानस्वरुचात्रयपुत्रापमान्नवे
पप्रच्छपरमप्रीतः प्रश्रयावनतोन्नपः॥२७॥ जनकउवाच॥ मन्येभगवतः साक्षात्

पार्षदात्रवोमधुक्षिपः॥ विष्णोर्नृतानिलोकानांपावनायचरंतिहि॥२८॥ दुर्हर्षोमा
नुषोदेहिनांदेहिनांसणभंगुरा॥ तत्रापिदुर्हर्षमन्येवैकुंठप्रियदर्शिनः॥२९॥ अ
तआत्यंतिकंक्षेमंष्टुतामोभवतो नद्या॥ संसारेस्मिन्नक्षणादपिसत्संगः शोवधि
ः नृणां॥३०॥ धर्मान्निभागवतान्ब्रूतयदिनः श्रुतयेक्षमंयैः प्रसन्नः प्रसन्नायदा
स्यत्यात्मानमप्यजः॥३१॥ नारदउवाच॥ एवंतेनिमिनादृष्टावमुदेवमहत्तमाः
प्रतिष्ठाप्याद्ब्रूवन्प्रीत्यासमदस्यत्विजंनृपं॥३२॥ कविरुवाच॥ मन्येकुतश्चिन्म
यमच्युतस्यपादांबुजोपासनमत्रनित्यं॥ उद्दिग्धबुद्धेरसदात्मजावात्विश्वात्मना
यत्रनिवर्ततेभीः॥३३॥ येवैभगवताप्रोक्ताउपायात्यात्मजव्यये॥ अंतःपुंसाम
विदुषांविधिभागवतान्दितान्॥३४॥ यानास्यायनरेणजननप्रमाद्येतकहिंवि

भा. ए०
५

त। धावन्निमील्यवानेनेनस्वलेनपतेदिह॥३५॥ कायेनवाचा मनसेन्द्रियैर्विविधा
त्मनावाबुसतस्वभावात् करोति यद्यत्सकलं परस्मैनाग्ययायेति समर्पयेत्
तत्॥३६॥ भयं द्वितीयाग्निनिवेशतः स्याद्रीणादपेतस्यविपर्ययोः स्मृतिः॥ तन्माययो
तोबुध आनजेततं नक्तैकयेरांयुरुदेवतात्मा॥३७॥ अविद्यमानोप्यवभातिदिह
योध्यालुर्धियास्त्रमनोरथौयथा॥ तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनोबुधोन्निरुंध्याद
नयंततः स्यात्॥३८॥ शृण्वन् सुभद्रागिरयांगपाणेर्जन्मानिकर्माणि च यानि लो
के। गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् विलज्जो विचरेत्संगः॥३९॥ एवं व्रतः स्वप्रि
यनामकीत्याजितानुरागेऽतु तच्चित्त उच्चैः॥ हसत्यथो रेत्येति गायति उन्मादव
त्तत्पतितो कवात्सः॥४०॥ खंवायुमग्निं सजिः। जंमहां च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशोऽपु

मादीन् सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच नूतनं प्रणमेदनन्यः॥४१॥ भक्तिः प
रे शानुभवे विरक्तिरन्यत्र वैषत्रिक एककाजः प्रपद्यमानस्य यथाश्रुताः स्युस्तु
ष्टिः पुष्टिः क्षुद्रमायोनुयासः॥४२॥ इत्युच्यतां भिन्नजतोनुवृत्त्या भक्तिविरक्तिर्भगवत्
प्रबोधः॥ भवंति वै भागवतस्य राजंस्ततः परं शान्तिं पुपैतिसाक्षात्॥४३॥ जनक उवा
च। अथ भागवतं ब्रूत यद्वर्मायादृशो नृणां यथाचरति यं ब्रूतैः यैः लिङ्गैर्भगव
त्प्रियः॥४४॥ हरिरुवाच॥ सर्वभूतेषु यः पश्येत् भगवद्भावमात्मनः॥ न तानि भग
वत्पान्मन्येषु भागवतोत्तमः॥४५॥ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु क्षिपत्सु च प्रेममैत्रा
रूपोपेक्षायः॥ करोति समध्यमः॥४६॥ अर्चयामेव हरये पूजायः श्रद्धये हतेन त
न केषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः॥४७॥ गृहीत्वापीन्द्रियै रर्थान् योनदृष्टि न ह

प्यति विष्णोर्मयामिदं मय्यनसवै नागवतो नमः ॥ ४७ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनोधियां योज
न्याय्ययस्तु तन्नयनयनैः संसारधर्मे रविमुत्थमानः स्मृत्या हरेः भागवतप्रधानः
॥ ४८ ॥ न कामः कर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः वासुदेवैकमित्रयः सवै नागवतो नमः
॥ ४९ ॥ न यस्य जन्म कर्मभ्यां न वरणाश्च मजातिभिः सक्तं तं स्मिन्नहं ना बोदेहे वै स हरेः प्रि
य ॥ ५० ॥ न यस्य स्वः पुर इति चित्ते घातमिवाभिरा ॥ सर्वभूतः समः शान्तः सवै नागवतो
नमः ॥ ५१ ॥ त्रिभुवनविभवै हेतवे यत्कुंठस्मृतिरजितात्मसुगदिभिर्विमुक्त्या न च
जतिभगवत्पदारविंशत्त्रयनिमिषा धर्मपिसवै समवाय्यः ॥ ५२ ॥ न गवत उरु विक्रमां
घ्रिश्वाखान्धमसिणि चंद्रिकाया निरस्ततापे हृदिकषसु पसीदतां पुनः ॥ ५३ ॥ विमज
ति हृदयं न यस्य साक्षी सा देहरिश्च शमिहितोपयौ धनोऽशः ॥ ५४ ॥ प्राणैर्मरुतैर्न क

ज्ञानया धतां ध्रियुग्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
एकादशस्कंधे जनकजायंते यमं वादो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ जनक उवाच ॥ परस्य विष्णो री
त्रास्य मायि नाम पि मोहिनी ॥ मायां वेदितुं सिद्धा मो भगवं तो ब्रुवं सनुः ॥ १ ॥ नानुदप्ये जुषन् युष्म
त्तव चो हरिकथामृतं संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापमेष जं ॥ २ ॥ अंतरिक्ष उवाच ॥ ए
भिः नूतानि नूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ॥ ससर्जो ब्रह्मवाक्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥ ए
वं सृष्टानि नूतानि प्रविष्टः पंचधा तुभिः ॥ एकधा दशधात्मानं विभजन् जुषते गुणान् ॥ ४ ॥ गुणै
र्गुणान् स भुंजान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः ॥ मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सक्तते ॥ ५ ॥ कर्मा
कर्मभिः कुर्वन् स निमित्तानि च देहभूतान् ॥ तन्न कर्मफलं गृह्णात् न मनसीह सुखेतरं ॥ ६ ॥ इत्यं
कर्मगतीर्गच्छन् ब्रह्म न ब्रह्महाः पुमान् ॥ आनृतं संप्रवात्सर्गप्रलयावश्रुतेऽवशः ॥ ७ ॥ धात

पञ्चव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यं गुणत्मकं। अनादिनिधनः कालोऽव्यक्तायापकर्षति॥८॥ शतव
 षातिनारुष्टिर्न विष्यत्सु च लुब्धुवि तत्कालोपचितो ह्यको लोकांस्त्री न प्रनपिष्यति॥९॥ पा
 तालतलमारभ्य संकर्षणं मुखानल॥ दहनं ध्वंशिवो विधकवर्धंति वायुनेरितः॥१०॥ संवर्त
 को मेघगणे वर्षति स्म शतं समा॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिः जीयते सलिले विराटा॥११॥ ततो वि
 राजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप॥ अव्यक्तं विशते स स्म गिरिं धनं श्वानलः॥१२॥ वायुना ह
 तं गंधाभः सलिलं त्वायकं ज्यते॥ सलिलं तदधतरं संज्योतिषा योपकं ज्यते॥१३॥ हतरूपं
 तु तमसा वायौ ज्येतिः प्रलीयते हतस्य शो व कारेण वायुः न भसि जीयते का जा त्मना हत
 गुणं न न आत्मनि जीयते॥१४॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सह वै कारि कैर्नृप॥ प्रविशंति तदहं का
 रं स्वगुणैरहमात्मनि॥१५॥ एषा माया न गवतः सर्गस्थितं तं कारिणं॥ त्रिवर्णवर्णितास्मा

निः किं नृयः श्रोतुमिच्छसि॥१६॥ जनक उवाच॥ यथैतामैश्वरं मायां दुस्तं मरुतात्मभिः त
 रंत्यं जः सृजयिष्ये महर्षे रिदमुच्यतां॥१७॥ प्रबुध उवाच॥ कर्मण्यारभमाणानां दुःखं हन्यै सु
 खाय च॥ पश्येत्पाकविषयं मिथुनीचारिणं नृपां॥१८॥ नित्यान्निदिनचिन्तेन दुर्लभेनात्म
 मृत्युना॥ गहापत्यामपशुभिः काप्रीतिः साधितैश्च जैः॥१९॥ एवं लोकं परं विद्यान्न श्वरं कर्मनि
 र्मितं स तु त्याति शयध्वं संययामं उजवर्तिनां॥२०॥ तस्मात्तु रं प्रपद्येत तितासुः श्रेय उन्नमं
 शा व्दे परे च निष्प्रातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयं॥२१॥ तत्र भागवतान् धर्मनिशि सेतुगुर्वत्मिदैवत
 अमायया तु वृत्त्या यै सुष्येदात्मात्मदोहरि॥२२॥ सर्वतो मनसो संगमादौ संगं च साधुषु रयां
 मैत्रां प्रश्रयं च भूतेषु दाययोचितं॥२३॥ शौचं तपस्ति शिं च मौनं स्वाध्यायमाज्जवं ब्रह्म
 चर्यमहिंसां च समत्वं धं संतयोः॥२४॥ सर्वत्रात्मे श्वरान्वी सां कैवल्यमनिकेततां विविक्तं

भा. रा.
८

वीरवसनं संतोषं येन केनचित् ॥ २५ ॥ अर्द्धां भागवतेशास्त्रे निरामयत्र चापि हि मनो वा
कं कर्म हं उंचसत्यं रामदमावपि ॥ २६ ॥ अवर्णं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ॥ जन्मकर्म
गुणानां च तदर्थे विजचेष्टितं ॥ २७ ॥ इष्टं न तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियं ॥ दारान् सुतान्
गहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनं ॥ २८ ॥ एवं कृष्णात्मना येषु मनुष्येषु च सौ हृदं परि
चर्ये चोन्नयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ २९ ॥ परस्य गतुकथनं पावनं न गवयशैः ॥ प्रियोरति
मिथस्तुष्टिर्निर्वृतिमिथ आत्मनः ॥ ३० ॥ स्मरंतः स्मारयंतश्च प्रियोद्यौघहरं हरिं ॥ नक्ता सं
जातया नक्ता विनत्युत्पुनकांततः ॥ ३१ ॥ क्वचिदरुदं त्यक्तुं चिंतया क्वचिदहं संतिवंदं म
तिवंदं त्यक्तौकिका ॥ नृत्यं तिगायं त्यजुः शीलयं त्यजं भवं तिरस्मी परमेत्यनिर्वृताः ॥ ३२ ॥
इति भागवतान्धर्मान्निशिरसन् नक्ता तदुत्थया ॥ नागयणपरेमायामं जस्त रतिदुस्त

रां ३३ जनक उवाच ॥ नागयणानि धानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ निशमदर्थे नो वक्तुं ययं
दिब्रह्म विनमा ॥ ३४ ॥ पिष्यन्नायन उवाच ॥ ॥ मित्युन्नवप्रलयहेतुरहेतुरहेतुस्य यत्स्वप्न
जागरमुषुषिषु सवहिश्च देहं क्रियासु हृदयानि चरंति येन संजीविता नितदवै हि परं न
रं ॥ ३५ ॥ नैतन्मनो विशति वा गुत च सुगता प्राणैर्द्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः ॥ शरी
पिबोधकनिषेधतया त्ममूत्रमर्थोक्तमाह यदतेन निषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति
त्रिहृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदंति जीवः ॥ ज्ञानं क्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिः
ब्रह्मैव भातिसदसच्चतयोः परं यत् ॥ ३७ ॥ नात्मा जज्ञानमरिष्यति नैधते सो न क्षायते स
वनविद्वन्निचारिणां हि सर्वत्र शब्दरूपाण्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन वि
कल्पितं सत् ॥ ३८ ॥ चंडेषु पेशिषु तरुषु विनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र त

त्र। सत्रेयदिन्द्रियगणेहमिवप्रसुतेकटस्यआशयमतेतदनुस्मृतिना॥३५॥यद्यज्वना
नचरणेषणयोरुभक्ताचेतोमलानिविधमेतदुणकर्मजानि। तस्मिन्विशुद्धउपलभ्य
तआत्मतत्वंसाक्षादयथा मलदृशोसविप्रकाशः॥४०॥जनकउवाच। कर्मयोगंवदन
तःपुरुषोयेनसंस्कृतः॥विधयेहाशु कर्माणिनैःकर्म्यंविंदतेपरा॥४१॥श्रीनारदउवाच
एवंप्रश्नमृषीरूपवर्मपृच्छन्पितुरंतिके नाब्रुवन्ब्रह्मणःपुत्रास्तत्रकारणमुच्यतां॥४२॥
आविहोत्रोवाच। कर्मकिर्मविकर्मेतिवेदवादेनलौकिकः। वेदस्यचेष्टगत्मातत
त्रमुत्पत्तिस्वरयः॥४३॥परोक्षवादेचेदोयंवाजानामनुशासनं। कर्ममोक्षायकर्माणिवि
धनेत्यगदंयथा॥४४॥नाचरेद्यस्तुवेदोक्तंस्वयमतोजितेंद्रियः। विकर्मणात्यधर्मेणमृ
त्योर्मृत्युमुपैतिस॥४५॥वेदोक्तमेवकुर्वणोनिःसंगोपितमाश्वरे। नैःकर्म्यंजिभतेसि

दिगेचनार्थाफलश्रुति॥४६॥यच्चाशुहृदयंयंयिनिजिह्वार्धुःपरात्मनः॥विधिनोपचरेदे
वंतंत्रोक्तेचकेचवं॥४७॥जब्यानुग्रहआचार्यात्तेनसंदर्शितागमः। महापुरुषमभ्य
चेन्मन्त्रानिगतयात्मनः॥४८॥मुक्तिःससुखमासीनःप्राणसंयमनादिभिः। पिंडेविशोध्य
संन्यासरुतरक्षोर्चयेत्तद्वरिं॥४९॥अर्च्योहोहृदयेवापियथाजब्योपचारकैः। इत्यसित्या
त्मलिंगानिनिष्पाद्यप्रोच्यचासनं॥५०॥पाद्यादीनुपकृत्यायसंनिधाप्यसमाहितः। हृद्वारि
भिःकृतन्यासोमूलमंत्रेणचार्चयेत्॥५१॥सांगोपांगोसपार्षदांतांतांमूर्त्तिंसमंत्रतः। पा
द्यार्चनमनीयाद्यैःस्नानवासोविनियोगैः॥५२॥गंधमाज्याक्षतस्रग्निर्धूपदीपोपहारकैः
सांगसंपूज्यविधिवत्सर्वैःस्तुतानमेतद्वरिं॥५३॥आत्मानंतन्मयंध्यायन्मूर्त्तिंसंपूज
येद्वरिः। शोषामाधायशिरसास्वधाम्मुखास्यसक्तं॥५४॥एवमग्न्यर्कतोयादावतियोहद

येचयः यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यतेहिस ॥५५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे रा
कादशांके जनेकजायंते ॥ यमं वादेत तीयोध्यायः ॥ ३ ॥ जनक उवाच ॥ यानि यानीह कर्मणि
येः येः स्वच्छंदजन्मभिः ॥ चक्रे करोति कर्त्ता वाहरिस्तानि ब्रुवंतु नः ॥ १ ॥ धूमिज उवाच ॥ यो वा
अनंतस्वपुणाननंताननुक्रमिष्यत्स तु बालबुद्धिः ॥ रजं सिद्धमेगणयेत्कथंचित्क
लेन नैवाखिलं शक्तिधाम्न ॥ २ ॥ भूतैः यदापंचमिरात्मसदृष्टैः पुरं विराजं विचरय्यतस्मिन्
स्वांशेन विष्टः पुरुषा भिजानमवाप नारायण आदिदेव ॥ ३ ॥ पदकाय एष ब्रुवनत्रयसं
निवेशो यस्येंद्रियैस्तनुभूतामुभयेन्द्रियाणि ज्ञानं स्वतः ॥ असन्नतौ बलमोजर्हसत्त्वादि
भिः स्थितिजयोद्भवश्चार्तिकर्त्ता ॥ ४ ॥ आदावभूत् शतधती रजसास्यसर्गे विष्णुः स्थितौ क
तुपतिः विजयमसेतुः ॥ ५ ॥ इन्द्रोऽप्ययायतमसा पुरुषः स आद्यरितुर्भवस्थितिजयाः सततं प्र

जासु ॥ ५ ॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्टमन्त्रां निरायणो नरकषिप्रवरः प्रशान्तः नैः कर्मज
क्षणमुवाच च चारकर्मयोद्यापि चास्तकषि वर्यनिषेवितां प्रिः ॥ ६ ॥ इन्द्रो विंशकाममधाम
जिह्वस्ततीति कामं न्ययुंक्तमगणं सबदयुषारभ्यं ॥ गत्वाप्सरे गणवसंतसु मंदवातेः स्त्री
प्रक्षणे शुभिरविध्यत तत्तमहिजा ॥ ७ ॥ विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः प्राह प्रहस्य गत
विस्मय एजमानान् मा भैष्टमो मदनमारुतदेववधोर्गृहीतनो बलिमष्टन्यपिमंकुरु
ध्वं ॥ ८ ॥ इत्यंबुवत्यभयदेनरदेवदेवाः स ब्रीडनमशिरसः सघणं तमृचुः ॥ नैतत्त्रविभो
त्वयि परे विरुते विचित्रं स्वारा मधारनिकरानतपादपमे ॥ ९ ॥ त्वां सेवतां सुररुतावह
वो नरायाः स्वौकोविनं ध्यपरं मं ब्रजतां पदं ते ॥ नामस्य वर्द्धिर्विवली नृदहतः स्वभागा न
धत्ते पदं त्वमविनाय दिविघ्नमूर्ध्नि ॥ १० ॥ धुवृट्त्रिका जगुणमारुतजैद्य शैश्या नस्मान्

पारजन्तधीनतितीर्थकेचित् क्रोधस्ययांतिविफलस्यवशंपदेगौर्मज्जंतिदुश्चरनपश्च
हृथोत्सजंति॥११॥ इतिप्रगल्भतांनेषांस्त्रियोत्पन्नतरश्ना॥ दर्शयामासमुष्णुषासचिन्ताः
कुर्वताःविभुः॥१२॥ तेदेवानुचरदृष्टास्त्रियः॥ श्रीविरूपिणी॥ गंधेनमुसुदुस्तासांरूपोदा
पहिताश्रियः॥१३॥ तानाहदेवदेवेशः प्रणतान्प्रहसन्निवा॥ आसामेकनमांदंधंसव
गोसिर्गन्धर्षणं॥१४॥ उमित्यादेशमादायनत्वात्सुरवेदिनः॥ उर्वशा मपरः श्रेष्ठोपुरस्क
त्यदिवंययुः॥१५॥ इन्द्रायानम्यसदसिश्चरवतांविदिवौकसां॥ कचुःनागयणावजंशक्रस्त
वासविस्मिन॥१६॥ हंसःस्वरूपवदरच्युतआत्मयोगंदत्तःकुमारकृष्णोभगवान्पिता
नःविष्णुःशिवायजगतांकन्यावतीर्त्तसेनाहतामधुभिदाश्रुतयोदयास्ये॥१७॥ एतौ
प्ययेमनुरिजौषधयश्चमास्मेकोडेहतोदितिजउपरतोभसः॥ स्मां कौमेधितोदिरमुते

अथनेस्वष्ट्रेग्राहात्प्रपन्नमिन्नराजममुंचदार्त्तं॥१८॥ संस्तुचतोधिपतितांछूमणानां
श्चक्राकंचवृत्तवधतसमसिप्रविष्टं देवस्त्रियोसुरगदेपिहिताअनाथाजघ्रेसुरेन्द्रमम
पायसतांनसिंहो॥१९॥ देवासुरेयुधिचदैत्यपतान्सुरार्थेहत्वांतरेषुसुवनान्यदधात्क
जाभिः॥ तत्वाथवामनश्चामहत्त्वलेः॥ स्मांयांन्याउलेनसमदा॥ ददितेसुतेभ्यः॥२०॥
निःक्षत्रियामरुतगांचत्रिसप्तकत्वोरामस्तुहैहयकुजाप्ययभागवोधिः॥ सोधिंववधर
रावक्रमदत्तसलंकंसीतापतिर्जयतिजोकमजंघकात्ति॥२१॥ तमेभरिवतरणाययदु
धजन्माजातंकरिष्यतिपुरैरपिदुष्कराणि॥ वादेविमोहयतिपत्नरुतोतदहंशूद्रान्
कजौसितिभुजौन्यहनिष्यदंते॥२२॥ श्रीशुकउवाच॥ एवंविधामिकमालिजन्मानि
चजगत्पते॥ भूराणिनैरिमशासोवलिनिमहानुजः॥२३॥ इतिश्रीभागवतोमहा

पुराणेणकादशास्कंधे जनकजायंते येवमुदेवनारदो नाम चतुर्थेऽध्याये ४ जनक उवा
च ॥ नगवंतं हरिं प्रायो न भजं त्यात्मविजिताः तेषामशान्तकामानां कानिष्टा विजितात्म
नाम् ॥ १ ॥ चमस उवाच ॥ सुखबाहु रूपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह चत्वारो जज्ञिरे व
सुसिद्धेः विप्रादयः एक ॥ २ ॥ यण्णो पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरं न भजंत्यवजा
नंति स्यान्ना तन्महाः पतंत्यधः ॥ ३ ॥ दूरे हरिकथाः केचित् दूरे चाच्युतकीर्तनाः स्त्रियः
शूद्रादयश्चैव तेन कं प्या न वादृशं ॥ ४ ॥ विप्रो राजन्यवैश्यो वाहरेः प्राप्ताः पदांतिकं
श्रोते न जन्मना यापि मुह्यंत्याम्नायवादिनः ॥ ५ ॥ कर्मण्यको विदः सव्यामूर्खाः पंडि
तमानिनः वदंति चादुका न मूढा यया माध्यागिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥ रजसा घो र संकल्पाः क
र्मुकारहिमन्यवः दंष्ट्रिका मानिनः पापाविहसंत्यच्युतप्रियान् ॥ ७ ॥ वदंति ते न्योन्य

मुपासितस्त्रियोगहेषु मैथुन्यसुखेषु चाशिषः यजंत्यसृष्टात्रविधानदक्षिणं वृत्ते
परं घंति पशून्तद्विदः ॥ ८ ॥ श्रिया विभूत्या निजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन क
र्मणां जातस्मयेनांधधियः सहेश्वरान्सतो वमन्यंति हरेः प्रियान् खला ॥ ९ ॥ सर्वेषु
शास्त्रतनुमत्स्ववस्थितं यथा स्वमात्मानमनीश्वरीश्वरं वेदोपगीतं च न शृण्वते
बुधामनोरथानां प्रवदंति वार्त्तया ॥ १० ॥ लोके व्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तु जंतो
र्न हितत्रचोदना व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥ धनं
च धर्मं कफलेयतो वैज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशंति ॥ गृहेषु युजंतिकलेवरस्य मृत्युं
न पश्यंति दुरंतवीर्या ॥ १२ ॥ यः प्राणमशो विहितः सुरायास्तथोपशो राजभनं न हि सा
एवं व्यवायः प्रजयानरत्यैरिमं विशुद्धं न विदुः स धर्म ॥ १३ ॥ ये त्वमेवं विदो संतस्त

व्याः सदभिमानिनः॥ पश्यन्नुत्सृज्यंति विश्रब्धाः प्रत्यग्वा दंतिते च तान्॥ १४॥ दिष्टं तः प
रकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरं॥ मृतके सानुबंधे स्मिन्वधस्नेहाः पतंत्यधः॥ १५॥ ये
केवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मृततां त्रैवर्गिकास्तु क्षणिका आत्मानं घातयंतिते
१६॥ एते आत्महनोऽंता अज्ञाने ज्ञानमानिनः॥ सीदंत्य कृतकृत्या वैकाल्यध्वस्तमनो
रथाः॥ १७॥ हित्वा माया सरचिताग्रहापत्यसुहृदश्चियः॥ तमो विशंत्य निष्ठं तो वासु
देव पराङ्मुखः॥ १८॥ जनक उवाच॥ कस्मिन्काले समगवान् किं वर्यः कादृशो न
भि॥ नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यतां॥ १९॥ करमाजन उवाच॥ ॥ कृतं त्रे
नादापरं च कलिरित्येष केशव॥ नाना वर्णानि धाकारे नानेव विधिने ज्यते॥ २०॥ क
तेशु क्लृप्तं चतुर्विधं जडिजो वल्कलां वरः॥ कृष्णाजिनो पवीताक्षान् विभूतं कर्म उ

तुं॥ २१॥ मनुष्यास्तु तदाशं तानि वैराः सुहृदः समा॥ यजंतितपसा देवं शमेन च द
मेन च॥ २२॥ हंसः सुपलो वैकुंठो धर्मयोगेश्वरो मनु॥ ईश्वरः पुरुषोत्तमः परमा
त्मेति गीयते॥ २३॥ त्रेतायां रक्तवर्णो सौ चतुर्विधस्त्रिमेखलः॥ हिरण्यकेशश्चात्मा
शुश्रूषाद्युपलक्षणः॥ २४॥ तंतदा मनुजा देवा सर्वदेवमयं हरिं॥ यजंति विद्यया त्रय्या
धर्मिणा ब्रह्मवादिना॥ २५॥ विष्णुयज्ञः पृथिवीगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः॥ वृषाकपिर्जयं
तश्च उरुगो यरितार्यते॥ २६॥ दापरे भगवान् रयामः पीतवासानि जायुधः॥ श्रीव
त्मादिभिरंके श्वजस्रैरुपलक्षितः॥ २७॥ तंतदा पुरुषं मन्त्रमिदं गजोपलक्षणं
यजंति वेदतंत्राभ्यां परं जितमिवानप॥ २८॥ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकषणाय च
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः॥ २९॥ नारायणाय नमः पुरुषाय महा

त्मने विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ३० ॥ इति धापर उवाच ॥ त्रिजगदी
श्वरे नानातंत्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥ ३१ ॥ कृष्णवर्णं त्रिषा कृष्णसिंघोषां गा
म्रपाषाणं यतोः संकीर्तनप्रायेयं जंति हि सुमेधसः ॥ ३२ ॥ ध्येयं सदा परि न व घ्न मभीष्टो
हं तार्यस्मि रं शिव वि रं चिनु तं शरणं ॥ नृत्यान्नि रं प्रण तपा लभ वा धिपो तं वंदे महापु
रुष ते चरणारवि रं ॥ ३३ ॥ त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरे सितगज्यलक्ष्मी धर्मिष्ठ आर्यवचसा य
दगादरण्यं ॥ मायामगं दयितये सितमनुधावत्तवं दे महापुरुष ते चरणारवि रं ॥ ३४ ॥
एवं युगानुरूपान् भगवान् युगवर्तिभिः ॥ मनुजै रित्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ॥
॥ ३५ ॥ कलिसंभ्राजयं त्यागिण जातः सारनाजिनः ॥ यत्र संकीर्तने नैव सर्वः स्वार्यो निजस्थ
ते ॥ ३६ ॥ न त्यतः परमोत्तमो देहिनां भ्राम्यतामिह ॥ पतो विंदे त परमां शांतिं नश्यति संस

तिः ॥ ३७ ॥ कृतारिषु प्रजा राजत कलाविहंति संभवं ॥ कलौ खलु न विष्यंति नारायणा ॥ ३८ ॥
क्वचिदक्वचिनाहारजत्रा विडेषु च नृयशः ॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमात्मा पयस्विनी
कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥ ३९ ॥ ये पिबंति जलं तासां मनुजामनुजेश्वरः ॥
प्रायो न क्लान्त गवति वा सुदेवो मलाशयाः ॥ ४० ॥ देवर्षिभूता मन्त्राणि नृणां न किं करो नायम
रणी च राजन् ॥ सर्वात्मना यः शरणं शरणं यतो मुकुंदं परिहृत्य कर्त्ते ॥ ४१ ॥ स्वपादमूलं न ज
तः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः ॥ विकर्मयन्नात्यति तं कथंचिदधुनोति सर्वं हि
संनिविष्टः ॥ ४२ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ॥ धर्मान् भगवतानि श्रुत्वा यमिषिलेश्वरः ॥ जायं
ते यान् मुनीन् प्रीतः सोपाध्यायोत्युजयतः ॥ ४३ ॥ न तो तद्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य प
श्यतः राजधर्मान्नुपातिष्ठन्वाप परमां गतिं ॥ ४४ ॥ तमप्येतान् महाभाग धर्मान् भगव

भा. रा.
१५

वता नृश्रुतान् आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो यास्यसे परं ॥ ४५ ॥ युवयोः खलु हं पत्यो यश
सा हरितं जगत् ॥ पुत्रतामगमत् यदा भगवान्निश्वरे हरिः ॥ ४६ ॥ दर्शनालिंगना जापैः श
यनासननोजनैः ॥ आत्मा वा पावितः रुद्धे पुत्रस्ते हं प्रकुर्वतो ॥ ४७ ॥ वैरेणेयं नृपतय
शि श्रुपात्रपौ दृशाच्चादयोगतिविजोकयतां सनाद्यैः ॥ आयंत आरुतधियः शयनासना
दौ नत्साम्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किं ॥ ४८ ॥ मापत्य बुद्धिमरुपाः रुद्धे सर्वत्मिनीश्वरे
मायामनुष्य नावेन गृहैश्च ये परे व्यये ॥ ४९ ॥ भूनागसुरराजन्यहेतवे पुत्रये सतां अव
तार्यस्य निर्वृत्त्यै रोजो के वि तन्यते ॥ ५० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा महाभागे वसु
देवोति विस्मितः ॥ देवकी च महाभागानहनुः प्रोदमात्मनः ॥ ५१ ॥ इति हासमिर्मंडणं धार
येद्यः समाहितः ॥ स विधुपे दशमं जं ब्रह्म नृपाय कथ्यते ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुरा

१५

णोकादशस्कंधे जनकजायते यसंवाद समाप्तः पंचमोऽध्यायः ॥ ५॥ श्रीशुक उवाच ॥ अ
थ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजे शैरावृताभ्यगात् ॥ नवश्च नूतनव्येशो ययौ नूतनगणैर्हृतः ॥ १ ॥ इ
न्द्रो मरुद्भिर्भगवान्नादित्या वसवोऽश्विनौ ॥ रत्नवों गिरसोरुद्रा विश्वेसाध्याश्च देवताः ॥ २ ॥
गंधर्वाश्चरसो नागाः सिद्धचारण उत्तकाः ॥ रुषयः पितरश्चैव सविद्याधर किं नराः ॥
३ ॥ धारका सुप्रसंजग्मुः सर्वे रुद्धिदृष्टवः ॥ वपुषा येन भगवान्नरलो कमनोरमः
॥ ४ ॥ यशो वि तेने लोकेषु सर्वलोकमजापहं तस्यां विन्नाजमानायां समृद्धिभिः ॥ व
चश्च तावितसाक्षाः रुद्धमद्भुतदर्शिनः ॥ ५ ॥ स्वर्गेद्यानोपमैर्मल्यैः छादयंतो यदृत्तमं
गामिश्चित्रपदार्याभिरुष्टुवुर्जगदीश्वरे ॥ ६ ॥ देवा ऊचुः ॥ न ताः स्मृतेनाय पदोर
विदं बुद्धिं प्रियाणमनोवचोभिः ॥ यश्चिंत्यते तद्दृढिना वयुक्तेषु सुशुभिः कर्मम

भा० ८०
१६

योरुपाशान् ७ ॥ त्वं मायया त्रिगुणया त्मनि दुर्विनायं व्यक्तं सृजस्य वसिष्ठं पसितुं
एष्यः तैस्तैर्भवान्जितकर्ममिरज्यते वैर्यः स्वमुखे व्यवहिते मिरतो न वयः ॥ ८ ॥ शुद्धि
र्नृणां ननु तथेयं दुर्गशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपः क्रियाभिः ॥ सत्त्वात्मना मृषन
ते यशसि प्रवृद्धसंछुद्धयाश्रवणसंभृतया यथा स्यात् ॥ ९ ॥ स्यान्न सत्त्वांश्चिरं शुभाशयध
मकेतुः क्षेमाय यो मुनिर्गिराद्दृष्टो ह्यमानः ॥ यः सात्वतैः समविद्वत्तय आद्वयिः व्यदेर्वि
तः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥ १० ॥ यश्चित्ते प्रयत्नपाणिभिरध्वग्योत्रय्या निरुक्तविधि
ने शहविः गृहीत्वा ॥ अध्यात्मयोगउत्तयो गिनि रात्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतेष
रहः ॥ ११ ॥ पर्युष्टया तव विभो वनमाजयेयं संस्यर्धना भगवती प्रतिपत्तिवदश्रीः ॥ यस्तु
प्रणीतममुया हर्षमाददन्नो नृपात्सदांश्चिरं शुभाशयः धूमकेतुः ॥ १२ ॥ केतुस्त्रिवि

१६

क्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्तेभ्याभयकरो सुरदेव चम्बो ॥ स्वर्गाय साधुषु खलेष्वित
राय भूमन्पादः पुनातु भगवद्भजतामंघन ॥ १३ ॥ न स्योतगावश्च वयस्य वशं भवंति ब्रह्मा
दयस्तनुर्न तोमिषुरर्धमानाः काजस्य ते प्रकृति पुरुषयोः परेशं शं नस्तनोतु चरणाः पुरु
षोन्नमस्य ॥ १४ ॥ अस्यामि हेतुरुदयस्थिति संयमाना मयक्त जीव महतामपि काजमाहुः
सोयं त्रिणाभिरविजापचये प्रवृत्तः कालो गभीरय उत्तमपुरुषस्तं ॥ १५ ॥ तन्नः पुमा
न्समधिकृत्य यस्य वार्यं धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवार्यः सोयं तपानुगत आत्मन
आं उको शं हैमं समर्कवहिरावरणैरुपेतम् ॥ १६ ॥ तन्न स्युषश्च जगतश्च भगवानधीशो
पन्माययोत्पगुणविक्रिययोपनीतान् अर्थान्नुपन्नपिरुषीकपतेन लिप्तो येन्येस्तनः
परिहृतादपि विन्यसिस्म ॥ १७ ॥ स्मायाव लोकलवदरिति भावहारिभूमंडलप्रहितसौरत

भा. ए.
१७

मंत्रशोभे। पत्न्यस्तुषोऽशहंसहस्रमनंगवाणेयस्येन्द्रियैर्विमपितुं करणेन विन्यः ॥ १८ ॥ वि
न्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिजोकाः पादावनेजसवितः शमजानिहंतुं आतुश्रुवंश्रुतिभिरं
घ्रिजमंगसंगैस्तैर्यक्ष्यंश्रुविषदस्त उपसृशंति ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच। इत्यभिद्वयविबुधैः से
नाः शतधृतिः हरिं अन्यभाषत गोविंदं प्रणम्यां वरमाश्रित ॥ २० ॥ श्रीब्रह्मोवाच ॥ ॥ न मे भा
ग्यपुत्रविज्ञापितः प्रभो त्वमस्माभिरशेषात्मैस्त्वत्तथैवोपपादितं ॥ २१ ॥ धर्मश्रम्यापितः सत्सु
सत्यसंधेषु वै त्वया। कीर्तिश्चिरिषु विसिंसा सर्वजो कमलापहा ॥ २२ ॥ अवतीर्य यदोर्वंशे विब्रह्म
पमदुत्तमं। कमरिण्डामवत्तानि हिताय जगतो कथा ॥ २३ ॥ यानि ते चरितानी शमनुष्याः सा
धवः कनौ। श्रुत्वा तैः कीर्तयंतश्च तस्मिन् जसा तम ॥ २४ ॥ यदुर्वंशे वती रस्य भवतः पुरु
षोत्तम। शरुतं मतीताय पंचविंशधिकं प्रभो ॥ २५ ॥ नाधुना ते विजाधर देवकी च विशेषि

१७

तं कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदिति ॥ २६ ॥ ततः स्वधाम परमे विरास्य हरिमन्यसे सजो
कां लोकपालान्नः पादिवैकुण्ठकिंकरा ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच। अवधारितमेतन्मे संप
दास्य विबुधेश्वरः कृतं वः कार्यमखिलं नृमेभरिवतारित ॥ २८ ॥ तदिदं यादवकुलं वीर्य
शौर्यश्रियो हृतं। जोकं जिघ्रसं रुद्धं मेवेजयेव महासुवि ॥ २९ ॥ यद्यसंरुतपदहानां यदूनां
विमुक्तकुलं। गतास्म्यनेन लोको यमुद्धेजेन विनश्यति ॥ ३० ॥ इदानीं नाशगरब्धः कुलस्य
विजगापज। यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदंतैतवानध ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच। इत्युक्तो लोकना
थेन स्वयं नृः प्रणिपत्य तं। सहदेवगणैः देवैः स्वधाम समपद्यत ॥ ३२ ॥ अथ तस्यां महो
त्पानाद्युत्तिष्ठता ह सर्वतान्। विजोका भगवानाह यदुद्वहान्समागतान् ॥ ३३ ॥ श्रीभगवा
नुवाच। एते वै सुमहोत्पानाद्युद्धारवत्यां समुत्पितान्। शापश्चानः कुलस्यासीत् ब्राह्मणे

मोदुरत्यय ॥ ३४ ॥ नवस्तव्यमिहास्माभिः जिजाविषुनिर्गयक ॥ प्रभासं सुमहत् पुराणं यास्या
मोघैवमाचिरं ॥ ३५ ॥ यत्र स्नात्वा दक्षणायात् गृहीतो यस्मिन् लोडु गृह विमुक्तः किञ्चिपात्र
सद्यो मे जेभ्यः कलोदयं ॥ ३६ ॥ वयं च तस्मिन्नापुत्य तर्पयित्वा पिह न सुगन्ध ॥ भोजयित्वा
स्मिजो विप्रान्नाना गुणवतां धमा ॥ ३७ ॥ तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धया स्नां महंति वै ॥ वृत्तिनानि
तरिष्यामो दाने नौ निरिवार्य वं ॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं न गवतादिशया दवाः कुलनं
दनं गंतुं रुतधियस्तीक्ष्णं दानात्समयुज्यते ॥ ३९ ॥ तन्निरीक्ष्यो धवो राज न श्रुत्वा न ग
वतो दितं ॥ दृष्ट्वा रिशानि घोराणि नित्यं कं कृष्णमनुव्रतः ॥ ४० ॥ विविक्त उपसंगम्य जगता
मीश्वरे श्वरं ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ प्रांजलिस्तमभाषत ॥ ४१ ॥ उद्धव उवाच ॥ देव देवैरायो
गे शशुरूप अवलकीर्तनं संकृत्यैतकुलं नृनं लोकं संत्यक्ष्यते नवान् ॥ विप्रशाप समर्थो

विप्रत्यह न यदीश्वर ॥ ४२ ॥ नाहं तवांग्रिक मलं क्षणार्धमपि केशव त्यक्तुं समुत्सहे नायस्व
धाम नयमा मपि ॥ ४३ ॥ तव विक्रान्तिं कृष्ण नृणां परममंगलं ॥ कर्णपीयूषमासाद्यत्य जत्य
न्यस्य हं जनः ॥ ४४ ॥ शय्यासनादनस्थानस्नानकीडाशनादिषु ॥ कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं
न क्तास्य जेमहि ॥ ४५ ॥ त्वयोपलुक्तस्रगांधवा सोऽंकारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टो ज नो दासा
स्तव प्रायां जयेमहि ॥ ४६ ॥ वातरशनाय कृषयः श्रमणा ऊर्ध्वमंथिनः ॥ ब्रह्माख्यं धाम तेयां
तिशंताः सन्यासिनो मजा ॥ ४७ ॥ वयं त्विह महायोगिन् भ्रमंतः कर्मवत्सु त्वद्वार्त्तयात
रिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥ ४८ ॥ स्मरंतः कीर्त्तयंतस्ते कृतानि गदितानि च ॥ गत्सु त्स्मिते क्ष
णस्वेजीयन् लोकविडं वनं ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विज्ञापितो राज न भगवान् दे
वकी सुतः ॥ एकांतिनं प्रियं नृत्यमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुरा

गोएकादशस्कंधे ब्रह्मादेवस्तुतिः नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ श्री भगवानुवाच ॥ ॥ यदा त्व
मां महाभाग तत्त्विकार्षितमेव ते ॥ ब्रह्माभवो लोकपालाः स्वर्गसंभेदिकां क्षिणाः ॥ १ ॥ मयानि
ष्पारितं त्वत्तदेव कार्यमशेषतः ॥ यदर्थमवतीर्णो ह्यंशेन ब्रह्माण्यनि ॥ २ ॥ कुलं वै शाप
निर्द्दिष्टं न ह्यंत्यन्योन्यविग्रहात् समुद्रः सममेतत्तां पुरं वै प्रावपिष्यति ॥ ३ ॥ यत्सर्वं वायं मया
त्यक्तो लोको यं नष्टमंगतः ॥ भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापि निरुक्तः ॥ ४ ॥ न वस्तव्यं त्व
यैवेह मया त्यक्ते महीतले जनो धर्मविभिर्नृपः ॥ भविष्यतिकलौ युगे ॥ ५ ॥ त्वं तु सर्वपरित्य
ज्यसे हं स्वजनबंधुषु ॥ मया वै रूपमनो सम्यग्गममदकविचरस्वरां ॥ ६ ॥ यदिदं मनसा वा
चा चक्षुर्भ्यां श्रवणदिग्भिः ॥ न श्वरं गत्यमाणं च विधिमायामनो मयं ॥ ७ ॥ पुंसो युक्तस्य ना
नार्थो न्नमः स गुणदोषभाक् ॥ कर्मकिर्मेति कुर्वाणं गुणदोषधियो भिरा ॥ ८ ॥ तस्माद्युक्ते

तस्माद्युक्ते द्वियग्रामो युक्तचित्त इदं जगत् ॥ आत्मना क्षसविततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥
ज्ञानविज्ञानसंयुक्तगत्मतः शरीरिणं ॥ आत्मानुभवतु भवतु शात्मानांतरायैर्विहन्यते
॥ १० ॥ दोषबुधो न याती तोतिषेधान्न निवर्तते ॥ गुणबुधा च विहितं न करोति यथात्मकः
॥ ११ ॥ सर्वदेतसु दुःखं तोज्ञानविज्ञाननिश्चयः ॥ पश्यन् महात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः
॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्यादिष्टो भगवता महाभागवतो नृपः ॥ उद्धवः प्रणिपत्या ह तत्त्व
तिज्ञासुरच्युतात् ॥ १३ ॥ उद्धव उवाच ॥ योगेश योगविन्यासयोगात्मन योगसंभवः निः
श्रेयसाय मे प्रोक्तस्यागः सन्यास उक्षणः ॥ १४ ॥ त्यागो यंदुःकरो न मनका मानां विषयात्म
निः सुतरं त्वयि सर्वात्मन न क्तेरिति मे मतिः ॥ १५ ॥ सो हं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढ
स्वप्ना यथा विरचितान्मनिसानुबंधे ॥ तच्च जसानुबंधे तच्च जसा निगदितं भवताप

याहं संसाध्यामि न गवन्ननुशाधि नृत्यान् ॥ १६ ॥ सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनो न्येव
कारमीश विबुधेषु पि नानुचक्षे ॥ सर्वे विमोहि न धियस्तव मायया मे ब्रह्मादयस्तनुभृतो
बहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥ तस्मात्प्रभवंत मनवद्यमनंतपारं सर्वजमीश्वरमकुं वधिष्यं निर्वि
राधी रहसुहृदृजिनामि तप्तो नारायणं नरसर्वं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ श्री नगवानुवाच ॥ प्रा
पेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणाः ॥ समुद्धरंति त्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् ॥ १९ ॥
आत्मनो गुरुगत्मेव पुरुषस्य विशेषतः ॥ तदप्रत्यक्षानुमानान्यांशे यो मावनुविंदते ॥ २० ॥
पुरुषत्वे च मांधीराः सांख्ययोगविशारदाः ॥ आविस्तरं प्रपश्यंति सर्वशक्त्युपहृदि तः ॥ २१ ॥
एकवित्रिचतुःपादौ बहुपादस्तथापदः ॥ ब्रह्मक्षः संति पुरं सृष्टास्तासां मे पौरुषा प्रियाः ॥
२२ ॥ अत्र मां मागयिं त्यक्षा मुक्ता हेतुमिरीश्वरं गत्य माणैर्मुक्तैर्लिङ्गे रयात्स मनुमानतः ॥

२३ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ अवधूतस्य संवादे पदो रमित तेजसः ॥
२४ ॥ अवधूतं हि जं किंचिच्चरंतमकुतोभयं कविनिरीक्ष्य तरुणं यदुःप्रपुच्छधर्मवित् ॥
२५ ॥ यदुरुवाच ॥ कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदाः ॥ यामासाद्य न वाह्नो कं विधा
श्वरतिवाच वद ॥ २६ ॥ प्रायो धर्मार्थकामेषु विविक्तायां च मानवाः ॥ हेतुनैव समीहंते आयु
षो यशसः प्रिया ॥ २७ ॥ त्वं तु कल्पः कविः दक्षः सुभगो मृतनाषणः न कर्त्तानेह मे किंचि
ज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ २८ ॥ जनेषु दृश्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ॥ न तप्यसे शिनामुको
गंगां भस्यस्वदिपः ॥ २९ ॥ त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मात्मान्मनंदकारकं ॥ ब्रह्मिष्यश्विहीन
स्य भवतः केवलात्मनः ॥ ३० ॥ श्री नगवानुवाच ॥ ॥ यदुनैवं महाभागो ब्रह्मणेन सुमैध
सा ॥ ३१ ॥ स नाजितः प्राह प्रश्रया वनतं नृपं ॥ ३२ ॥ अवधूत उवाच ॥ संति मे गुरवो गत

नवद्वोबुधुपाश्रिताः यतोबुद्धिमुपादाय नक्तोरामीह तान्दृष्टुः ॥ ३२ ॥ एषिवीवायु
 राकाशमापोग्रिश्चंद्रमारवि ॥ कपोतो जगरः सिंधुः पतंगो मधु रुत गजः ॥ ३३ ॥ मधु
 हा हरिणो मीनः ॥ पिंगला कुररोर्नकः ॥ कुमारी शरकृत्सर्पः कर्लनाभिः सुपेशरुतः ॥ ३४ ॥
 एते मे गुरवो राजनश्चतुर्विंशतिमाश्रिताः ॥ शिक्षादत्तिभिरेतेषां मन्त्रशिक्षामिहात्म
 ना ॥ ३५ ॥ यतो यदनुशिक्षामियथावानाहुषात्मजः ॥ तन्नथाशुरुषव्याघ्रनिबोधकयथा
 मिते ॥ ३६ ॥ नृतेराक्रम्यमाणोपि धीरादेववशानुगे ॥ तद्विद्वानचलेन्मार्गदन्तशिक्षं
 शिनेव्रतं ॥ ३७ ॥ शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः ॥ साधुः शिसेत
 नृत्तोनगशिष्यः परात्मना ॥ ३८ ॥ प्राणवृत्तैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ॥ ज्ञानं
 यथाननश्येत नावकीर्येत वाज्जनः ॥ ३९ ॥ विषयेषां विशन्नयोगी नानाधर्मेषु सर्वतः

पुणक्षोषव्यपेतात्मानविषक्तेन वायुवत् ॥ ४० ॥ मार्षिवेष्टिहरेहेशु प्रविष्टस्तज्जुणाभयः ॥ गु
 लोर्नयुज्यते योगी गंधैर्वायुरिवात्मदकः ॥ ४१ ॥ अंतर्हितश्च स्थिरजंगमेषु ब्रह्मात्मना वे
 न समन्वयेन व्यास्याम्य वृद्धे दमसंगमात्मनो मुनिर्न संवित्तस्य नावयेत् ॥ ४२ ॥
 तेजो वन्नमयैर्भावैर्मेधोयैर्वायुनेरितैः ॥ न स्पृशते न भस्मयति काऽनस्पृष्टैर्गुणैः पुमान्
 ॥ ४३ ॥ स्वच्छः प्रकृतिनः स्विग्धैर्माधुर्यस्तार्य नृर्नृणां मुनिः पुनात्यपां मित्रैर्गक्षोपस्य रक्ता
 न्नैः ॥ ४४ ॥ तेजस्वी तपसा दीप्तौ दुर्घषोदरभाजनः सर्वभक्षोपियुक्तात्मानादन्नेमज
 मप्रिवत् ॥ ४५ ॥ क्वचित्छन्नः क्वचित्स्पृष्टरूपास्यश्रेयश्छत्तां संक्ते सर्वत्रदातृणां दह
 त्प्रायुन्नराश्च न ॥ ४६ ॥ स्वमायया स्पृष्टमिदं सदरुहस्य कालैश्च लं विभुः ॥ प्रविष्टैर्यते
 तत्र तत्सरूपो ग्रिर्वैधसि ॥ ४७ ॥ विमर्गाद्याः श्मशानां ताभावादेहस्य नात्मनः क

जानामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तवत्सना ॥ ४८ ॥ कालेन तपोपवेशेन नूतानां प्रभववाप्यपौ
नित्यावपिनदश्येते आत्मनो ग्रेयार्चिषां ॥ ४९ ॥ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथा काले विमुच
ति ॥ न ते सुयुज्यते योगी गोनिर्गाहवगोपतिः ॥ ५० ॥ बुध्यते सेन मे देन व्यक्तिस्य इव तत
तः जस्य ते स्पृजमतिमिरात्मा चावस्थितो कवित ॥ ५१ ॥ नातिस्नेहः प्रसंगो वा कर्तव्यः
कापिकेन चित्रं कुर्वन् विंदे तसंतापं कपोत इव हीनधीः ॥ ५२ ॥ कपोतः कश्चनारण्ये रु
तनी रो वनस्य तो ॥ कपोत्याभाय सा सा धं मुवास कति चित्समाः ॥ ५३ ॥ कपोतो स्नेहगु
णितरुहयोगरहधर्मिणो दृष्टिं दृष्ट्वा गसंगेन बुद्धिं बुद्ध्या बंधतु ॥ ५४ ॥ शय्यासनादन
स्थानवात्ता क्रीडाशानादिकं मिथुनी नृपविस्तब्धौ च रतुर्वनराजिषु ॥ ५५ ॥ यं यं वा छं
तिसाराजं सपयं त्यतु कं पिता ॥ तं तं समनयन् कामं रुद्धेणाप्यजितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥ कपो

ती प्रथमं गन्तव्यं कती काल आगते ॥ ओं उानि सुपुवेनी रे स्वपत्सुः संनिधौ सती ॥ ५७ ॥ ते
षु काले व्यजायं तरचिता वयवाहरे ॥ शक्तिमिदुर्विना व्याभिः कोमलांगन नूहः
॥ ५८ ॥ प्रजापुपुषतुः प्रातौ दंपती पुत्रवत्सलौ शृण्वतौ कजितं तासां निवृत्तौ कजभाषि
तौ ॥ ५९ ॥ तासां पतत्रैः सुस्रजैः कजितैर्मुग्धचेष्टितैः प्रत्युज्जमैरहीनानां पितरौ मुदमा
पतुः ॥ ६० ॥ स्नेहातु बद्ध हृदया वन्यो न्यविष्णुमायया ॥ विमोहितौ हीनधियौ शिशून् पुपुष
तुः प्रजा ॥ ६१ ॥ एकदा जगत्सुता सा मन्त्रार्थे तौ कुटुंबिनौ परितः कानने तस्मिन् धिनौ वे
रतुश्चिरं ॥ ६२ ॥ दृष्ट्वा तां बुद्धकः कश्चिद्यदृष्ट्वा तौ वने च ॥ जगदे जातमातस्य चरतः स्वा
जयांतिके ॥ ६३ ॥ कपोतश्च कपोतीश्च कपोती प्रजापोषे सरोत्सुके ॥ गतौ पोषणमादाय
स्वनी उमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥ कपोती स्वात्मजान् वीक्ष्य बाजकान् जानसंवृतान् तान्

मधावक्रोशंती क्रोशतो न शतुः श्विता ॥ ६५ ॥ सा सक्तस्त्रेहगुणितादीन चिन्ताजमाय
मा स्वयं चावधत शिवावधानपत्रं त्यपस्मृतिः ॥ ६६ ॥ कपोतश्चात्मजान्दवधानात्मनो
पधिकान्प्रियात् ॥ भायं चात्मसमादीनां विजजापातिदुःखितः ॥ ६७ ॥ अहो मे पश्यता
पापमज्यपुण्यस्य दुर्मते ॥ अतस्तस्या कृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ॥ ६८ ॥ अनुरूपानु
कृताचयस्य मे पतिदेवता ॥ शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्वयं तिसाधुभिः ॥ ६९ ॥ सोऽहं शून्ये
गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः ॥ जिजीविषे किमर्थं वा विधुरे दुःखजीवितः ॥ ७० ॥ तांस्तथै
वावृता न शिप्तिर्मस्युर्गस्तान् विचेष्टितः स्वयं च रूपणः शिशुपश्यन्नप्यबुधो पतत्
॥ ७१ ॥ तं तज्ज्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनं कपोतं कान् कपोतं श्वसिधार्यः प्रययौ ग
हं ॥ ७२ ॥ एवं कुटुंबं शान्तोत्मा संवारा मः पतन्निवत्तु पुष्पं कुटुंबं रूपणः सानुबंधो व

सीदति ॥ ७३ ॥ यः प्राप्य मानुषं लोके मुक्तिद्वारमपावृतं ॥ गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारुह्यु
तं विदुः ॥ ७४ ॥ इति श्री भागवते म० एकादशस्कंधे कपोतोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अव
धूत उवाच ॥ सुखमैन्द्रियकं गजन्सुगं नरक एव च ॥ देहिनां च यथा दुःखं तस्मान्नेहेतत
दुःखं ॥ १ ॥ या संसृष्टं विरसं महान्तं लोकमेव वा यदुच्छेयं वा पतितं ग्रसे राजगणे क्रियः ॥ २ ॥
शयीता हानि नृशलिनि गृहा रोनुपक्रमः ॥ यदि नोपनमेत्तया सो महाहिरिवरिष्ठभुक् ॥ ३ ॥ उ
जः सहो बज्रयुतं विभ्रतदेहमकर्मकं ॥ शयानो वा तनिद्रश्च नेह तैन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥ मुनिः प्र
सन्नगं नीरे दुर्विगतो दुस्त्ययः ॥ अनंतपारे तु क्षोभ्यसि मितो हरिवाणविः ॥ ५ ॥ समृद्धकामो
हीनो वानारयणपरो मुनिः ॥ नोत्सर्प्ये तन शुष्येत सरिद्रि वसागरा ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा स्त्रियं देव
मायां तद्भावैरजितैर्द्रियैः प्रलोभितः पतत्यंधेत मस्य ग्रीपतं गवतः ॥ ७ ॥ यो धित्तरि राणां

मरणं वरुणि इवोषु मायारचितेषु मूढः ॥ प्रजो नृतात्मा तु यन्नो गबुध्यापतंगवन्नरपः
तिनष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥ स्तोकं स्तोकं यसे तया संदेहो वने तया वता गहान् हिंसन्नातिशेत्तु त्रिं
माधुकरीं मुनिः ॥ ९ ॥ अणुम्यश्च महन्म्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ॥ सर्वतः सारमादद्या
त्तुष्येभ्य इव यद्यदः ॥ १० ॥ सायंतनं स्वस्तनं वानसंगहणी तन्निक्षितं ॥ पाणिपात्रोदगमन्तो
मक्षिके वनसंग्रहाः ॥ ११ ॥ सायंतनं स्वस्तनं वानसंगहणी तन्निक्षितं ॥ मक्षिका इव संग्र
हणान् सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥ पदापि युवतां निक्षुर्न स्पृशेत्तद्वारवीमपि ॥ स्पृशन्क
रीव वधे तकरिणा अंगसंगतः ॥ १३ ॥ नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राजाः कर्हि चित्तमत्युमात्म
नः ॥ वजाधिकैः सह ये तगजैरन्यैर्गजो यथा ॥ १४ ॥ न देयं चोपभोग्यं च लुब्धैर्यतः दुःखसं
चितं ॥ तुंक्ते तदपि तच्चान्यो मधुहे वार्थवित्तमधुः ॥ १५ ॥ सुदुःखोपाकृतिर्वित्ते गच्छासानां

एह शिष्यः ॥ मधुहे वाग्रतो तुंक्तेयतिः वै गृहमेधिनां ॥ १६ ॥ ग्राम्यं गीतं न शृणुयाद्यतिर्वन
चरः क्वचित् शिक्षेत्तद्विद्वान्मृगयोर्गीतमोहितान् ॥ १७ ॥ न त्यवादित्तगीतानि तुष
त्ग्राम्याणि योषितां ॥ आसौ क्रीडनको वरुणरुष्यशृंगो मृगी सुतः ॥ १८ ॥ निष्कयातिप्रमाथि
न्याजनोरसविमोहितः ॥ मत्स्यमृच्छत्यसत्तुद्धिर्मानसुवडि शौर्यया ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणि जयंसा
शुनिगद्गमनीषिणः ॥ वर्जयित्वा तुरसने तन्निरस्यन्नवर्त्तते ॥ २० ॥ तावत्तजितं द्रियो त
स्माद्विजितात्सेन्द्रियः पुमान् ॥ मजयेत्तरसनं यावत्तजितं सर्वजितेरसे ॥ २१ ॥ पिंगलानाम
वेश्यासीत्तद्विदेह नगरेषु ग ॥ तस्यामेतिक्षितं किंचिन्निबोधनपनेदन ॥ २२ ॥ साखेरिण्ये
कदाकांतं संकेतमुपनेष्यती ॥ अमृतकाले बहिर्वाग्विभ्रतारूपमुत्तमं ॥ २३ ॥ मार्गआ
गच्छतो वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषर्षभ ॥ तान् शुक्लान् वित्तवतः कांतान् मेनेय कामुका

२४॥ आगतेषु पयातेषु सा संकेतोपजीवना। अयं न्योविन्नपानकोपिमासुपैष्यति नृ
रिह॥ २५॥ एवं दुःखशयाधस्तनिद्राद्यर्थवत्तं विना निर्गच्छति प्रविशति निशीथं समपद्य
त॥ २६॥ तस्या विन्नाशयाशुष्यत्वं कायादीनचेतसः निर्वेदः परमोज्जेविंता हेतुः
सुखावहः॥ २७॥ तस्या निर्विण्णविन्नापागीतं शृणुयथा मम निर्वेद आशापाशानां पुरुष
स्य यथात्यसि॥ न त्वंगाजात निर्वेदो देहबंधंतिहासति॥ २८॥ पिंगलोवाच॥ अहो मे
मोहविततिं पश्यता विजितात्मनः॥ याकां तादसतः कामं कामयेन बालिशः॥ २९॥
संतं समीपे रमणं रतिप्रदं विन्नप्रदं नित्यमिमं विहाय॥ अकामदं दुःखं मया धिशोक
मोहप्रदं तु छमहं भजेत्॥ ३०॥ अहो मया त्मापरितापितो दृष्टा सांकेत्यवस्थाति विगत्य
वार्त्तया॥ श्रेणान्नरादर्थतपोनुशोचान् क्रीतेन वृत्तिरतिमात्मने छति॥ ३१॥ यदस्मिन्नि

र्मितवंशवंशस्य सूर्यं त्वचारो मनरवैः पि न चं क्षरन्नवधारमगारमेतत्तु विण्मूत्रप्र
रं मृदुपैतिकान्यां॥ ३२॥ विदेहानां पुरेत्यस्मिन्नहमेकैव मृदधीः॥ यान्यमिच्छत्यसत्यस्माद्य
त्मादात्तकाममच्युतात्॥ ३३॥ सुदुर्लभं प्रेम तमो नाय आत्मा चायं शरीरिणो॥ तं विक्रीयात्म
ने वाहं रमनेन यथारमः॥ ३४॥ कियत्प्रियं ते व्यभजन् कामाये कामदानरा॥ आद्यंतवं
तो नार्याया देवा वा का जविदुता॥ ३५॥ नूनं मे भगवान्प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा॥ निर्वेदो
यंदुःखशयाधस्तनिद्राद्यर्थवत्तं विना निर्गच्छति प्रविशति निशीथं समपद्य
तं॥ ३६॥ मेवंस्युर्मंदभाष्यायाः क्लेशानिर्वेदहेतवः॥ येनानु
बंधं निहंत्य पुरुषः शममृच्छति॥ ३७॥ तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसंगताः॥ त्य
क्त्वा दुःखं शरणं ब्रजामितदधीश्वरं॥ ३८॥ संतुष्टाश्च दधत्येतद्यथा ज्ञानेन जीवति॥ वि
हराम्यमुने वाहमात्मनारमणेन वै॥ ३९॥ संसारकूपे यति तं विषयैर्मुषिते क्षणं य

संकाजहि नात्मानं कोन्यस्त्रातु मधीश्वर ॥ ४० ॥ आत्मैव त्वात्मनो गोसा निर्विद्ये न यदास्ति
जाना ॥ अत्र प्रमत्त इदं पश्येत् प्रसक्तं काजहि नाजगत् ॥ ४१ ॥ अवधूत उवाच ॥ एवं व्यवसि
तमस्ति दुःखं शोकं तत्तर्षजं ॥ छित्तोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश ता ॥ ४२ ॥ आशादिपरमं
दुःखं निराशं परमं सुखं ॥ यथा संछिद्यं कांताशं सुखं सुखापयिं गता ॥ ४३ ॥ इति श्री नाग
वंते महापुरुषोत्तमकादशस्कंधे श्री भगवद्ब्रह्मवसवादे पिंगलोपार्याने अष्टमोऽध्यायः
८ ॥ अवधूत उवाच ॥ परिग्रहेति दुःखाय यद्यात्र प्रियतमं नृणां ॥ अनंतं सुखमाप्नो
ति तत्र विद्वान्यस्य किंच न ॥ १ ॥ सामिषं कुररं जघ्नुः वलिनो ये निरामिषाः ॥ तदा मि
षं परित्यज्य स सुखं समविंदत ॥ २ ॥ तमे मानाप्रमानौ स्तौ न चिंतागेहपुत्रिणां ॥ आत्म
कीडा आत्मरतिविचरामीह बाजवत् ॥ ३ ॥ दावेव चिंतया मुक्तौ परमानंद आप्नोतौ

यो विमुग्धो जडो बाजो यो गुणेभ्यः परंगतः ॥ ४ ॥ क्वचित् कुमारं त्वात्मानं वृणा मादृग्रह
मागतान् ॥ स्वयंतानर्हयामास क्वापियातेषु बंधुषु ॥ ५ ॥ तेषामभ्यवहारार्थं शास्त्री नरह
मिपार्थिवः ॥ अवघ्नत्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शंखाः स्वनं महत् ॥ ६ ॥ सातज्जुगुप्सितं मत्वा
मंदतीव्रादिता ततः वभंजैकैकशः शंखान् द्वाद्वापाण्योरशेषयेत् ॥ ७ ॥ ततयोरप्यत्र त्र
योषोत्यवघ्नत्याः स्मशंखयोः ॥ तत्राप्येकं निरग्निदरे कस्मान्नानवत् ध्वनिः ॥ ८ ॥ अन्व
शिषमिमंतस्या उपदेशमरिंदम ॥ लोकाननुचरन्नेता ह्येकतत्त्वविविक्तया ॥ ९ ॥ वा
सेव हृत्कलहो भवेत्वात्तद्विद्यो रपि ॥ एक एवाचरेत् तस्मात् कुमार्या इव कंकणः
१० ॥ मन एकत्र संयुज्यात् तजितस्यासौ जिता सतः ॥ वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतं
द्वितः ॥ ११ ॥ यस्मिन् मनो जडं पदे पदे तदृशं नैः ॥ शनैः सुचतिकर्मरेण सत्वेन वृद्धे

नरजसमश्चविधुपविनिवाणिमुपैत्यनिधनं॥१२॥तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तोनवेदकिं
चित्रवहिरंतरंवा येषुकारेनपतिव्रजंतमिषोगतात्मानददृशियार्थे॥१३॥एकचा
यनिकेतःस्यादत्तमन्नोपुहाशयः॥अलक्ष्यमाणआचारैर्मुनिरेकोन्यभाषणः॥१४॥
गृहारंभोतिदुःखायविफलश्चाध्रवात्मने॥सर्पःपरकृतंवेशमप्रविश्यसुखमेधते
॥१५॥एकोनारायणोदेवःपूर्वसृष्टंस्वमायया॥संहृत्यकालकलयाकल्पांतइदमाश्रयः॥
॥१६॥एकएवादितीयोद्गतात्माधारोविज्ञाश्रयः॥कालेनात्मातुभावेनसाम्यंनानासुत्रा
किंषु॥१७॥सत्त्वारिषादिपुरुषःप्रधानपुरुषेश्वरः॥परवराणांपरमआस्तेकैवल्यसंसितः
॥१८॥केवलातुभवानंदंमोहेनिरुपाधिकः॥केवलात्मातुभावेनस्वमायांविगुणात्मिकं॥१९॥
संक्षोभयन्सृजत्याहोतयासूत्रमरिंदमतामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिसृजंतोविश्वतोमु

खं॥यस्मिन्प्रोतमिदंविश्वंयेनसंसरतेःपुमान्॥२०॥यथोर्लनाग्निहृदयाहृल्लंसंतत्यव
क्रतः॥तथाविहृत्यनृपस्त्वांग्रसत्येवंमहेश्वरः॥२१॥यत्रयत्रमनोदेहीधारयेत्सकजंधि
यास्नेहातद्देषात्तत्रयात्वापियातितत्तत्स्वरूपताम्॥२२॥कीटःपेशस्कृतंध्यायन्
कुप्रांतेनप्रवेशितः॥यातितत्मात्मतांगजन्पूर्वरूपमसंत्यजन्॥२३॥एवंपुरुषमएतेभ्य
एषामेगिहितात्मनिः॥स्वात्मोपशिक्षितांबुद्धिंशृणुमेवदतःप्रभो॥२४॥देहोपुरुषम
विरक्तिर्विवेकहेतुर्विन्नतसासत्त्वनिधनंसततात्पर्यदकं॥तत्त्वान्यनेनविमृशामि
यातथापिपारकामित्यवसितोविचराम्यसंगः॥२५॥जायात्मजार्थपशुमृत्युगृहासव
गान्पुष्पातियत्प्रियचिकीर्षतयावितचन्त्वातेमरुद्धमवरुद्धधनःसदेहःस
हृद्यवीजमवसीदतिवृक्षधर्मः॥२६॥तिद्येकतोमुपकर्षतिकर्तृवर्तिशोभ्य

तस्मैस्वपुदरंश्रवणं कुतश्चिद॥ घ्राणेन्यतश्च पञ्चदशकचकर्मशक्तिः ब्रह्मः सप
त्यश्च वगेहपतिं नुनंति॥ २७॥ सृष्ट्यापुण्यविधिधान्यज आत्मशक्त्याहृन्मसरास्यप
श्च नखगदंशमन्नात्र॥ तैस्तेरतुष्टदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप
देव॥ २८॥ जब्धासुदुर्जनिमिदं बहुसंजवांते मानुष्यमर्थदममित्यमपीहधीरः॥ तर्ह्य
यतेतनयनेहनुमस्युयावत्तनिः श्रेयसायविषयः खलुसर्वतः स्यात्॥ २९॥ एवं संजात
वैराग्यो विज्ञाना लोकात्प्राप्तिनि विचरामि महीमेतां मुक्तसंगो न हं कृतिः॥ ३०॥ नत्येकस्मा
त्पुणेति नमुष्पिरत्वात्सुपुक्कलं ब्रह्मेतद्वितीयं वै गायते बहुधर्षिनिः॥ ३१॥ श्रीशु
क उवाच॥ इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामं च गभीरधी॥ वंदितो भ्यर्षितो राजाय यो प्रातो
पथागतं॥ ३२॥ श्रवधृतवचः श्रुत्वा पूर्वपांनः स पूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तः सम

चित्तो बभूवह॥ ३३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीनगवदुधवसं
वादे नवमोऽध्यायः॥ ५॥ श्रीनगवानुवाच॥ मयोदितेषु वहितः स्वधर्मेषु मराश्र
यः वस्त्राभ्रमकुलाचारमकामात्मा स चाचरेत्॥ १॥ अन्वीक्षेत्तु विमुक्तात्मा देहिनां
विषयात्मनां गुणेषु तत्त्वध्यानेन सत्त्वारं न विपर्ययं॥ २॥ सुप्तस्य विषया लोकोऽध्यायतो
वामनोरथः नानात्मकतादिफलस्तथा ज्ञेयात्मधारिणीः॥ ३॥ निवृत्तं कर्म सेवेन प्रवृ
त्तं मे कर्म त्वरस्य जेत॥ जिज्ञासायां संप्रमत्तो नाद्रियेत् कर्मचोदनां॥ ४॥ यमावनी क्षणं से
वेत नियमान्मत्सरः क्वचित्॥ मदभिज्ञं गुरुं शांतं सुपासीत मरात्मकं॥ ५॥ अमान्यम
त्सरोदसो निर्ममो ददसौ हृदः॥ असत्त्वरो र्थजिज्ञासुरनमः सुरमो घवाक॥ ६॥ जायापत्य
गहं क्षेत्रं स्वजनद्रविणादिषु उदासीनः समंपश्यन् सर्वे धर्ममिवात्मनः॥ ७॥ विलस

गाः स्यूजस भ्यान् देहात्मेक्षितास्वदक यथाग्निरुक्लिणोराद्यान् राहकोन्यः प्रकाशकः ॥ ८ ॥
 निरोधोत्पत्त्यणुदहन्नानात्वं तत्कृतान्तराणान् अनुप्रविष्ट आधन्नरवंदेहमुणान् परा ॥ ९ ॥
 योसौगुणैर्विरचितो देहोयं पुरुषस्य हि संसारस्तन्निबन्धोयं पुंसो विद्या छिदात्मनः ॥ १० ॥
 तस्माज्जिज्ञासायात्मानमात्मस्यं केवलं परं संगम्य निरसे देत तत्र वस्तु बुद्धिं
 यथाक्रमं ॥ ११ ॥ आचार्यो रगिराद्यः स्यादेते वास्युत्तरारणिः तत्संधानं प्रवचनं
 विद्यासंधिमुखवह ॥ १२ ॥ वैशारदीसातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायां गुणसंप्र
 सूतां गुणं श्रुतं संहृत्य यदात्ममेतत् स्वयं वशाभ्यस्य समिधयाग्निः ॥ १३ ॥ अथैषां क
 र्त्तव्यं नोक्तं सुखदुःखयोः नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां ॥ १४ ॥ मन्य
 से सर्वनावानां संस्था त्वौत्पत्तिकीर्यथा तत्तदा कृतिने देन जायते प्रियते च धीः ॥ १५ ॥

एवमप्यंगसर्वेषां देहिनां देहयोगतः कालावयवतः संति नावा जन्मादया सकृत्
 १६ अत्रापि कर्मणो बन्धुरस्वातंत्र्यं च जस्यते नोक्तुश्च सुखदुःखस्य को न च यो विवशं
 न जेत ॥ १७ ॥ न देहिनां मुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि तथा च दुःखं मूढानां वृथा हंकारणं
 परं ॥ १८ ॥ यदि प्राप्तिं विद्यातं च जानंति सुखदुःखयोः तेष्वेकाने विदुयोगि मत्सु न प्रभवे
 द्यथा ॥ १९ ॥ को न चर्यः सुखयत्येनं कामो वा मत्सुरं तिके आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव
 न दुष्टि ॥ २० ॥ श्रुतं च दृष्टं च दुष्टं स्य घसि यात्ययव्ययैः वक्षंतं रायकामत्वात् रुषि
 वच्चापि निःफलं ॥ २१ ॥ अंतरायै रविहतो यदि धर्मः स्वदुष्टितः तेनापि निजितं स्या
 त्रयथा गलुति तदुष्टं ॥ २२ ॥ इष्टे ह देवतायज्ञैः स्वर्गैः कं याति यासिकः सुं जीत देवता
 तत्र नो गान् दिव्यानि जातिता ॥ २३ ॥ स पुरुषो पचिते शुभे विमान इव गम्यते ॥ गं

धर्वैर्विहरन्मध्ये देवानां हृद्यवेषधकः २४ ॥ स्त्रीभिः कामगयानेन किंकिणीजालमालिना
क्रीडन्नवैरात्मपातं सुराक्रीडेषु निवर्तते ॥ २५ ॥ तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते
क्षीणपुण्यः पतत्पवगिनिष्ठं कालचालितः ॥ २६ ॥ यद्यधर्मरतः संगदसतां वाजितेन्द्रि
यः कामात्मारूपणो लुब्धः स्त्रैणो न तविहिंसकः ॥ २७ ॥ पशूनविधिना जन्मप्रेत न त
गणान्नयजन् ॥ नरकानवशोजंतुः गत्वा यात्युत्तरांतमः ॥ २८ ॥ कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्व
न् देहेन तैः पुनः देहमाभजते तत्र किं सुखं मन्थधर्मिणः ॥ २९ ॥ लोकानां जाकपाजानां म
ज्जयं कल्पजीविनां ब्रह्मणोपि नयं मत्तो द्विपरार्धपरमुषः ॥ ३० ॥ गुणाः सृजतिकर्माणि
गुणैर्नु सृजते गुणान् ॥ जीवस्तु गुणसंयुक्तेर्बुक्ते कर्मफलान्यसौ ॥ ३१ ॥ यावत्स्या
त्तगुणवेषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ॥ नानात्वमात्मनो यावत्पारतं अंतदेवहि

॥ ३२ ॥ यावदस्यास्वतंत्रत्वं तावद्विहरतो भयं ॥ य एतत्समुपासीरदते सुखं तिष्ठु चार्पि
ताः ॥ ३३ ॥ कालआत्मागमो लोकोसना बोधमर्मावच इति मां बहुधा प्रादुर्गुण्यति
करे सति ॥ ३४ ॥ उच्यते उवाच ॥ ॥ गुणेषु वन्नमानोपि देहजे घनपावकः ॥ गुणै
र्न बध्यते देहो बध्यते वा कथं विभो ॥ ३५ ॥ कथं वन्नैतविहरेत् कैर्वाजायेत लक्षणै
ः किं नु जीतो तं विस्मृते तं शयीतासीतयातिवा ॥ ३६ ॥ एतदच्युतमे ब्रह्मि प्रश्नं प्रश्न
विरावर ॥ नित्यमुक्तो नित्यवद्वयक एवेति मे नमः ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे एकादशस्कंधे श्रीनगबद्धवसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीनगवानुवा
च ॥ ॥ बद्धो मुक्त इति मारया गुणतो मे न वस्तुतः गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मो
क्षो न बंधनं ॥ १ ॥ लोकमोहो मुखं दुःखं देहो त्यजिष्य मायया ॥ स्वप्नो यथात्मनः रया

तिः संसृतिर्न तु वास्तवी ॥ २ ॥ विद्याविद्येममतर्हि ध्युद्ववशरिणां मोक्षबंधकरी प्रायो
मायया मे विनिर्मिति ॥ ३ ॥ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते वंधोऽस्याविघ्नयानादि वि
द्यया च तथेतर ॥ ४ ॥ अथ वदस्य मुक्तस्य वैजस्य एव दामिते विरुद्धधर्मिणोऽस्मात् स्थित
योरेकधर्मिणि ॥ ५ ॥ सुपुण्यवित्तौ सदृशौ सखायौ सदृशौ तौ कृतनीडौ च वृक्षे एकस्तयोः
खादति पिष्यन्नान्नमन्यो निरन्नोऽपि वलेन भूयात् ॥ ६ ॥ आत्मानमन्यं च स वेदविद्वानपि
जादः यो विद्यया युक्तस्तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः ॥ ७ ॥ स तु नित्यमुक्तः ॥ ८ ॥ देहस्योऽपि न
देहस्यो विद्वान् स्वप्राद्यथो स्थितः ॥ अदेहस्योऽपि देहस्याः कुमतिः स्वप्रदकयथा ॥ ९ ॥ इ
न्द्रियैरिन्द्रियायैषु लोकेऽपि गुणेषु च ॥ गत्यमाणेषु हं कुर्यान्न विद्वानयस्त्वविक्रियः ॥ १० ॥
देवाधाने शरीरेऽपि गुणभावेन कर्मणा वत्तमानो बुधस्तत्र कर्त्तास्मीति निबध्यते ॥ ११ ॥

एवं विरक्तः शयन आसनादनमज्जने दर्शनस्य र्शनप्राणाभोजनप्रवणारिषु ॥ ११ ॥ न
तथा बध्यते विद्वंस्तत्तत्रादय नृपुणान् ॥ प्रकृतिस्योऽप्यसंस्कृतो यथा खं सवितानितः
॥ १२ ॥ वैशारद्येशया संगति तया छिन्नसंशयाः प्रतिबुद्धस्वप्राज्ञानात्वादि निवर्त्तते ॥ १३ ॥
यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेंद्रियमनो धिया वृत्तयः संविनिर्मुक्तो देहस्योऽपि हित्तु लोः
॥ १४ ॥ यस्यात्मा हिंस्यते हिंसेयैर्न किंचिददृष्टया चर्त्तते वाक्चित्ततत्र न व्यतिक्रियते बुधः
॥ १५ ॥ न सुवीतननिंदेत कुर्वत साध्वसाधुवा वदतोऽप्युपदेशाभ्यां वक्तिः समदृग्मनिः
॥ १६ ॥ न कुर्यान्न वदेत् किंचिन्न ध्यायेत् साध्वसाधुवा ॥ आत्मा रागमो न यावत्त्याविचरेत्
जडवतमुनिः ॥ १७ ॥ शब्दब्रह्मणि निष्प्राप्तो न निष्प्रायात् परो यद्दि श्रमस्तस्य श्रफलो
मत्यधेनुमिव रक्षतः ॥ १८ ॥ गां दुग्धलोहामसती वनायां देहं पराधीनमसत्प्रजां च

चित्रं त्वतीर्थं कृतमगवाचं दीनां मयारसतिदुःखदुःखी ॥ १७ ॥ यस्यानमेपावनमगक
मास्थितुं वप्राणनिरोधमस्य ॥ जीतावतारेऽस्मिन्नतन्मवास्या त्वं ध्यां गिरं तां विनया
नधीर ॥ १८ ॥ एवं जितासया पोतुना नात्वन्नममात्मनि ॥ उपारमेतविरजं मनो मय्यर्प्य
सर्वग ॥ १९ ॥ यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलः ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्ष
समाचर ॥ २० ॥ अद्यानुर्मकियाः शृण्वन् सुभद्रा लोकपावनी ॥ गायन्नुस्मरन् कर्म
जन्मचाग्निनयत्सुदुः ॥ २१ ॥ मदर्थे धर्मकामार्थानां च रत्नमदपाश्रयः ॥ जन्मते निश्च
लां न किं मय्युद्धवसनातने ॥ २२ ॥ सत्संगजब्ध्या न नृपा मयि मांस उपासिता ॥ सर्वे
मेदश्चित्तं सद्गिरं तसा विंदते पदे ॥ २३ ॥ उद्धव उवाच ॥ साधुस्तवोन्नमस्योक्तमतः ॥ को
दृग्विधः प्रभो ॥ भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्गिरादृता ॥ २४ ॥ एतन्मे पुरुषाध्यक्ष

जगत्प्रभो ॥ प्रणताया नुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यते ॥ २५ ॥ त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः
रुतेः पर ॥ अवेतीरो सि भगवन् से छोपात्त एथ कवपुः ॥ २६ ॥ श्री भगवानुवाच
रूपा नुरक्तद्रोहसिति शुः सर्वदेहिनां ॥ सत्यसारेण वद्यात्मा समः सर्वे विकारकः ॥ २७ ॥ का
मेरहतधीर्हंतो मदुःखचिरकिंचन ॥ अनीहो मितनु कशांतः स्थिरो मल्लरणो मुनिः ॥ २८ ॥
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् दानिष्ठः सुखः ॥ अमानमानसः कल्पः मैत्रः कारुणिकः
कविः ॥ २९ ॥ आतायेवं गुणान् द्रोषान् मयारिष्टान् पिबेत्कान् ॥ धर्मान् संत्यजतः सर्वान्
न जेत स सत्तम ॥ ३० ॥ जातजात्या यवैये मां यावान् यश्चास्मियादृशः ॥ न जेत्यनन्यना
वेन ते मे भक्ततमामताः ॥ ३१ ॥ मद्भिर्गम्यन् भक्तजनदर्शनस्य शिवाच्च नि ॥ परिचयसिद्धिः
प्रकः गुणकमनुकीर्तनः ॥ ३२ ॥ मत्कथाश्रवणे श्रद्धामदनुध्यानमुद्धव ॥ सर्वलाभो

पहरणं दास्येनात्मनि वेदनो ॥ ३४ ॥ मक्तन्मकर्म कथनं मम पर्वानुमोदनं ॥ गीतं तां उव
 वारि त्रगोष्ठीभिर्महोत्सवः ॥ ३५ ॥ यात्रावलि विधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु ॥ वैदिका
 तांत्रिकी शैक्षामरीयत्रतधारणं ॥ ३६ ॥ ममाञ्चस्थापने श्रद्धासतः संहत्य चोद्यमः ॥ उ
 द्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ॥ ३७ ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमेउजवर्तनैः
 गृहशुश्रूषणं मत्तं दासवंद्ये रमायया ॥ ३८ ॥ अमानित्वमदं नित्वं रुद्रस्यापरिकीर्तनं
 अपि दापावजोकं मेनोपयुंज्यान्निवेदनं ॥ ३९ ॥ यद्यदिष्टं तमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः
 तत्र निवेदयेन्मत्तं तदा नं त्याय कल्पते ॥ ४० ॥ सूर्योऽग्निब्राह्मणोगावोवौष्मवः खं मरु
 जलं ॥ भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रं पूजापदानि मे ॥ ४१ ॥ सूर्येण विद्यया त्रय्या हविष्या यो
 पजेत मां ॥ आतिथ्येन तु विप्राग्ये गोघं गयवसादिना ॥ ४२ ॥ वैष्णवे बंधुसकृत्प्राहृदिस्ते

आनमिष्टया ॥ वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्ये सोयपुरस्कृतैः ॥ ४३ ॥ स्यं डिने मंत्रद्वयै भोगे
 रात्मानमात्मनि ॥ क्षेत्रज्ञे सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत मां ॥ ४४ ॥ धिष्मिष्टे ते शुभं पूषं शंख
 चक्रगदांबुजैः ॥ युक्तं चतुर्भुजं शतं ध्यायेन्नर्चेत्तस्मादिह ॥ ४५ ॥ इष्टा पूर्त्तेन मामेवं
 यो यजेत समाहितः ॥ तत्र ते मयि सद्रक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ॥ ४६ ॥ प्रायेण भक्तियो
 गेन विनोदवै नोपायो विद्यते स ध्येऽप्रापणं हि सतामहं ॥ ४७ ॥ अथैतत्परमं गुह्यं श्रु
 त्वा तोयदुर्नरेन ॥ सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे नृत्यः सुरतसखा ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते
 महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीमद्गवदुद्धवसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीभागवानु
 वाच ॥ नरो धर्मातिमां योगेन सारं बंधमिव च न स्वाध्यायस्तपस्यागोने शस्त्रं निरक्षि
 णं ॥ १ ॥ व्रतानि यत्तच्छृणोति तीर्थानि नियमायमाः ॥ यथावरुंधे सत्संगः सर्वसंगपहो

हितात् २॥ सत्संगेन हि दैत्येयाया तु धानामृगाः स्वगाः ॥ गंधर्वाश्चिरसो नागाः सिद्धाश्चरणयुत
का ॥ ३॥ विद्याधरमनुष्येषु वैश्याः श्वपाः स्त्रियोत्पजाः रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्
युगे न धैध ४॥ वहवो मत्पदं प्राप्तात्वा हृकायाधवा दयः ॥ वृषपदविजिः कालो मयश्चाप
विनीषण ५॥ सुग्रीवो हनुमान् सोगजो रघो वलिकपथः ॥ व्याधः कुन्वात्र जे गोप्यो यत्तप
त्पत्तया परे ६॥ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः ॥ अत्र तात स तपससत्संगात्तमा
मुपागता ७॥ केवलेन हि भोगेन गोप्योगवोनगामृगाः ॥ ये न्येहृदधियो नागाः सिद्धामा
मी सुरंजसा ८॥ ये न योगेन सारथेन दानवततपोध्वरे ॥ व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासेः प्राप्नु
याद्यत्तवानपि ९॥ रामेण सार्धं मिथुगं प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्रा ॥ विगाद
भावेन न मे वियोगतीव्राधयोग्यं ददृशुः सुरवाय १०॥ तास्ताः क्षपाः प्रेरत मे न नीता मयै

वहं दानवगोचरेण ॥ क्षणध्विक्ताः पुनरंगता सांहीनामया कल्पसमावभूवुः ११॥ ता
नाविदन्मय्यनुषंगवदधियः स्वमात्मानमदस्तथेदं ॥ यथा समाधौ सुनयो धितो ये नयः
प्रविष्टा इव नामरूपे १२॥ मत्कामारमणं जारमत्सरूपं विदो वना ॥ ब्रह्ममंपरमंप्रापुः
संगात्ततसदसंश १३॥ तस्मात्त्वमुदवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनां ॥ प्रवृत्तंच निवृत्तं
च श्रोतव्यं श्रुतमेव च १४॥ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां ॥ या हि सर्वात्मिभावे
न स यास्याद्य कुतो भयः १५॥ उदव उवाच ॥ संशयः शृण्वतो वाचतवयोगे श्वरे श्वरः
न निवर्त्तेति आत्मस्योयेन भ्रायति मे मनः १६॥ श्रीनगवानुवाच ॥ स एष जीवो विवर
मसूतिः प्राणेन घोषेण गुह्यं प्रविष्टः ॥ मनोमयं स ह्यमुपेत्य रूपं मात्रासरे वर्त्तरिति स्थवि
र १७॥ मयानजः खेनिजवंधुरुष्मावलेन दारुणपथिमय्यमातः ॥ अणुप्रजातो हवि

षासमिधतेतथैवमेव्यक्तिरियं हिवाणी ॥१८॥ एवं गदिकर्मगतिविसर्गोद्घाणो रसोदकस्य शनिं
 श्रुतिश्च संकल्पवितानमथानिमानः सूत्रं रजः सत्तमो विकारः ॥१९॥ अयं हि जीवस्त्रिरुद
 ज्योनिरव्यक्त एको वयसा सञ्चाद्यः विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेवनातिजीवानियोनिं प्रतिप
 द्ययद्वत् ॥२०॥ यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथानंदुविता न संस्यः ॥ य एष संसारतरुः
 पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥२१॥ दे अस्य बीजेशतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधपंचर
 सप्रसूतिः ॥ दशैकशारवो द्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलो कं प्रविष्टः ॥२२॥ अहंति चैकं
 फलमस्य गंधाग्रासे चरा एकमरणवासः ॥ हंसाय एकं बहु रूपमिन्द्रेः मायामयं वेदमवेद
 वेदं ॥२३॥ एवं गुरुपासनयैकभक्त्या विद्याकुवारेण शितेव धीरः ॥ विदुश्च जीवा शयमप्रम
 त्तः संपद्यन्तात्मानमथत्यजास्त्रि ॥२४॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीन

गवदु द्वसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणबुद्धेर्न चात्मनः । सत्त्वे नान्यतमो हन्यात्सत्त्वं सत्त्वे न चैव हि ॥ १ ॥ सत्त्वा त्रधमे निवेत्स्व क्षात्रं सोमप्रकृतिक्षरणः । सात्विकोपासया सत्त्वं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २ ॥ धमे रिजस्तमो हन्यात्सत्त्वं रुद्धिरनुत्तमः । आशुनश्यति तन्मूलो त्युधर्म उभये ह ते ॥ ३ ॥ आगमो यः प्रजादेशः कालकर्मचिन्त्य च । ध्यानं मेन्द्रोय संस्कारो देशौ ते गुणहेतवः ॥ ४ ॥ तत्र तत्सात्विकमे वै पांश्वद्य वृक्षाश्च ह्यते । निर्दिता मसंत न्नर गज संत दुपेक्षितम् ॥ ५ ॥ सात्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्त्वविशुद्ध्यै । ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत् स्मृतिरपोहनं क्षीवेण संघर्षजे वक्रिर्हङ्गा शाम्यति तदनं । एवं गुणव्यत्ययतो देहः शाम्यति तत्क्रियः ॥ ७ ॥ उद्धव उवाच ॥ ब्रह्मं विमर्शा प्रायेण विषयान् पदमापदं । तथापि भुंजते रुद्रस्तत्कथंच खरा जवत् ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथाहरिः उत्सर्पति रजोघोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ ९ ॥
 रजोमुक्तस्य मनसः संकल्पस्य विकल्पकः ॥ ततः कामोयुगध्यानात् ॥ सहः स्याद्विदुर्म
 तेः ॥ १० ॥ करोति कामवशातः कर्माण्यविजितेन्द्रियः ॥ दुःखोदकाणि संपश्यन् रजोवेगवि
 मोहितः ॥ ११ ॥ रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान्विद्विष्यति सधीः पुनः ॥ अतन्द्रितो मनोयुं जन् दोष
 दृष्टिर्नमिज्जते ॥ १२ ॥ अत्र प्रमत्तो दुर्भुंजो तमनोमय्यर्पयन् शनैः ॥ अनिर्विण्णो यथा कालं
 जितश्चासौ जिताश्चासौ जितासनः ॥ १३ ॥ एतावान्योग आदिशे मण्डिष्ये ॥ मनकादि
 निः ॥ सर्वतो मन आकृष्य मय्यधावेश्यते यथा ॥ १४ ॥ उद्धव उवाच ॥ परान्वं मनका
 दिभ्यो येन रूपेण केशव ॥ योगमारिष्टवानेतत्पुमिच्छामि वेदितुं ॥ १५ ॥ श्रीभगवानु
 वाच ॥ पुत्राहिरण्यगर्भस्य मानसाः मनकादयः ॥ पप्रक्षुः पितरं सृष्ट्वा योगस्यैकांति

कीं गतिं ॥ १६ ॥ मनकादय उवाच ॥ ॥ गुणेषां विशते चे तो गुणाश्चेतसि च प्रभो ॥ कथमन्योम्य
 सत्यागो मुमुक्षोरिति तितीर्षे ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं पृष्टो महादेवः स्वयं भूर्भुत
 नावनम्रध्यायमानः प्रश्रवीजं नाम्यपद्यत कर्मधी ॥ १८ ॥ समामचितपद्देवः प्रश्रया
 रति तिर्षया ॥ तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमंस्तदा ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा मां त उपव्रज्य रुत्वा पाराभि
 वंदनं ब्रह्माणमग्रतः रुत्वा पप्रक्षुः को नवानिति ॥ २० ॥ इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासु
 भिस्तदा यदवोच महं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे ॥ २१ ॥ हंस उवाच ॥ वस्तुनो यद्यनानाव आ
 त्मनः प्रश्र ईदृशः कथं घटे तवो विप्राः वक्रुः वामेकश्चाश्रयः ॥ २२ ॥ पंचात्मकेषु भू
 तेषु समानेषु च वस्तुतः को नवानिति वः प्रश्नो वाचारं नोत्यनर्पकः ॥ २३ ॥ मनसा वच
 सा दृष्ट्वा गत्यते ते रपीन्द्रियैः ॥ अहमेव नमत्तो न्यदिति बुध्येध्वमं जसा ॥ २४ ॥ गुणेषां वि

ज्ञाते चे तो गुणश्चेतसि च प्रजा । जीवस्य देह उन्नयं गुणश्चे तो महात्मनः ॥ २५ ॥ गुणे च
चा विराजि न मनी शं गुणमेव या गुणश्च विन प्र न वाम ह्यमु नयं त्यजे त् ॥ २६ ॥ जा
य त स्वप्नः सुषुप्तं च गुण तो बु धि र्न य ॥ ता सां सं वी क्षणे जी वो मा क्षिते न वि नि श्रितः
॥ २७ ॥ यदि सं सृ ति बंधो य मा त्म नो गु ण र्ति त् ॥ म पि तु र्ये स्थि तो ज त्वा त्वा गस्त गु ण
चे त सा ॥ २८ ॥ अ हं का र कृतं बंध मा त्म नो र्य वि प र्य यं ॥ वि द्वा न नि वि द्य सं सार विं तां तु र्ये
स्थि त स्य जे त् ॥ २९ ॥ या व न्ना ना र्थ धाः पुं सो न नि व र्त्ते त यु क्ति मि ॥ जा ग र्थ्य पि स्व प न्न तः
स्वप्ने ज गि रणं यथा ॥ ३० ॥ अ स त्वा हा त्म नो न्ये षां भा वा ना ति कृ ता नि दा ॥ ग त यो हे त व
श्चा स्य मृ षा स्वप्न दृ शो यथा ॥ ३१ ॥ यो जा ग रे व हि र नु क्षण ध मि णो र्था न्नुं क्ते स म स क र
णैः दृ दि त त स द सा न् ॥ स्वप्ने सुषु प्त उप संह र ते स एकः स्म त्प न्च या त त्रि गु ण र्ति त् ॥ ३२ ॥

द्विपेशः ॥ ३२ ॥ एवं वि मृ श्य गु ण तो म न स स्त्र्य व स्था म न्मा य या म पि कृ ता इ ति नि श्चि ता र्थः
सं डि यु हा द्म नु मा न स दु क्ति ती क्षा ज्ञा ना सि ना न ज त मा खि त सं रा या धि ॥ ३३ ॥ इ क्षे त वि न्न
इ क्षे त वि न्न म मि दं म न सो वि ला सं दृ ष्टं वि न ष्ट म ति लो क म ला त च क्रं वि ज्ञा न मे क सुरु
धे व वि भा ति मा या स्वप्न स्त्रि धा गु ण वि स र्ग कृ तो वि क ल्पः ॥ ३४ ॥ दृ ष्टिं त तः प्र ति नि व र्त्त्य वि
व र्त्त त इ म रू प्ता न वे त नि ज सु र वा नु न वो नि रा ह ॥ सं द र्श य ते क च य दी द म व स्तु बु ध्या त्म कं
न मा य न न वे त स्म ति र नि पा ता त् ॥ ३५ ॥ दे हं च न श्व र म व स्थि त सु त्पि तं त्वा सि द्धो न प र्श य ति
य तो ध्य ग म त स्व रू पं ॥ दै वा दु पे त मु त दे व व श द पे तं वा सो य या प रि कृतं म दि रा म हां धः
॥ ३६ ॥ दे हो पि दे व व श गः ख लु क र्म या व त् सारं न कं प्र ति स मी क्ष त ए व सा सु ॥ तं स प्र
पं च म पि कृ त स मा धि कृ त स मा धि यो गः स्वा प्रं पु न र्न नि व ते प्र ति बु ध व स्तु ॥ ३७ ॥ म ये त नु

क्रं वो वि प्रा पु तं प त्सां र व यो ग योः ज्ञा नी त मा ग तं य जं तु अ द म वि व क्ष या ॥ ३८ ॥ अ हं यो ग स्य मां
 र व स्य स त्प स्या न्न स्य ते ज स ॥ प रा य णं वि ज श्रे ष्ठाः श्रि यः का नि र्दि मे ण च ॥ ३९ ॥ मां न जं ति
 पु णाः स वे नि गु णं नि र पे क्ष क मु ह दं प्रि य मा त्मा नं सा म्पा सं गा द यो पु णाः ॥ ४० ॥ श्री भ ग वा
 नु वा च ॥ इ ति मे णि न्न सं दे हाः सु न यः स न का द यः स न्न ज पि त्वा प र या न न्न ग ण ह्म न सं स्त वै
 ॥ ४१ ॥ ते र हं ह्म जितः स म्प क सं स्तु तः प र म र्षि नि ॥ प्र त्ये या य स कं धा म प र य तः प र मे षि नः
 ॥ ४२ ॥ इ ति श्री भा ग व ते म हा पु रा णे ए का द श स्कं धे त्र यो द शो ध्या यः ॥ १३ ॥ ॥ उ द व उ वा च
 व दं ति रु द्र प्र श्रे ष्ठां सि व ह्म नि ब्र ह्म वा दि नः तेषां वि क ल्य प्रा धा न्य मु ता हो ए क मु र म्प ता ॥
 भ व तो दा ह तः स्वा मि न्न न क्ति यो गो व पे क्षि तः ॥ नि र स्य स र्व तः सं गं ये न त्व य्या वि शे न्न नः
 ॥ २ ॥ श्री भ ग वा नु वा च ॥ ॥ का ले न न श्वा प्र ल ये वा णी यं वे द सं सि तां म या हो ब्र ह्म णे प्रो क्ता

ध र्मे य स्यां म हा त्म क ॥ ३ ॥ ते न प्रो क्ता च पु त्रा य म न वे र्ध वा य सा ॥ त तो भ ग वा द यो ग ॥
 ह्म न्न स त्त ब्र ह्म म ह र्ष य ॥ ४ ॥ ते न्यो पि त न्न स्य त्त पु त्रा दे व दा न व पु त्र काः ॥ म नु ष्या सि द्ध गं
 ध र्वाः स वि द्या ध र चार णाः ॥ ५ ॥ किं दे वाः किं न रा ना गा र क्षः किं पु रु षा द यः व द्य से षां प्र
 कृ त यो र जः स त्व न मो नु वः ॥ ६ ॥ या नि र्भू ता नि भि द्यं ते नू ता नां म त य स्य ता यथा प्र कृ
 ति स र्वे षां वि त्ता वा चः भ वं ति हि ॥ ७ ॥ ए वं प्र कृ ती वे चि त्वा त्त्र नि द्यं ते म त यो न र णां ॥ पा रं
 प र्ये ण के षां चि त् पा रं डा म त यो प रे ॥ ८ ॥ म न्मा या मो हि त धि यः पु रु षाः पु रु ष र्ष भिः श्रे
 ष्ठो व दं त्य ने कां ते यथा क र्म यथा रु चि ॥ ९ ॥ ध र्म मे के य श श्वा न्ये का मं स त्पं द र मं श मं ॥ अ
 न्ये व द ति स्वा र्थं वा रे श्व र्य स्या ग मो ज नं ॥ के चि द य स त त पो दा नं ब्र ता नि नि य मा न य मा न
 ॥ १० ॥ आ द्यं त वं त ए वे षां लो काः क र्म वि नि र्मि ताः ॥ दुः खो द कं सि पो नि शः क्षु द्धा नं हाः शु

चार्पिता ॥ ११ ॥ मय्यर्पितात्मनः सभ्यः निरपेक्षस्य सर्वतः ॥ मय्यात्मना सुखं यत्नतः
 कुतः स्यात् विषयात्मना ॥ १२ ॥ अकिंचनस्य शान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ॥ मया संतुष्टमनः
 सः सर्वा सुखमयादि ॥ १३ ॥ न पारमेष्ठ्यं न महेंद्रधिष्ठं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न यथा
 सिद्धा रघुनभवं वा मय्यर्पितात्मेष्ठति मद्दिनान्यतर ॥ १४ ॥ न तथा मे प्रियतम गन्तव्यो नि
 रञ्जकरः न च संकषणो न श्रीः नैवात्मा च यथा भवान् ॥ १५ ॥ निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं स
 मदं शनिं ॥ अदुर्ब्रजा मय्यहं नित्यं प्रयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः ॥ १६ ॥ निः किंचना मत्पुनरुक्तचेत
 सः शान्ता महान्तो विज जीव वत्सला ॥ कामैरनाजब्धधियो जुषंति यत्रैरपेक्षं न विदुः
 सुखं मम ॥ १७ ॥ बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरति तेन्द्रियैः प्रायः प्रगल्भया भक्ता विषये
 नाभि न्यते ॥ १८ ॥ यथाग्निः सुसमृद्धाग्निः करोत्येधां सिनस्मसात् ॥ तथा मद्दिषया भ

क्रिरुद्वैनां सिकुश्रुता ॥ १९ ॥ न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उ इव न साध्यायस्त
 पस्यागो यथा भक्तिर्ममोक्तिताः ॥ २० ॥ न क्त्वाहमेकयायासो भक्त्यात्मा प्रियः सतो ॥ नक्तिः
 पुनाति मन्त्रिणां शपाकानपि संनवान् ॥ २१ ॥ धर्मः सत्यदमोपेतो विद्यावातपसान्विता म
 द्भक्तापेतमात्मानं न स्य सम्यक् प्रपुनाति हि ॥ २२ ॥ कथं विना रोमदं विवताचेतसा वि
 ना विना नंदाशुकजयाशुधेत न क्त्वा विनाशयः ॥ २३ ॥ वागगजहात द्रवते यस्य चित्रं
 रुदं त्यत्री शं हसति कुचिच्च विजक्त उजायति नृत्यति च मद्भक्तियुक्तो नुवनं पुनाति ॥ २४ ॥
 यथाग्निना हेममलं जहाति ध्यातं पुनः स्वनजतेवरूपं ॥ आत्मा च कमनु शयं विधूय म
 द्भक्तियोगेन न जेत्यथो मां ॥ २५ ॥ यथा यथात्मा परिमृज्यते सौमत्पुष्पाया अवर्णानि
 धानैः तथा तथा पश्यति वस्तु सस्मं चक्षुष्यैवां जनसं प्रयुक्तं ॥ २६ ॥ विषयान्धाय

तश्चिन्नेविषयेषु कते। मामनुस्मरतश्चिन्नेमप्येवप्रविजायते॥२७॥ तस्मादसदनिधायं यथास्व
प्रमनोरथं॥ हित्वा मपि समाधत्स्व मनो मद्राव नावितं॥२८॥ स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूर
तन्प्राप्तवान्॥ सेमं विविक्त आसी मश्चितयेन्मामतं दितः॥२९॥ न तथा स्य न वेत् केशो वं
धश्चान्यप्रसंगतः यो वित्संगा यथा प्रसो यथा तत्संगि संगतः॥३०॥ उद्धव उवाच॥ यथात्वा
मरविंशत्या दशं वा यदात्मकं॥ आयेन्मुमुक्षुरे तन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसि॥३१॥ श्री भगवा
उवाच॥ सम आसन गसीनः सम कायो यथा सुखं॥ हस्तावुत्संगश्चाधाय स्वनासाग्रक
तक्षणः॥३२॥ प्राणस्य शोधयेन्मागं धिरकुं न करे च कौ॥ विपर्ययेण पित्रानैरभ्यसेन्नि
कितेन्द्रियः॥३३॥ रुद्य विडित्तमोंकारं घंटा नादं विशोर्ल वत् प्राणेनो दी र्घं तं चार्घ्य पुनः सं
वेशयेत्स्वरं॥३४॥ एवं प्राणवसंयुक्तं प्राणमेव सममभ्यसेत्॥ दशरुत्तरत्रिषवणं मासा

दवा कितितानिलः॥३५॥ हस्तुं उरी कमंतस्य मूर्धना जमधो मुखं॥ ध्यात्वोर्ध्वमुत्तिष्ठ मष्ट
ष्टपत्रं सकणिकं॥३६॥ कणिकायां न्यसेत्सूर्यसोमाग्नीमुत्तरोत्तरं॥ वक्त्रिर्मध्ये स्मरेद्भूपं म
मेतत्तद्धानमंगलं॥३७॥ समं प्रशांतं सुमुखं दी र्घं चारुचतुर्भुजं॥ सुचारुसुंदरग्रीवं
सुकपोलं शुचिस्मितं॥३८॥ समानकली विन्यस्तस्फुरन्मकरकुडलं॥ हेमो वरघन
त्रयामं श्रीवत्स श्रीनिकेतनं॥३९॥ शंखचक्रगदा पद्मवनमाला विभूषितं॥ नूपुरैः
विलसत्पादं कौस्तुभप्रनयायुतं॥४०॥ द्युमत्किरीटकटकटिस्तत्रांगदायुतं सर्वा
गसुंदरं रुयं घं प्रसादमुमुखेक्षणं॥४१॥ सुकुमारमभिधायेत सर्वंगेषु मनोदधत्
इन्द्रियाणां द्वियार्धेभ्यो मनसा रुष्यतन्मनः॥ बुधासारयि नाधीरः प्रणयेत्प्रमयि स
र्वतः॥४२॥ तत्सर्वं आपकं वित्तं मारुष्ये कत्रधारयेत् नान्यानि चिंतयेत् नृयः सुप्ति

तं भावयेत्सुखं ॥ ४३ ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य यो मिथारयेत् तच्च तत्कामदारे
 हो न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ ४४ ॥ एवं समाहितमतिममिवात्मानमात्मनि विचरेत्प्रयत्न
 र्वात्मनः ज्योतिः ज्योतिषि संयुतं ॥ ४५ ॥ ध्याने नैव संयुता त्रेण युंजते योगिनो मनः ॥ संयास्य
 त्याश्रुनि वर्णिं प्रव्यजान क्रियात्मकः ॥ ४६ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे एकदशस्कंधे
 श्रीनगवदुद्भवसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ जितेंद्रियस्य मुक्तस्य जित
 श्वासस्य योगिनः ॥ मयि धारयतश्चेत्त उपतिष्ठंति सिद्धयः ॥ १ ॥ उद्भव उवाच ॥ कथाधारण
 पाकाश्चिद्वक्तृत्वं वा सिद्धिरच्युत ॥ कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगीनां सिद्धिर्हो भवान् ॥ २ ॥ श्रीनगवा
 नुवाच ॥ सिद्धयो द्वादश प्रोक्ता धारणा योगपारंगैः ॥ तासामर्थैर्मन्त्रध्यानादशैव गुरुराहेन
 वः ॥ ३ ॥ अणिमामहिमामूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिंद्रियैः ॥ प्रोक्ताश्च श्रुतदृष्टेः शुक्तिप्रेरणमी

रिता ॥ ४ ॥ गुणेषु संगो वर्तिता यत्र कामस्तदवस्यति ॥ एतामे सिद्धयः सौम्य अष्टावोत्यति
 कामताः ॥ ५ ॥ अमूर्तिमित्वं देहे स्मिन् दूरं भवणदर्शनम् मनोजवः कामरूपपरकायप्र
 वेशनं ॥ ६ ॥ स्वच्छंदमत्सु देवानां सहक्रीडानुदर्शनं ॥ यथा संकल्पं संसिद्धिरज्ञा प्रतिहता ग
 तिः ॥ ७ ॥ त्रिकालतत्त्वमद्वंद्वपरविनाशमिजता ॥ अय्यं कंबुविषादीनां प्रविष्टं नो परजयः ॥ ८ ॥
 एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणा सिद्धयः ॥ यथा धारणया यास्याद्यथा वास्यात् निबोध मे
 ॥ ९ ॥ न तस्मात्तन्मिमांसितत्मा त्रंधारयन् मनः ॥ अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको म
 म ॥ १० ॥ महत्यात्मन मयि परे यथा संस्यं मनो दधत् ॥ महिमानमवाप्नोति न तानां च दृष्ट
 कश्चक ॥ ११ ॥ परमाणुमये चित्तं न तानामपि रंजयन् ॥ कालस्मार्थतां योगी लघिमा
 नमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ धारयन् मय्यहंतत्वे मनो वै कारिकै र्विलं सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं

प्राप्तौ सात्मेति मन्मना ॥ १३ ॥ महत्यात्मनियः सूत्रे ध्यायेत्तमपि मानसं प्राकाशं पारमेष्ठं
मेविंदतेत्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥ विष्णोश्च धीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे सर्गशिवमवाप्नो
ति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनं ॥ १५ ॥ नागयणेतुरीयाख्ये नगवच्छृङ्गारहिते मनोमय्यादधत्तयो
गी मधुमविशितामियात् ॥ १६ ॥ निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः परमानंदमवा
प्नोति यत्र कामो वसति ॥ १७ ॥ श्वेतद्वीपपतौ चित्तं धारयेत्कालविग्रहे सर्गशिवमवा
प्नोति क्षेत्रज्ञचोदनं ॥ १८ ॥ मय्याकाशतमनिष्ठाणे मनसा घोषमुद्धहन् तत्रोपलब्ध्वा नृता
नां हंसो वाचः शृणोत्यसौ ॥ १९ ॥ चक्षुस्त्वहरि संयोज्य त्वं शरमपि चक्षुषि मां तत्र मनसा
ध्यायन् ॥ विशंपश्यति सूक्ष्मदेहं ॥ २० ॥ मनोमयि सुसंयोज्यो देहं तदनुवायुना मधारणा
नुभावेन तत्रात्मा यत्र वै मनः ॥ २१ ॥ यदा मनरूपादाय यद्यद्दृष्टं दृष्टं नृषति तत्तत्तत्तत्

वेत्तमनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥ २२ ॥ परकाये विशदसिद्धरात्मानं तत्र भावयेत् ॥ पि
उंहित्वा विशेत् प्राणो वायु नरतः षडंगिवत् ॥ २३ ॥ घ्राणं पीयूषं श्रोत्रं हृत्पुरुषः कंठं मूर्ध
म् ॥ आरोप्य ब्रह्मरंध्रेण ब्रह्म नीत्वा तस्मिन् ततः ॥ २४ ॥ विहरिष्यन् सुराक्रीडे मत्सं सत्वं
विभावयेत् ॥ विमानेनोपतिष्ठंति सत्त्वर्त्ताः सुरस्त्रियः ॥ २५ ॥ यथा संकल्पयेत्त बुधाय
दा वामत्परः पुमान् ॥ मयि सत्ये मनोयुं जंस्तथा तत्समुपाश्रुते ॥ २६ ॥ यो वै मज्ञावमाप
न्न र्शितुः वशितुः पुमान् ॥ कुतश्चिन्नविद्वेत्त तस्य चाज्ञायथामम ॥ २७ ॥ मद्रक्ता शुद्ध
सत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः ॥ तस्य त्रिकाली की बुद्धिर्जन्ममृत्युपतंहिता ॥ २८ ॥ अग्रादि
भिर्न द्रिये तमुनेः योगमयं वपुः मद्योगज्ञांतचित्तस्य दसासु रकं यथा ॥ २९ ॥ मद्धि नृती
रभिधायन् श्रीवत्सास्त्रविनृपितां ॥ ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ॥ ३० ॥ उपासक

स्यमामेवंयोगधारणायामुनेः॥सिद्धयः पूर्वकथिताउपतिष्ठत्यशेषतः॥३१॥जितेंद्रियस्य
हंतस्यजितश्चासात्मनोमुनेः॥महारणोधारयतः कासासिद्धिः सुदुर्लभा॥३२॥अंत
रायान्नवदंतेतायुंजतोयोगमुत्तमं॥मयासंपद्यमानस्यकाजक्षेपणहेतवः॥३३॥जन्मो
षधितपोमंत्रैः यावतीरिवसिद्धयः॥योगेनाप्नोतिताः सर्वानान्यैः योगगतिं ब्रजेत्॥३४॥
सर्वसामपिसिद्धीनांहेतुः पतिरहंप्रभुः॥अहंयोगस्यसंख्यस्यधर्मस्यब्रह्मवादि
नाम्॥३५॥अहमात्मांतरोर्वात्योर्नवृतः सर्वदेहिनां॥यथानृतानिनृतेषुबहिरंतः
स्वयंतथा॥३६॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेश्रीभगवदुद्धवसंवा
होनामपंचदशोऽध्यायः॥१५॥उद्धवउवाच॥॥त्वंब्रह्मपरमंसाक्षादनाद्यंतमपावृ
तं सर्वेषामपिभावानांत्राणस्थित्यप्ययोद्भवः॥१॥उद्धवचेष्टुनृतेषुदुर्जेयमरु

तात्मनिः॥उपासतेत्वांभगवन्नयाथातप्येनब्राह्मणाः॥२॥येषुयेषुचभावेषुभक्तात्वां
पुरुषर्षभः॥उपासीनाः प्रपद्यंतैसंसिद्धिंतत्त्वदस्वमे॥३॥गृहश्चरसिन्नतात्माभूतानां
भूतानिपश्यन्तिमोहितानिमे॥४॥याः काश्चनमोदिविवैरसायांविभूतयोदिक्षुमहावि
भूते॥तामत्यमाख्यात्यनुभावितास्तेनमामितेनार्पयन्तांघ्रिपद्मं॥५॥श्रीभगवानुवा
च॥एवमेतदहंपृष्टः प्रश्नंप्रश्नविदांवरः॥युयुत्सुनाविनशनेसपन्नैरर्जुनेनवे॥६॥
तात्वात्तातिवधंगत्यमधर्मंराज्यहेतुकं॥ततोनिवृत्तौहंताहंतोयमितिजौकिक
७॥सतदापुरुषव्याघ्रोयुक्तामेप्रतिबोधितः॥अस्यभाषतमामेवंयथात्वंरणम्
ईनि॥८॥अहमात्माहवामीषांभूतानांमुहुरीश्वरः॥अहंसर्वाणिभूतानितेषांस्थित्यु
द्भवप्ययः॥९॥अहंगतिर्गतिमतांकाजः कलयतामहं॥उत्तानांचाप्यहं साम्यं गुणि

न्यौत्यन्तिको गुणः ॥ १० ॥ गुणिनामप्यहं स त्रं म ह तां च महानहं ॥ सस्माणां मप्यहं जीवो दु
र्जनानां महं मनः ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भो देवानां मंत्राणां प्रणवस्त्रिहृत् ॥ अक्षराणां मकारोऽस्मि
पदानिष्ठं दसामहं ॥ १२ ॥ इन्द्रो हं सर्वदेवानां वसनामस्मि हव्यवाटः ॥ आदित्यानां महं विष्णु रु
द्राणां नीलजोहितः ॥ १३ ॥ ब्रह्मर्षीणां नमुरहं राजर्षीणां महं मनुः ॥ देवर्षीणां नारदो हं ह
विर्धन्यस्मि धेनुधुः ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णो हं पतत्रिणां ॥ प्रजापतीनां दक्षो हं
पितॄणां महमयमा ॥ १५ ॥ मां विष्णुध्रुवदेत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरं ॥ सोमं नक्षत्रौषधीनां ध
नेशं यक्षरक्षसां ॥ १६ ॥ ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुं ॥ तपतां युमतं सूर्यं मनु
ष्याणां च नृपतिं ॥ १७ ॥ उद्ध्वैश्वस्तुरंगाणां घातनामस्मि कांचनं ॥ यमः संयमतां चाहं
सर्पाणां मस्मि वासुकिः ॥ १८ ॥ नागैर्द्राणां मनंतो हं मर्गैः श्रेणिर्दंष्ट्रिणां ॥ आश्रमाणां

महं तु योर्विष्णोर्नाम प्रथमो नद्यः ॥ १९ ॥ तीर्थानां श्रोतसां गंगा समुद्रः सरसामहं ॥ आयुधा
नाधनुरहं त्रिपुरघ्रेधुश्चतुर्भुजः ॥ २० ॥ धिष्णा नामस्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः ॥ वनस्यती
नामश्वत्थमौषधीनामहं यवः ॥ २१ ॥ पुरोधसां वसिष्ठो हं ब्रह्मिष्ठानां रुद्रस्यति ॥ स्कंदो हं
सर्वसेनान्यामग्रण्यं नवैगवानजः ॥ २२ ॥ यज्ञानां ब्रह्मयज्ञो हं ब्रतानां मविहंसनं ॥ वायव्य
कं विवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः ॥ २३ ॥ योगानां मातृसंरोधो मंत्रोऽस्मि विनिगीषतां आ
न्वाक्षिकी कौशलानां विकल्पः रघुतिवादिनां ॥ २४ ॥ स्त्रीणां तु शतरूपा हं पुंसोऽस्मायं भुवो
मनुः ॥ नागयणो मुनीनां च कुमारे ब्रह्मचारिणां ॥ २५ ॥ धर्मिणां मस्मि संन्यासः श्रेष्ठाणां मव
दिः सतिः ॥ गुह्यानां मुनतं मौनं मिथुनानां मस्त्वहं ॥ २६ ॥ संवत्सरोऽस्मि नीमिषां मरुतां मधु
माधवौ ॥ मासानां मार्गशीर्षो हं नक्षत्राणां तथा भित्तिः ॥ २७ ॥ अहं सुगानां चरुतंधी राणां

भा. ए.
४५

देवलोसितः। देपायनोस्मियासानांकवीनांकाव्यगन्मवान्॥२८॥ वासुदेवो नगवतात्वं
तु नागवतेषहं किंपुरुषाणां हनुमानविद्याधाराणामुदरनिः॥२९॥ रत्नानां पद्मगणोस्मि
पद्मकोशः सुपेशां कुशोस्मिदभजातीनांगव्यमाज्यंदविषहं॥३०॥ व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः
कितनानां छत्रयहं॥ तितिक्षास्मितितिक्षणंसत्वं सत्वं वतामहं॥३१॥ धृजः सहो बलवतां
कमहिं विदिमात्वं तां॥ सात्वंतां नवमूर्त्तीनां मादिमूर्त्तिरहं पर॥३२॥ विश्वावसुः पूर्वदिने
गंधवस्त्रिरसामहं॥ मधुराणामहं स्प्यं गंधमात्रमहं तु व॥३३॥ अपोरसश्च परमस्तेजि
शानां विश्वावसुः॥ धनास्यैर्दुतागणां शब्दो हं नमसः पर॥३४॥ ब्रह्मण्यानां बलिरहं वी
राणामहमर्जुनः॥ भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः॥३५॥ गत्युत्पत्त्युत्सर्गोपाश
नमानंदस्य शीलक्षणं॥ आवा दशुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियः॥३६॥ एषि वी वायु

४५

रकाश आपोज्योतिरहं महान्॥ विकारः पुरुषो व्यक्तरजः सत्वं तमः परं॥ अहमेतत्प्रसं
ख्यानेतानंतत्वं विनिश्चयः॥३७॥ मये श्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना॥ सर्वात्मिनापि
सर्वेण न नावो विद्यते क्वचित्॥३८॥ संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया॥ न तथा
मे विभूतीनां सृजतो डानिकोरिशः॥३९॥ तेजः श्रीः कीर्तिरेश्वर्यं क्रास्यागः सौ नगं नगः
वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र समं शकः॥४०॥ एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विन
तय॥ मनोविकारा एवैते यथावाचा निधीयते॥४१॥ वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणं यच्छेन्द्रि
याणि च॥ आत्मानमात्मना यच्छ नयः कल्पसेध्वने॥४२॥ यावैवागमनसी सम्यगसं
यच्छेन्द्रियायति॥ तस्य व्रतंतपोदानं स्रवत्यामघटांबुवत्॥४३॥ तस्मात्त्वचो मनः प्रा
णान्नियच्छेत् मत्परायणः॥ मन्त्रक्रियुक्तया बुध्या ततः परिसमाप्यते॥४४॥ इति श्री

आगवते महापुण्येण कारुण्येण भगवदुद्यमं वादेषोऽशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ उद्यमं
वाच ॥ यस्त्वया प्रिहितः पूर्वधर्मस्त्वद्विनिर्गुणः ॥ वर्याश्चिमाचारवतां सर्वेषां हि पदा
मपि ॥ १ ॥ यथानुशीयमानेन त्वयि न किं नृणां न वेत् ॥ स्वधर्मेणारविंदाक्षतत्समाख्या
तुमर्हसि ॥ २ ॥ पुण्यं किञ्च महाबाहो धर्मपरमकंप्रभो ॥ यत्ते न हं सरूपेण ब्रह्मणे न्यात्यमा
धवा ॥ ३ ॥ सरदानो मुमहता कालेनामित्रकशनि न प्रायो न वितामर्त्यलोके प्रागनुशा
सित ॥ ४ ॥ वक्राक कर्त्ता विता नान्यो धर्मस्याच्युत ते बुवि ॥ मनायामपि वैरं चोयत्र मूर्ति
धराः कला ॥ ५ ॥ कर्त्ता विता प्राक कर्त्ता च न वतामधु सरदन ॥ त्यक्ते महीत जे देव विनष्टं क
ः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥ तत्ते न सर्वधर्मसि धर्मस्त्वद्विनिर्गुणः ॥ यथा यस्य विधीयंते तथा वर्या
मे प्रभो ॥ ७ ॥ श्रीभगवातुवाच ॥ धर्म एष न व प्रभो नैः श्रेयसकरो नृणां वर्याश्चिमाचा

रवतां तमुद्यमनिबोधमे ॥ ८ ॥ आदौ कृतयुगे वल्पो नृणां हं सरिति स्मृतः ॥ कृतकृत्याः प्र
जा जाता तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥ ९ ॥ वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मो हिं वृषरूपधक ॥ उपासते तपो
निशा हं संभो मुक्तं किञ्चिपि ॥ १० ॥ त्रेतासुरे महे महाप्राणान्मे हृदयात्त्रयी विद्या प्रादु
रभूत तस्माद्दहमा संविद्वृन्मख ॥ ११ ॥ विप्र क्षत्रियविद्वत्प्रासुखवाहूरूपा राजाः वैरा
जात्पुरुषा जाता य आत्माचारजक्षणा ॥ १२ ॥ गृहाश्रमं जघनतो ब्रह्मचर्यं ह्यहो मम व
क्षस्य जादने वा सो न्यासः शीर्षाणि संस्थितः ॥ १३ ॥ वर्यानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनु
सारिणी ॥ आसन्नप्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः ॥ १४ ॥ रामो दमस्तपः शौचं सं
तोषः शान्तिर्गर्जवं ॥ मद्रक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्म प्रकृतयस्त्विमाः ॥ १५ ॥ ते जो वलं धतिः शो
यंति तिस्रो दार्यमुद्यमः ॥ स्यैव ब्रह्मण्यते श्रयं सत्र प्रकृतयस्त्विमाः ॥ १६ ॥ आस्तिक्यं द

ननिष्ठाच अहं नो ब्रह्मसेवनं । अतुष्टिरप्येपि च येः वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १७ ॥ शुश्रूषणं हि
जगदां देवानां चाप्यमायया ॥ तत्र जडो न संतोषः शूद्रः प्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥ अशौच
मनसं स्तेयं नास्तिकं शुक्रविग्रहः ॥ कामक्रोधश्च तर्षश्च सभावो ते वसायिनां ॥ १९ ॥ अ
हिंसा सत्यमस्तेयका मक्रोधप्रजो नता ॥ भूतप्रियदिते हा च धर्मायि सार्ववर्त्मिका ॥ २० ॥
द्वितीयं प्राप्या दुष्टवर्जितो यनयनं द्विजः ॥ वसन् गुरुकुले दंतो ब्रह्माधीयीत चादुतः
॥ २१ ॥ मेखजाति न दंशस ब्रह्मसूत्रक मंडरः ॥ जरिजो धौत दद्या सो रक्तपीठकुशा न द
धत् ॥ २२ ॥ स्नानं नोजनं होमेषु जपो ज्वारेषु वाग्यतः ॥ न छिंद्यान्न खरो मालिक सोपस्य ग
ता न्यपि ॥ २३ ॥ रेतो नावकीरे जातु ब्रह्मव्रतधरः ॥ सयं अवकीर्णे विगाथा सुपता सुत्रि
पदां जपन् ॥ २४ ॥ अथ कश्चिद्यगोविप्रगुरु वृद्धसु गन्धुविः ॥ समाहित उपासीत संध्ये

वयनवागजपन् ॥ २५ ॥ आचार्यं मां विजानीयात्तावमन्येत कर्हिचित् ॥ नमश्च विधा
स्येत सर्वदेवमयो गुरुः ॥ २६ ॥ सायं प्रातरुपानीयं भैक्ष्यंतस्मै निवेदयेत् यच्चान्यदप्य
नुत्ता तमुपयुंजीत संयतः ॥ २७ ॥ शुश्रूषमाण आचार्यं सरोपासीत नीचवत् यानशा
प्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृतांजलिः ॥ २८ ॥ एवं गुरुकुले वृत्तौ वसेत् भोगविवर्जितः ॥ वि
द्या समाप्यते यावद्विभ्रतमखंडितं ॥ २९ ॥ मद्यसौख्यं दसांजोकमारो दुर्ब्रह्मविष्टं ॥ गुर
वे विन्यसेत् देहं स्वाध्यायार्थं वृद्धतः ॥ ३० ॥ अग्नौ गुरुवात्मनि च सर्वं नृतेषु मां परं ॥ आ
ष्टयकपीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्वकल्पय ॥ ३१ ॥ स्त्रीणां निरासणस्य शसिं जापस्वेतनादिकं
प्राणिनो मिषुनी नृतान गृहस्थो गसंत्यजेत् ॥ ३२ ॥ शौचमाचमनं स्नानं संधोपासनमा
र्जनं तर्पणं वाजपोष्य शान्त्या संन्याप्य वक्तुं ॥ ३३ ॥ सर्वांश्च मप्रयुक्तो यं नियमं कु

जनं दत्तं मद्रावः सर्वं तेषु मनोवाकायसंयमः ॥ ३४ ॥ एवं ह तत्र न धरो ब्राह्मणो
प्रिरिव ज्वलत् ॥ मद्रकस्तीव्रतपसा दग्धकर्माश्रयो मलः ॥ ३५ ॥ अथानंतरमावेश्य
पयाजितासितागमः ॥ उरवे ह सिंहां दत्वा स्नायात्तुर्वनुमो रितः ॥ ३६ ॥ गहं वनं चोप
विशेत्प्रव्रजे द्वादिजो नमः ॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत् ॥ ३७ ॥ गृहायसि
ह शोभायं मुहुरेदं तु उस्मितां ॥ पवीयसीतु वयसो यां सवर्णमनुक्रमान् ॥ ३८ ॥ इत्याध
पुनरा नानि सवेषां च दिजन्मनो ॥ प्रतिगृहो ध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनं ॥ ३९ ॥ प्रतिगृ
हं मन्यमानस्तपसे जोय शोभते ॥ अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्विशेषदकयो ॥ ४० ॥
ब्राह्मणस्य हि देहो यं शुद्रकामायनेष्यते ॥ रुद्धाय तपसे वेदप्रेत्यानंतसुखाय च ॥ ४१ ॥
शिलौ छुह न्यापरितुष्टविन्नोधमं मिहां तं विरजेतुषाण ॥ मय्यर्पितात्मा गृह एव निज्जा

नातिप्रसक्तः समुपैति शांतं ॥ ४२ ॥ समुद्धरंति ये विप्रं सीदं तं मत्परायणं तानुद्धरिष्ये
नचेरदाप न्योनौरि वार्णवात् ॥ ४३ ॥ सर्वाः समुद्धरेत्त राजापि ते वयसनात्प्रजा ॥
आत्मानमात्मनो धीरो यथा गजपतिः गजान् ॥ ४४ ॥ एवं विधो नरपतिर्विमानेनार्क
वर्चसा ॥ विधुयेदाशु मंरुक्लमिंद्रेण सह मोदते ॥ ४५ ॥ सीदन् विप्रो वणिकश्च न्या
पण्यैरेवापदंतेरेत् स्वद्रेण वापदात्तातो न श्वदृत्त्या कथंचन ॥ ४६ ॥ वैश्यश्च न्यातुरा
ज न्यो जीवेत्त मृगयया यदि ॥ चरेत्वा विप्ररूपेण न श्वदृत्त्या कथंचन ॥ ४७ ॥ शूद्रश्च न्ति
मजेत्त वैश्यः शूद्रः कारुकटक्रियां रुद्धात्मुक्तेन गत्वेण वृत्तिलिप्तेन कर्मणा ॥ ४८ ॥
वेदाध्यायस्वधास्वाहा वल्यन्नाद्यैर्यथोदयं देवर्षिपितृभृतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ॥ ४९ ॥
पदं च योपपन्नं न शुक्लेनोपाकृतिनवा ॥ धनेनापीडयन् नृत्यान् नृत्यायेनैवा

हरेत्कतः॥५॥ कुटुंबेषु न स जेत न प्रमोद्ये कुटुंबपि॥ विपश्चिन्नश्चरं पश्येत्तदृष्टमपि ह
एवत्॥५॥ पुत्रदारासंबंधनां संयमः पांथसंगमः॥ अतरे हं विद्यंते ते स्त्रा प्राप्तिद्वानुगो
यथा॥५॥ इत्यं परिमृशन्मुक्तो गृहेषु तिथिवत् वसन्॥ न गृहे रनुवधेन निर्ममो निर
हंरुतः॥५॥ कर्मभिर्गृहे मेधायै रित्थामा मेव न किमान्॥ तिष्ठेत्त वने चोपविशेत्प्रजा
वानपरिव्रजेत्॥५॥ यस्मात्सक्तमतिर्गृहे पुत्रविशेषणतु रः॥ स्त्रेणः कृपणधीर्भूतो म
माहमिति वध्यते॥५॥ अहो मे पितरौ वृद्धौ नार्या वाजात्मजाः॥ अनाथा माश्रते
हाना कथं जीवंति दुःखिताः॥५॥ एवं गृहाशया शिषहृदयो मूढधी रयं॥ आत्मस्तान
नुधाय नृतो धं विशते नमः॥५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्री
नगवदुद्धवसंवादे सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ श्रीनगवानुवाच॥ वने विविधुः पुत्रेषु नार्या

४९

न्यस्य सदैव वा॥ वन एव वसेत् शान्तस्तृतीयं भागमायुषः॥१॥ कंदमूलफलैर्वनैर्दम
धैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत्॥ वसीत वृक्षजं वासस्तृणपर्णानि नानि च॥२॥ केशरे मनस्वश्च सुम
जानि विनयादतः॥ न धावेद्भुमकेतत्रिका जं स्पंडिले शयः॥३॥ ग्रीष्मे तपत पंचाग्री
त्रवर्षास्वासा रघादृजले॥ आकंठमग्नः शिशिरे एवं वृत्तस्तपश्चरेत्॥४॥ अग्निपक्वं सम
श्रीयात्कालपक्वं मयापि वा॥ उत्तरखलाश्मकुटो वा हंतोत्तरखल एव च॥५॥ स्वयं संवि
नुयात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणं देशकालवजानि तो वा दहीतान्नपथा रुतं॥६॥ व
नैश्चरुपुरे शशैर्निर्वपेत्कालचोदितात्॥ ननु श्रोतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमा
७॥ अग्निहोत्रं च दशम्यर्णमासश्च पूर्ववत्॥ चातुर्मास्यानि च मुने रस्नानानि च नै
गमैः॥८॥ एवं चीरैर्न तपसा मुनिर्धर्मनिसेमतः॥ मां तपो मयमारुष्य कृषिजोकादुपै

निमां॥ आपस्वैतत्तच्छूनश्चार्त्तपोनिः श्रेयसं महत् कामायाः लीयसे पुंन्यात् त्रवालि
शः कोपरस्तन॥ १०॥ मद्यसौ नियमेकल्यो जरा ज्ञानवेषयुः॥ आत्मन्यग्रीममारोप्य म
च्चित्तो ग्रिंसमाविशेत्॥ ११॥ यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निलयात्मसु॥ विरागो जायते सम्य
कन्यस्तो ग्रिः प्रव्रजेत्ततः॥ १२॥ इष्टाय यो पदे शं मोदत्वा सर्वसमत्विजे॥ अग्रिंसु प्राण
श्चावेक्ष्य निरपेक्षः परिव्रजेत्॥ १३॥ विप्रस्य वै स न्यमतो देवा दारुदिरूपिणः॥ विघ्नान्
कुर्वन्त्ययं तस्मान्नाकम्यसमियात् परं॥ १४॥ विप्रयाच्चेत्पुनिर्वसिः कोपी नाछादने परं
त्यक्तं न दंडयात्राभ्यामन्यत् किंचिदनापदि॥ १५॥ दृष्टिघ्नं न्यसेत् पादं वस्त्रघ्नं तपि वे
क्तुं॥ सत्यपूतां वदेद्वाचं मनः दत्तं समाचरेत्॥ १६॥ मोनानाहानि जायामादंशवाग्
देहचेतसां॥ तर्ह्येते यस्य सत्यं गेवेणुभिर्न न वेद्युति॥ १७॥ भिस्तोचतुर्बुवर्षेषु विरह्या

नवर्कयश्चरेत्॥ समागारानसंक्लृप्तां सुष्येत जब्धेन तावता॥ १८॥ बहिर्जलाशयं गत्वा त
त्रोपसृज्य वाप्येतः॥ विनश्ययाचितं शेषं जुंजीता शेषमाहृतं॥ १९॥ एकश्चरेन्मही
मेतानिः संगः संयतं द्रियः॥ आत्मकौ रा आत्मरतरात्मवान् समदर्शिनः॥ २०॥ विवि
क्तक्षेत्रशरणो मद्रावा विमलाश्रयः॥ आत्मानं चिंतयेदेकमनेदेन मया मुनिः॥ २१॥
अन्वीक्षेतात्मनो बंधं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया॥ बंधं द्रियविक्षेपो मोक्षं च संयमः॥ २२॥
तस्मान्नि यम्य षड्गुणं मद्रावेन चरेत्पुनिः॥ विरक्तं शुद्धं कोमेभ्यो जब्ध्यात्मनि
सुखं महत्॥ २३॥ पुर्या मव्रजाभ्या र्थानि शार्थं प्रविशंश्चरेत् पुण्यदेशं सरिद्धं
जवनाश्रमवतीं महं॥ २४॥ वानप्रस्थाश्रमपदे धर्माक्षरं भैक्ष्यमाचरेत्॥ संसिध्यत्याश्र
मं मोहः शुद्धसत्तः शिजांधसः॥ २५॥ नेतत्तव सुत या पश्येत्तदृश्यमानं विनश्य

ना.ग०
५१

ति॥ असकचिन्नोविरमेदिहामुत्रचिकार्षितां॥२६॥ सदैतदात्मनिजगत् मनोवा
कप्राणसंहतं सर्वं भायेतितर्केण स्वस्य स्यक्ता ततस्मरेत्॥२७॥ ज्ञाननिष्ठे वि
रक्तो वा नपेक्षकः॥ सलिंगानाश्रमांस्त्यक्ता चरेदविधिगोचरः॥२८॥ बुधोवा ज
कवत्तकीडे कुशलो ज उवचरेत्॥ वदेदुन्मत्तवद्विधानगोचर्यं निगमश्चरेत्
२९॥ वेदवाद्गतो न स्यान्नपाखंडो न हेतुकः॥ शुक्लवादे विवादेन कंचित्पक्षं समा
श्रयेत्॥३०॥ नो विजेत जनात् धारे जनेन चोदयेन्ननु॥ अतिवादांस्तिति क्षेतनाव
मन्येत कंचन॥ देहमुद्दिश्य पशुवत् वैरं कुर्यान्निकेनचित्॥३१॥ एक एव परेत्यात्मा
नृतेष्वात्मन्यवस्थितः॥ ययंदुरुदपात्रेषु नृता न्येकात्मकानि च॥३२॥ अज्ञानं वि
धीदेत काले काले शनं क्वचित्॥ ज्ञानं हव्ये धतिमानु नयं देवतं त्रितं॥३३॥ आ

५२

हारायं समीहे तयुक्तं तत्प्राणधारणं॥ तत्तं विमृश्यते तेन तद्विज्ञापविमुच्यते॥३४॥
यदृच्छयोपपन्ना त्रमया छेष्टमुतापरं॥ तथावासस्तथा शय्याप्राप्तं प्राप्तं न जेन्मुनिः
३५॥ शौचमाचमनं स्नानं ननु चोदनयाचरेत्॥ अन्यांश्च नियमान् ज्ञानी यथाहं जीज
येत्॥३६॥ न हितस्य विकल्पास्यायाचमद्वा क्षयादता॥ आदेहांतात् क्वचित् रक्षा
तिस्ततः संपद्यते मया॥३७॥ दुःखोदकेषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान्॥ अतिता
सितमधर्मेऽसंमुनिमुपाव्रजेत्॥३८॥ तावत्परिचरेन्नक्तः श्रद्धावाननसूय
कः॥ यावत्ब्रह्मविज्ञानी यात्मा मेव गुरुमादतः॥३९॥ यस्तसंयतपद्गः प्रचंडेन्द्रि
यसारथिः॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रीदंडमुपजीवति॥४०॥ मुरनात्मानमात्मस्यं निरु
ते मां च धर्महा॥ अविपक्वकपायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते॥४१॥ निशोधर्मशमोहिं

सातपर्ज्यावनोकसः॥ गृहिणे नृतरसे ज्ञादि जस्या चाप्यसेवनं॥ ४२॥ ब्रह्मचर्यं तपः
शौचं संतोषो नृतमौ हृदं॥ गृहस्य स्याप्य तौ गंदु॥ सर्वेषां मदुपासकः॥ ४३॥ इति मां यः स्व
धर्मेण नृत्तत्रित्यमनन्यनाकः॥ सर्वज्ञते पुमज्ञावो मद्रक्तिं विंदते विराट्॥ ४४॥ नृत्तपो ह
वानपापिन्या सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेभ्य न्याप्य यं ब्रह्म कारणं नोपयाति सः॥ ४५॥ इ
ति स्वधर्मे निर्लिप्तं मत्वा तिष्ठानमरुतिः॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो न चिरात् समुपैति मां॥
॥ ४६॥ ब्रह्म श्रमवतां धर्म एव आचार लक्षणः॥ स एव मद्रक्ति युक्तो निःश्रेयसकरः प
रः॥ ४७॥ एतन्ने निहितं साधो नवानृष्ट उच्यते मां॥ यथा स्वधर्मे संयुक्तो नक्तो मां समि
यात्परं॥ ४८॥ इति श्री भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्री नृगबहुवचसंवादे
अष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥ श्री नृगवानुवाच॥ यो विद्याश्रुतसंपन्न गन्तवान्नानुमानिकः

मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संत्यजेत्॥ १॥ ज्ञानिनस्तु यमेवेशः स्वार्थो हेतुश्च संम
तः॥ सर्गश्चैवापवर्गश्च नान्यापे मिदं ते प्रिय॥ २॥ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः परं श्रेष्ठं विदु
र्मम॥ ज्ञानी प्रियतमो नो मे ज्ञाने नासौ विनर्त्ति मां॥ ३॥ तपस्तीर्थं तपोदानं पु वित्राणी
तारुणि च॥ नाजंकुर्वंति नांसिद्धिं याज्ञानकजयाकृता॥ ४॥ तस्मात् ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा
स्वात्मानमुद्धव ज्ञानविज्ञानसंपन्नो नृत्तमां नृत्तिमावित॥ ५॥ ज्ञानविज्ञानयत्नेन मा
मिष्टात्मानमात्मनि सर्वं यत्नपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयो गमन्॥ ६॥ तस्युद्धवाश्रयतिय
स्त्रिविधो विकारो मायांतरापतति ताद्यपवर्गयो र्पत्तिः॥ जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं
स्युरयं तयो र्दिसतोऽस्ति तदेव मध्ये॥ ७॥ उद्धव उवाच॥ ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतत्तदे
गम्य विज्ञानयुतं पुराणं॥ आख्यादिविश्वेश्वरविश्वमूर्तेस्त्वद्रक्तिमोगं च महत्तत्वि

मग्यम् ॥ ८ ॥ तापत्रयेणाग्निहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनी शः ॥ पश्यामि नान्यदुरणं
तवाग्निं दंष्ट्रातपत्रादमृता निवर्षति ॥ ९ ॥ दृष्टं जनं संपतितं विजेस्मिन् कालाहिना सुप्रसु
खीरुतये ॥ समुद्धरेन रूपयापवर्गैर्वचो निरासिंचमहाबुनाव ॥ १० ॥ श्री भगवानुवा
च ॥ इत्यमेतत्पुंराजामाश्रयमभूतां वरं ॥ अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नानुश्रवतां
॥ ११ ॥ निवृत्ते नारतेषु दुष्टेषु हन्निधनविद्वजः ॥ श्रुत्वा धर्मान् विवर्तु न पश्चान्मोक्षधर्मान्
उत ॥ १२ ॥ तानहं ते निधास्यामि देव व्रतपुरादुत्तार ॥ ज्ञानविगम्य विज्ञानमश्नात्तु
पहं दितार ॥ १३ ॥ न वै कारुण्यं च त्रीन्मावान् नृतेषु येन वै ॥ इक्षेता येनैकमप्येषु त
त्तानं मम निश्चितं ॥ १४ ॥ एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन तत् स्थित्युत्पत्त्यप्यया
नृप त्रेतन्मावानां त्रिगुणात्मनां ॥ १५ ॥ आराधयेत्ते च मध्ये च सज्ज्यात्सृज्यं यदन्वियात् ॥ १६ ॥

नस्तत्प्रति संक्रामेयं छिन्नेतत्तदेव सत् ॥ १६ ॥ श्रुतिप्रत्यक्षमैतित्यमनुमानं चतुष्टयं
प्रमाणेन वक्ष्यामि तत्र विकल्पात्स विरज्यते ॥ १७ ॥ कर्मणां परिणामत्वादा विरिन्त्यादमं
गलं विपश्चिन्नं चरं पश्येद्दृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥ नक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाण
यतेन य पुनश्च कथयिष्यामि मद्रक्तेः कारणं परं ॥ १९ ॥ अहामृतकथायामेवाश्वत्थम
दनुकीर्तनं ॥ परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २० ॥ आदरः परिचर्यायां सर्वा
गैरभिबंदनं ॥ मद्रक्तपूजायां अधिका सर्वं नृतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥ मर्त्ये धिं गच्छेत्तच्च वच
सामरुणे रणम् ॥ मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥ २२ ॥ मर्त्ये धिं परित्यागे
नोगस्य च सुखस्य च ॥ इष्टं रज्जुतं जप्तं मर्त्यं यत्तद्व्रतं तपः ॥ २३ ॥ एवं धर्मे मनुष्याणां
मुहवात्मनि वेदिनां मयि संजायते नक्तिः को न्योपे स्याद्विशिष्यते ॥ २४ ॥ यत्तन्मन्य

पितं चिन्नं शतं सत्वोपहृतं ॥ धर्मज्ञानं सवैराग्यमेष्वयं चाभिपद्यते ॥ २५ ॥ परपितं त
द्विकल्पिरिन्द्रियैः परिधावति रजस्वजं वासन्ति हं चिन्नविधिविपर्ययं ॥ २६ ॥ धर्ममिन्द्र
क्तिरुत्तमोक्तोक्तानं चैकात्मदर्शनं ॥ पुण्यसंगो वैराग्यमेष्वयं चाणिमादयः ॥ २७ ॥
उद्धव उवाच ॥ यमः कतिविधः प्रोक्तो निपमो वारिकर्त्तन कः शमः कोदमः रु
द्रकाति तिस्राधतिः प्रोक्तो ॥ २८ ॥ किं दानं किं तपः शौचं किं सत्यमनृतं च किं सत्यमनृतं
च किं कल्याणः किं धनं श्रेष्ठं को यतः काच दक्षिणा ॥ २९ ॥ पुंसः किं स्त्रित्वं लं श्रीमदया
जानश्च केशव ॥ काविद्योक्ताः पराकाश्याः किं सुखं दुःखमेव च ॥ ३० ॥ कः पंडितः कश्च
मूर्खः कः पंथा उत्पद्यश्च कः स्वर्गो नरकः कश्चित् को बंधुरुत्तम च किं गदं ॥ ३१ ॥ कश्चाद्यो
कोदरिद्रो वा रूपणः कः करिश्चरः एतान् प्रश्नान् मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्यतः ॥ ३२ ॥

श्रीनगवानुवाच ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो क्रौरसं च य ॥ आसिकं ब्रह्मचर्यं च
मौनं श्रेयं समा नयं ॥ ३३ ॥ शौचं जपस्तपो होमोश्च ध्यातिष्ठं मदर्चनं ॥ तीर्थटन परार्थ
हातुष्टिगचार्यमेव नं ॥ ३४ ॥ एते यमाः सनियमारुनयो द्विदश स्मृताः ॥ पुंसां सुपासि
तास्ते ते यथा कामं दुहंति हि ॥ ३५ ॥ रामो मन्त्रिष्टता बुद्धिर्दमरिन्द्रियसंयमः ॥ तितिक्षां
दुःखसंमर्षो निद्रोपस्य जयो धृतिः ॥ ३६ ॥ दंडन्यासः परं दानं कामस्यागस्तपः स्मृतं
स्वभावविजयः शौचं सत्यं च समदर्शनं ॥ ३७ ॥ सत्यं च स्मृततावाणी कविभिः परिकी
र्त्तिताः ॥ कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यासरुच्यते ॥ ३८ ॥ धर्ममिन्द्रधनं नृणां यतो हं
नगवत्तमः ॥ दक्षिणा जान संदेशः प्राणायामः परं वलं ॥ ३९ ॥ नगो मेरोश्चरो नावो जा
नो मद्रक्तिरुत्तमः ॥ विद्यात्मनि निरावाधो जुगुप्सा क्रौरकर्मसु ॥ ४० ॥ श्रीगुणानैरपेक्ष

द्याः सुखंदुःखं सुखात्ययः दुःखं कामसुखापेक्षा पंडितो बंधमो भवितुः ॥ ४१ ॥ मूर्खो
देहाद्यहं बुद्धिः पंथा मन्निगमः स्मृतः उत्पद्य चित्तविशेषः स्वर्गः सत्त्व गुणोदयः
॥ ४२ ॥ नरकस्तमउन्नाहो बंधुः उरुरहं सरवे गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाद्योत्पादकं च
ते ॥ ४३ ॥ दरिद्रो यस्तु संतुष्टः कृपणो यो जितेन्द्रियः ॥ गुणोपसक्तधीरो गुणसंगो वि
पर्यायः ॥ ४४ ॥ एते उद्धवते प्रश्नाः सर्वसाधुनिरूपिताः ॥ किं वलितेन बहुना ज्ञस्य
गुणदोषयोः ॥ गुणदोषदृशि दोषो गुणस्तमयवर्जितः ॥ ४५ ॥ इति श्री भगवते महा
पुराणे एकादशस्कंधे श्री भगवदुद्धवसंवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ उद्धव उवाच
विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो ही श्वरस्य ते ॥ अवेशते रविं राक्षसगुणदोषं विकर्मणं
१ वल्गुं श्रमविकल्पं च प्रतिजोमानुजो मजं ॥ इत्यदेशवयः कालान्नसर्गं नरकमेव

च ॥ २ ॥ गुणदोषमिहादृष्टि मंतरेण वचस्तव ॥ निःश्रेयसंकथं नृणां निषेधविधिजज्ञस्य ॥ ३ ॥
पितृदेवसनुष्याणां वेदश्च सुसुखेश्वरः ॥ श्रेयस्तनुपलब्धये साध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥ गुणदो
षमिहादृष्टिर्निगमात्तेन हि सतः ॥ निगमेनापवादश्च निंदाया इति ह भ्रमः ॥ ५ ॥ श्री भगवा
नुवाच ॥ योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविविक्तया ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायो
न्यासिकुत्रचित् ॥ ६ ॥ निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ॥ तेषु निर्विण्णचित्तानां
कर्मयोगस्तु योगिनां ॥ ७ ॥ यदुक्त्या मत्कथा दौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ॥ न निर्विण्णो नाति
सक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ ८ ॥ तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावत्तामत्कथा
श्रवणादौ वा श्रद्धाया वन्न जायते ॥ ९ ॥ स धर्मस्योपनयनैरनाशीः कामउद्धव ॥ न
याति स्वर्गं न रको यद्यन्यत्र समाचरेत् ॥ १० ॥ अस्मिं लोके वत्तमानः स धर्मस्यो न धः

शुचि॥ ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मन्त्रं वायदुत्तया॥ ११॥ स्वर्गिणोपेतमिच्छन्ति लोकं निरयिण
स्तथा॥ साधकं ज्ञानं नक्ति म्यामुभयंतदसाधकं॥ १२॥ ननरः स्वर्गतिं कांसे न्ना रकां वाविचस
रा॥ नेमं लोकं च कांसे न देहावेशात् प्रमाद्यति॥ १३॥ एतद्विद्वान् पुरा मत्पौर न वायध
देतमः॥ अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मन्त्रमप्यर्थसिद्धिदम्॥ १४॥ छिद्यमानं यमैरेतैः कृतनीडं व
नस्यति॥ खगस्वकेतुस्तु ज्यसेमं याति ह्यजं पट॥ १५॥ अहोरात्रैः छिद्यमानं बुद्ध्या मुर्
यवेपथुः॥ मुक्तसंगः परं बुद्ध्या निरीह उपशाम्यति॥ १६॥ न देहमाद्यं मुक्तं न सुदुर्जं न प्रवंसु
कल्पं गुरु कर्मधारं॥ मयानु कले न न न स्वने रितं पुमान् न वाधिं न तरे तस आत्मह
॥ १७॥ यदारं नेषु निर्विणो विरक्तः संयतेन्द्रियः॥ अम्पासे नात्मनो योगी धारये दच जं मनः
॥ १८॥ धार्यमाणं मनो यदि भ्राम्यदाश्च न वस्थितं॥ अतं द्वितीतुरो धेन मार्गेण त्रव शं न

येत॥ १९॥ मनो गतिं न विसृजे कित प्राणो जितेन्द्रियाः॥ सत्त्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मव
शं न येत॥ २०॥ एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः॥ हृदयतत्त्वमन्विष्ठ न हृदयस्ये
वावृत्तो मुहुः॥ २१॥ सार्वभौम सर्वभावा नां प्रतिजो मातु लोमतः॥ भावाप्ययाव बुद्ध्या ये
न मनो यावत् प्रसीदति॥ २२॥ निर्विणस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः॥ मनस्य जतिहो
रत्नं चिंतितं स्यात्तु चिंतया॥ २३॥ यमादिनियोगि पथै रन्वि सिका च विद्यया ममा र्चा
प्राप्तना निर्वाना न्यै योगिं स्मरेत् मनः॥ २४॥ यदि कुर्यात् प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितं यो
गे नैव रहेदं हो नान्यत्तत्र कदाचन॥ २५॥ सेवेधिकारि यानिष्टा स गुणः परिकीर्तितः
कर्मणा जात्य शुद्धानां मनेन नियमः कृतः॥ गुणदोष विधानेन संगानां त्याजने छया
२६॥ जातश्च दोषकथा सुनिर्विणः सर्वकर्मसु वेददुःखात्मकान् कामान् परित्यागोप्य

नीश्वर ॥ २७ ॥ ततो न जेत मां प्रीतः श्रद्धा लुहते निश्चयः ॥ जुषयाणश्च तान् कामान्
दुःखोदकं श्वगर्हयन् ॥ २८ ॥ प्रीतेन भक्तियोगेन न जेतो मां सकृन्मुनेः ॥ कामाद्दृष्ट्या
नश्यंति सर्वे मयि हृदि स्थिते ॥ २९ ॥ निद्यंते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षायंते
चास्य कर्माणि मयि दृष्टे खिलात्मनि ॥ ३० ॥ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदान्न नः
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्राप्य श्रेयो न वेदिरह ॥ ३१ ॥ यत्कर्म निर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्
योगेन हानधर्मेण श्रेयो निरितरैरपि ॥ ३२ ॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो जेतते न सा
स्वर्गपिवर्गं मद्भक्त्युक्तं विधिविवांछति ॥ ३३ ॥ न किंचित्साधवो धीरा न क्वाह्ये कांतिनो
मम ॥ वांछंत्यपि मया हन्ते कैवल्यमुपुनर्भवं ॥ ३४ ॥ नैरपेक्षं परंप्रादुर्निःश्रेयसमन
सकं ॥ तस्मान्निगशिषो भक्तिं निरपेक्षस्य मे न वेत् ॥ ३५ ॥ न मय्येकांत न क्वा नां गुण

दोषोद्गवाणः ॥ साधूनां समच्चिन्तानां बुद्धेः परमुपेयुषां ॥ ३६ ॥ एवमेतान् मया
दिष्टान्नुतिष्ठंति मे पथे ॥ क्षेमं विंदंति मत्स्थानं यत्तद्ब्रह्म परमं विदुः ॥ ३७ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीनगवदुद्धवसंवादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ श्री
नगवाच ॥ वाच य एतान् मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् ॥ सुद्वान् कामां
श्वलैः प्राणैः जुषंतः संसरंतिते ॥ १ ॥ त्वेवेधिकारेयानि शास्यगुणः परिकान्तिः
विपर्ययस्तु दोषस्यादु न यो रेष निश्चयः ॥ २ ॥ शुद्धशुद्धी विधीयेते समाने षपिवस्तु
षु ब्रह्मस्य विचिकित्सायै गुणदोषोऽशुभाशुभौ ॥ ३ ॥ धर्मार्थव्यवहारार्थयात्रार्थमिति
चानघ ॥ हरितोयं मया चारो धर्मसुद्धहर्ता धुरा ॥ ४ ॥ न म्यं ब्रह्म निजाकाशरूपाणां पंच
धातवः ॥ आब्रह्मस्यावरादीनां शरीराणां आत्मसंयुताः ॥ ५ ॥ देहेन नामरूपाणि विष

मानि समेषु पि धातुषु द्वयकल्पं त एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥ देशकालादिभावानां वस्तुनां म
 मसन्नमः ॥ गुणदोषो विधीयेते नियमार्थं हि कर्मणः ॥ ७ ॥ अरुह्यसारे देशानामब्रह्मण्ये
 शुचिर्न वैतः ॥ रुह्यसारेण्यसौ वीरः कीकरो संस्कृते रिरां ॥ ८ ॥ कर्मणो गुणवान् कालोऽव्य
 तः स्वत एव वा ॥ यतो निवर्तते कर्मसरोषो कर्मकः स्मृतः ॥ ९ ॥ प्रव्यस्य शुद्ध शुद्धा च न
 व्येण वचनेन च ॥ संस्कारेण यकालेन महत्वात्पतयाथ वा ॥ १० ॥ शक्त्या शक्त्याथ वा
 बुद्ध्या समुद्धा च यदात्मने ॥ अयं कुर्वन्ति हि यथा देशवस्था नुसारतः ॥ ११ ॥ धान्यदाव
 स्थितां वृक्षां रसतैजसचर्मणः कालवाद्यग्निमन्त्रो यैः पार्थिवानां युता युतैः ॥ १२ ॥ अ
 मेध्यलिप्तं यद्येन गंधं लेपं व्यपोहति ॥ भजते प्रकृतिं तस्य तद्योचंता वदिष्यते ॥ १३ ॥
 स्नानदानतपो वस्यावीर्यसंस्कारकर्मभिः ॥ मत्स्मृत्या चात्मनः शौचं शुद्धः कर्मचि

रे तद्विजः ॥ १४ ॥ मंत्रस्य च परिज्ञानं कर्म शुद्धि मदर्पणं ॥ धर्मः संपद्यते षड्वि रधर्मस्तु विप
 र्ययः ॥ १५ ॥ क्वचित् गुणोऽपि दोषः स्याद्दोषोऽपि विधिना गुणः ॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्विरा
 मेव बाधते ॥ १६ ॥ समानकर्मचरणं पतितानां न पातकं ॥ अत्यन्तिको गुणः संगो न शया
 नः पतत्यधः ॥ १७ ॥ यतो यतो निवर्तते विमुच्येत ततस्ततः ॥ एष धर्मो निर्णयः सेमः शौ
 कमो ह न यापहः ॥ १८ ॥ विषयेषु गुणा ध्यासात्सुखं सः संगस्ततो न वेत् ॥ संगान्न त्र न वेत्का
 मः कामा देवकलिर्नृणां ॥ १९ ॥ कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमवुवर्तते तमसाग्रस्य ते सु
 मश्चेतनायापि नोद्भूतं ॥ २० ॥ तथा विरहितः साधो जंतुः शून्यापकल्पते ॥ ततोऽस्य स्वार्थवि
 न्नं शो मूर्तिस्तस्य मृतस्य च ॥ २१ ॥ विषयाग्निनिवेशेन मात्मानं वेद पारगं ॥ वृक्षजीविकया
 जीवन्मयं भस्त्रे वयः श्वसन् ॥ २२ ॥ फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परं ॥ श्रेयो विव

भा.रा.
५९

क्षयाप्रोक्तं यथा नैष ज्य रोचनं ॥ २३ ॥ उत्पन्नेव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ॥ आस
क्ताः मनसो मन्त्रा आत्मनो नर्थहेतुषु ॥ २४ ॥ न तावद्विदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृत्तिना ध्व
नि कथं युंज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥ २५ ॥ एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कु
बुधया ॥ फलश्रुतिकुसुमितां न वेदतावदंति हि ॥ २६ ॥ कामिनः रूपणो बुद्ध्याः पुण्येषु फ
लबुधयः ॥ अग्निसुग्धाधूमतां ताः संलोकं न विदंति ते ॥ २७ ॥ न ते मामंग जानंति हृदि
स्यं यद्दंयतः ॥ उक्तां शस्त्रात्सुतसो यथानीहारचक्षुषः ॥ २८ ॥ ते मे मतमविज्ञाय प
रोक्षं विषयात्मकं ॥ हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न बोदना ॥ २९ ॥ हिंसा विहारात्प्राज्यैः
पशुभिः स्वसुखेच्छया यजंते देवतायज्ञैः पितृभूतपत्नीन्स्वजाः ॥ ३० ॥ स्वप्नोपमममुं
लोकमसंतं श्रवणश्रियं ॥ आशिषो हृदिसंकल्पत्यजं त्यर्था न्ययावलिक् ॥ ३१ ॥ र

५९

जः सत्त्वतमो निशरजः सत्त्वतमो जुषः ॥ उपासत इन्द्रमुखा नृदेवादीन् तथैव मां ॥ ३२ ॥
इष्टे ह देवतायज्ञैर्गत्वारंस्यामहे दिवि ॥ तस्यां त इन्द्रयास्य महाशालामहाकुला ॥ ३३ ॥
एवं पुष्पितया वाचा व्यासिप्तमनसां नृणां ॥ मानिनां चातिस्तब्धानां मदान्नापिनरो वते ॥
॥ ३४ ॥ विदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकां उ विषया इमे ॥ परोक्षवादाः कषयः परोक्षं मम च प्रियं
॥ ३५ ॥ राह ब्रह्मसुदुर्बोधिं प्राणेंद्रियमनोमयं ॥ अनंतपारंगं नीरंदुर्विगतं समुद्रवत्
॥ ३६ ॥ मयोपवृंहितं नृभ्रातृमनानंतशक्तिनां नृतेषु घोषरूपेण विशेषणं विजस्यते
॥ ३७ ॥ यथोत्पन्नानि हृदयादृणमुद्धमते सुरवात् ॥ आकाशात् घोषवान् प्राणो मनसा
स्य रूपाणि ॥ ३८ ॥ छंदो मयो मतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः ॥ उकारात् व्यंजितस्य रस्ति
रोच्चा तस्य भूषिता ॥ ३९ ॥ विचित्रभाषा विततां छंदो निश्चलुस्तनूतैः अनंतपारा बृह

तामृजत्याक्षिपतेस्वयं ॥४०॥ गायत्र्युग्मिगनुष्टुपवृहतापंक्तिरेवच ॥ त्रिष्टुप्प्रजगत्यति
छंदोत्यत्यद्यतिजगत्विगट ॥४१॥ किंविधन्नेकिमाचष्टेकिमनृत्यविकल्पयेत् ॥ इत्यस्या
हृदयंलोकेनान्योमधेदकश्चन ॥४२॥ मांविधन्नेप्रिधन्नेमांविकल्पापोत्यतेत्वहं ॥४२॥ ए
तावान्सर्ववेदार्थः ॥ राह आस्यायमांमिह ॥ मायामात्रमनृत्यांतेप्रतिषिध्यप्रसीदति
॥४३॥ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेश्रीभगवदुद्धवसंवादेएकविंशो
ध्यायः ॥२१॥ उद्धवउवाच ॥ कतितत्त्वानिविश्वेशसंख्यातान्मृषिभिः प्रभो ॥ नवैकादशपं
चत्राण्यत्यत्वमिहशुश्रुम ॥ १ ॥ केचित्पट्टिंशतिप्रादुरपरेपंचविंशति ॥ २ ॥ सप्तैकेनव
षट्केचित्चत्वार्येकादशपरेकेचित्सप्तदशप्रादुः ॥ ३ ॥ एतावा
नत्वंहिसंख्यातामृषयोयद्विवक्षया गायंतिष्टयगोयुष्मन्निदंनोवक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ श्री

भगवानुवाच ॥ पुक्तयः सन्ति सर्वत्र भाषंते ब्राह्मणा यथा ॥ मायांमदीयांमुरुत्यवदतां
किंनुदुर्घटं ॥ ५ ॥ नैतदेवं यथात्यंतं यदहंचचित्ततत्तथा ॥ एवंविदतांहेतुंशक्तयोमेदुरत्य
य ॥ ६ ॥ यासां व्यतिकरासीत्तविकल्पोवदतांपदं ॥ प्राप्तेशमदमेप्येतिवादस्तमनुशा
म्यति ॥ ७ ॥ परस्यगनुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ ॥ पौर्वपिप्यप्रसंख्यानंयथावक्तुर्वि
वक्षितं ॥ ८ ॥ एकस्मिन्नपिदृश्यंतेप्रविशानांतराणिच ॥ पूर्वस्मिन्वापरस्मिन्वातत्वे
तत्त्वानिसर्वतः ॥ ९ ॥ पौर्वपिप्यमतोमीषांप्रसंख्यानमभीप्सतां ॥ यथाविविक्तंयद्वक्त्रंरहणी
मोयुक्तिसंभवात् ॥ १० ॥ अनाद्यविद्यापुक्तस्यपुरुषस्यात्मवेदनं ॥ स्वतो न संभवादन्यस्त
त्वतोत्तानरो न वेत् ॥ ११ ॥ पुरुषे श्वरयोरत्र न वेत्तक्षरमणवपि ॥ तदन्यकल्पनापाथशानं
च प्ररुतेऽरिणः ॥ १२ ॥ प्ररुतिरुणि साम्यं वै प्ररुते न त्मिनोऽरणे ॥ सत्त्वरजस्तमरिति स्थि

भा. ए.
४६१

सुत्यस्यंत हेतवे ॥ १३ ॥ सत्वं ज्ञानं रजः कर्मतिमो ज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरो काजः
सभावः सूत्रमेव च ॥ १४ ॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारेण नो निजः ॥ ज्योतिरायः सितिरि
तितत्त्वान्युक्तानि मे नृध ॥ १५ ॥ श्रोत्रं त्वग्रदर्शनं घ्राणोत्तिकेति ज्ञानशक्तयः ॥ वाक्पाण्यु
पस्थयायंघ्रिः कर्माणि पंडे नयं मनः ॥ १६ ॥ शब्दस्पर्शरसो गंधोरूपं चेत्यर्थजातयः ॥ गत्यु
क्तुत्सर्गशित्यादिकम्पयितनसिद्धयः ॥ १७ ॥ सगदो प्रकृतित्थस्यैकार्यकारणरूपिणी
सत्त्वादिभिर्गुणैर्धन्निपुरुषो व्यक्त ईक्षते ॥ १८ ॥ व्यक्तादयो विकुर्वणि धातवः पुरुषे सया
जब्धवार्यसृजस्यंडसंहताः प्रकृतेर्वजात् ॥ १९ ॥ ससैव धातवरितितत्रायाः पंचत्वाद
यः ज्ञानमात्मो न याधारस्ततो देहेंद्रियासवः ॥ २० ॥ षडित्यत्रापि नूतानि पंचषष्टः परः
पुमान् ॥ तैर्पुक्त आत्मसंभूतैः सृष्टेर्दंसमुपाविशत् ॥ २१ ॥ चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आ

४६२

पो न मात्मनः ॥ जातानि तैरिदं जातजन्मा वयविनः खलु ॥ २२ ॥ संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेंद्रि
याणि च ॥ पंचपंचैकमनसा आत्मा सप्तदशस्मृतः ॥ २३ ॥ तद्वत्तपोऽशसंख्याने आत्मैव मन
रुच्यते ॥ अष्टप्रकृतयश्चैव पुरुषस्य न वेत्यथे ॥ न तेंद्रियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोद
शः ॥ २४ ॥ एकादशे त्वमात्मा सो महा न तेंद्रियाणि च ॥ अष्टप्रकृतयश्चैव पुरुषश्च न वे
त्यथ ॥ २५ ॥ इति नानाप्रसंख्यानंतत्त्वानामपिभिः कृतं ॥ सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वात् विदुषां
किमशो न स ॥ २६ ॥ उदव उवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योन्या
पाश्रयात् रुद्रमदृश्यते न निरातयो ॥ २७ ॥ प्रकृतौ लक्ष्यते त्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि
एवं मे पुंडरीकाक्षमहांतं संशयं हरि ॥ छेत्तुमर्हसि सर्वजवचोभिः नयने पुणैः ॥ २८ ॥
त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तत्र शक्तितः ॥ त्वमेव त्यात्ममायाया गतिं वेत्यनचा

पर ॥ २८ ॥ श्री नगवानुवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभः एष वै कारि-
कः सगोपुण्यतिकरात्मकः ॥ २९ ॥ ममांगमायागुणमप्यनेकधा विकल्पबु-
द्धीश्च गुणैः विधत्ते वैकारिकस्त्रिविधो ध्यात्ममेकं यथाधिदैवमधिभूतमन्यत्र
॥ ३० ॥ हररूपमाकं वपुरत्र रंध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः स्वेतैः ॥ आत्मा यद्देहा-
वपरो य आद्यः स्वयात्तु न त्याखिलसिद्धिसिद्धिः ॥ ३१ ॥ एवं त्वगादिश्रवणादिच-
क्षुर्जिह्वादिनासादिचक्षित्रयुक्तं यो सौगुणक्षेत्रकतो विकारः प्रधानमूलान्म-
हतप्रसृतः ॥ अहं विवर्त मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसंन्द्रियश्च ॥ ३२ ॥ आत्मा
परिज्ञानमयो विवादेत्युक्तीति नास्तीति मिदार्थनिष्ठः ॥ अर्थोपि नैवोपरमेतत्पुंसां म-
त्तः परावृत्तधियां सलोकान् ॥ ३३ ॥ उद्धव उवाच ॥ तन्नः परावृत्तधियः स्वरुतैः क-

६३

र्मभिः प्रभो ॥ उच्चावचान्यथा देहादृग्गुणंति विसृजति च ॥ ३४ ॥ तन्ममाख्याहि गोविंद
दुर्विभाव्यमनात्मभिः ॥ नत्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः सोति विस्मिताः ॥ ३५ ॥ श्री
नगवानुवाच ॥ मनः कर्ममयं नृणां मिन्द्रियैः पंच प्रियुतं ॥ लोकाह्नोकं प्रयात्यन्य आ-
त्मा तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥ ध्यायेन्न नो नु विषयान् दृष्ट्वा नु दृष्ट्वा नु श्रुतान् नृप ॥ उद्यत्सो-
दत्तकर्मतं च स्मृतिस्तदनुशम्यति ॥ ३७ ॥ विषयानि निवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्तु-
नः ॥ जंतोर्वै कस्य चिद्देतो मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ॥ ३८ ॥ जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभा-
वेन नृरिदं ॥ विषयस्वीकृतप्रादुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥ स्वप्नमनोरथं चेत्यं प्राकृ-
तं न स्मरत्यसौ ॥ तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वं चानुपश्यति ॥ ४० ॥ इन्द्रियाय न स्पृष्टो दंतैर्वि-
ध्यं भाति वस्तुनि ॥ बहिरंतरमिदा हेतुर्जनो स कुरुत यथा ॥ ४१ ॥ नित्यदा तं गच्छता

निजवंतिच। कालेनालक्ष्मवेगेनस्मत्तान्नदृश्यते॥४२॥ पयार्चिषां श्रोतसांच फजानां
वावनस्यतेः॥ तथैव सर्वभूतानां वयो वस्यारयः रुताः॥४३॥ सोयं दीपोर्विषां यद्वत् श्रो
तसांतदिदं जलं॥ सोयं पुमानिति नृणां मृषाणां धीर्मवायुषां॥४४॥ मासस्य कर्म बीजे
न जायते सोप्ययं पुमान्॥ म्रियते वामरोन्नां त्यायथाग्निर्हरि संयुतः॥४५॥ निषेक
गर्भजन्मानि बाल्यकौमार्यौवनं॥ वयोमध्यजरा मृत्युरित्यवस्थास्ततोर्नव॥४६॥
एतामनोरथमयीत्यस्योच्चावचास्तनूः॥ गुणसंगादुपादन्ने क्वचित् कश्चित् जहा
ति च॥४७॥ आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ न वाप्ययौ न न वाप्ययवस्तनामनितो
द्वयलक्षणः॥४८॥ तरो बीजविपाकाभ्यां यो विद्वान्मनुसंयमो॥ तरोर्विजक्षणो द्रष्टा
एवं द्रष्टा ततोः पृथक्॥४९॥ प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्य बुधः पुमान्॥ तत्वेनस्य

६३

शंसं मृतः संसारं प्रतिपद्यते॥५०॥ सत्त्वसंगात् रुषीन् देवान् रजसासुरमानुषान्
तमसा नृततिर्यक्तं नामितो याति कर्मभिः॥५१॥ नृत्यतो गायतः पश्यन्नयथैवानुक
रोति तान्॥ एवं बुद्धियुणा नृपश्यन्ननीहोष्यनुकार्यते॥५२॥ यथा न सा प्रचलता तरो वो
पि चला इव॥ त्वक्षुषाभ्यामप्यमाणेन दृश्यते चलतीव नृः॥५३॥ यथा मनोरथधियो वि
षया नु भवो मषा॥ स्वप्नदृष्टाश्च दार्शनिया संसार आत्मनः॥५४॥ अर्थस्य विद्यमा
नेपि संसृतिर्न निवर्तते॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नो न यगि मोयथा॥५५॥ तस्मादुद्व
मा नुं स्वविषयानमरिंद्रियैः॥ आत्मा ग्रहणनिर्जातिं पश्य वै कल्पिकं नमं॥५६॥ क्षि
प्तो वमानितो सद्भिः प्रलब्धो मयितो यवा॥ तादितः संनिरुद्धो वाच्यत्वावापरिहापितः॥५७॥
निष्ठितो मूत्रितो वा तैर्बहुधैवं प्रकंपितः॥ श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत्

५८ उद्धव उवाच ॥ यथैव मनुष्ये यद्वद नो वदतां वरः सुदुःसहमिमं मन्ये आत्मन्यसद
तिक्रमं ॥ ५९ ॥ विदुषामपि विष्णोः श्रुत्वा तन्मन्त्रं प्रसन्नोऽपि विजयसि कृते त्वधर्मनिरतोऽंतास्ते
चरणजयात् ॥ ६० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशमस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसं
वादे नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स एव मासं श्रित उद्धवेन भागव
तसुरभेन दशहसुरभ्यः सभाज्यन् नृत्यवचो मुकुंदस्तमावनापे श्रवणापवीर्य ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ बाहस्पत्यसवैनात्र साधुः वैदुर्जनैरितैः ॥ दुरुक्तैः शिन्नमात्मा
नयः समाध्यातुमीश्वरः ॥ २ ॥ न तथा तप्यते धिक् सुमान्वागैरममगैः ॥ यथा तु दंतिम
मस्थाः त्वसतां परुषेष्वव ॥ ३ ॥ कथयंति महत्पुण्यमिति हासमिहोद्धव ॥ तमहं वक्ष्यामि
यामिनिबोधसु समाहितः ॥ ४ ॥ केनचित्प्रभुणा गीतं परिहृतेन दुर्जनैः ॥ स्मरता धृति

युक्तेन विपाकं निजकर्मणा ॥ ५ ॥ अवंति सुद्विजः कश्चिदासीराद्यतमश्रिया वान्ता
वृत्तिः कंदर्पस्तुकामी बुद्धौतिकोपनः ॥ ६ ॥ ज्ञातयोतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि ना
र्चितः ॥ शून्यावसथ आत्मापि काले कामैरनर्चितः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्य कंदर्पस्य दुःखं
ते पुत्रबोधवा ॥ दारदुहितरो न त्याविषण्णनाचरन् प्रियं ॥ ८ ॥ तस्यैवं यक्षविन्नस्य सु
तस्यो नयलोकतः ॥ धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पंच नागिनः ॥ ९ ॥ तदवधानविस्तस्त्र
पुरणस्कंधस्य हरिदः ॥ अर्थोपगच्छन्निधनं वक्राया सपरिश्रमः ॥ १० ॥ ज्ञातयो जगदुः
सम्पक्कश्चिदस्य व उद्धव देवतः कालतः किंचित् ब्रह्मबंधोर्न पार्थिवान् ॥ ११ ॥ स
एव विणेन धर्मकामविवर्जितः ॥ उपेक्षितश्च स नैश्चिन्तामापदुरत्ययां ॥ १२ ॥
तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः ॥ खिद्यतो वाप्यकंठस्य निवेदः सुमहान्नृत्त

१३॥ सचाहेदमहोकटं वृषात्मा मेनुतापितः नधर्मयिनकामाययस्याप्यासईदृशः
१४॥ प्रायेणार्थः कदयरिणं नसुरवायकदाचन॥ इहचात्मोपतापायमृतस्यनरका
यच॥ १५॥ यशोयशस्विनां शुद्धं श्लाघ्यायेगुणिनां गुणाः॥ लोभः स्वव्योपिता नहंतिश्चि
त्रोरूपमिवेक्षितं॥ १६॥ अर्थस्य साधने सिद्धरुत्कर्षे रक्षणे व्यये नाशोपभोगे आया
सः चिंता नमो गुणा॥ १७॥ सेयं हि सानृतं दंभः कामः क्रोधः स्रयो नमः॥ नेहो वै रम
विश्वासः संस्पृष्टव्यसनानि च॥ १८॥ एते पंच दृशानर्थार्थमूलान्मतान्तराणां॥ तस्मा
दनर्थमथारिष्यं श्रेयो र्थादूरतस्य जेत॥ १९॥ त्रिद्युते ज्ञातरोदागपितरः सुहृदस्तथा
एकास्त्रिधाः काकिणिना सद्यः सर्वैरपकृताः॥ २०॥ अर्थेनात्मीयसाहो ते संख्यादाप्त
मन्मवः॥ त्यजंत्याशुस्थो घ्नंति सहसौत्सृज्यसौ हृदं॥ २१॥ लब्धा जन्मान्मरप्राप्यं मा

नुष्यं तत्र द्विजाग्रतां॥ तदनाहत्यये स्वार्थं घ्नंति यांस्तु भ्रांमतिं॥ २२॥ स्वर्गापि वगर्गयोर्धा
रप्राप्यलोकमिमं पुमान्॥ इविणे कीनु सजेतमत्त्रो नर्थस्य धामनि॥ २३॥ देवर्षिपितृभू
तानि तातों बंधूंश्च भ्रागिनः॥ असंविनज्य चात्मानं यत्तवित्तः पतत्यधः॥ २४॥ व्यय्या
धेहया त्विन्नं प्रमत्तस्य वयोर्बलं कुशलायेन सिध्यंति जरवः किंनु साधये॥ २५॥ क
स्मात्संक्रियते विद्वान् व्यय्यार्थे हयासरुत॥ कस्यचित्माययान्नं लोको यं सु
विमोहितः॥ २६॥ ननु नायं न देवा किं कामैर्वा कामदैरुत॥ मृत्युनाग्रस्य मानस्य कर्म
भिः वोत जन्मदैः॥ २७॥ नूनं मे नगवांस्तु शे सर्वदेवमयो हरिः येन नीतो दृशयेतां नि
र्वेदश्चात्मानः प्रव॥ २८॥ सोहं का जावरोषेण शोषयिष्ये गमात्मनः॥ अप्रमत्तो बिल
स्वार्थे यदि स्यात्सिद्धगत्मानः॥ २९॥ तत्र मामनुमोदे रनदेवास्त्रिभुवने श्वराः सुरहर्त

भा. ए.
६६

न ब्रह्मलोकं पदंगः स्वर्गसाधयन् ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यग्निप्रेत्यमनसा ह्यावं
त्यो द्विजसत्तम ॥ उन्मुच्य हृदयग्रंथिं छांतो भिसुर न्मुनिः ॥ ३१ ॥ स च चारमहीमेतां सं
यता त्मेन्द्रिया निजः ॥ प्रिसार्थेन गगन्यामानसंगोलक्षितो विशतः ॥ ३२ ॥ तं वै प्रवयसं
मिधुमवधूतमसज्जना ॥ दृष्ट्वा पर्यभिवर्तन् नृवक्षीभिः परितृतिभिः ॥ ३३ ॥ केचित्
त्रिवेणुं जगदुरेके पात्रं कमंडलुं ॥ पीठं वै कक्षसूत्रं च कंथां चो गणिके च न ॥ ३४ ॥ प्र
हाय पुनरगस्तानि दर्शितान्यादुर्मुनिः ॥ अन्नं च भैक्ष्यं संपन्नं मुंजीतस्य सरित् तटे
॥ ३५ ॥ मूत्रयंति च पापिष्ठाः शीवं त्यस्य च मूर्धनि ॥ यत वाचं वा वयंति ताडयंति न व
क्ति चेत् ॥ ३६ ॥ तर्जयंत्यपरे वाग्निः स्तेनो यमिति वादिनः ॥ बध्नांति रज्जातं केचित्
बध्नातं बध्नामिति ॥ ३७ ॥ क्षिपंत्येके च जानंत एष धर्मधूजः शवः ॥ क्षीणविन्न

६६

इमां वृत्तिमगृहीत् स्वजनोर्कितः ॥ ३८ ॥ अहो एष महासारे धृतिमान् गिरिगडिव
मौनेन साधयत्यर्थं वक्वत्तद्वदनिश्चयः ॥ ३९ ॥ इत्यो कविहसंत्येतमेके दुर्वातयं
ति च ॥ तं वबंधुर्निरुधुर्यथा क्रीडनकं द्विजं ॥ ४० ॥ एवं स मौतिकंदुःखं देहिकंदैविकं
देविकं च पतः ॥ मोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तिं प्राप्तिमबुध्यत ॥ ४१ ॥ परितृत्त इमां गथा
मगायत नराधमैः ॥ पातयद्भिस्त्वधर्मस्थो वृत्तिमास्याय सात्विकी ॥ ४२ ॥ मिथुरुवा
च नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा यदहं कर्मकाजाः ॥ मनः परं कारणमा म
नंति संसारचक्रं परिवर्तयेत्तद्यत् ॥ ४३ ॥ मनो गुणान्वै स जते वलीयस्ततश्च क
र्माणि विजक्षणानि ॥ शुक्लानिरुक्ष्मान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः स तयो भवंति
॥ ४४ ॥ अनीह मात्मा मनसा रामीह ताहिरण्ययो मत्सखरुद्विचरे मनः स्वर्लिंगं प

रिगत्सु कामान् जुषन्निव द्योयुगलमंग तोसौ ॥४४॥ दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतानि
 कर्माणि च सद्गतानि ॥ सर्वे मनो नियमस्तत्क्षणं ताः परो हियोगो मनसः समाधिः ॥४५॥
 समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वदतस्परुत्ये ॥ असंयतं यस्य मनो विना
 त्रयदानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥४६॥ मनो वशे न्येत्य भवतस्मदेवा मनश्च नान्यस्य व
 शं समेति ॥ आषो हि देवः सहस्रः सहायान् संज्यात वशे तं सहि देव देवः ॥४७॥ तंदुर्ज
 यं शत्रुमसत्यवेगं मरुतुदंतत्र विजित्य केचित् कुर्वन्त्यसत्तु वियह मत्र मर्त्यै मित्रा
 एषु दासीनरिषून् विमृताः ॥४८॥ देहं मनो मात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यंधधिया मनु
 ष्याः ॥ एषो ह मन्यो यमिति भ्रमेण दुरंतपारेतमसि भ्रमंति ॥४९॥ जनसुहेतुः सुख
 दुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र ह भौमयोस्तत्र जिह्वां क्वचित् संदृशति स्वदक्षिण

देवनायां कतमायकुप्येत् ॥५०॥ दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्त
 त्र ॥ यदंगमंगेन निहन्यते क्वचित् कुध्येत कस्मै पुरुषस्वदेहे ॥५१॥ आत्मा यदि स्यात्सु
 खदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजसंभावः ॥ नत्वात्मनो न्यघदितन्मया स्यात् कुध्येत
 कस्मान्न सुखं न दुःखं ॥५२॥ ग्रहान्निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मना जस्य जनस्य
 ते वै ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदंति पीडां कुध्येत कस्मै पुरुषस्ततो न्यः ॥५३॥ कर्मसु हेतुः सु
 खदुःखयो वै किमात्मनस्तद्धि जडा जडत्वे ॥ देहस्त्वचित् पुरुषो यं सुपणः कुध्येत क
 स्मै न हि कर्मफलं ॥५४॥ काजसु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मको
 सौ ॥ नाग्रेः हि नापो न हि मस्य तत्स्यात् कुध्येत कस्मै न परस्य दंष्ट्रा ॥५५॥ त्रकेन चित् क्वा
 पिकथंच नास्य दंष्ट्रो पशुगः परतः परस्य ॥ यथा ह मः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रवुक्षो

भा.ग.
६८

नविनेति नृते ॥ ५६ ॥ एतां समास्याय परात्मनि शमध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अ
हं तरिष्यामि दुरंत पारंत मो मुकुं रंघिनिषेवयेव ॥ ५७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ निर्विघ्नं नष्ट
द्विणो गतं क्रमः प्रवृज्य गां पर्यटमात इत्यं ॥ निरुक्तो सद्गिरिपि स्वधर्मदिकं पितो
मुमु निराहगाथां ॥ ५८ ॥ सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविन्नमः ॥ मित्रो रासी नरिपवः
संसारसमसः कृतः ॥ ५९ ॥ तस्मात्सर्वान्मिनां तात निराहणमनो धिया मय्यावेशित
या युक्ता एतावा न योगसंग्रहः ॥ ६० ॥ परंतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः ॥ धारय
न् श्रावयन् शृण्वन् रक्षन् वै नैवाभि नृयते ॥ ६१ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे एकादशस्कं
धे श्रीभगवदुद्धवसंवादे भिक्षुगीतानामत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वविनिश्चितं ॥ यद्विज्ञायतु मा न सद्योज्ञा तवैकल्पिकं

६८

त्रयमः ॥ १ ॥ आसीत्तानमर्थेति धर्म एकमेवाविकल्पितं यदा विवेक निपुणश्चादौ कृत
युगे युगे ॥ २ ॥ तन्माया फलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं ॥ वाङ्मनो गोचरं सत्संक्षिप्तं समभ
वत् ब्रह्म ॥ ३ ॥ तयोरेकतरेत्यर्थः प्रकृतिः सो भयात्मिका ॥ ज्ञानं त्वन्यतमो भात पुरुषः सो
निधीयते ॥ ४ ॥ तमोरजः सत्वमिति प्रकृते रभवत्तुल्यः ॥ मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषा
नुमते न च ॥ ५ ॥ तेभ्यः समभवत्सूत्रं महाभूत्रेण संयुतं ॥ ततो विकुर्वतो जातो यो हं का
रो विमोहितः ॥ ६ ॥ वैकारिकसैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवर्ततन्मात्रं त्रिपुमनसां कारणं
चिन्मयः ॥ ७ ॥ अथ स्तन्मात्रिका जज्ञेतामसादिन्द्रियाणि च ॥ तैजसा देवता आसन्नैकाद
श च वै रुता ॥ ८ ॥ मया संचोरिता भावासर्वे मंहत्यकारिणः ॥ अं उमुत्यादयामासमाय
त नमुन्नमः ॥ ९ ॥ तस्मिन्नहं समभवमं देसजिजसं स्पितो ॥ मम नाभ्यामभूत्तपयं विख्यातं

भा. ए.
६९

तत्र चात्मनः ॥ १० ॥ सोऽसृजत पसायुः कारजसामदनुग्रहात् ॥ लोकान्सपाजान् विश्वात्मा
नृवसुरिति त्रिधा ॥ ११ ॥ देवानामोकमासीत्स्वरतानां च रवः पदं ॥ मन्त्रादीनां च रत्नैः
कः सिद्धानां त्रितयादपरं ॥ १२ ॥ अधोऽसुराणां नागानां रमेरेकोऽसृजत प्रभुः ॥ त्रिलोकांग
तयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनां ॥ १३ ॥ योगस्य तपसश्चैव मासस्यागतयो मत्ताः ॥ महर्क
नक्षत्रः सत्यं नक्तियोगस्य मरुतिः ॥ १४ ॥ मया काजात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् ॥ गु
णप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति ॥ १५ ॥ अण्डर्हत्त रुद्राः स्युजो योगो भावः प्रसिध्य
ति ॥ सर्वोऽयं नयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १६ ॥ यस्तु यस्यादिरंतेऽस्यैव मध्यं च तस्य
सत्त्विकारोऽयं वहा रथेऽथि यातैजस पार्थिवः ॥ १७ ॥ यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते प
रं ॥ आदिरंतो यदायस्य तत्सत्यमभिधीयते ॥ १८ ॥ प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः

६९

परः ॥ सतोऽत्रिंशजकः कालो ब्रह्मतत्रितयं त्वहं ॥ १९ ॥ सर्गप्रवर्तते तावत् पौर्वापर्येण
नित्यशः ॥ महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यंतो यावत् क्षणं ॥ २० ॥ हिरण्यमासाद्य मानो लोक
कल्पविकल्पकं पंचत्वापविशेषाय कल्पतेऽनुवनेः सह ॥ २१ ॥ अत्रेप्रजीयते मन्त्रमन्त्रे धा
नामुजीयते ॥ धाना नमो प्रजीयते नृमिर्गंधे प्रजीयते ॥ २२ ॥ अस्सु प्रजीयते गंध आपश्च स्व
गुणैः रमे ॥ जीयते ज्योतिरपि रसो ज्योतीरूपे प्रजीयते ॥ २३ ॥ रूपं वायौ स च स्य रोजीयते सो
पि चांवरे ॥ अंवरं शब्दतन्मात्रे इन्द्रियाणि स्यो निष्ठु ॥ २४ ॥ यो निर्वैकारिकं सोऽप्यजीयते मन
साश्चरे ॥ शब्दरतादिमप्येति नृतादिः महती प्रभुः ॥ २५ ॥ स जीयते महान् सेषु गुणेषु गुण
वत्तमः ॥ तेऽयं के संप्रजीयते तत्काले जीयतेऽयं यो ॥ २६ ॥ कालो मायामये जीव जीव आत्म
निमप्यजे ॥ आत्मा केवल आत्मस्यो विकल्पापायजक्षणः ॥ २७ ॥ एवमन्ती क्षमाणस्य क

यंवैकचित्कोत्रम॥ मनसो हृदिति हेतवो मिवाको दयेतम॥ २७॥ एष संख्यविधिः प्रोक्तः सं
 शयग्रंथिने दत्तः॥ प्रतिजोमानुजोमायां परवरदशमया॥ २८॥ इति श्रीभागवते महा
 पुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः॥ २४॥ श्रीभगवानुवाच
 गुणातामसमिश्राणं पुमान् न येन यथा भवेत्॥ तन्मे पुरुषव्येदमुपधारय शंसत॥ १॥
 शमो रमस्ति तिस्रैश्चातपः सत्यं दया स्मृतिः॥ बुद्धिस्त्यागो स्पृहा श्रद्धा क्रोधादिः स्वनिर्वृतिः॥
 २॥ काम ईहा मदस्तृष्णा दंभ आशीर्षिदायुषां॥ मोहोत्साहो यशः प्रातिहस्यं वीर्यं वज्रोद्य
 मः॥ ३॥ क्रोधो जौनो नृत्तं हिंसा याज्वा दंभः॥ क्रमः कलिः शोक मोहौ विषादाश्च निद्रा रा
 गीरुद्वेषमः॥ ४॥ सत्वस्य रजसश्चैतासमसश्चातुर्ध्वजः॥ इत्येव सति प्रायाः संनिपात
 मयोश्च ए॥ ५॥ संनिपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धवयामतिः॥ व्यवहारः संनिपातो मनोमात्रो वि

यासु नि॥ ६॥ धर्मे वार्ये च कामे च तदासौ परिनिष्ठितः॥ गुणानां संनिकर्षे यं श्रद्धारति ध
 नावह॥ ७॥ प्रवृत्तिर्लक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि गृहाश्रमे॥ स धर्मे चातुति हेतु गुणानां स
 मितिर्हि स॥ ८॥ पुरुषं सत्वसंयुक्तमनुमीयात् शमादिभिः॥ कामादिभिरजोयुक्तं क्रोधाद्यै
 स्तमसा युतं॥ ९॥ यदा न जतिमां न क्षान्तिरपेक्षः स्वकर्मभिः॥ तं सत्वप्रकृतिं विद्यात् पुरुषं
 स्त्रियमेव च॥ १०॥ यदा शशिष आशास्य मां यजेत स्वकर्मभिः॥ तं रजः संप्रकृतिं विद्यात् हिं
 सा माशास्यतामसं॥ ११॥ सत्वं रजस्तम इति गुणजीवस्य नैव मे॥ विज्ञातं येन तत्तानां सक
 मानो निबध्यते॥ १२॥ यदेत रौजयेत् सत्वेनास्वरं विशदं शिवं॥ तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञाना
 दिभिः पुमान्॥ १३॥ यदा जयेत्तमः सत्वं रजः संगं विदा बलं तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा
 श्रिया॥ १४॥ यदा जयेद् रजः सत्वं तमो मूढं जयं जडं युज्येत शोक मोहाभ्यां निद्रा हिंसा रा

या ॥ १५ ॥ यदा चित्तं प्रसीदेत तदं प्रियाणां च निर्वृतिः ॥ देहे नयं मनो संगं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदं
 ॥ १६ ॥ विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिर्वृतिश्च चेतसां ॥ गात्रास्वास्थ्यं मनोन्नातं रज एतैर्नि
 र्गमय ॥ १७ ॥ सीदतु चित्तं विज्ञायेत चेतसा यदहो हं मनो न हंत मोक्षानि सप्तमस्त
 दुपधारय ॥ १८ ॥ एधमाने गुणे सत्त्वे देवानां बलमेधते ॥ असुराणां च रजसितमस्युद्धवर
 क्षसां ॥ १९ ॥ सत्त्वात् रजागरणं विद्यात् रजसा स्वप्नमादिशेत् प्रसृपंतमसा जंतोस्तुरगं त्रि
 पुसंमत ॥ २० ॥ उपसृपि र्गच्छंति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः ॥ तमसा धोध आमुखात् रजसां त
 रचारिणः ॥ २१ ॥ सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्गं तान रजो लोकं रजो जया ॥ तमोजयास्तु निरयं यांति मा
 मिव निरुणाः ॥ २२ ॥ मदर्षणं निष्फलं वासात्तिकं निजकर्म तत् ॥ राजसं फलसंकल्पं हिं
 सा प्रायारिता मसं ॥ २३ ॥ कैवल्यं सात्तिकं ज्ञानं रजो वै कल्पिकुंतु यत् ॥ प्राकृतं तामसं सा

नं मन्निर्गुणं स्मृतं ॥ २४ ॥ वनंतु सात्तिको वासोग्रामो रजस उच्यते ॥ तामसं हृत सरनं
 मन्त्रिके तंतु निर्गुणं ॥ २५ ॥ सात्तिकः कारको संगी रगंधो रजसः स्मृतः ॥ तामसः स्मृतिविभू
 षो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥ २६ ॥ सात्तिका ध्यात्मिकी श्रद्धा कर्म श्रद्धा तु रजसा ॥ तामस्य धर्मिया श्र
 द्धाम त्सेवा यां तु निर्गुणाः ॥ २७ ॥ पथं प्रतमना यस्तमाहायं सात्तिकं स्मृतं ॥ राजसं चेंद्रियं
 प्रेष्टं तामसं चार्तिदं शुचिः ॥ २८ ॥ सात्तिकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु रजसं ॥ तामसं मोह
 दैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयं ॥ २९ ॥ इयं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म चिकारकः ॥ श्रद्धा वस्था
 रुति निर्गुणः सर्व एव हि ॥ ३० ॥ सर्वे गुण मया ज्ञावाः पुरुषा व्यक्त धिहिताः ॥ दृष्टश्रुतम
 नु ध्यातं बुबुध्या वा पुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥ एताः संस्तवः पुंसो गुणकर्मनिबंधनाः ॥ येन मे निर्क्ति
 ता सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः ॥ ३२ ॥ नक्ति योगेन मन्त्रिणे मज्ञावा यमपद्यते ॥ तस्माद्दे

हमिमं जन्म ज्ञानविज्ञानसंभवम् ॥ ३३ ॥ गुणसंगविनिर्धयमानं जंतुविचक्षणः ॥ निःसं
 गोमानं जेहि दानप्रमत्तो जितेंद्रियः ॥ ३४ ॥ रजस्तमश्चात्रितयेत्सत्त्वसंसेवया मुनिः ॥ स
 त्वंचात्रितयेत्सुको नैरपेक्ष्येण ज्ञानधीः ॥ ३५ ॥ संपद्यते गुणेषु क्ता जीवो जीवविहाय
 मां ॥ जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणेषु श्रयस्संभवैः ॥ स ये व ब्रह्मण्युणो न वहि नंतिरश्च
 रेत ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्री नगवदुद्धवसंवादे पंचविंशो
 ध्यायः ॥ २५ ॥ श्री नगवाच ॥ मध्वक्षणमिमं कामं जन्ममदममास्थितः ॥ आनंदं परमा
 त्मानं मात्मस्यं समुपैति मां ॥ १ ॥ गुणमय्या जीवयो न्याविमुक्तो ज्ञाननिर्घया ॥ गुणेषु मायामा
 त्रेषु दृश्यमानेषु वसुतः ॥ वर्तमानोऽपि न पुमान् पुन्यते वस्तुनिः ॥ गुणैः ॥ २ ॥ संगं न कुर्या
 दसतां शिरो दत्तपां कंचित् ॥ तस्यानुगतामस्यं धेयतत्तं धानुगां धवत् ॥ ३ ॥ ऐतः स

म्राडि मां गाथा मगायत हृदयश्रवाः ॥ उर्वशी विरहात् मुत्यन्निर्विणः शोकसंयमे ॥ ४ ॥ त्य
 क्तात्मानं व्रजं तीनां न स उन्मत्तवेत्तु प ॥ विजयन्नचगात्रजा ये घोरेति विक्रवः ॥ ५ ॥ का
 मानतः प्रोत्तुषु वधुक्षका न वर्षयामिनी ॥ न वेदयंती नायांती उर्वशी कुरुचेतनः ॥
 ऐत उवाच ॥ अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः ॥ देवाग्रहीतकं तस्य नासुः खं गम
 स्मताः ॥ ७ ॥ नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः ॥ सूर्यो वा सूरितो मुया ॥ मुषितो वषट्पुण्यो वता हानिग
 तात्पुनः ॥ ८ ॥ अहो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां कृतः ॥ क्रीडा मगश्चक्रवर्ती नरदे
 वशिखामणिः ॥ ९ ॥ सपरिष्ठदमात्मानं हित्वा तरणमिवेशरं ॥ यांती स्त्रियं चान्वगमन्नसु
 त्तमन्नवदुदः ॥ १० ॥ कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेज इति त्वमेव वा यो न्वगुं स्त्रियं यांती खरं व
 रवत्पादताडितः ॥ ११ ॥ किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा किं विविक्तेन मोने

नस्त्रीनिर्यस्यमनोहृतं ॥१२॥ स्वार्थस्याकोविदं धिरमां मुखं पंडितमानिनं ॥ यो ह मीश्वरतां प्रा
प्य स्त्रीभिर्गोविंदवरवर्जितः ॥१३॥ सेवतो वर्षप्रगान् मे उर्वरपारधरा सं न लप्स्यस्यात्मनः
कामो वक्रिण इति निर्यया ॥१४॥ पुंश्चल्या पदतं चित्रं को न च स्यो मोचितं प्रभुः ॥ आत्मा रा
मेश्वर मृते न गवं तम धो भजं ॥१५॥ बोधितस्यापि देव्या मे सक्तवा को न दुर्मते ॥ मनो ग
तो महामो हो यथा यात्यजितात्मनः ॥१६॥ किमेन यानो पुरुतं रत्नावासप्यचेतसः ॥ र
जुस्वरूपा विदुषो यो हं यदजितेन्द्रियः ॥१७॥ कायं मलीमसः कायो दोर्गंधाद्यात्मको शुचि
ः कृष्णः सौमनस्याद्यात्मा सो विद्यया कृतः ॥१८॥ पित्रोः किं सिन्धु नार्यायाः स्वामि
नो ग्रेः श्वर ध्रयो ॥ किमात्मनः किंसुहृदामि तियो ना वसीयते ॥१९॥ तस्मिन् कलेवरे
मध्ये तु छेनिरे विषकृते ॥ अहो सु मद्रं सुन संसुप्ति तं च मुखं स्त्रिया ॥२०॥ त्वग्मां सरु

धिरस्त्रायु मे हो मक्ता स्थि सं हतौ ॥ विरमूत्र पृपर मतां रुमीणां कियदंतरं ॥२१॥ अथापि
नोपम केतस्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित् ॥ विषयेन्द्रियसंयोगात् मनः क्षुत्पति नान्यथा ॥२२॥
अदृष्टदशुनात्मावान्नभाव रूप जायते ॥ अ संप्रयुजतः प्राणान् शाप्यति सि सितं मनः
२३ ॥ तस्मात्संगो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेंद्रियैः ॥ विदुषां चाप्यविश्रब्धः षडुर्गः कि
मुमादृशं ॥२४॥ श्री नगवानुवाच ॥ एवं प्रगायन् नृपदे वदेवः स उर्वशीलोकमथो वि
हाय ॥ आत्मानमात्मन्यव गम्य मां वै उपारमत जान विधूत मोहः ॥२५॥ स तो दुः संग
मुत्सृज्य सत्सु स केत बुद्धिमात् ॥ संत एतस्य छंदं ति मनो व्यासं गमुक्तिभिः ॥२६॥ सं
गो न पेक्षामस्मिन्नाः प्रशंताः समदर्शनाः ॥ निर्ममानिरहं कारा निर्द्वंद्वानिः परिग्र
हाः ॥२७॥ तेषु नित्यं महा नागे मत्कथा परमां हिताः ॥ सं न वंति हिता नृणां नृपतां

प्रपुनंत्यधं॥२८॥सायेष्टएवंतिगायंतिसुनुमोदंतिचाहताः॥मत्पराःश्रद्धाश्रममक्तिर्विदं
तितेमयि॥२९॥मक्तिजब्धवतःसाधोकिमन्यदवशिष्यते॥मप्यनंतगुणेब्रह्मण्यनंदाहु
मवात्मनि॥३०॥यथोपमयमाणस्यभगवंतंविनाकुसुं॥शांतोनयातमोप्येतिसाधून्सं
सेवतस्तथा॥३१॥निमज्जोन्मज्जतांधोरेभवाब्धौपरमायणं॥संतोब्रह्मविदःशांतानोद
देवाप्सुमज्जतां॥३२॥अन्नंदिप्राणिनांप्राणआत्तानांशरणंत्वहं॥धर्मोविन्नंनृणांप्रेत्यसं
गोवाग्विन्यतोरणं॥३३॥संतोदिशंतिचक्षुःपिबहिरर्कःसमुत्थित॥देवताबांधूवाःसं
तःसंतआत्माहमेवच॥३४॥वैतसेनस्ततोप्येतमुर्वश्यानोकनि॥स्पृश॥मुक्तसंगोम
हीमेतांमात्मारामश्चचारह॥३५॥इतिश्रीभगवतेमहापुरुषोत्तमकादशस्कंधेश्रीभग
वदुद्धवसंवादेष्टरवोगीतंषड्विंशोऽध्यायः॥२६॥उद्धवउवाच॥क्रियायोगंसमाच

स्वभगवदाराधनंप्रभो॥यस्मात्तत्त्वायेयथाचंतिसात्वताःसात्वतर्षभ॥एतत्तद्वदंतिमुनयोमु
हुनिःश्रेयसंनृणां॥नारदोभगवान्आसराचार्यगिरसःसुतः॥२॥निःसृतंतेसुखांनोजायराह
भगवानज॥पुत्रेभ्योनृपसुर्येभ्योदेव्यैश्चभगवान्भवः॥३॥एतद्वैसर्ववर्त्मनांमाश्र
माणंचसंमतं॥श्रेयसासुन्नमंमन्येस्त्राश्रद्वारणंचमानद॥४॥एतत्तत्कमजपत्राक्ष
कर्मबंधविमोचनं॥भक्तायचानुरक्तायबृहिविश्वेश्वरेश्वर॥५॥श्रीभगवानुवा
च॥नसंतोनेतपारस्यंकर्मकांस्यचोद्धवसंसिप्तंवर्णयिष्यामियथावदनुपूर्व
शः॥६॥वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमख॥त्रयाणामीषितोनेवविधिनामां
समर्चयेत्॥७॥यदासुनिगमेनोक्तंदिजत्वंप्राप्यपुरुष॥यथायजेतमांभक्ताश्र
द्वयातन्निबोधमे॥८॥अत्रिंशोऽध्यायः॥२७॥उद्धवउवाच॥क्रियायोगंसमाच

भा. ए.
७५

क्षेत्रस्वयं मम मायया ॥ १० ॥ पूर्वस्नानं प्रकुर्वीत धौतं तोगं शुद्धये ॥ ३ ॥ नयेरपि
च स्नानं मंत्रैः मत्प्रहणादिना ॥ १० ॥ संशोपास्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे पूजां
तैः कल्पयेत्सम्पत्संकल्पः कर्मपावनं ॥ ११ ॥ शौचद्वयं मयी लोहलेष्वालेख्याचसे
कर्तुं ॥ मनोमयी प्रतिष्ठाप्य प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥ वलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा
वमंदिरं ॥ उद्यासावाहनेन सः स्थिरायाप्युद्धवाचने ॥ १३ ॥ अस्थिरायां किकल्पः स्यात्सं
डिले बुभवेद्यं स्रपनं त्वविलेष्वायामन्यपत्रपरिमा र्जनं ॥ १४ ॥ द्वये ॥ प्रसिद्धे मद्या
गः प्रतिमादिष्वभाषिनः ॥ नक्तस्य च यथा जड्ये हृदि नावेन चैव हि ॥ १५ ॥ स्नानालं क
रणे प्रेष्टमश्वायामेव तद्वत् ॥ स्थंडिले तत्त्वविन्यासो तत्रावाप्युत्तं हविः ॥ १६ ॥ सूर्य
चाभ्यर्हणं प्रेष्टं शोभणं सलिलादिभिः ॥ अक्षयोपहतं प्रेष्टं सक्तेन मम वार्यपि ॥ १७ ॥

७५

सूर्यपितृकोपहतं नाम तोपाय कल्पते जंधोर्ध्वं सुमनसो दीपो त्राद्यं च किंपुनः ॥ १८ ॥ छविः संनतसं
नारायणरुर्नैः कल्पिता स नः ॥ आसीनः प्रागुदावाचैर्दृष्ट्यां त्वयं संमुखः ॥ १९ ॥ कृतन्यासः कृतन्या
सो मद्रश्चाणिनाम जेत् कजशं प्रोक्षणीयं च यथा बह्वपसाधये ॥ २० ॥ मद्रश्चिरेव यजनं द्रव्याणां त्मा
नमेव च ॥ प्रोक्ष्यान्नाणि त्राण्यद्विस्ते सै द्वये श्वसाधये ॥ २१ ॥ पाद्याश्च मनीयार्थं त्राणि पात्राणि
देरीकैः द्वादशी प्रोयन्ति रव्यागायत्रा चानिमंत्रयेत् ॥ २२ ॥ पिंडे वाद्यसिं सुद्धे हस्तयस्यां परं मम
अण्वीजीवकलां ध्यायेत्तादं ते सिद्धना विना ॥ २३ ॥ तथा त्मरुतया पिंडे व्याप्ते संपूज्य तन्मयम् ॥ आवाह्या
श्चिद्विबुध्याप्य न्यस्तां गं मां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥ पाद्योपस्य शर्हिणा दीनुपचारान् प्रकल्पयेत् ॥ धर्मादिभिश्च
न वभिः कल्पयित्वा सनं मम ॥ २५ ॥ प्रथमं दलं तत्र कर्णिका केसरो ज्वलं ॥ उभयं वेदं तत्राभ्यां मत्स्य
चुनयसिद्धये ॥ सुदर्शनं पांचजन्यं गदासीधुधुर्हजान् सुरालं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुहजयेत् ॥ २६ ॥
नंदं सुनंदं रुद्रं प्रचंडं चंडं मेव च ॥ महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणं ॥ २७ ॥ दुर्गा विनायकं बासं विष्णुं नंदं उरुसुगं रुद्रं

स्वेस्थाने त्वनिमुखा नृप नये त्रयो स्रगादिनि ॥ २९ ॥ चंदनो शर कंठं कुंकुमाग्रु वासितैः सति
 लैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यं रावि न वे सति ॥ ३० ॥ स्वर्णधर्मनुवाकेन महापुरुषविद्यया पौरुषेणापि स्त्र
 केन सामनीय जनारिनि ॥ ३१ ॥ वस्त्रोपवीताभरणवनस्रग्गंधलेपनैः अलंकुर्वीत स प्रेमम
 द्रक्तो मां यथोचितं ॥ ३२ ॥ पाद्यमाचमनीयं च गंधं सुमनसो सता न ॥ धूपदीपोपहार्याणि दद्यात्तमे
 श्वर्यार्चक ॥ ३३ ॥ उपपायसमर्प्य विंशकुल्याष्टपमोदकान् संयावदधिस्रपांश्च नैवेद्यं सति
 कल्पयेत् ॥ ३४ ॥ अथ्यंगो नमर्द्नादचरितं धानाभिपेचनं अत्राद्यगीतनृत्यानि पर्वणि स्युस्तता
 च हं ॥ ३५ ॥ विधिनाविहिते कुंडे मेखलागर्भवेदिनि ॥ अग्निमाधाय परितः संसृते त्रपालिनो
 रितं ॥ ३६ ॥ परिस्तीर्य पयुं क्षेदत्वा धाय यथाविधि ॥ प्रोक्षणासाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्या ग्रौमावये
 त मां ॥ ३७ ॥ तप्तजांबूनदक्षसंशंखचक्रगदांबुजैः लसच्चतुर्भुजैः शान्तं यत्र किंजल्कवाससं

३८ ॥ सुरकिरीटकटककरिस्त्रवरंगदं श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कोसुभंवनमालिनं
 ३९ ॥ आयन्नम्य च दारुणिहविषा मिमृतानि च प्रास्याज्यभागावाधारेदत्वा चान्यपुनं ह
 वि ॥ ४० ॥ जुहुयात्तुल्यमंत्रेण षोडशा च विदानतः ॥ धर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्वीकृतं
 बुध ॥ ४१ ॥ अन्यार्थिनमस्कृत्य पार्श्वे शोबलिं हरेत् ॥ मूलमंत्रं जपेत्तत्र ब्रह्मस्मरन्नागय
 णात्मकं ॥ ४२ ॥ इत्वा च मनसुल्लेखं विषक्तेनाय कल्पयेत् ॥ मुखवासं सुरभि मन्त्रांबुजाद्यम
 धार्दयेत् ॥ ४३ ॥ उपगायन् गृह्णात्तत्पत्रं कर्मणि पतिनयन्मम मत्कथाश्रावयं शृण्वन्तु
 कृत्तक्षिणिको न वेत् ॥ ४४ ॥ स वै रुच्चावचैस्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि स्तुत्वा प्रसीदन्नगव
 निति वंदे तदं उवत् ॥ ४५ ॥ शिरोमत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं प्रपन्नं पाहि मामीश
 नातं मृत्युगृहार्त्तवात् ॥ ४६ ॥ इति शेषं मया दत्तांशिरस्या धाय सादरं उवाच ये च दुष्टा

संज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः॥४७॥ अञ्चदिषु यदा यत्र अक्षमां तत्र चार्चयेत् सर्वभूतेषां
निचसर्वात्मा ह मवस्थितिः॥४८॥ एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतांत्रिकैः अञ्चनुभ
यतः सिद्धिं मन्त्राविदं त्यभासितां॥४९॥ मदञ्चसिंप्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद्दत्तं पुष्पाद्यानां
निरम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्चिताः॥५०॥ पूजादीनां प्रवाहाय महापर्वस्वयान्वहं क्षेत्रार्थ
रापुरग्रामान् ततामत्साहितामियात्॥५१॥ प्रतिष्ठायां सार्वभौमं सद्यनामुवनत्रयं पू
जादिना ब्रह्मलोकं त्रिनिर्मलाम्यतामियात्॥५२॥ मामेव नैरपेक्षेण भक्तियोगेन विंदति
भक्तियोगं स ज नत एवं यः पूजयेत्तमां॥५३॥ यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत्तसुरविप्रयोः॥ व
त्तिं स जायते विदुर्गुर्वर्षाणि मयुतायुतं॥५४॥ कर्तुं श्रमस्य हेतोरनुमोदितुरेव
च कर्मणि भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसितत्फलं॥५५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे

कादशस्कंधे श्रीभागवदुद्धवसंवाहो नाम सप्तविंशोऽध्यायः॥२७॥ श्रीभागवानुवाच॥ पर
स्वभावकर्मणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत्॥ विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च॥१॥
परस्वभावकर्मण्यः प्रशंसति निंदति॥ सञ्चाशु न्नश्यते स्वर्गादसत्यनि निवेशतः॥२॥
तेन से निद्रया पत्रे पिंडस्यो नश्चेतनः मायां प्राप्नोति मत्सुं वा तद्वन्नानार्थद्विक् पुमान्॥
३॥ किं न द्वं किमन द्वं वा द्वैतस्या वस्तुतः कियत्॥ वाचोदितं तदन्तं मनसा ध्यातमेव च॥४॥
छाया प्रत्याकया भावात्स संतोष्य कारिणः॥ एवं देहादयो भावा यच्छं त्या मत्पुतो भयं॥
५॥ आत्मैवं तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः॥ जायते प्राप्तिविश्वात्मा क्रियते हरती
श्वरः॥ इतस्मान्न त्यात्मनो न्यस्माद न्यो भावो निरूपितः॥ निरूपिते यंत्रिविधानि मूर्त्ता
नातिरात्मनि॥ इदं गुणमयं विद्विन्निविधं मायया कृतः॥७॥ एतद्विद्वान्मुदितं ज्ञानविज्ञा

ननैपुणं ननिंदति नचसोति लोके चरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन विगमेनात्मसंवि
दा ॥ आद्यंतवदसत्तात्त्वानिःसंगो विचरेदिह ॥ ९ ॥ उद्धव उवाच ॥ नैवात्मनो न देहस्य संस
तिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मस्वरूपेण शक्यस्यादुपजन्मते ॥ १० ॥ आत्मा व्ययः पुणः शुद्धः स्व
यं ज्योतिरनावृतः ॥ अग्निवद्धारुवदग्निदेहः कस्येह संसृतिः ॥ ११ ॥ श्री नगवानुवाच ॥ यावदे
हेन्द्रियप्राणैरात्मनः संनिकर्षणं ॥ संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥ अथेत्य
विद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ आयतो विषयानस्य स्वप्ने न र्थो गमो यथा ॥ १३ ॥ यथा त्यप्र
तिबुद्धस्य प्रसाधो ब्रह्मनर्थ नृत् ॥ स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कच्यते ॥ १४ ॥ शोकद्वेषमय
क्रोधलोभमोहस्य हादयः ॥ अहंकारस्य दृश्यं तेजस्य मत्सु च नात्मनः ॥ १५ ॥ देहेन्द्रियप्राण
मनो निमानो जीवो त रात्मा पुण कर्म मूर्तिः ॥ सूत्रं महानिस्तुरुधेव गीतः संसार आधाव

तिका जतं त्र ॥ १६ ॥ अमृतमेतत् बहुरूपरूपं मनोवचः प्राण शरीरकर्म ज्ञानासिनो
पासनया शितेन छित्वा मुनिः गां विचरत्यतः ॥ १७ ॥ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्ष
मेति त्वमथा नुमानं ॥ आद्यंतयोरस्य यदेव केवलं का जश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ १८ ॥ यथा हि
रण्यं स्वरूपं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमयस्य ॥ तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानोपदेशे
रहमस्य तद्वत् ॥ १९ ॥ विज्ञानमेतत् त्रियवस्थमेतत्तु णत्रयं कारण कार्य कर्तृ ॥ समन्व
येन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यं ॥ २० ॥ न यत् पुरस्तादुत यश्च पश्चात्तमध्ये
च तत्तत्तद्व्यपदेशमात्रं ॥ न तं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव तत्स्य दिति मे मनीषा ॥ २१ ॥
अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वै कारिको राजसमर्ग एवः ॥ ब्रह्म स्वयं ज्योतिरतो रविना
ति ब्रह्मेन्द्रियायात्मविकारचित्रं ॥ २२ ॥ एवं स्फुटं ब्रह्म विवेकहेतुनिः परापवादेन वि

नगर देन ॥ छित्वात्मसंदेहमुपारमेतस्वानंदतुष्टौ विजकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥ नात्मावपुः पा
धि विमिंद्रियाणि देवास्तुर्वयुजलंदुताशः ॥ मनोत्रमात्रं धिषणा च सत्त्वमहं कृतिः रवे
क्षिति रथसाम् ॥ २४ ॥ समाहितैः कः करणैर्गुणात्मनिर्गुणो न वेन त्सु विविक्तधातुः
विशिष्यमाणैरुत किंतु दूषणं घनैरुपेतो विगतैरवेः किं ॥ २५ ॥ यथान्नोवाद्यनलो बुद्ध
गुणैर्गतागतौ वक्तुं गुणैर्न संजते तथा क्षरं सत्त्वरजसमो मलैरहं मतेः संसृतिहेतुभिः प
रं ॥ २६ ॥ तथापि संगैः परिवर्जनी यो गुणेषु मायारचितेषु तावत् मद्रक्तियोगेन दृढेन या
वद्भजो निरस्येत मनः कषायः ॥ २७ ॥ यथा महौ साधु चिकित्सितो नृणं पुनः पुनः संतु रतिप्र
रोहत् ॥ एवं मनोपक्व कषायकर्म कुयोगिनं विधत्ति सर्वसंगः ॥ २८ ॥ कुयोमिनो ये विदतां
तरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ते प्रोक्तनाभ्या सबलेन नृयोयुजंति योगं न तु कर्म

तंत्रं ॥ २९ ॥ करोति कर्म क्रियते च जंतुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् न तत्र विद्वान्
प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्ततश्च स्वसुखानुत्पत्त्या ॥ ३० ॥ तिष्ठंतमासीनस्तत्र जंतं शयानमु
संतमदंतमन्नं स्वभावमन्यत् किमपीह मानमात्मानमात्मस्थः मतिर्न वेद ॥ ३१ ॥ य
दि स्मपश्यत्यसदिंद्रियार्थं नाना तु मानेन विरुद्धमन्यत् ॥ न मन्यते वस्तु तया मनी
षि स्वाप्ने यथोत्थायति रोदधाना ॥ ३२ ॥ पूर्वगृहीतं गुणकर्म चिन्तयन् न मात्मन्य वि
विक्तसंगः निवर्तते तत्र पुनरीक्षयेन्न गत्यतेनापि विमृज्य च आत्मा ॥ ३३ ॥ यथा हि नानो
रुदयो न च क्षुषांतमो मिह न्यात ननु सद्धिधत्ते ॥ एवं समीक्षानिपुणा सती मेह न्यात त
मिश्रं पुरुषोऽस्य बुद्धेः ॥ ३४ ॥ एषः स्वयं ज्योतिरजो प्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः
एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनेषिता वागसवश्चरंति ॥ ३५ ॥ एतावता नात्मसंमोहो

यद्विकल्पस्तु केवले ॥ आत्मानतस्वमात्मानमवजं बोधयस्य हि ॥ ३६ ॥ यन्नामाकृतिनिर्गतिं
पंचवर्णमवाधितैर्वर्णैर्नाप्यवधारो यं ह्ययं पंडितमानिनां ॥ ३७ ॥ योगिनोपक्रमयोगस्य युंज
तः कायरुस्थितौ ॥ उपसर्गे विहस्येत तत्रायं विहितो विधिः ॥ ३८ ॥ योगधारणयाकांक्षिरा
स नैर्धारणान्वितैः ॥ तपोमंत्रौषधैः काचिरुपसर्गत्रिविनिर्दिष्टः ॥ ३९ ॥ कांक्षिन्ममानुधानेन
नामसंकीर्तनादिभिः ॥ योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभवांछितैः ॥ ४० ॥ केचिद्देहमिमं धीरा
ः सुकल्पं वयसि स्थिरां विधाय विविधापायै रर्थं युंजंति सिद्धये ॥ ४१ ॥ न हितकुशला ह्यस्य
तदापायोत्पपायकः ॥ अंतवत्वाच्छरीरस्य फलायेव वनस्य तः ॥ ४२ ॥ योगं निषेवतो नित्यं काय
श्लेकज्यतामियात् ॥ तच्छब्धानमतिमान् योगमुत्तममत्यरः ॥ ४३ ॥ योगचर्यामिमां यो
गविचरन्मदपाश्रयः ॥ नांतरायैर्विहस्येत निसृहः स्वसुखानुभूतः ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीभागव

ने महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्धवसंवादे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ उद्धव उवाच ॥ सु
दुष्करमिमांसे योगचर्यामिनात्मनः ॥ यथांजसा सुमानसि धेनवे दूह्यं जसाच्युत ॥ १ ॥ प्रा
यशः पुंडरीकाक्ष युंजंतो योगिनो मनः ॥ विषीदंत्यसमाधानात्मनो निग्रहकरिताः ॥ २ ॥ अ
था तन्प्राप्तं ददुघं पदं बुजं हंसाः श्रयेरन्नरविंदोचन सुखं तु विष्वे श्वस्योगकर्मनिस्वभा
ययामी विद्वानमानिनः ॥ ३ ॥ किंचिन्नमच्युत तवैतदशेषबंधोदासे धनन्यशरणेषु यदात्म
सात्वं योगे च यत्सहस्रगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किंकिरीततटपीडितपादपीतः ॥ ४ ॥ त्वं त्वावि
जात्मदयिते श्वरमाश्रितानां सवर्षिदं स्वकृतविद्वि सजेत कोनु ॥ कोवा न जेत किमपि विस्म
तयेतु न तैः किंवा न वेन्न तव पादरजो जुषां न ॥ ५ ॥ नैवोपयं त्यपचितिकवयस वेदाब्र
ह्मायुषा पिकृतमुद्धमुदः स्मरंतः ॥ यो न बहिस्तु भूतामशुभं विधु न्ब्रह्माचार्यचैत्यवपुषा

स्वगतिं व्यनक्ति ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा एषो जगत्कीरतकः स्व
 त्तान्तिभिः ॥ गृहीतमूर्तित्रयश्चिरेष्वरो जगाद स प्रेममनोहरस्मितः ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच
 हंत ते वल्लिष्यामि मम धर्मान् सुमंगलान् ॥ याश्च दयाचरन्मन्योर्मित्युजयति दुर्जयं ॥ ८ ॥
 कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्पेण न कैः स्मरन् ॥ मय्यर्पितमनश्चित्तो मम धर्मो मम नो रतिः
 ॥ ९ ॥ देशान्पुराणान् संशये तमद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् ॥ देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरिता
 नि च ॥ १० ॥ एतत्सत्त्वेण वामत्वं पर्वयात्रामहोत्सवान् कारयेत्तान् नृत्याद्यैर्महाराज विभू
 तिभिः ॥ ११ ॥ मामेव सर्वभूतेषु बहिरंतरावृतं ॥ ईक्षेता चात्मानि चात्मानं यथावममजा
 शयः ॥ १२ ॥ इति सर्वाणि कृतानि मद्भावेन महाद्युते ॥ समाजयन् मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रि
 तः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणेषु कसेसैने ब्रह्मण्यैके स्फुल्लियके ॥ अकूरे कूरके चैव समदकपंडितो

मनः ॥ १४ ॥ नरेषु भीक्षुमद्भावं पुंसो भावयित्वा विराट् ॥ स्पृक्षन् सियाति रस्कारः साहंकारवि
 यंति हि ॥ १५ ॥ विसृज्य स्मयमाना नृदृशं ब्रीडां च दैहिकं ॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वं चोडाजयोरव
 रं ॥ १६ ॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ॥ तावदेव सुपासीत वाङ्मनः कायवृत्तिभिः
 ॥ १७ ॥ सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्यया त्ममनीषया ॥ परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः
 ॥ १८ ॥ अयं हि सर्वकल्याणां स धीर्मानो मनोमम ॥ मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्ति
 भिः ॥ १९ ॥ न ह्यंगोपक्रमेध्वं मोमधर्मस्योद्धवा एव पि ॥ मया व्यवसितः सम्यक् निर्गुणत्वाद्
 नाशिषः ॥ २० ॥ यो यं मयि परे धर्मः कल्पते निःफलाय चेत ॥ तदा यामो निरर्थः स्याद्भयादे
 रिव सन्नमः ॥ २१ ॥ एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणः ॥ यत्सृज्यमनृतेनेह मन्येना
 प्रीतिमावृतं ॥ २२ ॥ एष ते निहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः ॥ समासव्यासविधिना देवा

भा. ए.
८२

नामपि दुर्मतिः ॥ २३ ॥ अनी क्षाशासे गरितं तानं विस्मृष्ट सुक्तिमत् ॥ एतद्विज्ञाय सुचेत पुरु
षो न ह्यसंशयः ॥ २४ ॥ सुविविक्तं तव प्रशंसयितुं परिधारयेत् ॥ सनातनं ब्रह्म गुह्यं परं ब्रह्म
धिगच्छति ॥ २५ ॥ य एतन्मम भूतेषु संप्रदद्यात् सुखं स ॥ तस्याहं ब्रह्मदाय स्य देहमाप्नोमि
तमना ॥ २६ ॥ य एतत्सममधीयीत पवनं परमं शुचिः स ह्येताहं देहमाप्नोमि नदीपे न रश्मिन्
२७ ॥ य एतत् श्रद्धयानित्यमव्ययः शृणुयान्नरः ॥ मयि न किंपरं कुर्वन् कर्मभिर्न स बध्यते
२८ ॥ अष्टोद्वत्त्वया ब्रह्म सर्वे समवधारितं ॥ अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनो
जवः ॥ २९ ॥ नैतत्त्वया ह्यंनिकाय नास्तिकाय शराय च ॥ अशुश्रुषोर न क्ता यदुर्विनीता य
दीयतां ॥ ३० ॥ एतैर्हो वै विहीना य ब्रह्मण्याय प्रियाय च ॥ साधवेषु च ये ब्रह्मपात्र नक्तिः स्या
त्सर्वत्र योषितां ॥ ३१ ॥ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासो ज्ञातिव्यमवशिष्यते ॥ पीत्वा पीष्वममृतं पात

८२

यं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥ ज्ञाने कर्मण्योगे च वान्त्रियां दंडधारिणे ॥ यावानर्थो निराता तदा वां
मे हं चतुर्विधः ॥ ३३ ॥ मन्त्रे पि दात्यक्तसमस्त कर्मानि वेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ॥ तदा मृतत्वं
प्रतिपाद्यमानो मया त्मभूयाय वक्तव्यते वै ॥ ३४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ स एव मादृशितयोग
मार्गस्तदोत्तमश्चोक्तवचो निशम्य ब्रह्मांजलिः प्रीत्युपरुद्धकं गोन किंचिद्चेष्टुपरिपुता
सः ॥ ३५ ॥ विष्टम्य चित्रं प्रणयावधूतं धैर्येण राजन् बहुमन्यमानः ॥ कृतो जलिः प्राह य
दुप्रवीरं शोभस्मि शंसच्चरणारविंदं ॥ ३६ ॥ उद्धव उवाच ॥ ॥ विज्ञावितो मोहमहं धकारेय
आश्रितो मे तव संनिधानात् ॥ विज्ञावसोः किंतु समीपगस्य शीतं तमोः प्रभवंत्यजा
द्याः ॥ ३७ ॥ प्रत्यर्पितो मे भवता नुकंपिना भूत्या य विज्ञानमयः प्रदीपः ॥ हित्वा कृतज्ञस्त
वपादमूत्रं कोन्यत्समीपात् शरणं त्वदीयं ॥ ३८ ॥ वृक्षश्च मे सुहृदः स्रग्दपाशो दाशा

हृदि मंधकसात्यकेषु प्रसारितः सृष्टिविद्वद्वेत्तयास्वमाययात्यात्मसुबोधहेतिना ॥ ३९ ॥
नमोस्तुते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधिमां ययात्वच्चरणं नोजे रतिः स्यादनेपायिनी
॥ ४० ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ गङ्गाध्वमयादिशेवदयस्त्रिममाम्रमं ॥ तत्रमत्पारतीयेदेस्त्रा
नोपस्य रतिः शुचिः ॥ ४१ ॥ ईक्ष्याजकनं रायाविधूतारोषकल्लमषा ॥ वसानोवल्कलान्यंग
वन्यसुकसुखनिसृहः ॥ ४२ ॥ तितिधुर्धमात्राणामुत्तमः संयतेन्द्रियः ॥ शान्तः समाहित
धियाज्ञानवित्तानसंयुतः ॥ ४३ ॥ मत्तोनुशि क्षितं यन्नेविविक्तमसुप्तावयेत् ॥ मय्यावेक्षित
वाकचित्तोमधर्मनिरतोभव ॥ अतिव्रज्य गतिसिन्धो मामेष्यसिततः परं ॥ ४४ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ स एव मुक्तो हरिमेधसोऽवः प्रदक्षिणं तं परिश्रित्य पादयोः ॥ शिरोनिधाय शुक
लानि रात्रधीन्यपि च दधं परोप्य पक्रमे ॥ ४५ ॥ सुदुस्य जप्ते हविर्योगकातरेन शक्रुवंसं

परिहातुमातुरः ॥ कृच्छ्रययौ मूर्धनि नर्तपादुके विभ्रत नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः ॥ ४६ ॥
ततस्तमंतर्दरिसंनिवेश्य गतो महाभागवतो विशालां ॥ यथोपदिष्टं जगदेकबंध
नातपः समास्या यदरेरगात् गतिम् ॥ ४७ ॥ य एतद्वानंदसमुद्रसंभृतं तानामृतं भागव
तायनापितं ॥ कस्मेन योगेश्वरसेवितां धिरागतं दुःखासेव्यजगद्विमुच्यते ॥ ४८ ॥ भवभ
यमपहंतं तानवित्तानसारं निगमकुरुपजक्ते नंगवद्वेदसारं ॥ अमृतमुदेधितश्चापा
यपदं नृत्यवगन्निपुरुषरूपममाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोस्मि ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे एकादशस्कंधे उद्धवप्रयाणे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ राजोवाच ततो महाभागव
ते उद्धवे निगते वनं ॥ दारवत्यां किमकरोद्गवान् नृत्तमावनः ॥ १ ॥ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे
स्वकुले यादवर्षनः ॥ प्रियसीसर्वनेत्राणां तनुंसकयमत्यजत् ॥ २ ॥ प्रत्याकुरुं नयन

भा. ए०
८४

मवलायत्रनग्रंनरोकुः कर्णविष्टंनसरतिततोयत्सतामात्मजयं यद्धीवचिंजनय
तिरतिकीर्त्तमानाकवीनांरुष्टानिस्मोयुधिरथगतंयत्सतत्साग्यमीयुः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उ
वाच दिविभ्रव्यंतरिसेचमहोत्पातान् समुच्छितान् ॥ दृष्ट्वासीनान्सुधमयांरुद्रमग्राहय
इमिदं ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एतेद्योगमहोत्पाता दारवत्यांयमकेतवः ॥ सुरुर्त्तमपिन
स्यैयंमंत्रनोयदुपुंगवाः ॥ ५ ॥ स्त्रियोवाजाश्चरुद्राश्चशंखोदारंजंजितः ॥ वयंप्रभासंयास्या
मोयत्रप्रत्यक्सरस्वताः ॥ ६ ॥ तत्राभ्यषिंच्यशुचयउपोष्यसुसमाहिताः ॥ देवताः पूजयि
ष्यामः स्रपनालेपनाहर्णैः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणंस्तुमहाभागं कृतस्वस्येयनावयं ॥ गोमूत्रहिरण्य
वासोभिर्गजाश्चरथवैश्वनिः ॥ ८ ॥ विधिरेवत्यरिष्टघ्नोमंगलायनमुत्तमं ॥ देवद्विजग
वांरुजाभूतेषुपरमोभवः ॥ ९ ॥ इतिसर्वेसमाकर्ण्ययदुष्टदामधुविषः ॥ तथेतिनोन्नि

रुत्तरीयप्रभासंप्रययुरथैः ॥ १० ॥ तस्मिन्भगवतादिष्टंयदुदेवेनयादवाः चक्रः परमया
नक्त्यासर्वश्रेयोपहं हितं ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन्महापानंपपुः मैरेयकंमधुः ॥ दिष्टविभ्रंशित
धियोयद्रवैर्नश्यतेमतिः ॥ १२ ॥ महापानान्निमन्त्रानांवीरणांदसचेतसां ॥ रुद्रमायानिमू
ढानांसंघर्षः सुमहान्नरतः ॥ १३ ॥ युयुधुः क्रोधसंरब्धः वेलायामाततापिनः ॥ धनुर्भिरसि
भिरसिभिर्नैत्रैर्गदभिस्तोमरश्निभिः ॥ १४ ॥ पतत्यताकैरथकुंजरदिभिः खरोद्गुणैर्निर्म
हिषैर्नरैरपि मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्महान्यहन्नशरैर्द्विरिवद्विपाहतं ॥ १५ ॥ प्रद्युम्न
सौबौयुधिरुद्रमत्सरवक्त्ररभोजावनिरुद्धसात्यकी सुभद्रसंयामजिनौ सुदारुणौग
दौ सुमित्रासुरयौ समीपतुः ॥ १६ ॥ अन्येचयेवैनिशोत्क्रुकादयः सहस्रजित्स्वतजित्
नानुरयाः ॥ अन्योन्यमासाद्यमहांधकारिता जघुर्मुकुंदेनविमोहितान्नशं ॥ १७ ॥ दाश

भा० ए०
८५

हरिस्मंधकभोजसात्वतामध्वर्बुदामापुरसरसेना॥ विसर्जमानाः कुरुकुंतयश्चमिष
स्ततस्तेयविसृज्यसौहृदं॥ १८॥ पुत्राअपुधत्तपितृभिन्नतिनिश्चस्त्रायश्चहेत्रिपितृव्य
मातुजैः॥ मित्राणिमित्रैः सुहृदः सुहृद्विजतिस्त्वहनृतातयएवमूढा॥ १९॥ शरैषु क्षाय
माणेषु भज्यमाणेषु धनसु॥ शस्त्रेषु क्षायमाणेषु मुष्टिभिर्जहरेरिका॥ २०॥ तावन्नकत्या
ह्यभवत्परिधासुष्टिनाभता॥ जघ्नुर्विषसैः कृष्णेन वायमाणास्तुतंतवे॥ २१॥ प्रत्यनीकं म
न्यमानाः ब्रजभद्रंचमोहिताः हंतुं कृतधिया राजन्नापन्ना आततायिनः॥ २२॥ अथ तावपि संकु
चाबुधस्य कुरुनंदन ऐरिक्सुष्टिपरिधौ चरंतौ जघत्तुयुधि॥ २३॥ ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमा
यार्तात्मनां॥ स्वर्वाक्रोधः क्षयं निमेषैवैवोप्रिययावनं॥ २४॥ एवं नष्टेषु सर्वेषु लोकेषु से
षु केशवः॥ अवतारितो सुवोभार इति मेनेव शेषितः॥ २५॥ रामः समुद्रवेजायां योग

८५

मास्याय पौरुषं॥ तस्याजमातुषं लोकं संयोज्यात्मानमात्मनि॥ २६॥ रामनियतिमा लोकात्
गवान् देवकी सुतः॥ निषसादधरैपस्येत्तस्मात्साद्यपिष्यत्नं॥ २७॥ विभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजि
सुं प्रनयात्तया॥ स्वदिशो विमिश्रकुर्वन् विधुमश्च पावकः॥ २८॥ श्रीवक्त्रां कं घनत्रयमंत
सहारकवर्जसं॥ कौशेयां वरयुग्मेन परिवीतं सुमंगलं॥ २९॥ सुंदरस्मितवक्त्रा ज्वं नालकुं
तजमंडितं॥ पुंडरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुंडलं॥ ३०॥ कटिस्तत्र ब्रह्मस्तत्र किरीटक
नकांगदैः हारनूपुरमुद्राभिः कोस्तुभेन विराजितं॥ ३१॥ वनमाजापरीतां गं मूर्तिमिद्रि
त्रिमिद्रिर्विजायुधैः॥ कृत्वोरेदक्षिणे पादमासीनं पंकजारुणं॥ ३२॥ सुराजा वशेषो यः संड
कं तेषु लुब्धको जरा॥ समृगाकारचरणं विद्याधमृगशंकया॥ ३३॥ चतुर्भुजं तं पुरुषं
दृष्ट्वा स्फुटत किंचिदः॥ भातः पपात शिरसा पादयो रसुरक्षिप॥ ३४॥ अजानता कृत

भा. ए.
८६

मिदं पापेन मधुसूदनः ॥ संतु मर्हस्य पापस्य उन्नमस्यो कमेनघ ॥ ३५ ॥ यस्यानुस्मरणं नृणां
मज्ञातध्वाननाशनं ॥ वदन्ति तस्य ते विप्रो मया साधु कृतं प्रभो ॥ ३६ ॥ तस्यामुजहि वैकुण्ठ
पापानं मृगलुब्धकं ॥ यथा पुनरहं त्वेचन कुयति सदतिक्रमं ॥ ३७ ॥ यस्यात्मयोगरचितं न
विदुर्विरंच्यो रुद्रादयो स्य तनया पतयोगिरांते ॥ तन्मा यथापि हितदृश्य एतदंजः किं न
स्य ते वयमसक्तयोगहृत्तामः ॥ ३८ ॥ श्रीनगवातुवाच ॥ मा भैर्जरत्वमुन्निष्काम एष क
तो हि मे यादित्वं मदनुज्ञातः स्वर्गसुकृतिनां परं ॥ ३९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्यदि शो न गप
वता रुद्रैर्नैता शरीरिणा त्रिःपरिक्रम्य तंतत्वं विमाने न दिवं ययौ ॥ ४० ॥ दारुकः रुद्रप
द्वीमन्विच्छन्नधिगम्य तां वायुतुलसि कामोद्भासायां प्राया निमुखं ययौ ॥ ४१ ॥ तंतत्र
तिग्मद्युतिरायुधैर्दृतेत्यश्वस्य मूले कृतकेतनं पति ॥ स्नेहपुनात्मानि पपात पादयो रथा

८६

दवपुत्पसवाप्यलोचनः ॥ ४२ ॥ अपश्य तसैस्तच्चरणं बुजप्रभो दृष्टिप्रनष्टा तमसि प्रतिश
दिशो न जानेन लभेत शान्तिं यथा निशाया सुदुपे प्रनष्टे ॥ ४३ ॥ इति ब्रूवति सूते वैरयोगरुड
लांछनः ॥ स्वपुत्पपात रजे प्रसाश्वध्वजमुदीक्षतः ॥ ४४ ॥ तमन्व गच्छ तरि व्यानि विष्णुः प्र
हरणानि च ॥ तेनातिविस्मितात्मानं स तमाह जना ईनि ॥ ४५ ॥ गच्छ दारवतीं सूतज्ञातीनां
निधनं मियः ॥ संकर्षणस्य वियणिं बंधुमो ब्रूहि मत्तदृशां ॥ ४६ ॥ दारकायां च न स्पेयं न वद्वि
श्वस्रबंधुनि ॥ मया त्यक्त्वा यदुपुरं स सुद्रः प्रावपिष्यति ॥ ४७ ॥ संसं परिग्रहं सर्वश्रा
दयपितरौ च नः ॥ अकुनि नाविता स वदिं प्रस्यंगमिष्यथः ॥ ४८ ॥ तंतु मधर्ममास्या य
ज्ञान निष्कपेक्षकः ॥ मन्मायारचना मेतां वितायो पशमं व्रज ॥ ४९ ॥ इत्युक्तं परिक्रम्य
नमस्कृत्य पुनः पुनः ॥ तत्पादौ शास्त्रपादा यदुर्मताः प्रययौ पुरं ॥ ५० ॥ इति श्रीनागव

भा० १०
८७

नेमहापुराणे एकारशस्त्रे यदुक्तं संहारे त्रिंशोऽध्यायः ३० श्रीशुक उवाच ॥ अथ तत्राग
मत्तब्रह्माभवान्याच समंभवः महेंद्रप्रसुरवाः देवा मुनयः सप्रजेश्वराः १ ॥ पितरः सर्वगं
धर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥ चारणयक्षरक्षांसि किंनरा मरसोद्दिजाः २ ॥ इष्टुकामा नग
वतो नियोगि परमोत्सुकाः ॥ गायंतश्च गहगांतश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ३ ॥ ववृषु पुष्य
वर्षाणि विमाना वलिभिर्नितः कुर्वतः संकुजं राजन् तत्पापरमया पुनः ४ ॥ तगवा
नपिता महंवीर्यविभूती रत्ननोविभुः संयोज्यात्मनि चात्मानं पश्यन्नेत्रे लोका नि
रमांस्तु तदुधारण ध्यानमंगलं ॥ योगधारणया ज्ञेया दग्धधामा विशतस्वकं ६ ॥ दिविदुं
दुर्नयोनेदुःप्रेतुः सुमनसश्च स्वात् ॥ सत्यं धर्मो धितिर्भूमिर्कांतिश्चाश्चातुतं ययुः ७ ॥
देवादयो ब्रह्मसुरा न प्रविशतस्व स्वधामनि ॥ अवितातगतिं कुरुं दृष्टुश्चातिविस्मि

८७

ता ॥ ८ ॥ सौदामिन्या यथा काशे गत्या हित्वा भ्रमं डलं ॥ गतिर्न लक्ष्यते मन्त्रैस्तथा कुरुस्य
दैवतैः ९ ॥ ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः ॥ विस्मितास्तं प्रशंसन्तः संसृज्य लोकं ययुस्त
दा १० ॥ राजन् परस्य तनु मत्तजननाय ये हामाया विडं वनमवै हियथानटश्च ॥ दृष्ट्वात्मने र
मतु विरप विरुत्पचांते संहृत्य चात्ममहिमो परतः सञ्जाते ११ ॥ मन्त्रेन योरु रुरु सुतं यम
लोकनीतं त्वांचानयत्त शरणदः परमास्त्रदग्धं ॥ जिग्येन कांत कमपीशमसावनीशः ॥ किं
स्वावनेश्वर नयत्त मग्यं स देहम् १२ ॥ तथाप्यशेषस्थिति संभवोपपद्येन न्यहेतु यदशेष श
क्तिधक ॥ तैश्च प्रणे सुवपु रत्रमसावशेषितं मन्त्रेन किं स्वगतिं प्रदर्शयिन् १३ ॥ यत्तां प्रात
रुत्थाय कुरुस्य पदवीं परं ॥ प्रयतः कीर्तयेत्त नत्पाता मेवाप्नोत्यनुत्तमां १४ ॥ दारुको द्वा
रकामे त्यवसु देवो यमेनयो ॥ पतित्वा चरणवस्त्रैर्नृपिंच त्रकुरु विच्युतः १५ ॥ कथया

भा.ए.
८८

मासनिधनं वृष्णीनां कृत्स्नको नृप । तत् श्रुत्वोद्विग्न हृदया जनाः शोकविमूर्छिताः ॥ १६ ॥
तत् स्मृत्यत्वरिता जग्मुः कृष्णविशेषविक्रान्तः । व्यसवः शोरेते यत्र तात यो ग्रन्थ आननं ॥ १७ ॥
देवकीरेहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ । कृष्णरामावपश्यन्तः शोकान्ताविजहुः स्मृतिः ॥ १८ ॥
प्राणांश्च विजुहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः । उपगत्वा पतिं तात चितामारुरुहुः स्त्रियः राम
पत्न्यश्च तद्देहसुपगत्वा प्रियाविशतः ॥ १९ ॥ वसुदेवपत्न्यस्तमात्रं प्रद्युम्नादीन् सुतान् तद्दे
हेः । कृष्णपत्न्ये विशन्तं त्रिंशु किमप्यस्तास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥ अकुन्निः प्रेयसः सरयुः कृष्णस्य वि
रहातुराः । आत्मानं सांत्वयामास कृष्णगौतमैः सुदुर्किभिः ॥ २१ ॥ बंधूनां नष्टं गोत्राणां मकुन्निः
सांपराधिकं । रूढानां कारयामास यथा वरदुष्टवर्जः ॥ २२ ॥ द्वारकां हेरिणा त्यक्त्वा समुद्रो
ज्जावयत् क्षणतः । वर्जयित्वा महाराज श्रीमत् भगवता जयं ॥ २३ ॥ नित्यं संनिहितस्त

८८

त्र भगवान्मधुसूदनः स्मृत्या शेषाश्च न हरं सर्वमंगलं ॥ २४ ॥ स्त्री बालवद्वानादाय हत
शेषां धनं जयः । इन्द्रप्रस्थं समावेश्य बज्रं तत्राभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥ श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन् न कु
ना त्रेपितामहाः । त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महारथाः ॥ २६ ॥ य एतद्देव देवस्य विष्णोः क
र्माणि जन्म च । कीर्तयेत् श्रद्धया मर्त्यैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥ इत्यं हरेर्भगवतो रु
चिरवतारवीर्यगण्यवान् चरितानि च शृणुमामि । अन्यत्र चेह च सुतानि गृहं न मनुष्यो
न किंपरं परमं हंसगतिं जनेत ॥ २८ ॥ ॥ इति श्री भगवते महापुराणे एकदशस्कंधे श्री
कृष्णजीजाया एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ समाप्तोऽयं एकदशस्कंधः समाख्यः ॥ ११ ॥ शुभं भवः

ना.रा.
८५

राम.
८५

श्री गणेशाय नमः॥ राजोवाच॥ स्वधामानुगतेरुत्प्रेयदुवंशविप्रपणे॥ कस्य वंशो
नवल्लक्ष्म्यामेतदावस्वमेमुने॥ १॥ श्रीशुक उवाच॥ योत्यः पुरंजयो नाम भाव्यो वा
हृदयो नृप॥ तस्या मातुस्तु श्रुतकोहत्वास्वामिनमात्मजं॥ २॥ प्रद्योतसंज्ञं राजानं कनयिन्
पाञ्चकः सुतः॥ विशेषयस्तु त्रौ भविता राजकस्तनः॥ ३॥ नंदिवर्धनस्तु त्रः पंचप्रद्यो
तनाइसे॥ अष्टत्रिंशोत्तरशतं नोऽक्ष्यंति पृथिवीसमाः॥ ४॥ शिशुर्नामस्ततो नायः काकवर्ण
स्तुतस्तुतः॥ क्षेमधन्वा तस्य सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः॥ ५॥ विधिसारः सुतस्तस्या जातश्चात्रुर्न
विष्यति॥ दमकस्तस्तु तो भावाद् दमकस्या जयः स्मृतः॥ ६॥ तंदवर्धन आज्ञेयो महानंदिस्तुत
स्तुतः शैशुनागादशौवेतेषु नृपैश्च नृपैश्च॥ ७॥ समा नोऽक्ष्यंति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ कलौ न
याः महानंदिस्तु तो राजनृपद्वीगर्भोऽब्रवीवली॥ ८॥ महापद्मरिति रम्या तो नंदः सत्रविना

शकृत्॥ ततो नृपा भविष्यंति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः॥ ९॥ स एकच्छत्रां पृथिवीमनुजं धित
शमनः शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः॥ १०॥ तस्य वाशौ भविष्यंति सुमात्यप्रमुखाः
सुताः यस्मां नोऽक्ष्यंति महीराजानः स्य शतं समाः॥ ११॥ नवनंदान् दधिजं कश्चित्प्रपन्नानुद्ध
रिष्यति॥ तेषामभावे पृथिवीं मौर्या नोऽक्ष्यंति वैकलौ॥ १२॥ स एव चंद्रगुप्तं वै द्धिजो राज्ये निषेक्ष्य
ति तस्तु तो वारिसारस्तुतश्चाशोकवर्धनः॥ १३॥ सुयशा भविता तस्य संमतः सुयशः सुतः
शालिशुकस्त तस्य सोमशर्मा भविष्यति॥ १४॥ शतधन्वा सुतस्तस्य भविता तद्दहप्रथः
मौयत्येते दशानृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं॥ १५॥ समाः नोऽक्ष्यंति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्धरः
अग्निमित्रः सुतस्तस्या सुज्येगे भविता सुतः॥ १६॥ वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिंदो भविता तत
ततो घोषस्तुतस्तस्या त्वज्जमित्रो भविष्यति॥ १७॥ ततो भगवतस्तस्मात्तदेवरुतिः कुरु

भा. द्वा.
२

ब्रह्मः शुंगदशैते भोक्ष्यन्ति नृमिवर्षशताधिकं ॥ १८ ॥ ततः कण्वानियं नृमियास्यत्यस्य गुणा
नृपः शुंगदत्वादेव नृमिं कण्वामात्यस्तु कामिनं ॥ १९ ॥ स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः
तस्य पुत्रस्तु नृमित्रस्तस्य नारायणः सुतः ॥ २० ॥ काण्वाय नाइमे नृमिंच त्वारिंशत्त्रयं च च
शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति वर्षाणि च कलौ युगे ॥ २१ ॥ हत्वा काण्वं सुशर्मणिं तद्रत्यो वृषजीव
जीः गं भोक्ष्ययध्वं जातीयः कंचित्कालमसन्नमः ॥ २२ ॥ रुद्रनामानुत द्वातामं विताष्ट
पिवीपतिः श्रीशान्तकणस्ति सुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः ॥ २३ ॥ लंबोदरस्तु तत्सुत्रस्तस्माच्चि
विलको नृपः मोघश्चातचिविलकात्तदहमानस्तु तस्य च ॥ २४ ॥ अनहकर्महा लेयस्तलक
स्तस्य चात्मजः पुरीषमेकस्तत्सुत्रस्ततो राजा सुनंदनः ॥ २५ ॥ चकोरोदटको यत्र शिवस्व
मिररिदमः तस्यापि गौतमी पुत्रः पुरीमान् नृविता ततः ॥ २६ ॥ शिवराशी शिवस्कंदो यत्र

श्रीस्तत्सुतस्ततः विजयस्तत्सुतो भावश्चंद्रबीजं स लोमधिः ॥ २७ ॥ एते विंशानृपतयश्च
त्वार्यहशतानि च ॥ षट्पंचाशच्च एषिवं भोक्ष्यन्ति कुरुनंदनः ॥ २८ ॥ सप्तमीराश्राव नृत्या
दशगर्हनिनो नृपाः कंकोषोदश नृपा जात्र विष्यन्त्यति लोचुपाः ॥ २९ ॥ ततो शैयवनामा
व्यासुरघाश्च चतुर्दशः त्रयोदशगुरुंशश्च मौनारकादशौ वलु ॥ ३० ॥ एते भोक्ष्यन्ति एषिवं
दशवर्षशतानि च ॥ नवाधिकां च नवतिं मौनारकादशसिति ॥ ३१ ॥ भोक्ष्यन्त्यहशतान्यं
गत्रीणितैः संस्थितैस्ततः ॥ पुण्यां किञ्चिज्जायां च नृतनंदो ययतिरिः ॥ ३२ ॥ शिशुनंदिश्च
तत्तन्नातायशो नंदिप्रचीरकः ॥ इत्येते वैवर्षशतं नृविष्यन्त्यधिकानि षट् ॥ ३३ ॥ तेषां त्र
योदशसुता नृवितारश्च बाह्लिकाः ॥ पुष्यमित्रो यराज न्योदुर्मित्रो स्यतथैव च ॥ ३४ ॥ ए
ककाला इमे नृपाः सप्तधाः सप्तकोशजाः विदूरपतयो जायानैषधास्तत्र एव हि ॥ ३५ ॥

भा. द्वा.
३

मागधानांतु नविताविष्कृतिपुरं जयः॥ करिष्यत्यपरावर्णनपुलिंदयदुमद्रका
न॥३५॥ प्रजाश्चाब्रह्मभूषिणः स्यापयिष्यति दुर्मतिः॥ वार्यवान्सत्रमुत्पाद्यपयवत्यां सवे
पुरी॥३६॥ अनुगंगा मा प्रयागं गुप्तां नो ह्यंति मेदिनी॥ सौराष्ट्रावंत्या भीमश्च श्रद्धा भवुद
माजवाः॥ ब्राह्म्यादिजा नविष्यति श्रद्धा प्रयाजनाधिपा॥३७॥ सिंधोस्तवं नं द्रजागं कौंती
काशीरमंडलं॥ नो ह्यंति श्रद्धा ब्राह्म्याद्या स्नेहाश्चाब्रह्मवर्चसः॥३८॥ तुल्यकाला इमे राज
नस्नेहा प्रायाश्च नृभूतः॥ एते धर्मान् न परा फल्युदासी ब्रह्मन्यवः॥३९॥ स्त्री बाल गोवि जग्रा
श्च परदारधनादताः॥ उदिता स मित प्राया अल्पकाला ल्यकायुषाः॥४०॥ असंस्कृताः क्रि
याही नारजसात ममावृताः॥ प्रजासे न सयिष्यति स्नेहाराजन्यरूपिणः॥४१॥ तत्रायास्ते
जनपदास्तु लोकाचारवादिनः॥ अन्योन्यतो राजभिश्च संयास्यंति पादिताः॥४२॥ इति

श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः॥१॥ श्रीशुक उवाच॥ ततश्चातुरि नंधर्म
ः सत्यं शौचं समादया॥ कालेन बलिनाराजने सत्यायुर्वजं स्मृतिः॥१॥ विन्नमेव कलौ नृणां ज
न्माचारगुणदयः॥ धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि॥२॥ हांपत्ये निरुचिर्हेतुमयैव
व्यावहारिके॥ स्वात्ते पुंस्त्वेव हि रतिर्विप्रत्वे स्त्वनमेव हि॥३॥ लिंगमेवाश्रमाख्यातावन्योन्या
पन्निकारणं॥ अहं न्याययौर्वल्यं पांडित्ये चापजं वच॥४॥ अनाद्यतैवासाधुत्वे साधु
त्वे साधुत्वेदं न एव च॥ स्त्रीकारणवचोवाहं स्नानमेव प्रमाधनं॥५॥ दूरे वायपि नंती चं ला वरं प
केन धारणं॥ उदरं नरितास्वार्यः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि॥ दासं कुटुंबं नरं पश्य शौर्ये धर्ममेव
नं॥६॥ एवं प्रजाभिः दूराणि गकार्णसि मंडले॥ ब्रह्मविट्सत्रश्रद्धाणो यो बली नविता
नप॥७॥ प्रजादिबुधैर्गजन्यैः निर्घृणैर्दस्युधर्मिभिः॥ आच्छिन्नहारद्विणायास्यंति गिरि

भा. द्वा. ४

काननं ॥ ८ ॥ शाकमृत्ताम्रिषैः सौम्यफलपुष्पार्चिभोजनाः ॥ अनावृष्ट्या च न संति दुर्भिक्षिक
रयादिताः ॥ ९ ॥ शीतवातातपप्रावृद्धिर्मेरन्योन्यतः प्रजाः ॥ सुत्रद्र्यां व्याधिभिश्चैव सं
पश्यंते विचिंतया ॥ त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणां ॥ १० ॥ क्षीयमाणेषु देहे
षु देहिनां कलिदोषतः ॥ वल्गुश्चि मवतां धर्मेन हे देवपथे नृणां ॥ ११ ॥ पाषंडप्रचुरे धर्मे दे
स्युप्रायेषु राजसु ॥ चौर्या नृतव्याहिसानानावृत्तिषु वै नृषु ॥ १२ ॥ शूद्रप्रायेषु वारैषु छा
गप्राया सुधेनुषु ॥ गृहप्रायेषां श्रमेषु यौतप्रायेषु ॥ १३ ॥ अणुप्रायाश्चोषधीषु रामा प्रा
येषु शाखिषु ॥ विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्यसु ॥ १४ ॥ इत्यंकलौ गतप्राये ज
नेषु खरधर्मिषु ॥ धर्मत्राणाय सर्वे न भगवानवतरिष्यति ॥ १५ ॥ चराचरगुरोर्विघ्नो
रश्वरस्यादिजात्मनः ॥ धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये ॥ १६ ॥ राजनयाम

४

मुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ॥ भवने विष्णुयशसः कल्कि प्रादुर्भविष्यति ॥ १७ ॥ अश्वमा
शुगमारुह्य देवदत्तं जगत्यति ॥ अमिनासाधुदमनमप्यैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १८ ॥ विचरन्ना
मुनाक्षोण्याहयेनाप्रतिमद्युतिः ॥ नृपलिंगलुहोदस्य नृकोटिचोनिहनिष्यति ॥ १९ ॥ अथ
तेषां भविष्यति मनां सिद्धिर्वादानिवै ॥ वासुदेवांगगणानि पुराणगंधानि तस्य हं ॥ २० ॥
पौरजानपरातां वै हतेषु खिलदस्युषु ॥ तेषां प्रजाविसर्गश्च स्मविष्यति ॥ २१ ॥ वासुदेवो भ
गवति सत्यमूर्त्तौ हृदि स्थिते ॥ यदावतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्मपतिः हरिः ॥ २२ ॥ कृतं न
विष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्विका ॥ यदा चंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यद्वृहस्यति ॥ २३ ॥ ए
कराशौ समेष्यंति तदा भवति तत्कृतं ॥ ये तीता वत्तमाना ये न विष्यंति च पार्थिवाः ॥ २४ ॥
ते ते उद्देशतः प्रोक्ता वंशीया सोमसूर्ययोः ॥ आरभ्य भवतो जन्मयावन्नंदाभिषेचनं

॥२५॥ एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरं सप्तर्षीणां तु यौष्वेदं त्रयेते उदितौ दिति ॥२६॥
नयोस्तु मध्येनक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ तेनैतत्तत्तु यो युक्तातिष्ठं त्यदृशतं नृणां ॥२७॥
नेत्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मया ॥ विष्णोर्नगवतो नानुः कृष्णायो मोदिवंगतः
नरा विशतकलिके कपापे यद्मते जनः ॥२८॥ यावत्सपादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमाप
तिः ॥ तावत्कलिवैष्टिवां पराक्रांतुं न चाशकत् ॥२९॥ यदा देवर्षयः सप्तमया सुविचरंति
दि ॥ तदा प्रवृत्तस्तु कलिश्च दिशश्च शतात्मकः ॥३०॥ यदा मयाभ्यो यास्यंति पूर्वाधारां महर्षयः
नरानंरात्प्रमत्स्ये कलिं वृद्धिं गमिष्यति ॥३१॥ यस्मिन् कृष्णो दिवं यात तस्मिन्नेव तदाह
नि ॥ प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः ॥३२॥ दिव्या हानां सहस्रांते चतुर्थे तु पुनः क
तं ॥ न विष्यति तदा नृणां प्रमत्त आत्मप्रकाशकं ॥३३॥ इत्येष मानवो वंशो यथा मेख्यायते

चुवि ॥ तथा विदुः प्रविप्राणां तासां ते या युगे युगे ॥३४॥ एतेषां नाम लिंगानां पुरुषाणां म
हात्मनां ॥ कथामात्रावशिष्टानां कान्तिरेव स्थिता चुवि ॥३४॥ देवापि शंतनो न्नाति मरुश्चेत्वा
कुवंशजः ॥ कलापयाम आसाते महायोगवलात्तितौ ॥३५॥ ताविहेत्यकलेरंते वासुदेवा
वुनिक्षितौ ॥ वर्णमयुतं धर्मं पूर्ववत्प्रययिष्यतः ॥३६॥ कृतं त्रेताया परं च कलिश्चे
ति चतुर्गुणं ॥ अनेन क्रमयोगेन चुविप्राणिषु वर्तते ॥३७॥ राजन्ते ते मया प्रोक्ता नरदेवा
स्तथा परे ॥ भूमौ मम त्वं कृत्वांते हित्वे मां निधनं गताः ॥३८॥ कृमि विदुः सप्तसंज्ञां ते राजनाम्नो
पियस्य च ॥ भूतध्रुवकृतकृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥३९॥ कथं मेयमखं उग्रः पूर्वैः मेपु
रुषैर्धृता मत्सुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वावंशजस्य च ॥४०॥ ते जीवन्मयं कायं गृहीत्वा त्वत्त
या बुधाः ॥ मही ममतया चो नौ हित्वा ते दर्शनं गताः ॥४१॥ ये ये भूपतयो राजन्सुं जंति ब्रुवु

भा. द्वा.
६

वमोजमा ॥ कालेन ते कृताः सर्वे कथा मात्राः कथासु च ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते महापु
रणे द्वादशस्कंधे युगप्रमाणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ दृष्ट्वात्मनि ज
पेयं ग्रान्दपानं हसति नूरियं ॥ अहो मां विजिगीष्यति मृत्योः क्रीडनकान्दपाः ॥ १ ॥ का
मएष न रं द्राणं मोघः स्यात्तद्विदुषामपि ॥ कै न फेनोपमेपिं देयाति विश्रंसितान्दपाः
॥ २ ॥ पूर्वनिर्जित्य षड्गुणं जेष्यामो राजमंत्रिणः ॥ ततः सचिवपोरामकं द्रान्दपानं कं
का ॥ ३ ॥ एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीमागरमेखलां ॥ इत्याशा वदद्दद्यान्पश्यंत्यंति के
तकं ॥ ४ ॥ समुद्रावरणं जित्वा मां विरात्यधि मोजसा ॥ कियदात्मजयस्यैतत्मुक्तिरात्म
जये फलं ॥ ५ ॥ यां विस्मयेव मनवस्तस्य त्राश्च कुरुद्वह ॥ गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्य
त्यबुधयः ॥ ६ ॥ मं क्रते पितृपुत्राणां भ्रातृणां चापि विग्रहः ॥ जायते ह्यसतां राज्ये मम

तावद्वचेतसां ॥ ७ ॥ ममैवेयं मदीकृत्स्नान्ते मूदेति वारि नः ॥ स्यद्धिमानमिधो घ्नंति म्रियंते
मं क्रते नृपाः ॥ ८ ॥ दृष्टुः पुरुरवागाधिर्न दुषो भरतोरुन ॥ मां धाता सगरोरामः खट्वांगो
धुंधुं हारघुः ॥ ९ ॥ तलविंदुर्ययातिश्च शर्यातिः शंतनुर्गयः ॥ भगीरथः कुवलयश्वः ककु
स्यो नैषधो नृगः ॥ १० ॥ हिरण्यकशिपोर्वृत्रोरावणो लोकरावणः ॥ नमुचिः शं वरो नौमोहि
रण्णा सोयतारकः ॥ ११ ॥ अन्ये च बहवो दैत्या राजानो मम रेश्वराः सर्वे सर्वविदः शूराः स
र्वे सर्वजितो जिताः ॥ १२ ॥ मम तां मय्यवर्त्तन्त कृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणः ॥ कथावशेषाः काले
न स्य कृतार्थाः कृता विभो ॥ १३ ॥ कथा इमास्ते कथिता महायसां विताय जोकेषु यशःप
रेयुषां ॥ विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो वचो विभूतीन्नुपारभाष्यं ॥ १४ ॥ यस्तु न मश्रो
कपुणानुवादः संस्तुयते नीक्षाममंगसद्व्रतः ॥ तमेव नित्यं शृणुयादनीक्षामं कुरुक्षेत्रे मलां

५५

अकिमसीसमानः॥१५॥ राजोवाच॥ केनोपायेन नगवनकलेरोपायकलोचनाः विधु
विधुत्पुपचितोस्तन्मे ब्रूहि महा मुने॥१६॥ युगानियुमगधर्माश्चमानं प्रलयकलयो
काजस्येश्वररूपस्य गतिविष्णोर्महात्मनः॥१७॥ श्रीशुक उवाच॥ कृते प्रवर्तते धर्म
श्रुत्या न कर्तनैव तः॥ सत्यं दया तपो दानमिति पादाविभो नृप॥१८॥ संतुष्टाः करुणा
मैत्रा शान्ता दानास्तिति सवः॥ आत्मारामाः समदृशः प्रायशः प्रमणाः जनाः॥१९॥ त्रेता
यो धर्मपादानां तु यैश्चो ह्यनेनैः॥ अधर्मपादैरनृत हिंसा संतोषविग्रहैः॥२०॥ तदा क्रि
या तपो निष्ठा नाति हिंसा न जं पराः॥ त्रैवर्गिकास्त्रयो वृद्धावर्णा ब्रह्मोन्नतगन्तव्यः॥२१॥ तपः
सत्यं दया दाने धर्मं हसति ह्यपरे हिंसा तु ह्यनृत द्वेषे धर्मिणा धर्मजैः॥२२॥ यशस्वि
नो महाशीलाः स्वाध्याया ध्ययने रताः॥ आद्याः कुटुंबिनो ह्यशवर्णाः क्षत्रविजोन्नतगः

७

॥२३॥ कलौ तु धर्महेतुनां तु यैश्चो धर्महेतुभिः॥ एधमानैः सायमाणो ह्येधंते सो विनश्यति
॥२४॥ तस्मिंस्तु व्यादुराचाराः निर्दयाः शुक्रवैरिणः॥ दुर्मगान् रितर्षाश्च शूद्रा सोन्नतगः प्र
जा॥२५॥ सत्वं रजस्तम इति दृश्यं तेषु संधेयुणाः॥ कालसंचोरितास्ते वै परिवर्तते आत्म
नि॥२६॥ प्रवर्तयितुं सत्त्वं मनो बुद्धिं प्रियाणि च॥ तदा कृतयुगं विद्या तज्ज्ञाने तपसि यतरु
चिः॥२७॥ यदा कर्मसु कामेषु न किर्यशसि देहिनां॥ तदा त्रेतारजोवृत्तिरिति जानाहि बुद्धि
मान्॥२८॥ यदा लोभस्तमोषो मानो दंभो यमत्सरः॥ कर्मणां चापि काम्यानां ह्यपरे तद्
जस्तमः॥२९॥ यदा माया नृतं मोहं निद्रा हिंसा विषादनं॥ शोकमोहौ नयं दैन्यं सकलि
स्तामसः स्यतः॥३०॥ यस्मात्तु सुदृशो मन्त्रिस्तु नृणां महाशनाः॥ कामिनो विनृहीना
श्च सैरिण्यश्च स्त्रियो सती॥३१॥ दस्युः कृशजनपदावेदाः पाखंडद्विषिताः॥ राजानश्च प्रजान

श्वाशिश्रोदरघरादिजाः ॥ ३२ ॥ अत्र तावदवोशौचाभिस्ववश्चकुटुबिनः तपस्विनीग्राम
 वासान्यासिनोत्यजोऽनुपाः ॥ ३३ ॥ हसकायामहाहारान्तर्यपत्यागतक्रियाः ॥ राश्वत्कटुक
 नाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥ ३४ ॥ पणपिष्यंतिवैशुद्राकिरीटाः कटकारिणः ॥ अना
 पद्यपिमंस्पतेवानांसाधुजुष्टितां ॥ ३५ ॥ पतित्यस्यंतिनिद्रयंनत्या अघस्विलोचनमं
 रत्यंविपन्नपतयः कौलंगाश्चापयस्विनी ॥ ३६ ॥ पितृभ्रातृमुहुरजातीरुहत्वासौरतसो
 दराः ननेदृशात्संवादादीनास्त्रेणाः कलौनराः ॥ ३७ ॥ श्रद्धाः प्रतिगृहाप्यंति तपोवेषोपज्ञा
 विनः ॥ धर्मवश्यं त्यधर्मसारधिरुत्थोत्तमासनं ॥ ३८ ॥ नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरक
 र्तिताः ॥ निरन्तरेभूतलेराजननादृष्टिभयातुरः ॥ ३९ ॥ वासोन्नपानशयनायवायस्त्रानन्दव
 र्गैः ॥ हीनाः पिशाचसंदर्शनिविष्यंति कलौजनाः ॥ ४० ॥ कलौकाकिणिकेप्ययेविग्रहस्य

कसौदराः ॥ त्यस्यंति हि प्रियान् प्राणान् रुहनिष्यंति स्वकानपि ॥ ४१ ॥ नरसिष्यंति मनुजा
 स्पविरेपितरावपि ॥ पुत्रान् भायांश्चकुलजांश्चुद्राशिश्रोदरं नराः ॥ ४२ ॥ कलौनराजनस
 तां परं गुहं त्रिलोकनाथाननपादपंकजं ॥ प्रायेण मन्त्राभिगवंतमच्युतं यस्यंति पाखंड
 विभिन्नचेतसः ॥ ४३ ॥ यन्नामधेयमिषमाणआतुरः पतत्सर्वजत्वात् विवशो गृह्णात्पुमा
 न् विमुक्तकर्मगतिमुत्तमां गतिं प्राप्नोति यस्यंति नतं कलौनराः ॥ ४४ ॥ पुमान् कलि
 कृतान् रोषान् द्रव्यदेशात्मसंभवात् ॥ सर्वं हरति वित्रस्यो न गवान् पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥
 श्रुतः संकीर्तितो ध्यातः पूजितोश्चादतोपि वा ॥ नृणां धुनोति न गवान् रुतस्यो जन्मापु
 ताश्रुतं ॥ ४६ ॥ यथा हेमिस्थितं वक्रिंदुर्वलं हंति धातुजं ॥ एवमात्मवतो विष्णुयोगी नामशुभा
 रायं ॥ ४७ ॥ विद्यातपः प्राणनिरोधमैत्रातापानिषेकव्रतदानजाप्यैः ॥ नात्यंतशुद्धिं जनते

तरात्मा यथा हरिस्मिन्नगवत्पुनरेते ॥ ४८ ॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिस्मिन्कुसुके शवं म
 यमाणेन विहितस्ततो याति परांगतिं ॥ ४९ ॥ म्रियमाणे रन्निधेयो न गवान् राजगदीश्वरः
 आत्मभावं नयत्यंगसर्वात्मा छिन्नसंशयः ॥ ५० ॥ कलेर्देषि निधे राजन सिते को महान् सु
 गौः कीर्त्तना देव रुद्रस्य सुक्तबंधः परं व्रजेत् ॥ ५१ ॥ कृते यथा यतो विष्णुं त्रेतायां यजतो म
 खैः ॥ चापरे परिचयां कलौ तत् हरि कीर्त्तनात् ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चाद
 शस्कंधे कलिरोषवर्णने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कालस्ते परमा एवादिः द्विप
 राध विधिर्नपि कथितो युगमानं च शृणु कल्पजयावधि ॥ १ ॥ चतुर्गुणसहस्रं तु ब्रह्मणे हि
 नमुच्यते ॥ संकल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशंपते ॥ २ ॥ तदंते प्रलयस्तावान् ब्राह्मणानि
 रुद्रा हतः ॥ त्रयो लोकाश्च मेयत्र कल्पंते प्रलयाय हि ॥ ३ ॥ एषः नैमिच्छिकः प्रलयो यत्र

विश्वसक शीतेनं तारा नो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मनः ॥ ४ ॥ द्विपराधेति क्रान्ते ब्रह्मणः
 परमेष्ठिनः ॥ तदा प्रकृतयः सप्तकल्पांस्तप्रलयाय वै ॥ ५ ॥ एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र
 जायते ॥ आदिको रास्तु संघातो विघात उपसादिते ॥ ६ ॥ पृथ्वीः शतवर्षाणि नमो राज
 न्नवर्षति ॥ तदा निरन्त्रे स्य न्योन्यं न ह्यमाणः सुधाहृिताः संध्यास्यंति शनकैः कालेनोपह
 ताः प्रजाः ॥ ७ ॥ सा मुद्रा दैहिकं भौमं संसावर्त्तको रविः रश्मिभिः पिवतैः घोरैः सर्वे नैव वि
 मुच्यन्ते ॥ ८ ॥ ततः सावर्त्तिको वक्रि संकर्षण सुखोत्थितः ॥ दहत्यनिलवेगो ह्यः शून्यान् भूवि
 वरानथ ॥ ९ ॥ उपर्यधिसंघातश्च शिरवाभिर्वक्रिः सूर्ययोः ॥ दह्यमानं विभात्युदं दग्धगोमय
 पिंडवत् ॥ १० ॥ ततः प्रचंडपवनो वर्षाणामधिकं शतं ॥ परः सावर्त्तिको वाति धूम्रखं रजसा
 दृतं ॥ ११ ॥ ततो मेघकुलान्यंगचित्रावर्णान्यनेकशः ॥ शतं वर्षाणि वर्षाणि वर्षति नदं

तिरभसस्वनेः॥१२॥ततएकोदकंविश्वं ब्रह्मांरविचरंतरं तदाभूमेर्गंधयुगंयसंत्यापउद
 प्रवे॥१३॥यस्रगंधानुदृषिवीप्रलयत्वायकल्पते॥अपौरसमथौतेजस्तालीयंतेयनीर
 साः॥१४॥यसतेतेजसोरूपंवायुस्तद्वहितंतदा लीयंतेचामितेतेजोवायोःखंयसतेगुणं
 ॥१५॥सर्वैर्विशतिखंराजन्ततश्चनभसोरुणं॥राहंयसतिभूतादिनभस्तमनुलीयते
 ॥१६॥तैजसश्चंद्रियाण्यंगदेवानवैकारिकोऽणौः॥१७॥महान्प्रसत्यहंकारंगुणाः स
 त्वादयश्चतं॥यसतेव्याकृतंराजन्गुणान्कालेनचोदितं॥१८॥नतस्यकालावयवैप
 रिणामादयोगुणाः॥अनाद्यनंतमव्यक्तंनित्यंकारणमव्ययं॥१९॥नयत्रवाचीनमनोन
 सत्वंतमोरजोवामहदादयोमी॥नप्राणबुद्धीद्रियदेवतावानसंविशेषःखलुजोकक
 ल्पः॥२०॥नस्वप्नजाग्रन्नचतत्सुषुप्तंनखंजलंभूरनिलोमिरर्कः॥सुषुप्तवत्प्रत्यव

रप्रतर्कतन्मूलभूतंपदमामनंति॥२१॥जयःप्राकृतिकोत्पेष्टपुरुषाव्यक्तयोर्पदा॥शक्त
 यःसंप्रलीयंतेविवशाकालविक्रदाः॥२२॥बुद्धीद्रियार्थरूपेणज्ञानंभातितदाश्रयं॥दृश्य
 त्वाव्यतिरेकाम्यामाद्यंतवदवस्तुयत्॥२३॥रापश्चक्षुश्चरूपंचज्योतिषोनष्टयकमवे
 त् एवंधाःखानिमात्राश्चनस्फुरंत्यंतमादताः॥२४॥बुद्धेर्जागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरितिचो
 न्यते॥मायामात्रमिदंराजन्नानात्वंप्रत्यगात्मनि॥२५॥यथाजलधराव्योम्निनवंतिन
 नवंतिच॥ब्रह्मणीदंतयाविश्वमव्ययमुदयाप्ययात्॥२६॥सत्यंयवयवःप्रोक्तःसर्वा
 वयविनामिह विनार्थेनप्रतीयेरन्पटस्येवांगतंतवः॥२७॥यत्तसामान्यविशेषाम्या
 सुपलभ्येनसंनमः॥अन्योन्यायाश्चात्सर्वमाद्यंतवतवस्तुयत्॥२८॥विकारव्याय
 मानोपिप्रत्यगात्मानमंतरा ननिरूप्योस्त्यगुरपिस्यावेच्चीत्समश्चात्मवान्॥२९॥

न हि सत्यस्य नानात्वमविद्या न यद्विमन्यसे ॥ नानात्वं छिद्रयो र्यद्वत् ज्योतिषो वर्तत यो ॥
 र्यद्वत् ज्योतिषो वर्तत यो र्विज ॥ ३० ॥ यथा हि रण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारा
 रवन्मसु ॥ एवं चोभिर्नृगवानधोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैः जनैः ॥ ३१ ॥ यथा घ
 नो कर्मप्रभवो कर्तृदर्शिनो ह्यकारं शब्दतस्य च चक्षुषस्तमः ॥ एवं त्वहं ब्रह्मणुणस्तदा सितो ब्रह्मा
 शकस्यात्मनश्चात्मबन्धन ॥ ३२ ॥ घनो यदा कर्मप्रभवो विदीर्यते च क्षुब्धरूपं रविमोक्षते त
 दा यदा ह्यहंकार उपाधिरात्मनो जित्वा स पानश्रपति तत्तु स्मरेत् ॥ ३३ ॥ यदेवमेतेन वि
 वेकहेति नामाया मया हंकरणात्मबन्धनं ॥ छित्वा च्युतात्मानु न वो वति हृतेन मादुरा
 त्यंतिकमंगसंज्ञवं ॥ ३४ ॥ नित्यदा त्वंगभूतानां ब्रह्मादानां परंतप उत्पत्तिप्रलयावेके
 सक्षमताः संप्रचक्षते ॥ ३५ ॥ कालश्रोतो जवेनाशुक्रायमाणस्य नित्यदा परिणामिनामव

स्यास्तजन्मप्रलयहेतवः ॥ ३६ ॥ अनाद्यं च वतानेन कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ अवस्थानैव दृश्यं
 ते विपतिज्योतिषामिव ॥ ३७ ॥ नित्यो नैमिषिकश्चैव तया प्राकृतिको लयः ॥ आत्यंतिक
 श्वकथितः कालस्य गतिरिदृशी ॥ ३८ ॥ एताः कुरु श्रेष्ठ जगत्त्रिविधा तु न रायणस्यास्ति
 लसत्त्वधाम ॥ जीला कथास्तकथितः समासतः कान्ते निनाजोप्यत्रिधा तुमीश्वरः ॥ ३९ ॥
 संसारसिंधुमतिदुस्तरमुन्निता षेनान्यः प्रवोना गवतः पुरुषोत्तमस्य ॥ जीला कथा
 रसनिषेवणमंतरं रापुंसो न वेत्तु विविधदुःखदवाहितस्य ॥ ४० ॥ पुराणसंहितामेतामृ
 षिर्न रायणा व्ययः नारदाय पुरा प्राह रुद्रमहैषा यनायसः ॥ ४१ ॥ स वै मत्सं महाराज भग
 वान् ब्राह्मण ॥ इमां भागवतां प्रोक्तः संहितां वेदसंमितां ॥ ४२ ॥ एतां वक्ष्यत्यसौ सूत
 रुषिभ्यो नैमिषालये ॥ दीर्घसित्रे कुरु श्रेष्ठ संष्टः शौनकादिभिः ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्री भाग

वते महापुण्ये द्वादशस्कंधे चतुर्थे अध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अत्रानुवर्णते जीह्वां वि
 श्वात्मानं गवां हरिः ॥ यस्य प्रसादो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधो मम मुद्रवः ॥ १ ॥ त्वं तुराज न मरिष्येति प
 शुबुद्धिर्मिमांसे ज ॥ न जानः प्रागभूतोद्यदेहवत्त्वं न नं ह्यसि ॥ २ ॥ न विष्यसि न भूत्वा त्वं
 पुत्रपौत्रादिरूपवान् ॥ बीजांकुरवत्तदेहादेव्यतिरिक्तो यथानजः ॥ ३ ॥ स्वप्ने यथा शिरछे
 दः पंचत्वाद्यात्मनः स्वयं ॥ यस्मात्प्रपद्यति देहस्य तत आत्मा तु नो मरः ॥ ४ ॥ घटे विन्ने यथा
 काश आकाशः स्याद्यथा पुरा ॥ एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म संपद्यते पुनः ॥ ५ ॥ मनः सृजति वै
 देहाद्गुणान् कर्माणि चात्मनः ॥ तन्मनः सृजते माया ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥ मेहापि
 शानवन्मृत्त्रिसंयोगीयावदीयते ॥ ततो ह्यपस्पृश पत्वमेवं देहकृतो भवः रजः सत्वतमो र
 न्याजायते यविमृशपतिः ॥ ७ ॥ न तत्रात्मा स्वयं ज्योतिर्येविकाव्यक्तयोपरः ॥ आकाशश्च

धारोऽक्रवो नंतोपमस्तपः ॥ ८ ॥ एवमात्मानमात्मस्य मात्मनैवामराप्रभोः बुध्यानुमान
 गत्रिणा वासुदेवानुचिंतया ॥ ९ ॥ चोदितो विप्रवाक्येन न त्वं दृश्यतितक्षकः ॥ मृत्यवो नोप
 धक्ष्यंति मृत्युनां मृत्युमीश्वरं ॥ १० ॥ अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदं ॥ एवं समीक्ष्य चात्मा
 नमात्मन्या धाय निष्कले ॥ ११ ॥ दशंतं तक्षकं पादे लेलिहानं विषाननैः ॥ न ह्यसि शरीरं च वि
 श्वं च पृथगात्मनः ॥ १२ ॥ एतन्ने कथितं तात यत्त्वं मां पृष्टवान्प ॥ हरेर्विश्वात्मवश्चेष्टां किं न
 यः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥ इति श्रीभागवते महापुण्ये द्वादशस्कंधे परिसित ब्रह्मोपदेशोपचमो
 ध्यायः ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एतन्निशम्य मुनिना प्रहितं परिसितव्यामात्मजेन निखिजात्म
 दृशा समेन तत्पादपद्ममुपसृत्य न तेन मूर्ध्नि विधां जलितमिदमाहमविष्मुरातः ॥ १ ॥ राजो
 वाच ॥ सिद्धोऽस्म्यनुग्रहीतोऽस्मि न वता करुणात्मना आवितो यच्च मे साक्षादनादिनिध

नोहरि॥२॥ नात्यदुतमिदं मन्ये महतामच्युतात्मनां॥ अज्ञेष्टतापतसेष्टभूतेष्टयदनुय
 ह॥३॥ पुराणसंहितामेतामशौष्यभवतोवयं॥ यस्यांखत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्य
 ते॥४॥ भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न विभेभ्यहं॥ प्रविष्टो ब्रह्मनिबलिमययंदशितं त्व
 या॥५॥ अनुजानीहि मां ब्रह्मन्वाचं यच्छाम्यधोक्षजे॥ सुक्तकामाशयंचेतः प्रविश्य विस्
 जाम्यस्मन्॥६॥ अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया भवता दशितं क्षेमं परं भागवतः
 परं॥७॥ सूत उवाच॥ इत्युक्तं समनुज्ञाप्य भगवान्बादरायणः॥ जगाम त्रिभुभिः सा
 कं नरदेवेन पूजितः॥८॥ पराक्षिदपिराजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना॥ समाधाय परंदध्या
 वस्यंदास्युर्यथा तसु॥९॥ प्राक्कलेबहिष्यासीनो गंगाकूल उदयुखः॥ ब्रह्मभूतो महायो
 गीनिः संगः छिन्नसंशयः॥१०॥ तक्षकः प्रहितो विप्रात्क्रुद्धेन द्विजस्त्रुना॥ हंतुं कामो न

पंगुष्ठनरदंशपथिकश्चपः॥११॥ तर्पयित्वा तं द्रविलौ निर्वर्त्य विषहारिणं द्विजरूपप्रतिष्ठ
 नः कामोरूपोदरात्तृपं॥१२॥ ब्रह्मभूतस्य राजर्षेदेहो हि गरजाग्निना॥ बभूव भस्मसात्
 मयः पश्यतां सर्वदेहिनां॥१३॥ हाहाकारे महानासीत् भुवि खेदिभुसर्वतः॥ विस्मिता अभ
 वन् सर्वदेवा सुरनरादयः॥१४॥ देवदुंदुभयोर्नेदुर्गंधवस्मि रसोजगुः॥ ववर्षुः पुष्पव
 पाणिगंधवस्मि रसो दिवि॥१५॥ जन्मे जयः स्वपितरं शुश्रुत्वा तक्षकमक्षितं॥ यथा जुहाव
 संक्रुधः स पत्निमन्त्रे सह द्विजैः॥१६॥ सर्पमन्त्रे समिधो ग्रीहस्य मानान्महोरगात्॥ दृष्ट्वैवं नय
 संविग्रस्तक्षकः शरणं प्रयौ॥१७॥ अथ त्र्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारिक्षितो द्विजात्॥ उवाच त
 क्षकः कस्मान्न दत्ते नौरगाधमाः॥१८॥ तं गोपायति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतं॥ तेन संसं
 मितः स पृथस्तस्मान्नाग्रौ पतत्यसौ॥१९॥ पाराक्षितरिति श्रुत्वा प्राहा विजउदारधीः॥ स

भा० छा०
१४

हे प्रसक्तो विप्राना यौ किमिति पात्यते ॥२०॥ तदश्रुत्वा तु दुर्बुधो विप्रसहं प्रतप्तकं मखे
तस्य कालुष्यतसेहसहं प्रेण मरुत्वता ॥२१॥ इति ब्रह्मोदिता शेषैः स्यानादिं प्रचालितः
वन्वसंभ्रांतमतिः सविमानः सतप्तकः ॥२२॥ तं पतंतं विमानेन सदतप्तकमं वराह
विलोकांगिरसः प्राहराजानंतं बृहस्पतिः ॥२३॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ नैव त्वयामनुष्ये
वधमर्हति सपरिहृतेनेन पितममृतं जातस्तेनाजरमरः ॥२४॥ जावितं मरणं जंतो गति
स्तेनैव कर्मणा राजन ततो न्यानास्पस्य प्रहता सुखदुःखयोः ॥२५॥ सपचौराग्निविद्युज्जिः
क्षुत्रदृष्टवाधादिभिर्नृपः पंचत्वमृच्छतो जंतुर्लुंक्ते आरब्धकर्मतः ॥२६॥ तस्मात्तस्मिन्
हं राजन संस्थीयेतामिचारिकं सपचिनागसौ दग्धा जनैर्दिष्टं हि नृज्यते ॥२७॥ स त उ
वाच ॥ इत्युक्तः स तथेत्साह महर्षेः मानयन्वचः सपसिन्नादुपरतः पूजया प्रास

२४

वाक्यति ॥२८॥ सैषा विष्णोर्महामाया बाधपालक्षणा यथा ॥ सुखं त्यस्यैवात्मनस्तान्तेषु
गुणवृत्तिभिः ॥२९॥ न यत्र हंतीति प्रिया विराजिता मायात्मवादे स रुदात्मवादिभिः न
यद्विवाहो विविधस्तदाश्रयो मनश्च संकल्पविकल्पवृत्तिर्यत्र ॥३०॥ न यत्र सज्यं सजतो भ
योः परं श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहं तदेतदुत्सादित बाध्य बाधकं निषेधचोर्मिन् वि
रमेत्समयं मुनिः ॥३१॥ परंपरं वैष्णवमामनंतियन्नेति नेता त्यतदुत्सि सखः विसृज्य दौ
रात्म्यमनन्यसौ हृदाः हृदोपगत्या वसितं समाहितैः ॥३२॥ त एतदधिगच्छति विष्णोर्पतिप
रमं परं अहं ममेति दौर्जन्यं नयेषां नयेषां देहगेहजं ॥३३॥ अतिवादांस्ति स्तेनाना
वमन्येत कंचन न च तदेहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥३४॥ न मो न गवते तस्मै रुद्रा
माकुंठवेधसे यत्परां बुरुहध्यानात्संहितामध्यगापि माम् ॥३५॥ शौनक उवाच ॥ ये

जादिमिष्यसि शिष्ये वेदाचार्यैर्महर्षिभिः॥ वेदाश्च कति धाव्यस्ता एतत्सौम्यामिधेहिना॥ ३६
 सत उवाच॥ समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिना हृद्याकाशे दत्तं तद्वा
 त्रविनायते॥ ३७॥ यदुपासनया ब्रह्मन् योगिनो मत्तमात्मनः इत्यक्रियाकारकाख्यं धु
 त्वायां त्पुनर्भवं॥ ३८॥ ततो ब्रह्म त्रिवर्होकारेणोक्तप्रभवस्वराट्॥ यत्तद्विंशं नगव
 तो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः॥ ३९॥ शृणोति यश्च संस्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यहं कथं येन वागम्यते
 ते यस्य अक्षिराकाशमात्मनः॥ ४०॥ स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मना॥ समस्त
 मंत्रोपनिषद् वेदबीजं सनातनं॥ ४१॥ तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णाश्रकाशान् नृपुद्गहं धारयते
 यैस्त्रयोऽत्रावायुणानामार्यवृत्तयः॥ ४२॥ ततो ह्यसमाप्राप्य मसृजत् नृगवानजः॥ अंतः
 स्थोऽश्रवणस्य शब्दस्वदीर्घादि लक्षणं॥ ४३॥ ततोऽसौ चतुरो वेदाश्चतुर्विधं दत्तैर्विभुः॥ समा

हृतिकान् सौंकारंश्चातुर्होत्रिविवक्षया॥ ४४॥ पुत्रानध्यापयन्तांस्तु महर्षीन् ब्रह्मकोविराजन्ते
 तु धर्मोपदेशः स्वपुत्रेभ्यः समाविशत्॥ ४५॥ ते परं परया प्राप्तास्तत्र विधेयं तत्र तेः च
 तुर्युगेऽथ यस्माद्वा परादौ महर्षिभिः॥ ४६॥ क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वा नृहुर्मैधान् वीक्ष्य काल
 तः वेदान् ब्रह्मर्षयो यस्य न हृदि स्थास्यन्ते वेदिताः॥ ४७॥ अस्मिन्नप्यंतरे ब्रह्मन् नृगवां
 लोकनावनः प्रेषेत्तायै लोके पातयेत्ततो धर्ममुत्सये॥ ४८॥ पराशरायै तस्यैव तस्मात्संशं
 सा कलया विभुः॥ अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधं॥ ४९॥ ऋगयजुर्वेदः साम्नाश्चतुर्
 वृत्तवर्गिनः॥ चतस्रः संहिताश्चक्रे मंत्रैर्मणिगणैश्च॥ ५०॥ तासां सचतुरः शिष्यास्तु पा
 ल्यमहामतिः॥ एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै दत्तौ विभुः॥ ५१॥ पैताप संहिता माद्यावक्त्र
 चाख्यामुवाच ह॥ वैशंपायन संतापनि गदारम्य यत्तु उवाच॥ ५२॥ साम्राजैमि निये प्राह त

या छं होंगं संहितां अथ वंगिरसी नाम सशिष्या यमु मंतवे ॥ ५३ ॥ पैलः स्वां संहिता मू चे इ
 न प्रमितये मुनिः ॥ बाष्कलाय च सौम्या हशिष्येभ्यः संहितां स्वकां ॥ ५४ ॥ चतुर्धा व्यस्य बोधाय
 या सवल्क्याय भागविः ॥ पराशराय गिरिमित्रे इन्द्र प्रमिति रात्मवान् ॥ ५५ ॥ अध्यापयत् स्व स
 हितां स्वां मांडुकेयं मणिकविं ॥ तस्य शिष्यो देव मित्रः सौम्यादिभ्य ऊचि वान् ॥ ५६ ॥ शाक
 ल्यस्तत्सुतः स्वांतु पंचधा व्यस्य संहितां ॥ वात्समुज्ज्वला यगोखल्य शिशिरेष धात् ॥ ५७ ॥
 जातुकर्णश्च तछिष्य स निरक्तां स्व संहितां ॥ बलाक पैज वैताल विरजेभ्यो ददौ मुनिः
 ॥ ५८ ॥ बाष्कलिः प्रतिशारवाभ्यो वालिखिल्यास्य संहितां ॥ चक्रे बाळा यमिर्भाग्य कासारश्चै
 व तांदधुः ॥ ५९ ॥ बह्वचो संहिता ल्येता एते ब्रह्मर्षि निधिताः ॥ श्रुत्वे तत्तु छंदसां व्यासं सर्वपा
 पैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ वैशंपायन शिष्या वैचरका ध्वय बोधवेत् ॥ यच्चेरुः ब्रह्म हत्यां हः सपरां

सगुरोर्व्रतं॥६१॥ याज्ञवल्क्यश्चतुष्टिष्य आहो भगवान् कियत्॥ चरितेनात्यसाराणांच
रिष्येहंसुदुश्चरं॥६२॥ इत्युक्तो गुरु रष्याह कुपितो यो त्यजंत्वया॥ विप्रावमंता रिष्येणमद
धातिं त्यजाश्चिति॥६३॥ देवरात सुतः सोपि छर्दित्वा यजुषांगलं॥ तनोगतो यमुनयोददशु
स्तान्नयजुर्गणन॥६४॥ यज्ञं धिति त्रिराभूत्वा तद्धोत्रुपतया ददुः॥ तास्तैत्रिरिया इति यजुः
शाखा आसन्नमुपेक्षता॥६५॥ याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्म नृछं हंस्यधिगवेषयन् गुरोरविद्य
मानानि सूपतस्ये कमीश्वरं॥६६॥ याज्ञवल्क्य उवाच॥॥ तु नमो भगवते आदित्यायानां
ब्रह्मादिस्तंबपयंतानां मंतर्हृदये बहिरयाकाशा इवोपाधिना व्यवधीयमानो भगवाने
क एवक्षण लवनिमेषावयवोपचित संवत्सरगणेनोपादानविसर्गभ्यामिमां लोक
यात्रामनुवहति॥६७॥ यदुत विबुधर्षभ सवितरदस्तापत्पुनसवनमहरहराभ्यायवि

भा.वा.
१७

धिनोपतिश्मानानामखिलवर्जिनबीजावभर्जनमगवतः समभिधीमहितपनमंड
लं॥६८॥यश्च हवावस्थिरन्वरनिकरणं निजकेतनानां मनश्चन्द्रियासुरगणननात्मनः
सुयमात्मांतयामीप्रचोदयति॥६९॥यएवेमंलोकमंतिकरणवदनांधकारसंताजगरग्रह
गहीतकमिवाचेतनभवलोकानुकैपयापरमकारुणिकशिक्षयैवोत्थाप्याहरनुसव
नंश्रयसिस्वधसुरियात्मानस्थानेप्रवर्त्तयित्पवनिपतिरिवासाधूनांभयमुलंनिभुव
नउरुवंदितमहमयातयामयजुःकाममुपसगामीति॥७०॥सूतउवाच॥एवंस्तुतःस
भगवाद्वाजिरूपधरोहरिःयजुंष्ययातयामानिभुनयेदात्प्रसादितः॥७१॥यजुभि
रकरोत्तशाखादशःपंचशतैर्विभुः॥जगदुर्वाजिसंन्यस्ताःकण्वमध्यंदिनादयः॥७२॥
जैमिनेः॥सामागस्यासीत्सुमंतुस्तनयोसुनेःसुत्वास्तुतस्तुतस्ताभ्यामेकैकांप्राहसंदि

१७

तां॥७३॥सुकर्माचापितछिष्यसामवेदतरोर्महान्॥सहस्रसंहिताभेदंचक्रेसाम्नाततोवि
जाः॥७४॥हिरण्यनाभकौशल्पःपौष्यंजिश्चसुकर्मणिः॥शिष्यौजगदुश्चान्यआवंत्योब्रह्म
विन्नमः॥७५॥उरीच्यासामगाःशिष्याशसन्पंचशतानिवैपौष्यंज्यावंत्योश्चापितांश्रो
रीच्यादप्रचक्षते॥७६॥उरीच्यासामगाःशिष्यास्तस्यपंचशतंस्मृताः॥हैरण्यनाभास्तावं
तःसंहितायैर्विज्ञोत्तमैः॥७७॥लौगाक्षिमंगलिःकुत्सःकुशीदःकुक्षिरेवच॥पौष्यंजि
शिष्याजगदुःसंहितास्तेशतंशतं॥७८॥क्षतोहिरण्यनाभस्यचतुर्विंशतिसंहिताः॥शिष्य
ऊचेत्तशिष्यमशेषाआवंत्यआत्मवान्॥७९॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादश
स्कंधेवेदशाखाविभागेषष्टोऽध्यायः॥६॥सूतउवाच॥अथर्विस्तुमंतुश्चशिष्यमध्याप
यत्सव्यं॥संहितां सोपिपथ्यायवेददर्शयचोक्तवान्॥१॥शौक्तायनिब्रह्मिवलिमौदोषः

वि

भा. द्वा.
१८

पिष्यजायतिः वेददर्शयिष्यास्तेष्वपिष्यान्थोऽश्रुः ॥ २ ॥ कुमुदः शुनको ब्रह्मन् राजा
जलिश्चाप्यथर्ववित् ॥ वन्तुः शिष्योऽप्यंगिरसे सैंधवाय न एव च ॥ ३ ॥ अधीयेतां संहिते देसाव
एषां ध्यास्तथापरे नक्षत्रकल्पः शांतिश्च कश्यपांगिरसादयः ॥ ४ ॥ एते आथर्वणाचार्याः श्रु
णु पौराणिका नमुने ॥ ५ ॥ त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णि रक्तव्रणः ॥ वैशंपायन हाशतौ
षड्वै पौराणिकाश्मे ॥ ६ ॥ अधीयंत व्यास शिष्या न संहितां मपितु सुखात् ॥ एकैकामहमे
तेषां शिष्यः सर्वाः समध्यागां ॥ ७ ॥ कश्यपो हंच सावर्णि रम शिष्यो रक्तव्रणः ॥ अधीमहिव्या
स शिष्या नश्च तस्यो मूलसंहिताः ॥ ८ ॥ पुराणा ज्ञानं ब्रह्मन् ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितं श्रुणुष्वबुद्धि
माश्रित्य वेदशास्त्रानुसारतः ॥ ९ ॥ सर्गश्चाथ विसर्गश्च तत्तारक्षांतराणि च ॥ वंशो वंशानुच
रितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥ १० ॥ दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तच्चिदो विदुः ॥ केचित् पंचविधं

१८

ब्रह्मन् महदव्यविवक्षया ॥ ११ ॥ अथाकृतमुणसो भान्महतस्त्रिवतोपमः ॥ भूतसूक्ष्मं
त्रियार्थाणां संभवः सर्ग उच्यते ॥ १२ ॥ पुरुषानुग्रहीतानामेतेषां वासनामयः ॥ विसर्गे
यं समाहारे बीजात् बीजं चराचरं ॥ १३ ॥ वृत्तिर्नृता निनृतानां चरणामचराणि च ॥ कृता
स्ते न नृणां तत्र कामाश्चोदनयापि वा ॥ १४ ॥ रक्षाच्युतावतारे हाविश्वस्यानुयुगे युगे तिर्य
ग्भुमर्च्यर्षिदेवेषु हन्यंते ये स्रया विषः ॥ १५ ॥ मन्वंतरं पतुर्देवामनुपुत्राः सुरेश्वराः ॥ ऋषयोऽंश
वतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥ १६ ॥ रक्षां ब्रह्म प्रसूतानां वंशस्यैकालिको न्वयः ॥ वंशानुच
रितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च मे ॥ १७ ॥ नैमिन्तिको प्राकृतिको नित्य आत्यंतिको जयः ॥ संस्थेतिक
विभिः प्रोक्ता चतुर्धा स्य स्वभावतः ॥ १८ ॥ हेतुजीवो स्य सर्गदेरविद्याकर्मकारकः ॥ पंचानु
शयनं प्रादुरव्याकृतमुतापरे ॥ १९ ॥ व्यतिरेकान्वयौ यस्य जायतस्वप्नसुषुप्तिसु ॥ मायाम

आराधयन् हृषीकेशं निगमेत्युत्तुर्जयं ॥ ११ ॥ ब्रह्मा ननु न विदोदशो ब्रह्म पुत्राश्च ये परे नरे
वपित भूतानि तेनासन्नतिविस्मिताः ॥ १२ ॥ एवं हृदयतथरस्तपः स्वाध्यायसंयमैः ॥ दध्याव
धोऽसंयोगध्वस्तक्लेशांतरात्मना ॥ १३ ॥ तस्यैवं युंजतश्चित्रं महायोगेन योगिनः ॥ व्यती
तोयं महा नृकालो मन्वंतरषडात्मकः ॥ १४ ॥ एतं तदुदरं दशैतात्वा सममेस्मिन्नकिञ्चिज्जतरे
तपो विशंकितो ब्रह्मन्नारे नेतुं विधातनं ॥ १५ ॥ गंधर्वाप्सरसः कामं वसंतमजया निजो
मुनये प्रेषयामास रजस्तोकमहौ तथा ॥ १६ ॥ ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हेमाद्रेः पार्श्वे उत्तरेषु
ष्य भद्रानदीयत्र चित्रारव्या च शिलाविनो ॥ १७ ॥ तदाश्रमपदं पुरुषं पुरुषं पुमलतां चितं
पुण्यं विजकुलाकीर्णं पुण्यामलजलाशयं ॥ १८ ॥ मत्तन्नमरसंगीतं मत्तकोकिलक
नितं मत्तवर्दिनिराशेपं मत्तविजकुलाकुल ॥ १९ ॥ वायुः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्ग

रशी करान् सुमनोभिः परिषक्तीव वावुर्न भयन्स्मरं ॥ २० ॥ उद्यच्चंद्ररिंशैः निशावक्रः प्रवा
लस्तबकालयः ॥ गोपालतानो जालैश्च तत्रासीत् कुसुमाकरः ॥ २१ ॥ अनीयमानो गंधर्व
गीतवारिन्नयकैः ॥ अदृश्यतान् चापेषु स्वस्त्राभ्यपतिः स्मरः ॥ २२ ॥ दुत्वाग्निं समुपासी
नं ददशुः शक्रकिंकराः ॥ प्रीतिना क्षंदुराधवं मूर्तिमंतमिवानलं ॥ २३ ॥ नरतुस्तस्य पुर
तः स्त्रियो योगायका जगुः ॥ मंदंगवीणापणवै वीं चक्रुर्मनोरमं ॥ २४ ॥ मंदधेस्त्रं स्वधनुषि
कामः पंचमुखं तदा ॥ मधुमहोरजस्तोकमिंद्रनृत्याम्यकंपयन् ॥ २५ ॥ क्रीडंत्याः पुंजिक
स्यल्याः कंचुकैः स्तनगौरवात् ॥ नृशमुद्दिग्धमध्यायाः केशविभ्रंसितस्त्रजः ॥ २६ ॥ इत
स्ततोऽनमत् दृष्टेऽलंत्मा अनुकंदुकं वायुजहार तदा सः सूक्ष्मवृत्तिमेखलं ॥ २७ ॥ विस
सर्जितरावाणं मत्वा तं स्वजितं स्मरः ॥ सर्वेति तत्राभवन्मोघमना ग्यस्य ययो यमः ॥ २८ ॥

तस्य मय कुर्वे तो सु ने सत्रे जसा सु ने ॥ दत्तमाना निव रतुः प्रबो ध्यादि मिवा नकाः ॥ २९ ॥
 इतो चातु च रे ब्रह्म न धर्षितो पि महा सु निः ॥ यन्ना गा दह मो ना वं न तच्चित्रं म दत्तु दि ॥ ३० ॥
 द्वा नि स्ते ज सं का मं स ग णं भ ग वा न् स्व रा द् ॥ श्रु त्वा तु ना वं ब्र ह्म र्थे वि स्म यं स म ग त् प रं ॥ ३१ ॥
 तस्मै वं युं ज त श्चि त्तं त पः स्वा ध्या य सं य मेः ॥ अनु ग्र हा या वि रा सी न्न र ना रा य णो हरिः ॥ ३२ ॥
 तौ तु क्त कृ ष्णौ न व कं त लो च नौ च तु र्जु नौ रौ र व व क्त्वा व रौ ॥ प वि त्र पा णी उ प वी त कं त्रि
 व र क मं ड उं दं ड मं च वै र ण वं ॥ ३३ ॥ य द्वा स मा ला सु त जं तु मा क्त नं वे दं च सा सा त त प ण
 व रु पि णौ ॥ त प स्त डित व र्षा पि शं ग रे चि षा प्र का श मा नौ वि बु ध र्ष भा र्षि नौ ॥ ३४ ॥ ते वै भ
 ग व तो रू पे न र ना रा य ण व र्षा द द्यो त्पा या द रे णो ज्ञै र्ना मां गे न दं ड व त् ॥ ३५ ॥ स त त् स दं
 र्श ना नं द नि र्द ता त्मे त्रि या रा यः कृ रो मा श्रु ण्णो न सै हे ता वु री क्षि तुं ॥ ३६ ॥ उ त्पा य प्रां ज

लिः प्र कः ॥ त्कु का दा शि ष्य त्रि व ॥ न मो न म र्त्ता शा नौ व भा षे ग रु दा क्ष रः ॥ ३७ ॥ त यो ग स
 न मा रा य पा द यो र व नि ज्य च ॥ अ र्ह णे ना तु जे पे न धृ ष मा ल्यै र ष ज य न् ॥ ३८ ॥ सु ख मा सि न
 मा सी नौ प्र सा दा त्रि मु खौ सु निः ॥ सु न रा न म्य पा रा म्यां ग रि षा वि द म ब्र वी त् ॥ ३९ ॥ आ मा क्तं
 डे य उ वा च ॥ ॥ किं व र्ष ये त व वि नो य दु री रि तो सुः स स्यं द ते त म नु वा उग्र न रं द्रि या णि स्यं
 दं ति वै त नु न ता म ज रा र्थ यो श्र स्व म्या प्य या पि न ज ता म सि ना व वं धुः ॥ ४० ॥ म र्त्ता र्थ मे न
 ग व तो भ ग वं स्त्रि लो काः से मा य ता प वि र मा य च म त्पु त्रि त्थैः ॥ ना ना वि भ र्थ वि तु म न्य त न्दः
 य ये दं म र्त्ता पु नः प्र स मि स र्व मि वो ण ना त्रिः ॥ ४१ ॥ त स्या वि तुः स्थि र च रे त्रि तु र धि म लं य त स्यं
 न क र्म पु णा का ल र तः स्म रं ति य दै सु वं ति नि न मं ति य जं त्य नी ष्णं ध्या यं ति वे द रु द या मु
 न य म्म रा म्यैः ॥ ४२ ॥ ना न्यं त वां प्रु प न या द प व ग मि र्त्तेः से मं त न स्य प रि तो त्रि य इ श वि त्रः

ब्रह्माविनेत्यजन्तो विपरार्थधिष्णः कालस्य ते किमु ततस्तमौक्तिकानां ॥ ४३ ॥ तद्वै
 मजामृतधियस्तव पादमूलं हित्वेह मात्महृदि मात्मगुरोः परस्य ॥ देहाद्यपार्थमसद-
 त्यममिजमात्रं विदेत ते तर्हि सर्वमनीषितार्थं ॥ ४४ ॥ सत्त्वं रजस्तम इतीशतवात्मबन्धो मा-
 यामया स्थितिज यो जवहेतवौ स्य ॥ लाजाधता यदपि सत्त्वमयी प्रज्ञा तैर्नान्येन राणां व्यस-
 नमो ह निपश्चयाभ्यां ॥ ४५ ॥ तस्मात्तवेह भगवन्नयता वकानां शुक्लांतं सुदयितां कु-
 शलाभजंति ॥ पत्रसाक्षताः पुरुषरूपमुज्जंति सत्त्वं लोको यतो भयमुनात्मसुखं न चान्य-
 त् ॥ ४६ ॥ तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूमे विश्वाय विश्वगुरवे परदेवतायैः ॥ नागयणा-
 यरुषये च नरो जमाय हंसाय संयतगिरे निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥ यं वै न वेद वितथा क्षपयै-
 र्त्रिमहाः संतंस्व खेषु सुषुप्त्यपि हृक्पथेषु यन्मायया हृतमतिः स तु एव साक्षादाद्य

श्रुते खिजगुरोरुपसाद्य वेदं ॥ ४८ ॥ यद्दर्शिनं निगम आत्मरहः प्रकाशं मुक्तं तियत्र क-
 वयोजपरायतंतः ॥ तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं वंदे महापुरुषमात्मनि गृहबोधं
 ॥ ४९ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे श्री माकंदेयस्तुतिः अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ स-
 त उवाच ॥ संस्तुतो भगवानित्यं माकंदेयेन धीमता ॥ नागयणो नरसखः प्रीतः प्राह न-
 गुह्यं ॥ १ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ ओमो देवर्षि वर्या सि सिद्ध आत्मसमाधिना मयि भक्त्या न-
 मायिन्या तपः स्वाध्याय संयमैः ॥ २ ॥ वयं ते परितुष्टाः स्मत्त्वहं हृत्तचर्या ॥ वरं प्रतापं
 वंते वरदेशादनीक्षितं ॥ ३ ॥ श्री माकंदेय उवाच ॥ जितं ते देवदेवेश प्रपन्नान्निहिराच्यु-
 तं वरेणैतावतालं नो यत्तन्न वा न समदृश्यते ॥ ४ ॥ गृहीत्वा जादयो यस्य श्रीमत्यादाज्वद-
 र्शिनं मनसा योगषट्केन स नवान्रमेक्षि गोचरः ॥ ५ ॥ अथाप्यंबुजपत्राक्षपुष्पश्लोकशि-

स्वामणे॥ इत्येमायां यया लोकः स पातो वेदसद्भिः ॥ ६ ॥ सूत उवाच ॥ इति नो विनिः काम
मृषिणा भगवान्मुने॥ तथेति सम्मपन्नप्रागात्तदयश्च ममाश्वरः ॥ ७ ॥ तमेव चिंतयन्
यमपिः स्वाश्रम एव स ॥ वसन्नयक सोमांतुर्न विषु विषदात्मसु ॥ ८ ॥ ध्यायन् सर्वत्र च
हरिं नावद्वैरपूजयन् ॥ क्वचित् पूजां विस्मरन् भक्तिप्रेम संसृतः ॥ ९ ॥ तस्यैकदा भूय
श्रेष्ठपुष्पमन्त्रात्तदेमुने ॥ उपासीनस्य संध्यायां ब्रह्मरवायुरभूत् महान् ॥ १० ॥ तं चंडाहं स
मुदीरयंतं बलाहकाश्च न वत्कराजः ॥ अक्षस्य विष्टा मुचुस्ताडिभिः स्वनंत उच्चैर
निवर्षधारं ॥ ११ ॥ ततो व्यदश्यंत चतुः समुद्राः समंततः स्मात्तज्जमाग्रसंतः ॥ समीरवेगो
र्मिभिरुग्रनक्तमहाभयावर्तगभीरघोषाः ॥ १२ ॥ अंतर्बहिश्चाद्रिरतिद्युभिः खरैः शतक्र
दाभिरुपतापितं जगत् ॥ चतुर्विधं वास्यमहामना मुनिर्जलिपुतां स्मो विमनाः समत्रस

त ॥ १३ ॥ तस्यैव मुदीक्ष्यत कुर्मिनाषणाप्रभं जनाधूलितिवामहारिवः ॥ आर्यमारो ववर्ष
द्रिरेवुदैः स्मामप्यधा तदीपवर्षादिभिः समं ॥ १४ ॥ स स्मांतरि संसदिवं सभा गणं त्रैलोक्य
मासीत् महर्षिगणुवन स एक एवोर्वरितो महामुनिर्विभ्रा मविशिष्टजराजरोधवत्
॥ १५ ॥ सुत्रं परि तो मकरैस्तिमिगिलैरुपपुतो मराविन भस्वताहतः तमस्य पारे परितो
न्महि शो न वेद खंणं च परिश्रमेषितः ॥ १६ ॥ क्वचिन्मयो महावर्ते तिर नैस्ताडिता क्वचित्
यादो नि रक्षितः क्वापि स्वयमन्योन्यघातिभिः ॥ १७ ॥ क्वचिच्छोकं क्वचिन्मोहं क्वचित् रुदुःखं सु
खं नयं ॥ क्वचिन्मत्पुमवाप्नोति व्याध्यादिरुपपुतः ॥ १८ ॥ अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि
शतानि च ॥ यती युर्न मत्तस्मिन् विष्णुमायावृतात्मनः ॥ १९ ॥ सकदा चित्त्रमंस्तस्मि
न् रयिष्याः ककुदिति ॥ न्ययोपयो तंददत्तं फलपल्लवशो नितं ॥ २० ॥ प्रायुत्तरस्यां शाखा

पोतस्यापि ददशे शिशुं शयानं पल्लवपुटकेन संतं प्रमया तमः ॥ २१ ॥ महामरकतत्रया
 मं श्रीमद्वदनपंकजं कंबुग्रीवं महोरस्कं मुनासं सुंदरभ्रुवं ॥ २२ ॥ श्वासैजदजकाभातंकं
 बुश्रीकर्णद्विभं विद्रुमाधरभासैष छोलायितं सुधास्मितं ॥ २३ ॥ पद्मगर्भरुणपांगं
 हृद्यहासावलोकवं श्वासैजदलिसंविश्रनिम्ननामिदलोटं ॥ २४ ॥ चार्वं गुलिभ्यां पाणि
 भ्यां मुनीयचरणं बुजं मुखे निधाय विप्रैश्च धयंतं वीक्ष्य विस्मितः ॥ २५ ॥ तद्दर्शनात्
 तपरिश्चमो मुदा प्रोत्फुल्ल हृत्पद्मविलोचनो बुजः ॥ प्रहृष्टरोमास्तुत भावशंकितो ब्रह्म
 पुरसं प्रससारवालकं ॥ २६ ॥ तावच्छिशोर्वैश्वसितेन भार्गवः सोऽनः शरीरं मशको यथा वि
 शत ॥ तत्राप्यदोन्यस्तमचष्टकश्च शोयथा पुरा मुत्पद्यता व विस्मितः ॥ २७ ॥ खं रोदसी न
 गण न विमा गगनं क्षीपात्सवर्षान्ककुभो मुगसुगन् वनानि देशान् सरितः ॥ २८ ॥

करान्खेरात् ब्रजानां प्रमवर्षान्ककुभो मुगसुगन् ॥ २९ ॥ महान्तिष्ठताम्यथ भौक्तिकान्यसौ कालं च
 ताना युगकल्पकल्पनं यत्किंचिदन्यत्र व्यवहारकारणं ददर्श विश्वं सदिवा वना
 सितं ॥ ३० ॥ हिमाजयं पुष्पवहां च तानं हं निजाश्रमं यत्र कृषीन् पश्यत ॥ विश्वं विपश्य
 न्स्वसिताच्छिशोर्वै बहिर्निस्तोन्यपतत्तयाधौ ॥ ३१ ॥ तस्मिन् एधिमाः ककुदिप्ररु
 दं वटं च तत्पल्लवपुटे शयानं लोकचतुष्टये मसुधास्मितेन निराक्षितो पांग निराक्षणे
 न ॥ ३२ ॥ न्ययतं वालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्टितं हृदि ॥ अभ्ययादति संक्लिष्टः परिघक्रुम
 धो क्षजं ॥ ३३ ॥ तावत्समगवान्सासायोगाधीशो गुहाशयः ॥ अंतर्द्विर्गुपेः सद्यो य
 धेहानि शनिर्मिता ॥ ३४ ॥ तमन्वयवदो ब्रह्मन्सलिलं लोकसंप्रवः ॥ तिरोधापि स
 रणं दस्य स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कं

भा. द्वा.
२५

धे श्रीमाकंडेयमायादर्शनेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ सत उवाच ॥ सर्वमनुभूयेदं नाशयण
विनिर्मितिं वै न वंयोगमायायास्तमेव शरणं ययौ ॥ श्रीमाकंडेय उवाच ॥ प्रपन्नो
स्यं प्रिभूजंते प्रपन्ना न यदेहरेः ॥ यन्माययापि विबुधा मुत्यंति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥ सत
उवाच ॥ तमेवं निरुतात्मानं वृषेण दिवि पर्यटन ॥ रुद्राण्या न गवान् रुद्रो ददत्तस्विग
लौहृतः ॥ ३ ॥ अयो मातमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत ॥ पश्ये मं न गवन् विप्रं निरुतात्मे
द्रियाशयं ॥ ४ ॥ निरुतो द्रुषत्रातो वातापाये यथा ल्वि ॥ कुर्वस्य तपसा साक्षात् संसिद्धिं
सिद्धिदो भवान् ॥ ५ ॥ शिव उवाच ॥ नैवेत्येत्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत नक्ति
परं न गवति न ब्रुवाद्गुरुषेभ्यः ॥ ६ ॥ अथापि संवदिष्यामो नवान्मेतेन साधुना अयं हि
परमो ज्ञानो नृणामाधुसमागमः ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा तमुपेयाय न गवान् स सतां गतिं शीघ्रा

२५

नः सर्वविद्यानां माश्वरः सर्वदेहिनां ॥ ८ ॥ तयो रागमनं साक्षाद् शयोर्जगदात्मनोः न वेद
रुद्रधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ॥ ९ ॥ न गवांस्तद्विज्ञाय गिरिशो योगमायया ॥ अथा
विशतगुहाकाशं वायुः छिद्रमिवेश्वरः ॥ १० ॥ आत्मन्यपि शिवं प्राप्तुं तडित्पिंगजराधरं
असंदंशतु जं प्राप्नुमुद्यंतं मिव भास्करं ॥ ११ ॥ व्याघ्रचर्मविरंशूजं धनुरिष्यसि चर्मभिः
असमाज्जातमरुककपालपरशुं सह ॥ १२ ॥ विभाणं सहसामातं विचक्ष्य रुद्रविस्मितः कि
मिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः ॥ १३ ॥ नेत्र उन्मील्य हृदये सिंगणं सोमयायुतं रुद्रं त्रि
लोककण्ठं ननाम शिरसा मुनिः ॥ १४ ॥ तस्मै स प्रयं विदधात् स गणाय सहोमया ॥ स्वाभता
मनपाद्यार्घ्यं गंधस्रक् धूपरोपकैः ॥ १५ ॥ आहवात्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विप्रो ॥ कर
वामकिमाशा नयेनेदं निर्वृतं जगत् ॥ १६ ॥ नमः शिवाय शंताय सत्वाय प्रमृशाय च र

भा. धा.
२६

जो जुषे यद्यो रायन मस्तु म्यंत मो जुषे ॥ १७ ॥ सत उवाच ॥ एवं स्तुतः स भगवानाह देवः सतां
गतिः परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ १८ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ वरं वृणीष्व नः का
मे वर देशा वयं त्रयः ॥ अमोघं दर्शनं येषां मृत्यो र्यत्र विंदते मृतं ॥ १९ ॥ ब्राह्मणाः साधवः
शांताः निःसंगाः नृत्तवत्सजाः ॥ एकांत भक्ता अस्मा सुनिर्वैराः समदर्शिनिः ॥ २० ॥ स लो
क लोकपालांस्तान् वरं त्यज्चेत्सुपासते ॥ अहं च भगवान् ब्रह्मा स्वयं च हरि राश्वरः ॥ २१ ॥
न ते मय्यच्युते जे च भिदा म एव पि च सते ॥ नात्मनश्च जनस्य पितृषु आनृ वयमी महि ॥ २२ ॥
न ह्यमया नितायानि न देवाश्चेतनो जिताः ॥ तेषु नंत्युह कालेन यूयं दर्शनमात्रतः ॥ २३ ॥
ब्राह्मणेभ्यो नमस्या मो ये स्मदूषं त्रयी मयं ॥ विघ्नं त्याज्यमाधानं तपः स्वाध्याय संयमैः ॥ २४ ॥
अवर्ण दर्शनाद्यापि महापात किनोपिवः ॥ शुद्धे रत्नं त्यजाश्चापि किमु संभाषणादि

२६

भिः ॥ २५ ॥ सत उवाच ॥ इति चं ब्रह्म लामस्य धर्मगुत्योपहं हितं ॥ वचो मृताय नमः पित्रा
रूप्य तर्कण्योपिवत् ॥ २६ ॥ स्वचिरं मायया विमोक्षामितः कश्चितो नृशः ॥ शिव वागम
तध्वस्त क्लेशं जस्तम ब्रवीत् ॥ २७ ॥ श्री मा केंडेय उवाच ॥ अहो ईश्वर चर्ये यंदुर्वि
भाष्याशरीरिणं ॥ यन्ममंतीशतव्यानि सुवंति जगद्गिराः ॥ २८ ॥ धर्मं ग्राहयितुं प्रायः
प्रवक्तारश्च देहिनां ॥ आचरं त्यनुमोदंते क्रियमाणं सुवंति च ॥ २९ ॥ नैतावता भगवतः
स्वमायामपवृत्तिभिः न दुष्येता नुमातस्तै मापिनः कुह कं यथा ॥ ३० ॥ सृष्टे रं मनसा वि
श्वमात्मनानुप्रविश्य सः ॥ गुणैः कुर्वीरानातिकर्तव्यं स्वप्नदक यथा ॥ ३१ ॥ तस्मै न
मो भगवते त्रिगुणाया गुणात्मने केवलाया दिताया यगु राव ब्रह्म मन्त्रये ॥ ३२ ॥ कं वृणी
त परं नृमन्त्र वरं वरदर्शनात् ॥ यद्दर्शनात् पूर्य कामः सत्य कामः पुमान् न वेत् ॥ ३३ ॥ वर

मेकं वृणोषा पिरुणं द्रुका मा भिवर्षणात् ॥ भगवत्स्युतां भक्तिं तत्परे च तथा त्वयि ॥ ३४ ॥
 सूत उवाच ॥ इत्यर्चितो भिष्टुतश्च मुनिना स्तुत्या गिरा ॥ तमाह भगवान् शर्वः शर्वथा चा
 भिनंदितः ॥ ३५ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ भविता सर्वकामस्ते भक्तिमांस्त्वमधोक्षजे ॥ आकल्या
 नाद्यशः पुण्यमजरममरता तथा ॥ ३६ ॥ ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्म न वित्तानं च विरक्तिमत्
 ब्रह्म ब्रह्मसि नो भयात् पुराणाचार्यता तव ॥ ३७ ॥ सूत उवाच ॥ एवं वशस्तमुनयेदत्वा
 गात्रं चक्षुराश्वरः ॥ देवैस्तत्कर्म कथयन्ननुभूतपुरा मुने ॥ ३८ ॥ सोऽप्यवास महायोगम
 हि माभागवोत्तमः ॥ विचरत्यधुनाप्यद्वाहरवेकांततां गतः ॥ ३९ ॥ अनुवर्णितमेतन्नेमा
 कं देवस्य धीमतः ॥ अनुभूतं भगवतो माया वै भवमद्भुतं ॥ ४० ॥ एतत्केचिदविद्यां सो माया
 संसृतिमात्मनः ॥ अनाद्या वर्णिता नृणां कदाचित्कं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥ य एवमेतत्तत्त

नुवर्णितं रथांगपाणे रनु भावभावितं ॥ संश्रवयेत्संश्रुणुयादुतावु भौतयोर्न
 कर्मत्राय संसृतिर्न वेत् ॥ ४२ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे श्री माकंदे
 यवरप्रदानं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ शौनक उवाच ॥ अथे मम धर्मं पृच्छामि भवं तं व
 दुविन्नमं समस्तं तं त्रसिद्वाते त्वं भागवततत्त्ववित् ॥ १ ॥ तांत्रिकापरिचर्यायां केवलस्य
 श्रियः पतेः ॥ अंगोपांगयुधा कल्पं कल्पयंतियथैव यैः ॥ २ ॥ तन्नो वर्णयिष्यते क्रिया
 योगं बुद्धुस्ततां येन क्रियानैपुण्येन पुमान् रयायादमर्त्यतां ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ नमस्तु
 त्पुरुषं न वक्ष्ये विभूताः वैष्णवैरपि ॥ याप्रोक्ता वेदतं ब्राह्म्या माचार्यैः प्रजादिभिः ॥ ४ ॥
 माया द्यौर्न विभिसत्त्वैः सविकारमयो विराट् ॥ निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्ते सुवनत्रयं ॥ ५ ॥
 एतद्वै पौरुषं रूपं रूपादौघौः शिरो नमः ॥ नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णे दिशः प्रभो

भा. त.
२८

६॥ प्रजापतिं प्रनतनमपानेभृत्सुरीशतु॥ तद्वाहवोलोकपात्रामनश्चोन्नुवोयमः
७॥ जज्ञीन्नरोधरोलोभोदंताः ज्योक्तामयोन्नमः॥ रोमाणि नरुहा नम्रोमेघाः पुरुषम्
धजाः॥ ८॥ यावानयंवै पुरुषो यावत्पा संस्कृतामितः॥ तावानसावपि महान् पुरुषो
लोकसंस्थया॥ ९॥ कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्तितः तत्प्रभा व्यापिनी साक्षा
तश्रीवत्समुरसा विभुः॥ १०॥ स्वभाषां वनमाज्जामां नानागुणमयी दधत् वासः छं
दो मयं पातं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृतसरं॥ ११॥ विभर्त्तिसांख्ययोगं च देवो मकरकुंडले॥ मौलि
पदं पारमेश्वं सर्वलोकाभयं करं॥ १२॥ अव्यक्तमनं तावमासनं यदधिष्ठितं॥ धर्म
ज्ञानादिभिर्युक्तिं सत्यं पश्यमिहोच्यते॥ १३॥ उजः सहो बलमुतं मुखं तत्वं गदं दधत् अ
पां तत्वं दं दं वरं ते जस्तत्वं सुदर्शनं॥ १४॥ नमो निलेन प्रसूतत्वं मसि चर्मतमो मयं का

२८

जरूपंधनुः शार्ङ्ग तथा कर्मभयेषु धीः॥ १५॥ इन्द्रियाणि शरान् प्राहुः आकूती रस्यस्यंद
नं तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयार्थक्रियात्मनां॥ १६॥ मंडलं देवयजनं हीसा संस्कार
आत्मनः परिचयानि गवतस्तत्प्रनोदुरितक्षयः॥ १७॥ भगवान् भगवत्पार्थ जीवा कम
जमुदहन् धर्मं यशश्च भगवान् चामरव्यजने दधत्॥ १८॥ आतपत्रं तु वै कुं वं द्विज
धामा कुतो मयं॥ त्रिवृद्धेदः सुपर्णरिभ्यो यजं वदति पुरुषं॥ १९॥ अनपायिनी भगवती
श्रीः साक्षात्प्रनोदुरिः॥ विषक्लेनस्तत्र मूर्तिविहितः पार्षदाधियः॥ २०॥ नंदादयो ह्ये
वास्याश्च ते हि माघादरेर्गुणाः॥ वासुदेवः संकर्षणप्रद्युम्नः पुरुषः स्वयं॥ अनिरुद्धरि
ति ब्रह्मन मूर्तिर्विहो विधीयते॥ २१॥ सविश्वस्तेजसः प्राज्ञस्तुरीय इति च त्रिभिः॥ अर्थे
द्विधा शयज्ञानैर्भगवान् परिभाष्यते॥ २२॥ अंगोपांगमुधकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयं वि

भा. घा.
२९

नन्निस्मिचतुर्नन्निभंगवानहरिश्वरः ॥ २३ ॥ द्विजकृष्णमस एकब्रह्मयोनिः स्वयंदक
स्वमहिमपरिपूर्णमाययाचस्यैतत् ॥ सृजतिहरतिपातित्याख्ययानावतासोविव
तइवनिरुक्तस्तत्परैरात्मजम् ॥ २४ ॥ श्रीरुद्रप्रमखदृष्टपर्वनावनिध्रगराजन्यवंश
दहनात्तपवर्गवीर्यः ॥ गोविंदगोपवनितां प्रजभृत्यगीततीर्थश्रवश्रवणमंगजपा
हिभृत्यान् ॥ २५ ॥ यद्दहंकल्पउत्थायमहापुरुषलक्षणं तच्चित्तः प्रयतो जस्वा ब्रह्मवेद
गुहाशयं ॥ २६ ॥ शौनक उवाच ॥ ॥ शुको यदाह भगवानविष्णुगताय शृणुते ॥ सौमे
गणो मासि मासि नानावसतिसप्तकः ॥ २७ ॥ तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामध्या
श्वरैः ब्रह्मिनः श्रद्धा नानां बृहत्सूर्यात्मनो हरेः ॥ २८ ॥ सत उवाच ॥ ॥ अनाद्यविद्य
या विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनां ॥ निर्गतोलोकतंत्रोयं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥ एक

२९

एव हि लोकानां सूर्य आत्मा दिरुत्तरहरिः ॥ सर्ववेदक्रियामूलमपि मिबद्धो दितः ॥ ३० ॥
कालो देशः क्रिया कर्त्ता कारणं कार्यमागमः ॥ इयं फलमिति ब्रह्मन् न वधोक्तो जया
हरिः ॥ ३१ ॥ मध्वादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधकः ॥ लोकतंत्राय चरति एष कदा
दशानिर्गते ॥ ३२ ॥ धाता कृतस्य जीहेति वसुकीरथ कुरुने ॥ पुलस्त्यसुंबरुरिति म
धुमासंनयंत्यमी ॥ ३३ ॥ अयमा पुलहो यो जाग्रहेतिः पुंजिकस्य जी नारदः कस्य नीर
श्चनयंत्येते समाधवे ॥ ३४ ॥ मित्रोत्रिः पौरुषेयो यतश्च कोमेन काहाहा ॥ रथस्वनइ
तित्येते शुक्रमासंनयंत्यमी ॥ ३५ ॥ वसिष्ठो वरुणो रंभा सहजत्यस्तथा रुरुः ॥ शुक्र
श्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासंनयंत्यमी ॥ ३६ ॥ इंद्रो विश्वावसुः श्रोता एतापत्रस्तयांगि
रः प्रसोचाराक्षसः सूर्यो निभो मासंनयंत्यमी ॥ ३७ ॥ विवस्वानुयमेन श्रव्या घ्रा

भा. क्षा.
३०

सारणो भगुः॥ अनुस्त्रोचांशवपाजोनमस्याख्यं नयं त्यमी॥ ३८॥ एषा धनं जयो वातः सुरवे
रासुरुचिस्तथा॥ घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयं त्यमी॥ ३९॥ कुरुवज्रभिरघातः प
र्जन्यः सेनजिन्नथा॥ विश्वोरेणवतश्चैव ऊर्जमासं नयं त्यमी॥ ४०॥ अथांशुकत्रयप
स्ताक्ष्यः कृतसेनोतथोर्वशः॥ विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहमासं नयं त्यमी॥ ४१॥ भगः स
पेरिष्टनेमिः ऊर्जआयश्चपंचकः॥ कर्कोटकः पूर्वचिन्तिः सहसाख्यं नयं त्यमी॥ ४३
त्वष्टं शक्रचीकतनयः कंबलाश्चसितोन्नमा॥ ब्रह्मापेतोयशतजित्धृतशश्वद्
पंनरा॥ ४४॥ विष्णुरश्चतरारंभासूर्यवर्चाश्चसत्यजित्॥ विश्वामित्रोमखापेतः फाल्गु
नाख्यं नयं त्यमी॥ ४४॥ एतानगवतोविह्नो आदित्यस्य विह्नतयः॥ स्मरतां संधयोर्न
रणंहरेत्यं होदिनेदिने॥ ४५॥ द्वादशस्वपिमासेषु देवोसौवर्द्धिरस्य वै॥ चरन्समंतत्र

३०

चुतेपरत्रेहवसन्मतिं॥ ४६॥ सामग्यनुमिस्तत्त्रिगैः कषयसंस्तुवंत्यमुं गंधवस्तिप्र
गायंति नृत्यं त्यस्मरसोयतः॥ ४७॥ उन्नतंतिरथं नागाग्रामण्योरथयोजकाः॥ नोद
यंतिरथपृष्टेनैकृतावलज्जगयिनः॥ ४८॥ वालिखिल्यासहस्राणिषष्टिब्रह्मर्षयोमला
ः॥ पुरतोनिमुखायांतिस्तुवंतिस्तुतिभिर्विभुं॥ ४९॥ एवंत्यनादिनिधनोभगवान्रहरिः
श्वरः॥ कल्पेकल्पेस्वमात्मानं व्यत्यलोकान्तयत्यजः॥ ५०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुरा
णे द्वादशस्कंधे रविव्यूहवर्त्मने एकदशोऽध्यायः ११॥ ॥ सूत उवाच॥ ॥ एतद्वः कथि
तं विप्राविष्णोश्चरितमद्भुतं॥ नवज्जियदेहं पृष्टेन गणं पुरुषोवितं॥ १॥ नमो धर्मयिम
हते वासुदेवाय धीमहि॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य बह्व्यै संक्षेपतो विजं॥ २॥ अत्र संकी
र्तते साक्षात् सर्वपापहरो हरिः॥ नारायणो हृषीकेशो भगवान् सात्वतां पतिः॥ ३॥

अत्र ब्रह्मपरं गुह्यं जगतः प्रभवोऽप्ययं ज्ञानं च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतं ॥
 नक्तियोगश्च व्याख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयं पारसितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च
 ॥४॥ प्रायोपवेशो राजर्षे विप्रश्नापादपरीक्षितः ॥ शुकस्य चैव ब्रह्मर्षेः संवादश्च परी
 क्षितः ॥ ५ ॥ यो मधारणयो क्रांति संवादो नारदाजयोः ॥ अवतारानुगतं च सर्गः प्राधा
 निकोऽयतः ॥ ६ ॥ विदुरेक्षवसंवादः शत्रुमैत्रेययोस्ततः ॥ पुराणसहिता प्रश्नो महाशु
 कस्य संस्थितिः ॥ ७ ॥ ततः प्राकृतिकः सर्गः सप्तवैकृतिकाश्रये ॥ ततो ब्रह्मांडसंभूतिः
 वैराजपुरुषोऽयतः ॥ ८ ॥ कालस्य सृजन्मसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ॥ भुवरोद्धरणो मो
 धो हिरण्यक्षवधस्तथा ॥ ९ ॥ उर्ध्वतियगि वैरिः सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ॥ अर्धनारिन
 रस्यायतः स्वायंभुवो मनुः ॥ १० ॥ शतरूपा च यास्वीणा माद्या प्रकृतिरुत्तमा ॥ सं

तानो धर्मपत्नीनां कर्हमस्य प्रजापतेः ॥ ११ ॥ अवतारो भगवतः कपिलस्य महात्मनः
 देवरूपा च संवादो कपिलेन च धीमता ॥ १२ ॥ नवब्रह्मसमुत्पत्तिं दक्षयज्ञविनाशनं क
 वस्य चरितं पश्चात्तदयोः प्राचीनवर्हिषः ॥ १३ ॥ नारदस्य च संवादस्ततः प्रैयव्रतं द्विजः
 नात्रेस्ततोऽनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥ १४ ॥ ततो द्वापसमुद्गारिवर्षनिद्युपवर्णिनं ज्यो
 तिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥ १५ ॥ दक्षजन्मप्रचेतोऽभ्यस्तमुत्राणां च संत
 तिः यतो देवासुरनरानि र्यग्निरगवगादयः ॥ १६ ॥ त्वाष्टस्य जन्मनि धनं पुत्रयोश्च
 दितोर्द्विजाः ॥ दैत्येभ्य रस्य चरितं प्रकृदस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ मन्वंतरानुचरितं गजेन्द्रस्य
 विमोक्षणं ॥ मन्वंतरावतारश्च विष्णोर्हयगिरादयः ॥ १८ ॥ कौर्म्यमास्यं नारसिंहं वाम
 नं च त्रगत्यतः ॥ सीरोदमथ नंत ददमृताये दिवौकसां ॥ १९ ॥ देवासुरं महायुद्धं रा

भा. दा.
३२

जवं शानुकीर्त्तनं॥ इत्था कुजन्मतदंशः सुद्युस्रस्यमहात्मनः॥ २५॥ इलोपारख्यानम
त्रोक्तंतारोपारख्यानमेव च॥ सूर्यवंशानुकथनं शशाहायानपादयः॥ २६॥ सौकन्यं वाप
शयति ककुस्यस्य च धीमतः॥ खड्गस्य च मां धातुसौमरेः सगरस्य च॥ २७॥ रामस्य को
शलेंद्रस्य च रितं किं चिषापहं॥ निमेरंगपरित्यागो जनकानां च संभवः॥ २८॥ राम
स्य भार्गवेंद्रस्य निःसत्राकरणं तु वः॥ रेलस्य सोमवंशस्य ययाते न दुषस्य च॥ २९॥
दौकं ते भरतस्यापि शंतनोस्तत्पुत्रस्य च॥ ययाते ज्येष्ठपुत्रस्य यदुवंशो नुकीर्त्तितः॥
३०॥ मन्त्रावतालोभिगवान् रुक्माख्यो जगदीश्वरः॥ वसुदेवगर्भे जन्मततो वृद्धश्च गो
कुले॥ ३१॥ इति स्य कर्मणि पाशालि कीर्त्तितान्यसुरदिषः॥ इतना सुपयपानशकरोच्चा
टनं शिशोः॥ ३२॥ इति एव तस्य निक्षेपतथैव वक्तव्यमयोः॥ धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलं

३२

वस्य च संक्षयः॥ ३३॥ गोपानां च परित्राणं दावात्रेः परिसर्पतिः॥ इमं न काजियस्याहे
महाहेनं रमोक्षणं॥ ३४॥ वनचर्यानुकल्पानां यत्र तुष्टोऽमुतो व्रतैः प्रसादो यत्तपनी।
भ्यो विप्राणां चानुतापनं॥ गोवर्धनोद्धरणं च शक्रस्य सुरभे रथः॥ ३५॥ इन्द्रमिषे कुरु
स्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु॥ शंखचूडस्य दुर्बुद्धे रवरोरिष्टश्च केशिनः॥ ३६॥ अक्रुराग
मनं पश्चात्प्रस्थानं रामरुद्रयोः॥ व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकने ततः॥ ३७॥
गजमुष्टिकचाणूरकं सादीनां च यो वधः॥ मृतस्यानयनं मृनोपुत्रः सांहीपिनो गुरुः॥
३८॥ मथुरायां निवसता यदुचक्रस्य यत्प्रियं कृतमुद्धवरा माभ्यां युते न हरिणा वि
जाः॥ ३९॥ जरासंधसमाना तसैन्यस्य बहुशो वधः॥ घातनं यवनेंद्रस्य कुशस्य त्यां
निवेशनं॥ ४०॥ आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरजयात्॥ रुक्मिराणां हरणं युद्धे

प्रमथ्य द्विषतो हरेः ॥ ३६ ॥ हरस्य जंभणं युधे वाणस्य भुजकृतनं ॥ प्रागृत्योतिषपतिं हत्वा
 कंन्यानां हरणं च यत् ॥ ३७ ॥ चैद्यपुंद्रकशाल्वानां दंतवक्त्रस्य दुर्मतेः ॥ शंखरेद्विदिरः पौं
 द्रोसुरः पंचजनादयः ॥ ३८ ॥ माहात्म्यं च वधसोपां वाणस्य शरीरपतनं ॥ भारवतरणं च
 मेनिमित्राकृत्य पांडवान् ॥ ३९ ॥ विप्रशपापदेशेन संहारः सकुलस्य च ॥ उद्धवस्य च सं
 वादे वासुदेवस्य चाद्भुतः ॥ ४० ॥ यत्रात्मविघात्य खिजाः प्रोक्ता कर्मविनिर्णयाः ॥ ततो म
 र्त्त्यपरित्यागस्य योगानुभावतः ॥ ४१ ॥ युगलक्षणवृत्तित्वे कजौ नृणां मुपपन्नवः ॥ च
 त्तुर्विधस्य प्रलयस्य तिस्रिविधा तथा ॥ ४२ ॥ देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुदत्तश्च धीमतः
 शास्त्राप्रणयनमृषे माकें देयस्य सत्कथा ॥ महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥ ४३ ॥
 इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठ मत्पृष्टो ह मिहास्मि वः ॥ लीलावतारकर्मणि कार्त्तिकानि तानि ह सर्व

नाः ॥ ४४ ॥ पतितसर्वज्ञितो वार्त्तः क्षुत्वा चातिवशो ब्रुवन् ॥ हरये नमस्ति युच्चैर्मुच्यते सर्व
 किं चि वा त् ॥ ४५ ॥ संकीर्त्तमानो न गवाननेनः श्रुतानुभावो यस्य स न हि पुंसां प्रविश्यति
 न विधुनोत्यशेषं यथा तमो केन मिवातिवातः ॥ ४६ ॥ तदेव रम्यं रुचिरं न वंनवं तदेव
 ज्ञानमनमो महोत्सवं ॥ तदेव शोकात् विशोषणं नृणां यदुत्तमं श्लोकयशो नुगीयते
 ॥ ४७ ॥ न तद्वच्चिन्नपदं हरेर्यशो न गतं पवित्रं यदि वक्तुं कहिं चित् ॥ तं धां सतीर्थेन
 तु दंसं मेवितं यत्राभ्युतस्तत्र हि माधवो मजाः ॥ ४८ ॥ नैः कर्ममिष्यभ्युतभाववर्जितं न शो
 नते तानमलं निरंजने ॥ कुतः पुनः शब्दमद्रमीश्वरेन वार्पितं कर्मतद्व्यकरणं
 ॥ ४९ ॥ यत्राश्रियामेव परिश्रमः परो वणाश्रमाचारतपः श्रुतादिषु च विस्मृतिः श्रीधर
 पादपद्मयोर्गुणानुवादः श्रवणादिनिर्हरेः ॥ ५० ॥ अविस्मृतिः कृष्णपदारविंदयोः क्षि

लोत्पन्नशक्तिरामंतनोति च ॥ सत्त्वस्य शुद्धिपरमात्मनः किं ज्ञानं च विज्ञानविशगयुक्तं ॥ ५२ ॥
 सूर्यं हि जाय्यावत नरि भागाय तस्य विद्वत्तन्मन्त्रिवात्मनः ॥ नारायणं देवमनंतमी
 शमजस्रभावाभजता विविच्य ॥ ५३ ॥ अहं च संस्मरितः आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिव
 क्तात् ॥ प्रायोपवेशेन पतेः पराक्षितः सदस्यपीणं महतां च शृण्वतां ॥ ५४ ॥ साहानिस्त
 न्महच्छिद्रं समोहः सच विभ्रमः यत्सुहृत्त्रैक्षणं वापि वासुदेवं न चिंतयेत् ॥ ५५ ॥ ए
 तत्तवः कथितं विप्राः कथनीयोरुक्कर्मणि ॥ साहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाश्च भविनाश
 नं ॥ ५६ ॥ अथैवं श्रावयेत् विद्वान् यामक्षणा मनन्यधीः ॥ श्लोकमेकं तदर्थं वा पादं पारा
 धमेव च ॥ अथावा न यो नुशृणुयात् पुनान्यात्मानमेव स ॥ ५७ ॥ एकादश्यां द्वादश्यां
 वा शृण्वन् वै पुण्यभाग न वेत् ॥ परम्यनश्च न प्रयतः हृतो भवति पातकात् ॥ ५८ ॥ पु

करे मथुरायां च कार्यां धारयतीति तथा ॥ अथ यासंहिता मेतां पवित्रा मुच्यते न यात् ॥ ५९ ॥
 देवता मुनयः सिद्धा पितरो मानवो नृपाः ॥ अष्टंति शृण्वतः कामान् गृह्णती यत्र कीर्त्त
 नात् ॥ ६० ॥ क्रुचो यजंषि सामानि द्विजो धीत्यानुविंदते ॥ मधुकुल्यापयः कुल्याघतकु
 ल्याघतकुल्याश्च तत्फलं ॥ ६१ ॥ पुराणमंहिता मेतामधीत्य प्रयतो विज्ञाः ॥ मोक्षं न
 गवतो यत्तु तत्पदं परमं व्रजेत् ॥ ६२ ॥ विप्रो धीत्याप्नुयात् प्रज्ञां राजन्यो दधिमेखलां
 वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुद्धेन पातकात् ॥ ६३ ॥ कलिमलसंहं रतिकालनोरिव लेशे ह
 रौ ॥ ६४ ॥ नमो महमजमनंतमात्मतत्त्वं जगदुदयस्थिति संयमात्मशक्तिं ॥ द्युपतिमिर
 त्तशक्रशंक राद्यैर्दुर्वसितं सत्त्वमच्युतं न तोस्मि ॥ ६५ ॥ उपचितनवशक्तिमिरता

सुपरचितस्मिरजंगममालयाय ॥ भगवत उपलब्धिमात्रमधाने सुरैरुपपाय
 नमः सनातनाय ॥ ६५ ॥ स्वसुखनिर्गतचेतस्तदमुदस्रान्यभावोप्यजितरुचिरजी
 ला रुद्रसारस्तदीयं ॥ अतनुतरुपयायस्तत्त्वदीयं पुराणं तमखिलवृत्तिनघ्नं व्यास
 मनुं नतोस्मि ॥ ६६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे द्वादशस्कंधकथने द्वा
 दशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सूत उवाच ॥ यं ब्रह्मावरुणं रुद्रमरुतस्तु नंति दिव्यैः सवैः
 वैदेः सांगपदक्रमोपनिषदैर्गयंतियं सामगा ॥ ध्यानावस्थिततनुतेन मनसा पश्यं
 तियं योगिनो यस्यां तं न विदुः सुरसुरगणा देवा यतस्मै नमः ॥ १ ॥ एहे भ्रात्र्यदमंदमंदर
 गिरिग्रीवाय कंडुयनानि द्वा लोकमवारुते भगवतः श्वासानि लाः पांतु वः ॥ यत्संस्का
 रकला नुवर्तन्निवेशात्वेनाति तेनां न सायातायातमतेन्द्रितं जलनिधेन द्यापि

विश्राम्यति ॥ २ ॥ पुराणसंख्या संभूतिर्मत्सिवाक्यप्रयोजनं ॥ दानं दानस्य माहात्म्यं पादादे
 श्च निबोधत ॥ ३ ॥ ब्राह्म्यं दशसहस्राणि पात्रं पंचो न षष्टि च ॥ श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंश
 तिशैवकं ॥ ४ ॥ द्वादशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पंचविंशति ॥ मार्कंडेयं च चाक्रं च द्वादशपंचचतुः
 शतं ॥ ५ ॥ चतुर्दशमविध्यं स्यात्तथा पंचशतानि च द्वादशाष्टौ ब्रह्मवैवर्ते लिंगमैकाद
 शौ चतुर्दशविंशतिवारहमेकाशीतिसहस्रकं ॥ स्कंदं शतं तथा चैकं वामनं दश
 कान्तिनं ॥ ७ ॥ कौर्म्यं सप्तदशस्य तं मास्यं तत्र चतुर्दश ॥ एकोनविंशं सोपलं ब्रह्मांडं
 द्वादशौ चतुर्दश ॥ ८ ॥ एवं पुराणसंदेहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ॥ रामायणं भारतं च रघुवंशं का
 व्यातिहासकं ॥ ९ ॥ तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः ॥ इदं भगवता पूर्वं ब्रह्म
 णेनाभिप्रेक्यते ॥ १० ॥ स्मितापमवनीताय कारुण्यात्संप्रकाशितं ॥ आदिमध्याव

सानेषु वैराग्यात्मानसंयुतं॥ हरिजीलाकथाव्रातामृतानंदसरिद्धरं॥ ११॥ सर्ववेदांत
 सारं यत्तु ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं॥ वसुधैव कुटुम्बकमिति तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनं॥ १२॥ प्रोष्टपद्यां
 पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितं॥ दद्यात्तियो भागवतं सयाति परमां गतिं॥ १३॥ धर्मा
 र्थकाममोक्षाणां यद्युच्चं छंतिमानवः॥ पुत्रपौत्रकलत्रं वा तन्नदाप्रोत्पसंशयं॥ १४॥
 राजंते तावदन्यानि पुराणानि सतांगणे॥ यावत्तु भागवतं पुराणं श्रूयते मृतसागरं॥ १५॥
 सर्ववेदांतसारं तत् श्रीमद्भागवतं विदुः॥ तत्र सामं तत्तत्सम्यगन्यत्र स्यात्तत्र तिः क
 चित्॥ १६॥ निम्नगानां यथा गंगा देवानामसुतो यथा॥ वैष्णवानां यथा शंभुर्वर्णा
 नां ब्राह्मणो यथा॥ १७॥ क्षेत्राणं चैव सर्वेषां यथा कारुण्यं तनुत्तमा॥ तथा पुराणव्राता
 नां श्रीमद्भागवतं किं जाः॥ १८॥ श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यत्तु वैष्णवानां प्रियं य

स्मिन्पारमहंस्यमेकममलं सानंपरं गायते॥ यद्युत्तमानविशगभक्तिमदितं नैः क
 र्मभाविः कृतं तत्तु श्रूयन्तु पवनचिचारणपरो भक्ता विमुचेन्नरः॥ १९॥ कस्मै येन
 विभासितो यमदुःखो ज्ञानप्रदीपः पुरातद्दृष्टेण च नारदाय मुनये व्यासाय तद्दृष्टिणे
 योगीशाय तत्तु तन्मना च भगवद्वाताय कारुण्यतस्तत्तु शुद्धं विमलं विशोकममलं स
 त्वं परं धीमहि॥ २०॥ तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय साक्षिणे यद्दं रूपमाकस्मै व्या
 चचसे मुमुक्षवे॥ २१॥ योगीशाय नमस्तसौ श्रुत्वा यत्तु तत्तु रूपिणे॥ संसारसर्वदृष्टं यो
 विष्णु रतमममुचत्॥ २२॥ भावार्थोपिकामेतां भगवद्भक्तवत्तु भां॥ श्रीपरमानंद
 गदाचक्रभंगः श्री श्रीधरो करोत्॥ २३॥ स्ववालचपलालापैः॥ स्वलीलापरिवर्तितैः
 श्रीमतां परमानंदो नृहरिः सद्गुरुः स्वयं॥ २४॥ श्रीपरानंदसंप्रीत्यै पुंशं भागवतं म

भा. धा.

३७

मया विवृतं तन्मतेनेदं न तु तन्मतिवै भवान् ॥ २५ ॥ केदं नानानि गूढार्थं श्रीमद्भाग
वतं कुरु मंदबुद्धिहरं रुमं प्रेमं किं किं न कारयेत् ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते महाप्र
णाले द्वादशस्कंधे अष्टादशप्रकरणवर्णने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तो
यं द्वादशस्कंधः समाप्तः ॥ १२ ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्रीरक्त ॥ शुभं भवः ॥

राम
३७

